كشف الباري

عما في

صحيح البخاري

تصنيف

حضرت مولانا سلیم اللہ خان رحمہ اللہ

بانی و شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

مرتبین

مولانا نثار فیصل فاضل جامعہ فاروقیہ

و حاجی عبد الکریم صدیقی

کشف الباری

عما في

صحیح البخاری

کتاب بدء الوحی

په تالیفي لحاظ سره جلد نمبر ①

تالیف: - صدر وفاق المدارس شیخ الحدیث جامعه فاروقیه کراچی

سلیم الله خان مد ظله العالی

ترتیب وتحقیق: - مولانا نور البشر مد ظله العالی

پښتو مترجم: - مولانا شاه فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم،

خصوصیات

- د احادیثو تخریج
- د تعلیقات بخاری تخریج کول
- د اسماء الرجال مختصر تعارف
- د ګرانو لغاتو لغوی صرفی او نحوی حل
- ماقبل باب سره د ربط په باره کښې پوره تحقیق
- د حدیث د مختلفو جملو په صورت کښې ترجمه
- د شرحي دهري خبرې په حاشیه کښې حواله ورکول
- د ترجمة الباب مقصد په بیانولو کښې پوره تحقیق
- د مختلفو مذاهب تحقیقی بیان او بیا د مذهب حنفی ترجیح
- د بخاری د اردو او د عربئ د شروحاتو خلاصه او جامع کتاب
- د حدیث اطراف بیان چې په بخاری کښې دا حدیث په کوم کوم ځائې کښې دې

فهرست مضامين

شميره	مضمون	صفحه

شمیره	مضمون	صفحه

د امام بخاري رحمة الله عليه نوم او نسب

بَابُ بَدْءِ الوَحيِ

(۱) بابُ كَيْفَ كَانَ بَدْءُ الوَحْيِ إِلَى رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

شمیره	مضمون	صفحه

شميره	مضمون	صفحه

الحديث الأول

شمیره	مضمون	صفحه

الحديث الثاني

الحديث الثالث

شمیره	مضمون	صفحه

شميره	مضمون	صفحه

شميره	مضمون	صفحه

الحديث الرابع

شمیره	مضمون	صفحه

الحدیث الخامس

شمیره	مضمون	صفحه

الحديث السادس

شميره	مضمون	صفحه

شميره	مضمون	صفحه

شميره	مضمون	صفحه

كتاب الإيمان

شمیره	مضمون	صفحه

الحدیث السّابع

(۱) باب الإیمَانِ وقولُ النّبیّ ﷺ بُنِیَ الاسلامُ علی خمسٍ

الحدیث الثامن

۲ = بَابُ أُمُورِ الْإِيمَانِ

شميره	مضمون	صفحه

الحديث التاسع

۳- باب: الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

الحديث العاشر

الحديث الحادي عشر

۴- بَابٌ أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ

شمیره	مضمون	صفحه

۵- بَاب إِطْعَامُ الطَّعَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ

الحديث الثاني عشر

......

....

فہرست رجال الحدیث

رجال	صفحه	رجال	صفحه
عمربن الخطاب رضی الله عنه		مُعَاذُبْنُ جَبَلٍ	
عمربن عبدالعزیز رحمة الله علیه		مَعْمَرٌ	
عمروبن خالد		مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ	
لیث بن سعد		مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ	
مَالِكٌ بن انس		هِشَامِ بنِ عُروَةَ	
اخبرنی محمدبن ابراهیم التیمی رحمه الله		ورقه بن نوفل	
مرثدبن عبدالله (ابوالخیر) یزنی مصری		يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ	
		يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ	
		حدثنا یحیی بن سعید الانصاری	
		يُونُسُ بن یزید ایلی	

یو وضاحت:

په دے تقریر کښے چه مونږ د صحیح بخاری کومه نسخه د متن په طور غوره کړے ده.په هغے باندے د ډاکټر مصطفی دیب البغا تحقیقی کار شوے دے. ډاکټر مصطفی دیب په احادیثو باندے د نمبرو لګولوسره سره د احادیثو د مواضع متکررهٔ د خودلو التزام هم کړے دے.که یو حدیث روستو راتلونکے وی. نو د حدیث په آخر کښے په نمبرو سره د هغے خودنه کوی.یعنی چه په دے نمبر باندے دا حدیث راځی.اوکه حدیث تیر شوے وی.نو د نمبر نه وړاندے ..یر لګوی.یعنی دے نمبر طرف ته رجوع اوکړه.

بسم الله الرحمن الرحيم

د ترتیب ورکونکی درخواست

اللهم لك الحمد لله كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك، اللهم ما أصبح بي من نعمة أو بأحد من خلقك، فمنك لا شريك لك، اللهم ولك الشكر، اللهم لك الحمد، لا أحصي ثناءً عليك أنت كما أثنيت على نفسك. اللهم صل وسلم وبارك على سيدنا ومولانا محمد النبي الأمي وعلى آله وصحبه وتابعيهم وتبعهم بإحسان إلى يوم الدين.

دالله تعالی بے حده کرم او احسان دے.چه د استاذ الاساتذه شیخ الحدیث حضرت مولانا سلیم الله خان صاحب دامت فیوضهم وبرکاتهم د درس صحیح بخاری شریف یو جلد د ترتیب ،تحقیق او تعلیق سره عالمانو ،طالبانو او د علم حدیث شوق لرونکو په خدمت کښے د وړاندے کولو سعادت حاصلیږی.

حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم زمونږ د اکابرو د هغه خوش قسمته ډلے سره تعلق ساتی.چه محدث کبیر، مجاهد اعظم، شیخ الاسلام حضرت مولانا سیدحسین احمد مدنی قدس سره د صبحت او درس نه د استفادے سعادت ورته اصل دے.دعلم ددے بے کناره سمندرنه هر کس د خپل استعداد مطابق فائده اخستے ده .زمونږ حضرت مدظلهم هم د حضرت شیخ الاسلام قدس سره د علمی درستخوان نه بنه پوره استفاده اخستے ده.او بیا ئے تر اوسه پورے خپل ټول ژوند د دغه علومو په خورولو کښے تیر کړے دے.نن د لوستونکو په خدمت کښے چه دا کومه علمی کارنامه پیش کولے شی.دا هم په اصل کښے د خپل استاذ شیخ الاسلام حضرت مدنی نورالله مرقده د درسی خصوصیاتو کامل مظهر دے.په راروانو صفحاتو کښے به تاسو د حضرت شیخ الاسلام نورالله مرقده د حالاتو په ضمن کښے د هغوی د درس خصوصیات په تفصیل سره اوګورئ.بیا دالله تعالی دا خصوصی کرم دے.چه د پورتنئ آمالئ د لیکلو نه وړاندے حضرت مد ظلهم څلیریشت کاله د بخاری شریف درس ورکړے دے.او د جامع ترمذی تدریس خو ددے نه هم زیات دے.

این سعادت بزور بازو نیست   تا نه بخشد خدائے بخشنده

لکه چه د بخاری شریف دا تقریر د دوی د استاذ محترم د درسی افاداتو نه علاوه تقریبا د صدئ د خلورمے حصے د شپے او ورځے تدرسی مشاغلو او د حدیث د ډیرو کتابونو د مطالعے خلاصه او نچوړ دے.د بخاری په دے تقریر کښے د لاندینو خبرو د اول نه تر آخره پورے اهتمام کړے شوے دے.

① د ترجمة الباب تفصیل او قابل اعتماد تشریح.
② دترجمة الباب او باب په مینځ کښے د مطابقت دپاره نفیس توجیهات.
③ د ترجمة الباب د ماقبل او مابعد سره ربط.
④ په متشابه تراجمو کښے د فرق وضاحت.
⑤ د حدیث په راویانو کښے د هر راوی په قدر د حاجت پیژندګلو.

⑥ د كومو راويانو په نومونو كښې چه اشتباه راځي.د هغې وضاحت.

⑦ د كومو راويانونه چه په صحيح بخاري كښې صرف يو يا دوه روايتونه منقول دي.د داسې راويانو خودلو سره سره د هغوى د مروياتو نشاندهي هم كول.

⑧ د بخاري په راويانو كښې چه په چا باندې محدثينو كلام كړې وى.د هغې علمي طور منصفانه جائزه.

⑨ د حديث د معنى قابل اعتماد زړه ته پريوتونكې وضاحت.

⑩ په مكررو رواياتو باندې تنبيه چه آيا د سند او متن اتحاد سره تكرار شوې دې.او كه په دې دواړو كښې د يو د اختلاف سره.

⑪ د فقهاؤ د مذاهبو د پوره تفصيل اهتمام او د هغې تنقيح.

⑫ د فقهي مذاهبو د بيان د پاره د اصل ماخذو د حوالو اهتمام.

⑬ د فقهي مسائلو په آسانه طريقه باندې تفهيم او تشريح.

⑭ د فقهاؤ او محدثينو په مختلفو اقوالو كښې محاكمه.

⑮ په سند كښې د ,,تحويل،، د راتلو په صورت كښې دا اهتمام كول چه دلته كوم حديث ذكر دې.دا د اولنى سند روايت دې.اوكه د دويم دغه شان د دې خبرې وضاحت چه دويم سند د كوم روايت چه دلته مذكور نه دې.هغه مصنف په كوم ځائې كښې بيان كړې دې.

⑯ د معلقاتو په باره كښې د دې خودلو اهتمام چه مصنف يا بل محدث دا موصولاً په كوم ځائې كښې ذكر كړې دې.

⑰ د آثارې موقوفه په باره كښې دا خودل چه يو محدث دا موصولاً په كوم ځائې كښې ذكر كړې دې.

⑱ د موقعې په مناسبت سره د امام بخاري رحمه الله او نورو شارحينو په وهمونو تنبيه.

⑲ د بعضې تراجمو او نورو مواقعو باندې د ابهام وضاحت.

⑳ په صحيح بخاري كښې په بعضې ځايونو كښې باب وى.او ترجمه نه وى.او په بعضې ځايونو كښې ترجمه وى.او حديث نه وى.بلكه آيت ذكر وى.او په بعضې كښې نه حديث وى اونه آيت وى.بلكه صرف ترجمه ذكر وى.په داسې موقعو باندې تسلي بخش كلام.

① ,,قال بعض الناس،، د ماله وما عليه سره ذكر كول.

② په براعت اختتام باندې عموماً تنبيه وركول.

بيا دوه اهم ترينې مقدمې هم په اصل تقرير پاند زياتي دي.يوه مقدمةُ العلم په دې كښې د علم حديث تعريف ،وجه تسميه،موضوع،غرض اوغايت،د علم حديث مرتبې د حديث د كتابونو اقسام ،تدوين حديث،د منكرين حديث اعتراضات اود هغې په جوابونو مشتمل سير حاصل مباحث ذكر شوي دي.او دويمه مقدمه ,,مقدمة الكتاب ده.په دې كښې د صاحب تقرير نه واخله تر امام بخاري رحمه الله پورې چه د سند د رجالو تفصيلي حالات مذكور دي.دغه شان دا مقدمه صحيح بخاري سره متعلقه په تولو تفصيلونو هم مشتمله ده.

تقرير حتى الوسع سهل او د سليس ساتلو کوشش شوے دے.په مينځ کښے چه کوم عربي عبارات دي.دتولو د ترجمے التزام نه دے شوے.ځکه چه دا کتاب بنيادي طور د عالمانو او منتهي طالبانو دپاره دے.دوی ته د ے څه خاص ضرورت نه وی. خو که چرته ګران عبارت يا څه ګران شعر راغلے دے.نو د هغے تشريح شوے ده.

د دے نه علاوه په حواشي کښے ئے د لاندينی امور التزام شوے دے.

①د تقرير په مينځ کښے که چرته څه حديث راغلے دے.نو د هغے مکمل تخريج شوے دے.او د متعلقه کتاب حواله د صفحاتو سره ورکړے شوے ده.

②که د حديث څه حصه ذکر شوے وی.نو بعضے وخت د ضرورت مطابق پوره حديث په حاشيه کښے نقل کړے شوے دے.

③د عالمانو ،فقهاؤ،او شارحينو د اقوالو په سلسله کښے دا کوشش شوے دے.چه د هغوی د خپلو تصنيفاتو نه حوالے ورکړے شي .خوچه يو کتاب نه دے ملاؤ شوے.نو په دے صورت کښے د معتمد عليه شروحو اوکتابونو حوالے ورکړے شوی دی.

④د بخاري شريف د هرحدث تخريج د اصول سته ؤ په دائره کښے دننه شوے دے.

⑤حديث باب په بخاري شريف کښے څو ځله راغلے دے.او په کوم کوم ځائے کښے ذکر دے؟ ددے خودنه شوے ده.

⑥د قرآن کريم د آياتونو د حوالے دپاره د سورت او آيت نمبر ذکر کړے شوے دے.

احقرته خپل علمي سامان او سرمائے د کم والي پوره احساس او اعتراف دے.هم د دے احساس د وجے زما دپاره د اسے اهم علمي خدمت ته تياريدل هم په ظاهره ګران وو.خو چونکه د حضرت شيخ الحديث صاحب مد ظلهم د طرف نه پوره داد ګيرنه، دعاګانے او پوره راهنمائي راته حاصله ده.نو ځکه په الله باندے توکل کولو سره مے په دے کار شروع اوکړه.

بنده تر خپله وسه پورے کوشش کړے دے.چه کار پوره وی.او يوه خبره هم د حوالے نه بغير پاتے نشی.خو يقيني ده.چه په دے کښے د ډيرو خبرو حوالې پاتے شوی دی.بلکه دا چه په دومره غټ کار کښے دغلطئ د امکان نه هم انکار نشی کولے. حضرت اهل علمو ته درخواست دے.که څه غلطئ باندے خبر شی.او دا دے د مرتب خامي اوګنړی.او دے دے د دغه غلطئ اودغه شان د خپلو فائده مندو تجويزونو او مشورونو نه خبر کړی. چه غلطئ لرے کړی شی.او د تجويزونو او مشورونو په رنړا کښے راروان جلدونه د زيات نه زيات فائده مند جوړولو کوشش اوکړے شی.احقربه دے احسان منونکے او شکرګزار وی.

دتقرير د ترتيب په دوران کښے چه د حضرت شيخ الحديث صاحب دامت برکاتهم هدايات، راهنمائي اودلچسپئ زما د همت او دادګيرنے باعث دے.اوهغه د هر قسم رسمي شکريه نه ډير اوچت دے.الله تعالى دے حضرت صاحب ته صحت او پوره عافيت ورکړی.او هم ددوی وراندے دے دا کتاب آخرته اورسوی.او په خپل دربار کښے دے ئے قبول کړی.او د عالمانو، طالبانو او ديندارو دپاره دے مفيد اوګرځوی.

د کتاب په ,,مقدمة العلم،، باندے تحقيقي کار اول محب محترم مولانا عبد الرحمن صاحب مليباري حفظه الله تعالى شروع کړے وو.روستو اګرچه احقر په هغے باندے د سر نه محنت

اوکړلو.خو د هغوی په کار سره احقر ته ددے کار په تکمیل کښے ډیره آسانتیا ملاؤ شوه.الله تعالی دے هغوی ته جزائے خیر ورکړی.

دکتاب د کمپوزنګ نه پس د پروف د تصحیح مسئله وه.الله تعالی په خپل فضل او رحم سره دا ګرانه مرحله هم په آسانئ سره پوره کړه.په دے باره کښے د عزیز ګرامی مولانا محمد انیس صاحب (استاذ جامعه احتشامیه کراچی) شکریه ادا کول ډیر ضروری ګڼړم.چه هغوی ډیر په شوق سره د خپلو مصروفو وختونو نه زما دپاره وخت اوویستلو.او د تصحیح په ټولو مرحلو کښے ئے زما پوره مدد اوکړلو.الله تعالی دے هغوی ته جزائے خیر ورکړی.او علمی او عملی ترقئ دے ورته ورکړی.

په آخر کښے قدرمندو لوستونکو ته درخواست دے.چه د صاحب تقریر حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت فیوضهم وبرکاتهم د صحت اوعافیت دپاره خصوصی دعا کوی.دغه شان د مرتب دپاره دے هم دعا کوی.چه ددے کار زر پوره کولو توفیق ورته ورکړی.او په خپل دربار کښے ورته د قبولیت شرف ورکړی.اود احقر دپاره، د احقر د مورپلار دپاره او ټولوملګرو او دوستانو دپاره ئے د آخرت توښه اوګرځوی.آمین.

نورالبشر بن محمد نورالحق

استاذ جامعه فاروقیه و رفیق شعبۂ تصنیف وتالیف جامعه

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

د مترجم د طرفه

د بنده شاه فیصل د هغه وخت نه د ,,کشف الباری،، د ترجمے شوق اوخواهش پیدا شوے وو.کله چه ئے د ,,الفوز العالی فی إختیار البخاری،، په نوم د وفاق المدارس، دارالعلوم حقانیه اکوړه خټک او جامعه امدادالعلوم پېښور د پنځو کالو بخاری پرچو حل لیکلو.نوپه دغه وخت کښے د دے شرحے نه ډیر زیات متاثره شو.یوڅو کاله پس په خپلو دوو عربی کتابونو ,,دروس العبادة،، او ,,سنن الصلاة فی فقه الأحناف،، باندے د تقریظ اخستلو په غرض د شیخ الحدیث ، صاحب تقریر په خدمت کښے حاضرشوم.د تقریظ لیکلو سره مے ترے د کشف الباری د ترجمے اجازت هم طلب کړلو.حضرت راته اوفرمائیل.چه مونږ به پرے مشوره اوکړو. غالباً د حضرت مولانا ابن الحسن عباسی ,,صاحب القلم،، او حضرت مولانا نورالبشر سره د مشورے نه پس ئے ماته د ترجمے اجازت اوکړلو.او د احقر په دواړو کتابونو د تقریظ لیکلو نه پس دحضرت هغه دوه کلمات زما دپاره د نه هیرولو قابل دی.چه د ماز یګر نه پس د جامعے په چمن کښے تشریف فرما وو.او حضرت مولانا ابن الحسن عباسی صاحب ته ئے د خپل تبسم په مخصوص انداز کښے اوفرمائیل.،، ماشاءالله مولانا صاحب مستعد بهی هے او تجربه کار بهی،، دا وو د ترجمے د اجازت نامے یو څو ټکی .

بنده شاه فیصل خطیب جامع مسجد الفرقان حسین ټاؤن

نزد پولیس چوکئ اتحاد روډ پیښور ښار

الاجازة المسندة لسائر الكتب والفنون المتداولة

[illegible]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى فضل بنى آدم بالعلم والعمل على جميع العالم، والصلاة والسلام على محمد سيد العرب والعجم، وعلى آله وأصحابه ينابيع العلوم والحكم.

په اول كښې دمقدمة العلم او مقدمة الكتاب پيژندل ضروري دي.د ټولو نه وړاندې به دمقدمة العلم ذكر كولې شي.او ددې نه پس د مقدمة الكتاب ذكر كولې شي.په مقدمة العلم كښې د اته مباحثو ذكر كولې شي.په كومو سره چه دعلم حديث سره متعلق ضروري معلومات حاصليږي.دې مباحثوته ,,رؤوس ثمانيه،،يا ,,مباحث ثمانيه،، وئيلې شي.

مقدمة العلم

اولنې بحث: د ټولونه اولنې بحث د ,,علم اصول حديث،، تعريف سره متعلق دې.اول به د مطلق ,,علم حديث،، تعريف كيږي.او دويم به د علم ,,رواية الحديث،، او دريم به د ,,علم دراية الحديث،، او څلورم به د ,,علم اصول حديث،، تعريف كيږي.

د مطلق علم حديث تعريف: علامه كرماني او علامه عيني (رحمهما الله) ددې تعريف كړې دې

((هو علم يعرف به أقوال رسول الله ﷺ وأفعاله وأحواله))(١)

د علم رواية الحديث تعريف: ((هو علم يشتمل على نقل أفعال رسول الله ﷺ وأقواله وصفاته وتقريراته))(٢)

د علم دراية الحديث تعريف: ((هو علم يشتمل على شرح أقوال رسول الله ﷺ وأفعاله وصفاته وبيان كرفيه معاني ألفاظه، ويتعلم به طرق استنباط الأحكام، ويعرف به ترجيح الراجح منها والتطبيق بين الأحاديث))(٣)

د علم اصول حديث تعريف: هو علم بقوانين يعرف بها أحوال السند والمتن،،(٤)

---

(١) الكرماني (١/١٢) وعمدة القاري (١/١١)

(٢) اوګورئ تدريب الراوي (١/٢٠)

(٣) قال الأكفاني.. وعلم الحديث الخاص بالدراية :علم يعرف به حقيقة الرواية وشروطها وأنواعها وأحكامها وحال الرواة وشروطهم وأصناف المرويات.. انظر تدريب الراوي (١/٤٠)

(٤) تدريب الراوي (١/٤١) د اصول حديث دټولو نه غوره تعريف هغه دې كوم چه حافظ بن حجر رحمه الله كړې دې ..معرفة القواعد المعرفة بحال الراوي (تدريب الراوي ١/٤١)

علامه سیوطیؒ په الفیه (دا د هغوی یوه رساله ده.چه یوزر شعرونو باندے مشتمله ده.خکه ورته الفیه وائی) دا تعریف د مطلق علم حدیث تعریف گرخولے دے.هغوی فرمائی.

علم الحدیث ذو قوانین تحد یدری بها أحوال متن وسند (۱)

یعنی په علم حدیث کښے داسے قوانین وی.چه په هغے باندے د متن او سند حالات معلومیږی.
دغه شان علامه کرمانیؒ هم دا تعریف د مطلق علم حدیث تعریف گرخولے دے .(۲) خو صحیح دا ده.چه ذکر شوے تعریف د علم اصول حدیث دے.
د قول رسول ﷺ نه مراد د دوی ارشادات مبارکه دی.لکه نبی ﷺ چه فرمائیلی دی.
«الدین النصیحة»(۳)

یادغه شان د نبی ﷺ دا ارشاد دے.«بنی الإسلام علی خمس شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله وإقام الصلاة وإیتاء الزکاة والحج وصوم رمضان»(۴) یا لکه چه نبی ﷺ فرمائیلی دی.«إنما الأعمال بالنیات وإنما لإمرئ ما نوی فمن کانت هجرته إلی الله ورسوله فهجرته إلی الله ورسوله ومن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها أو إلی إمرأة ینکحها فهجرته إلی ما هاجر إلیه» (۵)
اود افعال الرسول ﷺ نه د نبی ﷺ هغه افعال مراد دی.کوم چه د نبی ﷺ نه صادر شوی وی. مثلا «راح رسول الله ﷺ مهجراً فجمع بین الظهر والعصر»(۶)
یا مثلاً «إن رسول الله ﷺ جمع فی حجة الوداع المغرب والعشاء بالمزدلفة»(۷)
دنبی ﷺ صفات په دوه قسمه دی.① اختیاریه ② غیراختیاریه

---

(۱) اوجزالمسالک (۱/۵)
(۲) اوجزالمسالک (۱/۵)

(۳) أخرجه مسلم فی صحیحه (۱/۵٤) عن تمیم الداری فی کتاب الإیمان باب بیان أن الدین النصیحة والترمذی فی جامعه (۲/۱٤) عن أبی هریرة فی أبواب البر والصلة عن رسول الله ﷺ باب ماجاء فی النصیحة.....والنسائی فی سننه(۲/۵۸۱) عن أبی هریرة ؓ فی کتاب البیعة ،النصیحة للإمام ،وأحمد فی مسنده (۱/۳۵۱) عن ابن عباس
(۴) أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الإیمان باب قول النبی ﷺ بنی الإسلام علی خمس (۱/۶) ومسلم فی کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام (۱/۳۲) والترمذی فی جامعه فی أبواب الإیمان عن رسول الله ﷺ باب ما جاء بنی الإسلام علی خمس (۲/۸۵)
(۵) أخرجه النسائی فی سننه فی کتاب الطهارة باب النیة فی الوضوء (۱/۲٤) والبخاری فی صحیحه باب کیف کان بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ (۱/۳)
(۶) أخرجه أبوداود فی سننه فی کتاب المناسک باب الخروج إلی عرفة (۱/۲۷۲)

(۷) أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب المناسک باب من جمع بینهما ولم یتطوع (۱/۲۲۷) ومسلم فی کتاب الحج باب الإفاضة من عرفات إلی مزدلفة وإستحباب صلاتی المغرب والعصر جمعاً بالمزدلفة فی هذه اللیلة (۱/٤۱۷)

① اختياريه صفات دا دي.جود وسخا ، عبديت، تواضع او حلم بردباري وغيره

② غيراختياريه صفات لكه د نبي ﷺ جسماني صفات. «وكان ربعة من القوم»(١) يعني نبي ﷺ ميانه قد وو «بعيد ما بين المنكبين»(٢) د نبي ﷺ د داوړو اوګو په مينځ كښې فاصله لګه غوندې زياته وه.دا دواړه صفتونه د نبي ﷺ د بدن مبارك سره متعلق دي.بدني صفات غيراختياري دي.روحانيت او اخلاقو سره چه د كومو صفاتو تعلق دے.هغه ټول اختياري دي.حضرات محدثين ﷺ چه په كوم علم رواية الحديث كښې مشغول دي.نو هغه دواړه قسمه صفات بيانوي.اوفقهاء كرام ﷺ چونكه د مسائلو په استنباط پسې لګيدلي دي. نوهغوي ځكه صرف د صفات اختياريه نه بحث كوي.ځكه چه داحكامو تعلق ددے سره دے. د صفات غير اختياريه سره د احكامو تعلق نشته.

تقارير : تقارير جمع د تقرير ده.اودلته كښې د تقرير نه مراد دا دے.چه د شريعت يو متبع د نبي ﷺ وړاندے څه كار يا څه خبره كړے وي.او په هغے باندے نبي ﷺ چپوالے اختيار كړے وي.او انكار ئے پرے نه وي كړے.(٣) دے سكوت ته تقرير وائي.او د نبي ﷺ سكوت حجت دے.او د غير نبي سكوت حجت نه دے.نو كوم عمل چه نبي ﷺ ليدلي وي.يا ئے كومه خبره اوريدلي وي.اوسكوت ئے اختيار كړے وي.نودا ددے عمل يا قول د صحت دليل دے.

فائده : طالب هغه كس ته وائي.چه هغه د حديث په طلب او د روايت په اخستلو كښې شروع اوكړي.(٤) اوچه څوك روايات نقل كوي.هغه ته محدث وائي.شيخ الادب حضرت مولانا اعزازعلي ﷺ دا هم فرمائيلي دي.چه د محدث تعريف دے.«من يعتني بروايته ويكتفي بدرايته» يعني چه دهغه روايت معتبر وي.اوچه د حديث كومه شرح كوي.هغه قابل اعتماد وي.

ملا علي قاري ﷺ په شرح نخبه كښې ليكلي دي.چه كوم محدث ته يو لاكه روايتونه سنداً ومتناً ، جرحاً وتعديلاً ياد وي.هغه ,,حافظ،، دے.اوكوم محدث ته چه درے لكه احاديث سنداً ومتناً جرحاً وتعديلاً ياد وي.هغه ته ,,حجت،، وائي.اوكوم محدث ته چه ټول روايتونه سنداً ومتناً جرحاً وتعديلاً ياد وي.هغه ته ,,حاكم،، وئيلے شي (٥) خو صحيح خبره دا ده.چه د ,,حافظ،، حجت ، او حاكم كوم تعريفونه چه ملا علي قاري ﷺ بيان كړي دي.هغه د محدېثنو حضراتو په نيز معتبر نه دي.او د متقدمينو ﷺ په كلام كښې ددے ذكر نشته.(٦) ,,فقيه،، هغه كس ته وائي.چه د مسائلو د استنباط اهتما كوي.او په اقوالو كښې ترجيح كر كوي.او كوم كس چه احكام شرعيه او مسائل فقهيه د تطبيق او ترجيح او استنباط په ذريعه

---

(١) أخرجه الترمذي في شمائله باب ما جآء في خلق رسول الله ﷺ (ص،١)

(٢)...... أخرجه الترمذي في شمائله باب ما جآء في خلق رسول الله ﷺ (ص،١)

(٣) لمعات التنقيح (٢٢/١)

(٤) مقدمه اعلاء السنن (٢٢/١)

(٥) ...... شرح نخبة الفكر (ص،٣) ناشر مكتبه اسلاميه ميزان ماركيټ كوټه.

(٦) د تفصيل دپاره اوګورئ ،،قواعد في علوم الحديث (ص، ٢١، ٢٢)

بنكاره كوى. اود تعارض لرے كولو كوشش كوى. هغه ته محقق وائى.

حديث اثر او خبر دحضرات محدثينو رحمهم الله په نيزدلته يو بحث دا هم شوے دے. چه حديث، اثر، اوخبر، الفاظ مترادفه دى. اوكه په دے كنبے څه فرق شته؟

شيخ محدث عبدالحق دهلوى رحمه الله حديث او اثر مترادف ګرځولى دى.(١) او مشهوره دا ده. چه د حديث اطلاق په مرفوع الى النبى ﷺ باندے كيږى. اود صحابى رضى الله عنه اثر ته موقوف وائى. او د تابعى اثر ته مقطوع وئيلے شى.(٢)

دريم قول دا دے. چه مرفوع الى النبى ﷺ او اثرموقوف د صحابى رضى الله عنه ته حديث وائى. اود تابعى اثر ته مقطوع وئيلے شى.(٣)

دحديث او خبر متعلق يو قول دا دے. چه دا دواړه مترادف دى. اوبل قول دا دے. چه د حديث اطلاق د رسول الله ﷺ په اقوالو، افعالو وغيره باندے كيږى. او خبر عام دے. د نبى ﷺ او د بادشاهانو او حاكمانو دواړو باندے ددے اطلاق كيږى.(٤)

يواشكال اود هغې جواب : دلته يو اشكال كيږى. چه د حديثو بعضے كتابونه لكه مصنف ابن ابى شيبه او مصنف عبدالرزاق كنبے عام طور باندے د صحابه كرامو رضى الله عنهم او تابعينو رحمهم الله آثار موجود دى. د مرفوع احاديثو ذخيره په كنبے ډيره كمه ده. نو بيا دا د حديثو په كتابونو كنبے ولے شمارلى شى؟ حالانكه دحديث لفظ د ,,مرفوع الى النبى ﷺ،، دپاره استعماليږى

د ذكر شوى اشكال جواب خو دا دے. چه د صحابى رضى الله عنه يا تابعى رحمه الله آثار به د دوو حالتونو نه خالى نه وى. يا به هغه مدرك بالقياس وى. او يا به غير مدرس بالقياس وى. كه هغه غير مدرك بالقياس وى. نود هغې حكم د حديث مرفوع دے. نو د حديث په كتاب كنبے ددے په ذكر كولوباندے اشكال وارد نشو.

او كه هغه مدرك بالقياس وى. نو دحسن ظن په بناء به دا ګنړلے شى. چه صحابه كرامو رضى الله عنهم او تابعينو رحمهم الله دا د نبى ﷺ نه نقل كړى دى. او د خپل طرفه ئے نه دى بيان كړى. اګرچه نبى كريم ﷺ ته ئے د هغې نسبت نه دے كړے. نو په دے صورت كنبے هم دحديث په كتاب كنبے ددے په ذكر كولو اشكال نه دے پكار.

دويم جواب دا دے. لكه چه شيخ عبدالحق محدث دهلوى رحمه الله فرمائيلى دى. چه دحديث اطلاق لكه څنګه چه د نبى ﷺ په اقوالو افعالو تقاريرو او صفاتو باندے كيږى. دغه شان د صحابه كرامو رضى الله عنهم او تابعينو رحمهم الله په آثارو باندے هم كيږى. دا بيله خبره ده. چه بيا نبى كريم ﷺ ته د كوم قول او فعل نسبت شوے وى. هغے ته مرفوع اوچه صحابى رضى الله عنه ته د كوم قول او فعل نسبت شوے وى. هغے ته موقوف او چه تابعى ته د كوم قول او فعل نسبت شوے وى. هغے ته مقطوع وئيلى شى.(٥) په حقيقت كنبے دا درے واړه په حديث كنبے شامل دى. او په دے

---

(١) مقدمه مشكاة المصابيح اووړئ لمعات التنقيح (٢٢/١)
(٢) اوګورئ قواعد في علوم الحديث (مقدمه اعلاء السنن (ص، ٢٨)
(٣) لمعات (٢٢/١)
(٤) ...... اوګورئ شرح نخبة الفكر (ص، ٨)
(٥) اوګورئ لمعات التنقيح (٢٢/١)

درے وارو کښے د فرق دپاره يو ته ,,حديث،، دويم ته ,,موقوف،، او دريم ته ,,مقطوع،، ونيلې شي.

د حضرات صحابه کرامو رضي الله عنهم شان حقيقت هم دا دے چهددے حضراتو آثار په حديث کښے داخل کړے شي.ځکه چه دا د رسول الله ﷺ د نبوت دلائل دي.خاص کر د صحابه کرامو رضي الله عنهم شان دومره ښکاره او اوچت دے.چه د انکار گنجائش په کښے نشته.

په قرآن کريم کښے د صحابه کرامو رضي الله عنهم دپاره في الحقيقت عام طور ﴿رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ﴾ فرمائيلې شوي دي.(١) الله تعالى چه دهغه شان﴿ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ﴾(٢) او ﴿عٰلِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ﴾(٣) هغه د صحابه کرامو دپاره د خپلې رضا زيرے ورکړے دے.

اودا معلومه ده.چه قصداً عمداً د گناه ارتکاب کونکو او په هغې باندے د.اصرار کونکو دپاره د الله تعالى رضا نه وي.نو ددے وجے دوى ته معصوم خو نه دي.ځکه چه عصمت د پيغمبرانو عليهم السلام پورے خاص دے.خو محفوظ منل او دحق معيار گرځول ضرور دي.الله تعالى ددوى ايمان پخپله معيار خودلے دے.﴿وَاِذَا قِيْلَ لَهُمْ اٰمِنُوْا كَمَآ اٰمَنَ النَّاسُ قَالُوْٓا اَنُؤْمِنُ كَمَآ اٰمَنَ السُّفَهَآءُ ۭ اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَآءُ وَلٰكِنْ لَّا يَعْلَمُوْنَ﴾(٤) دمنافقانونه مطالبه کړے شوے ده.چه د صحابه کرامو رضي الله عنهم پشان ايمان راوړي.که دوى دحق معيار نه وو.نو د دوى پشان دايمان راوړلو مطالبه به ولے کولے شوه؟حقيقت دا دے.چه په صحابه کرامو رضي الله عنهم کښے څنگه اخلاص، تقوى او للهيت پيدا شوے وو.هم د هغې مطالبه د منافقانو نه شوے وه.﴿لَقَدْ رَضِيَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ يُبَايِعُوْنَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِيْ قُلُوْبِهِمْ فَاَنْزَلَ السَّكِيْنَةَ عَلَيْهِمْ وَاَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيْبًا﴾(٥) په دے آيت کښے ﴿فَعَلِمَ مَا فِيْ قُلُوْبِهِمْ فَاَنْزَلَ السَّكِيْنَةَ﴾ الفاظ د خصوصي توجه مستحق دي.ددے نه د صحابه کرامو رضي الله عنهم خلوص او تقوى ښکاره ثابتيږي.

په بل ځائے کښے ددوى متعلق فرمائيلې شوي دي.﴿يَبْتَغُوْنَ فَضْلًا مِّنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا﴾(٦) په دريم ځائے کښے بيا ارشاد دے﴿اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوْبَهُمْ لِلتَّقْوٰى ۭ لَهُمْ مَّغْفِرَةٌ وَّاَجْرٌ عَظِيْمٌ﴾(٧) اوپه يو ځائے کښے ارشاد دے.﴿وَكُلًّا وَّعَدَ اللّٰهُ الْحُسْنٰى ۭ﴾(٨)

---

(١) المجادلة – ٢٢)
(٢) سبا-٣)
(٣) التغابن-١٨)
(٤) البقره-١٣)
(٥) الفتح-١٨)
(٦) الفتح-٢٩)
(٧) الحجرات:٣)
(٨) النساء:٩٥.والحديد:١٠)

په حديث شريف كنبے فرمائيلى شوى دى.((أصحابي كالنجوم فبأيهم اقتديتم اهتديتم)) (١) په يو ځائے كنبے دا هم ارشاد دے چه زما د صحابوٴ د يو مد يا د نيم مد صدقه د نورو د احد دغر هومره صدقے نه غوره ده.(٢) اوبنكاره ده.چه د هغوى دا كمال داخلاص د وجے دے.نو د صحابه كرامو رضي الله عنهم حالات او واقعات په حقيقت كنبے دنبى ﷺ د حالاتو او واقعاتو سيورے اوعكس دے.نوځكه ددے آثار په حديث كنبے شاملول پكار دى.

د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه قول دے.((أولئك أصحاب محمد ﷺ كانوا أفضل هذه الأمة أبرها قلوباً وأعمقها علماً وأقلها تكلفاً اختارهم الله لصحبة نبيه ولإقامة دينه)) (٣) الله تعالى دے حضراتو ته په پرهيزګارئ ، علم او سادګئ كنبے كمال وركړے وو.او د رسول الله ﷺ د مقصد د تكميل دپاره ئے ددوى انتخاب كړے وو.نوبيادے ولے ددوى آثار په حديث كنبے شامل نكړے شى؟ او ولے دے د هغوى د معيار حق كيدو نه انكار اوكړے شى؟

دريم جواب دا دے.چه مصنف ابن ابى شيبه او مصنف عبدالرزاق پشان كتابونه چه په دے كنبے د صحابه كرامو رضي الله عنهم او تابعين رحمهم الله آثار په كثرت سره موجود دى.كتب الآثار ورته وئيلى شى.كتب الحديث ورته نشى وئيلے.لكه چه په دے جواب كنبے په حديث او اثر كنبے د فرق لحاظ شوے دے.

يوبل سوال او د هغې جواب: باقى پاتے شو دا سوال چه په بخارى شريف او سنن ابى داود وغيره كنبے هم د صحابه كرامو رضي الله عنهم او تابعينو رحمهم الله آثار موجود دى.نو بيا دا دحديثو په كتابونو كنبے ولے شمارلے شى؟

نودے جواب دا دے.چه اول خو د مرفوع احاديثو په مقابله كنبے ددے آثارو تعداد ډير كم دے.نودغالب په اعتبار سره دا د حديثو په كتابونو كنبے شمارلے شى. دويمه خبره دا ده. چه په دے كتابونو كنبے د آثارو ذكر تبعاً او ضمناً شوے دے.

مقصود بالذات د مرفوع احاديثو بيان دے.

دويم بحث: وجه تسميه : د حديث دوجه تسميه په باره كنبے حافظ جلال الدين سيوطى رحمه الله فرمائى.((وأما الحديث فأصله ضد القديم، وقد استعمل فى قليل الخبر وكثيره، لأنه محدث شيأ فشيأ)) (٤) يعنى حديث دقديم ضد دے.اود حدوث نه ماخوذ دے.ددے اطلاق په خبر قليل او كثير دواړو باندے كيږى.اوخبر په يوځل نه صادريږى.بلكه ,,شيأفشيأ،، يعنى تدريجاً ددے ظهور كيږى.او دخبر دا شان د نبى ﷺ په احاديثو كنبے موجود دے.نوځكه ورته حديث وائى.

حافظ ابن حجرعسقلانى رحمه الله د بخارى په شرح كنبے فرمائى.((المراد بالحديث فى عرف الشرع ما

(١) مشكاة المصابيح باب مناقب الصحابة (٥٥٤)

(٢) الصحيح البخارى كتاب المناقب باب قول النبى ﷺ لوكنت متخذاً خليلاً (٥١٨/١)

(٣) مشكاة المصابيح باب الإعتصام بالكتاب والسنة (ص.٣٢)

(٤) تدريب الراوى (٤٢/١)

یضاف إلی النبی ﷺ ،وکأنه أرید به مقابلة القرآن لأنه قدیم»(۱) یعنی د شریعت په عرف کښې حدیث هرهغه څیز دے.چه نبی ﷺ ته ئے نسبت شوے وی.اوکوم څیز چه نبی ﷺ ته منسوب وی.هغې ته د قرآن په تقابل کښې چه چونکه قرآن قدیم دے.حدیث وائی.ځکه چه نبی ﷺ پخپله حادث دے.نو د دوی کلام به هم حادث وی.اوالله تعالی پخپله قدیم دے.نو د هغه کلام به هم قدیم وی.

علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله په وجه د تسمیه کښې فرمائیلی دی.چه قرآن پاك کښې الله تعالی فرمائیلی دی. ﴿اَلَمْ یَجِدْكَ یَتِیْمًا فَاٰوٰی ۝ وَوَجَدَكَ ضَآلًّا فَهَدٰی ۝ وَوَجَدَكَ عَآئِلًا فَاَغْنٰی ۝ فَاَمَّا الْیَتِیْمَ فَلَا تَقْهَرْ ۝ وَاَمَّا السَّآئِلَ فَلَا تَنْهَرْ ۝ وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۝﴾ ﴿فَاَمَّا الْیَتِیْمَ فَلَا تَقْهَرْ ۝﴾ دا د ﴿اَلَمْ یَجِدْكَ یَتِیْمًا فَاٰوٰی ۝﴾ په مقابله کښې دے.او د ﴿وَاَمَّا السَّآئِلَ فَلَا تَنْهَرْ ۝﴾ دا دریم نمبر احسان په مقابله کښې دے.کوم چه په ﴿وَوَجَدَكَ عَآئِلًا فَاَغْنٰی ۝﴾کښې مذکور دے.یعنی په دویم نمبر چه هدایت دے.دا د دریم نمبر احسان په مقابله کښې دے.اودریم نمبر هدایت چه ﴿وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۝﴾ دے.دا د دویم نمبر احسان ﴿وَوَجَدَكَ ضَآلًّا فَهَدٰی ۝﴾ په مقابله کښې دے.

اوپه دے کښې دا خودلی شوی دی.چه الله تعالی کوم شریعت تاته درکړے دے.د هغې نه دا مخلوق خبر کړه.او دا مفهوم په صیغه د﴿فَحَدِّثْ ۝﴾ سره ادا شوے دے.ددے وجې د نبی ﷺ اقوال ،افعال، تقاریر او صفات کوم چه د شریعت د بیان دپاره دی.په هغې ټولو دحدیث اطلاق کیږی.نود دے وجې حدیث ته حدیث وائی.(۲)

دریم بحث : دعلم حدیث موضوع: علامه کرمانی رحمه الله دحدیث موضوع د نبی ﷺ ذات گرامی گرځولے دے.(۳) خو ذات د رسول ﷺ «من حیث أنه رسول» په حیثیت موضوع ده.

حافظ جلال الدین سیوطی رحمه الله په تدریب الراوی کښې نقل کړی دی(۴)چه زمونږ استاذ کافیجی رحمه الله د امام کرمانی رحمه الله په قول باندے اعتراض کړے دے.چه ذات د رسول چونکه بشر دے.نوځکه دا د علم طب موضوع گرځول پکار دی.دعلم حدیث موضوع نه.

علامه سیوطی رحمه الله دخپل استاذ امام کافیجی رحمه الله اعتراض نقل کړے دے.خو رد کړے ئے نه دے.حالانکه ښکاره خبره ده.چه امام کرمانی رحمه الله د نبی ﷺ ذات دعلم حدیث موضوع د «من حیث أن رسول» په اعتبار سره گرځولے دے.او د نبی ﷺ ذات د «من حیث الصحة والمرض» په اعتبار سره د علم طب موضوع ده.او دا خبره معلومه ده.چه د حیثیت په اعتبار سره دموضوع اختلاف ټیك دے.ددے وجې د علامه کافیجی رحمه الله خبره خو غلطه ده.خو د حافظ

---

(۱) پورتنۍ حواله)
(۲) مقدمه فتح الملهم (۱/۱)
(۳) الکرمانی رحمه الله (۱۲/۱)
(۴) الکرمانی رحمه الله (۴۱/۱)

جلال الدین سیوطی رحمه الله دخپل استاذ اعتراض نه رد کول هم قابل تعجب خبره ده.

دا خبره د لحاظ قابله ده.چه د رسول الله ﷺ ذات «من حیث أنه رسول» د مطلق علم حدیث موضوع ده.د علم روایت حدیث موضوع نه ده.خکه چه د علم درایة الحدیث موضوع د شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا رحمه الله «المرویات والروایات من حیث الإتصال والإنقطاع دی.(۱) اود علم درایت حدیث موضوع «الروایات والمرویات من حیث شرح الألفاظ واستنباط الأحکام منها» ده.(۲)او دعلم اصول حدیث موضوع متون او اسانید دی.

څلورم بحث غرض او غایت: غرض هغه مقصد او ارادے ته وائی.چه دهغے دحاصلولودپاره یوکار کولے شی. او غایت هغه نتیجه ده.کومه چه په دغه فعل باندے مرتب وی.مثلاً د جامو اخستلو اراده چه دهغے دپاره بازار ته تګ کولے شی.غرض دے.اوجامه اخستل دا غایت دے.نوغرض اوغایت دواړه د مصداق په اعتبار سره یو دی.صرف دابتداء اوانتهاء فرق دے.

علامه کرمانی رحمه الله دعلم حدیث غرض او غایت «الفوز بسعادة الدارین» ګرځولے دے.(۳) خودا خبره مجمله ده.ددے تفصیل دادے.چه د علم حدیث غرض او غایت د صحابه کرامو سره مشابهت پیدا کول دی.اودا مشابهت داسے دے.لکه څنګه چه به صحابه کرامو رضی الله عنهم د نبی ﷺ په بارګاه کښے احادیث اوریدل.اودا به ئے یادول.نودغه شان مشتغلین بالحدیث هم کوی.او دا د دواړو جهانو د کامیابۍ کونجی ده.یو شعر دے.

أهل الحدیث هم أهل النبی وإن لم یصحبوا نفسه أنفاسه صحبوا

یعنی محدثین رحمهم الله د نبی ﷺ سره خاص تعلق ساتی.اګرچه دوی ته د نبی ﷺ صحبت نه دے نصیب شوے.لیکن دوی د نبی ﷺ د اقوالو، افعالو،صفاتو او تقاریرو امین او محافظ دی.او هروخت په دے کښے مشغول وی.داهم د سعادت عنوان دے.

حضرت شاه ولی الله رحمه الله په فیوض الحرمین کښے ارشاد فرمائی.یوځل د حرمین شریفین د قیام په دوران کښے څه مبشرات په نظر راغلل.هم په دغه مبشراتو کښے دا انکشاف اوشو.چه د نبی ﷺ د زړه مبارک نه د نور تارونه اوځی.او د محدثینو حضراتو زړونو ته رسی.اوپه دے کښے څه شك نشته.چه دا د محدثینو رحمهم الله دپاره د ډیر فضیلت او شرافت خبره ده.

دعلم حدیث دغرض او غایت دپاره دا سعادت چرته تلے شی.چه په سنن ترمذی کښے دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه روایت دے.چه نبی ﷺ فرمائیلی دی. «أولی الناس بی یوم القیامة أکثرهم علی صلاة» (۴) یعنی د قیامت په ورځ به دنبی ﷺ نزدیکت هغه خلقو ته نصیب

---

(۱) مقدمة أوجز المسالک (ص.۷)_

(۲) مقدمة أوجز المسالک (ص.۷) مطبوعة ندوة العلماء لکهنوا (الهند)

(۳) الکرمانی (۱/۱۲)

(۴) سنن ترمذی أبواب الوتر باب ماجاء فی فضل الصلاة علی النبی ﷺ (۱/۱۱)

وی.خوك چه په نبی ﷺ باندے زیات درود وائی.اودا خبره ښکاره ده.چه د حضرات محدثینو ﷭ نه علاوه نورخوك په نبی ﷺ باندے زیات درود نه وائی.نودا ونیلی شی.چه ددے علم غرض او غایت په قیامت کښے نبی ﷺ ته زیات نزدیکت حاصلول دی.

دغه شان طبرانی ﷫ په ,,اوسط،، کښے دحضرت عبدالله بن عباس نه روایت نقل کړے دے.چه ((قال النبی ﷺ اللهم ارحم خلفائي،قلنا یارسول الله ومن خلفاؤك؟ قال ﷺ الذین یأتون من بعدي یروون أحادیثي ویعلمونها الناس))(۱)

دا روایت په دے باندے دلالت کوی.چه محدثینو ﷭ ته د نبی ﷺ خلافت ملاؤ شوے دے.نوتاسو داهم ونیلے شئ.چه ددے علم غرض او غایت د خلافت رسول حاصلول دی.

امام ترمذی اوبعضے نورو حضراتو ﷭ دحضرت عبدالله بن مسعود ﷛ روایت نقل کړے دے.چه ((قال رسول الله ﷺ نضر الله عبداً سمع مقالتي فحفظها ووعاها وأداها))(۲)

حضرات محدثینو ﷭ په دے کښے دوه احتمالات ذکر کړی دی.چه دا خو یا جمله دعائیه ده.او یا جمله خبریه ده.(۳) که دا جمله خبره اوګنړلے شی.نو بیا هم په دے کښے د محدثینو د منقبت ارخ ښکاره دے.چه نبی ﷺ د دوی دپاره د تازګئ او شادابئ دعا کړے ده.نو ددے دعا حاصلول هم د علم حدیث غرض اوغایت ګرځولے شی.اوکه دا جمله خبریه شی.نوبه دے کښے رسول الله ﷺ محدثینو ﷭ ته د تازګئ او شادابئ زیرے ورکړے دے.نودا بشارت هم تاسو د علم حدیث غرض اوغایت شمارلے شئ.

شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا ﷫ فرمائی.چه دعلم حدیث دغرض او غایت دپاره دا یوه خبره کافی ده.چه نبی ﷺ زمونږ محبوب دے.ځکه چه د هیڅ یو کس ایمان ترهغه وخته پورے نشی کامل کیدے.ترڅوچه د نبی ﷺ محبت په ټولو محبتونو باندے غالب نشی.او نبی ﷺ ئے محبوب جوړ نشی.په حدیث کښے دی.((لایؤمن أحدکم حتی أکون أحب إلیه من والده وولده والناس أجمعین))(۴)

هرکله چه نبی ﷺ زمونږ محبوب دے.اوقاعده دا ده.چه محب سره د محبوب د حالاتو پیژندلو اشتیاق وی.اودهغه دحالاتو په لوستلو، وئیلو،اوریدو او اورولو کښے خوند محسوسوی. نودحدیث ذخیره چه د نبی ﷺ په اقوالو،افعالو،تقریراتو اوصفاتو باندے مشتمله ده.د یو مومن دپاره ددے خپله لوستل، بل ته لوستلو، په خپله اوریدل،بل ته اورول، پکار ده چه خوښه مشغله وی.او دمحبت د تقاضا مطابق ددے علم غرض اوغایت هم دا دے.چه د نبی ﷺ حالات پخپله لوستلواو نورو ته لوستلوکښے مشغول وی.

---

(۱) مجمع الزوائد کتاب العلم باب فی فضل العلماء ومجالسهم (۱/۱۲۶)

(۲) مشکاة المصابیح.کتاب العلم (ص.۳۵)

(۳) مرقاة المفاتیح (۱/۲۸۸)

(۴) الصحیح البخاری کتاب الإیمان باب حب الرسول ﷺ من الإیمان (۱/۷)

پنځم بحث دعلومو اجناس په رووښ ثمانیه کښې دا بحث هم شامل دې.چه دا تـلم دکوم جنس سره تعلق ساتی.دعلومو اول دوه قسمونه دی.① علوم نقلیه ②علوم عقلیه بیا په دې کښې د هریو دوه قسمونه دی.①علوم عالیه مقصوده② علوم آلیه غیرمقصوده.

حدیث ،تفسیر،فقه ،نحو،صرف، ادب،معانی،بیان، لغت دا ټول علوم نقلیه دی. اوحکمت ، فلسفه، منطق، رمل، جعفر، علوم عقلیه کښې شمارلې شی.بیا حدیث، تفسیر، اوفقه په علوم عالیه مقصوده کښې شامل دی.اوباقی علوم په علوم نقلیه آلیه غیرمقصوده کښې داخل دی.ددې شمار په وسائلو کښې کیږی.ده شان فلسفه او علم رمل او جعفر علوم عقلیه کښې علوم عالیه مقصوده کښې دخل دی.او باقی علوم عقلیه آلیه غیر مقصوده دی.اودا په وسائلو کښې شمارل شی. ددې تفصیل نه معلومه شوه.چه حدیث په علوم نقلیه کښې دې. او عالیه مقصوده کښې داخل دې.

بیا د علوم عالیه دوه قسمونه دی.① علوم عالیه اصلیه ② علوم اصلیه فرعیه. کتاب الله اواحادیث په علوم عالیه اصلیه کښې شامل دی.او فقه په علوم فرعیه کښې داخل ده.

په اجناس العلوم کښې د ټولو نه جامع کتاب د حضرت مولانا محمد اعلی تهانوی رحمه الله کشاف اصطلاحات الفنون،، دې.په دې کښې د اجناسو د اووه کتابونو ذکر هم دې.په دې فن کښې نواب صدیق حسن خان رحمه الله هم یوعظیم کتاب لیکلې دې.چه د ,,ابجدالعلوم،، په نوم سره مشهور دې.

شپږم بحث: دعلم حدیث مرتبه: دعلم حدیث دوه مرتبې دی.یوبه اعتبار د فضیلت او بله په اعتبار دتعلیم،د فضیلت په اعتبار سره دا علم په دویمه درجه دې.اولنۍ درجه دعلم تفسیر ده.څکه چه دشریعت په څلورو اصولو کښې قرآن کریم په اوله درجه دې.او حدیث نبوی په دویمه درجه دې.دعلم تفسیر موضوع د قرآن کریم الفاظ دی.کوم چه دالله تعالی کلام دې.اودهغه صفت دې.او دالله تعالی صفت د ټولو موضوعاتو نه غوره دې.د بعضو په نیز علم حدیث افضل دې.څکه چه د علم تفسیر موضوع چه د قرآن کوم الفاظ دی.هغه کلام لفظی دې.اوکلام لفظی د الله تعالی صفت نشی کیدې.بلکه دالله تعالی صفت کلام نفسی دې.او کلام لفظی د علم حدیث د موضوع نه چه رسول الله ﷺ دې.ددې نه غوره نه دې.

دتعلیم په اعتبار سره د حدیث درجه دټولو نه په آخر کښې ده.څکه دوره حدیث د ټولو په آخر کښې وی.ددې نه وړاندې دعلوم آلیه تعلیم ورکولې شی.چه د مقاصدو په فهم کښې آسانتیا پیدا شی.اوپه طالب کښې ددې د پوهیدو استعداد پیدا شی.دغه شان چه د حدیث په روایت کښې د خطرناکو غلطیانو نه بچ شی.څکه چه ددې خطرو دوجې ویره ده.چه د «کذب علی النبی ﷺ» په وعید کښې شامل نشی.لکه چه امام اصمعی رحمه الله چه فرمائی.«أخوف ما أخاف علی طالب العلم إذا لم یعرف النحو أن یدخل فی جملة قوله ﷺ من کذب علی متعمداً» الحدیث (۱)

باقی پاتو شو دا سوال چه تفسیر په حدیث باندې ولې مقدم کړې شو.نوددې جواب دا دې.

(۱) مقدمة أوجزالمسالک (۱/۱۲۶) مطبوعه اداره تالیفات اشرفیه ملتان پاکستان.

چه چونکه قرآن کریم متن دے او احادیث ددے تشریح ده.او قاعده دا ده.چه د متن تعلیم وړاندے وی.او هغه د تفسیر په ذریعه ورکولے شی.او د شرح تعلیم روستو وی.نوځکه د تفسیر تعلیم په حدیث باندے مقدم شوے دے.

اووم بحث د کتابونو تقسیم او تدوین شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمه الله په ,,عجاله نافعه،، کښے د حدیثو دکتابونو شپږقسمونه ذکر کړی دی.① جوامع ② مسانید ③ معاجم ④ اجزاء ⑤ رسائل ⑥ اربعینات.(۱) هغوی سنن اربعه د جوامع سره یوځائے شمارلی دی.خو که جوامع اوسنن جدا جدا شمار کړے شی.نوبیا به اووه قسمونه جوړیږی.عام طور دا اووه قسمونه ذکر کولے شی.اوهم دا اووه قسمونه مشهور دی.اګرچه د حدیثو دکتابونو قسمونه داووه نه زیات دی.دلته به ددے اووه سره د نورو ذکر هم کیږی.

جوامع دا دجامع جمع ده.اوجوامع دحدیث هغه کتابونه دی.چه په هغے کښے اته قسمه مضامینو احادیث ذکرکولے شی.دا اته مضامین چا په یو شعر کښے جمع کړی دی.

سیر اداب،تفسیروعقائد فتن، احکام اشراط ومناقب

د,,سیر،، نه مراد دجهاداو مغازی احادیث دی.په ,,ادب،، کښے دمعاشرت سره دمتعلقه احادیثو ذکر کیږی.د ,,تفسیر،،نه مراد د قرآن کریم تفسیری روایات دی.اوپه,,عقائدو،، کښےد ایمانیاتو ذکرکیږی.اوپه فتن کښے هغه احادیث ذکر کیږی .په کومو کښے چه نبی ﷺ امت ته د پیښیدونکوراتلونکو فتنوخودنه او پیشنګوئی کړے وے.د ,,احکامو،،نه مراد احکام فقهیه سره متعلقه احادیث دی.او په اشراط کښے د قیامت دعلاماتو احادیث بیانیږی.او په مناقبو کښے د صحابه کرامو رضی الله عنهم د مناقبو ذکر کولے شی.

صحیح بخاری او سنن ترمذی په اتفاق سره جامع دے.البته په صحیح مسلم کښے اختلاف دے. د بعضے حضراتو په نیز هغه جامع نه دے.ځکه چه تفسیری روایات په کښے ډیر کم دی.ځکه دا د «القلیل کالمعدوم» لاندے جامع نه دے شمارلے شوے.(۲) خو صحیح دا ده.چه صحیح مسلم هم په جامع کښے داخل دے.ځکه چه په صحیح مسلم کښے اګرچه په کتاب التفسیر کښے د تفسیری روایاتو ذخیره ډیره کمه ده.خوکه د کتاب مختلف ځایونه اوکتلے شی.نو د تفسیری روایاتوګذاره حال ذخیره په کښے موجود ده.نودے ته کم نشی ونیلے.

په کتاب التفسیر کښے د تفسیری روایاتو د کمی وجه دا ده.چه د امام مسلم رحمه الله عادت دا دے.چه کله هغوی د څه مناسبت د وجے روایت ذکر کوی.نو دهغے ټول اطراف هم هلته کښے پیش کوی.بیا دوباره هغه نه ذکر کوی.او دغه شان دوی حتی الامکان د تکرار نه احتراز کوی.نوچونکه تفسیری روایات په مختلفو ځایونو کښے موجود وو.ځکه امام مسلم رحمه الله په کتاب التفسیر کښے د هغے اعاده نه ده کړے . دغه شان امام مسلم رحمه الله د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار نه ذکر کوی .او د اهل لغت اقوال نه ذکر کوی.اود امام بخاری رحمه الله

(۱) مقدمة لامع الدراری (۱/۱٤۲)

(۲) اوګورئ ,عجاله نافعه،، مطبوعه مع فوائد جامعه (ص،۱۵)

عادت دا دے.چه هغوی ذکر شوی روایات د سند یا متن دوارو په تبدیلئ سره بار بار ذکر کوی.او د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار او د اهل لغت اقوال هم ذکر کوی. نوځکه د بخاری په کتاب التفسیر کښے روایات مکرر راوړلے شوی دی.او د صحابوٴ رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار هم ذکرشوی دی.اودغه شان د اهل لغت اقوال هم پیش کړے شوی دی. نوځکه د هغوی کتاب التفسیر ښه غټ دے.دغه شان امام ترمذی رحمه الله په کتاب التفسیر کښے روایات مکرر ذکر کړی دی.د دے وجے د هغوی کتاب التفسیر هم اوږد شوے دے.

په خلاف دامام مسلم رحمه الله چه هغوی داسے نه دی کړے.ځکه چه د هغوی کتاب التفسیر مختصر دے.خوترکومے پورے چه د تفسیری روایاتو تعلق دے.هغه هم په صحیح مسلم کښے کم نه دی.(۱) هم ددے وجے صاحب د,,کشف الظنون،، جامع گرځولے دے.(۲) اوصاحب دقاموس علامه مجدالدین فیروزآبادی رحمه الله هم مسلم جامع گرځولے دے.هغوی په یو ځائے کښے لیکی.((ختمت بحمدالله جامع مسلم))(۳)

سنن: سنن د حدیثو هغه کتابونو ته وائی.چه په هغے کښے د فقه په ترتیب سره احادیث ذکر کولے شی.(۴) لکه سنن ابی داود سنن نسائی وغیره.جامع ترمذی د جامع سره سره په سنن کښے هم داخل دے.ځکه چه په دے کښے مصنف رحمه الله د فقهی ابوابو د ترتیب اهتمام کړے دے.

مسانید: مسانید دحدیثو هغه کتابونو ته وئیلی شی.چه په هغے کښے دصحابو رضی الله عنهم په ترتیب سره احادیث ذکر کولے شی.دصحابو رضی الله عنهم ترتیب یا خود حروف تهجی په ترتیب سره وی. یعنی د چا د نوم په اول کښے چه ،،همزه،، وی.چه الف ورته وئیلے شی.د هغوی حدیثونه اول ذکر کولے شی.اود چا د نوم په اول کښے چه ،،باء،، وی.دهغوی حدیثونه وروستو ذکر کولے شی. ((وعلی هذا القیاس))یا د صحابوٴ په ترتیب کښے د تقدم في الاسلام اعتبار شوے وی.یعنی څوك چه په اسلام راوړلوکښے مقدم وی.دهغوی روایات وړاندے جمع کولے شی.((علی هذا القیاس ثم فثم)) خوداسے مسانید مفقوددی.چه په هغے کښے د تقدم في الاسلام رعایت شوے وی. یا د صحابه کرامو رضی الله عنهم ترتیب د مرتبو او درجو په اعتبار سره شوے وی.چه اول د خلفاء راشدینو رضی الله عنهم روایات راوړلے شی.بیا د عشره مبشره روایات، ددے نه پس د بدریینو روایات، بیا دبیعت رضوان د شرکاوٴ روایات، ددے نه پس د فتح مکے نه د وړاندے هجرت کونکو ،بیا د فتح مکے نه پس داسلام راوړونکو بیا د وړو صحابو رضی الله عنهم او ددوی نه پس د ښځو روایات ذکرشوی وی.

خوپه ښځو کښے به د ازواج مطهراتو احادیث مقدم کولے شی.ځکه چه د نبی صلی الله علیه وسلم په لوڼړو کښے د درے لوڼړو حضرت زینب، حضرت رقیه، حضرت ام کلثوم رضی الله عنهن نه څه روایت منقول

(۱) اوګورئ فتح الملهم (۱/۱۰۵)
(۲) کشف الظنون (۱/ ۵۵۵) تحت حرف الجیم
(۳) دا فیروز آباد د ضلع آگره یوپی اند یا نه دے.بلکه په ایران کښے دے.
(۴) اوګورئ فتح المهلم (۱/۱۰۵) وفوائد جامعه برعجاله نافعه (ص، ۱۵۶، ۱۵۷)

نه دے.ځکه چه دغه درے واړو وفات د نبي ﷺ په ژوند کښے شوے وو.اودحضرت فاطمة الزهراءؓ نه څه روايات منقول دي.خوهغه هم ډير لږ دي.ځکه چه د هغوی وفات هم د نبي ﷺ د وفات نه شپږ مياشتے پس شوے وو.اودا زمانه هم په علالت اوبيمارئ کښے تيره شوے وه.
که مسانيد د قبيلو په ترتيب سره مرتب کړلے شي.نواول به د بني هاشم روايات راوړلے شي. خاص کر د حضرت علي ؓ اود حضرات حسنين،حضرت عباس، حضرت عبدالله بن عباس ؓ روايات به مقدم کولے شي.بيا چه کومه قبيله بنو هاشم ته نزدے وي.د هغے روايات به وړاندے راوړلے شي.په دے صورت کښے به د حضرت عثمان ؓ روايات د حضرت ابوبکر ؓ أوحضرت عمر ؓ په قبيلو باندے وړاندے کولے شي.ځکه چه حضرت عثمان ؓ د بنو اميه قبيلے سره تعلق ساتلو.اودا قبيله د حضرت ابوبکر ؓ اوحضرت عمر ؓ د قبيلو په نسبت بنوهاشم ته زياته نزدے ده.(١) په مسانيدو کښے مسند احمد زيات مشهور دے.
کله دحديثو په کتاب د مسند اطلاق ددے وجے هم کيږي.چه په هغے کښے احاديث مرفوعه مسنده ذکر وي.صحيح بخاری ته المسند الصحيح ددے وجے وئيلے شي.چه په دے کښے احاديث مرفوعه مسنده مذکور دی.دغه شان سنن دارمي ته مسند الدارمي وئيلی شي.ځکه چه په هغے کښے احاديث مرفوعه مسنده ذکر دي.(٢)خو دا اصطلاح مشهوره نه ده.چه مسند داسے کتاب ته وائي.چه په هغے کښے د صحابوؓ د ترتيب په اعتبار سره روايات ذکر شوے وي.

معاجم : حضرت شاه عبدالعزيزؒ په ،،عجاله نافعه،، کښے فرمائي.چه د محدثينو په اصطلاح کښے معاجم هغه کتابونو ته وائي.چه په هغے کښے دمشائخو ترتيب سره احاديث ذکر شوي وي.دا ترتيب کله د تقدم في الوفات په اعتبار سره وي.يعني چه د چا وفات وړاندے شوے وي.د هغوی روايات وړاندے ذکرکړے شي.اوچه د چا وفات روستو شوے وي.د هغوی روايات روستو راوړلے شي.اوکله په ترتيب کښے د مشائخو د علم او فضل اعتبار کولے شي.اوکله د مشائخوپه نومونو کښے د حروف تهجي اعتبار کولے شي.يعني د چا د نوم په شروع کښے چه ،،همزه،، وي.د هغوی روايات اول ذکر کړے شي.اود چا د نوم په اول کښے چه ،،باء،، وي.د هغوی روايات وروسے ذکر کړے شي.هم دا آخری طريقه عام طور رائج ده.(٣)
خوحضرت شيخ الحديث مولانا زکرياؒ فرمائي.چه ،،معجم،، هغه دے.چه په هغے کښے د حروف تهجي په ترتيب سره احاديث جمع شوے وي.بيا ددے درے قسمونه دي.① چه په هغے کښے د صحابهٔ کراموؓ احاديث د حروف تهجي په ترتيب سره د جمع کولو لحاظ ساتلے شوے وي.② چه د شيوخو ؒ احاديث په کښے دحروف تهجي په ترتيب سره ذکر کړے

(١) مقدمه لامع الدراری (١٤٦/١) وعجاله نافعه (ص،١٦،١٥)
(٢) الرسالة المستطرفة (ص،٦٣) مطبوعه قديمی کتب خانه کراچی)
(٣) عجاله نافعه (ص،١٦)

شي.او په هغې کښې د اکابرو روايات په اصاغر باندې مقدم کړې شي.④ چه داحاديثو په حروفو کښې د حروف تهجي لحاظ اوکړې شي.يعنې دکومو احاديثو په شروع کښې چه ،،همزه،، (الف) وي.هغه وړاندې راوړلې شي.اود کومو احاديثو په اول کښې چه ،،باء،، وي.هغه وروستو راوړلې شي.او په دې باندې قياس لکه د علامه سيوطي رحمه الله ،،جامع صغير،، شو.( )

د امام طبراني رحمه الله معجم صغير او معجم اوسط د مشائخو د نومونو دحروف تهجي په ترتيب سره ليکلې شوې دې.او دمعجم کبير په باره کښې اختلاف دې.شاه عبدالعزيز محدث دهلوي رحمه الله په بستان المحدثين (٢) کښې حاجي خليفه په ،،کشف الظنون،، (٣)کښې دا د صحابوؓ په ترتيب سره خودلې دې.خوپه ،عجاله نافعه،، کښې شاه عبدالعزيز رحمه الله دا د مشائخو په ترتيب سره ګرخولې دې.(٤)

حضرت شيخ الحديث مولانا زکريا رحمه الله فرمائي.چه په کال ١٣٤٥ھ کښې ما په مدينه منوره کښې د معجم کبير قلمي نسخه ليدلې وه.د هغې ترتيب دمشائخو په ترتيب سره وو.(٥) نو د ،،عجاله نافعه،، قول به صحيح ګرځولې شي.

مستدرکات: مستدرکات دحديث هغه کتابونو ته وائي.چه په هغې کښې د يو مؤلف د شرط مطابق روايات ذکر کړې شي.کوم چه مؤلف قصداً پريخودې وي.يا ترې سهو شوې وي.لکه

«مستدرك حاكم على الشيخين»دا کتاب د ابوعبدالله محمد بن عبدالله نيشاپوري متوفى ٤٠٥ھ دې.چه دحاکم په لقب سره مشهور دې.ددې وجې دې ته «مستدرك حاكم» وائي.دا کتاب په حيدر آباد دکن کښې چهاپ شوې دې.ددې په اول کښې مؤلف رحمه الله ليکي«وأنا أستعين الله على إخراج أحاديث رواتها ثقات قد احتج بمثلها الشيخان رضي الله عنهما أو أحدهما»(٦) ددې عبارت نه دامعلومه شوه.چه حاکم رحمه الله د شيخينو رحمهما الله په رواياتو باندې اکتفاء نه ده کړې.بلکه د بخاري اومسلم د راويانو پشان دنورو راويانو نه ئې هم روايات نقل کړي دي.

اوس پاتې شو دا سوال چه د بخاري او مسلم د راويانو پشان د نورو راويانو نه روايت نقل کولو سره د يو روايت على شرط الشيخين لزوم راځي اوکه نه؟ ددې جواب دا دې.که په روايت کښې صرف د شيخينو رحمهما الله راويان وي.نو بيا ددې د شيخينو رحمهما الله په شرط باندې کيدل ضروري نه دي.نوکه په يو روايت کښې د شيخنو رحمهما الله د رواة پشان راويان

---

(١) حاشيه تقرير بخاري شريف اردو (١٤٦/١)
(٢) ص، ١٣٧)
(٣) (١٧٣٧/٢)
(٤) مقدمه لامع الدراري (١٤٨/١)
(٥) مقدمة لامع الدراري (١٤٩/١)
(٦) المستدرک مع التلخيص (٣/١) مطبوعه دارالفکر بيروت ١٣٩٨هجري)

موجود شی.نودا خو په طریق اولی سره د شیخینورحمهما الله په شرط باندے کیدل نه لازمیږی بیا یو راوی د شیخینورحمهما الله د رواة پشان گزخول هم یوه اجتهادی مسئله ده. دیوکس په نیز یو راوی د شیخینورحمهما الله د رواة پشان وی.او بل دا گنړی.چه دے د شیخینورحمهما الله د روایانو پشان نه دے.بهرحال حاکم‌رحمه‌الله خو کله روایت ته «علی شرط الشیخین» وائی.اوکله «علی شرط البخاری» وائی.او کله «علی شرط مسلم» وائی.اوکله چه په شیخینو رحمهما الله کښے د یو په شرط هم برابر نه وی.خو د حاکم په نیز صحیح وی.نو«صحیح الأسناد» ورته وائی.(١) د حاکم‌رحمه‌الله تساهل مشهور دے. څکه چه هغوی په ضعیفو روایاتو باندے هم د صحیح حکم لگوی.

امام حاکم‌رحمه‌الله او دهغوی مستدرک: په ،،کشف الظنون،، کښے په مستدرک حاکم باندے تفصیلی کلام موجود دے.هم په دے کتاب کښے صاحب د ،کشف الظنون،، فرمائی.«قال الملقینی :وفیه ضعیف وموضوع أیضاً وقد بین ذلک الحافظ الذهبی‌رحمه‌الله وجمع منه جزأً من الموضوعات یقارب مائة حدیث»(٢)

حافظ جلال الدین سیوطی‌رحمه‌الله په تدریب الراوی کښے نقل کړی دی.چه ابوسعد احمد بن محمد مالینی متوفی ۴۱۲ھ فرمائی.چه ما د مستدرک حاکم داول نه واخله تر آخره پورے مطالعه اوکړله.خو ماته په دے کښے یو روایت هم علی شرط الشیخین ملاؤ نشو.خو په دے قول باندے تبصره کوی.چه علامه ذهبی‌رحمه‌الله فرمائی.«هذا إسراف وغلو من المالینی» انصاف دا دے.چه دمستدرک حاکم کافی حصه علی شرط الشیخین ده.اودیر روایات «علی شرط احدهما» دی.تقریباً د دے دواړو مجموعه نیم کتاب ته نزدے ده.د کتاب څلورمه حصه داسے ده.چه په هغے کښے د احادیثو سند اگرچه صحیح دے.خوپه هغے کښے څه ضعف یا څه علت موجود دے.او دکتاب باقی څلورمه حصه په منکراو غیر معتبر روایاتو باندے مشتمله ده.چه په هغے کښے څه حصه په موضوعاتو باندے هم مشتمله ده.(٣)

حافظ ابن حجر‌رحمه‌الله فرمائی.چه د حاکم‌رحمه‌الله نه په مستدرک کښے تساهل څکه شوے دے.چه دمسودے لیکلو نه پس ورته د نظر ثانی موقع نه وه ملاؤ شوے.اوانتقال ئے اوشو.ددے ښکاره دلیل دا دے.چه دمستدرک په جزء ثانی کښے ترنصف حصے پورے کافی حصه د تساهل نه پاکه ده.اوهلته دا عبارت هم لیکلے شوے دے.«إلی ههنا انتهی إملاء الحاکم»(٤)

---

(١) تدریب الراوی (١/١٠٥)

(٢) کشف الظنون (٢/١٦٧٢)

(٣) تدریب الراوی (١/١٠٦)

(٤) حاشیه تدریب الراوی (١/١٠٦)

علامه سخاوى رحمه الله فرمائى چه دحاكم دتساهل بهترينه توجيه دا ده.چه هغوى داكتاب په آخرى عمر كښې ليكلې وو.اوپه دغه وخت كښې د هغوى په حافظه كښې تبديلى راغلې وه.او ورسره ورته دنظر ثانى موقع هم ملاؤ نشوه.(۱)

د حاكم رحمه الله پشان امام ترمذى رحمه الله هم د تصحيح په باب كښې متساهل دے.خو په دواړو كښې فرق دے.وئيلے شوى دى.«إن تصحيحه دون تصحيح الترمذى والدارقطنى بل تصحيحه كتحسين الترمذى وأحياناً يكون دونه وأما ابن خزيمة وابن حبان فتصحيحهما أرجح من تصحيح الحاكم»(۲) يعنى كه حاكم يو روايت ته صحيح اووائى.نود هغې درجه به د امام ترمذى او دامام دارقطنى رحمه الله د تصحيح كړده روايت نه كمه وى.بلكه حاكم رحمه الله چه كوم روايت ته صحيح اووائى.هغه د امام ترمذى رحمه الله د حسن روايت په درجه كښې وى.اوكله كله د حسن نه هم د هغې درجه كمه وى.خو چه ابن خزيمه اوابن حبان رحمهما الله كوم روايت ته صحيح اووائى.نود هغې درجه د حاكم د صحيح كړده روايت نه زياته وى.البته كه حاكم رحمه الله اوترمذى رحمه الله يو روايت ته صحيح وئيلے وى.او د فن په نورو امامانو كښې چه د دے تائيد او توثيق كړے وى.نوبيا د عدم اعتماد څه وجه نه ده.

علامه شمس الدين ذهبى رحمه الله متوفى ۴۲۸ھ د مستدرك حاكم تلخيص كړے دے.چه په هغې كښې ئې د تحقيق اوتنقيد نه پس فيصله كړے ده.چه په دے مقام كښې د حاكم صحيح ټيك دے.اوپه فلانى مقام كښې هغوى دتساهل نه كار اخستے دے.(۳) كشف الظنون دحاكم ددے تساهل دوجے بعضے حافظانو رحمهم الله په مستقل جزء كښې تقريباً سل احاديث كرخولے دى.(۴) ددے وجے عالمانو رحمهم الله ليكلى دى.چه ترڅو پورے د امام ذهبى رحمه الله يا دبل محقق او محدث تائيد د يو روايت په حق كښې موجود نه وى.نو د حاكم د تصحيح به څه اعتبار نه وى.

د مستدرك په باره كښې دومره تفصيل ځكه بيان شو.چه بعضے ناپوهه خلق د مستدرك حاكم په رواياتو باندے استدلال كوى.حالانكه دغه روايات معتبر نه دى.بلكه په موضوعاتو كښې شامل وى.

تنبيه: **مشكاة** شريف كوم چه د امام بغوى رحمه الله په مصابيح باندے تخريج دے.د هغې په دريم فصل كښې ،،مستدرك،، دے.(۵)

مستخرجات: مستخرجات دحديث هغه كتابونه دى.چه په هغې كښې مصنف رحمه الله د يو تير شوى مصنف رحمه الله روايات په خپل سند سره نقل كړى.خوپه دے شرط چه د سابقه مصنف رحمه الله

(۱) حاشيه تدريب الراوى (۱۰۶/۱)

(۲) نصب الراية (۳۵۲/۱)

(۳) كشف الظنون(۱۶۷۲/۲)

(۴) الرسالة المستطرفة (ص،۲۰)

(۵) تقرير بخارى (اردو) مصنفه شيخ الحديث مولانا زكريا رحمه الله (۴۷/۱)

واسطه په مینځ کښې رانشي. تردې چه د سابقه مصنف شیخ یا د هغه د شیخ استاذ یا دهغه نه پورته یو استاذ سره خپل سند ملاؤ کړي.
په مستخرج کښې د کتاب سابق ترتیب اودهغې د سند او متن لحاظ ساتلې شي. او ددې خبرې هم خیال ساتلې شي چه سند د اقرب سره ملاؤ شي. یعنی چه په کوم نزدې ځائې کښې د دواړو سندونو ملاویږي. هلته کښې ئې ملاؤ کړي. ځکه چه اقرب پریږدي. او ابعد سره ئې ملاوه وي نودا استخراج نه دې. «إلا لعذر أو زيادة مهمة»(١) دمستخرج فائده دا ده. چه په دې سره د اصل کتاب د احادیثو تائید او توثیق کیږي.
دا خبره دې واضحه وي. چه په استخراج کښې د متن د ټولو الفاظو سره موافقت ضروري نه دې. ځکه چه روایت بالمعنی وي. اوپه دې کښې په الفاظو کښې فرق راځي.(٢) لکه «لا تقبل صلاة بغير طهور» په ځائې «لا تقبل صلاة إلا بطهور» چه راغلې دې.
مستخرجات زیات دي. او په مختلفو کتابونو باندې لیکلې شوي دي. لکه «مستخرج على سنن أبي داود» د محمد بن عبدالملک رحمه الله او «مستخرج على جامع الترمذي» د ابوعلي طوسی رحمه الله دغه شان «مستخرج على صحيح مسلم» د ابوعوانه یعقوب بن اسحاق اسفرائیني رحمه الله (٣)
مستخرج ابوعوانه ته «صحیح ابوعوانه» هم وائي. ځکه چه حافظ ابوعوانه رحمه الله د امام مسلم د طرقو نه علاوه د نورو طرقو او اسانیدو هم ذکر کړې دې. او په متن کښې ئې د څه احادیثو زیادت هم کړې دې. نوځکه ورته د مستقل کتاب حیثیت ملاؤ شوې دې. اوصحیح ابوعوانه ورته وئیلې شي.(٤) لکه چه د یو کتاب دوه نومونه کیخودې شوي دي. کله ورته مستخرج ابوعوانه او کله ورته صحیح ابوعوانه وائي.
اربعینات: دا د اربعین جمع ده. دحدیث هغه کتابونو ته اربعین وائي. چه په هغې کښې څلویښت احادیث لیکلې شوې وي. د اربعینات متعلق عالمانو رحمهم الله یوحدیث بیان کړې دې. چه د نبي پاک ﷺ ارشاد دې. «من حفظ على أمتي أربعين حديثاً في أمر دينها بعثه الله فقيهاً وكنت له يوم القيامة شافعاً شهيداً»(٥)
دا روایت ضعیف دې. احمد بن حنبل رحمه الله فرمائي. «هذا متن مشهور فيما بين الناس وليس له إسناد

---

(١) اوګورئ تدریب الراوي (١١٢/١)
(٢) مقدمة لامع الدراری (١/ ١٦٨،١٦٩)
(٣) تدریب الراوي (١١١،١١٦/١)
(٤) مقدمة لامع الدراری (١٦٨/١)
(٥) رواه البيهقي في شعب الإيمان (٢٧٠،٢٧١/٢) باب ی طلب العلم ،فصل في فضل العلم وشرف مقداره رقم (١٧٢٦) و(١٧٢٧)

صحیح» (۱) حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي چه دا حدیث د دیارلس صحابه کرامو رضی الله عنهم نه منقول دے.خو ددے یوسند هم د علت قادحه نه محفوظ نه دے.(۲) د امام نووی رحمه الله قول دے.«واتفق الحفاظ على أنه حديث ضعيف وإن كثرت طرقه»(۳)

صاحب د کشف الظنون لیکي:«أما الحديث فقد ورد من طرق كثيرة بروايات متنوعة ... واتفقوا على أنه حديث ضعيف وإن كثرت طرقه»(۴)

خوحافظ جلال الدین سیوطی رحمه الله په ،،الجامع الصغير،، (۵) کښے د ابن النجار په طریق سره د ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت نقل کړے دے.او په هغې باندے ئے د صحیح نښه لګولے ده.ددے نه معلومیږي.چه دا حدیث اګرچه د خپلو جدا جدا سندو په اعتبار سره ضعیف دے.لیکن دکثرت طرقو دوجې دے د اعتبار درجه حاصله کړے ده.اوهسے هم د فضائلو په باب کښے دضعیف روایت اعتبار کولے شي.هم دا وجه ده.چه متقدمینو او متاخرینو رحمهم الله په کثرت سره اربعینات لیکلی دی.د اربعیناتو په لیکلو کښے د اولیت شرف حاصلونکے د امام نووی رحمه الله د قول مطابق عبدالله بن مبارک رحمه الله دے.(۶)

بیا د اربعینات لیکونو مختلف انداز اختیار کړے دے.مثلاً حافظ ابن حجر رحمه الله یو داسے اربعین لیکلے دے.چه په هغې کښے د سند په لحاظ سره امام مسلم رحمه الله په امام بخاری رحمه الله باندے اوچت دے.(۷) دغه شان که په یو حدیث کښے د امام بخاری رحمه الله او نبی ﷺ په مینځ کښے پنځه واسطے دی.نو هم دغه حدیث د امام مسلم رحمه الله د نبی ﷺ نه په څلورو واسطو نقل کړے دے

یو ،،اربعین بلدانیة ،، لیکلے شوے دے.چه په هغې کښے څلویښت احادیث د څلویښتو مشائخو رحمهم الله نه په څلویښتو ښارونو کښے اخستے شوی دی.او حافظ ابوالقاسم ابن عساکر الدمشقی رحمه الله یو قدم نور هم وړاندے اخستے دے.داسے اربعین ئے لیکلے دے.چه په هغې کښے «اربعين حديثاً من أربعين شيخاً، في أربعين بلداً، عن أربعين صحابياً» ذکر دی.(۸)

اجزاء او رسائل: دحضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله د تحریر مطابق په اجزاء او رسائلو کښے فرق

---

(۱) مشکاة المصابیح (ص،۳۷) وشعب الإیمان (۲/۲۷۱)

(۲) تلخیص الخبیر کتاب الوصایا رقم (۱۳۷۵) (۳/۹۳) مطبوعه دارنشرالکتب الإسلامیة لاهور باکستان.

(۳) الأربعین النوویة بشرح الإمام أبن دقیق العید رحمهما الله تعالی (ص،د)

(۴) کشف الظنون (۱/۵۲)

(۵) الجامع الصغیر مع شرح فیض القدیر(۶/۱۱۹) رقم ۸۶۳۷)

(۶) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۵٤)

(۷) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۵۷)

(۸) کشف الظنون (۱/٥٤)

دے اجزاء، هغه كتابونوته وائى.چه په هغے كښے د يو شيخ روايات جمع كړے شى.او رسائل هغه دى.چه په هغے كښے د يوے مسئلے روايات راجمع كړے شى(١) خو تحقيق دا دے.چه دواړه يو څيز دے. متقدمينو ﷭ چه د كوم څيز نه په اجزاؤ سره تعبير كولو.متاخرين ﷭ د هغے نه په رسائلو سره تعبير كوى.دامام بخارى ﷫ ،،جزء رفع اليدين،، او ،،جزء القراءة خلف الإمام،، ددے باوجود چه د يوے مسئلے سره تعلق دى.خو دے ته رساله نه ده وئيلے شوے.دا د متقدمينو ﷭ اصطلاح ده.(٢)

كتاب العقائد : دا هم د حديثو د كتابونو يو قسم دے.په دے كښے د عقائدو سره متعلقه روايات ذكر كولے شى.لكه د بيهقى ﷫ ،،كتاب الأسماء والصفات،، او د ابن خزيمه ﷫ ،،كتاب التوحيد،، او دامام بخارى ﷫ ،،خلق أفعال العباد،،(٣)

كتاب الاحكام : په دے كښے د فقهى مسائلو سره متعلقه روايات ذكر كولے شى.لكه صحاح سته او د حافظ عبدالحق ﷫ ،،الأحكام الصغرى،، او ،،الأحكام الكبرى،، او د عبدالغنى مقدسى ،،عمدة الأحكام،،(٤)

كتاب التاريخ : دا هغه قسم دے.چه د تاريخى موادو متعلق روايات په كښے درج كولے شى. بيا ددے دوه قسمونه دى.يو هغه چه په هغے كښے د ابتداء د پيدائش نه واخله ترد نبى ﷺ نه پس پورے واقعات ذكر كولے شى.لكه د امام بخارى ﷫ كتاب ،، بدء المخلوقات،، او دويم قسم هغه دے.چه په هغے كښے د نبى ﷺ سره متعلقه تاريخى مواد پيش كولے شى.لكه سيرت ابن هشام ﷫ او مغازى محمد بن اسحاق ﷫ (٥)

كتاب الزهد :د داسے مضامينو روايات چه په هغے سره په زړه كښے نرم والے پيدا كيږى.اود آخرت د فكر جذبه بيداريږى.كه جمع كړے شى.نوداسے كتاب ته ،،كتاب الزهد،، وائى.په دے باب كښے عبدالله بن مبارك،احمد بن حنبل،امام بخارى، ابوداود، امام ترمذى، او بيهقى ﷭ وغيره كتابونه ليكلى دى.(٦)

كتاب الآداب: د خوراك څكاك اودهٔ كيدو پاسيدو، منزل كولو او خبرو كولو سره متعلق روايات كه ذكر كړے شى.نوپه هغے باندے دكتاب الآداب اطلاق كيږى.دامام بخارى ﷫ ،،الأدب المفرد،، په دے لړ كښے مشهور كتاب دے.(٧)

---

(١) فوائد جامعه بر عجاله نافعه (ص.١٦٠)
(٢) مقدمة لامع الدرارى (١/١٥٢)
(٣) مقدمة لامع الدرارى (١/١٤٣) كشف الظنون (١/٧٢٢)
(٤) سير أعلام النبلاء (٢١/١٩٩) كشف الظنون (٢/١١٦٤)
(٥) اوګورئ عجاله نافعه (ص.١٤) وفوائد جامعه(ص. ١٤٧)
(٦) كشف الظنون (٢/١٤٢٢) تهذيب التهذيب (٩/٣٨٩) الأعلام للزركشى (٣/١٢٢)
(٧) عجاله نافعه (ص.١٤)

کتاب الفتن: دفتنو متعلق احادیث چه په کومو کتابونو کښې ذکر کولې شي.هغې ته، کتاب الفتن، ، وئيلې شي.لکه د نعیم بن حماد رحمه الله «کتاب الفتن والملاحم»(۱)

کتاب المناقب: ديو فرد يا قوم يا ډلې وغيره سره متعلقه د فضائلو روايات په کتاب المناقب کښې جمع کولې شي.لکه چه امام نسائي رحمه الله چه د «خصائص علی» په نوم باندې کتاب ليکلې دې.(۲) اومحب الدین طبری رحمه الله متوفی ۶۹۴ھ چه د «الرياض النضرة فی فضائل العشرة» ليکلې دې.(۳)

مشیخه: مشیخه هغه کتابونو ته وائي.چه په هغې کښې د يو يا څو شيوخو روايات جمع کړې شي.(۴) برابره خبره چه د کومې مسئلې سره متعلق وي.لکه «مشيخة ابن البخاري» او «مشيخة ابن القاري» وغيره (۵)

کتاب الافراد والغرائب: په کوم کتاب کښې چه ديو شيخ تفردات جمع کړې شي.هغې ته «کتاب الأفراد والغرايب» وائي. (۶) لکه د دارقطني رحمه الله «کتاب الأفراد»(۷)

کتاب العلل: که په يو کتاب کښې دحديث علل خفيه چه په صحت کښې مخل وي.اوليکلې شي. نودغه کتاب ته «کتاب العلل» وائي.په علت خفيه باندې پوهيدل ډير ګران کار دې.دا د هرچا د وس خبره نه ده.ددې دپاره په اسانيدو او متونو باندې ژور نظر کول ضروري دې.اود حافظې زيات قوت ورله ضروري دې.(۸) دحديث د راويانو د ولادت او د وفات دتاريخونوعلم، او دهغوی په خپل مينځ کښې ملاقات، اوعدم ملاقات نه واقفيت هم ډيرزيات ضروري دې.نوهله سړې علت خفيه معلومولې شي. هم داوجه ده.چه د ،علل، په باب کښې ډيرو کمو کسانو قلم اوچت کړې دې.(۹)
امام احمد بن حنبل،علی بن مدینی ،امام بخاری، ترمذی،مسلم دارقطني او ابن ابی حاتم رحمهم الله کتاب العلل ليکلی دی.(۱۰) دامام احمد بن حنبل رحمه الله کتاب د هغه د مشری خوی

---

(۱) کشف الظنون (۱۴۴۵/۲)
(۲) کشف الظنون (۷۰۶/۱)
(۳) کشف الظنون (۹۳۷/۱)
(۴) مقدمة لامع الدراری (۱۵۱/۱)
(۵) کشف الظنون (۱۶۹۶/۲)
(۶) مقدمة لامع الدراری (۱۵۸/۱)
(۷) کشف الظنون (۱۳۹۶/۲)
(۸) نزهة النظر فی توضیح نخبة الفکر (ص.۷۵)
(۹) نزهة النظر فی توضیح نخبة الفکر (ص.۷۵)
(۱۰) مقدمة لامع الدراری (۱۷۱/۱) دغه شان اوګورئ تدريب الراوی (۲۵۸/۱) کشف الظنون (۱۱۵۹/۲ – ۱۴۴۰) مقدمة فتح الباری (ص.۴۹۲) مطبوعه دارالنشر الکتب الإسلامية لاهور باکستان

عبدالله بن احمد رحمه الله په روایت سره په ،،انقره،، کښې چهاپ شوے دے.او د ابن ابی حاتم د کتاب العلل اول جزء په مصر کښې چهاپ شوے دے.او د دارقطنی رحمه الله کتاب العلل ډیر جامع دے.[1] په هندوستان کښې د پټنه په کتب خانه کښې موجود دے.او دامام ترمذی رحمه الله کتاب العلل الصغیر د جامع ترمذی په آخر کښې چهاپ شوے دے.[2]

اطراف: دا د حدیث هغه کتابونه دی.چه په دے کښې دحدیث یوه حصه ذکر کولے شي.او دا خودلی شی.چه دا حدیث په کوم کوم کتاب کښې په کوم کوم مقام کښې موجود دے.[3] لکه «انما الأعمال بالنیات» د یو حدیث اولنۍ جمله ده.دا ذکر کولے شي.او بیا خودلے شي.چه دا حدیث په کوم کوم کتاب کښې موجود دے.او د کتاب په کوم کوم مقام باندے دا ذکر شوے دے.په دے باره کښې مختلفو حضراتو په مختلف نوعیت کتابونه لیکلی دی.مثلاً ابن عساکر رحمه الله د سنن اربعه اطراف لیکلی دی.او حافظ ابومسعود ابراهیم بن محمد الدمشقی رحمه الله په صحیحنو اطراف لیکلی دی.او حافظ جمال الدین مزنی رحمه الله متوفی ۷۴۲ هـ «تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف» په نوم باندے د صحاح سته اطراف لیکلی دی.[4]

ترغیب او ترهیب: کتاب الترغیب والترهیب هغه کتاب ته وائی.چه په هغے کښې آخرت طرف ته رغبت وی.او د اور نه د ویرے په روایاتو مشتمل وی.په دے باب کښې زیات مشهور کتاب د حافظ منذری رحمه الله «الترغیب والترهیب» دے.[5]

مسلسلات: د حدیث هغه کتابونه دی.چه دهغے په اسنادو یا متونو کښې د اول نه واخله تر آخره پورے یوخاص قسم تسلسل جاری وی.ابوبکربن شاذان، ابونعیم او مستغفری رحمه الله مسلسلات لیکلی دی.[6] حافظ جلال الدین سیوطی رحمه الله دوه مسلسلات لیکلی دی.[7] زمونږ په کورنو کښې شاه ولی الله رحمه الله مسلسلات «الفضل المبین فی المسلسل من حدیث النبی الأمین»[8] معروف او متداول دی.

ثلاثیات: دا هغه کتابونو دی.چه په هغې کښې داسے روایات ذکر کړے شی.چه په هغے کښې د مصنف رحمه الله نه واخله تر رسول الله ﷺ پورے صرف درے واسطے وی.امام بخاری رحمه الله په خپل

---

(۱) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۷۲،۱۷۱)
(۲) پورتنۍ حواله (۱/۱۷۲)
(۳) نزهة النظرفی توضح نخبة الفکر(ص،۱٤۶)مطبوعه فاروقی کتب خانه بیرون بوهړ گیټ ملتان
(۴) کشف الظنون (۱/۱۰۳، ۱۱۶) دغه شان اوګورئ مقدمة لامع الدراری (۱/۱۷۳) او الرسالة المستطرفة (ص،۱۳۷، ۱۳۸)
(۵) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۸۳) کشف الظنون (۱/٤۰۰)
(۶) الرسالة المستطرفة (ص،۶۹)
(۷) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۸۶) وکشف الظنون (۱۶۷۷)
(۸) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۸۶)

صحیح کښې دوویشت ثلاثیات ذکر کړی دی.په دې کښې یوولس روایات د مکی بن ابراهیم رحمه الله نه منقول دی.کوم چه د امام ابوحنیفه رحمه الله خاص شاګرد وو.اوشپږ روایات د ابو عاصم النبیل ضحاك بن مخلد رحمه الله نه مروی دی.دے هم د امام ابوحنیفه رحمه الله شاګرد دے. درے روایات د محمد بن عبدالله انصاری رحمه الله دی.دے د امام ابویوسف رحمه الله او امام زفر رحمه الله شاګرد دے.نوپه دے حساب په دویشتو کښې شل ثلاثی روایات هغه دی.چه د حنفی مشائخو نه ئې اخستې شوی دی.او په باقی دوه روایاتوکښې یو د خلاد بن یحی کوفی رحمه الله دے.اویو د عصام بن خالد حمصی رحمه الله دے.د هغوی متعلق دا معلومه نه ده.چه دوی حنفی دی اوکه نه؟ دا دویشت روایات د سند په لحاظ سره دویشت دی.(١) خود متن په اعتبار سره اوولس دی.

دامام بخاری په ثلاثیاتو باندې ډیر فخر کولې شی.اوپه حقیقت کښې د فخر خبره هم ده.ځکه چه د ثلاثیاتو سند عالی وی.او سند عالی د فخر باعث دے.د یحی بن معین رحمه الله نه د وفات په وخت کښې چا تپوس کړے وو.«ماتشتهی؟» نوهغوی فرمائیلی وو.«بیت خالی واسناد عالی» (٢) دامام احمد بن حنبل رحمه الله ارشاد دے.د متقدمینو رحمهم الله طریقه د عالی سند طلب اولتون وو.(٣) خو امام ابوحنیفه رحمه الله چه د هغوی زیات روایات ثلاثی دی.او زیات ثنائی دی.لکه چه د مسانید امام اعظم او کتاب الآثار نه ښکاره ده.او امام ابوحنیفه رحمه الله د لیدلو په اعتبار سره تابعی هم دے.ځکه چه هغوی د حضرت انس بن مالك رضی الله عنه زیارت کړے وو.بلکه روایة ورته هم تابعی وئیلې شوے دے.اګرچه په دے کښې اختلاف دے.(٤) خو ددے باوجود د امام بخاری رحمه الله په مقابله کښې د امام ابوحنیفه رحمه الله ثنائی او ثلاثی روایاتو ته صحیح اهمیت نشی ورکولې.دا خبره قابله د شکایت ده.

د بخاری رحمه الله نه علاوه په ابن ماجه کښې پنځه ثلاثی روایات دی.(٥) او په جامع ترمذی کښې یو ثلاثی روایت دے.(٦) په مسلم ابوداود او نسائی کښې ثلاثی روایت نشته.ملا علی قاری رحمه الله ته د ،،مرقات،، په مقدمه کښې وهم شوے دے.او هغوی د ترمذی روایت ته ثنائی وئیلې دے.(٧) حالانکه هغه ثلاثی دے.دکتاب الفتن په روایت کښې دی.«یأتی علی الناس زمان الصابر

---

(١) مقدمة لامع الدراری (١/٦٣، ٦٤، ١٠٢، ١٨٧) دغه شان اوګورئ تذکرة الحفاظ (١/٢٦٦،٢٦٥) سیر أعلام النبلاء (٩/٤٨١) الجواهرالمضیئة (١/٢٦٣) هدی الساری (ص،٤٧٩) تهذیب الکمال (٢٥/٥٣٩) تاریخ بغداد (٥/٤١٢،٤٠٨

(٢) مقدمة ابن الصلاح(ص،١٣٠)

(٣) مقدمة ابن الصلاح (١٣٠)

(٤) مقدمة لامع الدراری (١/١٠٣) د رویة تابعیت د ثبوت دپاره او ګورئ سیرأعلام النبلاء (٦/٣٩١) تهذیب التهذیب (١٠/٤٤٩) تهذیب الکمال (٢٩/٤١٨) تذکرة الحفاظ (١/١٦٨) تاریخ بغداد (١٣/٣٢٣)

(٥) سنن ابن ماجه (ص،٣١٧،٢٤٨،٢٤٠،٢٣٧،٢٢٤)

(٦) السنن الترمذی (٢/٥٢) رقم الحدیث ٢٢٦

(٧) مرقاة شرح مشکاة (١/٢٣)

فیهم علی دینه کالقابض علی الجمر»(۱) خوچه کله ملاعلی قاری رحمه الله د مشکاة شرح لیکله.او دے حدیث ته راورسیدلو.نوهغوی د ترمذی دا روایت ثلاثی لیکلے دے.(۲) او هم دا صحیح ده.
دملا علی قاری رحمه الله نه د مرقات په مقدمه کښے په دے مقام کښے یوه بله سهوه شوے ده.هغوی د مسلم او ابوداود په باره کښے اشاره کړے ده.چه په دے دواړو کښے هم ثلاثی روایات موجود دی.(۳) حالانکه په مسلم او ابوداود کښے هیڅ یو ثلاثی روایت نشته.البته په ابوداود کښے یو روایت «رباعی فی حکم الثلاثی» موجود دے. یعنی د مصنف رحمه الله نه واخله ترنبی ﷺ پورے څلور واسطے دی.خو په دے کښے دوه راویان د یوے طبقے دی.یعنی تابعیان دی.نو د طبقے د اتحاد د وجے ورته حکماً ثلاثی ونیلے شی.او په اصطلاح کښے ددے نوم «رباعی فی حکم الثلاثی» دے.
دامام مسلم رحمه الله په صحیح کښے هیڅ یو روایت ثلاثی نه دے.البته د امام مسلم رحمه الله په بعضے نورو کتابونو کښے ثلاثی روایت موجود دے.د بخاری او مسلم د ټولو نه ادنی سند هغه دے.چه په هغے کښے د مصنف رحمه الله او نبی ﷺ په مینځ کښے نهه واسطے وی.داسے سند ته تساعی وائی.د ترمذی او نسائی ادنی سند عشاری دے.(۴) دابوداود نازل سند ثمانی دے.
په مسند احمد بن حنبل رحمه الله کښے د «عقود اللآلی» دصاحب په قول اووه دیرش سندونه ثلاثی دی.(۵)
تردغائے پورے د حدیث د کتابونو د قسمونو ذکر وو.قسمونه خو نور هم دی.خو د اکثرو ذکر دلته کښے اوشو.
تدوین حدیث: دویم بحث دلته د تدوین کیږی.یو مؤلف د فن وی.او بل مؤلف د کتاب. د مؤلف الکتاب ذکر خو به په مقدمة الکتاب کښے راشی.او د مؤلف الفن ذکر دلته کیږی.
دا معلومه شوے ده.چه د نبی ﷺ د احادیثو اطلاق د دوی په اقوالو،افعالو،تقاریرو او صفاتو باندے کیږی.دلته په دے باره کښے خبره کیږی.چه د رسول الله ﷺ احادیثو ته د فن حیثیت چا ورکړے وو.په دے باره کښے دوه نومونه یادیږی.
یومحمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب بن عبدالله بن الحارث بن زهره بن کلاب.د دوی وفات په کال ۱۲۵ھ کښے شوے وو.دوی د نبی ﷺ د مور بی بی حضرت آمنے د قبیلے زهره سره تعلق ساتی.ددے وجه ورته زهری ونیلی شی.او ابن شهاب ورته هم وائی.چونکه ددوی پلار شهاب ډیر مشهور سړے وو.نوځکه اکثر هغوی طرف ته منسوب

---

(۱) جامع الترمذی (۵۲/۲) کتاب الفتن باب ۷۳ حدیث ۲۲۶۰)
(۲) مرقاة شرح مشکاة (۹۸/۱۰)
(۳) مرقاة شرح مشکاة (۲۳/۱۰)
(۴) تدریب الراوی (۱۶۶/۲) سنن الترمذی محققه ابراهیم عطوه عوض (۱۶۷/۵) سنن نسائی (۱۵۵/۱)
(۵) عقود اللآلی فی الأسانید العوالی (۱۲۷)

کیږی.او ابن شهاب ورته وائی.(١)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.«اتفقوا علی إتقانه وإمامته» ددوی په باره کښې دحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله قول دے.«لم یبق أحد أعلم بسنة ماضیة من الزهری» او په تذکرة الحفاظ کښې دحضرت سعد بن لیث رحمه الله قول هم ددوی په باره کښې نقل شوے دے.چه «ما رأیت عالماً قط أجمع من الزهری وإن حدث عن القرآن والسنة فکذلك» یعنی د زهری رحمه الله په شان جامع عالم ما نه دے لیدے.او د قرآن او حدیث بیانونکو کښې د دوی نه بهتر څوك نشته.(٢) هم دا ابن شهاب د «أول من دون الحدیث» مصداق دے.حافظ ابن حجر رحمه الله په «باب کتابة العلم» کښې هم دوی اول مدون دحدیث ګرځولے دے. (٣)دغه شان ابو نعیم په حلیة الاولیاء کښې د امام مالك رحمه الله قول نقل کړے دے.چه اول مدون ابن شهاب زهری رحمه الله دے.(٤)

منکرین حدیث د خپل باطنی خباثت دوجې د امام زهری متعلق د طعن ژبه اوږدوی. او دوی د مشکوك ګرځولو دپاره (والعیاذبالله) دوی د یهودی سازش یو کردار ادا کونکے ښائی.ددے د تردید دپاره د عالمانو رحمهم الله دا اقوال ذکر شوی دی.

د مدون اول په حیثیت دویم نوم د ابوبکر بن حزم رحمه الله راځی.د دوی وفات په کال ١٢٠هـ کښې شوے دے.دوی د حضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله د طرفه د مدینې منورې ګورنر وو.عالم فاضل متقی عابد او تهجد ګذار وو.ددوی د بی بی بیان دے.چه څلویښتو کالو پورې دوی څرته د شپې په بستره نه دی څملاستلے.د امام مالك رحمه الله قول دے.په مدینه منوره کښې د دوی نه زیات چاته د قضا علم نه وو.(٥)

امام بخاری رحمه الله په «باب کیف یقبض العلم» کښې نقل کړی دی.چه «کتب عمربن عبدالعزیز إلی أبی بکر بن حزم: أنظر ما کان من حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم فاکتبه فإنی خفت دروس العلم وذهاب العلماء»(٦) ددے نه معلومیږی.چه عمربن عبدالعزیز رحمه الله (چه ددے امت مجدد اول دے.او دوی تجدیدی کارنامه تدوین حدیث دے .هغوی) دتدوین خدمت ابوبکر بن حزم رحمه الله ته حواله کړے وو.خکه د علامهٔ هروی رحمه الله رائے دا ده.چه مدون اول ابوبکربن حزم رحمه الله دے.(٧)

خوامام مالك رحمه الله او حافظ ابن حجر رحمه الله ابن شهاب زهری رحمه الله اول مدون ګرځولے دے.او حقیقت هم دا دے.چه اول مدون ابن شهاب زهری رحمه الله دے.

---

(١) تذکرة الحفاظ (١٠٨/١) تهذیب الکمال (٤١٩/٢٦) فتح الباری (٢٢/١)

(٢) اوګورئ پورتنئ حواله

(٣) فتح الباری (٢٠٨/١)

(٤) حلیة الأولیاء (٣٦٣/٣)

(٥) تهذیب الکمال (١٣٧/٣٣)

(٦) البخاری کتاب العلم باب کیف یقبض العلم

(٧) مقدمة أوجز المسالک (١٦/١)

حافظ ابن حجر رحمه الله د ابونعیم اصفهانی رحمه الله په حوالے سره ذکر کړی دی . چه «کتب عمربن عبدالعزیز إلی الآفاق أنظروا احادیث رسول الله ﷺ فاجمعوه» (١) حافظ ابوعمربن عبدالبر رحمه الله په «جامع بیان العلم» کښے نقل کړی دی. «یحدث سعدبن ابراهیم أمرنا عمربن عبدالعزیز رحمه الله بجمع السنن» (٢) دغه شان د تاریخ دکتابونو نه معلومیږی.چه عمربن عبدالعزیز رحمه الله د امراء الاجناد یعنی د لښکرو امیرانو ته حکم کړے وو.چه د رسول الله ﷺ د احادیثو د لیکلو اهتمام اوکړئ.څکه به دا ونیلی شی.چه د احادیثو دجمع کولو حکم صرف ابوبکر بن حزم رحمه الله ته نه وو ورکړے شوے.لکه چه په بخاری کښے دی.بلکه نورو حضراتو ته هم دا حکم شوے وو.او په هغوی کښے ابن شهاب زهری رحمه الله هم شامل وو.بیا داسے اوشو.چه ابن شهاب زهری رحمه الله د عمر بن عبدالعزیز رحمه الله په حکم سره احادیث جمع کړل.اوهغه ئے عمربن عبدالعزیز رحمه الله ته اولیږل. اوهغوی ددے نقلونه تیار کړل.اوپه اطرافو کښے ئے تقسیم کړل.لکه چه امام مالک رحمه الله ذکر کړی دی.

باقی د ابوبکر بن حزم رحمه الله متعلق حافظ ابن عبدالبر رحمه الله په ،،التمهید،، شرح موطا کښے نقل کړی دی.چه «فتوفی عمروقد کتب ابن حزم کتباً قبل أن یبعث بها إلیه» (٣) نومعلومه شوه.چه د ابن شهاب رحمه الله لیکلی شوی احادیث عمربن عبدالعزیز رحمه الله ته اورسیدل.اوهغه تقسیم کړے شول.او ابن حزم رحمه الله ته دا سعادت نصیب نشو.د هغوی لیکلی شوی احادیث عمربن عبدالعزیز رحمه الله ته اونه رسیدل.او نه هغه تقسیم کړے شو.نوځکه به د اولنی مدون اطلاق په ابن شهاب باندے کیږی.په ابوبکر بن حزم رحمه الله باندے نه کیږی.

اشکال : دلته کښے دا اشکال کیږی.چه امام مسلم رحمه الله د ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت نقل کړے دے.چه «أن رسول الله قال: لاتکتبوا عنی،ومن کتب عنی غیرالقرآن فلیمحه» (٤) نواوس سوال دا دے.چه کله نبی ﷺ د غیر قرآن دلیکلویعنی د احادیثو د لیکلو نه منع کړے وه.نو عمربن عبدالعزیز رحمه الله د احادیثو دلیکلو او سننو جمع کول ولے کړے وو؟اوددے کتابت د وجے هغوی ،،مجدد،، ولے ګرځولے شی؟

جواب نمبر١ : دابوسعیدخدری رضی الله عنه په دے حدیث کښے د وقف اورفع اختلاف نقل شوے دے.څوک ورته موقوف وائی.اوڅوک ورته مرفوع وائی.او امام بخاری رحمه الله موقوف ته ترجیح ورکړے ده.(٥)نودا حدیث موقوف دے.او د احادیث مرفوعۀ صحیحۀ په مقابله کښے دا حجت نشی ګرځیدے.

---

(١) فتح الباری (١٩٥/١)

(٢) جامع بیان العلم (٧٦/١)

(٣) التمهید (٨١/١)

(٤) صحیح مسلم (٤١٤/٢)

(٥) فتح الباری (٢٠٨/١)

جواب نمبر ۲ امام بخاری رحمه الله په کتاب العلم کښې څو روايتونه نقل کړی دی. اولنی روايت د حضرت علی رضي الله عنه دے. روافضوا دا مشهوره کړې وه. چه د حضرت علی رضي الله عنه سره څه ليکل وو چه په هغې کښې د دولسو امامانو نومونه مذکور وو. او په هغې کښې دهغه دولسو امامانو په حق کښې د نبی ﷺ وصيت موجود وو. نوځکه د حضرت علی رضي الله عنه نه تپوس اوشو. چه تاسو سره څه خاص ليکل شته؟ نووې فرمائيل. نه دا قرآن مجيد دے. او دا ليکل دی. چه د صدقو، ديت، قصاص، او امان احکام په کښې ذکر دی. دحضرت علی رضي الله عنه دا روايت امام بخاری ،مسلم، نسائی، احمد بن حنبل او بيهقی رحمهم الله وغيره نقل کړے دے.([1]) ددے نه ثابته شوه. چه د نبی ﷺ د حديثو ليکل ممنوع نه وو. ګنی د صدقو، ديت او قصاص احکام به ورکښې ليکلی شو. دا خو هم د نبی ﷺ احاديث وو.

امام بخاری رحمه الله دويم روايت نقل کړے دے. چه نبی ﷺ دمکې د فتح په موقع باندے خطبه وئيله. نو ابوشاه يمنی رضي الله عنه عرض اوکړلو. حضرت دا خطبه ماته اوليکئ. نو نبی ﷺ اوفرمائيل. «اكتبوا لأبي فلان»([2]) ښکاره ده. چه د نبی ﷺ دا خطبه د احاديثو وه. او د نبی ﷺ د حکم نه ددے د ليکلو جواز معلوميږی.

امام بخاری رحمه الله دريم روايت د ابوهريره رضي الله عنه نه نقل کړے دے. «ما من أصحاب النبي ﷺ أكثر حديثاً مني إلا ماكان من عبدالله بن عمرو، فإنه كان يكتب ولا أكتب»([3]) دغه شان په مسند احمد، ابوداود، او مسند دارمی ([4]) کښې د حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه د حديث د ليکلو ذکر موجود دے. د مسند احمد روايت دے. «قال قلت يارسول الله إنا نسمع منك أحاديث لا نحفظها أفلا نكتبها قال: بلى فاكتبوها»([5]) په يو روايت کښې دحضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه نه دا منقول دی. «قال قلت يا رسول الله إني أسمع منك أشياء أفأكتبها؟ قال: نعم، قلت: في الغضب والرضا قال نعم، فإني لا أقول إلا حقاً»([6]) دحضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه سره د ليکلوشوو احاديثو يوه مجموعه موجود وه. دهغې نوم هغوی په خپله «الصحيفة الصادقة» کيخودے وو.([7]) په مسند دارمی کښې

---

(۱) فتح البارى (۲۰٤/۱، ۲۰۵) صحيح بخارى (۲۱/۱)

(۲) صحيح بخارى (۲۱/۱)

(۳) صحيح بخارى (۲۳/۱)

(۴) مسند احمد (۱۶۲/۲و ۲۹۲،۲۱۵) وابوداود كتاب العلم باب فى كتابة العلم رقم، (۳۶۴۶) وسنن الدارمى (۱۳۶/۱) المقدمة باب من رخص فى كتابة العلم)

(۵) مسند احمد (۲۱۵/۲)

(۶) مسند احمد (۲۱۵/۲)

(۷) ابن سعد (۳۷۳/۲)

دی. «قال عبدالله بن عمرو: أما الصادقة فصحيفة كتبتها من رسول الله ﷺ»([1]) دغه شان امام بخاري رحمه الله د ابن عباس رضي الله عنهما روایت نقل کړے دے.«قال لما اشتد بالنبي ﷺ وجعه قال ايتوني بكتاب أكتب لكم كتاباً لا تضلوا بعده الخ»([2])دلته کښے د اول کتاب نه ورق مراد دے.او د دویم کتاب نه تحریر مراد دے.او دا ښکاره ده.چه د کوم تحریر د لیکلو چه نبي ﷺ اراده کړے وه.هغه په حدیث کښے داخل وو.نو ددے نه هم د کتابت حدیث جواز ثابت شو.

حضرت سمره بن جندب رضي الله عنه سره لیکلی شوی احادیث موجود وو.د دغه لیکلو شوو احادیثو روایت به حسن بصري رحمه الله کولو.او په هغے کښے اکثر احادیث په سنن اربعه کښے راغلي دي.([3])څه وخت چه په ابوداود کښے دا روايات راځي.نو ددے په شروع کښے وي.«أما بعد» لکه چه دا ښنبه ده.چه دا احادیث د حضرت سمره بن جندب رضي الله عنه د لیکلو نه ماخوذ دي.([4])

دغه شان په صحابه کرامو کښے یوه ډله د ،،مكثرين في الحديث،، په نوم پیژندلی شي.،،مكثرين في الحديث،، هغه صحابؤ ته وائي.چه د هغوی د احاديثو شمار یو زر یا د یوزرو نه زیات وي. ([5]) دے حضراتو نومونه دا دي.حضرت ابوهریره رضي الله عنه حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عباس ،حضرت جابربن عبدالله ، حضرت انس بن مالك ،او حضرت عائشه رضي الله عنها.([6])د حضرت ابوهریره رضي الله عنه د احاديثو شمار پنځه زره څلور سوه څلوراويا دے.([7]) حافظ ابن عبدالبر په جامع بيان العلم کښے د هغوی د شاګرد قول نقل کړے دے.«تحدثت عند أبي هريرة رضي الله عنه فأنكره فقلت، فقلت إني قد سمعته منك قال إن كنت سمعته مني فهو مكتوب عندي، فأخذ بيدي إلى بيته فأرانا كتباً كثيرة من حديث رسول الله ﷺ فوجد ذلك الحديث» ([8]) دا د ابوهریره رضي الله عنه یو شاګرد حسن بن عمرو رحمه الله دے.د دوی بل شاګرد بشیر بن نهیک رحمه الله فرمائي.

«كنت أكتب ما أسمع من أبي هريرة رضي الله عنه فلما أردت أن أفارقه أتيته بكتابه فقرأته عليه وقلت له: هذا ما

([1]) سنن الدارمی (۱۰۵/۱)

([2]) صحیح بخاری (۲۲/۱) کتاب العلم باب کتابة العلم)

([3])اوګورئ تهذيب التهذيب (۶۶/۲) الحسن ابن أبي الحسن يسار-البصري)

([4]) اوګورئ سنن ابی داود.(۶۶/۱) رقم ۴۵۶. و(۱۴۰/۱) رقم ۹۷۵) و(۲۱۸/۱) رقم ۱۵۶۲) و(۳۴۶/۱) رقم ۲۵۶۰) و(۱۵/۲) رقم ۲۷۱۶) و(۲۹/۲) رقم ۲۷۸۷)

([5]) تدوين حديث ازمولانا مناظراحسن ګيلانی (ص،۱۴۳)

([6]) اوګورئ تقريب نووي مع شرح تدريب (۲۱۶/۲)

([7]) تدريب الراوي (۲۱۶/۲)

([8]) جامع بيان العلم (۸۹/۱)

سمعته منك قال نعم»(١)د یمن په امراؤ کښې همام بن منبه رحمه الله او وهب بن منبه رحمه الله د حضرت ابوهریره رضي الله عنه شاګردان وو.هغوی د ابوهریره رضي الله عنه احادیث په صحیفو کښې جمع کړی وو.د یوې نوم ،،صحیفه همام بن منبه،، وو.او دبلې نوم صحیفه وهب بن منبه ،، وو.د همام بن منبه رحمه الله د صحیفې روایات اکثر په مسند احمد کښې موجود دی.(٢) او دغه شان په صحیح مسلم کښې هم شته.(٣)

اشکال یواشکال دلته دا کیږی.چه حضرت ابوهریره رضي الله عنه په مکثرین في الحدیث صحابو کښې شامل دې.او د دوی د رایاتو شمار (۵۳۷۴) دې.پکار دا وه.چه حضرت عبدالله بن عمرو العاص رضي الله عنهما هم په مکثرین في الحدیث کښې داخل وو.خو دهغوی روایات د ابوهریره رضي الله عنه په نسبت کم دی.حالانکه په خپله د حضرت ابوهریره رضي الله عنه اقرار دې.چه عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنهما احادیث زما نه زیات دی.نودا معامله برعکس ځنګه شوه.او د عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنهما احادیث ولې کم شو؟

جواب: ددې جواب دا دې.چه دعبدالله بن عمرو قیام په مصر کښې وو.هغه په هغه وخت کښې دعلم مرکز نه وو.او دابوهریره رضي الله عنه قیام په مدینه منوره کښې وو.اودې ته دعلم مرکزیت حاصل وو.نوځکه د ابوهریره رضي الله عنه د احادیثو اشاعت زیات اوشو.اود عبدالله بن عمرو داحادیثو اشاعت زیات اونشو.

او یا دا وجه ده.چه ابوهریره رضي الله عنه به هر وخت په درس او تدریس کښې مشغول وو.اودې په خلاف دبعضې حضراتوپه قول عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنهما زیات تر په نوافلو کښې مشغول وو.او بعضو دا وئیلي دی.چه عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنهما به د تورات او انجیل مطالعه زیاته کوله.او اسرائیلیات به ئې هم بیانول.نوځکه د حدیث د طالبانو هغوی طرف ته زیات رغبت نه وو.(٤)په خلاف د ابوهریره رضي الله عنه دهغوی دنبی ﷺ احادیثو سره شغل زیات وو.هغوی به د رسول الله ﷺ د احادیثو نه سوا بل څه نه بیانول.نو ځکه د هغوی نه زیاته استفاده اوشوه.والله اعلم

په مکثرین في الحدیث کښې حضرت عائشه رضي الله عنها هم داخله ده.د دوی د احادیثو شمار دوه زره دوه سوه او لس دې.(٥) عروه بن زبیر رحمه الله د حضرت عائشې رضي الله عنها احادیث په کتابی شکل کښې جمع کړی وو.کله چه د مدینې منورې سیاسی حالات د ،،حره،، د واقعې په موقع خراب شو.نو د عروه هغه لیکل ورك شو.حضرت عروه رحمه الله به فرمائیل: «لوددت لي كنت فديتها بأهلي

---

(١) سنن دارمی (١٣٨/١)مقدمة باب من رخص فی كتابة العلم-

(٢) مسند احمد (ص،٣١٢، ٣١٨)

(٣)اوګورئ تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف (٣٩٧/١٠، ٤١٠)

(٤) فتح الباری (٢٠٧/١) كتاب العلم باب كتابة العلم –

(٥) تدريب الراوی (٢١٧/٢)

ومالي» (١) چه زما اهل وعيال او مال هلاك شوې وې.خو افسوس چه هغه ليكل محفوظ وو. دحضرت عائشې ﷺ روايات حضرت قاسم بن محمد ﷺ هم په كتابي شكل كښې جمع كړې وو.د عمره بنت عبدالرحمن سره هم د عائشې ﷺ احاديث ليكلې شوې موجود وو.عمربن عبدالعزيز ﷺ چه كله د مدينې منورې ګورنر ابوبكر بن محمد بن عمروبن حزم ته د احاديثو جمع كولو حكم كړې وو.نو دا هدايت ئې ورته هم كړې وو.چه د عمروبنت عبدالرحمن سره احاديث ليكلې شوي موجود دي.هغه هم ترلاسه كړئ.(٢)حضرت عبدالله بن عباس ﷺ هم په مكثرين في الحديث صحابو ﷺ كښې شامل دې.د دوي د رواياتو شمار يو زر شپږ سوه دې.(٣) حضرت سعيد بن جبير ﷺ به د عبدالله بن عباس ﷺ روايات ليكل.اودومره ورسره اهتمام وو.كه كاغذ به ختم شو.نوپه څرمن به ئې ليكل كولو.(٤)دا هم نقل شوي دي.چه د عبدالله بن عباس احاديث په كتابي شكل كښې ،،حمل بعير،، (د اوښ بوج) برابروو.(٥) امام ترمذي په كتاب العلل كښې نقل كړي دي.«أن نفراً قدموا على ابن عباس ﷺ من أهل الطائف بكتاب من كتبه فجعل يقرأ عليه الخ(٦)حضرت جابربن عبدالله ﷺ هم په مكثرين في الحديث كښې داخل دې.ددوي د رواياتو شمار يوزر پنځه سوه څلويښت دې.(٧)حافظ ابن حجر ﷺ ذكركړي دي.چه وهب بن منبه ﷺ اوسليمان بن قيس ﷺ سره د جابربن عبدالله ﷺ روايات په كتابي شكل كښې موجود وو.او دوي به د هغې نه روايت كولو.(٨) حضرت انس بن مالك ﷺ هم په مكثرين في الحديث كښې داخل دې.د دوي د رواياتو شمار يوزر دوه سوه شپږ اتيا دې.(٩)حضرت انس بن مالك ﷺ سره ليكلي شوي احاديث موجود وو.حاكم په مستدرك كښې دهغوي د يو شاګرد قول نقل كړې دې.«كنا إذا أكثرنا على أنس بن مالك ﷺ أخرج إلينا مجالاً عنده فقال هذه سمعتها من النبي ﷺ فكتبتها وعرضتها عليه ﷺ»(١٠)
د دې رواياتو او واقعاتو نه دا ثابته شوه.چه د نبي ﷺ د احاديثو په كتابي شكل كښې جمع كولو سلسله په خپله د نبي ﷺ او صحابوؓ په زمانه كښې شروع شوې وه.نو د ابوسعيد

---

(١) تهذيب الكمال (١٩/٢٠)
(٢) ابن سعد (٤٨٠/٨)
(٣) خلاصة تهذيب تهذيب الكمال (ص-٢٠٢) الأعلام للزرقاني (٩٥/٤) تدريب الراوي (٢١٧/٢)-
(٤) اوګورئ سنن دارمي (١٣٨/٥، ١٣٩) المقدمة باب من رخص في كتابة العلم .رقم (٥٠٠) و(٥٠١)
(٥) ابن سعد (٢٩٣/٥)
(٦) جامع ترمذي كتاب العلل (٢٣٦/٢)
(٧) تدريب الراوي (٢١٧/٢) وخلاصة تذهيب تهذيب الكمال (ص٥٩) والأعلام للزرقاني (١٠٤/٢)
(٨) اوګورئ تهذيب التهذيب (٢١٥/١)
(٩) خلاصة تهذيب تهذيب الكمال (ص٤٠)
(١٠) مستدرك حاكم (٥٧٣/٣)

خدری ﷺ روایت کوم چه د کتابت په ممانعت دلالت کوی.په هغې کښې او ددې واقعاتو او روایاتو کښې تعارض لازمیږی.بعضې حضرات ممانعت ته ترجیح ورکوی.ځکه چه په اباحت او ممانعت کښې کله تعارض راشی.نوترجیح به ممانعت ته وی.خو دا جماعت ډیر کم دې.بعضو په دواړو کښې د تطبیق صورت اختیار کړې دې.که د هیریدو ویره وی.نو د کتابت اجازت شته.اوکه د هیریدو ویره نه وی.نو اجازت نشته.(۱)حضرت عبدالله بن عمر ﷺ هم په مکثرین في الحدیث کښې دې. هغوی ته تول دوه زره شپږ سوه دیرش احادیث مروی دی.

خواوس صورت حال دا دې.چه په اول کښې اختلاف وو.حضرت عبدالله بن عمر،زید بن ثابت، حضرت ابوسعید خدری، حضرت ابوهریره او ابوموسی اشعری وغیره ﷺ د کتابت د عدم جواز قائل وو.(۲)اونور حضرات صحابه کرام ﷺ حضرت عمر،حضرت علی، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عباس وغیره ﷺ د کتابت د جواز قائل وو.(۳)

بیا دا اختلاف ختم شو.او حضرات صحابه کرام ﷺ په جواز کتابت باندې متفق شو.ددې اجماع نه پس او د پورتنو روایاتو او واقعاتو نه پس حدیث د ابوسعید خدری ﷺ قابل استدلال نشی پاتې کیدې.(۴)

دریم جواب دا دې.چه علامه نووی ﷺ فرمائیلی دی.د ممانعت صورت په هغه وخت کښې دې.چه کله قرآن او حدیث دواړه په یو ځائې کښې لیکلی شی.(۵) مثلاً چه کله به وحی نازلیدله.نونبی ﷺ به صحابه کرامو ﷺ ته د قرآن نازل شوې آیاتونه اورول.او هغه به ئې لیکل.د تلاوت په دوران کښې به ئې کله کله تفسیر اوتشریح هم کوله.د دې تفسیر اوتشریح حیثیت به د حدیث وو.نو نبی ﷺ د قرآن کریم د آیاتونو سره ددې د لیکلو نه منع اوکړله.

څلورم جواب ابن قتیبه ﷺ ورکړې دې.چه نبی ﷺ د حدیث دکتابت نه ددې وجې منع کړې وو.چه دځو کسانو نه علاوه نور صحابه ﷺ د کتابت نه ناواقف وو.که دې حضراتو لیکل کولو.نو د هغوی لیکل به صحیح نه وو.اوبه هغې باندې پوهیدل او وئیل به محال اوګران وو.نوځکه نبی ﷺ عمومی طور دحدیثو د لیکلو نه منع اوفرمائیله.(۶)

پنځم جواب دا ورکړې شوې دې.چه د کتابت نه پس په یادداشت کښې سستی واقع کیږی.سړې دا وائی.ما لیکل کړی دی.چه کله ئې اوغواړم.نواوبه ئې ګورم.او یا به ئې یاد

---

(۱) تدریب الراوی (۲/ ۶۷)

(۲) تریب الراوی (۶۵/۲)

(۳) تدریب الراوی (۶۵/۲)

(۴) اوګورئ فتح الباری (۲۰۸/۱) کتاب العلم باب کتابة العلم

(۵) شرح النووی علی صحیح مسلم (۴۱۵/۲) کتاب الزهد باب التثبیت فی الحدیث وحکم کتابة العلم

(۶) فتح الملهم (۲۶۰/۱)

کړم.نوځکه به هغه احادیث چه نبی ﷺ فرمائیلی وو.هغه به د نه یادول د وجے ضائع کیدل. او د صحابه کرامو ﷺ د ابتدائی حالاتو په وجه به کتابت کښے غلطی هم واقع کیدله. ددے په وجه په کتابت کښے هم د غلطئ امکان وو.نوعمومی طور صحابه کرام ﷺ د حدیث د کتابت نه منع شول.چه د کتابت د غلطو نه په امن هم شی.اود یادولو سلسله هم جاری پاتے شی. ځکه چه د صحابه کرامو ﷺ حافظه ډیره قوی وه.البته خواصو ته د کتابت حدیث اجازت وو.ځکه چه دهغوی په حق کښے د غلطئ ویره نه وه.(١) لکه څنګه چه د مکثرین فی الحدیث د کتابی ذخیرو نه دا ثابته شوه.چه د نبی ﷺ په زمانه کښے هم څه خاص په شمیر کسانو احادیث لیکلی وو.او دوی نه پس هم دا سلسله جاری وه.دا بیله خبره ده.چه په هغه وخت کښے به دے حضراتود نبی ﷺ نه کوم حدیث واوریدلو.هغه به ئے لیکلو.د بابونو د تقسیم طریقه په هغه وخت کښے نه وه.چه د کتاب الطهارة حدیثونه جدا اولیکلی شی.او د کتاب الصلاة حدیثونه جدا.د ترتیب اوتهذیب دا طریقه په روستو راتلونکو مختلفو زمانو کښے په وجود کښے راغلے ده.

شپږم جواب مولانا مناظر احسن ګیلانی ﷫ورکړے دے.هغوی فرمائی.چه عام طور د حدیث د لیکلو اجازت ځکه نه وو ورکړے شوے.چه د حدیث مقام به د قرآن پسے په دویمه درجه کښے دے.که چرته د قرآن کریم پشان د حدیثو لیکلو اهتمام هم د اول نه شوے وو.نو راتلونکو نسلونو به په قرآن اوحدیث کښے فرق نشو کولے.اودواړه به ئے په یوه درجه کښے ګنړل.اود قرآن پاك په اوله درجه کښے او د نبی ﷺ احادیث په دویمه درجه به باقی نه وو پاتے شوے.بلکه ممکنه وه.چه په دواړو کښے اصطلاحی فرق هم ختم شوے وو.هم دا وجه وه.چه خلفاء راشدینو ﷺ په خپل دور خلافت کښے په سرکاری سطح د حدیث د لیکلو اهتمام نه وو کړے.(٢) حضرت ابوبکرصدیق ﷺ سره د حدیثونو کتابی مجموعه موجود وه.هغوی د تدوین حدیث اراده هم کړے وه.خو بیا ئے دا اراده پریخودله.(٣) حضرت عمر ﷺ هم د تدوین حدیث اراده کړے وه.صحابه کرامو ﷺ سره ئے مشوره هم کړے وه.او تریو میاشتے پورے ئے استخاره کړے وه.آخرهغوی دا اراده پریخودله.(٤)او وجه دا وه.که دے حضراتو د تدوین حدیث په سرکاری طور اهتمام کړے وے.نو په قرآن اوحدیث کښے به څه فرق نه وو پاتے شوے.

دے سره دا نکته هم د غور قابله ده.چه د نبی ﷺ په زمانه کښے د ناسخ او منسوخ سلسله جاری وه.نو په دے صورت کښے کتابت مناسب نه وو.دغه شان صحابه کرام ﷺ په جهاد، تبلیغ ددین په اشاعت کښے مشغول وو.نو په هغه وخت کښے هم کتابت حدیث مناسب نه وو. خو چه کله سل کاله تیر شو.اود قرآن اوحدیث فرق دعامو خلقو په ذهن کښے مضبوط شو.

---

(١) تدریب الراوی (٦٧/٢)

(٢) تدوین حدیث (ص٢٣٨، ٢٤٥)

(٣) اوګورئ تدوین حدیث (ص، ٢٧٦، ٢٨٧)

(٤) جامع بیان العلم وفضله (٧٧/١) باب ذکر کراهیة کتاب العلم وتخلیده فی الصحف)

او بل طرف ته معتزله، روافض، خوارج، قدریه، جهمیه باطلې فرقې پیدا شوې.او هغوی د خپلو فاسدو نظریو او باطلو عقائدو دپاره احادیث جوړول شروع کړل.نوعمربن عبدالعزیز رحمه الله په سرکاری اهتمام سره د تدین حدیث کارنامه ترسره کړه
اووم جواب دا دے.چه دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه دممانعت حدیث منسوخ دے.اود حضرت علی ،عبدالله بن عمروبن العاص، ابوهریره او ابوشاه یمنی رضی الله عنهم روایات ناسخ دی.(١)

دعلم حدیث د تدوین طبقات: تدوین حدیث په څو طبقاتو باندے تقسیمولے شی.
اولنۍ طبقه دابن شهاب زهری رحمه الله او ابوبکر بن حزم رحمه الله ده.د دوی زمانه د ۱۰۰ھ نه واخله تر۱۲۵ھ پورے ده.په دے طبقه کښے ابن شهاب زهری رحمه الله ته اولیت حاصل دے.په دے دور کښے د رسول الله ﷺ د احادیثو جمع کولواهتمام کړے شوے وو.خو د بابونو اوکتابونو سلسله نه وه قائمه شوے.بلکه «کیف ما اتفق أحادیث منتشر» جمع کړے شوی وو.(٢)
په دویمه طبقه کښے د ربیع بن صبیح رحمه الله متوفی (۱۶۰ھ) او سعید بن ابی عروبه رحمه الله متوفی (۱۵۶ھ) وغیره نوم اخستے شی.حافظ ابن حجر رحمه الله په مقدمه د فتح الباری کښے ده ته اولنے جامع وئیلے دے.اولیکلے ئے دی.«وکانوا یصنفون کل باب علیحدة»(٣)چلپی رحمه الله په کشف الظنون کښے ربیع بن صبیح رحمه الله «أول من صنف وبوب» گرځولے دے.(٤)
دا دور د ۱۲۵ھ نه واخله تر۱۵۰ھ پورے وو.دے حضراتو احادیث جمع کړل.او دصحابه کرامو رضی الله عنهم آثار ئے جمع کړل.او ورسره ورسره ئے بابونه هم قائم کړل.خو هر باب ئے په خانله مجموعه کښے جمع کړل.(٥)مثلاً د مونځ احادیث ئے د «باب الصلاة» په عنوان سره جدا جمع کړل.اود زکاة احادیث ئے د «باب الزکاة» په عنوان سره جدا مجموعه اولیکله.
ددے نه پس دریمه طبقه ده.ددے دور تقریباً د ۱۵۰ھ نه واخله تر ۲۰۰ھ پورے دے.په دے طبقه کښے ډیر نومونه ذکر شوی دی.اوهریو ته مدون اول وئیلے شوے دے.مثلاً ابن جریج عبدالملک بن عبدالعزیز متوفی ۱۵۰ھ په مکه کښے.معمربن راشد متوفی ۱۵۴ھ په یمن کښے، عبدالرحمن بن عمرو الاوزاعی رحمه الله متوفی ۱۵۷ھ په شام کښے، سفیان بن سعید الثوری رحمه الله متوفی ۱۶۱ھ په کوفه کښے،حماد بن سلمه ۱۶۷ھ په بصره کښے،مالک بن انس رحمه الله متوفی ۱۷۹ھ په مدینه کښے عبدالله بن مبارک رحمه الله په ۱۸۱ھ په خراسان کښے، اوجریربن عبدالحمید متوفی ۱۸۸ھ په رئے کښے په دے کښے یو ته هم علی الاطلاق مدون

---

(١) فتح الباری (۲۱۰،۲۰۸/۱) کتاب العلم باب کتابة العلم)
(٢) تدریب الراوی (۹۰/۱) ومقدمة أوجزالمسالک (۱۵/۱)
(٣) مقدمة فتح الباری (ص،۶) وتقریب التهذیب (۲۰۶)
(٤) کشف الظنون (۶۳۷/۱)
(٥) مقدمة فتح الباری (ص،۶،ومقدمة أوجزالمسالک (۱۶/۱)

اول نشی وئیلے البته په خپله زمانه کښے د خپلو خپلو علاقو په اعتبارسره مدون اول گرخولی شی.(۱) دے حضراتو هم احادیث مرفوعه او د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار جمع کړی وو.خو په دویمه طبقه او دوی کښے دا فرق دے.چه د دویمے طبقے په نیز به دهرباب د احادیثو مجموعه خانله خانله وه.او د دوی په نیز هم یوه مجموعه کښے به د مختلف بابونو احادیثو ته د مختلفو بابونو عنوان ورکړے شوے وے.اومستقلاً جمع شوی وو.(۲)

ددے نه پس ۲۰۰ھ نه پس څلورمه طبقه شروع کیږی.دوی صرف د مرفوع احادیثو جمع کولو اهتمام کړے وو.اومسانید ئے لیکلی وو.د دوی په کتابونو کښے د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار نه وو ذکر شوے.الا ماشاء الله خو د مرفوع روایاتو سره سره په دے کتابونو کښے د صحیح حدیثونو نه علاوه ضعیف او حسن روایات هم موجود وو.ددے طبقے په مصنفینو رحمهم الله کښے عبیدالله بن موسی عبسی رحمه الله متوفی ۲۱۳ھ نعیم بن حماد رحمه الله متوفی ۲۲۸ھ،عثمان بن ابی شیبه رحمه الله متوفی ۲۳۹ھ اوامام احمدبن حنبل رحمه الله وغیره شامل دی.(۳)

پنځمه طبقه د صحیح اوحسان مصنفین دی.ددوی دور د ۲۲۵ھ نه شروع کیږی.په دے دور کښے د صحاح سرفهرست امام بخاری رحمه الله دے.دوی صحیح بخاری اولیکلو.بیا نور حضراتو هم ددوی تقلید اوکړلو.مثلاً امام مسلم رحمه الله وغیره او په حسان باندے مختلف کتابونه تصنیف شول.لکه سنن ابی داود او سنن نسائی وغیره (۴)

حافظ جلال الدین سیوطی رحمه الله په خپله الفیه کښے ارشاد فرمائیلے دے.

أول جامع الحديث والأثر....ابن شهاب آمرله عمر.......وأول الجامع للأبواب........جماعة في العصر ذواقتراب.كابن جريج وهشيم مالك.....ومعمر و ولد المبارك......وأول الجامع باقتصار........على الصحيح فقط البخاري(۵)

دلته جلال الدین سیوطی رحمه الله اول د طبقه اولی ذکر کړے دے.اوبیا د طبقه ثانیه ذکر کړے دے.اوبیا ئے ددے نه پس د پنځمے طبقے ذکر کړے دے.

ربیع بن صبیح اوسعید بن ابی عروبه رحمهما الله کوم چه د دریمے طبقے سره تعلق ساتی.د هغوی ذکر ئے نه دے کړے.دغه شان احمد بن حنبل رحمه الله او عثمان بن ابی شیبه رحمه الله چه ددوی تعلق د څلورمے طبقے سره دے.ددوی ذکر ئے هم په دے اشعارو کښے نه دے کړے.دا حدیث د کتابونو د قسمونو او تدوین بیان وو.

---

(۱) مقدمة فتح الباری (ص،۶) ومقدمة أوجزالمسالک(۱۶/۱) او د وفیات دپاره اوگوری (تقریب التهذیب)
(۲) مقدمة أوجزالمسالک (۱۴/۱)
(۳) مقدمة فتح الباری (ص،۶) مقدمة أوجزالمسالک (۱۶/۱) وفیات دپاره اوگوری .. تقریب التقریب)
(۴) مقدمة أوجزالمسالک (۱۱۷/۱)
(۵) مقدمة أوجزالمسالک (۱۵/۱)

اتم بحث حکم شرعي: که په يوه علاقه کښې صرف يو مسلمان وي.نو په هغه باندې د علم حديث زده کول فرض عين دي.اوکه په يوه علاقه کښې ډير مسلمانان وي.په هغوي باندې د علم حديث زده کول فرض کفايه دي.

د رووس ثمانيه ذکر مکمل شو.البته يوبحث که هغې ته د ،،رووس ثمانيه،، تتمه اوونيلې شي.نو بهتر به وي.کوم چه د حجيت حديث بحث دې.د خواهش خاوندانو دخپل خواهش پوره کولو دپاره د آزادئ حاصلولو په غرض د رسول الله ﷺ د حديث نه انکار اوکړلو.د هغوي شبهاتواو اعتراضاتواو د هغې نه د جوابونو دپاره دا بحث ذکر کولې شي.

دمنکرين حديث اعتراضات او د هغې جوابونه

① دوی وائي.چه نبي ﷺ د حديث د ليکلو نه منع فرمائيلې وه.لکه چه د حضرت ابوسعيدخدري رضي الله عنه په حديث کښې چه تير شو.نو بيا حديث څنګه حجت ګرځولې شي؟

ددې جواب وړاندې تير شوېدې.مونږ په تفصيل سره خودلی دي.چه د نبي ﷺ په زمانه کښې د کتابت حديث سلسله قائمه وه.خو په هغې کښې عموم نه وو.او د ممانعت يوه وجه د قرآن کريم سره يوځائې د حديث ليکل وو.(ورنه في نفسه د حديث ليکل ممنوع نه وو) يا ممانعت د عامو خلقو دپاره وو.ځکه چه هغوي په ليکلو ښه نه پوهيدلو.خواصو ته اجازت وو.او يا د ممانعت حديث په نسخ باندې محمول دې.او دا هم خودلی شوی دی.چه دحضرت ابوسعيدخدري رضي الله عنه په حديث کښې د رفع او وقف اختلاف دې.نو د ابوسعيد خدري رضي الله عنه دا حديث چه دومره احتمالات په کښې دي.اوپه رفع او وقف کښې ئې اختلاف دې.د مرفوع احاديثو په مقابله کښې حجت نشي جوريدې.

② منکرين حديث دا وائي.چه قرآن کريم په عربئ کښې نازل شوې وو.لکه چه د الله تعالی ارشاد دې.﴿إِنَّآ أَنزَلْنَٰهُ قُرْءَٰنًا عَرَبِيًّا﴾ [1] اودا پخپله واضح دې.لکه چه په بل مقام کښې ارشاد دې.﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُّبِينٍ﴾ [2] نو هرکله چه قرآن کريم په عربئ ژبه کښې نازل شوې دې.او واضح هم دې.نوصرف د عربئ ژبې نه واقفيت کافي دې.داحاديثو نه دمدد اخستلو ضرورت نشته.

ددې اعتراض جواب دا دې.چه دصحابه کرامو رضي الله عنهم مادري ژبه عربي وه.او هغوي په کښې ماهران هم وو.خو ددې باوجود هغوي د قرآن په پوهيدو کښې د نبي کريم ﷺ د تفسير او بيان محتاج وو.

مثلاً په قرآن پاک کښې چه کله دا آيت نازل شو.﴿إِنَّ ٱللَّهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُۥ يُصَلُّونَ عَلَى ٱلنَّبِيِّ ۚ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ صَلُّوا۟ عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا۟ تَسْلِيمًا﴾ [3] نوصحابه کرامو رضي الله عنهم عرض اوکړلو.يا رسول الله د سلام طريقه خو تاسو مونږ ته په ،،التحيات،، کښې خودلې ده.خو د ،،صلاة،، څه طريقه ده؟ نو نبي ﷺ

---

(۱) سورة يوسف:۲-

(۲) سورة شعراء:۱۹۵-

(۳) سورة احزاب:۵۶-

ورته د ،،التحيات،، نه پس د درود تعليم ورکړلو.(١)

دغه شان کله چه ﴿اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَلَمْ يَلْبِسُوْٓا اِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُّهْتَدُوْنَ﴾(٢) آيت به نازل شو.نوصحابه کرامو رضي الله عنهم عرض اوکړلو.يا رسول الله ﷺ په مونږ کښې به څوك وى.چه هغه به ظلم نه وى کړے؟ نوددے خو دا مطلب شو.چه زمونږ دپاره امن نشته.نونبى ﷺ اوفرمائيل: دلت د ظلم نه مراد شرك دے.هغه ظلم مراد نه دے.کوم چه عام دے.يعنى ګناه.(٣)

دغه شان د قرآن کريم آيت دے.﴿فَاَمَّا مَنْ اُوْتِيَ كِتٰبَهٗ بِيَمِيْنِهٖ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَّسِيْرًا﴾(٤) نازل شو.نو حضرت عائشه رضي الله عنها په دے باندے پوهه نشوه.هغے د نبى ﷺ نه تپوس اوکړلو.حضرت قانون خو ستاسو د وينا مطابق ((من حوسب عذب))(٥) يعنى چه چا سره حساب اوشى.هغه ته به عذاب ملاويږى.اودلته په آيت کښے د حساب ذکرخو شته.خو د عذاب ذکر نشته؟ نو نبى ﷺ د هغوى دا اشکال په دے طريقه باندے رفع کړلو.چه هغه حساب په کوم چه به عذاب وى.هغه ،،حساب مناقشه،، دے.او دلته چه د کوم حساب ذکر دے.نودا د عرض او پيشى په معنى کښے دے.په دے کښے مناقشه شامله نه ده.(٦)

دغه شان د قرآن کريم آيت﴿وَكُلُوْا وَاشْرَبُوْا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ﴾(٧)کښے حضرت عدى بن حاتم رضي الله عنه ته اشکال پيښ شو.هغوى د خيط ابيض او خيط اسود نه سپين او تور تار مراد اخستلو.نو نبى ﷺ اوفرمائيل: د خيط ابيض نه مراد ورځ او د خيط اسود نه مراد شپه ده. (٨)نوتر څو چه شپه وى.پيشمنے کولے شى.خوچه څنګه صبا راوخيژى.نود پيشمنى خوراك بندول ضرورى دى.

دا يوڅو مثالونه وو.ددے نه دا خبره خودل مقصود وو.چه د قرآن کريم د پوهيدلو دپاره صرف د عربئ ژبے پيژندل کافى نه دى.د نبى ﷺ حديث پيژندل ددے دپاره ضرورى دى.

منکرين حديث وائى.چه قرآن کريم پخپله جامع هم دے.اوواضح هم دے.نوددے د جامعيت او وضاحت تقاضا دا ده.چه بيا دے ته د رسول الله ﷺ د زياتى بيان ضرورت نه وى.که دا د نبى ﷺ د تشريح او تفسير محتاج کړے شى.نوبيا جامع او واضح څنګه شو؟

---

(١) اوګورئ تفسير درمنثور (٢١۶/٥)

(٢) سورة انعام:٨٢_

(٣) اوګورئ صحيح بخارى کتاب التفسير ،سورة انعام باب ،،ولم يلبسوا إيمانهم بظلم،، رقم ۴۶٢٩)

(۴) سورة انشقاق:٨-

(٥) السنن الترمذى ،کتاب التفسير، باب ومن سورة إنشقاق إذا السماء انشقت رقم (٣٣٣٨) _

(۶) صحيح بخارى (٢١/١) کتاب العلم باب من سمع شيأ فلم يفهمه فراجعه حتى يعرفه_

(٧) سورة بقرة:١٨٧_

(٨) صحيح بخارى (٢٥٧/١) کتاب الصوم باب قول الله تعالى ﴿وَكُلُوْا وَاشْرَبُوْا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ﴾

ددےجواب دا دے.چه د قران په جامعیت او د حدیث په ضرورت کښے څه تضاد نشته.قرآن کریم د کلیاتو او اصولو په اعتبار سره جامع دے.اود حدیث ضرورت ددے کلیاتو او اصولو د وضاحت دپاره دے.ځکه چه «كلام الملوك ملوك الكلام» دے.نوالله تعالى چه د بادشاهانو بادشاه دے.دهغه په کلام باندے پوهیدل د هر کس دپاره څنګه ممکنه ده؟ د فلسفے یو معمولی کتاب راواخلئ.په هغے باندےپوهیدل د هر کس په وس کښے نه دی.نو قرآن کریم چه د احکم الحاکمین کلام دے.هرسړے په دے باندے څنګه پوهیدے شی.اودا دعوی څنګه صحیح کیدے شی.چه قرآن کریم ته د نبی ﷺ د بیان حاجت نشته ؟!

④ منکرین حدیث وائی.چه د نبی کریم ﷺ حیثیت د سفیر پشان دے.الله تعالى خپل کلام مخلوق ته د رارسولو دپاره دوی واسطه اوګرځوله.اونبی ﷺ دالله تعالى د هغه مخلوق ته اورسولو.اوس دا ضروری نه ده.چه د دوی اطاعت هم اوشی.او د دوی په احادیثو باندے عمل هم لازم اوواجب اوګرځولے شی.

ددے جواب دا دے.چه پخپله قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ (۱) دلته کښے ئے نبی ﷺ د کتاب او حکمت معلم خودلے دے.نو بیا نبی ﷺ صرف سفیر څنګه شو.په بل ځائے کښے ارشاد دے.﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ (۲) دلته کښے دوی ته د کتاب بیانونکے وئیلے شوے دے.په دریم ځائے کښے ارشاد دے.﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ ۝ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ ۝ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ ۝ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾ (۳) دلته هم دے بیان ته اشاره ده.د کوم ذکر چه په ﴿وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ او ﴿لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ﴾ کښے شوے دے.په قرآن کریم کښے دا ارشاد هم شته.چه ﴿إِنَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ ۚ وَلَا تَكُن لِّلْخَائِنِينَ خَصِيمًا﴾ (۴) ددے ارشاداتو باوجود په کوم قانون دوی ته صرف سفیر وئیلی شی.او د دوی د اطاعت نه اوړیدل څنګه ټیک کیدے شی؟

په قرآن کریم کښے د مونځ، زکاة، روژے، او حج احکام موجود دی.خو ددے تفصیلات په قرآن کریم کښے موجود نه دی.هغه د احادیثو نه معلومیږی.که د دوی د احادیثو نه اعراض اوشی.نو نه په ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ باندے عمل ممکن دے.او نه په ﴿وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾ باندے هم دا حال د نورو احکامو هم دے.

ددے نه علاوه د عربئ ژبے وسعت د بیان محتاج نه دے.په دے کښے ډیر الفاظ مشترک دی.که د نبی ﷺ تعلیماتو نه سترګے پټے کړے شی.نو د بے دینئ دروازه به پرانستے شی.کوم

---

(۱) سورة الجمعة:۲_

(۲) النحل:۴۴_

(۳) القيامة:۱۶تا۱۹_

(۴) النساء:۱۰۵_

کس چه څنګه غواړي.د قرآن کریم تفسیر به بیانوي.او ددې په نتیجه کښې چه به کوم اختلاف اوفساد پیداکیږي.هغه پته نه ده.

④ منکرین حدیث په یوه مغالطه کښې اچول کوي.چه قرآن کریم کښې ارشاد دے.﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾ (۱) نو بیا د رسول الله ﷺ اطاعت څنګه جائز کیږي؟

ددې جواب دا دے.چه په قرآن کریم کښې نور هم ډیر آیاتونه دي.﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ (۲) او﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾ (۳) او﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا﴾(۴)او﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ﴾(۵) او﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾(۶) او﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ﴾ (۷) په دې آیاتونو کښې داتباع رسول او طاعت رسول حکم موجود دے.نو ددې نه سترګې نشي پټولې.باقي په.﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾او په پورتنو آیاتونو کښې چه په ظاهره تضاد غوندې معلومیږي.دا په خپله قرآن کریم لرې کړې دے.اود دواړو په مینځ کښې ئې تطبیق بیان کړې دے.چه ﴿مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ﴾ (۸) یعنی د پیغمبر تابعداري څه جدا څیز نه دے.دا دالله تعالی تابعداري ده.په بل ځائے کښې ارشاد دے.﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى﴾(۹) دنبي ﷺ احکام د وحي مطابق وي.ځکه چه کوم حکم دوی بیانوي.هغه دالله تعالی حکم دے.

⑤ منکرین حدیث ته دا وسوسه هم شوې ده.که اطاعت رسول ﷺ لازم او ضروري اوګرځولې شي.نو په دې باندې عمل ممکن نه دے.ځکه چه د احادیثو مجموعه زمونږ وړاندې موجود ده.دا دعجمي سازشونو لاندې جوړه شوې ده.او په دې کښې ډیرې غلطې خبرې شامل کړې شوې دي.نو د داسې احادیث په ذریعه د اطاعت رسول فریضه څنګه ادا کولې شي؟

---

(۱) یوسف:۶۷_

(۲) الحشر:۷_

(۳) الأحزاب:۲۱_

(۴) الأحزاب:۳۶_

(۵) النساء:۵۹_

(۶) النساء:۶۵_

(۷) الأنفال:۲۴_

(۸) النساء:۸۰_

(۹) النجم:۳،۴_

ددے نه جواب دا دے.چه د قرآن کريم نه پس په مخ دزمکے د احاديثو دمجموعے نه علاوه داسے بله مجموعه نشته.چه هغه د حديث په مقابله کښے پيش کړے شی.او چه دهغے څه تاريخی حيثيت وی.حضرات محدثينو داسماء الرجال فن ايجاد کړلو.اود جرح او تعديل قواعد ئے مقرر کړل.او د احاديثو د چڼرولو او تحقيق او تفتيش هغه کارنامه ئے اوکړله.چه مثال ئے نشته.وضاعينو چه کوم احاديث وضع کړی وو.هغه ئے د صحيح احاديثو نه جدا کړل.تردے چه د موضوعی احاديثو ئے مستقلے مجموعے تيارے کړے.اودا ئے اوخودله.چه دا غير معتبر او موضوعی روايات دی.او د صحيح احاديثو مجموعے ئے جدا تيارے کړے.د وضاعينو اومتروکينو فهرستونه ئے تيار کړل.او د صحيح رواياتو راويان ئے جدا جمع کړل.او د يو يو راوی تفصيلی حالات ئے اوليکل.د يو انګريز قول دے.چه داسماء الرجال عظيم الشان علم کوم چه محدثينوايجاد کړے دے.ددے مثال په نورو مذاهبو کښے نه د اسلام نه وړاندے وو اونه پس ترننه ورځے پورے موجود شوے دے.(۱)

مستشرقين يهود او نصاری په لوئے تعداد ددے اقرار کوی.چه مسلمانانو چه دخپل پيغمبرحالات او واقعات په کوم تفصيل، صداقت اوديانت سره جمع کړی دی.دا عظيم الشانه کارنامه ده.او ددے مثال په هيڅ يو مذهب کښے موجود نه دے.د يو يوحديث سند رسول الله ﷺ ته رسولے شوے دے.

دتاريخ علم چه خلق پرے ناز کوی.په دے کښے بے سنده واقعات ذکر کولے شی.اوبه ناقلينو کښے دروغژن او رښتينی هر قسم بے شميره خلق وی.د عقل او خرد نه محروم دا منکرين حديث خو تاريخی واقعات مستند ګڼړی.او حديث غير مستند!

ناطقه سر بگريبان ہے اسے کيا کہيئے!

⑨ منکرين حديث وائی.چه دحديث په ذخيرو کښے ډير مواد د عقل نه خلاف موندلے شی.څکه ددے د تابعدارئ حکم نشی ورکولے.

ددے اعتراض.جواب دا دے.چه مونږ ددوی نه تپوس کوو.چه تاسو د ارشادات رسول ﷺ په مقابله کښے د نابالغه عقل پسے ځئ.تاسو ته دا معلومه نه ده.چه عقل د وحی دنور نه بغير دهدايت موندلو دپاره کافی نه دے.دعقل راهنمائی هلته فائده منده وی.چه د عقل رڼړا ورته حاصله وی.او کوم عقل چه ددے وحی نه آزاد وی.هغه به عجيبه عجيبه تيندکونه خوری.په ماضی کښے د داسے قسم عاقلانو فيصله وه.چه د اعراضو دپاره بقا نشته.او ددے تقدير (اندازه کول) ناممکن دے.خو اوس د يونان د فلسفے دا مذهب لغو او باطل ثابت شوے دے.آواز چه عرض دے.د ټيپ ريکارډ په ذريعه محفوظ کولے شی.د نمر شعاګانے محفوظ کولے شی.اود بدن د دننه حصے ايکسرئے اخستلے شی.او دعقل هغه پخوانئ فيصله پښيمانه او سرټيټه په نظر راځی.

په يوه زمانه کښے به هم دے عقل پرستو وئيل.چه زمکه ساکن ده.او آسمان متحرک دے.روستو دا فيصله بدله کړے شوه.دغه شان به وئيلی شو.چه آسمان څه حقيقت نه لری.دا

(۱) الرسالة المحمدية (عربی خطبات مدراس (ص.۲۷_

(چه مونږ ته څه ښکاري) د نظر انتها ده.او اوس ددې حقيقت منلې شي. سپوږمۍ ته سفر کول دې عاقلانو ناممکن ګڼړل.او اوس خلق په سپوږمۍ باندې چهل قدمي کونکي کتلې شي.آيا په داسې کمزورې عقل باندې اعتماد کولې شي.چه د هغې فيصلې ورځ په ورځ بدليږي د نبي ﷺ احاديث چه دا خلق ورته خلاف عقل وائي.ددې يوه خبره خو خلاف عقل اوښائې او دا ثابته کړئ.دا د هغوی دپاره ناممکنه ده.

ددې نه علاوه مونږ دا تپوس کوو.چه داحاديثو تللو دپاره به کوم عقل معتبر وی. او د هغې تعريف څه دې؟ ځکه چه په عقلونو کنبې تفاوت يومنلې شوې حقيقت دې.که دا اووئيلې شي.چه د هر کس ناکس د عقل اعتبار دې اوکړې شي.نوټول نظام به دړې وړې شي.ځکه چه هر کس خپل عقل قابل اعتبار ګڼړي.ددې په نتيجه کنبې به داسې سخت اختلاف پيدا شي.چه د هغې دختميدوبه څه طريقه به نه وي.او که دا اووئيلې شي.چه دهر کس عقل معتبر نه دې.بلکه دخواصو دعقل اعتبار به کولې شي.نو سوال دا دې.چه په خواصو کنبې به څوک داخل وي.او څوک به په خواصو کنبې شمارلې شي؟ بيا په خواصو کنبې هم اختلاف وي.نو اوس سوال دا دې.چه د دې اختلاف فيصله به څه سره کولې شي؟ په عقل او که په نقل؟ که دا فيصله په عقل سره کولې شي.نو بيا اختلاف نه ختميږي.ځکه چه څوک هم د خپلې فيصلې غلطۍ منلو ته تيار نه وي.او که دا فيصله په نقل سره کولې شي.نو هم دا زمونږ مدعي ده.چه په وحي اعتماد ضروري دې.ددې نه بغير کار نه کيږي.

دغه شان په دې باندې دې هم غوراوکړې شي.چه په حکومتونو کنبې د سفار او نمائندګۍ دپاره د هغه کسانو انتخاب کولې شي.چه په عقل، خرد، او وقار کنبې امتيازي شان لري.نوآيا الله تعالی به د رسالت پشان عظيم منصب باندې فائز کولو دپاره ددې نه د اوچتو صفاتوخاوندانو انتخاب نه کوي.او حقيقت هم دا دې.چه حضرات پيغمبران عليهم السلام کوم چه الله تعالی خپل قاصدان جوړ کړي دي.د هغوی عقل،فهم، وقار او ديانت په اوچته درجه کنبې وو.په نورو انسانانو کنبې د هغې نظيرموجود نه وي.دالله تعالی ارشاد دې.

﴿اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسٰلَتَهٗ﴾ (١) داسې څوک نبي يا پيغمبر نشي جوړولې.نو رسول الله ﷺ چه د رسالت عظيم منصب ئې ورته ورکړې دې.اعقل الناس او اعلم الناس وو.

د عقل کامل په اعتبار سره د صلح حديبيه واقعه ددې بهترين مثال دې.د خانه کعبې د جوړولو په وخت کنبې د حجر اسود د لګولو فيصله هم د دوی په کامل عقل دلالت کوي.او د دوی د ټولو فيصلوهم دا حيثيت وو.

ترکومې پورې چه دعلم تعلق دې.نو قرآن مجيد کنبې ﴿وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيْمًا﴾ دی(٢)

دمنکرين حديث بدقسمتي دا ده.چه هغوی خلاف عادت څيزونه خلاف عقل اوګڼړل.حالانکه د نبي ﷺ په احاديثو کنبې يوه خبره هم دعقل خلاف نه ده.ځکه چه خلاف

---

(١) الأنعام: ١٢٤_

(٢) سورة نساء: ١١٣_

عقل هغې ته وائي.چه د هغې تسليمولو سره محال لازميږي.او د نبي ﷺ هيڅ يوه خبره محال له مستلزم نه ده.دوی دا سوچ هم نه دے کړے چه د نبي ﷺ د احاديثو نه انکار کولو سره د دوی مبارك ژوند په پرده کښې پټيږي.او هغه رسالت چه ترقيامته پورے د راتلونکو انسانانو د هدايت دپاره دے.که د احاديثو نه انکار اوکړے شي.نو د راروان نسلونو دپاره به ددے ثابتول ناممکن شي.

په قرآن مجيد کښې فرمائيلے شوی دی.﴿فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِّن قَبْلِهِ﴾ (۱) دلته کښې د نبي ﷺ مبارك ژوند او دوی شمائل او اخلاق د نبوت د ثبوت دپاره د دليل په طور بيان شوی دی.څلويښت کاله نبي ﷺ د دوی په معاشره کښې تير کړی وو.په دے کښې نه نبي ﷺ څه کتاب پرانستے وو.اونه ئې قلم په لاس کښې راخستے وو.نه ئې د څه درسگاه دروازه ليدلے وه.نه ئې شعر وئيلے وو.اونه ئې په مشاعرو کښې شرکت کړے وو.ددے باوجود د نبي ﷺ د ديانت او صداقت په ټول ښار کښې ډنډوره وه.اخلاق ئې اوچت وو.ددوی لمن د عصمت د داغ نه محفوظ وه.د پيغمبرئ په ملاويدو چه کوم کلام دوی پيش کړلو.هغه په بلاغت اوفصاحت کښې بے مثاله وو.د شان شوکت په اعتبار سره بے نظيره وو.ددے تاثير په بے جان روحونو کښې د ايمان او يقين داسے قوت پيدا کړلو.چه دهغې مثالونه نه ملاويدل.د جهالت په تيرو اود ګمراهئ په غارونو کښې پراته انسانان ئې په علومو ښائست کړل.اود اخلاقو اوچتو پوړو ته ئې اورسول.څوك چه د هدايت نه محروم وو.هغوی هاديان جوړ شول.څوك چه د علم نه نااشنا وو.هغوی معلمان شول.څوك چه د کفر په پليتئ ګنده وو.هغوی د معرفت خاوندان شول.

جونہ تھے خود راہ پر اوروں کے ہادی بن گئے　　　　اللہ اللہ! کیا نظر تھی جس نے مردوں کو مسیحا کر دیا

ذاتي طور ئې د ژوند يوه بهترينه نمونه پيش کړله.بلکه يو ډير لوئې جماعت ئې په ايمان اويقين اواخلاقو باندے ښائسته کړل.دپاتے دنيا دپاره ئې يوه نمونه پيش کړله.د چا دپاره چه قرآن کريم ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا﴾(۲) تصديق کوی.او﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُم مُّهْتَدُونَ﴾(۳) فرمائيلی دی.او دقرآن کريم ډير آياتونه ددوی په مناقبو باندے مشتمل دی.

احاديث هم ددے مقدس جماعت شان بيانوی.د نبي ﷺ ارشاد دے.«أصحابي كالنجوم فبأيهم اقتديتم اهتديتم»(۴)

الله تعالى دنياوی ژوند په بهترينو طريقو تيرولو دپاره دقرآن اوسنت په شکل کښې داسے آئين ورکړے دے.چه ترڅو پورے دنيا باقي وی.اوددے مطابق عمل اوکړے شي.نودا دنيا د

---

(۱) يونس:۱۶_

(۲) الانفال:۷۴_

(۳) الأنعام:۸۳_

(۴) مشكاة المصابيح (ص.۵۵٤) باب مناقب الصحابة ﷺ الفصل الثالث_

جنت نظیر جوړیدے شی.بهر حال که د احادیثو نه انکار اوکړے شی.نو د نبی ﷺ د ژوند ټول تفصیلات به د سترګو نه پټ شی.او د نبی ﷺ د نبوت اثبات به ممکن نشی.

⑥ د منکرین حدیث دطرفه یو اشکال دا کیږی.چه دحافظ ابوزرعه رحمه الله متعلق وئیلی شی.چه هغوی ته اووه لاکهه احادیث یاد وو.(۱) او امام احمدبن حنبل رحمه الله خپل مسند د اووه نیم لاکهه احادیثو نه منتخب کړے دے.(۲) اوامام بخاری رحمه الله صحیح بخاری د شپږ لاکهه احادیثونه لیکلے دے.(۳)

او امام مسلم صحیح مسلم د درے لاکهه احادیثو نه منتخب کړے دے.(۴) حالانکه وئیلی شی.چه د صحیح احادیثو شمار پنځوس زره دے.(۵) نوبیا دا اووه لاکهه او درے لاکهه احادیث د کوم ځائے نه راغلل.دغه شان دا خبره هم ناقابل فهم ده.چه یوکس دے درے لاکهه یا اووه لاکهه احادیث یاد کړی.

ددےجواب دا دے.چه ترکومے پورے د احادیثو د پنځوس زره او درے لاکهو په مینځ کنبے دتعارض سوال دے.نودا د محدثینو د اصطلاح نه په ناواقفیت باندے مبنی دے.د حدیث متن یو وی.اود هغے طرق او سندونو ګنړ وی.عام سړے دے ته یو حدیث وائی.خو محدثین هرسند ځانله ځانله شماری.مثلاً «انما الأعمال بالنیات» یو حدیث دے.خودا په دوه سوه یا دوه سوه اوپنځوس یا اووه سوو سندونو سره منقول دے.نو دمحدثینو د اصطلاح مطابق دا یو حدیث نشی شمارلے.بلکه دوه سوه یا دوو سوو نه زیات د خپل سند په اعتبار سره شمارلے شی.نوحاکم د متون عدد بیان کړے دے.اود امام احمدبن حنبل رحمه الله ابوزرعه رحمه الله یا بخاری رحمه الله او مسلم رحمه الله د اووه لاکهه یا درے لاکهه تعداد د طرقو او اسانیدو په لحاظ سره کړے دے.

دویمه خبره دا ده.چه د پنځوس زره کوم شمار چه خودلے شوے دے.اود ذکرشوو محدثینو دپاره د اووه لاکهه یا شپږ لاکهه یا درے لاکهه کوم شمار خودلے شوے دے.په دے کنبے د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار هم شامل دی.کله چه د نبی ﷺ احادیث پنځوس زره کیدے شی.نوچه د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار ورسره شامل شی.ددے نه پس که ددے شمار اووه لاکهه ته اورسی.نو په دے کنبے د تعجب څه دی!

دمحدثینو رحمهم الله حافظه: ترکومے پورے چه د زیاتو احادیثو یادولو تعلق دے.نوددے مختلف اسباب وو.یوخود عربو حافظه هسے هم ضرب المثل وه.بیا چه الله تعالی دا حضرات ددے خدمت دپاره منتخب کړل.نوددے مطابق ئے په هغوی کنبے ددے صلاحیت هم پیدا کړلو.یوځل د مدینے منورے ګورنر مروان بن الحکم د ابوهریره رضی الله عنه د حافظے شهرت چه واوریدلو.نوهغوی ئے د امتحان په غرض راوغوښتلو.د اخوا دیخوا خبرو کولو نه پس ئے ترے

---

(۱) تدریب الراوی (۱/۵۰)

(۲) تدریب الراوی (۱/۴۹)

(۳) هدی الساری (ص.۴۸۹) ذکرفضائل الجامع الصحیح۔

(۴) تدریب الراوی (۱/۵۰)

(۵) تدریب الراوی (۱/۱۰۰)۔

د حديثونو تپوسونه شروع کړل.او د پردے نه اخوا ئے يو کاتب کينولے وو چه هغوی به د ابوهريره ﷺ بيان کړی احاديث ليکل.د کاتب بيان دے.چه مروان به تپوسونه کول.اوما به ليکل کول.اودغه ډير احاديث شو.يو کال مروان خاموش پاتے شو.اوبيا ئے هغوی راوغوښتلو.اوزه ئے د پردے نه اخوا کينولم.هغوی به ترے تپوسونه کول.او ما د تيرشوی کال حديثونه کتل.نوهغوی نه يوحرف زياتی کړلو.اونه ئے کم کړلو.(۱)

هشام بن عبدالملك امام زهری رحمه الله ته د خپل خوی دپاره د احاديثو ليکلو درخواست اوکړلو.نوهغوی تقريباً څلورنيمه سوه احاديث اوليکل.بيا څه موده پس دوباره هشام د هغه احاديثو ليکلو درخواست اوکړلو.نوامام زهری رحمه الله دوباره هغه املاء کړل.کله چه د هغے مقابله د اولنی کتاب سره اوشوه.نود يوحرف فرق په کښے هم راؤ نه وتلو.(۲)

حافظ ابوزرعه رحمه الله فرمائيل. ((إن فی بيتی ماكتبته منذ خمسين سنة ولم أطالعه منذ كتبته وإنی أعلم فی أی كتاب هو،فی أی صفحة هو،فی أی سطر هو))(۳)

دحضرت عبدالله بن عباس ﷺ مشهوره ده.چه هغوی ته عمران بن ابی ربيعه شاعر راغلو.او د اويا اشعارو يوه اوږده قصيده ئے اوونيله.دشاعر د تلو نه پس د يو شعر په باره کښے خبرے شروع شوئے.او اختلاف پيدا شو.نوحضرت ابن عباس ﷺ اوفرمائيل. هغه دا مصرعه داسے وئيلے وه.چه کوم مخاطب وو.هغه ورته اووئيل. تاته په اول ځل اوريدوسره څه ياده شوه؟نو دوی ورته جواب ورکړلو.صرف دا يوه مصرعه نه بلکه ماته د اويا اشعارو پوره قصيده په يو ځل اوريدو سره ياده شوه.(۴)

دا ددے حضراتو د حافظے حال وو.او دهغوی د يادداشت يوه وجه بله هم وه.چه د هغوی د نبی ﷺ سره ډير زيات محبت وو.او چه محبت زيات وی.نو داسے کيږی.چه د محبوب خبرے په يو ځل اوريدو او ليدو سره ياديږی.

او يوه بله معقوله وجه دا هم وه.چه په هغه زمانه کښے په حديثو کښے مهارت د خلقو په نظر کښے ډير دعزت سبب وو.نوځکه د دے حضراتو احاديثو سره ډير شوق وو.او هغوی د دے په حاصلولو کښے د ډير محنت او کوشش نه کار اخستلو.د محدثينو ﷺ حضراتو د محنت او کوشش که اندازه واخستے شی. نو معلومه به شی.چه هغوی د احاديثو حاصلولو دپاره څومره څومره سفرونه کړی دی.او د څومره استاذانو نه ئے استفاده کړے وه.اود حديث اوريدو دپاره ئے څومره مشقتونه برداشت کړی وو.که دا ټول حالات وړاندے کيخودے شی.نو په دومره زيات تعداد کښے د احاديثو يادول څه د اشکال خبره نه ده.

منکرين حديث به يو اشکال دا هم کولو.چه د احاديثو روايت بالمعنی دے.ځکه دا حجت

---

(۱) الإصابة (۲۰۵/٤)_

(۲) تذكرة الحفاظ (۱۱۰/۱)_

(۳) تهذيب التهذيب (۳۳/۷)

(۴) تدوين حديث مولانا مناظر احسن گيلانی (ص.٤۱)_

نشی جوړیدے.معلومه نه ده.چه راویانو په کوم کوم ځائے کښے څه څه تصرف کړے دے؟
ددے جواب دا دے.چه په احادیثو کښے صرف اقوال نه دی.بلکه د نبی ﷺ افعال ، تقاریر او صفات هم په حدیث کښے شامل دی.او د روایت بالمعنی تصور په اقوالو کښے خو کیدے شی.خو په افعالو ،تقاریرو او صفاتو کښے نشی کیدے.
دویمه خبره دا ده.چه د روایت بالمعنی دپاره چه کوم شرطونه مقرر دی.دهغے په وجود کښے دحدیث په صحت کښے څه شبه نه پاتے کیږی.حافظ ابن الصلاح رحمه الله فرمائی.«فإن لم یکن عالماً عارفاً بالألفاظ ومقاصدها، خبیراً بما یحیل معانیها، بصیراً بمقادیر التفاوت: فلا خلاف أنه لا یجوز له ذلك»(۱)
اوتاسو به دا هم کتلے وی.خومره کرته د حدیث راوی یو لفظ ذکر کړے وی.اوبیا فرمائی.چه «أو قال کذا وکذا» ددے نه معلومه شوه.چه دے حضراتو د روایت باللفظ ډیر اهتمام کړے دے.
⑧ یو اعتراض دا شوے دے.چه اکثر احادیث اخبار احاد دی.او اخبار احاد مفید د ظن دی.او د ظن په باره کښے په قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾(۲)
نوبیا ددے اتباع څنګه کولے شی؟
ددے جواب دا دے.چه ظن د یقین په معنی کښے هم راځی.﴿الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُّلَاقُو رَبِّهِمْ﴾(۳) په دے کښے د یقین په معنی راغلے دے.﴿وَظَنَّ دَاوُودُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ﴾(۴) په دے کښے هم دیقین په معنی کښے دے.اوظن د راجح طرف په معنی کښے هم استعمالیږی.کله چه اعتمادی کس څه خبره اوکړی.نوغالب ګمان هم دا وی.چه دے صحیح وائی.اګرچه د هغه په خبر کښے د جانب مخالف احتمال هم وی.خو هغه د التفات قابل نه وی.د دنیا ټول معاملات هم په دے ظن غالب باندے چلیږی.که دے ته څه اعتبار ورنکړے شی.نو د دنیا ټول نظام به درهم برهم شی.
ظن د اټکل په معنی کښے هم استعمالیږی.لکه چه مشرکانو به د خپلو خدایانو دالوهیت ظن کولو. هغه صرف اټکل وو.د هغے شاه ته څه معقول دلیل نه وو.په قرآن کریم کښے ددے ظن مذمت کړے شوے دے.او د رسول الله ﷺ د احادیثو سره ددے څه تعلق نشته.په احادیثو کښے ظن داولنئ او دویمے معنی په اعتبار سره موجود دے.
⑨ یو اشکال داسے کیدے شی.چه په احادیثو کښے تعارض وی.نو بیا به دے باندے څنګه عمل کولے شی.
ددے جواب دا دے.چه عقائد ذات وصفات، حشر ونشر، ترغیب وترهیب او اخلاق وغیره احادیثو کښے څه تعارض نشته.داحکامو په بعضے احادیثو کښے تعارض وی.نو ددے د رفع کولو دپاره نسخ، ترجیح، تطبیق، اوتوقف وغیره طریقے موجود دی.نو د تعارض بهانه

---

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص.۱۰۵) _
(۲) یونس:۳۶_
(۳) السورة البقرة:۴۶_
(۴) سورة ص.۲٤_

جوړول او داحاديثو رد کولو گنجائش نشته.بيا داسې تعارض خو د قرآن کريم په آياتونو کښې هم شته.قرآن مجيد کښې په يوځائې کښې دي.چه کافران به دقيامت په ورځ د يوبل نه سوال کوی.(۱) او په بل ځائې کښې دي.چه دوی به سوال نشی کولې.(۲) دغه شان په يوځائې کښې دی.﴿وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ﴾(۳) او په بل ځائې کښې دی.﴿اِنَّهُمْ مَّسْئُوْلُوْنَ﴾(۴) نوچه څنگه دا تعارض رفع کولې شی.دغه شان به په احاديثو کښې هم کولې شی.اوچه څنگه قرآن حجت دے.دغه شان به احاديث هم حجت گرځولې شی.او د تعارض دا اشکال د حجت دپاره مانع نه دے.

فائده په بيان د مصطلحات کښې: دحديث دوه قسمونه دی.① خبرمتواتر② خبر واحد

① خبرمتواتر: هغه حديث ته وائی.چه د هغې راويان په هره زمانه کښې دومره زيات وی.چه عقل سليم دا محال گنړی.چه دا ټول دے په دروغه راجمع شوی وی.

② خبرواحد: هغه حديث دے.چه د هغې راويان دومره زيات نه وی.

د منتها په اعتبار سره د خبرواحد قسمونه: خبرواحد د منتها په اعتبار سره په درے قسمه دے.① مرفوع ② موقوف③ اومقطوع

① مرفوع: هغه حديث دے.چه په هغې کښې د رسول الله ﷺد قول يا فعل يا تقرير اوياصفت ذکر وی.

② موقوف: هغه حديث دے.چه په هغې کښې د صحابی د قول يا فعل يا تقرير ذکر وی.

③ مقطوع: هغه حديث دے.چه په هغې کښې د تابعی د قول يا فعل يا تقرير ذکر وی.

خبرواحد د راويانو په اعتبار سره په درے قسمه دے.①مشهور② عزيز③ او غريب

① مشهور: هغه حديث دے.چه دهغې راويان په هيڅ يوه زمانه کښې د دريو نه کم نه وی.او دمتواتر حد ته نه وی رسيدلې.

② عزيز: هغه حديث دے.چه دهغې راويان په هيڅ يوه زمانه کښې د دوؤ نه کم نه وی

③ غريب: هغه حديث دے.چه دهغې په سند کښې په يوځائې کښې صرف يوراوی پاتې شوے وی.

د راويانو د صفاتو په اعتبار سره د خبرواحد قسمونه

خبرواحد دخپلو راويانو په اعتبارسره په شپاړلس قسمه دے.①صحيح لذاته ② حسن لذاته ③ صحيح لغيره④ حسن لغيره ⑤ ضعيف ⑥ موضوع ⑦ متروک ⑧ شاذ ⑨ محفوظ ⑩ منکر⑪ معروف ⑫ معلل ⑬ مضطرب ⑭ مقلوب ⑮ مصحف ⑯ مدرج

① صحيح لذاته هغه حديث دے.چه دهغې ټول راويان عادلان کامل الضبط وی.سند ئې متصل وی.اوعلت او شذوذ په کښې نه وی.

(۱) قال الله تعالى:﴿ وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ﴾سورة صافات:۲۷_
(۲) ﴿قال الله تعالى: فَلَا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ ﴾سورة مؤمنون:۱۰۱_
(۳) سورة بقرة:۱۷۴_
(۴) سورة صافات:۲٤

④ حسن لذاته هغه حدیث دے.چه په هغے کښے د صحیح لذاته ټول صفات موجود وي.خو حفظ او ضبط کښے څه نقصان وي.
③ صحیح لغیره هغه حدیث دے.چه هغه په اصل کښے حسن لذاته وو.خو د تعدد طرق د وجے صحیح لغیره اوګرځیدلو.
④ حسن لغیره هغه حدیث دے.چه هغه ضعیف حدیث وي.خوطرق ئے زیات وي.
⑤ ضعیف هغه حدیث دے.چه دهغے په راویانو کښے دصحیح او حسن صفات موجود نه وي.
⑥ موضوع هغه حدیث دے.چه د هغے راوي د «کذب علی النبی ﷺ» مرتکب شوے وي.
⑦ متروك هغه حدیث دے.چه دهغے راوي متهم بالکذب وي.یعني د دروغو ونیلو تهمت په هغه باندے لګیدلے وي.یا هغه روایت د دین د معلومو قواعدو نه خلاف وي.
⑧ شاذ هغه حدیث دے.چه دهغے راوي ثقه وي.خو د داسے جماعت نه خلاف کوي.کوم چه د ده نه زیات ثقه وي.
⑨ محفوظ هغه حدیث دے.چه هغه د شاذ په مقابله کښے وي.
⑩ منکرهغه حدیث دے.چه دهغے راوي د ضعف باوجود د ثقاتو نه مخالفت کوي.
⑪ معروف هغه حدیث دے.چه هغه د منکر مقابل وي.
⑫ معلل هغه حدیث دے.چه په هغے کښے خفي علت وي.چه په هغے سره د حدیث صحت ته نقصان رسي.
⑬ مضطرب هغه حدیث دے.چه دهغے په سند یا متن کښے داسے اختلاف موجود وي.چه په هغے کښے ترجیح یاتطبیق نشي کیدے.
⑭ مقلوب هغه حدیث دے.چه د هغے په متن یا سندکښے تقدیم او تاخیر واقع شوے وي.یا د یو راوي په ځائے بل راوي ذکر شوے وي.
⑮ مصحف هغه حدیث دے.چه دهغے د خط صورت برقرار وي.خو ددے باوجود په نکتو یا حرکت یا سکون کښے د تغیر د وجے په تلفظ کښے غلطي واقع کیږي.
⑯ مدرج هغه حدیث دے.چه په هغے کښے راوي په څه ځائے کښے خپل کلام داخل کړي.

دسقوط او عدم سقوط په اعتبار سره د خبر واحدقسمونه

خبرواحد د سقوط او عدم سقوط په اعتبار سره په اووه قسمه دے.

① متصل ② مسند ③ منقطع ④ معلق ⑤ معضل ⑥ مرسل ⑦ مدلس

① متصل هغه حدیث دے.چه د هغے په سند کښے ټول راویان مذکور وي.
② مسند هغه حدیث دے.چه دهغے سند د نبی ﷺ پورے متصل وي.
③ منقطع هغه حدیث دے.چه د هغے په سند کښے یو راوي ساقط شوے وي.
④ معلق هغه حدیث دے.چه دهغے دسند په شروع کښے د یو یا د زیاتو راویانو ذکر نه وي شوے ⑤ معضل هغه حدیث دے.چه دهغے په سند کښے مسلسل د یو نه زیات راویان مذکور نه وي ⑥ مرسل هغه حدیث ته وائي.چه د هغے د سند په آخر کښے یو راوي ساقط شوے وي.

⑥ مدلس هغه حدیث ته وائی.چه دهغې د راوی عادت دا وی.چه خپل شیخ یا د خپل شیخ شیخ پټوی.

د صیغو د ادا په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه

د خبرواحد د صیغ ادا په اعتبار سره دوه قسمونه دی. ① معنعن ② مسلسل

① معنعن هغه حدیث ته وائی.چه د هغې په لفظ کښې لفظ د عن راغلې وی. ② مسلسل هغه حدیث ته وائی.چه د هغې په سند کښې صیغ د ادا یا د راویانو صفات یو شان وی.

....

مقدمة الكتاب

سند: په علم حدیث کښې د سند مقام پټ نه دے.د حضرت عبدالله بن مبارک رحمه الله ارشاد دے.«الإسناد من الدين، ولولا الإسناد لقال من شاء ما شاء» (١)

سفیان ثوری رحمه الله فرمائی.«الإسناد سلاح المؤمن فإذا لم يكن معه سلاح فبأي شيء يقاتل» (٢)

امام شافعی رحمه الله فرمائی.«مثل الذي يطلب الحديث بلا إسناد كمثل حاطب ليل» (٣)

بهرحال په علم حدیث کښې سند یوبینادی څیز دے.ددے نه بغیر حدیث نه قبلیږی .داولنو محدثینو رحمهم الله طریقه دا وه.چه هر محدث په نبی ﷺ پورے خپل سند بیانولو.او بیا به ئے حدیث ذکرکولو.خوچه احادیث په کتابی شکل کښې مدون شول. نو د دے نه پس دا کافی ګڼړلی شی.چه یومحدث خپل سند صاحب د کتاب ته اورسوی .او بیا حدیث روایت کړی.
بیا دا خبره دے هم ستا په ذهن کښې وی.چه په هندوستان کښې د علم حدیث انتهاء حضرت شاه ولی الله رحمه الله ته رسی.د هرے دلے سند هم دوی ته رسی.زمونږ
اکابر حضرت شاه صاحب پورے سند بیانوی.دحضرت شاه صاحب نه واخله تر د کتابونو مصنفینو رحمهم الله پورے د دوی اسانید په کتاب کښې «الإرشاد إلى مهمات الإسناد» کښې ذکر دی.
لکه چه زمونږ د سند درے حصے دی.یوه حصه حضرت شاه ولی الله رحمه الله پورے. دویمه حصه د دوی نه حضرت امام بخاری رحمه الله پورے او دریمه حصه د امام بخاری رحمه الله نه تر نبی ﷺ پورے.چونکه آخری حصه په کتاب کښې د هر حدیث سره لیکلې شوے وی.نوځکه مونږ دلته صرف د دوو اولنو حصو نه بحث کوو.او ددے تولو واسطو په اختصار سره ذکر کوو.

---

(١) مقدمة صحيح مسلم (ص،١٢) باب بيان أن الإسناد من الدين-

(٢) الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة (ص،٤٤)

(٣) الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة (ص،٤٤)

زما د بخاری د سند سلسله ما بخاری شریف درساً د شیخ الاسلام مولانا حسین احمد مدنی قدس سره نه ونیلے دے.هغوی دشیخ الهند مولانا محمود الحسن رحمه الله نه،هغوی د مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله او حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله نه،دے دواړو حضراتو د حضرت شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله نه هغوی د حضرت شاه محمد اسحاق رحمه الله نه، هغوی د حضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله نه اوهغوی د اسانیدو د مرکز حضرت شاه ولی الله رحمه الله نه بخاری لوستے دے.

دحضرت شاه ولی الله رحمه الله د صحیح بخاری سند

قال الشاه ولی الله احمد بن عبد الرحیم الدهلوی رحمهما الله تعالیٰ:

«أخبرنا الشیخ ابوطاهرمحمد بن ابراهیم الکردی المدنی، قال: أخبرنا والدی الشیخ ابراهیم الکردی ،قال قرأت علی الشیخ احمد القشاشی قال: أخبرنا احمد بن عبد القدوس ابوالمواهب الشناوی ، قال أخبرنا الشیخ شمس الدین محمد بن احمد بن محمد الرملی عن الشیخ شیخ الإسلام زین الدین زکریا بن محمد الأنصاری، قال: قرأت علی الشیخ الحافظ أبی الفضل شهاب الدین احمد بن علی بن حجر العسقلانی عن الشیخ زین الدین ابراهیم بن احمد التنوخی عن الشیخ أبی العباس احمدبن أبی طالب الحجار عن الشیخ سراج الدین الحسین بن المبارك الزبیدی عن الشیخ أبی الوقت عبد الأول بن عیسیٰ بن شعیب السجزی الهروی عن الشیخ أبی الحسن عبد الرحمن بن یوسف بن مظفر الداؤدی عن الشیخ أبی محمد عبد الله بن احمد السرخسی عن الشیخ عبد الله محمد بن یوسف بن مطربن صالح بن بشر الفربری عن مؤلفه فی الحدیث محمد بن اسماعیل بن ابراهیم البخاری رضی الله عنه وعنهم أجمعین»

څه د خپل ځان باره کښې: دیوبند سره نزدے اوتهانه بهون سره تقریباً متصل حسن پور لوهاری کلے ضلع مظفرنگر یوپی اندیا کښې د احقر مولد او مسکن قدیم دے.دلته کښې زه په ۲۵دسمبر ۱۹۲۶عیسوی کښے پیدا شوم.دا کلے د آفریدی پختونو دے.دے کلی ته دا فضیلت حاصل دے. چه حاجی امدادالله مهاجرمکی رحمه الله حافظ ضامن شهید رحمه الله اود مولانا شیخ محمد تهانوی رحمه الله پیراومرشد اود حضرت سید احمد شهید رحمه الله خاص معتمد میانجی نورمحمد جهنجهانوی رحمه الله قیام هم په دے کلی کښے وو.اود تهانه بهون پورته ذکر شوے درے واړه عارفین حسن پور لوهاری ته حاضر شوی وو.اود میانجی موصوف رحمه الله نه ئے استفاده کړے وه. او په مستفیدینو کښے د حاجی صاحب مهاجر مکی فیض په خلور قنجه دنیا کښے هم جاری او ساری دے.او انشاء الله ترقیامته پورے به جاری وی.داحقر تعلق هم ددے آفریدیانوخانانو یو متوسطه کورنۍ سره دے.د دوی پیشه طبابت دے.زما پلار صاحب جناب عبدالعلیم خان صاحب لا ماشوم وو.چه د نیکه په وفات یتیم شو.نوځکه د هغوی دتعلیم څه معقول انتظام اونشو. اوهغوی د طب علم حاصل نکړے شو.د هغوی د یونانی دویانو دوکان وو.او هغوی عطار وو.

د تعلیم شروع او زما استاذان: زما اولنی استاذ منشی بنده حسن رحمه الله وو. د هغوی نه ما اردواو فارسیٔ تعلیم حاصل کړے وو. پرهیزګار اومتقی انسان وو. ما په خپل ژوند کښے د هغوی پشان ذاکر اوزیات نفل کونکے نه دے لیدلے.

زما بل استاذ منشی الله بنده رحمه الله وو. دهغوی نه د اردواو فارسیٔ د تعلیم په دوران کښے ما قرآن کریم په ناظره ونیلے وو. هغوی به د مابنام نه پس کور ته د درس دپاره تشریف اوړلو. هغوی په قناعت او د دنیا نه په بے رغبتیٔ کښے بے مثاله وو. د هغوی معمول وو. چه روزانه به ئے یو قرآن کریم ختمولو. حالانکه هغوی حافظ نه وو.

مدرسه مفتاح العلوم جلال آباد او دارالعلوم دیوبند: د قران کریم او اردو او فارسیٔ د تعلیم نه پس زه مدرسه مفتاح العلوم جلال آباد ضلع مظفر نګر کښے د مولانا مسیح الله خان صاحب رحمه الله په خدمت کښے حاضر کړے شوم. دلته کښے مے د دوو کالو او شپږ میاشتو په موده کښے د څلورمے درجے پورے کتابونه اوونیل. بیا احقر دیوبند ته اولیږلے شو. هلته کښے مے پنځه کاله تیر کړل. د دارالعلوم رائج نصاب مے پوره کړل. ټول فنون منطق، فلسفه، ادب، اصول، ریاضی، فقه، کلام، اود حدیث په نصاب کښے شامل ټول کتابونه مےختم کړل. د دارالعلوم نه د فراغت په وخت کښے زما عمر شل کاله وو. او پاکستان نه وو جوړ شوے.(۱) زما د بچپن او طالب علمیٔ زمانه په لوبو کښے تیره شوے وه. خو معلومه راته نه ده. چه څه وجه وه. چه د هغه زمانے د اول نه واخله تر آخره پورے د ټولو استاذانو رابانده همیشه دپاره شفقت او ښه ګمان وو. په دوی کښے څو حضراتو د محبت د غلبے او شفقت د وجے کله کله په دے شاګرد بانده ډیرزیات فخر اواعتماد هم کړے دے. چه په هغے سره ما په هغه وخت کښے هم شرم محسوس کړے وو. په ابتداء کښے اګرچه نه راسره څه ویره وه. اونه د شوق کیفیت وو. په یوه درجه کښے راکښے د طالب علمیٔ په استعداد کښے څه قدرے استحکام پیدا شو. نوځکه راته ماشوموالی خیالاتو څه نقصان اونه رسولو. دا بیله خبره ده. که چرته سبقونه، مطالعه، اوتکرار په پوره توجه سره وو. نویقینی ده. چه ډیر بهتر صورت حال به وو. بهرحال هغه نقصان خو اوشو. خوبیا مے د تدریس په دوران کښے ډیر محنت اوکړلو. اوپه هرقسم حالاتو کښے دتدریس دا زمانه تیره شوه.

تدریس اود جامعه فاروقیه سنګ بنیاد: د پاکستان د هجرت نه وړاندے د جلال آباد په مدرسه مفتاح العلوم کښے مے پوره درس نظامی (بشمول جمله فنون او دوره حدیث) اته کاله درس ورکړلو. پاکستان ته د راتلو نه پس مے درے کاله په دارالعلوم الاسلامیه اشرف آباد ټندواله

---

(۱) د طالب علمیٔ په زمانه کښے د دارالعلوم په چھټیانو دوی کور ته راغلل. په دے کښے ورته د قرآن کریم د حفظ خیال ورغلو. ارادے ئے اوکړله. چه روزانه ربع پاره یادوی. خوچه کله د یادولو دپاره کیناستلو. نو د ربع پارے په ځائے کله نیمه نیمه کله یوه یوه پاره اوکله چه یوه نیمه پاره به ئے حفظ کوله. اوپه ورځ کښے خو د دوه نیمو پارو یادولو نوبت هم راغلو. دا د فرق د نشاط طبع دفرق سره کیږی. دغه شان ئے په اووه ویشت ورځو کښے پوره قرآن حفظ کړلو. او ورسره ورسره ئے په تراویحو کښے هم واورول. ((وذلک فضل الله یؤتیه من یشاء))

یا رکنبے مدرس پاتے شوم.بیا لس کاله په دارالعلوم کراچئ کښې او دارالعلوم سره یو کال مے په جامعة العلوم الاسلامیه کښې هم تدریسي خدمات ورکړل.په هره مدرسه کښې د حدیث دمرکزي سبقونو سره سره د نورو فنونو کتابونه هم په درس کښې شامل وو.په کال ۱۹۶۷ عیسوی کښې مے د جامعه فاروقیه بنیاد کیخودلو.او د اته ویشتو کالو راسے دلته کار کوم (۱)

سواد اعظم د اهل سنت تاسیس او د وفاق المدارس ذمه داریانې

هم په دے دوران کښې د وفاق المدارس العربیه چه بنیاد ئے په کال ۱۳۷۸ھ مطابق ۱۹۵۹عیسوی کښےکیخودے شوے وو.ددے د نظامت اعلی ذمه واری په احقر باندے په کال ۱۴۰۱ھ مطابق ۱۹۸۰عیسوی کښې راغله.په دے دوران کښې الله تعالی د وفاق المدارس کار په وسیع پیمانه باندے کړلو.د ملحقه مدارسو په شمار کښې قابل قدر زیادت اوشو.دنصاب پابندي اوشوه.په مدارسو کښې درجه بندي لازمي شوه.اول به صرف د ,,مرحله عالیه،،(دوره حدیث) امتحاق دوفاق المدارس زیرانتظام کیدلو.اوس دتولودرجو امتحانونه کیږی.ددے نه علاوه د وفاق په انتظامي امور کښې مثبت تبدیلئ راغلې.ددے کارکردګي ډیره بهتره شوه.او ددے سندونه د یونیورسټي د اوچتو ډګرو سره برابر شول.
بیا د مولانا محمد ادریس میرتهی رحمه الله د وفات نه پس ۱۹۸۹عیسوی کښې د وفاق المدارس د صدارت ذمه واری په ما باندے واچولې شوه.چه تراوسه پورے جاري ده.
بیا په کال ۱۹۸۳عیسوی کښې د سواد اعظم بنیاد کیخودے شو.په دے سره الحمد لله عالمان په یو فلیټ فارم باندے جمع شول.(یعنی متحد شول) او د رافضیانو سرګرمئ کمزورے شوے.

زما محسن استاذان: هسے خو ټول استاذان مشفق وو.خو زما په ژوند کښےد ټولو نه زیات بدلون، د دیني جذباتو پرورش، د اخلاقو د حسن او قبح احساس، ددے اصلاح طرف ته توجه، او همیشه دپاره خپل خان د دین په کسانو کښې د شاملولوشوق، اوجذبه، د حضرت مولانا مسیح الله خان رحمه الله په خدمت کښې پاتے کیدو سره پیدا شوی وو.دا بله خبره ده.چه زما نه د نفس او شیطان د دهوکه کولو د وجے څه جوړ نشو.خو په دے باندے شکرګزار یم.چه داهل حق عالمانو او اهل اصلاح لمن مے رانیولے ده.او امیدوار یم.چه په دے تعلق به راسره الله تعالی د عفو اوبخښنه معامله اوکړی. او مغفرت به مے اوکړی.((وما ذلك على الله بعزيز))
زما بل محسن استاذ د هغوی د شاګردئ په وجه مے د حدیثو سره مناسبت پیدا شوے دے. اوددے سره تعلق پیدا شوے دے.هغه شیخ الاسلام حضرت مولانا حسین احمد

---

(۱) د دوی شاګردان په دے وخت کښې تقریباً د دنیا په اکثرو ملکونو کښې خواره شوی دی.او په قابل ذکر دیني خدمتونو کښې مصروف دی.په هندوستان کښې په ډیرو مدرسو کښې د دوی شاګردان د حدیث شیوخ دی.په پاکستان کښې خو دا دائره نوره هم خوره ده.مولانا مفتی محمد رفیع عثمانی ،مولانا مفتی محمد تقی عثمانی، مولانا شمس الحق صاحب، مولانا مفتی نظام الدین شامزئ ، مولانا حبیب الله مختار، او مولانا عنایت الله صاحب دامت برکاتهم د دوی ممتاز شاګردان دی.

مدنی رحمه الله نورالله مرقده دے.

دحضرت د ترمذی درس به روزانه دوه دوه گهنتے دوه نیمے گهنتے په داسے کیفیت سره کیدلو. چه دلته نظرونو ته هغه ښکلے منظرته کتل چرته نصیب کیدے شی.هغه شیخ د زمانے چه دهغوی د دینی، ملی، سیاسی، سماجی، اصلاحی، انتظامی، او درسی خدماتو څه حد نه وو.هغوی د استقامت او ثبات لوئے غر وو.کله چه به درس ته کیناستلو.په مخ به ئے دخوشحالئ آثار ښکاره وو.شخصیت ئے دومره زړه راښکونکے او دلربا وو.چه زړه به هم هغوی طرف ته متوجه وو.کوم طالبان چه به ټول کال درس ته حاضریدل.دهغوی دپاره به دحضرت په ذات گرامی کښے د اولے ورځے پشان نوے جذبه اوجاذبیت وو.خیال راته راځی.چه درسول الله ﷺ د عاشقانو کله دا حال وی.نود نبی ﷺ به په خپله کوم حال وو. الله اکبر

دحضرت په درس ترمذی کښے به په فنی مباحثوباندے ښه بحث کیدلو.اسناد، جرح وتعدیل، او د تطبیق او ترجیح مباحث، فقهی،کلامی، تاریخی مسائل، او اخلاقی او اصلاحی خبرے به ئے ډیرے په بسط اوتفصیل سره بیانولے.صحاح سته او نور کتابونه به ئے خان سره ایخودی وو.دحوالے هرے خبرے دپاره به ئے کتاب پرانستلو. اود هغے عبارت به ئے وئیل.اوبیانول به ئے.اوپه دے تفصیلی سبق کښے به دومره اطمیان وو.چه چرته دا به نه محسوس کیدله.چه د هغوی ددے کار نه سوا څه بل کار هم شته؟ د طالبانو دهر قسم سوالونو تفصیلی جوابونه به ئے ډیر په خوشحالئ سره ورکول.کله به ئے هم د مخ نه انقباض نه ښکاره کیدلو.بلکه د انبساط او خوشحالئ کیفیت به ښکاره وو.هم دا درس ترمذی د احقر ددے علم سره د مناسبت پیدا کیدو بنیاد دے.او ددے سره د مولانا اعزاز علی رحمه الله شیخ الادب والفقه د هغوی درس ابوداود هم معاون وو.دهغوی د درس نه هم احقر ډیر څه زده کړی دی.ترمذی شریف کتاب السیر نه تر آخره پورے مع شمائل احقر د شیخ الادب صاحب نه وئیلی دی.د تدریس په زمانه کښے د حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب نورالله مرقده د تصنیفاتو او حواشی نه مے ډیره استفاده کړے ده . د حضرت شیخ الاسلام قدس سره نه پس که د علم حدیث په سلسله کښے په ما باندے د ټولو نه زیات احسان دے.

نوهغه دشیخ الاسلام صاحب دے.بذل المجهود،أوجز المسالك، الکوکب الدری، لامع الدراری، تقریر بخاری دهر یو نه مے ښه پوره استفاده کړے ده.اوآخری دوه کتابونو خو اوس هم برابر زما په مطالعه کښے دی.

دے ظلوم او جهول کله دا سوچ هم نشو کولے.چه ددے مبارك او عظیم الشان منصب دپاره به زما نه هم کار اخستلے شی.بس د درس او تدریس ډیر زیات شوق هم وو.اوهمیشه دپاره هم په دے کښے مشغولیت هم وو.خوچه کله ما پنځه ویشت خله د بخاری درس ورکړلو.نوالله تعالی د بخاری شریف د درس ټیپ کولو انتظام ته برابرے ورکړلو.حالانکه زما ددے نه ویره هم کیدله.اوما دخپل سبق دومره اهمیت هم نه گڼرلو.خو د طالبانو اصرار زیات شو.او دالله تعالی په نوم باندے دا کار شروع شو.بیا دالله تعالی په توفیق سره محنت مے همیشه دپاره زیات کولو.او ټول کار صحت اوتازگی برقراره وه.او دغه شان دوه نیمے گهنتے درس د

روزانه معمول مطابق په یوویشتم شوال مطابق ۱۹۸۶عیسوی باندے شروع شو.اوپه لسم رجب ۱۴۰۷ھ مطابق ۱۹۸۷عیسوی پورے کتاب ختم شو.دکال په آخر کښے څو ورځے د شپے هم تدریس اوشو.

د درس په دوران کښے د بخاری موجوده اردومطبوعے، د عربئ د شروحاتو نه د ضرورت مطابق استفاده حاصلولے شوه.دحضرت مولانا خیرمحمد جالندهری رحمه الله د غیر مطبوعه شرح بخاری نه هم استفاده واخستے شوه.په فقهی مسائلو کښے د فقهاؤ او علماؤ د مذاهبو تنقیح، د قدیم اوجدید شارحینواو محدثینو په کلام باندے نقد ونظراو د مکرر روایاتو خودنه وغیره امورو کښے مے عام طور د شیخ الحدیث علامه محمد یونس صاحب دامت برکاتهم اتباع کړے ده.څومره چه به وه.که د حضرت مولانا صاحب د بخاری شریف پوره تقریر راته ملاؤ شوے وے.په تفسیری مباحثو کښے مے اکثرد علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله د فوائدو نه استفاده کړے ده.

دا ټول اسباق په څلور سوه کیسټو کښے محفوظ دی.یوځل مے د خپلے بیمارئ په زمانه کښے دجلد اول سبق هم ددے کیسټو نه خودلے وو.اویوځل د خپلے سابقه تجربے مطابق پوره جلد ثانی په کیسټو باندے لوستلے شوے وو.هم دے طریقه دا کیسټے ما واوریدل.(چه طالبانو نه مے ددے په ذریعه درس ورکولو)ګنی ددے نه بغیر ددے اوریدل زما دپاره ممکن نه وو.ددے دوو کرتو نه علاوه د سبق معمول د کیسټو نه بغیرجاری دے.

اوس چه په دے تقریرباندے د طباعت کارشروع شوے دے.نوجناب مولانا نورالبشر صاحب زید مجدهم په اول جلد باندے د تعلیق او مراجعت کار کوی.او جناب مولانا ابن الحسن عباسی زید مجدهم په جلد ثانی باندے هم دا خدمت کوی .دے حضراتو دتعلیق اومراجعت کارد احقر په راهنمائے کښے اصل تقریر په کتابی شکل کښے مرتب کړلو.په بعضے مضامینو کښے اضافه او په بعضو کښے کمے هم شوے دے.لکه چه دنظرثانی په وخت کښے دارباب تصنیف همیشه دپاره دا طریقه پاتے شوے ده.مذکور الصدر دواړو معززو رونړو چه په کوم سلیقے، شوق، اوکامیابئ سره دا سلسله جاری ساتلے ده.امید دے چه په دے سره به پوره تقریرپه حسین اوجمیل اندازکښے د بیشمیره فوائدو اوعظیم الشان تحقیقاتو سره د طباعت په زیور باندے ښائسته شی.اود طالبانو او استاذانو دپاره به د فائدے نه خالی نه وی.

د مذکور الصدر دواړو معززینو سره مولانا اسدالله صاحب او مولانا محمد عظیم صاحب د معاونینو په حیثیت په دے کار کښے مشغول دی.دالله تعالی نه سوال دے.چه ددے ټولو حضراتو په علم اوعمل، ایمان اویقین، رزق او مال،عزت او جاه، او عمر کښے برکت واچوی.اوپه دواړوجهانونو کښے ورته خپله رضا او قرب نصیب کړی.آمین ثم آمین

انسان د خطاء اونسیان نه جوړ دے.څکه د غلطئ امکان په هرحال موجود دے.که اهل علم چرته په څه غلطئ باندے خبر شی.نوخبردارے دے راکړی.او د شکریه موقع دے راته راکړی.

شیخ الاسلام والمسلمین آیة من آیات رب العالمین .سیدنا وسندنا حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی نورالله مرقده وبرد مضجعه

پیدائش اوحلیه ددوی پیدائش په ۱۹شوال ۱۲۹۶ ھ مطابق ۱۸۷۹عیسوی د نهے (سه شنبه) په ورځ د شپے په بانگر مؤ ضلع اناؤ یوپی اندیا کښے شوے وو.ددوی پلار هلته په اردو مډل سکول کښے هیډ ماسټر وو.ددوی تاریخی نوم ،چراغ محمد،، مقرر شوے وو د دوی رنګ توروالی ته مائل، قدردرمیانه، پلن بدن، بارعب کتابی مخ، ګوره ږیره. پلن نورانی تندے، په تندی د سجدے نښے، روښانه سترګے، پراعتماد لب اولهجه. په ټګ کښے د زمرو پشان بے خوفی، اوزړه د عاجزئ نه ډك وو.

نسب: حسین احمدبن سید حبیب الله بن سید پیرعلی بن سید جهانګیربخش بن شاه انور اشرف- شاه نور اشرف هغه مورث اعلی دے.چا چه آله دادپور قصبه ټانډه ته تشریف راوړے وو. اودلته ئے ستوګنه اختیار کړے وه.

ددوی څلور رونړه او یوه خور وه.مولانا سید صدیق احمد او مولانا سید احمد مشران وو.او د دارالعلوم فاضلان وو.مولانا سید جمیل احمد او مولانا سید محمود احمد کشران وو.د دے دوارو تعلیم په مدینه منوره کښے شوے وو.حضرت شیخ مینځنے وو.اود دوی تعلیم په دیوبند کښے شوے وو.مولانا صدیق احمد د ۴۱ کالو په عمر ۱۹۱۱ء کښے په مدنیه منوره کښے وفات شو.مولانا سید احمد بانی د مدرسه علوم شرعیه مدینه منوره هم په ۱۹۴۰عیسوی کښے په مدینه کښے وفات شو.اود آخزت باقی کور ته منتقل شو.مولانا جمیل احمد بیښی په ځوانئ کښے د ،،دق سل،، په بیمارئ کښے اخته شو.اوپه کال ۱۹۰۹کښے او مولانا محمد احمد د ۸۲کالو په عمر کښے د ډیر کامیاب ژوند تیرولو نه پس په کال ۱۹۷۳عیسوی کښے په مدینه منوره کښے خپل مالك حقیقی سره ملاؤ شو.

دا خاندان کم و زیات په دریمه صدئ هجرئ کښے د مدینے منورے نه تلے وو.اوپنځه سوه کاله پس ترمذ ، چه لاهور سره دے.په ضلع فیض آباد یوپی قصبه ټانډه کښے ئے قیام کړے وو.بیا په آخره د شعبان کال ۱۳۱۶ھ مطابق ۱۸۹۹عیسوی کښے د نن نه تقریباً یوسل پنځه ویشت کاله وړاندے ذیقعده کال ۱۳۱۶ھ کښے مکے مکرمے ته لاړل.او دحج د فراغت نه پس په ۲۵ ذی الحجة کال ۱۳۱۶ھ مطابق مئ ۱۸۹۹عیسوی کښے مدینے منورے ته داخل شو.

دعزتمند پلار صاحب مختصره یادګیرنه: دحضرت شیخ الاسلام قدرمند پلار جناب سید حبیب الله صاحب ۱۲۵۳ھ کښے په آله داد پور کښے پیدا شوے وو.دا قصبه ټانډه ضلع فیض آباد سره یو کلے وو.کومه چه نن صبا د قصبه ټانډه یوه محله ده.د دوی وفات د ایډریا نوبل نظربندئ په زمانه کښے دشیخ الاسلام د اسارت مالټا ۱۹۱۷عیسوی نه څه ورځے پس د اویا کالو په عمر کښے په ترکی کښے شوے وو.

دوی قرآن کریم، اود اردو، فارسئ اوهندی بهاشا تعلیم حاصل کړے وو.په اردو مډل سکول کښے ئے ملازمت کړے وو.او د هیډماسټر په عهده باندے فائز شو.

دوی ته د مولانا فضل رحمن ګنج مراد آبادی نه شرف بیعت حاصل شوے وو. د دوی زړه به

همیشه دپاره د دیار حبیب په یاد کښې بیتابه وو.د ۱۰۵ کالو په عمر کښې چه کله د شیخ
انتقال اوشو.نود هجرت د سفر نیت ئې اوکړلو.ددې عزم او ارادې خبر چه کله خپلو خپلوانو
اوتعلق دارو ته اوشو.نود حالاتو د خرابئ، او د لرې والې اوفراق او مهجورئ حواله ئې ورته
ورکړله.اوبعضې خپلوانو ورته درخواست اوکړلو.چه په دې اراده باندې عمل مه کوئ.نو
دوی اوفرمائیل.که ماته دا یقین اوشي.چه ما د توپې خولې ته مخامخ کوی.او توپه راباندې
چلوی.نوهله به زه مدینې ته رسم.نوزه دې ته هم تیار یم.

دوی ته په اردو، فارسئ او هندئ کښې د شعر وئیلو ملکه راسخه حاصله وه.زیات تراشعار
ئې نعتیه وو.د دوی ارشاد دې.

اے بہار باغ رضوان کوئے تو	بلبل سدرہ اسیر موئے تو
سجدہ ریزان آمدہ سویت حبیب	اے ہزاران کعبہ در ابروئے تو
اس حبیب دل خستہ پر نظر ہو جائے	درمندوں کی دوا آپ کیے جاتے ہیں
سر رہے یا نہ رہے پر رہے سودا سر میں	عشق احمد کا خدایا یہی ہم چاہتے ہیں

د شیخ الاسلام په دارالعلوم دیوبند کښې داخله: د مډل دتعلیم لا یو کال باقي وو.چه د صفر په
اولنو ورځو کښې دوی د دیني تعلیم دپاره دیوبند ته اولیږلې شو.دلته کښې ددوی دوه مشران
رونړه مولانا محمد صدیق او مولانا سید احمد د وړاندې نه زیر تعلیم وو.

د حضرت شیخ الهند په ارشاد باندې ورته د ابوداود شارح حضرت مولانا خلیل احمد
سهانپوری خصوصي طور دګلستان او میزان الصرف سبقونه شروع کړل . په علم کښې د
غیر معمولي امتیاز په وجه دوی همیشه دپاره د استاذانو دنظرونو مرکز او دهغوی د
سترګو ستورې وو.د شیخ الهند رحمه الله د قدرمند پلار مولانا ذوالفقار علي رحمه الله نه دوی
فصول اکبری اوونیله.په نورو استاذانو کښې ئې شیخ الهند ، مفتي عزیزالرحمن، مولانا خلیل
احمد شارح ابوداود وغیره رحمهم الله شامل وو.

په دارالعلوم دیوبند کښې دوی اته کاله علم حاصل کړې وو.او دوره حدیث ئې مکمل
کړلو.حضرت شیخ الهند رحمه الله دخصوصي توجه او شفقت د وجې واړه او لوئې دریوېشت
کتابونه دوی ته په خپله وئیلي وو.

د حجاز مقدس سفر: د شعبان ۱۳۱۶ھ په آخري ورځو کښې د حجاز مقدس په اراده چه ئې
کله د دیوبند نه روانګي اوشوه.نو شیخ الهند د نورو حضراتو رحمهم الله سره دوی سره ابستیشن
پورې پیدل تشریف یوړل.چه مدینې منورې ته اورسیدلو.نو د استاذانو او مشائخو د تاکید
اوهدایاتو مطابق ئې درس او تدریس شروع کړلو.او ورسره ئې د ذکر، مراقبې، احسان او
سلوك منازلو سر کولو کښې مشغول شو.

په مدینه منوره کښې د دوی د درس حالات: مولانا عاشق الهی میرتهی ددوی د درس په
خپلو سترګو لیدلې حال دا بیانوی. دمولانا حسین احمد صاحب درس په حرم نبوی کښې
الحمد لله ډیر په ترقئ دې. او عزت اومرتبه ورته هم الله تعالی هغه ورکړې ده.چه
دهندوستان عالمانوته خو لاڅه چه یمنی شامی بلکه مدنی عالمانوته هم هغه خبره نه ده

«ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء»

د دستاربندئ جلسه په کال ۱۳۲۸ھ کښې دوی د مدینې منورې نه دیوبند ته تشریف راوړلو اوپه جلسه د دستاربندئ کښې ئې شرکت اوکړلو اول د علامه انورشاه کشمیری رحمہ اللہ دستار بندی اوشوه.بیا د حضرت شیخ الاسلام دستاربندی اوشوه.دوی ته یو خصوصی دستار قطب العالم دحضرت گنگوهی رحمہ اللہ خوئې حضرت مولانا حکیم مسعود احمد چه د مدرسې سرپرست وو.هغوی ورکړلو.او دریم دستار ورته مولانا حکیم محمد احمد رامپوری چه د مجلس شوری رکن وو.هغوی ورکړلو.

په مدینه منوره کښې قیام اولنی قیام ئې دوه کاله ۱۳۱۷ھ نه تر ۱۳۱۸ھ پورې او دویم قیام ئې د ۱۳۲۰ھ نه تر ۱۳۲۶ھ پورې اووه کاله وو.دریم قیام ئې ۱۳۳۰ھ نه تر ۱۳۳۱ھ پورې وو. خلورم قیام ئې د ۱۳۳۴ھ نه تر ۱۳۳۵ھ پورې وو.په دې پنځلس کاله کښې دوی د سلوك اواحسان تکمیل اوکړلو.اوحضرت گنگوهی په خرقهٔ خلافت باندې سرفرازکړلو.د تدریس اوترغیب او جهاد سلسله ئې جاری اوساتله.او د حق مسلك دفاع ئې اوکړله.

د مالټا قید او خلاصیدل ۱۹۱۴عیسوی کښې د جنګ عظیم نه پس چه کله انګریزانو په هندوستانیانو باندې او بیا خاص کرد مسلمانانو خلاف ظلمونه د حد نه زیات شو.نوحضرت شیخ الهند رحمہ اللہ دحاجی ترنګزئ په ذریعه د انګریزی فوځ خلاف د جنګ شروع اوکړله.ددې تیاری د وړاندې نه شروع وه.په دې جنګ کښې برطانیې ته پرله پسې جانی او مالی نقصان اوشو.اوماتې ئې اوخوړلو.بل خوا شیخ الهند رحمہ اللہ د خپل دې مقصد دپاره خپل سفیر مولانا عبیدالله سندهی،مولانا میان منصور، مولانا سیف الرحمن وغیره افغانستان، ترکی، جرمی وغیره ته لیګلی وو.او دا حضرات خپلوخپلو مرکزونو ته رسیدلی وو.اوپه کامیابئ سره په خپل کار کښې مشغول وو.په دې کښې معلومه شوه.چه دحضرت شیخ الهند رحمہ اللہ ټوله منصوبه اوتحریك دبرطانیه حکومت په علم کښې راغلو.(دا تحریك د ریښمی رومال په نوم باندې مشهور دې) په دې حالاتو کښې شیخ الهند رحمہ اللہ حجاز مقدس ته اورسیدلو.اوخلافت عثمانیه سره ئې رابطه اوکړله .اودهندوستان د آزادئ دپاره ئې ترې د مدد اخستلومنصوبه جوړه کړه.اوپه څه چل ول حجازته اورسیدلو.اوسلطنت عثمانیې د مشرانو سره ئې کامیاب مذاکرات جاری وو.چه شریف حسین چه دمکې ګورنر وو.هغه د خلافت عثمانی نه بغاوت اوکړلو . اوانګریزانو سره ملاؤ شو.او د انګریزانو په وینا باندې ئې حضرت شیخ الهند رحمہ اللہ او دهغوی څلور ملګری چه حضرت شیخ الاسلام په کښې هم وو.بندیان کړل.او دا حضرات مصر اومالټه ته روان کړې شول.

بابدان یار شد شریف حسین خاندان شرافتش گم شد (شیخ الهند رحمہ اللہ)

د مالټې نه د درې کاله او اووه میاشتو نه پس په ۸جون ۱۹۲۰عیسوی مطابق ۲۰ رمضان ۱۳۳۸ھ کښې آزاد شو.او دا حضرات بمبئ ته راورسیدل.

په سلهټ کښې تدریس ۱۹۲۳ء نه تر ۱۹۲۸ء پورې شپږکاله په سلهټ کښې ئې قیام اوکړلو.په دې دوران کښې ئې نه یواځې سلهټ بلکه پوره بنګال د دینی علوم اوعلوم معرفت نه ډك کړل.

دارالعلوم دیوبند ته راتګ: په دارالعلوم کښې یو انقلاب راغلو.لوئے استاذان سره د حضرت علامه محمد انورشاه کشمیری، مفتی عزیزالرحمن، اوعلامه شبیراحمدعثمانی رحمهم الله وغیره دارالعلوم پریخودل.او ډابهیل ته لاړل.نو مولانا حبیب الرحمن (مهتمم) او مولانا محمد طیب (نائب مهتمم) دحضرت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله (سرپرست) په مشوره سره د دارالعلوم مقام، اوددے وقاراومرجعیتاومحبوبیت برقرار ساتلو دپاره د شیخ الاسلام رحمه الله نه دارالعلوم ته د تشریف راوړلو درخواست اوکړلو.په داسے وخت کښے دارالعلوم ته هم د داسے صاحب عزیمت، حامل شریعت وسنت، مجاهد آزادی وسیاست ضرورت وو.چه هغه د شیخ الهند رحمه الله د ګده نشنئ په ټولو وجوهو سره حقدار وو.

دحضرت شیخ الاسلام نه د مزاج تپوس کولو نه پس حضرت تهانوی رحمه الله یو خط اولیکل اوهغه ئے د شیخ الاسلام رحمه الله په خدمت کښے پیش کړلو.

،،حضرت مولانا مولوی حسین احمد تقرری په حیثیت د صدر مدرس په ۱۵۰ روپئ ماهوار باندے دکارشروع کولود تاریخ نه مجلس شوری ته منظور ده.د حضرت ممدوح اعلی شخصیت او علمی تبحر په لحاظ سره ذکر شوے مشاهره بالکل کافی نه وه.خو د حضرت ممدوح د نیت اخلاص او د دارالعلوم د خدمت د جذباتو نه مونږ امید کوو.چه حضرت ممدوح به دا منظور کړی.او مجلس شوری ته به د شکرګزارئ موقع ورکړی.او د دارالعلوم په حالت باندے به خپل توجهاتو اوبزرګانه اخلاقو سره د رحم نظر اوکړی.اودا به په کامله توجه سره به دا (ذمه واری) قبوله کړی.لکه څنګه چه د حضرت ممدوح د استاذ حضرت شیخ الهند رحمه الله طریقه وه. (فقط اشرف علی ۲۰رجب ۱۳۴۸ھ)

شیخ الاسلام په ډیره مشکله اهل سلټ راضی کړل.او د څو شرائطو سره ئے خپله امادګی ظاهره کړه.(چه په سیاستی نظریاتو کښے به پوره آزادی وی.د آزادئ په تحریک کښے به شرکت باندے اعتراض نشی کولے.وغیره) د دارالعلوم د منتظمینو نه زیات د حضرت د مزاج نه زیات څوك واقف کیدے شو؟(بلکه دوی د شیخ الاسلام په مزاج ښه پوهیدل) او دشیخ الهند رحمه الله د ګده نشینئ دپاره دهغوی په نزد بل بزرګ ددے حقدار څنګه کیدے شو.(بلکه حضرت شیخ الاسلام ددے حقدار وو) بیا چه په حالاتو باندے پوره قابو راولی.د دے دپاره د حضرت شیخ الاسلام نه سوا بل څوك نه وو.نوځکه پوره په انشراح اوخوشحالئ سره ټول شرطونه اومنلی شول.او په کال ۱۹۲۸ء کښے د صدارت مسند سنبهالولودپاره دوی دیوبند ته تشریف راوړلو.او د دوی په وجه ټول خطرات، انتشار، اواضطراب کوم چه وختی طور پیدا شوے وو.ختم شو.او موافقینو اومخالفینو ټولو ته دزړه تسلی او سکون نصیب شو.بیا چه د دیوبند اسلامی، علمی، اخلاقی، روحانی، اوسیاسی مرکزیت وو.په دے ټولو لحاظونو سره حضرت شیخ الاسلام د دے خدمات اوکړل.اوچه په کومه طریقه ئے د ملك اوملت قیادت اوکړلو.نودلته د هغے د بیان ګنجائش نشته.

دشیخ الاسلام سیاسی ژوند دوی د تحریك خلافت، اوجمعیت علماء هند د پلیټ فارم نه په سیاسی میدان کښے قائدانه کردار ادا کړے دے.او د خپلوخان قربانونکو اوقائدانه سرګرمو په ذریعه ئے ددے لارے ټول تکلیفونه او مصیبتونه چه د خپلو او اغیارو د طرفه لکه د باران

پښتانه وريدل اوزغمل او هندوستان ئے آزاد کړلو.اوددے په آزادئ ئے د اسلامی ملکونو دآزادئ دپاره يوه لاره پيدا کړه.
يوخوا چه د آزادئ تحريك خپل مقصد ته نزدے کيدلو.نو تقسيم هند هم زور شروع کړے وو.چه مسلم ليګ دتقسيم جنډا اوچته کړه.نوحضرت مولانا شبير احمد عثمانی حضرت مولانا ظفراحمد عثمانی حضرت قاری طيب مهتمم دارالعلوم ديوبند او د دوی په زرګونو عالمانو رحمهم الله د ملك د تقسيم په خبره کښے د مسلم ليګ د جنډے لاندے شول.دوی ته د حکيم الامت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله حمايت اوتائيد حاصل وو.بل طرف ته جمعيت علماء هند د ملك تقسيم د مسلمانانودپاره په مستقبل کښے نقصانی ګنړلو.ځکه هغوی د تقسيم مخالفت اوکړلو .ددے عالمانوقيادت شيخ الاسلام مولانا سيد حسين احمد مدنی رحمه الله کولو .دلته سوال دپاکستان د مخالفت يا حمايت نه وو.لکه چه د پروپيګنډے او شور او واويلا په ذريعه دا خبره خوروله شوه.بلکه سوال په حقيقت کښے دا وو.چه د آزادئ کوم صورت به د مسلمانانو د مستقبل دپاره سودمند، غوره اود کاميابئ ضامن وی.اوپه دے کښے خو په چا باندے وحی نه نازليدله.فيصله په انسانی سوچ او رائے باندے کول وو.او په انسانی رائے کښے د خطا او صواب دواړو احتمال وی.
دتقسيم حمايتيانو دا ګنړل.چه دمغربی تهذيب نه دخلاصی دپاره،اود مسلمانانو په خپل اسلام دعمل کولو دپاره، او خپل ژوند قرآن او سنت په قالب کښے اچولو دپاره صرف دا يو صورت دے.چه ملك تقسيم شی.او مسلمانانو ته يوه جدا د زمکے حصه ورکړے شی.په کوم ځائے کښے چه دوی خپل دين نافذ کړی.اوپه دے باندے په عمل کولو کښے آزاد وی.دتقسيم د مخالفينو دا وينا وه.چه د انګريزانو نه صرف آزادی حاصله کړئ.نور څه مه کوئ.که د دے نه جداوالے اوشی.نوهغوی به يقيناً په مسلمانانو باندے ډنډے اوچلوی.اوبيا په ټول عمر پښمانه وی.د تقسيم حاميانو ته په دے باندے دا اعتراض وو.که دانګريزانو نه اجتماعيت سره آزادی حاصله کړے شی.نو روستو به بيا هندوان په مونږ باندے غالب شی.او هغوی به مونږ ته څه هم رانکړی.د تقسيم مخالفينوئيل.چه ددے خطرے بندون د وړاندے نه شوے دے.متحده بنګال، آسام، متحده پنجاب، کشمير، سرحد، سندھ او بلوچستان دا علاقے به دمسلمانانو وی.د دوی به خپل قانون او دستور وی.او دا به هم د دوی په مرضئ باندے وی.چه دوی د مرکز سره اوسيږی.اوکه جدا کيږی. باقی پاتےشوه د هندوانو خطره نوهغوی اګرچه په اکثريت کښے دی.خوهغوی دومره زړه ور نه وی.چه د مسلمانانو دومره عظيم او متحد طاقت مغلوبه کړی.حالانکه يو ډير طاقتور او تربيتيافته فوځ هم د دوی په قبضه کښے دے.
تقدير د هندوستان د تقسيم په باره کښے فيصله اوکړله.او د بل موقف نفی ئے اوکړله. انګريز اول متحده بنګال او آسام تقسيم کړلو.متحده پنجاب ئے تقسيم کړلو . کشمير ئے د پاکستان نه جدا کړلو.او د مسلمانانو مجتمع قوت ئے منتشر کړلو.بيا کافرانو پاکستان په دوو حصو تقسيم کړلو.او په نتيجه کښے اسلامی قوت په پاکستان او بنګله ديش، هندوستان او کشمير څلورو حصو کښے تقسيم شولو.او د هندوانو اکثريت يو پاتے شو.

دتقسیم په ذریعه چه پاکستان په وجود کښې راغلو.نو ددے نه پس شیخ الاسلام په خپل موقف کښې ناکامۍ نه د ،،انا،، مسئله جوړه نکړله.بلکه په پاکستان کښې ئې خپلو متعلقینو ته هدایت اوکړلو.چه د پاکستان نه د اسلام قلعه جوړه کړئ.او ددے د محافظینو لاسونه مضبوط کړئ.دپاکستان مثال د یو جمات پشان دے.چه ددے په نقشه کښې اختلاف کیدے شي.خوچه کله جمات جوړ شي.نو چه هغه په کومه نقشه باندے هم وي.هغه جمات وي او د ټولو دپاره قابل احترام وي.

خوافسوس چه مونږ دالله تعالى دا راکړے ملك د نیمې صدۍ تیریدو نه پس د تباهۍ په غاړه باندے اودرولو.دکوم بدشکله صورت نه چه شیخ الاسلام ﷺ د آزادۍ نه وړاندے ویریدل کولو.د مسلمانانو متحده طاقت دړے وړے شو.د برصغیر د مسلمانانو مستقبل لکه چه په تیاره کښې پریوتے دے.د بنګله دیش مسلمان د تحفظ نه محروم دي.د بهارت مسلمان په تخته دار دے.کشمیر د مسلمانانو قتل ګاه جوړه شوے ده.د حیدرآباد دکن مسلمانان د ذلت اومسکنت شپے ورځے تیروي.جوناګړه د دنیا د نقشے نه ختم کړے شوے دے.د پاکستان مسلمانان د ظلم او استحصال ښکار دي.

د تقسیم دمخالفت دویمه وجه دا وه.چه د پاکستان قیادت د کومو کسانو په لاس کښې وو.شیخ الاسلام د هغوی نه مطمئن نه وو.د هغوی دا خیال وو.چه د اسلامي اقدارو نه ناخبره دا قیادت به د اسلامي نظام په باره کښې خپل خوب ته عملي جامه وانه غوستلې شي.اوانګریز به د خپلو پلیتو مقاصدو دپاره یې د څه مشکل نه دوی استعمالوي.نوهغه د دوو قومونو نظریه چه د پاکستان په قیام کښې ئې بنیادي کردار ادا کړے وو.اوکومه چه کفر داسلام نه د جدا کولو دلیل وو.دهغې د خورولو دپاره ضروري وه.چه په پاکستان کښې د اسلام، اهل اسلام، داصلاح او تقوی حقوقو ته هر قسم تحفظ حاصل وو.او دکفراو ارتداد اوفسق او فجور د حقوقو دپاره څه ضمانت نه وو.داوس نه نه بلکه داولې ورځې نه ذیریه اهتمام سره ددے خلاف چلیږو.دلته کښې اسلام او مسلمانان پردي اومظلوم ښکاري.او کفراوارتداد او فسق او فجور ته د ترقۍ کولو آزادي حاصله ده.

د تقسیم نه پس چه کله د پاکستان په حامیانو بهارتي مسلمانانو باندے د مصیبتونو غرونه راپریوتل.د هغوی ژوندونه د غم اوویر په دلدل کښې انختي وو.نو بیا هم هغه شیخ الاسلام او دهغه ملګرو میدان ته راؤدانګل.کلي په کلي اوګرځیدل .اووعظ نصیحت، او تقریرونه ئې اوکړل.د درديدلو مسلمانانو حوصله ئې اوچته کړله.هغوی ته ئې د ایمان او یقین سبق ورکړلو.دبهروسے تلقین ئې ورته اوکړلو.نو ددے دا اثر اوشو.چه ریګدیدونکي زړونه او خوئیدونکي قدمونه مضبوط شول.او ژوند خپل معمول ته راغلو.

دحق پرسته عالمانو هغه ډله چه دتحریك پاکستان په هره دسته کښې ئې په اول کښې کار کولو.او دهغوی د کوششونو په نتیجه کښې دا معرکه د کامیابۍ طرف ته روانه وه.مونږ نه د هغوی په اخلاص باندے شك کوو.اونه د هغوی دخپل ملك سره محبت ته چا په شکي سترګو باندے کتلي دي.اوترکومے پورے چه د اسلام د ترقۍ او د قرآن اوسنت د نفاذ سره د هغوی تعلق دے.د هغې به څه بیان اوکړے.،، عیان را چه بیان،،

خودا هم یو تریخ او افسوسناك حقیقت دے چه د دے حضراتو د پاکستان نه کوم امیدونه وو هغه پوره نشو اونهٔ د هغې د پوره کیدو په ظاهره څه امید شته بلکه په ۱۹۷۱ء کښې چه پاکستان په دوو حصو کښې تقسیم شو نو دپاکستان دا معمولي غوندې وجود هم په خطره کښې دے کاش چه دا د نظر دهوکه وي اوپاکستان محفوظ وي مستحکم وي او په حقیقت کښې د اسلام قلعه وي آمین ثم آمین (۱)

سلوك او تصوف دوی ته چه د شیخ الهند رحمه الله په دربار کښې کوم خصوصیت حاصل وو دد ے وجې نې په بل خائې کښې د بیعت کولو خیال هم چرته نه وو راغلے نو دحضرت شیخ الهند رحمه الله نه نې د بیعت کولو درخواست اوکړلو او ډیر کوشش ئې هم اوکړلو خو هغوی ورته حکم اوکړلو چه دحضرت گنگوهي رحمه الله نه بیعت اوکړه سره دد ے نه چه زړه ئې نه غوښتل خودحکم منلو دپاره مدینې منورې ته د روانیدو نه وړاندې گنگوه ته حاضر شو اومولانا حبیب الرحمن عثماني رحمه الله دا اوونیل چه مولوي صدیق احمد خپل دواړه رونړه مولوي سید احمد او مولوي حسین احمد د بیعت کولو دپاره راليږلي دي او حاضر دي دوی ورته د بیعت کولو درخواست اوکړلو حضرت گنگوهي رحمه الله سمدستي بیعت اوکړلو او وې فرمائیل ورته چه ما خو درسره بیعت اوکړلو خو اوس تاسو مکې معظمې ته ځئ هلته قطب العالم حاجي امدادالله صاحب قدس سره موجود دے هغوی ته عرض اوکړئ هغوی به درته دذکرتلقین اوکړي.

شیخ الاسلام فرمائي اګرچه دا بیعت په نه زړه باندې شوے وو خوددے مبارك آثار دهغه ورځ نه ما په خپل ځان کښې محسوس کړي وو.

دحضرت حاجي صاحب په خدمت کښې په مکه معظمه کښې حاضري اوشوه او عرض ئې ورته اوکړلو چه حضرت گنگوهي رحمه الله مونږ دواړو سره بیعت خو اوکړلو خودا ئې اوفرمائیل چه د ذکر تلقین به دحضرت نه حاصل کړئ نو هغوی ورته د ،،پاس انفاس،، تلقین اوکړلو او ورته ئې اوفرمائیل چه روزانه د صبا په وخت کښې راځئ او دلته کینئ او دا ذکر کوئ دد ے نه پس مدینې منورې ته لاړلو څه وخت پس حاجي صاحب وفات شو خو تقریباً یو یونیم کال یا دد ے نه هم څه زیاته موده دوی د حضرت حاجي صاحب رحمه الله د تلقین مطابق د ذکرسلسله جاري اوساتله په دغه دوران کښې د رښتیني خوبونو او مبشراتو څه عجیبه سلسله شروع شوه او دحضرت گنگوهي رحمه الله سره په تعلق کښې ورځ په ورځ زیادت کیدلو دحضرت سره خط کتابت هم جاري وو په دے دوران کښې حضرت گنگوهي رحمه الله دوی هندوستان ته راغوښتلو دوی په ډیر نامناسبه حالاتو کښې د سفر هغه تکلیفونه اوزغمل چه د هغوی په وهم اوګمان کښې هم نه وو او ګنګوه ته راورسیدلو تقریباً درے میاشتې ئې په گنگوه کښې قیام اوکړلو حضرت گنگوهي ورته مراقبه د ذات بحث اوخودله د مازیګر نه پس به مجلس ته حاضریدلو اوپه دے مراقبه به ئې عمل کولو نور ټول وختونه ئې هم په عبادت، ریاضت

(۱) مترجم وائي الله تعالی د شیخ الحدیث مدظلهم العالي دعا چه د پاکستان د حفاظت دپاره کړے ده دا قبول کړے ده خکه چه الحمد لله نن په اسلامي دنیا کښې پاکستان یو ایټمي طاقت دے چه د اسلام قلعه ورته هم ونیلی شي اودشمن ورته په خیرنه سترګه د کتلو جرات هم نشي کولے.

اومراقبه كښې تيريدل چه يوه نيمه مياشت ئې تيره كړه.نوحضرت گنگوهي رحمه الله ورته دستار خلافت وركړلو.په دغه وخت كښې دحضرت شيخ الاسلام رحمه الله عمر ۳۳ كاله وو.بيا په دې لار كښې چه الله تعالى په دوى باندې بيحده احسانات اومهربانۍ اوكړې.هغه الله او د هغه بنده (شيخ الاسلام) ښه پيژنى.

د حضرت شيخ الاسلام نه بغير دڅه مبالغې نه په لكهونو خلق بيعت شول.او دهغوى عقائدو او اعمالو او اخلاقو اصلاح اوشوه.د رجوع ئې دا حالت وو.چه په يووخت به څو څو سوه كسانو بيعت كولو.د بانسكنډى آسام په آخرى سفر كښې تقريباً شپږ زره كسان په وخت كښې په سلسله كښې داخل شول.او په لاوډسپيكر باندې د بيعت كلمات اوونيلي شول.هغه خوش نصيبه چه د معرفت او سلوك د لارې مراحل ئې پوره كړل.او الله تعالى ته اورسيدل.اومرتبه داحسان باندې فائزشول.د هغوى شمار ۱۶۷ دې.بهارت، بنگله ديش.برما، آسام. پاكستان. او جنوبى افريقه پورې تولو مقاماتو كښې دا فيض جارى اوسارى دې.

دحضرت شيخ الاسلام عزيمت اوحميت دوى د عالمانو اواهل درس د حلقې نه بهرته قدم راواخستلو.او د وخت د اهمې مسئلې دانگريزى حكومت د عروج په وخت كښې ئې دحق اعلان اوكړلو.او د «كلمة حق عند سلطان جائر» دافضل جهاد شرافت ئې حاصل كړلو.دمالتې او هندوستان په جيلونو كښې ئې كلونه تيركړل.اوسنت يوسفى ئې ادا كړلو.او د دنيا د عظيم ترين سلطنت وړاندې ئې په كلونو خپله سينه نيولې وه.تردې چه د دوى مقصد پوره شو.بيا د فرائضو ادا كول، د نوافلو او مستحباتوپابندى، په مخالف ماحول كښې د معمولات محافظت، د وعدو پوره كول، او په لرې لرې جلسو او اجتماعاتو كښې شركت،او ددې دپاره هر قسم تكليفونه زغمل مستقل عزيمت دې.د اسباقو تكميل، د ميلمنوخدمت، د مريدانو تربيت، د بيشميره خطونو جوابونه وركول ددې ضعف او بوډاتوپ په زمانه كښې دا تول كارونه د دوى د عزيمت اوهمت دليل دې.حقيقت دا دې چه دوى په خپل ژوند كښې په (ان الله يحب معالى الأمور ويكره سفاسفها) باندې عمل كړې وو.

حميت د دوى د ژوند د كتاب ډير روښانه عنوان دې.هم دې حميت په كښې د انگريزانو د مخالفت جذبه پيدا كړې وه.اوهغه ترهغه وخته پورې سره نشوه. تر څو چه انگريزان ددې ملك نه تلي نه وو.په تحريك خلافت او جميعت علماء هند كښې هم دې روح كار كولو.او هم دې حميت دوى هميشه دپاره ځوان،مستعد اوسرگرم گرځولې وو.هم دا حميت وو.چه په دوى باندې ئې د اسلام د دشمنانو خلاف په كلونو قنوت نازله وئيلې وو.او دا سې به معلوميدله.چه (د دوى د دعائيه كلماتو د وجې) په محراب كښې سورى كيږى.

دغه شان د دوى په صفاتو كښې ددوى انسانى عظمت ممتاز او منلې شوې وو . پاكيزه شخصيت. بې داغه ژوند. او اوچتو اخلاقو ددوى د ذات نه پاسه سره زر جوړ او رښتينې ملغلره جوړه كړې وه.او د اخلاقو او طبعى هغه اوچتوالى ته ئې رسولې وو.چه دهغې متعلق د اولې زمانې عربى شاعر وائى.

هجان الحى كالذهب المصفى | صبيحة ديمة يجنيه جان

ترجمه : د قبیلې سرې داسې د پاسه سرو زرو پشان دی.چه د باران صبا د زمکې نه اوچت کړې دی.او صفا کړې ئې دی.

د اخلاقي کمال باوجود په خپل ځان بدګماني کول،دد ے د کمی استحضار او اعلان د انسانيت د عظمت دليل او ددے خبرے ښکاره ثبوت دے.چه انسان د نفس اماره د ګرفت، او دخودفريبۍ او خودپرستۍ نه خلاص شوے دے.دا صفت د شيخ الاسلام په ژوند کښے ډيرښکاره وو.او دا د هغوی حال وو.قال نه وو.

مهمان نوازي: دحضرت شيخ الاسلام په ټول ژوند کښے په «اليد العليا خير من اليد السفلی» باندے عمل وو.هغوی ډير کم د نورو احسان قبول کړے دے.بلکه هغوی په ډيرو خلقو احسان کړے دے.دهغوی مهمان خانه د هندوستان په وسيع مهمان خانو کښے وه.اود هغوی دسترخوان د هندوستان په لويو دسترخوانونو کښے وو.اوحقيقت دا دے.چه د هغوی زړه ددے نه هم وسيع وو.د بعضے واقفينو اندازه ده.چه اوسطاً به روزانه پنځوس ميلمانه وو.بيا په دے کښے به دهرے طبقے او هرحيثيت خلق وو.د شيخ بشاشت،انتظام، مستعدی، او اهتمام به خودله.چه هغوی ته څومره د زړه خوشحالي اوروحاني خوند حاصليږی.

ضيافت، مهمانوازی، او اطعام طعام د هغوی روحاني غذا او طبيعت ثانيه جوړ شوے وو. بيا ميلمنو سره چه به هغوی په کومه عاجزۍ اوانکسارۍ او اعزاز او اکرام سره ملاويدلو. چه هغه به دے اوليدلو.نو بے اختياره به درته دا شعر ياديدلو.

وإني لعبد الضيف ما دام ثاوياً   وما شيمة لي غيرها تشبه العبدا

ترجمه : زه د ميلمه غلام يم.ترڅو چه هغه زما په کور کښے وی.اوپه ما کښے هم دا يو صفت دے.په دے باندے زه غلام معلوميږم.

په دارالعلوم کښې تدريس او درسي خصوصيات : تقريباً ديرشت کاله دوی په دارالعلوم ديوبند کښے د بخاري شريف اوجامع ترمذی درس ورکړے دے.

① کله چه به حضرت قرات کولو.نوپه اول کښے به ئے د مسنون خطبے نه پس به ئے «فإن أصدق الحديث كتاب الله وأحسن الهدى هدى محمد، وشر الأمور محدثاتها، كل محدثة بدعة، وكل بدعة ضلالة،وكل ضلالة في النار،وبالسند المتصل منا إلى الإمام الحافظ الحجة أمير المؤمنين في الحديث أبي عبدالله محمد بن اسماعيل بن ابراهيم بن المغيرة بن بردزبة الجعفي البخاري رحمه الله تعالى ونفعنا بعلومه آمين» اولوستل.او د باب شروع به ئے د «قال» نه کوله.مثلاً «قال باب كيف كان بدء الوحي الخ» به ئے اووئيل.او بيا به ئے دهرحديث سره په شروع کښے «وبه قال حدثنا» لوستلو.

② د سند په اختتام به ئے د صحابی د نوم سره «رضى الله تعالى عنه وعنهم» وئيل. او په دے طريقه به ئے په دعا کښے د صحابی سره ټول راويان شريك کړل.

③ دحضرت تقرير ډير روان، خوندور، او رفتار به ئے ډير په مزه وو.يو يو لفظ به ئے ډير په مزه په اوچت آواز د خولے نه راويستلو.مشکل مقامات به ئے ډير په ساده انداز کښے د مثالونو په رڼرا کښے حل کول.

④ کله چه به ئے په یوه مسئله کښے په حدیث کښے توجیه بیانوله.اوتوجیهات به ګنړ وو.نوهره یوه توجیه به ئے جدا جدا شمارله.

⑤ د حدیث د کتابونو پوره سیټ به دوی سره پروت وو.د ټولو فقهاؤ دلیل به ئے کتاب پرانستلواو بیانول به ئے.د یو امام دلیل به د کتاب د حوالے نه بغیر نه پریخودلو.

⑥ په سندبه ئے د ضرورت مطابق بحث کولو.او د جرح اوتعدیل د عالمانو اقوال به ئے نقل کړل.

⑦ په حضرت شیخ الاسلام کښے وقار او تواضع دواړه جمع وو.د هغوی په درس کښے به طالب په ادب اواحترام سره متوجه وو.اوددے باوجود ئے د شفقت داحال وو.که د طالبانو په دوه دوه نیم سوه ډله کښے به چا تپوس کول غوښتلو.نود دوی هیبت به هغه د تپوس کولو نه نۀ منع کولو.⑧ دحدیث مفهوم به ئے داسے واضحه خودلو.چه د طالبانو په ذهن کښے به کیناستلو.⑨ که په حدیث به څه اعتراض واریدلو.نود اعتراض تشریح به ئے اوکړله.او مستند جوابونه به ئے بیان کړل.

⑩ په مشکلو مقاماتو کښے که به ضرورت وو.نونحوی ترکیب به ئے بیانولو.او د مشکلو الفاظو د حل په ضمن کښے به ئے د شاعرانو په کلام سره دهغے تائید پیش کولو.

⑪ د احکامو د فرضیت تاریخ به ئے بیانولو.

⑫ ددرس په دوران کښے به ئے په خوندورو قصو او تاریخي واقعاتو باندے خوند پیدا کولو.

⑬ د حق او باطلو فرقو دعقائدو به ئے زړه ته پریتونکے تشریح کوله.او بیا به ئے په احقاق حق او په ابطال باطل کښے څه کوتاهي نه کوله.

⑭ په اختلافي مسائلو کښے به ئے دهرامام دلائل بیانول.اوپه آخر کښے به ئے د حنفي مذهب دحدیث سره داسےمطابقت بیانولو.چه دا به معلومیدله.چه حنفي مذهب د نبوی احادیثو عین مطابق دے.او دا چه امام ابوحنیفهؒ ته په تفقه في الدین کښے هغه اوچت مقام حاصل دے.چه بل امام ته نه دے حاصل.⑮ دایمان او عقائدو بحث به ئے په بخاری کښے ډیر په تفصیل سره بیانولو.⑯ په اخلاقي او معاشرتي مسائلو باندے به ئے هم ښه بحث کولو.

⑰ د هندوستان او عالم اسلام په سیاسي مسائلو باندے به ئے هم عام طور دطالبانو د سوالونو په جوابونویا د زیربحث حدیث په مناسبت سره بیانول.

⑱ دمغازی د درس یو خاص خوند دا وو.چه حضرت د عربو د جغرافیه نه واقف وو.نوځکه به ئے د جهاد د مقاماتو جعرافیه ډیر په وضاحت سره بیانوله.

⑲ په متعارض احادیثو کښے به ئے د تطبیق پوره پوره کوشش کولو.برابره ده که تعارض به د راویانو د وجے راغلے وو.اوکه د نبی ﷺ د قول او فعل اختلاف به وو . او به ئے تطبیق کولو.اوکه تطبیق به ممکن نه وو.نوپه دلائلو سره به ئے د ترجیح طریقه اختیاروله.

⑳ په کتاب التفسیر کښے به ئے مختصر آیت پوره لوستلو.

㉑ دبخاری اول جلد درس به په اول کښے تفصیلي وو.په دویم جلد کښے به د مغازی او تفسیر درس تفصیلي وو.بیا به ((علی سبیل السرد)) کتاب ختمیدلو.دلته کښے به سند یا لغت یا فقهي مسائلو ته څه تعرض نشوکولے.

⑫ كه د يو حديث نه به د تصوف او احسان مسئله معلوميدله.نودهغې په اثبات كښې به د حضرت د تقرير رواني او د طبعيت مستي د ليدلو قابله وه.داسې به معلوميدله.چه لكه عنبر(كب) ته د لامبو وهلو دپاره درياب ملاؤ شو.يا باز ته فراخه فضا.دحديث جبرئيل د تشريح په وخت كښې به طالبانو ته داسې معلوميدله.چه په چمن كښې بلبل چغيږي.د مذكوره حديث حزء «فإن لم تكن تراه» توجيهات به ئې بيانول.او فرمائيل به ئې ،،دريمه توجيه دا ده.كه په «لم تكن» كښې كان تامه مراد واخستلې شي.اومطلب دا شي.چه تاسو ته د فنا مقام حاصل شي.نوتاسو به الله وينئ . دا د غلبه حال يو كيفيت وي.په كثرت ذكر سره چه دقوت متخيله نه د تولو څيزونو شعور لاړ شي.تردې چه نه د ذكر شعورپاتې شي.اونه د ذاكر.بلكه صرف مذكوره شعور پاتې شي.(دې ته فناء الفناء وائي) نود ذكر او ذاكر د شعور نفي كومه چه په كثرت ذكرسره حاصل شوې ده.«فإن لم تكن» دې.او صرف د مذكور (الله تعالى) شعور «تراه» وي. خو دا د غلبه حال كيفيت دے.حقيقت نه دے.منصور ته هم دا مرتبه حاصله شوې وه.چه هغه د «أنا الحق» نعره لګولې وه. خو ددې باوجود منصور عبادت نه وو پريخودې.هغه په عبادت كښې مشغول وو . د دې نه معلومه شوه.چه دا كيفيت د غلبه حال كيفيت دے.د حقيقت سره ددې څه تعلق نشته.په حديث كښې راځي.چه بنده دنوافلو په ذريعه داسې ترقي كوي.اوالله تعالى ته دومره نزدې شي.چه الله تعالى فرمائي.دده لاس دالله تعالى لاس شي.چه په هغې سره نيول كوي.دده نظر دالله تعالى نظر شي.چه په هغې سره كتل كوي.دده اوريدل دالله تعالى اوريدل شي.چه په هغې سره دے اوريدل كوي.دلته كښې هم دغه كيفيت ته اشاره ده.حضرت اوفرمائيل.چه په داسې كيفيت راتلو باندې الله تعالى د خپل بنده سره داسې محبت كوي.لكه څنګه چه پلار بچي سره كوي.

⑬ دترمذي درس به داول نه ترآخره پورې پوره تحقيق اوتفصيل سره وو.

⑭ دحضرت په درس كښې د سماع من الشيخ او قرات على الشيخ، د دواړو رواج وو.په اول كښې به عام طور قرات على الشيخ وو.طالب علم به لوستل كول. او د كال په آخر كښې به د مازيګر او ماسخوتن نه پس سماع من الشيخ وه.حضرت به په خپله قرات كولو.بالكل د كال په آخره كښې د سالانه امتحان نه پس چه به كله د بخاري ختم وو.نو د سرد طريقه به ئې اختياروله.څو طالبان به مقرر وو.هغوى په قرات كولو.په كوم كال د تقسيم هند نه وړاندې چه احقر په درس كښې شريك وو.نو د سالانه امتحان نه پس ئې تقريباً څلورويشت پنځويشت پارې په اته ورځې كښې اوونيلې.اوپه ۲۸شعبان باندې ختم شوې وو.

تصنيفات: ① نقش حيات : دا په دوو جلدونو كښې دے.دا د دوى دخپل لاس ليكلې سوانح حيات دى.په دې كښې ددوى خانداني حالات،د تعليم ورځې، د مدينې منورې هجرت وغيره او دخپل شيخ سره د مالټې د قيد حالات ذكر دى.ددې خبرو سره سره د هندوستان سياسي حالات خاص كر د انګريزانو چالبازي او دهغوى سياسي دهوكه بازو باندې تفصيلي تبصرې دى.② الشهاب الثاقب على المسترق الكاذب.دا كتاب د مولانا احمد رضا خان بريلوى په رد كښې دے.چاچه د اكابرينو عالمانوتكفير كړې وو.③ د دوى مكاتيب چه د

مکتوبات شیخ الاسلام په نوم په څلورو جلدونو کښې چهاپ شوی دی. ④ معارف مدینه دا ددوی د درس ترمذی شریف تقریر دے.چه په دوو جلدونو کښې شائع شوے دے.
⑤ اسیر مالٹا ⑥ مودودی دستور کی حقیقت ⑦ متحده قومیت وغیره

بیبیانې او اولاد د دوی اوله نکاح په کال ۱۳۱۲ کښې د طالب علمئ په زمانه کښې د ۱۶ کالو په عمر کښې شوے وه.بی بی محترمه په مدینه منوره کښې ۱۳۲۶ھ کښې وفات شوه . د هغوی نه یوه جینئ زهره بی بی پیدا شوه.هغه په دمشق کښې په کال ۱۳۳۷ھ کښې وفات شوه.دویمه نکاح ئې د حافظ زاهد حسن مرحوم د لور سره اوشوه.چه د هغې نه دوه خامن الطاف احمد او اشفاق احمد پیدا شول.د محترمې بی بی او دوارو ځامنو وفات ئې د مالټې د قید په زمانه کښې په مدینه منوره کښې اوشو.دریمه نکاح ئې د دویمې بی بی د کشرے خور سره اوشوه.چه د هغې نه مولانا محمد اسعد او یوه لور پیدا شوه.د لوروفات ئې په ماشوموالی کښې په سلهټ کښې او د محترمې بی بی وفات ئې په کال ۱۳۵۵ھ کښې په دیوبند کښې اوشو. څلورمه نکاح ئې د مشر تره د محمد بشیر صاحب د کونډے لور سره اوشوه.چه د هغې نه ئې اووه اولاد پیدا شول.د کشری بچی د پیدائش په وخت کښې د حضرت عمر تقریباً اتیا کاله وو. د وصال په وخت کښې ددوی درے ځامن او څلور لونړه وئې.مولانامحمد اسعد، مولانا محمد ارشد، مولانا محمد اسجد، ریحانه، عمرانه،صفوانه، فرحانه سلهم الله تعالی وحفظهم.

مولانامحمداسعد مدنی د جمیعت علماء هند صدر،مولانا محمد ارشد مدنی په دارالعلوم دیوبندکښې دحدیثواستاذ، اومولانا محمد اسجدمدنی د جمعیت علماء هند ناظم دے. ماشاء الله خلف الصدق اوصاحب اولاددی. ﴿يَاأَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً﴾

دجولائی په نیمه میاشت کال ۱۹۵۷ء کښې ورته د سفرپه دوران کښې د ساه تکلیف شروع شو.سفر ئې پریخودلو.اوواپس دیوبند ته راغلو.د مرض سلسله ئې جاری وه.اود ساه تکلیف ئې د زړه په مرض کښې بدل شو.د دوائی، علاج او پرهیز سلسله ئې هم جاری وه.د ملاقاتونو عباداتواو سبق معمول ئې هم برقرار وو.په ۲۸ محرم کال ۱۳۷۷ھ کښې د بخاری آخری درس ورکړلو.ددے نه پس ئې مرض زیات شو.طبیبان او ډاکټران جمع شول.دواګانې علاج او خوراك ئې ورته هم اوخودل.کله به په هوش کښې هم راغلو.خو ﴿کل نفس ذائقة الموت﴾ آخر په جمادی الاولی ۱۳۷۷ھ مطابق ۵دسمبر ۱۹۵۷ء کښې د ماسپخین نه وړاندے شیخ الاسلام والمسلمین آیة من آیات رب العالمین، ګدے نشین د شیخ الهند رحمه الله خلیفه مجاز د قطب عالم مولانا رشید احمد ګنګوهی رحمه الله یادګار دحجة الاسلام مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله نقیب حاجی امدادالله صاحب مهاجر مکی شیخنا وسندنا مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله دالله تعالی د ډیرمخلوق نه په مخه بنه واخستلو.او د رفیق اعلی سره ملاؤ شو.
﴿إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ آسمان راحق بود ګرخون بهارد برزمین (۱)

---

(۱) دا ټول حالات د نزهة الخواطر (ج،۸) پرانے چراغ، مشاهیرعلماء دیوبند، چراغ محمد او شیخ الاسلام مولانا حسین احمد مدنی نه ماخوذ دی.

شیخ الهند حضرت مولانا محمود الحسن صاحب رحمه الله

دحضرت شیخ الهند پیدائش په کال ۱۲۶۸ه مطابق ۱۸۵۱ء کښې د جنګ آزادئ نه شپږ کاله وړاندې شوې وو.ددوی پلار حضرت مولانا ذوالفقار علی رحمه الله ډیر متبحر عالم،دحضرت ګنګوهی رحمه الله په ملګرو کښې او د دیوبند په استاذانو کښې وو.علم ادب سره ئې خصوصی مناسبت وو.په عربی دیوانونو د دوی حواشی معروف او مشهورې دی.

ددوی تصانیفو کښې ①التعلیقات علی السبع المعلقات ②تسهیل البیان فی شرح الدیوان للمتنبی ③تسهیل الدراسة شرح دیوان الحماسة ④الإرشاد إلی قصد بانت سعاد ⑤عطر الوردة شرح قصیدة البردة او⑥تذکرة البلاغة.په دې آخری کتاب کښې دوی علم معانی اوبیان په ډیربنه طریقه په اردو ژبه کښې بیان کړی دی.اود ،،معانی،، قواعد او مثالونه ئې په اردو کښې داستاذانو د کلام نه پیش کړی دی.اوکمال ئې کړې دې.

حضرت شیخ الهند ابتدائی تعلیم په مکتب کښې حاصل کړې وو.قرآن کریم د میان جی منګلوری صاحب نه، دفارسئ ابتدائی کتابونه د مولوی عبداللطیف صاحب نه او د عربئ ابتدائی کتابونه د تره مولوی مهتاب علی صاحب نه لوستی وو.

۱۲۸۳ه کښې چه کله ددوی عمر پنځلس کاله وو.د مدرسه عربیه دیوبند بنیاد کیخودې شو.ددې د ټولو نه اولنې استاذ ملا محمود وو.اود ټولونه اولنې شاګرد ،،محمود الحسن،، وو.لکه چه د دیوبند ابتداء د محمودین نه شوې وه.په دیوبند کښې د دوی نور استاذان مولانا سید احمد دهلوی رحمه الله او مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه الله وو.

۱۲۸۶ه کښې ئې کتب سته اوبعضې نور کتابونه د حجة الاسلام حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله نه شروع کړل.په سفر او حضر کښې به ورسره وو.او په مزه مزه ئې په کال ۱۲۸۹ه یا ۱۲۹۰ه کښې ټول کتابونه ختم کړل.په راروان کال کښې دوی دمعین مدرس په طور اولګیدلو.په اول کښې دا تقرری اعزازی طور بغیر د تنخواه نه وه.خو په بل کال کښې دویم څلورم مدرس اوګرځولې شو.بیا څه وخت چه کله د حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی وفات شو وو.اودهغوی نه پس مولانا سید احمد دهلوی صدر مدرس جوړشو.نوهغوی د دارالعلوم نه مستعفی شو. او بهوپال ته لاړلو.نودوی په کال ۱۳۰۸ه کښې دتدریس صدارت اوسپارلې شو.ترآخر عمر پورې هم د تدریس د صدارت په منصب باندې باقی وو.

حکیم الاسلام قاری محمد طیب رحمه الله فرمائی.چه حضرت شیخ الهند مسلسل څلویښت کاله د حدیثو درس ورکړې وو.او په دې دوران کښې ئې اته سوه اته د اوچت استعداد خاوندان عالمان اود علومو اوفنونو فاضلان اوماهران پیدا کړل.ددوی د حدیثو درس په هغه زمانه کښې یو امتیازی شان لرلو.او د عالمانو مرجع وو.د هغه زمانې عالمانو دوی ،محدث عصر،، منلې وو.

د دوی شاګردان: ددوی په ممتاز ترینو شاګردانو کښې حضرت حکیم الامت مولانا اشرف علی تهانوی شیخ الاسلام حضرت حسین احمد مدنی امام العصر حضرت مولانا انورشاه

کشمیری مولانا عبیدالله سندهی مولانا مفتی محمد کفایت الله علامه شبیراحمد عثمانی شیخ الادب مولانا محمد اعزازعلی،مولانا سید فخرالدین مراد آبادی،مولانا عزیرگل رحمهم الله وغیره حضرات اکابرین رحمهم الله تعالی دی.

حضرت شیخ الهند او تحریک آزادی او وفات: ۱۸۵۷ء کښې دحضرت شیخ الهند رحمه الله عمر شپږ کاله وو.دا د هندوستان د مسلمانانو دپاره د آزادی هند کال وو.کوم ته چه انګریزانو د ،،غدر،، نوم ورکړې وو.دا جنګ آزادی ناکامه شو.ددې نه پس انګریزانو په مسلمانانو ظلمونه شروع کړل.د ظلم اوبربریت دغه ټول واقعات د حضرت شیخ الهند رحمه الله دسترګو د وړاندې وو.دوی د هغې عینی شاهد وو.دغه شان د انګریزانو سره دشمنی په میراث کښې د پاتې کیدو نه علاوه د عینی شهادت په بنیاد باندې علی وجه البصیرة وو.نو چه یو طرف ته دوی په ظاهره په درس او تدریس کښې مشغول وو.نوبل طرف دوی د اکابرینو دمشن پوره کولو اود جهاد په تیاریٔ کښې مصروف وو.دوی د انګریزانو د ظالمې پنجې نه د آزادولو دپاره یوه جامع منصوبه تیاره کړې وه.او ددې دپاره ئې د ډیر وړاندې نه تیارې کړې وو.د خپلوشاګردانو جال ئې خور کړلو.یو طرف ته ئې شمالی حدودو او افغانستان سره رابطه وه.اوبل طرف ته ئې خلافت عثمانیه سره خبره اتره برابر کړې وه.دوی په دې سلسله کښې د حجاز مقدس سفر اوکړلو.۱۳۳۳ھ کښې دوی حجاز ته تشریف یوړلو.اوهلته ئې د ترکی والی غالب پاشا سره ملاقات اوکړلو.په مدینه منوره کښې وزیر حرب انورپاشا او دعثمانی فوځونو د سربراه جمال پاشا سره ملاقات اوکړلو.هغوی سره ئې انګریزان د هندوستان نه د ویستلو اود هندوستان د مسلمانانو سره د مدد په باره کښې پوره خبره اوشوه.د هغوی نه ئې یو پټ تحریر هم واخستلو.د دوی اراده وه.چه د ایران په لاره دهندوستان په شمالی حدودو په آزادو علاقوکښې پاتې شی.او دهغه ځائې نه پوره تحریک شروع کړی.خوانګریزان ددې کاروان په ګنګوسی پوهه شوی وو.په هغه وخت کښې د مکې ګورنر شریف حسین وو.هغه د خلافت عثمانی نه بغاوت اوکړلو.او د انګریزانو سره ئې ساز باز اوکړلو.نو دهغه په ذریعه انګریزانو شیخ الهند او د دوی ملګری بندیوان کړل.او بیا د مصر په لاره مالټې ته اورسولی شول.هلته دوی ۱۳۳۸ھ پورې د قید مشقت په صبر او استقلال سره برداشت کړل.او په ۱۳۳۸ھ کښې دوی ته د هغه ځائې نه خلاصې ملاؤ شو.

چه هندوستان ته راورسیدل.نو اهل هند د دوی یو زبردست استقبال اوکړلو.دوی د هندوستان د خلقود زړونو مالك ګرځیدلې وو.خلق د پتنګانو په شان ددوی د زیارت دپاره راتلل.په هندوستان کښې ددوی د مقبولیت اندازه ددې نه کیږی.چه د ،،شیخ الهند،، لقب د دوی په نوم باندې غالب راغلو.په عوامو او خواصو کښې دوی په دې لقب باندې مشهور شو.د جیل مشقتونو او پرله پسې بیماریانو دوی ډیر کمزوری کړی وو.ددوی اندامونو کار پریخودل.خودوی د دې تکلیفونه پرواه اونکړله.او د هندوستان د ټول ښارونو دوره ئې اوکړله.تقریرونه ئې اوکړل.د انګریز د حکومت نه ئې د بیائکاټ حکم ورکړلو.هم په دې دوران کښې ئې دهلی ته تشریف راوړې وو.او هم دلته په ۸ربیع الاول کال ۱۳۳۹ھ کښې مالك حقیقی سره ملاؤ شو.دوی دویوبند ته راوړلې شو.اود خپل استاذ حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله سره په خوا کښې دفن کړې شو.

دهند موَرخ علامه عبدالحی حسنی رحمه الله په کتاب ،،نزهة الخوطر،، کښې چه د دوی کومه صوری او معنوی نقشه رانقل کړې ده.هغه ډیره جامع ده.فرمائی.

«وکان مولانا محمود الحسن آية باهرة في علو الهمة وبعد النظر والأخذ بالعزيمة، وحب الجهاد في سبيل الله،قد انتهت إليه الإمامة في العصر الأخير في البغض لأعداء الإسلام والشدة عليهم، مع ورع و زهادة واتصال إلى الله بالقلب والقالب والتواضع والإيثار على النفس، وترك التكلف، وشدة التقشف والإنتصار للدين والحق، وقيام في حق الله وكان دائم الإبتهال، قوي التوكل ثابت الجاش ،سليم الصدر، جيد التفقه، جيد المشاركة في جميع العلوم العقلية والنقلية مطلعاً على التاريخ، كثير المحفوظ في الشعر والأدب ،صاحب قريحة في النظم، واضح الصوت، موجز الكلام في إفصاح وبيان،تمتاز دروسه بالوجازة والدقة والإقتصار على اللب، كثير الأدب مع المحدثين والأئمة المجتهدين ،لطيفاً في الرد والمناقشة كان قصير القامة نحيف الجثة أحمر اللون، كث اللحية في توسط غير متكلف في اللباس عامته من الكرباس الثخين وقور في المشي والكلام، تلوح على محياه أمارات التواضع والهم، وتشرق أنوار العبادة والمجاهدة في وقار وهيبة مع بشر وانبساط مع التلاميذ والإخوان»

تصنيفات: دحضرت شیخ الهند رحمه الله تصانیف زیات نه دی.ځکه چه اولنی پنځه ویشت کاله خو ئې په درس او تدریس کښې تیر شوی وو.اوددې نه پس ژوند ئې په مجاهدانو سرګرمو کښې تیر شوې وو.خو بیا هم چه څومره ددوی یادګارتصانیف دی.هغه دا دی.

① **ادله کامله:** دا دحضرت شیخ الهند رحمه الله د ټولو نه اولنۍ تصنیف دې.ددې دویم نوم ،،اظهار الحق،، دې.ددې کتاب دتالیف وجه دا وه.چه مولانا محمد حسین بټالوی په حنفی مذهب باندې اعتراض کولو.اویو اشتهار ئې شائع کړې وو.او د ټول هندوستان حنفیانو ته ئې چیلنج ورکړې وو.چه رفع الیدین، قرات خلف الامام ،آمین بالجهر، وغیره لس مسئلې که حنفی عالم په قرآن اوحدیث سره ثابتې کړی.نو دهرې مسئلې په بدله کښې به لس روپۍ انعام حاصل کړی.حضرت شیخ الهند رحمه الله د خپل استاذ په اشاره او حکم قلم راواخستلو.او د اختصار باوجود ئې ډیر مدلل جواب اولیکلو.او ورسره ئې د غیر مقلدینو په مسلك یوولس اعتراضات اوکړل.

② **ایضاح الادله :** دا د ،،مصباح الادله،، مصنفه محمد احسن امروهی جواب دې.

③ **احسن القرى في توضيح اوثق العرى:** په دې رساله کښې ئې ثابته کړې ده.چه په کلی کښې د جمعې مونځ کول جائز نه دی.

④ **جهد المقل في تنزيه المعز والمذل** مولانا احمد حسن پنجابی د ،،امکان کذب،، په مسئله کښې په حضرت شاه اسماعیل شهید اود هغه په معتقدینو باندې سخت ترین اعتراضات کړی وو.حضرت شیخ الهند رحمه الله دهغه اعتراضاتو ډیرمحکم او مسکت جواب اولیکلو.

⑤ **افادات محمود:** دا کتاب ددوی د دوو مضمونونو مجموعه ده. ⑥ **الابواب والتراجم**

دا رساله د بخاري شريف د څو بابونو ترجمه ده.چه مختصره خو جامع ده.دا د اسلرت مالتها يادګار دے. ⑦حاشيه مختصر المعانى ⑧ تصحيح وتعليقات سنن ابى داود ⑨فتاوى ⑩كليات شيخ الهند رحمه الله ⑪ مكتوبات شيخ الهند رحمه الله

⑫ ترجمه د قرآن كريم او تفسيرى حواشى تر سورة نساء

دا ترجمه د حضرت ډيره لويه كارنامه ده.ددے افاديت او عموميت د هندوپاك نه بهر هم شته.د سورة نساء پورے حواشى هم ددوى د قلم دى.باقى د دوى قابل فخر شاګرد شيخ الاسلام علامه شبيراحمد عثمانى رحمه الله مكمل كړى دى.(١)

قاسم العلوم والخيرات حجة الاسلام حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوى رحمه الله

عالم اجل، شيخ كبير،حجة الاسلام، حضرت مولانا محمد قاسم بن اسدعلى بن غلام شاه بن محمد بخش صديقى نانوتوى رحمه الله په قصه ،،نانوته،، كښے په كال ١٢٤٨ه مطابق ١٨٣٣ء كښے پيدا شوے وو.د دوى تاريخى نوم ،،خورشيد حسين،، دے.

تعليم : ابتدائى تعليم ئے په خپل وطن كښے حاصل كړلو.او د مكتب د تعليم نه پس دارالعلوم ديوبند ته اوليږلے شو.هلته ئے څه ورځے د مولوى مهتاب على (د شيخ الهند تره) نه عربى شروع كړه.بيا څه زمانه پس نيكه شيخ وجيه الدين ته سهارنپور ته منتقل شو . نيكه ئے په خپله هم عالم او په فارسئ پوهيدونكے وو.او د اردو شاعر هم وو.دهغوى د صحبت نه علاوه دوى هلته د مولوى محمد نوازسهارنپور نه د فارسئ اوعربئ څه كتابونه اووئيل.د نيكه د وفات نه پس دوى د سهارنپور نه ،،نانوته،، ته واپس راغلو.١٢٥٩ه په آخر كښے مولانا مملوك على نانوتوى دوى د ځان سره دهلى ته بوتلو.هلته كښے ئے كافيه او نور كتابونه اووئيل.ددے نه پس دوى په دهلى كالج كښے داخل كړے شو.په دهلى كالج كښے د داخليدو نه وړاندے دوى د مولانا مملوك على نه د منطق،فلسفه، اوكلام كتابونه ميرزاهد، قاضى مبارك، صدرا، شمس بازغه، وغيره هم دهغوى په كور كښے اووئيل.... په آخر كښے هغه حلقه درس ته حاضر شو.كومه چه دقرآن اوحديث علوم په علومو كښے په پوره هندوستان كښے مركزى حيثيت لرلو.دحضرت شاه ولى الله دهلوى رحمه الله په مسند علم باندے حضرت شاه عبدالغنى مجددى رحمه الله جلوه ګروو.دهغوى نه ئے علم حديث زده كړلو.د طالب علمئ په زمانه كښے ددوى د ذهانت، علم وفضل، اوفهم وفراست شهرت عام شوے وو.

دعلم حاصلولو نه پس ذريعه معاش او د تدريس مشغله

دتحصيل علم نه پس مولانا نانوتوى رحمه الله دخپل ذريعه معاش دپاره د حضرت مولانا احمدعلى سهانپورى رحمه الله په مطبع احمدى كښے د كتابونو د تصحيح كار اوكتلو . هم په دغه زمانه كښے د حضرت مولانا احمدعلى سهارنپورى رحمه الله په فرمائش ئے د صحيح بخارى

(١) دا ټول حالات د ،،نزهة الخواطر،، (٨/٤٦٥،٤٦٩) العناقيدالغاليه (ص،٩٨،٩٤) اومشاهير علمائے ديوبند (١/٥٦٥،٥٧٦) نه ماخوذ دے.د تفصيلى حالاتو او كمالاتو دپاره اوګورئ ،،حيات شيخ الهند،، از ... صاحب رحمه الله

په آخری څو پارو باندے د حاشیه لیکلو کار هم اوکړلو.

د دوی یو غټ خصوصیت دا وو.چه دوی درس وتدریس کله هم ذریعه دمعاش نه ده گرځولے.چه مالدارنه وو.نود مجبورئ دوجے ئے نوکری غوره کره.او په تدریس باندے ئے د اجرت اخستلو په ځائے په مطبع کښے د تصحیح کار کولو.او بیا په تنخواه کښے هم د عام عادت خلاف د زیادت په ځائے د کمی درخواست کولو.او په دومره کمه تنخواه به ئے گزاره کوله.چه په هغے کښے به ډیر په مشکله وخت تیریدلو.دوخت د لویو نه لویه عهده کومه چه یو هندوستانی ته ملاویدے شوه.هغه دوی ته په قول د مولانا محمد یعقوب صاحب رحمه الله دوی ته د سترگو او وریزو په معمولی اشاره ملاویدے شوه.خو دوی په تعلیم باندے نوکری کول خوښ نکړلو.

د کتابونو د تصحیح دا کار ترآخره پورے وو.او دے سره سره د درس اوتدریس سلسله هم همیشه دپاره جاری وه.دصحاح سته نه علاوه ،مثنوی مولانا روم او نور کتابونه به ئے هم لوستلو.خودرس به د مدرسے په ځائے د مطابع د چاردیوارئ دننه یا په جمات یاکور کښے کیدلو.هلته به خاص خاص شاگردانو د ادب زنگنونه کیخودل .ددوی د تعلیم فیض حضرت شیخ الهند محمودالحسن،مولانا احمد حسن امروهی او مولانا فخرالحسن گنگوهی رحمهم الله تعالی وغیره غوندے د باکماله نامتوعالمانو داسے ډله پیدا کره.چه د هغے نظیر د حضرت مولانا شاه عبدالغنی رحمه الله نه پس نه ملاویږی.

جنگ آزادی او حضرت نانوتوی رحمه الله : په ۱۸۵۷ء کښے چه کله جنگ آزادی شروع شو. نو حضرت حاجی صاحب رحمه الله دوی د شاملی په محاذباندے سپه سالار مقرر کړلو.دوی په هغے کښے ډیر په مړانه باندے اوجنگیدل.اود شاملی ضلع مظفرنگر تحصیل ئے فتح کړلو.خو دهغه وخت نازك سیاسی حالاتو ورته د شاملی نه د وړاندے تلو موقع ورنکړله.ددے نه پس د گرفتاریانو سلسله شروع شوه.د دوستانو په ډیر منت زارئ باندے په یوکور کښے پټ شو.خو درے ورځے پس رابهر شو.او ښکاره گرځیدلو.او وے فرمائیل.د درے ورځو نه زیات پټیدل د سنت نه ثابت نه دی.نبی کریم صلی الله علیه وسلم د هجرت په موقع صرف درے ورځے پټ شوے وو.یو ځل دوی د دارالعلوم د چهته په جمات کښے وو.چه د پولیس سپاهیان راغلل.دوی په جمات کښے گرځیدل.چه کپتان ترے تپوس اوکړلو.مولانا قاسم کوم ځائے کښے دے؟ دوی سمدستی یو قدم دهغه ځائے نه اخوا شو.او وے فرمائیل.اوس دلته کښے وو.وے گورئ. کپتان غریب په کتلو کښے لگیا شو.او دوی ډیر په اطمینان د جمات نه رابهر شو.او د پولیس د گیرے نه ئے ځان بچ کړلو.او ورسره بل نزدے جمات ،مسجد شاه رمزالدین،، طرف ته روان شو . کپتان د جمات نه رابهر شو.اوچه دوی ئے په تلو باندے اولیدلو.نو وے وئیل.چه مولانا هم دا معلومیږی.کوم چه روان دے.پولیس هلته لاړلو.او د مسجد شاه رمزالدین محاصره ئے اوکړله.حضرت دهغه ځائے اووتلو.اوبل جمات ته اورسیدلو . غرض دا چه د پولیس دا چکرے او د حضرت دا کردار څه مودے پورے جاری وو.خو دالله په حفاظت پولیس په دوی باندے قادر نشو.

دارالعلوم ديوبند او دتحفظ اسلام خدمات دجنګ آزادئ د ناکامیابئ نه پس د دیوبند د اکابرینو په مشوره د دین د حفاظت دپاره په کال ۱۲۸۳ھ مطابق ۱۸۶۶ء کښے د دارالعلوم دیوبند افتتاح اوشوه . حضرت نانوتوی ددے اولنے مدرس حضرت مولانا محمود دیوبندی مقرر کړلو.اوبيا ئے د هغے دپاره راهنما اصول مقرر کړل.

دحضرت نانوتوی رحمه الله د ټولو نه لويه او عظيمه کارنامه په هندوستان کښے د دینی علومو دوباره ترقئ دپاره د تعليمي تحريك احياء او د مدارس دينيه دپاره راهنما اصول وضع کول دی.چه په هغے باندے د دینی مدارسو د بقا دارومدار دے.ددوی په توجه او ترغیب باندے په مختلفو ځایونو کښے دینی مدرسے پرانستے شوے.او بیا دا سلسله تر ننه پورے جاری ده.دینی مدارسو چه د اسلام په حفاظت کښے کوم شاندار کردار ادا کړے دے.هغه د چا نه پټ نه دے.

داسلام د کلمې اوچتوالې او مولانا نانوتوی رحمه الله : په هندوستان کښے د انګریزانو داقتدار په دور کښے عیسائیت هم ډیره ترقی حاصله کړے وه.او په هرممکن کوشش سره د هندوستانیانو نه بیا خاص کر مسلمانانانو نه عیسایان جوړولو کوشش کولے شو.د ۱۸۵۷ء د جنګ آزادئ نه پس دے سلسلے ته ډیره ترقی ملاؤ شوه.پادریانو به په بازارونو، میلو او عامو اجتماعاتو کښے په اسلام او نبی ﷺ باندے اعتراضونه کول.حضرت نانوتوی رحمه الله چه د دهلی دقیام په زمانه کښے دا صورتحال اوکتلو.نوخپلو شاګردانو ته ئے اوویل.چه تاسو هم دغه شان په بازارونو کښے وعظ شروع کړئ.او د پادریانو رد کوئ.دوی یوه ورځ په خپله هم بغیر د تعارف نه او د نوم خودلو نه یوے مجمعے ته اورسیدلو.اود پادری تارا چند سره ئے مناظره اوکړله.اوهغه ته ئے د عامو خلقو په مخ کښے ماتے ورکړلو.دا د ربيع الاول ۱۲۹۲ھ نه تر د جمادی الثانیه ۱۲۹۲ھ په مینځ کښے پیښه شوے واقعه ده.

میله خدا شناسی: انګریز حکومت دا یو خطرناك سازش کړے وو.چه هندوان ئے د مسلمانانو خلاف اودرولی وو.په هندوستان کښے مسلمانانو ته سیاسی اهمیت حاصل وو.انګریزانو دخپلے پالیسئ لاندے هندوان اوچت کړل.او مسلمانان ښکته کړل.کله چه په سیاسی او معاشی میدان کښے هندوان وړاندے شول.نوهغوی ته ئے د مذهبی برترئ لاره اوخودله. او هندوان ئے د مسلمانانو په مقابله کښے مناظرے ته تیار کړل.اوددے مواقع ئے ورته پیدا کولے. چه هندوان د مسلمانانو سره برسرعام مناظرے اوکړی.

شاه جهان پور (یوپی) ته نژدے چاندا پورکلی کښے د هغه ځائے زمیندار پیارے لال کبیر پنتهی.د پادری نولس په مشرئ کښے اود رابرټ جارج ککتر شاهجهان په پوره تائید او اجازت سره په مئ ۱۸۷۶ء کښے یوه میله خدا شناسی مقرر کړله.په دے کښے عیسایانو، هندوانو او مسلمانانو د درے واړه مذاهبو نمائندګانو ته د اشتهاراتو په ذریعه دعوت ورکړے شو.چه دوی د خپل خپل مذهب حقانیت ثابت کړی.د مولانا محمد منیر نانوتوی،او مولوی الهی بخش رنګین بریلوی په تحریك باندے حضرت نانوتوی رحمه الله ،مولانا محمود حسن، مولانا رحيم الله بجنوری رحمه الله او مولانا فخرالحسن رحمه الله په یوځائے دے میلے ته اورسیدل. ددوی نه علاوه نور نامور عالمان هم شریك شول.اوهغوی تقریرونه اوکړل.چه

دهغې ډير اثر اوشو. حضرت نانوتوى د ابطال تثليث وشرك او اثبات توحيد داسې بيان كړل.چه حاضرين جلسه كه موافق وو اوكه مخالف ټولو اومنله.
په دويم كال په مارچ ۱۸۷۷ء كښې دا ميله بيا منعقده شوه.دے خل منشى اندرمن مراد آبادى اود آريه سماج بانى پنډت ديانند هم شريك شو.پادرى نولس يو بل پادرى اسكاټ هم راغوښتے وو.دحضرت نانوتوى رحمه الله تقارير د وجود، توحيد، او تحريف په موضوعاتو باندے اوشو.اوډير كامياب وو.
دړړكى مناظره په شوال ۱۲۹۴هـ مطابق ۱۸۷۷ء كښې حضرت نانوتوى رحمه الله د عالمانو د يوې ډلې سره حج ته لاړل.په ربيع الاول ۱۲۹۵هـ كښې راواپس شول.په واپسئ كښې د جده نه د حضرت نانوتوى رحمه الله طبيعت خراب شو.چه وطن ته راورسيدلو.نو طبيعت ئې څه ښه شو.خو مرض ختم نه شو.هم په دغه كال په شعبان ۱۲۹۵هـ كښې ورته د ړړكى نه خبر راغلو.چه پنډت ديانندجى دلته رارسيدلے دے.او په مذهب اسلام باندے اعتراض كوى.حضرت مولانا نانوتوى رحمه الله دكمزورئ اوبيمارئ باوجود ړړكى ته اورسيدلو.ډير ئې اوغوښتل.چه په عامه مجمع كښې پنډت جى سره خبرے اوشى.خو هغه دے ته تيار نشو.او د ړړكى نه لاړلو.دحضرت نانوتوى رحمه الله په اشاره باندے حضرت مولانا فخر الحسن صاحب گنگوهى او حضرت مولانا محمود حسن صاحب رحمهما الله په عامو جلسو كښې تقريرونه شروع كړل.او پنډت جى ته ئې د مناظرو چيلنج وركړلو.حضرت نانوتوى رحمه الله په جلسه عام كښې د هغه د اعتراضاتو جوابونه وركړل.
ددے نه پس پنډت جى ميرټ ته اورسيدلو.هغه هلته هم هغه انداز اختيار كړلو. د ميرټهـ د مسلمانانو په درخواست باندے مولانا نانوتوى رحمه الله هلته هم تشريف يوړلو. پنډت جى هلته هم خبرے كول قبولے نكړلے.مجبوراً حضرت نانوتوى رحمه الله په ميرټهـ كښې په عامه مجمع كښې د پرزور تقرير په ذريعه د اعتراضاتو جوابونه وركړل.
د كونډو د نكاح اصلاح: دحضرت نانوتوى رحمه الله په عظيم الشان معاشرتى اواصلاحى كارنامو كښې يوه كارنامه دا هم وه.چه د كونډو د نكاح رواج ئې عام كړلو.د ديارلسمې صدئ آخره پورے د كونډو سره نكاح كول ډيره دعيب خبره گنړلے شوه.خلقو به دا نظريه بده گنړله.خو ددے رسم ختمولو په چا كښې همت نه وو.دحضرت سيد احمد شيهد ، حضرت مولانا محمد اسماعيل شيهد .حضرت مولانا مملوك على حضرت مولانا مظفرحسين كاندهلوى، حضرت مولانا محمد احسن نانوتوى، او حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوى رحهم الله تعالى په كوششونو د كونډو د نكاح رواج عام شو.حضرت نانوتوى خپله كونډه خور چه په عمر كښې ددوى نه زياته وه.اوبوډئ شوے وه.په نكاح باندے آماده كړله.او دا قبيح رسم ئې په دے طريقه باندے ختم كړلو.چه اوس دلته څوك دا هم نه پيژنى.چه دلته دا رسم موجود وو.
عاجزى اواستغناء : په مزاج كښې ئې تواضع عجز او انكسارى دومره وه.چه د عالمانود مخصوص وضع جبه،پټكے وغيره ددے استعمال ئې چرته نه وو كړے.د تعظيم نه به ډيرويريدلو. فرمائيل به ئې دے.د علم دے نوم خراب كرم.گنى د خپله وضع به مے داسے په خاورو كښې ملاؤ كړے كړے وه.چه چا به دا هم نه پيژندل.چه قاسم نومے كس پيدا شوے هم

دے په كومو كارونو كښے چه د شهرت پيدا كيدو موقعه وه.دهغے نه به اكثر لرے اوسيدلو.
بيا داستغناء او پرهيزګارئ ئے دا شان وو.چه ټولو ته معلومه ده.چه دارالعلوم ديوبند هم د
دوی د لاس جوړ شوے وو.خوهيڅ كله ئے د څه څيز نه فائده نه ده اخستے.په شروع شروع كښے
اهل شورى درخواست كړے وو.چه تاسو هم ددے مدرسے استاذى قبول كړئ.اودهغے په عوض
كښے څه وظيفه هم.خو قبول ئے نكړلو.اوكله ئے هم په هيڅ صورت كښے د يوے جبے هومره هم د
مدرسے نه اخستل روا نه دى كنړلے.حالانكه شپه اورځ به د مدرسے په خيګړه كښے مشغول
وو اوپه تعليم كښے به مصروف وو.اوكه كله به ئے د مدرسے په قلم او دوات خپل ذاتى خط
ليكلو. نو سمدستى به ئے يوه آنه د مدرسے په خزانه كښے داخله كړه.

حضرت نانوتوى رحمه الله د خپل شيخ سيدالطائفه حضرت حاجى د امدادالله صاحب مهاجر مكى په نظر كښې

حضرت نانوتوى رحمه الله د سلوك منازل د سيدالطائفه حضرت حاجى امدادالله صاحب مهاجر
مكى په لاس باندے بيعت كړے وو.اوحاصل كړى وو.د سلوك د تكميل نه پس په څلورو
واړو سلسلو كښے دهغوى خليفه مجاز شو.
دحضرت حاجى رحمه الله صاحب په نظر كښے د دوى څه مقام وو.ددے اندازه ددے لاندينو جملو
نه لګولے شى.دوى به فرمائيل.
،،خوك چه ددے فقير سره محبت اوعقيدت ساتى.مولوى رشيد احمد صاحب سلمه
اومولوى محمد قاسم صاحب سلمه دے چه د ظاهرى اوباطنى علومو د ټولو كمالاتوجامع
دى.زما په ځائے دے بلكه زما نه زيات دے هغوى لوئے اوګڼړى.اګرچه معامله برعكس
ده.يكار دا وه.چه زه دهغوى په ځائے اوهغوى زما په ځائے وو.دهغوى صحبت غنيمت
اوګڼړئ.دهغوى پشان كسان په دے زمانه كښے نشته.،،
دغه شان فرمائى.،،كه الله تعالى زما نه تپوس اوكړى.چه امدادالله څه دے راته راوړى دى؟
نو مولوى رشيد احمد او مولوى محمد قاسم به ورته پيش كوم.چه دا مے راوړى دى.
يو ځل د حضرت حاجى صاحب رحمه الله په مجلس كښے د حضرت شاه اسماعيل شهيد ذكر
اوشو.او دهغوى مناقب بيانولے شو.نوحضرت مولانا نانوتوى رحمه الله ته اشاره اوكړه.او وے
فرمائيل.مولانا اسماعيل خو وو اسماعيل.څوك خو زمونږ اسماعيل ته هم اوګورئ.،

حضرت نانوتوى رحمه الله د خپل معاصر سرسيد احمد خان په نظر كښې

سرسيد احمد خان د مولانا نانوتوى رحمه الله صرف يواځے همعصر نه وو.بلكه استاذ الاساتذه
مولانا مملوك على صاحب نانوتوى رحمه الله نه په شاګردئ كښے هم شريك وو.بيا ددے دواړو
حضراتو د عقائدو په سلسله كښے باقاعده خط وكتابت هم وو . د مولانا نانوتوى رحمه الله په
باره كښے د هغوى شهادت يو وقيع او ممتاز حيثيت لرى . هغوى ليكى.
،،دخلقو دا خيال وو.چه د مولانا محمد اسحاق پشان كس به دهغه په ټولو صفاتو كښے پيدا
نشى.خو مولوى قاسم صاحب د خپل كاملے نيكئ،دينداري اوتقوى اوورع او مسكينئ نه
ثابته كړه.چه ددے دهلى د تعليم او تربيت دپاره د مولوى اسحاق صاحب پشان يوبل
شخص ... هم الله تعالى ... كړے دے.بلكه په څو خبروكښے نو ر هم زيات دے.

داول نه د تقوی او ورع آثار اونیك بختی اوخدا پرستی دهغه د کړو اوړو نه ښکاره وو.د طالب علمئ په زمانه کښې چه لکه څنګه هغوی په ذهانت. اوچتو دماغو او فهم اوفراست کښې مشهور وو.دغه شان په نیکئ او خدا پرستئ کښې هم داهل اوکمال د ژبو ورد وو.دوی د جناب مولوی مظفرحسین صحبت د سنت تابعدارئ ته ډیر زیات راغب کړے وو.او دحاجی امداد الله صاحب رحمه الله فیض صحبت د دوی زړه د ډیرے اوچتے مرتبے جوړ کړے وو.پخپله هم د شریعت اوسنت پابند وو

.اوخلق د شریعت اوسنت تابعدرا جوړولو کښې ئے هم ډیر زیات کوشش کولو د دے باوجود دعامو مسلمانانو د خیګړے ورسره هم فکر وو.هغوی پخپله د پیرئ اومرشدئ خواهش نه لرلو.خو په هندوستان او خواه شاه کښې په زرګونو کسان دهغوی معتقد وو.اودوی به ئے خپل پیشوا اومقتدا ګنړلو.

په اختلافی مسائلو کښې بعضے خلق ددوی نه خفه وو.او د بعضو نه دوی خفه وو.خوترڅومره چه زمونږ پوهه ده.نومونږ د مولوی محمد قاسم رحمه الله یو فعل که د چا نه د خفګان وی اوکه د چا نه د خوشحالئ وی.د نفسانی خواهشاتو.یا په ضد او دشمنئ باندے نشو حمل کولے.دهغوی چه څومره افعال اوکارونه وو.بیشکه د الله تعالی او دآخرت دثواب په غرض وو.اوکومه خبره چه به هغوی حق اوربشتینے ګنړله .د هغے تابعداری به ئے کوله اودهغوی دچا نه خفګان صرف دالله تعالی دپاره وو.او د چا نه خوشحاله کیدل هم صرف دالله تعالی دپاره وو.مولوی محمد قاسم به هیڅ څوك د خپل ذاتی تعلقاتو په وجه ښه یا بد نه ګنړلو.بلکه صرف په دے خیال چه هغه غلط کار کوی.یا غلطه خبره کوی.هغه به ئے دالله تعالی دپاره بدګنړلو.د هغوی په کردار کښې به د حب في الله او بغض في الله مسئله وه.دهغوی تول خویونه د فرشتو پشان وو.مونږ تول د زړه نه دهغه سره محبت ساتو.اوداسے شخصیت چه د نیکو نه ئے خپل ژوند ډك کړے وی.بیشکه د ډیر محبت لائق دے.

په هغه زمانه کښې تولو خلقو منله.اوکیدے شی هغه خلق هم منله.چه په بعضے مسائلو کښې ئے دوی سره اختلاف کولو.دا منله.چه مولوی محمد قاسم رحمه الله په دے دنیا کښې بے مثاله دے.د دوی مرتبه په هغه زمانه کښې کیدے شی.علمی معلوماتو کښې دحضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله نه څه کمه وه.خوپه باقی تولو کښې د هغوی نه اوچت وو.مسکینی اونیکی اوساده مزاجی که ددے تله ئے د مولوی محمد اسحاق رحمه الله نه درنه نه وه.نو کمه هم نه وه.په حقیقت کښې فرشته سیرت، اوملکوتی خصلت خاوندوو.او د داسے شخصیت د وجود نه د زمانے خالی کیدل دهغه خلقو دپاره کوم چه د هغوی نه پس ژوندی دی.ډیره د غم او افسوس باعث دے،،

تصانیف: دحضرت نانوتوی رحمه الله د دوو درجنونه زیات تصانیف یادګار دے.هغوی په هغه مسائلو قلم پورته کړے وو.کومے چه په هغه وخت کښې زیاتے زیربحث وے.د هغوی تول کتابونه د چا نه چا د استفسار په جواب کښې لیکلی شوی دی.ددوی تصانیف دا دی.

① تقریر دلپذیر ② آب حیات ③ انتصار الاسلام ④ تصفیة العقائد ⑤ حجة الاسلام ⑥ قبله نما ⑦ مباحث شاه جهانپور ⑧ توثیق الکلام ⑨ اجوبه اربعین ⑩ مناظره عجیبه ⑪ مکاتیب حضرت نانوتوی

⑬ اسرار قرآنی ⑭ تحفه لحميه ⑮ انتباه المؤمنين ⑯ ميله خدا شناسى ⑰ الدليل المحكم ⑱ لطائف قاسمى ⑲ جمال قاسمى ⑳ فيوض قاسمية ㉑ مصابيح التراويح ㉒ الحق الصريح ㉓ اسرار الطهارة ㉔ قصائد قاسمى ㉕ حاشيه بخارى صرف آخرى پاره ㉖ فتوى متعلقه اجرت تعليم ㉗ جواب ترکی به ترکی ㉘ هدية الشيعة ㉙ الأجوبة الكاملة ㉚ الخط المقسوم من قاسم العلوم.(۱)

وفات حضرت نانوتوی رحمه الله د یوکم پنځوس کالو په عمر کښې په ۴ جمادى الثانى ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء کښې د زیارت په ورځ وفات شو.د دارالعلوم دیوبند شمالی طرف ته ددوی مزار دے.قبر د سنت طریقې مطابق کچه دے.دا ځائے د قبرستان قاسمی په نوم باندے مشهور دے.دلته بیشمیره عالمان طالبان. نیکان او نور ډیر خلق په خوب اوده دی.(۲)

حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله الشيخ الامام قطب العالم عالم ربانى حضرت مولانا رشید احمد بن هدایت احمد بن پیربخش بن غلام حسن بن غلام علی بن علی اکبر حنفی رامپوری ثم گنگوهی رحمه الله دوی د سهارنپور په مشهوره قصبه گنگوه کښې په ۶ ذیقعده ۱۲۴۴ھ کښې پیدا شوے وو.قرآن کریم ئے په خپل وطن کښې اووئیل.اودخپل ماما سره کرنال ته لاړلو. او د هغوی نه ئے د فارسئ کتابونه اولوستل.بیا ئے د مولوی محمد بخش رامپوری نه د صرف اونحو تعلیم حاصل کړلو.بیا په کال ۱۲۶۱ھ کښې ئے د دهلی سفر اوکړلو . هلته کښې ئے څه سبقونه د قاضی احمدالدین جهلمی نه اووئیل.او بیا شیخ الکل حضرت مولانا مملوك نانوتوی رحمه الله ته اورسیدلو.اوزیات درسی کتابونه ئے د هغوی نه لوستے دی.ددے ځائے نه ئے د حضرت نانوتوی رحمه الله سره تعلق جوړ شو.کوم چه ټول عمر باقی وو.په دهلی کښې ئے د بعضې معقولات کتابونه د مفتی صدرالدین آزرده رحمه الله نه اولوستل.په آخر کښې د شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله په خدمت کښې پاتے شو.او علم حدیث ئے زده کړلو.

د تعلیم د فراغت نه پس د شیخ المشائخ حضرت حاجی امدادالله صاحب رحمه الله په خدمت کښې حاضر شو.او د بیعت شرف ئے حاصل کړلو.په یوه هفته کښې حضرت حاجی رحمه الله اوفرمائیل...میان مولوی رشید احمد! کوم نعمت چه الله تعالی ماته راکړے دے.هغه ئے تا ته درکړلو. روستو ددے زیاتول ستا کار دے.بیا څلویښت دوه څلویښت ورځے پس چه دوی د حضرت حاجی رحمه الله نه رخصت شو اوکور ته تلو.نوپه هغه وخت کښې ئے دوی د بیعت اوخلافت په اجازت مشرف کړلو.اوچه گنگوه ته واپس راغلو.نوحضرت شیخ عبدالقدوس حجره ئے خپل د ستوګنې ځائے اوګرځولو.اوپه هغه دور کښې ئے طب ذریعه د معاش اوګرځوله.

په کال ۱۸۵۷ء کښې د خانقاه قدوسی نه په مړانه اووتلو.اود انګریزانو خلاف په صف کښې اودریدلو.او د خپل مرشد حضرت حاجی صاحب او نورو ملګرو سره د شاملی د جهاد په

---

(۱) د تصانیف دتعارف دپاره اوګورئ: مقدمة اجوبه اربعين (ص.۲۰-۴۵) از حضرت مولانا صوفى عبدالحميد سواتی مدظلهم۔

(۲) دا ټول حالات د ..تاريخ دارالعلوم ديوبند.. (۱/۱۰۲-۱۲۲) مشاهير ديوبند (۱/۵۵۱-۵۶۰)او ارواح ثلاثه (ص.۲۱۳) نزهة الخواطر(۷/۳۹۱-۳۹۳)او سوانح قاسمی نه ملخوذ دی.

معرکه کښې شامل شو.اوښه مړانه ئې ښکاره کړه.کله چه په میدان جنګ کښې حافظ ضامن رحمه الله شهید شو او راپریوتلو.نودوی دهغه لاش اوچت کړلو او نزدې جمات ته ئې یوړلو.او ورسره کیناستلو.د قرآن شریف تلاوت ئې ورته شروع کړلو.

دشاملی د جنګ نه پس ئې د ګرفتارئ ورنټ جاری شو.او دوی ګرفتار کړې شو.او د سهارنپور جیل ته اولیږلې شو.بیا دوی دهغه ځائې نه مظفرآباد نګر ته منتقل کړې شو.شپږ میاشتې ئې په جیل کښې تیرې شوې.هلته ډیرقیدیان د دوی معتقد شول.او په جیل خانه کښې په جماعت سره مونځ کول شروع شو.

د خلاصیدو نه پس دوی د درس اوتدریس سلسله شروع کړه.دوی درې حجونه کړې وو.د آخری حج نه وړاندې دوی د مختلفو فنونو او علومو کتابونو درس ورکولو.د آخری حج نه په واپسئ باندې دوی صرف د صحاح سته درس شروع کړلو.د صحاح سته دا موجوده صورت د دوی ایجاد دې.چه د صحاح سته درس به ئې په یو کال کښې ورکولو او په رمضان کښې به دعبادت او ریاضت دپاره دوی خپل ځان فارغه کولو.

د کال ۱۳۱۴ھ پورې د دوی درس جاری وو.د درې سوو نه زیاتو حضراتو د دوی نه د دوره حدیث تکمیل کړې دې.د حدیث په درس کښې د دوی آخری شاګرد حضرت شیخ الحدیث مولانامحمدزکریاصاحب رحمه الله قدرمند پلارحضرت مولانا محمد یحی صاحب کاندهلوی وو.

اګرچه د تدریس باقاعده سلسله په ۱۳۱۴ھ کښې ختمه شوې وه.خو د باطنی فیض سلسله ئې تراخره پورې جاری وه.

د دوی ژوند پوره په پوره د سنت د تابعدارئ نه عبارت وو.تقوی، دسنتو او شریعت تابعداری،په دین باندې استقامت، د بدعاتو ختمول،دسنت اشاعت او د شعائر اسلام اوچتولو اود دین په معامله کښې دوی دالله تعالی د نښو نه یوه نښه وه.

د دوی په مشرانو خلیفګانو کښې حضرت مولانا خلیل احمد سهارنپوری،مولانا محمود حسن دیوبندی،مولانا عبدالرحیم رائې پوری،شیخ الاسلام حضرت مولانا حسین احمد مدنی. رحهم الله دی.دغه شان ددوی مشهور شاګردانو کښې حضرت مولانا محمد یحی کاندهلوی.شیخ ماجد علی او مولانا حسین علی رحمه الله دی.

په کال ۱۲۲۷ھ کښې دحضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله دوفات نه پس دوی د دارالعلوم سرپرست شو.په مشکلو حالاتو کښې د نزاع ختمول ددوی خصوصیت وو.۱۳۱۴ھ کښې د مدرسه سهارنپور سرپرستی ئې هم قبوله کړه.

په فقه او فتاوی کښې د دوی قول حجت دې.حضرت مولانا نانوتوی رحمه الله به دوی ته ابوحنیفه عصر وئیل.حضرت علامه کشمیری رحمه الله چه د علامه ابن عابدین رحمه الله پیشان محقق او وسیع النظرعالم هم فقیه النفس نه ګڼړلو.خو حضرت مولانا رشید احمد ګنګوهی رحمه الله قدس سره ئې فقیه النفس ګڼړلې وو.(۱)

---

(۱) اوګورئ..البلاغ.. مفتی اعظم نمر جمادی الثانیه تا شعبان ۱۳۹۹ھګ (ص.۴۱۱)_

په ۱۲ یا ۱۳ جمادی الاولی دشپې د نوافلو دپاره راپاسیدلو څه زهریله څیز ورته تک ورکړلو دهغه د اثر نه په ۸ یا ۹ جمادی الثانیه باندې دجمعې په ورځ د جمعې د اذان نه پس وفات شو ددوی د وفات سن ﴿وَاِنَّهٗ فِی الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصّٰلِحِیْنَ﴾ او د ‹‹مولانا عاش حمیداً مات شهیداً›› نه ماخوذ دے

تصانیف دوی د سوونو شاګردانو نه علاوه درج ذیل تصنیفات پریخودے دی.

① فتاوی رشیدیه ② سبیل الرشاد ③ زبدة المناسك ④ هدایة الشیعه ⑤ فیصلة اللاعلام فی دار الحرب ودار الاسلام ⑥ لطائف رشیدیه ⑦ هدایه المعتدی فی قراءة المقتدی ⑧ القطوف الدانیة فی تحقیق الجماعة الثانیة ⑨ الحق الصریح فی اثبات التراویح.

دغه شان ددوی دجامع ترمذی او صحیح بخاری د درسی افاداتو او تقاریرو مجموعه ددوی شاګرد مولانا محمد یحی صاحب کاندهلوی راجمع کړی دی.تقریر ترمذی د ..الکوکب الدری.. په نوم او تقریر بخاری د ..لامع الدراری.. په نوم د حضرت شیخ الحدیث صاحب د قیمتی حاشیواو تعلیقاتو سره چهاپ شوی دی.(١)

حضرت شاه عبدالغنی مجددی دهلوی رحمه الله حضرت مولانا شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله د حضرت مولانا ابوسعید مجددی خوئے وو.ددوی نسب نامه د حضرت مجدد الف ثانی په واسطه حضرت فاروق اعظم رضی الله عنه ته رسی.

(دوی قدرمند پلار حضرت شاه ابوسعید صاحب یو متبحرعالم او د سلسله نقشبندیه لوئے بزرګ وو.دوی پیدائش په ذیقعده ۱۱۹۶ھ کښې شوے وو.درسی کتابونه ئے د مولوی شرف الدین رامپوری او شاه رفیع الدین دهلوی رحمهما الله نه وئیلی وو.اجازت نامه ئے دحضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله نه حاصله کړے وه. ۱۲۵۰ھ کښې د حجاز نه واپس راغلو.او په ..ټونك.. کښې وفات شو.دهغه ځائے نه لاش دهلی ته راوړلے شو.او دلته دفن کړے شو.)

شاه عبدالغنی رحمه الله په شعبان ۱۲۳۵ھ کښې په دهلی کښې پیدا شو.قرآن کریم ئے حفظ کړلو.نحو او علوم عربیت ئے د مولانا حبیب الله دهلوی نه حاصل کړی وو.بیا ئے ټوله توجه فقه اوحدیث ته ورکړله.

حدیث ئے دحضرت شاه محمد اسحاق رحمه الله نه وئیلی وو.دخپل پلار نه ئے د موطا درس لوستے وو.اومشکاة شریف ئے د مولانا مخصوص الله بن شاه رفیع الدین دهلوی رحمه الله نه وئیلے وو.

۱۲۴۹ھ کښې د خپل پلار سره دحجاز په سفر لاړلو.اوهلته ئے د مولانا عابد سندهی رحمه الله نه استفاده اوکړه.بیا هندوستان ته راغلو.ټول همه تن دعلم حدیث په خدمت کښې مشغول شو.

ددوی درسګاه په هندوستان کښې دټولو نه لویه مرکزی درسګاه وه.د دوی د علم د فیض نه حضرت مولانامحمد قاسم نانوتوی رحمه الله حضرت مولانا رشید احمد ګنګوهی رحمه الله اوحضرت

---

(١) دا ټول حالات د نزهة الخواطر(٨/١٤٨-١٥٢) نه ماخوذ دی.دغه اوګورئ مشاهیر علمائے دیوبند، (١/١٨٦_١٨٩) تاریخ دارالعلوم دیوبند (١/١٢٥_١٢٩) او تذکرة الرشید مصنفه حضرت مولانا محمد عاشق الهی میرتهی رحمه الله

مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه الله پشان مایه ناز عالمان پیدا شوی دی.
د۱۸۵۷ء په هنګامه کښې دعلم حدیث دا د تولو نه لویه درسګاه د زمانې د حادثاتو ښکار شوه اوهمیشه دپاره ختمه شوه شاه عبدالغنی مدینې منورې ته هجرت اوکړلو او هلته په محرم ۱۲۹۶ه کښې وفات شو.
صاحب د نزهة الخواطر د دوی په باره کښې لیکلي دي.
..علم اوعمل،زهد اوپرهیزګاری،حلم او صبر،صداقت،امانت ،عفت اوصیانت،حسن نیت اواخلاص،رجوع الی الله،دالله تعالی ویره،د سنت تابعداری،حسن اخلاق،د مخلوق سره احسان کول،اود دنیا او ددې د اسبابو نه بې رغبتي د دوی په ذات باندې ختم وو.د دوی د مجلس نه او ددوی د ساهګانو نه ډیر عالمان مستفید شول د دوی په ولایت اوجلالت شان باندې د عربواو هندوستان ټول خلق متفق وو..
په سنن ابن ماجه باندې ښکلې حاشیه ،،انجاح الحاجة،، ددوی علمی یادګار دې رحمه الله رحمة واسعة (۱)
صرف اونحو نې ترکافیه پورې د مولانا عبدالحی بډهانوی رحمه الله نه وئیلی وو اوباقی درسی کتابونه ئې د شاه عبدالقادر رحمه الله سره وئیلی وو.دحدیث شریف تحصیل ئې د شاه عبدالعزیز رحمه الله نه کړې وو.د خپل نیکهٔ د وفاته پورې د هغوی په خدمت کښې وو او دهغوی د وفات نه پس هم هلته دهغوی ګده نشین شو.
۱۲۲۰ه کښې ئې د حرمینو سفر اوکړلو.هلته ئې د شیخ عبدالکریم مکی (متوفی ۱۲۴۷ه) نه استفاده اوکړله.بیا هندوستان ته راواپس شو.اومسلسل ترشپاړس کالو پورې ئې د حدیثو درس ورکولو.
په کال ۱۲۵۸ه کښې دوی دخپل اهل وعیال سره مکې ته هجرت اوکړلو.ددوی په لویو شاګردانو کښې شاه عبدالغنی مجددی ،شیخ عبدالرحمن پانی پتی،سیدعالم علی مراد آبادی،شیخ عبدالکریم بډهانوی،نواب قطب الدین دهلوی،مولانا احمد علی سهارنپوری، مفتی عنایت احمد کاکوروی،میان سید نذیرحسین دهلوی،مولانا احمدالله بن دلیل الله رحمه الله تعالی شمار دې. ددوی اکثرشاګردان په حدیثو کښې قابل فخر وو.په هندوستان کښې دحدیث سند هم ددوی نه وړاندې خي.((وذلك فضل الله یؤتیه من یشاء))
دوی د مشکاة المصابیح په اردو کښې ترجمه کړې ده.کومه چه د دوی په اشاره ددوی شاګرد مولانا قطب الدین خان صاحب دشرح صورت ته منتقل کړه.کومه چه د مظاهرحق په نوم باندې نامداره ده.،،مائة مسائل،،او،،رسائل اربعین،، هم ددی قابل قدر تصنیفات دی.
په رجب ۱۲۶۲ه کښې په مکه مکرمه کښې دوی وفات شو اود مکه په قبرستان ،،معلاة،، کښې دفن کړې شو.رحمة الله علیه.

(۱) داحالات دنزهة الخواطر(۲۹۶،۲۹۷/۷) اوتاریخ دارالعلوم دیوبند (۹۵،۶۹/۱) نه ماخوذ دی. دغه شان اوګوری: مقدمة أوجزالمسالك (۶۵/۱، ۶۶) او ماتمس إلیه الحاجة (ص،٥٤)_

سراج الهند مولانا شاه عبدالعزیز صاحب رحمه الله د نزهة الخواطر د دوی د حالاتو ابتداء داسې کړې ده. ((الشيخ الإمام العالم الكبير العلامة المحدث عبدالعزيز بن ولي الله بن عبدالرحيم العمري الدهلوي سيد علمائنا في زمانه وابن سيدهم لقبه بعضهم ، ، سراج الهند ، ، وبعضهم ، ، حجة الله ، ،))

ددوی پیدائش په ۲۵ رمضان ۱۱۵۹ھ کښې شوې وو. تاریخي نوم ئې ، ، غلام حلیم ، ، دے. حافظه اوذهانت ئې خدا داد وو. دقرآن کریم سره ئې فارسي هم اوونیله. د یوولس کالو په عمر کښې ئې دعربۍ دتعلیم انتظام اوشو. د پنځلس کالو په عمر کښې دټولوزائجو علومونه فارغ شو. دوی د حدیث اوفقه تحصیل دپلار نه کړے وو. د قدرمند پلار د وفات نه پس د هغوی بعضې شاګردانو خاص کردهغوی خاص شاګرد مولانا محمد عاشق پهلتي رحمه الله نه ئې تکمیل اوکړلو. چونکه دوی دخپل پلار د ټولو نه مشرے ځوئے وو. او په علم او فضل کښې هم د ټولو نه ممتاز وو. نو مسند درس وخلافت هم دوی ته حواله شو. او دوی همه تن په درس وتدریس، هدایت وارشاد، تصنیف وتالیف کښې مصروف شو.

علامه عبدالحی حسني رحمه الله لیکي.

، ، دوی دخپل علم وفضل، آداب، ذکاوت وذهانت، فهم وفراست، او سرعت حفظ په وجه په دنیا کښې لاثاني وو. د ډیرو ځایونو نه به طالبان صرف ددوی نه د سبق وئیلو دپاره راتلل. اودوی ته به داسې لیواله وو. لکه څنګه چه تږے اوبو ته لیواله وی.

دوی ته په ټولوعلومو متداوله اوفنون عقلیه ونقلیه کښې پوره مهارت حاصل وو . حافظه ئې هم ډیره ښه وه. تقریرئې معنی خیز، مرتب او زړه راښکونکے وو. او دے صفاتو ددوی ذات د عواموا وخواصو مرجع جوړه کړه. د علواسناد دپاره به خلقو د لرے لرے نه سفرونه کول. اوپه حلقه درس کښې به ئې شرکت کولو. اوسند فراغت حاصلولو دپاره به راتلل. په درس وتدریس، افتاء وتصنیف، فصل خصومات، پندو و موعظت، او دشاګردانو په تربیت کښې به هر وخت مشغول وو. د دوی د وجې په هندوستان کښې د اسلامي علومو خاص کر د حدیث اوتفسیر شهرت اوشو. د مسلمانانو اصلاح اوشوه. اود فتنو سد باب اوشو. د دوی د ښکلې کوششونوني شپې او عاجزئ اوتوجه په شاګردانو او مریدانو کښې هغه روح پوک وهلو. چه هغه په مسلمانانو کښې انقلاب پیدا کړلو. او دمسلمانانو دیني ، تعلیمي، ثقافتي حالت ئې ښه کړلو. شاه صاحب ته صرف په حدیث فقه، تفسیر، او کلام کښې مهارت نه وو حاصل. بلکه په منطق، فلسفه، او په شعر اوادب کښې ئې هم مهارت لرلو. احادیث ورته ډیر یاد وو. حضرت تهانوی رحمه الله د حضرت مولانا شیخ محمد رحمه الله نه د شاه عبدالعزیز رحمه الله په باره کښې نقل کړی دی. چه هغوی ته شپږ زره احادیث د متن سره یاد وو.

د شاه عبدالعزیز رحمه الله عمر اوس پنځویشت کاله وو. چه سخت مرضونه پرے راغلل . تردے چه په یو وخت کښې پرے څوارلس بیمارۍ شمارلے شوی دی . کیناستل پاسیدل، اوګرځیدل ورته ګران شو. خو ددے باوجود به دوی په خپله درس ورکولو . په تالیف وتصنیف اوپندو موعظت کښې مصروف وو. چه په لاره به روان وو. نو هم به د وعظ نصیحت نه اوزګار نه وو. بیا دا تعجب خبره داده. چه ددے دومره سختو مرضونو باوجود، دوی خوش طبع، حاضرجواب، ... خوش کلام ... متواضع، هشاش بشاش، اوباوقار وو. د دوی مجلسونه به د

عقلونو او ذهنونو دپاره د تفريح سامان وو.ددوی قصو به غوږنه او د دوی بنکلی شعرونو به طبیعتونه رابیداروِل.د لرے لرے ځایونو اود هغه ځائے دخلقوقصے به ئے بنه بیانولے.د حیرانتیا خبره دا ده.چه اوریدونکو به دا گمان کولو چه موصوف دا خبرے لیدلے دی.اوددے علم ئے حاصل کړے دے.حالانکه هغوی به د کلکته نه سوا بل څه نه وو لیدلے.دارالخلافه دهلی ته به خلق راتلل.او دهغوی نه به ئے اوریدل .اود حقائقو بحث به ئے کول.اودهغوی نه به ئے معلومات حاصلول.

حضرت شاه ولی الله رحمه الله چه د دینی علومو د دوباره احیاء کوم بنیاد ایخودے وو . شاه عبدالعزیز رحمه الله د هغے تکمیل اوکړلو.اودعلم ئے داسے خاص معیار مقرر کړلو . چه په هغے سره د دینی علومو یو خاص عزت او وقار قائم شو.حضرت شاه صاحب رحمه الله د خپل پلار د وفات نه پس د شپیتو کالو په اوږده زمانه کښے په دهلی کښے د دینی علومو خدمات کول.

د دوی په شاگردانو کښے د دوی درے وارړه رونړه شاه اسماعیل شهید،شاه محمد اسحاق،شاه محمد یعقوب،شاه مخصوص الله بن رفیع الدین،مولانا عبدالحی بڈھانوی ، مفتی الهی بخش کاندهلوی، شیخ غلام علی دهلوی،شاه ابوسعید مجددی. شاه احمد سعید مجددی، شیخ رشیدالدین صاحب،مفتی صدرالدین صاحب او مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی رحمهم الله تعالی پشان د امت ستنے اوعلماء فاضلان شامل دی.

د درس او تدریس نه علاوه شاه صاحب رحمه الله گنړ کتابونه لیکلی دی.

① تفسیرفتح العزیز، المعروف به ،،تفسیرعزیزی،، دا کتاب دوی په سخته بیمارئ اوکمزورئ کښے املاء کړے وو.په غټو جلدونو باندے مشتمل وو.خو د هندوستان په انقلاباتو کښے ئے اکثره حصه ضائع شوه.صرف اولنے او آخرنے جلد ملاویږی.

② ،،فتاوی عزیزیه،، ددے هم دوه جلدونه ملاویږی.گنی هسے خودا هم ضخیم کتاب دے.

③ ،،تحفه اثناء عشریه،،دا کتاب د تشیع د حقیقت په باره کښے دے.او یو عظیم شاهکار دے.ددے مثال په دے موضوع باندے په اسلامی کتابونو کښے نشته.

④ ،،بستان الصالحین،، دا د محدثینو رحمهم الله طبقات او دهغوی د مصنفاتو په باره کښے دے.اصل کتاب په فارسئ کښے دے.ددے اردو ترجمه حضرت مولانا عبد السمیع صاحب دیوبندی رحمه الله کړے ده.

⑤ ،، عجاله نافعه،، دا رساله په اصول حدیث کښے ده.دا په ثبت او حدیثوکښے د هغوی د علومو آئینه ده.مولانا عبدلحلیم صاحب چشتی ددے اردو کښے ترجمه کړے ده.او د تراجم رجال اضافه ئے ورسره کړے ده.اوددے افادیت ئے ډیر زیات کړے دے.

⑥ رساله ،،مایجب حفظه لطالب الحدیث،، ⑦ میزان البلاغة ،، په علم بلاغت کښے

⑧ ،،میزان الکلام،، په علم کلام کښے.⑨ ،،السر الجلیل فی مسألة التفضیل،،

⑩ ،،سرالشهادتین،،دحضرات حسنین رضی الله عنهما د شهادت په موضوع باندے.

⑪ ،،رساله في الانساب،، ⑫ ،،رساله في تعبیر الرؤیا،،

⑬ حاشیه ،،میرزاهد رساله،، ⑭ حاشیه میرزاهد ملاجلال،،

⑮ حاشیه ..میرزاهد شرح المواقف.. ⑯ حاشیه ملا کوسج..
⑰ حاشیه ..شرح هدایة الحکمة.. للصدرالشیرازی.
ددے نه علاوه هم ددوی څه رسائل دی.
دوی د اتیا کالویه عمرکښے ۱۲۳۹ھ کښے دخپل خالق حقیقی سره ملاؤ شو.حکیم مومن خان مومن تاریخ د وفات ښه بیان کړے دے.

دست بیداد اجل سے بے سروپا ہوگئے　　　فقر و دین، فضل و ہنر، لطف و کرم، علم و عمل

ق. ی. ض. ن. ط. ر. ل. م.
۱۰۰، ۱۰، ۸۰۰، ۵۰، ۹، ۲۰۰، ۲۰، ۴۰.
۱۲۳۹ھ
رحمه الله رحمة واسعة (۱)

امام الهند منبع الکمالات مرکز الاسانید

حضرت الامام الشاه ولی الله احمد بن عبدالرحیم رحمهما الله تعالی

صاحب د نزهة الخواطر.. ددوی په حالاتو داسے شروع کوی.

((الشیخ الإمام حجة الله بین الأنام، إمام الأئمة قدوة العلماء، وارث الأنبیاء آخر المجتهدین، أوحد علماء الدین، زعیم المتضلعین، بحمل أعباء الشرع المتین، محی السنة ومن عظمت به لله علینا المنة، شیخ الإسلام قطب الدین، احمد ولی الله بن عبدالرحیم بن وجیه العمری الدهلوی))

ددوی والد صاحب حضرت عبدالرحیم رحمه الله د سلسله نقشبندیه په لویو بزرګانو کښے وو.دهغوی بچی نه وو.بل خوا د هغوی بی بی د بوډئ توب عمر ته رسیدلے وه . دوی په بوډاتوب کښے دویمه نکاح اوکړله.او د چارشنبه په ورځ د نمر راختو په وخت کښے ۴شوال ۱۱۱۴ھ کښے شاه ولی الله رحمه الله پیدا شو.

د ولادت نه وړاندے شاه عبدالرحیم رحمه الله خواجه قطب الدین بختار کعکی رحمه الله په خوب کښے اولیدلو.هغوی ورته د خوی زیرے ورکړلو.اوورته ئے اوفرمائیل.دهغه نوم زما په نوم باندے کیږدئ.حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی.چه کله زه پیدا شوم.نود قدرمند پلار په ذهن کښے مے هغه خبره پاتے نه وه.اوهغوی زما نوم ..ولی الله.. کیخودلو.څه موده پس ورته وریاد شو.نو زما بل نوم ئے ..قطب الدین احمد.. کیخودلو.

دوی د پنځو کالو په عمر کښے په مکتب کښے تعلیم شروع کړلو.د اووه کالو په عمر کښے ئے د قرآن کریم حفظ مکمل کړلو.اود فارسئ اوعربئ ابتدائی کتابونه ئے شروع کړل.د لسو کالو په عمر کښے ئے شرح ملاجامی ختمه کړه.بیا ئے د خپل قدر مند پلار نه فقه ،حدیث،تصوف،عقائدو او اصولو کتابونه اوونیل.په دغه دوران کښے د شیخ محمد افضل

---

(۱) شاه عبدالعزیز رحمه الله دا ټول حالات د ..نزهة الخواطر.. (۲۷۵/۷ فوائد جامع برعجاله نافعه (ص،۲۶۹، ۲۷۶) او تاریخ دارالعلوم دیوبند (۹۴/۱) نه ماخوذ دی.

سيالكوتى رحمه الله په درس كښے شريك شو.اود حديثو سند ئے واخستلو د پنځلسو كالو په عمر كښے ورسره والدصاحب بيعت وركړلو.اوپه سلسله نقشبنديه كښے ے د سلوك منازل طے كړل.
دخوارلس كالو په عمر كښے ئے واده اوشو.اوس دوى د اوولسو كالو وو چه پلار صاحب ئے وفات شو د قدرمند پلار د وفات نه پس حضرت شاه ولى الله رحمه الله د خپل پلار مسند درس ته ښانسست وركړلو.اوكم وزيات تقريباً دولس كاله ئے د علوم نقليه او عقليه تعليم وركړلو.په ۱۱۴۳ه كښے د حرمينو شريفينو او دحج شوق پيدا شو او د حجاز سفر ئے اوكړلو.هلته كښے ئے دوه كاله تير كړل.او دحجاز د شيوخو نه ئے ښه استفاده اوكړله.خاص كرد شيخ ابوطاهر كردى مدنى رحمه الله نه ئے ښه ډيره استفاده اوكړله.شيخ ابوطاهرد علوم ظاهره سره سره په علوم باطنيه كښے هم ښه اوچت بزرگ وو.دهغوى نه دوى خرقه خلافت هم حاصله كړه.
۱۱۴۵ه كښے حضرت شاه صاحب د حجاز نه هندوستان ته واپس تشريف راوړلو.او د وراندے پشان ئے دخپل والد صاحب په مدرسه كښے درس شروع كړلو . د درس اوتدريس نه چه به كوم وخت بچت شو.هغه به ئے په تاليف وتصنيف اود اعمالو او اشغالوپه تعليم او تلقين كښے تيرولو.
هم په دے عملى مشاغلو اوداللہ تعالى مخلوق ته فائده رسولو كښے دوى مصروف وو.تردے چه په ۱۱۷۶ه دعلم او عمل دا نمر پټ شو.
حضرت شاه ولى الله رحمه الله ته په ټولو عقلى او نقلى علومو كښے مهارت حاصل وو . اود ورع اوتقوى،او ذهانت او ذكاوت په صفاتو باندے هم موصوف وو.ډير اوچت مفكر او مصلح وو.په اسرارو اوحكم،د تصوف په مسائلو،اود كلام په مباحثو،اوپه حكمت او اخلاقو ئے ښه زور نظرلرلو.هغوى چه د قرآن اوحديث حقائق څنګه پيژندلى وو.اوخودلى وو.هغے د متقدمينوياد تازه كړلو.په توجيه او دحديث په تشريح كښے د شاه صاحب مقام ډير زيات اوچت دے.اوپه دے باب كښے هغوى د هندوستان په زمكه بے مثاله دى.د دوى د علم او فضل اعتراف دهغه وخت ټولو خلقو كولو.د حرم شيوخ هم د دوى د فهم او فراست.د حديث د معانيود شرح او د مطالبو د وضاحت قائل وو.
ددوى شيخ ابوطاهر كردى مدنى رحمه الله ددوى په باره كښے فرمائى:«إنه يسند عنى اللفظ وكنت أصحح منه المعنى»
حضرت مرزا مظهرجان جانان رحمه الله فرمائى.«إن الشيخ ولى الله قد بين طريقة جديدة ،وله أسلوب خاص فى تحقيق أسرار المعارف وغوامض العلوم،وإنه ربانى من العلماء،لعله لم يوجد مثله فى الصوفية المتحققين الذين جمعوا بين علمى الظاهر والباطن ،وتكلموا بعلوم جديدة،إلا رجال معدودون»
شيخ فضل حق امام خير آبادى چه كله د ،،ازالة الخفاء،، مطالعه اوكړله.نووے فرمائيل.
«إن الذى صنف هذا الكتاب لبحر زخار لا يرى له ساحل»
مفتى عنايت احمد كاكورى رحمه الله فرمائى.«إن الشيخ ولى الله مثله كمثل شجرة طوبى، أصلها فى بيته، وفرعها فى كل بيت من بيوت المسلمين، فما من بيت ولا مكان من بيوت المسلمين وأمكنتهم إلا وفيه فرع من فرع تلك الشجرة، لا يعرف غالب الناس أين أصلها»

نواب صدیق حسن خان قنوجي لیکي. ,,انصاف این است که اگروجود او در صدر اول وزمانه ماضي مي بود، امام الائمه وتاج المجتهدین شمرده مي شد.،

دحضرت شاه رحمه الله سیاسي بصیرت په ملکي سیاست باندې هم د شاه صاحب رحمه الله ژورنظر وو. د دوی په زمانه کښې هندوستان کښې سیاسي کشالې ډېرې په ترقۍ وې. مسلمانان په بدنظمي او جګړو کښې اخته وو. د شیعګانو غلبه وه. ددې نه علاوه د هندوستان د قسمت فیصله کونکي درې جګړه مار قومونه وو. مرهټ سکهـ اوجاټ. په دې حالاتو کښې شاه صاحب رحمه الله ډیرد سیاسي بصیرت نه کار واخستلو. اول ئې د نواب نجیب الدوله سره خط وکتابت اوکړلو. اودهغوی په واسطه ئې احمدشاه ابدالي سره غوږ اوجنګولو. بیا ئې براه راست احمد شاه ابدالي ته خط اولیکلو. ددې په نتیجه کښې احمد شاه ابدالي خپل فوځونه راواخستل. اوپه هندوستان باندې ئې حمله اوکړله. اوداسلام د دشمنانو طاقت ئې دړې وړې کړلو.

دحضرت شاه رحمه الله تصنیفات: حضرت شاه صاحب رحمه الله د ډیرو تصنیفاتو عالم دې. ددوی هرتصنیف ډیر اوچت دې. داسې معلومیږي. چه د دې ټولو علومو دوی ته الهام کیږي. اګرچه دوی په ټولوعلومو کښې امام وو. خوزیاته غلبه پرې د تفسیر، حدیث، عقائدو، اسرار شریعت، او تصوف پاتې شوې وه. ددوی مشهور کتابونه دادي.

① فتح الرحمن في ترجمة القرآن ② الزهراوان في تفسير سورة البقرة وآل عمران ③ الفوز الكبير في أصول التفسير ④ تأويل الأحاديث ⑤ فتح الخبير بما لا بد من حفظه في علم التفسير ⑥ المصفى شرح الموطا ⑦ المسوى شرح الموطا ⑧ شرح تراجم أبواب البخاري ⑨ النوادر من أحاديث سيد الأوائل والأواخر ⑩ الأربعين ⑪ الدر الثمين في مبشرات النبي الأمين ⑫ الإرشاد في مهمات الإسناد ⑬ إنسان العين في مشائخ الحرمين ⑭ حجة الله البالغة ⑮ إزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء ⑯ قرة العينين في تفضيل الشيخين ⑰ حسن العقيدة ⑱ الإنصاف في سبب الإختلاف ⑲ عقد الجيد في أحكام الإجتهاد والتقليد ⑳ البدور البازغة ㉑ المقدمة السنية في إنتصار الفرقة السنية ㉒ ألطاف القدس في لطائف النفس ㉓ القول الجميل في بيان السواء ㉔ الإنتباه في سلاسل أولياء الله ㉕ الهمعات ㉖ اللمحات ㉗ السطعات ㉘ الهوامع ㉙ شفاء القلوب ㉚ الخير الكثير ㉛ التفهيمات الإلهية ㉜ فيوض الحرمين.. وغيره

هسې خو د دوی ټول تصنیفات ډیر قابل قدر او قیمتي دي. خو په دې کښې بالخصوص حجة الله البالغة او,,ازالة الخفاء،، امتیازي مقام لري.((رحمه الله رحمة واسعة وجزاه عن العلم وأهله خير الجزاء))(۱)

---

(۱) دا ټول حالات د نزهة الخواطر.. (۴۱۵/۶) او فوائد جامعه برعجاله نافعه (ص.۲۷۶. ۲۸۷) نه ماخوذ دي. د دوی د حالاتو. کمالاتو. خدماتو او تالیفاتو د پوره تعارف دپاره اوګورئ ,,تاریخ دعوت وعزیمت جلد پنځم ازمولانا سید ابوالحسن علي ندوي رحمه الله

شیخ ابوطاهر کردي رحمه الله د دوی نوم محمد عبدالسمیع بن ابراهیم بن حسن بن شهاب الدین الکردي اومدني الشافعي رحهم الله تعالی.
دوی په ۲۱ رجب ۱۰۸۱ھ مطابق ۱۶۷۰ء په مدینه منوره کښې پیدا شوی وو. علوم عربیت ئې دخپلې زمانې سیبویه شیخ احمد ادریس مغربي نه حاصل کړی وو. فقه شافعي ئې د شیخ علي طوبوني مصري نه حاصل کړله. د معقولاتو کتابونه ئې د منجم باشي نه کوم چه د روم متبحر عالمانو نه وو. علم حدیث ئې د خپل پلار نه حاصل کړے وو. ددے نه پس ئې دا علم د شیخ حسن عجمي نه اووئیل. هم د دوی نه ئې استفاده کړے وه. ددے نه پس ئې د شیخ احمد نخلي او شیخ عبدالله سالم بصري نه فائده واخستله. دشیخ سالم بصري نه ئې شمائل نبوی اووئیل. او ددو میاشتو نه په کمه موده کښې ئې د مسند احمد سماع هم اوکړله. د حرمینو نه راتلونکي عالمانو نه ئې ښه استفاده اوکړله. چه په هغې کښې شیخ عبدالله لاهوري هم وو. هم د دوی په واسطه به دوی د ملا عبدالحکیم سیالکوټي رحمه الله کتابونه روایت کول. دغه شان د شیخ عبدالحق محدث دهلوي رحمه الله کتابونه به ئې هم روایت کول. ځکه چه ملا عبدالحکیم ته د شیخ عبدالحق دهلوي رحمه الله نه اجازت حاصل وو.
دوی په ورع اوتقوی، طاعت خداوندي، اشتغال علمي اوانصاف پسندئ کښې د سلفو نمونه وه. د یوسوال جواب چه به ئې ترڅو پورې کتابونه ښه نه وو کتلي. نه ورکولو.
نرم دل دومره وو. چه د رقاق احادیث به وئیل. نوپه سترګو کښې به ئې اوښکې راغلې. په لباس وغیره کښې به ئې څه تکلف نه کولو. خپلو خادمانو او شاګردانو سره به ئې ډیره عاجزي کوله.
حضرت شاه صاحب رحمه الله په ،،الانتباه،، کښې لیکي.
دا فقیر څه وخته پورې د شیخ ابوطاهرپه صحبت کښې پاتې شوے وو. صحیح بخاري مې د دوی نه حرفاً حرفاً وئیلې ده. د دوی په صحبت کښې چه پاتې شوم. نو ددے فن مشکلات مې د بحث اونظر نه پس حل کړل. په تتبع تلاش اولټون سره مې رجال او د حدیث د شرحې نه واقفیت حاصل کړلو. ددے طبقې نه واخله تر مصنفینو پورې او بیا د مصنفینو رحمهم الله نه واخله تر نبي ﷺ پورې په رجالو کښې مې مهارت حاصل کړلو. صحیح مې دسقیم نه جدا کړلو. د روایت قوانین او د حدیث اصول مې یاد کړل. د حدیث د متابعاتو او شواهدو معرفت مې حاصل کړلو. مسند دارمي مې تول ه د دوی نه واوریدله. د کتب صحاح سته اطراف مې هم دوی ته واورول. هغوی صرف ددےکتابونو د روایت کولو اجازت رانکړلو. بلکه د ټولو روایاتو او اسنادو تفصیلاتو نه ئې خبر کړم. او خرقه خلافت ئې راته واچولو. جزاه الله سبحانه عني خیراً،،
په رمضان ۱۱۴۵ھ مطابق ۱۷۳۳ کښې دوی په مدنیه منوره کښې وفات شو. او په جنة البقیع کښې دفن کړے شو. (۱)

---

(۱) دا ټول حالات د ،،فوائد جامعه برعجاله نافعه،، (ص،۲۹۸، ۳۰۴) او الأعلام للزرکشي (۳۰۴/۵) نه اختسے شوي دي. د نورو تفصیلاتو دپاره اوګورئ سلک الدرر(۲۷/۲) إنسان العین في مشائخ الحرمین (۱۳، ۱۴) الإنتباه في سلاسل أولیاء الله و وارثي أسانید رسول الله، وحصر الشارد في أسانید الشیخ محمد عابد، والیانع الجني، فهرس الفهارس)_

شيخ ابراهيم بن حسن بن شهاب الدين الكورانى الكردى رحمه الله ددوى نوم ابراهيم كنيت ابوعرفان او لقب برهان الدين دے.د دوى سلسله نسب دا ده.ابراهيم بن حسن بن شهاب الدين الشهرزورى الكردى الكورانى الشافعى رحمه الله
په كال ۱۰۲۵ھ مطابق ۱۶۱۶ء كښے د كرد د غرونو په علاقه ،،شهران،، كښے پيدا شوے وو د دينى علومو تحصيل ئے دهغه خائے د نامتو عالمانو نه اوكړلو.اوبيا ئے سفر اوكړلو.دوه كاله ئے په بغداد كښے تير كړل.اود لويو لويو عالمانو نه ئے فيض حاصل كړلو.څلور كاله ئے په شام كښے تير كړل.اود مصر په لار حرمينو ته اورسيدلو.دلته كښے ئے د شيخ احمد قشاشى رحمه الله سره ملاقات اوشو.اود دوى سره ئے خصوصى تعلق جوړ شو.هم ددوى نه ئے د حديثو په روايت كښے اجازت واخستلو .اوخرقه خلافت ئے هم ددوى نه حاصله كړه.ددوى په صحبت كښے پاتے شو .لوئے مرتبے او اوچت كمالات ئے حاصل كړل.
دوى ته د كردئ او فارسئ نه علاوه عربى اوتركى ژبے هم يادے وے.تبحرعلمى، روشن دماغى، زهد او تقوى ،اود صبر اوحلم په صفاتو موصوف وو.دوى دخپلے زمانے دنوم نهاد فقهاؤ او صوفياؤ د لباس نه ځان ساتلو.ساده ژوند به ئے تيرولو.اوسادګى به ئے خوښوله.دوى به په مجلس كښے د صدر په حيثيت كيناستل.په خبرو كښے وراندے والے كول.يا داسے قسم په نورو خبرو د خپل حقيقت ښكاره كولو نه ئے پرهيز كولو.
د تبحرعلمى ئے دا حالت وو.چه علامه محمد عابد سندهى رحمه الله فرمائى.
،،موصوف امام محقق،جامع معقول ومنقول،او حاوى فروع واصول وو.د حكمت نظريه وعمليه متقن او ددے په اسرارو حاوى وو.دغه شان د ابن عربى،جيلى،قاشانى ،قونوى،او قيصرى د كتابونو دحقائقو ماهر وو.هم دوى په دے علومو كښے حرف آخر ګڼړلے كيدل.چه علم حديث طرف ته متوجه شو.نو ددے لعلونه او جواهرات ئے راوويستل،،
ددوى د اتياؤ نه زيات تصانيف دى.علامه محمد زاهد سندهى رحمه الله فرمائى. «كانت مصنفاته جديرة،بأن تكتب بماء العيون،وأن يبذل فى تحصيلها المال والأهل والبنون» چه ددوى تصانيف ددے لائق دى.چه د چينو په اوبو باندے اوليكلے شى. او د دے په حاصلولو كښے د مال او اهل وعيال، په خرچ كولوهم هيله نه ده بكار.

ددوى مشهور تصانيف دا دى:

① الأمم لإيقاظ الهمم دا د دوى ثبت.ديرتفصيلى اوجامع فوائد دى. ② إتحاف الخلف بتحقيق مذهب السلف ③ تنبيه العقول على تنزيه الصوفية من إعتقاد التجسيم والعينية والإتحاد والحلول ④ مد الفىء فى تقرير ليس كمثله شئ ⑤ مشرع الورود إلى مطلع الجود بتحقيق التنزيه فى وحدة الوجود_
دوى په جمادى الاولى كال ۱۱۰۱ھ مطابق ۱۶۹۰ء كښے په مدينه منوره كښے وفات شو او په جنة البقيع كښے دفن كړے شو.رحمه الله (۱)

---

(۱) دا ټول حالات د ،،فوائد جامعه برعجاله نافعه،، (ص.۳۰۵، ۳۱٤) او الأعلام (۳۵/۱) نه ماخوذ دى.د تفصيل دپاره اوګورئ نسان العين فى مشائخ الحرمين. الإنتباه فى سلاسل الأولياء الله.البدر الطالع(۱/۱۱، ۱۲)وسلک الدرر (۱/۵، ۶)

صفی الدین احمد القشاشی رحمه الله: احمد بن محمد بن یونس بن احمد بن علی بن یوسف بن حسن البدری القشاشی المدنی رحمه الله د پلار د طرفه ددوی سلسله نسب حضرت علی رضی الله عنه او د مور د طرفه حضرت تمیم داری رضی الله عنه ته رسی.

د دوی لقب ،،صفی الدین،، دے.صاحب د «الرحلة العیاشیة» لیکی د اهل مشرق عادت دے چه د کوم سړی نوم احمد وی.دهغه لقب ،،شهاب الدین،، ایږدی.شیخ احمد قشاشی خپلو شاګردانو ته اوفرمائیل.زما نوم ،،احمد،، دے چه په نومونو کښے معزز دےنو ما په ،،شهاب الدین،، باندے مه ملقب کوئ.کوم چه د عذاب او رجم نوم دےنو د دوی لقب ،،صفی الدین،، مشهور شو.

د دوی نیکهٔ د عبدالغنی په نوم ملقب وو.په نسبت لرونکو بزرګانو کښے ورته اوچت مقام حاصل وو.دوی به د خپل نسبت پټولو دپاره ،،قشاشه،، خرخول.قشاشه کباړ ته وائی.لکه زوړ سامان جامے وغیره

دوی په کال ۹۹۱ھ مطابق ۱۵۸۳ء کښے پیدا شوے وو.تعلیم او تربیت ئے د قدرمند پلار شیخ محمد مدنی رحمه الله نه حاصل کړے وو.هغوی د خپل شیخ محمد بن عیسی تلمسانی رحمه الله په تابعداریٔ کښے مالکی مذهب اختیار کړے وو.نو دوی په شروع کښے دوی ته د فقه مالکی تعلیم ورکړلو.په کال ۱۰۱۱ھ کښے ئے د خپل پلار سره د یمن سفر اوکړلو.اودهغه ځائے د مشائخو نه ئے استفاده اوکړه.بیا په ګرځیدو ګرځیدو کښے مکے معظمے ته راغلو.دلته څه زمانے پورے پاتے شو.بیا مدینے منورے ته لاړلو.اودهغه ځائےد مشائخو نه ئے استفاده اوکړله.ددے نه پس د شیخ احمد شناوی قدس سره د صحبت په وجه ئے د هغوی مسلك او طریقه اختیار کړله .د هغوی نه ئے دحدیث تکمیل اوکړلو.اودهغوی د لور سره ئے نکاح اوکړله.د هغوی نه پس د هغوی په ګدیٔ کیناستلو.او ټول عمر ئے په حرم نبوی کښے د حدیثو درس ورکولو.

احمد قشاشی دطریقت اوشریعت امام وو.چه د حقائقو خبرے به ئے بیانولے نو د آیاتونو او احادیثو نه به ئے دلائل او براهین پیش کول.د ډیرو مشائخو سره ئے صحبت کړے وو.خرقه خلافت ورته د خپل پلار نه ملاؤ شوے وه.اوکامیابی او قبولیت ورته د شیخ احمد شناوی په لاس باندے ملاؤ شو.

دوی خونهٔ د هغه زمانے د فقهاؤ په جامه کښے وو.او نهٔ د خشك زاهدانو په طریقه وو.بلکه ددوی طریقه ساده او دسنت مطابق وه.دوی به د مالدارانو کور ته چرته نه تلو.خو که په هغوی کښے به څوك د دوی ځائے ته راغلو.نو ډیر په خوشحالیٔ او روڼ تندی به ورسره ملاویدلو.دهرکس سره به ئے د هغه د مرتبے مطابق رویه ساتله .ډیر په نرمه لهجه کښے به ئے امر بالمعروف اونهی عن المنکر کولو.ملاقاتیان به ئے د نصیحت نه بغیر نه رخصتول.

د دوی نه ډیرو لویو لویو عالمانو اوصوفیانو استفاده کړے ده.چه په هغوی کښے عارف بالله عبدالرحمن مغربی ادریسی ،شیخ عیسی مغربی جعفری ،سید عبدالله بافقیه او ابراهیم حسن کورانی رحمهم الله وغیره مشهور دی.

د دوی په تصنیفاتو کښې لاندینی کتابونه مشهور دی.
① السمط المجید فی تلقین الذکر والبیعة والباس الخرقة وسلاسل أهل التوحید ② بستان العابدین وروض العارفین ③ حاشیة علی الإنسان الکامل ④ حاشیة علی المواهب اللدنیة ⑤ الدرة الثمینة فیما لزائر النبی ﷺ إلی المدینة ⑥ شرح عقیدة ابن عفیف ⑦ کتاب النصوص ⑧ کلمة الجود فی القول بوحدة الوجود ⑨ الکلمة الوسطی فی شرح حِکَم ابن العطا ⑩ الکمالات الإلهیة ⑪ الکنز الأسنی فی الصلاة والسلام علی الذات المکملة الحسنی
دوی د ګل په ورځ ۱۰۷۱ھ مطابق ۱۶۶۱ء کښې په مدینه منوره کښې وفات شو. او په بقیع کښې دفن کړے شو. رحمه الله (۱)
شیخ احمد بن علی بن عبدالقدوس الشناوی رحمه الله د دوی نوم احمد او کنیت ابوالمواهب او ابوالعباس دے. پوره سلسله نسب ئې دا ده.
احمد بن علی بن عبدالقدوس بن محمد الشناوی المصری ثم المدنی.
په شوال ۹۷۵ھ مطابق ۱۵۶۷ء کښې په مصر کښې په محله ،،روح ،، کښې پیدا شو. دعلومو تکمیل ئې په مصر کښې اوکړلو. د نامور محدث شمس الدین رملی،
قطب الدین محمد بن ابی الحسن بکری رحمه الله او شیخ نورالدین زیدی رحمه الله نه ئې حدیث او فقه اووئیله. بیا ئې په مدینه منوره کښې د سید صبغة الله بن روح الله سندهی نه په تصوف کښې داعمالو اواشغالو تعلیم حاصل کړلو. او دعلم طریقت تکمیل ئې اوکړلو. موصوف ورته خرقه خلافت ورکړه.
د شیخ احمد شناوی رحمه الله مشران په لویو بزرګانو کښې وو. پخپله جامع د شریعت او طریقت وو. محبی رحمه الله په خلاصة الاثر کښې لیکلی دی. «الأستاذ الکامل المکمل، باهر الطریقة، ترجمان لسان القوم، کان آیة الله الباهرة فی جمیع المعارف، وقد أعلی الله تعالی مقداره، ونشر ذکره، وله بالحرمین الشهرة الطنانة... وله خلفاء فی کل أرض، ورتبهم عالیة معلومة»
د دوی نه چه کومو عالمانو حدیث حاصل کړے دے. او اکتساب فیض ئې ترے کړے وو. په هغوی کښې سید سالم بن احمد بن شیخان محمد بن عمر حبشی غرابی او شیخ صفی الدین احمد قشاشی مشهور دی.
د دوی مشهور تصنیفات دا دی: ① الإرشاد إلی سبیل الرشاد ② إفاضة الجود فی وحدة الوجود ③ الإقلید الفرید فی تجرید التوحید ④ التأصیل والتفصیل ⑤ تجلیة البصائر حاشیة علی کتاب الجواهر ⑥ خلاصة الإختصاص و ما للکل من الخواص ⑦ السطعات الأحمدیة فی روائح الذات المحمدیة ⑧ سعة الأخلاق

---

(۱) دا ټول حالات د فوائد جامعه برعجاله نافعه (ص. ۳۱٤، ۳۱۹) نه ماخوذ دی. د زیات تفصیل دپاره اوګورئ إنسان العین فی مشائخ الحرمین. الإنتباه فی سلاسل أولیاء الله. الرحلة العیاشیة. خلاصة الأثر. فهرس الفهارس. هدیة العارفین.

⑨ شفاء الغرام فى أخبار الكرام ⑩ صارحة الأزل وسانحة النزل ⑪ الصحف الناموسية والسحف النادوسية ⑫ ضمائر السرائر الإلهية فى بواهر آيات جواهر الغوثية ⑬ فتح الإله فيما يقال دبر كل صلاة ⑭ فواتح الصلوات الأحمدية فى لوائح مدائح الذات الأحمدية ⑮ مناهج التأصيل ⑯ موجبات الرحمة ومواثقات العصمة ⑰ بيعة الإطلاق.

تنبيه شناوى، شنو (بكسر شين معجمه ونون مشدده مضمومه) طرف ته منسوب دے دا د مصر مغربى طرف ته يو كلے دے

په ۸ ذالحجة ۱۰۲۸ كښے په مدينه منوره كښے وفات شو او په بيع غرقد كښے د خپل شيخ صبغة الله سره په اړخ كښے خاورو ته اوسپارلے شو. رحمه الله رحمة واسعة (۱)

شمس الدين محمد بن احمد الرملى رحمه الله شيخ مجدد شمس الدين محمد بن احمد بن حمزة الرملى المنوفى الانصارى الشافعى المصرى دے.

په جمادى الاولى ۹۱۹ھ كښے په منوفه (مصر) كښے پيدا شوے وو. اول ئے قرآن پاك حفظ كړلو. او بيا ئے ټول علوم د خپل قدرمند پلار شيخ احمد رملى رحمه الله نه حاصل كړل. دوى ته د حديث سند د شيخ الاسلام زكريا انصارى رحمه الله اوشيخ برهان الدين بن ابى شريف رحمه الله نه حاصل كړلو. دغه شان شيخ الاسلام احمد بن النجار حنبلى رحمه الله، شيخ الاسلام يحى دميرى مالكى. شيخ الاسلام طرابلسى حنفى رحمه الله او شيخ سعد الدين ذهبى شافعى رحمه الله نه ئے هم په حديثو كښے اجازت اخستے دے. الله تعالى ورته د حافظے، فهم، علم او عمل د نعمتونو نه پوره برخه وركړے وه.

محبى په ،،خلاصة الاثر،، كښے د شيخ عبدالوهاب شعرانى رحمه الله كلام د هغوى د ،،الطبقات الكبرى،، نه نقل كړے دے. فرمائى. زه هغه د هغه وخت نه پيژنم. د كوم وخت نه چه به هغه ما په خپلو اوږو باندے اوچتولو. او تراوسه پورے مے ورسره تعلق دے. ما په هغوى كښے تراوسه پورے داسے څه خبره نه ده ليدلے چه په هغے د هغه دين ته نقصان رسيدلو. دوى به په ماشومتوب كښے هم ماشومانو سره لوبے نه كولے. بلكه ددوى نشونما او تربيت د ديندارئ ،تقوى د اندامونو او جوارحو په پاكوالى او د عزت په حفاظت سره شوے ده. د دوى تربيت ددوى پلار ډير په ښه طريقه كړے وو. ماچه په كوم وخت كښے دهغوى د پلار نه په مدرسه ناصريه كښے سبق وئيل. نو دے به ئے په غيږ كښے كينولو. دهغه وخت نه به ما په دوى كښے صلاح، تقوى او دخير آثار كتل. د دوى نه چه زما څه اميد وو. الله تعالى هغه پوره كړلو. او ددوى په وجه الله تعالى د محبينو سترگے يخے كړے. دوى په مصر كښے په فتوو ليكلو كښے دخلقو مرجع اوگرځيدلو. او د اهل مصر د دوى په ديندارئ باندے اتفاق دے. او دالله په فضل هغوى په دے كښے ترقى كوى.

---

(۱) دا تفصيلات د فوائد جامعه (ص.۳۱۹، ۳۲۲) نه ماخوذ دى. دتفصيلى حالاتو دپاره اوگورئ ..إنسان العين فى مشائخ الحرمين.. الإنتباه.. خلاصة الأثر.. هدية العارفين..

د قدرمند پلار د وفات نه پس په مسند درس باندے کیناستلو.او په داسے عجیبه شان ئے درس شروع کړلو چه د دوی د پلار نامور شاگردان لکه ناصرالدین طبلاوی رحمه الله او شهاب الدین احمد چه شمار ئے دهغه وخت په اوچتو عالمانو کښے کیدلو .هغوی هم د استفادے په غرض ددوی په درس کښے شریك شول.د دوی د جلیل القدر علمی اوعملی خدماتو په وجه بعضے خلقو د دوی شمار په مجددینو کښے کړے دے.
د دوی په نسبت کښے ،،رملی،، رمله طرف ته منسوب دے.دا د مصر یو کلے دے. د شام ،،رمله،، نه دہ.

د دوی مشهور تالیفات دا دی

① نهاية المحتاج إلى شرح المنهاج ② الفتاوى ③ غاية البيان في شرح زبدة الكلام ④ شرح العقود في النحو
⑤ شرح منظومة ابن العماد–

په ۱۳ جمادی الاولی ۱۰۰۴ھ کښے د اتوار په ورځ په مصر کښے دوی وفات شو.رحمه الله تعالى رحمة واسعة (۱)

شيخ الاسلام زين الدين زكريا الانصاري رحمه الله

شیخ الاسلام زین الدین زکریا بن محمد بن زکریا انصاری الخزرجی الشافعی رحمه الله ۸۲۳ھ کښے د مصر په وړوکی ښار ،،سنیکه،، کښے پیدا شوے وو.هلته ئے ابتدائی تعلیم حاصل کړلو.په کال ۸۴۱ھ کښے قاهرۀ ته راغلو.څولږ وخت پس بیا وطن ته واپس شو.بیا دوباره قاهرۀ ته راغلو.په جامع ازهر کښے ئے قیام اوکړلو.او د اسلامی علومو په تحصیل کښے همه تن مشغول شو.
شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمه الله د خپلے طالبعلمئ واقعه ذکر کړے ده.فرمائی.چه زه د خپل کلی نه جامع ازهر ته راغلم.نو ځوان ووم.اکثر به اوږے ووم.د مجبورئ نه به د شپے راوتلم.اودس خانے ته به لاړم.هلته به د خربوزے پوستکی پراته وو.هغه به مے اووینځل.او خوړل به مے.او په دے طریقه به مے لوږه ختموله.په دے حالت باندے څو کاله تیرشول.بیا الله تعالی ماته یو سړے راولیږلو.چه هغه به په جرنده کار کولو.هغه زما نه زما حالات معلوم کړل.ددے نه پس هغه زما د خوراك څکاك ذمه وارشو.یوه شپه زه اوده ووم.هغه ماته راغلو.اوزما لاس ئے اونیولو.او وے وئیل.پاسه.اوسره راروان شه.زه هغه سره روان شوم.هغه زه د جامع ازهر پوړو ته بوتلم.او ماته ئے اووئیل.په دے پوړئ باندے اوخیژه.زه اوختم.هغه بزرګ صفت شخص راته اووئیل.نور هم اوخیژه.زه اوختم.زه آخر ته اورسیدم.ددے نه پس زه راکوز شوم.په هغه وخت کښے راته دغه قدرمند شخصیت اووئیل.زکریا ته به د خپلو ملګرو نه پس مرے.او دټولو نه به ښه ژوند تیروے.د یوے زمانے پورے به د شیخ الاسلام په عهده

(۱) ذکرشوی حالات د ،،فوائد جامعه (۲۲۶، ۳۲۹) نه ماخوذ دی.د زیات تفصیل دپاره اوګورئ (خلاصة الأثر،، او په المجددون فی الإسلام)_

باندے پاتے کیږے ستا شاګردانو نه به هم شیوخ جوړیږی بیا هغه زما نه لاړلو.ددے نه پس مے د هغه سره ملاقات اونشو

دوی چه د کومو استاذانو نه فیض حاصل کړے دے.په هغوی کښے حافظ ابن حجر عسقلانی شافعی.تقی الدین ابوالعباس شمنیؒ حنفی.زین الدین ابوالحسن طاهر بن محمد النویری المالکی ، زین الدین ابوذرعبدالرحمن زرکشی حنبلی. محی الدین محمد بن سلیمان حنفی کافیجی. محقق ابن الهمام حنفی او شرف الدین مناوی رحهم الله تعالی پشان د علم او فضل ستنے دی.دوی په تفسیر.حدیث.فقه .اصول فقه .او داصول فقه تکمیل د هغه دور د نامورو عالمانو نه کړے وو.اود هغه وخت د کم نه کم د یونیم سل مشانخو او محدثینو رحمهم الله نه ئے په حدیث کښے اجازت اخستے وو.دغه شان دوی ته د افتاء او تدریس اجازت هم په سوونو عالمانوور کړے وو.

دوی چه کله د دینی علومو تحصیل اوکړلو.نود درس وتدریس شغل ئے اختیار کړلو.او ډیرد خوشحالیؒ ژوند ئے تیرولو.د قضاء په عهده باندے مقرر شو.نو درے څلور روپیۍ ورځ ئے تنخواه وه. ددے نه پس په عظیم الشان منصبونوباندے فائز شو .په مقام امام شافعی رحمه الله کښے ورته د تدریس عهده ملاؤ شوه.دا په هغه زمانه کښے د ټولو نه لویه عهده وه.په مدرسه رفیعه مدرسه خانقاه صوفیه کښے په مسند درس باندے پاتے شوے وو.

علامه شعرانی رحمه الله فرمائی.چه شیخ الاسلام د فقه اوتصوف دواړو طریقو په ارکان علم کښے وو.دمصر د لویو نه لوئے عالم به د دوی په مقابله کښے طفل مکتب ښکاریدلو.هم دا حال دهر امیر اوغریب وو.

حافظ علائی رحمه الله فرمائی.اګرچه مونږ دهغه په ډیرو استاذانو کښے شریك وو.خو هغه زمونږ په استاذانو کښے وو.هغوی د مختلفو علومو او معارفو جامع اود مقبول تصنیفاتو مالك وو.حسن اخلاق، حسن سلوك،وقار، او د استاذانو نه استفاده داسے صفات هغوی جمع کړی وو.چه د هغے نه نور خلق محروم وو.

شیخ عبدالله بن عمربامخرمه رحمه الله دوی د لسمے صدیٔ مجدد ګرځولے دے.هغوی فرمائی.

،،زما په نیز قاضی زکریا انصاری د لسمے صدیٔ مجدد دے.ځکه چه د هغوی د ذات او دهغوی د تصنیفاتو نه عامه فائده ملاویږی.زیات خلق د هغے محتاج دی.خاص کر په فقه اود مذاهبو په سلسله کښے هغوی مرجع پاتے ده.

دوی صرف د علم دمیدان شهسوار نه وو.بلکه د میدان عمل بادشاه هم وو.علامه شعرانی رحمه الله فرمائی.زه شل کاله هغوی سره پاتے شوے یم.ما هغوی چرته په غفلت کښے نه دی لیدلے.اونه په لایعنی کار کښے مشغول لیدلی دی.کله چه به هغوی سره کیناستم.نو داسے به مے محسوسوله.چه زه عارف بالله او صالح بادشاه سره ناست یم.

دغه شان هغوی فرمائی...ما د موصوف نه زیات څوك صدقه کونکے اوخیرات کونکے نه وو لیدلے.دوی به دا کار دومره په ښه شان سره کولو.چه ورسره ناست پاست خلقو ته به هم دا پته نه لګیدله.د بعضے غریبانانود ورځے او د میاشتے صدقه ئے مقرر کړے وه.

د شیخ رحمه الله عمر د سلوکالو نه زیات وو.خو په معمولاتو کښے ئے چرته فرق نه وو راغلے.د بیماریٔ په حالت کښے به ئے هم نفلونه په ولاړه کول.

د دوی نه په زرګونود حدیث طالبانو استفاده کړې ده.په ذیقعده۹۳۴ھ یا ۹۲۶ھ کښې د یوسل درې کالو په عمر کښې وفات شو. په مختلفوعلومو او فنونو کښې ئې د څلویښتو نه زیات تصانیف یادګار پریخودی دی.په هغې کښې د څو نومونه دا دی.

① آداب القاضی علی مذهب الشافعی ② تحفة الطلاب شرح تحریر تنقیح اللباب ③ تحفة نجباء العصر فی أحکام النون الساکنة والتنوین والقصر ④ الدقائق المحکمة فی شرح المقدمة للجزری ⑤ شرح الجامع الصحیح للبخاری ⑥ شرح صحیح مسلم ⑦ فتح الباقی بشرح ألفیة العراقی وغیرها[1]

قاضی القضاۃ ابوالفضل شهاب الدین احمد بن علی العسقلانی المعروف بالحافظ ابن حجر رحمه الله

سلسله نسب ئې دا ده.احمد بن علي بن محمد بن علي بن محمودبن بن احمد الکناني العسقلاني المصری الشافعي... ددوی کنیت ابوالفضل ،لقب شهاب الدین او عرف ،،ابن حجر،،دې.

دحافظ سخاوی رحمه الله د تصریح مطابق ،حجر،، د دوی په پلار نیکۀ کښې د چا لقب دې.دوی د بنوکنانه سره تعلق ساتی.کومه چه د عربو مشهوره قبیله ده. د دوی مشران په اصل کښې د عسقلان اوسیدونکی وو.دا د فلسطین اطرافو ته د سمند ساحل سره د شام یو مشهور ښار دې.د دې نسبت د وجې دوی په عسقلانی باندې مشهور دی.ګنی ددوی ولادت او تربیت په مصر کښې شوې وو.او هم دلته خاورو ته سپارلې شوی وو.

ولادت او تعلیم وتربیت: د دوی پیدائش شعبان ۷۷۳ھ کښې شوې وو.په لږه موده کښې ئې اول مور وفات شوه.اود څلورو کالو په عمر کښې ئې د قدرمند پلار د شفقت سیورې د سر نه اوچت شو.د دوی پلار د دوی د تربیت دپاره دوه وصیان مقرر کړی وو.یو شیخ زکی الدین خروبی کوم چه د مصر لوئې سوداګر وو.او بل شیخ شمس الدین محمد بن قطان کوم چه د متبحرو عالمانو څنې وو.

زکی الدین خروبی د یتیمئ په حالت کښې دوی د خپل تربیت په جولئ کښې واخستلو.او تر بلوغه پورې هم د دوی په تربیت کښې وو.کله چه پوره د پنځو کالو شو.نو په مکتب کښې داخل کړې شو.د نهه کالو په عمر کښې ئې د صدرالدین سفطی نه قرآن پاك حفظ کړلو.د قرآن پاك نه علاوه ئې ،،عمدة الاحکام،، الحاوی الصغیر، مختصر ابن الحاجب، ألفیة العراقی، ملحة الاعراب وغیره کتابونه زبانی یاد کړل.

په ۷۸۴ھ کښې چه د دوی عمر یوولس کاله وو.د خپل وصی سره حج د بیت الله ته لاړلو.یو کاله پورې د حرم په ګاونډ یتوب کښې اوسیدلو.اود هغه ځائې په قیام کښې ئې د شیخ عفیف الدین عبدالله بن محمد النشاوری نه دصحیح بخاری سماع اوکړله.په فن حدیث کښې دا د

---

(۱) دا تفصیل د فوائد جامعه (ص.۲٤۲، ۳٤۹) نه ماخوذ دی.د زیات تفصیل دپاره اوګورئ الکواکب ا لسائرة ،النورالسافر، البدرالطالع، المجددون فی الإسلام ،الضوء اللامع ،شذرات الذهب او فهرس الفهارس _

دوى د ټولو نه اولنى استاذ دے.هم په دے كال ۷۸۵ﻫ ئے په مسجد حرام كښې په تراويح كښې قرآن پاك واورولو.په كال ۷۸۶ﻫ كښې مصر ته واپس راغلو.او ددے ځائے د مشائخو نه مستفيد شو.

په كال ۷۹۷ﻫ كښې ئے د حافظ العصر شيخ زين الدين عراقى رحمه الله صحبت اختيار كړلو.لس كاله دهغوى په خدمت كښې پاتے شو.اوعلم حديث ئے حاصل كړلو.او حديثو سره ئے داسے شغف پيدا شو.چه ترژونده پورے وو.د مسند قاهره شيخ ابواسحاق تنوخى رحمه الله نه ئے استفاده اوكړله.بيا ئے د اسكندريه سفر اوكړلو.د هغه ځائے نه په مكه مكرمه ، مدينه منوره، زبيد، عدن، وغيره مختلفو مقاماتو او ملكونو كښې د مشائخو نه د حديثو سماع اوكړله.په يمن كښې ئے د لغت د امام صاحب ،،قاموس،، او علامه مجدالدين فيروزآبادى نه استفاده اوكړله.

دحافظ رحمه الله د استاذانو په باره كښې حافظ سخاوى رحمه الله ليكى.په دوى كښې هر يو په خپل علم كښې متبحر وو.او په كوم فن كښې چه دچا شهرت وو.نو دومره وو.چه بل چا دهغه مقابله نشوه كولے،،

حافظه او ذكاوت: الله تعالى په دوى باندے د زبردستے حافظے اوذكاوت احسان كړے وو.ابن فهد ليكلى دى.چه دوى پوره سورت مريم په يوه ورځ كښې ياد كړے وو.د حاوى صغير پوره صفحه به ورته په دوه ځله وئيلو سره حفظ كيدله.په اول ځل به ئے د استاذ نه صحيح كوله او لوستله.او دوباره به ئے پخپله وئيله.او په دريم ځل به ئے ورته زبانى تيروله.

علم او فضل: حافظ رحمه الله ته په مختلفو علومو او فنونو كښې كمال حاصل وو.د ټولو نه وړاندے ئے ادب اوتاريخ ته توجه وركړے وه.په دے دواړو كښې ورته اوچت مقام حاصل وو.په فقه اوعربيت كښې ممتاز وو.د شعراو سخن ذوق ئے فطرى وو.

په دے كښې شك نشته.چه علم حديث د حافظ رحمه الله خاص فن وو.اوهغوى د خپل ژوند زياته حصه دے كښې تيره كړے وه.د هغے په وجه نن هم د حافظ الحديث په لقب سره يادولے شى.خو دا يو حقيقت دے.چه دوى اول شاعر، بيا محدث،او په دريمه مرتبه كښې فقيه وو.علامه ابن العماد رحمه الله د دوى په باره كښې بالكل صحيح نقل كړى دى.((**كان شاعراً طبعاً، محدثاً صناعة، فقيهاً تكلفاً**)) يعنى دوى طبعى طور شاعر وو.د فن په اعتبار سره محدث وو.او په تكلف فقيه وو.وجه ښكاره ده.چه د شعر سليقه ئے فطرى وه.حديث ئے دفن په حيثيت حاصل كړے وو.او په فقه كښې به ورته د كوشش ضرورت وو.

داكابرينو او معاصرينو خراج تحسين: حافظ ابن حجر رحمه الله په خپله زمانه كښې ے د اختلافه ،،اميرالمؤمنين في الحديث،، وو.په اسماء الرجال كښې ورته هم د امامت مرتبه حاصله وه.منقول دى.چه حافظ ابن حجر رحمه الله چه د زمزم اوبه څكلے.نو دعا ئے كړے وه.چه زما حافظه دے د امام ذهبى رحمه الله د حافظے پشان وى.د دوى دا دعا قبوله شوه.په علم حديث كښې د مهارت او د حفظ حديث د ياد وجے على الاطلاق د ،،حافظ،، په نوم باندے مشهور شو.

حافظ عراقى رحمه الله به د دوى په باره كښې فرمائيل.((**انما أعلم أصحابي بالحديث**))

دغه شان د هغوی چه کله چا تپوس اوکړلو چه ستاسو ګده نشین به څوك وی؟ نوجواب ئے ورته ورکړلو.((ابن حجرثم ابني ابوزرعه ثم الهيثمي))
محقق ابن الهمام رحمه الله د دوی همعصر وو. اودتحقیق او اجتهاد مرتبے ته رسیدلی وو. ددے باوجود هغوی د حافظ رحمه الله ذکر کوی. اولیکی.
((وقال غيره ممن يوثق بسعة علمه، وهو قاضي القضاة شهاب الدين العسقلاني)) په یو بل مقام کښے لیکی.
((قال شيخنا قاضي القضاة))
حافظ ابن فهد په لحظ الالحاظ کښے د دوی تذکره ددے الفاظو نه شروع کړے ده.((ابن الحجر العسقلاني المصري الشافعي الإمام العلامة الحافظ فريد الوقت مفخر الزمان بقية الحفاظ علم الأئمة الأعلام عمدة المحققين خاتمة الحفاظ المبرزين والقضاة المشهورين أبوالفضل شهاب الدين...))
حافظ سیوطی په ،،ذیل تذکرة الحفاظ،، کښے د دوی تذکره په دے الفاظو شروع کړے ده.
((ابن حجرشيخ الإسلام وإمام الحفاظ في زمانه، وحافظ الديار المصرية، بل حافظ الدنيا مطلقاً قاضي القضاة))
درس وافتاء: دحافظ ابن حجر رحمه الله زیات ژوند د علم دین په خدمت کښے خصوصاً دحدیث په خدمت، نشرواشاعت، درس وتدریس، اوتصنیف وافتاء کښے تیر شوے دے. د قاهرے په لویو لویو مدرسو کښے دوی د تفسیر، حدیث، اودفقه تعلیم ورکړے دے. په حسینیه او منصوریه کښے ئے دتفسیر درس ورکړے دے. بیبرسیه، جمالیه، حسینیه ، زینبیه ، شیخونیه. جامع طولون او قبه منصوریه کښے ئے دحدیثو درس ورکړے دے. اوپه حروبیه، بدریه، شریفیه، فخریه، صالحیه، نجمیه، صلاحیه، مویدیه، کښے ئے د فقه درس ورکړے دے. په دارالعدل کښے د افتاء کار دوی ته سپارلے شوے وو. جامع ازهر او ددے نه پس جامع عمروبن العاص کښے خطیب پاتے شوے وو. په محمودیه کښے خازن کتب وو. ددے ټولو مصروفیاتو باوجود د یو زر مجلسونو نه په زیاتو کښے ئے دخپل یاد داشت نه امالی هم لیکلی دی.
د قضاء عهده: په اول کښے الملك المؤيد د شام د مملکت د قضاء عهده دوی ته پیش کړے وه. اوخو څو ځله ئے ددے د قبولو خواهش کړے وو. خو دوی د اصرار باوجود دا پیش کش رد کړے وو. خو په محرم ۸۲۷ھ کښے چه الملك الاشرف د قاهره او د هغے د مضافاتو د قضاء منصب دوی ته حواله کړلو. نو دوی پوره په ذمه دارئ او دیانتدارئ دا منصب قبول کړلو. په قاهره کښے د دوی د قضاء منصب د حافظ سخاوی رحمه الله د تصریح مطابق یوویشت کاله وو. خو په دے دوران کښے دومره په کثرت سره د دوی معزوله کول او په منصب باندے فائز کول په لیدلو کښے راغلی دی چه د حیرانتیا خبره ده. روستو پخپله حافظ رحمه الله ته د قضاء ددے عهدے په قبلولو ډیره پښیمانتیا وه. لکه چه حافظ سخاوی رحمه الله لیکلی دی.
زرلوستل او زر لیکل: د حافظ رحمه الله د تیزلوستلو دومره مشق شوے وو. چه د حیرانتیا خبره وه. یوځل ئے صحیح بخاری په لس نشستو (کوم چه بعد ماسپخین نه ترمازیګره پورے وو) ختم کړلو. دغه شان صحیح مسلم ئے په دوه نیمو ورځو کښے په پنځو نشستو کښے ختم کړے وو. د امام نسائی سنن کبری ئے هم په لسو نشستو کښے ختم کړے وو. هر نشست څلور ګهنټے

وو. د ټولو نه لويه د حيرانتيا خبره دا ده.چه يو خل ئې د خپل شام په سفر كښې د امام طبرانى رحمه الله ،،المعجم الاوسط،، (چه په هغې كښې دوه نيم زره احاديثو ته نزدې، سره د سندونو احاديث موجود دى) صرف په يو مجلس كښې د ماسپخين او مازيګر په مينځ كښې اوږولې وو. په دمشق كښې د دوى دوه مياشتې لس ورځې قيام وو په دې دوران كښې د خپلو ضرورى مشاغلو او علمى فوائد نقل كولو نه علاوه سلو جلدونو ته نزدې د حديثو كتابونه ئې اهل شام ته لوستلى وو.

حافظ رحمه الله چه لكه څنګه زر لوستونكې وو.دغه شان زر ليكونكې هم وو.خو خط ئې ډير خراب وو.بيا د تعجب خبره دا ده.چه د خط انداز ئې هم يو شان نه وو.ددې د وجې دهغوى د خط پيژندل او دهغې لوستل ډير ګران وو.او په مبيضه كښې به هم دومره رودبدل كيدلو.چه مسوده به پاتې شوه.

زهد عبادت او اخلاق دوى به په خوراك څكاك او اغوستلو كښې پوره احتياط كولو.زياتې روژې به ئې نيولې.اوبنه عبادت به ئې كولو.د تهجدو اهتمام ئې هم كولو.د پاكيزه اخلاقو ،خوږو خبرو مالك او عاجز طوره او صبرناك وو.د دوستانو يه ئې خيال ساتلو.اوبنه سلوك به ئې ورسره كولو.

د حافظ رحمه الله په تذكره كښې يوه اهمه نكته: دا خبره عجيبه ده.چه دحافظ رحمه الله په خبرو كښې څومره ګوږوالې وو.نو دومره د دوى قلم زهريله وو.ملا كاتب چلپى رحمه الله په ،،كشف الظنون،، كښې ((الجواهر والدرر فى ترجمة شيخ الإسلام ابن حجر)) باندې تبصره كوى.اوليكى ((كان قلم ابن حجر سيئا فى مثالب الناس، ولسانه حسناً، وليته عكس ،ليهلى الحسن)) دحافظ رحمه الله شاګرد محدث برهان الدين بقاعى رحمه الله د خپل استاذ دطرز عمل ګيله كوى. اوليكى ((إن فيه من سيئ الخصال أنه لا يعامل أحداً بما يستحقه من الإكرام فى نفس الأمر))

بيا خاص كر د حنفى عالمانو رحمهم الله په تراجمو كښې خود هغوى د قلم سفاكى د حجاج د توره نه څه كمه نه ده.د احنافو رحمهم الله په مشهورو امامانو كښې (د امام ابوحنيفه رحمه الله نه بغير) كيدې شى چه څوك داسې نه وى.چه ددوى د قلم نوك د زخمى شوې نه وى.حضرت شاه انورشاه كشميرى رحمه الله ددوى په باره كښې بالكل صحيح فرمائيلى دى.((على الحافظ ابن حجر رحمه الله وهو ضر الحنفية بما استطاعه، حتى إنه جمع مثالب الطحاوى والطعون فيه، مع أن أبا جعفر إمام عظيم،لم يهلغ إلى أحد من أئمة الحديث خبره، إلا حضر عنده بمصر، وجلس فى حلقة أصحابه وتلمذ عليه))

حافظ سخاوى رحمه الله د حافظ رحمه الله مايه ناز شاګرد دې.هغوى د خپل استاذ په تذكره كښې يوضخيم كتاب ((الجواهر والدرر فى ترجمة شيخ الإسلام ابن حجر))هم ليكلې دې.خوبيا هغه ته د خپل استاذ په دې طرز عمل باندې ځائې په ځائې د تنبيه وركولو ضرورت پيښ شوې دې.د شيخ حسين بن على حنفى رحمه الله په تذكره كښې ليكى.((أهمله شيخنا على عادته فى الحنفية مع تقدمه فى العلم)) دغه شان د علامه جمال الدين عبدالله بن محمد حسينى نيشاپورى حنفى په تذكره

كښې ليكي.((ثم نكت عليه على عادته في تغليب التنكيت على الحنفية))

تصنيفات حافظ رحمه الله په حديث ،رجال،اوتاريخ وغيره باندې قلم اوچت كړې دې.او د حافظ سخاوي رحمه الله د قول مطابق دا تصانيف د يونيم سلو نه زيات دي.بلكه بعضې جديد محققينو د حافظ رحمه الله كتابونه دوه دوه اتيا حساب كړي دي.په دې كښې د ځو مشهورو ذكر دا دې.

① إتحاف المهرة بأطراف العشرة ② الإصابة في تمييز الصحابة ③ إنباء الغمر بأبناء العمر ④ بلوغ المرام ⑤ تبصير المنتبه بتحرير المشتبه ⑥ المجمع المؤسس ⑦ تعجيل المنفعة بزوائد رجال الأئمة الأربعة ⑧ تغليق التعليق ⑨ تقريب التهذيب ⑩ تهذيب التهذيب ⑪ لسان الميزان ⑫ التلخيص الحبير ⑬ الدراية في تخريج أحاديث الهداية ⑭ الكافي الشاف في تخريج أحاديث الكشاف ⑮ فتح الباري بشرح صحيح البخاري ⑯ المطالب العالية ⑰ نخبة الفكر وشرحها نزهة النظر ⑱ نزهة الألباب في الألقاب.

حافظ سخاوي رحمه الله دحافظ رحمه الله د تصانيفوپه باره كښې په خپله د هغوى بيان نقل كوي.((سمعته يقول لست راضياً عن شئ من تصانيفي،لأني عملتها في ابتداء الأمر ثم لم يتهيأ لي من تحريرها سوى شرح البخاري ومقدمته والمشتبه والتهذيب ولسان الميزان، بل رأيته في مواضع أثنى على شرح البخاري والتغليق والنخبة، ثم قال: وأما سائر المجموعات فهي كثيرة العدد واهية العدد ضعيفة القوى ظامية الروى))

دحافظ رحمه الله په تصانيفو كښې چه فتح الباري ته كوم مقام حاصل دې.هغه بل تصنيف ته نه دې حاصل.

حافظ رحمه الله به د خپلو دروسو املاء كوله.بالخصوص په درس بخاري كښې به ددې اهتمام وو.بيا به هره هفته اجتماع كيدله.اوپه هغې كښې به د املاء كاپيانې پيش كيدلې .او په هغې به بحث كيدلو.دغه شان په ۸۱۷ھ كښې دا شرح شروع شوه.۸۴۲ھ كښې مكمل شوه.اوددې لويه مقدمه په يو جلد كښې ده.چه دهغې نوم ،،هدى السارى،، دې.د دې مقدمه نه دوى په ۸۱۳ھ كښې فارغ شوى وو.

په فتح الباري باندې زمونږ په زمانه كښې د بخاري د معانيو دارمدار دې.او په دې سلسله كښې هيڅ يو كتاب ددې مقابله نشي كولې.دا شرح د حسن نظم.فن حديث اوجامعيت په لحاظ سره په ټولو شروحو اوچته ده.

حضرت كشميري رحمه الله فرمائي.حافظ رحمه الله صرف ناقل دې.دوى د حديث د ډيرو كتابونو مطالعه كړې وه.خاص كرد بخاري د شروحو نې شل كاله ژوره مطالعه كړې وه.بيا ئې ددې شروحو خلاصه په يو مفصله شرح كښې اوليكله.

په دې كښې څه شك نشته.چه حافظ ابن حجر رحمه الله ته په حديث اواسماء الرجال كښې كمال حاصل وو.خو په فقهي مباحثو اوحديث په توجيه كښې دوى ته هغه مقام نه دې حاصل كوم چه علامه خطابي رحمه الله اوامام نووي رحمه الله ته حاصل وو.هم دا وجه ده.چه په فتح الباري كښې فقهي مباحث دهغه معيار نه دي.ځنګه چه حديثي مباحث دي.

حاجي خليفه حاجي رحمه الله په کشف الظنون کښې ليکي. کله چه فتح الباری پوره شوه.نو حافظ رحمه الله د يو عظيم الشان دعوت اهتمام اوکړلو.چه په دے کښې د ښار ټولو عالمانو او مشائخو تشريف راوړلو.اوپه دے دعوت کښې حافظ رحمه الله پنځه سوه دينار خرچ کړل.

وفات په ذيقعده ۸۵۲ھ کښې ورته د اسهال مرض لاحق شو.په لعابو کښې به ئے وينه هم راتله.د بيمارئ سلسله ئے د يوے مياشتے نه زياته وه.آخر د ذوالحجه په اته ويشتم تاريخ د خالي په شپه د ماسخوتن د مانځه نه پس وفات شو.او ددے فاني کور نه باقي کور ته رخصت شو.د خالي په ورځ د ماسپخين نه لړ غونډے وړاندے د قاهره نه بهر په ميله کښې په ،،مصلي المؤمنين،، کښې د جنازے مونځ ادا شو.په جنازه کښې ډير رش وو. د وخت خليفه،د سلطنت عمائدين او مشران حاضر وو.د اميرانو او اکابرينو دا حال وو.چه جنازے ته د اوږے ورکولو دپاره به ئے کوشش کولو.د جنازے نه پس د دوی لاش اوچت کړے شو.او،،قرافه صغری،، ته يوړے شو.او جامع ديلمي ته مقابل د بنوالخروبي په قبرستان کښې د علم دا شهاب ثاقب خاورو ته اوسپارلے شو.(۱)

شيخ زين الدين ابراهيم بن احمد تنوخي رحمه الله : ددوی نوم ابراهيم لقب برهان الدين اوکنيت ابواسحاق او ابوالفداء دے.پوره سلسله نسب ئے دا ده.

ابراهيم بن احمد بن عبدالواحدبن عبدالمؤمن بن سعيد بن علوان التنوخي البعلي الاصل الدمشقي المنشا نزيل القاهره ،شيخ الاقراء ومسند القاهره

دوی په ۷۰۹ھ يا ۷۱۰ھ کښې پيدا شوی وو.علم قرات ئے د برهان جعبري،ابن نصحان، رقي، مرادي،ابوحيان،وادي ،آشي،حکري،او ابن السراج نه حاصل کړے وو.اوبنه پوره مهارت ئے په کښې حاصل کړے وو.مذکوره حضراتو دوی ته اجازت هم ورکړے وو.علم فقه ئے د بازري،ابن النقيب او ابن القماح نه وئيلے وه.دے حضراتو ورته د تدريس او افتاء اجازت ورکړے وو.د حديث شريف درس ئے د ابوالعباس حجار، عبدالله بن الحسين بن ابي التائب ،حافظ برزالي،حافظ مزي،بنيجي او نورو محدثينو نه اخستے وو.چه د هغوی تعداد د دوو سوو نه زيات دے.

په حديث کښې ورته داسے کمال حاصل شو.چه ددوی بعضے شيوخو به هم ددوی نه روايت کولو.چه په هغوی کښې حافظ ذهبي رحمه الله هم دے.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.چه ماته په دے خبره باندے ډير تعجب وو.خو روستو راته ددے ثبوت ملاؤ شو.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.زمونږ شيخ په ډيرو مسموعاتو کښې منفرد وو.په علم قرات او اسناد کښې د ديارمصر شيخ وو.ما دهغوی سره ډير څه وئيلي وو.ډيره موده مے دهغوی په صحبت کښې تيره کړے وه.هغوی دتحديث په معامله کښې ډير سخت وو.خو په ما باندے ډيره مهربان وو.ځکه چه ما دهغوی د ،،مائة عشاريه،، او ،،اربعين،، تخريج کړے وو.نو ددے نه پس د حديث د ډير لويو او وړو کتابونو سماع هم د هغوی راته اوشوه.هغوی زما په

---

(۱) دا ټول حالات د الجواهر والدرر في ترجمة شيخ الإسلام ابن حجر، مقدمة لامع الدراري (ص،۱۲۶، ۱۲۸) فوائد جامعه (۴۳۷، ۴۴۳) او مقدمه بلوغ المرام اردو از مولانا عبدالرشيد صاحب مد ظلهم العالي نه ماخوذ دی.

حق کښې دعا هم کړې وه.چه د هغې آثار ژه محسوسوم.په جمادی الاولی ۸۰۰ھ کښې وفات شو.کله چه زه په حجاز کښې ووم.د دوی په تالیفاتو کښې ،،اربعین،، دې.
تنبیه دا خبره دې واضحه وی.چه تنوخ د تائې فوقانیه په فتح او د نون خفیفه په پیښ سره ونیلی شی.(۱)

شیخ ابوالعباس احمدبن ابی طالب الحجار رحمه الله

شیخ شهاب الدین احمد بن ابی طالب بن نعمة بن حسن الصالحی الحجار رحمه الله د ابن الشحنه په نوم سره هم پیژندلی شی.
دوی د ۶۴۴ھ نه وړاندې پیدا شوی وو.د دمشق د مشهور محدث علامه زبیدی رحمه الله نه ئې د حدیث سماع کړې وه.اودهغه زمانې دنورو نامتو محدثینو ابن اللتی ،قطیعی ،ابن روزبه اوجعفربن علی رحمهم الله نه ئې احادیث اوریدلی وو.بیا ئې دحدیث ورکول شروع کړل.الله تعالی دوی ته اوږد عمر ورکړې وو.ددې وجې د دوی په سند کښې نمسی د نیکونو سره ملاؤ کړی وو.په مختلف اسلامی ملکونو د دمشق، قاهره، حماة،بعلبك ،او حمص وغیره کښې ئې کم وبیش شپېته اویا خله بخاری شریف اورولې وو.اوپه ژوند کښې ئې ډیر عزت حاصل کړې وو.
دحافظ ذهبی رحمه الله بیان دې.چه دوی باهمته اوصاحب د فهم او فراست وو.په توجه سره به ئې اوریدل کول.زما په علم کښې نشته.چه ما دې پرکاله لیدلې دې.په آخری عمر کښې به ئې اوچته خبره اوریدله.بعضې ورځ خو به ئې ټوله ورځ په اورولو کښې تیره شوه.دوی ته مال او دولت او قدر او عزلت هم حاصل وو.په دوی کښې دیره دینداری وه.دجماعت د مونځ ډیر پابند وو.نفلی روژې به ئې هم نیولې. سلو کالو ته رسیدلې وو.اوددې باوجودبه ئې د رمضان په روژو پسې د شوال شپږ روژې هم نیولې.اوپه یخو اوبو به ئې غسل کولو.
حافظ ابن کثیر رحمه الله فرمائی.مونږ د دوی نه دارالحدیث اشرفیه کښې د یخنۍ په موسم کښې تقریباً د پنځه سوو اجزاؤ سماع کړې وه.اواجازت موترې اخستې وو.هغوی د ابن الزبیدی اوابن اللتی نه سماع کړې وه.د بغداد په شیوخوکښې ورته د یو سل اته دیرش شیوخو نه د حدیث د روایت اجازت حاصل شوې وو.دچا سند چه ډیر اوچت وو.سلطان الملك الناصر هم د دوی نه سماع کړې وه.اوهغوی ته ئې خلعت ورکړې وو.دوی د مصر اوشام د دومره شیوخو نه سماع کړې ده.چه د هغوی شمار نشی کیدې.دوی خوبصورته، خوب منظره، سلیم الصدر ،اوپه خپلو حواسو اوقوتونو نه فائده اخستونکې وو.څه دپاسه سل کاله ډیر ښه تیر کړی وو.څکه چه دوی د علامه زبیدی رحمه الله نه د حدیث سماع په ۶۳۰ھ کښې کړې وه.اوپه ۹صفر ۷۳۰ھ دوی په جامع دمشق کښې اورول کړی وو.اومونږ هم په دغه زمانه کښې د هغوی نه سماع کړې وه.

---

(۱) دا حالات د ،،بلغة الأریب فی مصطلح آثارالحبیب،، د حاشیه (ص،۱۹۸، ۲۰۰) او فوائد جامعه (ص،۴۴۳، ۴۴۵) نه ماخوذ دی.د زیات تفصیل دپاره اوګورئ ،الدررالکاملة (۹/۱) إنباء الغمر بأبناء العمر (۳۹۸/۳) او فهرس الفهارس (۱۵۷/۱)_ رحمه الله تعالی رحمه واسعه

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه کله دهغوی انتقال اوشو.نوخلق په سند کښے یودرجه کم شو. دوی د دوشنبه په ورځ ۲۵صفر د ماز یگرپه وخت کښے خپل خالق حقیقی سره ملاؤ شو.(۱)

شیخ سراج الدین الحسین بن المبارك الزبیدی رحمه الله

علامه ابوعبدالله سراج الدین حسین بن مبارك بن محمد بن یحی بن علی بن مسلم بن موسی بن عمران الربعی الزبیدی الاصل البغدادی الحنفی المعروف بابن الزبیدی رحمه الله دوی د مشهور زاهد شیخ محمد بن یحی بن علی زبیدی نمسے وو. ۵۴۵ھ یا ۵۴۶ھ کښے پیدا شوے وو. اول ئے قرآن کریم په مختلفو قراءتونو سره اولوستلو اوبیا ئے نور علوم او فنون حاصل کړل.د خپل نیکۀ شیخ ابوالوقت ابوزرعه او ابوزید حموی رحمهم الله نه ئے حدیث اوفقه لوستلی وو.او په دے کښے بصیرت پیدا کړے وو.او بیا ئے د وزیر ابوالمظفر هبیره په مدرسه کښے د حدیث درس شروع کړلو.دوی د فقهی مذاهبو وسیع النظر عالم وو.اود روایت حدیث په مستندو شیوخو کښے وو.

حافظ ابن رجب حنبلی رحمه الله د طبقات حنابله په ضمن کښے لیکی،، دوی ته په ادب کښے ډیر مهارت حاصل وو. د دوی مشیخه (معجم الشیوخ) هم لیکلے شوے دے. په لغت او قرات کښے د دوی نظم هم شته.فقیه او فاضل، متدین او نیك سیرت وو . متواضع او باخلاق وو.دوی په بغداد ،دمشق ، حلب وغیره ښارونو کښے دحدیث درس ورکړے دے.ډیرو خلقو ددوی نه سماع کړے ده.او ډیروحافظانو ددوی نه روایت کړے دے.چه په هغې کښے حافظ دبیثی او ضیاء الدین هم دی.د دوی نه روایت کونکے آخری کس ابوالعباس حجارصالحی دے.چا چه د دوی نه د حدیث سماع کړے ده.

تنبیه: حافظ ابن رجب حنبلی رحمه الله دوی په ذیل طبقات الحنابله کښے ذکر کړی دی.او دے ئے حنبلی گرځولے دے.دغه شان عبدالعزیز رحمه الله هم دوی په ،،عجاله نافعه،، (۲)کښے حنبلی لیکلے دے.حالانکه صحیح خبره دا ده.چه دے حنفی دے.حافظ ابن کثیر، حافظ ذهبی، حافظ سخاوی رحمهم الله د دوی د حنفیت تصریح کړے ده.(۳) علامه کوثری رحمه الله هم دابن فهد په ، ذیل تذکرة الحفاظ،، کښے د ده حنبلی گرځولو پرزور تردید کړے دے.(۴) د دوی په تالیفاتو کښے ،،البلغة فی الفقه،، ډیر مشهور دے.

۲۳صفر ۶۳۱ھ کښے دوی وفات شو.او په جامع مسجد منصوره بغداد کښے دفن کړے شو.(۵) رحمه الله رحمة واسعة،،

---

(۱) دا حالات د فوائد نافعه (۴۴۵، ۴۴۹) نه ماخوذ دی.د تفصیل دپاره اوګورئ البدایة والنهایة (۱۵۰/۱۴) الدررالکامنة (۱۴۳/۱) شذرات الذهب (۹۳/۶) فهرس الفهارس (۲۵۲/۱)_ رحمه الله رحمة واسعة .

(۲) (ص. ۲۰) مطبوعه مع فوائد جامعه)_

(۳) اوګورئ البدایة والنهایة (۱۳۳/۱۳) وتذکرة الحفاظ (۱۴۱۳) _

(۴) اوګورئ تعلیقات علامه زاهد کوثری بر ،،ذیل تذکرة الحفاظ لابن فهد المکی ،، (۲۵۸، ۲۵۹)

(۵) دتفصیلات د فوائد جامعه (۴۴۹، ۴۵۰) او العناقید الغالیة (ص.۲۰۶، ۲۰۷) نه ماخوذ دی.نور اوګورئ ،،الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة (۲۱۶/۱) الدارس فی تاریخ المدارس ،شذرات الذهب (۱۴۴/۵) او ذیل طبقات الحنابلة (۱۴۴/۲)_

شیخ ابوالوقت السجزی رحمه الله شیخ ابوالوقت عبدالاول بن عیسی بن ابراهیم بن اسحاق السنجزی رحمه الله.

دوی په کال ۴۵۸ھ کښې په هرات کښې پیدا شوی وو.هلته ئې تعلیم حاصل کړے وو.د دوی پلار محدث ابوعبدالله عیسی د سلوکالو نه د زیات عمر خاوند وو . هغوی د محدث علی بن بشری نه د حدیث په سماع کښې منفرد د زمانې وو.دوی خپل ځوئې ابوالوقت په خپلو اوږو باندې کینولو.اود هراث نه ئې بوشنج ته راوستلو.او دلته هغوی په کال ۴۶۵ھ کښې چه په دغه وخت کښې د دوی عمر صرف اووه کاله وو.د محدث جمال الاسلام داودی وغیره نه صحیح بخاری، مسند دارمی، او منتخب عبدالله بن حمید وغیره سماع اوکړله.د دوی د حدیث په استاذانو کښې محدث ابوعاصم الفضل ،محمد بن ابی مسعود او د شیخ الاسلام عبدالله انصاری رحمه الله نوم سرفهرست راځی.دوی د شیخ الاسلام انصاری د صحبت نه ډیره فائده واخستله.

ابن الجوزی رحمه الله د دوی په باره کښې لیکی.

«کان صبوراً علی القراءة ،وکان شیخاً صالحاً علی سمت السلف، کثیرالذکر والتهجد والبکاء»

حافظ ابن نقطه رحمه الله فرمائی: دوی کښران په سند کښې مشرانو سره یوځائې کړلو.د روایت حدیث سیادت ئې د خپل ځان دپاره داسې بیا موندے وو.چه په هم عصرو کښې هیڅ چاته دا نصیب نشو.صائب الرائې اوحاضر دماغ وو.

ابن العماد حنبلی رحمه الله لیکی.«قدم بغداد ،فازدحم الخلق علیه،وکان خیراً متواضعاً حسن السمت، متین الدیانة محباً للروایة وعمرحتی ألحق الأصاغر بالأکابر»

۵۵۳ھ کښې ئې د حج دپاره سامان تړل.چه په ۶ ذیقعده ۵۵۳ھ د پنځه نوی کالو په عمر کښې وفات شو.دوفات په وخت ئې په ژبه مبارکه دآیت کریمه جاری وو.﴿یٰلَیْتَ قَوْمِیْ یَعْلَمُوْنَ بِمَا غَفَرَ لِیْ رَبِّیْ وَجَعَلَنِیْ مِنَ الْمُکْرَمِیْنَ﴾(۱)

شیخ جمال الدین ابوالحسن عبدالرحمن الداودی البوشنجی رحمه الله

جمال الاسلام ابوالحسن عبدالرحمن بن محمد بن المظفر بن محمد بن داود بن احمد بن معاذ بن سهل بن الحکم الداودی البوشنجی رحمه الله.

دوی په ربیع الثانی کال ۳۷۴ھ کښې پیدا شوی وو.ابوعلی فجروی ،ابوبکر،القفال المروزی. ابوالطیب سهل صعلوکی، ابوحامد اسفرائینی ،فقیه ابوسعید بحربن منصور ته ئې د شاگردئ زنگونه خواره کړی وو.ابوعلی دقاق او ابوعبدالرحمن سلمی نه ئې تصوف حاصل کړے وو.اود هغوی د صحبت نه ئې ښه استفاده کړے وه.د محدث ابوالحسن بن الصلت نه ئې په بغداد کښې د ابوعبدالله الحافظ نه ئې په نیشاپور کښې او ابومحمد بن ابی

(۱) اوګورئ فواندجامعه (۴۵۱، ۴۵۲) دغه شان المنتظم لابن الجوزی (۱۸۲/۱۰) وفیات الأعیان (۳۳۱/۱) شذرات الذهب (۱۶۶/۴) النجوم الزاهرة (۳۲۸/۵، ۳۲۹)_

شریح وغیره نه ئې په بوشنج کښې د حدیثو سماع کړې وه اوبیا په درس وتدریس، تصنیف وتالیف، او ارشاد وتبلیغ کښې مشغول شو.
حافظ عبدالکریم سمعانی رحمه الله فرمائي دوی د خراسان د مشائخو د سرتاج وو. د نواح بوشنج به څه وائې په اهل خراسان کښې خو د دوي فضل اوکمال او سیرت او تقوی مشهوره وه. په تصوف کښې هم د دوی تله درنه وه.
حافظ ابوبکرمحمد بن عبدالغنی رحمه الله لیکي... ابوالحسن عبدالرحمن بن محمد داوُدي د ابومحمد عبدالله بن احمد بن حمویه سرخسی رحمه الله نه د صحیح بخاری روایت کوي. د دوی ولادت په ربیع الاول ۳۷۴ھ کښې شوې وو. اودوی په بوشنج کښې د اووه کالو په عمر کښې په صفر ۳۸۱ھ کښې د صحیح بخاری سماع کړې وه..
حافظ ذهبی رحمه الله فرمائي. دوی په علم او فضل، جلالت شان او سند کښې د خراسان شیخ وو. ابومحمد بن حمویه سرسی نه ئې ډیر روایتونه کړي دي. دا آخری محدث وو چه ددوی نه به ئې بلاواسطه روایت کولو.

حافظ ابن کثیر رحمه الله لیکي. «کتب الکثیر، وأفتی، ووعظ الناس، وکانت له ید طولی فی النظم والنثر وکان مع ذلك کثیر الذکر، لایفتر لسانه عن ذکر الله تعالی»

دغه شان حافظ ابن کثیر رحمه الله دا واقعه لیکلې ده. چه یوه ورځ وزیر نظام الملك دوی ته راغلو. او دوی ته مخامخ کیناستلو. شیخ رحمه الله دوی ته اوفرمائیل. الله تعالی ته په خپلو بندګانو باندې مقرر کړې ئې. نو خیال کوه. چه الله تعالی ته به څنګه جواب ورکوې. کله چه الله تعالی ستا نه ددوی په باره کښې تپوس کوي.
د دوی په بنه اشعارو کښې دوه دا دي.

کان فی الإجتماع بالناس نور	ذهب النور وأدلهم الظلام
فسد الناس والزمان جمیعاً	فعلی الناس والزمان السلام

ترجمه: ① دخلقو په اجتماعاتو کښې به اول نور وو. خواوس نور ختم شوې دې. اوتیاره خوره شوې ده. ② خلق هم خراب شو. اوزمانه هم خرابه شوه. نوخلقو او زمانې دواړو ته سلام.
پرهیزګاری اوتقوی ئې دومره وه. چه د کوم وخت نه ترکمانو خراسان لوټ کړلو. نو دوی څلویښت کالو پورې غوښه نه خوړله. په دې خیال چه هسې نه څاروی د لوټ مار وي. صرف کب به ئې خوړلو. اوکله چه دوی ته اوویلې شو. چه د دریاب د کوم اړخ نه د کبانو ښکار کولې شي. په هغه اړخ باندې د دوی سردارانو خوراك څکاك کړې دې. اوچه څه بچ شو. نوهغه ئې هلته په دریاب کښې اوغورځول. نو هغوی کبان خوړل هم بند کړل.
شوال ۴۶۷ھ کښې د څلورنوی کالو په عمر کښې وفات شو.(۱)

---

(۱) دا ټول تفصیلات د فوائد جامعه (۴۵۳، ۴۵۶) نه ماخوذ دي.

شیخ ابو محمد عبدالله بن احمد بن حمویه سرخسی رحمه الله

شیخ ابومحمد عبدالله بن احمد حمویه بن یوسف بن اعین السرخسی رحمه الله په ۲۹۳هـ کښې پیدا شوی وو دهغه وخت د اکابرو محدثینو نه ئې د حدیث سماع کړې وه.د فربری د ممتاز شاګردانو څخه وو اود ،،راوی صحیح بخاری،، په نوم باندې مشهور وو.حافظ ذهبی رحمه الله په ،،تذکرة الحفاظ،،کښې دحافظ ابن المقری په تذکره کښې دوی ته ،،مسند خراسان،، وئیلی دی اودوی ئې د ،،راوی صحیح بخاری،، په الفاظو سره یاد کړی دی.

حافظ ذهبی رحمه الله په کتاب العبرکښې فرمائی: ،،محدث ثقه عبدالله بن احمد سرخسی رحمه الله د فربری نه صحیح بخاری د عیسی بن عمر سمرقندی رحمه الله نه کتاب دارمی، او دابراهیم بن خریم نه مسند عبدالله بن حمید او دعبدبن حمید نه د تفسیر روایت کړې دې. د اتیا کالو په عمر کښې د ذی الحجه په میاشت کښې وفات شو.(۱) رحمه الله رحمة واسعة.

تنبیه: حافظ ذهبی رحمه الله د دوی عمر اتیا کاله لیکلې دې.نو په دې حساب سره به د وفات کال ۳۷۳هـ جوړیږی.خو په دې باندې اشکال دا دې.چه د دوی نه صحیح بخاری روایت کونکو کښې شیخ جمال الدین داودی هم دې.چه د هغوی سن ولادت ۳۷۴هـ دې.نو سماع خو څه چه ولادت ئې هم دهغه د وفات نه یوکال پس شوې دې؟

علامه کرمانی رحمه الله د شرح بخاری په مقدمه کښې لیکلی دی.((ومات سنة أحدی وثمانین وثلاث مائة))(۲)چه د دوی وفات په ۳۸۱هـ کښې شوې دې.په دې صورت کښې اشکال نشته.ځکه چه د داؤدی عمر په دغه وخت کښې اووه کاله وو .او هم دا ټیک ده.ځکه چه په خپل حافظ ذهبی رحمه الله په سیر اعلام النبلاء کښې تاریخ وفات ۲۸ ذی الحجه ۳۸۱هـ لیکلې دې.(۳)

شیخ ابوعبدالله محمدبن یوسف الفربری رحمه الله

شیخ ابوعبدالله محمد بن یوسف بن مطربن صالح بن بشر الفربری رحمه الله ۲۳۱هـ کښې پیدا شوې وو.د ارباب کمال نه ئې دینی علوم حاصل کړل.او د احادیثو سماع ئې اوکړله.دعلی بن خشرم نه ئې حدیثونه واوریدل.د امام بخاری رحمه الله نه ئې دوه ځله د بخاری سماع کړې وه.یوځل په خپل وطن فربر کښې اوبل ځل ۲۵۲هـ یا ۲۵۵هـ کښې په درې کالو کښې په بخارا کښې.بلکه د صاحب د ،،مجمع بحار الانوار ،،د بیان مطابق ئې درې ځله د صحیح بخاری سماع کړې ده.

دا خبره دې یاده وی.چه دامام بخاری رحمه الله وفات په ۲۵۶کښې شوې وو.لکه چه د فربری رحمه الله سماع دامام بخاری رحمه الله نه بالکل په آخری عمر کښې شوې وه.د دې وجې به خلق د لرې لرې نه دوی ته د صحیح بخاری دسماع دپاره راتلل.

---

(۱) دا تفصیلات د فوائد جامعه (ص.۴۵۶) نه ماخوذ دی. او نور اوګورئ کتاب العبر(۱۷/۳) النجوم الزاهرة (۱۶/۴) وشذرات الذهب (۱۰۰/۳)_

(۲) اوګورئ شرح کرمانی (۸/۱)

(۳) اوګورئ سیرأعلام النبلاء (۴۹۳/۱۶)_

علامه فربری رحمه الله فرمائی.((سمع صحیح البخاری ممن مؤلفه تسعون الف رجل، فما بقی أحد یرویه غیری)) چه د صحیح بخاری سماع د دے د مؤلف نه تقریباً نوی زره خلقو کړے وه.خو اوس زما نه سوا په هغوی کښے څوك هم پاتے نه دی.

خو حافظ ابن حجر رحمه الله لیکی چه دا هغوی دخپل علم مطابق فرمائیلی وو.گنی حقیقت دا دے چه امام بخاری رحمه الله نه د صحیح بخاری آخری راوی ابوطلحه منصور بن محمد بن علی قرینه بزدوی رحمه الله دے.د دوی وفات د فربری رحمه الله د وفات نه نهه کاله روستو یعنی په ۳۲۹ھ کښے شوے وو.غالباً د فربری رحمه الله د دے قول په بناء باندے مؤرخ ابن خلکان وغیره دا لیکلی دی.چه ((وهو آخر من روی الصحیح عن البخاری))او ابونصر بن ماکولا رحمه الله په یقین سره دا ذکر کړی دی.چه آخری راوی ابوطلحه منصور بن محمد بزدوی دے.

د فربری رحمه الله روایت کونکو کښے ابواسحاق ابراهیم بن احمد مستملی ،ابومحمد عبدالله بن احمدبن حمویه سرخسی،ابوالهیثم محمد بن مکی کشمیهنی او شیخ معمرابولقمان یحی بن عمار بن مقبل بن شاهان ختلانی رحمهم الله دی.

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.((کان ورعاً ثقة))دوی صاحب ورع او ثقه وو.

د یو کم سل کالو په عمر کښے ۳شوال ۳۲۰ھ کښے وفات شو. رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

فائده: فربر،د فاء په کسره او راء په فتحه او باء موحده په سکون سره دے.دا د دریائے جیحون په غاړه بخارا سره متصل د یو کلی نوم دے.(۱)

....

د امام بخاری رحمة الله علیه نوم اونسب

محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن المغیره بن بردزبه (۲) بن بذذبه الجعفی البخاری ... عام طور په کتابونو کښے د امام بخاری نسب د ،،بردزبه،، پورے موجود دے.خو علامه تاج الدین سبکی رحمه الله په ((الطبقات الکبری))کښے د ،،بذذبه،،(۳)زیادت کړے دے.

د بذذبه اوبردزبه دحالاتونه تاریخ خاموش دے.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. ،،بردزبه،، دفارسئ تکے دے.اود بخارا خلق دا لفظ د زمنیدار دپاره استعمالوی. بردزبه فارسی وو.او دخپل قوم په دین وو.هغوی داور عبادت کونکی وو.(۴)

---

(۱) اوګورئ فوائد جامعه (ص،۴۵۷، ۴۵۹) وفتح الباری (۵/۱) ومجمع بحار الأنوار(۳۲۹/۵) ووفیات الأعیان (۲۹۰/۴) ومعجم البلدان (۲۴۵/۴)_

(۲) قوله بردزبه، بفتح الباء الموحدة، وسکون الراء المهملة، وکسر الدال المهملة، وسکون الزای المعجمة،وفتح الباء الموحدة بعدها هاء هدی الساری(ص،۴۷۷_

(۳) قوله ،،بذذبه،، بباء وحدة،ثم ذال معجمة مکسورة،ثم ذال ثانیة معجمة ساکنة ثم باء موحدة مکسورة ثم هاء اوګورئ الطبقات الشافعیة الکبری (۲/۲_

(۴) هدی الساری (ص، ۴۷۷_

دامام بخاري رحمه الله قرنيكة مغيره د بخارا د حاكم يمان بن اخنس جعفي په لاس باندے په اسلام مشرف شو.(١) يمان عربي النسل وو.د جفعي قبيلے سره د هغه تعلق وو.اوجعفي بن سعد العشيرة د قبيله مذحج شاخ دے.(٢) يمان بن اخنس، عبدالله بن محمد مسندي دبخاري د استاذ د نيكه نيكة وو.(٣) د دستور مطابق د ولاء اسلام په وجه مغيره فارسي نه جعفي ونيل شروع شو.ځكه چه هغه د يمان جعفي په لاس اسلام قبول كړے وو.امام بخاري رحمه الله ته هم په دے وجه جعفي وائي.

استطراد احناف رحمهم الله د ولاء اسلام قائلين دي.د دوى دليل دابوداود روايت دے.((**عن تميم الداري، أنه قال: يارسول الله ﷺ ـ وقال إن تميماً قال يزيد: يا رسول الله ﷺ ما السنة في الرجل يُسلم على يدي الرجل من المسلمين؟ قال هو أولى الناس بمحياه ومماته**))(٤)

د امام بخاري رحمه الله دنيكة د حالاتو نه هم تاريخ خاموش دے.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي ((**وأما والده ابراهيم بن المغيرة، فلم نقف على شئ من أخباره**))(٥)

دامام بخاري رحمه الله پلار ابوالحسن اسماعيل بن ابراهيم په محدثينو عالمانوكښے وو.ابن حبان رحمه الله په كتاب الثقات كښے دهغوى ذكر كړے دے.(٦) دوى به د حماد بن زيد رحمه الله اوامام مالك رحمه الله نه روايت كولو.(٧) اوددوى نه د عراق محدثينو روايت كړے دے.(٨) هغوى د عبدالله بن مبارك زيارت كړے وو.امام بخاري رحمه الله ليكي .((**رأى حماد بن صافح ابن المبارك بكلتا يديه**))(٩)

حافظ ذهبي رحمه الله فرمائي.((**كان أبو البخاري من العلماء الورعين**))(١٠)د پرهيزګارۍ نے دا حالت وو چه د وفات په وخت كښے ئے ډير مال په ميراث كښے پريخودے وو .خو فرمائيل به ئے چه په

---

(١) پورتنئ حواله

(٢) اوګورئ عمدة القاري (١٢٤/١) كتاب الإيمان باب أمور الإيمان ـ

(٣) نو ددوى نسب نامه دا ده.عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن اخنس بن خنيس الجعفي البخاري.اوګورئ عمدة القاري (١٢٣/١) كتاب الإيمان باب أمور الإيمان ـ

(٤) اوګورئ سنن أبي داود كتاب الفرائض .باب الرجل يسلم على يد الرجل رقم. ٢٩١٨)ـ

(٥) هدى الساري (ص.٤٧٧)ـ

(٦) الثقات لابن حبان(٩٨/٨)ـ

(٧) هدى الساري (ص.٤٧٧)ـ

(٨) پورتنئ حواله ـ

(٩) تاريخ كبير بخاري (٣٤٣/١) رقم ١٠٨٤ـ

(١٠) مقدمة شرح قسطلاني (٣١/١) ـ

دے کښے یوه روپئ هم د حرام یا مشتبه مال نه ده.(١) هم دا حلال او پاك مال د امام بخاری رحمه الله په تربیت کښے خرچ شو.

پیدائش او وفات د بعضے عالمانو رحمهم الله خیال دے چه د امام بخاری رحمه الله پیدائش په دولسم شوال ۱۹۴ھ کښے شوے دے.خو د راجح قول مطابق د دوی پیدائش په دیارلس شوال ۱۹۴ھ کښے د جمعے په ورځ شوے دے.(٢) الله تعالی ورته د شوال میاشت ورکړه.کومه چه د حج په میاشتو کښے اولنۍ میاشت ده.اود رمضان المبارك او ذوالقعدے په مینځ کښے واقع شوے ده.او بیا ئے د جمعے ورځ د ولادت دپاره مقرر کړه.چه د ورځ سرداره ده.

وفات ئے په ۲۵۶ھ کښے د خالی په شپه شوے وو.دا د وړوکی اختر شپه وه.دغه شان ټول عمر ۱۳ ورځے کم ۶۲ کاله شول.د وړوکی اختر په ورځ په اولنی شوال په کال ۲۵۶ھ د مازیگرد مانځه نه پس په ،،مقام خرتنگ،، کښے دفن کړے شو.

چا په اختصار سره د پیدائش، وفات او عمر ذکر داسے کړے دے.

کان البخاری حافظاً ومحدثاً **جمع الصحیح مکمل التحریر**

میلاده صدق(١٩٤) **ومدة عمره** **فیها حمید**(٦٢) **وانقضی فی نور**(٢٥٦)(٣)

مختصر حالات او تعلیم: امام بخاری اوس لا ماشوم وو.چه د دوی پلار اسماعیل بن ابراهیم وفات شو.او د تربیت ټوله ذمه واری ددوی په مور بی بی باندے راغله.بل طرف ته هم په دے ماشوموالی کښے د امام بخاری رحمه الله د سترګو نظر ختم شو.په دے باندے ئے مور بی بی ډیره پریشانه شوه.هغه ډیره عبادتګذاره او د الله تعالی نزدے میرمن وه.په عاجزئ او زارئ سره ئے دعاګانے کولے.یوه شپه ورته په خوب کښے دحضرت ابراهیم علیه السلام زیارت اوشو.نو هغوی ورته زیرے ورکړلو.چه ستا د دعا ګانو په برکت الله تعالی ستا د بچی بصارت واپس کړلو.(٤)

علامه تاج الدین سبکی رحمه الله لیکی.چه په ګرمئ اونمر کښے د علم په طلب کښے د سفرونو په وجه ئے دوباره د سترګو نظر ختم شو.خراسان ته اورسیدلو.چا ورته د سر ویخته خرئیلو اود ګل ختمی پورے کولو مشوره ورکړله.په دے ئے بصارت دوباره راغلو.(٥)

په ماشوموالی کښې علمی کمال په ماشوموالی کښے د مکتب د زمانے نه ورسره د حدیث د حفظ شوق پیدا شو. حالانکه په دغه وخت کښے ئے عمر د لسو کالونه زیات نه وو.د مکتب نه

---

(١) هدی الساری (ص، ٤٧٧) ومقدمة شرح قسطلانی (٣١/١)

(٢) قال الحافظ رحمه الله فی ..هدی الساری.. (ص.٤٧٧) قال المستنیربن عتیق أخرج لی لک محمد بن اسماعیل بخط أبیه. وجاء ذلک عنه من طرق .. او د شوال قول ابویعلی خلیلی په ..الإرشاد.. کښے نقل کړے دے . اوګورئ مقدمة لامع الدراری (ص.٢٨)_

(٣) مقدمة صحیح بخاری ازحضرت احمدعلی صاحب سهارنپوری رحمه الله (ص.٣)

(٤) هدی الساری (٤٧٨) _

(٥) طبقات الشافعیة الکبری (٤/٢)_

د وتلو نه پس ئے د محدث داخلي رحمه الله او دهغه نه علاوه د نورو محدثينو په درسونو کښې شريکيدل شروع کړل.(۱)

يوه ورځ امام داخلي رحمه الله يو سند بيان کړلو.((سفيان عن أبي الزبير عن ابراهيم)) امام بخاري رحمه الله چه په يو گوټ کښې ناست وو. عرض اوکړلو.((أبوالزبير لم يروعن ابراهيم)) استاذ ناتجربه کاره ماشوم اوګنړلو بلکه وے رټلو.نو امام بخاري ورته په وقار سره عرض اوکړلو.که تاسو سره اصل وی نو په هغې کښې ئے اوګورئ. چونکه خبره معقوله وه.نومحدث داخلي رحمه الله کور ته دننه لاړلو اوچه اصل ئے اوکتلو.نود امام بخاري رحمه الله خبره ټيك وه.واپس راغلو.او تپوس ئے اوکړلو.هلکه اصل سند کوم يو دے؟ امام بخاري رحمه الله ورته اوفرمائيل.((هوالزبير وهو ابن عدي عن ابراهيم)) محدث داخلي قلم راواخستلو.اوهغه ئے ټيك کړلو.اوورته ئے اوفرمائيل.((صدقت)) تا رښتيا اووئيل.چا د امام بخاري رحمه الله نه تپوس اوکړلو.په دغه وخت کښې ستاسو عمر څومره وو؟ نو دوی اوفرمائيل.يوولس کاله.(۲)

علامه بيکندي رحمه الله فرمائي.چه محمد بن اسماعيل به کله درس ته راشي.نوبه ما باندے د تحير کيفيت شروع شي.او زه د حديث په بيانولو کښې ويريږم.(۳) يوه ځل سليم بن مجاهد علامه بيکندي ته راغلو.نوهغوی ورته اوفرمائيل: که لږ غوندے وړاندے راغلے وے.نو ما به ته داسے هلك سره ملاؤ کړے وے.چه هغه ته اويا زره احاديث ياد دی.(۴)

يوځل سليم بن مجاهد علامه بيکندي رحمه الله امام بخاري رحمه الله ته اوفرمائيل.ته زما په تصنيف باندے نظر اوکړله.اواوګوره.که چرته غلطي وی.نوهغې اصلاح اوکړه.چا ډيرپه تعجب سره اووئيل: دا هلك څوك دے؟! يعني چه امام بيکندي رحمه الله د دے باوجود د خپلے زمانے امام دے.ده ته د خپل کتاب داصلاح دپاره وائي.نو بيکندي رحمه الله ورته اوفرمائيل.دده ثاني نشته.(۵)

علامه قسطلاني رحمه الله نقل کړی دی.چه امام بخاري رحمه الله ته په ماشوموالي کښې اويا زره احاديث ياد وو.(۶)

بې مثاله حافظه حافظ رحمه الله په مقدمه د فتح الباري کښې ليکلي دی.چه دحاشد بن اسماعيل بيان دے.چه مونږ د امام بخاري رحمه الله سره د بصرے مشائخو ته تلو.مونږ به ليکل کول.او امام بخاري رحمه الله به ليکل نه کول.د پيغور په شکل به ملګرو امام بخاري رحمه الله ته وئيل.ته خامخا خپل وخت ضائع کوے.او احاديث نه ليکے.کله چه خبرے زياتے شوے.نوامام

---

(۱) هدى السارى (ص.٤٧٨)_

(۲) پورتنۍ حواله_

(۳) هدى السارى (٤٨٣)_

(۴) پورتنۍ حواله_

(۵) هدى السارى (ص.٤٨٣)_

(۶) مقدمة شرح قسطلانى(ص.۳۳)

بخاري رحمه الله په غصه شو اووے فرمائيل.ليکلے شوے احاديث راوړئ. تر هغه وخته پورے پنځلس زره احاديث ليکلي شوي وو چه امام بخاري رحمه الله دغه احاديث اورول شروع کړل.نو ټول حيران شول.بيا به د احاديثو ليکونو د خپلو ليکلو تصحيح د امام بخاري رحمه الله د حافظے نه کوله.او په امام بخاري رحمه الله به ئے اعتماد کولو (۱)

دغه شان يوځل امام بخاري رحمه الله بغداد ته تشريف يوړلو.دهغه ځائے محدثينو رحمهم الله دامام بخاري رحمه الله نه د امتحان اخستلو اراده اوکړله.اولس کسان ئے مقرر کړل. او هريو ته ئے لس لس احاديث حواله کړل.چه دهغے په متونو او اسانيدو کښے ردوبدل شوے وو.کله چه امام بخاري رحمه الله تشريف راوړلو.نو يوکس پاسيدلو. او
هغۀ احاديث ئے وړاندے کړل.کومو کښے چه تبديلي شوے وه.امام بخاري رحمه الله اوفرمائيل.

«لا أعرفه» دغه شان لسو کسانو خپل خپل متغير الاسانيد والمتون احاديث بيان کړل.او امام بخاري رحمه الله به دهر يو په جواب کښے فرمائيل.«لا أعرفه» عوامو خو دا اوګڼړله.چه دے کس ته څه هم نه ورځي.خوچه په هغوی کښے کوم عالمان وو.هغوی پوهه شول.چه امام بخاري رحمه الله ددوی په چال باندے پوهه شوے دے. ددے نه پس امام بخاري رحمه الله يو يو ته متوجه کيدل.اوهغه ته به ئے خودل. چه تا اولنۍ روايت داسے وئيلے وو.هغه غلط وو.اوصحيح داسے دے.اوپه دے ترتيب سره ئے د لسوواړو د احاديثو اصلاح اوکړله.نوټولو ته معلومه شوه.چه دے څومره د فن ماهر دے.

حافظ ابن حجرعسقلاني رحمه الله فرمائي.چه تعجب په دے باندے نه دے.چه د هغوی په غلطۍ پوهه شو.او دهغے اصلاح ئے اوکړله.ځکه چه هغوی حافظ حديث وو.د خو کار هم دا وو.بلکه تعجب په حقيقت کښے په دے خبره دے.چه غلط احاديث ئے يوځل واوريدل.اوترتيب وار ئے محفوظ کړل.او بيا ئے په ترتيب سره هغه بيان کړل.(۲)

رحلات يا علمي سفرونه: دمحدثينو رحمهم الله په اصطلاح کښے ..رحلة.. هغه سفر ته وئيلی شي.چه هغه د طلب حديث دپاره اوشي.په صحابه کرامو رضي الله عنهم او تابعينو رحمهم الله کښے ددے خاص ذوق وو.امام بخاري رحمه الله هم ددے خاص اهتمام کړے وو.چونکه د اسلامي فتوحاتو د وجے محدثين لرے لرے خواره شوي وو.نودوي به دهغوی په خدمت کښے حاضري کوله. اود احاديثو سماع به ئے کوله.حضرات صحابه کرامو رضي الله عنهم د يو يو حديث دپاره د يوے يوے مياشتے مزلونه کړي دي.په بخاري شريف کښے دي.چه

«رحل جابر بن عبد الله بن أنيس مسيرة شهر في حديث واحد» (۳)

په قرآن کريم کښے فرمائيلي شوي دي ﴿فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَآئِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ﴾ (۴)

---

(۱) هدى السارى (ص.۴۷۸)_

(۲) هدى السارى (ص.۴۸۶)_

(۳)اوګورئ: صحيح بخاري(۱/۱۷) کتاب العلم باب الخروج فى طلب العلم)_

(۴) سورة توبه:۱۲۲)_

په دے آيت كريمه كښے دطلب علم اوتفقه في الدين دپاره د وتلو او بيا ددے د تعليم او تبليغ تاكيد شوے دے.

د مشهور بزرگ ابراهيم بن ادهم رحمه الله ارشاد دے... محدثين رحمهم الله د حديث د طلب دپاره په سفر كولو ددے امت نه دالله تعالى مصيبتونه لرے كوى.(١)

دامام بخارى رحمه الله رحلات امام بخارى رحمه الله اول تول كتب متداوله او بخارا د مشانخوكتابونو ياد كړل.بيا ئے د شپاړس كالو په عمر كښے د حجاز مقدس قصد اوكړلو.(٢) مور او رور احمد بن اسماعيل ورسره وو.مور او رور د حج د فراغت نه پس وطن ته واپس راغلل.او امام بخارى رحمه الله د علم حاصلولو دپاره په مكه معظمه كښے ايسار شو.په مكه مكرمه كښے د دوى استاذان .ابوالوليد احمد بن محمد ازرقى. امام حميدى. حسان بن حسان البصرى. خلاد بن يحى او عبدالرحمن مقرى رحمهم الله وو.(٣)

بيا ئے داتلس كالوپه عمر كښے د مدينے منورے سفر اوكړلو.او دهغه ځائے د مشهورو محدثينو عبدالعزيز اويسى، ايوب بن سليمان بن بلال او اسماعيل بن ابى اويس رحمهم الله وغيره نه ئے استفاده اوكړله.١٨كالو په عمر كښے ئے «قضايا الصحابة والتابعين» اوليكلو.هم په دے سفر كښے ئے په مدينه منوره كښے د سپوږمۍ په شپو كښے د «التاريخ الكبير» مسوده اوليكله.دا دامام بخارى رحمه الله دويم تصنيف دے.(٤)

بيا امام بخارى بصره ته تشريف يوړلو.هلته ئے د ابوعاصم النبيل، محمدبن عبدالله انصارى،بدل بن المحبرعبدالرحمن بن حماد الشعيثى،محمدبن عرعره،حجاج بن منهال ، عبدالله بن رجاء غدانى او عمربن عاصم كلابى رحهم الله وغيره نه احاديث واوريدل . (٥)

امام بخارى رحمه الله په حجاز كښے شپږ كاله پاتے شو.بصره ته ئے څلور ځله سفر اوكړلو.اودكوفے اوبغداد په باره كښے پخپله فرمائى.«ولا أحصى كم دخلت إلى الكوفة وبغداد مع المحدثين»(٦)

دكوفے مشائخ رحمهم الله په چا باندے چه امام بخارى اعتماد كړے دے.دا دى . عبيدالله بن موسى، ابونعيم احمد بن يعقوب، اسماعيل بن ابان، حسن بن الربيع ،خالد بن مخلد،

---

(١) فتح المغيث(٢/٨٦)كذا فى ..الإمام البخارى إمام الحفاظ والمحدثين..للدكتورتقى الدين الندوى حفظه الله).

(٢) څكه چه امام صاحب په خپله فرمائى((فلما طعنت فى ست عشرة سنة حفظت كتب ابن المبارك، ووكيع. وعرفت كلام هولاء يعنى أصحاب الرأى قال: ثم خرجت مع أمى وأخى إلى الحج _ قلت (القائل هوالحافظ ابن حجر رحمه الله) فكان أول رحلته على هذا سنة عشر ومائتين ... هدى السارى (ص.٤٧٨)_

(٣) اوګورئ سيرأعلام النبلاء (١٢/٣٩٥) مقدمة شرح قسطلانى (ص.٣٢)_

(٤) اوګورئ سيرأعلام النبلاء (١٢/٣٩٥) وهدى السارى (ص.٤٧٨)_

(٥) سيرأعلام النبلاء (١٢/٣٩٤) ومقدمة قسطلانى (ص.٣٢) _

(٦) هدى السارى (ص.٤٧٨)_

سعيد بن حفص، طلق بن غنام، عمروبن حفص، عروه ،قبيصه بن عقبه ، ابوغسان اوخالد بن يزيد مقرى ﷫ تعالى وغيره (١)

د بغداد په مشائخو ﷫ كښې امام احمد بن حنبل، محمدبن سابق، محمد بن عيسى بن الطباع او سريج بن نعمان ﷫ وغيره قابل ذكر دى. (٢)

د شام په مشائخو ﷫ كښې محمد بن يوسف فريابى، ابونصراسحاق بن ابراهيم ،آدم بن ابى اياس، ابواليمان الحكم بن نافع، حيوة بن شريح، على بن عباس او بشربن شعيب ﷫ وغيره دى. (٣)

د مصر په مشائخو كښې عثمان بن صالح، سعيد بن ابى مريم، عبدالله بن صالح، احمد بن صالح، احمد بن شعيب، اصبغ بن الفرج، سعيدبن عيسى، سعيد بن كثير، يحى بن عبدالله بن بكير، احمد بن اشكاب اوعبدالله بن يوسف ﷫ تعالى وغيره دى. (٤)

او د جزيرے په مشائخو ﷫ كښې احمد بن عبدالملك حرانى، احمد بن يزيد الحرانى ، عمروبن خلف، او اسماعيل بن عبدالله الرقى قابل ذكر دى. (٥)

په مرو كښے ئے د على بن الحسن بن شقيق، عبدان او محمد بن مقاتل ﷫ وغيره نه ئے سماع كړے ده. (٦)

په بلخ كښے ئے د مكى بن ابراهيم، يحى بن بشر، محمد بن ابان، يحى بن موسى، او قتيبه رحهم الله وغيره نه د احاديثو سماع كړے ده.

په هرات كښے ئے د احمدبن ابى الوليد حنفى نه د احاديثو سماع كړے ده. (٧)

په نيشاپور كښے ئے د يحى بن يحى، بشربن الحكم، اسحاق بن راهويه، محمد بن نافع، محمد بن يحى ذهلى ﷫ وغيره نه احاديث اوريدلى دى. (٨)

غرض دا چه امام بخارى ﷫ تقريباً د ټولو اسلامى ملكونو سفر كړے دے. او د يو زر اتيا مشائخو نه ئے احاديث اوريدلى دى. (٩)

تنبيه: علامه سبكى ﷫ د امام بخارى ﷫ د الجزيره د سفر نه انكار كړے دے. اووئيلے ئے دى چه امام بخارى ﷫ جزيرے ته نه دے داخل شوے. (١٠)

---

(١) اوګورئ سير أعلام النبلاء (٣٩/١٢) وتهذيب الأسماء (٧٢/١)_

(٢) تهذيب الأسماء (٧٢/١) سيرأعلام النبلاء (٣٩٤/١٢)_ .

(٣) سير(٣٩٥/١٢) وتهذيب الأسماء (٧١/١)_

(٤) پورتنى حواله جات _

(٥) تهذيب الأسماء (٧٢/١)_

(٦) پورتنئ حواله_

(٧) پورتنئ حواله

(٨) پورتنئ حواله_

(٩) اوګورئ سيرأعلام النبلاء (٣٩٥/١٢) ومقدمة فتح البارى (ص،٤٧٩) _

(١٠) اوګورئ طبقات الشافعية الكبرى (٣/٢)_

خوامام نووي رحمه الله اوحافظ ابن حجر رحمه الله ددے سفر قائل دی.(۱)

په دې رحلاتو کښې د امام بخاري رحمه الله تنګدستي امام بخاري رحمه الله د علم د طلب په زمانه کښې لوږے هم تيرے کړي دي. اوپه پاڼړو او واښو ئے هم ګذاره کړے ده. بعضے وخت ورته د خپلو جامو خرڅولو هم نوبت راغلے دے. د ژوند په ډيره لويه حصه کښې ئے ترکاري نه د خوړلے. يوځل بيمار شو. طبيبانو د دوی قاروره (هغه شيشه چه متيازے په کښې بندے کړي. اوطبيبان ئے ګوري) اوکتله .نووے وئيل. دا قاروره د داسے پادري ښکاري. چه هغه ترکاري نه استعمالوي. طبيبانو دهغے علاج ترکاري اوخودله. نوامام بخاري رحمه الله انکار اوکړلو اوچه کله ورته عالمانو او مشائخو رحمهم الله ډير منت اوکړلو. نودا ئے منظور کړه. چه د روټۍ سره ګوړه استعمالوم.(۲)

حقيقت دے چه ((لايستطاع العلم براحة الجسم))(۳)

هم دا وجه ده. چه امام بخاري رحمه الله دے لوئے مرتبے ته اورسيدلو. چه لوئے واړه ټول د دوی په تعريف کښے رطب اللسان په نظر راځي. (يعني د ټولو ژبے بغير د څه خجالت نه د هغوی تعريف کوی)

لکه امام احمدبن حنبل رحمه الله فرمائي. ((ما أخرجت خراسان مثل محمد بن اسماعيل))(۴)

امام مسلم رحمه الله فرمائي. ((أشهد أنه ليس فى الدنيا مثلك))(۵)

امام حاکم رحمه الله نه امام بيهقي رحمه الله نقل کړي دي. چه امام مسلم رحمه الله يوځل امام بخاري رحمه الله ته راغلو. اوددوی تندے ئے ښکل کړلو. او ورته ئے اوفرمائل. ((دعني أقبل رجليك يا استاذ الأستاذين وسيد المحدثين وطبيب الحديث فى علله))(۶)

دامام بخاري رحمه الله فضل او شرف: امام بخاري رحمه الله په اهل فارس کښے دے. او نبي کريم ﷺ

---

(۱) حافظ رحمه الله فرمائي. ((وقال سهل ابن السرى قال البخاري:دخلت إلى الشام ومصر والجزيرة مرتين.)) (هدى الساري. ص.۱۷۸) اوامام نووي رحمه الله د الجزيره سره دنورو ډيرو ملکونواو دهغے د مشائخو ذکر کولو نه پس فرمائي.((قد رحل البخاري رحمه الله إلى هذه البلاد المذكورة فى طلب العلم وأقام فى كل مدينة منها على مشائخها .. (تهذيب الأسماء (۷۲/۱)_

(۲) هدى الساري (ص.٤٨۱ وتهذيب الأسماء (۶۸/۱)_

(۳) قاله الإمام يحى بن أبي كثير.كما رواه مسلم فى صحيحه(۲۲۳/۱)كتاب الصلاة باب أوقات الصلوات الخمس)

(۴) هدى الساري (ص.٤٨۲.٤٨۳) وسيرأعلام النبلاء (٤۲۱/۱۲) وتاريخ بغداد (۲۱/۲) وتهذيب الأسماء واللغات (۶۸/۱) _

(۵) هدى الساري (ص.٤٨۵) وتايخ بغداد (۲۹/۲)_

(۶) هدى الساري (ص.٤٨٨) وسير أعلام النبلاء (٤۳۲/۱۲) وتهذيب الأسماء (۷۰/۱) وطبقات الشافعية للسبكي (۳۱۲/۲)_

حضرت سلمان فارسی رضی الله عنه ته مخاطب شوے وو.اوفرمانیلی ئے وو.«لوکان الدین عند الثریا لذهب به رجل من فارس أوقال من أبناء فارس»(۱)

دحضرات محدثینو رحمهم الله ارشاد دے.چه ددے اولین مصداق امام ابوحنیفه رحمه الله دے. اوبیا امام بخاری رحمه الله دے.

دغه شان په قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ﴾(۲)

کله چه صحابه کرامو رضی الله عنهم ددے آیت متعلق د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه تپوس اوکړلو.نوپه حضرت سلمان فارسی رضی الله عنه باندے ئے لاس کیخودلو.او وے فرمائیل.«لوکان الإیمان عند الثریا لناله رجال من هولاء»(۳)ددے مصداق هم امام ابوحنیفه رحمه الله او امام بخاری رحمه الله دی.

د امام بخاری رحمه الله وراق محمد بن ابی حاتم رحمه الله بیان دے.چه ما خوب اولیدلو . چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم روان دے.اوامام بخاری رحمه الله په هغوی پسے روستو روان دے.په کوم ځائے چه به د نبی صلی الله علیه وسلم قدم مبارك راتلو.نوپه هغه ځائے به د امام بخاری رحمه الله قدم هم راتلو.(۴) ددے نه د امام بخاری رحمه الله دا ښکاره کیږی.چه امام بخاری رحمه الله د سنتو متبع دے.

فربری رحمه الله فرمائی.چه ما په خوب کښے اولیدل.چه نبی صلی الله علیه وسلم ماته فرمائی.«أین ترید؟»ما ورته عرض اوکړلو.«أرید محمد بن اسماعیل»نونبی صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل.«اقرأه منی السلام»(۵)

احتیاط او تقوی : دامام بخاری رحمه الله قول دے.«ما اغتبت أحداً قط منذ علمت أن الغیبة حرام»(۶)

دغه شان فرمائی.چه«إنی لأرجو أن ألقی الله ولایحاسبنی أن اغتبت أحداً»(۷)

امام بخاری رحمه الله د ګناهونو او منکرانونه د بچ کیدو ډیر اهتمام کړے وو.ځکه چه ګناهونو سره حافظه خرابیږی.امام بخاری رحمه الله د ګناهونو نه ډیرزیات احتیاط کړے وو.ځکه دهغوی حافظه متاثره نشوه.او په حفظ کښے ورته زبردست کمال حاصل وو .

---

(۱)صحیح مسلم (۳۱۲/۲) کتاب الفضائل باب فضل فارس)_

(۲) سورة جمعة:۳)_

(۳) صحیح بخاری، کتاب التفسیر، سورة الجمعة باب قوله ﴿وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ﴾ رقم ۴۸۹۷) وصحیح مسلم (۳۱۲/۲) کتاب الفضائل باب فضل فارس)_

(۴) هدی الساری (ص.۴۸۹) وتاریخ بغداد (۱۰/۲)_

(۵) هدی الساری (۴۸۹/۲) وتاریخ بغداد (۱۰/۲) وسیرأعلام النبلاء (۴۴۳/۱۲) وتهذیب الأسماء (۶۸/۱) وطبقات السبکی (۲۲۳/۲)_

(۶) هدی الساری (ص.۴۸۰)_

(۷) هدی الساری (ص.۴۸۰) وتاریخ بغداد (۱۰/۲) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۳/۱۲) وتهذیب الأسماء (۶۸/۱) وطبقات السبکی (۲۲۳/۲)_

حضرت امام شافعي رحمه الله فرمائي.

شکوت إلی وکیع سوء حفظی فأوصاني إلی ترك المعاصی

فإن العلم نور من إله ونور الله لا يعطی لعاص

دعلمی وقار حفاظت ونيلي شي.چه يوځل امام بخاري رحمه الله دريابي سفر کولو.اويو زر اشرفئ دوني سره وې. يوکس ډيره د نياز مندئ طريقه اختيار کړه.او امام بخاري رحمه الله ته په هغه اعتماد پيدا شو.دخپلو حالاتو نه ئې هغه خبر کړلو.دا ئې ورته هم اوخودل.چه ما سره يوزر اشرفئ دي.يوورځ صبا چه هغه کس راپاسيدو.نوهغه چغې شروع کړې.اودا ئې ووئيل.چه زما د يو زر اشرفو تهيلئ غائبه شوه.دجهاز خلقو لټون شروع کړلو.امام بخاري رحمه الله ته موقع ملاؤ شوه.او پټه ئې هغه تهيلئ درياب ته اوغورځوله.د لټون باوجود تهيلئ پيدا نشوه.نوخلقو هغه ملامته کړلو.دسفر په ختميدو هغه کس د امام بخاري رحمه الله نه تپوس کوي.چه ستا هغه اشرفئ څه شوې؟امام بخاري رحمه الله ورته اوفرمائيل.هغه ما درياب ته اوغورځولې.هغه ورته اووئيل.دومره ډير رقم تا ضائع کړلو.دوي ورته اوفرمائيل.زما د ژوند اصلي ګټه خو د ثقاهت دولت دې. د څو اشرفو په عوض ماهغه څنګه ضائع کولې شو.(۱)(۲)

دامام بخاري رحمه الله پلار په ميراث کښې ډير مال پريخودې وو.امام رحمه الله هغه مال په مضاربت باندې ورکړلو.يوځل مضارب پنځويشت زره درهم يوړل.اوپه بل ښار کښې آباد شو.اودغه شان د امام بخاري رحمه الله رقم ضائع شو.خلقو ورته اووئيل.چه د مقامي حاکم نه خط واخله.او دهغه ځائې حاکم ته ئې اوليګه.نو دا رقم به درته په آسانئ سره ملاؤ شي.امام بخاري رحمه الله اوفرمائيل.که نن زه د حاکمانو په ذريعه خپل رقم واپس کړم.نو صبا به هم دا حاکمان زما په دين کښې دخل اندازي شروع کړي.اوزه خپل دين د دنيا دپاره ضائع کول نه غواړم.بيا دا فيصله اوشوه.چه مقروض به لس درهم په مياشت کښې ادا کوي.خوپه دې کښې يوه درهم هم

---

(۱) دا واقعه د امدادالباري (۴۶۱/۱) او فضل الباري (۵۵/۱) کښې دحافظ رحمه الله د فتح الباري په حواله سره منقول ده.خود لټون باوجود راته ملاؤ نشوه.دغه شان په تاريخ بغداد،تهذيب الکمال، سيرأعلام النبلاء،تهذيب التهذيب،تهذيب الأسماء واللغات،مقدمة فتح،مقدمة قسطلاني،او مقدمة لامع کښې د امام بخاري دترجمې لاندې دې واقعه ذکر نشته.

(۲) احقرمترجم په دې واقعه پسې د کمپيوټر په ذريعه فتح الباري اودې نه علاوه نهه سوه جلدونه اوکتل.ليکن په يوکتاب کښې هم دا واقعه نه وه.بيا مې په خپله علاقه کښې «مکتبة الإمام البخاري» کښې د علامه عبدالسلام مبارکپوري رحمه الله کتاب «سيرة الإمام البخاري» اوکتل.په دې کښې هغوي دا واقعه دامام بخاري رحمه الله په علمي اسفارو کښې (ص،۶۹) ذکر کړې ده.خوبيا لاندې په تحقيق کښې ئې فرمائيلي دي. ((تفرد بذکرة العجلوني رحمه الله في «فوائدالدراري»)) علامه مبارك پوري رحمه الله د دولسمې او علامه عجلوني د يوولسمې صدئ شخصيت دې.چونکه د امدادالباري اوفضل الباري ماخذ فتح الباري دې.اوزه په يقين او وثوق سره وايم.چه دا واقعه په فتح الباري کښې نشته.نواصل حواله په دې مقام کښې هم د مبارکپوري رحمه الله شوه.احقرمترجم شاه فيصل.

امام بخاری رحمه الله ته ملاؤ نشوه.(١)

د وراق بخاری محمدبن ابی حاتم رحمه الله بیان دے چه امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل .چه زه دحدیث د طلب دپاره آدم بن ابی ایاس ته ورغلم.اوخرچه راسره ختمه شوے وه .نوما وابنه او پانڑے خوړل شروع کړل.اوڅوك مے خبر نکړلو.په دریمه ورځ یو ناشنا سړے راغلو.او د اشرفو یوه تهیلۍ ئے راته په لاس کښے په زور راکړه.(٢)

د عمربن حفص الاشقربیان دے چه مونږ څو کسان د سبق ملګرو په بصره کښے احادیث لیلکل.مونږ سره امام بخاری رحمه الله هم وو.یوځل امام بخاری رحمه الله څو ورځو پورے رانغلو.په لټون سره معلومه شوه.چه هغوی سره خرچه ختمه شوے ده.اوخبره دے ته رسیدلے وه.چه امام بخاری رحمه الله خپلے جامے هم خرڅے کړے وے. مونږ ورله چنده اوکړه.اود جامو انتظام مونږ ورله اوکړلو.(٣)

داسے مشقتونه زغمل دامام بخاری رحمه الله په فطرت کښے داخل شوی وو.د بخارا نه بهر هغوی مهمان خانه جوړه کړے وه.نو ډیر خلق ددوی د مدد دپاره جمع شول. دوی په خپله هم خښتے اوچتولے.او اوړلے.یوشاګرد ورته عرض اوکړو.تاسو ولے تکلیف برداشت کوئ.نو ورته ئے اوفرمائیل.په اصل کښے په کارراتلونکے محنت خو هم دا دے.

د وراق بخاری محمد بن ابی حاتم رحمه الله بیان دے.چه بعضے وخت به مے په امام بخاری رحمه الله سره په سفر کښے په یوه کمره کښے شپه تیروله.مابه دشپے کتل.چه د شپے به امام بخاری رحمه الله پنځلس اوشل کرته راپاسیدلو.اوهر ځل به ئے ډیوه لګوله . او بیا به ئے په احادیثو نښے لګولے.بیا به ئے د پیشمنی په وخت کښے تهجد کولو.اوزه ئے چرته نه وم پاسولے.ما ورته یوځل عرض اوکړلو.چه تاسو دا دومره مشقت کوئ.ما راپاسوئ؟ نو هغوی راته اوفرمائیل.«أنت شاب فلا أحب أن أفسد علیك نومك» چه ته ځوان ئے.زه ستا خوب خرابول نه غواړم.(٤)

ښه سلوک او ایثار: په خپله خو به ئے څو څو ورځے بغیر دخوراك څکاك نه تیرولے.اوکله به صرف درے بادام خوړل د دوی دپاره کافی وو.خو د نورو سره د ښه سلوك په باره کښے د هرچانه وړاندے وو.ملا علی قاری رحمه الله فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله ته به په هره میاشت کښے د پنځو سوو روپو ګټه کیدله.او دا ټول رقم به هغوی په فقیرانو، مسکینانو،طالبانو او محدثینو باندے خرچ کولو.(٥)

(١) اوګورئ هدی الساری (ص.٤٧٩) وطبقات السبکی (٢٢٧/٢) وسیرأعلام النبلاء (٤٤٦/١٢)_

(٢) هدی الساری (ص.٤٨٠) وسیرأعلام النبلاء (٤٤٨/١٢) وطبقات السبکی (٢٢٧/٢)_

(٣) سیرأعلام النبلاء (٤٤٨/١٢) وتاریخ بغداد (١٣/٢) وطبقات السبکی (٢١٧/٢)_

(٤) هدی الساری (ص.٤٨١) وسیرأعلام النبلاء (٤٠٤/١٢) وتاریخ بغداد (١٣/٢_١٤) وتهذیب الأسماء واللغات (٧٥/١) وطبقات السبکی (٢٢٠/٢) _

(٥) مرقاة شرح مشکاة المصابیح (١٥/١)_

بې نفسي: د بې نفسۍ ئې دا حالت وو.چه دعبدالله بن محمد صيارفي رحمه الله بيان دے.چه يو ځل د امام بخاري رحمه الله وينزه دده په خواه کښې تيريدله.نو دوات ئې په لته اووهلو.او سياهي توئې شوله.امام بخاري رحمه الله وينزے ته اووئيل.څنګه ګرځې؟ نو وينزے ورته اووئيل.چه لاره نه وی (ځکه چه هرطرف ته کتابونه پراته وو) نوځه مے کړے وے.چه دا ئې واوريدلو.نو امام بخاري رحمه الله ورته اوفرمائيل.«اذهبي فقد أعتقتك» ځه ورته اووئيل.اے ابوعبدالله هغې ستا په شان کښې ګستاخي اوکړه.اوته ئې خفه کړے. خو تاسو هغه آزاده کړه.امام صاحب ورته اوفرمائيل.ما په دے کار باندے خپل ځان راضي کړلو.(۱)

په حديث دعمل اهتمام: عام طور د محدثينو په نيز ددے ډير زيات اهتمام وی.چه کوم حديث واوری.په هغې عمل کوی.امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائي.چه «ماكتبت حديثاً إلا وقد عملت به،حتى مربي النبي ﷺ احتجم وأعطى أباطيبة الحجام ديناراً فأعطيت حجاماً ديناراً حين احتجمت»(۲)

امام بخاري رحمه الله هم په دے باب کښې ډيرمستعد وو.دوی د نبی ﷺ په تابعدارئ کښې خښتے اوکانړی اوچت کړی دی.وابنه او پاڼړے ئې خوړلی دی.اود نښے ويشتلو مشق ئې کړے دے.

د وراق بخاري رحمه الله بيان دے.چه امام بخاري رحمه الله به د تيراندازئ او نشانه بازئ دپاره ډير زيات وتل.ما په خپل ژوند کښې صرف دوه ځله ليدلی وو.چه دهغه نښه خطا شوے وه.ګنی تيك به ئې خپله نښه ويشتله.يوځل د فربر نه بهرد تيراندازئ دپاره اووتلو.چه تيراندازی شروع شوه.نو امام رحمه الله تير په پل کښې په يو ميخ باندے اولګيدلو.او پل ته نقصان اورسيدلو.امام بخاري رحمه الله د سورلئ نه راکوز شو .اودميخ نه ئې تير راوويستلو.او واپس راغلو.اوماته ئې اووئيل.زما يو کار اوکړه.د پل مالك ته ورشه.چه مونږ ته يا دنقصان تيك کولو اجازت اوکړی.يا د نقصان تاوان واخلی.اومعافي راته اوکړی.وائي چه د پل مالك حميد بن الاخضر ته چه کله دا خبره اورسيدله.نو هغوی اووئيل.چه ابوعبدالله ته زما د طرفه سلام اووايه.او ورته اووايه.چه څه شوی دی.هغه معاف دی.اودا چه زما ټول مال دولت اوجائيداد په تا باندے د قربانی کولو دپاره تيار دی.چه امام بخاري رحمه الله دا واوريدلو.نو ډير خوشحاله شو.اود شکر دپاره ئې په دغه ورځ پنځه سوه احاديث واورول.او درے سوه درهمه ئې صدقه کړل.(۳)

(۱) هدی الساری (٤٨٠) وسير أعلام النبلاء (١٢/٤٥٣)_

(۲) سير أعلام النبلاء (١١/٢١٣) ترجمه امام احمد بن حنبل رحمه الله مشهور محقق شعيب الأرنووط حديث ((النبی ﷺ إحتجم وأعطى أباطيبة ديناراً) تخريج کړے دے.اوليکی.دا حديث امام مالك رحمه الله په موطا کښې امام بخاري رحمه الله او امام مسلم په خپل خپل صحيح کښې امام ابوداود رحمه الله او امام ترمذی رحمه الله اوامام دارمی په خپلو سننو کښې او امام احمد بن حنبل رحمه الله په خپل مسند کښې ذکر کړے دے.خو په دے کښې په بعضو کښې(فأمر بصاع من طعام)دی.اوپه بعضو کښې ((بصاع من شعير)) دی.او په بعضو کښې ((بصاعين من طعام)) دی په هيڅ يوروايت کښې دا نشته.چه دوی ورته يو دينار ورکړلو.اوګورئ حاشيه إعلام النبلاء (١١/٢١٣)_

(۳) هدی الساری (٤٨٠)_

دعبادت شوق د همیشه نې دا معمول وو .چه د شپې په آخری حصه کښې به ئې دیارلس رکعته کول (۱) او په رمضان کښې به ئې زیادت کولو.

حافظ ابوعبدالله حاکم رحمه الله په خپل سند سره نقل کوی .چه کله به رمضان شروع شو .نو امام بخاری رحمه الله به د قرآن یو ختم په تراویح کښې په هر رکعت کښې شل شل آیاتونو ونیلو سره ختمولو .بیا به ئې خانله د شپې په آخری حصه کښې نصف یا ثلث قرآن لوستلو .او په دې طریقه به ئې په هره دریمه ورځ قرآن ختمولو .بیا به ئې تول ورځ هم تلاوت کولو او روزانه به ئې د افطار په وخت کښې قرآن ختمولو . اوفرمانیل په ئې د قرآن په هر ختم دعا قبلیږی.(۲)

یوځل امام بخاری رحمه الله په باغ کښې نفلونه کول.د مانځه نه پس ئې چاته اوونیل .دا قمیص مې لږ اوچت کړه.اوګوره چه څه ضروری څیز خو نه دې؟چه اوکتلې شو .نو یوې ډنبرې شپاړس اوولس ځایه تکونه ورکړی وو .په بدن کښې هغه حصه پړسیدلې وه.کومه چه چیچلې شوې وه.چا ورته اوونیل.تانیت ولې نه ماتولو؟ وې فرمانیل.ما د یو سورت تلاوت کولو .هغه مې په مینځ کښې پریخودل مناسب نه ګڼړلو.(۳)

د دعا قبولیت : امام بخاری رحمه الله فرمانی.ما دوه ځله د خپل رب نه دعا کړې ده.او سمدستی قبوله شوې ده.ددې نه پس ما سره دا ویره شوه.چه هسې نه زما د اعمالو بدله ما ته په دنیا کښې رانکړې شی.ځکه مې ددې نه پس د دنیا دپاره د څه غوښتل نه دی خوښ کړې.(۴)

د علل حدیث په معرفت کښې انفرادیت: په اصطلاح کښې ،،علت،، د جرح یو پټ سبب ته وائی.په دې علم کښې د مهارت دپاره د ډیر زیات مهارت، سیال ذهن. او فی الفور پوره مهارت ضروری دې.د حدیث د راویانو پیژندګلو،د ولادت او وفات د وختونو علم،اسماء، القاب، کنیتونه، او دهغوی د ملاقات د تفصیل علم ضروری دې.د حدیث په الفاظو باندې پوره نظر کول ضروری دی.(۵)

امام ابن مهدی رحمه الله فرمائی.چه شل نامعلومه احادیث راته معلوم شی.نو ددې نه دا خبره ماته زیاته خوښه ده.چه د یو حدیث علت قادحه راته معلوم شی.(۶) امام ترمذی رحمه الله په کتاب العلل کښې فرمانیلی دی.چه په جامع ترمذی کښې چه ما داحادیثو څومره علتونه بیان کړی دی.یا د رجالو او تاریخ په باره کښې چه مې څه ونیلی دی.ددې زیاته حصه مې د امام بخاری رحمه الله یا د هغوی د تاریخ نه اخستې ده. خو په څو مقاماتو کښې مې د امام دارمی او

---

(۱) هدی الساری (ص،٤٨١) وتاریخ بغداد (۱۳/۲) وسیر أعلام النبلاء (٤٤١/١٢)۔

(۲) هدی الساری (ص،٤٨١)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (٤٤٢/١٢) وتاریخ بغداد (١٢/٢، ١٣) وطبقات السبکی (٢٢٣/٢) وهدی الساری (٤٨٠، ٤٨١)۔

(۴) سیر أعلام النبلاء (٤٤٨/١٢) وهدی الساری (٤٨٠)۔

(۵) اوګورئ مقدمة ابن الصلاح (ص،٤٢) النوع الثامن عشر،معرفة الحدیث المعلل ۔

(۶) تدریب الراوی (٢٥٢/١) النوع الثامن عشر،المعلل۔

امام ابوزرعه رحمهما الله نه هم استفاده کړې ده.(۱)
د احمدبن حمدون رحمه الله بیان دے چه ما امام بخاري رحمه الله د سعید بن مروان په جنازه کښې اولیدلو.او دهغه شیخ محمد بن یحی ذهلي رحمه الله د هغوی نه د اسماء او کنیتونو او دحدیث دعللو په باره کښې تپوسونه کول.اوامام بخاري رحمه الله به داسې جوابونه ورکول.لکه چه ﴿قل هو الله أحد﴾ وائي.(۲)
ابوحامد اعمش رحمه الله بیان کوی.چه امام مسلم رحمه الله د امام بخاري رحمه الله مجلس ته راغلو. او یو حدیث «عبیدالله بن عمر عن أبي الزبیر،عن جابر قال بعثنا رسول الله ﷺ في سریة ومعنا أبوعبیدة» واورول.او عرض ئې اوکړلو.که تاسو سره دا حدیث وی .نو دا متصل کړئ.مطلب ئې دا وو.چه عبیدالله تابعي دے.نودا حدیث امام بخاري رحمه الله سره شته اوکه نه؟ او که وی نو متصل السند دے اوکه نه؟ او که سند وی. نومعلل دے که صحیح؟ اوکه معلل وی.نو علت ئې معلوم دے اوکه نه؟ امام بخاري رحمه الله هم په هغه وخت کښې د حدیث سند متصل بیان کړلو.«حدثنا ابن أبي أویس حدثني أخي عن سلیمان بن بلال عن عبیدالله»(۳)
هم ددې مجلس دویمه واقعه ده.چه یو سړی سند اووئیل.اوحدیث ئې واورولو . «حجاج بن محمد عن ابن جریج،عن موسی بن عقبة عن سهیل بن أبي صالح ، عن أبیه عن أبي هریرة رضي الله عنه عن النبي ﷺ قال: کفارة المجلس إذا قام العبد أن یقول: سبحانك اللهم وبحمدك أشهد أن لا إله إلا أنت أستغفرك وأتوب إلیك» چه دا حدیث ئې واوریدلو.نو امام مسلم رحمه الله اوفرمائیل.ددې حدیث د دې نه اوچت سند په ټوله دنیا کښې نشته.او ددې ئې دوه سندونه ذکر کړل.یو «محمد بن سلام حدثنا مخلد بن یزید أخبرنا ابا جریج حدثني موسی بن عقبة عن سهیل بن أبي صالح عن أبیه عن أبي هریرة رضي الله عنه» او بل سند احمد بن حنبل ویحیی بن معین قالا حدثنا حجاج بن محمد»
امام بخاري رحمه الله اوفرمائیل.«إلا أنه معلول»امام مسلم چه دا واوریدلو.نو اوریږدیدو .او ددې دعلت تپوس ئې اوکړلو.امام بخاري رحمه الله اوفرمائیل.الله تعالی چه په چا باندې پرده اچولې وی.هغه هم دغه شان پریږده.خو امام مسلم رحمه الله اصرار اوکړلو.نو ددې د معلولیت وجه ئې دا اوخودله.چه «لا یذکر لموسی بن عقبة سماع من سهیل» یعنی د موسی بن عقبه د سهیل بن ابی صالح نه سماع ثابته نه ده.او بیا هغوی غیر معلول سند بیان کړلو. چه «حدثنا موسی بن

---

(۱) فاتحة کتاب العلل المطبوع بجامع الترمذي (۲/۲۳۳)_
(۲) سیرأعلام النبلاء (۱۲/۴۳۲، ۴۵۵) وتهذیب الأسماء واللغات (۱/۶۹) وتاریخ بغداد (۲/۳۱) وطبقات السبکي (۲/۲۲۹) وهدی الساري (ص،۴۸۸)_
(۳) هدی الساري (ص،۴۸۸) ومقدمة قسطلاني (ص،۳۶) وتاریخ بغداد (۲/۲۹)_

اسماعیل حدثنا وهیب حدثنا سهیل عن عون بن عبدالله» (۱)
د اسماء او کنیتونو د معرفت په باره کښې واقعه مشهوره ده.چه امام فریابی رحمه الله د امام بخاری رحمه الله په موجودګئ کښې یوحدیث بیان کرلو.«حدثنا سفیان عن أبی عروة عن أبی الخطاب عن أبی حمزة» په حاضرینوکښې چا د سفیان نه پس چه کوم راویان وو.هغوی کښې څوك نه پیژندل.امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل.ابوعروه معمربن راشد دے.ابوالخطاب قتاده بن دعامه سدوسی دے.او د ابوحمزه نه مراد حضرت انس بن مالك رضی الله عنه دے.دغه شان وے فرمائیل.د سفیان دا عادت دے.چه هغه د مشهورو شیوخو کنیت ذکر کوی.(۲)
په علم حدیث کښې دنقد وجرح حیثیت: د حدیث د راویان په بیان کښې د هغوی دصداقت اوثقاهت،حفظ اوضبط ضرورت دبیان محتاج نه دے.د قرآن کریم ارشاد دے.﴿یَاأَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِن جَاءَکُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَیَّنُوا﴾(۳) اګرچه په جرح اونقد کښې یوقسم غیبت هم وی.خود دینی ضرورت د وجې جرح صرف جائزنه بلکه ضروری ده.دحدیث د حفاظت دپاره دا اهتمام کړے شوے دے.ګنې اهل باطل نه بلکه بعضې نیکانو خلقو د ثواب په خیال د وضع حدیث ارتکاب کړے دے.او د فضائلودپاره هغوی د شنیع او قبیح کار ارتکاب کړے دے.لکه: ابوعصمه نوح بن ابی مریم نه چه کله تپوس اوشو.چه تاسو د قرآن کریم د هرسورت په باره کښې د حضرت.ابن عباس رضی الله عنهما نه فضائل نقل کوئ.دا مو د کوم ځائے نه حاصل کړی دی؟
نوهغه اووئیل.«إنی رأیت الناس أعرضوا عن القرآن،واشتغلوا بفقه أبی حنیفة ومغازی ابن إسحاق،فوضعت هذا الحدیث حسبة» (۴)
دغه شان عبدالکریم بن ابی العوجاء په خپله اقرار کوی.چه ده څلور زره داسے احادیث وضع کړی دی.چه په هغې کښې ئے حلال حرام او حرام حلال ګرځولی دی. (۵)
که د ځهان بین اونقدوجرح نه کار نه وو اخستلے شوے.نود صحیح احادیثو حفاظت به ناممکن وو.(۶)

---

(۱) هدی الساری (ص،۴۸۸)سیرأعلام النبلاء (۱۲/۴۳۶) وتاریخ بغداد (۲/۲۹)_
(۲) هدی الساری (ص،۴۷۸)_
(۳) سورة حجرات:۶)_
(۴) تدریب الراوی (۱/۲۸۲) النوع الحادی والعشرون الموضوع_
(۵) اوګورئ میزان الإعتدال (۲/۶۴۴) رقم ۵۱۶۷)_
(۶) ددے وجې امام ترمذی رحمه الله په خپل کتاب العلل.. (مطبوعه مع جامع ترمذی (۲/۲۳۳) کښې لیکی.((وقد وجدنا غیر واحد من الأئمة من التابعین قد تکلموا فی الرجال منهم... من أهل العلم.تکلموا فی الرجال وضعفوا وإنما حملهم علی ذلک عندنا – النصیحة للمسلمین.لا یظن بهم أنهم أرادوا الطعن علی الناس والغیبة. إنما أرادوا عندنا أن بینوا ضعف هولاء لکی یعرفوا لأن بعض الناس الذین وضعفوا (بقیه حاشیه په راروانه صفحه........

دصحابو ﷺ په زمانه کښې دد ے نقد سلسله شروع شوے وه.د خوارجو اوروافضو د خروج نه پس به د تحقیق نه بغیر روایت نشو قبلولے کله چه په رجالو د سند کښې زیادت اوشو.نو د نقد او انتقاد سلسله هم وسیع شوه.(۱)

دامام بخاري رحمه الله طريقه د جرح اوتعديل په باب کښې محدثينو رحمهم الله د دوی مراتب مقرر کړی دی.اوبیا د هر یو دپاره مخصوص اصطلاحات مقرر شوی دی.نو دجرح په مراتبو کښې ((فلان كذاب)) دا الفاظ شائع اوخواره دی.

خو امام بخاري رحمه الله د عامو محدثينو رحمهم الله په شان د ..وضاع.. او ..كذاب.. لفظ ډير کم استعمالوی.(۲) دوی د ..منكرالحديث.. او ..فيه نظر.. او ..سكتوا عنه.. الفاظ استعمالوی. (۳) دغه شان فرمائی.((**إذا قلت:فلان في حديثه نظر فهو متهم واه**)) (۴)دغه شان فرمائی.((**كل من قلت فيه: منكر الحديث،فلا تحل الرواية عنه**)) (۵)لکه چه امام بخاري رحمه الله د جرح په باب کښې هم د احتياط لمن نه د پريخودے.

دامام بخاري رحمه الله وراق دوی ته اووئيل.چه خلق ستا په تاريخ باندے اعتراض کوی .چه په دے کښې غيبت شوے دے.نو دوی ورته اوفرمائيل.چه مونږ په تاريخ کښې د متقدمينو اقوال

(.....بقيه حاشيه) كان صاحب بدعة،وبعضهم كان منهم متهماً في الحديث، وبعضهم كانوا أصحاب غفلة وكثرة خطأ. فأراد هولاء الأئمة أن يبينوا أحوالهم شفقة على الدين وثبتاً لأن الشهادة في الدين أحق أن يتثبت فيها من الشهادة في الحقوق والأموال))

(۱) اوګورئ مقدمة صحيح مسلم (ص.۱۰، ۱۱)_

(۲) حافظ ذهبي رحمه الله په .سير أعلام النبلاء.. (۴۳۹/۱۲، ۴۴۰) کښې فرمائی.((وقل أن يقول:فلان كذاب. أو كان يضع الحديث)) شيخ عبدالفتاح ابوغده رحمه الله دامام بخاري رحمه الله نه د يو څو راويانو په باره کښې د ..كذاب يذكر بوضع الحديث.. وغيره الفاظ نقل کولو نه پس فرمائی.((ويلاحظ مم هذه الأمثلة القليلة أن البخاري رحمه الله يحرص على أن يكون لفظ الجرح الذي ترتضيه من قول غيره إذا وجده،فينقله عنه. وإلا قاله من قبل نفسه،وذلك من دقيق ورعه رحمة الله تعالى عليه)) اوګورئ تعليقات.. الرفع والتكميل في الجرح والتعديل.. (ص.۴۰۱، ۴۰۲)_

(۳) اوګورئ سير أعلام النبلاء (۴۳۹/۱۲) وطبقات الشافعية (۹/۲) وهدى الساري (ص.۴۸۰)_

(۴) اوګورئ سير أعلام النبلاء (۴۴۱/۱۲) وميزان الإعتدال (۴۱۶/۲) ترجمه عبدالله بن داود واسطي .

(۵) اوګورئ ميزان الإعتدلال ۶/۱) ترجمة أبان بن جبلة الكوفي حافظ ذهبي رحمه الله په ميزان الاعتدال (۴۱۶/۲) ترجمه عبدالله بن داود واسطي) کښې فرمائی.((وقد قال البخاري .وفيه نظر.. ولا يقول هذا إلا فيمن يتهمه غالباً)) دغه شان عراقي رحمه الله په شرح الفيه (ص.۱۷۶) کښې فرمائی.((فلان فيه نظر. وفلان سكتوا عنه. وهاتان العبارتان يقولهما البخاري رحمه الله فيمن تركوا حديثه)) خو محدث جليل حضرت مولانا حبيب الرحمن اعظمي رحمه الله دحافظ ذهبي رحمه الله اوحافظ عراقي رحمه الله قول په تحقيقي اوتفصيلي طور رد کړے دے.اوورئ حاشيه ..الرفع والتكميل.(ص.۳۸۹، ۳۹۱) وحاشيه قواعد في علوم الحديث (ص.۱۵۵، ۱۵۷) وحاشيه سير أعلام النبلاء (۴۳۹/۱۲، ۴۴۰

نقل کړی دی. د خپل طرفه خو مونږ څه هم نه دی ونیلی. (۱)

بیا امام بخاری رحمه الله د حدیث په حاصلولو کښې هم ډیر احتیاط کړے دے. یو ځل یوکس د یو حدیث په باره کښې تپوس اوکړلو. چه په هغې کښې د تدلیس ګمان وو نو امام بخاری رحمه الله ورته اوفرمائیل. ته زما په باره کښې د تدلیس شبه کوے. ماخو د یو محدث لس زره احادیث ددے ویرے پریخودی دی. او هم د شبه د وجې مې د یو بل محدث دومره احادیث یا ددے نه زیات احادیث پریخودے دی. (۲)

یعقوب بن ابراهیم دورقی رحمه الله فرمائی. ((محمد بن اسماعیل فقیه هذه الأمة)) (۳) دا قول د نعیم بن حماد رحمه الله نه هم منقول دے. (۴)

امام بخاری رحمه الله د عالمانو په نظر کښې: د امام بخاری استاذ محمد بن سلام بیکندی رحمه الله امام بخاری رحمه الله ته اوفرمائیل. ((أنظر فی کتبی، فما وجدت فیها من خطأ فاضرب علیه، کی لا أرویه)) امام بخاری رحمه الله دهغوی په احادیث نظر ثانی اوکړلو. نود کومو احادیثو په باره کښې چه امام بخاری اطمینان ښکاره کړلو. په هغې باندے استاذ اولیکلو. ((رضی الفتی)) او کوم احادیث چه ضعیف وو. په هغې باندے ئے اولیکل. ((لم یرض الفتی)) (۵)

دغه شان د دوی یو بل استاذ عبدالله بن یوسف تنیسی رحمه الله هم دوی ته فرمائیلی وو. ((أنظر فی کتبی وأخبرنی بما فیها من السقط)) (۶)

ددوی استاذ اسماعیل بن ابی اویس رحمه الله فرمائی. چه په کومه باریکه طریقه چه امام بخاری زما داحادیثو اصلاح کړے ده. هغه شان چا هم نه ده کړے. دوی فرمائی. ((أتنتخب لی أن أحدثها؟)) یعنی زه دا دوباره لیکم؟ نوهغوی ورته اجازت ورکړلو. ((فاستغرب عامة حدیثی بهذه العلة)) (۷)

دغه شان په خپله امام بخاری رحمه الله فرمائی. چه ما د اسماعیل بن ابی اویس د کومو احادیثو انتخاب کړے وو. په هغې باندے هغوی لیکل. ((هذه الأحادیث إنتخبها محمد بن اسماعیل من حدیثی)) (۸)

---

(۱) اوګورئ: سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۴۱) وهدی الساری (۴۸۰) ومقدمة قسطلانی (ص. ۳۷)_

(۲) هدی الساری (۴۸۱) وتاریخ بغداد (۲/۲۵)_

(۳) تهذیب التهذیب (۲۴/۴۵۷) وطبقات السبکی (۲/۹)_

(۴) تهذیب التهذیب (۲۴/۴۵۹)_

(۵) تاریخ بغداد (۲/۲۴)

(۶) هدی الساری (۴۸۳) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۱۹)_

(۷) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۳۰)_

(۸) هدی الساری (۴۸۳)_

حافظ رجاء بن مرجی فرمائی.((فضل محمد بن اسماعیل علی العلماء کفضل الرجال علی النساء))[۱]

دغه شان فرمائی.((هو آیة من آیات الله یمشی علی ظهر الأرض))[۲]

امام محمد بن اسحاق بن خزیمه رحمه الله فرمائی.((ما تحت أدیم السماء أعلم بالحدیث من محمد بن اسماعیل))[۳]

محمد بن بشار بندار رحمه الله قول دے((هذا أفقه خلق الله فی زماننا))[۴]

کله چه امام بخاری رحمه الله بصرے ته تشریف یوړلو.نو محمد بن بشار رحمه الله اوفرمائیل . ((دخل الیوم سید الفقهاء))[۵]

ابو مصعب زهری رحمه الله فرمائی.((محمد بن اسماعیل أفقه عندنا وأبصر بالحدیث من أحمد بن حنبل رحمه الله فقیل له جاوزت الحد، فقال للرجل: لو أدرکت مالکاً ونظرت إلی وجهه ووجه محمد بن اسماعیل لقلت: کلاهما واحد فی الفقه والحدیث))[۶]

ابو عمرو خفاف رحمه الله فرمائی.((محمد بن اسماعیل أعلم بالحدیث من إسحاق بن راهویه واحمد بن حنبل رحمهما الله وغیرهما بعشرین درجة))[۷]

دا ټول تعریفی کلمات یا د دوی د استاذانو دی.یا د دوی د معاصرینو.د امام بخاری رحمه الله په باره کښے چه د روستنو عالمانو کوم اقوال دی.هغه د حد نه زیات دی. حافظ رحمه الله فرمائی.

((لو فتحت باب ثناء الأئمة علیه ممن تأخر عن عصره لفنی القرطاس ونفدت الأنفاس فذاك بحر لا ساحل له))[۸]

---

(۱) تاریخ بغداد (۲/۲۵) وهدی الساری(۴۸۳) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۲۷)_

(۲) پورتنی حواله)_

(۳) هدی الساری(۴۸۵ وتاریخ بغداد (۲/۲۷) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۳۱)_

(۴) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۲۹) وهدی الساری (۴۸۳)_

(۵) تهذیب الکمال (۲۴/۴۴۹) وتاریخ بغداد (۲/۱۶) وتهذیب الأسماء واللغات (۱/۶۸) وهدی الساری (ص.۴۸۳) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۲۲)_

(۶) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۲۰) وهدی الساری (ص.۴۸۲) وتهذیب الکمال (۲۴/۴۵۵) اود سیر أعلام النبلاء محقق ددے په حاشیه کښے لیکی.((یغلب علی ظنی أن أبا مصعب الزهری لم یقف علی کلام احمد فی الفقه حتی جعل البخاری رحمه الله أفقه منه ولو وقف علی کلامه لم یتفوه بذلک)_

(۷) طبقات السبکی (۲/۱۰) وهدی الساری (۴۸۵) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۳۵، ۴۳۶)

(۸) هدی الساری (۴۸۵)_

د حدیث مشهورو امامانو فقهی مذاهب د امام بخاری رحمه الله مسلک

د امام بخاری رحمه الله د مسلک په باره کښې پنځه اقوال دی.

① د ټولو نه مشهور قول دا دے چه دوی مجتهد مطلق دے، د چا مقلد نه دے. دا قول د علامه ابن تیمیه رحمه الله (۱) علامه نفیس الدین سلیمان بن ابراهیم علوی (۲) او د علامه انورشاه کشمیری رحمه الله (۳) دے. حضرت شیخ الحدیث رحمه الله هم دا اختیار کړے دے. (۴) او هم دا راجح قول دے. ځکه چه د بخاری رحمه الله د زمانې عالمانو دوی د تفقه او امامت تصریح کړے ده. او په هغه زمانه کښې چاته د فقیه یا امام ونیلو مطلب هغه مجتهد خودل وو. وړاندے د نعیم بن حماد او یعقوب دورقی رحمهما الله قول تیر شو. چه هغوی امام بخاری رحمه الله ،،فقیه هذه الامة،، ګرځولے دے. دغه شان محمد بن بشار رحمه الله ورته ،، افقه خلق الله فی زماننا،، ونیلی دی.

عبدالله بن محمد مسندی رحمه الله فرمائی. «محمد بن اسماعیل إمام، فمن لم یجعله إماماً فاتهمه» (۵) یو ځل د قتیبه بن سعید رحمه الله نه د ،،طلاق السکران،، د مسئلے تپوس اوشو. نو امام بخاری رحمه الله تشریف راوړلو. امام قتیبه (چه د امام بخاری رحمه الله استاذ وو) اوفرمائیل. «هذا احمد بن حنبل، وابن المدینی ،وابن راهویه، قد ساقهم الله إلیک» (۶) یعنی بخاری رحمه الله چه د دے اکابرینو مجموعه ده. الله تعالی تاته راولیږلو.

وړاندے د ابومحمد زهری رحمه الله قول ذکر شوے دے چه «محمد بن اسماعیل أفقه عندنا وأبصر بالحدیث من أحمد بن حنبل رحمه الله فقیل له جاوزت الحد، فقال للرجل: لو أدرکت مالکاً ونظرت إلی وجهه ووجه محمد بن اسماعیل لقلت: کلاهما واحد فی الفقه والحدیث» یعنی په تفقه او استنباط کښې چه کوم مقام دوی ته حاصل دے. هغه امام بخاری رحمه الله ته هم حاصل دے.

② دویم قول د ابوعاصم عبادی او تاج الدین سبکی رحمهما الله دے. دوی امام بخاری رحمه الله په شوافعو رحمهم الله کښې شمار کړے دے. د دے وجه دا ده. چه امام بخاری رحمه الله د زعفرانی، ابوثور، کرابیسی، او حمیدی رحمهم الله نه حدیث اوفقه حاصله کړے ده. او دا ټول د امام شافعی رحمه الله شاګردان وو. (۷) خو دا خبره د دے وجے ټیک نه ده. چه د شاګردئ نه دا نه لازمیږی. چه د شاګرد

---

(۱) اوګورئ مقدمه لامع الدراری (۶۹)_
(۲) اوګورئ ..ماتمس إلیه الحاجة لمن یطالع سنن ابن ماجه (ص،۲۶) مطبوعه مع سنن ابن ماجه)_
(۳) اوګورئ فیض الباری (۵۸/۱) وذکر الترتیب بین الصحاح الست وبیان مذاهبهم مع بعض الفوائد المهمة
(۴) اوګورئ لامع الدراری (۶۰)_
(۵) هدی الساری (ص،۴۸۴)_
(۶) سیر أعلام النبلاء (۴۱۸/۱۲) وهدی الساری (ص،۴۸۲)_
(۷) اوګورئ طبقات الشافعیة (۲/۲، ۳، ۴)_

مذهب دے هم هغه وی. کوم چه د استاذ وی. که داسے وی. نوبیا د امام بخاری رحمه الله په استاذانو کنبے ډیر احناف هم دی.

④ دریم قول دا دے چه دوی حنبلی دی. ابن ابی یعلی رحمه الله دوی په ،،طبقات الحنابله،، کنبے ذکر کړی دی.(١) او ابن القیم رحمه الله فرمائی: ((وكذلك البخاري ومسلم وابوداود والأثرم وهذه الطبقة من أصحاب أحمد اتبع له من المقلدين المحض المنتسبين إليه)) (٢)

④ څلورم قول دا دے چه دوی مجتهد منتسب الی الشافعی رحمه الله دے.(٣)

⑤ پنځم قول د بعضے متاخرینو عالمانو رحمهم الله دے چه امام بخاری رحمه الله نه مجتهد وو. او نه مقلد.(٤)

دامام مسلم رحمه الله مسلک دامام مسلم رحمه الله د مسلك په باره کنبے شاه انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی: ((وأما مسلم وابن ماجه فلا يعلم منهبهما))(٥) دغه شان فرمائی: ((وأما مسلم فلا أعلم منهبه بالتحقيق))(٦)

د شاه ولی الله رحمه الله او نواب صدیق خان رحمهما الله په نظر کنبے دوی شافعی وو.(٧) ابن ابی یعلی رحمه الله دوی په طبقات حنابله کنبے ذکر کړے دے.(٨)

ابن تیمیه رحمه الله فرمائی: چه دوی نه مجتهد وو. او نه مقلد. بلکه دوی د اهل حدیثو په مذهب باندے وو.(٩)

علامه ابراهیم بن شیخ عبداللطیف سندهی رحمه الله فرمائی: چه امام مسلم رحمه الله مجتهد منتسب الی الشافعی رحمه الله دے. ابن الاثیر رحمه الله په جامع الاصول کنبے او حافظ ابن حجر رحمه الله په ،،تقریب،، کنبے د دوی مجتهد کیدو ته اشاره کړے ده.(١٠)

علامه ابراهیم سندهی رحمه الله د ،،اتحاف الاکابر،، په حواله سره لیکلی دی چه امام مسلم مالکی المسلك وو.

---

(١) ما تمس إليه الحاجه (ص،٢٦)_

(٢) إعلام الموقعين عن رب العالمين (٢٤٢/٢) الوجه الرابع والأربعون من وجوه رد التقليد)_

(٣) قاله الإمام ولى الله الدهلوى رحمه الله في ..الإنصاف في بيان سبب الإختلاف.. كذا في ما تمس إليه الحاجه (ص،٢٦)_

(٤) اوګورئ: ..ماتمس إليه الحاجة لمن يطالع ابن ماجه (ص،٢٧)_

(٥) فيض الباري (١٥٨/١)

(٦) العرف الشذى مطبوعه مع جامع ترمذی (٢/١)_

(٧) اوګورئ: ..ماتمس إليه الحاجه.. (ص،٢٥،٢٦)_

(٨) ..ماتمس إليه الحاجه.. (ص،٢٦)_

(٩) توجيه النظر إلى أصول الأثر (ص،١٨٥) ذكر النوع الثانى والثلاثين من علوم الحديث)_

(١٠) اوګورئ: ..ماتمس إليه الحاجه.. (ص،٢٥، ٢٦)_

دامام ابوداود رحمه الله مسلک ① دامام ابوداود رحمه الله په باره کښې مشهوره دا ده چه دوی حنبلي وو. ابن ابي يعلی رحمه الله دوی په طبقات حنابله کښې ذکر کړی دی.(١) اسماعيل پاشاه بغدادي رحمه الله په ,,هدية العارفين،، کښې دوی ,,حنبلي،، ليکلی دی.(٢)علامه انور شاه کشميري رحمه الله هم دوی حنبلي ګرځولي دی.(٣)شيخ الحديث صاحب هم دا غوره کړې ده.(۴)

② تاج الدين سبکي رحمه الله دوی په طبقات شافعيه کښې ذکر کړې دے.دغه شان نواب صديق حسن خان هم دوی ته شافعي وئيلی دی.(۵)

③ دريم قول دا دے چه دوی مجتهد مطلق وو.(۶)

④ څلورم قول دا دے چه دوی مجتهد منتسب الی احمد واسحاق رحمهما الله وو.(۷)

دبعضے متاخرينو رحمه الله په نيز دوی اهل حديث وو.((ليس بمجتهد مطلق ولا هو من المقلدين))(٨)

دامام ترمذي رحمه الله فقهي مسلک : امام ترمذي رحمه الله **علامه** انورشاه کشميري رحمه الله شافعي ګرځولے دے.(٩)

ابن تيميه رحمه الله فرمائي.دوی په اهل حديثو کښې وو.نه مجتهد مطلق وو.او نه مقلد محض(١٠)

د شاه ولي الله رحمه الله په رائے کښې دوی مجتهد منتسب الی احمد واسحاق وو.(١١)

دابن ماجه رحمه الله مسلک: دابن ماجه رحمه الله په باره کښې شاه انورشاه کشميري رحمه الله فرمائي.چه د دوی مذهب په تحقيق سره معلوم نه دے.(١٢)

د شاه ولي الله رحمه الله په رائے کښې دوی مجتهد منتسب الی احمد واسحاق دی.(١٣)

دابن تيميه رحمه الله په رائے کښې دوی نه مجتهد وو.او نه مقلد محض.بلکه اهل حديث وو.(١۴)

---

(١) ,,ماتمس إليه الحاجه،، (ص،٢٦)_

(٢) هدية العارفين (١/٣٩۵) _

(٣) فيض الباري (١/۵٨) والعرف الشذي (ص،٢٠)_

(۴) مقدمة لامع الدراري (٧١)_ تاج الدين سبکي رحمه الله

(۵) ماتمس إليه الحاجه(٢۵، ٢۶)_

(۶) قاله ابن تيمية ،کما في توجيه النظر(ص،١٨۵)_

(٧) قاله الإمام ولي الله الدهلوي رحمه الله کذا في ماتمس إليه الحاجه (ص،٢۶)_

(٨) ,,ماتمس إليه الحاجه،، (٢٧)_

(٩) فيض الباري (١/۵٨) والعرف الشذي (ص،٢٠)_

(١٠) توجيه النظر إلى أصول الأثر(ص،١٨۵)_

(١١) ,,ماتمس إليه الحاجه،، (٢۶)_

(١٢) فيض الباري (١/۵٨) والعرف الشذي (ص،٢٠)

(١٣) ,,ماتمس إليه الحاجه،، (٢۶)_

(١۴) توجيه النظر(ص،١٨۵)_

د امام نسائی رحمه الله مسلک امام نسائی رحمه الله د شاه ولی الله رحمه الله په رائے کښے شافعی دے.(۱)
د ابن تیمیه رحمه الله په نیز دوی هم اهل حدیث دی.نه مقلد محض وو.اونه مجتهد مطلق.(۲)
علامه انور شاه کشمیری رحمه الله ئے حنبلی گرخوی.(۳)
علامه ابن تیمیه رحمه الله امام بخاری اوامام ابوداود رحمهما الله مجتهدین گرخولی دی . او امام مسلم،امام ترمذی،امام نسائی،امام ابن ماجه، امام ابن خزیمه،ابویعلی ،امام بزار رحمهم الله وغیره حضراتو په باره کښے فرمائی چه دا حضرات داهل حدیثو په مذهب باندے عاملین وو.مجتهدین امامانو کښے نه وو.خوامام شافعی ،امام احمد ، امام اسحاق ، او ابو عبید رحمهم الله داقوالو طرف ته مائلین وو.
دوی فرمائی چه دے ټولو حضراتو به د سنت د تابعدارئ پوره پوره کوشش کولو . بیا په دوی کښے دوه طبقے وئے.یوه طبقه عراقیینو طرف ته مائله وه.لکه امام وکیع، یحی بن سعید ، رحمهما الله وغیره اویوه طبقه مدنیین ته مائله وه.لکه امام عبدالرحمن بن مهدی رحمه الله بیا امام دارقطنی رحمه الله اگرچه امام شافعی رحمه الله طرف ته مائل وو . خو په هغوی کښے شان اجتهاد زیات وو.د دوی مقام د امام بیهقی رحمه الله نه اوچت وو.ځکه امام بیهقی رحمه الله دامام شافعی رحمه الله نه بیخی خلاف نه کوی.اوامام دارقطنی رحمه الله د دوی په مقابله کښے په اجتهاد کښے اوچت او په فقه کښے زیات عالم وو. (۴)والله اعلم.
ازمیښت او وصال: امام بخاری رحمه الله عظیم شخصیت وو.اوقاعده دا ده.چه کله سړے ترقی کوی .نو د هغه حاسدین هم پیدا کیږی.اوهغه ته قسم قسم تکلیفونه اواذیتونه رسولی شی. امام بخاری رحمه الله ته هم داسے حالات پیش شوی وو.ددے وجے هغه د خپل وطن نه په وتلو مجبوره شو.
اولنئ جلا وطنی: صاحب د ،،جواهر مضیئه،، لیکلی دی.چه امام بخاری رحمه الله د بغداد نه واپس راغلو .نو فتوی ورکول ئے شروع کړلو.د بخارا مشهور عالم ابوحفص کبیر چه د امام محمد رحمه الله شاګرد وو.هغوی دے منع کړلو.چه فتوی مه ورکوئ.خودوی اونه منل .نو د دوی نه چا د رضاعت د مسئلے پښتنه اوکړه.که دوه ماشومان د یوے چیلئ یا غوا پئ اوڅکی. نو رضاعت ثابتیږی که نه؟ دوی د حرمت فتوی ورکړه.نو ددے په نتیجه کښے یوه هنګامه جوړه شوه.اوامام بخاری رحمه الله په خپل وطن پریخودو باندے مجبوره شو.دا واقعه اګرچه لویو لویو عالمانوذکر کړے ده.(۵)

---

(۱) ..ماتمس إليه الحاجه.. (۲۶)-
(۲) توجیه النظر (۱۸۵)_
(۳) فیض الباری (۵۸/۱) والعرف الشذی (ص۲۰)_
(۴) اوګورئ توجیه النظر إلی أصول الأثر(ص،۱۸۵) ذکرالنوع الثانی والثلاثین من علوم الحدیث_
(۵) دا واقعه امام سرخسی رحمه الله په مبسوط کښے ذکر کړے ده.صاحب د جواهر مضیئه په جواهر مضیئه (۶۷/۱) کښے په ترجمه د احمد بن حفص کبیر کښے د شمس الائمه نه نقل کړے ده.دغه شان دا واقعه عنایه شرح وقایه، کفایه شرح هدایه او فتح القدیر کښے هم (بقیه حاشیه په راروانه صفحه........

خو ددے باوجود ددے صداقت مشکوك دے.یقیني ده.چه ددے په روایت کښے ګمان داخل دے چه په دین باندے معمولي غونډے پوهیږي.نوهغه انسان هم دا حماقت نه کوي.بیا پاتے شو دومره لوئے امام فقیه، محدث، مفسر.چاچه د شپاړس کالو په عمر کښے د وکیع بن الجراح او ابن المبارك رحمهماالله کتابونه حفظ کړي وو.هغه داسے غلطه فتوی څنګه ورکولے شي؟ څکه دا واقعه معلوله ده.(۱)

په دویم ځل ویستل په دویم ځل په هغه وخت کښے اوویستلے شو.کله چه هغوی فتوی ورکړه چه ایمان مخلوق دے.ابوبکربن حامد، ابوحفص الزاهد.اوشیخ ابوبکر الاسماعیلی د احنافو په اکابرینو کښے دی.هغوی په یو محضرباندے دستخط اوکړلو چه ایمان مخلوق نه دے اوڅوك چه ددے د مخلوقیت قائل وي.هغه کافر دے.نوامام بخاري رحمه الله ددے د مخلوقیت قائل وو.نوځکه دوي د بخارا نه اوویستلی شو.صاحب د ..فصول عمادیه.. ددے ذکر کړے دے.(۲)

خو دا مسئله مختلف فیه ده.داحنافو اکابرین د غیرمخلوق قائلین وو.خو بله ډله د مخلوقیت قائله ده.امام بخاري رحمه الله اوابونصر مروزي رحمه الله دے طرف ته دی.امام احمد بن حنبل رحمه الله په دواړو باندے انکار کړے دے.هغوی فرمائي.څوك چه ایمان ته مخلوق وائي.هغه کافر دے.څکه چه په دے کښے کلام الله طرف ته تعریض دے.اوڅوك چه ایمان ته غیر مخلوق وائي.هغه مبتدع دے.(۳)

خو حقیقت دا دے.چه په دے مسئله کښے تفصیل دے.که یو کس ایمان اووائي .او مراد ئے کلمه د شهادت وي.اودے ته مخلوق وائي.نودا غلطه ده.څکه چه((لا إله إلا الله محمد رسول الله)) دقرآن دستور دے.اوکه یو کس د ایمان نه اقرارلساني ، تصدیق قلبي، او عمل بالارکان مراد اخلي.نو دا بالکل صحیح ده.څکه چه انسان دخپل ذات او صفاتو په اعتبار سره مخلوق دے.د مسئله تنقیح نه ووشوے.بلکه د اجمال نه کار اخستے شوے وو.څکه د اختلاف اوتشدد نوبت راغلو.

په دریم ځل د وطن نه ویستل امام بخاري رحمه الله چه کله په ۲۵۰ه کښے نیشاپور ته تشریف

(....بقیه حاشیه) منقول ده.اوګورئ (۳/۳۱۹، ۳۲۰) دغه شان علامه حسین بن محمد بن الحسن دیاربکري هم په تاریخ خمیس (۲/۳۴۲) کښے دکشف الاسرار شرح منار په حواله سره دا واقعه ذکر کړے ده.دغه شان فوائد بهیه (ص،۱۸) تعلیقات دراسات اللبیب (۳۰٤) _

(۱) څکه علامه عبدالحي لکهنوي رحمه الله په فوائد بهیه (ص،۱۸) کښے لیکي.((لكني استبعد وقوعها بالنسبة إلى جلالة قدرالبخاري رحمه الله ودقة فهمه وسعة نظره وغورفكره، مما لا يخفى على من انتفع بصحيحه ،على تقدير صحتها فالبشر يخطئ.)_

(۲) اوګورئ تعليقات .. دراسات اللبيب.. (۳۰٤، ۳۰۵)_

(۳) اوګورئ ..مجموع فتاوى شيخ الاسلام ابن تيميه رحمه الله (۷/۶۵۵، ۶۶۱) فصل: وأما الإيمان هل هو مخلوق أوغيرمخلوق)_

يورلو نوامام محمد بن يحى ذهلي رحمه الله اوفرمائيل.صبا ته د محمد بن اسماعيل رحمه الله د استقبال دپاره تلل دی. څوك چه تلل غواړی نو تيار دے شی.

امام مسلم رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله داسے استقبال اوشو.چه د يو والی يا حاکم يا عالم داسے استقبال نه وو شوے.دوه درے منزله ورته خلق وړاندے د ملاقات دپاره راووتل. دوی نيشاپور ته تشريف راوړلو.او داهل بخارا په محله کښے ډيره شو.امام ذهلی رحمه الله خپلو شاګردانو ته دا هدايت کړے وو.چه دوی ته ورځئ.او د احاديثو سماع ترے کوئ.اووړسره نے ورته دا هم وئيلی وو.چه د علم کلام د څه مسئلے تپوس ترے مه کوئ.ځکه که دوی زمونږ خلاف څه خبره اوکړه.نود نيشاپور او خراسان ناصبی،رافضی، جهمی،مرجئه ټول به خوشحاله شی.او انتشار به زيات شی.

خوقاعده دا ده.چه «الإنسان حريص فيمامنع» نويو کس په عام مجلس کښے تپوس اوکړلو.چه تاسو د قرآن د الفاظو په باره کښے څه وائے.نوامام بخاری رحمه الله برابر د جواب نه اعراض کولو.

بيا دهغه په اصرار باندے ئے اوفرمائيل.«القرآن كلام الله غير مخلوق ،وأفعال العباد مخلوقة، والإمتحان بدعة»(۱)

بعضے خلقو نقل کړی دی.چه اول کښے خو محمد بن يحی ذهلی رحمه الله خلقو ته د امام بخاری رحمه الله نه د سماع ترغيب ورکولو.خوچه کله هغه طرف ته رجوع زياته شوه.نوپه ذهلی باندے دا خبره سخته شوه.اوهغه په امام بخاری رحمه الله باندے د تنقيد کولو تدبيرونه جوړول شروع کړل.(۲)

بهرحال دامام بخاری رحمه الله په دے جواب باندے يو شور جوړ شو.په خلقو کښے اختلاف پيدا شو.چه دوی«لفظي بالقرآن مخلوق»اووئيل.اوځه کسانو انکارکولو.کوربنومفسدين اوويستل. دا خبره په مزه مزه امام ذهلی پورے اورسيده.هغوی اعلان اوکړلو.«القرآن كلام الله غير مخلوق من جميع جهاته، وحيث تصرف، فمن لزم هذا استغنى عن اللفظ وعما سواه من الكلام في القرآن، ومن زعم أن القرآن مخلوق فقد كفر، وخرج عن الإيمان، وبانت منه إمرأته ،يستتاب، فإن تاب وإلا ضرب عنقه، وجعل ماله فيئاً بين المسلمين، ولم يدفن في مقابرهم، ومن وقف فقال: لا أقول: مخلوق ولا غير مخلوق ، فقد ضاهى الكفر، ومن زعم أن لفظي بالقرآن مخلوق، فهذا مبتدع ،لايجالس ولايكلم، ومن ذهب بعد هذا إلى محمد بن اسماعيل البخاري فاتهموه فإنه لايحضر مجلسه إلا من كان على مثل مذهبه»(۳)

---

(۱) هدی الساری (۴۹۰) وسير أعلام النبلاء (۱۲/۴۵۴)_

(۲) هدی الساری (ص.۴۹۰) تاريخ بغداد (۲/۳۰) وسير أعلام النبلاء (۱۲/۴۵۳) وطبقات السبكی (۲/۱۱).

(۳) تاريخ بغداد (۲/۳۱،۳۲) وسير أعلام النبلاء (۱۲/۴۵۵، ۴۵۶)_

دغه شان دا اعلان ئے هم اوکړلو «ألا من قال باللفظ فلا يحل له أن يحضر مجلسنا»(۱)
ددے اعلان نه پس امام مسلم رحمه الله هم په هغه وخت خپل څادر په سر واچولو او پاسيدو لاړل په هغه پسے امام احمد بن سلمه رحمه الله هم د مجلس نه پاسيدلو امام مسلم چه څومره حديثونه اخستي وو هغه ټول ئے واپس کړل.(۲)
بل طرف ته احمد بن سلمه رحمه الله امام بخاري رحمه الله ته راغلو او وے وئيل حضرت په خراسان کښے يو کس ته ډير مقبوليت حاصل دے او په دے مسئله کښے هغه مخالف شو اوس به څه کيږي؟ امام بخاري رحمه الله په خپله ږيره باندے لاس راښکلو او وے فرمائيل «وأفوض أمري إلى الله إن الله بصير بالعباد، اللهم إني لم أرد المقام بنيسابور أشرا، ولا بطرا، ولا طلبا للرئاسة، وإنما أبت على نفسي في الرجوع إلى وطني لغلبة المخالفين، وقد قصدني هذا الرجل حسدا لما آتاني الله لا غير» بيا ئے اوفرمائيل. اے احمد! زه به هم صبا ته ددے ځائے نه لاړ شم چه زما د وجے تاسو د هغه د خبرو نه خلاص شئ.(۳)
بل طرف ته دا اوشوه چه کله امام مسلم رحمه الله او امام احمدؒ بن سلمه رحمه الله د امام ذهلي د مجلس نه پاسيدل نو ذهلي اووئيل «لا يساكنني هذا الرجل في البلد» امام بخاري رحمه الله د هغه ځائے نه روان شو او بخارا ته ئے تشريف يوړلو.(۴)
اوس دلته د دوو خبرو تحقيق ضروري دے.
چه امام بخاري رحمه الله «لفظي بالقرآن مخلوق» وئيلي هم دي او که نه؟ د امام بخاري رحمه الله نه «لفظي بالقرآن» چرته منقول نه دي په تاريخ بغداد وغيره کښے ذکر دي چه امام بخاري رحمه الله خپل ځان ته ددے قول نسبت غلط خودلے دے غنجار په تاريخ بخارا کښے په خپل سند سره دابوعمرو احمد بن نصر خفاف نه نقل کړي دي چه مونږ د ابواسحاق قيسي په مجلس کښے وو زمونږ سره محمد بن نصر مروزي رحمه الله هم موجود وو چه دامام بخاري رحمه الله ذکر شروع شو محمد بن نصر رحمه الله اوفرمائيل ما د امام بخاري رحمه الله نه دا اوريدلي دي چه فرمائيل ئے «من زعم أني قلت: لفظي بالقرآن مخلوق، فهو كذاب، فإني لم أقله» خفاف اووئيل چه په خلقو کښے خو ددے خبرے ډير شهرت دے محمد بن نصر اووئيل خبره هم هغه ده کومه چه ما اوکړه.
ابوعمرو خفاف رحمه الله فرمائي زه امام بخاري رحمه الله ته ورغلم اول مے ورسره د څه حديثونو په باره کښے بحث اوکړلو ترددے هغه حديثونه حل شو بيا ورته ما عرض اوکړلو چه دلته څه خلق ستاسو نه داسے داسے خبرے نقل کوي امام بخاري رحمه الله اوفرمائيل «يا أبا عمرو! احفظ ما أقول

---

(۱) سير أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدى الساري (۴۹۰)_
(۲) سير أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدى الساري (ص.۴۹۱)_
(۳) سير أعلام النبلاء (۱۲/۴۵۹) وهدى الساري (۴۹۱)_
(۴) سير أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدى الساري (۴۹۱)_

لك ،من زعم من أهل نيسابور، وقومس ،والرأى، وحلوان، وبغداد، وكوفة ،والبصرة ،ومكة، والمدينة، أنى قلت: لفظي بالقرآن مخلوق، فهو كذاب، فإني لم أقله، إلا أني قلت: أفعال العباد مخلوقة»(١)

دويمه خبره ده مسئله او ددے تحقيق .....نو داهل حق د سلفو اوخلفو په دے باندے اتفاق دے چه قرآن كريم دالله تعالى كتاب دے.قديم دے.اوغير مخلوق دے.

دمسئلے د تحقيق نه وړاندے دا خبره ياده كړئ.چه حسين بن على كرابيسى.عبدالله بن كلاب. ابوثور. داود بن على ظاهرى وغيره د «لفظي بالقرآن مخلوق» قائل دی.(٢)

حسين بن على كرابيسى دامام احمدبن حنبل رحمه الله د نزدے دوستانوځنے وو.خو ددے قول د راتلو نه پس د هغوى دوستى په دشمنئ بدله شوه.هم دا قول ئې بنيادجوړ كړلو.اود يوبل خلاف ئې خبرے اوكړلے.(٣) كرابيسى رحمه الله ته چه كله د امام احمد رحمه الله د انكار علم اوشو.نو وے وئيل. «ما ندرى أيش نعمل بهذا الفتى؟ إن قلنا مخلوق، قال،بدعة،وإن قلنا غير مخلوق قال:بدعة»(٤)

دغه شان داود ظاهرى رحمه الله باندے اسحاق بن راهويه رحمه الله انكار كړے وو.بيا چه كله دامام احمد بن حنبل رحمه الله مجلس ته حاضر شو.نوهغه ئې منع كړلو.او وے فرمائيل.چه ماته محمد بن يحى ذهلى رحمه الله ده په باره كښے ليكلى دی.چه دے د «لفظي بالقرآن مخلوق» قائل دے. خلقو ورته اووئيل.چه دے خوانكار كوى.دوى اوفرمائيل.«محمدبن يحى أصدق منه»(٥)

اوس د مسئلے تحقيق دا دے.چه په دے باندے خو اجماع ده.چه قرآن كريم دالله تعالى كلام قديم اوغير مخلوق دے.خود تالى په الفاظو تلاوت كښے اختلاف دے .چه تلاوت او متلو يو دے.اوكه په دواړو كښے فرق شته.بعضو فرق كړے دے . هغوى وائى.چه متلو دالله تعالى كلام دے.اوتلاوت د قارى فعل دے.اوبعضو په دے مسئله كښے خاموشى اختيار كړے ده. امام احمد رحمه الله ته دا نسبت شوے دے.چه هغوى دواړه يو څيز ګنړی.(٦)

امام بيهقى رحمه الله فرمائى.چه امام احمدرحمه الله دا صرف ددے دپاره وئيل.چه څوك تفريق اوكړی.چه تلاوت دقارى فعل دے.او متلو دالله تعالى كلام دے.نوچونكه د متلو وجود د قارى په وجود باندے مبنى دے.نو د قرآن د مخلوقيت قول ئې نه اختيارولو ګنی د امام

---

(١) تاريخ بغداد (٣٢/٢) وطبقات السبكى (١٣/٢ وسيرأعلام النبلاء (٤٥٧/١٢، ٤٥٨) وهدى السارى (ص.٤٩١)_ ؟؟؟

(٢) اوګورئ .. قواعد فى علوم الحديث..(ص،٢٢٦)_

(٣) اوګورئ .قواعد فى علوم الحديث..(٢٢٦)_

(٤) تهذيب التهذيب (٣٦١/٢) ترجمه حسن بن على بن يزيد كرابيسى_

(٥) اوګورئ لسان الميزان (٤٢٢/٢) ترجمة داود بن على الأصبهانى الظاهرى_

(٦) اوګورئ شرح أصول إعتقاد أهل ا لسنة والجماعة (٣٥٥/٢) لأبى القاسم اللالكائى رحمه الله_

احمد رحمه الله پشان به ئې د «لفظي بالقرآن مخلوق» باندې نكير كولو. دغه شان ئې «دلفظي بالقرآن غيرمخلوق» باندې به ئې هم انكار كولو.
اوس چه چونكه دامام احمد رحمه الله اوامام بخاري رحمه الله مسلك يو شو. خكه كه دامام احمد رحمه الله په نيز په لفظ او ملفوظ او تلاوت او متلو كښې فرق نه وو. نو په «لفظي بالقرآن غيرمخلوق» به هغوى انكار نه كولو. بيا امام بخاري رحمه الله دومره سخت اختلاف ولې اوكړلو؟ او ددې اختلاف شهرت ولې اوشو.
ددې جواب دا دې چه د امام احمد رحمه الله مقابله د قدريه، جهميه، اومعتزله سره وه. دوى د قرآن د مخلوقيت قائلين وو. او په مختلفو تعبيراتو سره به ئې دا پيش كول. امام احمد رحمه الله په «لفظي بالقرآن مخلوق» باندې خكه انكار اوكړلو. چه جهميو به په دې سره دخپل مسلك تشهير كولو. چه «لفظي بالقرآن مخلوق» او «القرآن بلفظي مخلوق» كښې څه فرق نشته. حالانكه په اوله جمله كښې د «مخلوق» حمل په «لفظي» باندې دې. او په دويمه جمله كښې د «مخلوق» حمل په «قرآن» دې. اود امام بخاري رحمه الله مقابله دهغه حنابلو سره وه. كوم چه د امام احمد رحمه الله د علومو نه پوره واقف نه وو. او د ،،خلق قرآن،، په مسئله كښې ئې دومره مبالغه كوله. چه په كومه سياهئ چه قرآن ليكلى شي. اوپه كوم كاغذ باندې چه هغه ليكلى شي. د قرآن كريم ليكلو نه پس به ئې هغه سياهئ اوكاغذ ته هم قديم وئيل. حالانكه دامام احمد رحمه الله او دهغه په اصحابو كښې ذي علم اوفضل كښې څوك هم ددې قائل نه وو. اوښكاره ده. چه لفظ او آواز دواړه يو شان څنگه كيدې شي. لفظ بيل څيز دې. او آواز بيل څيز دې. دامام احمد رحمه الله نه هم دا منقول دى. چه دا قرآن نه دې. دانسان فعل اومخلوق دې. په حديث كښې دى «زينوا القرآن بأصواتكم».(١) اوښكاره خبره ده. چه كه يوكس دبل نه روايت كوى. نو «هذا لفظه» وائي. يا «هذا معناه» وائي. دا څوك نه وائي. چه «هذا صوته» د لفظ او صوت فرق ددې نه ښكاره كيږي. امام احمد رحمه الله د لفظ په باره كښې هغه انداز نه وو اختيار كړې. كوم چه د صورت په باره كښې هغوى اختيار كړې وو. ددې وجه هم هغه ده. چه څوك ،،لفظي مخلوق،، اووائي. يا ددې پشان بل لفظ اووائي. اود خلق قرآن تشهير شروع نكړي. بهرحال دا ضمني طور د مسئلې تحقيق وو.
په خپل وطن بخارا كښې ازمائش : بيا چه كله امام بخاري رحمه الله د نيشاپور نه بخارا ته راغلو. نود بخارا خلقو د دوى په راتلو باندې ددوى زبردست استقبال اوكړلو. امام بخاري رحمه الله دلته درس شروع كړلو. خلق به ډلې ډلې د حديث اوريدو دپاره راتلل.

---

(١) سنن نسائى (١٥٧/١) كتاب الإفتتاح باب تزيين القرآن بالصوت ... وسنن أبى داود كتاب الصلاة باب إستحباب الترتيل فى القراءة رقم. ١٤٦٨ وسنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة باب فى حسن الصوت بالقرآن رقم (١٣٤٢)۔

بل طرف ته خالدبن احمد ذهلي چه د بخارا حاكم وو.هغه امام بخاري رحمه الله ته درخواست اوكړلو چه ته شاهي دربارته راخه.اوماته د بخاري شريف او تاريخ درس راكوه.امام بخاري رحمه الله ورته اوفرمائيل.«أنا لا أذل العلم ولا أحمله إلى أبواب الناس» او ورته ئې اوفرمائيل.كه تاته ضرورت وي نوزما جمات يا كور ته حاضريږه او په درس كښې شركت كوه.كه ستا دا خبره خونبه نه وي نو ته حاكم ئې.ما د درس نه منع كړه چه د قيامت په ورځ زه الله تعالى ته خپل عذر پيش كولې شم.ځكه چه زه علم نشم پټولې.نبى كريم ﷺ فرمائيلي دي.«من سئل عن علم فكتمه ألجم بلجام من نار»(١)

په يو روايت كښې دي.چه د بخارا حاكم امام بخاري رحمه الله ته اوونيل.چه دلته راخه او زما ځامنو ته جامع صحيح بخاري او دتاريخ درس وركوه.امام بخاري رحمه الله انكار اوكړلو هغه دوباره پيغام راوليږلو.چه زما ځامنو ته خصوصي درس وركوه.چه بل څوك په كښې شريك نه وي.امام بخاري رحمه الله ددې نه هم انكار اوكړلو.په دې باندې هغه د څوكسانو نه مدد اوغوښتلو.دامام بخاري رحمه الله په مذهب تنقيدونه شروع شول.او دوى مبتدع اوګرځولې شو.بيا ورته حاكم د ښار نه د وتلو حكم اوكړلو.كله چه دوى بخارا پريخودلو.نو خيرې ئې اوكړلې.«اللهم أرهم ما قصدوني به ى أنفسهم وأولادهم وأهاليهم» نويوه مياشت هم نه وه تيره شوې.چه خليفة المسلمين په څه وجه د دغه حاكم نه خفه شو.اوهغه ئې معزول كړلو.او بيا ئې حكم اوكړلو.چه په خر دې سور كړې شي.او په ټول ښار كښې دې د ده تذليل اوكړې شي.په آخر كښې هغه قيد كړې شو.دغه شان نور په نوم عالمان چه هغوى امام بخاري رحمه الله تنګ كړې وو.هغوى ته هم د خپل عمل سزا ملاؤ شوه.او ښه رسوا شول.(٢) رښتيا دي.چه «من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب»(٣)

بهرحال امام بخاري رحمه الله دهغه ځائې نه اووتل.اوبيكند ته اورسيدلو.هلته كښې هم د دوى په باره كښې په خلقو كښې اختلاف پيدا شو.يوفريق دده موافق او بل مخالف شو.ځكه ئې هلته كښې هم ډيره كيدل مناسب اونه ګنړلو.په دغه دوران كښې د سمرقند خلقو دوى ته دعوت وركړلو.دوى د هغوى دعوت قبول كړلو.د بيكند نه روان شو.په لاره كښې په ،،خرتنګ،، مقام كښې ايسار شو.دلته د دوى څه خپلوان وو.

---

(١) سنن أبي داود كتاب العلم باب كراهية منع العلم رقم (٣٦٥٨) جامع ترمذي كتاب العلم باب ما جاء في كتمان العلم رقم ٢٦٤٩، وسنن ابن ماجه،مقدمة باب من سئل عن علم فكتمه رقم.٢٦١و(٢٦٤) و٢٦٥، ومسند احمد (٢/٢٦٣، ٣٠٥، ٣٤٤، ٣٥٣، ٤٩٥)_

(٢) د دې پوره تفصيل دپاره اوګورئ هدى السارى (ص.٤٩٣) وسير أعلام النبلاء (١٢/٤٦٣، ٤٦٥) وتاريخ بغداد (٢/٣٣، ٣٤) وتهذيب الكمال (٢٤/٤٦٤، ٤٦٦) وطبقات السبكي (٢/١٤) _

(٣) صحيح بخاري كتاب الرقاق باب التواضع رقم (٦٥٠٢)_

غالب بن جبریل څوك چه ددوی میزبان وو د هغوی بیان دے چه ما د امام بخاری رحمه الله نه د شپې په وخت د تهجدو نه پس دا دعا واوریدله چه کوله ئې «اللهم إنه قد ضاقت علی الأرض بما رحبت فاقبضني إليك» ددے نه پس یو میاشت هم نه وه تیره شوے چه دوی وفات شو.د رمضان په آخره کښې داهل سمرقند په جمع دعوت باندے دوی سمرقند ته روان شو.امام بخاری رحمه الله سورلئ طلب کړه.د دوو کسانو په مدد ئې څو قدمونه واخستل.وے فرمائیل.ما کینوئ کمزوری مے ډیره زیاتیږی دوی څه دعا اوکړله.اوهم هلته په خرتنګ کښې د وړکی اختر په شپه ۲۵٦ھ کښې وفات شود اختر په ورځ د ماسپخین نه پس هم هلته خاورو ته اوسپارلے شو.(۱).

یو زیرے: عبدالواحد بن آدم طواویسی رحمه الله فرمائی.ماپه خوب کښې اولیدلو چه په یو ځائے کښې نبی کریم ﷺ د صحابه کرامو رضی الله عنهم د یوجماعت سره ولاړ دے.ما ورته سلام اوکړلو.دوی د سلام جواب راکړلو.ماعرض اوکړلو.یارسول الله تاسو دلته څه ته ولاړ یئ هغوی اوفرمائیل.مونږد محمدبن اسماعیل رحمه الله انتظارکوو.څو ورځې پس راته د امام بخاری رحمه الله د وفات خبر راورسیدلو.چه پته اولیګیدله.نودا هم هغه وخت وو.په کوم وخت چه ما نبی کریم ﷺ په خوب کښې لیدلے وو.(۲)

دامام بخاری رحمه الله یو کرامت: کله چه امام بخاری رحمه الله دفن کړے شو.نود قبر نه د مشکو خوشبوئی شروع شوه .خلقو به تعجب کولو.اود قبر خاوره به ئې اوړله.د څوکیدار د وس نه هم خبره اووتله.نود لرګی جالئ ورته اولګولے شوه.ډیر مخالفینو چه دا کرامت اولیدلو.نو توبه ئې اوویستله.

دا خوشبو څنګه وه.ښکاره ده.چه دا د سنتو دتابعدارئ اود شریعت د ژوندی کولو خوشبوئی وه.رحمه الله رحمة واسعة وجزاه خیرالجزاء .

تصنیفات: امام بخاری رحمه الله د اتلس کاله په عمرکښې «قضايا الصحابة والتابعين» لیکلے وو .(۳) ددے نه پس ئې په مدینه منوره کښې په هغه شپوکښې چه سپوږمئ به په کښې روښانه وه. ,,تاریخ کبیر،، اولیکلو.(۴) امام اسحاق بن راهویه رحمه الله دا کتاب د امیرعبدالله بن طاهر ته پیش کړلو.چه آیا زه تاته جادو نه ښایم؟ چه امیر اوکتلو.نود تعجب اظهار ئې اوکړلو.اووے وئیل.زه دا نه ګنړم.چه دا به د دوی تصنیف وی.(۵)

---

(۱) اوګورئ هدی الساری (ص،٤٩٣) وسيرأعلام النبلاء (١٢/٤٦٦، ٤٦٧) وتاريخ بغداد(٢/٣٤) وطبقات السبكی (٢/١٥، ١٦) وتهذيب التهذيب (٢٤/٤٦٦) _

(۲) تهذيب التهذيب ٢٤/٤٦٧) وتاريخ بغداد (٢/٣٤) وسيرأعلام النبلاء (١٢/٤٦٨) وهدی الساری (ص،٤٩٣) وطبقات السبكی (٢/١٤) _

(۳) هدی الساری (ص،٤٧٨) وسيرأعلام النبلاء (١٢/٣٤) وطبقات السبكی (٢/٥) وتاريخ بغداد(٢/٧)_

(۴) پورتنئ حواله _

(۵) هدی الساری (ص،٤٨٣) وتاريخ بغداد (٢/٧) وسيرأعلام النبلاء (١٢/٤٠٣) وطبقات السبكی (٢/٧)_

دامام بخاری تصنیفات لاندینی دی ① صحیح بخاری ② قضایا الصحابة والتابعین ③ الأدب المفرد ④ جزء رفع الیدین ⑤ جزء قراءة خلف الإمام ⑥ تاریخ کبیر ⑦ تاریخ اوسط ⑧ تاریخ صغیر ⑨ خلق أفعال العباد ⑩ کتاب الضعفاء ⑪ برالوالدین.

د دے کتابونو نه علاوه څه تصانیف نور هم دی.د کومو ذکرچه مختلفو محدثینو کړے دے. ⑫ جامع کبیر .دا محدث ابن طاهر رحمه الله ذکر کړے دے. ⑬ مسند کبیر ⑭ تفسیر کبیر ⑮ دا فربری رحمه الله ذکر کړے دے. ⑯ کتاب الاشربة، ددے ذکر امام دارقطنی رحمه الله کړے دے. ⑰ کتاب الهبة، ددے ذکر وراق بخاری ابن ابی حاتم رحمه الله کړے دے. ⑱ اسامی الصحابة، ددے ذکر محدث ابوالقاسم بن منده رحمه الله کړے دے. ⑲ کتاب الوحدان ⑳ کتاب المبسوط،، ددے ذکر امام خلیلی رحمه الله في ،،الارشاد،، کښے کړے دے. ㉑ کتاب العلل ددے ذکر هم ابن منده رحمه الله کړےدے. ㉒ کتاب الکنی،ددے ذکر حاکم ابواحمد رحمه الله کړے دے . ㉓ کتاب الفوائد ددے ذکر امام ترمذی رحمه الله د خپل جامع د کتاب المناقب په ضمن کښے کړے دے.(١)

صحیح بخاری په دے تولو تصنیفاتو کښے د تولو نه زیات مشهور ،،صحیح بخاری،، دے.امام نووی رحمه الله د دے نوم «الجامع المسند الصحیح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه» لیکلے دے.(٢) او حافظ ابن حجر رحمه الله ددے نوم «الجامع الصحیح المسند من حدیث رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه» کیخودے دے.(٣)

() ،،جامع،، ورته د اته څیزونو د وجے وئیلی شی.(یعنی په دے کښے د اته قسمه مضامینو احادیث دی.د جامع تعریف وړاندے تیر شوے دے.)

() ،،مسند،، ورته څکه وائی.چه په سند متصل سره مرفوع روایات نقل کوی.اوکوم آثار وغیره چه ذکر دی.هغه ضمناً او تبعاً دی.

() ،،صحیح،، څکه دے.چه په د ے کښے د صحت التزام شوے دے.

() ،،مختصر،، څکه دے.چه د تولوصحیح احادیثو احاطه په دے کښے نه ده شوے.پخپله دامام بخاری رحمه الله قول دے.«ما أدخلت في هذا الكتاب إلا ما صح وتركت من الصحاح كي لا يطول الكتاب»(٤)

() ،،من امورالرسول صلى الله عليه وسلم،، یا ،،من حدیث رسول الله صلى الله عليه وسلم،، څکه چه دنبی صلى الله عليه وسلم اقوال په کښے مروی دی.

---

(١) اوګورئ هدی الساری (٤٩١، ٤٩٢)_

(٢) اوګورئ تهذیب الأسماء واللغات (٧٣/١) ومقدمة لامع الدراری (٨٣)_

(٣) اوګورئ هدی الساری (ص.٨) الفصل الثانی فی بیان موضوعه والکشف عن مغزاه فیه)_

(٤) سیرأعلام النبلاء (٤٠٢/١٢) وتاریخ بغداد (٩/٢) وتهذیب الأسماء واللغات (٧٤/١) وطبقات السبکی (٧/٢) وهدی الساری (ص.٧)

() ..سنن.. کښې افعال اوتقريراتو ته اشاره ده.
() ..ايام.. نه غزوات او هغه ټول واقعاتو طرف ته اشاره ده.کوم چه د نبی ﷺ په زمانه کښې پيښ شوی وو
امام بخاری رحمه الله ډير روايات داسې ذکر کړی دی.چه په هغې کښې د نبی ﷺ قول يا فعل يا تقرير نه دے ذکر.په داسې مقاماتو کښې خلقو ته اشکال پيښيږی که د کتاب پوره نوم د نظرلاندې وی.نواشکال په کښې نشته

دصحيح بخاری دتاليف سبب ددې کتاب د تاليف دوه اسباب بيانولی شی.

① ابراهيم بن معقل نسفی رحمه الله فرمائی.چه دامام بخاری رحمه الله بيان دے.مونږ دخپل استاذ اسحاق بن راهويه رحمه الله په مجلس کښې وو.چه زمونږ په ملګرو کښې يو کس اووئيل «**لوجمعتم كتاباً مختصراً لسنن النبی ﷺ**» د فتح الباری د مقدمه الفاظ دی.«**لوجمعتم كتاباً مختصراً لصحيح سنة رسول الله ﷺ**» ددې قول د وجې زما په زړه کښې ددې کتاب د تاليف داعيه پيدا شوه.(۱)

② محمدبن سليمان بن فارسی رحمه الله ليکی.چه ما د امام بخاری رحمه الله نه اوريدلی دی.چه دوی فرمائيل.ما رسول الله ﷺ په خوب کښې اوليدلو.چه زه دوی ته مخامخ ولاړ يم.او زما په لاس کښې ببوزے دے.په هغې باندې زه د نبی ﷺ نه مچان شړم . د معبرينو نه ما د تعبير تپوس اوکړلو.نو هغوی راته اوفرمائيل.«**أنت تذب عنه الكذب**» ددې خوب د تعبير نه زما په زړه کښې د صحيح احاديثو راجمع کولو شوق پيدا شو.(۲)

په دې دواړو اسبابو کښې څه منافات نشته.دواړه کيدے شی.چه هم خوب محرك جوړ شوے وی.اودامام اسحاق بن راهويه رحمه الله دمجلس واقعې سره داعيه پيدا شوے وی.

د تاليف ابتداء اوانتهاء: د صحيح بخاری دتاليف شروع کله شوے وه.اوپوره شوے کله وو؟د رجال اوتاريخ په کتابونو کښې ددې څه صراحت نشته.البته حضرت شيخ الحديث رحمه الله د بعضې واقعاتو نه معلومه کړے ده.اوفرمائيلی ئې دی.چه په ۲۱۷ھ کښې ددې شروع شوے وه. اوپه ۲۳۳ھ کښې سرته رسيدلې وو.ددې تفصيل دا دے.چه ابوجعفر محمود بن عمرو عقيلی رحمه الله فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله کله د خپل کتاب په تاليف شروع اوکړه.نوامام احمد بن حنبل رحمه الله يحی بن معين رحمه الله اوعلی بن مدينی رحمه الله ته ئې دا پيش کړلو.ټولو ئې تعريف اوکړلو. اوصرف په څلوراحاديثو کښې ئې ورسره اختلاف اوکړلو.امام عقيلی فرمائی.په دې څلورو کښې هم دامام بخاری رحمه الله رائې راجح ده.(۳)

---

(۱) اوګورئ تاريخ بغداد (۸/۲) وتهذيب الكمال (۴۴۳/۲۴) وسيرأعلام النبلاء (۴۰۱/۱۲) وطبقات السبكی (۷/۲) وهدی الساری (ص۷۰) وتهذيب الأسماء واللغات (۷۴/۱)_
(۲) تهذيب الأسماء واللغات (۷۴/۱) وهدی الساری (ص۷۰) _
(۳) اوګورئ هدی الساری (ص۷۰)_

په دوی کښې د یحی بن معین رحمه الله وفات په ۲۳۳ه کښې شوی دے.(۱) دعلي بن مدیني رحمه الله وفات په ۲۳۴ه کښې شوے دے.(۲) اوامام احمد بن حنبل رحمه الله وفات په ۲۴۱ه کښې شوے دے.(۳) دے درے واړه امامانو ته دا کتاب هله پیش کیدے شي.چه په ۲۳۳ه کښې شوے وي.اودا معلومه ده.چه کتاب په شپاړس کاله کښې پوره شوے دے.(۴) نو د ۲۳۳ه نه ۱۶کاله اوباسه.نو ۲۱۷باقي پاتې کیږي.(۲۳۳-۱۶= ۲۱۷) نودا به ونیلې شي.چه په ۲۱۷ه کښې ددے په تالیف باندې شروع شوے وه.اوپه هغه وخت کښې د امام بخاري رحمه الله عمر دریویشت کاله وو. او په ۲۳۳ه کښې ئې دا تکمیل ته رسولے وو.اوپه دغه وخت کښې دامام بخاري رحمه الله عمر دوه کم څلویښت کاله وو.

بیا امام بخاري رحمه الله ددے نه پس دریویشت کاله ژوندے پاتې شوے دے.نو د مصنفینو رحمهم الله د عادت مطابق په خپل کتاب کښې ئې کمې زیاتې کولو.ددے وجې د کتاب په نسخو کښې اختلاف موندلے شي.دحماد بن شاکرپه نسخه کښې د فربري رحمه الله د نسخې په مقابله کښې دوه سوه احادیث کم دي.اود ابراهیم بن معقل په نسخه کښې خو درے سوه احادیث کم دي.(۵)

دصحیح بخاري یو امتیاز: ابن عدي رحمه الله فرمائي.چه د عبدالقدوس بن همام رحمه الله بیان دے.چه ما د ډیرو مشائخو نه اوریدلي دي.چه امام بخاري رحمه الله د صحیح بخاري د ابوابو تراجم په ریاض الجنة کښې د منبر مبارك اوروضه مطهره په مینځ کښې لیکلي دي.او د هرے ترجمې دپاره به ئې دوه رکعته نفل کول.(۶)

عمربن محمد بن بجیر البجیري رحمه الله فرمائي.چه امام بخاري رحمه الله فرمائیل.ما دا کتاب په مسجدحرام کښې لیکلے دے.دهرحدیث د لیکلو نه وړاندے مے استخاره کړے ده.اودوه رکعته نفل مے کړي دي.اوترڅوچه به راته د هغې دصحت یقین نه وو شوے.نو په کتاب کښې به مې نه لیکل.(۷)

په دے دواړو خبروکښې څه تضاد نشته.ممکنه ده.چه مسوده ئې په مسجد حرام کښې لیکلې وي.اوتبییض ئې په ریاض الجنة کښې کړے وي.دا هم کیدے شي.چه تراجم ئې په ریاض الجنة کښې لیکلي وي.اود احادیثولیکلو شروع ئې په مسجد حرام کښې کړې وي.څکه چه وړاندے تیر شوي دي.چه دا کتاب په شپاړس کاله کښې مکمل شوے دے.اودا موده په یوځائې کښې نه

---

(۱) تقریب التهذیب (ص،۵۹۷) ترجمه (۷۶۵۱) _

(۲) تقریب (ص،۴۰۳) ترجمه (۴۷۶۰)_

(۳) تقریب (ص،۸۸٤) ترجمه (۹۶)_

(۴) اوګورئ تاریخ بغداد (٤/۲) وسیرأعلام النبلاء (۴۰۵/۱۲) وتهذیب الأسماء واللغات (۷٤/۲) وطبقات السبکي (۷/۲) وهدی الساري (ص،۴۸۹)_

(۵) اوګورئ مقدمة لامع الدراري (۱۲٤ الفائدة السادسة_

(۶) تهذیب الأسماء واللغات (۷٤/۱) وسیرأعلام النبلاء (٤۰٤/۱۲) وهدی الساري (۴۸۹)_

(۷) هدی الساري (ص،۴۸۹)_

وی تیره شوے.(١)

د بخاری د روایاتو تعداد: حافظ ابن الصلاح رحمه الله په ..مقدمه.. کښے لیکلی دی.«جملة ما فی کتابه الصحیح سبعة آلاف ومائتان وخمسة وسبعون حدیثاً بالأحادیث المکررة،وقد قیل إنها بإسقاط المکررة أربعة آلاف حدیث» یعنی چه مکررات په کښے شمار کړی.نو د صحیح بخاری د احادیثوتعداد اووه زره دوه سوه پنځه اویا دی.اود مکرراتو د حذف نه پس څلور زره احادیث جوړیږی.امام نووی رحمه الله په ..تقریب.. کښے او حافظ ابن کثیرپه ..اختصار علوم الحدیث.. کښے د دے اتباع کړے ده. (٢)

امام نووی رحمه الله په خپله شرح د بخاری کښے (٣) او تهذیب الأسماء واللغات کښے (٤) هم دا تعداد ذکر کړے دے.خو په دے ذواړو کتابونو کښے ئے د ..مسندة.. قید لګولے دے.په دے سره هغه ټول روایات خارج شول.کوم چه د تعلیقاتو اومتابعاتو په صورت کښے دی.بیا هغوی په خپله شرح د بخاری کښے د حافظ ابوالفضل محمد بن طاهر رحمه الله د کتاب ..جواب المتعنت.. نه په تفصیل سره هغه ټول روایات ذکر کړی دی.حافظ ابن حجر رحمه الله دا ټول تفصیلات په مقدمه کښے نقل کړی دی.او ځائے په ځائے ئے په هغے باندے تنقید کړے دے.اوبه آخر کښے ئے فرمائیلی دی.زما د تحقیق مطابق په بخاری کښے د مکرراتو سره اووه زره دړے سوه اووه نوی احادیث دی.(٥) هم دا شماره قابل اعتماد دے.دتفصیل پیژندلو نه وړاندے په دے باندے پوهه شئ:چه په صحیح بخاری کښے څه روایات مرفوعه موصوله دی.څه معلقات دی.اوڅه متابعات دی.بیا د معلقاتو دوه قسمونه دی.یوهغه دی.چه د هغے تخریج مؤلف په خپله په خپل کتاب کښے په بل ځائے کښے کړے دے.اودویم قسم هغه معلقات دی.چه د هغے تخریج هغوی په خپله نه دے کړے.اوس په دے کښے د یو تفصیل دا دے.

روایات مرفوعه موصوله مع مکررات (۷۳۹۷)

روایات معلقه مخرجة المتون في الصحیح (۱۳۴۱) متابعات (٦)

---

(١) اوګورئ هدی الساری (ص،۴۸۹) .. قال النووی رحمه الله قال الآخرون منهم أبوالفضل محمدبن طاهر المقدسی ـ صنفه ببخاری وقیل:بمکة وقیل بالبصرة وکل هذا صحیح،ومعناه أنه کان یضیف فیه فی کل بلدة من هذه البلدان فانه بقی فی تصنیفه ست عشرة سنة ... تهذیب الأسماء واللغات (۷۴/۱)ـ

(٢) اوګورئ تقریب الراوی مع تدریب الراوی (۱۰۲/۱) او ..اختصار علوم الحدیث.. مع شرح الباعث الحثیث..

(٣) اوګورئ مقدمة لامع الدراری (ص،۱۲۴، ۱۲۵) ـ

(٤) (۷۵/۱)ـ

(٥) اوګورئ هدی الساری (ص،۴۶۵، ۴۶۹) الفصل العاشر فی عدأحادیث الجامع)ـ

(٦) مقدمة فتح الباری (ص،۴۶۹) کښے د متابعاتو تعداد دړے سوه یوڅلویښت ذکر دے.دا د کاتب سهوه ده.صحیح تعداد دړے سوه څلورڅلویښت دے.کوم چه قسطلانی رحمه الله دحافظ رحمه الله نه نقل کړے دے.که دړے سوه یوڅلویښت وی.نومجموعه به ئے نهه زره دوه څلویښت نه جوړیدله.دکوم چه حافظ رحمه الله تصریح کړے ده.فتنبه ـ

مجموعه _ (۹۰۸۲)
روايات مرفوعه موصوله بغير دتكرار نه (۲۶۰۴)
روايات معلقه غير مخرجة المتنون في الصحيح (۱۵۹)
ميزان د تولو حاديثو بغير د تكرار نه (۲۷۶۲)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.چه پورتني شمار د آثارصحابه رضي الله عنهم اوتابعين رحمهم الله د مقطوعانو نه علاوه دے.چه دهغے شمار په پوره كتاب كښے يو زر شپږ سوه اته دے.(۱)
دلته دے دا خبره ښكاره وى.چه حافظ ابن حجر رحمه الله د فتح البارى په مختلفو خايونو كښے اوبيا په مقدمه د فتح البارى كښے د صحيح بخارى د احاديثو شمار بيان كړے دے.خو په دے مختلفو مقاماتوكښے مختلف تعداد موجود دے.(۲) په بعضے مقاماتو كښے د حافظ رحمه الله نه سهوه شوے ده.او په بعضے مقاماتوكښے اختلاف د ناسخ په سهو محمول دے.كوم تعداد چه پورته اوخودلے شو.هغه محقق اومحرر دے.علامه قسطلانى رحمه الله هم دا غوره كړے دے.(۳)

والله سبحانه وتعالى أعلم

دكتاب موضوع: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.چه دصحيح بخارى اصل موضوع خو د صحيح احاديثو جمع كول دى.دا موضوع ددے د نوم نه ښكاره ده.«الجامع الصحيح المسند من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه» دے سره سره دا خبره هم دے سره د نظرولاندے ده.چه د فقهى استنباطاتو اوفوائدو هم په دے كښے ذكر دے.امام بخارى رحمه الله چه د احاديثو نه كوم فقهى استنباطات كړى دى.هغه ئے په متفرقو بابونو كښے ذكر كړى دى.(۴)
امام نووى رحمه الله فرمائي.چه د امام بخارى رحمه الله مقصود صرف د صحيح احاديثو جمع كول نه وو.بلكه په مختلفوفقهى بابونوكښے دهغے نه مسائل مستنبط كول هم وو.هم دا وجه ده.چه دوى په ډيرو بابونوكښے حديث په سند سره نه دے ذكر كړے.بلكه صرف په دومره خبره ئے اكتفاء كړے ده.«فيه فلان عن النبى صلى الله عليه وسلم»اوكله متن بغير د سندنه ذكر كوى.اوكله متن تعليقاً ذكر كوى.دا ټول اساليب په دے باندے دلالت كوى.چه د دوى مقصود احكام او مسائل په څه باندے چه ئے تراجم قائم كړى دى.په هغے باندے احتجاج او استدلال كول دى.نوكله يو معلوم حديث طرف ته اشاره اوكړى.اوكله داسے كيږى.چه هغه حديث نزدے يا په بل ځائے كښے ذكر شوے وى.(۵)

---

(۱) اوګورئ فتح البارى (۵۴۳/۱۲) خاتمه _
(۲) اوګورئ فتح البارى (۸۴/۱) كتاب الإيمان باب كفران العشير.و(۵۴۲/۱۳، ۵۴۳ خاتمه .. وهدى السارى (ص.۴۶۵، ۴۶۹) الفصل العاشر فى عد أحاديث الجامع ... و(ص.۴۷۷) ذكر من لا يعرف أسمه واختلف فيه)_
(۳) اوګورئ مقدمة إرشاد القارى (۲۸) دغه شان اوګورئ ارشاد القارى ازحضرت مولانا مفتى رشيد احمد صاحب رحمه الله (۳۵، ۳۶)_
(۴) هدى السارى (ص.۸) الفصل الثانى فى بيان موضوعه الكشف عن مغزاه فيه _
(۵) پورتنئ حواله_

علامه کوثری رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله مقصود داحادیثو صحیحو تخریج .او فقه .اوسیرت. اودتفسیر استنباط دے.نوهغوی ځکه ضمناً موقوف اومعلق احادیث دغه شان د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله فتاوے او رائیګانے هم ذکر کړی دی.او ددے غرض د حاصلولو دپاره ئے متون حصے حصے کړی دی.اوهغه ئے په مختلفو بابونو کښے ذکر کړی دی.(۱)

حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرمائی.چه عالمانو د ټولو نه وړاندے چه دا علم مدون کړلو.نو په څلورو فنونوباندے ئے تقسیم کړل.

○فن السنة: یعنی فقه لکه موطا امام مالك او ..جامع سفیان رحمه الله ..

() فن تفسیر : لکه کتاب ابن جریج رحمه الله

() فن سیر: لکه د محمد بن اسحاق کتاب .

() فن زهد ورقائق: لکه دامام ابن المبارك رحمه الله کتاب

دامام بخاری رحمه الله اراده دا پیدا شوه.چه دا څلور واړه فنون یو ځائے کړی . او صرف هغه احادیث راجمع کړی.په کومو باندے چه د امام بخاری رحمه الله نه وړاندے یا په دغه زمانه کښے چا دصحت حکم لګولے وی.بله دا چه دا کتاب د مرفوع اومسند احادیثو دپاره خاص کړی.نوځکه هغوی دخپل کتاب نوم ..الجامع الصحیح المسند.. کیخودلو.ترکومے پورے چه دآثارو وغیره تعلق دے.نوهغه تبعاً ذکر شوی دی.اصالةً نه دی.

بیا دامام بخاری رحمه الله مقصود دا هم وو.چه داحادیثو نه بنه استنباط اوشی.نوهغوی هم داسے اوکړلو.د یو یو حدیث نه ډیرمسائل مستنبط کوی.دا طریقه ددوی نه وړاندے چانه وه اختیار کړے.(۲)

دصحیح بخاری شروط : د شروطو مطلب دا دے.چه مصنفین دکتاب دتالیف په وخت کښے بعضے خبرے د نظرلاندے ساتی.اوهم د هغے مطابق مضامین راوړی.دهغے نه نۀ اوړی.چه څه ذکر کړی . شپږو امامانو رحمهم الله هم په خپلو کتابونوکښے د څه شروطو خیال ساتلے دے.خو ددے حضراتو نه دا تصریح منقول نه ده.چه ما فلانے شرط دنظرلاندے ساتلے دے.روستنو عالمانود هغوی د کتابونو مطالعه کړے ده.اوهغه شرطونه ئے معلوم کړی دی.(۳)

امام حاکم رحمه الله فرمائی.د صحیح متفق علیه اولنے قسم هغه دے.کوم چه امام بخاری او مسلم رحمهما الله نقل کړے وی.اودا د اولے درجے صحیح دے.یعنی هغه حدیث چه داسے صحابی رضی الله عنه نے روایت اوکړی.کوم چه د رسول الله ﷺ نه په روایت کولو کښے مشهور وی.د دغه صحابی

---

(۱) اوګورئ: تعلیقات الکوثری رحمه الله علی شروط الأئمة الخمسة للحازمی (ص.۸۲) المطبوع مع سنن ابن ماجه)_

(۲) اوګورئ: ابتداء رساله شرح تراجم ابواب صحیح البخاری مطبوعه مع صحیح بخاری (ص.۱۳۰)_

(۳) حافظ ابوالفضل محمدبن طاهرمقدسی رحمه الله لیکی.((إعلم أن البخاری ومسلماً ومن ذکرنا بعدهم لم ینقل عن واحد منهم أنه قال شرطت أن أخرج فی کتابی مایکون علی شرط الفلانی وإنما یعرف لک من سیرکتبهم فیعلم بذلک شرط کل رجل منهم)) اوګورئ: ابتداء شروط الأئمة الستة (ص.۷۰) مطبوعه قدیمی کتب خانه کراچی مع سنن ابن ماجه _

رضي الله عنه نه د دغه حديث نقل كولو دوه راويان ثقه وي.بيا دا حديث هغه تابعي رحمه الله بيان كړي.چه هغه د صحابو رضي الله عنهم نه په روايت كولو كښې مشهور وي.او د هغې هم دوه ثقه راويان وي.بيا په تبع تابعينو كښې حافظ متقن مشهور كس دهغې روايت اوكړي.اوپه څلورمه طبقه كښې د دې حديث د دوو نه زيات راويان وي.بيا دبخاري يا مسلم رحمهما الله شيخ حافظ اومتقن وي.او په خپل روايت كښې د عدالت شهرت لري.(١)

په دې لحاظ سره د امام حاكم رحمه الله په نيز د صحيح دپاره د دريو خبرو وجود ضروري دې.كوم چه دهغوي په قول كښې د شيخينو رحمهما الله په شرط كښې دي.

① دصحابي رضي الله عنه اوتابعي نه د هغه حديث دوه ثقه راويان وي.او په څلورمه طبقه كښې د دې د وو نه زيات راويان وي.لكه چه په هره طبقه كښې د دوو راويانو وجود ضروري دې.

② دامام بخاري رحمه الله او مسلم رحمه الله دشيخ نه واخله ترصحابي رضي الله عنه پورې هر راوي ثقه او په روايت كښې مشهور وي.

③ شيوخ شيخين رحمهما الله او په تبع تابعينو رحمهم الله كښې چه څوك هم دا حديث روايت كوي.هغه د ثقاهت اوشهرت سره سره حافظ اومتقن هم وي.

حاكم رحمه الله چه اولنې شرط كوم بيان كړلو.چه په هره طبقه كښې د دوو راويانو وجود ضروري دې.داسې حديث ته په اصطلاح كښې ،،عزيز،، وائي.(٢)داسې احاديث ډير كم دي.ځكه حافظ ابوعلي غساني رحمه الله د حاكم رحمه الله په كلام كښې د تاويل كوشش كړې دې.دوي فرمائي. ((وانما المراد أن هذا الصحابي رضي الله عنه وهذا التابعي رحمه الله قد روى عنه رجلان خرج بهما عن حد الجهالة))(٣) يعني په هره طبقه كښې د دوو راويانو دوجود مطلب دا نه دې.چه هم دغه حديث د صحابي رضي الله عنه يا تابعي رحمه الله نه روايت كوي.هغوي دوه كسان وي.بلكه مطلب دا دې.چه ددغه صحابي رضي الله عنه يا تابعي رحمه الله نه روايت كونكي مطلقاً دوه كسان وي.ځكه كه د يوراوي نه دوه كسان روايت اوكړي. نوهغه د ،،جهالت،، نه اوځي.

خو دحاكم رحمه الله د كلام دا مطلب اخستل دهغوي د خپلو تصريحاتونه خلاف دې . ځكه علامه ابوعبدالله المواق فرمائي.((ماحمل الغساني عليه كلام الحاكم وتبعه عليه عياض وغيره ليس بالبين)) دغه شان فرمائي.زه نه پيژنم چه يوكس هم د شيخينو رحمهما الله نه روايت كړې وي.چه هغوي ددې تصريح كړې ده.اونه د دې په صحيحينوكښې څه درك لګي.اونه د صحيحينو نه علاوه د بل ځائې نه.كه ددې قائل په صحيحنو كښې د شيخينو رحمهما الله طرز ته كتلې وې.اودا ئې ګنړلې وې.نوهغه غلطي كړې ده.ځكه چه په صحيحينوكښې خو دواړه

---

(١) اوګورئ معرفة علوم الحديث للحاكم (٦٢) ذكرالنوع التاسع عشر من علوم الحديث وهو معرفة الصحيح والسقيم والمدخل فى أصول الحديث (ص.٩٠)_

(٢) اوګورئ مقدمة ابن الصلاح (ص.١٣٦) النوع الحادى والثلاثون معرفة الغريب والعزيز من الحديث)_

(٣) تدريب الراوى (١/١٢٦)_

قسمه احاديث موجود دي اوكه ده په صحيحينو كښې داسې احاديث زيات ليدلې وي.اوخيال ئې كړے وي.نودا د دے خبرے دليل نشي كيدے چه د شيخينو رحمهماالله په نيز دا مشروط دے.دا د انصاف نه بيخي لرے خبره ده.چه د دهغوي نه د ثبوت نه بغير دا شرط په هغوي باندے لازمولے شي.حالانكه هغوي صحيحين ددے شرط نه خالي ساتلي دي.خكه كه د هغوي نه ددے شرطيت ثابت شي.نوددے په پريخودو باندے به په هغوي باندے اعتراض راتلے شي.

حافظ ابن حجر رحمه الله د علامه ابن المواق ددے بيان متعلق بيان كوي.«وهذا كلام مقبول وبحث قوي»(١)

دحاكم رحمه الله دا بيان عالمانو رد كړے دے. حافظ ابوالفضل محمد بن طاهرمقدسي رحمه الله فرمائي. «إن البخاري ومسلماً لم يشترطا هذا الشرط ولا نقل عن واحد منهما أنه قال ذلك والحاكم قدر هذا التقدير وشرط لهما هذا الشرط على ما ظن ولعمري إنه شرط حسن لوكان موجوداً في كتابيهما إلا أنا وجدنا هذه القاعدة التي أسسها الحاكم منتقضة في الكتابين جميعاً»(٢)

ددے نه پس هغوي د صحيحينو نه اووه مثالونه پيش كړي دي.چه دهغے نه د امام حاكم رحمه الله د خبرے ترديد كيږي.بيا فرمائي.

«هذا ما إقتصرنا منها على هذا القدر لتعلم أن القاعدة التي أسسها منتقضة لا أصل لها ولو اشتغلنا بنقض هذا الفصل في التابعين وأتباعهم ولمن روى عنهم إلى عصر الشيخين لأربى على كتابه ،،المدخل،، إلا أن الإشتغال بنقض كلام الحاكم لايفيد فائدة وله في سائر كتبه مثل هذا الكثير عفاالله عنا وعنه»(٣)

علامه حازمي رحمه الله هم ددے پرزور ترديد كوي.اوهغوي يو مستقل باب «باب في إبطال قول من زعم أن شرط البخاري إخراج الحديث عن عدلين وهلم جراً إلى أن يتصل الخبر بالنبي ﷺ» قائم كړے دے (٤)

دا خودامام حاكم رحمه الله خيال وو.ابوحفص ميانجي رحمه الله ددے نه لويه دعوه كړے ده.هغوي ليكي.«شرط الشيخين في صحيحيهما أن لا يدخلا فيه إلا ما صح عندهما وذلك ما رواه عن النبي ﷺ اثنان فصاعداً وما نقله عن كل واحد من الصحابة أربعة من التابعين فأكثر، وأن يكون عن كل واحد من التابعين أكثر من أربعة»(٥) يعني د شيخينو رحمهماالله په نيز د حديث دصحت دپاره دا شرط دے.چه دا د

---

(١) شروط الأئمة الستة(٧١)_

(٢) شروط الأئمة (ص.٧١)_

(٣) پورتنئ حواله_

(٤) اوگورئ شروط الأئمة الخمسة (ص.٧٣. ٧٥. ٧٧)_

(٥) تدريب الراوي (١/٧١)_

رسول الله ﷺ نه دوه یا د دوو نه زیات صحابه کرام ﷺ روایت کړی وی.او هر صحابی ﷺ نه څلور یا د څلورو نه زیات تابعین ﷺ روایت اوکړی او هر تابعی ﷺ نه د څلورو نه زیات تبع تابعین ﷺ روایت اوکړی

حاکم ﷺ خو په هره طبقه کښې د دوو راویانو وجود ضروری کړے وو.او ابوحفص میانجی ﷺ په کښې په ددو باندے هم زیادت اوکړلو.بیا دحاکم ﷺ په نیز د یو صحابی شهرت کافی وو.او ددوی په نیز دحدیث دصحت دپاره دوه صحابیان ضروری اوګرځولی شو.دحاکم ﷺ د بیان د تردید نه پس د دے د تردید څه ضرورت پاتے نشو.صرف د حافظ ﷺ یو قول دلته نقل کولے شی.کوم چه هغوی د ابوحفص میانجی ددے بیان په باره کښې کړے دے.فرمائی

«وهو كلام من لم يمارس الصحيحين أدنى ممارسة فلو قال قائل: ليس في الكتابين حديث واحد بهذه الصفة لما أبعد» (۱) یعنی دا داسے کس خبره ده.چه دهغه د صحیحینو سره معمولی تعلق هم نشته.که څوك دا اووائی.چه په صحیحینو کښې په دے صفت باندے یو حدیث هم نشته.نودا خبره هم څه لرے نه ده.

باقی پاتے شو دحاکم ﷺ دویم شرط چه دامام بخاری ﷺ اومسلم ﷺ د شیخ نه واخله ترصحابی ﷺ پورے هرراوی ثقه وی.اوپه حدیث کښې مشهور وی.نواګرچه په دے دعوی کښې ابن جوزی ﷺ هم د دوی سره ولاړ دے.(۲) دغه شان حافظ مقدسی ﷺ هم لیکلی دی.«إن شرط البخاري ومسلم أن يخرجا الحديث المتفق على ثقة نقلته إلى الصحابي المشهور من غير اختلاف بين الثقات والأثبات» (۳) یعنی د امام بخاری ﷺ اومسلم ﷺ شرط دا دے.چه دهغه حدیث تخریج به کوی .چه د شروع نه واخله ترصحابی ﷺ پورے دهغے د ناقلینو ثقاهت متفق علیه وی.او د ثقاهت په اثبات کښې د هغوی په مینځ کښې اختلاف نه وی...

خوحقیقت دا دے.چه دا شرط هم صحیح نه دے.حافظ عراقی ﷺ فرمائی

«وليس ما قاله بجيد، لأن النسائي ضعف جماعة أخرج لهم الشيخان أو أحدهما» (۴)

دغه شان حافظ محمد بن ابراهیم وزیریمانی ﷺ لیکی.

«ما هذا مما اختص به النسائي بل شاركه في ذلك غير واحد من أئمة الجرح والتعديل كما هو معروف في كتب هذا الشأن» (۵) یعنی دا صرف دامام نسائی ﷺ پورے خاص نه دے.بلکه د جرح والتعدیل ډیر

---

(۱) تدریب الراوی (۱/ ۷۱)_

(۲) اوګورئ ..تبصرة برمدخل فی أصول الحدیث.. از مولانا عبدالرشید نعمانی مدظلهم (ص.۶۹)_

(۳) اوګورئ فاتحة شروط الأئمة (ص.۷۰)_

(۴) فتح المغیث شرح الفیة الحدیث للعراقی (ص.۲۱، ۲۲) مراتب الصحیح)_

(۵) اوګورئ تبصره، المدخل فی أصول الحدیث (ص.۷۰)_

امومن دهغه سره په دے کښے شریك دی. لکه څنګه چه په کتابونو د رجالو کښے دا خبره واضحه ده.

دغه شان محدث امیریماني رحمه الله فرماني.((لا يخفى أنه ليس كل من جرح من رجال الصحيحين جرحه مطلق، بل فيه جماعة جرحوا جرحاً مبين السبب))[1] یعني دا خبره نه ده چه د صحیحینو په رجالو کښے چه په چا باندے جرح اوشوه.هغه جرح مطلق ده.بلکه دے راویانو کښے یوه ډله داسے ده چه په هغوی باندے جرح مفسره ده او د جرح داسبابو وضاحت په کښے موجود دے.

خلاصه دا شوه چه دحاکم رحمه الله دا دویم شرط هم ټیك نه معلومیږی.چه دټولو راویانو ثقاهت او شهرت ضروری دے.ځکه چه په صحیحینو کښے ډیرداسے راویان هم موجود دی.چه په هغوی باندے جرح شوے دے.اودهغوی په باره کښے کلام شوے دے.اوپه هغوی باندے جرح مفسره یعني د جرح سبب هم خودلے شوے دے.اصل خبره هم هغه ده.کومه چه حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائیلے ده.چه ((إن ما قاله ابن طاهر هو الأصل الذي بنيا عليه وقد يخرجان عنه لمرجح يقوم مقامه))[2] بیشکه دابن طاهر رحمه الله چه کوم بیان دے.شیخینو رحمهما الله هم په دغه اصولو باندے بنیاد ایخودے دے.خوکله دا اصول ددے وجے پریږدی.چه د ترجیح څه وجه د دغه اصولو قائم مقام وی.

باقي پاتے شو دریم شرط چه په هغے کښے حاکم د صحت دحدیث دپاره د شیخینو د شیوخو اوتبع تابعینو رحمهم الله وغیره دپاره د اتقان شرط لګولے دے.نودا شرط هم ټیك نه دے.ځکه چه وړاندے تاسو ته معلومه شوه.چه د شیخینو رحمهما الله د هرراوی دپاره ثقاهت لازمی شرط نه دے.نوبیا د شیخینو د شیوخو اوتبع تابعینو دپاره د حفظ اواتقان شرط څنګه ټیك کیدے شی.حافظ علائي رحمه الله لیکی.((هو متفق على قبوله والإحتجاج به إذا وجدت فيه شرائط القبول، وليس من المختلف فيه البتة، ولا يبلغ الحفاظ العارفون نصف رواة الصحيحين وليس كونه حافظاً شرطاً، وإلا لم احتج بغالب الرواة))[3]

یعني د داسے حدیث په مقبولیت باندے اتفاق دے.اوپه هغے باندے استدلال هم کولے شی.که په هغے کښے د قبولیت شرطونه موجود وی.اودا د مختلف فیه قسم څځے نه وی.بیا د حافظانو عارفانو تعداد خو د صحیحینو په راویانو کښے نیم هم نه دے.نوبیا د حفظ شرط څنګه لګولے شی؟ چونکه حافظ کیدل دصحت دپاره شرط نه دے.ګنی په اکثرو راویانو به احتجاج ممکن پاتے نشی.

بیا حافظ ابن حجر رحمه الله د بخاری په راویانو کښے د ډیرو داسے راویانو خودنه کړے ده. چه

---

(۱) پورتنۍ حواله_

(۲) تدریب الراوی (۱۲۵/۱)_

(۳) تدریب الراوی (۱٤۲/۱)_

هغوی دحفظ اواتقان مرتبے ته نه وو رسیدلی.احمدبن ابراهیم حرانی (استاذ د بخاری رحمه الله) ابی بن عباس (تبع تابعی) اسباط ابوالیسع (تبع تابعی) اسید بن زید بن نجیح الجمال او موسی بن مسعود ابوحذیفه النهدی (شیوخ بخاری رحمه الله) دا ټول حضرات د حفظ اواتقان مرتبے ته نه وو رسیدلی.خو بیا هم ددوی روایات امام بخاری رحمه الله په خپل صحیح کښے نقل کړی دی.(۱)

معلومه شوه.چه د امام حاکم رحمه الله بیان کړی شرطونو کښے یو شرط هم ټیک نه دے.هم دا وجه ده.چه محدث امیریمانی رحمه الله لیکی.«إنما هو تظنين وتخمين من العلماء أنه شرطهما إذ لم يأت تصريح بما شرطاه» (۲) یعنی د شیخینو رحمهما الله په نیز څه شرط نشته.باقی کوم شرطونه چه عالمانو ذکر کړ دی.هغه د هغوی خپلے اندازے اوتخمینے دی.

بهرحال دلته مونږ هغه شرطونه ذکر کوو.کوم چه امام بخاری په خاص طریقه په خپل کتاب کښے مدنظرساتلی دی.

① سندمتصل وی، راوی مسلمان وی.صادق غیر مدلس، اوغیر مختلط وی.د عدالت په صفاتو متصف وی.ضابط وی.سلیم الذهن او قلیل الوهم وی.اوعقیده ئے صحیح وی.(۳)

② د راوی د مروی عنه سره کم از کم یوځل ملاقات ثابت وی.(۴)

③ راویان داسے وی.چه هغوی د اهل حفظ واتقان څخے وی.او دخپلو استاذانو سره ئے اوږد صحبت کړے وی.کله دهغه راویانو نه هم روایت اخلی.چه طویل الملازمة نه وی.خودا عمومی شرط دے.وړاندے مونږ بیان کړے دے.چه حفظ اواتقان لازمی اومستقل شرط نه دے.(۵)

④ امام بخاری رحمه الله په خپل کتاب کښے د یو مدلس روایت ترهغه وخته پورے نه نقل کوی. ترڅو چه هغه دتحدیث صراحت اونکړی.که په دغه حدیث کښے وی.اوکه په بل سند کښے وی.(۶)

⑤ امام بخاری رحمه الله که د یو داسے کس روایت نقل کړی.چه په هغه باندے کلام شوے وی.نو دهغه چا روایت په کښے نه اخلی.چه په هغه باندے انکار شوے وی.(۷)

---

(۱) اوګورئ: هدی الساری وتقریب التهذیب)_

(۲) تبصره بر المدخل فی أصول الحدیث (ص.۷٤)_

(۳) اوګورئ هدی الساری (ص.۹) وشروط الأئمة الخمسة للحازمی (۷۸. ۷۹)_

(۴) مقدمة فتح الملهم (ص.۲۷۱) دغه شان اوګورئ ..النکت علی کتاب ابن الصلاح (۲۸۹/۱) النوع الأول :الصحیح.)_

(۵) اوګورئ شروط الأئمة الخمسة للحازمی (ص.۷۹. ۸۰) وهدی الساری (ص.۹) ومقدمة لامع الدراری (ص.۸۹) _

(۶) اوګورئ هدی الساری (ص.٤٤۹)_

(۷) فتح الباری (۱۸۹/۱) کتاب العلم باب من أعاد الحدیث ثلاثاً لیفهم عنه)_

⑥ که په راوی کښې څه قسم نقص وی.او بیا هغه روایت په بل سند سره هم نقل وی. چه په هغې باندې نقص پوره کیږی.نودا حدیث هم د امام بخاری رحمه الله په شرط کښې داخلیږی. (۱) دا یو څو شرطونه دی. نور شرطونه هم شته.کوم چه په فتح البارى او هدى السارى وغیره کښې په تتبع سره راویستې شی.

دصحیح بخاری خصوصیات ① دامام بخاری رحمه الله په صحیح کښې د ټولو نه اهم خصوصیت تراجم دی.داسې تراجم نه د دوی نه وړاندې چا قائم کړی دی.اونه به ئې روستو څوك قائم کړې شی.ددوی بعضې تراجم تراوسه پورې (په گرانوالی کښې) مشهور دی.اود هغې صحیح مراد تراوسه پورې نشی متعین کولې.هر کس د خپلو معلوماتو او قرائنو په مدد سره د مراد تعین کوی.په تراجمو به مستقل بحث انشاء الله وړاندې راشی.

② دویم خصوصیت دا دې.چه د احکامو په اثبات کښې اکثر امام بخاری رحمه الله قرآنی آیاتونه ذکر کوی.(۲)

③ دریم خصوصیت دا دې.دصحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله په آثارو سره د مختلف فیه مسائلو وضاحت کوی.اوکله چه مختلف آثار ذکرکوی.نوچه کوم اثر د دوی په نیز ارجح وی.هغه وړاندې ذکر کوی.

④ څلورم خصوصیت دا دې.چه امام بخاری رحمه الله په پوره ،،الجامع الصحیح،، کښې داسې روایت نه دې ذکر کړې.کوم چه هغه د خپل استاذ نه «علی سبیل المکاتبة» اخستې وی.خو په «کتاب الأیمان والنذور» کښې ئې یو روایت داسې راوړې دې.چه په هغې کښې ئې «کتب إلی محمد بن بشار» فرمائیلی دی. (۳) د سند په مینځ کښې د مکاتبت راتلل بله خبره ده.اوهغه د امام بخاری رحمه الله فعل نه دې.بلکه د نورو راویانو عمل دې. (۴)

⑤ پنځم خصوصیت دا دې.چه امام بخاری رحمه الله د بدء الحکم ذکر هم کوی.لکه .بدء الوحی، بدء الحیض، بدء الاذان، بدء الخلق ئې ذکرکړی دی.او دحکم ابتداء ته ئې اشاره کړې ده. (۵) حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمه الله فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله کله بغیر د تصریح نه اشارةً هم د حکم ابتداء بیانوی.(۶)

⑥ شپږم خصوصیت دا دې.چه دوی براعت اختتام طرف ته اشاره کوی.د حافظ ابن

---

(۱) فتح البارى (۶۳۵/۹) کتاب الصیدوالذبائح باب ذبیحة الأعراب ونحوهم ـ

(۲) مقدمة لامع الدرارى (ص.۱۰۲)ـ

(۳) اوګورئ: صحیح بخارى (۹۸۷/۲) کتاب الأیمان والنذور باب إذا حنث ناسیاً فی الأیمان رقم، ۶۶۷۳ـ

(۴) اوګورئ: تدریب الراوى (۵۶/۲) النوع الرابع والعشرون: کیفی سماع الحدیث وتحمله القسم الخامس :الکتابة)ـ

(۵) مقدمة لامع الدرارى (ص.۱۰۸)ـ

(۶) پورتنئ حواله ـ

حجر رحمه الله وائي ده چه دهر کتاب په آخر کښې کله امام بخاري رحمه الله په خاتمه باندې دلالت کونکې لفظ راوړي نو دهغې د کتاب اختتام طرف ته اشاره وي. (۱)
حضرت شيخ الحديث صاحب رحمه الله فرماني چه امام بخاري رحمه الله دانساني ژوند ختميدو طرف ته يادګيرنه کوي. (۲)

⑥ اووم خصوصيت دا دې چه صحيح بخاري کښې ..ثلاثيات.. دي.امام بخاري رحمه الله دوه ويشت ..ثلاثيات.. په خپل کتاب کښې ذکر کړي دي.
د .وثلاثيات.. په باره کښې تفصيل په مقدمه کښې تير شوې دې.

فصل اول دبخاري تراجم د بخاري په خصوصياتو کښې د ابواب والتراجم.. بحث ډير داهميت حامل دې.د بخاري تراجم د حديث د ټولو کتابونو د تراجمو په مقابله کښې ديرګران دي.د «فقه البخاري في تراجمه» مقوله په دې باره کښې ډيره مشهوره ده.د دې مطلب دا دې چه دامام بخاري رحمه الله د ژورنظراود تفقه شان اندازه ددوی د تراجمو نه لګيدې شي.دويم مطلب دا بيانولې شي.چه امام بخاري رحمه الله خپل فقهي نکته نظر په تراجمو کښې بيان کړې دې.
دامام بخاري رحمه الله دترجمې په قائمولو کښې خپل مخصوص انداز دې.اوهغه په مختلفو طريقو سره ترجمه قائموي.

① بعضې وخت د رسول الله ﷺ حديث نه ترجمه جوړه کړي.اودهغې دحديث نبوي صراحت هم کوي.لکه دکتاب الايمان اولنئ ترجمه «باب قول النبي ﷺ بني الإسلام على خمس» دغه شان په کتاب الايمان کښې يوه بله ترجمه «باب قول النبي ﷺ الدين النصيحة» دغه شان په کتاب العلم کښې «باب قول النبي ﷺ رب مبلغ أوعى من سامع»

② کله امام بخاري حديث نبوي نه ترجمه جوړه کړي.ليکن دهغه د حديث کيدو ذکر نه کوي.لکه «باب من يرد الله به خيراً يفقهه في الدين» ترجمه حديث دې.خو ددې حديث کيدو ته ئې اشاره نه ده کړې.

③ کله کله امام بخاري رحمه الله د نبي ﷺ دحديث نه ترجمه جوړوي.خو په هغې کښې لږ غوندې تصرف اوتبديلي کوي.اوددې مقصد د حديث تشريح وي.لکه «باب ما كان النبي ﷺ يتخولهم بالموعظة والعلم كي لا ينفروا» حديث کښې «كراهة السآمة» راغلې دې.امام بخاري رحمه الله ترجمه کښې د «سآمة» تفسير په «نفرة» سره کړې دې.

④ کله امام بخاري رحمه الله داسې حديث ترجمه اوګرځوي.چه هغه د دوی په شرط برابر نه وي.بيا په خپلو رواياتو سره هغه مؤيد کړي.لکه ابواب الوضوء کښې «باب ما جاء لا تقبل صلاة

---

(۱) فتح الباري شرح الحديث الأخير)_
(۲) مقدمة لامع الدراري (ص۱۱۳) _

بغیرطهور» اوپه . . ابواب الزکاة . . کښې «باب ماجاء لاتقبل الصدقة من غلول» دی.دا د یو روایت دوه حصې دی.مسلم اوترمذی رحمهماالله ددې تخریج کړې دې.امام بخاری په یوجزء په کتاب الوضوء کښې او په بل جزء په کتاب الزکاة کښې ترجمه قائمه کړې ده.

دغه شان په کتاب الصلاة کښې «باب إذا أقیمت الصلاة فلا صلاة إلا المکتوبة» ترجمه ئې قائمه کړې ده.اودا د مسلم په روایت باندې قائمه شوې ده.

دغه شان یوه ترجمه ده.«باب الإثنان فما فوقهما جماعة» دا ترجمه دابن ماجه په روایت باندې قائمه شوې ده.(۱)

⑤ په ډیرځایونوکښې امام بخاری په خپلو الفاظوکښې ترجمه قائمه کړې ده.اوپه هغې کښې ابهام پریږدی.ددې ابهام مختلف وجوه وی.

(الف) کله د تعارض د دلائلود وجې ترجمه مبهمه پریږدی.لکه «باب ماجاء فی قاتل النفس »ترجمه ئې مبهمه قائمه کړې ده.دلته د ابهام وجه دا ده.چه د بعضې روایاتو نه معلومیږی.چه خودکشی کونکې به همیشه دپاره په جهنم کښې وی.اود نورو قوی دلائلو نه دا ثابته ده.چه د گناه کبیره مرتکب به همیشه دپاره په جهنم کښې نه وی.نو ددلائلو دتعارض د وجې امام بخاری څه فیصله اونکړله.او ترجمه ئې مبهمه پریخوده.(۲)

(ب) کله دا ابهام د توسع طرف ته اشاره کولو دپاره وی.لکه «باب مایقرأ بعدالتکبیر» دلته امام بخاری دحضرت انس یو روایت ذکر کړې دې.چه په هغې کښې دتکبیر نه پس د سورة فاتحه ذکر دې.دویم روایت ابوهریره دې.چه په هغې‌کښې د تکبیر د قرات نه پس د «اللهم باعد بینی وبین خطایای کما باعدت بین المشرق والمغرب، اللهم نقنی من الخطایا کما ینقی الثوب الأبیض من الدنس اللهم اغسل خطایای بالماء والثلج والبرد» دعا مذکوره ده.(۳) په دې کښې دې خبرې ته اشاره ده.چه د تکبیر نه پس که دا دعا اووئیلې شی.یا ثنا اووئیلې شی.یا بغیر دڅه وئیلو نه د سورة فاتحه قرات شروع کړې شی.(۴)

(ج) دغه شان په «کتاب الأیمان والنذور» کښې امام بخاری «باب إذا حنث ناسیاً فی الأیمان» ترجمه قائمه کړې ده.اوجزاء ئې نه ده ذکر کړې.ددې وجه دا ده.چه په باب کښې دوه قسمه روایات ذکردی.د بعضو نه معلومیږی.که په هیره حانث شو.نوکفاره لازمیږی.اود بعضو نه معلومیږی.چه په هیره د حانث کیدو په صورت کښې کفاره نه واجبیږی.امام بخاری ترجمه مبهمه پریخودې ده.پخپله ئې فیصله نه ده کړې.بلکه فیصله ئې د مجتهد په رائې

---

(۱) دتفصیل دپاره اوګورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۳۰۳، ۳۰۴)۔

(۲) اوګورئ فتح الباری (۲۲۷/۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی قاتل النفس)۔

(۳) اوګورئ صحیح بخاری (۱۰۲/۱) کتاب الأذان)۔

(۴) اوګورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۳۵۱) الأصل السابع والأربعون)۔

باندے پریخودے ده چه هغه په خپل اجتهاد سره څه فیصله اوکړی.(۱)

(د) کله امام بخاری رحمه الله د دلیل د محتمل کیدو په وجه هم ترجمه مبهمه راوړی .لکه چه حافظ رحمه الله د «باب إذا أسلمت المشركة أو النصرانية تحت الذمى أو الحربى» د لاندے فرمائیلی دی.(۲)

⑥کله امام بخاری رحمه الله ترجمه واضحه او په فیصله کن انداز کښې قائموی.لکه «باب وجوب صلاة الجماعة» او«باب التيمم ضربة» او«باب التيمم للوجه والكفين» امام بخاری رحمه الله دا په هغه وخت کښې کوی.چه کله چه دهغوی د نقطه نظر تائیدی روایات ،صحیح، قوی، اوصریحې وی.هلته کښې نه د نورو امامانو داختلاف پرواه کوی.اونه د مخالف روایتونو لحاظ ساتی.بلکه نقطه نظر بنه پوره په قوت سره پیش کوی.(۳)

⑦ امام بخاری رحمه الله کله په ،هل،، سره استفهامیه ترجمه راوړی.او دا د دلیل د محتمل کیدو په وجه وی.په کتاب التیمم کښې امام بخاری رحمه الله «باب هل ينفخ يديه» ترجمه قائمه کړے ده.او روایت چه ئے کوم نقل کړے دے.په هغے کښې دی.«فضرب النبى ﷺ بكفيه الأرض ونفخ فيهما» دلته کښې د نبی ﷺ فعل «نفخ فيهما» مذکور دے.خو په دے کښې احتمال شته.چه د خاورے سره په لاس پورے څه خاشی بیشی انختے وی.او دا احتمال هم شته.چه دا نفخ د تیمم د سنت په حیثیت وه.په دے بناء باندے امام بخاری رحمه الله استفهامیه ترجمه «هل ينفخ فى يديه» قائمه کړه.(۴)

⑧کله امام بخاری رحمه الله ترجمه استفهامیه قائمه کړی.اود روایاتو اوآثارو په ذریعه جواب پیش کوی.لکه «باب هل يسافر بالجارية» (۵) قائمه کړے ده.او بیا ئے د روایت په ذریعه ددے جواب بیان کړے دے.

⑨ کله امام بخاری رحمه الله تفصیل ته د اشارے کولو دپاره ترجمه استفهامیه راوړی .لکه «باب هل يمضمض من اللبن» دلته کښې امام بخاری رحمه الله روایت نقل کړے دے .«أن رسول الله ﷺ شرب لبناً فمضمض وقال إن له دسماً» نودلته دا خودل مقصود دی.چه د پیو څکلو نه پس که په خوله کښې د غوړوالی اثر موجود وی.نو خوله کښې دے اوبه واچوی.اوکه د خولے د لیارو په ذریعه غوړوالے زائله شوے وی. نوخوله کښې داوبو اچولو ضرورت نشته.(۶)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۵۵۰/۱۱) کتاب الأيمان والنذور)_

(۲) اوګورئ فتح الباری (۵۵۰/۱۱) کتاب الأيمان والنذور)_

(۳) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۵۰، ۳۵۱) الأصل السادس والأربعون)_

(۴) مقدمة لامع الدراری (ص.۳۳۵، ۳۳۶) الأصل الثانی والثلاثون)_

(۵) اوګورئ صحیح بخاری (۲۹۷/۱) کتاب البیوع)_

(۶) اوګورئ تقریر بخاری (۲۷۵/۲)_

دغه شان ئے يوه ترجمه قائمه كړے ده.«هل تصلى المرأة فى ثوب حاضت فيه» او روايت ئے نقل كړے دے.«ماكان لأحدنا إلا ثوب واحد تحيض فيه، فإذا أصابه شئ من دم، قالت بريقها فمصعته بظفرها» يعنى مونږ سره د جامو كمے وو.په كومو جامو كښے چه به د حيض زمانه تيره شوه.كه هغے پورے به معمولى غوندے وينه اولګيدله.نوهغه به ئے لرے كوله.اوهم په هغے كښے به ئے مونځ كولو.امام بخارى رحمه الله په خپله ترجمه كښے تفصيل طرف ته اشاره كړے ده.كه بله جامه نه وى.نو هغه جامه چه په هغے كښے ئے د حيض زمانه تيره كړے وى.د مانځه په وخت كښے د هغے په استعمال كښے څه حرج نشته.خو په دے شرط چه په هغے پورے څه نجاست نه وى.[1]

دغه شان امام بخارى رحمه الله يوه ترجمه قائمه كړے ده.«باب هل يدخل الجنب يده فى الإناء قبل أن يغسلها إذا لم يكن على يده قذر غير الجنابة» ددے لاندے ئے يو روايت هم نقل كړے دے.«كان رسول الله ﷺ إذا اغتسل من الجنابة غسل يده» امام بخارى رحمه الله په ترجمه كښے استفهام راوړلو.او اشاره ئے اوكړله.كه په لاس باندے پليتى نه وى.نو بغير د وينځلو نه په هغه لوښى كښے داخلولو كښے څه قباحت نشته.[2]

دغه شان امام بخارى رحمه الله يوه ترجمه قائمه كړے ده.چه «باب هل تكسر الدنان التى فيها خمر أو تخرق الزقاق» دلته كښے دے تفصيل طرف ته اشاره مقصوده ده.چه كه د شرابومنګى داسے وى.چه په وينځلو سره دهغے نه دشرابو اثر نه زائله كيږى.نو بيا خو به هغه ماتولى شى.خو كه د وينځلو نه پس د هغے اثر زائله كيږى . نو بيا دهغے د ماتولو ضرورت نشته.[3] ⑩ كله امام بخارى رحمه الله ترجمه د «من قال كذا ومن فعل كذا» په عنوان سره قائموى.ددے څو وجوه دى.

(الف) كله دحكم عموم طرف ته اشاره وى.لكه هغوى باب قائم كړے دے«باب من برك على ركبتيه عند الإمام أو المحدث»[4] په دے كښے دے طرف ته اشاره ده.چه دا طريقه دهغه كس سره خاص نه ده.د كوم واقعه چه په حديث كښے ذكر ده.بلكه كوم كس ته چه هم دا صورت پيښ شى. هغه ته دا طريقه پكار ده.

(ب)كله دا عنوان د مختار مسلك بيانولو دپاره اختيارولے شى.لكه «باب من لم يتوضأ إلا من الغشى المثقل»[5] يا «باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين»[6] په دے دواړو ځايونو كښے امام

---

(۱) اوګورئ فتح البارى (۱/۴۱۲) كتاب الحيض)_
(۲) اوګورئ فتح البارى (۱/۳۷۳) كتاب الغسل باب هل يدخل الجنب يده .
(۳) اوګورئ فتح البارى (۵/۱۲۲) كتاب المظالم باب هل تكسر الدنان....)_
(۴) اوګورئ صحيح بخارى (۱/۲۰) كتاب العلم)_
(۵) اوګورئ فتح البارى(۱/۲۸۹) كتاب الوضوء باب من لم يتوضأ)_
(۶) اوګورئ فتح البارى (۱/۲۸۰) كتاب الوضوء)_

بخاري رحمه الله خپل مختار مسلك اختيار کړے دے.

(ج) کله دا عنوان اخلاقو او آدابو باندے تنبيه ورکولو دپاره اختياروي.لکه ((باب من قعد حيث ينتهي به المجلس)) کښے ئے دا خودلي دي.چه مجلس ته راتلونکے چه کوم ځائے کښے مجلس ختميږي.هلته دے کيني.د وړاندے تلو کوشش دے نه کوي. (۱)

دغه شان ترجمه ده.((باب من رفع صوته بالعلم)) دلته دا خودل دي.چه کله مجمع زياته وي.نو ادب دا دے.چه حديث په اوچت آواز سره بيان شي. (۲)

⑪ بعضے وخت امام بخاري رحمه الله د تاريخي واقعاتو بيانولو دپاره ترجمه قائموي . لکه ((باب ذکر قحطان)) (۳)

⑫ کله امام بخاري رحمه الله داسے هم کوي.چه د سابقه باب حديث کښے د باب نه علاوه که نورے فائده موجوده وي.نوپه دغه نورے فائده باندے تنبيه ورکولودپاره ترجمه قائموي.دے ته ((باب لي باب)) وائي.يعني دويم باب د اولني باب په ضمن کښے شمارلے شي. (۴)

⑬ بعضے وخت امام بخاري رحمه الله داسے ترجمه راوړي.چه په ظاهره بے فائدے معلوميږي .خو په حقيقت کښے په هغے کښے فائده وي.لکه يوه ترجمه ده.((باب قول الرجل فاتتنا الصلاة)) دلته په ظاهره ددے ترجمے څه فائده نه ښکاري.خو امام بخاري رحمه الله په دے باندے دهغه کسانو رد کړے دے.څوك چه د ،،فوت،، نسبت ،،صلاة،، طرف ته جائز نه ګڼړي.لکه چه امام بخاري رحمه الله ددے جواز د حديث نه ثابتوي. (۵)

⑭ کله امام بخاري رحمه الله د بدء الحکم طرف ته اشارے کولو دپاره ترجمه قائموي.لکه ((بدء الحيض)) (۶) ((بدء الأذان)) (۷) ((بدء الخلق)) (۸) ((بدء السلام)) (۹) وغيره کښے.

---

(۱) اوګورئ مقدمة لامع الدراري (ص،۳۱۶) الأصل الرابع)_

(۲) اوګورئ فتح الباري (۱/۱۴۳) کتاب العلم دغه شان مقدمة لامع (ص،۳۱۶) الأصل الرابع عشر)_

(۳) اوګورئ مقدمة لامع (ص،۲۷۷) و(ص،۳۱۰) الأصل التاسع)_

(۴) ومثال ذلک ((باب من مضمض من السويق،، انظرمقدمة لامع (۳۰۷، ۳۰۸) الأصل السادس)_

(۵) اوګورئ فتح الباري (۲/۱۱۶) کتاب الأذان دغه شان اوګورئ هدى الساري (ص،۱۴) ومقدمة لامع (ص،۲۹۳) و(ص،۳۱۴) الأصل الرابع عشر)_

(۶) اوګورئ فتح الباري (۱/۴۰۰)کتاب الحيض)_

(۷) اوګورئ فتح الباري (۲/۷۷) کتاب الأذان)_

(۸) اوګورئ فتح الباري (۶/۲۸۷) کتاب بدء الخلق)_

(۹) فتح الباري (۱۱/۳) کتاب الإستيذان)_

⑮ كله امام بخارى رحمه الله د اشكال لرے كولو دپاره هم ترجمه قائموى.لكه ((باب ترك الحائض الصوم)) شو.حائضه ته د مونځ او روژے دواړو د پريخودلو حكم وركړے شوے دے.د مانځه پريخودل خو معقوله خبره ده.ځكه چه دمانځه دپاره طهارت شرط دے.اوحائضه ناپاكه وى خو د روژے د پريخودو په حكم اشكال دے چه ددے حكم ولے وركړے شوے دے.حالانكه ددے دپاره طهارت هم شرط نه دے.امام بخارى رحمه الله دا ترجمه قائمه كړه.اواشكال ئے لرے كړلو او دے طرف ته ئے اشاره اوكړه.چه دا حكم تعبدى دے.په دے كښے د عقل د دخل اندازئ گنجائش نشته. (۱)

⑯ كله امام بخارى رحمه الله د ،،جمع بين الروايات،، دپاره ترجمه قائموى.لكه ((باب لا تستقبل القبلة بغائط أو بول، إلا عند البناء، جدار أو نحوه)) دحضرت ابوايوب انصارى رضي الله عنه كښے داستقبال اواستدبار دواړو مطلقاً ممانعت دے.(۲) اودحضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه په روايت كښے دا ذكر دى.چه نبى صلى الله عليه وسلم د ديوال په موجودگئ كښے استدبار كړے وو. (۳) امام بخارى رحمه الله ترجمه قائمه كړله.اوپه دواړوكښے ئے تطبيق اوكړلو.چه دحضرت ابوايوب انصارى رضي الله عنه روايت په دے صورت محمول دے.چه په مينځ كښے ديوال وغيره بل څه نه وى.اود حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه روايت په دے حالت محمول دے.چه حائل موجود وى. (۴)

دغه شان يوه ترجمه ده.((باب قول النبى صلى الله عليه وسلم يعذب الميت ببعض بكاء أهله عليه إذا كان النوح من سنته)) دلته كښے هم امام بخارى رحمه الله مقصد جمع بين الروايات ده. د حضرت عمر او حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه د رواياتو نه معلوميږى.چه د اهل د ژړا د وجے مړى ته عذاب ملاويږى.او دحضرت عائشے رضي الله عنها په روايت كښے ددے نه انكار موجود دے.حضرت عائشے رضي الله عنها په ﴿ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ﴾ باندے استدلال كړے دے.(۵) دلته امام بخارى رحمه الله ددے ترجمے په ذريعه په دواړوكښے تطبيق اوكړلو.چه دحضرت عمر رضي الله عنه اوحضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه روايت په هغه حالت باندے محمول دے.چه د مړى عادت وير كول وي.اود حضرت عائشے رضي الله عنها روايت دهغه صورت متعلق دے.چه د مړى عادت وير كول نه وى.(۶)

---

(۱) اوگورئ فتح البارى (۴۰۵) كتاب الحيض)_

(۲) ددوى نه مرفوع روايت دے.((إذا أتى أحدكم الغائط فلا يستقبل القبلة ولايولها ظهره. شرقوا أو غربوا صحيح البخارى كتاب الوضوء باب لاتستقبل القبلة بغائط أو بول إلا عند البناء جدار أونحوه)_

(۳) اوگورئ صحيح بخارى كتاب الوضوء باب من تبرز على لبنتين رقم ۱۴۵، وباب التبرز فى البيوت رقم ۱۴۸)_

(۴) اوگورئ مقدمة لامع (ص۳۰۶. ۳۰۷) الأصل السادس)_

(۵) اوگورئ صحيح بخارى كتاب الجنائزباب قول النبى ﷺ يعذب الميت ببعض بكاء أهله عليه إذا كان النوح من سنته رقم ۱۲۸۶، ۱۲۸۸)_

(۶) اوگورئ مقدمة لامع (ص۳۰۷) الأصل الخامس)_

⑰ بعضے وخت په ترجمه کښے څو خبرے ذکر وی خوامام بخاری په هغے کښے صرف دیوے دپاره روایت راوړی د نورو خبرو په باره کښے روایات نه پیش کوی ددے هم مختلف وجوهات دی.

(الف) کله خوداسے وی چه د کومے خبرے په تائید کښے امام بخاری رحمه الله روایت پیش کوی دهغے ثابتول ئے مقصود وی اود کومو خبرودپاره چه روایات پیش نکړی د هغے نفی ئے مقصود وی.لکه امام بخاری رحمه الله ((باب الصلاة بعد الجمعة وقبلها)) ترجمه قائمه کړیده اوپه دے کښے د ،،صلاة بعد الجمعة،، روایت خو ئے ذکرکړے دے.خو د ،،قبل الجمعة،، روایت ئے نه دے ذکر کړے.دلته کښے دامام بخاری رحمه الله مقصود ،،صلاة بعد الجمعة،،ثابتول دی.اود ،،صلاة قبل الجمعة،، نفی کول دی.(۱)

(ب) کله په داسے موقعه امام بخاری رحمه الله بل روایت ته اشاره کوی.کوم چه په بخاری کښے موجود نه وی.لکه یوه ترجمه ئے قائمه کړے ده.((باب التقاضی والملازمة فی المسجد))(۲) په دے ترجمه کښے دوه څیزونه مذکور دی.یو ،،تقاضی،، او بل ،،ملازمة،،.خوپه دے باب کښے چه کوم روایت ذکر دے.په هغے کښے د ،،تقاضی،، ذکرشته.خود ،،ملازمة،، ذکر نشته.خو په کتاب الخصومات کښے چه امام بخاری رحمه الله کوم روایت نقل کړے دے.په هغے کښے د ،،ملازمة،، ذکر شته. (۳) خکه به دا وئیلی شی.چه دلته ئے دغه د خصومت روایت ته اشاره کړے ده. (۴)

(ج) کله امام بخاری رحمه الله داسے روایت طرف ته اشاره کوی.کوم چه په بخاری کښے ذکر نه وی.اودهغے نه خپله مدعا ثابتوی.لکه ((باب دلك المرأة نفسها إذا تطهرت من المحیض وکیف تغتسل وتأخذ فرصة ممسکة فتتبع بها أثرالدم)) ددے دلاندے د ،،غسل،، ذکر شته.خود ،،دلك،، ذکر نشته.(۵) خکه دا وئیلی شی.چه امام بخاری رحمه الله د ترجمے ثابتولو دپاره د امام مسلم روایت ته اشاره کړے ده. (۶) خکه به دا وئیلی شی.چه امام بخاری رحمه الله دترجمے ثابتولو دپاره د مسلم روایت ته اشاره کړے ده. (۷)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۸۲۶/۲)کتاب الجمعة)_

(۲) اوګورئ صحیح بخاری (۶۵/۱) کتاب الصلاة)_

(۳) اوګورئ صحیح بخاری (۳۲۷/۱) کتاب الخصومات باب الملازمة)_

(۴) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۱٤) الأصل الحادی عشر)_

(۵) اوګورئ صحیح بخاری (٤۵/۱) کتاب الحیض)_

(۶) په مسلم شریف (۱۵/۱) کتاب الحیض باب إستحباب إستعمال المغتسلة من الحیض فرصة من مسک فی موضع الدم)کښے حضرت عائشے رضی الله عنها روایت کښے دی.(فتدلکه دلکاً شدیداً)_

(۷) اوګورئ فتح الباری (٤۱٤/۱، ٤۱۵) کتاب الحیض باب دلک المرأة .. دغه شان اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۱۲) الأصل الحادی عشر)_

⑱ کله امام بخاری رحمه الله د باب لاندے مختلف روایات ذکر کوی اواشاره دے طرف ته وی چه مسئله مختلف فیها ده. (۱)

⑲ کله امام بخاری رحمه الله ترجمه مقیده راوړی او روایت مطلق ذکر کوی. مقصود په کښے دے طرف ته اشاره وی چه په روایت کښے د ترجمے قید مدنظر دے. ددے اطلاق مراد نه دے. مثلاً ترجمه ئے قائمه کړے ده. ((باب الصفرة والکدرة فی غیر أیام الحیض)) په دے روایت کښے ((فی غیر أیام الحیض)) قید دے. حالانکه په روایت کښے اطلاق دے. ((کنا لا نعد الکدرة والصفرة شیأ)) (۲) نوامام بخاری رحمه الله په خپلے ترجمے سره اوخودله. چه د حیض په زمانه کښے به زیړ یا خاکی رنګ حیض شمارلے شی. دا د ((غیر أیام حیض)) یعنی طهر د حالت راتلو نه پس واقعه ده. د حیض د زمانے نه ده. (۳)

⑳ کله ترجمه مطلقه وی. او حدیث مقید وی. په دے کښے امام بخاری دے طرف ته اشاره کوی. چه په روایت کښے کوم قید ذکر دے. دا اتفاقی دے. احترازی نه دے. نوځکه به حکم مطلق وی. لکه ((باب الجمع فی السفر بین المغرب والعشاء)) (۴) دا ترجمه مطلق ده. اوددے لاندے چه کوم روایت ذکر دے. په هغے کښے ((کان النبی ﷺ یجمع بین المغرب والعشاء إذا جد به السیر)) ذکردے. په دے کښے د ((جمع بین الصلاتین)) دپاره د ((إذا جد به السیر)) قید مذکور دے. امام بخاری رحمه الله ترجمه مطلق راوړه. دے طرف ته ئے اشاره اوکړه. چه ,,جمع بین الصلاتین،، په سفر کښے مطلقاً جائزده. اود ((إذا جد به السیر)) قید احترازی نه دے. (۵)

㉑ کله ترجمه خاص راوړی. اودهغے لاندے روایت عام ذکر کوی. دے طرف ته اشاره مقصود وی. چه د روایت عموم معتبر نه دے. (۶)

㉒ کله ترجمه عامه وی. او روایت خاص راوړی. دے طرف ته اشاره مقصود وی. چه د روایت خصوصیت ملحوظ نه دے. بلکه حکم عام دے. (۷)

㉓ کله ترجمه د شرط سره ذکر کړی. اودهغے جواب هم په روایت کښے موجود وی. لکه ((باب

---

(۱) اوګورئ مقدمة لامع (ص. ۳۰۶) الأصل الرابع)_

(۲) صحیح بخاری کتاب الحیض باب الصفرة والکدرة فی غیر أیام الحیض رقم. ۳۲۶)_

(۳) اوګورئ فتح الباری (۱/ ٤٢٦) دغه شان اوګورئ مقدمه لامع (ص. ۳۲۵) الأصل الثالث والعشرون)_

(۴) صحیح بخاری (۱/ ١٤٩) کتاب تقصیر الصلاة)_

(۵) اوګورئ (فتح الباری (۲/ ۵۸۰) کتاب تقصیر الصلاة)_

(۶) اوګورئ مقدمة فتح الباری (ص. ۱۳) ومقدمة لامع (ص. ۳۱۷) الأصل الخامس عشر)_

(۷) پورتنئ حواله)_

«إذا وكل المسلم حربياً في دار الحرب أو في دار الإسلام جاز» (۱) خوکله په ترجمه کښې شرط ذکر کړی.اودهغې جواب په ترجمه کښې نه وی.لکه «باب إذا وهب هبة فقبضها الآخر ولم يقل قبلت» (۲) دلته کښې جواب په ترجمه کښې ذکر نه دے.بلکه د روایت نه جواب معلومیږی.چه په قبض کولو سره هبه تمامیږی.اګرچه ..موهوب له.. د ..قبلت.. لفظ نه وی ونیلے (۳)

③ کله امام بخاری رحمه الله ترجمه شرطیه راوړی.اوجواب د صحابی رضی الله عنه یا تابعی رحمه الله په اثر سره بیانوی.لکه «باب إذا أقرضه إلى أجل مسمى» کښې ئې په ترجمه کښې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما اثر ذکر کړے دے.چه دهغې نه د تاجیل جواز معلومیږی. (۴)

دا تفصیل دهغه تراجمو په باره کښې وو.په کوم ځائے کښې چه امام بخاری رحمه الله د ترجمے قائمولو نه پس حدیث مسند پیش کوی.بلکه کله داسے کیږی.چه امام بخاری رحمه الله د آیت نه ترجمه جوړه کړی.اوبیا هلته نه مسند حدیث راوړی.اونه معلق.هغه آیت په خپله دعوا هم وی.او دهغه دعوے دپاره دلیل هم وی. (۵)

کله داسے کوی.چه دخپل طرفه ترجمه راوړی.اودهغې سره آیت یا حدیث معلق ذکر کوی.په داسے صورت کښې هغه آیت اوحدیث معلق د دغه ترجمے دپاره دلیل جوړیږی. (۶)

په پوره صحیح بخاری کښې نهه مقامات داسے دی.چه امام بخاری رحمه الله په خپلو الفاظو کښې ترجمه قائمه کړے ده.اوبیا ئې نه حدیث مسند ذکر کړے دے.اونه حدیث معلق.اونه ئې څه آیت پیش کړے دے.بلکه صرف خالی ترجمه ده.د داسے مقاماتو په باره کښې ونیلے شوی دی.چه په خواه خواه کښې نزدے ورسره یو روایت ضرور داسے وی.چه دهغې نه دغه ترجمه ثابتیږی. (۷)

باب بلا ترجمة

امام بخاری رحمه الله په څو ځایونو کښې باب بغیرد ترجمے نه راوړے دے.صرف ..باب.. وی.ترجمه نه وی.اود هغې دلاندے مسند روایات پیش کوی.په دے باره کښې حضرات شارحینو رحمهم الله مختلف توجیهات کړی دی.

① امام بخاری رحمه الله سهوه شوے دے.ځکه ئې باب نه دے قائم کړے.

② مصنف نه دے سهوه شوے.بلکه کاتب سهوه شوے دے.یعنی مصنف رحمه الله چه کومه ترجمه

---

(۱) صحیح بخاری (۱/۳۰۸) کتاب الوکالة_

(۲) صحیح بخاری (۱/۳۵٤) کتاب الهبة_

(۳) اوګورئ: فتح الباری (۵/۲۲۳)_

(۴) اوګورئ: فتح الباری (۵/۶۶) کتاب الإستقراض)_

(۵) اوګورئ: مقدمة لامع (ص.۳۲)_

(۶) اوګورئ: مقدمة لامع (ص.۳۲۹. ۳۳۰)_

(۷) اوګورئ: مقدمة لامع (ص.۳۲۹. ۳۳۰)_ الأصل السابع والعشرون)_

لیکلې وه. کاتب نه هغه پاتې شوې ده.

③ بعضې حضرات فرمائي. چه دا د راوي تصرف دے.(۱)

④ حافظ ابن حجر رحمه الله په بعضې مقاماتو کښې دا وئیلي دي. چه مصنف رحمه الله قصداً ترجمه پریخودې ده. د ترجمې قائمولو اراده ئې وه. خو ورستو ورته موقع ملاؤ نشوه.

خودا جوابونه ټیك نه دي. ځکه چه د کتاب مکمل کولو نه پس تقریباً درویشت کاله امام بخاري رحمه الله ددې کتاب درس ورکړے دے. او سل کم یولاکھ شاګردانو د امام بخاري رحمه الله نه دا لوستې دے. نو په دے صورت کښې د امام بخاري یا کاتب د سهوبرقرار پاتې کیدو څه ګنجائش کیدې شي؟ دغه د موقعې نه ملاویدو عذر هم د اوریدو قابل نه دے. اوبیا هم که دوه څلور ځایه د.. باب بلاترجمه،، سهو که د مؤلف یا کاتب نه وه. نود دے څه ګنجائش کیدې شي. دلته کښې خو ډیر بابونه په بخاري کښې بلا ترجمه دي.

⑤ علامه کرماني رحمه الله (۲) حافظ ابن حجر رحمه الله (۳) علامه عیني رحمه الله (۴) علامه قسطلاني رحمه الله (۵) ابن رشد رحمه الله (۶) شیخ نورالحق رحمه الله (۷) اوشاه ولي الله رحمه الله (۸) دوی عام طور ..باب بلاترجمه،، دباب سابق نه دفصل پشان ګرځولې دے. یعنی امام بخاري رحمه الله په ..باب بلاترجمه،، کښې داسې روایت راوړي. چه هغه من وجه د سابقه باب سره هم متعلق وي. او من وجه مستقل هم وي. نوځکه دا باب د سابقه باب دپاره د فصل په پشان وي.

⑥ دشیخ الهند حضرت مولانا محمودالحسن دیوبندي رحمه الله رائې دا ده. چه ..باب بلاترجمه،، په بعضې مقاماتو کښې د تشحیذ اذهان دپاره وي. یعنی دامام بخاري رحمه الله مقصد دا وي. چه چه د باب روایت ته نظر اوکړي. اوقاري په خپله داسې ترجمه قائمه کړي. چه هغه د بخاري د شان مطابق هم وي. اوتکرار په کښې رانشي. په دے طریقه ذهن تیزیږي. اود مسائلو د استخراج او استنباط صلاحیت پیداکیږي.(۹)

⑦ کله امام بخاري رحمه الله دسابقه باب نه د پیدا شوی اشکال لرے کولو دپاره باب بلاترجمه،، راوړي. (۱۰)

---

(۱) اوګورئ فتح الباري (۶/۵۶۱) باب بلاترجمة بعدباب کنیة النبي ﷺ)

(۲) شرح کرماني (۱/۱۰۳)_

(۳) فتح الباري (۱/٦٤)_

(۴) عمدة القاري (۱/۱۵۲)_

(۵) ارشادالساري (۱/۱۹۹)_

(۶) مقدمة لامع (ص.۳۲۲) الأصل العشرون)_

(۷) تیسیرالقاري (۱/۲۰، ۲۱)_

(۸) رساله شرح تراجم ابواب البخاري (ص.۲۲)_

(۹) مقدمة لامع (ص.۳۲۷، ۳۲۸) الأصل الخامس والعشرون)_

(۱۰) اوګورئ تقریربخاري (۱/۱۲۶)_

⑧ ..بلاترجمه.. باب د زیاتو فواندو دپاره وی.یعنی د باب روایت ډیرو فائدو ته شامل وی.که ترجمه ئې قائمه کړے وه.نو دقاری ذهن به صرف هم دغه ترجمې طرف ته تلو.نورو فوائدو طرف ته به نه متوجه کیدلو.امام بخاری بلا ترجمه باب د دے وجې ذکر کوی.چه ټولو فوائدو طرف ته ذهن متوجه شی.(۱)

⑨ باب بلا ترجمه د رجوع الی الاصل دپاره وی.یعنی د بابونو یوه سلسله راروانه وی.په مینځ کښې څه ضمنی تراجم راشی.نو اصل سلسلې طرف ته د رجوع کولو دپاره باب بلاترجمه راوړلے شی.(۲)

⑩ علامه عینی رحمه الله په بعضې مقاماتو کښې دا هم فرمائیلې دی.چه امام بخاری د تکثیر طرق طرف ته داشارے کولو دپاره ،باب بلاترجمه.. راوړی.(۳)

⑪ شاه ولی الله رحمه الله فرمائی.چه دامام بخاری رحمه الله ،باب بلا ترجمه.. د تحویل په طور وی.لکه چه یو سند ذکر کوی.اودهغې په مینځ کښې ،ح.. راوړی او د دے نه پس بل سند ذکر کوی.دا تحویل من سند الی سند وی.او وړاندے دواړه سندونه ملاویږی.(۴)

خو په دے باندے اشکال دا کیږی.چه په پوره بخاری کښې صرف په باب بدء الخلق کښې د دے یو مثال موجود دے.اود یو مثال په وجود باندے دا نه لازمیږی.

چه امام بخاری به دا په خپل کتاب کښې د قاعدے په طور غوره کړے وی.(۵)

دا ټولے خبرے د ابواب وتراجم په باره کښې د اول فصل حیثیت لری.

فصل ثانی د تراجمو د اثبات طریقې د دے بحث دویم فصل دا دے.چه امام بخاری رحمه الله د ترجمې د اثبات دپاره کومه طریقه اختیاروی.اوخپله دعوی په کوم انداز باندے ثابتوی.یعنی د دوی د استدلال طریقه څه ده.

عام طور باندے د امام بخاری تراجم دعاوی وی.او احادیث مسنده د دغه دعاویو دلائل وی.خو د امام بخاری رحمه الله څه تراجم، تراجم شارحه هم دی.هلته کښې د دعوی او اثبات دعوی بالدلیل سلسله نه وی.

یوحدیث عام وی.او په هغې باندے خاص ترجمه قائمه کړی.اودا ښائی.چه د دے عام نه خاص مراد دے.یا روایت مطلق وی.اوترجمه مقیده راوړی.اودا خودل غواړی.چه په روایت مطلقه کښې دترجمې قید ملحوظ دے.اوکله د دے په عکس وی.چه روایت خاص وی.اوپه هغې باندے ترجمه عامه راوړی.د دے خودلو دپاره چه په روایت کښې د کوم خصوصیت ذکردے.هغه ملحوظ نه دے.کله روایت مقید وی.اوترجمه مطلقه راوړی.هلته دا خودل غواړی.چه په روایت کښې د کوم قید ذکر دے.هغه ملحوظ نه دے.بلکه هغه اتفاقی قید دے.داسې تراجمو

---

(۱) اوګورئ مقدمة لامع (۳۲۹) الأصل السادس والعشرون)_

(۲) مقدمة لامع (۳۶۷) الأصل السابع والخمسون)_

(۳) اوګورئ مقدمة لامع (ص،۳۱۸، ۳۱۹) الأصل السابع عشر)_

(۴) اوګورئ رساله شرح تراجم ابواب البخاری (ص،۱۲)_

(۵) اوګورئ مقدمة لامع (۳۰۹) الأصل الرابع)_

نه ، ،تراجم شارحه ، ، وائي. دلته د دے خبرے ضرورت نشته.چه ترجمه په روايت باندے ثابته كړى.خوعام طور داسے وى.چه تراجم په منزله د دعوى وى.او د باب روايت دليل وى.هم دا طريقه په صحيح بخارى كښے د ټولو نه زياته ده.

دتراجم قسمونه بيا د تراجم دوه قسمونه دى.① تراجم ظاهره ② تراجم خفيه

په تراجم ظاهره كښے د ترجم الباب اود باب په حديث كښے مطابقت آسان وى.هلته څه مشكل نه وى.خوپه تراجم خفيه كښے تطبيق ګران وى.ځكه امام بخارى رحمه الله د ترجمه د اثبات دپاره د يوے طريقے پابندى نه ده كړے.كله يوه طريقه اختياروى.اوكله بله طريقه اختياروى.

① كله داسے كوى.چه ترجمه قائمه كړى.اودهغے لاندے روايت نقل كړى.خو د ترجمے ثبوت د بل روايت نه كيږى.كوم چه په بخارى كښے په بل ځائے كښے موجود وى.

مثلا كتاب العلم كښے ئے ترجمه قائمه كړے ده.«باب السمر فى العلم» او كوم روايت چه ئے نقل كړے دے.په هغے كښے د «سمر فى العلم» ذكر نشته.خوپه كتاب التفسيركښے ئے هم دا روايت ذكر كړے دے.او په هغے كښے «فتحدث رسول الله مع أهله ساعة» الفاظ ذكر دى. (١) لكه چه ترجمه ئے په كتاب العلم كښے ده.او د دے ثبوت د كتاب التفسير نه كيږى. (٢)

دغه شان د كتاب العلم يوه ترجمه ده.«باب الفتيا وهو واقف على الدابة وغيرها» دلته كښے چه ئے كوم روايت ذكر كړے دے.په دے كښے د «وقوف على الدابة» ذكر نشته.خو په كتاب الحج كښے هم دا روايت ذكر دے.او هلته «وقف رسول الله ﷺ على ناقته» (٣) الفاظ موجود دى.لكه چه ترجمه د كتاب الحج د روايت نه ثابتيږى. (٤)

دغه شان وړاندے راغلى دى.چه امام بخارى رحمه الله په «ابواب الصلاة» كښے «باب التقاضى والملازمة فى المسجد» ترجمه قائمه كړه.اودے لاندے چه ئے كوم روايت نقل كړے دے.په هغے كښے د «تقاضى» ذكر شته.خود «ملازمة» ذكر په كښے نشته.خوچه په «كتاب الخصومات» كښے دا روايت ذكر كړے دے.نو هلته «فلقيه فلزمه» الفاظ راغلى دى.په دے طريقه دا ترجمه هم په بخارى كښے د ذكر شوى روايت نه ثابته شوه.كومه چه ئے د دے ځائے په ځائے بل ځائے ذكر كړے دے.(٥)

---

(١) اوګورئ صحيح بخارى كتاب التفسير سورة آل عمران باب ﴿ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ﴾رقم ٤٥٦٩._

(٢) اوګورئ فتح البارى (١/٢١٣) كتاب العلم باب السمر فى العلم)_

(٣) اوګورئ صحيح بخارى كتاب الحج باب الفتيا على الدابة عند الجمرة رقم. ١٧٣٨)_

(٤) اوګورئ فتح البارى (١/١٨١) كتاب العلم باب الفتيا وهو واقف على الدابة وغيرها)_

(٥) اوګورئ اصل ⑰ شق (ب) _

② دغه شان امام بخارى رحمه الله كله ترجمه قائموى او دهغے داثبات دپاره په داسے روايت باندے اعتماد كوى كوم چه په بخارى كښے مذكور نه وى. ددے مثال وړاندے تيرشوے دے. چه امام بخارى رحمه الله ترجمه قائمه كړے ده ((باب دلك المرأة نفسها إذا تطهرت من المحيض)) اود باب لاندے چه ئے كوم روايت نقل كړے دے په هغے كښے د ..دلك.. ذكر نشته.خو په صحيح مسلم كښے داسے روايت مذكور دے چه په هغے كښے د ..دلك.. ذكر شته.(۱)

③ كله امام بخارى رحمه الله د روايت داجمال نه ترجمه ثابتوى په كتاب الوضوء كښے يوه ترجمه ده ((باب وضوء الرجل مع إمرأته وفضل وضوء المرأة)) او ددے لاندے امام بخارى رحمه الله اثر نقل كړے دے ((وتوضأ عمر رضي الله عنه بالحميم ومن بيت نصرانى)) ددے نه امام بخارى رحمه الله داسے استدلال كوى چه حضرت عمر رضي الله عنه په ګرمو اوبو باندے اودس كوى.اوښځے عام طور اوبه ګرموى.اود ګرمولو په وخت كښے هغه خو كرته په اوبوكښے لاس وهى.چه اوبه څومره ګرمے شوے دى.دلته كښے حضرت عمر رضي الله عنه ګرمے اوبه په اودس كښے استعمال كړے دى.اوڅه تفصيل معلوم نه دے.چه د ښځے ګرمے كړے اوبه وے اوكه د سړى.كه د ښځے ګرمے كړے اوبه وے.نودے په هغے كښے لاس دننه كړے وو اوكه نه؟ نوګرمے اوبه ئے په اودس كښے استعمال كړے.اوحقيقت ئے مجمل پريخودلو.ددے نه امام بخارى رحمه الله ثابته كړه.چه كه سړے اوښځه دواړه په يوځائے اودس كوى.اود ښځے لاس د سړى دا ودس په اوبو كښے ورداخل شى.نوپه دے كښے څه قباحت نشته.

دغه شان ((ومن بيت نصرانى)) جمله ده.په دے كښے عقلاً دوه احتمالات دى.يو دا چه ګرمے اوبه د دغه نصرانى ښځے د كور وے.اوعبارت داسے دے.((وتوضأ عمر رضي الله عنه بالحميم من بيت نصرانى))لكه چه په يوه نسخه كښے دغه شان بغير د .واو.. نه راغلى دى.او دويم احتمال دا دے.چه په ګرمو اوبود اودس كولو واقعه جدا ده.اود ((وضوء من بيت نصرانية)) واقعه بله ده.لكه چه حقيقت دواقعے هم دا دے.(۲)كه دا يوه واقعه وى.نو ددے بحث تير شوے دے.اوكه دا واقعه جدا وى.نود استدلال تقرير به دا وى چه حضرت عمر رضي الله عنه دنصرانى ښځے د كور نه اوبه واخستلے اوپه هغے ئے اودس اوكړلو.اودا تفصيل ئے ترے اونه پوښتلو.چه دا اوبه د نصرانى ښځے د استعمال كړے اوبو باقى مانده خو نه دى.حالانكه هلته د دواړو صورتونو احتمال وو.دا هم ممكنه وه.چه دا د هغے نصرانى ښځے د استعمال شوے اوبو نه باقى پاتے شوے اوبه

---

(۱) اوګورئ:اصل شق (ج)_

(۲) خكه چه ((توضأ بالحميم)) اثر مستقل دےاو دا سعيد بن منصور، عبدالرزاق، ابن ابى شيبه، او دارقطنى رحمهم الله وغيره موصولاً ذكر كړے دےاو((ومن بيت نصرانى)) دايو مستقل اثر دے.كوم چه شافعى.عبدالرزاق بيهقى.اواسماعيلى وغيره موصولاً ذكر كړے دے.حافظ ابن حجر رحمه الله دا تفصل ذكر كړے دے او ددے د وحدانيت احتمال ئے رد كړے دے اوفرمائيلى ئے دى.((وقد عرفت أنهما أثران متغايران)) اوګورئ:فتح البارى (۲۹۹/۱) كتاب الوضوء باب وضوء الرجل مع إمرأته...)_

وے اودا هم ممکنه وه چه خانله اوبه وے داستعمال نه بچ شوے نه وے خو حضرت عمر رضی الله عنه تفصیل اونه غوښتلو امام بخاری رحمه الله ددے نه استدلال اوکړلو او ددے اجمال نه ئے خپله ترجمه ثابته کړه (۱)

④ کله امام بخاری رحمه الله د یو باب لاندے څو روایتونه ذکر کوی او دهر روایت نه ترجمة الباب نه ثابتیږی بلکه یو روایت په کښے د ترجمے سره مطابق وی په دا سے موقع وئیلی شی چه بخاری رحمه الله خپله ترجمه ددے روایاتو د مجموعة نه ثابته کړے ده لکه «باب کیف کان بدء الوحی إلی رسول الله صلی الله علیه وسلم» ددے لاندے شپږ روایات دی. خو د دریم روایت نه سوا په بل یو روایت کښے هم د بدء الوحی ذکر نشته. دلته کښے یوه توجیه دا هم کولے شی چه بخاری رحمه الله د مجموعه روایات نه ترجمه ثابته کړے ده په هر روایت باندے د ترجمے منطبق کیدل ضروری نه دی (۲)

⑤ کله امام بخاری د روایت دعموم نه ترجمه ثابتوی هغوی باب قائم کړے دے «باب التیمن فی دخول المسجد» (۳) ددے لاندے ئے د حضرت عائشے رضی الله عنها حدیث ذکر کړے دے چه په هغے کښے دی «کان النبی صلی الله علیه وسلم یحب التیمن ما استطاع فی شأنه کله» په روایت کښے د تیمن په استحباب کښے عموم دے امام بخاری رحمه الله د روایت د عموم نه «تیمن فی دخول المسجد» ثابت کړے (۴)

⑥ کله امام بخاری لغوی او اصلی معنی مدنظر ساتی. او ترجمه ثابتوی لکه په ..کتاب الصلاة.. کښے ترجمه ده. «باب ما یذکر فی الفخذ» امام بخاری رحمه الله د ..فخذ.. (پتون) عورتیت طرف ته اشاره کوی. او د حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه روایت پیش کوی. «وفخذه علی فخذی» (۵) او د فخذی اصلی او لغوی معنی د نظر لاندے ساتی. اودا خودل غواړی چه ..فخذ.. عورت نه دے که دا عورت وے نو د حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه ..فخذ.. به نبی صلی الله علیه وسلم په خپل ..فخذ.. باندے نه کیخودلو. ځکه چه خپل عورت بل په عورت باندے کیخودل جائز نه دی.

دلته کښے وئیلی شی چه دا وضع د ..فخذ.. بغیر د حائل نه نۀ وه. کومه چه ناجائز ده بلکه حائل سره وه. یو د نبی صلی الله علیه وسلم لنګ او قمیص وو. او بیا د حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه لنګ

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱/۲۹۹)۔

(۲) اوګورئ لامع (۱/۴۸۹) باب کیف کان بدء الوحی إلی رسول الله صلی الله علیه وسلم دغه شان مقدمة لامع (ص. ۳۳۴. ۳۳۵) الأصل الحادی والثلاثون)۔

(۳) صحیح بخاری (۱/۶۱) کتاب الصلاة)۔

(۴) اوګورئ فتح الباری (۱/۵۲۳) کتاب الصلاة باب التیمن فی دخول المسجد وغیره وعمدة القاری (۴/۱۷۱)

(۵) أخرجه البخاری تعلیقاً فی کتاب الصلاة باب ما یذکر فی الفخذ. وموصولاً فی کتاب التفسیر. تفسیر سورة النساء. باب ﴿لا یستوی القاعدون من المؤمنین﴾ ...

اوقميص په مينځ كښے حائل وو.خوامام بخارى رحمه الله دے ته نظر نه كوى.اود ‹‹فخذ›› د لغوى معنى اعتبار كوى.اوددے نه استدلال كوى.(١)

⑤ كله امام بخارى رحمه الله په طريق د اولويت باندے ترجمه ثابتوى.لكه ‹‹باب البول قاعداً وقائماً›› كښے دحضرت حذيفه رضي الله عنه روايت نقل كوى.‹‹أن النبى ﷺ أتى سباطة قوم فبال قائماً›› (٢) روايت كښے د بول قاعداً ذكر نشته.حضرت شاه ولى الله رحمه الله فرمائى.امام بخارى رحمه الله دا په طريق د اولويت سره ثابت كړه ده.ځكه چه په ولاړه بولو كولو كښے جامو او بدن ته د متيازو څاڅكو ورتلو ويره وى.او ددوى د فعل نه ددے جواز ثابت شو.نو.بول قاعداً.. چه په دے كښے دا خطره نشته.اوپه هغے كښے سترهم زيات دے.به په طريقه اولى سره جائز وى.(٣)

دغه شان امام بخارى رحمه الله يوه ترجمه قائمه كړے ده.‹‹باب التيمن فى الوضوء والغسل›› اوددے لاندے ئے دحضرت ام عطيه رضي الله عنها روايت نقل كړے دے.چه نبى ﷺ د خپلے لور بى بى د غسل په باره كښے كله چه هغه وفات شوے وه . دا فرمائيلى وو.‹‹وابدأ بميامنها ومواضع الوضوء منها››(٤)

دلته كښے اشكال كيږى.چه امام بخارى رحمه الله خو په دے باب كښے د ژوندى دپاره د ‹‹التيمن فى الوضوء والغسل›› بيان كوى.اوروايت د مړى د اودس اوغسل ذكر كوى.ددے جواب هم دا دے.چه امام بخارى رحمه الله په طريقه داولويت باندے استدلال كړے دے.چه هركله د مړى دپاره دا حكم دے.نو دژوندى دپاره خو به په طريق اولى سره وى.(٥)

د جامع صحيح بخارى فضائل ① يو فضيلت خو ئے دا دے.چه امام بخارى رحمه الله ددے دتاليف په وخت كښے يوحديث ترهغه وخته پورے نه دے ليكلے.ترڅوچه ئے د دے نه وړاندے غسل .دوه ركعته مونځ اود استخارے نه پس ددے حديث د صحت يقين نه وو كړے.(٦)

② دويم فضيلت ئے دا دے.چه ددے ټول احاديث صحيح دى.(٧)

③ دريم فضيلت دا دے.چه د نبى ﷺ دخوب بشارت د دے د تاليف سبب جوړ شوے وو.د ابوزيد مروزى بيان دے.چه زه د ركن او مقام په مينځ كښے اوده وم.چه دنبى كريم ﷺ زيات مے نصيب شو.نبى ﷺ اوفرمائيل.‹‹يا أبازيد إلى متى تدرس كتاب الشافعى ولا تدرس كتابى›› ماورته

---

(١) اوګورئ فتح البارى (٤٧٩/١) كتاب الصلاة باب مايذكر فى الفخذ)_

(٢) اوګورئ رساله شرح تراجم ابواب البخارى(ص،١٨) دغه شان اوګورئ مقدمة لامع(ص،٣٢٠ الأصل التاسع عشر)

(٣) اوګورئ رساله شرح تراجم ابواب البخارى(ص،١٨)دغه شان اوګورئ مقدمة لامع (ص،٣٢٠ الاصل التاسع)

(۴) صحيح بخارى (٢٨/١، ٢٩) كتاب الوضوء)_

(۵) اوګورئ رساله شرح تراجم أبواب البخارى ⑱ دغه شان مقدمة لامع(ص،٣٢٠ الأصل التاسع عشر)_

(۶) اوګورئ تاريخ بغداد (١٩/٢) وتهذيب الأسماء واللغات (١٧٤/١) وهدى السارى (ص،٤٨٩) وسيرأعلام النبلاء (٤٠٢/١٢)_

(٧) تاريخ بغداد (١٩/٢) تهذيب الأسماء واللغات (١٧٢/١) وسيرأعلام النبلاء (٤٠٢/١٢)_

عرض اوکړلو.یا رسول الله ستاسو کتاب کوم یو دے؟ نو وے فرمائیل:«جامع محمد بن اسماعیل» [۱]

⑥ شلورم فضیلت دا دے چه لکه څنګه ددے کتاب باطنی برکات دی.اوپه دے باندے عمل کولوسره سړی ته په دین کښے ترقی ملاویږی.دغه شان ددے ظاهری برکات هم دی.

ابن ابی جمره رحمه الله فرمائی.چه ماته بعضے عارفینو د داسے بزرګانو نه نقل کړی دی .چه دهغوی د فضل او بزرګئ په خلقو کښے ښه شهرت اواعتراف وو.که صحیح بخاری په څه مصیبت کښے اولوستے شی.هغه به لرے شی.اوکه په کشتئ کښے ئے خان سره په سفر کښے اوساتی.نوهغه به دډوبیدو نه محفوظه وی.اونجات به مومی .مصنف رحمه الله مستجاب الدعوات وو.هغوی ددے د لوستونکو دپاره دعا کړے ده. [۲]

علامه جمال الدین رحمه الله دخپل استاذ اصیل ا لدین نه نقل کړی دی.چه فرمائیل ئے .ما دا کتاب تقریباً یوسل شل کرته لوستے دے.په کوم نیت چه مے هم وئیلے دے.نو هغه مراد مے پوره شوے دے.[۳] ددے وجے دبخاری رحمه الله د ختم رواج په عالمانو اومحدثینو رحمهم الله کښے راروان دے.داسلسله د کوم وخت نه راروانه ده.په دے باره کښے یقینی خبره نشی کولے.خو د اوومے اتمے صدئ نه ددے پته لګی.کیدے شی . چه ددے نه وړاندے هم دا سلسله جاری وه.

أصح الکتب بعد کتاب الله الصحیح البخاری

دصحیح بخاری د شرطونو ،خصوصیاتو،اوفضائلو پیژندلو نه پس دا خبره ښکاره کیږی.چه دے ته دحدیث په نوروکتابونو باندے مجموعی طورفوقیت حاصل دے .څکه چه امام بخاری رحمه الله چه په کوم باریك نظرئ اواحتیاط سره دصحیح احادیثو انتخاب کړے دے.اوبیا دهغوی جلالت شان اوپه معرفت علل کښے هم د هغوی مقام مقدم دے.ددے څیزونو په رڼرا کښےکه د «أصح الکتب بعد کتاب الله صحیح البخاری» اطلاق پرے شوے وی.نودا به بے ځایه نه وی.دصحیح بخاری نه وړاندے د موطا مالك دپاره د امام شافعی رحمه الله نه داسے الفاظ منقول دی.خوچونکه په موطا کښے د مراسیل، بلاغاتو او منقطعاتو کافی تعداد موجود دے.کوم چه د امام مالك رحمه الله په نیز حجت دی.اود کتاب د موضوع په مینځ کښے داخل دی.اوپه صحیح بخاری کښے عام طور احادیث صحیح متصله دی.اوتعلیقات، وغیره چه په کښے داستشهاد دپاره راوړلے شوی دی.د کتاب د مینځ جزء نه دے.څکه متاخرینو رحمهم الله د صحیح بخاری په باره کښے د «أصح الکتب بعد کتاب الله صحیح البخاری» اطلاق بیان کړلو.اوهم دا ئے خپل کړلو.

---

(۱) هدی الساری (ص۴۸۹)_

(۲) هدی الساری)_

(۳) اشعة اللمعات (۱۱/۱)_

دصحیح بخاری سره صحیح مسلم هم د صحت په اعتبار سره شریك دے خو د جمهور عالمانو رحمهم الله صحیح بخاری ته په صحیح مسلم باندے فوقیت ورکړے دے حافظ ابن حجر رحمه الله د صحیح بخاری فوقیت ثابتوی اوفرمائی

() که د راویانو د عدالت په اعتبار سره اوکتلے شی نو دصحیح بخاری فضیلت داسے ثابتیږی چه امام بخاری په کومو راویانو کښے منفرد دے دهغوی تعداد څلور سوه پنځه دیرش دے په هغے کښے متکلم فیه راویان صرف اتیا دی اوامام مسلم رحمه الله په شپږ سوه شل راویانو کښے متفرد دے.اوپه دے کښے متکلم فیه راویان یو سل شپته دی دا تعداد د امام بخاری رحمه الله د متکلم فیه راویانو په دوچنده دے بنکاره خبره ده چه د متکلم فیه راویانو تعداد په کوم کښے کم وی.هغه ته به فضیلت وی

() بیا امام بخاری رحمه الله چه د کومو متکلم فیه راویانو نه احادیث نقل کړی دی. نو د هغوی نه ئے زیات احادیث نه دی اخستے.اوامام مسلم رحمه الله دخپل متکلم فیه راویانو نه زیات احادیث اخستے دی.

()یوه وجه دا هم ده.چه دامام بخاری رحمه الله دمتکلم فیه راویان دهغوی خپل استاذان او براه راست شیوخ دی.چه دهغوی دحالاتو اودهغوی دصحیح اوسقیم روایاتو نه امام بخاری رحمه الله بنه خبر وو.نوامام بخاری رحمه الله دهغوی ټول احادیث چه څنګه ورته ملاؤ شوی دی.نه دی نقل کړی.بلکه بنه پوره نچوړ ئے په کښے کړے دے.اونقل کړی ئے دی حالانکه د امام مسلم رحمه الله متکلم فیه راویان دهغوی براه راست شیوخ نه دی.بلکه متقدمین دی.

() بیا امام بخاری رحمه الله د دغه متکلم فیه راویانو احادیث اکثر په استشهاد، متابعاتو او تعلیقاتو کښے راوړی.حالانکه امام مسلم ئے په اصل کتاب کښے داحتجاج په طور نقل کوی

() داتصال سند په اعتبار سره صحیح بخاری ته داسے فوقیت حاصل دے.چه د امام مسلم مذهب دا دے.چه حدیث معنعن دمتصل په حکم کښے وی.خو په دے شرط چه راوی او مروی عنه په یوه زمانه کښے وی.اګرچه ددوی په مینځ کښے ملاقات ثابت نه وی.حالانکه امام بخاری رحمه الله په خپل جامع کښے دا مسلك اختیار کړے دے.چه حدیث معنعن داتصال په حکم کښے هله ګڼړی.چه دمعاصرت سره سره کم از کم یو ځل ملاقات هم ثابت وی.بنکاره ده چه دامام بخاری شرط داتصال په اعتبار سره زیات قوی اوسخت دے

() دعلت اوشذوذ د انتفاء په اعتبار سره صحیح بخاری ته په صحیح مسلم فوقیت داسے حاصل دے.چه دصیحینو په احادیثو کښے ټول په دوه سوه احادیثو باندے کلام شوے دے چه په دے کښے داتیاؤ احادیثو نه هم کم په بخاری کښے دی. او باقی احادیث په صحیح مسلم کښے دی.(١)

اوس د دے تفصیل نه به بنه معلومه شوے وی.چه صحیح بخاری ته په صحیح مسلم او نورو دحدیثو په کتابونو باندے فوقیت حاصل دے.

---

(١) اوګورئ:هدی الساری (ص،١١،١٢)_

یوه غلط فهمی خو ددے دا مطلب نه دےچه د صحیح بخاری هریو حدیث ته د صحیح مسلم یا د حدیث د نورو کتابونو په هر یو حدیث باندے فوقیت حاصل دے بلکه صحیح بخاری ته چه کوم فوقیت حاصل دے هغه په مجموعی طور حاصل دے څکه حافظ سیوطی رحمه الله په تدریب الراوی کښے نقل کوی ((قد یعرض للمفوق ما یجعله فائقاً کأن یتفقا علی إخراج حدیث غریب ،ویخرج مسلم اوغیره حدیثاً مشهوراً أو مما وصفت ترجمته بکونها أصح الأسانید، ولا یقدح ذلک فیما تقدم أی من کون ما فی البخاری فائقاً) لأن ذلک باعتبار الإجمال، قال الزرکشی ومن ههنا یعلم أن ترجیح کتاب البخاری علی مسلم وغیره إنما المراد به ترجیح الجملة علی الجملة لا کل فرد من أحادیثه علی کل فرد من أحادیث غیره)) (۱)

په اصل کښے ددے غلط فهمی شروع د هغه تقسیم نه کیږی کوم چه حافظ ابن الصلاح رحمه الله د صحیح د مراتبو په بیان کښے ذکر کړی دی هغوی د صحیح قسمونه بیانوی او فرمائی ((فأولها صحیح أخرجه البخاری ومسلم جمیعاً، الثانی صحیح إنفرد به البخاری أی عن مسلم، الثالث، صحیح إنفرد به مسلم أی عن البخاری، الرابع صحیح علی شرطهما لم یخرجاه، الخامس: صحیح علی شرط البخاری لم یخرجه: السادس: صحیح علی شرط مسلم لم یخرجه، السابع صحیح عند غیرهما ولیس علی شرط واحد منهما، هذه أمهات أقسامه وأعلاها الأول)) (۲)

دحافظ ابن الصلاح په اتباع کښے دحدیث نورو عالمانو هم دا تقسیم ذکر کړے دے خود حدیث محققینو عالمانو رحمهم الله دا رد کړے دے د تولو نه وړاندے محقق ابن الهمام رحمه الله دا تقسیم رد کړے دے هغوی په فتح القدیر کښے لیکلی دی

((وکون معارضه فی البخاری لا یستلزم تقدیمه بعد إشتراکهما فی الصحة بل یطلب الترجیح من خارج، وقول من قال :أصح الأحادیث ما فی الصحیحین ثم ما إنفرد به البخاری ثم ما إنفرد به مسلم ،ثم ما إشتمل علی شرطهما من غیرهما،ثم ما إنفرد علی شرط أحدهما،تحکم لا یجوز التقلید فیه،إذ الأصحیة لیس إلا لإشتمال رواتهما علی الشروط التی إعتبراها، فإذا فرض وجود تلک الشروط فی رواة حدیث فی غیر الکتابین أفلا یکون الحکم بأصحیة ما فی الکتابین عن التحکم، ثم حکمهما أو أحدهما بأن الراوی المعین مجتمع تلک الشروط لیس مما یقطع فیه بمطابقة الواقع فیجوز کون الواقع خلافه، وقد أخرج مسلم عن کثیر فی کتابه لم یسلم من غوائل الجرح، وکذا فی البخاری جماعة تکلم فیهم، فدار الأمر فی الرواة علی إجتهاد العلماء فیهم، وکذا فی الشروط ،حتی

---

(۱) تدریب الراوی (۱/ ۲٤) دغه شان اوګوری شرح نخبة الفکر (ص.٤۰) قواعد فی علوم الحدیث (ص.٦٥) ما تمس إلیه الحاجه (ص.۲۲) تعلیقات الشیخ نورالدین عتر علی مقدمة ابن الصلاح (ص.۱۹)۔

(۲) علوم الحدیث لابن الصلاح (۲۷، ۲۸)۔

إن من إعتبر شرطاً وألغاه آخر یکون ما رواه الآخر مما لیس فیه ذلك الشرط عنده مکافئاً لمعارضة المشتمل على ذلك الشرط وکذا فیمن ضعف راویاً ووثقه الآخر»(۱)

د محقق ابن الهمام رحمه الله تائید حافظ زین الدین قاسم قطلوبغا او علامه ابن امیرالحاج (۲) کړے دے. بیا دلته کښے د سوچ خبره ده.چه «ماأخرجه الشیخان» مطلقاً څنګه اصح ګرځولے شی.حالانکه پخپله امام بخاری رحمه الله فرمائی.«ما أدخلت فی کتابی الجامع الصحیح، وترکت من الصحاح لحال الطول» (۳) دغه شان امام مسلم رحمه الله فرمائی.«لیس کل شئ عندی صحیح وضعته ههنا» (۴) ددے وجے د حافظ ابن الصلاح رحمه الله دا تقسیم حافظ ابن حجر رحمه الله نه دے تسلیم کړے.

«ثم إن البخاری ومسلم لم یلتزما بإخراج جمیع ما یحکم بصحته من الأحادیث، فإنهما صححا أحادیث لیست فی کتابیهما، کما ینقل الترمذی وغیره عن البخاری تصحیح أحادیث لیست عنده بل فی السنن وغیرها»(۵)

دغه شان هغوی فرمائی.

«وقد خرجت کتب کثیرة على الصحیحین، یؤخذ منها زیادات مفیدة وأسانید جیدة کصحیح أبی عوانة وأبی بکر الإسماعیلی والبرقانی، وأبی نعیم الأصبهانی وغیرهم، وکتب أخر التزم أصحابها صحتها کابن خزیمة، وابن حبان البستی، وهما خیر من المستدرك، بکثیر وانظف أسانید ومتوناً، وکذلك یوجد فی مسند الإمام احمد من الأسانید والمتون شئ کثیر مما یوازی کثیراً من أحادیث مسلم، بل والبخاری أیضاً ولیست عندهما ولا عند أحدهما، بل ولم یخرجاه ولم یخرجه أحد من أصحاب الکتب الأربعة وهم ابوداود والترمذی والنسائی وابن ماجه»(۶)

دغه شان په دے ترتیب باندے علامه قسطلانی شارح د صحیح بخاری هم تنقید کړے دے هغوی د ابن الهمام رحمه الله قول دتائید او استحسان په طور نقل کوی.

«وهذا تحکم محض لأنه إذا کان الغرض، أن المروی على نفس الشرط المعتبر عندهما فلم یفته إلا کونه لم یکتب فی خصوص أوراق معینة»(۷)

---

(۱) فتح القدیر (۳۱۸، ۳۱۷/۱) باب النوافل)_

(۲) اوګورئ قفوالأثر (ص۵۷) التقریر والتحریر (۳۰/۳)_

(۳) اوګورئ علوم الحدیث لإبن الصلاح (ص۱۹)_

(۴) اوګورئ صحیح مسلم (۱۷٤/۱) کتاب الصلاة باب التشهد فی الصلاة)_

(۵) إختصار علوم الحدیث مع الباعث الحثیث (ص۱۹، ۱۸)_

(۶) پورتنئ حواله.

(۷) ارشاد الساری کذا فی تعلیقات ذب ذبابات الدراسات (۲٤۰/۲، ۲٤۱)_

د ذكر شوي ترتيب رد كونكي صرف دا حضرات نه دي.بلكه علامه رضي الدين ابن الحنبلي رحمه الله (١) علامه عبدالحق دهلوي رحمه الله (٢) علامه محمد اكرم نصر پوري (٣) ملا علي قاري (٤) علامه عبداللطيف سندهي (٥) علامه امير صنعاني (٦) شيخ احمد شاكر(٧) علامه كوثري (٨) مولانا ظفر احمد عثماني (٩) رحمهم الله تعالى هم دي.

په اصل كښے ددے تولوحضراتو ددے په رد كولو كښے مقصد دا دے.چه دحديث دصحت مدار په دے خبره باندے نه وي.چه فلانے حديث په صحيح بخاري يا صحيح مسلم كښے يا په فلاني كتاب كښے شته كه نه.بلكه ددے مدار خو دشرطونو د صحت په وجود باندے دے.په كوم حديث كښے چه د صحت شروط څومره پوره وي.نوهغه حديث به دصحت په دغه مرتبه وي. لكه حافظ عراقي رحمه الله چه صراحت كوي.

«القول المعتمد عليه المختار أنه لايطلق على إسناد معين بأنه أصح الأسانيد، لأن تفاوت مراتب الصحة مرتب على تمكن الإسناد من شروط الصحة» (١٠)

دغه شان فرمائي.«اعلم أن درجات الصحيح تتفاوت بحسب تمكن الحديث من شروط الصحة وعدم تمكنه» (١١)

علامه زين الدين قاسم بن قطلوبغا رحمه الله فرمائي.

«قوة الحديث إنما هي بالنظر إلى رجاله لا بالنظر إلى كونه في كتاب كذا» (١٢) بيا دلته دا خبره هم د غور قابله ده.چه تول عالمان په دے باندے اقرار كوي.چه په صحيحينوكښے څه احاديث متكلم فيه دي.اودغه شان څه راويان متكلم فيه دي.هم دا وجه ده.چه امام بخاري رحمه الله د خپلو

---

(١) اوگورئ قفوا الأثر(ص.٥٧)
(٢) شرح سفرالسعادة اوگورئ ..ذب ذبابات الدراسات عن المذاهب الأربعة المتناسبات (٢/٢٤٢)
(٣) اوگورئ أمعان النظر (ص.٦٣)_
(٤) كذا في ذب الذبابات الدراسات(٢/٢٤٢)_
(٥) ذب ذبابات الدراسات (٢/٢٤٢)_
(٦) توضيح الأفكار اوگورئ تعليقات قفوا الأثر(ص.٥٧) وتعليقات ..النكت على كتاب ابن الصلاح(١/٢٩٨)
(٧) تعليقات مسند احمد (١٣/١٦) والباعث الحثيث (ص.٢٢) _
(٨) تعليقات شروط الأئمة الخمسة للحازمي (ص.٨٣)_
(٩) قواعد في علوم الحديث (٣٥، ٦٤، ٦٦) _
(١٠) شرح الألفيه للعراقي (ص.٩)_
(١١) شرح الألفية للعراقي (ص.٢١)_
(١٢) القول المبتكر على شرح نخبة الفكر - كذا في تعليقات الشيخ ابوغدة على قفوا الأثر(ص.٥٧)_

متکلم فیه شیوخو هر حدیث نه اخلی بلکه په هغې کښې چه په کوم روایت د هغه اطمینان وی هغه روایات د استشهاد او متابعت دپاره ذکر کوی ښکاره ده چه د دوی درجه هغه نه ده کوم چه امام بخاری رحمه الله د احتجاج او استدلال په طور ذکر کوی. (۱)

دغه شان حاکم رحمه الله فرمائی: ((ولم یحکما ولا واحد منهما أنه لم یصح من الحدیث غیر ما أخرجه)) (۲)

خلاصه دا چه د حافظ ابن الصلاح رحمه الله بیان کړے ترتیب د حدیث عالمانو عموما او احنافو محدثینو خصوصا رد کړے دے.د حدیث د نورو کتابونو د حدیث د صحیحینو یا د صحیح بخاری د حدیث سره معارضه هم کوی او ګورئ علامه حازمی رحمه الله په خپل کتاب ((الإعتبار فی الناسخ والمنسوخ من الآثار)) کښې چه د احادیثو په مینځ کښې د تعارض په وخت کښې د ترجیح ورکولو کوم وجوهات لیکی.هغوی تقریبا پنځوس وجوهات لیکلی دی په هغې کښې په یوځائے کښې هم دا وجه د ترجیح نه ده لیکلې چه ((ما أخرجه الشیخان أو أحدهما)) نه به د تعارض په وخت کښې ترجیح وی. (۳)

حافظ عراقی په ((التقیید والإیضاح لما أطلق وأغلق من کتاب ابن الصلاح)) د ترجیح یو سل لس وجوه ذکر کړی دی په دے کښې ئے ((کون أحد الحدیثین أتفق علیه الشیخان)) په یو سل دوه نمبر باندے ذکر کړے دے (۴) علامه ظفر احمد عثمانی رحمه الله فرمائی: ((فیجوز معارضة حدیث أخرجاه أو واحد منهما بحدیث صحیح أخرجه غیرهما)) (۵)

دغه شان علامه عراقی رحمه الله فرمائی: ((إنما یرجح بما فی الصحیحین علی ما فی غیرهما من الصحیح حیث کان ذلك الصحیح مما لم تضعفه الأئمة ،فأما ما ضعفوه فلا یقدم علی غیره لخطأ وقع من بعض رواته)) والله أعلم(۶)

هم دا وجه ده چه د صحیحینو د جلالت باوجود د هغې د احادیثو سره عالمانو موازنه کړے ده او د معارضه په صورت کښې ئے بعضے وخت د غیر صحیحینو احادیثو ته د صحیحینو په احادیثو باندے ترجیح هم ورکړے ده مولانا عبدالرشید نعمانی صاحب په خپل کتاب ((ابن

---

(۱) او ګورئ نصب الرأیة (۱/۳٤۱)_

(۲) مستدرک حاکم (۱/۲)_

(۳) او ګورئ شرح الألفیه للعراقی (ص.۳۳۷)_

(۴) التقیید والإیضاح (.۲۸۹) النوع السادس والثلاثون معرفة مختلف الحدیث)_

(۵) قواعد فی علوم الحدیث (ص.۶۳)_

(۶) او ګورئ التعقیبات علی الدراسات (ص.۳۷۵)_

ماجه اورعلم حدیث» کښې د ابن ماجه څو داسې احادیث پیش کړی دی چه هغې ته ئې د صحیح بخاری په احادیثو باندې مقابله کښې ترجیح ورکړې ده (۱)

بیا علامه ابن امیر الحاج رحمه الله فرمائی «ثم مم ینبغی التنبه له أن أصحیتهما علی ما سواهما تنزلاً إنما تکون بالنظر إلی من بعدهما لا المجتهدین المتقدمین علیهما، فإن هذا مع ظهوره قد یخفی علی بعضهم أو یغالط به والله سبحانه أعلم»(۲)

علامه کوثری رحمه الله ددې په تشریح کښې لیکی. «یرید أن الشیخین وأصحاب السنن جماعة متعاصرون من الحفاظ أتوا بعد تدوین فقه الإسلامی، واعتنوا بقسم من الحدیث، وکان الأئمة المجتهدون قبلهم أوفر مادة وأکثر حدیثاً بین أیدیهم المرفوع والموقوف والمرسل وفتاوی الصحابة والتابعین، ونظر المجتهد لیس بقاصر علی قسم من الحدیث، ودونك "الجوامع" و"المصنفات" فی کل باب منها تذکر هذه الأنواع التی لایستغنی عنها المجتهد وأصحاب الجوامع والمصنفات قبل الستة من الحفاظ، أصحاب هؤلاء المجتهدین وأصحاب أصحابهم، والنظر فی أسانیدها کان أمراً هیناً عندهم لعلو طبقتهم لاسیما واستدل المجتهد بحدیث صحیح له، والإحتیاج إلی الستة، والإحتجاج بها إنما هو بالنظر إلی من تأخر عنهم فقط والله أعلم»(۳)

علامه ظفر احمد عثمانی رحمه الله فرمائی.

«لو سلم أصحیة ما فی کتابیهما فهذا مما یلتفت إلیه فی المعارضة کما إذا قام الرجلان البینة وشهود کلیهما عدول، ولکن شهود أحدهما أتقی وأورع من شهود الآخر فلا یترجح بینته لهذه الزیادة بعد إشتراکهما فی العدالة الشرعیة، بل یطلب الترجیح من خارج»(۴)

بیا بعضې حضراتو د صحیحینو د ترجیح دپاره دا هم وئیلی دی چه دې دواړو کتابونو ته تلقی بالقبول حاصله ده.

خودا خبره علامه امیرصنعانی اوعلامه ابوالفضل جعفربن ثعلب اوفوی رحمه الله رد کړې ده علامه اوفوی رحمه الله فرمائی چه امت تلقی صرف د صحیحینو نه ده کړې بلکه د حدیث د نورو کتابونو تلقی ئې هم کړې ده. چه په هغې کښې صرف صحیح احادیث نه بلکه حسن احادیث هم داخل دی.

---

(۱) اوګورئ: ابن ماجه اور حدیث (ص۲۴۳. ۲۴۴)_

(۲) التقریروالتحریر (۳/ ۳۰) فصل فی التعارض)_

(۳) تعلیقات شروط الأئمة الخمسة للحازمی (۸۳)_

(۴) قواعد فی علوم الحدیث (ص.۶۵)_

علامه امیر صنعانی رحمه الله فرمائی. ((تلقی الأمة بالقبول)) مطلب هم دا دے.چه دا احادیث ثابت دی.اوبعضے خلق په دے باندے عمل کوی.اوبعضے خلق په دے کښے تاویل کوی.کتل دا پکار دی.چه آیا دا تلقی د ضحیحنو احادیثو ته حاصله ده.؟

اوس مونږ دا تپوس کوو.چه د ،،تلقی امت،، نه ټول امت مراد دے.که حضرات مجتهدین ښکاره خبره ده.چه ټول امت مراد نشی کیدے.نومعلومه شوه.چه ددے نه د امت مجتهدین مراد دی.اوس کتل دا پکار دی.چه آیا دامت په مجتهدینو کښے هر یو فرد ،،تلقی بالقبول،، کړے ده.ښکاره خبره ده.چه ددے دعوے دپاره د دلیل ضرورت دے.کوم چه عادةً متعذر دے.ځکه چه دا دعوے په اجماع باندے د دلائلو داقامت د قبیلے نه دی.امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی.((من إدعی الإجماع فهو کاذب)) کله چه دصحیحینو د تالیف نه وړاندے د اجماع دا حال دے.نو په روستو زمانه کښے به د اجماع څه حیثیت وی.

بیا که چرته دا تسلیم کړے شی.چه صحیحینو ته تلقی دامت بالقبول حاصل ده.اود امت په دے باندے اجماع ده.نو بیا به هم دا منل پکار وی.چه اول د صحیحینو تالیف شوے وو.اوبیا دهغے شهرت شوے دے.مشرق اومغرب ته دا دواړه کتابونه اورسیدل.اوهرمجتهد ددے نه خبر شو.بیا په څه وخت کښے پرے اتفاق اواجماع اوشوه.خودا خبره محل د نظرده.چه هرمجتهد د صحیحینو نه واقف شوے دے.

بل دا سوال هم واردیږی.چه د تلقی امت نه څه مراد دی؟که دا مراد وی.چه امت دا پیژنی.چه صحیحین د امام بخاری رحمه الله او امام مسلم رحمه الله کتابونه دی.نودا مفید د مطلوب نه ده.اوکه دا مراد شی.چه د صحیحینو دهر یو حدیث په باره کښے امت ته دا یقین دے.چه دا د رسول الله ﷺ نه ثابت دے.نودا مفید د مطلوب ضرور دے .خو ښکاره خبره ده.چه دا دعوی مسلمه نه ده.ځکه چه د صحیحینو دکم نه کم دوه او لسو احادیثو باندے کلام شوے دے.دغه شان په دے کښے متکلم فیه راویان هم په سووونو دی.نومعلومه شوه.چه دامت په دے خبره باندے اجماع هم نه ده.چه د صحیحینو هریو حدیث ملقی بالقبول دی.اود رسول الله ﷺ نه ثابت دے.بیاکه بالفرض دا هم اومنلے شی.چه تلقی بالقبول هرحدیث ته حاصله ده.نو بیا هم خطا ممکنه ده.ځکه چه د امت معصوم عن الضلالة ضمانت خو اخستے شوے دے.خود معصوم عن الخطا ضمانت نه دے اخستے شوے.

بیا که مونږ دا هم اومنو.چه دامت ټولو مجتهدینو دصحیحینو احادیث قبول کړی دی .او هم ددے وجے ددے ارجحیت ثابتیږی.نوبیا خو د صحیحنو په مینځ کښے فرق نه دے پکار.نو

«ما انفرد به البخاري» ته په «ما انفرد به مسلم» باندے ترجيح نه دى وركول پكار.(۱) والله سبحانه اعلم

....

بسم الله الرحمن الرحيم

باب بدء الوحى

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد النبى الأمى وعلى آله وصحبه أجمعين،

دامام بخارى رحمه الله د شروع طريقه او په دې باندې اعتراض مصنف رحمه الله دا كتاب د بسم الله نه شروع كړے دے. د كتاب په شروع كښې ئے نه څه خطبه راوړے ده. چه په هغے كښې مقصود طرف ته اشاره وى. او نه د ..حمد.. صلاة.. او ..شهادة.. ذكر شته. حالانكه قانون دا دے چه مصنفين د خپلو كتابونو شروع د ..حمد.. ..شهادة.. او ..صلاة.. نه كوى.

تركومے پورے چه د خطبه تعلق دے. نو ددے دپاره د څه خاص لفظ يا مخصوص سياق متعين نه دے. بلكه دهر داسے څيز نه شروع كول كافى دى. كوم چه په مقصود باندے دلالت كوى. امام بخارى رحمه الله دا مقصود د ..بسم الله.. نه پس د ..باب بدء الوحى.. ترجمے انعقاد كړے دے. او ددے نه پس ئے د ټولو نه اولنے حديث «انما الأعمال بالنيات» ذكر كړے دے. او ښكاره كړے ئے ده. چه په دے كتاب كښے .. وحى سنت .. «وحى غيرمتلو» جمع كول غواړم كومه چه د نبى كريم ﷺ نه منقول ده. او هم ددے خائے نه په دے كښے د نيت اندازه پخپله لګولے شى. ځكه چه د امام بخارى رحمه الله عادت دے چه دوى ..اخفى.. په ..اجلى.. باندے ترجيح وركوى (يعنى پټ ته په ښكاره باندے ترجيح وركوى) امام بخارى رحمه الله د خپل كتاب په ابتداء كښے هم داسے كړى دى.(۲) باقى پاتے شوه دا خبره چه امام بخارى رحمه الله په كتاب كښے نه ..حمد.. ذكر كړے دے. او نه ..صلاة.. او نه شهادت، حالانكه د احاديثو نه ددے مطالبه معلوميږى.

د ..حمد.. مطالبه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه په حديث كښے راغلے ده. «قال رسول الله ﷺ كل كلام لا يبدأ فيه ..بالحمد لله.. فهو أجذم» رواه ابوداود(۳) (واللفظ له) وابن ماجه(۴) والنسائى فى عمل اليوم والليلة(۵) وابوعوانة فى أول مستخرجه على صحيح مسلم(۶) وابن حبان(۷) وغيرهم(۸) وحسنه ابن الصلاح(۹) والنووى(۱۰)

---

(۱) هذا ملخص ما فى ..العقبيات على الدراسات.. للمحدث الناقد الشيخ عبدالرشيد النعمانى حفظه الله (ص. ۳۸۵. ۳۸۹)_

(۲) اوګورئ فتح البارى (۸/۱)_

(۳) سنن ابى داود كتاب الأدب باب الهدى فى الكلام رقم. ۴۸۴۰)_

(۴) سنن ابن ماجه كتاب النكاح باب خطبة النكاح رقم. ۱۸۹۴)_

(۵) وګورئ تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف للحافظ المزى (۱۱/ ۴۰. ۴۱)_

(۶) قاله النووى فى فاتحة المجموع شرح المهذب (۷۳/۱)_

د شهادت متعلق هم د حضرت ابوهريره رضي الله عنه مرفوع روايت دے «**كل خطبة ليس فيها تشهد فهي كاليد الجذماء**» رواه ابوداود(٥) والترمذي(٦) واحمد(٧) قال الترمذي، «**هذا حديث حسن صحيح غريب**» (٨)

او د صلاة على النبي صلى الله عليه وسلم مطالبه هم د بعضے رواياتو نه معلوميږي امام ديلمي رحمه الله په ..مسند الفردوس.. کښے او عبدالقادر رهاوي رحمه الله په ..اربعين.. کښے د حضرت ابوهريره رضي الله عنه روايت نقل کړے دے چه «**كل أمرى ذي بال لا يبدأ فيه بحمد الله والصلاة على فهو أقطع أبتر ممحوق من كل بركة**» (٩) او ابن منده رحمه الله په ..فضائل.. کښے دا حديث «**كل كلام لا يذكر الله فيه فيبدأ به ويصلى على فيه فهو أقطع أكتع ممحوق من كل بركة**» (١٠) الفاظ نقل کړي دي.

د اشکال جوابونه () خو په دے رواياتو کښے يو هم د امام بخاري رحمه الله د شرط مطابق نه دے (١١) ځکه چه د اول روايت په سند کښے ..قره بن عبدالرحمن.. دے (١٢) امام بخاري رحمه الله د دوي کوم روايت نه دے اخستے امام مسلم رحمه الله د ده روايات په شواهدو او متابعاتو کښے اخستے دي. (١٣)

---

(١) انظر الطبقات الشافعية الكبرى للتاج السبكي (١/٤)_

(٢) مثل الدارقطني في سننه (١/٧٣) فاتحة كتاب الصلاة وعبدالقادر الرهاوي في أربعينه كما في المجموع شرح المهذب للنووي رحمه الله (١/٧٣) وقال التاج السبكي رحمه الله في طبقاته (١/٤) وكذلك أخرجه الحاكم في مستدركه)_

(٣) قال التاج السبكي في طبقاته (١/٤) وقضى ابن الصلاح بأن الحديث حسن ..)_

(٤) انظر المجموع شرح المهذب (١/٧٣) فقد حسنه ابن الصلاح رحمه الله والنووي والعراقي والحافظ ابن حجر كما في الفتوحات الربانية عى الأذكار النووية لابن عجلان (٣/٢٨٨) و(٦/٦٣)_

(٥) سنن ابي داود كتاب الأدب باب في الخطبة رقم (٤٨٤١)_

(٦) سنن الترمذي. كتاب النكاح. باب ما جآء في خطبة النكاح رقم (١١٠٦)_

(٧) مسند احمد (٢/٣٠٢، ٣٤٣)

(٨) كذافي النسخة التى حققها الشيخ احمد بن محمد الشاكر .محمد فواد عبدالباقي والشيخ ابراهيم عطوه عوض _ وأما في النسخة المطبوعة مع تحفة الأحوذي ففيها ..هذا حديث حسن غريب.. أنظر (٢/١٧٩)_

(٩) كذا في الجامع الكبير للسيوطي رحمه الله (١/٦٢٣)_

(١٠) كذا في الجامع الكبير (١/٦٢٣) وكنزالعمال (٣/٢٦٥) رقم (٦٤٦٣)_

(١١) قال الحافظ رحمه الله في فتح الباري (١/٨) والجواب .أن الحديثين (أي حديث الحمد والشهادة) ليسا على شرطه .بل في كل منهما مقال)_

(١٢) قرة بن عبدالرحمن حيوبل _ بمهملة مفتوحة تحتانية وزن جبريل _ المعافري المصري .يقال إسمه يحيى .صدوق له مناكير من السابعة .مت سنة سبع وأربعين (أي بعدالمائة أحرج له مسلم والأربعة كذا في تقريب التهذيب (٤٥٥) رقم الترجمة (٥٥٤١) والنظر تهذيب الكمال (٢٣/٥٨١) رقم الترجمة (٤٨٧١) وميزان الإعتدال (٣/٣٨٨) رقم الترجمة (٦٨٨٦) ولسان الميزان (٨/٣٧٢، ٣٧٤) رقم (٦٦١)_

(١٣) خرج له مسلم في الشواهد ميزان الإعتدال (٣/٣٨٨) وانظر طبقات الشافعية للسبكي (١/٤)_

دغه شان په دے روایت کښے وصلا وارسالا اختلاف دے.قره دا موصولا نقل کوی او یونس. عقیل. شعیب. اوسعید بن عبدالعزیز رحمهم الله ئے ارسالا نقل کوی.(۱) امام دارقطنی رحمه الله فرمائی.((والمرسل هوالصواب))(۲)

د دویم روایت په سند کښے عاصم بن کلیب دے(۳) د دوی نه امام مسلم رحمه الله اونورو اصحاب اصول روایتونه اخستی دی اوامام بخاری رحمه الله ددوی نه هیڅ یوروایت اصلا نه دے نقل کړے(۴)د دریم روایت په سند کښے اسماعیل بن ابی زیاد شامی دے.(۵)

حافظ عبدالقادر رهاوی رحمه الله فرمائی ((غریب، تفرد بذکر الصلاة فیه إسماعیل بن أبی زیاد الشامی، وهو ضعیف لایعتد بروایته ولا بزیادته))(۶)

خودا جواب ضعیف دے.ځکه چه امام بخاری رحمه الله په خپل ..صحیح.. کښے حدیث ذکرکولودپاره دغسل .دوه رکعته نفلونو او استخارے پورے اهتمام کړےوو (۷) حالانکه په دے کښے د یو ذکر هم په حدیث کښے نشته.او د تسمیه اوتحمید دپاره حدیث خو شته اګرچه ضعیف وی.

دویمه دا لکه چه ذکر شو.چه د ..قره.. متابعین موجود دی.نو ضعف هم باقی پاتے نشو.

دریمه دا چه هسے هم د فضائلو په احادیثو کښے زیات تحقیق نه کیږی په ضعیف حدیث باندے هم عمل کولے شی.(۸)

ځلورمه داچه شاه انورشاه کشمیری رحمه الله د صحت دپاره ځلور معیاره مقرر کړی دی

---

(۱) قاله ابوداود فی سننه فی کتاب الأدب باب الهدی فی الکلام رقم ۴۸۴۰)_

(۲) سنن دارقطنی (۱/۲۲۹) فاتحة کتاب الصلاة)_

(۳) قال الحافظ فی التقریب:عاصم بن کلیب بن شهاب بن المجنون الجرمی الکوفی :صدوق رمی بالإرجاء من الخامسة مات سنة بضع وثلاثین (أی بعدالمأئة)خت (أی البخاری فی صحیحه تعلیقا)م ٤)

(۴) استشهد به ا لبخاری فی ..الصحیح.. وروی له فی کتاب رفع الیدین فی الصلاة وفی .. الأدب.. وروی له الباقون – کذا فی تهذیب الکمال للمزی (۱۳/۵۳۹) رقم الترجمة (۳۰۲۴)_

(۵) اسماعیل بن ابی زیاد أ ابن أبی زیاد .الکوفی.قاضی الموصل.متروک.کذبوه. من الثامنة ق.(أی أخرج له ابن ماجه فی سننه) تقریب التهذیب (ص.۱۰۷) رقم الترجمة (۴۴۶)_

(۶) انظر الجامع الکبیر للسیوطی (۱/۶۲۳)_

(۷) اوګورئ لامع الدراری (۱/۱۲۲) الفائدة السادسة فیما اهتم به البخاری فی تالیفه من الغسل والصلاة وغیرذلک) علامه عینی رحمه الله فرمائی.((ولئن سلمنا أن الحدیث لیس علی شرطه فلا یلزم من ذلک ترک العمل به.. اوګورئ عمدة القاری (۱/۱۲) _

(۸) قال الحافظ فی هدی الساری (ص.۴۴۰) وهو یسرد أسماء من طعن فیه من رجال صحیح البخاری فی ترجمة محمدبن عبدالرحمن الطفاوی ...فهذا الحدیث قد تفرد به الطفاوی وهو من غرائب الصحیح وکأن البخاری لم یشدد فیه لکونه من أحادیث الترغیب والترهیب والله أعلم) _

① ما رواه تام الضبط، کامل العدالة، باتصال السند، لایکون فیه الشذوذ والعلة،
② یو ماهر محدث دهغې تصحیح کړې وی.
③ کومو مؤلفینوچه د صحت التزام کړې وی.په هغوی کښې چا نقل کړی وی.
④ چه راویان غیرمجروح وی.او روایت عملاً د قبولیت درجه حاصله کړې وی. اوکه یو راوی مجروح وی.نو په متابعت سره دهغې تدارک شوې وی.(۱)
دلته آخری درې واړه معیار موجود دی.خکه چه ابن الصلاح.نووی. عراقی.سبکی رحهم الله وغیره ددې حدیث تصحیح اوتحسین کړې دې.دغه شان چه کومو مؤلفینو د صحت التزام کړې دې.په هغو کښې هم ابوعوانه رحمه الله او ابن حبان رحمه الله ددې تخریج کړې دې.دغه شان متابعین هم موجود دی.((وقد مرالتفصیل آنفاً))
②دویم جواب دا دې.چه دا روایتونه امام بخاری رحمه الله ته نه دی رسیدلی.لکه چه په امام مزنی رحمه الله باندې په ..مختصرالمزنی.. کښې په دې طریقه باندې دا اعتراض شوې دې.هلته کښې هم شارحینو رحمهم الله د نورو جوابونه نه علاوه دا هم ذکر کړی دی.چه هغوی ته دا روایات نه وو رسیدلی.(۲) ((ولایقدح ذلك فی جلالته))
خوپه دې جواب باندې اشکال دادې.چه دامام بخاری رحمه الله غوندې جامع شخصیت باندې ددې روایاتو پټ پاتې کیدل ډیرلرې خبره ده.
③ دریم جواب دا دې.چه د..حمد وغیره دپاره تحریر اوکتابت ضروری نه دې.په ژبه حمد وئیل هم کافی دی.کیدې شی.چه امام بخاری رحمه الله په خوله باندې حمد وئیلی وی.اګرچه په قلم سره ئې نه وی لیکلې.(۳) د سلفو طریقه وه.چه هغوی به احادیث لیکل.او په ژبه به ئې درود شریف وئیل.خطیب بغدادی رحمه الله په ..الجامع.. کښې د ..مسند احمد.. په باره کښې نقل کوی.چه هغوی به درود لیکل نه بلکه وئیل به ئې.(۴)
④ څلورم جواب دا دې.چه په ..بسمله.. کښې دکمال په صفتونو باندې دلالت کونکی الفاظ ..الله. - ..رحمن.. _ او..رحیم.. دی.بنکاره خبره ده.چه ددې ذکر د حمد په ضمن کښې راځی.(۵)
⑤ پنځم جواب دا دې.چه د ..حمد.. دحدیث مقصد دالله تعالی ذکر دې.مطلب دا دې.چه ((کل أمرذی بال)) که دالله تعالی د ذکرنه بغیر شروع شی.نوهغه به ناتمامه او نامکمله

---

(۱) اوګورئ فضل الباری (۱/۱۶۶) وایضاح البخاری (۱/۲۸)_
(۲) (۲۸) انظرالمجموع شرح المهذب (۱/۷٤)_
(۳) اوګورئ فتح الباری (۱/۸)_
(۴) اوګورئ فتح الباری (۱/۹)_
(۵) انظرلامع الدراری (۱/٤۸۶. ٤۸۷)_

وى.ددے دليل دا دے.چه دا حديث ((كل أمرذى بال لا يبدأ فيه بالحمد: أقطع)) الفاظو سره مروى دے.[۱]

هم ددے حديث نور الفاظو كنيے ((كل أمرذى بال لا يبدأ فيه ببسم الله الرحمن الرحيم أقطع)) دى.رواه عبدالقادر الرهاوى فى أربعينه))[۲]

دغه شان ددے دريم قسم الفاظ دا دى.چه ((كل أمرذى بال لا يبدأ فيه بذكر الله :أقطع)) رواه الدارقطنى[۳] واحمد[۴]

د درےواړه قسمه الفاظو دحديث مدار په ..قره بن عبدالرحمن.. باندے دے. معلومه شوه. چه دحمد مقصد ..ذكر.. دے.اودا مقصد په بسم الله سره حاصل شو .هم دا جواب امام نووى رحمه الله اختيار كړے دے.[۵]

خو په دے باندے معمولى غوندے اشكال دا دے.چه دحديث په الفاظو كنيے اختلاف يقينى شته.خو په دے اختلافاتو كنيے د ..وحمد.. لفظ د ..بسم الله .. او ..ذكرالله.. د الفاظو په مقابله كنيے اثبت اوارجح دے.

ددے جواب دا دے.چه د ..حمد.. په رواياتو كنيے د ..حمد..نه اعم مراد دے.چه ..بسم الله.. او ..حمد.. دواړو ته شامل دے.هم دا وجه ده.چه اكثرشرعى اعمال د حمد نه نه شروع كيږى.مثلاً مونځ چه د تكبير نه شروع كيږى.دحمد نه نه شروع كيږى.دغه شان حج وغيره. ددے نه علاوه د ..حمد.. په رواياتو كنيے په څه ځائے كنيے ..بحمدالله.. مروى دے .اوپه څه ځائے كنيے ..بالحمد.. مروى دے.اوپه څه ځائے كنيے ..بالحمدلله ... نو معلومه شوه.چه مطلق حمد مراد دے.كوم چه په ذكر كنيے داخل دے.[۶]

⑨ شپږم جواب دا دے.چه امام بخارى رحمه الله د ((أول مانزل)) تابعدراى كړے ده.د ټولو نه وړاندے آيت كريمه چه نازل شوے دے.هغه ((اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ)) په اولنئ وحى كنيے د رب په اسم باندے د قرات حكم وركړے شوے دے.نوځكه امام بخارى رحمه الله په تسميه باندے د خپل كتاب شروع اوكړله.اوبيا د خوند خبره دا ده.چه په ((أول مانزل)) كنيے د رب د اسم نه د وحى د قرات حكم وو.او دامام بخارى رحمه الله ټول كتاب په وحى (غيرمتلو) باندے مشتمل دے . نو دوى هم د وحى دپاره په اول كنيے تسميه راوړله.اود رب د اسم نه خپل كتاب شروع كړلو.

---

(۱) سنن ابن ماجه كتاب النكاح باب خطبة النكاح رقم .۱۸۹٤)_

(۲) قاله السيوطى فى الجامع الكبير(۱/۶۲۳) _

(۳) سنن الدارقطنى (۱/۲۲۹) كتاب الصلاة

(۴) مسند احمد (۲/۳۵۹)_

(۵) انظرالمجموع شرح المهذب (۱/۷٤)_

(۶) د پوره تفصيل دپاره اوګورئ: طبقات الشافعية الكبرى (۱/۹.۱۰)_

⑦ اووم جواب دا دے چه امام بخاری رحمه الله د نبی کریم ﷺ تابعداری کړے ده. ځکه چه نبی کریم ﷺ د صلح حدیبه په موقع کومه صلح نامه لیکله نود هغے شروع ئے په اول کښے د ((بسم الله الرحمن الرحیم)) نه وه کړے. (۱)

⑧ اتم جواب دا دے چه د حمد د حدیث تعلق د خطبو سره دے د کتابونو سره نه دے ددے وضاحت دا دے چه په عربو کښے رواج دا وو چه کله به هغوئ خطبه وئیله نو شروع به ئے داشعارو نه کوله نو نبی کریم ﷺ د دے دا تعلیم ورکړلو چه د حمد نه شروع کول پکار دی. (۲)

باقی پاتے شوه دا خبره چه کتاب تول اشعارو وی نودهغے ابتداء د ..بسم الله.. نه کول پکار ده اوکه د ..حمد.. نه؟ نوامام شعبی رحمه الله منع کوی اوامام سعید بن جبیر رحمه الله اجازت ورکوی. اکثروعالمانو او جمهورو رحمهم الله د سعید بن جبیر رحمه الله تابعداری کړے ده. (۳)

⑨ نهم جواب دا ورکړے شوے دے. دحمد حدیث د حدیبیه د ورځے په واقعه سره منسوخ شوے دے. (۴)

خودا جواب صحیح نه دے. ځکه چه د نسخ دپاره د تاریخ د بیان ضرورت وی. (۵)

بله دا چه د نسخ قول اختیارول په هغه وخت کښے پکار وی چه جمع ناممکن وی. دجمهورو عالمانو هم دا مسلك دے. که په دلائلو متعارضو کښے جمع ممکن وی. نو د نسخ قول اختیارول نه دی پکار. ⑥

⑩ لسم جواب بعضے عالمانو دا ورکړے دے. چه دامام بخاری رحمه الله پیش نظر د ..حمدله.. اوبسمله..روایات وو. اوپه دواړو کښے تعارض دے. ځکه که د ..حمدله.. نه شروع کوله نودعرف اوعادت خلاف راتلو. اوکه د ..بسمله.. نه ئے شروع کوله. نود ..حمدله.. ترك لازمیدلو. نوامام بخاری رحمه الله هم د بسم الله نه شروع اوکړله. (۶)

خودا جواب ضعیف دے. ځکه چه ..بسمله.. او ..حمدله.. دواړه جمع کیدے شی.

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱/۸) وذکر ابن سعد بسنده عن عکرمة قال: لما کتب النبی ﷺ الکتاب الذی بینه وبین أهل مکة یوم الحدیبیة قال اکتبوا بسم الرحمن الرحیم قالوا: أما الله فنعرفه وأما الرحمن الرحیم. فلا نعرفه. قال فکتبوا باسمک اللهم ...الطبقات الکبری لابن سعد (۲/۱۰۱) غزوة رسول الله ﷺ الحدیبیة وانظر أیضاً زاد المعاد فی هدی خیرالعباد لابن القیم (۳/۲۹٤)_

(۲) عمدة القاری (۱/۱۲) قاله العینی روی أن أعرابیاً خطب فترک التحمید فقال ﷺ کل أمر ...الحدیث)_

(۳) قال الحافظ فی الفتح (۱/۹) واختلف القدماء فیما إذا کان الکتاب شعراً فجاء عن الشعبی رحمه الله منع ذلک، وعن الزهری قال مضت السنة أن لا یکتب فی الشعر بسم الله الرحمن الرحیم وعن سعید بن جبیر جواز ذلک وتابعه علی ذلک الجمهور قال الخطیب: هو المختار)_

(۴) عمدة القاری (۱/۱۲)_

(۵) انظر مقدمة ابن الصلاح (ص. ۱٤۰) النوع الرابع والثلاثون. معرفة ناسخ الحدیث ومنسوخه. والتقریب مع شرحه التدریب (۲/۱۹۱. ۱۹۲)_

(۶) فتح الباری (۱/۸) وعمدة القاری (۱/۱۲)_

لکه چه په قرآن پاک کښے دی.

① یوولسم جواب دا ورکړے شوے دے.چه امام بخاری رحمه الله د نبی کریم ﷺ په کلام باندے خپل کلام مقدم کولو نه احتراز اوکړلو.او په ﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ (۱) باندے ئے عمل اوکړلو. (۲)

په دے باندے دا اشکال کیدے شی.چه امام بخاری رحمه الله دالله تعالی دکلام نه اول حمد هم اخستلے شو.(۳) مثلاً سورة فاتحه اولنی آیاتونه ﴿لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ۝﴾ ئے هم ذکر کولے شول.

دویم اشکال دا دے.چه امام بخاری رحمه الله دحدیث نه وړاندے ترجمة الباب اوسند ذکرکړے دے.او دا خپل کلام مقدم کول دی.

بعضے حضراتو ددے جواب دا ورکړے دے.چه اګرچه ترجمة الباب اوسند په ظاهره مقدم دے.خو په حکم کښے روستو دے(۴)خو دا جواب صحیح نه دے.

② دولسم جواب دا ورکړے شوے دے.چه امام بخاری رحمه الله په خپل کتاب کښے دتسمیه نه پس حمد هم ذکر کړے وو.خو د ناسخینو د بے توجهئ د وجے ساقط شوے دے.علامه عینی رحمه الله دا جواب خوښ کړے دے.اوفرمائیلی ئے دی. چه دا خبره ما دخپلو بعضو لویو استاذانو نه اوریدلے ده.(۵) خو دا جواب صحیح نه دے.ځکه که امام بخاری رحمه الله حمد ذکر کړے وو.نوپه یوه نیمه نسخه کښے به موجود وو.

دویمه خبره دا ده.چه پکار دا وه.چه دامام بخاری رحمه الله په بل یو تصنیف کښے هم ،،حمد،، موجود وے.حالانکه دامام بخاری رحمه الله کوم تالیفات چه اوس موجود دی.لکه ،،الأدب المفرد، خلق أفعال العباد، جزء رفع اليدين، جزء القراءة خلف الإمام،تاريخ كبير،تاريخ صغير،كتاب الكنى،، وغیره. په دوی کښے په یو کښے هم دحمد ذکر نشته.

ښکاره ده.چه امام بخاری رحمه الله دا کتاب د متقدمینو رحمهم الله په طرز باندے لیکلے دے.هغوی به ((بسم الله الرحمن الرحيم)) اووئیله اوکتاب به ئےشروع کړلوامام بخاری رحمه الله اودهغه د استاذانو او داستاذانو استاذانو او هم عصرو هم دا طریقه وه.امام مالك، امام عبدالرزاق.ابن ابی شیبه ،امام احمدبن حنبل،امام حمیدی،امام دارمی،امام ابوداود ، رحمهم الله دی. تولوحضراتو د ،،بسم الله،، نه خپل کتابونه شروع کړی دی.

---

(۱) سورة حجرات:۱)_

(۲) فتح الباری (۸/۱) وعمدة القاری (۱۲/۱)_

(۳)فتح الباری (۸/۱)_

(۴).. اوګورئ: فتح وعمده اوپورتنئ حواله)_

(۵)اوګورئ: (۱۲/۱، ۱۳)_

() حضرت شیخ الحدیث صاحب نورالله مرقده چه کله په ۱۳۸۴ھ کښې حج دبیت الله ته تشریف یوړلو. نوحضرت په مدینه منوره کښې خوب اولیدلو. چه په مسجد نبوی کښې دوی ته د صحیح بخاری د وئیلو حکم کولے شی. حضرت خپل عذر پیش کړلو. چه ما خپل ځان سره کتابونه وغیره نه دی راوړی. چه د ضروت په وخت ورته مراجعت کولے شی. خو چه مے اوکتلو نو نزدے امام بخاری رحمه الله تشریف فرما دے. او ارشاد فرمائی. چه ته ئے لوله. چه په کوم ځائے کښے ضرورت وی. زه به درسره مدد کوم. حضرت دحمد نه ذکر کولو وجوه شروع کړل. په دے باندے امام بخاری رحمه الله ارشاد اوفرمائیل. په اصل کښے خبره داسے شوے وه. چه دا کتاب د کراساتو یعنی کاپیانو په شکل کښے تالیف شوے وو. روستو ټول کراسات جمع کړے شوے. او دحمد لیکلو موقع رانغله.(۱)

خودے ته یو لطیفه غوندے وئیلے شی. دے ته په جواب وئیلو کښے تامل دے. ځکه چه دحضرت نورالله مرقده تحقیق دا دے. چه دا کتاب په ۲۳۳ھ کښے مکمل شوے وو.(۲)

③ څوارلسم جواب دا ورکړے شوے دے. چه دا بیخی بے فائدے جواب دے . چه مولف خپل کتاب نه دے ګڼړلے. لکه د ,,کافیه،، شارحینو چه د صاحب کافیه د طرفه جواب ورکړے دے. ځکه چه هلته کښے هم صرف تسمیه ذکر ده. حمد نشته.

ددے جواب د عبثیت وجه دا ده. چه امام بخاری رحمه الله دصحیح بخاری دتالیف دومره زبردست اهتمام کړے وو. چه دهرحدیث دپاره به ئے غسل کولو. مونځ به ئے کولو . اواستخاره به ئے کوله. چه کله به ورته د صحت یقین اوشو. نوهله به ئے په خپل کتاب کښے داخلولو. دغه شان ددے تراجم ئے په ریاض الجنة یعنی دقبر اومنبر

په مینځ کښے په ناسته کښے لیکلی دی.(۳)

نو آیا د دومره لوئے اهتمام باوجود به هم امام بخاری رحمه الله خپل کتاب کتاب نه ګڼړلو . دا جواب زما په نیز صحیح نه دے.

خوښ جوابونه: زما په نیز په دے جوابونو کښے خوښ دوه جوابونه دی.

① یا چه دا اووئیلی شی. چه «انه حمد لفظا لا کتابة»

② یادا اووئیلی شی. چه د ,,حمد،، مقصود په «بسم الله الرحمن الرحيم» سره حاصل شو. والله اعلم

---

(۱) تقریربخاری ازحضرت شیخ الحدیث صاحب قدس سره (۱/ ٦٤)_

(۲) مقدمة لامع الدراری(ص. ۱۲٤) الفائدة السادسة فیما اهتم به البخاری فی تالیفه من الغسل والصلاة وغیرذلک دغه شان اوګورئ تقریر بخاری شریف (۱/ ٤۲)_ ددے نه پس امام بخاری رحمه الله ۲۳ کاله ژوندے وو. ځکه چه دهغوی وفات په کال ۲۵٦ھ کښے شوے وو. نو آیا په دومره اوږده موده کښے به ورته د حمد لیکلو موقع نه وی ملاؤ شوے؟ دا خبره ډیره لرے ده. والله اعلم_

(۳) اوګورئ مقدمة لامع الدراری (۱/ ۱۲۲) الفائدة السادسة فیما إهتم به البخاری فی تالیفه من الغسل والصلاة وغیرذلک)_

بسم الله الرحمن الرحيم باء حرف جار دے چه د څوارلس معانيو دپاره استعماليږي.(١) په دے کنبے حقيقي معنى د الصاق ده.

ولته د زمخشري رحمه الله په رائے کنبے ..باء.. دپاره دمصاحبت ده.حالانکه د امام بيضاوي رحمه الله ميلان ..باء استعانت.. طرف ته دے.(٢)

په دے کنبے اختلاف دے.چه ددے متعلق اسم دے.لکه چه بصريان وائي.يا فعل دے .لکه چه کوفيان وائي.

بيا په دے کنبے هم اختلاف دے.چه دا مقدر به مقدم منلے شي که مؤخر؟مشهوره دا ده.چه مقدم اومنلے شي.بعضے حضراتو وئيلي دي.چه اسم به مؤخرمنلے شي.بياپه د ےکنبے هم اختلاف دے.چه عام به منلے شي که خاص؟دعلامه زمخشري رحمه الله رائے دا ده.چه فعل به مقدر منلے شي.خاص اومؤخر.يعني دکوم فعل نه چه ابتداء کيږي.هم هغه فعل به مقدر منل شي.لکه چه ته قرات شروع کوے.نو دبسم الله سره به ((أقرأ))مقدروي.اوکه کتابت کوے.نو ((أكتب)) به مقدرکولےشي.حالانکه نور حضرات فرمائي.چه عام منل ئے غوره دي. صحيح دا ده. چه خاص مقدر منل ئے اولي دي.ځکه که چرته عام چه ((ابتدائي))يا((أبتدئ))اومنلے شي. نواستعانت به د ..باء.. سره خاص شي.اودخاص منلو په صورت کنبے استعانت د فعل تولو صورتونو ته شامليږي.

د ..اسم.. د لفظ تحقيق لفظ د ..اسم.. د بصريانو په نيزد((سمو))نه ماخوذدے.اود کوفيانو په نيز د ((وسم))نه ماخوذ دے.د بصريانو رائے ارجح ده.ځکه چه داشتقاق فائده دا ده.چه مشتق اومشتق منه په ماده کنبے مشترك وي.او د جمع او تصغير نه د ماده حقيقت هم معلوميږي. نود اسم جمع ((اسماء)) راځي. ((اوسام)) نه راځي.که دا د ((وسم)) نه ماخوذ وو.نوددے جمع به ((أوسام))راتله.بله دا چه ددے فعل ((سميت)) راځي .((وسمت)) نه راځي.دغه شان ددے تصغير ((سُمَيٌّ)) راځي.((وُسَيْمٌ)) نه راځي.

البته که د((وسم)) نه دا مشتق اومنلے شي.نودا وئيلي شي.چه دا خو يا ((اشتقاق اوسط)) دے.چه په هغے کنبے مشتق او مشتق منه په نفس ماده کنبے مشترك وي. او په ترتيب کنبے مختلف وي. اويا اشتقاق اکبر دے.چه په هغے کنبے مشتق اومشتق منه داشتقاق په اکثرو حروفو کنبے مشترك وي.

د ..الله.. د لفظ تحقيق دالله تعالى ذات اوصفات ښکاره نه دي.ځکه چه هغه دخپل عظمت په نور کنبے پټ دے .عقلونه په دے باره کنبے حيران دي.لکه څنګه چه د ذات او صفاتو پته نه لګي.دغه شان د دے لفظ په باره کنبے هم عقلونه حيران دي.داسے معلوميږي.چه د ذات

---

(١) مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح(٤/١)_

(٢) انظر روح المعاني لخاتمة المفسرين الآلوسي رحمه الله (٤٧/١) مباحث في البسملة البحث الثالث في معناها)_

انوارات دے لفظ طرف تہ منتقل شوی دی.لکہ څنګہ چہ د عظمت د انواراتو سره د اختلاط د وجے علقونہ پہ ذات اوصفاتو کښے حیران دی. دغہ شان د لفظ پہ باره کښے عقلونہ حیران دی.

حضرات علماءکرامو کښے اختلاف دے چہ دا لفظ عربی دے.کہ عبرانی اوکہ سریانی؟یا کہ عربی وی.نوعلم دے کہ صفت؟دعلمیت پہ صورت کښے مشتق دے کہ غیر مشتق؟ یا عَلم پہ طریقہ د وضع دے اوکہ پہ طریقہ د غلبہ؟

د ابوزید بلخی رحمہ اللہ قول دے چہ دا لفظ عبرانی یا سریانی دے.خوراجح دا دے چہ دا عربی لفظ دے.اسم دے.اوعَلم دے.اومرتجل دے.هم دا د امام ابوحنیفہ، امام محمد، امام شافعی،خلیل بن احمد،زجاج، ابن کیسان،حلیمی،امام غزالی ،امام الحرمین،خطابی،او د سیبویہ رحمہم اللہ رائے دا دہ.(۱)

اسم عین مسمی دہ اوکہ غیر دې د مسمی نہ دلتہ زہ یوہ مسئلہ ضمناً بیانوم.اگرچہ ددے څہ خاص ضرورت نشتہ.هغہ دا چہ اسم او مسمی دوارہ یو دے.کہ جدا جدا.یعنی اسم عین مسمی دے.اوکہ غیر دمسمی نہ دے؟ د بعضے حضرات فرمائی.چہ اسم عین مسمی دے.هم دا دامام ابوالحسن اشعری رحمہ اللہ نہ هم منقول دی.

د معتزلہ،جهمیہ،او کرامیہ رائے دہ.چہ «الإسم غیرالمسمی» امام غزالی رحمہ اللہ اوابن التین رحمہما اللہ هم دا قول اختیار کړے دے.څکہ چہ د «اسم» نہ مراد هغہ لفظ دے.کوم چہ د ذات پہ مقابل کښے وضع شوے دے.چہ دا یاد کړے شی.نومراد ترے ذات اخستلے شی.اود «مسمی» نہ مراد ذات دے.او پہ دوارو کښے فرق دے . دوارہ جدا جدا دی.

اوځہ حضرات ددے خبرے قائلین دی.چہ «الإسم لا عین ولا غیر» یعنی اسم نہ عین مسمی دہ.اونہ غیر دے د مسمی نہ.(۲)

پہ اصل کښے داللہ تعالی اسمونہ پہ درے قسمہ دی.

① بعضے خو عین مسمی دی.لکہ موجود، ذات، قدیم.

② بعضے غیرمسمی دی.لکہ خالق،رازق، وغیرہ صفات فعلیہ

③ اوبعضے نہ عین دی.اونہ غیر دی.لکہ علیم،قادر، وغیرہ صفات حقیقیہ کوم چہ قائم بالذات دی.(۳)

---

(۱) اوګورئ فتح الملهم.(۳۰۱/۱) اوفتح الله بخصائص الإسم :الله.. (ص.۱۵۵) الباب الرابع والثلاثون. فصل فی إیضاح القول الرابع)_

(۲) اوګورئ مرقاة المفاتیح(۴/۱)_

(۳) اوګورئ إرشاد الساری للقسطلانی (۴۹/۱) وفتح الله بخائص الإسم الله(ص.۵۹۶)_

په سلفو کښې دا اختلاف نه وو معتزلو دااختلاف ایجاد کړې دے.او دهغه وخت نه اختلاف راروان دے.معتزله د «خلق قرآن» قائلین وو.او دوئ ئې مختلف دلائل پیش کول.نوهغوی یو دلیل دا هم پیش کړې دے.چه «الإسم غیرالمسمی» اوچه کله اسم الله غیر دے دالله نه.نو خامخا به مخلوق وی.ځکه چه څه غیرالله وی.هغه به مخلوق وی.او دالله نوم د قرآن کریم یوه کلمه ده.نوکله چه دقرآن پاك دبعضے کلمے مخلوقیت ثابت شو.نود باقی مخلوقیت هم ښکاره شو.

خواهل سنت عالمانو ددے تردید کړے دے.اودا ئې اختیارکړی دی.چه «الإسم عین المسمی» د بعضے حضراتونه نقل دی.که دیوسړی نه داواوری.چه«الإسم غیرالمسمی فاشهدوا علیه بالزندقة»(١) دیرسلفو دا مسئله چیړل نه خوښولو.چه اسم عین مسمی دے.اوکه غیر مسمی؟ ابن جریرطبری رحمه الله فرمائی...دا حماقات مبتدعه دی.. دانسان دپاره خو بس دا کافی دی.چه څه په قرآن کښې راغلی وی.هلته اودریږی.(٢)

الله تعالی فرمائی.﴿ وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا ﴾ ددے نه معلومه شوه.چه «الإسم للمسمی» یعنی اسم دمسمی دپاره دے.اودهغےدپاره ثابت دے.ددے نه د معتزلو خبره نه ثابتیږی.چه کلام دمتکلم دپاره ثابت دے.اوپه دواړو کښې غیریت دے .ځکه چه یوڅیز د یوذات دپاره ثابت شی.نوپه دے سره ددغه څیزد دغه ذات نه جدا کیدل اوغیرلازمیت نه راځی.والله اعلم.

د ،،الله،، د لفظ څو لفظی خصوصیات ① یوخصوصیت دا دے.چه دا منسوب الیه وی.خو په خپله بل څیزته نه منسوب کیږی.② دویم خصوصیت دا دے.چه په مخلوق کښې دا نوم د چا دپاره هم نشی ایخودلے. ③ دریم خصوصیت دا دے.چه دحرف ندا ،،یا،، په ځائے کښے ددے په آخر کښے ،،میم مشدد،، راوړل تیك دی.لکه «اللهم».④کله چه ،،یا الله،، وائی.نو ددے باوجود چه دا همزه همزة الوصل دے.ددے سره د ،،همزة القطع،،معامله کولے شی.(یَاالله به نشی ونیلے.بلکه یَاألله به ونیلے شی)⑤،،یا،،حرف ندا چه په خپله هم مفید د تعریف دے. او،،لام تعریف،،جمع کوی⑥ ،،حرف جار،،حذف کوی.اودهغے عمل باقی ساتی.وائی.«الله لأفعلن کذا»(٣)

---

(١) قاله الأصمعی وأبوعبیدة معمربن المثنی .انظرشرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة للإمام ابی القاسم اللالکائی رحمه الله (٢/٢١٢.٢٠٧)_

(٢) علامه طبری رحمه الله فرمائی.((وأما القول فی الإسم.أهوالمسمی أوغیرالمسمی فإن من الحماقات الحادثة التی لا أثر فیها فیتبع ولاقول من إمام فیستمع،والخوض فیه شین، والصمت عنه زین،وحسب المرئ من العلم به،والقول فیه،أن ینتهی إلی قول الصادق عزوجل وهو قوله ﴿ قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَٰنَ ۖ أَيًّا مَّا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ ﴾ وقوله ﴿ وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا ﴾ اوګوری.شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة (١/١٨٥. ١٨٦)_

(٣)دے خصوصیاتو او ددے نه علاوه د نورو خصوصیاتو دپاره اوګوری ((فتح الله بخصائص الإسم الله)) (١٠٨، ٢١٧، ٢٧٨، ٢٨٣، وغیره)_

الرحمن الرحيم () دا دواړه دمبالغه صيغے دى خو په ..الرحمن.. كښے د ..الرحيم.. په نسبت مبالغه زياته ده.ځكه چه ددے حروف زيات دى.«وزيادة المبنى تدل على زيادة المعنى»

() بعضے حضرات وائى چه «رحمن» هغه دے چه په دنيا اوآخرت كښے رحم كونكے وى. او «رحيم» چه صرف په آخرت كښے رحم كونكے وى.

() بعضے حضرات وائى چه «رحمن» دلويو نعمتونو وركونكے اواحسان كونكے دے . او«رحيم» د ورو نعمتونو وركونكے اواحسان كونكے دے.(۱)

اعلم رحمه الله اوابن مالك رحمه الله فرمائى چه دا په اصل كښے علم دے ..صفت مشتقه.. نه دے(۲) خودا خبره ټيك نه ده.ځكه چه د حضرت عبدالرحمن بن عوف رضى الله عنه په حديث كښے دى «سمعت رسول الله ﷺ يقول قال الله، أنا الله، وأنا الرحمن، خلقت الرحم، وشققت لها من إسمى ،فمن وصلها وصلته، ومن قطعها قطعته»(۳)

بيا دلته دالله تعالى دجمال په صفاتو كښے په دوو باندے اكتفا شوے ده.د جلال څه صفت په كښے نه دے ذكر.ځكه چه په حديث قدسى كښے دى.«إن رحمتى غلبت غضبى»(۴)

دغه شان په رحيم باندے اختتام كښے دے طرف ته اشاره ده.چه دمومنانو دپاره حسن خاتمه ده.او د انجام خيګړے د متقيانو دپاره دى.

(۱) باب كَيْفَ كَانَ بَدْءُ الْوَحْيِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

وَقَوْلُ اللَّهِ جَلَّ ذِكْرُهُ ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾(۵)

---

(۱) دتفصلاتو دپاره اوګورئ ((مرقاة المفاتيح (۱/۶۰)_

(۲) روح المعانى (۱/۶۰)_

(۳) أخرجه الترمذى فى جامعه فى كتاب البروالصلة باب ما جآء فى قطيعة الرحم.رقم الحديث (۱۹۰۷) قال الترمذى حديث سفيان عن الزهرى حديث صحيح وأخرجه ابوداود فى كتاب الزكاة باب فى صلة الرحم رقم، ۱۶۹۴. ۱۶۹۵)_

(۴) اوګورئ صحيح بخارى كتاب بدء الخلق باب ماجآء فى قول الله تعالى: ﴿وهوالذى بدأالخق ثم يعيده﴾.. رقم ۳۱۹۴) كتاب التوحيد باب قول الله تعالى ﴿ويحذركم الله نفسه﴾ رقم ۷۴۰۴) وباب كان عرشه على الماء رقم ۷۴۲۲. وباب قوله تعالى ﴿ولقد سبقت كلمتنا لعبادنا المرسلين﴾ رقم ۷۴۵۳. وباب قول الله تعالى: ﴿بل هوقرآن مجيد فى لوح محفوظ﴾ رقم ۷۵۵۴. دغه شان اوګورئ صحيح مسلم (۲/۳۵۶) كتاب التوبة باب سعة رحمة الله تعالى وأنها تغلب غضبه)_

(۵) النساء:۱۶۳)_

دصحيح بخاري شروع دا دامام بخاري رحمه الله د دے عظیم کتاب افتتاحیه ده.د کتاب په شروع کښے هم امام بخاري رحمه الله ناشنا اوعجیبه انداز اختیار کړے دے.امام ابوداود، امام ترمذی، امام نسائی رحمهم الله د خپلو کتابونوشروع د «کتاب الطهارة» نه کړے ده.خکه چه مونځ د دین په ارکانو کښے یواهم ترین رکن دے.اوددے صحت په طهارت باندے موقوف دے.بیا په قبر کښے به هم د ټولونه اول د طهارت تپوس کیږی.اوپه حشر کښے به هم دټولونه وړاندے د مونځ سوال کیږی.([1]) دطهارت په باره کښے په قبر کښے دسوال په باره کښے احقرته دلټون باوجود څه نص ملاؤ نشو.خوحضرت مولانا سید فخرالدین صاحب شیخ الحدیث دارالعلوم دیوبند په تقریر بخاري شریف کښے بعینه هم دا خبره موجود ده.([2])

البته د قبر د قید نه بغیردابوالعالیه رحمه الله نه مرسلاً روایت مروی دے.«أول ما یحاسب به العبد طهورة، فإذا حسن طهورة فصلاته کنحوطهورة، وإن حسنت صلاته فسائرعمله کنحوصلاته»([3])

امام ابن ماجه خپل کتاب د ،،اتباع سنت،، نه شروع کړے دے.خکه که د سنتو اتباع اونشی.اوبدعات په دین کښے داخل شی.نوصرف ددین هیئت اوشکل به مسخ نشی.بلکه ددے وجود به هم په خطره کښے واقع شی.نوامام ابن ماجه د حفاظت دین د وجه اتبا سنت دټولو نه وړاندے ذکرکړله.بیاچونکه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم د سنت ناقلین دی.دغه شان نبی صلی الله علیه وسلم صحابه کرامو رضی الله عنهم ته خطاب کړے وو.چه «لیبلغ الشاهد الغائب»([4]) یعنی کوم کسان چه موجود دی.هغوی دے دا دین غائبینو ته ورسوی.

دغه شان نبی صلی الله علیه وسلم فرمائی.«لیلینی منکم أولوالأحلام والنهی»([5])

---

(١) أخرجه النسائی فی سننه (٨١/١) فی کتاب الصلاة باب المحاسبة علی الصلوات من حدیث أبی هریرة رضی الله عنه مرفوعاً: إن أول ما یحاسب به العبد بصلاته .. وأخرجه الترمذی أیضاً فی جامعه فی أبواب الصلاة باب ماجآء أن أول ما یحاسب به العبد یوم القیامة الصلاة. رقم ٤١٣) من حدیثه کما أخرج ابوداود فی سننه فی کتاب الصلاة باب قول النبی صلی الله علیه وسلم کل صلاة لایتمها صاحبها تتم تطوعه رقم ٨٦٤، ٨٦٦) من حدیث ابی هریرة وتمیم الداری رضی الله عنهما وابن ماجه فی سننه فی کتاب إقامة الصلاة والسنة فیها.باب ماجآء فی أول ما یحاسب به العبدالصلاة رقم ١٤٢٥. ١٤٢٦) من حدیثهما أیضاً)

(٢) إیضاح البخاری (٤٠/١)

(٣)اوګورئ: کنزالعمال (٢٧٨/٩، ٢٧٩)رقم ٢٦٠١٠)کتاب الطهارة الباب الأول فی فضل الطهارة مطلقاً الإکمال)

(٤) صحیح بخاری کتاب العلم باب قول النبی صلی الله علیه وسلم ..رب مبلغ أوعی من سامع رقم ٦٧. وباب لیبلغ العلم الشاهد الغائب رقم ١٠٥. وکتاب الحج باب الخطبة أیام منی رقم ١٧٤١. وصحیح مسلم (٦٠/٢، ٦١) کتاب القسامة والمحاربین والقصاص والدیات باب تغلیظ الدماء والأعراض والأموال_ وسنن ابن ماجه باب من بلغ علماً رقم ٢٣٣، ٢٣٥)_

(٥) صحیح مسلم ١٨١/٩١) کتاب الصلاة باب تسویة الصفوف وإقامتها ...وسنن نسائی (١٢٩/١) کتاب الإمامة باب من یلی الإمام ثم الذی یلیه .. وسنن ابی داود کتاب الصلاة باب من یستحب أن یلی الإمام فی الصف وکراهیة التأخررقم ٦٧٤، ٦٧٥ وسنن ترمذی .أبواب الصلاة باب ماجآء لیلینی منک أولوالأحلام والنهی رقم ٢٢٨)_

يعنى په مانځه كښې دے ماسره هغه كسان نزدے اودريږى چه عقلمنداو پوهان وى.ددے حكم د نورومصلحتونونه علاوه يو مصلحت دا هم دے چه دوى د نبى ﷺ مونځ په ښه طريقه اوګورى او نورو ته ئے صحيح صحيح بيان كړى.نوصحابه كرام ؓ د سنت پوهان او ناقلين شو كه صحابه كرام معاذالله ثم معاذالله مشكوك شى.اودهغوى نه اعتماد پاسى.نودهغوى نه منقول سنت به هم مشكوك شى.ددے وجه امام ابن ماجهؒ اتباع سنت او دهغے د متعلقاتو نه پس د صحابه كرامو ؓ مناقب ذكر كړل.

امام مسلم ؒ يوبل طرف ته نظر كړے دے.اود ،،اسناد،، بحث ئے مقدم كړے دے.ځكه چه

((لولا الإسناد لقال من شاء ما شاء)) (١)

كه اسناد نه وے.نو چه زړه چه څه غوښتل هغه به ئے وئيل.د سنت تحفظ اود دين حفاظت په سند باندے موقوف دے.دسند ددے اهميت په وجه امام مسلم ؒ د اسناد مباحث اول ذكر كړى دى.

امام مالكؒ دخپلے مؤطا شروع د ((أوقات الصلاة)) نه كړے ده.ځكه چه ددين په حكمونوكښے دټولو نه اهم ركن مونځ ادا كول په وخت كښے فرض كيږى.چه وخت داخل شى.دغه شان د ﴿حٰفِظُوْا عَلَى الصَّلَوٰتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى﴾ (٢) او ﴿اِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ كِتٰبًا مَّوْقُوْتًا﴾ (٣) نه هم د وخت اهميت معلوميږى.

خوامام بخارى ؒ دټولو نه جدا لار اختيار كړے ده.اودخپل كتاب شروع ئے د ،،وحى،، نه اوكړله.ځكه چه بيشكه د ،،سنت،، طهارت،، صلاة،، اوقات صلاة،، او اسناد،، اهميت په خپل خپل ځائے ضرور شته.خو ددے ټولو دارومدار خو په وحى دے.ځكه چه د ،مونځ، سنت،وختونو، طهارت، ثبوت هم په وحى دے.دغه شان د اسناد اهميت د سنت دحفاظت دپاره دے.اود سنت اثبات په وحى دے.نوچونكه د ټول شريعت منبع اومدار په وحى دے.نو ځكه امام بخارى ؒ د وحى دعظمت او ددے اهميت ښكاره كولو دپاره د وحى د بحث نه د خپل عظيم الشان كتاب افتتاح اوكړله.

---

(١) دا د امام عبدالله بن مبارك ؒ د اقوالو يوه حصه ده پوره قول دا دے((الإسناد من الدين،ولو لا الإسناد لقال من شاء ما شاء.. فإذا قيل له من حدثك؟ بقى))اوګورئ ((مقدمة صحيح مسلم باب الشكف عن معايب رواة الحديث ونقلة الأخبار وقول الأئمة فى ذلك))دغه شان اوګورئ ((الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة للعلامة اللكنوى رحمه الله مع ..التعليقات الحافلة على الأجوبة الفاضلة .. للشيخ عبدالفتاح أبوغدة حفظه الله تعالى. السوال الأول فى الإسناد. (ص٢٠، ٦٥)_

(٢) سورة بقره:٢٣٨)_

(٣) سورة نساء:١٠٣)_

دعلامه سندهى رحمه الله رائې علامه سندهى رحمه الله فرمائى (۱) چه امام بخارى رحمه الله د خپل كتاب شروع د وحي نه كړې ده.اودا ئې په ايمان باندې مقدم كړې ده خكه چه په دې صحيح كښې دوى د څه ذكر كونكې دې.هغه ټول په دې خبره موقوف دى چه نبى ﷺ ..موحى اليه.. پيغمبر دې.نوځكه ئې اول دا ثابته كړه چه دوى داالله تعالى رسول دې. او وحى پرې نازليږى..

بيا چونكه وحى كله د الهام په معنى كښې هم راځى.لكه ﴿وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ﴾ (۲) او﴿وَاَوْحَيْنَآ اِلٰٓى اُمِّ مُوْسٰٓى اَنْ اَرْضِعِيْهِ﴾(۳) ځكه امام بخارى رحمه الله آيت كريمه ﴿اِنَّآ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ كَمَآ اَوْحَيْنَآ اِلٰى نُوْحٍ وَّالنَّبِيّٖنَ مِنْۢ بَعْدِهٖ﴾ (۴) ذكركړه.اودا ئې اوخودله چه وحى ددې قبيلې وحى نه ده بلكه وحى رسالت ده. كومه چه په پيغمبرانوعليهم السلام باندې نازليدله

كله چه د وحي په ذريعه د نبى ﷺ نبوت ثابت شو.او په جامع بخارى كښې چه كوم احاديث امام بخارى رحمه الله د نبى ﷺ نه نقل كړى دى.په دې باندې اعتماد پيدا شو اوپه دې باندې ايمان راوړل ضرورى شو.نو ددې نه پس ئې كتاب الايمان ذكر كړلو (۵)

دحضرت شيخ الهند رحمه الله تقرير حضرت شيخ الهند رحمه الله فرمائى چه الله تعالى انسان ته حواس هم وركړى دى.اوعقل ئې ورته هم وركړې دې.خوددې په ذريعه ديوخاص حده پورې علم حاصليدې شى.بلكه په دې هم غلطيانې كيږى.مثلاً مونږ دشپې اوورځې گورو چه ستوري په كتلوكښې غلطى كوى.چه دسپوږمئ په شپه سپوږمئ هم راختلې اوپه اسمان باندې وريخ هم وى.كتونكې دا محسوسوى.لكه چه سپوږمئ منډې وهى.خوپه حقيقت كښې هغه وريخه

---

(۱) العلامة المحقق المحدث الفقيه الأصولى.ابوالحسن نورالدين محمدبن عبدالهادى سندهى. دوى د سند په مردم خيزه زمكه كښې پيدا شوى وو.اوهم دلته كښې لوئې شوى وو تسترئې ته سفر اوكړلو او:هغه ځائې د مشائخو نه ئې استفاده اوكړه.اومدينې منورې ته ئې تشريف يوړلو هلته ئې د سيد محمد برزنجى رحمه الله ملا ابراهيم كورانى رحمه الله وغيره نه علم حاصل كړلو اوپه حرم نبوى كښې ئې درس وركولو ټول علوم حديث.فقه.اصول. معانى.منطق اوعربيت باندې ئې پوره ماهر وو دعلامه محمد حيات سندهى رحمه الله غوندې جليل القدر علماء ددوى په شاگردانو كښې دى

په علمى دنيا كښې اصول سته مسند احمد فتح القدير.(تاباب النكاح) بيضاوى .الزهراوين للقارى .شرح جمع الجوامع لابن قاسم باندې د دوى قيمتى حاشيې د دوى يادگار دې او انشاءالله د آخرت ذخيره به وى.د علم اوتقوى دې مجسمه په دولس شوال ۱۱۳۸ھ كښې د مدينې منورې په پاكه زمكه د آخرت سفر اوكړلو.په مسجد نبوى كښې ئې دجنازې مونځ اوشو اوپه ..بقيع.. كښې دفن شو.جزاه الله تعالى عن العلم وأهله خير الجزاء اوگورئ ..ماتمس إليه الحاجه (ص.۵۳۰)_

(۲) سورة نحل:۶۸)_

(۳) سورة قصص:۷)_

(۴) سورة نساء:۱۶۳)_

(۵) اوگورئ حاشية السندى على البخارى (۱/ ۵، ۶)_

منډے وهي. دغه شان په يو ګاړي كښے ته سورئے اوهغه اودريدلے وي اوبل ګاډے ورسره نزدے تيريږي كتونكي ته داسے محسوسيږي چه زمونږ ګاډے منډے وهي. حالانكه هغه اودريدلى وي.

دغه شان چه په ريل ګاډي كښے ناست ئے كله چه درته په ځنګل كښے اونې په نظر راشي. نو داسے محسوسيږي چه هغه منډے وهي. حالانكه اونې په خپل ځائے باندے وي.نودا نظر چه په حواس ظاهره كښے دي.د شيے اوورځے غلطيانے كوي.

دغه شان الله تعالى قوت سامعه راكړے ده.خوددے ښه تجربه ده.چه دا په اوريدلو كښے غلطي كوي.ويونكے غريب وائي يو څه.اواوريدونكے دهغے خلاف اوريدل كوي.

قوت ذائقه خوبدليږي رابدليږي.چه معمولي غونډے دصفرا تبه شي.نوخوږ ځيز هم په ژبه باندے تريخ لګي.نود حواسوخو دا حالت دے.

تركومے پورے چه دعقل تعلق دے.نو تاسو ته معلومه ده.چه دا نابالغه دے.اګرچه ده ترقي كړي وي.اود كوم ځائے نه كوم ځائے ته رسيدلے وي.په ده كښے دعدم بلوغ شان باقي اوبرقرار وي. مونږ عاقلانو ته ګورو.چه په هرځيز كښے اختلاف كوي.شاذ اونادر په څه مسئله كښے اتفاق كوي.ګني بس اختلاف او اختلاف وي.د عقلاؤ په خپل مينځ كښے اختلاف ددے خبرے دليل دے.چه دا ضروري نه ده.چه عقل به خامخا حق خبرے ته رسي.

معلومه شوه.چه دانسان دكاميابئ دپاره نه خو په حواس خمسه باندے پوره اعتماد كولے شي.اونه په انساني عقل باندے.ځكه چه دا ځيزونه دحقيقت دادراك نه كما حقه قاصر دي.

ددے په مقابله كښے يوه ذريعه ،،علم وحي،، دے.چه دهغے د دائره كار شروع دعقل او حواسو د حدود د ختميدونه پس كيږي.اودا داسے محفوظه ذريعه ده.چه قرآن پاك اعلان كوي﴿ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾(١) په دے كښے دباطل دګډون هډوڅه ګنجائش نشته.ته به حيران شے.چه رسول الله ﷺ ته به كله وحي راتله.نو په رواياتو كښے راځي.چه بعضے وخت كښے به اويا زره فرشتے دهغے دحفاظت دپاره دحضرت جبرئيل عليه السلام سره راتلے.(٢) نود ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ﴾ اعلان په خپل ځائے بالكل ټيك دے.په دے كښے د غلطئ يا هيرے څه احتمال نشته.ځكه كه دانسان د فلاح اوكاميابئ دپاره په څه ځيز مكمل اعتماد كولے شي . نو هغه صرف وحي ده.

چونكه امام بخاري رحمه الله د انسانانو د كاميابئ اوكامرانئ دپاره ((الجامع الصحيح المسند من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه)) تصنيف كوي . نو ځكه امام بخاري رحمه الله ضروري اوګڼرله.چه د ،،وحي،، اهميت اوضرورت ښكاره كړے شي.ځكه چه د انسانانو د

(١) حم السجدة:٤٢)_

(٢) دتفصيل دپاره اوګورئ الإتقان في علوم القرآن (١/٥٠) النوع الثالث عشر: ما نزل مفرقاً وما نزل جمعاً او النوع الرابع عشر:ما نزل مشيعاً وما نزل مفرداً)_

کامیابی، اوکامرانئ دپاره محفوظ، قابل اطمینان، اوباعتماده لار که چرته وی نوصرف دالله تعالی وحی ده. نوځکه دوی دخپل کتاب افتتاحیه وحی اوګرځوله.

دحضرت کشمیری رحمه الله رائې: امام العصر حضرت انورشاه کشمیری رحمه الله یوه بله خبره کړے ده. هغوی فرمائیلی دی چه په اصل کښې د الله تعالی سره د بندګانو کوم تعلق دے چه الله تعالی خالق دے اوبندګان مخلوق دے، الله تعالی مالك دے اوبندګان مملوك دی، الله تعالی معبود دے اوبندګان عابدان دی، دا تعلق د وحی په ذریعه ثابت شوے دے.

ددے تعلق دثبوت نه پس د بندګانو نه د ایمان، علم، اعمالو او عباداتو مطالبات کیږی نوهم په دے ترتیب باندے امام بخاری رحمه الله اول وحی ذکرکړه، ځکه چه ددے نه د تعلق ظهور اوثبوت شوے دے، او بیا ئے ددے متقضیات ایمان، علم، اواعمال ذکر کړل. (۱)

ترجمة الباب: امام بخاری رحمه الله ترجمه قائمه کړے ده. ((باب کیف کان بدأالوحی إلی رسول الله ﷺ)) دلته په عنوان کښې لفظ د ،،باب،، دے، دکتاب نه دے، ځکه چه دمؤلفینو په اصطلاح کښې ،،کتاب،، په هغه وخت کښې وئیلی شی چه په هغے کښې مختلف ابواب، فصول اوانواع وی. ددے په مقابله کښې باب هغے ته وائی چه په هغے کښې یو قسم څیزونه ذکر وی، چونکه په ((بدأالوحی)) کښې هم ټول احادیث د وحی سره متعلق وو، نوځکه ئے دلت د ،،باب،، لفظ غوره کړلو. (۲)

بیا دا لفظ په درے طریقو باندے لوستلے شوے دے.

○ بابٌ (تنوین سره) کیف کان...

○ باب (بغیر دتنوین نه، بلکه اضافت سره) کیف کان..

○ بابْ (په سکون سره) د وقف په حالت کښے وئیلی شی. (۳)

په اولنی یعنی دتنوین په صورت کښے به تقدیر د عبارت داسے وی ((هذا باب کیف کان...)) په دے کښے ((هذا)) مبتداء ((باب)) مبدل منه او ((کیف کان..)) بدل دے، مبدل منه سره د بدل نه. نو خبر شو د مبتدا دپاره، مبتدء او خبر دواړه ملاؤ شو. نو جمله اسمیه جوړه شوه.

یا تقدیرد عبارت ((هذا باب مضمونة کیف کان)) راویستے شی، په دے صورت کښے ((هذا)) مبتدا ((باب)) موصوف، ((مضمونة کیف کان)) خبر، مبتدء او خبر دواړه ملاؤ شو، نوصفت شو د موصوف. کوم چه خبرواقع دے د مبتداء دپاره.

---

(۱) فیض الباری (۳/۱)_

(۲) عمدة القاری للعینی رحمه الله (۱۳/۱)_

(۳) یجوز فیه وفی نظائره أوجه ثلاثة، أحدها رفعه مع التنوین. والثانی رفعه بلا تنوین علی الإضافة ..والثالث باب علی سبیل التعدا للأبواب بصورة الوقف، فلا إعراب له کذا فی الکواکب الدراری فی شرح صحیح البخاری المعروف بشرح الکرمانی (۱۳/۱)_

په دويم يعنى بغير د تنوين نه داضافت سره دونيلو په صورت كښې به تقديردعبارت دا وى.((هذا باب كيف كان....))يعنى((كيف كان الخ)) به مضاف اليه وى

دلته كښې دا اشكال خوكيدے شى.چه ((كيف كان..الخ)) دا خوجمله ده.او لفظ د ((باب)) دهغه الفاظو څنې نه دے.كوم چه جملې طرف ته مضاف وى.(١)

ددے جواب دا دے چه يا خوبه دا ونيلى شى.چه جمله دمفرد په حكم كښې ده.يا په تقدير دعبارت دا وى.((هذا باب جواب قول القائل: كيف كان..))په دے صورت كښې څه اشكال نشته.

او په دريم صورت كښې به نه تنوين وائى.اونه رفع.بلكه سكون به وائى.لكه كاغذ، كتاب. قلم، وغيره چه شمارى.نووقف به كوى.اوسكون سره به ئے لولى.اوپه دے به اعراب نه وى.(٢)

د مذكوره ترجمة الباب نه امام بخارى رحمه الله مقصود څه دے؟ په دےخبره دپوهيدو نه وړاندے يوه بله خبره په ذهن كښې كينول ډير ضرورى دى.چه دامام بخارى رحمه الله طريقه د ترجمة الالباب په باره كښې دنورو مصنفينو په مقابله كښې بالكل جدا دے.دنورحضراتو په نيز اكثر داسے وى.چه ترجمة الباب دعوى وى.اودهغے لاندے چه كوم احاديث وى.هغه د دغے دعوى دلائل وى.عامه طريقه هم دا ده.خودامام بخارى رحمه الله په نيزصرف دا طريقه نه ده.بلكه امام بخارى رحمه الله تراجم ا لابواب ډير ګران جوړ كړى دى.د دوى په نيز تراجم د ډيرومقاصدو دپاره دى.ددےپوره تفصيل وړاندے په ((مقدمة الكتاب)) كښې تير شوے دے.

دترجمة الباب مقصد دلته چه امام بخارى رحمه الله كومه ترجمه قائمه كړے ده.د دےنه ظاهره دا معلوميږى.چه امام بخارى داولنى وحى دنزول كيفيت بيانوى.چه په غار حراء كښې اولنى وحى ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ﴾ نازل شوے وه.دهغے دنزول په وخت كښې كوم كيفيات وو؟

دترجمه الباب په مقصد باندې اشكال كه دترجمة الباب هم دا مقصد اوګرځولے شى.نودلته دا اشكال كيږى.چه په دےباب كښې شپږ روايات ذكر شوى دى.په دے كښې صرف داولنى روايت (چه په هغے كښې په غارحراء كښې د وحى دنزول واقعه ذكرده) نه علاوه په يوروايت كښې هم دوحى دنزول اولنى كيفيت ذكرنه دے؟ نوذكرشوے ترجمے به دذكرشوو احاديثو سره مطابقت څنګه راځى.ددے اشكال مختلف جوابونه وركړے شوى دى .كوم چه دا لاندےدى.

(۱)محمد بن اسماعيل تيمى رحمه الله فرمائى.كه دلته د((كيف كان الوحى وبدءه)) عنوان وو.نوبهتره به وه.ځكه چه په دے ټولو رواياتو كښې د بدءالوحى كيفيت ته تعرض نشته .دمطلق كيفيت وحى بيان دے (١)

---

(١) يضاف إلى الجملة ثمانية أسماء كما فى مغنى ابن هشام _ الزمان،وحيث، وآية بمعنى علامة ، وذو،ولدن، وريث، وقول وقائل.كذا فى شرح القسطلانى (١/٤٧)-

(٢) اورد القارى فى شرح الشمائل على هذا الأخيران أن التعداد فى عرف البلغاء إنما يكون لضبط العدد من غيرفصل بين أجزاء المعدود بشى آخر فضلا عن إيراد الأحوال الكثيرة بين المعدودات كذا فى الأبواب والتراجم لصحيح البخارى ...شيخ الحديث علامة محمد زكريا الكاندهلوى رحمه الله (ص،٢٢)-

دعلامه سندهي رحمه الله جواب علامه سندهي رحمه الله فرمائي چه په ..بدء.. كښې اضافت د ..وحي..

طرف ته اضافت بيانيه دے يعني ((كيف كان بدء أمر الدين والنبوة الذي هو الوحي)) مطلب دا شو چه نبي كريم ﷺ ته د وحي نزول د دين حكم دے اوپه دے باندے د نبوت اورسالت مدار دے ځكه ئے د ..وحي.. نه په ..بدء.. سره تعبير اوكړلو (۲)

لكه چه په دے صورت كښے به د ترجمے غرض د وحي ابتداء بيانول نه وي بلكه د دين ابتداء بيانول وي چه دالله تعالى د دين شروع څنګه شوےوه اودے مبدا څنګه وه.نو ددے جواب دا شو چه د دين مبتدا وحي خداوندي ده.ښكاره ده. چه په دے صورت كښے د باب د احاديثو د ترجمة الباب سره په مطابقت اومناسبت كښے څه اشكال نه پاتے كيږي (۳)

دحضرت شاه ولي الله رحمه الله جواب حضرت شاه ولي الله رحمه الله فرمائي چه زما په نيز ددے معنى ده.چه وحي متلو محفوظ يعني قرآن كريم او غيرمتلو چه حديث ورته وئيلي شي.كوم چه د مسلمانانو په ژبه باندے پروت دے. يعني د كوم ځائے نه ښكاره شوے دے؟د دے وجود څنګه وو؟اومونږ ته څنګه راورسيدلو؟ددے جواب دا دے.چه دا به مونږ ته د ثقات عالمانو په ذريعه رارسي.هغوئ ته دصحابه كرامو رضي الله عنهم نه اوهغوى ته د نبي ﷺ نه او دوى ته دالله تعالى د طرفه د وحي په ذريعه رارسيدلے ده.او د الله تعالى نبي كريم ﷺ ته ددے كارونو وحي راليږل په طريقه دتواتر سره ثابته ده.حضرت شاه ولي الله رحمه الله فرمائي چه په ترجمه كښے د ((كيف)) ذكر د ((تنبيه على الفائدة)) په طور سره دے

هغوى دا هم فرمائي.چه دا هم كيدے شي.چه د وحي نه مراد صرف د نبي كريم ﷺ احاديث وي.اود ((بدء)) نه مراد ((مبدأ)) وي.اوهغه الله تعالى دے.نواوس به مطلب دا شي.چه ددے احاديثو كوم چه د نبي كريم ﷺ نه نقل شوي دي.مبدا څه ده؟د روايات باب نه معلومه شوه.چه مبدا د وحي اوفرښتو په واسطه ده.يعني حضرت جبرئيل عليه السلام په نبي ﷺ باندے دالله تعالى د طرفه وحي راوړله.

دحضرت شاه ولي الله رحمه الله د دواړو تقريرونو خلاصه دا ده.چه دا خودل مقصود دي.چه ددے ظهورڅنګه اوشو.ددے مبدا څه ده؟ اومونږ ته څنګه رارسيدلے دے. په دے طريقه د باب داحاديثو د ترجمة الباب سره مطابقت هم ښكاره شو.

دحافظ ابن حجر رحمه الله اوعلامه عيني رحمه الله جواب حافظ ابن حجر رحمه الله اوعلامه عيني رحمه الله فرمائي.چه د بدءالوحي نه دامام بخاري رحمه الله مدعا دا نه ده.چه صرف د وحي ابتداء اواعاز

---

(۱) اوګورئ شرح كرماني (۱/٤) وفتح الباري (۱/۹) وعمدة القاري (۱/۱۳) په دےقول باندے علامه كرماني رحمه الله اوعلامه عيني رحمه الله دواړو رد كړے دے.

(۲) انظرحاشية السندي على البخاري (۱/۶)۔

(۳) الأبواب والتراجم. ازحضرت علامه محمد ادريس كاندهلوي رحمه الله (ص.۲۷. ۲۸)۔

بیان کړے شی بلکه بعضے وخت داسے کیږی چه ذکر خو دابتداء وی.خومراد ترے کل وی.په صحیح بخاری کښے به باب راشی ((باب بدء الأذان)) اوهلته د اذان ټول متعلقات ذکر دی.
دغه شان دلته اګرچه ذکر د ..بدا.. دے.خو دامام بخاری رحمه الله صرف دابتداء وحی د کیفیت بیان مقصود نه دے.بلکه د مطلق وحی ټول کیفیات اود هغے متعلقات بیانول مقصود دی.
یا داسے اووایه.چه دحدیث د ټولو داحادیثو نه ترجمة الباب ثابتول کافی دی.دا ضروری نه ده.چه هرحدیث دترجمة الباب دپاره ثابتونکے وی.(۱)

دحضرت شیخ الهند رحمه الله تقریر حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی.چه په دے ترجمه کښے واقع الفاظ د ..وحی.. او ..بدء..کیف.. عام اوګرځوئ.هغه داسے چه وحی عامه ده که متلو وی اوکه غیر متلو.منامی وی اوکه الهامی وی.فرشته په اصلی صورت کښے راغلی وی اوکه په بشری صورت کښے.په وحی کښے خو به دا تعمیم شی.
اودویم لفظ د ..بدء.. دے.په دے کښے به هم تعمیم وی.چه ..بدایت په اعتبار دمکان چه د کوم ځائے نه شروع شوے وه.بدایت په اعتبار د زمان.چه په کومه زمانه کښے شروع شوے وه.بدایت په اعتبار د ماحول، اوحالاتو چه په کومو حالاتو کښے ابتداء شوے وه.بدایت په اعتبارد موحی الیه اومبعوث الیهم .چه په وحی په چا نازلیده.اودهغه څه صفات وو.اودچا طرف ته چه دوی لیږلے شوے وی.دهغوی څه صفات وو. د ..بدء.. په لفظ کښے به داسے تعمیم راشی.
دغه شان لفظ د ..کیف.. دے.په دے کښے به هم د مکانی، زمانی، موحی الیه او مبعوث الیهم تعمیم ګڼړلی شی.په دے طریقه به په ترجمه کښے ډیر وسعت راشی . اودټولو احادیثو به په باب باندے منطبق کولو کښے څه مشکل نه پیښیږی. ځکه چه په ټولو روایاتو کښے په څه نا څه صورت کښے د وحی کیفیت اوحالت ذکر دے.(۲)

دشیخ الهند رحمه الله یو بل تقریر حضرت شیخ الهند رحمه الله یوه بله خبره هم کړے ده. فرمائی. چه دلته دامام بخاری رحمه الله مقصد هغه نه دے.کوم چه په ظاهره ګڼړلے شی.بلکه اصلی مقصد د وحی د عظمت.عصمت اوصدق اثبات دے.کوم چه دترجمة الباب مدلول مطابقی خو نه دے.خو مدلول التزامی ضرور دے.

تاسو وړاندینئ دتعمیم خبره په ذهن کښے اوساتئ.اوآیت ﴿إِنَّآ أَوۡحَيۡنَآ....﴾ هم د نظرلاندے ساتئ. نو دعظمت طرف ته به درته ښکاره اشاره معلومه شی.

ددے وضاحت دا دے.چه ((باب کیف کان بدء الوحی)) کوم چه ئے د کتاب الایمان نه وړاندے راوړلو.دا په منزله د ..کبری.. اوګڼړئ.اود کتاب الایمان نه واخلئ تر آخره پورے ټول احادیث په منزله د ..صغری..ده.نونتیجه به داسے راوځی.((هذا حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم من کتاب

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۹/۱) وعمدة القاری(۱۳/۱) دغه شان اوګورئ ((الأبواب والتراجم)) ازمولانا کاندهلوی رحمه الله (ص،۲٤)_

(۲) اوګورئ ایضاح البخاری (۲٤/۱) وفضل الباری (۱۲۱/۱)_

العلم مثلا وحی)) دا صغری شوه. دویمه مقدمه به دا وی.((وما کان وحياً يجب العلم به لعظمة الوحی وحفظه عن السهو والخلل)) نونتيجه به ئے دا شی.((فهذا الحديث يجب العمل به))
لکه امام بخاری رحمه الله چه کومه ترجمه قائمه کړے ده. دا ئے د وحی د عظمت بيانولو دپاره قائمه کړے ده. ددے دپاره چه په کتاب کښے کوم احاديث ذکر کولی شی په هغے باندےعمل کولو طرف ته اشاره اوشی. د وحی دعظمت تقاضا دا ده. چه په دے باندے دعمل کولو اهتمام اوشی.
دوحی دعظمت خو دا حال وو. چه نبی ﷺ سره په شروع شروع کښے دا ويره وه. چه کيدے شی. زه هلاک شم. دغه د وحی د شدت د وجه به په ژمی کښے په دوی باندے خوله راتله. د نزول وحی په وخت کښے که به نبی ﷺ په سورلئ باندے سور وو. نو د ډيربوج دوجه به هغه کيناستله. که دچا په پتون باندے به د نبی ﷺ پتون پروت وو. نوهغه به دا ګنړل چه چرته زما هډوکی چوری چوری نشی.
اودوحی دعصمت اوحفاظت دپاره ځکه چه ددے ابتداء د الله تعالی منتهی ئے نبی کريم ﷺ اوواسطه ئے حضرت جبرئيل عليه السلام دے. په دے ټولو مراحلوکښے چرته هم د خطا سهو يا خلل څه امکان نشته. الله تعالی ددے د حفاظت دا اهتمام کړے دے. چه ددے دحفاظت انتظام ئے په خپله ذمه اخستے دے. چه ته به په وحی الهی کښے يولفظ هم نه هيروے.
کله چه داثابته شوه. چه وحی دالله تعالی کلام دے. اومعصوم عن الخطا ده. د زيادت اوکمی نه بالکل پاکه ده. نو ددے په فرضيت اوواجب الاطاعت کيدو کښے څه شک پاتے کيدے شی؟ ددے باب ټول احاديث ددے مدعا داثبات دپاره شافی کافی دی.(١)
د امام العصر حضرت انورشاه کشميری رحمه الله جواب حضرت علامه سيد انورشاه کشميری قدس سره فرمائی. چه دلته د ترجمة الباب نه ظاهری معنی يعنی کومه وحی چه په نبی ﷺ باندے دټولو نه وړاندے په غار حراء کښے نازل شوے وه. بلکه مقصود دا دی. چه د حضرت عيسی عليه السلام آسمان ته د پورته کيدو نه پس چه د وحی سلسله منقطع شوے وه. اوس شپږ سوه کاله د فترت نه پس هغه سلسله څنګه شروع شوه. يعنی جنس وحی خو د ډيرے زمانے نه مفقود وه. اوس څنګه په وجود کښے راغله. او ددے د ښکاره کيدو د ټولو نه اولنے کوم صورت وو.
غرض داچه د .بدء الوحی.. نه د وحی هغه ټوله سلسله مراد ده. کومه چه د ريويشت کاله پورے جاری وه. اوپه دے زمانه کښےچه څومره واقعات شوی دی. هغه ټول په بداية الوحی کښے شامل اوداخل دی.
امام بخاری رحمه الله په دے طريقه په خپل صحيح کښے څو ابواب قائم کړی دی. مثلا ((بدء الخلق)) ((بدء الحيض))، ((بدء الأذان)) وغيره. نو په دے ټولو ځايونو کښے ((بدء)) په معنی د بدايت اونهايت په مقابله کښے نه ده. اودا مطلب نه دے. چه په دے باب کښے صرف دتخليق عالم، يا

---

(١) اوګورئ الأبواب والتراجم ازعلامه کاندهلوی رحمه الله (ص.٢٦. ٢٧)_

د اذان د ابتدائي حالاتو بيان كولے شي. او درمياني اوآخري حالات نه بيانوي.بلكه مقصود دا وي.چه كوم څيز په اول كښے موجود نه وو.اوس هغه څنګه په وجود كښے راغلو.مثلا آيت﴿كَمَا بَدَأْنَآ اَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيْدُهٗ﴾(١) كښے بدايت دنهايت په مقابله كښے نه دے.بلكه د عالم د شروع بيان دے.كوم چه د پيدائش تولو احوالو او حالاتو ته شامل دے.اومقصود دا دے.چه دا عالم دعدم نه وجود ته څنګه راغلو.نوامام بخاري رحمه الله په دے بابونو كښے د عالم دپيدائش اواذان وغيره ټول حالات بيان كړي دي.صرف دابتدائي حالاتو په بيانولو ئے اكتفا نه ده كړے.

دغه اوګنړه.چه په ،،بدء الوحي،، كښے بدايت دنهايت مقابل نه دے.چه صرف د وحي دابتداء حالت په كښے بيان شي.اوميېنځني اوآخري حالات نه بيانوي.بلكه مقصود دا خودل دي.چه د فترت وحي د زمانے نه پس وحي څنګه شروع شوه . او جنس وحي د عدم نه پس بيا څنګه په وجود كښے راغله.او ددے د ظهور شروع څنګه اوشوه؟ (٢)

تنبيه: دصحيح بخاري په بعضے نسخو كښے دلته د ،،بدء الوحي،، په ځائے ،،بدوالوحي،، دے . د حضرت شاه صاحب په دے توجيه سره د دواړو نسخو مفهوم يو راځي.او د دواړو مآل يو كيږي.(٣)

دشيخ الحديث حضرت مولانا زكرياصاحب كاندهلوي رحمه الله توجيه: حضرت شيخ الحديث صاحب نورالله مرقده فرمائي.چه امام بخاري رحمه الله په خپل كتاب كښے ديرش بابونونه اصالة د ،،كيف،، نه شروع كړي دي.په دے كښے شل په اول جلد كښے دي.او لس په دويم جلد كښے دي.داصالةً په قيد سره دهغه بابونو اخراج مقصود دے.چه په هغے كښے د كيفياتوذكر تبعاً دے اصالةً نه دے.

حضرت فرمائي.چه د دے ټولو بابونونه ئے په اكثروكښے د كيفياتوته تعرض نه دے شوے نو څكه په غور كولو سره دا خبره ذهن ته راځي.چه دامام بخاري رحمه الله په داسے بابونوكښے مقصود په هغه څيز كښے په اختلاف باندے تنبيه وركول وي.كوم چه د ,,كيف،، مدخول وي. برابره كه دا اختلاف په رواياتوكښے وي.اوكه په عالمانو كښے وي.(٤)

دلته چه امام بخاري رحمه الله كوم روايات ذكر كړي دي.په هغے كښے اختلاف ښكاره دے.څكه چه د وحي كوم كيفيات چه د رواياتو نه معلوميږي.هغه مختلف دي په بعضے كښے دا دي.چه خوب ئے اوليدلو.په بعضے كښے دا دي.چه فرشته دانسان په شكل كښے ښكاره شوه.په بعضو كښے د وحي د نزول د كيفيت تشبيه د ،صلصلة الجرس،، سره بيان شوے ده.

---

(١) الأنبياء:١٠٤)_

(٢) اوګورئ: فيض الباري وحاشيه البدرالساري (١/٢.٢، ٣)_

(٣) اوګورئ: فيض الباري وحاشيه البدرالساري (١/٣.٢) -

(٤) تعليقات على لامع الدراري (١/٤٨٦)_

د حضرت مولانا محمد یونس مظاهری رحمه الله رائې دمظاهرالعلوم شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد یونس صاحب مظاهری فرمائي چه د امام بخاري رحمه الله د دې ترجمة الباب نه اصلي مقصود خو د دې ثابتول وو چه نبي کریم ﷺ د الله تعالی پیغمبر دې الله تعالی په دوی باندې داسې وحی نازل کړې وه. لکه څنګه چه ئې په نورو پیغمبرانو حضرت نوح او په نورو پیغمبرانو علیهم السلام باندې نازل کړې وه. خو امام بخاري رحمه الله د دې سره د وحی او د وحی ابتدائي کیفیت ته هم اشاره اوکړه. دا ابتداء د زمان، مکان او احوالو ټولو ته شامل ده. او ابتداء آنی نه ده. بلکه ممتد ده. او مطلب دا دې چه په نبي ﷺ باندې د وحی د نزول حالات څه وو؟ د باب د روایاتو نه د دغه ابتدائي حالاتو پته لګی. چه اول دوی ته څه داسې حالات په نظر راغلل. بیا ورته فرشته راتله. کله به هغه فرشته په انساني شکل کښې راتله. او کله به د صلصلة الجرس په صورت کښې راتله. په رمضان کښې به دهغې راتګ کیدلو. د نزول وحی په وخت کښې به ئې دهغې د حفاظت اهتمام کولو. او ژبې اوشونډو ته به ئې حرکت ورکولو. کله چه نبي ﷺ د وحی دابتداء اظهار اوکړلو. نو د دوی مخالفت اوشو. او س په دې تقریر باندې ټولې ترجمې مطابق شوې. بس صرف دومره خبره ده. چه د ،،بدء،، نه مراد ابتدائې ،،آنی،، مراد نه ده. بلکه ابتدائې ممتد زماني مراد ده.(۱) دعلامه کرماني د کلام نه هم د دې تائید کیږی. (۲)

دترجمة الباب د اجزاء تحلیلیه تشریح وړاندې د ،،باب،، دلفظ څه تشریح تیره شوې وه. په اصل کښې دباب معنی د «مداخل الأمکنه» ده. دعلم په یوې طائفې یا مجموعه باندې د ،،باب،، اطلاق په دې حیثیت کیږی. چه لکه څنګه د کورپه دروازه سړې کورته داخلیږی. دغه شان دعلم پوره باب وئیلو نه پس سړې په علم کښې ور داخلیږی. او په هغې کښې چه ئې څنګه غواړی تصرف کوی.

امام راغب اصفهاني رحمه الله لیکلی دی. چه د «باب کذا» معنی «باب إلی کذا» ده. لکه څنګه چه «باب الدار» د «دخول الدار» ذریعه ده. دغه شان «باب الطهارة» مثلا د طهارت په مسائلو کښې د داخلیدو ذریعه ده. والله اعلم (۳)

د ،،باب،، لفظ دټولونه وړاندې د تابعینو رحمهم الله په زمانه کښې شروع شوې وو. امام شعبي رحمه الله د طلاق روایات په یوځائې جمع کړل. او وې فرمائیل. «هذا باب من الطلاق جسیم» (۴)

،،**کیف**،، **لفظ** د ،،کیف،، اسم استفهام دې چه صدارت د کلام غواړی. که د دې نه وړاندې لفظ د ،،باب،، نه وو. لکه چه د ابوذر او اصیلي په روایت کښې چه دی.(۱) نو بیا خو څه

(۱) اوګورئ الأبواب والتراجم شیخ الحدیث محمد زکریا رحمه الله کاندهلوی.(ص۳۲)_

(۲) اوګورئ شرح کرمانی (۱/۱۵)_

(۳) المفردات فی غریب القرآن ص۶۴ لفظ ،،باب،،)_

(۴) تدریب الراوی (۱/۸۹)_

اشكال نشته.اوكه د ..باب.. لفظ وى.لكه چه په باقى تولو نسخو كنبى موجود دے.[1] اومضاف هم وى.نو بيا اشكال واردېږى.چه ..كيف.. په صدر د كلام كنبى نه ده راغلې. ددے جواب دا دے.چه ..كيف.. او داستفهام د نورو ادواتو په صدر د كلام كنبى د راتلو معنى دا ده.چه په كوم كلام كنبى دا ذكروى.نودهغې كلام په ابتداء كنبى به وى.[2] دلته هم د جمله استفاميه په صدر كنبى ..كيف.. استعمال شوے دے.

((بدء)) قاضى عياض رحمه الله فرمائى.چه دا لفظ دوه قسمه مروى دے.

○بدء: (بفتح الباء الموحدة وسكون الدال وآخره همزة)

○بدو (بضم الباء والدال وتشديد الواو په معنى د ظهور)[3]

علامه عينى رحمه الله د بعضې عالمانونه داولنى معنى رحجان نقل كړے دے.اوبعضې نورو عالمانو د دويمې معنى رجحان غوره كړے دے.[4]

حافظ ابن حجر رحمه الله د ..بدء.. مهموزپه .. بدو.. باندے راجح كړے دے. اوفرمائيلى ئے دى. چه دبخارى د طرز سره مناسب هم دا دے.خكه چه امام بخارى رحمه الله وړاندے ((بدء الحيض)) او ((بدء الأذان)) او((بدء الخلق)) تراجم منعقد كړى دى.او په هرځائے كنبى ..بدء.. مهموز دے. مونږ د خپلو مشائخو نه هم مهموز اوريدلے دے.دغه شان ددے تائيد ددے نه هم كيږى.چه په بعضې نسخو كنبى ((كيف كان إبتداء الوحى)) واقع دے.[6] علامه عينى رحمه الله د قاضى عياض رحمه الله قول نقل كړے دے. اوفرمائى. چه كله د ..بدو.. روايت موجود دے.نو ددے د انكار څه وجه نشته.[7]

بهرحال كه دلته د ..بدو.. لفظ وى.نوبيا خو ئے مفهوم ښكاره دے.اوكه ..بدو.. وى. نومطلب لكه څنگه چه مونږ دحضرت شاه انورشاه كشميرى رحمه الله په توجيه كنبى بيان كړے دے.دا دے.چه د وحى تشريعى كومه سلسله چه د حضرت عيسى عليه السلام نه پس منقطع شوے وه. څنگه په وجود كنبى راغله.والله اعلم.

((الوحى)): وحى په لغت كنبى ((الإعلام فى خفاء)) په معنى راخى.[8] يعنى په پټه خودل.لكه فرشته به راتله.او نبى ﷺ ته به ئے دالله تعالى پيغام داسے راوړلو.چه چاته به پته هم نه

---

(۱) فتح البارى(۱/۸)_

(۲) فتح البارى (۱/۸)_

(۳) شرح قسطلانى (۱/۴۸)_

(۴) اوگورئ فتح البارى (۱/۹) وعمدة القارى (۱/۱٤)_

(۵) عمدة (۱/۱٤)_

(۶) فتح البارى(۱/۹)_

(۷) عمدة القارى (۱/۱٤)_

(۸) اوگورئ عمدة القارى(۱/۱٤)_

لګيدله.بعضے حضرات فرمائي.چه وحی «الإشارة السريعة» ته وائي.(۱) يعنی په جلتئ کښے اشاره کول اوخودل. دا هم بالکل ښکاره ده.ځکه چه فرشته به په يو سکنډ کښے راغله.اود غيبو خبرے به ئے اوخودلے.

امام راغب رحمه الله فرمائي.«وذلك يكون بالكلام على سبيل الرمز والتعريض، وقد يكون بصوت مجرد من التركيب وبالإشارة ببعض الجوارح وبالكتابة»(۲)

خوپه اصطلاح کښے د وحی اطلاق صرف په هغه کلام باندے کيږي.کوم چه د الله تعالی د طرفه نازل شوے وی.که د فرشتے په ذريعه وی.يا په بله ذريعه وی.په دے کښے داسباب ظاهری اوامورعاديه دخل نه وی.دا وحی نبوت ده.اوپيغمبرانوعليهم السلام سره مخصوص ده.

که وحی په ذريعه د «القاء في القلب»وی.نودے ته «وحی الهامی» وائي.کومه چه اولياوته کيږي.

اوکه په ذريعه د خوب وی.نودے ته «رؤيا صالحه» وائي.کوم چه عام مسلمانان اونيکان هم وينی.خو د شريعت په عرف کښے چه کله د ..وحی.. د لفظ اطلاق اوشی.نوددے نه وحی دنبوت مراد وی.په کشف،الهام، او رؤيائے صالحه باندے په لغت کښے د ..وحی.. اطلاق کيږي. خو اصطلاحاً پرے نه کيږي. (۳)

دوحی قسمونه: امام ابوالقاسم السهيلی رحمه الله (متوفی ۵۸۱ھ) په «الروض الأنف» کښے د وحی اووه صورتونه بيان کړی دی.

① **وحی منامی**: چه په خوب کښے وحی راشي.دا صورت د حضرت عائشے رضی الله عنها په حديث کښے ذکر دے.کوم چه هم ددے باب دريم حديث دے.«أول ما بدئ به رسول الله صلی الله عليه وسلم من الوحي: الرؤيا الصالحة في النوم...»

② **نفس في الروع**: چه په زړه کښے خبره واچولے شی.په يو حديث کښے نبی صلی الله عليه وسلم فرمائي.«إن روح القدس نفث في روعي أن نفساً لن تموت حتى تستكمل أجلها وتستوعب رزقها فاتقوا الله وأجملوا في الطلب»(۴)

③ **صلصلة الجرس**: دټلئ دآواز په صورت کښے وحی راشي.ددے صورت د حضرت عائشے رضی الله عنها په حديث کښے ذکر دے.کوم چه د باب دويم حديث دے .«أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرس»

(۱) المفردات فی غريب القرآن (ص،۵۱۵)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) المفردات فی غريب القرآن (۵۱۵) والأبواب والتراجم للكاندهلوی (ص،۳۰)_

(۴) رواه أبونعيم فی الحلية عن أبی أمامة الباهلی:.والطبرانی عنه أيضاً و رواه ابن أبی الدنيا والحاكم عن ابن مسعود ورواه البيهقی فی المدخل وقال منقطع ..كذا فی فيض القدير للمناوی (۲/۴۵۰، ۴۵۱)_

④ تمثیل ملك: یعنی د فرشتې په انسانی شکل کښې متمثل کیدل اوخبرې کول لکه چه دحضرت عائشې رضی الله عنها په دویم حدیث کښې چه دی.((وأحیاناً یتمثل لی الملك رجلاً فیکلمنی))

⑤ دحضرت جبرئیل علیه السلام په خپل اصلی شکل کښې ښکاره کیدل.حضرت جبرئیل علیه السلام به داسې ښکاره کیدلو چه شپږ سوه وزرې به ئې.اودهغې نه به جواهرات او یاقوت دوریدل.(۱)

⑥ دالله تعالی براه راست خبرې کول: که په بیداریٔ کښې وی.لکه د معراج په شپه چه داسې شوی وو.اوکه په خوب کښې وی.لکه چه دحضرت معاذ رضی الله عنه په حدیث کښې کوم چه په ترمذی شریف (۲)کښې دے.((إنی قمت من اللیل فتوضأت وصلیت ما قدر لی فنعست فی صلاتی حتی استثقلت فإذا أنا بربی تبارك وتعالی فی أحسن صورة فقال یا محمد قلت لبیك رب، قال فیم یختصم الملأ الأعلی؟.....))

⑦ وحی اسرافیل: دحضرت جبرئیل علیه السلام نه وړاندې حضرت اسرافیل علیه السلام نبی ﷺ ته وحی راوړې وه.اوراغلې وو.(۳)

حضرت شیخ الحدیث نورالله مرقده فرمائی.زماپه نیز د وحی ټول څلور قسمونه دی.

① دالله تعالی کلام من وراء حجاب اوریدل: لکه چه حضرت موسی علیه السلام په کوه طور باندې اونبی ﷺ په شپه د معراج کښې اوریدلې وو.② تلقی بالقلب: ③ خوب یعنی وحی منامی.

④ دفرشتې په ذریعه وحی رالیږل: که هغه فرشته جبرئیل علیه السلام وی.اوکه اسرافیل علیه السلام یا بله فرشته وی.بیا دجبرئیل علیه السلام راتلل که په اصلی شکل اوصورت کښې وی . اوکه دانسان په صورت کښې وی.

خوصاحب دروح المعانی رحمه الله د بعضې حضراتو نه نقل کړی دی.چه ((تلقی بالقلب))عامه ده.که په خوب کښې وی.اوکه په بیداریٔ کښې وی.(۴) په دې طریقه د وحی درې قسمونه پاتې کیږی.

① تکلم بلاواسطه ② تکلم په واسطه د فرشتې.

③ تلقی بالقلب که په خوب کښې وی اوکه په بیداریٔ کښې.

احنافوفقهاؤ په خپلو کتابونو کښې لیکلی دی.چه وحی دوه قسمونه دی.

(الف) وحی ظاهر(ب) وحی باطن.

(الف) وحی باطن دپیغمبر علیه السلام اجتهاد وی.په کوم باندې چه پیغمبر علیه السلام برقرار پاتې کولې شی.

(ب) او د وحی ظاهر امام فخرالاسلام بزدوی رحمه الله درې قسمونه بیان کړی دی.

① دفرشتې بالمشافه بیان کول.

② بغیر دبیان نه د فرشتې ښکاره اشاره کول دځه نه په ((نفث فی الروع)) سره تعبیر کولې شی.

---

(۱) الروض الأنف (۱/۱۵٤)_

(۲) ابواب التفسیر باب ومن سورة ص.رقم (۳۲۳۵)_

(۳) اوګورئ ..الروض الأنف.. (۱/۱۵۳. ۱۵٤) فصل فی ذکر نزول جبریل علیه السلام علی رسول الله ﷺ)_

(۴) روح المعانی (۱۳/جزء ۲۵ ص.۵٤) درتفسیر ﴿وماکان لبشر أن یکلمه الله إلا وحیاً﴾..)_

() الهام، يعنى د فرشتے د اشارے نه بغير. يا د عبارت نه بغير په قلب كښے القاء كول . خو پيغمبر ﷺ ته يقين كيږى. چه دا دالله تعالى دطرفه ده. (۱)

د الهام په باره كښے اختلاف دے. چه دا د وحى ظاهر قسم دے لكه چه فخرالاسلام بزدوى رحمه الله فرمائى. يا په وحى باطن كښے داخله ده. لكه چه د شمس الائمه سرخسى رحمه الله رائے ده. (۲)

شيخ قوام الدين اتقانى رحمه الله د شمس الائمه سرخسى رحمه الله رائے ته ترجيح وركوى . فرمائى .

«ما يثبت فى القلب بالإلهام ليس بظاهر بل هو باطن» (۳)

خوكه دوحى باطن تعريف «ما ينال المقصود به بالتأمل فى الأحكام المنصوصة» وى .اود وحى ظاهر تعريف «ما ينال المقصود به لا بالتأمل فيها» اوگرځولے شى. نود فخرالاسلام بزدوى رحمه الله رائے به راجع وى. (۴)

باقى د «تكلم فى ليلة الإسراء والمعراج» اود تكلم منامى كښے امام بزدوى رحمه الله وغيره ذكر نه دے كړے. دعلامه ابن اميرالحاج رحمه الله رائے دا ده. چه «تكلم فى ليلة الإسراء» وحى ظاهر او منام وحى باطن كښے داخل ده. (۵)

أيا الهام حجت دې؟ وړاندے تير شوى دى. چه الهام غير انبياء يعنى اولياؤ ته هم كيږى. دپيغمبرانو عليهم السلام د الهام په باره كښے خو دا فيصله ده. چه دا حجت دے. البته د اولياؤ دالهام په باره كښے اختلاف دے.

() يو قول دا دے. چه داحكامو په باره كښے حجت دے. دا قول بعضے صوفيانو ﷭ ته منسوب دے. بلكه په رافضيانو كښے د فرقه جعفريه په نيز خو ددے نه سوا خو هډو بل حجت نشته.

() دويم قول دا دے. چه الهام د صاحب الهام په حق كښے حجت دے. د بل دپاره حجت نه دے. يعنى په دے باندے پخپله د صاحب الهام عمل كول ضرورى دى. خو نورو ته ددے دعوت وركول جائز نه دى. صاحب د ميزان ددے قول نسبت جمهورو عالمانو ﷭ ته كړے دے. امام سهروردى رحمه الله دا قول غوره كړے دے. امام رازى رحمه الله اوابن الصباغ رحمه الله هم په دے قول اعتماد كړے دے.

---

(۱) اوګورئ ..اصول بزدوى.. مطبوعه مع شرح ..كشف الاسرار.. (۲۰۴/۳) باب تقسيم السنة فى حق النبى ﷺ وشرح التحرير (۲۹۵/۳)_

(۲) شرح التحرير (۲۹۶/۳)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) اوګورئ پورتنئ حواله)_

(۵) پورتنئ حواله)_

() دریم قول دا دے چه دا نه په صاحب الهام حجت دے اونه په بل چا.هم دا قول مختار دے ځکه چه دغیر نبی په حق کښے داسے څه قطعي دلیل نشته.چه دا په حقیقت کښے دالله تعالی د طرفه دے اونفساني خیالات یاشیطاني وسوسے نه دی.والله اعلم (۱)

امام حلیمی رحمه الله د وحی شپږڅلویښت قسمونه ذکرکړی دی.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه په دے کښے اکثرد صاحب وحی صفتونه دی.کوم چه په ذکرشوو صورتونو کښے داخل دی.(۲)

قوله: إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم: کله چه لفظ د ,,رسول،، مطلق ذکر شی. نومراد ترے د نبی کریم ﷺ ذات گرامی وی.

درسول لغوی اواصطلاحی معنی لفظ د ,,رسول،، په لغت کښے د پیغامبر اوقاصد په معنی راځی. اوپه اصطلاح د شریعت کښے ,,رسول،، هغه شخصیت ته وائی.چه هغه الله تعالی د خپلو پیغاماتو رسولو دپاره منتخب کړے وی.اود پیغاماتو رسولو عهده ئے ورته ورکړے وی.رسالت یوه خاصه مرتبه ده.چه الله تعالی ئے خپلو بعضوبندگانو ته ورکوی.دا دالله تعالی او بندگانو په مینځ کښے د یوسفارت نوم دے.کوم چه دعقل اوفهم خاوندانو ته په هغه خبرو باندے تنبیه ورکوی.کوموته د هغوی د عقل رسیدل نشی کیدے . یعنی د الله تعالی صفات، د قیامت حالات،د دین اودنیا مصلحتونه،داسے محرکات چه د هدایت باعث وی. اوداسے امور چه د شبهاتو اوزندقیت منع کونکی وی.

نبوت: ,,نبی،، د ,,نبأ،،نه ماخوذ دے.ددے معنی ده.خبر،چونکه نبی دالله تعالی د طرفه خبر ورکوی.ځکه ورته نبی وئیلے شی.

بعضے حضرات وائی.چه دا نبوت د ارتفاع د معنی نه ماخوذ دے.چونکه د نبوت مقام یو اوچت مقام دے.ځکه ورته نبی وئیلی شی.(۳)

د رسول او نبی په مینځ کښې فرق: د بعضے حضراتو په نیز دا هم معنی دی.ددے په مینځ کښے څه فرق نشته.(۴) خو راجح قول دا دے.چه په دواړو کښے فرق دے.ځکه چه دالله تعالی ارشاد دے ﴿وَمَآ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ﴾ (۵)

ددے نه علاوه په کومو احادیثو کښے چه دانبیاؤ اورسولانو په تعداد کښے فرق بیان شوے دے. نو دهغے نه هم معلومیږی.چه په دواړو کښے فرق شته.

---

(۱) د تفصیل دپاره اوگورئ (التقریروالتحبیرشرح التحریر.لابن أمیرالحاج الحلبی (۲۹۵/۳. ۲۹۶) المقالة الثالثة فی الإجتهاد وما یتبعه)_

(۲) فتح الباری (۲۰/۱) شرح حدیث ثانی)_

(۳) کشاف اصطلاحات الفنون، (۱۳۵۸/۲) باب النون.فصل الهمزة .لفظ النبی)_

(۴) کشاف اصطلاحات الفنون، (۵۸٤/۱) باب الراء فصل اللام .لفظ الرسالة)_

(۵) سورة حج (۵۲)_

امام احمد رحمه الله د حضرت ابوذر رضي الله عنه روايت نقل كړے دے په هغې كښے دى چه «قلت : يا رسول الله كم الأنبياء؟ قال مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً قال: قلت: يارسول الله كم الرسل؟ قال ثلاث مائة وثلاثة عشر، جم غفير، كثير طيب»

دغه شان هم د حضرت ابوذر رضي الله عنه نه ابن مردويه رحمه الله په خپل تفسير كښے روايت نقل كړے دے «قلت يارسول الله كم الأنبياء؟ قال مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً، قلت يارسول الله كم الرسل منهم؟ قال ﷺ ثلاث مائة وثلاثة عشر، جم غفير» هم دا روايت ابن حبان رحمه الله په خپل صحيح كښے هم نقل كړے دے.

دغه شان دابوامامه رضي الله عنه نه نقل دى «يانبى الله كم الأنبياء؟ قال: مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً، الرسل من ذلك ثلاثمائة وخمسة عشر، جماً غفيراً»

په اولنى اودويم روايت كښے ابراهيم بن هشام دے. دا متكلم فيه راوى دے. هم ددے راوى د وجے امام ابن جوزى رحمه الله دا روايت موضوعي گرځولے دے.

اوپه دريم روايت كښے معان بن رفاعه ،على بن يزيد او قاسم ابوعبدالرحمن دى. دا ټول د سيرے ضعيفان دى. ( )

ددے نه علاوه نور رواياتونه هم شته. چه ټول ملاوكړے شى. نو دومره اندازه خو ترے خامخا لگيدے شى. چه په انبياؤ او رسولانو كښے فرق شته.

باقى پاتے شو دا سوال چه د دوى په مينځ كښے څه فرق دے. نو په دے سلسله كښے د قرآن اوحديث څه په څه نص كښے خوڅه وضاحت نشته. البته عالمانو د خپلے پوهے اودخپلو معلوماتو په اعتبار سره فرق كړے دے.

() بعضو ونيلي دى. چه رسول مامور بالتبليغ وى. په خلاف د نبى.

() بعضے حضرات وائى. چه په رسول باندے حضرت جبرئيل عليه السلام وحى راوړے وى. اونازليږى.

() اويو قول دا دے. چه رسول هغه دے. چه هغه ته مخصوص شريعت وركړے شوے وى. په سابقه شريعت باندے ورته د عمل كولو حكم نه وى شوے.

() يو قول دا دے. چه رسول هغه دے. چه په هغه كتاب نازل شوے وى.

() بهرحال مشهوره دا ده. چه رسول هغه پيغمبر ته وائى. چه هغه ته نوے كتاب او نوے شريعت وركړے شوے وى. اونبى هرهغه پيغمبر ته وائى. كه هغه ته نوے شريعت وركړے شوے وى. اوكه نه. بلكه هغه د وړاندينى شريعت اود بل پيغمبر متبع وى.

په دې تعريف باندې اشكال د هغې دفاع خوپه دے تعريف باندے به اشكال وارديږى. چه دا تعريف جامع نه دے. ځكه چه ډير پيغمبران داسے دى. چه هغوى ته نوے كتاب اوشريعت نه دے وركړے شوے .خو په قرآن كښے هغوىٰ ته رسول ونيلے شوى دى. مثلاً دحضرت اسماعيل

(۱) ډيرو نورو رواياتونو نه علاوه دنورواحاديث اوپه هغې باندے دكلام دپاره اوگورئ تفسير ابن كثير، (۵۸۵/۱ ۵۸۶) په ذيل دآيت ﴿وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَٰهُمْ عَلَيْكَ مِن قَبْلُ وَرُسُلًا لَّمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ﴾ سورة نساء: ۱۶۴)

ﷺ متعلق ارشاد رباني دے ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتٰبِ إِسْمٰعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا﴾ (۱)
حالانکه هغوی ته څه نوے شریعت یا نوے کتاب یا صحیفه نه ده ورکړے شوے بلکه هغوی به د ملت ابراهیمی اتباع او تبلیغ کولو. دغه شان د حضرت یوسف ﷺ په باره کښے د مؤمن آل فرعون وینا په قرآن مجید کښے موجوده ده. ﴿وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنٰتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِّمَّا جَاءَكُمْ بِهِ حَتّٰى إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنْ يَّبْعَثَ اللّٰهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا﴾ (۲) حضرت یوسف ﷺ ته هم څه نوے کتاب یا نوے شریعت نه وو ورکړے شوے. نو دا حضرات د دے تعریف په بناء د رسول د تعریف نه اووتل. حالانکه قرآن پاک دوی ته رسولان وئیلی دی.
ددے اشکال نه جواب دا دے چه په اصل کښے د رسول او دنبی تعریف داسے کولے شی چه ,,دالله تعالی د طرفه کوم خلق د مخلوق دهدایت لارخودلو. او اصلاح دپاره مقررکړے شی که نوے دین اوشریعت اویانوے کتاب ورته ورکړے شوے وی. یا د یو کافرقوم د اصلاح او هدایت دپاره مبعوث وی. نوهغه رسول دے گڼی نه به وی.
حضرت اسماعیل ﷺ به د ملت ابراهیمی اتباع او دهغے تبلیغ کولو. خوهغوی ته کتاب نه ملاو شوے. هم د صحف ابراهیم اشاعت به ئے کولو. خوبنو جرهم قبیله کافره وه. دهغوی په دعوت اوارشاد باندے مامور وو. دغه شان حضرت یوسف ﷺ د ملت ابراهیمی متبع وو. خود مصر کافر قوم طرف ته مبعوث وو. نوځکه رسول شو. والله اعلم بالصواب

قوله: وقول الله عزوجل: ,,قول،، مرفوع هم وئیلی شی. او مجرور هم
د مرفوع په صورت کښے خو به دا یا مبتداء گرځولے شی. او ددے خبر به مذکوره آیت ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا...﴾ وی. اویا به د فعل محذوف دپاره فاعل گرځولے شی. او تقدیری عبارت به دا وی. ((ویدل علیه قول الله ...)) یا به دا هم مبتدا گرځولے شی. خو خبر به ئے محذوف وی. دا ای ,,وفیه قول الله ...)) یعنی ((فی إثبات ما ترجمت به قول الله عزوجل)) په دے ټولو صورتونو کښے به اوس په ((باب)) باندے تنوین وئیلی شی.
دمجرور په صورت کښے به ددے عطف په لفظ د ,,باب،، مضاف الیه واقع کیدونکے جمله باندے وی. اومطلب به دا وی چه ((وباب معنی قول الله عزوجل)) په دے صورت کښے به په ,,باب،، په تنوین سره نشی لوستلے.

قاضی عیاض رحمه الله فرمائی چه دا د ((کیف)) د لاندے نشی داخلیدے ((لأن قول الله لا یکیف)) ځکه چه کیفیت خو داعراضو د قبیلے څنې دے. اود اعراضو حلول د محدثاتو څنې دے اوالله تعالی دخپل ذات اوصفاتوسره دحلول حادث نه پاک دے (۳)

---

(۱) سورة مریم: ۵٤_
(۲) سورة مؤمن: ۳٤_
(۳) دتفصیل دپاره اوگورئ عمدة القاری (۱/۱۵) وفتح الباری (۱/۹)_

قوله ﴿إِنَّآ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ كَمَآ أَوْحَيْنَآ إِلَىٰ نُوحٍ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعْدِهِۦ﴾: دامام بخاري رحمه الله عادت دے چه دوي څنګه خپله دعوي د احاديث نبوي نه ثابتوي. دغه شان چه څومره پورے ممکنه وي.نو د قرآن کريم نه ئے هم د ثابتولو کوشش کوي.چونکه مصنف رحمه الله دا دعوي کړے وه.چه محمد ﷺ دالله تعالى رسول دے. اوپه هغوي باندے دالله تعالى د طرفه وحي نازل شوے وه.نوپه دے دعوي باندے دوي د قرآن کريم نه دليل پيش کوي ﴿إِنَّآ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ كَمَآ أَوْحَيْنَآ إِلَىٰ نُوحٍ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعْدِهِۦ﴾ يعني اے محمد! (ﷺ) مونږتاته داسے وحي نازله کړے ده. لکه څنګه چه مو په نوح عليه السلام اودهغه نه پس په نورو پيغمبرانوباندے نازل کړے وه. نو لکه څنګه چه نوح عليه السلام او نور پيغمبران نبيان وو.او شو.دغه شان ته هم دالله تعالى نبي ئے.ددے آيت نه دا هم معلومه شوه.چه وحي دلله تعالى سنت قديمي دے.اودا هم معلومه شوه.چه نبي کريم ﷺ دالله تعالى پيغمبر دے.دوي ته چه کومه وحي راتله.هغه وحي الهامي نه وه.بلکه وحي رسالت وه.

په حقيقت کښے د يو پيغمبر د پيغمبرئ پيژندلو دپاره يو صورت دا اختيارولے شي.چه د پخوانو پيغمبرانوعليهم السلام په حالاتو باندے دده حالات منطبق کړے شي.او اوکتلے شي.چه د نبي کريم ﷺ نه وړاندے حضرت نوح عليه السلام تشريف راوړے وو .حضرت ابراهيم عليه السلام تشريف راوړے وو.اوداسے دهغوي نه پس نور ډير پيغمبران مبعوث شوي وو.نوددغه ټولو پيغمبرانو په حالاتو دے د نبي کريم ﷺ حالات منطبق کړے شي.که منطبق وي.نو د نبي کريم رسالت دے تسليم کړے شي.اوکه منطبق نه وي.نو رد دے کړے شي.

بيا که په آيت باندے غوراوکړے شي.نو﴿إِنَّآ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ كَمَآ أَوْحَيْنَآ إِلَىٰ نُوحٍ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعْدِهِۦ﴾ نوپه دے کښے ،،ان، حرف تحقيق دے.اوبيا جمله اسميه ده.کومه چه په استمرار اوثبوت باندے دلالت کوي.اوضمير هم د جمع متکلم راوړلے شوے دے.اوپه مسند فعلي باندے مسند اليه مقدم کړے شوے ده.په دے ټولو خبروپه کلام کښے يو قوت پيدا شو.اوکلام ډير تاکيدي شو.اواوس مطلب دا شو.چه يقيناً مونږ تا طرف ته بعينه هم هغه شان وحي نازل کړے ده.لکه څنګه چه مونوح عليه السلام او نورو پيغمبرانو ته ليږلے وه.

بيا په آخر کښے ئے فرمائي.﴿وَكَلَّمَ ٱللَّهُ مُوسَىٰ تَكْلِيمًا﴾ چه الله تعالى د موسى عليه السلام سره خبرے کړے وے.دغه شان د نبي کريم ﷺ حالات د نورو پيغمبرانو دحالاتو سره منطبق شول.

البته دا دالله تعالى حکمت او مصلحت دے.چه کله هغه کتاب نازلوي.اوکله د الهام اوالقاء في القلب په ذريعه وحي نازله وي.اوکله هغه ،،ملك،، يعني فرشته د وحي سره راليږي.نو د يهوديانو دا وينا چه د موسى عليه السلام نه پس په چا باندے کتاب نه دے نازل شوے.يادا خبره چه د نبوت دپاره د کتاب نزول ضروري دے.دا خبره د منلو قابله نه ده.

په ايت کښې د تشبيه نوعيت بيا په دے باندے پوهه شئ:چه په آيت کښے دا فرمائيلي شوي دي.چه ﴿إِنَّآ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ كَمَآ أَوْحَيْنَآ إِلَىٰ نُوحٍ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعْدِهِۦ﴾ کښے دا تشبيه خو يا د وحي په ټولو

صفاتو کښے ده.یعنی چه څنګه په نورو پیغمبرانو علیهم السلام باندے وحی نازلیدله.نوهم دهغه صفاتو سره په تا باندے هم وحی نازل شوے ده.یا دا تشبیه په امر اول کښے ده.یعنی لکه څنګه چه په نورو پیغمبرانو علیهم السلام باندے په اول کښے وحی د خوبونو په ذریعه نازل شوے وه.دغه شان ستا د وحی شروع هم د خوب نه اوشوه.ابونعیم رحمه الله په دلائل النبوة کښے په حسن سند سره د حضرت علقمه بن قیس رحمه الله نه نقل کړی دی.چه ((ان أول ما یؤتی به الأنبیاء فی المنام، حتی تهدأ قلوبهم ثم ینزل الوحی بعد فی الیقظة))(۱)

د آیت د ذکر کولو مقصد مونږ وړاندے عرض کړے وو.چه امام بخاری رحمه الله په خپل مقصد باندے لکه څنګه چه احادیث نبوی راوړی.دغه شان قرآنی آیاتونه هم په دے غرض باندے راوړی.اودلته کښے دا چه امام بخاری رحمه الله د نبی کریم ﷺ رسالت اوپه دوی باندے د نازل شوے وحی حقیقت ثابتوی.

دے سره تاسو په دے هم پوهه شئ.چه ددے آیت په ذریعه د وحی عظمت ثابتول هم غواړی.هغه داسے چه دا وحی د انسانی عقل پیداوار نه دے.دا وحی د علم انسانی نتیجه نه ده.بلکه دا وحی دالله تعالی پیغام دے.اود هغه کلام دے.چه خاوند د عظمت او لوئے دے.هغه د مخلوق دهدایت دپاره د شروع نه وحی رالیږی.محمد ﷺ ته هم دغه د عظمت اولوئے لوئے ذات وحی رالیږلے ده.نو ددے وحی عظمت اومنئ.اودده تابعداری اوپیروی اوکړئ.

په یو آیت کښے ارشاد خداوندی دے﴿یَآأَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جَآءَکُمْ بُرْهَانٌ مِّنْ رَّبِّکُمْ وَأَنْزَلْنَآ إِلَیْکُمْ نُوْرًا مُّبِیْنًا﴾(۲) دلته کښے وحی ربانی قوی حجت ګرځولے شوے دے.ځکه چه ,,برهان,, قوی حجت ته وائی.بیا دلته د ,,نور,, سره کوم چه په خپله روښانه وی.د ,,مبین,, صفت زیاتی شوے دے.دا صرف ددے دعظمت او افتخاریت خودلو دپاره ده.

بهرحال دلته امام بخاری رحمه الله دا آیت ذکر کړلو.اود دوی مدعا د حدیث رسول او د وحی عظمت او اهمیت ثابتول دی.ذکر شوے آیت په دے مدعا باندے مکمل دلالت کوی.

په آیت کښې دحضرت نوح علیه السلام د تخصیص وجه: دحضرت نوح علیه السلام تخصیص په باره کښے علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه شارحینو رحمهم الله په دے کښے دوه وجوهات بیان کړی دی.

① بعضے حضرات فرمائی.چه د حضرت نوح علیه السلام تخصیص ځکه اوشو.چه هغه اولنے صاحب شریعت نبی وو.ځکه چه حضرت شیث علیه السلام اوادریس علیه السلام پیغمبران وو.خو رسولان نه وو.

② دویمه وجه دا بیان شوے ده.چه حضرت نوح علیه السلام هغه پیغمبر وو.چه دهغوی د وحی نه منلو په وجه دهغه په قوم باندے عذاب راغلے وو.حالانکه دهغوی نه وړاندے په چا باندے عذاب نه وو راغلے.لکه چه د حضرت نوح علیه السلام ذکر ئے اوکړلو.نو په دے کښے قریشو ته تنبیه

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۹/۱)_

(۲) سورة نساء:۱۷۵)

ورکړه.که تاسو دمحمد ﷺ د وحی مخالفت اوکړلو نولکه څنګه چه د حضرت نوح عليه السلام په قوم باندے عذاب راغلے وو.دغه شان به تاسو هم راشی.

علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه عالمانو رحمهم الله اګرچه دا دواړه توجیهات کړی دی. خو دواړه قابل نظر دی.

په اولنی جواب کښے دا قباحت دے.چه دا خبره ټیک نه ده.چه حضرت نوح عليه السلام اولنے نبی مشرع دے.بلکه حضرت آدم عليه السلام د ټولو نه اولنے رسول وو.هغوی ته د هغوی اولاد طرف ته شریعت ورکړے شوے وو.اوراليږلے شوے وو.بیا دحضرت آدم عليه السلام نه ټوله ذمه واری حضرت شیث عليه السلام اوچته کړه.نوهغوی هم نبی مرسل وو .بیاحضرت ادریس عليه السلام دقابیل اولاد طرف ته لیږلے شوے وو.روستو بیا هغوی آسمان ته اوچت کړے شو.

د دویم جواب په باره کښے وئیلی شوی دی.چه دا خبره هم صحیح نه ده.چه د ټولو نه اول عذاب دحضرت نوح عليه السلام په قوم باندے نازل شوے وو.بلکه قابیل چه کله هابیل قتل کړلو.نو حضرت ادریس عليه السلام د حضرت آدم عليه السلام د وصیت مطابق قابیل ته سزا ورکړے وه.ګرفتار کړے شو.اوپه هتکړو کښے بندیوان کړے شو.بیا په زندان کښے په حالت د کفر مړ شو.لکه چه عذاب دحضرت نوح عليه السلام نه وړاندے نه موجود وو.نودا دواړه توجیهات ټیک نشی ګرځولے.

دد نه پس علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه په حقیقت کښے دحضرت نوح عليه السلام تخصیص دد ے وجے شوے دے.چه نوح عليه السلام آدم ثانی دے.یعنی کله چه دنوح عليه السلام قوم دهغوی مخالفت اوکړلو.نو دطوفان په شکل کښے په هغوئ باندے عذاب راغلو.په هغے کښے ټول خلق هلاک شوی وو.دابن اسحاق رحمه الله د قول مطابق د ښځو نه علاوه صرف لس کسه سړی پاتے شوی وو.کوم چه دحضرت نوح عليه السلام په کشتئ کښے سواره وو.امام مقاتل رحمه الله فرمائی.چه ټول اویا کسان وو.اوابن عباس رضي الله عنهما فرمائی.چه ټول اتیا کسان وو.په دے کښے دحضرت نوح عليه السلام درے ځامن ،سام، حام، یافث هم وو.د طوفان نه پس دد ے درے واړو نه علاوه نور هم وفات شو.اودهغوی څه نسل پاتے نشو.اوچه دا درے واړه وړاندے لاړلو.نو نسل ئے راروان دے.اوپه ټوله دنیا کښے آباد شو.اودغه شان حضرت نوح عليه السلام د آدم عليه السلام نه پس دوباره د دنیا آبادولو سبب جوړ شو.نوځکه ورته آدم ثانی وائی.په دے وجه ددوی تخصیص دلته کښے اوکړے شو.(١)

دعلامه عینی رحمه الله په قول باندې اشکال: په دے باندے اشکال کیږی.که د آدم ثانی د وجے د حضرت نوح عليه السلام تخصیص شوے دے.نوبیا به د اول آدم عليه السلام ذکرشوے وو.دهغوی د ذکر کولو نه ولے اعراض اوشو.ثانی خو د دویم نه پس وی.نوځکه د اول ذکر دلته کښے غوره وو؟

بیا دعلامه عینی رحمه الله دا وئیل.چه حضرت آدم عليه السلام هم رسول وو.دا خبره ټیک نه ده.ځکه چه امام بخاری رحمه الله په کتاب الانبیاء کښے حدیث د شفاعت ذکر کړے دے.په هغے کښے دی.چه د

---

(١٣١) اوګورئ عمدة القاری (١٦/١) بیان التفسیر)

شفاعت د درخواست دپاره به خلق حضرت نوح عليه السلام ته راشى.او ورته به اووائى.چه «يانوح إنك أول الرسل إلى أهل الأرض وسماك الله عبداً شكوراً»(١)
هم په دے طريقه په كتاب الرقاق كښے دحديث شفاعت لاندے دحضرت آدم عليه السلام قول منقول دے.«إيتوا نوحاً أول رسول بعثه الله .....» (٢) ددے دواړو حديثونو په رنړا كښے حضرت آدم عليه السلام ،،رسول،، يا ،،اول الرسل،، ګرځول ټيک نه دى.
دلته يو اشكال دا كيږى.چه په بخارى كښے يو روايت داسے هم موجود دے.چه په هغے كښے حضرت نوح عليه السلام اول نبى ګرځولے شوے دے.دحضرت انس رضي الله عنه روايت دے.«ولكن ائتوا نوحاً أول نبى بعثه الله تعالى إلى أهل الأرض»(٣)دلته دوه اشكال دى.
اول اشكال دا چه حضرت نوح عليه السلام د دے حديث په رنړا كښے اول نبى دے.نو لازميږى.چه د دوى نه وړاندے چه حضرت آدم .حضرت شيث او حضرت ادريس عليهم السلام تير شوى دى.هغه نبيان نه وو؟
دويم اشكال دا دے.چه په دے حديث كښے دوى اول نبى ګرځولے شوے دے . حالانكه ددے نه وړاندے چه كوم حديثونه ذكر شوى دى. د هغے نه ،،اول رسول،، معلوميږى؟
ددے جواب دا دے.چه «أول نبى بعثه الله تعالى» نه مراد دے.«أول نبى بعثه الله تعالى بعد الطوفان» يعنى د طوفان نه پس چه د ټولو نه اولنے نبى مبعوث شوے دے
.هغه حضرت نوح عليه السلام دے.نوهغوى ته اوليت په دے اعتبار سره حاصل دے.نو د حضرت آدم حضرت شيث اوحضرت ادريس عليهم السلام د نبوت نه په كښے انكار نشته.
دويم جواب دا وركړے شوے دے.چه «أول نبى بعثه الله» نه مراد «أول نبى بعثه الله إلى قوم هلكوا وعذبوا لعدم الإيمان» يعنى دا هغه اولنے پيغمبردے.چه ددوى قوم ته دايمان نه راوړلو په وجه عذاب ملاؤ شوے وو.دحضرت آدم، حضرت شيث اوادريس عليهم السلام قومونو ته عذاب نه دے ملاؤ شوے.اوس څه اشكال باقى پاتے نشو.
علامه عينى رحمه الله يوه خبره دا كړے ده.چه دټولو نه وړاندے د عدم ايمان په وجه د حضرت نوح عليه السلام قوم ته عذاب نه دے ملاؤ شوے.بلكه حضرت شيث عليه السلام د حضرت آدم عليه السلام د وصيت مطابق قابيل بنديوان كړلو.اوسزا ئے ورته وركړه.اوپه حالت د كفر كښے مړ شو.
دلته څو خبرے محل د نظر دى.
كه قابيل ته سزا وركړے شوے وى.نوحضرت آدم عليه السلام په خپله ولے نه وركوله . حضرت شيث عليه السلام ته د حكم كولو څه وجه وه؟

---

(١) بخارى شريف (١/٤٧٠) كتاب الأنبياء باب قول الله عزوجل ﴿ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ ﴾_
(٢) صحيح بخارى (٢/٩٧١) كتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار)_
(٣) صحيح بخارى (٢/٩٧١) كتاب التوحيد باب قول الله تعالى:﴿ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ () إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ ﴾_

دويمه خبره داچه که قابيل ته سزا ورکړے شوے وه نودا يوه شخصي معامله وه او دلته دټول قوم خبره کيږي. دحضرت آدم، شيث، اوادريس عليهم السلام په زمانه کښے د عدم ايمان په وجه يو قوم ته عذاب نه دے ورکړے شوے داخصوصيت صرف دنوح عليه السلام دے چه دهغوى د قوم دعدم ايمان په وجه پرے عذاب راغلو. نو د حضرت شيث عليه السلام قابيل ته د سزا ورکولو ذکر دلته مناسب نه دے. ځکه چه زمونږ خبره دهغه عذاب په باره کښے ده. کوم چه په ټول قوم باندے راغلے وي. دانه چه يو کس ته سزا ورکړے شوے وي.

يواشکال دا هم راځي. چه علامه عيني رحمه الله فرمائي. چه د قابيل انتقال په حالت د کفر کښے شوے وو. نودا خبره هم قابل تسليم نه ده. ځکه چه هغه د قتل عمد ارتکاب کړے وو او قتل عمد د اهل السنة والجماعة په نيز يقيناً کفر نه دے.

بيا ددے نه علاوه شاه انورشاه کشميري رحمه الله فرمائيلي دي. چه کفر خو د قابيل په نسل کښے د شپږو نسلو نه پس پيدا شوے وو. (۱)

دحضرت نوح عليه السلام د تخصيص په باره کښې د حضرت شيخ الهند رحمه الله ارشاد حضرت شيخ الهند رحمه الله فرمائي. چه لکه څنګه په انسان باندے طفوليت، ځواني او شيخوخت راځي. دغه شان په دنيا باندے هم دا درے واړه دورونه راځي.

د آدم عليه السلام نه دا دنيا پيدا شروع شوے ده. د هغوى نه پس حضرت شيث عليه السلام تشريف راوړلو اودهغوى نه پس ادريس عليه السلام دازمانه لکه چه د طفوليت وه. لکه څنګه چه ماشوم ته په اول کښے وړے وړے خبرے، د خبرو آداب، د ناسته پاسته آداب، اود معاشرت آداب خودلي شي. څه سخت حکم ورته نشي ورکولے. دغه شان ددے پيغمبرانو عليهم السلام په زمانه کښے به وحي عام طورد تکويني امور په باره کښے وه. دامور تشريعي اوتکليفي وجود وو. خو ډير کم. الله تعالى حضرت آدم عليه السلام ته په جنت کښے پيدا کيدونکوټولو څيزونو تخم ورکړے وو. دهغه د کرلو طريقه ئے ورته خودلے وه. د کورونو جوړولو طريقے ئے ورته خودلے وے. دجامو ګنډلو طريقه ئے ورته خودلے وه. دغه شان ئے ورته د نورو ډيرو څيزونو چل خودلے وو.

کله چه د حضرت نوح عليه السلام دور راغلو. نو د ځوانۍ زمانه شروع شوے وه. که چه د ځوانۍ وخت راشي. نوذمه واريانے هم پيدا کيږي. نوځکه د حضرت نوح عليه السلام په دور کښے په امورتشريعيه او تکليفيه کښے ترقي اوشوه. حضرت نوح عليه السلام تر ډيرے زمانے پورے دخپل قوم داصلاح کوشش کولو. هغوى به ورته د عزت اووقار اود دين داصولو تعليم ورکولو. اوهغوى به وريورے توقے اومسخرے کولے.

حضرت نوح عليه السلام هغوى ته د توحيد دعوت ورکړلو. نو هغوى دے په کانړو اوويشتلو. ددے صورت حال نتيجه دا شوه. چه الله تعالى د حضرت نوح عليه السلام په قوم باندے خپل عذاب راوليږلو.

---

(۱) اوګورئ فيض البارى (۳/۱)_

منشا دا چه دحضرت نوح ﷺ د زمانې نه د ځوانئ دور شروع شو.د امورتشريعيه او تکليفيه وحي زياته نازليدل شروع شو بيا ددې وحي په مخالفت باندې قوم ته عذاب ورکړې شو.
دځوانئ دا دور دحضرت نوح ﷺ نه شروع شو.او په حضرت ابراهيم ﷺ باندې ختم شو.اوددې ځائې نه د شيخوخت دور شروع کيږي.
هم دا وجه ده چه دحضرت ابراهيم ﷺ د دور نه چه دعلوم او معارفو کومې چينې راوخې.دا وړاندې نه وې.حکيمان او فلسفيان چه د حضرت ابراهيم ﷺ نه پس څومره پيدا شوى دى.دهغوى نه وړاندې داسې نه وو پيدا شوې.
بهرحال د حضرت ابراهيم ﷺ د زمانې نه په علومو کښې ترقى اوشوه.روحانيت ورځ په ورځ په ترقئ روان وو.تردې چه د نبى کريم ﷺ په بعثت باندې علوم او معارف او روحانيت خپل کمال ته اورسيدلو.
کله چه د نبى کريم ﷺ په ذريعه د علومو تکميل اوشو.اوروحانيت انتها ته اورسيدلو نو ضرورى شوه.چه په دوى کښې دا د کاملې درجې صفات پيداکړې شي .چه کوم چه دې انتها سره مناسبت لرى.
نو نبى کريم ﷺ ته کلامى وحى ورکړې شوه.کومه چه دانسانى علم د ارتقاء آخرى پوړئ ده.اوددې نه د علم اوچته درجه نشته.اوسرورکائنات نبى کريم ﷺ ته دا کلامى وحى اوشوه.حضرت موسى ﷺ ته يو ځل نه بلکه په تسلسل سره شوې وه.اوبيا په هغه وحى کښې داسې وزن کيخودې شو.چه کله به په دوى باندې وحى راتله.نودوى به په سخته يخنئ کښې خولې خولې شو.که ددوى جسم مبارک به دبل چا په بدن باندې وو.نوهغه سړے به هم دې وزن زغملو ته تيار نه وو.اوهغه به دا وزن نشوزغملے.
بيا ددې اثرات دومره زيات اوزور شول.چه دېلې وحى وسعت او زوروالې دومره نه وو.صرف د دريويشت کالو موده دوى ته ورکړې شوې وه.چه په دې کښې ديارلس کاله دوى په مکه معظمه کښې تير کړل.دلته ماحول ډيرناموافق وو.ددې نه پس بيا نبى کريم ﷺ خپل مرکز بدل کړلو.اودوى مدينې منورې ته تشريف يوړلو.د مدينې منورې اولنې دور هم په اول کښې ډير دکشالو وو.دصلح حديبيه په وجه څه د اطميان اوآسانتيا فضا پيدا شوه.نوددې وحى اثرات خوارۀ شول.اوحيرت ناك وسعت ئې ښکاره کړلو.يعنى خلق ډلې ډلې په اسلام کښې داخليدل شروع شول.او پوره جزيرة العرب په دغه څلورو کالو کښې داسلام د اثر لاندې راغله.
بيا دريويشت کاله پس څو نبى کريم ﷺ وفات شو.خوددې وحى اثراتو ،ايشياء ،يورپ بلکه دټولې دنيا ټول ملکونه متاثره کړل.اود علم ،حکمت، اومعرفت سلسله ترننه پورې وسعت اخيستاروى.اوقيامته پورې به انشاء الله د دې اثرات خوريږي.
نوحضرت شيخ الهند ﷫ فرمائى.چه په دې تشبيه کښې په حقيقت کښې دې طرف ته اشاره ده.چه څنګه حضرت نوح ﷺ ته وحى شوې وه.نوپه هغې کښې د تکليفاتو اوتشريعاتوعنصر غالب وو.اوقوم چه کله مخالفت اوکړلو.نوپه هغوى باندې د وعيد نه پس عذاب نازل شوې وو.دغه شان د رسول الله ﷺ وحى چه ډيره اعلى او اوچته او اکمله ده.په دې کښې هم

تشريعات غالب دى.كه ددے مخالفت اوشو.نو هم په دغه طريقه به په عذاب كښے گرفتار شى.لكه څنگه چه د نوح عليه السلام قوم گرفتار شوے وو.(١)

الحديث الأول

[١] حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ الزُّبَيْرِ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْأَنْصَارِيُّ قَالَ أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ التَّيْمِيُّ أَنَّهُ سَمِعَ عَلْقَمَةَ بْنَ وَقَّاصٍ اللَّيْثِيَّ يَقُولُ سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ عَلَى الْمِنْبَرِ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِءٍ مَا نَوَى فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ إِلَى امْرَأَةٍ يَنْكِحُهَا فَهِجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ [٥٤، ٢٥٢٩، ٣٨٩٨، ٥٠٧٠، ٦٦٨٩، ٦٩٥٣]

قوله حدثنا: دلته كښے دا خبره زده كړئ.چه په سند كښے كله «حدثنا» يا «أخبرنا» راشى. نو هلته ددے نه وړاندے «به قال» وئيلى شى.كوم چه د «بالسند المتصل منا إلى الإمام الهمام الحافظ الحجة أمير المؤمنين فى الحديث محمد بن اسماعيل بن المغيرة الجعفى البخارى قال:» مخفف دے.غوره دا ده.چه كله سبق شروع شى.نو يوځل دا پوره عبارت اووئيلى شى.او ددے نه پس په هر حديث كښے «وبه قال» باندے اكتفا كولے شى.

په «حدثنا» او «اخبرنا» كښې فرق: «حدثنا» د تحديث نه دے.تحديث دا دے.چه استاذ بيان كوى. اوشاگرد اورى.او «أخبرنا» د «إخبار» نه دے.او «إخبار» دا دے.چه شاگرد لولى. او استاذ اورى .كه د يوے ډلے وړاندے استاذ لوستل كوى.نو «حدثنا» به وائى.اوكه دخانله سړى په مخ كښے ئے وئيلى وى.نو «حدثنى» به وئيلى شى.

دغه شان كه د جماعت په موجودگئ كښے قرات كيږى.نو «أخبرنا» به وائى.اوكه قارى يواځے وى.نوهغه به «أخبرنى» وائى.ددے طريقو التزام مناسب دے.(٢)

باقى پاتے شوه دا خبره چه په دے دواړو كښے آيا مساوات دے يا يو ته په بل باندے فضيلت حاصل دے؟ نو ددے بحث به انشاءالله وړاندے په كتاب العلم كښے راشى.

الحميدى: دا دامام بخارى رحمه الله استاذ ابوبكرعبدالله بن الزبيربن عيسى القرشى الاسدى الحميدى المكى دے.دوى دامام شافعى رحمه الله د هم عصر سره سره دحديث په دطلب ملگرے هم دے.دامام شافعى رحمه الله نه دوى د فقه علم حاصل كړے وو.اوهغوى سره ئے د مصر سفر كړے وو.اوبيا چه كله هغوى وفات شو.نومكے معظمے ته واپس راغلو.د دوى وفات په كال ٢١٩هـ

---

(١) اوگورئ ايضاح البخارى (١٥. ٥٢)_

(٢) اوگورئ نزهة النظر فى توضيح نخبة الفكر(ص.١١٧. ١١٨) وقفوا الأثر فى صفو علوم الأثر(ص.١١٢)

كښې شوې وو (۱) ددوی په تصانيفو کښې «مسند الحميدی» زيات مشهور دے. او د علامه حبيب الرحمن اعظمی رحمه الله د تحقيق سره په دوو جلدونو کښې شائع شوې دے.

ددے نه علاوه يو «حميدی» بل هم دے. اود هغوی نوم «ابوعبدالله محمد بن ابی النصر فتوح الحميدی الاندلسی» دے. دے داولنی حميدی نه روستو دے. د دوی کتاب «الجمع بين الصحيحين» مشهور دے. په هغے کښې دوی د صحيحينو احاديث جمع کړی دی. ددوی وفات په ۴۸۸ﻫ کښې شوے دے. (۲)

يوه نکته دامام بخاری رحمه الله هم عجيبه اشارات وی. دلته کښې هم يوه عجيبه لطيفه ده. هغه دا چه امام بخاری رحمه الله دټولونه وړاندے دامام حميدی رحمه الله روايت ذکر کړلو. اودوی قريشی دے. اود رسول الله ﷺ ارشاد دے. «قدموا قريشاً» (۳) دغه شان نبی ﷺ فرمائيلی دی «الأئمة من قريش» (۴) لکه چه امام بخاری رحمه الله دا روايات د نظر وړاندے ساتلی دی. اودخپل استاذ حميدی رحمه الله نه ئے د کتاب شروع اوکړله.

بيا دوی مکی هم دی. لکه چه د دوی شيخ سفيان بن عيينه رحمه الله چه مکی دے. د دے روايت نه پس دويم روايت د «عبدالله بن يوسف أخبرنا مالك» په سند سره مروی دے. اوامام مالك رحمه الله مدنی دے. چونکه اسلام په مکه کښې راغلے وو. اوپه مدينه منوره کښې ښکاره شوے وو. ابتداء ئے د مکے مکرمے نه شوے وه. اوترقی ئے په مدينه منوره کښې شوے وه. لکه چه د وحی اولنے منزل مکه او دويم مدينه منوره ده. نوځکه ئے اولنے منزل مکه مکرمه او دويم منزل مدينه منوره ده. نوځکه ئے اولنے روايت دمکی استاذانو اودويم روايت دمدنی استاذانونه ذکر کړلو

بيا چه امام بخاری رحمه الله په خپل کتاب کښې دټولو نه اولنے سند کوم ذکر کړے دے. په هغے کښے ددوی استاذ امام حميدی دے. اودکتاب په آخری سند کښې د دوی استاذ احمدبن اشکاب... دے. د دواړو په نومونوکښے حمد واقع دے. په دے کښې دے طرف ته اشاره ده. چه دامام بخاری رحمه الله په دے کتاب کښې داول نه واخله ترآخره پورے هر څيز هم محمود دے. دغه شان دے طرف هم اشاره ده. چه انسان ته په خپل ټول ژوند کښې دالله تعالی په حمد اوثنا

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱۰/۱)_

(۲) اوګورئ کشف الظنون (۵۹۹/۱)_

(۳) رواه الطبرانی وفيه ابومعشروحديثه حسن. وبقية رجاله رجال الصحيح. قاله الهيثمی أنظرمجمع الزوائد (۲۵/۱۰) کتاب المناقب باب فضائل قريش وانظر أيضاً التخليص الخبير. (۳۶/۲) کتاب صلاة الجمعة رقم. ۵۷۹)

(۴) رواه احمد فی مسنده (۱۲۹/۳. ۱۸۳) من حديث أنس بن مالك رضي الله عنه)_

كښې مشغول وى.تردې چه منتها ئې په جنت اوشى.كوم چه ((دارالحمد)) دے هلته به خلق ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ﴾ وائى.(۱)

قوله حدثنا سفيان :دا سفيان بن عيينه بن ميمون .ابومحمد الكوفى رحمه الله دے. ددوى وفات په ۱۹۸ھ كښې شوے وو.(۲)

په دے نوم دويم بزرګ سفيان بن سعيد بن مسروق ثورى رحمه الله دے.هغه د دوى نه وړاندے او ددوى استاذ دے.دهغوى وفات په ۱٦۱ھ كښې شوے دے.(۳)

قوله حدثنا يحيى بن سعيد الانصاري : دا يحيى بن سعيد بن قيس بن عمرو الانصارى المدنى دے.د دوى قرنيكه قيس بن عمروصحابى رضي الله عنه وو اودوى په خپله په وړو تابعينو رحمهم الله كښې دے.(۴)دابوذر په نسخه كښې دلته د ((حدثنا)) په ځائے ((عن يحيى...))دے.(۵)

قوله اخبرني محمد بن ابراهيم التيمي رحمه الله: محمدبن ابراهيم بن حارث بن خالد تيمى .د اوساط تابعينو رحمهم الله كښې د دوى شمار كيږى.(۶)

قوله سمع علقمة بن وقاص الليثي :دے په كبارو تابعينو رحمهم الله كښې دے تردے چه بعضے حضراتو صحابى رضي الله عنه ګرځولے دے.خودا خبره ټيک نه ده.صحيح دا ده.چه دوى په كبار تابعينو رحمهم الله كښې دى.(۷)

ددے حديث په لطائفو كښې يوه لطيفه دا هم ده.چه په دے كښې درے تابعيان مسلسل راغلى دى.اوكه دعلقمه رحمه الله صحابيت ثابت شى.نوبيا به په كښې دوه تابعيان اودوه صحابيان شى.((تابعى عن تابعى))او((صحابى عن صحابى))(۸)

يوه بله لطيفه په دے سند كښې دا ده.چه امام بخارى رحمه الله په دے ځائے كښې هغه ټول الفاظ استعمال كړى دى.كوم چه په محدثينو كښې رائج دى.يعنى ((تحديث)) ((اخبار)) او ((سماع)) او ((عنعنه)) البته دا ده.چه دا عنعنه د ابوذر رحمه الله د روايت مطابق ده.(۱)

---

(۱) ﴿وَاٰخِرُ دَعْوٰىهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ﴾ يونس: ۱۰)_

(۲) اوګورئ عمدة القارى (۱/۶۷)_

(۳) اوګورئ خلاصة الخزرجى (ص.۱٤۵)_

(۴) فتح البارى (۱/۱۰)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶) پورتنئ حواله)_

(۷) پورتنئ حواله)_

(۸) پورتنئ حواله)

قوله سمعت عمربن الخطاب رضی الله عنه: دوی په خلفاء راشدینو رضی الله عنهم کښې دویم خلیفه امیرالمومنین عمربن الخطاب رضی الله عنه دے چه عشره مبشره (یعنی هغه لس خوش قسمته حضرات چاته چه په یومجلس کښې د رسول الله صلی الله علیه وسلم د طرفه دجنت زیرے ملاؤ شوے دے) کښې دے. د دوی مناقب او فضائل بے شمیره دی. (۲)

آیا دامام بخاري رحمه الله په نیز د صحت حدیث دپاره

په هره طبقه کښې د دوو راویانو وجود ضروري دی؟

امام حاکم رحمه الله فرمانیلی دی. چه امام بخاري رحمه الله په خپل صحیح کښې کوم روایت نقل کوی نو دا خیال ساتی چه دا غریب نه وی. یعنی چه په دے کښې په څه مرحله کښې هم تفرد د راوی نه وی راغلے بلکه په هره طبقه کښې کم ازکم دوه راویان ضرور وی. نودا ضروري گڼړی. (۳)

خودا دامام بخاري رحمه الله اولنے روایت دے. هم ددے نه دامام حاکم رحمه الله د خیال تردید کیږی. ځکه چه په دے کښې د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه نقل کولو کښې حضرت عمر فاروق رضی الله عنه متفرد دے. اوحضرت عمر رضی الله عنه نه په نقل کولو کښې حضرت علقمة بن وقاص رحمه الله متفرد دے. اوددوی نه محمد بن ابراهیم روایت کوی. دے هم متفرد دے. بیا یحیی بن سعید دخپل استاذ محمد بن ابراهیم رحمه الله نه په روایت کولو کښې متفرد دے. البته د یحیی بن سعید نه پس په دے کښې د راویانو کثرت پیدا شوے دے.

ددے وجې علامه حازمي رحمه الله اوحافظ محمدبن طاهرمقدسي رحمه الله نه علاوه نورو ډیرو محققینو دحاکم رحمه الله قول رد کړے دے. علامه حازمي رحمه الله خو په «شروط الأئمة الخمسة» کښې د ډیرو مثالونو په ذریعه دا ښکاره کړے ده. چه دا شرط مقبول نه دے. (۴)

په بخاري کښې داولني حدیث پشان ددے آخری حدیث «کلمتان حبیبتان إلى الرحمن، ثقیلتان في المیزان، خفیفتان على اللسان، سبحان الله وبحمده سبحان الله العظیم» هم غریب دے. حالانکه تاسو پیژنئ چه دبخاري شریف په تصنیف کښې امام بخاري رحمه الله څومره اهتمام کړے دے. بیا خاص کرددے په اولني اوآخري حدیث کښې به ئے څومره اهتمام کړی وی. ددے باوجود دا وئیل چه امام بخاري رحمه الله غریب روایت نه نقل کوی. بیخي غلطه خبره ده.

ددے ځائے نه یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه په سند کښې دغرابت وجود د حدیث د صحت دپاره نقصاني نه دے. یوحدیث دغرابت سره صحیح هم کیدے شي.

یوه لطیفه بیا دلته یوه عجیبه لطیفه دا ده. چه د راوی تصریح دا ده چه دحضرت عمر رضی الله عنه نه دا روایت دوی د منبر دپاسه اوریدلے دے. اګرچه دلته ددے خبرے صراحت نشته. چه نبی صلی الله علیه وسلم

---

(۱) اوګورئ پورتنئ حواله

(۲) ددوی د حالاتو دپاره اوګورئ الإصابة (۲/ ۵۱۸، ۵۱۹)

(۳) اوګورئ شروط الأئمة الستة للمقدسي. (ص.۱۷) وشروط الأئمة الخمسة للحازمي رحمه الله (ص.۷۳)

(۴) اوګورئ شروط الأئمة الخمسة للحازمي رحمه الله (۷۵تا ۷۷)

هم د منبر دپاسه دا حديث اورولے وو خوامام بخاري رحمه الله دا روايت په خپل كتاب كښے په مختلفو ځايونو كښے نقل كړے دے.«كتاب الحيل باب في ترك الحيل» كښے ئے تصريح كړے ده.چه حضرت عمر رضي الله عنه خطبه وركوله اودا حديث ئے بيان كړے وو.«سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: ياأيها الناس...»

دلته كښے د«ياأيها الناس» عنوان په دےخبره دلالت كوى.چه نبى كريم صلى الله عليه وسلم په مجمع كښے دا حديث بيان كړے دے.خو ددے باوجود د نبى صلى الله عليه وسلم نه په حديث نقل كولو كښے حضرت عمر رضي الله عنه متفرد دے.(۱)

بيا حضرت عمر رضي الله عنه په خپله په منبر دپاسه دا حديث بيانوى.خو ددوى نه روايت كونكے صرف علقمة رحمه الله دے.بيا دهغوى نه په روايت كولو كښے محمد بن ابراهيم تيمى متفرد دے. او په آخر كښے يحيى بن سعيد رحمه الله هم متفرد دے. په دے حديث كښے په تفرد باندے امام ترمذى، نسائى، بزار، ابن السكن، حمزة الكنانى رحمهم الله وغيره ډيرو حضراتو رحمهم الله تصريح كړې ده.(۲)

تردے چه علامه خطابى رحمه الله فرمائى.«ولا أعلم خلافاً بين أهل الحديث في أن هذا الخبر لم يصح مسنداً عن النبي صلى الله عليه وسلم إلا من رواية عمر بن الخطاب رضي الله عنه»(۳)

بيا بعضے حضراتو دا حديث متواتر ګرځولے دے.خوصحيح دا ده.چه دا متواتر نه دے.البته متواتر معنوى دے.ځكه چه نيت اوددے په اهميت كښے ګڼراحاديث مروى دى.(۴)

البته د يحيى به سعيد رحمه الله نه پس په دے كښے تواتر پيدا شوے دے.حافظ محمدبن على بن سعيد النقاش رحمه الله وائى.چه د يحيى نه دا روايت په دوه نيم سوه سندونو سره مروى دے. حافظ ابوالقاسم ابن منده رحمه الله د درے سوو نه زيات نومونه شمارلى دى.دحافظ ابواسماعيل انصارى نه مروى دى.دوى فرمائى.چه ما داحديث د يحيى بن سعيد داووه سوو شاګردانو نه ليكلے دے.(۵)

---

(۱) يعنى په صحت سره د بل چا نه مروى نه دے.البته څه معلول طرق دارقطنى رحمه الله اوابن منده رحمه الله وغيره ذكر كړى دى.چه دهغے په رڼا كښے دا حديث دحضرت عمر رضي الله عنه نه علاوه د څو نورو حضراتو نه هم مروى دے.اوګورئ فتح البارى (۱۱/۱) وأعلام الحديث للخطابى (۱۱۱/۱)_

(۲) فتح البارى(۱۱/۱)

(۳) أعلام الحديث للخطابى رحمه الله تحقيق الدكتور محمدبن سعد بن عبدالرحمن آل سعود (۱۱۰/۱) الطبعة الأولى ۱۴۰۹ه المطابق ۱۹۸۸م_

(۴) دتفصل دپاره اوګورئ فتح البارى (۱۱/۱)_

(۵) پورتنئ حواله)_

خوحافظ ابن حجر رحمه الله دا تعداد لرے کړخولے دے فرمائی ما چه د طلب حدیث د زمانے نه واخله تراوسه پورے ددے د طرقو کومه تتبع کړے ده نو دهغے په نتیجه کښے ماته سل طرق هم نه دی برابر شوی (١) نودا به په مبالغه باندے محمول وی.

خودا خبره دے په ذهن کښے وی چه «من حفظ حجة على من لم یحفظ» حافظ رحمه الله ته د نه ملاویدو مطلب دا نشی کیدے چه د نورو طرقو وجود نشته بلکه ممکن ده چه طرق موجود وی خو حافظ رحمه الله ته نه وی ملاو شوے خکه چه ډیر کتابونه دحافظ رحمه الله دزمانے نه وړاندے ضائع شوی وو دغه ډیر کتابونه داسے هم وو کوم چه ضائع شوے نه وو خوحافظ رحمه الله ته نه وو رسیدلے والله اعلم

دحدیث د ترجمة الباب سره مطابقت په حدیث کښے به تاسو محسوس کړے وی چه امام بخاری رحمه الله پوره حدیث نه دے نقل کړے «فمن کانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله» دا حصه دلته دحدیث نه غائبه ده دا بحث به انشاء الله تعالی وړاندے راشی چه دا حصه ئے دلته ولے ذکر نکړه.؟

دلته قابل توجه خبره دا ده چه په دےحدیث کښے د ..وحی.. یا .بدء الوحی.. څه ذکر نشته نه خو ددے د «کیف کان بدء الوحی» سره څه ربط په پوهه کښے راځی او نه ددے د آیت «إنا أوحینا...» سره څه تعلق معلومیږی نو بیا امام بخاری رحمه الله دا دلته ولے ذکر کړلو په دے باره کښے څو توجیهات منقول دی.

(١) بعضے حضرات فرمائی چه دا حدیث امام بخاری رحمه الله دلته د خطبه په طور سره ذکرکړلو. خکه چه حضرت عمر رضي الله عنه دا په منبر دپاره د خطبے په دوران کښے بیان کړے وو. نوځکه امام بخاری رحمه الله دا دخپل کتاب خطبه جوړه کړه.(٢)

خوښکاره ده چه دا جواب تسلی بخش نه دے خکه که چرته خطبه جوړول ئے مقصود وو نود ..باب.. نه وړاندے به ئے ذکر کړے وو خکه چه کتاب خو د «باب کیف کان بدء الوحی...» نه شروع دے داکومه طریقه ده چه کتاب دے شروع کړے شی اوخطبه روستو راوړلے شی؟!

(٢) بعضے حضراتو فرمائیلی دی چه امام بخاری رحمه الله په اصل کښے د تصحیح نیت طرف ته اشاره کول غواړی او ددے مقصد دا دے چه لوستونکو له پکار دی چه په شروع کښے خپل نیت صحیح کړی.(٣)

خودا خبره هم محل نظر ده خکه چه داصلاح نیت اوتصحیح نیت دپاره ضروری ده چه دا هم د باب نه وړاندے وی مشکاة شریف تاسو ونیلے دے چه هلته د ..کتاب الایمان.. شروع کولو نه وړاندے ئے دا حدیث راوړے دے دلته کښے هم که دوی د باب نه وړاندے «إنما الأعمال

---

(١) یورتنی حواله)_
(٢) تقریر بخاری (١ / ٧٧)_
(٣) یورتنی حواله)_

بالنيات» حديث ذكر كړے وو.نومونږ دا ونيلي شو چه داصلاح نيت دپاره يا د خطبے په طور نے دا ذكر كړے دے.

() دريم جواب كوم چه يو لطيف جواب دے دا دے چه په حديث كښے ذكرد ،،هجرت،، دے اوپه ترجمه كښے ذكرد ،،بدءالوحي،، دے.څكه چه په حديث كښے «انما الأعمال بالنيات وانما لامرئ ما نوى، فمن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه» دے اوپه ترجمة الباب كښے دى.«باب كيف كان بدء الوحي...» اوس مونږ ته په هجرت كښے غور كول پكار دى.

د ،،هجرت،، معنى ده.د يو ځائے نه بل ځائے ته منتقل كيدل.اوشرعي معنى ددے ده د معصيت نه طاعت طرف ته تلل.په حديث كښے دى.«المهاجر من هجر مانهى الله عنه»(۱) الله تعالى چه كوم څيزونو نه منع كړے ده.هغه پريخودل ،،هجرت،، دے اوپريخودنكے ،،مهاجر،، دے.

د مكے معظمے نه چه مدينے منورے ته چه هجرت فرض كړے شوے دے.دا ددے وجه چه په مكه كښے قيام په هغه وخت كښے په معصيت كښے شمارلے شو.نوهغه پريخودل اومدينے منورے ته منتقل كيدل لازمي شوى وو.

دهجرت دا معنى چه په پوهه كښے راغله.نو اوس پوهه شئ:چه هجرت دوه دى.

يوهجرت هغه دے.چه كوم چه نبي ﷺ د مكے نه غار حراء ته كړے وو.دهغے سلسله تقريباً شپږ مياشتے جارى وه.دوى به دعبادت دپاره خپل كور پريخودلو.اوغار حراء ته به ئے تشريف اوړلو..هلته به څو څو ورځے د نبي ﷺ قيام وو.كله چه به ورسره توښه ختمه شوه.نوحضرت خديجے ﷞ به ورته توښه اوړله.

دويم هجرت هغه دے.كوم چه نبي ﷺ د مكے نه مدينے طرف ته كړے وو.اولنے هجرت د نزول وحي اوهدايت وحي ذريعه اوګرځيدله.اودويم هجرت د ظهور وحي اوغلبه وحي ذريعه اوګرځيدله.

دلته كښے امام بخاري رحمه الله ترجمه د ،،بدايت،، قائمه كړه.اود ،،هجرت،، حديث ئے نقل كړلو.دے خبرے ته داشارے كولو دپاره چه د ،،بدايت،، وحي ذريعه هغه هجرت دے.كوم چه نبي ﷺ د كور نه غار حرا طرف ته كړے وو اوس په مناسبت كښے څه پټوالے پاتے نشو.څكه چه ترجمه د ،،بدايت وحي،، قائمه شوے دے.اوپه دے كښے دهجرت د حديث ذكر شوے دے.كوم چه د بدء الوحي سبب دے.(۲)

() علامه انورشاه كشميرى رحمه الله فرمائي.چه د عمل دوه طرفه وى يو ،،ورود من الله،، يعنى د الله تعالى د طرفه مكلف ګرځول.اوبل دمكلف د طرفه ددے صدور.

---

(۱) صحيح بخاري كتاب الإمارة باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده رقم: ۱۰_

(۲) اوګورئ امدادالباري (۴۳۲/۲)_

اول خیز یعنی داعمالو ورود اود الله د طرفه دبندګانو مکلف جوړول.دا د وحي په ذریعه کیږی.چه فلانے عمل په تاباندے واجب شوے دے.ددے کول لازمی دی.اوفلانے عمل په تاباندے ممنوع اوحرام ګرځولے شوے دے.اوچه افعال د مکلفینو نه صادریږی.نو ددے دپاره د نیت ضرورت وی.چه مونځ کوی.نو نیت لازمی دے.چه زکاة ورکوی.نو نیت لازمی دے.دغه شان د روژے اود نورو عبادات محضه حال دے.

معلومه شوه.چه ورود دعمل په ذریعه دوحي وی.او صدور د عمل په ذریعه د نیت . نو په ترجمة الباب کښے دوحي ذکر دے.او په حدیث کښے دنیت.وحي د عمل اول طرف دے.او نیت ئے بل طرف دے.یعنی چه ترڅو پورے د وحي راهنمائی نه وی.نود څه نیک عمل نه واقف کیدل ممکن نه دی.اوچه ترڅو پورے د دغه عمل

د کولو په وخت کښےنیت صحیح نه وی.نوهغه عمل به ناقابل قبول اوناقابل اعتبار وی.

اوس دترجمة الباب سره دحدیث مناسبت بالکل ښکاره شو.ځکه چه په ترجمة الباب کښے د وحي ذکر دے.کوم چه د ورود اعمال مبدا ده.اوپه حدیث کښے د نیت ذکر دے.کوم چه د صدور اعمال مبدا ده.دعمل صدور دنیت په ذریعه وی.اوددے ورود دوحي په ذریعه وی. نومناسبت ښکاره شو.(١)

() بعضے حضرات فرمائی.چه ددے حدیث د ترجمة الباب داولنی جزء «کیف کان بدء الوحی» سره مناسبت نشته.بلکه ددے د دویم جزء یعنی قرآنی آیت «انا أوحینا...»سره مناسبت دے. دا مناسبت په دے طریقه دے.چه ددے حدیث په ذریعه امام بخاری رحمه الله د یوے داسے وحي مثال پیش کړلو. کومه چه ټولو پیغمبرانو علیهم السلام ته شوے وه. او هغه ده د نیت د تصحیح وحي.د کومے چه ټولو انبیاؤ ته تلقین شوے وو.(٢)

() یوه توجیه دا کړے شوے ده.چه دا کتاب د وحي السنة دپاره وضع شوے دے.ځکه امام بخاری د ،،بدءالوحي،، نه ددے ابتداء اوکړله.بیا چونکه په وحي کښے د اعمال شرعیه بیان کیږی.نوځکه د ،،حدیث اعمال،، نه شروع اوشوه.(٣)

() یوه توجیه دا شوے ده.چه لکه څنګه وحي داسرار الهیه نه یو راز دے.چه الله تعالی ددے دپاره خپل خاص بندګان غوره کوی﴿ اَللّٰهُ اَعۡلَمُ حَیۡثُ یَجۡعَلُ رِسٰلَتَهٗ ﴾ (٤) او ﴿ اَللّٰهُ یَصۡطَفِیۡ مِنَ الۡمَلٰٓئِکَةِ رُسُلًا وَّمِنَ النَّاسِ ﴾ (٥) دغه شان دنیت اخلاص هم دالله تعالی د اسرارو نه یو راز دے.ددے دپاره هم د زړونو انتخاب کیږی.نولکه څنګه چه الله تعالی خپلو منتخبو بندګانو

---

(١) اوګوری: (١/١٣) وجه مناسبة الحدیث مع الترجمة)_

(٢) امدادالباری (٢/٤٣٢)_

(٣) فتح الباری (١/١١)_

(٤) سورة أنعام:١٢٤)_

(٥) سورة حج:٧٥)_

نه کوی.دغه شان اخلاص هم خپلو خوښو بندګانو ته ورکوی.په دے طریقه د ..وحی..د ترجمے د «الاخلاص فی العمل» حدیث سره مناسبت پیدا شو.

() یوه توجیه دا هم ده.چه لکه څنګه د وحی په ذریعه انشراح صدر حاصلیږی.علوم ربانی .اسرارالهی،حقائق الهیه څرګندیږی.دغه شان داخلاص په وجه شرح صدر نصیب کیږی.اود علومو او معارفو چینے روانیږی.لکه چه په حدیث کښے راغلی دی .«ما أخلص عبدلله أربعین صباحا إلا ظهرت ینابیع الحکمة من قلبه علی لسانه» (۱) لکه چه ترجمه د وحی وه اوحدیث د اخلاص او په دواړو کښے مناسبت موجود دے.

() یوه توجیه دا هم ممکنه ده.چه په اصل کښے وحی کیږی.دعمل دپاره اود عمل د صحت اوقبولیت دپاره نیت شرط دے.لکه چه په ترجمه کښے د وحی ذکر دے. کومه چه د اعمالو د بیان دپاره وی.اوپه حدیث کښے دهغه اخلاص اونیت ذکر دے .کوم چه دعمل دصحت دپاره شرط دے.په دے طریقه په دواړو کښے مناسبت پیدا شو.

د حضرت شیخ الهند رحمه الله توجیه () حضرت شیخ الهند رحمه الله د مناسبت په باره کښے عجیبه خبره کړے ده.فرمائی.چه دا خبره خو معلومه ده.چه په وحی تشریعی او نبوت باندے کوم کسان فائز کولی شی. هغه دالله تعالی منتخب بندګان وی. ﴿اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ﴾ (۲)او﴿اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ﴾(۳) نو نبوت یوه عهده ده.څه ډګری نه ده.عهده خو مالك چه چاته ورکوی.هغه ته ملاویږی.خو ډګری هرکس محنت اومشقت کوی اودحاصلولو کوشش ئے کوی.

منصب وهبی وی.اوډګری کسبی.داسے کیږی.چه ډیرو کسانو یوه ډګری حاصله کړے وی. خوعهده په هغوی کښے یو ته ملاویږی.کمشنر سره چه کومه ډګری وی د هغے وجود د نورو سره هم ممکن دے.خو دکمشنرئ عهده صرف یو ته ورکولے شی .هریو ته نه.

دغه شان نبوت هم یو ډیر لوئے منصب اوعهده ده.کومه چه په زیات عبادت او ریاضت سره نه حاصلیږی.نود معتزلة اومتنبی قادیان دا خیال چه نبوت کسبی څیز دے .دا بالکل غلط دے.ددے تکذیب ذکر شوی نصوص کوی.

نو بیا چه لکه څنګه په دے کښے شك نشته.چه نبوت وهبی څیز دے.نو بیا په دے کښے هم شك نشته.چه کوم کس ته الله تعالی نبوت ورکوی.نو په هغه کښے صفات حمیده اوکمالات انسانیه په اعلی او اوچته درجه وی.یو خسیس اوبےکاره کس پیغمبر نشی جوړیدے.چاته چه دا منصب ملاویږی.په هغه کښے به دانسانیت داسے اعلی کمالات وی.چه دهغوئ په مقابله کښے به دنورو هیڅ حیثیت نه وی.

---

(۱) الدرالمنثور (۲/۲۳۷) تحت تفسیر قوله تعالی:﴿أَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ﴾_

(۲) سورة حج:۷۵)_

(۳) سورة أنعام:۱۲٤)_

سرورکنات رسول الله ﷺ الله تعالى په نبوت باندے سرفراز کړے دے او د ختم نبوت تاج نے د دوی په سر باندے کیخودے دے د نبی ﷺ دیانت او شرافت د مسلمانو نه وو د دوی د صداقت او امانت په وجه به هرکس د دوی احترام کولو خوچه کله دوی دتوحید دعوت ورکړلو هم هغه خلق اودوی د خپل خاندان خلق د دوی دشمنانان جوړ شول.دوی ته به نے سخت تکلیفونه ورکول دوی به نے په لارو کوڅو کښے آزارول په ګنړه او ځان به نے ورته تکلیفونه رسول د دوی په عبادت کښے به نے رکاوټونه پیدا کول او د دوی په دعوت الی التوحید کښے به نے خنډان پیدا کول.

نبی ﷺ چه د قریشو دتکلیفونو نه تنګ شو چه طائف ته لاړلو.هلته کښے دوی خلقو ته دعوت ورکړلو.نو په ویښو کښے رنګ بنګ کړے شو.تردےچه حضرت جبرئیل ﷺ راغلو او عرض نے اوکړلو چه ستا ټول معاملات الله تعالی اوری اووینی دا د غرونو فرښته ما سره تاسو ته راغلے ده.تاسو ورته حکم ورکړئ بیا «ملك الجبال» عرض اوکړلو یا رسول الله الله تعالی زه تاسو ته رالیږلے یم.تاسو حکم اوکړئ.که تاسو غواړئ.نو زه به د دواړو غرونو په مینځ کښے دوی چیخنړے کړم.

نبی ﷺ د ډیر لوئے شفقت مظاهره اوکړله.اودهغوی د نیست نابود کولو اجازت نے ورنکړلو.(۱) بیا نے مکے مکرمے ته تشریف یوړلو.او بیا نے دهغه ځائے نه مدینے منورے ته هجرت اوکړلو.په دے ټوله موده کښے د دوی په ژبه مبارکه باندے د شکایت یوحرف هم نه دے راغلے.د دوی د عزت،جان اومال دشمنانانو به هر وخت دوی ته تکلیفونه ورکول.خو دوی صبر اوتحمل اختیار کړے وو.

مدینے منورے ته دهجرت کولو نه پس د جنګونو سلسله شروع شوه.اوهر وخت به هنګامی حالت وو.خود مکے د فتحے په موقع چه کله نبی ﷺ خپل دغه دشمن مغلوبه کړلو اوپه مکه مکرمه کښے د دوی حکومت قائم شو.نود قریشو یو یو سردار دوی ته مخامخ په یو قطار کښے اودریدل.اودوی ته په هغوی باندے پوره قدرت حاصل شو.په دغه وخت کښے نبی ﷺ اوفرمائیل.﴿لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ اذهبوا فأنتم الطلقاء﴾ (۲) دنبی کریم ﷺ د خلق عظیم ددے نه زیات به څه ثبوت کیدے شی اوهغه به څومره عظیم الشان اخلاص وی.چه دهغے په نتیجه کښے دا رحمت اوشفقت ښکاره شو.ددے اخلاص اندازه لګول زمونږ د وس نه بهر ده.

خلاصه دا چه بیشکه نبوت وهبی وی د کسب په دے کښے څه دخل نه وی خوچه چاته نبوت ورکولے شی.نو پکار ده.چه په هغه کښے دکمال اعلی صفتونه موجود وی بیا دا دیاد ساتلو خبره ده.چه په صفاتو او کمالاتو کښے د ټولو نه اوچت صفت او دټولو نه لوئے کمال "اخلاص" دے.کوم چه په نبی ﷺ کښے علی وجه الکمال موجود وو.

---

(۱) اوګورئ پوره واقعه دپاره (البداية والنهاية (۲/۱۳۷)_

(۲) اوګورئ زادالمعاد مع تعليقات (۳/۴۰۸) فصل فی الفتح الأعظم)_

امام بخاری رحمه الله د دے عبارت په ذريعه دے خبرے ته اشاره کوی چه رسول الله ﷺ ته کومه وحی رالیږلے شوے وه اوکوم نبوت چه دوی ته ورکړے شوے وو دا خکه چه په دوی کښے نیت حسنه او اخلاص په اعلیٰ درجه موجود وو په روایت کښے دی «انما الأعمال بالنیات» کښے د دے اخلاص په اهمیت باندے زور ورکولے شی او د دے د حاصلولو تلقین ورته کولے شی لکه چه امام بخاری رحمه الله دا عبارت راوړلو نو په اصل کښے دا خودل غواړی چه په نبوت اواخلاص کښے نزدے او ژور تعلق دے کوم سړے چه نبی جوړول وی نوپه هغے کښے اخلاص په کامله درجه پکار دے په دے طریقه د حدیث دترجمة الباب سره ربط ښکاره کیږی (۱)

وحدیث «انما الاعمال بالنیات» اهمیت امام بخاری رحمه الله دټولو نه وړاندے دا حدیث ذکر کړلو خکه چه د علماء اسلام په نیز د دے روایت صحت، عظمت، او جلالت متفق علیه دے حضرات علماء کرامو رحمهم الله فرمائیلی دی چه دا حدیث په هغه احادیثو کښے شامل دے په کوموباندے چه داسلام دارومدار دے (۲)

امام عبد الرحمن بن مهدی رحمه الله فرمائی «من أراد أن یصنف کتاباً فلیبتدئ بهذا الحدیث» (۳)

امام خطابی رحمه الله فرمائی «صدر أبوعبدالله کتابه بحدیث النیة، وافتتح کلامه به، وهو حدیث کان المتقدمون من شیوخنا رحمهم الله یستحبون تقدیم أمام کل شئ ینشأ ویبتدأ من أمور الدین لعموم الحاجة إلیه فی جمیع أنواعها ودخوله فی کل باب من أبوابها» (۴)

امام شافعی رحمه الله فرمائی «إن هذا الحدیث یدخل فیه نصف العلم» د دے توجیه دا ده چه داعمالو تعلق به یا جوارحو سره وی اویازړه سره که جوارحو سره متعلق وی نو بدنی عبادات اوکه زړه سره تعلق ساتی نوقلبی عبادات ورته وائی اوښکاره ده چه دنیت تعلق د زړه سره وی (۵)

دامام شافعی رحمه الله نه علاوه د نورو حضراتو نه هم دا منقول دی چه دا حدیث «ثلث العلم» دے د دے توجیه امام بیهقی دا فرمائی چه دبنده عمل به یا د جوارحو سره متعلق وی یا ژبے سره او یا د زړه سره اود قلب عمل نیت دے اودا ثلث دے (۶)

امام ابوداود رحمه الله فرمائی داسلام دارومدار په څلور احادیثو دے (۷)

---

(۱) امدادالباری (۲/۴۳۵)_

(۲) کتاب الأذکارالنواویة بشرح الفتوحات الربانیة (۱/۶۳) فصل فی الأمر بالإخلاص)_

(۳) کتاب الأذکار(۱/۶۶)_

(۴) أعلام الحدیث للخطابی رحمه الله (۱/۱۰۶) آخر مقدمة المؤلف)_

(۵) الفتوحات الربانیة علی الأذکارالنواویة(۱/۶۳)_

(۶) پورتنئ حواله)_

(۷) اوگورئ الفتوحات الربانیة (۱/۶۴) وعمدة القاری (۱/۲۲) خوپه عمدة القاری کښے د څلورم حدیث ((أزهد فی الدنیا..)) په ځائے ((لایکون المؤمن مؤمناً حتی یرضی لأخیه ما یرضی لنفسه)) ذکردے

① ((إنما الأعمال بالنيات))

② ((من حسن إسلام المرء تركه مالا يعنيه))(۱)

③ ((الحلال بين والحرام بين..))(۲)

④ ((أزهد فى الدنيا يحبك الله..))(۳)

دا خبره طاهربن مفوز رحمه الله په نظم كښے بيان كړے ده.

عمدة الدين عندنا كلمات أربع من كلام خير البرية

أتق الشبهات،،و،،ازهد،،و،،دع مالايعنيك،،و،،اعملن بنية،،(۴)

امام احمد رحمه الله فرمائى چه اصول داسلام په درے احاديثو باندے دى.

① ((إنما الأعمال بالنيات)) ② ((الحلال بين والحلام بين..))

③ ((من أحدث فى أمرنا هذا ماليس منه فهورد))(۵)

دحديث شان ورود: امام طبرانى په صحيح سنده سره دحضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه نه ددے حديث شان ورود ذكر كړے دے چه په مونږ كښے يو كس ام قيس نومے ښځے ته د نكاح پيغام اوليږلو.نوهغے ورته شرط اولګولو.چه هجرت اوكړه.نو نكاح به درسره اوكړم. دے كس مدينے منورے ته هجرت اوكړلو.اوهغه ښځے سره ئے نكاح اوكړه.مونږ به هغه ته ,,مهاجر ام قيس،، وئيل.(۶) نبى صلى الله عليه وسلم ته چه كله دا خبره اورسيدله.نودا حديث ئے اوفرمائيل.

---

(۱) أخرجه الترمذى فى جامعه فى كتاب الزهد باب (بلاترجمة)) بعد باب فيمن تكلم بكلمة يضحك بها الناس رقم ۲۳۱۷ وابن ماجة فى كتاب الفتن باب كف اللسان فى الفتنة رقم ۳۹۷۶)_

(۲) أخرجه البخارى فى صحيحه فى كتاب الإيمان باب فضل من إستبرأ لدينه رقم ۵۲. وفى كتاب المساقاة باب الحلال بين والحرام بين وبينهما مشتبهات رقم ۲۰۵۱. ومسلم فى صحيحه فى كتاب المساقاة باب أخذ الحلال وترك الشبهات رقم (۱۵۹۹) والنسائى فى سننه فى كتاب البيوع باب إجتناب الشبهات فى الكسب والترمذى فى جامعه فى كتاب البيوع باب ماجآء فى ترك الشبهات رقم (۱۲۰۵) وابن ماجة فى سننه فى كتاب الفتن باب الوقوف عند الشبهات (۳۹۸٤)_

(۳) أخرجه ابن ماجه فى سننه فى كتاب الزهد باب الزهد فى الدنيا رقم ٤۱۰۲)_

(۴) عمدة القارى (۱/۲۲) والفتوحات الربانية (۱/٦٤)_

(۵) أخرجه البخارى فى صحيحه فى كتاب الصلح باب إذا إصطلحوا على صلح جور مردود رقم(۲٦۹۷) ومسلم فى صحيحه فى كتاب الأقضية باب نقض الأحكام الباطلة ورد محدثات الأمور رقم (۱۷۱۸) وابوداود فى سننه فى كتاب السنة باب لزوم السنة رقم ٤٦۰٦. وابن ماجه فى سننه فى المقدمة باب تعظيم حديث رسول الله والتغليظ على من عارضه رقم ۱٤)_

(۶) اوګورئ عمدة القارى (۱/۲۸) بيان السبب والمورد)_

يو اشكال او دهغې جواب دلته يو اشكال دا كيږي چه حضرت ابوطلحه رضي الله عنه چه حضرت ام سليم رضي الله عنها (دحضرت انس رضي الله عنه مور) ته دنكاح دپاره اووئيل نوحضرت ام سليم رضي الله عنها ورسره شرط لګولے وو چه ايمان راوړه نونكاح به درسره اوكړم نوحضرت ابوطلحه رضي الله عنه ايمان راوړلو او ددے نه پس نكاح هم اوشوه.(١)

داسلام معامله خو د هجرت نه هم اهمه اومعززه ده.نبي ﷺ دنكاح دپاره په هجرت باندے انكار كړے دے.او «فمن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إمرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه» نے اوفرمائيل.اود ناخوښئ اظهار ئے اوكړلو.خو د حضرت ابوطلحه رضي الله عنه د اسلام په باره كښے د دوی رضي الله عنه نه څه نكير منقول نه دے.دا لرے خبره ده.چه نبي ﷺ ته به د دے خبر نه وی شوے.خكه چه ام سليم رضي الله عنها ته په دربار رسالت كښے ډير نزديكت حاصل وو.(٢)

داسلام عالمانو فرمائيلی دی.چه په اصل كښے دحضرت ابوطلحه رضي الله عنه د وړاندے نه داسلام راوړلو اراده وه.هغوی هم په هغه طريقه اسلام قبول كړلو.لكه څنګه چه عاموخلقو على وجه البصيرة اسلام قبول كړے وو.(٣)خو ورسره ورسره هغوی د تزويج مباح يعني جائز نكاح نيت هم شامل كړے وو.

اودا داسے ده.لكه چه يو سړے روژه نيسی.نيت ئے د روژے نيولو وی.خو ورسره ورسره دپرهيز خيال هم كوی.

يا يو كس د بيت الله طواف كوی.نيت ئے هم د طواف وی.خو ورسره ورسره ئے دا نيت هم وی.چه زما مديون چه هغه هم طواف كوی.هغه به هم د نظر لاندے ساتم. نو لكه څنګه چه د پرهيز په خيال باندے په روژه كښے نقصان نه راځی.او د «ملازمة الغريم» په اراده په طواف كښے فرق نه راځی.دغه شان د ابوطلحه رضي الله عنه د تزويج مباح په نيت سره دهغه په اسلام كښے څه خرابی نه راځی.

خودلته دا سوال كيدے شی.چه هم دا توجيه هم تاسو د مهاجر ام قيس په باره كښے هم كولے شئ.خوهلته تاسو دا توجيه نه كوئ؟

د دے جواب دا دے.چه دمهاجر ام قيس په باره كښے دنبي كريم ﷺ نه د «ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إمرأة يتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إليه» په الفاظو سره نكير راغلے دے.نودهغه په قصه

---

(١) عن أنس رضي الله عنه قال تزوج أبوطلحة أم سليم رضى الله عنها فكان صداق ما بينهما الإسلام .أسلمت أم سليم. قبل أبي طلحة فخطبها فقالت إني قد أسلمت فإن أسلمت نكحتك فأسلم أبوطلحة فكان صداق ما بينهما))_

(٢) حضرت انس رضي الله عنه فرمائي.((أن النبي ﷺ كان يزور أم سليم فتتحفه بالشئ تصنعه له)) دغه شان حضرت انس رضي الله عنه نه منقول دی.((لم يكن رسول الله ﷺ يدخل بيتاً غير بيت أم سليم إلا على أزواجه فقيل له فقال إني أرحمها قتل أخوها وأبوها معي)) اوګورئ الإصابة (٤/٤٦١)_

(٣) د لاندينی روايت نه ددے تائيد كيږی.((عن أنس بن مالك رضي الله عنه أن أباطلحة خطب أم سليم رضى الله عنها يعني قبل أن يسلم فقالت:يا أباطلحة ألست تعلم أن إلهك الذي تعبد نبت من الأرض؟ قال بلى قالت أفلا تستحي تعبد شجرة إن أسلمت فإني لا أريد منك صداقاً غيره.قال حتى أنظر في أمري فذهب ثم جاء فقال أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله ﷺ.. اوګورئ الإصابة (٤/٤٦١) ترجمه ام سليم بنت ملحان)

كنبے به څه تاويل يا توجيه نشى كولے او د ابوطلحه ﷺ په قصه كنبے نكير موجود نه دے.نوهلته د تاويل گنجائش شته.په دے باره كنبے به څه تفصيل وړاندے راشى.انشاء الله والله اعلم

قوله إنما الأعمال بالنيات : په دے ځائے كنبے په روايت كنبے د ((أعمال)) او ((نيات)) دواړه د جمع صيغے راغلى دى.حالانكه په يو روايت كنبے ..نيت.. مفرد هم راغلے دے.[1] عالمانو ليكلى دى.چه په كوم ځائے كنبے اعمال جمع اونيت مفرد وى نو هلته به دا توجيه كولے شى.چه داعمالو صدور چونكه د جوارحو نه كيږى.او جوارح گنړ دى. نوځكه اعمال جمع راوړلے شوه.اود نيت صدور چونكه د قلب نه كيږى.او قلب واحد دے نوځكه نيت واحد راوړلے شوے دے.[2]

يو توجيه دا هم كيدے شى.چه عمل په حقيقت كنبے يو وى.خو د جهاتو د تنوع د وجے يوعمل متعدد عمل اوگرځولے شو.مثلاً چه يو سړے جمات ته ځى.اودے څو نيتونه اوكړى.لكه : ذكر نيت اوكړى.د تلاوت نيت اراده اوكړى.د مونځ خيال ورسره وى.د جماعت انتظار كول غواړى.په دعا كنبے د مشغوله كيدو اراده ئے وى . په جمات كنبے په كيناستو د لايعنى حركاتو نه حفاظت ئے مقصود وى.د مسلمانانو رونړو ملاقات ئے قصد وى.اودلته د استفاده او افادے نيت هم وى.نو اوگورئ دلته عمل يو.خود جهاتود تعدد د وجے دا يوعمل نشى گرځولے.بلكه متعدد اعمال ورته وئيلى شى.په خلاف د نيت ځكه چه نيت نوم دے داخلاص لله.او په اخلاص لله كنبے يووالے وى.په دے كنبے تعدد نه وى.په دے وجه اعمال جمع او نيت واحد راوړلے شوے دے.

خوچه په كوم ځائے كنبے اعمال او نيات دواړه جمع وى.نوهلته لكه چه ((مقابلة الجمع بالجمع)) دے.كوم چه ((انقسام الآحاد بالآحاد)) لره مقتضى دے.اومطلب به دا وى.چه ((كل عمل بنية)) يعنى د هر عمل دپاره به دهغے دځپل نيت اعتبار وى.اود نيت په اختلاف سره به عمل هم مختلف گرځى.[3]

---

(۱) امام بخارى ﷫ دا روايت د باب بدء الوحى نه علاوه په نورو شپږو ځايونو كنبے ذكر كړے دے.يو روايت خو هم دا دے.د كوم الفاظ چه ستاسو وړاندے دى.((إنما الأعمال بالنيات)) په دوو مقاماتو كنبے ((إنما الأعمال بالنية)) دے.اوگورئ كتاب الأيمان والنذورباب النية فى الأيمان رقم ۶۶۸۹ او كتاب الحيل باب فى ترک الحيل رقم ۶۹۵۳. په درے مقاماتو كنبے ((الأعمال بالنية)) الفاظ دى. اوگورئ كتاب ((الأيمان باب ما جآء أن الأعمال بالنية والحسبة رقم ۵۴. وكتاب العتق باب الخطأ والنسيان فى العتاقة والطلاق ونحوه رقم ۲۵۲۹. وكتاب مناقب الأنصار باب هجرة النبى ﷺ وأصحابه إلى المدينة رمق ۳۸۹۸)) او په يومقام كنبے ((العمل بالنية)) لفظ مروى دے.اوگورئ كتاب النكاح باب من هاجر أوعمل خيراً لتزويج إمرأة فله ما نوى رقم ۵۰۷۰)_

(۲) فتح البارى(۱/۱۲)_

(۳) اوگورئ فتح البارى (۱/۱۲) وتقرير بخارى شريف حضرت شيخ الحديث صاحب قدس سره (۱/۷۳)_

مثلا يو كس خوشبوئي استعمالوي داتباع سنت په نيت يا په دے خيال چه زما د بدن نه كومه بدبوئے داره خوله خي په هغې چاته تكليف نه رسي يا دده نيت دا وي چه زما دماغو ته تقويت ملاو شي نو ده ته به په دے باندے اجر اوثواب ملاويږي
خوكه دده نيت په دے باندے خپل خان لوئے ښكاره كول وي يا دده نيت پردئ زنانه خپل خان ته مائله كول وي نو په دے به نيول اوعذاب وي نولكه چه «انما الأعمال بالنيات» كښے ئے نيت داعمالو په مقابله كښے جمع راوړلو او دے خبرے ته ئے اشاره اوكړه چه دعمل داومدار ددے په نيت دے كه دخير نيت ئے وي نو عمل به ئے هم عمل خيرشمارلے شي اوكه د شر نيت ئے وي نوعمل به ئے هم عمل شر شمارلے شي.

په فعل اوعمل كښې فرق بيا ئے دلته «انما الأعمال بالنيات» اوفرمائيل «انما الأفعال بالنيات» ئے نه دي فرمائيلي ددے وجه دا خودلے شوے ده چه په اصل كښے په ..عمل.. كښے دوام او استمرار طرف ته اشاره وي ځكه چه دعمل معنى ..ساختن.. يعنى جوړول دي او په جوړولو كښے امتداد وي اووخت پرے لګي او دفعل معنى ..كردن.. يعنى كول دي په دے كښے امتداد نه وي او دوخت ضرورت نه وي نوچونكه لفظ د ..عمل.. په دوام او استمرار باندے دلالت كوي نو ددے وجے ئے «انما الأعمال بالنيات» اوفرمائيل هم دا وجه ده چه په قرآن كريم كښے ﴿وَاعْمَلُوا صَالِحًا﴾ راغلي دي خو «وافعلوا صالحا» نه دي راغلے دغه شان ﴿وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ راغلے دي خو «فعلوا الصالحات» نه دي راغلے ځكه چه په ښه كارونو كښے دوام او استمرار مطلوب وي.[1] دلته كښے هم نبي ﷺ داعمال خير دوام او استمرار طرف ته اشاره كړے ده
يوه وجه دا هم بيان شوے ده چه په عمل اوفعل كښے په دے حيثيت باندے هم فرق دے چه عمل هغے ته وائي چه دمكلف نه صادريږي اوفعل عام دے كه د مكلف فعل وي اوكه د غير مكلف وي چونكه د لته د مكلفينو دافعالو ذكر كول مقصود دے ځكه د ..اعمال.. لفظ استعمال شو د ..افعال.. لفظ نه.[2]
دريمه وجه دا بيان شوے ده چه د ..عمل.. لفظ د ذوى العقول سره خاص دے او ..فعل.. عام دے د ذوى العقول اوغير ذوى العقول دواړو دپاره استعماليږي هم دا وجه ده چه دبهائم دپاره ..عمل البهائم.. نشي وئيلے بلكه ..فعل البهائم.. وئيلي شي.[3] چونكه دلته د ذوى العقول د اعمالو ذكرمقصود دے نوځكه «انما الأعمال...» فرمائيلے شوے دے

دنيت لغوي او شرعي معنى د نيت لغوي معنى ..قصد.. او ..اراده.. ده قاضي بيضاوي رحمه الله فرمائي «النية عبارة عن إنبعاث القلب نحو ما يراه موافقاً لغرض من جلب نفع أو دفع ضر حالاً أو مآلاً».[4]

---

[1] اوګورئ فيض البارى (۱/ ۵) شرح الحديث على نحو ما قالوا۔
[2] حاشيه علامه سندهى رحمه الله بر صحيح بخارى (۱/ ۷)۔
[3] اوګورئ حاشية علامه سندهى رحمه الله برصحيح بخارى (۱/ ۷)۔
[4] اوګورئ كرمانى (۱/ ۱۸) وفتح البارى (۱/ ۱۳) وعمدة القارى (۱/ ۲۳)۔

په شریعت کښې د نیت معنی ده.«الإرادة المتوجهة نحوالفعل لابتغاء رضاء الله وامتثال حکمه» (۱) لکه چه د لغوی معنی په اعتبار سره دا عام دے.البته د شرعی معنی په اعتبار سره صرف هغه اراده دنیت په تعریف کښې داخل ده.چه په هغې کښې دالله تعالی رضا مقصود وی.

په «انما الاعمال بالنیات» کښې لغوی معنی مراد ده اوکه شرعی؟

په دے خبره د پوهیدلو نه پس دا هم په زړه کښې کینوئ چه په دے مقام کښې د نیت نه لغوی معنی مراد ده.ددے وجه دا ده.چه نبی کریم ﷺ په دے حدیث کښې دوه قسمه اعمال ذکر کړی دی.یو «فمن کانت هجرته إلی الله ورسوله» او دویم «ومن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها أوإمرأة یتزوجها فهجرته إلی ما هاجرإلیه» په دے کښې په اولنی عمل کښې «ابتغاء مرضاة الله» ملحوظ ده او په دویم عمل کښې ملحوظ نه ده.نودا به وئیلی شی.چه دلته د جنس نیت ذکر دے.په دے کښې لغوی معنی مراد ده شرعی معنی مراد نه ده.(۲)

په «نیت» او «اراده» کښې فرق بیا په دے باندے پوهه شئ چه حافظ ابوالحسن مقدسی رحمه الله نیت، اراده ،قصد ، اوعزم په یوه معنی خودلی دی.خو دمحققینو په نیز په «نیت» او «اراده» کښې فرق شته.هغه دا چه په اراده کښې دکوم څیز اراده کولے شی.د هغې په وجود کښې راوستل مقصود وی.د ارادے کونکی غرض ملحوظ نه وی.په خلاف د نیت ځکه چه په دے کښې مقصد عام طور ذکر کولے شی.نوداسے وئیلی شی.«نویت لکذا» په خلاف د ارادے چه هغه د غرض ذکرکولو نه بغیر هم استعمالولے شی.وئیلی شی . «أرادالله سبحانه وتعالی» ددے سره د غرض ذکر کول څه ضروری نه دی.هم دا وجه ده.چه دالله تعالی دپاره «أرادالله» وئیلی شی.خو «نوی الله» نه وائی.ځکه چه د نیت استعمال عام طور په هغه افعالو کښې کیږی.چه هغه معلل بالاغراض وی.حالانکه عالمانو رحمهم الله فرمائیلی دی.چه دالله تعالی دافعال معلل بالاغراض نه وی.که «نوی الله» اووئیلی شی.نودالله تعالی د افعالو معلل بالاغراض وهم به پیدا شی.(۳)

علامه کشمیری رحمه الله فرمائی.چه دالله تعالی افعال معلل بالاغراض کیدے شی.په دے کښې څه محال والے نشته.البته د شریعت په ژبه کښې دالله تعالی دپاره صرف د ارادے لفظ استعمال شوے دے.دنیت ورله نه دے.نوځکه په شرعی اطلاق باندے اکتفاء کول به غوره وی.والله اعلم (۴)

---

(۱) پورتنۍ حواله)_

(۲) اوګورئ فتح الباری (۱/۱۳)_

(۳) فیض الباری (۱/۵)_

(۴) پورتنۍ حواله)_

یواشکال او دهغې جواب دلته یو اشکال دا کیدے شي چه په حدیث کښې «انما الأعمال بالنیات» ونیلي شوي دي.او کلمه د «انما» د حصر دپاره وي.نو ددے معنی شوه.«لا عمل إلا بالنية» یعني د نیت نه بغیر هیڅ عمل موجود نه دے.خو مونږ ګورو دعمل وجود پغیر د نیت نه هم وي.دا زمونږ طالب علم دے.د کلونو راسے سبق وائي.اولګیا دے نور به هم وائي.خو ددوی څه نیت نه وي.معلومه شوه.چه د نیت نه بغیر هم د عمل وجود راتلے شي.نو بیا د «لاعمل إلا بالنية» معنی څنګه صحیح شوه.؟

ددے جواب دا دے.چه رسول الله ﷺ چه د «انما الأعمال بالنیات» په ذریعه کومو مخاطبینو ته خطاب کړے وو.هغوی اهل زبان وو.هغوی ددے جملے نه داسے مفهوم اخستے دے.چه دهغې نه بغیر د شارع ﷺ د تعلیم نه واقفیت ممکن نه دے .اوهغه معنی دا ده.چه د یو څیز شرعي وجود د نیت نه بغیر نه وي.ښکاره ده چه دا خبره داسے ده.چه هم شارع نے بیانولے شي. نو نبي ﷺ دلته کښې د «انما الأعمال بالنیات» نه حسي وجود مراد نه دے اخستے.بلکه وجود شرعي ئے ترے مراد کړے دے.اوهغه وجود د نیت نه بغیر نه کیږي.(١)

په اودس کښې د نیت مسئله په دے مقام کښې شارحینو په اودس کښې د نیت بحث کړے دے.نو په دے باره کښې اول د مذاهبو تفصیل باندے خان پوهه کړئ.

تفصیل د مذاهبو دامام مالك، امام شافعي.امام احمد.ابوثور.او داود ظاهري ﷺ مسلك دا دے.چه دنیت نه بغیر اودس صحیح نه دے.د دوی په نیز په اودس کښې نیت شرط دے.(٢)

دامام ابوحنیفه، امام ابویوسف، امام محمد، امام زفر.امام سفیان ثوري.امام اوزاعي، د حسن بن حي ﷺ نه او په یو روایت مطابق د امام مالك ﷺ په نیز هم په اودس کښې نیت واجب نه دے.(٣)

داختلاف منشأ علامه ابن رشد مالکي ﷺ ددے حضراتو داختلاف منشا دا بیان کړے ده.چه په دے خبره کښې خو د ټولو اتفاق دے.چه په عباداتو کښې نیت شرط دے.لکه مونځ، روژه، زکاة، حج وغیره.چه په دے کښې دټولو په نیز نیت شرط دے.

البته په اودس کښې تردد دے.چه آیا دا عبادت محضه یعني غیرمدرك بالعقل عبادت دے.چه په هغې کښې مقصود صرف قربت وي.لکه د مونځ عبادت.اوکه دا مدرك بالعقل عبادت دے.لکه غسل نجاست وغیره؟ نودرے واړه امامان او د هغوی همخیال دے ته عبادت محضه وائي.اوچونکه په عبادت محضه کښې نیت شرط وي. نو ځکه په اودس کښې هم نیت ضروري دے.

---

(١) اوګورئ: شرح کرماني علی البخاري (١٨/١) وفتح الباري (١٣/٣)۔

(٢) اوګورئ: بدایة المجتهد ونهایة المقتصد(٨/١) کتاب الوضوء الباب الثاني.المسئلة- الأولی من الشروط)۔

(٣) اوګورئ: عمدة القاري (٣٠/١) استنباط الأحکام)۔

خواحناف او ددوى موافقين دے ته عبادت محضه نه وائى بلکه د عبادت محضه يوه ذريعه او وسيله ئے گنړى نو ددوى په نيز په اودس کښے نيت ضرورى نه دے (۱)

د وسيله او ذريعه گرځولو وجه دا ده چه په قرآن کريم کښے د ﴿ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ ﴾ (۲) راغلى دى اود چا په نيز هم د جامو د نجاست لرے کولو دپاره نيت ضرورى نه دے دغه شان په قرآن کريم د اودس د آيت په آخر کښے ونيلے شوى دى ﴿ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُم مِّنْ حَرَجٍ وَلَٰكِن يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ ﴾ (۳) دلته کښے الله تعالى په خپله د طهارت مقصود خودلے دے په حديث رسول کښے هم صراحت دے «مفتاح الصلاة الطهور» (۴) دلته الله تعالى په خپله مقصود طهارت گرځولے دے په حديث رسول ﷺ کښے هم صراحت دے چه «مفتاح الصلاة الطهور» (۵) د دے نه معلومه شوه چه دمونځ پشان دا په عبادت محضه کښے داخل نه دے بلکه نظافت محضه اوطهارت محضه دے

کله چه شوافعو رحمهم الله ته اوونيلى شى چه د جامو نه د پليتئ لرے کولو اودهغے د پاکولو دپاره د نيت ضرورت نشته نو په اودس کښے (چه په دے کښے د بدن پاکوالے دے) نيت ولے ضرورى دے؟ نود حضرات شوافعو رحمهم الله د طرفه دا ونيلى شى چه د جامو د حقيقى اوحسى نجاست لرے کول مقصود وى اود حسى زوال په سترگو په نظر راځى خکه په دے کښے دنيت ضرورت نشته اوپه اودس کښے د نجاست حکمى زائله کول مقصود وى کوم چه نه په خپله په نظر راځى او نه دهغے زوال په نظر راځى نوپه دے کښے به دنيت ضرورت وى اوبه د نجاست حقيقى اوحکمى دوارو دپاره پاکونکے دى

خوددے جواب دا دے چه الله تعالى ارشاد فرمائيلے دے ﴿ وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا ﴾ (۶) په دے کښے اوبه بالطبع مطهر گرځولے شوے دى اود مبالغه صيغه استعمال شوے ده چه اوبه

(۱) بداية المجتهد (۱/ ۸-۹)_

(۲-۵) سورة المدثر: ٤)_

(۳) سورة المائدة: ۶)_

(۴) أخرجه ابوداود فى سننه كتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم ۶۱) والترمذى فى جامعه فى أبواب الطهارة باب ما جاء أن مفتاح الصلاة الطهوررقم. ۳. وابن ماجه فى سننه فى كتاب الطهارة باب مفتاح الصلاة الطهور رقم. ۲۷۵. ۲۷۶)_

(۵) أخرجه ابوداود فى سننه فى كتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم. ۶۱. والترمذى فى جامعه فى أبواب الطهارة باب ماجاء أن مفتاح الصلاة الطهور رقم. ۳ وابن ماجه فى سننه فى كتاب الطهارة باب مفتاح الصلاة الطهور رقم. ۲۷۵. ۲۷۶)_

(۶) سورة الفرقان: ٤۸)

بالطبع مطهر شوے.نوددے تقاضا دا ده.چه نجاست هرڅنګه وی.که حسی حقیقی وی.یا حکمی معنوی وی.په اوبو کښے الله تعالی د هغے دزائله کولو صلاحیت اوېخودے دے.نولکه څنګه چه نجاست حسیه حقیقیه دپاره دنیت ضرورت نشته.نودغه شان به دنجاست حکمیه معنویه دپاره هم د نیت ضرورت نه وی.

په احنافو رحمهم الله يواشكال اود هغې جواب سوال دا پيدا كيږي.چه احناف په تيمم كښے نيت ولے ضروری ګرځوی.حالانکه دا هم طهارت دے.دغه شان احناف ﷺ په نبيذ التمر باندے د اودس کولو دپاره هم نيت ضروری ګرځوی.حالانکه هغه هم طهارت دے.(١)

ددے جواب دا دے.چه په تيمم کښے په اصل کښے د خاورے استعمال کيږي.او هغه بالطبع مطهر نه ده.او په اودس کښے د اوبو استعمال کيږي.اودا بالطبع مطهر دی.نوچه په کوم ځائے کښے د مطهر بالطبع استعمال وی.هلته به د نيت ضرورت نه وی اوچه په کوم ځائے کښے د په کوم ځائے کښے دخاورے استعمال کيږي.کومه چه بالطبع د بدن ګنده کونکے ده.پاکونکے نه ده.هلته به د نيت ضرورت وی.

ددے نه علاوه په دے دواړو کښے يو بل فرق دا دے.چه د تيمم په باره کښے په قرآن پاک کښے ﴿فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾ (٢) راغلے دے.اود تيمم لغوی معنی قصد او اراده کول دی.نوپه لغوی اوشرعی معنی کښے دموافقت پيدا کولو دپاره احنافو په تيمم کښے ضروری اوګرځولو. او چونکه د اودس په باره کښے داسے څه لفظ نه دے استعمال شوے. کوم چه د نيت په لزوم باندے مشعر وی.(٣)

اوترکومے پورے چه په نبيذ التمر د اودس کولو مسئله ده.نو په دے کښے دامام ابوحنيفه ﷫ نکته نظر دا دے.چه نبيذالتمر نه خو مطلق اوبه دی.چه لکه څنګه دماء مطلق استعمال په آزادئ سره کولے شی.د نبيذ التمر په اودس کښے داستعمال اجازت نشته.څکه چه دا د مطلق اوبو په حکم کښے نه دی.خو بل طرف دا ماء مقيد هم نه دی.چه په دے باند بيخی اودس کول جائز نه وی.څکه چه نبی ﷺ ورته ((تمرة طيبة وماء طهور)) فرمائيلی دی.(٤) اوددے نه

---

(١) قال في شرح الوقاية بشرحه السعاية (٥٢٧/١) فالنية فرض في التيمم. علامه عبدالحى لكهنوى السعايه (٤٧٤/١) كښے ليكى.وقال القدورى فى كتابه. وكان أصحابنا يقولون إن الوضوء بالنبيذ على أصولهم يجب أن لا يصح إلا بالنية كالتيمم لأنه بدل عن الماء ولهذا لا يجوز التوضى به حال وجود الماء ..دغه شان اوګورئ فيض البارى (٧/١)_

(٢) سورة النساء :٤٣، وسورة المائدة:٦)_

(٣) اوګورئ فيض البارى (٧/١)_

(٤) الحديث أخرجه ابوداود عن ابن مسعود ﷺ فى كتاب الطهارة باب الوضوء بالنبيذ.رقم، ٨٤ والترمذى عنه أيضاً في جامعه في أبواب الطهارة باب ما جآء في الوضوء بالنبيذ رقم ٣٨٤، و(٣٨٥) وانظر لتفصيل الكلام على هذا الحديث نصب الراية قبيل باب التيمم)_

پس نبی ﷺ د هغې نه اودس اوکړلو.نو د نبی ﷺ د اودس نه معلومه شوه.چه دا ..ماء مقید..نه دی.چه اودس به پرې نه کیږی.
امام اعظم رحمه الله فرمائی چه ..نبیذ تمر..ته چونکه د ماء مطلق او ماء مقید په مینځ مینځ کښې یوه درجه حاصله ده.نو په دې باندې به د اودس کولو اجازت وی.خو د شرطونو سره چه دنیت شرط به وی.دغه شان دا به هم ضروری وی.چه د نور مطلق اوبه موجود نه وی.(١)
آیا احناف رحمهم الله قیاس ته په حدیث باندې ترجیح ورکوی؟ په احنافو ﷺ باندې عام طور دا اعتراض کیږی.چه دوی حدیث ته هغه درجه او مقام نه ورکوی.کوم مقام چه ددوی په نیز د قیاس او رائې دې.دوی د حدیث په مقابله کښې قیاس او رائې ته ترجیح ورکوی.
حالانکه دا اعتراض بیخی غلط دې.بلکه دامام رحمه الله په نیز خو ضعیف حدیث هم د قیاس نه اوچت دې.هم دا د نبیذ مسئله راواخلئ.امام اعظم رحمه الله په نبیذ باندې د اودس کولو اجازت نه دې ورکړې.ځکه چه دا ماء مطلق نه دی.خوامام ابوحنیفه
اودس کولو اجازت ورکړې دې.اوپه ائمه ثلاثه کښې چا هم په دې باندې د رحمه الله د دې علم باوجود چه دا اوبه مطلق نه دی.په دې باندې داودس کولواجازت ورکوی.ځکه چه په حدیث کښې رسول الله ﷺ فرمائیلی دی.«تمرة طیبة وماء طهور» او ددې نه پس نبی ﷺ په دې باندې اودس اوکړلو.نو ددې حدیث په احترام کښې امام صاحب په نبیذ باندې د اودس کولواجازت ورکړلو.اوبیا په دې باره کښې ئې د څومره باریکو خبرو خیال ساتلې.
① چونکه نبی ﷺ په نبیذ تمر باندې اودس کړې وو.نوصرف په نبیذ تمربه اجازت وی.په نبیذ عسل، نبیذ شعیر، او بل نبیذ باندې اجازت نشته.(٢)
② دویمه خبره دا ده.چه نبی ﷺ په هغه وخت کښې په نبیذ تمر باندې اودس کړې وو.چه مطلق اوبه موجود نه وې.نوامام صاحب هم دا فرمائی.چه په نبیذ تمر باندې د اودس کولو اجازت په هغه وخت کښې وی.چه مطلق اوبه موجود نه وی.(٣)
③ دریمه خبره دا ده.چه امام صاحب فرمائی.نبی ﷺ په نبیذ تمر باندې اودس کړې وو.غسل ئې پرې نه وو کړې.نومونږ هم صرف د اودس اجازت ورکوو.د غسل اجازت نه ورکوو.(٤)
که په قیاس ئې عمل کولو.نو په نبیذ التمر به ئې قیاس کولې.او په نورو نبیذونو به ئې هم د اودس کولو اجازت ورکړې وې.دغه شان د مطلق اوبو د وجود په صورت کښې به ئې هم په نبیذ تمر باندې اودس ته تیک وئیلی وو.دغه شان د اودس پشان به ئې د غسل کولو اجازت هم ورکړې وې.خود حدیث خیال ساتلو د وجې امام رحمه الله دا ټول قیاسونه نظر انداز کړل.

---

(١) اوګورئ: فیض الباری (١/٧،٨)_
(٢) السعایة (١/٤٧٣، ٤٧٤)_
(٣) اوګورئ: السعایه (١/٤٧٣، ٤٧٤)_
(٤) اوګورئ: السعایة (١/٤٧٤)_

دحديث باب نه د ائمه ثلاثه استدلال په اودس كښې د نيت د اشتراط دپاره ائمه ثلاثه په حديث باب باندې استدلال كوى.اوفرمائى چه نبى ﷺ «**انما الأعمال بالنيات**» فرمائيلې دې.اوپه اعمالو كښې اودس هم داخل دې.نو د اودس دپاره به هم نيت لازم وى.

بيا چونكه دلته د تولونيز تقدير راويستل ضرورى دى. نودا حضرات «**صحة**» تقدير راوباسى. اووائى چه «**انما صحة الأعمال بالنيات**» يا «**انما الأعمال تصح بالنيات**»

اوداحنافو ﷺ په نيز دلته د «**صحة**» تقدير راويستل تيك نه دى.بلكه دوى دلته د «**ثواب الأعمال**» يا «**حكم الأعمال**» تقدير گنړى.يعنى «**انما ثواب الأعمال بالنيات**» يا «**انما حكم الأعمال بالنيات**»(۱)

هرفريق د خپل مسلك داثبات دپاره دلته زور لگولې دې.خو حقيقت دا دې چه د دواړو طرفونه په دې خائې كښې ،،غلو،، ده.ددې تفصيل به انشاء الله روستو راشى.

د ذكرشوو تقديرونو دعدم صحت په سلسله كښې دحضرت شاه رحمه الله تقرير

حضرت شاه رحمه الله فرمائى.چه كه د ،،صحت،، تقدير وى.او كه د «**ثواب**» تقدير وى.هيڅ يو صورت په دې مقام كښې تيك نه دې.

د ،،صحت،، تقدير ددې وجې دلته صحيح نه دې.چه ددې په منلو په حديث كښې دوه تخصيصه منل پكار دى.

يو دا چه حديث به بيا د دنيوى احكامو سره متعلق شى.د آخرت داحكاموته به جامع نه وى. ځكه چه د ،،صحت،، معنى دا ده.چه «**استجماع الشرائط والأركان بحيث يسقط الفرض من ذمته**» ديوخيزتول اركان او شرائط جمع كول ،،صحت،، دې.او ددې نيتجه سقوط د فرض او غاړه خلاصيدل دى.

،،بطلان،، ددې نقيض دې.بنكاره ده.چه د صحت او بطلان تعلق د فقه او دنياوى احكامو سره وى.دآخرت احكامو سره نه وى.حالانكه حديث عام دې.په دې كښې ددنيا او آخرت دواړه احكام شامل دى.

دويم تخصيص په دې كښې دا لازميږى.د ،،صحت،، او ،،بطلان،، اجراء په هغه افعالو كښې كيږى.چه په هغې كښې دحلت اوحرمت دواړه جهته وى.اوچه كوم افعال قطعاً حرام دى.لكه قتل، زنا، سرقه وغيره، نو په دې باندې د صحت يا بطلان اطلاق نه كيږى.دا نشى وئيلې.چه «**صح قتله وزناه وسرقته أوبطل**» د صحت د تقدير منلو په صورت كښې به حديث ددې احكامو نه ساكت گرخول وځى .حالانكه حديث ټولو ته شامل دې.

دغه شان دا خبره هم ياد ساتل پكار دى.چه صحت او بطلان د روستنى دور اصطلاحات دى.دنبى ﷺ ارشادات د روستنى دور اصطلاحاتو باندې مقيد كول تيك نه دى. بيا دلته

---

(۱) اوگورئ: شرح وقايه مع السعايه (۱/۱۴۳، ۱۵۲)ـ

داحنافو ﷫ راویستے تقدیر «وثواب الأعمال» هم صحیح نه دے.ځکه چه د ثواب او عقاب تعلق داخروی احکامو سره وی.حالانکه ددے حدیث تعلق د دنیاوی احکامو سره هم دے دویم تخصیص دا لازمیږی.چه دا حدیث به صرف د طاعاتو پورے مخصوص شی . ځکه چه ثواب خو په طاعاتو ملاویږی.په معاصی نه ملاویږی.ځکه چه په هغے خو عذاب ملاویږی. حالانکه په حدیث کښے په معاصی باندے عقاب هم داخل دے . بلکه ښکاره په کښے ددے ذکر دے.چه «ومن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها»

دلته کښے دا خبره قابله د توجه ده.چه په اصل کښے د ثواب ملاویدل په صحت موقوف وی.ځکه چه ثواب خو به هله وی.چه عمل صحیح وی.اوکه عمل صحیح نه وی.نو ثواب به څه ملاو شی.نو دصحت د تقدیر نه د بچ کیدو دپاره د ،،ثواب،، تقدیر څه مفید نه دے.ځکه چه ددے په تقدیر راویستلو باندے به هم صحت منل ضروری وی.او بیا به هغه ټول قباحتونه راځی.کوم چه مونږ دصحت د تقدیر په صورت کښے بیان کړی وو.(۱)

حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله ذکر شوے حدیث «الأعمال بالنیات» په خپل صحیح کښے اووه ځایه راوړے دے.اولنے خو هم دا دے.دویم په .ص ۱۳. کښے «جاء ما جاء أن الأعمال بالنیة والحسبة ولکل امرئ ما نوی» الفاظ راغلی دی.په دے کښے دایمان ،اودس، مونځ.زکاة.حج روژه وغیره ټول داخل شول .مطلب دا چه داخیر داعمالو اجر اوثواب به هله حاصلیږی.چه اراده د طلب ثواب وی.(که نیت فاسد وی.یا د طلب ثواب اراده نه وی.نوهغه عمل به دثواب نه خالی وی)

دریم ئے په کتاب العتق کښے راوړے دے.څلورم په باب الهجرة کښے پنځم په نکاح کښے شپږم دنذر په بیان کښے اووم په کتاب الحیل کښے (ددے ټولومقاماتو تخریج په مخکښ حاشیه کښے شوے دے.مرتب) په څه ځائے کښے ددوی مقصد دصحت اعمال مدار په نیت باندے خودل دی.اوکله ثواب اعمال په نیت باندے موقوف خودل دی.ددے نه معلومه شوه.چه دامام بخاری رحمه الله په نیز دحدیث مفهوم عام دے.چه دواړو صورتونو ته شامل دے.

حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی.چه د حدیث مذکور نه صرف دصحت اعمال تخصیص لکه چه فقهاء ئے کوی.ټیک نه دے.لکه څنګه چه د ثواب اعمال تخصیص مناسب نه دے.لکه چه د بعضے احنافو فقهاؤ رائے ده.(۲)

حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی.چه په دے مقام کښے فریقینو د ،،صحت،، او ،،ثواب،، تقدیرونه راویستے دی.اودا بحث ئے چیړلے دے.چه په اودس کښے نیت ضروری دے اوکه نه؟ او دا چه دعمل دوجود دپاره نیت ضروری دے.اوکه بغیر د نیت هم عمل په وجود کښے راتلے شی؟حالانکه د حدیث مقصود هدو دا دے نه.بلکه دلته خو د نیت د دوو قسمونو بیان

---

(۱) د پوره تفصیل دپاره اوګورئ فیض الباری (۱/۵،۶)_

(۲) انوارالباری (۱/۲۲،۳۲)_

دے.يو نيت حسنه او بل نيت قبيحه.كه نيت ښه وى.نو ثمره او ميوه به ئے ښه وى.اوكه نيت بد وى.نو نتيجه به ئے هم بده وى.لكه چه وړاندے په «فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله» كښے د نيت حسنه بيان دے.او په «ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إمرأة يتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إليه» كښے چه د نيت سيئه بيان دے.(۱)

حافظ ابن كثير رحمه الله دلته د ,,اعتبار،، تقدير منلے دے.اوفرمائيلى ئے دى.چه «إنما إعتبار الأعمال عند الله بالنيات»(۲) هم دا تقدير سلطان العلماء عزالدين عبدالسلام رحمه الله هم راويستے دے.هغوى فرمائى.«الجملة الأولى(أى إنما الأعمال)لبيان ما يعتبر من الأعمال»(۳)

ددے اقوالو خلاصه هم دا شوه.چه دلته دا خبره خودلى شى.چه د اعمالو اعتبار به د نيت مطابق وى.كه نيت ښه وى.نوعمل به معتبر او ښه وى.اوكه نيت خراب وى.نوثواب اوعمل به برباد ګڼړلے شى.اودا بعينه هم هغه خبره ده.كومه چه شاه صاحب رحمه الله فرمائى.چه داعمالو دارومدار د نيت د حسن او قبح سره متعلق دے .تر دے چه بعضے وخت داسے هم كيږى.چه په كتلو كښے عمل قبيح ښكارى.ليكن د نيت د صحت دوجے هغه قبيح نشى ګرځولے.يا دهغے د قباحت اثرات نه ښكاره كيږى.

اوګورئ كله چه نبى كريم ﷺ په مكه معظمه باندے د حملے كولو اراده اوكړله. نو حضرت حاطب بن ابى بلتعه رضى الله عنه اهل مكه ته يو خط اوليكلو.اوپه هغے كښے ئے خبر وركړلو.چه رسول الله ﷺ يو عظيم لښكر تياروى.اوپه مكه معظمه باندے حملے كولو اراده لرى.حالانكه پخپله نبى ﷺ خپله اراده پټه ساتله.نوالله تعالى دوى ته د وحى په ذريعه د دے واقعه خبر وركړلو.نبى ﷺ حضرت على، حضرت زبيراو حضرت مقداد رضى الله عنهما ته حكم وركړلو. چه سمدستى په سورلئ باندے سواره شئ.او د ,,روضه خاخ،، په مقام كښے به درته يوه مسافره ښځه ملاؤ شى.هغے سره به يو خط وى.هغه راوړئ.

دا حضرات روان شول.و د نبى ﷺ دخودنے مطابق ئے په هغه مقام كښے دغه ښځه اوموندله. اودهغے نه ئے خط واخستلو.او دنبى ﷺ په خدمت كښے ئے پيش كړلو.نبى ﷺ د په خط كښے د ليكلو خبرو نه خبر شو.او دحضرت حاطب رضى الله عنه نه ئے تپوس اوكړلو.نو هغوى دا عذر پيش كړلو.حضرت د اسلام په باره كښے زما په زړه كښے څه شك نشته.اصلى خبره دا ده.چه تاسو سره دلته كښے ځومره مهاجرين دى.د هغوى خپل خپلوان هلته په مكه كښے موجود دى. اوهغوى ددوى داهل وعيال اومال او اسبابو حفاظت كوى.اوزه د قريشو حليف ووم.په هغوى كښے نه يم.هلته زما خپل خپلوان داسے څوك نشته.چه زما داهل وعيال حفاظت اوكړى. ما سوچ اوكړلو.چه زه به مشركانو ته خط اوليكم.اوهغوى به خپل خيرخواه جوړ

(۱) فيض البارى (۱/۹)_
(۲) اوګورئ التعليق الصبيح على مشكاة المصابيح (۱/۹)_
(۳) اوګورئ فتح البارى (۱/۱٤) والتعليق الصبيح (۱/۱۰)_

كرم. چه هغوى زما داهل وعيال حفاظت كوى.اودا زما يقين دےچه الله تعالى به اسلام ته غلبه وركوى.اوزما په خط ليكلو سره به اسلام ته څه نقصان نه رسى.البته زما په كښے دغه لره غوندے فائده وى.

نبى ﷺ اوفرمائيل.((أما إنه صدقكم)) چه ده رښتيا اووئيل.حضرت عمربن الخطاب رضي الله عنه د راز ښكاره كولو په وجه د حضرت حاطب رضي الله عنه د څټ وهلو اجازت اوغوښتلو .خو رسول الله ﷺ منع كړلو او وے فرمائيل.((إنه قد شهد بدراً ومايدريك لعل الله أطلع على من شهد بدراً فقال: إعملوا ما شئتم، فقد غفرت لكم)) يعنى دوى بدرى صحابى دےاو دالله تعالى په نيز د بدريانولوئ فضيلت دے.بلكه دا چه دے په خپل عذر كښے رېښتينے دے.(١)

دلته كښے تاسو اوس اوګورئ.چه دحضرت حاطب رضي الله عنه عمل صحيح نه وو.خوچونكه د هغوى نيت د خير وو.څكه نبى ﷺ هغه ته سزا ورنكړه.

بهرحال ددے حضراتو قول دے.چه دلته د نبى ﷺ منشا دنيت حسنه او نيت سيئه په مينځ كښے فرق دے.اودوى دا بيانول.چه داعمالو دحسن اوقبح مداردنيت په حسن او قبح باندے دے.

د شيخ الاسلام علامه شبيراحمد عثمانى رحمه الله تحقيق حضرت شيخ الاسلام علامه شبيراحمد عثمانى رحمه الله فرمائى.چه بهتره دا ده.چه دلته ،،وجود،، مقدر اومنلے شى.خو وجود به د وجود حسى سره خاص نه وى.بلكه ،،وجود عندالله،، او ،،وجود شرعى،، مراد وى.چه د ښه يا بد عمل نيت كولو سره دهغه عمل وجود دالله په نيز باندے متحقق كيږى.اوپه ظاهر كښے دعدم وجود باوجود پرے د عذاب اوثواب فيصلے مرتب كيږى.

دحضرت ابوموسى اشعرى رضي الله عنه روايت دے.چه رسول الله ﷺ فرمائيلى دى.((إذا مرض العبد أو سافر كتب له مثل ما كان يعمل صحيحاً مقيماً))(٢) يعنى كله چه سړے بيمارشى.يا په سفر لاړ شى.اوهغه نفلى اعمال كوم چه به ئے په حالت دصحت اوپه حالت د اقامت كښے كول.د مرض يا دسفر د وجے نشى كولے.نوالله تعالى دمرض او سفر په دوران كښے د هغه نيكو اعمالو ثواب دده په عمل نامه كښے ليكى.

دغه شان څه خلق چه ايمان ئے راوړے وى.خود فرضيت د هجرت باوجود په مكه كښے هغوى په ازميښت كښے وو.او بيا د غزوه بدر په موقع هغوى دمجبورئ نه خامخا د كافرانو سره راووتل.نودا آيت نازل شو.(٣) ﴿ إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنتُمْ ۖ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ ۚ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا ۚ فَأُولَٰئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ ۖ وَسَاءَتْ مَصِيرًا ﴾

---

(١) د واقعه دتفصيل دپاره اوګورئ: صحيح بخارى كتاب المغازى باب غزوة الفتح وما بعث به حاطب بن أبى بلتعة إلى أهل مكة يخبرهم بغزو النبى ﷺ)_

(٢) صحيح بخارى كتاب الجهاد باب يكتب للمسافرماكان يعمل فى الإقامة رقم ٢٩٩٦)_

(٣) اوګورئ: تفسير قرطبى (٣٤٥/٥)_

(¹) دا مسلمانان په خپله خوښه د مسلمانانو سره د جنګیدو دپاره نه وو راوتلي . خو چونکه هجرت ئې نه وو کړے او د کافرانو په زور زیاتی باندے دوی راوتلي وو په دے باندے وعید نازل شو

ددے وعید علم چه کله حضرت ضمره بن جندب رضی الله عنه (²) ته اوشو.هغوی په مکه کښے وو.اوسخت بیمار وو.هغوی خپلو متعلقینو ته اوونیل چه په هرحال کښے هم زه یم.ما مدینے منورے ته بوځئ نو په کټ کښے ئې کینولو اودمدینے منورے سفر شروع شو.چه څنګه تنعیم ته اورسیدلو.نووفات شو.د هغوی په باره کښے ګونګوسے شروع شو.بعضے حضراتو ونیل.که هغه مونږ ته رارسیدلے وو نو پوره اجر به ورته

ملاو شوے وو.خوچونکه هغوی په تنعیم کښے وفات شو.په دے باندے دا آیت نازل شو.

(³)﴿وَمَنْ يَّخْرُجْ مِنْۢ بَيْتِهٖ مُهَاجِرًا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهٗ عَلَى اللّٰهِ﴾ (⁴) دلته اوګورئ په دے کلام کښے څومره زور دے...قد... هم دے..وقع..هم او..على الله.. هم.حالانکه هجرت متحقق شوے نه وو.د هجرت خارجي اوحسي وجود نه وو راغلے اومدینے منورے ته نه وو رسیدلے.خو ددے باوجود د دوی د هجرت اعتبار شوے دے.

دغه شان دارقطني رحمه الله (⁵)کښے حضرت انس رضی الله عنه نه مروی دی.چه رسول الله ﷺ فرمائیلي دی.((يجاء يوم القيامة بصحف مختمة ،فتنصب بين يدى الله عزوجل فيقول الله عزوجل لملائكته القوا هذا واقبلوا هذا،فتقول الملائكة وعزتك ما رأينا إلا خيراً ،فيقول وهو أعلم إن هذا كان لغيرى، ولا أقبل اليوم من العمل إلا ماكان إبتغى به وجهى)) دلته فرشتو ټول اعمال د نیکۍ په حیثیت باندے لیکلي دی.خوچونکه په بعضے اعمالو کښے نیت صحیح نه وو.هغه رد کړے شول.اوبعضے اعمال چه په هغے کښے نیت صحیح وو.هغه قبول کړے شول.لکه چه دالله تعالی په نیز دهغه عمل وجود معتبر دے.چه په هغے کښے د صحیح نیت دخل وی.او باقی اعمال تباه اوضائع دی.لکه چه دهغے هډو وجود نشته.

امام ترمذی.ابن ماجه. اوامام احمد رحمه الله د حضرت ابوکبشه رضی الله عنه نه حدیث نقل کړے دے.چه نبی ﷺ فرمائیلي دی.((مثل هذه الأمة كمثل أربعة نفر، رجل آتاه الله مالاً وعلماً فهو يعمل بعلمه فى

(¹) سورة النساء:۹۷)_

(²) په دے آیت کښے د ..ومن یخرج من بیته نه مراد څوك دے په دے باره کښے ډیر نومونه اخستے شوی دی.(۱) ضمره بن العیص (۲) العیص بن ضمره بن زنباع (۳) خالد بن حزام بن خویلد(٤) حبیب بن ضمره (۵) ضمره بن جندب الضمری (۶) جندب بن ضمره الجندعی ⑦ ضرمه بن بغیض لیثی ⑧ ضمره بن ضمر بن نعیم ⑨ ضمره بن خزاعه.اوګورئ الجامع لأحكام القرآن للقرطبي (۳۴۹/۵)_

(۲۲۹) اوګورئ تفسیر قرطبی(۳۴۹/۵)_

(۴) سورة نساء:۱۰۰)_

(۵) سنن دارقطني (۵۱/۱) كتاب الطهارة باب النية)_

ماله ينفقه في حقه، ورجل آتاه الله علماً ولم يؤته مالاً فهو يقول لو كان لي مثل هذا عملت فيه مثل الذي يعمل، قال رسول الله ﷺ فهما في الأجر سواء، ورجل آتاه الله مالاً ولم يؤته علماً فهو يخبط في ماله، ينفقه في غير حقه، ورجل لم يؤته علماً ولا مالاً، فهو يقول: لوكان لي مثل هذا عملت فيه مثل الذي يعمل قال رسول الله ﷺ فهما في الوزر سواء)) واللفظ لابن ماجه (١)

په دے حديث كښے اوګورئ.په اولنو دوو سرو كښے ديو سره علم هم شته اومال هم.هغه سړے دخپل علم مطابق خپل مال د نيكو په كارونو كښے خرچ كوى.اوبل سړى سره علم شته.خومال نشته.خودهغه نيت دا دے.كه ده سره مال وے.نوده به هم د اولني كس پشان د نيكو په كارونو كښے مال خرچ كولو.نبى ﷺ په اجر كښے دواړه برابر كړل.حالانكه د دويم دعمل څه حسى اوظاهرى وجود نشته.خودے ته شرعا اوعندالله وجود حاصل دے.څكه معتبر اوګنړلے شو.

دغه شان په دوو روستنو كسانو كښے د يو سره مال شته. علم نشته.هغه مال په فضول او د ګناهونو په ځايونو كښے خرچ كوى.اوبل سړى سره نه علم شته.اونه مال.خوهغه دا اراده لرى.كه زما سره مال وے.نو ما به هم د فلانى پشان په نوم نهاد ،رياكارئ اوګناهونو كښے خرچ كولو.نبى ﷺ ددے دواړو په باره كښے اوفرمائيل .چه په ګناه كښے دواړه برابر دى.حالانكه د بل كس د ګناه څه عمل نه دے ښكاره شوے.خوچونكه هغه نيت كړے دے.نوځكه هغه هم په ګناه كښے شريك شو.معلومه شوه.چه په اصل كښے اعتبار وجود شرعى اووجود عندالله ته دے.د وجود حسى څه اعتبار نشته.

دغه شان په حديث كښے راځى.رسول الله ﷺ فرمائيلى دى.((إن أقواماً بالمدينة خلفنا ماسلكنا شعباً ولا وادياً إلا وهم معنا فيه حبسهم العذر)) (٢) په يوبل سند كښے دا الفاظ دى.((أن رسول الله ﷺ رجع من غزوة تبوك فدنا من المدينة فقال إن بالمدينة أقواماً ما سرتم سيراً ولا قطعتم وادياً إلا كانوا معكم قالو يارسول الله وهم بالمدينة؟! قال وهم بالمدينة حبسهم العذر)) (٣) يعنى په مدينه منوره كښے څه خلق زمونږ نه روستو پاتے شوى دى.هغوى زمونږ سره شركت اونكړے شو.خوكه مونږ يوكنداؤ يا خوړ باندے تير شوى يو.نوهغوى په مدينه كښے د ايسارېدو باوجود مونږ سره دى.يعنى په دے كنداؤ او خوړ كښے چه په تګ باندے كوم اجر اوثواب الله تعالى زمونږ دپاره مقرر كړے دے.هغه اجر اوثواب به هغوى ته هم ملاوېږى .حالانكه هغوى په مدينه كښے ايسار دى.لكه چه دلته هم د نيت په وجه دهغوى عمل موجود اوګرځولے شو.

---

(١) أخرجه الترمذي في جامعه في كتاب الزهد باب مثل الدنيا لأربعة نفر رقم.٢٣٢٥. ابن ماجه في سننه في كتاب الزهد باب النية رقم ٤٢٢٨. واحمد في مسنده (٤/ ٢٣٠، ٢٣١)_

(٢) صحيح بخاري كتاب الجهاد باب من حبسه العذر عن الغزو رقم ٢٨٣٨، ٢٨٣٩)_

(٣) اوګورئ صحيح بخاري كتاب المغازي باب (بلاترجمة) بعد باب نزول النبي ﷺ الحجر رقم. ٤٤٢٣)

په مسند ابويعلى كښې د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه مرفوعاً روايت دے چه «من خرج حاجاً فمات كتب له أجر الحاج إلى يوم القيامة، ومن خرج معتمراً كتب له أجر المعتمر إلى يوم القيامة، ومن خرج غازياً في سبيل الله فمات كتب له أجر الغازي إلى يوم القيامة»(۱) يعنى دحج عمرے او جهاد دپاره وتونكے كه په لاره كښې وفات شى.نوصرف دنيت په وجه به عندالله ماجور وى.ښكاره ده.چه دلته كښې هم ثواب په وجود في النية باندے دے.

خلاصه دكلام دا شوه.چه ديو څيز د وجود دپاره په خارج كښې حساً وجود ضرورى نه دے.بلكه دنبه يا بد عمل نيت كول دالله تعالى په نيز دهغې وجود متحقق كيږى.

هم دا وجه ده.چه وئيلى شى.«نية المؤمن خير من عمله»(۲)د مؤمن نيت دده دعمل نه بهتر دے.ځكه چه په عمل كښې بعضے وخت رياكارى راځى.اونيت چونكه ددے تعلق د زړه سره وى.نوځكه په دے كښې د رياكارئ احتمال نشته.نوځكه صرف دنيت په وجه د څيز وجود تسليمولے شى.

بهرحال حضرت شيخ الاسلام علامه عثمانى رحمه الله فرمائى.كه په دے حديث كښې مونږ ،،وجود،، مقدر اومنو.اود وجود نه مراد ،،وجود شرعى،، او ،،وجودعندالله،، مراد واخلو. نو مطلب بغير د څه تكلف صفا بے غباره په پوهه كښې راشى.(۳)

دائمه ثلاثه و رحمهم الله د استدلال نه جوابونه ورندا ے تيرشو.چه ائمه ثلاثه دلته د ،،صحت، تقدير راويستے دے.او په اودس كښے ئے نيت شرط گرځولے دے.د دے په جواب كښې احنافو رحمهم الله د ،،ثواب،، يا ،،حكم،، تقدير راويستے دے.حضرت علامه عثمانى رحمه الله د ،،وجود،، تقديرمنلے دے.اوحافظ ابن كثير،شيخ عزالدين عبدالسلام رحمهم الله د ،،عبرة،، تقدير منلے دے.او حضرت كشميرى رحمه الله ددے متعلق عام گرځولے دے.په دے ټولو صورتونو كښې په اودس كښے د نيت اشتراط نه لازميږى.

ددے نه علاوه بعضے حضراتو دا فرمائيلى دى.چه دا حديث د عباداتو په سلسله كښې وارد دے.دا نه چه د قربات اوطاعاتو په باره كښے.مونږ دا وايو.چه اودس بغير د نيت نه عبادت خو نشى گڼرلے.خوالبته هغه اودس چه نيت په كښې نه وى.او هغه دے ،،مفتاح صلاة،، هم جوړ نشى.نوپه دے باندے په حديث كښې څه دلالت نشته .(بلكه كه نيت نه وى.نو هم دغه اودس مفتاح الصلاة گرځيدے شى.)

---

(۱) رواه الدارقطنى عن سبل بن سعد الساعدى كما فى مجمع الزوائد للهيثمى رحمه الله (۲۰۸/۳، ۲۰۹) كتاب الحج باب فضل الحج والعمرة)_

(۲) رواه الطبرانى عن سهل بن سعد الساعدى .كما فى مجمع الزوائد للهيثمى رحمه الله (۱۰۹/۱) كتاب الإيمان باب فى نية المؤمن المنافق وعملهما)_

(۳) اوگورئ فضل البارى شرح صحيح البخارى (۱۴۵/۱، ۱۴۶)_

شيخ الاسلام حضرت زکريا انصاری رحمه الله فرمائی چه د نيت تعلق صرف د عباداتو سره وی د قرباتو او طاعاتو سره نه وی ددے وضاحت دا دے چه يودے عبادت ددے د صحت دپاره نيت هم ضروری دے اود «من يتقرب إليه» معرفت هم ضروری دے لکه تلاوت دقرآن چه په دے کښے نيت لازمی نه دے خو د «من يتقرب إليه» د معرفت سره تلاوت کول ضروری دے چه دا دالله تعالی کلام دے او ددے په تلاوت به ده ته قرب حاصليږی.

دريم څيز دے طاعت، په دے کښے نه نيت ضروری دے اونه د «من يتقرب إليه» معرفت، لکه د دين اسلام د حقانيت پيژندلو دپاره غور اوفکر.

په دے باندے داسے پوهه شئ چه يوکافر کس دے چه دالله تعالی د وجودنه منکر دے نوهغه د عالم په حوادثاتو کښے سوچ اوفکر شروع کړل او وے کتل چه د نمر د راختلو ا ډوبيدو سلسله ډيره په نظم وضبط او ترتيب سره جاری ده مثلا نن يوديشتم تاريخ دے نن څه وخت نمر راوختلو يوزرکاله چه کله دا تاريخ وو نو هم په دے وخت نمر راختلے وو او صبا اولنے تاريخ دے او صبا ته به نمر راختل د نن په مقابله کښے نيم منټ روستو راخيژی نو يو زر کاله وړاندے چه کله صبائے تاريخ راغلے وو نو يو منټ پس راختلے وو دا حيرانونکے نظام هغه ګوری دغه شان د غروب سلسله ده چه دا هم د مستحکم نظام سره تړلے دے هم دا کيفيت د سپوږمئ په راختو او پريوتو کښے مشاهده کړی صرف په نمر سپوږمئ کښے نه بلکه د دنيا په ټولومعاملاتو کښے هغه مشاهده کوی چه يو نظم دے يوترتيب دے ډير په منظم او مرتب انداز کښے دا ټوله سلسله روانه ده.

دغه شان د غور اوفکر کولو نه پس هغه دے يقين ته اورسی چه لکه څنګه مونږ ترکومے پورے د شيے او ورځے په کارونو کښے ترتيب قائم نکړو نوپه خپله ترتيب نه قائميږی اود ترتيب حسن، سليقه، استحکام، د ترتيب قائمونکی په علم، قدرت او اراده باندے موقوف وی که ترتيب قائمونکے بے علمه وی نوهغه په صحيح طريقه ترتيب نشی قائمولے که هغه قادر نه وی بلکه عاجز وی نوهغه ترتيب نشی ورکولے چه دا ئے اوکتل نو هغه يقين اوکړلو چه ددے عالم پيدا کونکے هم ضرور داسے ذات دے چه هغه په علم اوقدرت کښے د کمال خاوند دے اوچه اراده کونکے دے بيا هغه دا هم ګوری چه مونږ په دنيا کښے ډيرداسے څيزونه ګورو چه په هغے کښے ترتيب وی خو د نظم و نسق قائمونکے زمونږ وړاندے نه وی او مونږ ته يقين وی چه دا ترتيب چا قائم کړے دے نوهغه ددے خبرے يقين اُوکړی که دغه ذات زمونږ وړاندے نه دے خوچه مخامخ نه دے نو ددے په وجه دهغه نه انکار کول نه لازميږی نو ددے سوچ اوفکر په نتيجه کښے دالله تعالی دوجود او بيا د الله تعالی د کمال علم، کمال قدرت، او د ارادے د صفت قائل شی.

اوس ښکاره خبره ده چه هغه په اول کښے دا سوچ شروع کړے وو دثواب نيت ئے نه وو کړے نيت خو دا څه کوئ چه هغه د ثواب اوعقاب قائل نه وو لکه چه په هغه وخت کښے نه نيت وو اونه د «من يتقرب إليه» معرفت حاصل وو خو دا نظر اوفکر اودا غور اولتون په طاعاتو کښے شامل دے په دے باندے به ده ته اجر ملاويږی.

نوحضرت شيخ الاسلام زكريا انصاري رحمه الله فرمائي چه په عباداتو كښې خو د نيت هم ضرورت شته.او د معبود معرفت هم لازمي دے.او په قرباتو كښې د نيت ضرورت نشته.خود «من يتقرب إليه» معرفت ضروري دے.او په طاعاتو كښې نه نيت ضروري دے.او نه د مطاع معرفت.(۱)

تركومې پورې چه د اودس تعلق دے.نو مونږ وايو.چه دا په قربات كښې داخل دے . په دے كښې نيت شرط نه دے.خودا معلومول ضروري دي.چه اودس د مانځه دپاره كيږي.او مونځ دالله تعالى دپاره كولے شي.

په كومو كومو څيزونو كښې د نيت ضرورت شته؟ حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائي چه دين په اصل كښې د پنځو څيزونو نه مركب دے.

① اعتقادات ② اخلاق ③ عبادات ④ معاملات ⑤ عقوبات.

په فقه كښې د اعتقادات او اخلاقو نه بحث نه كيږي.البته د باقي نورو درے څيزونو نه بحث كيږي.په دے كښې په عباداتو كښې په اتفاق سره نيت شرط دے.نومونځ روژه.حج.زكاة كښې هيڅ يو عبادت بغير د نيت نه نۀ صحيح كيږي.

په معاملاتو كښې مناكحات، مالي معاوضات، خصومات، تركات، او امانات داخل دي.په دے كښې په يوكښې هم په اتفاق سره د نيت ضرورت نشته.

دغه شان په عقوبات كښې حد ردت، حد قذف، حدزنا، حد سرقه، اوقصاص داخل دي.په دے كښې هم چا د نيت شرط نه دے لګولے.

حضرت كشميري رحمه الله فرمائي.چه لكه څنګه دے حضراتو په معاملات، عقوبات، د نيت په دائره كښې د راتلونكو اعمالو نه خارج كړي دي.نومونږ هم اودس ددے اعمالو نه خارج كوو. څكه چه دا عبادت محضه نه دے.بلكه په وسائلو كښې يوه وسيله ده.كه په اودس كښې د نيت دعدم اشتراط اعتراض په مونږ باندے ددے حديث د وجې متوجه كيدے شي.نوهم ددے حديث نه په معاملاتو،عقوباتوكښې د نيت د عدم اشتراط اعتراض په دے حضراتوهم راتلے شي.والله اعلم (۲)

آيا داحنافو رحمهم الله اودس د نيت نه خالي وي؟ حضرت كشميري رحمه الله فرمائي.كه غور اوكړے شي.نومعلومه به شي.چه دلته د حديث باب دلاندے ددے اختلاف ګنجائش نشته. ددے وجه دا ده.چه دنيت نه بغير هيڅ حنفي اودس نه كوي.څكه چه دنيت نه قصد قلبي او د زړه اراده مراد ده .تلفظ په نيت باندے مراد نه دے.ددے وجه علامه ابن تيميه رحمه الله وغيره ګڼرو عالمانوتصريح كړے ده.چه د نيت تلفظ نه د رسول الله ﷺ نه منقول دے.او نه د صحابه كرامو رضي الله عنهم نه او نه د تابعينو نه.او نه د ائمه اربعو نه.(۳) لكه چه حنابلو رحمهم الله په نيت

---

(۱) اوګورئ فيض الباري (۶/۱)_

(۲) فيض الباري (۷/۱)_

(۳) اوګورئ فيض الباري (۸/۱)_

باندې تلفظ بدعت گرځولې دې.(۱) نود نیت نه د زړه اندازه مقصود ده. کومه چه داختیاري افعالو کولو نه وړاندې وي. اوپه دې کښې احناف او باقي ټول حضرات برابر دي. ځکه چه هر کس د اذان داوریدو نه پس د مونځ په اراده باندې د کور راووځي. دهغه لاس د لوټې اومسواك طرف ته وړاندې کیږي. او بیا اوبه راواخلي. د دې اندامونو وینځل اومسح اوکړي. نوآیا دا کس دا ټول کارونه بغیر د نیت نه کوي؟ نه بلکه دده نیت وي. په نیت ئې تلفظ نه وي کړې اوپه دې کښې څه حرج نشته.

بلکه داودس عمل د متوضي دعمل نه بغیر نه ثابتیږي. ځکه چه د اودس کولو نه دده نیت کله د قرآن تلاوت وي. کله ذکر وي. کله دجماعت مونځ یا نوافل وي. اوکله د فرضي مونځونو ادا کول وي. بغیر د نیت نه څوك اودس کوي نه.

البته دا صورت کیدې شي. چه یو سړې د خپل کور نه رابهر شو. اود دوکان نه سودا راوړي. اوپه لاره کښې باران شروع شي. چه په هغې باندې دده د اودس اندامونه اووینځلې شي دلته کښې دده نیت د اودس کولو نه دې. بلکه د دوکانه پورې تلل اوسودا راوړل مقصود دي. په دې صورت کښې اختلاف کیدې شي. چه چونکه نیت ئې نه وو. نو د شوافعو په نیز به اودس نه کیږي. اود احنافو ﷾ په نیز نیت ضروري نه دې. نواودس به صحیح کیږي.

خود غور کولو خبره داده. چه دا صورت خوشاذ اونادر پیښیږي. نوپه دې کښې گرم گرم بحثونه کول مناسب نه دي. بلکه داسې مسئله د مجتهدینو په اجتهاد باندې پریخودل پکار دي. او داسې شاذ مسائل دحدیث په شرح کښې داخلول نه دي پکار. چه په هغې سره د حدیث مراد نظري جوړ شي. (یعني گران اومشکل شي) حالانکه دهغې مراد بالکل بدیهي او واضح وو.

قوله: وإنما لکل إمرء ما نوى: دلته کښې دا بحث دې. چه په «إنما الأعمال بالنیات» اوپه «إنما لکل إمرئ ما نوى» کښې څه فرق دې؟ په دې سلسله کښې د عالمانو څو اقوال دي.

① دعلامه قرطبي﷫ رائې دا ده. چه دویمه جمله د اولنۍ جملې دپاره تاکید دې. د نیت معامله چونکه مهتم بالشان وه. ځکه نبي ﷺ د «إنما الأعمال بالنیات» جمله اووئیله. اوهم دا مضمون ئې په بل انداز کښې بیان کړلو. حالانکه خبره یوه ده. د اولنۍ جملې مطلب دا دې. که نیت صحیح وي. نو عمل به مقبول وي. اوکه نیت صحیح نه وي. نوعمل به مقبول نه وي. او د دویمې جملې مطلب دا دې. چه نیت بنه وي. نو عمل د بنه جزاء سبب جوړیږي. اوکه په نیت کښې فتور او خرابي وي. نوعمل د خرابۍ بدلې سبب جوړیږي. لکه چه عنوان بدل شو. او مضمون یو دې.(۲)

---

(۱) اوگورئ السعایة في کشف ما في شرح الوقایة.(۲/ ۱۰۰) د نیت دمسائلو او ددې د شرعي حیثیت دپاره اوگورئ. السعایة (۲/ ۹۷. ۱۰٤) قبیل باب صفة الصلاة_

(۲) فتح الباري (۱/ ۱٤)_

④ نور حضرات فرمائی چه په اولنئ جمله کښے داعمالو په باره کښے خودلی شوی دی.چه ددے تعلق د نیت سره دے.اود حکم ترتب به په دے کیږی.او په دویمه جمله د عامل دحالت بیان دے.چه ده ته به دخپل نیت مطابق جزا ملاویږی.(۱)

⑤ علامه نووی رحمه الله فرمائی.چه په اوله جمله کښے د نیت اوعمل په مینځ کښے ربط بیان شوے دے.چه داعمالو تعلق دنیت سره دے.او ددے دحسن او قبح مدار په نیت دے.اوپه دویمه جمله کښے د تعین منوی داشتراط فائده حاصلیږی.مثلاً د یوکس په ذمه د ماسپخین اومازیگر د مونځونه قضا ده.اوس که هغه مطلق نیت اوکړی . اود ماسپخین مونځ ادا کول غواړی.نونهٔ ادا کیږی.دغه شان د مطلق څلورو رکعتو په کولو سره د مازیگر مونځ نه ادا کیږی.بلکه د ماسپخین د ادا کولو دپاره د ماسپخین او د مازیگر دادا کولو دپاره د مازیگر تعین ضروری دے.لکه چه په دویمه جمله کښے دا خودلے شوی دی.چه عامل ترڅو منوی متعین نکړی.نودهغه دعمل اعتبار به نه وی.(۲)

⑥ د ابن السمعانی رحمه الله توجیه دا ده.چه په اوله جمله کښے هم د هغه «ربط بين العمل والنية» بیانول دی.اوپه دویمه جمله کښے دهغه مباح اعمالو بیان دے.کوم چه په عبادات کښے شامل نه دی.اوپه هغے کښے د نیت نه بغیر اجر او ثواب نه ملاویږی .چه نیت ئے د ثواب وی.اود خیر نیت اوکړی.نوثواب به ورته ملاؤ شی.ګنی نه.(۳)

مثلاً خوراك څکاك په مباحاتو کښے دی.په دے باندے به ثواب په هغه وخت کښے ملاویږی.کله چه د «تقوى على العبادة» نیت وی.یعنی چه زه دا خوراك ددے دپاره کوم.چه زما په بدن کښے طاقت پیدا شی.اوهغه قوت زه دالله تعالی په عبادت کښے خرچ کرم.

⑦ علامه ابن دقیق العید رحمه الله دا توجیه فرمائیلے ده.چه اوله جمله د «ربط بين العمل والنية» دپاره ده.اوپه دویمه جمله کښے دا خودلے شوی دی.چه په عمل باندے به اجر اوثواب په هغه وخت کښے مرتب کیږی.چه په دغه عمل کښے نیت هم وی.او ورسره ورسره د شرطونو خیال هم ساتلے شوےوی.که صرف د شرطونو خیال اوساتلےشی.اونیت نه وی.نواجربه نه ملاویږی.دغه شان چه دعمل نیت اوکړی .اود هغے د پوره کولوپخه اراده ئے هم وی.خو د څه شرعی عذر د وجے هغه کار اونکړےشی.نوده ته به د هغے کار ثواب ملاویږی.خوصرف دهغه عمل چه نیت ئے کړےوی.(۴)

---

(۱) فتح البارى (۱/ ۱٤)_
(۲) عمدة القارى (۱/ ۲۷)_
(۳) فتح البارى (۱/ ۱٤) وعمدة القارى (۱/ ۲۷)_
(۴) فتح البارى پورتنئ حواله)_

( ) بعضې شاحينو دا توجيه کړې ده.چه په دويمه جمله کښې د «النيابة فى النية» نه منع شوې ده.چه بغير دعذر نه د بل دطرفه نيت کول معتبر نه دے.بلکه هرسړے دے دخپل عمل په خپله نيت کوي.(۱)

( ) شيخ عزالدين عبدالسلام رحمه الله فرمائي.چه داولنئ جملې مقصد دا دے.چه کوم عمل معتبر دے.او د دويمې جملې مقصد دا دے.چه په اعمالو به نتائج کله مرتب کيږي.نو په اوله جمله کښې دا خودلے شوي دي.چه هغه عمل معتبر دے.چه په هغې کښې نيت وي.اوچونکه په يو عمل کښې ښه نيت او بد نيت هم کيدے شي.نوځکه ئې په «إنما لكل امرئ ما نوى» کښې اوخودل.چه د عمل په وخت کښې څنګه نيت اوکړي.نتيجه به هم هغه مرتب کيږي.(۲)

( ) اتمه توجيه دا ده.چه په اولنئ جمله کښې هم هغه د نيت او عمل په مينځ کښې ربط بيان شوے دے.چه د عمل دارومدار په نيت دے.چه څنګه نيت وي.هغه شان به عمل وي.او د دويمې جملې مقصد دا دے.که په يوعمل کښې ګڼ نيتونه جمع کيدے شي.نود تولو ثواب به ملاويږي.مثلاً يو سړے جمات ته ځي.اوصرف د مونځ نيت کوي.نوصرف يو ثواب يعنې د مانځه ثواب به ورته ملاويږي.اوکه هغه کس جمات ته دتلو په وخت کښې د مانځه د نيت سره دا نيت هم اوکړي.چه د جماعت انتظار اوکړم.اوتلاوت به اوکړم.نفلي اعتکاف به اوکړم.د مسئلې د زده کولو او بل ته دخودلو نيت هم اوکړي.د نيکانو سره د ملاقات او هغوي د ليدونيت هم اوکړي.د ګناهونو نه د بچ کيدو قصد هم اوکړي.نو په دے ټولو نيتونو به ورته مستقل او ځانله ځانله ثواب ملاويږي.(۳)

( ) علامه سندهي رحمه الله فرمائي.چه اولنئ جمله مقدمه تجربيه عرفيه عقليه ده.او دويمه جمله د شرعي حکم بيان دے.يعني په اوله جمله کښې دا خودلے شوے دي.چه عقلاً اوعرفاً دا خبره منلے شوے ده.او ټولو ته معلومه ده.چه داعمالو دارومدار په نيت وي.اوپه دويمه جمله اولنئ جملې ته شرعي استناد ورکوي.اودا ښائي.چه شرعاً هم دا عرف او عقلي فيصله معتبر ده.(۴) په احاديثو کښې ددے څو مثالونه موندلې شي.

د حضرت ابوعبيده رضي الله عنه په منقبت کښې رسول الله ﷺ فرمائيلي دي.«لكل أمة أمين، وأمين هذه الأمة أبوعبيدة بن الجراح»(۵) په دے حديث کښې «لكل أمة أمين» يوه جمله عرفيه تجربيه ده.او«أمين هذه الأمة أبوعبيدة بن الجراح» دا جمله شرعيه ده.شريعت دے عرف ته استناد ورکړلو.

---

(۱) عمدة القاري (۱/۲۷)_

(۲) فتح الباري (۱/۱٤)_

(۳) تقرير بخاري ازشيخ الحديث مولانا محمد زکريا صاحب کاندهلوي قدس سره (۱/۷٤)_

(۴) اوګورئ حاشيه علامه سندهي رحمه الله برصحيح بخاري (۱/۸)_

(۵) صحيح بخاري کتاب المغازي باب قصة أهل نجران رقم (٤٣٨٢)_

دغه شان د رسول الله ﷺ ارشاد دے ((لکل شئ عروس، وعروس القرآن،، الرحمن))[1] په دے کښے اولنئ جمله ((لکل شئ عروس)) جمله عرفیه تجربیه ده او دے ته دویمے جملے استناد ورکړلو.

(۱) علامه طیبي رحمه الله فرمائي چه داولنئ جملے تعلق د اصل عمل سره دے یعنی اعمال به په هغه وخت کښے محبوب اومعتبر وي چه د نیتونو سره د هغے اقتران وي. او په دویمه جمله کښے ددے بیان دے چه نیابت به په هغه وخت کښے معتبر وي. چه د اخلاص سره اقتران وي خلاصه دا چه په دویمه جمله کښے د نیت نه مراد ..اخلاص.. دے.[2]

(۲) یوه توجیه دا شوے ده چه په دے کښے اولنئ جمله په منزله د علت فاعلیه ده اودویمه جمله علت غائیه. یعنی په اولنئ جمله کښے دا خودلی شوی دی چه څنګه فاعل په فعل کښے موثر وي. دغه شان نیت په عمل کښے موثر وي. او په دویمه جمله کښے غایت بیان شوے دے چه څنګه نیت وي. د عمل ثمره به هم هغه شان وي.[3] والله اعلم

امام بخاري رحمه الله په دې مقام کښې نامکمل حدیث ولې نقل کړلو؟

امام بخاري رحمه الله دا حدیث په خپل صحیح کښے ټول په اووه مقاماتو کښے نقل کړے دے.[4] ددے مقام نه علاوه په باقي ټولو ځایونو کښے ئے حدیث مکمل ذکر کړے دے. اودلته کښے ئے یوه جمله چه ((فمن کانت هجرته إلی الله ورسوله فهجرته إلی الله ورسوله)) ئے پریخودے دے سوال دا پیدا کیږي. چه امام بخاري رحمه الله داسے ولے کړي دي؟

(۱) ابن عربي رحمه الله فرمائي. چه دامام بخاري رحمه الله سره ددے جملے په ساقط کولو کښے څه عذر نشته. ځکه چه ددوی شیخ حمیدي رحمه الله په خپل مسندکښے دا حدیث مکمل ذکر کړے دے.[5]

(۲) بعضے حضراتو فرمائیلی دي. کیدے شي چه دا حدیث امام بخاري رحمه الله دخپل شیخ حمیدي رحمه الله نه زباني اوریدلی وي. اود امام حمیدي رحمه الله نه د بیانولو په وخت کښے سهو شوے وي. یا بخاري رحمه الله دخپل حفظ نه نقل کړے وي. اوهغه نه سهو شوے وي.

ابن عربي رحمه الله فرمائي. ددے حضراتود قوت حافظه او عملي شغف په رڼا کښے دا جواب ډیرمستبعد معلومیږي.[6]

---

(۱) کنزالعمال (۱/۵۸۲ الباب السابع في تلاوة القرآن وفضائله .الفصل الثاني رقم. ۲۶۳۸)_

(۲) الکاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطیبي (۱/۹۰)_

(۳) امدادالباري (۲/۲۱۷)_

(۴) اوګورئ د ((إنما الأعمال بالنیات)) د بحث لاندے موږ د دغه ټولوځایونو حوالے ذکر کړي دي._

(۵) فتح الباري (۱/۱۵) دغه اوګورئ مسند الحمیدي (۱/۱۶. ۱۷) احادیث عمران عمربن الخطاب)_

(۶) فتح الباري(۱/۱۵)_

() علامه داودى فرمائى دا اسقاط يقينا دامام بخارى رحمه الله نه شوے دے.خکه چه دا حديث د هغوى دشيخ او شيخ الشيخ په روايت کښے مکمل دے.او پورته تير شو چه امام حميدى رحمه الله دا حديث په خپل مسند کښے مکمل ذکر کړے دے.
بيا ډيرو عالمانو مثلاًبشربن موسى رحمه الله ،ابواسماعيل ترمذى رحمه الله وغيره دامام حميدى رحمه الله سند سره دا حديث مکمل نقل کړے دے.قاسم بن اصبغ رحمه الله په خپل کتاب کښے. ابونعيم رحمه الله په مستخرج کښے،ابوعوانه رحمه الله په خپل مسند کښے هم د امام حميدى رحمه الله په سره دا حديث مکمل نقل کړے دے.(١)
بالفرض که چرته اسقاط دامام بخارى رحمه الله د طرفه نه وى.بلکه د هغوى د شيخ د طرفه وى. نوسوال پيدا کيږى چه امام بخارى رحمه الله دا ناقصه حصه دخپل کتاب په اول کښے ولے راوړله؟
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى.چه امام حميدى رحمه الله دامام بخارى رحمه الله په مکى شيوخو کښے د ټولو نه لوئے شيخ وو.اوهم په مکه کښے د وحى ابتداء شوے وه.خکه امام بخارى رحمه الله دخپل دټولو نه لوئے مکى شيخ نه د افتتاح په نيت سره دا حديث او اودا سياق دلته کښے درج کړلو.(٢)
اوکه امام بخارى رحمه الله په خپله اسقاط کړے وى.اوهم دا راجح قول دے.نوددے مختلف جوابونه شوى دى.
() ابن حزم ظاهرى اندلسى رحمه الله دا جواب ورکړے دے.چه په اصل کښے امام بخارى رحمه الله د عامو مصنفينو رحمهم الله پشان دخپل کتاب شروع کړے وه.د عامو مصنفينو رحمهم الله طريقه دا ده.چه هغوى دخپل کتاب شروع د خطبے نه کوى.او په هغے کښے د مقاصدو وضاحت کوى.چه دا تاليف ولے ليکلى شى؟ددے اسباب څه دى؟ په کتاب کښے به څه راوړى؟ وغيره وغيره.امام بخارى رحمه الله دا اوغوښتل.چه دا حديث د خطبے په ځائے راوړى.اوهغوى دا اوخودل.چه ما دا کتاب د کوم مقصد دپاره ليکلے دے.دهغے علم الله تعالى ته دے.که ما د دنيا د څه ځيز نيت کړے وى.نو د هغے بدله به راته ملاويږى.اود حديث دويم جزء چونکه په تزکيه باندے دلالت کوى.نوخکه امام بخارى رحمه الله دا حذف کړلو.(٣)
حاصل دا دے.چه جمله متروکه په تزکيه باندے دلالت کوى.اوجمله مذکوره باقيه په تردد باندے.چونکه امام بخارى رحمه الله دلته د خپل حالت بيان کوى.نوخکه ئے هغه جمله حذف کړه.کومه چه په تزکيه مجرده باندے دلالت کوى. اوپه کومه جمله کښے چه احتمال او تردد وو هغه ئے ذکرکړله.لکه چه د حسن نيت د دعوے نه ئے اجتناب اوکړلو.
خودا جواب ښه نه دے.خکه چه په حديث کښے ترميم کول او دهغے جملے حذف کول صرف د دے خيال اوتوهم د وجے ټيک نه دے بيا دحديث پوره ذکر کولو نه دا خبره نه لازميږى.چه

---

(١) پورتنئ حواله)_
(٢) پورتنئ حواله)_
(٣) فتح البارى (١/١٥)_

امام بخاری رحمه الله د خپل ځان دپاره د حسن نیت دعوه کوی بلکه دا صرف توهم دے.ددے په وجه په حدیث کښے اختصار کول جائز نه دے.

() حافظ ابن حجر رحمه الله ددے جواب دا ورکړے دے چه عام طور دمصنفینو رحمهم الله عادت دا دے چه په خپلو خطبو کښے خپلو خاصو اصطلاحاتو او اختیار کړی رائے ګانو ته اشاره کوی.چونکه دامام بخاری رحمه الله مسلك دا دے چه په حدیث کښے ..خرم.. یعنی اختصار کول جائز دے.دوی د روایت بالمعنی د جواز هم قائل دی.د مسائلو په استنباط کښے تحقیق کوی.اخفی په ته خفی باندے ترجیح ورکوی .او هغه اسانید خوښوی.چه په هغے کښے د سماع، اوتحدیث او اخبارصراحت وی . نو امام بخاری رحمه الله دے ټولو مقاصدو ته ددے حدیث په سند او متن کښے اشاره اوکړله.([1])

حاصل دا چه امام بخاری رحمه الله دلته په حدیث کښے اختصار کړے دے.اودا ئے خودلی دی.چه زما په نیز ((خرم فی الحدیث)) جائز دے.

تنبیه ((خرم فی الحدیث)) مطلب دا دے.چه دحدیث په بعضے جملو باندے اکتفاء اوکړے شی.اوبعضے جملے حذف کړے شی.د دے حکم دا دے.که په دے سره په معنی کښے څه خلل نه واقع کیږی.نوپه دے کښے څه قباحت نشته.([2])

() علامه کرمانی رحمه الله یو عجیبه جواب ورکړے دے.چه په اصل کښے امام بخاری رحمه الله دا حدیث په مختلفو مواقعو کښے اوریدلے دے.په کوم وخت کښے چه د دے مسئلے بحث کیدلو.چه په ایمان کښے د ،،نیتونو،،اعتبار دے.نو په هغه وخت کښے ئے مکمل حدیث اوریدلے دے.ځکه ئے په کتاب الایمان کښے مکمل د سیاق سره ذکر کړے دے.اوکله چه دا مسئله زیر بحث وه.چه داعمالو دپاره نیت ضروری دے. نو په هغه وخت کښے ئے ناقص اوریدلے دے.ځکه ئے دلته ناقص حدیث ذکر کړے دے.([3])خودا دعلامه کرمانی رحمه الله خیال دے.چه ددے څه اصل نشته. ځکه چه دا خو په دے خبره باندے موقوف دے.چه دا ثابته شی.چه د کومو کومو شیوخو نه امام بخاری رحمه الله دا حدیث حاصل کړے دے.دهغه مشائخو ځانله ځانله تالیفات وی.اوهغوی د مسائلو بحث کښے دا حدیث ذکر کړے وی.او بیا امام بخاری رحمه الله د خپلو دغه مشائخو په تقلید کښے هم د دغه مسائلو په ضمن کښے دا احادیث ذکر کړی وی.

اول خو د هر یو تالیف ثابت نه دے.بالفرض که د بعضو ثابت هم شی.نود امام بخاری رحمه الله تقلید ثابت نه دے.ځکه چه امام بخاری رحمه الله لکه چه څنګه د صحیح احادیثو په نقل کولو کښے د چا تقلید نه دے کړے.دغه شان ئے په تبویب او اخذ تراجم کښے هم د چا تقلید نه دے

---

(۱) فتح الباری (۱/۱۵، ۱۶)_

(۲) د ((خرم فی الحدیث)) د جواز او عدم جواز په باره کښے د تفصیل دپاره اوګورئ: تدریب الراوی (۲/۱۰۳، ۱۰٤) النوع السادس والعشرون.صفة روایة الحدیث.جواز روایة بعض الحدیث وإختصاره)_

(۳) اوګورئ: شرح کرمانی علی البخاری (۱/۲۱۳) کتاب الإیمان باب ما جآء أن الأعمال بالنیة والحسبة)_

کړے مشهوره ده چه دوی د تراجمو په انعقاد اود مسائلو په اخذ او استنباط کښے منفرد دے د چا اتباع ئے نه ده کړے والله اعلم

(۱) خلورم جواب کوم چه د شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله خوښ کړے دے دا دے چه وړاندے مونږ د شیخ الاسلام زکریا انصاری په حواله سره ذکر کړی دی.چه د خیر د اعمالو او نیکو دریے قسمونه دی.

طاعات.قربات.اوعبادات. هلته کښے مونږ دا هم ذکر کړی وو چه په طاعاتو باندے داجر او ثواب دپاره نه د نیت ضرورت شته اود مطاع د معرفت.حالانکه په عباداتو باندے داجر او ثواب د ترتب دپاره نیت هم ضروری دے اود معبود معرفت هم

ترکومے پورے چه د قرباتو تعلق دے.نوپه هغے کښے د نیت ضرورت نشته.خو د ((من یتقرب الیه)) معرفت ضروری دے.خو شرط دا دے.چه نیت فاسد نه وی . لکه چه په قربات باندے د ثواب د ترتب دپاره د بد نیت نه احتراز لازمی دے.

اوس دلته کتل دا دی.چه دلته د کوم تصحیح نیت په غرض دا حدیث راوړلے شوے دے.هغه په کوم قسم کښے داخل دے؟ نو دا دقربات په قسم کښے داخل دے.ځکه چه د نبی ﷺ احادیث لوستل د قرآن کریم دتلاوت پشان دی.اوپه قربات کښے نیت د تقرب شرط نه دے صرف د بد نیت نه احتراز کافی دے.

امام بخاری رحمه الله دلته جزء اول یعنی ((فمن کانت هجرته إلی الله ورسوله)) حذف کړلو او دویم جزء یعنی ((فمن کانت هجرته إلی دنیا..)) ئے ذکر کړله.په دے باندے تنبیه ورکول غواړی.چه که تاسو ددے د لوستلو او اورولو په وخت کښے ښه نیت نشئ کولے.نوکم ازکم د بد نیت نه احتراز اوکړئ.دا به هم د ثواب دپاره کافی شی.(۱)

قوله فمن کانت هجرته: هجرت او ددے قسمونه په لغت کښے د ،،هجرة،، معنی ده پریخودل.اوپه عرف کښے هجرت ترک وطن ته وائی.بیا د وطن د پریخودلو مختلف صورتونه دی

(۱)کله خو سړے د دنیاوی غرض دپاره وطن پریږدی.لکه ډیرخلق دتجارت په غرض یا د ملازمت په نیت په نورو ملکونو کښے اوسیږی.

(۲) بعضے وخت کښے ترک وطن ددے وجے کیږی.چه په خپل وطن کښے امن او اطمینان نه وی.نو سړے د خوف د ځائے نه د امن ځائے ته منتقل شی.لکه چه د حبشه په دواړو هجرتونو وو.نوهغوی دغه وطن پریخودلو.اوحبشه ته لاړل چه هلته کښے امن وو.

(۳) دغه شان په اول کښے چه مسلمانانو مدینے منورے ته هجرت اوکړلو.نو مدینه دارالامن وو.خو چه کله نبی ﷺ مدینے ته تشریف یوړلو.اوهلته ورسره قرار ملاو شو .نو بیا دالاسلام

(۱) اوګورئ: فضل الباری (۱/۱۵۰)_

شو دد ے نه پس چه کومو خلقو هجرت کړے وو نو دا هجرت من دارالکفر الی دارالاسلام وو دا هجرت د ترک وطن یو دریم صورت شو. (۱)

() بیا په آخره زمانه کښے به یو بل هجرت وی کوم چه به شام طرف ته وی. په مسند احمد (۲) و ابوداود (۳)کښے یو حدیث دے.((ستکون هجرة بعد هجرة، فخیار أهل الأرض ألزمهم مهاجرا إبراهیم ﷺ...))

او په شریعت کښے هجرت د ترک معاصی نوم دے.اوهم دا حقیقی هجرت دے . نبی ﷺ فرمائیلی دی.((المهاجر من هجر مانهی الله عنه))(۴)

لکه چه د هجرت درے اهم قسمونه دی.() هجرت لغوی () هجرت عرفی () او هجرت حقیقی شرعی. د تجزیه کولو په صورت کښے ددے په شمار کښے زیادت راځی.

بیا په دے قسمونو کښے ((هجرة إلی الحبشة)) او ((هجرة إلی المدینة)) خو ختم شوی دی.البته ((هجرة من دار الکفر إلی دار الإسلام)) او ((هجرة إلی مهاجر إبراهیم ﷺ)) باقی دے.

دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما په حدیث کښے ((لاهجرة بعد الفتح ولکن جهاد ونیة)) (۵) کښے د مدینے دهجرت نفی شوے ده.او دحضرت معاویه رضی الله عنه په حدیث ((لا تنقطع الهجرة حتی تنقطع التوبة، ولا تنقطع التوبة حتی تطلع الشمس من مغربها))(۶)کښے ((هجرت من دار الکفر إلی دار الإسلام)) مراد دے.والله اعلم

قوله: إلی دنیا یصیبها:() ,,دنیا,, د ,,دنو,, نه مشتق دے.ددے معنی ,,نزدیکت,, دے.چونکه دا زوال ته نزدے ده.خکه ورته ,,دنیا,, وائی.

() اوبعضو وئیلی دی.چه ,,دنیا,, ورته خکه وائی.چه دا دآخرت په نسبت نزدے ده.(۷)

() دبعضے حضراتو رائے دا ده.چه دا د ((دناءة)) نه ماخوذ ده.ددے معنی خست او رذالت دے.چونکه دا د آخرت په نسبت خسیسه او ذلیله ده.خکه ورته ,,دنیا,, وائی.(۸)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱۶/۱)_

(۲) مسنداحمد (۲۰۹/۲) مسند عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما)_

(۳) سنن أبی داود کتاب الجهاد باب فی سکنی الشام رقم ۱۴۸۲)_

(۴) صحیح بخاری کتاب الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده رقم ۱۰)_

(۵) صحیح بخاری کتاب الجهاد والسیرباب فضل الجهاد والسیر رقم ۲۷۸۳)_

(۶) سنن أبی داود کتاب الجهادباب فی الهجرة هل انقطعت؟ رقم ۲۴۷۹)_

(۷) فتح الباری (۱۶/۱)_

(۸) امدادالباری (۴۲۵/۲)_

دنيا د فعلى په زون داسم تفضيل صيغه ده اوغيرمنصرف ده دعدم انصراف وجه ئے لزوم تانيث دے اودا يو سبب قائم مقام د سببينو دے.(١)

علامه تيمي رحمه الله فرمائي.په دے كښے دوه سببه دى.يو وصف او بل تانيث. خو دهغوى په قول اعتراض شوے دے چه تانيث كله دالف مقصوره يا الف مدوده سره وى.نو د بل سبب ضرورت نه وى.(٢) ددے نه علاوه ددے وصفيت ختم شوے هم دے.ځكه چه ددے نه وصفيت معنى ويستلے شوے ده.او خالص داسميت په معنى كښے مستعمله ده.هم دا وجه ده چه دا نكره راوړل ټيك دى.كه چرته د وصف په معنى كښے وه.نو د اسم تفضيل چه كوم درے طريقو (د اضافت سره.د ،،من،، سره. اود الف لام سره.) كښے به په يوه طريقه ددے استعمال ضرورى وو . حالانكه د ،،اضافت،، او ،،من،، سره ددے استعمال ممكن نه دے.البته دريمه طريقه ممكنه وه.او هغه استعمال شوے نه ده.نومعلومه شوه.چه په دے كښے د وصفيت معنى نشته.چونكه د وصفيت معنى په كښے ختمه شوے ده.او د اسميت معنى په كښے پيدا شوے ده.نوځكه نكره استعمال ئے ټيك دے.لكه د شاعر په دے شعر كښے اسم تفضيل منكر استعمال شوے دے.

وإن دعوت إلى جُلّى ومكرمة ۞ يوماً سراة كرام الناس فادعينا (٣)

كه ته په دجنګ په ورځ ،يا عظيمے حادثه په ورځ. ياد سخاوت دپاره شريفان راغواړے نو مونږ هم راوغواړه.ځكه چه مونږ هم په سردارانو كښے يو.

دلته كښے ((جلى)) په اصل كښے اسم تفضيل دے.او په دے كښے د وصفيت معنى وه.خو ددے وصفيت ختم شوے دے.او اوس دا د حادثه عظيمه په معنى كښے مستعمل ده.(٤)

د دنيا تعريف : د دنيا په تعريف كښے دوه اقوال دى.

① ((ماعلى الأرض من الهواء والجو))

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.دا تعريف غوره دے.خو په دے كښے د ((قبل قيام الساعة)) قيد لګولو ضرورت دے.

② دويم قول دے.((كل المخلوقات من الجواهر والأعراض الموجودة قبل الدار الآخرة)) علامه عينى رحمه الله د علامه نووى رحمه الله نه ددے دويم قول ترجيح نقل كړے ده.(٥)

بيا په لفظ د ،،دنيا،، باندے تنوين شته كه نه؟ د بخارى په ټولو نسخو كښے غير منون دے.او ابن الدحيه رحمه الله دابوالهيثم كشميهنى رحمه الله په روايت كښے تنوين سره نقل كړے دے.او

---

(١) فتح البارى (١/١٧)_

(٢) پورتنئ حواله)_

(٣) اوګورئ: ديوان حماسه مع شرح تسهيل الدراسة (ص٢١٠)_

(٤) فتح البارى (١/١٧) وعمدة القارى (١/٢٤)_

(٥) اوګورئ: فتح البارى (١/١٦) وعمدة القارى (١/٢٤)_

ددے تضعیف نے کړے دے.اودا ئے هم وئیلی دی.چه ابوذر هرویؒ په آخر کښے د کشمیهنیؒ هغه روایات چه په هغې کښے هغه منفرد دے.هغه ئے حذف کول.اوفرمائیل به ئے چه دے دعلم خاوند نه وو.(۱)

حافظ ابن حجرؒ فرمائی.چه دا خبره على الاطلاق مسلمه نه ده.ځکه چه په ډیرو مقاماتو کښےد کشمیهنیؒ روایات د نورو د روایاتو په مقابله کښے صحیح وی.(۲) ترکومے پورے چه په نفس لفظ کښے د تنوین تعلق دے.نو اکثر حضرات وائی.چه دا بغیرد تنوین دے.البته علامه عینیؒ د بعضے شاعرانو د شعرونو نه دا ثابته کړے ده. چه د تنوین لغت بیخی مردود نه دے.البته قلیل الاستعمال دے.(۳)

قوله أوإلى إمرأة ينكحها: دلته کښے په ..دنیا.. کښے ښځه داخله وه.ددے باوجود ئے مستقلاً ښځه ولے ذکر کړه؟د دے څو جوابونه ورکړے شوی دی.

① امام نوویؒ فرمائی.چه ..دنیا..نکره ده.اوتحت الاثبات ده.او په نکره تحت النفی کښے عموم وی.په دے صورت کښے د((امرأة)) په ..دنیا.. کښے دخول یقینی وو.اوس چونکه نکره تحت الاثبات ده.نود ((امرأة)) د ..دنیا.. په مفهوم کښے دخول متیقن نه وو.ځکه ئے دا ذکر کړله.(۴)

خود امام نوویؒ په دے جواب باندے اعتراض شوے دے.چه لکه څنګه په نکره تحت النفی کښے د عموم مفهوم وی.نو دغه په نکره في سیاق الشرط کښے هم عموم وی.او دلته هم داسے ده.نو عموم راغلو.او په دے کښے ..ښځه.. هم داخله ده.(۵)

② دویم جواب دا ورکړے شوے دے.چه دا د قبیلے د ذکرالخاص بعدالعام دے.او دا زیادت د اهتمام دپاره وی.(۶)

③ دریم جواب ابن بطالؒ د ابن سراجؒ نه دا نقل کړے دے.چه د ښځے تخصیص ذکر ځکه راغلو.چه عربیانو به د اسلام نه وړاندے د غلام سره دعربی ښځے نکاح نه کوله.او دکفاءت اعتبار به ئے کولو.کله چه اسلام راغلو.نو دا ئے باطل کړلو.نو مدینے منورے ته ډیرو غلامانو په دے نیت باندے هجرت اوکړلو.چه دلته به دعربی ښځے سره نکاح اوکړی.(۷)

حافظ ابن حجرؒ فرمائی.چه دلته څو اول ددے خبرے دثبوت ضرورت دے. چه هجرت کونکے سړے غلام وو.اوهغه ښځه عربیه وه.بیا دا چه څه وئیلی شوی دی.چه عربیانو به د

---

(۱) فتح الباری (۱۷/۱)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) عمدة القاری (۲٤/۱)_

(۴) فتح الباری (۱۷/۱)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶) اوګورئ شرح نووی علی صحیح مسلم (۱٤۱/۲) کتاب الإمارة باب قوله ﷺ إنما الأعمال بالنية وفتح الباري (۱۷/۱)

(۷) فتح الباری (۱۷/۱)_

مواليو سره د عربي ښځو نكاح نه كوله.دا هم نه ده منلې شوې.خكه چه د اسلام نه وړاندې د مواليو سره د نكاح ډير واقعات ثابت دي.بيا دا هم مطلقاً نشي منلې.چه اسلام مطلقاً كفاءت باطل اوګرځولو.[1] «وسيأتي البحث عنه في موضعه إن شاء الله تعالى»

④ څلورم جواب دا وركړے شوے دے.چه مهاجرينو رضي الله عنهم كله مدينې منورې ته تشريف راوړلو. نوانصارو د ايثارې مثاله مظاهره اوكړله.اود همدردئ انتها ئې اوكړله دخپلو مهاجرينو رونړو دپاره دخپلو زمكو او مالونو تقسيم ته غاړه كيخودله.بعضو په كښې خپلو مهاجرينو رونړو ته تر دے پورے اووئيل.چه زما په نكاح كښې دوه بيبيانې دي.په هغوى كښې زه يوه ستا دپاره پريږدم.چه كومه غواړې .نوخوښه ئې كړه.نودا خطره پيدا شوه.چه د انصارو د دے قربانو او ښه اخلاقو په باره كښې څوك واورى.اوڅوك دا سوچ اونكړى.چه زه غريب او تنګ حاله يم.هجرت به اوكړم.او مدينې منورې ته به لاړ شم.هلته به راته مال هم ملاؤ شي.او ښځه هم.نو نبى ﷺ «سدألباب»او د تنبيه دپاره دواړه څيزونه ذكر كړل.[2]

﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوٰتِ مِنَ النِّسَآءِ وَالْبَنِيْنَ وَالْقَنَاطِيْرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْاَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ؕ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ [3] په دے كښې دټولو نه اول د ښځو ذكر شوے دے.او ددے وجه دا ده.چه د ښځو فتنه دټولو نه سخته اوعظيمه فتنه ده. په حديث كښې ارشاد دے «ماتركت بعدى فتنة أضر على الرجال من النساء» [4] په يو بل حديث كښې دى.«النساء حبائل الشيطان»[5]

چونكه د ښځو فتنه دټولو نه نقصاني وه.تردے چه ښځو ته د شيطان جال وئيلې شوے دے.د دے نه د ويرولو او بچ كيدو دپاره نبى ﷺ د ..دنيا.. د ذكر كولونه پس مستقلاً د ښځې ذكر اوكړلو.

⑤ يوجواب دا هم وركړے شوے دے.چه چونكه د حديث شان ورود د مهاجر ام قيس واقعه ده.ددے وجے نبى ﷺ د دنيا نه پس د ښځې ذكر اوكړلو.

وړاندے مونږ ددے حديث په شان ورود كښې د طبرانى په حواله سره دحضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه روايت ذكر كړے وو.چه يو كس ام قيس نوم ښځې ته د نكاح پيغام راوليږلو په

---

(۱) پورتنۍ حواله)_

(۲) فضل البارى (۱/۱۴۹) وامداد البارى (۲/۲۲۵، ۲۲۶)_

(۳) آل عمران ۰۱٤)

(۴) اوګورئ صحيح بخارى شريف، او په يوحديث كښې دى.((النساء حبائل الشطان)) (() رواه رزين كذا فى مشكاة المصابيح (ص.٤٤٤) كتاب الرقاق الفصل الثالث)_

(۵) رواه رزين كذا فى مشكواة المصابيح (ص.٤٤٤) كتاب الرقاق الفصل الثالث)_

دے باندے هغې د هجرت شرط اولګولو.اوهغه شرط پوره کړلو او دغه شان دهغوی په خپل مینځ کښې نکاح اوشوه.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.دا حدیث په خپل ځائے صحیح او ټیک دے.خو ددے خبرے په دے کښې څه صراحت نشته.چه حدیث «انما الأعمال بالنیات» هم په دے واقعه کښې وارد شوے دے.اونه څه په بل سند سره ددے تصریح ملاویږی.[1] خو شیخ محمد عابد سندهی رحمه الله په خپل کتاب «مواهب لطیفه» کښې د زبیربن بکار رحمه الله دکتاب په حوالے سره روایت نقل کړے دے.په هغې کښې صراحت دے.چه هم ددے واقعه په وجه نبی ﷺ خطبه ونیلے وه.او په هغې کښې نے دا حدیث اورولے وو.[2]

یواشکال اودهغې جواب دلته یو اشکال کیږی.چه مهاجرام قیس رحمه الله صحابی دے.اود یو صحابی په حق کښې دا خبره ډیره لرے ده.چه هغوی د ښځې دپاره هجرت اوکړی.هغوی داسے ولے اوکړلو؟

ددے جواب دادے.چه چونکه د نبی کریم ﷺ د طرفه براه راست نکیر موجود دے.نوځکه ددے د نفی خو ګنجائش نشته.البته په صحابه کرامو رضی الله عنهم د حسن ظن تقاضا دا ده.چه مونږ داسے اووایو.چه زمونږ دا عقیده نه ده.چه دغه صحابی رضی الله عنه صرف د نکاح په نیت باندے هجرت کړے وو.بلکه مطلب دا دے.چه د هغوی نیت مخلوط وو او دمخلوط په باره کښې دا تفصیل دے.که لوجه الله نیت غالب وی.نو هغې اعتبار به وی.اوکه نیت د غیرالله غالب وی.نو دهغې اعتبار به وی.اوکه دواړه برابر وی.نو بنا په «أنا أغنی الشرکاء عن الشرك»[3] باندے دغیرالله اعتبار به وی.خودلته د رسول الله ﷺ په صحابی رضی الله عنه حسن ظن هم دا دے.چه د هغوی نیت لوجه الله غالب وو.نو د ثواب نه بیخی محروم به نه وی.خوچونکه دلته معمولی غونډے خلط هم د صحابی ﷺ د شان سره لائق نه دے.نوځکه په حدیث کښې پرے تنبیه ورکړے شوه.[4]

فائده د ام قیس په باره کښې حافظ ابن حجر رحمه الله او علامه عینی رحمه الله لیکلی دی.چه د دے نوم ،،قیله،، وو.البته د ،،مهاجرام قیس،، په باره کښې تولو دلاعلمی اظهار کړے دے.[5]

حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب قدس سره فرمائی.چه قصداً د دوی نوم نه دے ښکاره کړے شوے.چه یو صحابی په دے خاص خبره باندے مشهور نشی.[6]

---

(۱) فتح الباری (۱/۱۰)_

(۲) اوګورئ فضل الباری (۱/۱۴۹)_

(۳) صحیح مسلم (۲/۴۱۱) کتاب الزهد باب تحریم الریاء_

(۴) فضل ا لباری (۱/۱۴۹)_

(۵) اوګورئ فتح الباری (۱/۱۷) وعمدة القاری (۱/۲۸)_

(۶) تقریربخاری (۱/۷۶)_

نكاح يو مباح څيز دې ددې په نيت سره ولې هجرت نه صحيح كيږي؟ دلته يو اشكال داهم كيږي. چه د يوې ښځې سره نكاح كول مباح څيز دے ناجائز نه دے. كه يو سړے د نكاح دپاره هجرت كوي. نوپه دے كښې خو د عدم جواز څه خبره نشته. نو بيا د داسے هجرت مذمت ولے بيان شو؟

ددے جواب دا دے چه بيشكه نكاح يو مباح ،مسنون بلكه په بعضے وخت كښې واجب هم وي. خودلته مذمت په دے وجه دے چه د دنيا كار ته د دين شكل وركولے شي. د دنيا يوجائز كار كه د دنيا په رنګ كښې اوشي. نو په دے كښې څه اشكال نشته. خو چه د دنيا كار وي. اوهغې ته د دين صورت وركړے شي. اوپه ظاهر كتونكو ته دا ښكاري. چه ته د دين كار كوې. او په حقيقت كښې ستا نيت د دين نه وي. نودا خبره معيوبه او قابل اعتراض ده.

څو سوالونه او دهغې جوابونه مجموعي طور د حديث تشريح اوشوه. البته دلته څو سوالونه او دهغې جوابونه ذكر كولې شي.

اولنې سوال د شرط او جزاء په مينځ كښې اتحاد په حديث كښې ((فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله)) الفاظ راغلي دي. په دے كښې د ((من كانت هجرته إلى الله ورسوله)) كښې مبتداء متضمن معنى دشرط لره ده. او ((فهجرته إلى الله ورسوله)) كښې دوه صورتونه كيدے شي.

يو دا چه د ((إلى الله ورسوله)) تعلق د ((هجرة)) سره وي. په دے صورت كښې به پوره عبارت مبتدا شي. او خبر به محذوف راويستلے شي. مثلاً ((صحيحة)) پوره عبارت به دا شي. ((فهجرته إلى و رسوله صحيحة)) او ددے نه پس به دا خبر متضمن معنى د جزاء لره شي.

دويم صورت دا دے چه ((هجرته)) مبتدا جوړه كړے شي. او((إلى الله ورسوله)) د ((كائنة)) سره متعلق خبر كړے شي. بيا مبتدا اوخبرملاؤ شي. اومتضمن معنى د جزاء لره شي.

په صورت كښې دلته اوله حصه ((من كانت هجرته إلى الله ورسوله)) مبتدا متضمن معنى د شرط لره شوه. او دويمه حصه ((فهجرته إلى الله ورسوله)) خبر متضمن معنى د جزاء لره شو.

دلته اشكال دا دے چه د مبتدا او خبر په مينځ كښې دغه شان د شرط او جزاء په مينځ كښې تغاير پكار دے. حالانكه دلته په دواړو كښې اتحاد موندے شي. اوبعينه هم دا خبره ((ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه)) كښې هم ده. دلته كښې هم په مبتدا او خبر كښې لفظاً اتحاد دے.

ددے څو جوابونه وركړے شوي دي.

① ابوالفتح قشيري رحمه الله فرمائي. لفظاً اګرچه اتحاد دے خو معناً تغاير دے. دلته عبارت محذوف دے. هغه داسے دے ((فمن كانت هجرته إلى الله و رسوله فهجرته إلى الله و رسوله حكماً وشرعاً))(۱)

---

(۱) عمدة القاري (۱/ ۲٤) بيان الإعراب)_

دغه شان په دويمه جمله كښې هم ونيلي شي چه «من كانت هجرته إلى دنيا... قصداً ونية فهجرته إلى ما هاجرإليه حكماً وشرعاً» اوس په شرط او جزاء كښې اتحاد باقي پاتې نشو بلكه تغاير شو.

② دويم جواب دا دے اګرچه دلته لفظاً اتحاد دے خو معناً تغائر دے اومغايرت معنوی د صحت كلام دپاره كافي وی.بيا دا «إتحاد بين الشرط والجزاء» او «إتحاد بين المبتدء والخبر» كله د «مبالغة في التعظيم» دپاره هم وی.لكه چه ونيلي شي.«أنا أنا» دلته كښې په ظاهره مبتدا او خبر دواړه متحد دی.خو په معنی كښې تغاير شته.ځكه چه په دے كښې د دويم «أنا» نه مراد «الكامل في المروءة» يا «الكامل في الشجاعة» دے.

دغه شان د ابوالنجم مشهوره مصرعه ده.«أنا أبوالنجم وشعري شعري»

په دے مصرعه كښې «شعري شعري» په ظاهر مبتدا او خبردواړه يو دی.خو په معنی كښې ئے تغاير شته.په مصرعه كښې ددے معنی ده.«شعري الآن كشعري فيما مضى» يا دا مطلب دا .چه «شعري هوشعري المشهور بالبلاغة»(۱)

دغه شان دلته كښې هم «من كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله» كښے د مبالغه في التعظيم د وجے صورةً اتحاد دے.او حقيقةً اتحاد نه دے.(۲)

بيا كله دا «إتحاد بين المبتدء والخبر» د مبالغه في التحقير دپاره هم راځي.لكه چه هارون الرشيد واقعه مشهوره ده.چه هغوی حج ته تلي وو.نو هلته ئے په ژړا ژړا كښے دا دعا كوله.

«اللهم أنت أنت وأنا أنا» يعنى «أنت العواد بالمغفرة وأنا العواد بالذنب»

دغه شان دلته په دويمه جمله كښې يعنی «ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى إمرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه» كښې مبالغه في التحقير ده.(۳)

خلاصه دا كه هجرت د الله او د رسول طرف ته وی.نو دهغه هجرت به ډير قدر وی.اوكه هجرت د دنياوی مال ومتاع دپاره وی.نوداسے هجرت څه څيز نه دے.

③ دريم جواب حضرت شاه صاحب رحمه الله ورکړے دے.هغوی فرمائی چه عام طور خلق دا خيال كوی.چه په دنيا كښې عمل وی.او په آخرت كښې د هغے ثمره وی .حالانكه صحيح دا ده.چه په آخرت كښې به سړے هم هغه څيز موجود بيا مومی .كوم چه ده په دنيا كښے كړے وی.په قرآن كريم كښے ارشاد ﴿وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا﴾(٤) يعنی خلق به په آخرت كښے خپل كړی

---

(۱) اوګورئ النبراس شرح شرح العقائد (ص.۲۹. ۳۰)_

(۲) عمدة القاري (۱/۲٤)_

(۳) عمدة القاري (۱/۲٤)_

(٤) الكهف ٤٩)

اعمال حاضر بیا مومي.هم د دے وجے نے په حدیث کښے ((وانما لامرئ ما نوی)) فرمائیلي دي.یعني سړي ته به بعینه هم هغه څیز ملاویږي.دکوم چه ده نیت کړے وي.هم دے حقیقت طرف ته اشاره ده په دے جمله کښے چه ((من کانت هجرته إلی الله ورسوله فهجرته إلی الله ورسوله)) یعني چه څنګه هجرت وي.په آخرت کښے به هم هغه ملاویږي.البته دا بیله خبره ده.چه په دنیا کښے د دغه عمل یوشکل وي.او په آخرت کښے به ئے بیل شکل وي.اودا د شکل بدلیدل څه مستبعده خبره نه ده.

اوګورئ چه نبي کریم ﷺ ته په عالم رؤیا کښے پئ پیش کړے شو.نونبي ﷺ هغه اوڅکل اوچه ښه موړ شو.نو بیا ئے حضرت عمر رضی الله عنه ته ورکړلو.صحابهٔ کرامو رضی الله عنهم عرض اوکړلو.یا رسول الله ددے تعبیر څه دے؟ نونبي ﷺ اوفرمائیل.ددے تعبیر علم دے.لکه چه په عالم رؤیا کښے علم د پیؤ په شکل کښے پیش کړے شو.(۱)

دا خبره په دے طریقه اوپیژنئ.چه یوسړے دلته اوسیږي.اوبیمار وي.مخ ئے زیړیږي .او په بدن کښے ئے وینه کمیږي.هغه یو څو میاشتے په صحت افزاء ځائے کښے تیرے کړي.نو دهغه په صحت کښے مناسب تبدیلي راشي.د مخ رنګ ئے سور شي.او په بدن کښے ئے د وینے زیادت اوشي.اوپه هغه کښے طاقت پیدا شي.اوګورئ دا هم هغه کس دے.خو په شکل او صورت کښے ئے تبدیلي پیدا شوه.

په دے طریقه حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائي.چه په آخرت کښے سړي ته د هغه دعمل جزاء ورکړے شي.نو په جزاء کښے به ورته هم هغه عمل وړاندے کولے شي .کوم چه ده کړے وي.دا بیله خبره ده.چه دهغے په مناسبت سره به دهغے شکل جدا کړے شي.اودلته به دهغے شکل بل شان وي.نوهغوی فرمائي.چه ((فهجرته إلی الله ورسوله)) کښے چونکه د جزاء بیان دے او چه ((من جنس العمل))وي.نو ځکه بعینه د ((فهجرته إلی الله ورسوله)) اعاده اوشوه.(۲)

دویم سوال: ((فهجرته الی ما هاجرالیه)) کښے د ابهام وجه یو سوال دا دے چه د ((فهجرته إلی الله ورسوله)) په جواب کښے خو ئے تصریحاً د ((فهجرته إلی الله ورسوله)) اوفرمائیل.او د ((ومن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها أو إلی إمرأة ینکحها)) په جواب کښے ئے دوباره ،،دنیا،،او،،ښځه،،ئے دصراحة ذکر کولو په ځائے ((فهجرته إلی ما هاجرالیه)) اوفرمائیل.او د ،،ما،، په عموم کښے ئے داخله کړه.ددے څه وجه ده؟

① ددے یوه وجه دا ده.چه د ،،الله،، او ،،رسول،، اعاده ئے ددے وجے اوکړله . چه د ،،الله،، او ،،رسول،، په ذکر کښے خوند وي.لکه چه د خوند دپاره ئے د جزاء په جانب کښے د ،،الله،، او ،،رسول،، ذکر دوباره اوکړلو.اوپه دویمه جمله چونکه د ،،دنیا،، او،،ښځے،،

---

(۱) اوګورئ صحیح بخاري (۱۰۳۷/۲) کتاب التعبیر باب اللبن)_

(۲) اوګورئ فیض الباري (۱۱/۱)_

ذکر وو اودا د «روحانی» لذت څیزونه نه دی نوځکه ئې دد ے اعاده صراحتا اونکړله.بلکه د «ماهاجرالیه» په عموم کښې ئې داخل کړل.

② دویمه وجه دا هم کیدے شی.چه چونکه دلته کښې دهغه هجرت عظمت بیانول وو.کوم چه «الی الله ورسوله» ته وی.او د دے هجرت د عظمت توله وجه د ..الله..او..رسول..قصد دے نوځکه د ..الله..او..رسول..دنومونواعاده اوشوه .کوم چه په اصل کښې دعظمت سبب دے اوپه هغه هجرت کښې څه عظمت نشته.چه هغه د دنیا او د ښځے دپاره وی.نوځکه ئې په جزاء کښې د دنیا او ښځے ذکرصراحة اونکړلو.بلکه په «ماهاجرالیه» سره ئې ترے تعبیر اوکړلو.

③ یوه وجه دا هم کیدے شی.چه د «هجرة الی الله والرسول» مقصود دالله تعالی رضا ده.اودا یوه ده.په خلاف د «هجرة الی الدنیا» ځکه چه دد ے مقاصد ډیر دی.د دنیا دپاره په هجرت کښې کله مقصد د مال ومتاع حصول وی.اوکله د منصب او عهدے خوائش اوطلب وی.او کله دد ے نه اسباب د عیش او سامان د راحت مقصود وی.نوچونکه دالله او رسول طرف ته د هجرت کولو مقصود صرف یو دے.په هغے کښې تعدد نشته.یعنی د الله تعالی رضا حاصلول.نوځکه هلته د..الله..او..رسول.. بعینه اعاده اوکړے شوه اودنیا طرف ته په هجرت کښې چونکه مختلف مقاصد شاملیدے شی.نوځکه هلته په«ماهاجرالیه» کښې اجمال اوابهام اختیارکړے شو.

دطاعاتو، عباداتو،مباحاتواو معاصی سره د نیت دتعلق نوعیت

دلته کښې د نیت په بنیاد یو عمل مقبول اوغیر مقبول ګرځولے شی.چه دهجرت دینی عمل که د الله تعالی د رضا دپاره وی.خو مقبول او معتبر به وی.اوکه د دنیا د حاصلولو په اراده وی.نوغیر مقبول او غیر معتبر به وی.په دے باره کښې داتفصیل هم په ذهن کښې کینوئ.

چه د نیت تعلق د عباداتو او طاعاتو سره هم دے.او د مباحاتو سره هم.که عمل د عباداتو او مباحاتو ځنې وی.او نیت ښه وی.نواجر او ثواب به ملاویږی.اوکه عمل د عبادات اوقربات ځنې وی.او په نیت کښې فساد راغلو.نوبیا به ګناه او عذاب وی.

ترکومے پورے چه د مباحاتو او جائز امورو تعلق دے.نو د هغے په باره کښې مونږ وړاندے ذکر کړے دے.که نیت ښه وی.نو ثواب به ملاویږی.اوکه نیت غلط وی .نوګناه به وی.او که بیخی نیت نه وی.نونۀ به ثواب وی.اونۀ به ګناه وی.البته که په نیت کښې اختلاط وو.نوبه دے کښې به د غالب اعتبار وی.که د خیر نیت غالب وی.نو ثواب به ملاویږی.اوکه د شر نیت غالب وی.نوګناه به وی.اوکه دواړه طرفونه برابروو.نوهم به د «أنا أغنى الشركاء عن الشرك» په بنا به د شر طرف غالب ګرځولے شی.او عمل به غیرمقبول اوګناه وی.

بیا ترکومے پورے چه د معاصی تعلق دے.نوددے په باره کښې هم ښه خان پوهه کړئ.چه د نیت حسنه د معاصی سره د تعلق امکان هم نشته.په معاصی کښې ددے خبرے صلاحیت نه وی.چه د هغے سره د نیت حسنه تعلق وی.ځکه چه نیت حسنه د داسے څیز سره متعلق وی.کوم چه د شارع د منشاء مطابق وی.اود شارع د منشاء مطابق قربات، عبادات، او مباحات دی.نو ددے سره د نیت حسنه تعلق کیدے شی.د معاصی سره په هیڅ حالت کښې د

نیت حسنه تعلق نشی راتلے بلکه که یو کس د نیت حسنه سره ګناه کوی.نو دهغه د ایمان د
ضائع کیدو ویره ده.والله اعلم بالصواب

حدیث ((انما الاعمال بالنیات)) نه د کتاب د شروع وجه امام بخاری رحمه الله چه د دے حدیث نه د
خپل تصنیف ابتداء کړے ده.د دے څو وجوهات کیدے شی.

① یوه ښکاره وجه خو دا په پوهه کښے راځی.چه امام بخاری رحمه الله د تصحیح نیت او د دے
اهمیت طرف ته متوجه کولو دپاره په دے حدیث د خپل ،،صحیح،، شروع اوکړله.

② یوه وجه دا هم کیدے شی.چه د هجرت حدیث ئے ذکر کړلو.امام بخاری رحمه الله دے طرف ته
متوجه کول غواړی.چه دعلوم ود تحصیل دپاره هجرت ظاهره ضروری دے.او هجرت ظاهری
هم دادے.چه د یو ځائے نه بل ځائے ته منتقل شی.لکه چه امام بخاری رحمه الله فرمائی.که ته د
علومو تحصیل غواړے.نوستا دپاره ضروری ده.چه د خپل کور نه هجرت اوکړے.او د دنیا
په کورونو ورګډ شے.

③ دریمه وجه دا هم کیدے شی.چه امام بخاری رحمه الله د هجرت په حدیث سره صرف ظاهری
هجرت ته اشاره نه کوی.بلکه هجرت باطنی طرف ته هم متوجه کول غواړی.ځکه چه کمال
هجرت مطلوب دے.اوکمال هم په هغه صورت کښے حاصلیږی.چه په هجرت ظاهره سره سره
په هجرت باطنه باندے هم عمل اوشی.

دهجرت ظاهره مطلب خو واضح دے.چه د یو ځائے نه بل ځائے ته منتقل کیدل.لکه چه نبی
ﷺ د خپل کور نه غار حراء ته هجرت کړے وو.دا هجرت ((من مکان إلی مکان آخر)) دے.

د هجرت ظاهره یو شکل هغه هم وو.کوم چه صحابه کرامو رضی الله عنهم د مکے مکرمے نه حبشه ته
کړے وو.دا هجرت ((من دار الخوف إلی دار الأمن)) ته وو.

دغه شان د نبی ﷺ مدینے منورے ته د روانیدو نه وړاندے د صحابه کرامو رضی الله عنهم مدینے طرف
ته هجرت هم ((من دار الخوف إلی دار الأمن)) ته هجرت وو.اوپه هجرت ظاهره کښے داخل وو.بیا د
نبی ﷺ مدینے منورے ته دتشریف اوړلو نه پس هجرت ((من دار الکفر إلی دار الإسلام)) شو.دا
هم هجرت ظاهره دے.

اویو هجرت باطنه دے.د کوم چه په حدیث ((المهاجر من هجر مانهی الله عنه)) کښے ذکر دے.په دے
د منهیاتو او ګناهونو پریخودلو ته هجرت ونیلے شوے دے.او دا هجرت باطنه دے.

لکه چه امام بخاری رحمه الله په دے خبره باندے تنبیه ورکول غواړی.چه د علوم ظاهره د تحصیل
سره سره که ته حقیقی تکمیل هم غواړے.نود هجرت ظاهره سره سره هجرت باطنه هم
اوکړه.او هجرت باطنه حاصلیږی.د ګناهونو او معاصی په پریخودو سره.نوترڅو چه ګناهونه
پریخودے شوی نه وی.کمال نشی حاصلیدے.

د امام شافعي رحمه الله مشهور اشعار دي

شكوت إلى وكيع سوء حفظي فأرشدني إلى ترك المعاصي
وأخبرني بأن العلم نور ونورالله لايهدى لعاص......(۱)

د حدیث باب نه مستنبط مسائل د دے حدیث نه فقهاؤ ډیر مسائل مستنبط کړی دی. مونږ د لته څو احکام ذکر کوو.

① ائمه ثلاثه په دے حدیث باندے استدلال کوی. او په اودس او غسل کښے نیت واجب ګرځوی. او د امام ابوحنیفه، سفیان ثوری، او امام اوزاعی رحمهم الله په نیز په اودس او غسل کښے د نیت ضرورت نشته. ((وقد سبق منا التفصيل))

② دویمه مسئله د دے حدیث نه دا مستنبط شوے ده. چه د امام مالک رحمه الله او په یو روایت کښے د امام احمد رحمه الله په نیز د رمضان د میاشتے په شروع کښے یو نیت د ټولو روژو دپاره کافی دے. هغوی فرمائی. چه د رمضان ټولے روژے چه یوځائے شی. نو یو عبادت دے. نو یو نیت به ورله کافی وی.

او امام ابوحنیفه، امام شافعی. او د یو روایت مطابق د امام احمد رحمه الله په نیز د هرے روژے دپاره مستقل نیت کول ضروری دے. ځکه چه هره روژه مستقل عبادت دے. نو یو نیت به د ټولو دپاره کافی نه وی.

③ یوه مسئله دا مستنط شوے ده. چه د خطبه په دوران کښے احادیث بیانول جائز دی. ځکه چه حضرت عمربن الخطاب رضی الله عنه د خطبے په دوران کښے دا حدیث بیان کړلو.

④ یوه مسئله دا هم مستنبطه شوے ده. چه د عباداتو دپاره نیت لازم او واجب دے. البته په عبادات مقصوده کښے د نیت وجوبی اتفاقی دے. او په وسائلو کښے اختلاف دے.

د حدیث باب نه حاصل شوې څو فوائد ① د دے روایت نه یوه فائده دا ذهن ته راغله. چه د دینی علومو د تحصیل دپاره هجرت ظاهره پکار دے.

② دویمه فائده دا حاصله شوه. چه په دینی علومو کښے کمال حاصلولو په هجرت باطنه باندے موقوف دے.

③ دریمه فائده دا په ذهن کښے راغله. چه ((خرم لى الحديث)) جائز دے. د کوم تفصیل چه وړاندے تیر شو. والله اعلم بالصواب.

......

(۱) دیوان الشافعي رحمه الله (ص. ٥٤) جمع وتعليق محمد عفيف الزعبي).

الحديث الثاني

[۲] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا (۱) أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ سَأَلَ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ فَقَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْيَانًا يَأْتِينِي مِثْلَ صَلْصَلَةِ الْجَرَسِ وَهُوَ أَشَدُّهُ عَلَيَّ فَيُفْصَمُ عَنِّي وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ الْمَلَكُ رَجُلًا فَيُكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يَنْزِلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَفْصِمُ عَنْهُ وَإِنَّ جَبِينَهُ لَيَتَفَصَّدُ عَرَقًا [۳۰۴۳]

رجال الحديث

قوله عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ يُوسُفَ:- دوی د عبدالله بن یوسف تنیسی او دمشقی په نوم باندے مشهور دے. اصل خو ددوی دمشقی دے. تنیس کښے ئے ستوګنه اختیار کړے وه. (۲)

تنیس په مصر کښے د سمندر په ساحل باندے یو ښار وو. کوم چه نن صبا ویران دے. دا تنیس بن حام بن نوح ﷺ طرف ته منسوب دے. (۳)

عبدالله بن یوسف تنیسی د امام مالك او لیث بن سعد رحمهما الله په شاګردانو کښے دے. د امام ذهلی رحمه الله او امام یحیی بن معین رحمه الله غوندے فاضلان ددوی شاګردان دی. (۴)

یحیی بن معین رحمه الله فرمائی. «ما بقي على أديم الأرض أحد أوثق لي ‹‹الموطا››، من عبدالله بن يوسف التنيسي رحمه الله» (۵)

امام بخاری رحمه الله ددوی نه موطا اوریدلے ده. (۶) او فرمائیلی ئے چه «كان من أثبت الشاميين» (۷)

---

(۱) هذا الحديث أخرجه البخاري في كتاب بدء الخلق أيضاً في باب ذكر الملائكة رقم ۳۲۱۵) ومسلم في صحيحه في كتاب الفضائل باب طيب عرقه ﷺ ومالک في الموطا (ص،۱۸۸) كتاب القرآن باب ما جآء في القرآن رقم ۷. والنسائي في سننه في كتاب الإفتتاح باب جامع ما جآء في القرآن رقم،۹۳۴. ۹۳۵. والترمذي في جامعه في كتاب المناقب باب كيف كان ينزل الوحي على النبي ﷺ رقم ۳۶۳۴. واحمد في مسنده (۶/۱۵۸. ۲۵۷)_

(۲) عمد القاري (۱/۳۶) وتهذيب الكمال (۱۶/۳۳۳)_

(۳) عمدة القاري (۱/۳۶)_

(۴) اوګورئ تهذيب الكمال (۱۶/۳۳۳. ۳۳۴) وعمدة القاري (۱/۳۶)_

(۵) تهذيب الكمال (۱۶/۳۳۵)_

(۶) عمدة القاري (۱/۳۶)_

(۷) تهذيب الكمال (۱۶/۳۳۵)_

قوله: مَالِكٌ: - دا مالك بن انس بن مالك بن ابى عامرالاصبحى المدنى رحمه الله دے. ابوعبدالله ئے كنيت او((امام دارالهجرة)) ئے لقب دے.(۱)

دامام مالك رحمه الله د شيوخو شمار نهه سوه دے په دے كښے درے سوه تابعيان او شپږ سوه تبع تابعيان دى.(۲)

امام مالك رحمه الله چه كله موطا اوليكله.نوچونكه ددوى نه وړاندے ابن ابى ذئب هم د ((موطا)) په نوم كتاب ليكلے وو.او هغه كتاب غټ هم وو.نوخلقو تپوس اوكړلو ((مال الفائدة في تصنيفك؟)) نو دوى جواب وركړلو.((ماكان لله بقى))(۳)يعنى ما دالله تعالى د رضا دپاره دا تصنيف كړے دے.خكه به ورته دوام نصيب شى.او هم داسے اوشوه

قوله: هِشَامُ بن عُروَةَ: - دے دعروه بن زبير بن العوام خوئے دے.ددوى كنيت ابوالمنذريا ابوعبدالله دے.تابعى دے.او مدنى هم دے.دحضرت ابن عمر رضى الله عنه اوحضرت جابر رضى الله عنه وغيره ملاقات ئے كړے دے.حضرت عمر رضى الله عنه خو ددوى په سر باندے لاس راښكلے وو.او دعا ئے ورته هم كړے وه.په ۶۱هـ كښے پيدا شوے وو.او(۱۴۵هـ) كښے په بغداد كښے وفات شو رحمه الله.(۴)

قوله: عَنْ أبِيهِ: دا حضرت عروه بن زبيربن العوام رحمه الله دے.جليل القدرتابعى وو.اوددے سره سره د مدينے منورے په اووه فقهاؤ كښے شمارلے شى.

دوى ته الله تعالى د نسب اوخاندان عظيم شرافت وركړے وو.حضرت زبيربن العوام رضى الله عنه ((أحد العشرة المبشرة)) ئے پلاروو.اود صديق اكبر رضى الله عنه لورذات النطاقين حضرت اسماء رضى الله عنها ئے مور وه.نبى عليه الصلاة والسلام د دوى ماما وو.او حضرت عائشه رضى الله عنها د دوى ترور وه.په ۲۰هـ كښے د دوى پيدائش شوے وو.او په ۹۴هـ يا ۹۹هـ كښے وفات شوى وو.(۵)

قوله: عَائِشَةَ: حضرت عائشه رضى الله عنها بنت سيدناابوبكر رضى الله عنه وه.ددوى نكاح د نبى صلى الله عليه وسلم سره د هجرت نه وړاندے شوے وه.چه د دوى عمر شپږ كاله وو.اود يو روايت مطابق دوى عمر اووه كالو وو. دغزوه بدر نه پس د دوى وادهٔ اوشو. چه عمر ئے نهه كاله وو.او كله چه نبى صلى الله عليه وسلم وفات شو.دوى عمر اته پنځوس كاله وو.پنځه شپته كاله ژوندئ پاتے شوے وه.په رمضان ۵۵هـ يا شوال ۵۷هـ يا ۵۸هـ كښے وفات شوے وه.د دوى د وصيت مطابق دا د شپے په جنت البقيع كښے دفن كړے شوه.او حضرت ابوهريره رضى الله عنه پرے دجنازے مونځ اوكړلو.

---

(۱) تهذيب الكمال (۲۷/۱۶)_

(۲) عمدة القارى(۳۶/۱)_

(۳) تدريب الراوى(۸۹/۱)_

(۴) عمدة القارى.(۳۷/۱)_

(۵) عمدة القارى (۳۸/۱)

ددوی مور ام رومان زینب بنت عامر وه.نبی کریم ﷺ د حضرت اسماء رضی الله عنها د خونی او حضرت عائشے رضی الله عنها د خوری حضرت عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه په نوم باندے د دوی کنیت ..ام عبدالله.. کیخودے وو.(۱)

حضرت عائشه رضی الله عنها په فقهاؤ صحابو کښے داخل ده.اوپه هغه شپږو صحابو رضی الله عنهم کښے د دوی شمار کیږی.کوم چه مکثرین في الحديث دی.(۲) د دوی نه ټول دوه زره دوه سوه لس احادیث مروی دی.په دے کښے یو سل ځلوراویا احادیث متفق علیه دی.څلور پنځوس روایتونه هغه دی.کوم چه صرف امام بخاری رحمه الله نقل کړی دی.اواته پنځوس احادیث هغه دی د کومو تخریج چه صرف امام مسلم رحمه الله کړے دے.(۳)

قوله :أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا:دا یواځے دحضرت عائشے رضی الله عنها نه بلکه د ټولو ازواج مطهراتولقب دے.او دا په اصل کښے دالله تعالی د ارشاد ﴿النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ﴾ (٤) نه ماخوذ دے.

خودا خبره دے واضحه وی.چه د مورولی د احترام اواحسان دوجوب او تحریم نکاح په حیثیت باندے ده.ترکومے پورے چه د هغوی دلونړو سره نکاح ده.د هغوی سره د خلوت دجواز.او دهغوی سره د سفر وغیره تعلق دے.نو په دے کارونو کښے مورولی نشته.نوهغوی سره خلوت بلکه کتل ورته هم ناجائز دی.اودهغوی سره سفر کول هم ناجائز دے او دهغوی د لونړو سره نکاح جائز ده.(۵)

بیا په دے کښے اختلاف دے.چه د ازواج مطهراتو باندے لکه څنګه چه د ..ام المؤمنین.. یا..امهات المؤمنین..اطلاق کیږی.نو آیا د..امهات المؤمنات..اطلاق ورباندے هم کیدے شی که نه؟

دحضرت عائشے رضی الله عنها رائے دا ده.چه ..امهات المؤمنات.. نشی وئیلے.قاضی ابن العربی(۶) حافظ ابن کثیر(۷)اوعلامه عینی رحمه الله دے قول ته ترجیح ورکړے ده.حضرت عائشے رضی الله عنها نه

---

(۱) عمدة القاری (۱/۳۸)_

(۲) مکثرین في الحديث شپږ صحابه کرام رضی الله عنهم دی (۱) حضرت ابوهریره (۲)حضرت عبدالله بن عمر (۳) حضرت عبدالله بن عباس (٤) حضرت جابربن عبدالله (۵)حضرت انس بن مالک (۶) حضرت عائشه رضی الله عنهاوعنهم اجمعین .اوګورئ تقریب النووی مع شرح تدریب الراوی (۲/۲۱۶، ۲۱۸) النوع التاسع والثلاثون فی معرفة الصحابة)_

(۳)عمدة القاری (۱/۳۸)_

(٤) الأحزاب: ۶)_

(۵) عمدة القاری(۱/۳۸)_

(۶) اوګورئ تفسیر قرطبی(٤/۱۲۳)_

(۷) ارشاد الساری للقسطلانی(۱/۵۷)_

يوے ښځے په ..ياامه.. سره خطاب اوكړلو نو دوى ورته اوفرمائيل. ((لست بأمك أنا أم رجالكم))(١)

دحافظ ابن حجر رحمه الله رجحان دے طرف ته دےچه د ..ام المؤمنات.. په ونيلو كښے څه قباحت نشته (٢)

بهرحال دا اختلاف په دے اختلاف باندے مبنى دےچه آيا د رجالو په خطاب كښے نساء هم داخل دى كه نه؟دچا په نيز چه داخلے دى.نودهغوى په نيز ..ام المؤمنات.

ونيل جائز دى.اودچا په نيزچه داخلے نه دى.نوهغوى دا تيك نه ګنړى.(٣)

آيا په رسول الله ﷺ باندې د ،،ابو المومنين،، اطلاق كيدې شى؟ يوسوال دا هم كيدے شى چه آيا مونږ په رسول الله ﷺ باندے د ..ابوالمؤمنين.. اطلاق كولے شو.نو په دے كښے هم اختلاف دے.د بعضو حضراتو خيال دےچه د ..ابوالمؤمنين.. اطلاق ورباندے نشى كيدے.استاذ ابواسحاق اسفرائينى رحمه الله فرمائى..هو كابينا.. ونيلى شى.او..ابونا.. نشى ونيلے.د دے حضراتو وينا دا ده.چه په قرآن كريم كښے صراحةً راغلى دى.﴿ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَآ اَحَدٍ مِّنْ رِّجَالِكُمْ ﴾ (٤) په دے كښے د ،،أبوّت،، نفى ده.دغه شان په يو حديث كښے دى.((إنما أنا لكم بمنزلة الوالد))(٥)

خو داكثرو عالمانورائے دا ده.چه په دوى باندے د ..ابوالمؤمنين.. اطلاق تيك دے.په دے كښے څه حرج نشته.دحضرت ابن عباس رضى الله عنهما او حضرت ابى بن كعب رضى الله عنه نه روايت دےچه هغوى د دے آيت﴿ اَلنَّبِىُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِيْنَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَاَزْوَاجُهٗۤ اُمَّهٰتُهُمْ ﴾(٦) په آخر كښے ..وهو اب لهم.. اضافه كوله.هم دا د حضرت معاويه .مجاهد.عكرمه.او حسن رحمهم الله نه مروى دى.(٧)

خوچه تركومے پورے په ﴿ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَآ اَحَدٍ مِّنْ رِّجَالِكُمْ ﴾ (٨)كښے د نفى تعلق دے.نو په دے كښے د ..أبوّت،، صلبيه نفى ده.د مطلق..أبوّت،،نفى په كښے نشته.(٩)هم دا وجه ده.چه په ((إنما أنا

---

(١) طبقات ابن سعد(٨/ذكرأزواج رسول الله ﷺ ذكر عائشة رضى الله عنها)_

(٢) فتح البارى (١٨/١)_

(٣)اوګورئ شرح كرمانى(٢٥/١)_

(٤) الأحزاب ٠٤٠ -

(٥) سنن ابى داود كتاب الطهارة باب كراهية إستقبال القبلة عند قضاء الحاجة)_

(٦) الأحزاب ٠٠٦-

(٧) تفسير ابن كثير(٤٦٨/٣)_

(٨) الأحزاب ٠٤٠ -

(٩) عمدة القارى(٣٩/١)_

لكم بمنزلة الوالد» کښې من وجه د ،، أبوّت،، ..اثبات دے.والله اعلم.

د اخوال المؤمنين او خالات المؤمنين اطلاق د امهات المؤمنين خويندو ته ترورياني او رونړو ته ماماګان اولونړو ته خويندې وئيلى شى كه نه؟په دے باره كښې **علامه عينى** رحمه الله فرمائي.

په دےکښې هم اختلاف دے. بعضو ﴿وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ﴾ باندے قياس كړے دے. اوفرمائي.چه هركله هغوى مياندے دى.نودهغوى په رشتې سره ورته ترورياني.ماماګان او خويندے وئيلى شى.خو اصح قول دا دے.چه ددے نومونو اطلاق صحيح نه دے.لعدم التوقيف (۱)

تركومے پورے چه د نص تعلق دے.نوهغه مؤول دے.(۲) څكه چه ازواج د احترام، عزت اواكرام په غرض امهات ګرځولې شوى دى.په څه حكم كښې نه دى.هم دا وجه ده.چه د امهات المؤمنين لونړه او خويندے بالاجماع حرامے نه دى.(۳) نو دوى ته ..اخوات المؤمنين.. او خالات المؤمنين.. هم نشى وئيلې.والله اعلم.

حضرت عائشه رضي الله عنها **غوره ده كه حضرت خديجه** رضي الله عنها بيا په دے كښې هم اختلاف دے.چه حضرت عائشه رضي الله عنها افضله ده كه حضرت خديجه رضي الله عنها؟

بعضے حضرات د حضرت عائشے رضي الله عنها د فضيلت قائل دى.خو راجح دا دى.چه حضرت خديجه رضي الله عنها د حضرت عائشے رضي الله عنها نه افضله ده .د قاضي متولي، او ابن العربي مالكي رحمه الله نه علاوه د نورو ډيرو حضراتو هم دا يقيني رائے ده.(۴)

حضرت عائشه رضي الله عنها **افضله ده كه حضرت فاطمه** رضي الله عنها بيا په دے كښې هم د عالمانوكلام دے.چه حضرت عائشه رضي الله عنها افضله ده كه حضرت فاطمه رضي الله عنها؟

په دے كښې راجح دا ده.چه حضرت عائشے رضي الله عنها ته په حضرت فاطمے رضي الله عنها باندے فضيلت حاصل دے.(۵)

حضرت عطاء الله شاه بخاري رحمه الله دا په عجيبه عنوان سره ذكركړے ده.هغوى فرمائي.چه حضرت فاطمه رضي الله عنها (چه د رسول الله ﷺ د خيګرتوته وه) اوفرمائيل .چه نبى ﷺ زما په باره كښې فرمائي.«هي بضعة مني» يعنى فاطمه رضي الله عنها زما نه يوه حصه ده.

حضرت عائشه رضي الله عنها فرمائي.چه زه او ته څه نه پيژنو.صرف دومره خبره ستاسو نه تپوس كول غواړم.چه هركله نبى ﷺ زما خاوند دے.اوهغه جنت ته ځي.نو زما لاس به دهغوى په لاس كښې وى.كوم خواه ته چه هغوى ځي.هلته به زه هم ځم.اوستا خاوند حضرت علي رضي الله عنه دے.كله چه هغه جنت ته ځي.نو ته به دهغوى سره ئے.كوم خواه ته چه هغه ځي.هلته به ته ځے.اوس تاسو په خپله سوچ اوكړئ.چه د چا مرتبه اوچته ده؟

---

(۱) عمدة القاري (۱/۳۸)_

(۲) پورتنۍ حواله)_

(۳) ابن كثير(۳/۴۶۸)_

(۴) عمدة القاري (۱/۳۸)_

(۵) پورتنۍ حواله)_

بهرحال په دے کښے په یوخطیبانه انداز کښے دحضرت عائشے رضي الله عنها د افضیلت اثبات دے کوم چه بالکل تیك دے علامه عینی رحمه الله دخپلوبعضو استاذانو نه نقل کړی دی.چه «فاطمة أفضل في الدنيا وعائشة أفضل في الآخرة»[1]

قوله أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ: دا حارث بن هشام بن مغیره دحضرت خالد بن ولید د تره خوئے اود ابوجهل حقیقی ورور وو.د غزوه بدر په موقع د کافرانو د طرفه د مسلمانانو خلاف په جنګ کښے شریك شوے وو.د فتح مکے په موقع ئے اسلام قبول کړے وو د غزوه حنین په موقع ورته رسول الله صلى الله عليه وسلم سل اوښان ورکړی وو.په جنګ یرموك کښے دوی شهید شوی وو رضی الله تعالی عنه [2]

دا حدیث د مسانید عائشه رضي الله عنها څخه دي اوكه دمسانید حارث بن هشام رضي الله عنه څخه دي؟

دلته کښے حضرت عائشه رضي الله عنها روایت کوی.چه حارث بن هشام رضي الله عنه د نبی صلى الله عليه وسلم نه تپوس اوکړلو.«كيف كان يأتيك الوحي؟» په دے مقام کښے دوه احتمالات دی.

(۱) یودا چه په کوم وخت کښے حارث بن هشام رضي الله عنه د نبی صلى الله عليه وسلم نه تپوس کولو.نو په هغه وخت کښے حضرت عائشه رضي الله عنها موجود وه.دا سوال اوجواب دوی براه راست اوریدلی وو.په دے صورت کښے دا روایت په مسانید عائشه رضي الله عنها کښے شمارلے شی.او هم دا د صاحبانو د اطراف رائے ده.[3]

(۲) دویم احتمال دا دے.چه حضرت عائشه رضي الله عنها هلته موجود نه وه.او دا روایت هغوی د حارث بن هشام رضي الله عنه نه اوریدلے وی.نوپه دے صورت کښے به دا د مسانیدو د حارث بن هشام رضي الله عنه څخه وی.اودلته به دے ته مرسل دصحابی رضي الله عنه وئیلی شی.دجمهورو په نیز ددے حکم هم د موصول دے.[4]

اومعجم بغوی وغیره د عامربن صالح زبیری په واسطه باندے راغلی دے.په دے کښے تصریح راغلے ده.چه حضرت عائشه رضي الله عنها حضرت حارث بن هشام رضي الله عنه نه روایت کوی.[5]

د دے دویم احتمال په تائید کښے په مسند احمد[6]

اګرچه په عامر بن صالح زبیری کښے ضعف دے.[7] خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه ابن منده رحمه الله سره د دوی متابع موجود دے.[8] بهر حال مشهوره هم دا ده.چه دا د مسانید

---

(۱) عمدة القاری(۳۸/۱)_

(۲) عمدة القاری(۳۹/۱)_

(۳) فتح الباری (۱۹/۱)_

(۴) اوګورئ تقریب النووی مع شرح تدریب الراوی (۲۰۷/۱) النوع التاسع:المرسل)_

(۵) فتح الباری (۱۹/۱)_

(۶) اوګورئ مسند احمد(۱۵۸/۶، ۲۵۷)-

(۷) قال الحافظ في التقریب (ص،۲۸۷) متروک الحدیث أفرط ابن معین فکذبه)-

(۸) فتح الباری (۱۹/۱)_

عائشه رضي الله عنها خبره دے (۱)

قوله : كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ : يعنى تاسو ته وحى څنګه راځى؟

دحضرت حارث بن هشام رضى الله عنه سوال په نزول وحى كښې د شک د وجې نه وو دا سوال په نزول وحى كښې د شك دوجې نه وو.بلكه دا داسې وو.لكه څنګه چه حضرت ابراهيم عليه السلام دالله تعالى نه سوال كړے وو.چه ﴿رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتَىٰ﴾ (۲) هغوى سوال كولو.اے زما پروردیګاره! ماته د احياء موتى د كيفيت مشاهده اوكره.حضرت ابرهيم على نبينا وعليه الصلاة والسلام د جليل القدر او اوالوالعزم پيغمبرئ سره سره د ډيرو پيغمبرانوعليهم السلام پلار هم دے.رسول الله ﷺ ته د هغوى د ملت د تابعدارئ حكم شوے دے.هغوى ته د احياء موتى په كيفيت كښې د شك تصور څه كيدے شو.بلكه دهغوى د سوال منشا دا وه.چه هغوى ته د احياء موتى په قدرت باندے پوره يقين وو.خودډے نه پس په هغوى كښے دا شوق پيدا شو.چه لږ اوګورم.چه د احياء موتى كيفيت څنګه وى؟(۳)

نودغه شان حارث بن هشام رضي الله عنه ته د وحى په باره كښےمكمل يقين حاصل وو . خو د دے خبرے شوق پيدا شو.چه د دے د كيفيت علم ورته اوشى.(۴) دحضرت ابراهيم عليه السلام سوال د خصائص الوهيت په باره كښے وو.اودحضرت حارث بن هشام رضي الله عنه سوال د خصائص نبوت په باره كښے وو.

دا هم داسے ده.چه مونږ ته د مكے معظمے او مدينے منورے كښے د وجود په باره كښے په تواتر سره يقين حاصل دے.هم ددے يقين په وجه به زمونږ دا شوق پيدا كيږى.چه كاش مكه او مدينه مو اوليدلے.هم دا وجه ده.چه چا ليدلى وى.په هغوى پسے ګرځو.اودا تپوس ترے كوو.چه مكه مكرمه څنګه ده؟مدينه منوره څنګه ده؟دا سوال د مكے مكرمے يا مدينے منورے په وجود كښے د شك د وجے نه كيږى.بلكه د دے په وجود باندے د يقين حاصليدو نه پس د شوق پيدا كيدو د وجے وى.

دحضرت حارث بن هشام رضى الله عنه د سوال نوعيت په ظاهره خودا معلوميږى.چه سائل د نفس وحى د راتلو كيفيت معلوم كړے وو.په «أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرس» باندے ددے تائيد كيږى.په بخارى كښے په «كتاب بدء الخلق، اوباب ذكر الملائكة» هم دا روايت راغلے دے.د هغے نه هم د دے تائيد كيږى.ځكه چه په هغے كښے د «كيف يأتيك الوحى»په جواب كښے نبى ﷺ فرمائيلى دى.«كل ذلك، يأتيني الملك أحياناً فى مثل صلصلة الجرس» مطلب دا دے.چه بعضے وخت به وحى په غير معروف صورت كښے راتله.چه اول وهله كښے په پوهه كښے نه راتله.

---

(۱) پورتنئ حواله)_
(۲) البقرة ۲۶۰) -
(۳) اوګورئ تفسيرابن كثير(۱/۳۱۵)_
(۴) فضل البارى(۱/۱۵۱)_

اودا احتمال هم شته چه د حامل وحی د راتلو د کیفیت په باره کښې تپوس کول دسائل مقصود وو دحدیث جزء ثانی «أحیاناً یتمثل لی الملك رجلاً» ددې تائید کوی چه حامل وحی بعضې وخت ماته په شکل انسانی کښې راځی.

اوس که دا اووئیلی شی چه سوال د نفس وحی د راتلو د کیفیت متعلق وو نو بیا به د «أحیاناً یأتینی مثل صلصلة الجرس، وأحیاناً یتمثل لی الملك رجلاً» مطلب دا وی چه بعضې وخت وحی په غیر معروف صورت کښې راځی چه په اوله وهله کښې پرې پوهیدل نه کیږی اوکله د اول وهله نه معلومیږی لکه څنګه چه سړے د یو انسان سره خبرې کوی نودهغه خبرې په پوهه کښې راځی.

اوکه سوال د حامل وحی د راتلو په باره کښې وو نومطلب به دا شی چه کله فرشته په معهود او معلوم صورت کښې راتله اود دے نه ئے په «مثل صلصلة الجرس» سره تعبیر اوکړلو ځکه چه د «صلصلة الجرس» نه د یوځیزنه اخذ کول اود څه کلام اخذ کول معهود نه وی اوکله به ئے په معلوم شکل یعنی انسانی شکل کښې فرشتې وحی راوړله اوراتله به«وأحیاناً یتمثل لی الملك رجلاً» دلته کښې هم ممکن ده چه سوال بالکل عام وی یعنی د وحی متعلق هم سوال وی چه دا به څنګه راتله اودحامل وحی په باره کښې هم سوال وی چه هغه به څنګه راتلو؟ (۱)

قوله: صَلْصَلَةِ الْجَرَسِ :- «صلصلة» هغه آواز ته وائی کوم چه د اوسپنې په اوسپنه د راپریوتو نه پیدا کیږی په هغې کښې د طنین یعنی د ..زن.. زن.. آواز وی لکه څنګه چه تلی وهلی شی نو دهغې نه پس یو قسم آواز اوریدے شی دغه شان دے آواز ته هم«صلصلة» وئیلی شی چه هغه مسلسل وی اوپه هغې سره په اول وهله کښې څه خبره په پوهه کښې نه راځی (۲)

د «صلصلة» نه څه مراد دي؟ - د «صَلْصَلَة» چه د کوم آواز تشبیه ورکړے شوے ده په دے باره کښې ډیر اقوال دی چه ددے نه څه مراد دے؟

① بعضې حضرات فرمائی چه دا د فرشتې د وزرو وهلو آواز دے (۳)

① بعضو فرمائیلی دی چه دا د «رصد» آواز دے یعنی دحضرت جبریل ﷺ سره چه به د وحی د حفاظت دپاره د فرشتو کومه لویه ډله راتله دا د هغوی د راتګ آواز دے (۴) د لاندینی آیت لاندے ﴿فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا﴾ (۵) تاسو به کتلی وی چه کله

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱۹/۱) وعمدة القاری (۴۳/۱)۔

(۲) مجمع بحارالأنوار(۳۴۱/۳) وعمدة القاری (۴۰/۱) وفتح الباری (۲۰/۱)۔

(۳) فتح الباری(۲۰/۱)۔

(۴) د ..رصد.. په باره کښې داحادیثو دپاره اوګورئ الدرالمنثور(۶/۲۷۴، ۲۷۵)

(۵) الجن ۲۷۰)۔

تاسو ته نزدے د مارغانو لوئے سیل تیریږی نود..شان..شان..آواز ستاسو په غوږونو کښے اوریدے شی.دغه شان دلته د جبریل آمین ﷺ سره د راتلونکو فرشتو د وزرو د آواز نه په «صلصلة» سره تعبیراوکړے شو.(۱)

③ دا حضرت جبریل آمین د راتلو آواز وو.لکه څنګه چه د ریل ګاډی د راتلو آواز د لرے نه معلومیږی.دا قول د شیخ الاسلام حضرت مدنی قدس سره نه منقول دے.(۲)

په دے باندے بعضے طالبانو دا اشکال کړے دے.که داسے واقعه وه.نوبیا پکار دا وه چه ټولوته ددے آواز احساس کیدلو.اوهم دا اشکال د فرشتو د وزرو په آواز باندے هم وارد کیدے شی.

خو ددے جواب ورکولے شی.چه دا څیز د کشف سره تعلق ساتی.اوګورئ په احادیثو کښے دا هم دی.چه جبریل آمین په شب قدر کښے خپلے وزرے خوروی.اودا څیزاهل کشف ته معلوم دے. نورو ته نهٔ.لکه څنګه چه کونړآواز نه اوری.دغه شان دا آواز هم نورو خلقو نه اوریدلو.(۳)

④ بعضے حضراتو فرمائیلی دی.چه دا یو خاص آواز وو.چه په دے سره به د نبی ټول قوتونه جمع کولی شول.اوددے په ذریعه به د وحی نه وړاندے نبی ته خبردارے ورکولے شو.لکه څنګه چه د ټیلفون ټلئ وی.چه د خبرو اترو کولو دپاره مخاطب هوښیار وی.(۴)

⑤ بعضے حضراتو فرمائیلی دی.چه الله تعالی به په خپل قدرت سره د موحی به کښے یو آواز پیدا کړلو.(۵)

⑥ بعضے حضرات فرمائی.چه دا د فرشتے خپل اصل آواز وو.(۶)

⑦ حضرت شاه ولی اللهؒ فرمائی.چه په اصل کښے قاعده دا ده.کله چه د انسان په حواسو کښے تعطل پیدا شی.نوپه دے حاسه کښے دا کیفیت پیدا شی.چه هغه د مختلف قسم څیزونو ادراك کولے شی.مثلاً خدائے دے نکړی.که په حاسه بصر کښے څه خرابے پیدا شی.نو قسم په قسم رنګونه په نظر راځی.دغه شان د سترګو مهلو نه پس مختلف قسم رنګونه په نظر راځی.کله سور، کله زیړ، کله تور وغیره.حضرت شاه صاحبؒ فرمائی.چه دا «صلصلة الجرس» په اصل کښے د حواسو دتعطل نه کنایه ده.یعنی الله تعالی به د وحی د نزول په وخت

(۱) فضل الباري (۱/۱۵۲)_
(۲) اوګورئ الأبواب والتراجم(۲۵)_
(۳) پورتنئ حواله)_
(۴) فضل الباري (۱/۱۵۲)_
(۵) نقله عن بعض المشائخ شیخ الحدیث العلامة الکاندهلوی فی أوجزالمسالک(۴/۱۲۸) کتاب القرآن ما جاء فی القرآن)_
(۶) فتح الباري (۱/۲۰)_

کښې د نبی ﷺ حاسه سمع.د عالم شهادت د مسموعاتو نه معطل کړله او د بل عالم طرف ته به ئې متوجه کړله.چه په پوره توجه سره تلقی د وحی اوکړے شی.(۱)

⑧ بعضې حضرات فرمائی.چه دا ـ په خپله دالله تعالی صوت قدیم دے اوشاه صاحب هم دا غوره کړے دے.

آیا دالله تعالی دپاره صوت ثابت دې؟ په دے خبره دټولو اتفاق دے.چه دالله تعالی دپاره کلام ثابت دے.اوپه الله تعالی

باندے د متکلم اطلاق کیږی.خو په دے کښې اختلاف دے.چه آیا دا صفت کلام په معنی د قائم بذات الباری تعالی دے اوکه قائم بغیره دے؟معتزله د قائم بغیره قائل دی.اواهل السنة والجماعة د قائم بذاته سبحانه وتعالی قائل دی.

بیا په اهل سنة کښې داختلاف دے.چه دا کلام په حرف وصوت دے.اوکه بلا حرف ولا صوت دے د متکلمینو رحمهم الله مذهب دا دے.چه کلام بلاحرف ولا صو ت دے.او د محدثینو مسلك دا دے.چه دا کلام بحرف وصوت دے.لکه چه متکلمین رحمهم الله د صوت انکار کوی.اومحدثین رحمهم الله ئې اثبات کوی.(۲)

امام بخاری رحمه الله په کتاب التوحید کښې صوت ثابت کړے دے.دحضرت ابن مسعود رضی الله عنه یو روایت ئې تعلیقاً ذکر کړے دے.((إذا تكلم الله بالوحي سمع أهل السماوات شيأفإذا فزع عن قلوبهم وسكن الصوت عرفوا أنه الحق،ونادوا ما ذا قال ربكم، قالوا الحق)) (۳)یعنی کله چه په وحی باندے تکلم اوفرمائی.نواهل سماوات یعنی فرښتے ئې واوری.اوهغوی بیهوشه شی.کله چه په هغوی کښې راشی.نو فرښتے تپوس کوی.چه الله تعالی څه ارشاد اوفرمائیلو.په جواب کښې ورته اووئیلې شی.چه حق ئې اوفرمائیل.

اوګورئ دلته د یو داسې څیز اثبات دے.چه هغه مسموع دے.ښکاره ده.چه هغه صوت دے.

دغه شان امام بخاری رحمه الله دحضرت عبدالله بن انیس رضی الله عنه نه یو معلق روایت نقل کړے دے.((يحشر الله العباد، فيناديهم بصوت يسمعه من بعد كما يسمعه من قرب،أنا الملك الديان)) (۴) دلته کښې د ((ينادی))ضمیر الله تعالی ته راجع دے.اود صوت اثبات په صراحت سره شوے دے.

خودا خبره دے واضحه وی.چه دا صوت په هیڅ شان د مخلوق د صوت سره مشابه نه دے.نودا به وئیلې شی.چه ((له صوت لا كأصواتنا)) لکه چه وائی.((له يد لا كأيدينا وله سمع لاكأسماعنا)) وغیره ذلك.

---

(۱) اوګورئ رساله شرح تراجم أبواب صحیح بخاری (ص،۱٤) باب کیف کان بدء الوحی)_
(۲) تحفة القاری بحل مشکلات البخاری (ص،۱۲۷، ۱۳۳)_
(۳) صحیح بخاری کتاب التوحید باب قول الله تعال﴿وَلَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾
(۴) صحیح بخاری کتاب التوحید.باب قول الله تعالی.﴿ وَلَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ﴾

په نصوصو سره ثابت شوی صفات د تنزیه په عقیدې سره په ظاهر باندې پریخودل پکاردی
شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی.چه حضرت شیخ الهند رحمه الله به فرمائیل چه عالمان او مفسرین رحمهم الله په ..ید، سمع، بصر، وغیره کښې تاویل کوی.چه «له ید لا کأیدینا، وله سمع لا کأسماعنا وله بصر لا کأبصارنا» خوچه په کوم ځائے کښې دعلم او حیات ذکر کوی.نوهلته دا تاویل نه کوی.حالانکه هلته هم دا تاویل ضروری دے.ځکه چه زمونږ حیات دالله تعالی دحیات پشان نه دے.زمونږ حیات خو مسبوق بالعدم دے.چه مونږ د حیات نه وړاندے په پرده دعدم کښې وو. اوبیا به د حیات نه پس دوباره معدوم کیږو هم.لکه چه مونږ دعدمینو په مینځ کښې یو.حالانکه دالله تعالی حیات خو نه مسبوق بالعدم دے.اونه هغه فنا کیدونکے دے .هغه خو «هوالأول والآخر» دے.
دغه شان زمونږ علم مسبوق بالعدم دے.اول جهل وو.اود هغې نه پس علم شو.اوبیا چه لکه بوډاتوب شی.نوپه دے علم کښې ذهول او نسیان هم راځی.حالانکه دالله تعالی علم نه مبسوق بالعدم دے.اونه په دے کښې دکمی او نسیان څه امکان شته.
بیا زمونږ علم او اوزمونږ حیات په مقولاتو کښې په یوه مقوله کښې داخل دے.
حالانکه دالله تعالی علم اودهغه حیات په مقولاتو کښې په څه مقوله کښې داخل نه دے.ځکه چه هغه خو خالق للمقولات دے.
نو دعلم او حیات په باره کښې هم دا وئیل پکار دی.چه «له علم لا کعلمنا، وله حیاة لا کحیاتنا»
الغرض د سلفو عقیده ده.چه د نصوصو نه کوم صفات ثابت وی.هغه به مونږ په ظاهر باندے پریږدو.خو دتنزیه دعقیدے سره.چه دالله تعالی صفات د چا سره مشابه نه دی.﴿ لَيۡسَ كَمِثۡلِهِۦ شَيۡءٞۖ وَهُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلۡبَصِيرُ ﴾ (۱) لکه څنګه چه الله تعالی په خپلو نورو ټولوصفاتو کښې د مخلوق نه بالاتر دے.اودهغه د صفاتو کیفیات مونږ نشو بیانولے.او هغه زمونږ په عقلونو کښې نه راځی.دغه شان په دے صوت کښې هم هغوی د مخلوق نه بالاتر دے.په دے باره کښې چونکه احادیث چپ دی.نوددے وجے په دے کښې بحث کول زمونږ د سوچ او فکر نه بهر دی.(۲)
په حدیث کښې د تعارض شبه او د هغې ازاله- په دے حدیث کښې تاسو ګورئ چه د آواز د «صلصلة الجرس» سره تشبیه ورکړے شوے ده.اوپه یو بل حدیث کښې «کأنه سلسلة علی صفوان» راغلی دی. یعنی په هموار کاڼړی باندے د زنځیر پریوتو یا دهغې د رابنکلو آواز سره تشبیه ورکړے شوے ده.اوپه یو بل حدیث کښې «دوی نحل» (یعنی د شهدو د مچې آواز) سره تشبیه ورکړے شوے ده.په دے دریواړو تشبیهاتو کښې دومره خبره مشترکه ده.چه آواز مسلسل او متدارک وو.حروف جدا جدا نه وو.اومخارج جدا جدا نه وو.

---

(۱) الشوری :۱۱)-
(۲) اوګورئ فضل الباری (۱/۱۵۲)_

بهرحال دا درې احاديث دي چه په دې کښې په هريو کښې د وحي تشبيه د مختلف څيز سره ورکړې شوې ده. د دې نه په ظاهره تعارض غوندې معلوميږي.

د دې تعارض دفعيه دا ده چه د دې احاديثو په الفاظو کښې غور کولو سره پخپله تعارض لرې کيږي خکه چه د «سلسلة على صفوان» حديث پوره داسې دې «إذا قضى الله الأمر في السماء ضربت الملائكة بأجنحتها خضعاناً لقوله كأنه سلسلة على صفوان»(۱) دغه شان د «دوي النحل» د حديث الفاظ دا دي «كان النبي ﷺ إذا أنزل عليه الوحي سمع عند وجهه كدوي النحل»(۲) چه دا ټول احاديث وړاندې کيخودې شي نو دا خبره ښکاره کيږي چه نبي ﷺ به کوم آواز اوريدلو هغه به د «سلسلة الجرس» وو. فرشتو به هغه «سلسلة على صفوان» ګڼړلو. اوعامو صحابوﷺ کوم چه به د وحي د نزول په وخت کښې موجود وو هغه به دا «دوي النحل» محسوس کولو والله اعلم.

د مشبه محمود اود مشبه به د مذموم کيدو اشكال او ددې دفع كول - دلته کښې دا اشکال کيږي که دا د وحي آواز وي اوکه د فرشتې د دې تشبيه د «صلصلة الجرس» سره ورکړې شوې ده کوم چه ډير مذموم څيز دې نبي ﷺ فرمائيلي دي «لا تصحب الملائكة رفقة فيها كلب ولا جرس»(۳) يعنې د رحمت فرشتې د داسې ډلې سره نه وي چه په هغې کښې سپې يا ټلې وي دغه شان نبي ﷺ فرمائيلي دي. «الجرس مزامير الشيطان»(۴)

سوال دا دې چه نبي ﷺ د وحي غوندې محمود څيز چه د هغې تعلق د بارګاه الهي سره دې د داسې مذموم څيز سره ولې ورکړه چه د هغې تعلق د شيطان سره دې؟

ددې څو جوابونه دي

(۱) يو آسان جواب خو دا دې چه نبي ﷺ چه د ،،جرس،، کوم مذمت بيان کړې دې دا د دې وخت وو چه کله به نبي ﷺ د شپې په کافرانو د حملې کولو دپاره تلو. نو ضرورت د دې خبرې وو چه دا حمله پټه وي اودشمن هوښيار نشي په داسې صورت کښې که د ځا اوښ ته جرس آويزاند وي نو د هغې آواز لرې لرې پورې رسي نو په دې باندې دشمن هوښيار ېدې شي په دې وجه نبي ﷺ د دې مذمت کړې دې.(۵)

---

(۱) صحيح بخاري كتاب التفسير، سورة سبا، باب حتى فزع عن قلوبهم.... رقم ٤٨٠٠) وكتاب التوحيد باب قول الله تعالى ﴿حتى إذا فزع عن قلوبهم...﴾ رقم ٤٨٠٠) وكتاب التوحيد باب قول الله تعالى: ﴿ وَلَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُۥٓ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُۥ ﴾

(۲) جامع الترمذي كتاب التفسير باب ومن سورة المؤمنون رقم ٣١٧٣)۔

(۳) صحيح مسلم كتاب اللباس والزينة باب كراهية الكلب والجرس في السفر)۔

(۴) اوګورئ صحيح مسلم كتاب اللباس والزينة باب كراهة الكلب والجرس في السفر)۔

(۵) حكاه ابن أثير في النهاية(۱/ ۲۶۱)۔

() حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي چه په کوم ځائے کښے تشبيه وي.نوهلته دا ضروري نه ده چه مشبه دے د مشبه به په ټولو صفاتو کښے برابر وي.بلکه په خصوصي خبره کښے هم اشتراك ضروري نه دے.صرف دومره خبره کافي ده.چه په يو صفت کښے مشترك وي.دلته دجنس صوت جرس سره تشبه ورکول مقصود دي.چه ددے صوت نه ټول سامعين مانوس کيږي.
خلاصه د جواب دا ده.چه د صوت جرس دوه حيثيتونه دي.يو حيثييت د قوت دے اوبل حيثيت د تلذذ دے.دلته تشبيه په قوت کښے ورکړے شوے ده.اومذمت چه کوم بيان شوے دے.هغه د تلذذ د حيثيت په اعتبار سره ورکړے شوے دے.(۱)

() دريم جواب دا دے (کوم چه د ټولو نه قوي دے) چه په ((تشبيه المحمود بالمذموم)) کښے که وجه د شبه ښکاره وي.نو څه قباحت نشته.دلته وجه د شبه د آواز مسلسل اومتدارك کيدل دي.يعني په دے آواز کښے حروف او مخارج جدا جدا نه دي.اودا ممتاز کولے نشي.لکه چه د وحي يا د فرشتے د آواز تشبه په تسلسل او اتصال کښے ورکړے شوے ده.اودا وجه د شبه معروفه ده.نو په دے تشبيه کښے څه قباحت نشته.(۲)

اوګورئ په حديث کښے راغلي دي.چه ((ان الايمان ليأرز الى المدينة كما تأرز الحية الى جحرها))(۳)
يعني په آخره زمانه کښے به ايمان مدينے طرف ته داسے واپس شي.لکه څنګه چه مار خپلے سوړے ته واپس کيږي.ايمان څومره مقدس څيز دے.د داسے مقدس څيز تشبيه ئے ورکړے ده د مار سره.چه هغه دومره ضرري دے.چه په حرم کښے د عام ځناورو د قتلولو نه منع شوے ده. خوهلته کښے هم حکم دے.چه مار وژنئ.(۴)
خو ښکاره خبره ده.چه دلته د ايمان ذ مار سره په ضرر رسولو کښے تشبيه ورکول مقصود نه ده.بلکه په دے خبره کښے تشبيه ورکول مقصود دي.چه مار کوم ځائے ته هم لاړ شي.اوپه کوم ځائے کښے هم ګرځي.نوواپس کيږي به.اوهم هغه خپلے سوړے ته به ننوځي.نودغه شان به ايمان هم په ټوله دنيا کښے خور شي.اوقيامت ته نزدے به دا مدينے ته راواپس شي.
دغه شان په حديث کښے راځي.چه نبي ﷺ حسان بن ثابت رضي الله عنه ته د کافرانو د هجو بيانولو حکم اوکړلو.نوهغه سمدستي تيار شو.نبي ﷺ ورته اوفرمائيل تادي مکوه . حضرت ابوبکر رضي الله عنه ته ورشه.هغه ته د قريشو نسب ښه معلوم دے.د هغه نه زما نسب ښه زده کړه.هغه حضرت ابوبکر رضي الله عنه ته ورغلو.اود نبي ﷺ خپل خپلوان ئے ښه اوپيژندل.اوبيا د نبي

---

(۱) فتح الباري(۱/۲۰)_

(۲) اوګورئ فضل الباري (۱/۱۵۵)_

(۳) صحيح بخاري کتاب فضائل المدينة رقم ۱۸۷۶. وصحيح مسلم كتاب الايمان أن الإسلام بدأ غريباً وسيعود غريباً وأنه يأرزبين المسجدين)_

(۴) په صحيح بخاري کښے د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه په حديث کښے دي.چه ((بينما نحن مع النبي ﷺ في غار بمنى .إذ نزل عليه ..والمرسلات.. وإنه ليتلوها.وإني لأتلقاها من فيه. وإن فاه لرطب بها. إذ وثبت علينا حية. فقال النبي ﷺ اقتلوها...)) اوګورئ کتاب جزاء الصيد باب ما يقتل المحرم من الدواب رقم ۱۸۳۰)_

ﷺ په خدمت کښے حاضرشو.او په يو روايت کښے دا هم دی چه نبی ﷺ دهغه نه تپوس اوکړلو.((کيف بنسبي؟)) نوحضرت حسان رضی الله عنه اوفرمائيل ((يارسول الله قد لخص لی نسبك، والذی بعثك بالحق،لأسلنك منهم كما تسل الشعرة من العجين)) (١) يعنی زه به تاسو د قريشو دهجو نه داسے بچ کوم.لکه څنګه چه د اوړو نه ويخته راويستے شی يعنی لکه څنګه چه په اوړو باندے د ويختے څه اثر نه وی.دغه شان به په تاسو باندے د هجو څه اثر نه وی.اودغه شان به دقريشو د هجوپه تاسو څه اثر نه کيږی.اوتاسو به ترے په آسانئ سره بچ کوم

دغه شان د سيرت په کتابونو کښے تاسو ونيلی دی.چه نبی ﷺ کله د حديبيه په سفر روان وو.نود دوی اوښه قصوی کيناستله.د هغے د پاسولو او روانولو دپاره ډير کوششونه اوشول خو هغے د پاسيدو نوم نه اخستل.د صحابه کرامو رضی الله عنهم د ژبے نه اووتل ((خلأت القصواء،خلأت القصواء)) چه قصوی اوښه په ضد شوے ده.ضد کوی.چه نبی ﷺ دا واوريدل.نو وے فرمائيل ((ما خلأت القصواء، وما ذاك لها بخلق، ولكن حبسها حابس الفيل)) (٢)يعنی دا ضد نه کوی.اونه ضد کول ددے عادت دے.بلکه دا الله تعالی ايساره کړے ده.لکه څنګه چه ئے د ابرهه هاتيان ايسار کړی وو.

اوس اوګورئ چرته د نبی ﷺ پاك ذات.اوچرته ابرهه پليت، هغه خو دمکے مکرمے د ورانولو او بيت الله نړولو دپاره راتلو.اونبی ﷺ د مکے معظمے او د بيت الله تعظيم کونکے او جوړونکے وو.

خو وجه د شبه ښکاره ده.چه دلته صرف په مشيت خداوندی کښے د اشتراك د وجه تشبيه ورکړے شوے ده.يعنی لکه څنګه چه ابرهه.دهغه لښکر اوهاتيان د الله تعالی مشيت ايسار کړی وو.دغه شان اوښه هم دالله تعالی مشيت کينولے ده.او وړاندے ئے نه روانه وی.چونکه وجه د شبه ښکاره ده.اوپه دے کښے څه قباحت نشته.نوځکه په دے تشبيه کښے هم څه د قباحت خبره نشته.دا تشبيه خو په خپله د نبی ﷺ نه منقول ده.اود حضرت حسان بن ثابت رضی الله عنه تشبيه اګرچه د نبی ﷺ نه منقول نه ده.خود نبی ﷺ وړاندے بيان شوے وه.اوپه دے باندے نبی ﷺ څه انکار نه وو کړے.نوځکه په دے کښے هم دمذمت څه خبره نشته.

ددے ټول تفصيل نه دا خبره ښکاره شوه.چه د مشبه به د مذموميت د وجه په مشبه محموده باندے څه اثر نه غورځيږی.(٣) والله اعلم

قوله: وَهُوَأَشَدُّهُ عَلَيَّ :اود وحی دا قسم د نورو ټولو قسمونو په مقابله کښے په ما باندے سخت وو.

---

(١) اوګورئ صحيح بخاری كتاب المناقب باب من أحب أن لايسب نسبه رقم.٣٥٣١ وصحيح مسلم (٣٠/٢) كتاب الفضائل باب فضائل حسان بن ثابت رضی الله عنه)_

(٢) اوګورئ زادالمعاد (٢٨٩/٣) فصل فی قصة الحديبية)_

(٣) اوګورئ فضل البارى (١٥٥/١)_

دا صورت چه په نبی ﷺ باندے به د ټولو نه زیات سخت وو هغه دے چه په هغے کښے به د فرښتے نزول براه راست د نبی ﷺ په قلب اطهرباندے کیدلو په قرآن کریم کښے ددے ذکر دے ﴿ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ ۝ عَلَىٰ قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ ۝﴾ (۱)په دے صورت کښے به د فرښتے تشکل په انسانی شکل کښے نه وو چه مخامخ به راغله.اود انسانانو په شان به ئے د وحی مکالمه کوله.بلکه براه راست به په قلب باندے د فرښتے نزول کیدلو.

د وحی د دې قسم د ګرانوالی سبب - بیا ددے وحی تلقی به نبی ﷺ په ظاهری غوږونو باندے نه کوله.بلکه د زړه په غوږونو به ئے کوله.ددے دپاره به دوی ته ضروری وه.چه ټول قوتونه راجمع کړی.اوملا اعلی طرف ته متوجه شی.اوچه تجرد روحانیت غالب اوبشریت مغلوب کړی.اودا ټول کارونه د بشریت نه بیخی خلاف دی اوښکاره خبره ده.چه هرسړی ته د خپل طبیعت نه خلاف کار کولو کښے سختی وی.ځکه نبی ﷺ اوفرمائیل چه دا صورت په ما باندے د ټولو نه زیات سخت اوګران دے.

خلاصه دا ده.چه یو قائل یعنی فرشته او یو سامع یعنی نبی ﷺ کله قائل د سامع صفت اختیارکړی.یعنی فرشته په انسانی شکل کښے راځی.اوپه خپل ځان صفات بشریت غالب کوی.اوکله په سامع باندے د قائل صفات غالب کولی شی.یعنی نبی ﷺ به صفات بشریت مغلوبه کول.اوصفات ملکیت به ئے غالب کول.نو په دے صورت کښے به ئے مشقت محسوس کولو.دا هم ممکن ده.چه فرشتے ته دانسانی صفاتو په غالب کولو کښے مشقت وی.لکه څنګه چه به نبی ﷺ د صفات ملکی د غالب کولو په موقع مشقت محسوس کولو.(۲)

د وحی د سختئ دویمه وجه یوه وجه دا هم کیدے شی.چه دالله تعالی په کلام کښے ډیر وزن وی.په قرآن پاک کښے دی.

﴿لَوْ أَنزَلْنَا هَٰذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ﴾ (۳) دغه شان په قرآن کریم کښے دا هم راغلی دی ﴿ إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا ۝﴾ (۴)

دغه شان په حدیث کښے راغلی دی.چه یو خل د نبی ﷺ پتون دحضرت زید بن ثابت رضی الله عنه په پتون باندے پروت وو.اوصرف درے الفاظ ﴿غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ﴾ نازل شول.حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه فرمائی.چه داسے معلومیدله.چه زما پتون مات شو.(۱) دا د وزن اثر وو.

---

(۱) الشعراء ۱۹۳-۱۹۴)-

(۲) اوګورئ فضل الباری (۱/۱۵۶)_

(۳) الحشر ۰۲۱)-

(٤) المزمل ۰۰۵)-

په حدیث کښې دا هم راځي چه کله به په نبي ﷺ باندې وحي نازليدله اونبي ﷺ به په سورلۍ باندې سور وو.هغه به کيناستله.په کلام کښې به دومره وزن وو.چه اوښه به په ولاړه نه شوه پاتې کيده (۱)

چونکه په دې صورت کښې به د نبي ﷺ په زړه باندې دالله تعالى کلام براه راست نازليدلو. یا دحضرت جبریل علیه السلام په واسطه.او واسطه کمه ده.يعني صرف يوه واسطه ده.په کوم ځائې کښې چه واسطه بیخي نه وی.یا کمه وي.نوهلته وزن زيات محسوسيږی.نوځکه په نبي ﷺ د وحی دا صورت ډیر گران او سخت وو.(۲)

د حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی واقعه په وحی کښې څومره وزن وی.ددې اندازه د دې واقعه نه کیدې شي.

يوځل دحضرت مولانا شاه فضل الرحمن گنج مراد آبادی (۴) په خدمت کښې يو عالم حاضر شو.دهغوی متعلق مشهوره وه.چه د بخاری شریف حافظ دې.او دځپل ځان سره ئې د ځپلو شاګردانو يوه ډله هم راوستې وه.د راتلو غرض ئې دا وو.چه چونکه حضرت فضل الرحمن صاحب رحمه الله دحضرت شاه اسحاق رحمه الله شاګرد وو.بلکه د حضرت شاه عبدالعزيز رحمه الله نه ئې هم د بخاری د څه حصې سماع کړې وه.(۵) نوځکه ددوی سند عالي وو.ذکر شوې عالم د دوی نه د اجازت حدیث دپاره راغلې وو.

دوی بخاری شریف کهولاؤ کړلو او د بسم الله نه پس ئې قرات شروع کړلو ﴿إِنَّآ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ كَمَآ أَوْحَيْنَآ إِلَىٰ نُوحٍ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعْدِهِۦ﴾ (۶) چه دلته راورسيدلو . نوهغوی چپ شول.حضرت به ورته فرمائيل.اووايه.خو دهغه ژبه نه کهولاويدله . اونه ورته د کتاب حروف په نظر راتلل.کله چه

---

(۱) صحيح بخاري كتاب التفسير،سورة النساء باب ﴿لَا يَسْتَوِي ٱلْقَٰعِدُونَ مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي ٱلضَّرَرِ وَٱلْمُجَٰهِدُونَ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ﴾ رقم(۴۵۹۲)_قال الحاكم هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه،وأقره الذهبي وقال صحيح)_

(۲) اوګورئ مسند احمد(۱۱۸/۶) او مستدرک حاکم (۵۰۵/۲) کتاب التفسير،تفسيرسورة المزمل، توضيح معنى آية ﴿إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا﴾ (المزمل ۰۰۵)-

(۳) اوګورئ ايضاح البخاری (۶۶/۱ ۶۷)_

(۴) حضرت مولانا فضل الرحمن اهل الله رحمه الله د ځوارلسمې صدۍ په بزرګانو کښې تير شوې دې.په ۱۲۰۸ھ کښې پيدا شوې وو.دځپلې زمانې دلويو عالمانو او عظيم مشائخو نه ئې کسب فيض کړې وو.په مختلفو علومو خصوصا په علم حديث کښې ورته اوچت مقام حاصل وو.اوپه اتباع سنت او عشق رسول کښې بې مثاله وو.په ربيع الاول ۱۳۱۳ھ کښې په ګنج مراد آبادی کښې وفات شو.((رحمه الله رحمة واسعة)) د دوی د ژوند د تفصيلي حالاتو دپاره اوګورئ:تذکرة حضرت مولانا فضل الرحمن ګنج مراد آبادی .مصنفه حضرت مولانا سيد ابوالحسن ندوی مدظلهم)-

(۵) اوګورئ تذکرة مولانا فضل الرحمن ګنج مراد آبادی (۱۳، ۱۴)_

(۶) النساء:۱۶۲)_

ډیر وخت تیرشو نوحضرت ورته اوفرمائیل چه ته لوستل نشے کولے.نو اجازت د څه ځیز درکړم د اجازت اخستلو طریقه دا راروانه وه چه د کوم ځیزاجازت غوستل به وو.نو دهغې څه حصه به ئے د صاحب اجازت وړاندے لوستله.آخر دا چه هغه عالم پاسیدلو.

شاګردان ئے ډیرحیران شو چه نن حضرت عبارت هم نشوونیلے.چه تپوس ئے ترے اوکړنو جواب ئے ورکړو چه کله زه حدیث ته راورسیدم.نو ژبے مے کار پریخودلو.او په سترګو مے تیاره شوه دحضرت مولانا صاحب نه چه د حقیقت حال پوښتنه اوشوه. نو وے فرمائیل چه: پیغمبر ﷺ د کلام د وزن یوه نمونه راته اوخودلے شوه. د هغے اثر وو.چه ژبے او سترګو مے کار پریخودلو.(۱)

دبراه راست تاثیر یو حسی مثال تاسو د نمر رنړا وینئ؛ اومحسوس کوئ.الله ته پته ده چه: سوونو اوزرګونو پردو نه راتیریږی.اومونږ ته رارسی.نوځکه مونږ ددے تحمل کولے شو خویو خاص قسم شیشه ده.چه هغه د نمر رنړا براه راست جذب کوی.د هغے کیفیت دا وی که هغه تاسو جامے ته متوجه کړے.نوهغه به اوسوزی.که هغه ځرمن ته متوجه کړئ.نوځرمن به سوزیدل شروع کړی.اوکه د لږ وخت دپاره دے ورته اونیوله.نواوبه سوزی.

دغه شان دلته هم د نبی ﷺ په قلب اطهر باندے د الله تعالی د کلام نزول یا خو براه راست وو.یا په یوه واسطه.نوځکه به ئے دومره مشقت اوسختی برداشت کوله.والله اعلم.

قوله: فَيُفْصَمُ عَنِّي:په دے کښے درے روایتونه دی.

① **يَفْصِمُ**: د باب ضرب نه د مضارع معروف صیغه.

② **يُفْصَمُ**: هم د باب ضرب نه د مضارع مجهول صیغه.

③ **يُفْصِمُ**: د باب افعال نه د مضارع معروف صیغه.

اولنے روایت افصح دے.د ،،فصم،، معنی د قطع ده.او مطلب دا دے.چه د وحی جاری والے به زما نه ختم شو.یا زما نه ختم کړے شو.یعنی د وحی سلسله به ختمه شوه.(۲)

قوله: وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ:دوحی انقطاع به په هغه وخت کښې کیدله.چه څه به فرښتې دالله تعالی دطرفه القاء کول.هغه به زما په حافظه کښې پاتے شو.او هغه به ماته یاد شول.

قوله: وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ الْمَلَكُ رَجُلًا:د تمثیل معنی ده ،،تشکل،، یعنی د بل په شکل اومثال کښے ښکاره کیدل.مطلب دا دے.چه بعضے وخت به فرښته په انسانی شکل کښے متشکل کیدله.

د ملک یا فرښتے تعریف متکلمینو ﷭ داسے کړے دے:((الملائكة أجسام علوية لطيفة، يتشكل أي شكل أرادوا))(۳)یعنی فرښتے لطیف علوی اجسام دی.دوی ته په هر قسم شکل او صورت

---

(۱) ایضاح البخاری (۱/۶۷، ۶۸)_

(۲) اوګورئ عمدة القاری (۱/۴۱)_

(۳) فتح الباری (۱/۲۱)_

اختیارولو باندے قدرت وی.بیا دلته د فرشتے نه کومه مراد ده.نو د بعضے حضراتو وینا ده.
چه دلته جنس فرشته مراد اخستل پکار دی.خکه چه دحضرت اسرافیل علیه السلام (۱) او ملك الجبال (۲) دوی ته راتګ ثابت دے.

خواکثرو شارحینو رحمهم الله رانبے دا ده.چه دلته د ملك نه مراد حضرت جبرائیل علیه السلام دے.(۳) اوهم دا راجحه ده.خکه چه په طبقات ابن سعد کښے د جبریل علیه السلام تصریح ده.(۴) او ددے وجے هم چه د سفارت وحی کار دحضرت جبریل علیه السلام په ذمه وو.

ترکومے پورے چه د حضرت اسرافیل علیه السلام د راتلو تعلق دے.نو هغه په اول کښے د نبی ﷺ سره لګولے شوے وو.د قرآن کریم وغیره وحی به هغوی نه راوړله.(۵) دغه شان دملك الجبال راتلل صرف یو خل ثابت دی.هغے هم وحی نه وه راوړے.بلکه په طائف کښے چه کله دشمنانانو نبی ﷺ دیرزیات تنګ کړلو.اودوی حیران او پریشان کیناستلو.نویه هغه وخت کښے ملك الجبال د حضرت جبریل علیه السلام سره راغلو .اود دوی نه ئے د کافرانو د هلاك کولو اجازت اوغوښتلو.خو نبی ﷺ ورته اجازت ورنکړلو.(۶)

د فرشتې په انسانی شکل کښې متشکل کیدلوباندې اشکال او ددې جوابونه دلته کښے یوسوال دے.چه د حضرت جبریل علیه السلام بدن خو ډیر غټ دے.نبی ﷺ چه کله هغوی په خپل اصلی شکل کښے لیدلی وو.نو دهغوی شپږ سوه وزرے وے.اوټول افق ئے پټ کړے وو.(۷) نو دومره لویه فرشته په انسانی شکل کښے څنګه راغله؟

ددے مختلف جوابونه ورکړے شوی دی.

() امام الحرمین رحمه الله فرمائی.چه د جبریل آمین زوائد به فنا کولے شول.بیا به الله تعالی په خپل قدرت عظیمه باندے پیدا کول.یا زوائد خو به ئے نه فنا کول.البته جدا کولے به شو. اوبیا به ئے ورسره هغه دوباره یوځائے کول.(۸)

() شیخ عزالدین عبدالسلام رحمه الله فرمائی.چه زوائد به فناکولے نشو.البته جدا کولے به شو.(۹)

---

(۱) اوګورئ شرح قسطلانی (۵۹/۱) وعمدة القاری (۴۴/۱) وغیره)_

(۲) وګورئ الروض الأنف(۱۵۴/۱)_

(۳) اوګورئ البدایة والنهایة ۱۳۷/۲)_

(۴) ابن سعد په خپل سند سره ذکر کوی.((أن رسول الله ﷺ کان یقول: کان الوحی یأتینی علی نحین:یأتینی به جبریل علیه السلام فیلقیه علی کما یلقی الرجل علی رجل.فذلک یتفلت منی.ویأتینی فی شئ مثل صوت الجرس.حتی یخالط قلبی.فذاک الذی لا یتفلت منی)اوګورئ طبقات ابن سعد(۱۹۷/۱. ۱۹۸)ذکرشدة نزول الوحی علی النبی ﷺ)

(۵) علامه ابوعمربن عبدالبر رحمه الله په الاستیعاب (بهامش الإصابة ۲۴/۱) کښے دامام شعبی رحمه الله نه نقل کړی دی.چه ((أنزلت علیه النبوة وهو ابن أربعین سنة فقرن نبوته اسرافیل علیه السلام ثلاث سنین. فکان یعلمه الکلمة والشئ.ولم ینزل علیه القرآن علی لسانه..)_

(۶) د واقعه د تفصیل دپاره اوګورئ البدایة والنهایة (۱۳۷/۲)_

(۷) د جبریل علیه السلام کښے د روایاتو دپاره اوګورئ.الدرالمنثور(۱۲۳/۶) تفسیر سورة النجم)_

(۸) فتح الباری(۲۱/۱)

(۹) پورتنئ حواله)_

() حافظ ابن حجر رحمه الله دخپل شيخ قول نقل کړے دے.چه هغوی به فرمائيل.چه جبريل عليه السلام به په خپل اصلی شکل کښے راتلو البته دومره به کيدله.چه هغوی به خپل ځان راغونډ کړلو اودانسانی شکل په اندازه به ئے کړلو اوبيا روستو به په خپل اصلی شکل کښے شو ددے مثال داسے دے.لکه وينځلے شوے روئی.چه دهغے حجم زيات وی.خو چه زور ورکړے شی نوور کوټے شی معلومه شوه.چه د کمی زياتی نه بغيريو څيز وړکی لويدے شی.(١)

د فرښتې د تشکل انسانی نه پس به دهغې روح کوم ځائې کښې وو؟ دلته يوسوال دا هم شوے دے چه فرښته په انسانی شکل او صورت کښے شی.نود هغے روح کوم ځائے وی؟که نه دا وائے.چه روح هم په هغه بدن کښے وی.د کوم چه شپږ سوه وزرے دی.نو بيا خو راتلونکے څيز نه د جبريل عليه السلام روح دے.اونه جسد جبريل.اوکه روح په دانسانی شکل په بدن کښے وی.نو سوال دا پيدا کيږی.چه آيا په دغه لوئے بدن باندے مرګ راځی.اوکه داسے بغير د روح نه خالی وی.

ددے جواب دا دے.چه دانسانی شکل سره روح جبريلی راځی.اوپه دے سره په جسد عظيم باندے مرګ راتلل نه لازميږی.لکه چه داوده کس بدن ژوندے وی اود هغه روح سيل کوی دغه شان د شهيدانو روحونه دشنو مارغانوپه خيټوکښے وی.اود بدن سره دهغے تعلق وی.(٢) دلته کښے دا خبره هم د ياد ساتلو ده.چه د روح په مفارقت سره د مرګ راتلل عقلاً څه ضروری نه دی.دا خو الله تعالی عادت داسے جاری کړے دے.نوځکه مرګ واقع کيږی.الله تعالی ددے په خلاف کولو باندے هم قادر دے.

دفرښتې په تشکل انسانی کښې تحقيقی خبره خودلته ددے قسم سوال اوجواب څه خاص ضرورت هم نشته.ځکه چه مونږ په شروع کښے د فرښتو تعريف ذکر کړے دے.چه ((الملائكة أجسام علوية لطيفة تتشكل بأی شكل أرادوا)) ددے نه معلومه شوه.چه الله تعالی هغوی ته دا استعداد ورکړے دے.چه هغوی خپل شکلونه چه څنګه غواړی.بدلولی شی.وړکوټے کولی شی.غټولے هم شی.خپل ځان راغونډولے هم شی.اوخوروله هم شی.نود فرښتے په انسانی شکل کښے راتلل څه لرے يا غيرممکنه خبره نه ده.نودا بحث بے فائدے دے.چه آيا د زوايد افناء کيږی.اوکه ازاله؟ روح جبريلی راځی.او که جرئيل آمين بجسده و روحه راځی؟ خلاصه دا شوه.چه د جبريل آمين مختلف شکلونه د قرآن او سنت نه ثابت دی.نو ددے منل ضروری دی.او ددے کيفيات به څه وی.په دے کښے دتولو نه غوره لاره تفويض دے.چه الله تعالی ته ددے صحيح علم دے والله اعلم.

حضرت جبريل عليه السلام به عام طور د دحية الكلبی رضی الله عنه په شکل کښې راتلو بيا چه به حضرت جبريل عليه السلام په انسانی شکل کښے راتلو نوعام طور به د حضرت دحية الکلبی رضی الله عنه

---

(١) پورتنۍ حواله)_

(٢) اوګورئ عمدة القاری (١/٤٥، ٤٦) وفتح الباری (١/٢١)_

په صورت کښې راتلو (^۱)دوی ډیرزیات ښکلے وو په روایاتو کښې راځی چه دوی به کله مدینې منورې ته راغلو نو ښځو به ورته په چوندو کښې کتل (^۲)نو دوی به په نقاب اچولے وو او وتلو به (^۳)

البته کله کله په نورو شکلونو کښې راتلل هم ثابت دی لکه په حدیث جبریل ؑ کښې تاسو وښلی دی (^۴)«إذا طلع علینا رجل شدید بیاض الثیاب، شدید سواد الشعر، لایری علیه أثر السفر، ولا یعرفه منا أحد» په دې حدیث کښې تصریح ده.چه هغه په داسې شکل کښې راغلوچه چانه پیژندلو حالانکه حضرت دحیة الکلبی ؓ خو ټولو پیژندلو.بلکه په بعضې روایاتو کښې خو د نبی ﷺ دا ارشاد هم موجود دې.چه «هذا جبریل جاء لیعلم الناس دینهم، والذی نفس محمد بیده ماجاءنی قط إلا وأنا أعرفه إلا أن تکون هذه المرآة» (^۵)

یعنی دا جبریل ؑ دې.چه خلقو ته د دین خودلو دپاره راغلے وو.ماته د ده په پیژندګلو کښې څه مشکلات نه دی پیښ شوی.خو دا ځل مې اونه پیژندل.حضرت جبریل ؑ ډیر وخته پورې سوالونه کول.او نبی ﷺ به جوابونه ورکول.خو نبی ﷺ په دې دوران کښې نه وو پیژندلے.

آیا د نبی ﷺ د جبریل ؑ په نه پیژندلو سره په وحی اعتماد باقی پاتې کیږی؟ بعضې خلقو دلته د اعتراض کړې دې.چه کله نبی ﷺ جبریل ؑ نه پیژندلو.نو په دې سره خود وحی نه اعتماد پورته کیږی.ځکه چه لکه په دې ځل چه نبی ﷺ دوی اونه پیژندلو.چه آیا دا انسان دې که فرشته؟دا هم کیدې شی.چه شیطان په انسانی شکل کښې ښکاره شی او دهوکه ورکړی. او نبی ﷺ د هغه د نه پیژنګلو د وجې په غلطئ کښې واقع شی.

ددې جواب دا دې.چه په بله موقع دغلط کیدو څه امکان نشته.اوپه دې موقع کښې چه نبی ﷺ اونه پیژندلو.نودا د وحی راوړلو موقع نه وه.بلکه په دې موقع حضرت جبریل ؑ سائل

---

(۱) دحیة بن خلیفة بن فروة بن فضالة الکلبی، صحابی مشهور.أول مشاهده الخندق، وقیل أحد، ولم یشهد بدراً، وکان یضرب به المثل فی حسن الصورة وکان جبریل ؑ ینزل علی صورته..... وقد شهد دحیة الیرموک وقد نزل دمشق وسکن المزة وعاش إلی خلافة معاویة کذا فی ..الإصابة.. (۱/۴۷۳، ۴۷۴)_

(۲) اوګورئ ..الإصابة (۱/۴۷۳)_

(۳) اوګورئ عمدة القاری(۱/۴۰)_

(۴) دحدیث جبریل دپاره اوګورئ:صحیح بخاری کتاب الإیمان باب سوال جبریل ؑ النبی ﷺ عن الإیمان والإسلام والإحسان، رقم، ۵۰، وکتاب التفسیر،تفسیر سورة لقمان، باب إن الله عنده علم الساعة، رقم ۴۷۷۷، وصحیح مسلم کتاب الإیمان وسنن نسائی، کتاب الإیمان وشرائعه باب نعت الإسلام رقم ۴۹۹۳، وباب صفة الإیمان والإسلام رقم ۴۹۹۴، وسنن ابی داود کتاب السنة باب فی القدر رقم ۴۶۹۵، (۴۶۹۸) وسنن ترمذی کتاب الإیمان باب ما جاء فی وصف جبریل ؑ للنبی ﷺ الإیمان والإسلام رقم، ۲۶۱۰) وسنن ابن ماجة ،مقدمة باب فی الإیمان رقم ۶۳، ۶۴)_

(۵) اوګورئ مسند احمد (۴/۱۲۹) دغه شان اوګورئ مجمع الزوائد(۱/۴۰، ۴۱، کتاب الإیمان)_

جوړ شوے وو او راغلے وو د هغوی د سوالونو په ذریعه نبی ﷺ صحابو ﷺ ته د دین تعلیم ورکول چونکه په دے موقع حضرت جبریل آمین وحی نه وه راوړے.نوځکه که نبی ﷺ هغه نه وی پیژندلے نو په دے کښے څه نقصان نشته.اوچه کله به ئے وحی راوړله.او راتلوبه.نو نبی ﷺ هغه اوپیژندلو.هغوی ته په پیژنګلو کښے څه مشکل نه وو.

دحضرت جبريل ﷺ د نه پیژندګلو حکمت باقی پاتے شوه دا خبره.چه په دے خل دهغه نه پیژندګلو څه حکمت وو؟نو ددے جواب دا دے.چه د الله تعالی په دے خبره باندے تنبیه ورکول مقصود وو.چه دا علم کوم چه مونږ تاته در کړے دے.چه ددے شان دے «اوتیت علم الأولین والآخرین» دا زمونږ په اختیار کښے دے.مونږ دا سلب کولے هم شو.په قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿ وَلَئِن شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا ﴾ (١) لکه چه په دے خبره تنبیه ده.چه نبی کریم ﷺ ته کوم علم ورکړے شوے دے.هغه عطائی دے.او الله تعالی قادر دے.که غواړی نو دا سلب کولے هم شی.اوګورئ هغه جبریل ﷺ چه بیشمیره کرته نبی کریم ﷺ ته راغلے وو.هغه ئے اونه پیژندلو.

دحضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتوی ﷺ واقعه حضرت مولانا محمد یعقوب ﷺ (٢) یو خل فتوی لیکله.چه فتوی ئے مکمل کړه.نو په هغے باندے ئے دستخط کول غوښتلو.چه ناځاپه ترے خپل نوم هیر شو.چه ورسره کوم کس ناست وو.هغه نه ئے تپوس اوکړلو.چه زما څه نوم دے؟هغوی ورته اوخودلو.نو دوی دستخط اوکړلو.

دحضرت تهانوی ﷺ واقعه: حضرت مولانا اشرف علی تهانوی ﷺ یوځل دخپلے خانقاه نه اووتلو.اوکور ته ئے تشریف اوړلو.د حضرت دواړه کورونه د خانقاه نه لږ غوندے لرے وو.د حضرت نه دخپل کور لاره هیره شوه.

دشیخ عبدالحق ردولوی ﷺ واقعه حضرت شیخ عبدالحق ردولوی ﷺ یو ډیر لوئے بزرګ تیر شوے دے.د ځلوېښتو پنځوستو کالو راسیے به هغوی دخپل کور نه جمات ته په اول وخت کښے تشریف اوړولو.اوپه خپل لاس به ئے جارو وهله.خو داستغراق ئے دا حالت وو.چه اکثر به

---

(١) الإسراء ٠٨٦)-

(٢) حضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتوی رحمه الله د حضرت مولانا مملوك علی صاحب رحمه الله استاذ دحضرت نانوتوی رحمه الله اوحضرت ګنګوهی رحمه الله فرزند رشید وو دوی په ١٣صفر ١٢٤٩ھ کښے په نانوته کښے پیدا شوے وو.دحفظ قرآن نه پس ئے دخپل پلار صاحب سره د یوولسو کالو په عمر کښے دهلی ته تشریف یوړلو.ټول علوم متداوله ئے د خپل پلار نه حاصل کړل.البته د علم حدیث تحصیل ئے د شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله نه کړے وو په ١٢٦٧ھ کښے ئے والدصاحب وفات شو.ددے نه پس یوکاله پورے په دهلی کښے پاتے شو.ددے نه پس د اجمیر په ګورنمنټ کالج کښے د دوی تقرری اوشوه.د غدر په موقعه د دوی قیام په نانوته کښے وو.د سرکاری ملازمت نه فارغ شو.اوپه میرټه کښے د منشی ممتازعلی په مطبع کښے ملازم شو.په ١٢٨٣ھ کښے ئے دیوبند ته تشریف راوړلو.اودلته د ,,صدارت تدریس،، په منصب دټولونه وړاندے دوی مقررشو ددوی نه بیشمیره طالبانو فیض حاصل کړلو.په ٣ربیع الاول ١٣٠٢ھ کښے دهیضه په مرض ئے دمرګ فرشتے ته لبیك اوونیل.اوګورئ تاریخ دارالعلوم دیوبند (١٧١/٢، ١٧٨)

ئے په لاړ کنبے د خدام. ..حق حق.. آواز لګولو.او په دے آواز به هغوی جمات طرف ته روان وو.د دے وجه د هغوی لقب ..عبدالحق.. شو.ګنې دهوی اصلي نوم ئے ..احمد.. وو.(۱)
دا خاص کیفیات وی.چه دالله تعالی بعضے خاص بندګان ترے تیریږی.نو دحضرت جبریل ﷺ نبی ﷺ ته راتلل.او د نبی ﷺ هغه نه پیژندل څه عجیبه خبره نه ده.والله اعلم بالصواب

لفظ د ..رجلا.. په ترکیب کښې څه واقع شوی دې؟ په لفظ د ((رجلاً)) کنبے شارحینو ﷺ مختلف صورتونه بیان کړی دی.اودا ئے وئیلی دی.چه دا ((تمیز)) ګرځولے شی.او((حال)) هم ګرځولے شی.دغه شان مفعول مطلق هم ګرځولے شی.(۲)

() د مفعول مطلق جوړولو په صورت کنبے به تقدیر وی.((يتمثل لی الملك تمثل رجل))

() دحال جوړولو په صورت کنبے به تقدیر داسے وی.((يتمثل لی الملك هيئة رجل))
علامه کرمانی رحمه الله دا رائے هم ښکاره کړے ده.چه دا مفعول به شی.اوفرمائیلی ئے دی.چه په دے صورت کنبے به د ((يتمثل)) معنی ((يتخذ))لره متضمن وی.(۳)
خوعلامه عینی رحمه الله دا احتمال بعید ګرځولے دے.(۴) دغه شان ئے فرمائیلی دی.چه د ..تمیز.. ګرځولو صورت هم ټیک نه دے.ځکه چه تمیز دپاره د رفع دابهام راځی .اودلته نه خو په ((تمثل)) کنبے ابهام دے.اونه په ((ملك)) کنبے.اونه په ((تمثل ملك)) کنبے.نودا تمیز ګرځول ټیک نه دی.(۵)
د ټولونه بهتر صورت دا دے.چه دا منصوب بنزع الخافض اوګرځولے شی.لکه چه تقدیری عبارت وو.((يتمثل لی الملك صورة رجل)) دلته ..رجل.. مجرور دے.او دے ته جر ورکونکے لفظ د ..صورة.. مضاف دے.او ..جر.. ورکونکے مضاف ئے حذف کړے دے او ددے په ځائے ئے مضاف اليه ساتلے دے.او د مضاف اعراب دے ته ورکړے شوی دی.
دغه شان په..حال.. ګرځولو کنبے دا خرابی راځی.چه حال په اصل کنبے د ذوالحال دپاره په منزله د خبر وی.په داسے صورت کنبے ((الملك رجل)) وئیل پکار ده چه ټیک وو.خودا ښکاره خبره ده چه ټیک نه ده.دغه شان ..حال.. هغه څیز جوړولے شی.چه په هغے کنبے تغیرکیدے شی.دلته د ..رجل.. په رجولیت کنبے څه تغیر نشی راتلے.نودا ..حال.. ګرځول ټیک نه دی.(۶)

---

(۱) اوګورئ تاریخ مشائخ چشت از حضرت شیخ الحدیث صاحب قدس سره (ص.۱۹٤)_
(۲) فتح الباری (۲۱/۱)_
(۳) شرح کرمانی (۲۷/۱)_
(۴) عمدة القاری (٤۲/۱)
(۵) پورتنئ حواله)_
(۶) فضل الباری (۱۵۶/۱)_

تنبيه د «تمييز» ګرځولو صورت اګرچه علامه عينيؒ رد کړے دے.خو په ظاهره د دے رد کول مناسب نه دی او دهغوی دا وينا ټيک نه معلوميږی چه دلته رفع د ابهام نشته.بلکه دلته کښے د نسبت نه رفع د ابهام ده.په دے طريقه چه مونږ دا منلی دی.چه فرشتو ته په مختلفو شکلونو جوړولو باندے قدرت شته.نو کله چه «يتمثل لی الملك» اوونيلی شی.نو په دے کښے ابهام شته.چه په کوم شکل کښے متشکل شو؟ آيا دانسان په شکل کښے او که د غير انسان په شکل کښے؟بيا د مذکر په شکل کښے که د مؤنث په شکل کښے؟ دا ابهام «رجلا» لرے کړلو.چه فرشته به ماته د سړی په شکل کښے راتله.نو په دے مقام کښے «رجلا» تميز ګرځول هم ټيک دی . والله اعلم.

قوله : فَيُكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ : يعنی فرشته چه کله په انسانی شکل کښے متشکله شی.اوما سره خبرے کوی.نو هغه چه څه وائی.زه هغه يادوم.

دلته ستاسو وړاندے لفظ دے «فيكلمنی» حافظ ابن حجرؒ فرمائی.چه د بيهقی په روايت کښے کوم چه د ..قعنبی عن مالك.. په سند سره مروی دے.«فيعلمنی» دے .کوم چه په ظاهره تصحيف دے.ځکه چه د ..قعنبی عن مالك.. په سند سره په ..موطا.. کښے هم «فيكلمنی» راغلے دے.(۱)

د وحی په دواړو صورتونو کښې د حفظ دپاره د مختلفو صيغو استعمال

دلته کښے تاسو ګورئ.چه د وحی اولنی صورت يعنی «أحياناً يأتينی مثل صلصلة الجرس» سره ونيلی شوی دی.چه «وقد وعيت عنه ما قال» او په دويم صورت «وأحياناً يتمثل لی الملك رجلا» سره نبی ﷺ فرمائی.چه «فأعی مايقول» يعنی د اول صورت سره ئے د ماضی صيغه استعمال کړے ده.او د دويم صورت سره ئے د مضارع صيغه.دا مختلف ولے اختيار شوی دی؟

() د دے يو جواب خو دا دے.چه په اول صورت کښے د ماضی صيغه ځکه استعمال شوے ده.چه هلته «وعی» او «حفظ» قبل انقطاع الوحی او قبل الفصم حاصليږی.د انقطاع الوحی نه پس ياد پاتے کيدل متصور نه دی.

او په دويم صورت کښے فرشته په انسانی شکل کښے راځی.اوخبرے کوی.او د مکالمے سره سره نبی ﷺ يادول کوی.نوبنکاره خبره ده.چه «وعی» د مکالمے نه وړاندے ممکن نه ده. بلکه د خبرو سره سره به نبی ﷺ هغه يادول.چونکه په خبرو کښے استمرار اوتجدد وی.نو ځکه نبی ﷺ د مضارع صيغه استعمال کړله.کومه چه په تجدد دلالت کوی.(۲)

---

(۱) فتح البارى (۲۱/۱)_

(۲) فتح البارى (۲۱/۱)_

۲) دويم جواب دا دے چه په اصل کښے په اول صورت کښے نبی ﷺ صفات بشريت مغلوب کړی وو اوصفات ملکيت سره ئے تلبس اختيار کړے وو کله چه د وحی سلسله ختمه شوه نو په نبی ﷺ باندے د بشريت صفات غالب شول او تلبس بالصفات الملکية باقی پاتے نشو نوځکه ئے په دے کښے د ماضی صيغه استعمال کړله.
اوپه دويم صورت کښے دوی په خپل فطری حالت باندے برقرار پاتے کيږی په دوی کښے څه تغير نه راځی چه څنګه فرشته وانی نو نبی ﷺ ئے يادوی نوځکه دلته د مضارع صيغه راوړلے شوه کوم چه په تجدد دلالت کوی (۱)

په دې حديث کښې د وحی صرف په دووصورتونو ولې اکتفاء شوې ده؟

دلته تاسو اوکتل چه دحارث بن هشام ﷺ د سوال په جواب کښے نبی ﷺ د وحی د نزول صرف دوه صورتونه بيان کړل.سوال دا دے چه نبی ﷺ د وحی نور صورتونه ولے بيان نکړل؟ ددے جواب دا دے چه تاسو اګرچه وړاندے ډير صورتونه لوستلی دی خو حقيقت دا دے چه د وحی په باب کښے اصل د قرآن کريم د سورت شوری آيت دے.﴿ وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ ﴾ (۲) په دے آيت کښے د وحی ټول درے صورتونه دی.

① اولنے صورت چه دهغے نه ئے په وحی سره تعبير کړے دے چه په هغے کښے القاء في القلب کيږی.بغير د څه واسطه نه.په دے قسم کښے د فرشتے يا بل چا واسطه نه وی.بلکه دنبی باطن د عالم قدس تابع ګرځولے شی.اوبيا په هغے باندے د وحی القاء کولے شی.
په دے صورت کښے يو احتمال دا هم وو.چه القاء په واسطه د فرشتے مراد واخستلے شی.خو دا بعيد احتمال وو.ځکه چه وړاندے آيت ﴿أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا﴾ کښے د فرشتے په واسطه د نزول مستقل ذکر راځی.

② دويم صورت ((کلام من وراء حجاب)) دے.يعنی د نبی ﷺ خاسه سماعت د الله تعالی دقديم کلام براه راست سماع کوی.
دا صورت صرف دوه ځله د دوو پيغمبرانوعليهما السلام سره پيښ شوے دے.يو حضرت موسی ﷺ سره په جبل طور باندے او بل د نبی کريم ﷺ سره په معراج کښے (۳)

③ دريم صورت په آيت کښے ((ارسال رسول)) بيان شوے دے. د دے دوه صورتونه دی.
(الف) يودا چه فرشته په انسانی شکل کښے متشکله شی.او راشی.لکه چه په قرآن کريم کښے دحضرت بی بی مريم عليها السلام په واقعه کښے چه راغلی دی.﴿ فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا ﴾

---

(۱) فتح الباری (۲۱/۱)-
(۲) الشوری ۰۵۱)-
(۳) فضل الباری (۱۵۹/۱)_

( ) دغه شان وړاندې تير شوي دي چه حضرت جبريل علیه السلام به د حضرت دحية الكلبي رضي الله عنه په صورت کښې تشريف راوړلو

(ب) دويم صورت دا دې چه فرشته په انساني شکل کښې ښکاره نشي او د نبي ﷺ په قلب باندې القاء کوي.او د نبي ﷺ قلب دهغې احساس کوي.

ددې تفصيل زده کولو نه پس دا خبره بالکل ښکاره شوه.چه دلته په حديث کښې د وحي د دې آخري صورت د دواړو قسمونو ذکر دې.نه د «القاء في القلب بغير واسطة» ذکر شته.اونه د «کلام من وراء حجاب» ذکر.

ددې واړه قسمونو نه ذکر کولو وجه دا ده.چه دلته د نبي ﷺ مقصود اکثر پيښيدونکي کيفيتونه بيانول دي.او زيات واقع کيدونکي صورتونه هم دوه وو.يعني چه فرشته د نبي باطن مسخر کړي.اوالقاء پرې اوکړي.اود فرشتې په انساني شکل کښې راتلل.باقي دواړه قسمونه کثيرالوقوع نه وو.

بيا په دې کښې د «کلام من وراء حجاب» واقعه خو صرف د دوو پيغمبرانو سره پيښه شوې وه.او هغه هم يو يو کرته.نوځکه ئې د هغې ذکر پريخودلو.

اود فرشتې د واسطې نه بغير چه دالله تعالى کومه القاء ده.نو په هغې کښې ..منام.. او ..الهام.. هم داخل دي.چونکه ..منام.. او ..الهام.. د پيغمبرانوعليهم السلام سره مختص نه دي.نوځکه ئې ددې ذکر هم پريخودلو.(۲) والله اعلم.

قوله : قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا : حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.چه ددې تعلق داسناد سابق سره دې.اودا مسند دې.په ظاهره دلته حرف عطف پکار وو.خو دامام بخاري رحمه الله عادت دې.چه د مسند معطوف نه حرف عطف حذف کوي.اوچه کوم ځائې کښې تعليق مقصود وي.هلته حرف عطف برقرار ساتي.(۳)

علامه عيني رحمه الله فرمائي.چه دلته دواړه احتمالات شته.يوخو هغه چه په اسناد اول باندې معطوف وي.اوحرف عطف محذوف اوګنړلې شي.«کما هو مذهب بعض النحاة صرح به ابن مالك رحمه الله» په دې صورت کښې به دا حديث مسند وي.(۴) اومطلب به دا وي.چه حضرت عائشې رضي الله عنها د حضرت حارث بن هشام رضي الله عنه د سوال اود نبي ﷺ د جواب نه نقل کولو نه پس خپله ذاتي مشاهده هم حضرت عروه رحمه الله ته بيانوي.اوحضرت عروه رحمه الله نه دواړه رواياتونه هم په يو سند سره نقل شوي دي.نو دواړه روايتونه مسند شول.او د دواړو سند يو دې.

---

(۱) مريم ۱۷۰-

(۲) اوګورئ فضل الباري (۱/۱۵۸، ۱۵۹)_

(۳) فتح الباري (۱/۲۱)_

(۴) اوګورئ عمدة القاري(۱/۴۲)_

دا هم ممکن ده چه حضرت عائشې رضي الله عنها دواړه روایتونه عروه رحمه الله ته په یوځائې نه وي ذکر کړې بلکه په مختلفو وختونو کښې ئې بیان کړي وي. او عروه رحمه الله د یو روایت نقل کولو نه پس د وضاحت دپاره دویم روایت هم ذکر کړې وي. اوبیا دواړه روایتونه یوځائې نقل کول شروع شوي وي.

دویم احتمال علامه عیني رحمه الله دا ذکر کړې دې چه دا مستقل کلام وي او د دواړو سند یو نه وي بلکه جدا جدا وي. اوامام بخاري رحمه الله د اختصار دوجې حذف کړې وي. په دې صورت کښې به دا روایت په تعلیقات بخاري کښې وي. (۱)

علامه عیني رحمه الله په هغه خلقو باندې رد کړې دې کوم چه د تعلیق د نفی قائل دی. او فرمائیلي ئې دي چه د هغوی نفی قابل نفی ده. ځکه چه دوی په خپله دعوی باندې څه دلیل نه دې پیش کړې. د دې نه علاوه په عطف کښې اصل دا دې چه د حرف عطف سره وي. ترکومې پورې چه د بعضې نحاتو مذهب دې. د کوم چه ابن مالك رحمه الله تصریح کړې ده. هغه د جمهور نه خلاف یو غیر مشهور قول دې. (۲)

قوله: وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يَنْزِلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَفْصِمُ عَنْهُ وَإِنَّ جَبِينَهُ لَيَتَفَصَّدُ عَرَقًا: حضرت عائشه رضي الله عنها فرمائي چه ما رسول الله صلی الله علیه وسلم د سختې یخنۍ په زمانه کښې د وحي نازلیدو په حالت کښې لیدلو چه کله وحي ختمه شوه نو د دوی د تندی مبارك نه خولې بهیدلې. په دې سره حضرت عائشه رضي الله عنها د شدت وحي طرف ته اشاره کول غواړي. چه دومره سخته به وه. چه د سختې یخنۍ په زمانه کښې به هم دوی خولې خولې شو. اوداسې خوله به تږې وتله. لکه چه څنګه یو رګ اووهلې شي. او وینه مسلسل راوځي.

دا کلام تشبیهي دې. د نبي صلی الله علیه وسلم د تندی دخولې تشبیه ئې په کثرت سیلان کښې د وهلې شوي رګ سره ورکړې ده. لکه چه څنګه یو رګ کټ کړې شي. او دهغې نه وینه وتل شروع شي. دغه شان به داسې وه. لکه چه د نبي صلی الله علیه وسلم په تندی کښې به د خولې رګ کټ کړې شو. او دهغې نه به مسلسل خوله بهیدله.

بیا «لیتفصد» (کوم چه په فاء سره دې) بعضې حضراتو «لیتقصد» (قاف سره) وئیلې دې. کوم چه په ظاهره تصحیف دې. اوکه د ،،قاف،، سره ثابت شي. نو دا ،،تقصد،، به په معنی د ،،تقطع و تکسر،، نه ماخوذ وي. (۳) والله اعلم

د نزول وحي په موقع د خولې د وتلو حکمت دلته سوال دا دې چه د نبي صلی الله علیه وسلم د تندی نه په دومره لویه پیمانه د خولې وتلو حکمت څه وو؟ بیا خاص کرچه د یخنۍ زمانه به وه. نو د یخنۍ په حالت کښې داسې خوله وتل لکه چه د رګ وهلو په ذریعه باندې وینه اوځي. ډیره د تعجب خبره ده.

---

(۱) عمدة القاري (۱/۴۲، ۴۳)_

(۲) عمدة القاري (۱/۴۲، ۴۳)_

(۳) فتح الباري (۱/۲۱، ۲۲)_

ددے یو ساده غوندے جواب خو دا دے چه کله به په نبی ﷺ د وحی نزول کیدلو. نو دوی باندے به مشقت اوسختی وه.اوکله چه په سړی باندے مشقت اوسختنه راشي.نوپه هغه خوله راځي.که سخته یخنی ولے نه وی.نوددے وجه به د نزول وحی په وخت د نبی ﷺ د تندی نه خوله بهیدله

ددے دویم جواب شیخ محی الدین بن عربي رحمه الله په ..فتوحات.. او شاه ولی الله رحمه الله په ..حجة الله البالغة.. کښے ورکړے دے.چه د الله تعالی کوم کلام به د نبی ﷺ په قلب باندے نازلیدلو.نو هغه نور وو.کومه فرشته چه دا به ئے نازلولو.هغه هم د نور نه جوړه ده.دغه شان د نبی باطن هم د نور نه ډك وو.دا به د درے انواروانو ملاقات کیدل.اود نور په لقاء کښے ..حدت.. وی.ددے نه گرمی پیدا کیږی.د حرارت پیدا کیدو په وجه په طبیعت کښے یو تقاضا پیدا کیږی.چه دا لرے کړی.هم دا خوله ده.(١)

د سختې ګرمۍ دوجې خوله وتل اود یخنۍ د وجې د کمبل د اغوستلو اشکال او د هغې دفعیه

دلته کښے دا سوال هم شوے دے.چه ددے حدیث نه خو معلومه شوه.چه دوی به د گرمۍ دحدت او شدت د وجے خولے خولے شو.حالانکه په بل روایت کښے دیخنۍ د زیادت د وجے د «زملونی زملونی» الفاظ راغلی دی.(٢)

ددے جواب دا دے.چه په حقیقت کښے صورت حال دا دے.چه د حدت او حرارت د وجے د بدن مسامونه پرانستے شی.اودهغے نه خوله وتل شروع شی.بیا چه کله شدت ختم شی.اوپه بدن باندے هوا اولگی.نو ددغه مسامونو په ذریعه برودت پیدا شی.نو څه اشکال پاتے نشو.

ددے نه علاوه خو به تعارض اوتناقض په هغه وخت کښے گنړلے شو.چه د دواړو زمانه یوه وه. دلته د خولے وتلو زمانه یوه ده.اود یخنۍ لگیدو زمانه بله ده.نو څه تعارض اوتناقض نشته.

د حدیث باب نه څو مستنبط فوائد. د حدیث باب نه ډیر فوائد مستنبط کیږی.څو په کښے دا دی.① ددے حدیث نه معلومه شوه.چه فرشتے موجود دی.او فلاسفۍ چه کوم انکار کړ دے.هغه غلط دے.

② دویمه خبره دا معلومه شوه.چه فرشتو ته الله تعالی دمختلفو شکلونو جوړولو اختیار ورکړے دے.

③ دریمه فائده دا معلومه شوه.چه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم به د نبی ﷺ نه د خصائص نبوت په باره کښے تپوسونه کول.او هغوی به ورته د هغے جوابونه ورکول.

④ یوه فائده دا هم معلومه شوه.که سوال د تحقیق په غرض وی.د شك او ارتیاب یا استهزاء او تیوقو په غرض نه وی.نو په داسے سوال کښے څه قباحت نشته.(٣)

---

(١) اوګورئ:..درس بخاري..علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله ضبط وتحریرمولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری (ص.٥٣)

(٢) اوګورئ صحیح بخاري د باب بدء الوحی دریم حدیث)_

(٣) اوګورئ عمدة القاري(٤٦/١)_

په حديث باب او ترجمه كښې مناسبت اسماعيلي رحمه الله خو فرمائيلي دي چه ددې حديث د ترجمة الباب سره څه تعلق نشته ځکه چه په دې کښې د بدء الوحى څه ذکر نشته صرف د وحى د راتلو د كيفيت بيان دې.(١)

علامه کرمانى رحمه الله فرمائى چه مونږ دا نه منو چه په دې کښې د بدء الوحى ذکر نشته ځکه چه کيدې شى دحضرت حارث بن هشام رضى الله عنه تپوس دابتداء وحى يا ظهور وحى متعلق وى.(٢)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى چه د جواب انداز ددې نه انکار کوى چه سوال د ابتداء وحى يا ظهور وحى متعلق وى ځکه چه په جواب کښې د «يأتيني» لفظ دې اودا د مضارع صيغه ده اودا د مستقبل دپاره استعمال شوې ده. البته دا وئيلې شى چه چونکه نبى ﷺ په جواب کښې د وحى د راتلو هم دوه صورتونه بيان کړى دى. نو ځکه ظاهره هم دا ده چه هم په دې دواړو صورتونو کښې به د يو نه د وحى شروع شوې وى. په دې طريقه د حديث د ترجمة الباب سره مناسبت ښکاره شو.(٣)

دا تقرير دهغه حضراتو په مسلك باندې دې چه هغوى دترجمه نه ظاهر مراد اخلى اوخوك چه دا وائى چه د ترجمه نه نفس وحى بيانول مراد دى د هغوى په رائې باندې د مطابقت بيانولو ضرورت هډو شته نه. ځکه چه په روايت کښې د وحى ذکر دې

دغه شان کوم حضرات چه دا فرمائى چه د ترجمة الباب نه د وحى عظمت بيانول مقصود دى. نو دهغوى د قول مطابق د حديث مناسبت بيخى ښکاره دې. ځکه چه په دې حديث کښې خودلې شوى دى چه کله به په نبى ﷺ باندې وحى نازليدله. نو ددې د عظمت د وجې به په نبى ﷺ سختى اومشقت وو. د حضرت عائشې رضى الله عنها په يو روايت کښې دا الفاظ راغلى دى. «كان نبى الله ﷺ إذا نزل عليه الوحى كرب لذلك وتربد وجهه» (٤) يعنى کله چه به وحى نازليدله. نوپه نبى ﷺ باندې به د سختئ حالت شروع کيدلو. او ددوى په مخ مبارك به د پريشانئ كيفيت پيدا کيدلو. دا د مشقت كيفيت دا ښائى چه وحى يو اوزنى او عظيم څيز دې. «والله أعلم وعلمه أتم وأحكم»

---

(١) فتح البارى (١٩/١)_

(٢) شرح كرمانى (٢٧/١) وفتح البارى (١٩/١)_

(٣) فتح البارى(١٩/٣١)_

(٤) أخرجه مسلم فى كتاب الفضائل باب عرق النبى ﷺ وبن يأتيه الوحى. وقد روى الحديث عن عبادة بن الصامت ﷺ ايضاً انظر صحيح مسلم كتاب الحدود باب حد الزنى. والطبقات لابن سعد(١٩٧/١) ذكر شدة الوحى على النبى ﷺ ودلائل النبوة لأبى نعيم (٢٢٤/١) كيفية إلقاء الوحى إلى النبى ﷺ رقم ١٧٣٠_

الحديث الثالث

[٣] حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ عُقَيْلٍ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ أَنَّهَا قَالَتْ أَوَّلُ مَا بُدِئَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الْخَلَاءُ وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ اللَّيَالِيَ ذَوَاتِ الْعَدَدِ قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ وَيَتَزَوَّدُ لِذَلِكَ ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى خَدِيجَةَ فَيَتَزَوَّدُ لِمِثْلِهَا حَتَّى جَاءَهُ الْحَقُّ وَهُوَ فِي غَارِ حِرَاءٍ

فَجَاءَهُ الْمَلَكُ فَقَالَ اقْرَأْ قَالَ مَا أَنَا بِقَارِئٍ قَالَ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ قُلْتُ مَا أَنَا بِقَارِئٍ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّانِيَةَ حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ فَقُلْتُ مَا أَنَا بِقَارِئٍ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّالِثَةَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ

فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْجُفُ فُؤَادُهُ فَدَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا فَقَالَ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي فَزَمَّلُوهُ حَتَّى ذَهَبَ عَنْهُ الرَّوْعُ فَقَالَ لِخَدِيجَةَ وَأَخْبَرَهَا الْخَبَرَ لَقَدْ خَشِيتُ عَلَى نَفْسِي فَقَالَتْ خَدِيجَةُ كَلَّا وَاللَّهِ مَا يُخْزِيكَ اللَّهُ أَبَدًا إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ وَتَحْمِلُ الْكَلَّ وَتَكْسِبُ الْمَعْدُومَ وَتَقْرِي الضَّيْفَ وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الْحَقِّ

فَانْطَلَقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ نَوْفَلِ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ وَكَانَ امْرَأً قَدْ تَنَصَّرَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَكْتُبَ وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ يَا ابْنَ عَمِّ اسْمَعْ مِنِ ابْنِ أَخِيكَ فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ يَا ابْنَ أَخِي مَاذَا تَرَى فَأَخْبَرَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَبَرَ مَا رَأَى

فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ هَذَا النَّامُوسُ الَّذِي نَزَّلَ اللَّهُ عَلَى مُوسَى يَا لَيْتَنِي فِيهَا جَذَعًا لَيْتَنِي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ قَالَ نَعَمْ لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ بِمِثْلِ مَا جِئْتَ بِهِ إِلَّا عُودِيَ وَإِنْ يُدْرِكْنِي يَوْمُكَ أَنْصُرْكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا ثُمَّ لَمْ يَنْشَبْ وَرَقَةُ أَنْ تُوُفِّيَ وَفَتَرَ الْوَحْيُ [٣٣٩٢، ٤٩٥٣، ٤٩٥٥، ٤٩٥٦، ٤٩٥٧، ٦٩٨٢]

رجال الحديث

قوله يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ: د ده پوره نوم ابوزکریا یحیی بن عبدالله بن بکیر القرشی

المخزومي المصري دے.(١) تقريبا ټولو سوانح نګارو دوی مصري ليکلے دے.(٢) البته امام بخاري رحمه الله په ..تاريخ کبير.. کښے دوی شامي ليکلے دے.(٣)
دلته امام بخاري رحمه الله دوی خپل نيکۀ طرف ته منسوب کړی دی.د پلار نوم ئے نه دے ذکر کړے ځکه چه دوی هم داسے مشهور دی.(٤)
دوی د شيخينو رحمهما الله او نورو ائمه حديث په نيز په قابل احتجاج راويانو کښے دے.(٥) خصوصاً د ليث بن سعد رحمه الله په رواياتو کښے ثقه دے.البته دامام مالک رحمه الله نه دوی ته سماع حاصله ده که نه؟په دے باره کښے د عالمانو کلام دے.(٦)

امام ابوحاتم رحمه الله فرمائی.«كان يفهم هذا الشأن،يكتب حديثه ولا يحتج به» (٧) اوامام نسائي دوی مطلقاً ضعيف ګرځولی دی.(٨) خو راجحه خبره هم هغه ده.کومه چه مونږ ذکر کړے ده.چه د حديث په حافظانو کښے دے.ثقه دے.اود شيخينو رحمهما الله په نيزمحتج به دے.حافظ ذهبي رحمه الله فرمائی«كان عزيز العلم،عارفاً بالحديث،وأيام الناس،بصيراً بالفتوى،صادقاً ديناً،وما أدري ما لاح للنسائي منه حتى ضعفه وقال مرة ليس بثقة وهذا جرح مردود،فقد احتج به الشيخان،وما علمت له حديثاً منكراً حتى أورده» (٩)
دغه شان ابن حبان رحمه الله هم دوی په خپل ..كتاب الثقات.. کښے ذکر کړی دی.(١٠)
ددوی پيدائش په ۱۵۴ھ يا ۱۵۵ھ کښے شوے وو.اووفات ئے په نصف صفر ۲۳۱ھ کښے شوے وو.(١١)

قوله: اللَّيْثُ بْنُ سَعْدٍ: دوی امام ابوالحارث ليث بن سعد بن عبدالرحمن فهمي دی.(١٢) دوی په قلقشنده يا قرقشنده کښے (دا د مصر نه تقريباً درے ځلور فرسخ باندے واقع دے) په ۹۴ھ کښے پيدا شوی وو.(١٣)

---

(١) تهذيب الكمال(٣١/٤٠١)_
(٢) اوګورئ: تهذيب الكمال(٣١/٤٠١) وسير أعلام النبلاء (١٠/٦١٢) وتقريب التهذيب(٥٩٢) وغيره)_
(٣) التاريخ الكبير بخاري (٨/٢٨٥) رقم الترجمة (٣٠١٩)_
(٤) فتح الباري(١/٣٢)_
(٥) ميزان الإعتدلال(٤/٣٩١)_
(٦) تقريب التهذيب (ص.٥٩٢) دغه شان هدى الساري (٤٥٢)_
(٧) ميزان الإعتدلال(٤/٣٩١)_
(٨) ميزان الإعتدلال(٤/٣٩١)_
(٩) سير أعلام النبلاء (١٠/٦١٤)_
(١٠) الثقات لابن حبان(٩/٢٦٢)_
(١١) سير أعلام النبلاء (١٠/٦١٣، ٦١٤)_
(١٢) تهذيب الكمال(٢٤/٢٥٥)_
(١٣) وفيات الأعيان لابن خلكان (٤/١٢٨) وتهذيب الكمال (٢٤/٢٥٦)_

د ائمه اعلام نه ئې کسب فیض کړې وو. د علم ،فضل، فقه، ورع، او د سخاوت په اعتبار سره په خپله زمانه کښې ممتاز وو.(۱)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.((أحد الأعلام، والأئمة الأثبات، ثقة حجة بلا نزاع))(۲)

هم دا حافظ ذهبی رحمه الله قول دې.((ما هو بدون مالك ولا سفيان))(۳)

یحیی بن معین رحمه الله فرمائی.چه امام لیث بن سعد رحمه الله به په شیوخواو دهغوی نه په روایت اخستلو کښې د تساهل نه کار اخستلو.(۴) خو حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.((وما تساهل فيه الليث فهو دليل على الجواز، لأنه قدوة))(۵)یعنی امام لیث چرته د تساهل نه کار نه اخستې.دا د جواز دلیل دې.ځکه چه هغه مقتدا وو.

امام شافعی رحمه الله فرمائی.((هو أفقه من مالك، إلا أن أصحابه لم يقوموا به)) (۶)یعنی دوی د امام مالک رحمه الله نه هم زیات فقیه وو.خو ددوی شاګردانو د دوی علم مدون نکړلو.چه خور کړې ئې وې.اودامام مالک رحمه الله علم د هغوی د شاګردانو په ذریعه خور شو.
دامام لیث بن سعد رحمه الله په باره کښې ګڼړو سوانح نګارو لیکلی دی.چه دوی حنفی وو.قاضی بن خلکان رحمه الله لیکی.((ورأيت في بعض المجاميع أن الليث كان حنفي المذهب))(۷)
قاضی زکریا انصاری رحمه الله په شرح د بخاری کښې په دې باندې جزم کړې دې.(۸)
حافظ ابن ابی العوام رحمه الله په خپل سند سره نقل کړی دی.چه دوی د امام اعظم شاګرد وو.چه کله به ئې دامام په باره کښې واوریدلو.چه دحج دپاره راځی.نو دوی به هم د حج دپاره مکې معظمې ته اورسیدلو.او دامام رحمه الله نه به ئې د مختلفو بابونو د مسائلو تپوس اوکړلو.اودامام صاحب رحمه الله په اصابت رائې اوسرعت جواب باندې به ئې تعجب کولو.(۹)
امام لیث بن سعد رحمه الله په ۱۷۵ھ هم په مصر کښې وفات شوې دې.(۱۰)
رحمه الله رحمة واسعة.

---

(۱) سیر أعلام النبلاء (۸/۱۳۶، ۱۶۳)_

(۲) میزان الإعتدلال(۳/۴۲۳)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) پورتنئ حواله)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶) تذکر الحفاظ (۱/۲۲۴)_

(۷)وفیات الأعیان(۴/۱۲۷)_

(۸) مقدمة نصب الرأیة(ص.۴۰)_

(۹) مقدمة أنوارالباری (۱/۲۱۲)_

(۱۰) عمدة القاری(۱/۴۷)_

قوله عُقَيْل: عقيل (بالتصغير) بن خالدبن عقيل (بالتكبير) ثقه او ثبت راويانو كښې دې.(۱) دزهرى رحمه الله نه روايت كونكو مضبوطو راويانو كښې دې.(۲) په مصر كښې په ۱۴۴هـ كښې وفات شوې وو (۳)

قوله ابْنِ شِهَابٍ: د دوى پوره نوم ابوبكرمحمدبن مسلم بن عبيدالله بن عبدالله بن شهاب بن عبدالله بن الحارث بن زهره بن كلاب بن مره بن كعب لوى الزهرى المدنى دے.(۴) دابن شهاب زهرى رحمه الله په نوم مشهور دے.زيات تر هم په دے نوم سره يادولے شى.
د دوى شمار په صغار تابعينو رحمهم الله كښے كيږى.دصغارصحابو او كبار تابعينو رحمهم الله نه دوى علم حاصل كړے دے.(۵)
د دوى فضائل بے شميره دى.په ۵۰هـ كښے پيدا شوى وو.اوپه ۱۲۴هـ كښے وفات شوى وو.(۶)
دحضرت عروه بن زبير رحمه الله اوحضرت عائشے رضى الله عنها مختصرحالات وړاندے تير شوى دى.
د باب دا روايت مرسل دې كه متصل؟ دا حديث په ظاهره مرسل معلوميږى.خكه چه په دے كښے كومه واقعه بيان شوے ده.هغه د حضرت عائشے رضى الله عنها د ولادت نه هم وړاندے ده.لكه چه دوى دا واقعه د چا صحابى رضى الله عنه نه اوريدلے ده.اونقل كوى ئے.په دے صورت كښے به دے ته روايت مرسل د صحابى وئيلے شى.اودصحابى رضى الله عنه د مرسل په باره كښے مونږ وړاندے ذكر كړے دے.چه دا د جمهورو په نيز د موصول په حكم كښے وى.
بيا دلته يو احتمال دا شته.(دا اقرب هم دے)چه دا واقعه براه راست حضرت عائشے رضى الله عنها د نبى عليه السلام نه اوريدلے وى.نو په دے صورت كښے به دے روايت ته متصل وئيلے شى.(۷)

قوله: أَوَّلُ مَا بُدِءَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ: يعنى رسول الله صلى الله عليه وسلم ته د وحى شروع د رويائے صالحه نه شوے وه.
«من الوحى» كښے ,,من،، خويا تبعيضى دے.او يا بيانيه.كه تبعيضى وى.نو معنى به دا شى.
«أول ما بدئ به رسول الله صلى الله عليه وسلم من أقسام الوحى» په دے صورت كښے به خوب د وحى په قسمونو

---

(۱) تقريب التهذيب(۳۹۶)_
(۲) فتح البارى(۱/۲۲)-
(۳) عمدة القارى(۱/۴۷)_
(۴) تذكرة الحفاظ (۱/۱۰۸) وعمدة القارى (۱/۴۷، ۴۸)_
(۵) تذكرة الحفاظ (۱/۱۰۸)_
(۶) د دوى د حالاتو دپاره اوګورئ: طبقات ابن سعد(۲/۳۸۸، ۳۸۹) وتهذيب الأسماء واللغات (۱/۹۰، ۹۱) وسيرأعلام النبلاء(۵/۳۲۶)وتهذيب الكمال (۲۶/۴۱۹، ۴۴۳)_
(۷) عمدة القارى(۱/۴۷)_

كنبے شي. اوكه بيانيه شي. نومعنى به ئے دا شي چه د وحى شروع د خوب نه شوے وه. لكه چه دا لازمه نه ده چه خوب وحى ده. قزاز رحمه الله بيانيه لره راجح كرځولے ده.[1]

اود جمهور رحمهم الله په نيز دانبياؤ خوب وحى ده.[2]

دوحى ابتداء د ابن اسحاق رحمه الله وغيره معتمدو مورخينو رحمهم الله د قول مطابق په څلويښتم كال شوے وه. مياشت د ربيع الاول وه. دحضرت جبريل عليه السلام نزول په غارحراء كښے په رمضان كښے شوے وو. د ربيع الاول نه تررمضان پورے شپږ مياشتے جوړيږى. لكه چه دخوبونو سلسله د نبوت د شروع نه ترشپږ مياشتو پورے چليدله.[3] دخوبونو په ذريعه په اصل كښے د نبي ﷺ مانوس كول مقصود وو. د حضرت علقمه بن قيس رحمه الله نه مروى دى. چه ((إن أول ما يؤتى به الأنبياء في المنام حتى تهدأ قلوبهم ثم ينزل الوحي بعد))[4]

صرف خوب نه بلكه د نبوت د ذمه وارئ سپارلو نه وړاندے د دوى د تيارولو په غرض به نور مبشرات هم راتلل. په رواياتو كښے راځى. چه دوى به كله په لار روان وو. نود سلام آواز به ئے اوريدلو. چه دوى به نبى اوګس طرف ته متوجه شول. او اوبه ئے كتل. نود اونو او كاڼو نه علاوه به نور څه نه وو.[5]

دغه شان نبى ﷺ په خپله فرمائيلى دى. ((إني لأعرف حجراً بمكة كان يسلم على قبل أن أبعث إني لأعرفه الآن))[6]

خلاصه دا چه په باقاعدګئ سره د وحى د نازليدو نه وړاندے د وحى سره د مناسبت پيدا كولو دپاره ورته تمهيداً ښه اوربښتينى خوبه اوخودلى شول. اودغه شان شجر او حجر د دوى د رسالت اقرار كولو.

قوله: الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ: هم د بخارى شريف د كتاب التفسير په بعضے طرقو سره دغه شان په كتاب التعبير كښے د ..الرؤيا.. د صفت د ((الصالحة)) په ځائے ((الصادقة)) راغلى دى. لكه

---

(۱) فتح البارى (۲۲/۱، ۲۳)

(۲) كما روى عن ابن عباس رضي الله عنه قال ..رويا الأنبياء وحى.. رواه الطبرانى كذا فى مجمع الزوائد للهيثمى (۱۷۶/۷) كتاب التعبير. باب فيما رآه النبى ﷺ فى المنام- ورى ابن ابى حاتم عنه مرفوعاً أيضاً بلفظ ..قال رسول الله ﷺ رؤيا الأنبياء فى المنام وحى كذا فى تفسير ابن كثير) رحمهم الله ۱۵۲/٤)_

(۳) فتح البارى (۲۷/۱)_

(۴) الخصائص الكبرى للسيوطى (۹۳/۱) باب ما وقع عند المبعث من المعجزات والخصوصيات)_

(۵) دلائل النبوة للبيهقى (۱٤٦/۳) باب مبتدأ البعث والتنزيل وما ظهر عند ذلك من تسليم الحجروالشجر وتصديق ورقة بن نوفل إياه)) دغه شان سيرة ابن هشام مع الروض الأنف (۱۵۲/۱)

(۶) صحيح مسلم كتاب الفضائل باب فضل نسب النبى ﷺ وتسليم الحجر عليه قبل النبوة)_

چه د دوی د خوبونو دریے صفات وو یوصالحه. دویم صادقه او دریم واضحه کوم چه «فکان لایری رؤیاإلاجاءت مثل فلق الصبح» نه په پوهه کښے راځی.
د واضحه کیدو مطلب دا دے چه نبی ﷺ به کوم خوب اولیدلو.نو په هغے کښے به څه مشکلات نه وو اودهغے د تعبیر په متعین کولو کښے به څه مشکل نه راتلو.هغے به په خپله مدعی اومفهوم باندے بالکل ښکاره دلالت کولو.(۱)
اود..صالحة.. معنی ده خوشحاله کونکے.مسرت انگیز.او ..صادقه.. ریښتیا خوب ته وائی بیا د ..صالحه.. او ..صادقه.. په باره کښے عالمانو فرمائیلی دی.چه د انبیاؤ علیهم السلام په اعتبار سره خو په آخرت کښے دا برابر دی.د دوی هرخوب صالح او صادق دے.خود دنیا په اعتبار سره..صادقة..د صالحة.. نه اعم ده.د انبیاؤ هر خوب صادق وی. خو هر خوب ئے صالح نه وی.بلکه بعضے خوب غیرصالح وی. د جنگ احد په موقع باندے دوی خوب اولیدلو.چه دوی توره راواخستله.هغه ئے اوخوزوله نوهغه په څوکایه ماته شوه.(۲) دغه شان دوی په خوب کښے اولیدلو.چه چه غواگانے ذبح کولے شی.(۳) دوی د تورے د ماتیدو د مسلمانانو په شهادت سره تعبیر اوکړلو.دغه شان د غواگانو د ذبح کیدو تعبیر ئے هم د صحابو رضی الله عنهم په شهادت سره اوکړلو.اوس ښکاره خبره ده.چه شکست او د صحابو رضی الله عنهم قتل څه د خوشحالئ څیز نه دے.خو خوب صحیح اوصادق وو.(۴)
بیا د انبیاؤ نه علاوه د نورو خلقو په حق کښے به په .صالحه.. او ..صادقه.. کښے د عموم خصوص من وجه نسبت وی.که د ..صادقه.. تعبیر په «مالایحتاج الی التعبیر» سره اوکړے شی.یعنی بعضے خوبونه صالح وی.اود تعبیر محتاج هم وی.او بعضے خوبونه صالح وی.خو د تعبیر محتاج نه وی.اوبعضے داسے خوبونه وی.چه هغه صالح نه وی.او د تعبیر محتاج وی.یا د تعبیر محتاج نه وی.یعنی صادق خو وی.خو صالح نه وی.دا د افتراق دویمه ماده شوه.اویوه ماده د افتراق په اولنی صورت کښے وه.
خوکه د ..صادقه.. تفسیرپه «مالیس بأضغاث أحلام» سره اوکړے.نود دے دواړو په مینځ کښے به دعموم خصوص مطلق نسبت وی.او..رویائے صالحه.. به خاص او..رویائے صادقه.. به عام گرځولے شی.لکه دا ضروری ده.چه هر ..رویائے صالحه.. به ..صادقه.. یعنی غیر ..اضغاث احلام.. وی.خودا ضروری نه ده.چه هر..رویائے صادقه.. یعنی ..غیر اضغاث احلام.. به ..صالحه.. یعنی خوشحالونکی وی.(۵)

---

(۱) فضل الباری(۱/۱۶۲)_
(۲) صحیح بخاری کتاب المغازی باب من قتل من المسلمین یوم أحد رقم. ۴۰۸۱)_
(۳) صحیح بخاری کتاب التعبیرباب إذا رأی بقرأ تنحر.رقم ۷۰۳۵)_
(۴) فتح الباری(۱۲/۳۵۵) کتاب التعبیر.باب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحی الرؤیا الصالحة)_
(۵) پورتنئ حواله)_

زمونږ په دے تقریر سره به دا خبره په پوهه کښے راغلے وی چه د ..صادقه.. معنی ده ربښتینے خوب.خو ددے تفسیر مختلف شوے دے

() یو تفسیر ددے دادے چه ((مالایحتاج إلی تعبیر)).

() دویم تفسیر ئے دا دے چه ((مالیس بأضغاث أحلام)) والله اعلم

د مومن خوب د نبوت نه یو جزء دې بهرحال په حدیث کښے ددے ذکر شوے دے چه په نبی ﷺ باندے د وحی ابتداء د خوبونو نه شوے وه.اوامام بیهقی رحمه الله تصریح کړے ده.چه د دے خوبونو موده شپږ میاشتے وه.(۱) چونکه ددے شپږو میاشتو نسبت د وحی باقی مودے یعنی د څلویښتو کالوپه مقابله کښے شپږ څلویښتمه حصه ده.نوځکه په حدیث کښے راځی چه ((رؤیا المؤمن جزء من ستة وأربعین جزءاً من النبوة))(۲)

یواشکال او دهغې جواب دلته یو اشکال دا کیږی.چه کله د نبی ﷺ په وفات سره د وحی سلسله ختمه شوه .نود مؤمن خوب د نبوت جزء ولے ګرځولے شوے دے.آیا داد ختم نبوت د مسلمه عقیدے نه خلاف نه دے؟

ددے ساده او بے غباره جواب دا دے.چه د یو جزء وجود د کل وجود لره مستلزم نه دے اوګورئ دایمان د اویاؤ نه زیات شاخونه دی.خود یوے شعبه په وجود سره ایمان نه متحقق کیږی.ترڅو چه بنیاد نه وی.او ضروریات د دین اونه منی.

دغه شان دلته هم اوګنړئ.چه ..نبوت.. صرف د یو جزء نوم نه دے.بلکه د نبوت د ټولو حصو نوم دے.اود نبوت د ټولو اجزاؤ د وجود سلسله د نبی ﷺ په وفات سره ختمه شوے ده.د څه مصلحت په بنا د دے د یوجزء یا د دے نه زیاتو اجزاؤ په وجود سره د نبوت وجود نه لازمیږی.(۳)

د ((رویا المومن)) په حدیث کښې د مختلفو روایاتو تعارض او دهغې دفعیه

یواشکال دا شوے دے.چه ((رویا المومن جزء من ستة وأربعین جزءاً من النبوة)) حدیث کښے تقریباً لس بلکه پنځلس الفاظ راغلی دی.حافظ رحمه الله چه کوم اقوال نقل کړی دی.دهغے مطابق په دے حدیث کښے ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۴۰، ۴۲، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۹، ۵۰، ۷۰، ۷۲ او ۷۶ پورے شمار موندلے شی.(۴)

ددے جواب دا دے.چه په دے ټولو روایاتو کښے دټولو نه محفوظ روایت د ((ستة وأربعین))

---

(۱) فتح الباری(۶۷/۱)_

(۲)صحیح بخاری کتاب التعبیر.باب الرؤیا الصالحة جزء من ستة وأربعین جزء من النبوة رقم(۶۹۸۷، ۶۹۸۸)

(۳) فتح الباری (۳۷۵/۱۲) کتاب التعبیرباب المبشرات .د زیاتو جوابونو دپاره اوګورئ فتح الباری (۳۶۳/۱۲) کتاب التعبیرباب رؤیا الصالحین)_

(۴) فتح الباری (۳۶۲/۱۲، ۳۶۳)_ کتاب التفسیرباب رویاالصالحین)_

روایت دے.اودے سره نژدے د «سبعين» روایت دے.باقی ټول روایات د راویانو تصرفات دی.(۱)

په دے صورت کښے به د شپږ څلویښت روایت په رویاصد یقین باندے محمول وی.

او د «سبعين» روایت به دعامو مسلمانانو په خوب باندے ..اودا هم ممکنه ده.چه داسے اوونیلی شی.چه اصل خو د شپږ څلویښتو روایت دے.اود «سبعين» روایت د تحدید دپاره نه دے.بلکه د تکثیر دپاره دے.ځکه چه اهل عرب دتکثیر دپاره اکثر د..سبعین.. عدد استعمالوی.(۲)

په «رویا الانبیاء وحی» باندې اشکال او دهغې جواب بیا دجمهورو عالمانو رحمهم الله په نیز چه د انبیاؤ خوب وحی ګرځولے شوے ده.په دے باندے اشکال وارد شوے دے.چه ابراهیم علیه السلام په خوب کښے لیدلی وو.چه خپل ځوئے قربانی کړه.ددے تقاضا خو دا وه.چه حضرت ابراهیم علیه السلام سمدستی بغیر د څه سوچ نه حضرت اسماعیل علیه السلام ذبح کړے وے.خوهغوی داسے اونکړلو. بلکه د خپل خوی سره ئے مشوره اوکړله.اود هغه نه ئے رائے طلب کړله.چه ﴿قَالَ يٰبُنَيَّ اِنِّيْٓ اَرٰى فِي الْمَنَامِ اَنِّيْٓ اَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰى﴾ (۳) یعنی حضرت ابراهیم علیه السلام حضرت اسماعیل علیه السلام ته اوفرمائیل. چه ما خوب لیدلے دے.چه تاذبح کوم.اوس اوښایه.چه ستا څه رائے ده؟

ددے جواب عالمانو رحمهم الله دا ورکړے دے.چه دحضرت ابراهیم علیه السلام دخپل خوی نه سوال ددے وجے نه وو.چه هغه راضی شی.نوعمل به اوکړی.اوکه راضی نشی.نوعمل به نه کوی.بلکه د سوال نه مقصود د خوی امتحان وو.چه دے څه جواب راکوی.چه دده اطاعت اوصبر ته اوګوری.اوخوشحاله شی.(۴)هم دا وجه ده.چه حضرت اسماعیل علیه السلام دخپل د خوب نه په امر سره تعبیر اوکړلو.او وے فرمائیل.چه ﴿قَالَ يٰٓاَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ﴾ (۵) یعنی بابا جانه! چه تاسو ته دکوم څیز حکم کولے شی.هغه اوکړئ.

یوجواب دا هم ورکړے شوے دے.چه دحضرات پیغمبرانوعلیهم السلام طریقه همیشه دپاره دا پاتے شوے ده.چه هغوی دالله تعالی احکاماتو ته خو هر وخت تیار اوسیږی.خو اطاعت دپاره همیشه دپاره هغه لار اختیاروی.چه هغه په حکمت او حتی المقدور په آسانتیا باندے مبنی وی.که ابراهیم علیه السلام د وړاندے نه بغیر د څه وئیلو خپل ځوئے ذبح کولو.نو دا دواړو دپاره د مشقت سبب وو.اوس دا خبره دوی د مشورے په انداز کښے خپل خوی ته ځکه ذکر کړله.چه خوی ته د وړاندے نه دا معلومه شی.چه دا دالله تعالی حکم دے.نوهغه به د ذبح

---

(۱) قاله ابن بطال کذا فی فتح الباری (۱۲/۳۶۵)_

(۲) ددے توجیهاتو نه علاوه د نورو ډیرو توجیهاتو دپاره اوګورئ فتح الباری (۱۲/۳۶۵، ۳۶۸)_

(۳) سورة صافات(۱۰۲)_

(۴) تفسیر قرطبی (۱۵/۱۰۳)_

(۵) الصافات ۱۰۲)-

تكليف زغمولو ته د وړاندې نه تيار شي. دغه شان که دخوى په زړه کښې څه تذبذب پيدا شي.نو هغه به پوهه کړى.(چه بچيه دا دالله تعالى حکم دے.دے ته غاړه بسته شه) ([1])
دلته کښې دا اشکال هم شوے دے.چه هرکله حضرت ابراهيم ته الله تعالى د حضرت اسماعيل د ذبح کولو حکم اوکړلو.نوذبحه ولے واقع نشوه.حضرت ابراهيم په دے باندے عمل ولے اونکړلو؟
ددے په جواب کښې خو حضرت شيخ اکبر يوه ډيره کمزورے خبره کړے ده.هغوى فرمائيلى دى.چه په اصل کښې حضرت ابراهيم ته دخوب د تعبير په پوهه کښې غلطى شوے وه.تعبير دا نه وو.چه حضرت اسماعيل ذبح کړه.بلکه ددے صحيح تعبير د ګډ ذبح وه.([2]) داسې کيږى.چه په خوب کښې په ظاهره څه اوخودلے شى.خودهغې تعبيربل څه وى.مثلاً نبى ﷺ په خوب کښې ليدلى وو.چه پئ څکى.په ظاهره خو ددے نه هم دا په پوهه کښې راځى.چه الله تعالى په دوى باندے احسان اوکړلو.او يو نعمت ئے ورته ورکړلو.اودوى هغه اوڅکل.خو پخپله نبى ﷺ اوفرمائيل.چه ددے تعبير علم دے.([3])
دغه شان نبى ﷺ د قميص تعبير په دين سره کړے دے.([4])

دغه شان په قرآن کريم کښې د ((سبع بقرات سمان)) او ((سبع بقرات عجاف)) ذکر موجود دے. او ددے نه اووه کاله د خوشحالئ او اووه کاله د قحط سالئ مراد دى. ([5])
شيخ اکبر فرمائى.چه دلته هم حضرت ابراهيم په خوب کښې ﴿اَنِّىٓ اَذْبَحُكَ﴾ ليدلى وو. اوهغوى ددے نه ظاهرى معنى يعنى د اسماعيل ذبح اوګڼړله .حالانکه ددے تعبير د ګډ ذبح وه.او ذبح د ګډ واقع شوه.هرکله چه اسماعيل ذبح مراد نه ده.نو دا سوال غلط شو. چه حضرت ابراهيم خپل ځوئے ولے ذبح نکړلو؟
خولکه څنګه چه مونږ عرض اوکړلو.چه د شيخ اکبر دا جواب ټيک نه دے. څکه چه په دے کښې يو اولوالعزم پيغمبرته بغير د څه وجے نه د غلطئ نسبت کول دى.چه هغوى د خوب په مطلب پوهه نشو.دا صحيح ده.چه د پيغمبر نه اجتهادى غلطى کيږى.خو يوکار به په هغه وخت کښې په اجتهادى غلطئ باندے حمل کولے شى.چه مجبورى وى.اوبله صحيح توجيه موجود نه وى.حالانکه دلته څه داسې مجبورى نشته.
ددے نه علاوه د قرآن کريم سياق اوسباق ددے جواب ترديد کوى.په قرآن مجيد کښې دى. ﴿اَنْ يّٰٓاِبْرٰهِيْمُ ۝ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا﴾ چه اے ابراهيم! تا خوب رښتينے اوخودلو. حضرت ابراهيم خو هم دا کړى وو.چه د خپل ځوى د ذبح دپاره اودريدلے وو.اودهغه د ذبح کولو عمل ئے

---

(١) معارف القرآن ازمفتى اعظم حضرت مولانا محمد شفيع صاحب قدس روحه (٤٥٨/٧، ٤٥٩)_
(٢) فيض البارى(٢٢/١)_
(٣) صحيح بخارى كتاب العبيرباب اللبن)_
(٤) صحيح بخارى كتاب التعبيرباب القميص فى المنام – وباب جر القميص فى المنام)_
(٥) تفسيرقرطبى (٢٠٢/٩، ٢٠٣)_

شروع كړے وو.هم دے عمل ته خو قرآن ﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا﴾ وائي.كه ابراهيمؑ غلط تعبير ويستے وے.نو بيا د﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا﴾ څه مطلب وو؟

دغه شان قرآن وائي چه ﴿وَفَدَيْنٰهُ بِذِبْحٍ عَظِيْمٍ﴾ چه مونږ د اسماعيلؑ په بدله كښے يو غټ لويه ذبيحه (يعني ګډ) وركړلو.ددے نه هم معلومه شوه چه په خوب كښے په اصل كښے دحضرت اسماعيلؑ ذبح خودلے شوے وه اوبيا الله تعالى په خپل فضل سره دحضرت اسماعيلؑ په ځائے ګډ راوليږلو.كه دلته تعبيرد ګډ وے.نوبيا د﴿وَفَدَيْنٰهُ بِذِبْحٍ عَظِيْمٍ﴾ څه مطلب اخستے شي؟

بيا قرآن دا هم وائي.چه ﴿إِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْبَلٰٓؤُا الْمُبِيْنُ﴾ يعني دا په حقيقت كښے لوئے امتحان وو.اوس اوبنايه.چه د اسماعيلؑ ذبح ته به ..البلاء المبين.. وئيلې شي كه د ګډ؟ بلكه په ذبح د ګډ باندے خو د﴿ الْبَلٰٓؤُا الْمُبِيْنُ﴾ اطلاق هم ټيك نه دے.

نو په واقعه كښے چه كوم نصوص راغلي دي.د هغے ټولو نه دا ثابتيږي.چه حضرت ابراهيمؑ ته د خوب په تعبير كښے څه غلطي نه وه شوے.او د شيخ اكبرؒ دا جواب ټيك نه دے.

دحضرت كشميرى ؒ جواب د پورتني اشكال يو جواب حضرت كشميريؒ وركړے دے هغوى فرمائي.چه حضرت ابراهيمؑ چه دخوب څومره حصه ليدلے وه.په هغے ئے عمل اوكړلو.هغوى په خوب كښے دا نه وو ليدلي.چه دوى خپل ځوئے ذبح كړے دے بلكه دا ئے ليدلي وو.چه ځوئے ذبح كوي.اوهم دومره خوب باندے هغوى عمل اوكړلو چاړه ئے راواخستله.هغه ته تيره كړله.ځوئے څملولو.اوبيا چه ئے پرے چاړه رابنكله.دا ټول كار په ﴿إِنِّيْ أَذْبَحُكَ﴾ باندے عمل وو.نو ددے نه پس دا وئيل څنګه ټيك كيدے شي.چه حضرت ابراهيمؑ په خوب باندے عمل ولے اونكړلو.(١)

دحافظ ابن القيم ؒ جواب: حافظ ابن القيمؒ دا جواب وركړے دے.چه حضرت ابراهيمؑ چه د حضرت اسماعيلؑ د ذبح كولو كوم خوب ليدلے وو.هغه خو د الله تعالى په مصلحت د عمل نه وړاندے منسوخ شولو.(٢) اودا داسے ده.لكه چه په نبي ﷺ باندے په شپه د معراج پنځوس منځونه فرض شو.خو په پنځوسو باندے د عمل كولو موقع يوځل هم رانغله.(٣)

حافظ ابن القيمؒ فرمائي.چه الله تعالى د انسانانو په زړونو كښے د خپل اولني اولاد سره محبت د وړاندے نه امانت ايخودے دے.د اولني اولاد سره محبت د نورو په نسبت سره زيات وي.حضرت ابراهيمؑ د الله تعالى نه د اولاد سوال اوكړلو.نو الله تعالى د هغوى سوال قبول كړلو.او اولاد ئے ورته وركړلو.دحضرت ابراهيم ؑ په زړه كښے چه هغه دالله

---

(١) فيض البارى (٢٢/١)_

(٢) زادالمعاد فى هدى خيرالأنام. (١/ ٧٤. ٧٥) فصل فى نسبه ﷺ بحث فى أن الذبيح إسماعيل لا إسحاق)_

(٣) صحيح بخارى كتاب بيان الكعبة باب المعراج)_

تعالى خليل وو د خپل خوى محبت پيدا شو.د الله تعالى دا خوښه شوه.چه د حضرت ابراهيم ﷺ د زړه نه دغير الله محبت اوباسي.نو دخپل محبوب خوى د ذبح كولو حكم ئے ورته اوكړلو كله چه هغه د ذبح عمل شروع كړلو.نوثابته شوه.چه دهغوى په زړه كښے دالله تعالى محبت د خوى دمحبت نه زيات دے.اود الله تعالى د محبت سره د بل چا محبت شريك نه دے.نو اوس د ذبح كولو مصلحت باقى پاتے نشو.چونكه مقصود قبل العمل حاصل شو.نو
خكه دا حكم منسوخ شو.(۱)

قوله: الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ: دلته كښے ئے د ،،في النوم،، قيد لګولے دے.په ظاهره اشكال راځي.چه خوب خو د نوم په حالت كښے وى.نوبيا د ،،نوم،، قيد ولے اولګولے شو؟

ددے جواب دا دے.چه د «رويا» اطلاق لكه څنګه چه په «رويا حلمى» يعنى خوب باندے كيږى. دغه شان په «رؤيت بصريه» باندے هم كيږى.(۲) چه په حالت يقظه كښے كه يو كار خارق للعادة په نظرراشي.نوپه هغے باندے هم د «رؤيا» اطلاق كيږى.

په قران كريم كښے ارشاد دے.﴿ وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِيْٓ اَرَيْنٰكَ اِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ﴾ (۳) په دے كښے رويت دستر ګو مراد دے.يعنى په واقعه د معراج كښے نبى ﷺ ته ،،رويت عينيه حاصل شوے وو.

«كما روى عن سيدنا ابن عباس رضي الله عنهما هي رؤيا عين أريها رسول الله ﷺ ليلة إسرى به» (۴)

په دواړو ،،رؤيا،، كښے مناسبت دا دے.چه لكه څنګه د ،،رؤيائے منامى،، علم صرف رائى يعنى خوب ليدونكى ته وى.بل چاته نه وى.دغه شان چه په حالت د بيدارئ كښے كوم امر خارق للعادة راشي.نودهغے علم هم صرف ليدونكي ته وى. نو څكه هلته كښے هم د ،،رؤيا،، اطلاق كولے شى.

خلاصه دا چه چونكه د ،،رؤيا،، لفظ مشترك استعماليږى.نوځكه په حديث كښے د ،،رؤيا منامى،، د تخصيص دپاره د ،،في النوم،، قيد اولګولے شو.(۵)

قوله: فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ: يعنى نبى ﷺ چه به كوم خوب هم ليدلو.نود هغے تعبير به د صبا ورخ پشان ښكاره كيدلو.

---

(۱) زادالمعاد (۱/۷٤، ۷۵)_

(۲) فتح البارى (۱/۲۳) وعمدة القارى (۱/۵۶) وإرشادالسارى(۱/۶۱)_

(۳) الإسراء ۶۰-

(۴) صحيح بخارى (۲/۶۸۶) كتاب التفسير ،سورة الإسراء باب قوله ﴿وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِيْٓ اَرَيْنٰكَ اِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ﴾-

(۵) فتح البارى(۲۳) وعمدة القارى (۱/۵۶) وارشاد السارى(۱/۶۱)_

اکثروشارحینو ،،مثل فلق الصبح،،حال گرځولے دے.خوعلامه عینی رحمه الله فرمائی.چه «مثل فلق الصبح» د محذوف مصدر صفت دے.اوهغه مصدر مفعول مطلق دے. تقدیر د عبارت به دا وی.«إلا جاءت مجيئاً مثل فلق الصبح»(۱)

«فلق» په لغت کښې څیرولو او شلولو ته وائی.په قرآن کریم کښې دی.﴿ إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَىٰ ﴾(۲)یعنی بیشکه الله تعالی دانه اوګیتکے څیروی.

،،فلق،، سپینوالی یا د سحرسپین والی ته وائی.اود یو ښکاره کار تشبیه په دے سره ورکولے شی.په دے حدیث کښې د نبی ﷺ د خوبونو تشبیه د «فلق الصبح» سره ورکړے شوے ده.اودا خودلی شوی دی.چه د نبی ﷺ خوبونه به بالکل ښکاره وو.په هغے کښے څه قسم مشکلات نه وو.

دلته په خصوصیت سره د «فلق الصبح» سره تشبیه ددے وجے ورکړے شوے ده. چه لکه څنګه د دنیاوی نمر د راختلو نه وړاندے د صبا صادق رنړائی راځی.دغه شان د روحانی نمر د راختلو نه وړاندے د رویائے صالحه او صادقه په صورت کښے روحانی صباصادق راوختلو. تاسو به کتلی وی.چه کله ریل ګاډے په یوستیشن باندے تیریږی.د هغے دپاره هلته کښے اودریدل هم نه وی.خو بیا هم د هغے دپاره د جنډے، تلیٔ، اوسګنل وغیره اهتمام کولے شی. دغه شان د نمر راختلو نه وړاندے د شپے پرقیدونکی ستوری غائب شی.او د نمر راختلو نه وړاندے د شپے تیارۀ کمیږی.اود نمر راختلو نه وړاندے د صبا صادق رنړائی راځی. دلته کښے هم اوګورئ.چه د رسول الله ﷺ د نبوت نمر راختونکے وو.نو حجر او شجر دوی ته سلامونه کول.(۳) رنړا به ورته خودلے شوه.(٤) اوربنتینی خوبونه ورته خودلی شول.دا ټول اهتمام او دا ټول انتظام ولے کیدلو.څکه چه د نبوت د نمر راختلو وخت رانزدے شوے وو.

تاسو په قرآن کریم کښے وئیلی دی.چه نبی ﷺ ته ،،سراج منیر،، وئیلے شوی دی.(۵) د دے مطلب هم دا دے.چه لکه څنګه نمر د آسمان د کنارو نه راخیژی.اوبیا دنیا روښانه کوی.اودهغے نه ټول جهان فائده اخلی.دغه شان نبی ﷺ سراج منیر جوړ شو.اود فاران د افق نه راوختلو.چه ټولو کائناتو ترے رنړا حاصله کړه.د جهالت تیرے ختمے شوئے.د علم اوفضل رنړاګانے خورے شوئے.او د دوی د نور نه هر یو کس دخپل استعداد اوصلاحیت

---

(۱) فتح الباري (۲۳/۱) وعمدة القاري (۵۶/۱)_
(۲) الأنعام ۰۹۵)
(۳) فتح الباري (۲۳/۱)-
(٤) فتح الباري (۲۳/۱)_
(۵) ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا ۝ وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُّنِيرًا﴾

مطابق کسب فیض اوکړلو

ابن ابی جمرهؒ فرمائی چه د نبی ﷺ د ..رؤیائے صالحه.. د ..فلق صبا.. سره تشبیه ورکړے شوه دبل څیز سره نه ځکه چه د نبی ﷺ د نبوت د نمرد انواراتو شروع د ..رؤیائے صالحه.. نه شوے وه اوبه دے انواراتو کښے به پرله پسے زیادت کیدلو تردے چه شمس نبوت پوره روښانه شو لکه څنګه چه د صبا صادق رڼرا خوریږی تردے چه نمر راوخیژی اوس چه د چا باطن روحانی وی نوهغه به په تصدیق کښے د حضرت ابوبکرصدیقؓ پشان شی اوچه د چا باطن ظلمانی وی نو دهغه باطن به په تکذیب کښے دابوجهل پشان ..خاپیرک.. شی چه رڼرا به نشی لیدلے اوبیا به باقی خلق د دے دواړو درجو په مینځ کښے شی اودخپل خپل استعداد مطابق به د نور نه کسب فیض کوی.(۱)

قوله: ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الْخَلَاءُ: یعنی بیا نبی ﷺ ته خلوت نشینی خوښه شوه دلته د حُبِّبَ صیغه مجهوله راوړلے شوه ظاهره دا ده چه ددے محبت منشا دالله تعالی د طرف د دوی په زړه کښے القاء کول دی چونکه ددے محبت څه ظاهری سبب نه وو په انسانی تقاضو کښے څه تقاضا نه وه بلکه روحانی تقاضا اوباطنی سبب وو نوځکه ددے فاعل ظاهر نکړے شو

دخلوت فائدې بیا خلوت په ډیرو فائدو باندے مشتمل دے ① یوه فائده خو په دے کښے دا ده چه سړے فارغ القلب وی ② دویمه په ذکرکښے آسانتیا وی ③ دریم د ډیرو منکراتو نه بچ وی ④ څلورم په ځانله ناسته باندے په زړه کښے خشوع پیدا کیږی سړے چه کله ځانله وی نو هغه ته خپل پوره حقیقت په نظر راځی اودخپل عاجزئ اوکمزورئ استحضار ورته کیږی ⑤ پنځمه فائده دا ده چه د بشری مالوفاتو او مرغوباتو نه انقطاع راشی

دخلوت محبوبیت ① ددے ټولو فائدو د وجے چه په طبیعت کښے سکون وی په غور فکر او سوچ کښے آسانتیا وی ددنیا اوددے د تعلقاتو سره تعلق نه وی نو ددے دپاره د نبی ﷺ په زړه کښے دخلوت نشینئ محبت واچولے شو

② یوه وجه دا هم کیدے شی چه چونکه دوی په نبوت او وحی باندے مشرف کیدونکی وو او وحی مکمله یکسوئی اوفارغ القلبی غواړی نوځکه ددوی په زړه کښے د خلوت محبت پیدا کړے شو چه د وحی سره ئے مناسبت پیدا شی ځکه چه په خلوت سره پوره یکسوئی حاصلیږی

قوله: وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ: حراء په مکه معظمه کښے یو مشهور غر دے چه نن صبا ورته ..جبل النور.. وائی د ..حراء.. په تلفظ کښے مختلف لغات منقول دی په دے کښے دټولو نه اصح او افصح ((بکسر الحاء وتخفیف الراء المفتوحة وبالألف الممدودة)) دے.(۲)

دخلوت دپاره دغار د انتخاب وجه باقی پاتے شوه دا خبره چه دخلوت دپاره دوی د غار

---

(۱) فتح الباری (۳۵۵/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحی الرویا الصالحة)_

(۲) عمدة القاری(۱/ ۴۸، ۴۹)_

انتخاب ولې اوکړلو؟

① ددې جواب بعضې حضراتو دا ورکړې دې چه په ظاهره ددې خلوت ماخذ بقایائې شرائع ابراهیم وو. مطلب دا دې چه دحضرت ابراهیم علیه السلام د شریعت بعضې احکام په خپل اصلی صورت کښې محفوظ پاتې شوی وو. په هغې کښې خلوت نشیني هم وه. نبی ﷺ ددې وجې خلوت اختیار کړې وو. اود نبی ﷺ نه وړاندې به د دوی نیکه په غار حراء کښې خلوت نشیني کوله. کله چه د نبی ﷺ نوبت راغلو. نو دوی د خپل نیکه په ګدئ کیناستلو. اوهلته ئې خلوت اختیار کړلو. د دوی ترونو او د قبیلې خلقو دوی ته څه تعرض اونکړلو. ځکه چه د ټولو په زړونو کښې د دوی قدر او عزت وو. (۱)

② ابن ابی جمره رحمه الله فرمائی. چه نبی ﷺ د خلوت دپاره د غار حراء انتخاب ځکه اوکړلو. چه دهغه ځائې نه بیت الله مخامخ په نظر راتلو. نوچه هلته به کیناستلو درې عبادتونه به ورته حاصلیدل. یو خلوت، دویم تعبد، دریم د بیت الله زیارت. (۲)

خلاصه دا چه چونکه خلوت نشیني د پخوانو پیغمبرانوعلهیم السلام او د دوی د نیکه په معمولاتو کښې وه. اوبیا د غار حراء محل وقوع داسې وه. چه نه ډیره نزدې چه د آبادئ د شورشغب د وجې خلل پیدا کیدلو. اونه ډیره لرې چه هلته تلل متعذر یا ګران وو. بیا د خلوت د نورو فائدو نه سوا هلته دوی په آرام سره د بیت الله زیارت هم کولې شو. نوځکه نبی ﷺ دهغه غار انتخاب اوکړلو. والله اعلم.

نبی کریم ﷺ به په کومه زمانه کښې خلوت کولو؟ بیا د نبی ﷺ دا خلوت به د ابن اسحاق رحمه الله د تصریح مطابق په رمضان کښې وو. (۳) د مسلم شریف په یو روایت کښې دی. چه

«جاورت بحراء شهراً» (۴)

په «جوار» او «اعتکاف» کښې فرق: علامه سهیلي رحمه الله د حافظ ابن عبدالبر رحمه الله نه نقل کړی دی. چه ,,جوار،، او ,,اعتکاف،، دواړه په یوه معنی دی. البته، اعتکاف په جمات کښې کیږی او ,,جوار،، په غیر دجمات کښې. هم دا وجه ده. چه د ,,جوار،، لفظ استعمال شوې دې. ځکه چه غارحراء اګرچه د حرم په غرونو کښې دې. خوهغه د جمات نه بهر دې. (۵)

قوله: فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ: د ,,حنث،، معنی ګناه او نافرماني راځي. اود باب تفعل یوه خاصه ,,سلب ماخذ،، ده. نو لکه چه د ,,تحنث،، معنی شوه. ازاله د ,,حنث،،. چونکه ازاله د حنث یا د ګناه نه کول په یو اعتبارسره طاعت اوعبادت کښې داخل دی. نوځکه د ,,تحنث،، لازمی تفسیر په ,,تعبد،، سره شوې دې.

---

(۱) فتح الباری (۳۵۵/۱) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحی الرویا الصالحة)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) سیرت ابن هشام مع الروض الأنف (۱۵۲/۱، ۱۵۳)_

(۴) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)_

(۵) الروض الأنف (۱۵۳/۱)_

علامه خطابی رحمه الله فرمائی چه د ،،تحنث،، تعبیر په ،،تعبد،، سره شوے دے.ځکه چه د عبادت په ذریعه ،،حنث،، لرے کولے شی.اوفرمائی چه دغه شان د سلب ماخذ خاصیت د ،،تحنث،،نه علاوه ،،تحوب،،او،،تاثم،،هم دے.دغه شان د بعضے خلقو نه نقل دی.چه په کلام عرب کښے په باب تفعل کښے د سلب ماخذ خاصیت د ددے درے کلماتو نه سوا په بله کلمه کښے نه دے موندلے شوے.(۱)

خو علامه کرمانی رحمه الله وغیره فرمائی.چه دا تیک نه ده.ځکه چه ددے نه علاوه نور هم ډیر الفاظ دی.چه په هغے کښے دا خاصیت موندلے شی.لکه ،،تحرج،، او ،،تخون،، وغیره.(۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه د تحنث معنی ده،،یتحنف،، یعنی دوی به د حنفیت اتباع کوله.د حنفیت نه مراد دین ابراهیمی دے.ددے تائید ددے نه کیږی . چه د ابن اسحاق رحمه الله په روایت کښے ،،یتحنف،، راغلی دی.(۳) هسے هم اهل عرب ،،فاء،، په ،،ثاء،، سره بدلوی.(۴)

وهوالتعبد، ددې ادراج چا کړې دې؟ دلته د ،،تحنث،، تفسیر چه په ،،تعبد،، سره شوے دے. ددے په باره کښے تقریباً د ټولو اتفاق دے.چه دا ،،مدرج،، دے.خو دا ادراج د چا دے؟په دے باره کښے علامه طیبی رحمه الله خو په جزم سره فرمائی.چه دا ادراج د امام زهری رحمه الله دے.(۵)

خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه علامه طیبی رحمه الله په جزم باندے څه دلیل نه دے پیش کړے.(۶) خو دا کیدے شی.چه حضرت عروه رحمه الله یا د هغه نه لاندے یو راوی دا تفسیر کړے وی.(۷)

خو حقیقت دا دے.چه حافظ ابن حجر رحمه الله دلته څه مستنده خبره نه ده کړے. او تر کومے پورے چه د طیبی رحمه الله د جزم تعلق دے.د هغے وجه دا ده.چه عام طور دامام زهری رحمه الله عادت دا دے.چه دحدیث په مینځ کښے د ګرانو الفاظو تشریح کوی.(۸)

په غار حراء کښې د نبي ﷺ د تعبد کیفیت: بیا دا چه نبی ﷺ به هلته څه قسم عبادت کولو. دا مسئله په اصل کښے د یوے بلے مسئلے په تحقیق باندے موقوفه ده.اوهغه مسئله دا ده.چه آیا نبی ﷺ د نبوت نه وړاندے په سابقه شریعتو کښے د یو شریعت په اتباع باندے مکلف وو که نه؟ په دے مسئله کښے د عالمانو درے اقوال دی.

① یوقول دا دے.چه په دے کښے توقف اوشی.ځکه چه په نقل سره څه خبره ثابته نه ده.او

---

(۱) اعلام الحدیث (۱۲۸/۱)_

(۲)شرح کرمانی (۳۲/۱) وعمدة القاری(۴۹/۱)_

(۳) فتح الباری(۲۳/۱)_

(۴) سیرت ابن هشام او الروض الانف (۱۵۳/۱)_

(۵) الکاشف عن حقائق السنن (۴۶/۱۱) کتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحی)_

(۶) فتح الباری(۲۳/۱)_

(۷) فتح الباری (۷۱۷/۸) کتاب التفسیر تفسیر سورة العلق)_

(۸) تدریب الراوی (۲۷۴/۱) النوع العشرون:المدرج او شرح کرمانی) رحمهما الله (۳۲/۱)_

عقل د يو څيز نه مانع نه دے.

② دويم قول دا دے.چه نبى ﷺ د سابقه شريعتونو مكلف وو.

بيا ددے قول په قائلينو كنبے اختلاف دے.چه د كوم شريعت مكلف وو؟ بعضو خو دلته كنبے هم د تعيين توقف كړے دے.او بعضو حضراتو تعين كړے دے.

بيا په تعين كنبے اختلاف دے.بعضے عالمانوفرمائيلى دى.چه د حضرت آدم عليه السلام د شريعت مكلف وو.او بعضے حضرات فرمائى.چه دحضرت نوح عليه السلام په شريعت باندے عمل كونكے وو.بعضو د حضرت ابراهيم عليه السلام او بعضو د حضرت موسى عليه السلام اوبعضو د حضرت عيسى عليه السلام نومونه اخستى دى.اوځه حضرات دا وائى.چه په څه مخصوص شريعت باندے دوى عمل نه كولو.بلكه په سابقه ټولو شريعتونو كنبے چه كوم شريعت دوى ته په صحيح طريقه سره رارسيدلے وو.په هغے باندے به ئے عمل كولو.

③ دريم قول دا دے.چه دوى د يو شريعت مكلف نه وو.اوس سوال دا پيدا كيږى چه بيا دوى څنګه عبادت كولو.

بعضے حضرات فرمائى.چه كوم مسكينان به هلته كنبے ورغلل.نوهغوى ته به ئے روټئ وركوله.خو دا هروختى عبادت نه دے.

بعضے حضرات فرمائى.چه د دوى عبادت به هلته تفكر وو.يعنى دوى به په كائناتو او مصنوعات الهيه كنبے سوچ اوفكر كولو.

بعضے حضرات فرمائى.چه د رؤيائے صالحه او كشف او الهام په ذريعه چه به د دوى په زړه د څه القاء اوشوه.دهغے مطابق به ئے عمل كولو.

يوقول دا دے.چه دالله تعالى د طرفه چه به د معرفت د انواراتو كوم فيضان كيدلو.د هغے مطابق به ئے عبادت كولو.

يو قول دا دے.چه په اصل كنبے دا ،،نفس خلوت،، هم عبادت وو.ځكه چه په دے سره به د قوم او د هغوى د غلطو كارونو نه اجتناب راتلل.[1] والله اعلم وعلمه اتم واحكم.

قوله: اللَّيَالِيَ ذَوَاتِ الْعَدَدِ: ،،الليالى،، د پتحنث دپاره ظرف دے.او په مينځ كنبے ،،وهو التعبد،، د پتحنث تفسير دے.تفصيل مخكنبے تير شوے دے.

بيا دلته د ،،ليالى،، نه صرف شپے مراد نه دى.بلكه ورځے په كنبے هم داخل دى. چونكه د خلوت دپاره شپه زياته مناسب وى.نوځكه دلته تغليباً ،،ليالى،، ذكر شوے.[2]

دا هم ممكنه وه.چه چا وهم كړے وے.چه نبى ﷺ به صرف د ورځ خلوت اختيارولو.او د شپے به واپس راتلو.ددے وهم د لرے كولو دپاره د ،،ليالى،، تصريح وارده شوه.

---

(1) فتح البارى(٧١٧/٨) كتاب التفسير.تفسير سورة العلق (٣٥٥/١٢) كتاب التعبيرباب أول ما بدئ برسول الله ﷺ من الوحى الرويا الصالحة وشرح كرمانى(٣٢/١، ٣٣)_

(2) شرح طيبى (٤٦/١١) كتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحى)_

قوله ذَوَاتِ الْعَدَدِ: دلته تاسو گورئ چه د ..ليالى.. څه مخصوص تعداد ذكر نه دے بلكه د ابهام سره ((ذوات العدد)) ذكر شوے دے په دے كښے احتمال هم شته.چه هغه شپے به كمے وى اودا احتمال هم شته چه د دغه شپو شمار زيات وو.

علامه طيبى رحمه الله فرمانى (١) چه د تقليل په اراده دلته د ((ذوات العدد)) قيد لګولے شوے دے لكه په قرآن كريم هم تقليل طرف ته د اشارے كولو دپاره فرمانى.﴿ وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ ﴾ (٢)

علامه كرمانى رحمه الله فرمانى چه دلته د تكثير احتمال هم شته.ځكه چه ((ذوات العدد)) وئيلى شوى دى.اوهم زيات څيز د شمار محتاج وى.د كم څيز د شمارلو ضرورت نه وى.(٣)
دعلامه ابن ابى جمره رحمه الله رجحان هم دے طرف ته دے.چه دا د تكثير دبيان دپاره دے.په دے باندے هغوى جزم كړے دے.هغوى فرمائى.چه د عدد دوه قسمونه دى.يو عدد قليل اوبل عدد كثير.دلته چونكه مطلق دے.څه تعيين په كښے نشته.نوځكه به دلته د دواړو قسمونو مجموعه مراد وى.لكه چه د ((الليالى ذوات العدد)) مطلب به وى.((ليالى كثيرة))(٤)
بعضے عالمانو فرمائيلى دى.چه ددے تعداد ځكه متعين نكړے شو.چه دا معلوم نه وو.ځكه چه حقيقت دا دے.چه نبى ﷺ به د خلوت په دوران كښے كله كله كور ته تشريف راوړلو.او ددے تشريف راوړلو موده خو معلومه نه ده.البته ټوله موده خلوت معلوم دے.لكه چه په مخكښے روايت كښے تير شوى دى.چه ((جاورت بحراء شهرا))(٥) چه ما په غار حراء كښے يوه مياشت اعتكاف كړے وو.اوهلته مے خلوت نشينى كړے وه.مخكښے ددے بيان هم شوے دے.چه نبى ﷺ په رمضان
كښے په غار حراء كښے اعتكاف كړے وو.(٦) والله اعلم.

قوله: قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ: نزع ينزع د باب ضرب يضرب نه مستعمل دے.ددے معنى د ميلان او اشتياق سره د واپس كيدو ده.(٧)

---

(١) پورتنئ حواله)_
(٢) يوسف ٢٠-٦
(٣) شرح كرمانى(١/٣٢)_
(٤)فتح البارى (١٢/٣٥٥) كتاب التعبيرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحى:الرؤياالصالحة)_
(٥) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب بدء الوحى إلى رسول الله ﷺ)_
(٦) فتح البارى (٨/٧١٧) كتاب التفسير.تفسير سورة العلق)_
(٧) شرح طيبى (١١/٤٧) كتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الخلق- وعمدة القارى (١/٤٩)_

مطلب دا دے چه نبی ﷺ به په غار حراء کښې خلوت نشین شو اوعبادت به ئے کولو چه ترڅو پورے به ئے خپل اهل وعیال ته شوق نه وو پیدا شوے بیا چه کله به ئے شوق پیدا شو نو واپس به راتلو.

په اسلام کښې رهبانیت نشته که د حدیث په دے جمله باندے غور اوکړے نو تاسو ته به معلومه شي چه د نبی ﷺ به کله مینه پیدا شوه نوخپل کور طرف ته به ئے تشریف راوړلو مطلقاً ئے تجرد نه وو اختیار کړے ځکه چه تجرد او رهبانیت د حکمت خداوندی نه هم خلاف دے . او د فطرت انسانی نه هم خلاف دے.

دحکمت خداوندی نه ځکه خلاف دے چه په رهبانیت کښې تجرد اختیارولے شي او چه کله تجرد اختیار کړے شي نو دا عالم باقی نشي پاتے کیدے ځکه چه د عالم بقاء په نسل انسانی باندے ده او په تجرد اختیارولو سره نسل ختمیږی او نسل منقطع کیږی نو چه تجرد اختیار کړے شي نود عالم د بقاء تصور نشي کیدے.

اود فطرت انسانی خلاف ځکه دے چه الله تعالی په انسانانو کښې څه جذبات پیدا کړی دی. څه صفات ئے په کښې ودیعت کړی دی که دغه قوتونه او صفات په صحیح ځائے کښې استعمال نشی نوهغه سبب د فساد او موجب د تباهئ او نقصان ګرځی چونکه نبی ﷺ کامل حکیم او صاحب د فطرت سلیمه وو نوځکه ئے نه رهبانیت په خپله اختیار کړے وو او نه ئے د امت دپاره مشروع کړے دے.

قوله: وَيَتَزَوَّدُ لِذَلِكَ: يعنى كله چه به نبی ﷺ دخلوت نشنئ دپاره تشریف اوړلو نودوی به اسباب نه ترک کول نن صبا خلق ترک اسباب توکل ګنړی حالانکه په ترک اسباب سره عام طور د تعطل لار هواریږی.

هم دا وجه ده چه يو صحابی ﷺ د نبی ﷺ نه تپوس اوکړلو چه یا رسول الله آیا زه خپل اوښ اوترم او په الله بهروسه اوکړم اوکه هغه پرانستے پریږدم اوپه الله بهروسه اوکړم نو نبی ﷺ اوفرمائیل «اعقلها وتوكل»(۱)

بهرحال د ترک اسباب ګنجائش د مستثنیاتو په شکل کښې خو کیدے شي په عامو حالاتو کښې دے ته توکل نشي وئیلے اونه ددے اجازت ورکولے شي په خپله د نبی ﷺ د ټول ژوند ښکلے طریقه زمونږ وړاندے ده چه هغوی به د ترک اسباب په ځائے اسباب اختیارول اوپه الله پاک باندے به ئے پوره توکل لرلو.

قوله: ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى خَدِيجَةَ فَيَتَزَوَّدُ لِمِثْلِهَا: يعنى بيا به دوی حضرت خدیجه ﷺ ته تشریف راوړلو اود دومره ورځو توښه به ئے بیا واخستله (۲)

---

(۱) سنن ترمذی کتاب صفة القيامة باب (بلاترجمة) رقم ۶۰ رقم الحديث (۲۵۱۷) دغه شان اوګورئ حلية الأولياء (۳۹۰/۸) ترجمة عبدالرحمن بن محمد بن يحيى بن سعيد القطان رحمهما الله)_

(۲) فتح البارى (۳۲/۱)_

د «لمثلها» ضمير په مرجع کښې څو احتمالات دی.يو احتمال دا دے چه «عبادة» طرف ته راجع وی. کوم چه د مقام د قرينے نه معلوميږی.دغه شان د ..مرة.. خلوة.. او..فعلة.. احتمالات هم شته.(١)

علامه سراج الدين بلقينی رحمه الله فرمائی.چه دا ضمير ..سنة.. طرف ته راجع دے. اومطلب دا دے چه نبی ﷺ به هرکال يوه مياشت خلوت کولو.کله چه به راروان کال راغلو.نو د تير شوی کال په اندازه به ئے توښه واخستله.او د خلوت دپاره به ئے تشريف يوړلو.

خو په دے باندے اشکال دا دے.چه نبی ﷺ د مکے مکرمے اوسيدونکے وو.د اهل مکه په ژوند کښے فراخی نه وه.عام طور فقيری وه.اوعام طور به د هغوی ژوند په غوښه او پيو باندے تيريدلو.نوځکه په يو ځل د يوے مياشتے توښه اخستل اوهلته ډيره کيدل په ظاهره باندے ممکن نه ده.بياخاص کر د نبی ﷺ په مزاج کښے جود اوسخاوت وو.اوپه رواياتو کښے راځی.چه نبی ﷺ به په لاره د تلونکو خلقو هم خبر اخستل.اوپه هغوی به ئے خوراك څکاك کول.نوځکه دا خبره ډيره لرے ده.چه د يوے مياشتے توښه د نبی ﷺ سره وه.ظاهره هم دا ده.چه دڅه ورځو توښه به ئے ځان سره اوړله.کله چه به هغه ختمه شوه.نو واپس به راتلو.او بيا به ئے اوړله.دغه شان به دوی يوه مياشت پوره کوله.(٢)

حافظ ابن حجر عسقلانی رحمه الله په..کتاب التفسير.. کښے ددے حديث شرح کوی.اودخپل استاذ سراج الدين بلقينی رحمه الله اتباع کوی.اودا اظهر گرځوی.خوچه کله ..کتاب التعبير.. ته رسی.نوپه هغے کښے د خپل قول نه رجوع کوی.اود پورتنو اسبابو په بناء قول ثانی اختياروی.(٣) والله سبحانه وتعالى اعلم.

قوله: حَتّٰی جَاءَهُ الْحَقُّ: دلته په حديث باب کښے د «جاءه» لفظ دے.حالانکه د کتاب التفسير اوکتاب التعبيرپه روايت کښے «فجئه» راغلی دی.يعنی ناڅاپه دوی ته حق راغلو.

امام نووی رحمه الله فرمائی.چه..فجئه..ئے ځکه اوفرمائيل.چه نبی ﷺ ته دا توقع نه وه.چه په دوی به فرشته نازليږی.اودوی ته به نبوت ورکولے شی.(٤)

علامه سراج الدين بلقينی رحمه الله په دے باندے دا اشکال کړے دے.چه نبی کريم ﷺ ته خوب کښے بعينه هم هغه صورت پيښ شوے وو.کوم چه په ويخه وو.نوځکه على الاطلاق دا وئيل چه د نبی ﷺ څه توقع نه وه.صحيح نه ده.(٥)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.که په خوب کښے نبی ﷺ ته څه څيز په نظر راغلی وی.نو ددے

---

(١) فتح الباری(١٧/٨) کتاب التفسير.تفسير سورة العلق)_

(٢) فتح الباری (١٢/٣٥٥، ٣٦٥) کتاب التعبيرباب أول ما بدئ ... گ(الخ)_

(٣) فتح الباری (١٢/٣٥٥) کتاب التعبير.باب أول ما بدئ به..(الخ)_

(٤) شرح نووی على صحيح مسلم (١/٨٩) کتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ)_

(٥) فتح الباری(١٢/٣٥٦) کتاب التعبيرباب أول ما بدئ به ...(الخ)_

نه دا څنګه لازميږي.چه د دوى دا توقع هم وه.چه په ويخه به هم دا څيز راپيښيږي.نوځکه دلته څه يقيني فيصله کول نه دي پکار.(۱)

..الحق،، نه مراد څه دي؟ علامه طيبي رحمه الله فرمائي.چه د..حق،، نه مراد يا خو ..امرحق،، يعني وحى ده.اويا ..رسول الحق،، مراد دے.يعني د ..حق قاصد،، ددے نه به مراد حضرت جبريل عليه السلام وى.(۲)

علامه بلقيني رحمه الله فرمائي.چه د ..حق،، نه مراد ((الأمرالمبين الظاهر)) دے.(۳) والله سبحانه اعلم.

قوله: فَجَاءَهُ الْمَلَكُ: يعني دوى ته فرشته راغله.

دلته سوال دا دے.چه نبى ﷺ ته څنګه معلومه شوه.چه دا راتلونکے فرشته ده؟

امام اسماعيلى رحمه الله فرمائي.چه په اول کښے نبى ﷺ ته معلومه نه وه.چه دا فرشته ده.البته چه کله فرشته راغله.اوملاقات ورسره اوشو.نوددے نه پس نبى ﷺ ته معلومه شوه.چه دا فرشته ده.نو په روستو معلوميدو سره نبى ﷺ د هغے نه په ..فرشتے،، سره تعبير اوکړلو.(۴)

سراج الدين بلقيني رحمه الله فرمائي.چه ممکن ده.چه نبى ﷺ ته د خپل ماشوموالى واقعه ياده وه.(يعني واقعه د شق صدر) خوپه دے کښے اشکال دا دے.چه د ماشوموالى په واقعه کښے نبى ﷺ ته څنګه معلومه شوے وه.چه دا فرشته ده؟(۵)

دا هم کيدے شى.چه دا تعبير د حضرت عائشے رضي الله عنها وى.(۶)

بهرحال په دے درے واړه جوابونو کښے د ټولو نه ښه اوغوره جواب دامام اسماعيلى رحمه الله معلوميږى.چه نبى ﷺ ته څه هم معلوم نه وو.صرف دومره ورته معلومه وه.چه يو راتلونکے راغلو.روستو ورته پته اولګيدله.چه راتلونکے فرشته ده.نواول ورته دهغے متعلق علم نه وو.دعلم راتلو نه پس ئے دهغے نه په امرمعلوم سره تعبير اوکړلو.دا داسے ده.لکه چه زمونږ د يو کس سره ملاقات اوشى.اول خو دا ګنړو.چه دا څوك سړے دے.خوچه کله ورسره د ملاقات نه پس تعارف اوشى .اومونږ ئے اوپيژنو.نوکه روستو د اول حالت قصه بيانول وى.نوهم داسے به وايو .چه زمونږ ملاقات د فلانى کس سره شوے وو.والله اعلم.

بيا دلته د ..الملك،، نه مراد حضرت جبريل عليه السلام دے.اصحاب سير ددے صراحت کړے دے.(۷)

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) شرح طيبى(۱۱/۴۷) وفتح البارى (۱۲/۳۵۶) كتاب التعبيرباب أول ما بدئ به ..إلخ)_

(۳) فتح البارى (۱۲/۳۵۶)_

(۴) پورتنئ حواله)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶) فتح البارى(۱۲/۳۵۶)_

(۷) الروض الأنف للسهيلى(۱/۱۵۳)اوفتح البارى(۱۲/۳۵۶)_

د فرشتې راتلل په کومه ورځ، په کوم تاریخ، او په کومه میاشت کښې وو او په هغه وخت کښې د نبی ﷺ عمر څومره وو؟

دوی ته د وحی راتلل د دوشنبه(ګل) په ورځ شوی وو. په دې کښې د چا اختلاف نشته.(۱)
مشهوره دا ده.چه په ربیع الاول کښې فرشته راغلې وه.په اول یا په اتم تاریخ.(۲)
() دویم قول دا دې.چه په ۲۷ رجب باندې د دوی بعثت شوې وو.(۳)
() دریم قول دا دې.چه د دوی بعثت په رمضان کښې شوې وو.بیا د رمضان په تاریخونو کښې اختلاف دې.اووم، یا اوولسم، یا څلیرویشتم تاریخ کښې دوی ته فرشته راغلې وه.(۴)
په رمضان کښې د راتلو قول ته حافظ ابن حجر رحمه الله ترجیح ورکړې ده.(۵) څکه چه مخکښې د ابن اسحاق رحمه الله په حواله سره مونږ ذکر کړې دی.چه نبی ﷺ به په رمضان کښې اعتکاف کولو.او هم د دغه اعتکاف په دوران په غارحراء کښې فرشته راغلې وه.یحیی صرصری رحمه الله هم دا اختیار کړې دې.او په خپله قصیده نونیه کښې فرمائی.

وأتت علیه الوحی أربعون فأشرقت شمس النبوة منه فی رمضان(۶)

دا حضرات دویم دلیل دا پیش کوی.چه په قرآن کریم کښې دی.چه ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِيٓ أُنْزِلَ فِيْهِ الْقُرْاٰنُ﴾ (۷)چه د قرآن کریم نزول په رمضان کښې شوې دې.

خوکوم کسان چه په ربیع الاول کښې راتلل مني.هغوی دا وئیلی شی.چه د ﴿أُنْزِلَ فِيْهِ الْقُرْاٰنُ﴾ معنی دا ده.چه د لوح محفوظ نه ,,بیت العزت،، ته په رمضان کښې نازل شوې دې.اوبیا دهغه ځائې نه نجماً نجماً دضرورت مطابق زمکې ته راغلې دې.(۸) یا دا معنی چه ﴿أُنْزِلَ فِيْهِ الْقُرْاٰنُ﴾ «أی فی شأن رمضان وتعظیمه وفرض صومه»(۹) یعنی د رمضان میاشت هغه میاشت ده.چه ددې په عظمت کښې قرآن نازل شوې دې.اوهم ددې میاشتې روژې په کښې فرض شوی دی دحافظ ابن القیم رحمه الله رجحان هم دې طرف ته معلومیږی.چه ددوی بعثت په ربیع الاول کښې شوې وو.(۱۰) والله سبحانه اعلم.

---

(۱) زادالمعاد فی هدی خیرالعباد لابن القیم) رحمه الله ۷۷/۱)_
(۲) فتح الباری (۳۵۶/۱۲، ۳۵۷) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به ...إلخ)_
(۳) پورتنۍ حواله)_
(۴) پورتنۍ حواله)_
(۵) فتح الباری(۳۵۶/۱۲)_
(۶) زادالمعاد(۷۵/۱)_
(۷) سورة البقرة:۱۸۵)_
(۸) پورتنۍ حواله)_
(۹) مخکنۍ حواله)_
(۱۰) پورتنۍ حواله)_

بيا د بعثت په وخت كښې د نبى ﷺ عمر څومره وو؟ په دې كښې لوئې اختلاف دې مشهوره دا ده چه ددوى عمر په دغه وخت كښې څلويښت كاله وو بيا بعضې وائى چه لس ورځې زياتى وې بعضو ونيلى دى چه څلويښت ورځې زياتى وې بعضې وائى چه دوه مياشتې زياتى وې اوبعضې وائى چه دوه كاله زياتى وو يعنى دوه څلويښت كاله ددوى عمر وو بعضې حضرات وائى چه درې كاله زياتى وو يعنى د درې څلويښت كالو په عمر كښې دوى مبعوث شوى دى اوبعضې حضرات وائى چه پنځه كاله زياتى وو يعنى عمر شريف ئې پنځه څلويښت كاله وو.(١)

اوكه دا اومنلى شى چه په نبى ﷺ باندې د وحى نزول په رمضان كښې شوې وو. نو بيا خو به يا دا ونيلى كيږى چه ددوى عمر درې څلويښت اوشپږ مياشتې وو په څلويښتم كال كښې دوى داخل شوى وو. يا به داسې ونيلى كيږى چه څلويښت نيم كاله وو.څكه چه د ربيع الاول نه تر رمضان پورې شپږ مياشتې وى.او په ربيع الاول كښې د نبى ﷺ ولادت شوې وو. اوكه د وحى نزول په ربيع الاول كښې اومنلې شى.نو د نبى ﷺ پوره عمر په دغه وخت كښې څلويښت كاله جوړيږى والعلم عندالله سبحانه وتعالى.

قوله: فَقَالَ اقْرَأْ: دلته دا اشكال شوې دې چه نبى ﷺ امى وو.دوى ته د لوستلو حكم ولې وركړې شو.دا خو تكليف بمالايطاق دې؟

ددې جواب وركړې شوې دې چه دلته د ..اقرا.. نه مراد امرتكليفى نه دې.بلكه امرتلقينى دې.(٢) لكه څنګه چه طالب علم ته استاذ وائى.چه لوله.اومقصد ئې دا وى.چه څنګه زه وايم نوهغه شان وايه.دلته كښې هم بلا تشبيه دحضرت جبريل عليه السلام مقصد دا وو.چه څنګه درته زه تلقين كوم.هغه شان لوله.لكه چه د قرات حكم نه وو.بلكه دتعلم قرات حكم وو.خو نبى ﷺ د الفاظو د ظاهر نه دا خيال اوكړلو.چه د قرات حكم راكولې شى.نو په جواب كښې دوى اوفرمائيل.«ماأنابقارئ»

علامه بلقينى رحمه الله فرمائى.چه دا ټوله قصه په دې خبره باندې دلالت كوى.چه مقصود د هغه لفظ لوستل وو.كوم چه حضرت جبريل عليه السلام ونيل.اوس دې ته دا هم ونيلې شى چه «قل اقرأ» خو په دې كښې دا خطره وه.چه نبى ﷺ دا اونګرى.چه قل هم په كلام مقصود كښې داخل دې.اوددې هم قراءت مطلوب دې.(٣)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى.چه د ..قل.. نه ونيلو وجه دا هم كيدې شى.چه بيا به ابهام نه پاتې كيدلو.اود ..غط.. او ..ارسال.. نوبت به نه راتلو.اوهغه حكمتونه او فوائد به نه حاصليدل.كوم چه په ..غط.. او ..ارسال.. كښې پټ وو.(٤)

---

(١) فتح البارى (١٢/٣٥٦)_
(٢) فتح البارى(٨/٧١٨) كتاب التفسير باب تفسيرسورة العلق)_
(٣) فتح البارى (١٢/٣٥٧) كتاب التعبيرباب أول ما بدئ به ..إلخ)_
(٤) پورتنئ حواله)_

ابن اسحاق رحمه الله د عبيد بن عمير رحمه الله نه روايت نقل كړے دے په هغے كښے دا دي چه هغه ټول كيفيات كوم چه په بيدارئ كښے نبي ﷺ ته راپيښ شوي وو.هغه دوي په خوب كښے ليدلي وو.په هغے كښے دا وو.چه حضرت جبريل عليه السلام ورته د ريښمو يوه جامه پيش كړله.په هغے كښے يوليكل وو.(١) دلته ممكن ده.چه دهغے د لوستلو حكم ورته شوے وي.خو يو څيز چه په خوب كښے اوليدے شي.نودا ضروري نه ده.چه په بيدارئ كښے دے هم هغه وي.

علامه سهيلي رحمه الله په ﴿الٓمّٓ ۚ ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ ۛ فِيْهِ ۛ﴾ كښے د ((ذلك)) مشار اليه د بعضے مفسرينو په حواله سره ((نمط من ديباج)) ګرځولے ده.(٢) والله اعلم

عالمانو دلته دا احتمال هم ذكر كړے دے.چه ((اقرأ)) امر تكليفي دے.(٣) په دے صورت كښے ددے نه د ،،تكليف بما لا يطاق،، جواز ثابتيږي.

تكليف بما لايطاق جائز دي كه نه؟ خودلته دا اشكال كيږي.چه دا امرتكليفي شي.نودا تكليف بمالا يطاق دے.اودا ټيك نه دے.

په دے مقام كښے د ،،تكليف بمالايطاق،، په سلسله كښے دومره خبره ياد ساتئ:چه دا مسئله په مختلف فيه مسائلو كښے ده.

د اشاعرۇ مسلك دا دے.چه تكليف بمالايطاق جائز دے.اود نورو حضراتو مسلك دا دے.چه تكليف بما لايطاق جائز نه دے.(٤) الله تعالى فرمائيلي دي.﴿ لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا ﴾ (٥)

خو اشاعره ددے آيت په باره كښے دا جواب وركوي.چه ددے آيت شريفه نه خو دومره معلومه شوه.چه الله تعالى د طاقت نه زياتي چاته تكليف نه وركوي.ددے عدم تكليف نه د مكلف كولو د جواز نفي نه ثابتيږي.مطلب دا چه دا كيدے شي.چه الله تعالى مكلف نكړي.خود دے نه لازميږي.چه په مكلف كولو باندے قادر نه دے.دا دواړه څيزونه جدا جدا دي.

قوله: قَالَ مَا اَنَا بِقَارِئٍ: ددے ترجمه ،،زه لوستونكے نه يم،، هم كولے شي.او،، زه نشم لوستے،، ترجمه هم كيدے شي.دويمه جمله د اولنۍ جملے په مقابله كښے غوره ده.

ددے وجه دا ده.چه نبي ﷺ افصح العرب والعجم وو.د دوي بلاغت او فصاحت د اعلى درجے وو.نوڅكه دا خبره څه عجيبه غوندے معلوميږي.چه جبريل آمين يو څو كلمات په دوي باندے وئيل غوښتل.اودوي دے ورته اووائي.چه زه لوستونكے نه يم.ددے څو كلماتو لوستلو دپاره دا ضروري نه ده.چه سړے دے لوستونكے وي.بيا دا چه نبي ﷺ د اعلى درجے

---

(١) سيرت ابن هشام مع الروض الأنف (١/١٥٣، ١٥٤)_

(٢) الروض الأنف للسهيلي(١/١٥٤)_

(٣) فتح الباري(٨/٧١٨)_

(٤)تفسير قرطبي(٣/٤٣٠)_

(٥) البقرة: ٢٨٦)-

فصاحت مالك وو په فصاحت کښې د دوی نظير نه وو.دا کلمات نبي ﷺ په آسانئ سره ادا کولې شونې نودا وئيل پکار دی.چه نبي ﷺ اوونيل.چه زه لوستے نشم.(١)
بيا د نبي ﷺ د نه لوستلو وجه دا وه.چه دوی په غار حراء کښې يواځې عبادت کولو.چه ناڅاپه فرشته راغله.او ددوی نه ئې د «اقرأ» مطالبه اوکړله.د دغه حالاتو د وجې نبي ﷺ متاثره شو.بل طرف ته د وحي د عظمت بوج هم وو.ددې وجوهاتو په بنا نبي ﷺ اوفرمائيل.چه زه لوستل نشم کولې.
دا داسې ده.لکه چه مونږ عام طور ګورو.چه يوطالب علم ډير ذهين وی.خوچه مشر استاذ ته د امتحان ورکولو دپاره کيني.نودومره په ويره کښې شي.چه آوازئې نه خيژي.
دغه شان په نبي ﷺ باندې د بشريت کيفيت طاری شو.اوددې وجې هغوی اوفرمائيل چه زما ژبه کار نه کوی.زه لوستل نشم کولې.
په ,,ماانا بقاری،، کښې ,,ما،، نافيه ده که استفهاميه؟ قاضي عياض رحمه الله په دې کښې د عالمانو رحمهم الله اختلاف نقل کړې دې.بعضې عالمانئې نافيه ګرځوی.اوځينې ئې استفهاميه منی.(٢)
علامه سهيلي رحمه الله په «الروض الأنف» کښې د ابن اسحاق رحمه الله په روايت کښې د «ماأنا بقارئ» په ځائې د «ماأقرأ» لفظ راغلې دې.فرمائي.چه په دې ,,ما،، کښې دوه احتمالات دی.يو د استفهام،، مطلب دا چه تاسو تپوس کوئ.چه څه اووايم؟ او دويم احتمال دا دې.چه ,,ما،، د نفي ده.نو مطلب به داشي.چه «ماأحسن أن أقرأ» زه لوستل نشم کولې.(٣)
ترکومې پورې چه د صحيحينو د روايت تعلق دې.چه د «ما أنا بقارئ» الفاظ دی.نودا ,,ما،،نافيه ده.(٤)
خوحافظ ابن حجر رحمه الله د حضرت عروه رحمه الله نه د «كيف أقرأ» الفاظ او د حضرت عبيد بن عمير رحمه الله نه د «ماذا أقرأ» الفاظ اود امام زهري رحمه الله نه د «كيف أقرأ» الفاظ نقل کړی دی.(٥) دا ټول روايتونه په «ماأنابقارئ» کښې ددې قول تائيد کوی.چه ,,ما،، استفهاميه ده.
اګرچه وئيلې شي.چه ددې رواياتو نه تائيد ضرورکيږي.خودا ټول مراسيل دی. حالانکه د صحيحينو روايت ثابت السند دې.اوکه يو کس په اختلافاتو باندې د نظر کولو نه بغير اوګوري.نوسمدستي ذهن ته دا راځي.چه دا ,,ما،،نافيه ده استفهاميه نه ده.
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.چه دا ,,ما،، نافيه ده.استفهاميه نه ده.ځکه چه ددې ,,ما،،په

---

(١) امدادالبارى (٣/٧٢)_
(٢) شرح نووى على صحيح مسلم (١/٨٩) كتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ_
(٣) الروض الأنف(١/١٥٥)_
(٤) الروض الأنف (١/١٥٥)_
(٥) فتح البارى(١/٢٤)

خبر باندے..باء.. داخله ده.او..باءزايده،، د ..ما نافيه.. په خبر داخليږي د ..مااستفهاميه.. نه پس ..باء.. نه راځي.اګرچه امام اخفش د ..ما استفهاميه.. نه پس د ..باء.. راتلل جائز ګرځولي دي.خودا شاذ دي.(۱)

خو علامه عيني رحمه الله فرمائي چه ..مااستفهاميه.. ته غلط وئيل ټيک نه دي.ترکومے پورے چه د ..باء.. د دخول تعلق دے.نو دا خو اخفش جائز ګرځولے ده.بياچه مونږ روايات هم موجود وي.نود استفهاميه د غلط ګرځولوڅه مطلب؟(۲)

د..مااناً بقاري.. جملې د مکرر راوړلو وجه حافظ ابوشامه رحمه الله فرمائي.چه په اولنى «ماانا بقارئ» کښے ..ما.. نافيه ده.اونبي ﷺ د امتناع خبر ورکوي.يعنى نبي ﷺ دا فرمائي چه زما دپاره لوستل ممکن نه دي.

اوپه دويم خل کښے ..ما.. هم نافيه ده.خودا خل د امتناع دپاره نه بلکه د نفى محضه دپاره ده.چه زه خو لوستونکے نه يم.نوڅنګه اولولم؟

اوپه دريم خل ..ما.. استفهاميه ده.يعنى نبي ﷺ تپوس کوي.چه اوښايه چه زه څه اولولم؟د استفهاميه تائيد دهغه مراسيلو نه کيږي.کوم چه مونږ مخکښے اوس ذکر کړل.(۳)

په ..ما.. نافيه او استفهاميه کښې د تطبيق صورت دحافظ ابوشامه رحمه الله په دے تقرير سره په نفى او استفهام باندے دلالت کونکى رواياتو په مينځ کښے تطبيق هم کيږي.ځکه چه چونکه نبي ﷺ په خلوت کښے دالله تعالى په عبادت کښے مستغرق وو.اود عبديت شان به کمال ته رسيدلے وو.په داسے حالت کښے چه کله جبريل آمين «اقرأ» اووئيل.نو نبي ﷺ اوفرمائيل چه «ماانا بقارئ» چه زه لوستل نشم کولے.بيا چه کله جبريل آمين زور ورکړلو.او وے فرمائيل.چه «اقرأ» نو نبي ﷺ اوخودل.چه «ماانا بقارئ» زه خو امي يم «کيف اقرأ» چه بيا جبريل آمين زور ورکړلو.او «اقرأ» ئے اووئيل.نونبي ﷺ اوفرمائيل.چه «ماذا اقرأ» څه اولولم.داسے د نفى او استفهام په ټولو رواياتو کښے تطبيق راځي. والعلم عندالله سبحانه وتعالى.

قوله: قَالَ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي : د طبراني رحمه الله په روايت کښے د ..غطني.. په ځائے ..غتني.. دے اوپه مسند ابوداود طيالسى رحمه الله کښے «فاخذ بحلقي» دے(۴) ..غط.. او ..غت.. دواړه يوه معنى لري يعنى دباؤ کول.زور ورکول.او د دريم روايت مفهوم دا دے.چه جبريل آمين زما حلق اونيولو

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) عمدة القاري(۱/۵۷)_

(۳) فتح الباري(۱/۲۴)_

(۴) فتح الباري(۱/۲۴)_

قوله حَتّٰى بَلَغَ مِنِّي الْجُهْدَ: د ..جهد.. لفظ ..بضم الجيم.. هم لوستلے شي.او ..بفتح الجيم.. هم .بضم الجيم د گنجائش اوطاقت په معنى كښے استعماليږي.او ..جهد.. بفتح الجيم. معنى ده مشقت او تكليف.(۱)

بيا د ..الجهد.. دال مرفوع هم لوستلے شي.او منصوب هم.(۲) په دے طريقه ټول څلور صورتونه شول.چه تفصيل ئے دا دے.

① ((حتى بلغ منى الجهد)) (بضم الجيم وضم الدال) په دے صورت كښے به ،،الجهد،، د ،،بلغ،، فاعل گرځولے شي.اومطلب به دا شي.چه جبريل ﷺ ماته دومره زور راكړلو.چه زما طاقت خپل انتها ته اورسيدلو.يعنى زما طاقت ختم شو.

② ((حتى بلغ منى الجهد)) (بضم الجيم وضم الدال) په دے صورت كښے به هم ..الجهد.. د ..بلغ.. فاعل وي.اومطلب به دا وي.چه د جبريل آمين په زرو راكولو سره ماته كوم تكليف او مشقت ملاؤ شو.هغه تكليف خپلے انتها ته اورسيدلو.

③ ((حتى بلغ منى الجهد)) (بضم الجيم وفتح الدال) په دے صورت كښے به ..الجهد.. د ..بلغ.. دپاره مفعول شي.اوفاعل به ئے ..غط.. شي.اومطلب به دا شي. چه د جبريل ﷺ زرو راكولو سره زما طاقت انتها ته اورسيدلو.اوزما طاقت ختم شولو.

④ ((حتى بلغ منى الجهد)) (بفتح الجيم والدال) په دے صورت كښے به هم ..الجهد.. د ..بلغ.. دپاره مفعول شي.او ددے فاعل به ..غط.. شي.او مفهوم به دا شي.چه د جبريل آمين زرو سره زما مشقت انتهاء ته اورسيدلو.يعنى د مشقت انتهاء اوشوه.(۳) ددے څلورو واړو مجموعى مفهوم تقريباً يو دے.

بعضے حضراتو په آخرى دواړو صورتونو كښے ..بلغ.. فاعل جبريل آمين گرځولے دے.او مطلب ئے دا بيان كړے دے.چه جبريل ﷺ زما طاقت يا زما د مشقت انتهاء ته اورسيدلو.(۴) علامه توربشتى رحمه الله فرمائى.چه ..جهد.. مفعول گرځول يا خو وهم دے.او يا په طريقه د احتمال دا بيان شوے دے.هغه احتمال دا دے.چه په دے صورت كښے به مفهوم دا شي.چه فرشتے په نبى ﷺ باندے پوره طاقت خرچ كړلو.تردے چه نور طاقت ئے باقى پاتے نشو.(۵) خوعلامه توربشتى رحمه الله فرمائى.چه دا احتمال هم ټيك نه دے.ځكه چه انسانى بدن د قوت ملكيه بالكيه ختمولو تقاضا نه كوي.بيا خاص كر چه دابتداء نبوت وخت وو.او په دوى باندے خوف او ويره هم راغلے وه.

---

(۱) النهاية في غريب الحديث والأثر (۱/ ۳۲۰)_

(۲) شرح نووى على صحيح مسلم (۱/ ۸۹) كتاب الإيمان باب بدء الوحى إلخ)_

(۳) عمدة القارى (۱/ ۵۷)_

(۴) پورتنئ حواله)_

(۵) شرح طيبى (۱۱/ ۴۸) كتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحى)_

یواشکال او دهغې جواب دلته چه کومو حضراتو د ..بلغ.. فاعل حضرت جبریل علیه السلام گرځولے دے په هغوی باندے هم دا اشکال شوے دے چه د حضرت جبریل علیه السلام طاقت خو د بیر زیات وو.نو بیا انتهاء ته د رسیدلو څه مطلب؟بلکه په داسے صورت کښے خو د نبی ﷺ ژوندے پاتے کیدل هم ممکن نه وو.

ددے یو جواب خو هم هغه دے چه د فرشتے پوره طاقت خرچ کول مقصود نه دی.

دویم جواب علامه طیبی رحمه الله دا ورکړے دے.چه په هغه وخت کښے حضرت جبریل علیه السلام په خپل اصلی صورت کښے نه وو.بلکه په انسانی شکل او صورت کښے وو.دلته طاقت هم ددے انسانی او بشری صورت مطابق مراد دے.نوځکه انتهاء ته رسیدل ممکن دی.په دے کښے مرگ واقع کیدل نه لازمیږی.(۱)

ملاعلی قاری رحمه الله فرمائی.چه په انسانی شکل اوصورت کښے کیدلو سره ملکی قوت چرته فناکیدے شی؟د قالبونو او صورتونو په تبدیلئ سره په حقائقو کښے تبدیلی راتلے شی؟یعنی د علامه طیبی جواب ټیک نه دے.(۲)

خود ملاعلی قاری رحمه الله دا خبره ټیک نه معلومیږی.ځکه چه د ملك الموت او حضرت موسی علیه السلام واقعه ده.چه کله ملك الموت دحضرت موسی علیه السلام په خدمت کښے حاضر شو.او عرض ئے اوکړلو.چه زه ستا د روح قبض کولو دپاره راغلے یم.نو هغوی ورته پړق ورکړلو.اودهغوی سترگه راووتله.(۳)

خبره په اصل کښے دا ده.چه کله څوك خپل اصلی شکل پریږدی.اوبل شکل اختیار کړی.نو په هغه کښے هم هغه اثرات او خواص پیدا شی.گورئ که هم دا پیریان د مار یا لړم په شکل کښے ښکاره شی.اوچیچل اوکړی.نوسړے مری.اوکه څوك ئے په لرگی باندے اووهی.نو مری.ځوکه دا د زمری یا هاتی په شکل کښے ښکاره شوی وو.نو ددے مقابله به گرانه وه.معلومه شوه.چه د شکلونو او صورتونو په بدلیدو سره اثرات هم بدلیږی.اوهم هغه خواص پیدا کیږی.کوم چه دا شکلونو او صورتونو وی.

،،غط، او ،ارسال،، او په دې کښې حکمتونه ..غط.. یعنی د زور ورکولو په حکمتونو کښے عالمانو فرمائیلی دی.چه ① یو حکمت دا دے.چه نبی ﷺ د دنیاوی خیالاتو نه خالی شی اود دے طرف نه ددوی زړه واوړی.(۴)

② دویم حکمت دا وو.چه دوی ته په دے خبره تنبیه ورکړے شوه.چه په تاسو ډیره لویه ذمه ورای اچولی شی.اوقول ثقیل به نازلولے شی.(۵)

---

(۱) الكاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطيبي(۱۱/۴۸) كتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحي)
(۲) مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح (۱۱/۱۰۸)_
(۳) صحيح مسلم (۲/۲۶۷) كتاب الفضائل باب من فضائل موسى عليه السلام)_
(۴) فتح الباري(۸/۷۱۸) كتاب التفسير.تفسير سورة العلق)_
(۵) پورتنئ حواله)_

③ دریم حکمت دا وو.چه آیا د زور ورکولو نه پس دوی دخپل طرف نه وائی او که نه؟ معلومه شوه.چه دوی د خپل طرفه څه نشو وئیلے.نو دوی داعتماد قابل دی . اګرچه دا عندالله معلومه وه.خو نبی ﷺ ته ئے زور ورکړلو.اوپه خپله دوی ته اوخودلے شوه.چه ته معتمد ئے.دخپل طرف نه څه نشے وئیلے.(۱)

④ څلورم حکمت دا وو.چه دوی ته په دے خبره تنبیه ورکول وو که ته د خپل طرف نه قرات کول اوغواړے.نودا ستا د وس خبره نه ده.دالله تعالی په فضل سره په تا کښے قدرت پیدا کیدے شی.(۲)

⑤ پنځم حکمت دا وو.چه دوی ته اوخودلی شی.چه دا څه تاته ښکاری.دا د وسوسو ،وهمونو، اوخیالاتو د قبیلے نه نه دی.ځکه چه په وهمونو او وسوسوکښے بدن زوړولے نشی. هغه خو خیالی صورت وی.(۳)

⑥ شپږم حکمت دا وو.چه دا زور ورکول د نسبت پیدا کولو دپاره وو.ددے وضاحت به وراندے راشی.

په ،،غط،، کښی د تکراروجوهات: بیا دا چه په دے ،،غط،، کښے تکرار ولے راغلو؟نو په دے کښے هم ډیر حکمتونه ذکر شوی دی.

① علامه قسطلانی رحمه الله فرمائی.چه داولنی ځل زور ورکولو مقصد دا وو.چه د دوی خیال د دنیاوی ټولو کارونو نه منقطع اوفارغ شی.اوکومه وحی چه دوی طرف ته کیږی.هغے طرف ته پوره متوجه شی.په دویم او دریم ځل ددے دتاکید او مبالغه دپاره زور ورکړے شو.(۴)

② بعضے حضراتو وئیلی دی.چه په اول ځل نبی ﷺ ته زور ورکړے شو.،،لیتخلی عن الدنیا،، دویم ځل زور ورکړے شو.،،لیتفرغ لما یوحی الیه،، او په دریم ځل د موانست یعنی وحی سره د أنس پیدا کولو دپاره ورته زور ورکړے شو.

③ بعضے حضراتو یوه بله خبره کړے ده.هغه دا چه یوطرف ته الله تعالی انساناتو ته عقل ورکړے دے.نو دے سره ئے درے څیزونه نور هم پیدا کړی دی.یو نفس، دویم طبع، او دریم شیطان.

④ د نفس اثر دا دے.چه شیطان خواهشاتو طرف ته مائله کیږی.د طبیعت اثر دا دے.چه انسان په غفلت او بے پرواهئ کښے پریوځی.اود شیطان اثر دا دے.چه دے په عادات مذمومه کښے اخته کیږی.

په اولنی ځل زور ورکولو د نفس د اثراتو زائله کولو دپاره وو.دویم ځل د طبیعت د اثر یعنی غفلت لرے کولودپاره وو.اودریم ځل عادات مذمومو ته توجه نه کولو دپاره زور ورکړے شو.

(۱) پورتنئ حواله)_
(۲) پورتنئ حواله)_
(۳) پورتنئ حواله)_
(۴) ارشاد الساری للقسطلانی رحمه الله)_

③ زمونږ بعضے استاذانو فرمائیلي دي چه په اصل کښے ددے ..غطات.. په ذریعه نبي ﷺ ته تنبیه ورکول وو.او اشاره وه هغه ازمیښتونو او امتحاناتو ته کوم چه په راراون ژوند کښے دوی ته پیښیدونکي وو.

نوپه اول خل زور ورکولو سره دے طرف ته اشاره وه.چه د نبوت ذمه واري به ستاسو په اوږو باندے راځي.نوخلق به ستا مخالف شي.تراوسه پورے خو دوی تاته ..الصادرق الامین.. ونیل.ستا احترام به ئے کول.اوستا د اوچتو اخلاقو نه متاثره وو . خو چه کله ته د نبوت ذمه واري واخلے.او دوی ته ورشے.نود دوی محبت به په دشمنۍ بدل شي.

په دویم خل زور ورکولو کښے دے طرف ته اشاره وه.چه صرف دا به نه کیږي.چه ددوی محبت به په عداوت بدل شي.اودوی به ستا مخالف شي.بلکه دوی به تاته قسم قسم تکلیفونه رسوی.ستا په لاره کښے به ازغي اچوي.اوستا په عباداتو کښے به خلل اچوي.

او په دریم ځل زور ورکولو کښے دے طرف ته اشاره وه.چه دوی به ستا د قتل سازش هم کوي.دوی به ستا د سرسودا هم کوي.اوتاسو به آخر مکه معظمه پریخودو ته مجبوره کیږئ.نو دا درےځله زور ورکول دے مرحله وار مشکلاتو او مسائلو طرف ته اشاره وه.(۱)

④ حضرت مولانا مرتضی حسن صاحب چاندپوري رحمه الله فرمائي.(۲)چه د عامو انسانانو خو دا حالت وي.چه یو ماشوم وي.اول هغه په مکتب کښے کینولے شي.اول ورته تختۍ باندے لیکل شروع کړي.هغه دا ټول علم ګڼري.چه په نیغه تختۍ لیکل ختم کړي.نو په الټه تختۍ لیکل شروع کړي.او دغه شان دے په یوه نوے مرحله کښے داخل شي.بیا چه اولنۍ تختۍ ختمه کړي.نوهغه دا اوګنړي.چه زه بالکل اوزګار شوم.خو بیا دویمه تختۍ شروع شي.بیا چه قاعده په څه طریقه ختمه کړي.نودا اوګنړي.چه زه عالم فاضل شوم.اواوس مے تعلیم مکمل کړلو.خو استاذ ورته په لاس کښے پاره ورکړي.اوبیا په یوه یوه پاره ورته دیشت پارے اوونیلي شي .اوس هغه ته یقین اوشي.چه زما تعلیم پوره شو.خو هغه دوباره په درجه کښے کینولے شي.اوکتاب ورته خودل شروع شي.اول دالفاظو په چکر کښے وو.اواوس به په معنی کښے اونخلي.اوس بیخي یوه نوے قصه شروع شي.چه ده ته دهغے څه اندازه نه وي.او د معانیو دا سلسله داسے شروع شي.چه ددے غریب ژوند ختم شي . خو علم نه ختمیږي.دا خو د عامو انسانانو خبره وه.

---

(۱) ایضاح البخاري(۱/۷۶، ۷۷)_

(۲) دوی دحضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوي رحمه الله په بختورو شاګردانو کښے اود حضرت تهانوي رحمه الله په همعصرو کښے وو ذکي. طباع. تیزفهم عالمانو کښے وو زبردست مناظر وو ډیر وخته پورےئے په ..دربهنګه.. او ..مراد آباد.. وغیره کښے د تدریس د صدارت فرائض سنبال کړے وو او په آخر کښے د دارالعلوم دیوبند په عهده نظامت تعلیم او بیا په نظامت تبلیغ باندے فائز شو.په دارالعلوم کښے د درس او تدریس سلسله هم جاري وه.د دوی د بدعاتو اوقادیانیت رد سره زیات شغف وو.اوپه دے باره کښے د دوی ډیر قابل قدر تالیفات هم شته کوم چه چهاپ شوی دي.د تفصیلي حالاتو دپاره اووړئ .مشاهیرعلمائے دیوبند (۱/۵۸۳، ۵۸۵)_

خومحمدرسول الله ﷺ د خپل ذهانت او فراست نه په اوله ورځ دا پیژندلی وو.چه ماته ځومره لویه ذمه واری په غاړه کولے شی.نوځکه دوی «ماأنا بقارئ» اوفرمائیل. یعنی دا ذمه واری سنبالول اودا سر ته رسول زما غوندے ضعیف البنیان انسان دپاره ډیره مشکله او ګرانه ده.نو حضرت جبریل آمین نبی ﷺ ته زور ورکړلو.یو ځل بیا دوباره او بیا سه باره ئے دوی ته زور ورکړلو.چه نبی ﷺ ته دا احساس اوشی.چه الله تعالی په نبی ﷺ کښے د بوج زغملو او د اوچتولوصلاحیت ایخودے دے.نو دحضرت جبریل آمین د درے ځله زور ورکولو نه پس نبی ﷺ ته احساس اوشو.اودوی هغه آیاتونه تلاوت کړل.کوم چه ورته ونیلی شول.(۱)

⑤ حضرت شیخ الهند رحمه الله هم دے سره نزدے نزدے خبره کړے ده.صرف عنوان بدل شوے دے.هغوی فرمائی.چه نبی ﷺ کښے عبدیت په اعلی درجه وو.اود فنائیت په اوچته مرتبه کامیاب شوے وو.نوځکه د دوی ته د خپل صلاحیت.لیاقت او کمالاتو بالکل التفات نه وو.جبریل آمین دوی ته بار بار زور ورکړلو.اود دوی خیالات ئے جمع کړل.او د مقام عبدیت نه د وړاندے بوتلو کوشش ئے اوکړلو.دے دپاره چه دوی ته دخپل صلاحیت او استعداد اندازه وی.او ذمه داری علی وجه البصرة پورته کولے شی.(۲)

⑥ دا هم کیدے شی.چه په درے ځله زور ورکولو کښے دے خبرے طرف ته اشاره اوشوه.چه په تاسو باندے به د قول ،عمل او نیت په اعتبار سره ډیره لویه ذمه واری اچولی شی.ځکه چه د وحی بنیاد ایمان دے.اودا درے واړه د ایمان ارکان دی .په درے ځله زور ورکولو سره د ایمان د دے درے واړه ارکانو وزنیت طرف ته اشاره کړے شوه.

⑦ یو حکمت دا هم کیدے شی.چه درے ځله زور ورکولو کښے دا خودل مقصود وو.چه په قرآن کریم کښے به ډیر عظیم الشان مضامین بیانولی شی.یعنی توحید .احکام او اخبار.(۳)

⑧ یوحکمت دا هم ممکن دے.چه په دے تکرار کښے اشاره شوے وی.چه په مستقبل کښے به د درے قسمه سختتو مقابله کول وی.(۴)

اوس هغه درے سختئ کومے دی؟

(الف)امام ابوالقاسم سهیلی رحمه الله فرمائی.چه اولنئ سختی په هغه وخت کښے راغله .چه نبی ﷺ په شعب ابی طالب کښے بند شو.هلته د لوږے تکلیف زغملو باندے مجبوره شو.او نور ډیرتکلیفونه ورته ورپیښ شول.ځکه چه قریشو په خپلو کښے فیصله کړے وه.چه د محمد(ﷺ) او دده د مددګارو سره دے تعلق پریخودے شی .نه به دوی سره رشته کولے شی.اونه به دوی سره د خرڅولو او اخستلو معامله کولے شی.

---

(۱) ایضاح البخاری(۸۶/۱، ۸۷)_

(۲) ایضاح البخاری(۸۶/۱، ۸۷)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) پورتنئ حواله)_

(ب) دویمه سختی په هغه وخت کښے راغله چه کله دوی د شعب ابی طالب نه رابهر شول اوکافرانو د قتل دهمکیانے ورکولے ددے په وجه دوی دپاره حبشه ته هجرت کول پیښ شو (ج) اودریمه سختی په هغه ورځ کښے پیښه شوه. چه کله د نبی ﷺ د قتل سازش اوشو تردے چه نبی ﷺ د خپل وطن په پریخودو باندے مجبوره شو.اوهجرت ئے اوکړلو اودے خلقو دوی د وطن په پریخودو باندے مجبوره کړلو.(۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه اوله سخته په شعب ابی طالب کښے محصور کیدل.دویمه سخته خپل وطن پریخودل.او دریمه سخته د احد په موقع پیښه شوه.د دوی نورانی مخ زخمی شو په هغے کښے د خود کړئ ننوتلے.اود دوی رباعیه (مخامخ غابنونه) شهیدان شول او د درے ..ارسالات.. نه درے آسانو ته اشاره وه .اوهغه دی ○یسرٰی الدنیا○یسرٰی البرزخ○او یسرٰی الآخرة.(۲)

⑨ بعضے عالمان ارشاد فرمائی.چه په درے خله زور ورکولو کښے درے سختو ته اشاره وه.یو دا چه ددے په یادولو کښے به شدت وی.دویم په دے باندے عمل کولو کښے به شدت وی.اودریم ددے په تبلیغ کښے به شدت وی.مطلب دا چه د قرآن کریم د لوستلو دپاره به د درے سختو مقابله وی.سړی لره دے ته تیاریدل دی .د لوستلو مشقت برداشت کول.اوبیا د عمل مشقت راتلل.اوبیا د تبلیغ د مشقت برداشت کولو نوبت راتلل.

⑩ بعضے حضراتو فرمائیلی دی.چه په اول ځل حضرت جبریل آمین دے دپاره ورته زور ورکړلو.چه دوی د عالم ناسوت نه رابهر شی.په دویم ځل ئے ددے دپاره زور ورکړلو.چه دوی په عالم ملکوت کښے داخل شی.او په دوی کښے ملکوتی صفات پیدا شی.اوپه دریم ځل ئے ددے دپاره زور ورکړلو.چه دوی ته ذات او صفاتو ته رسیدل حاصل شی.اونسبت حضوری او معیت مع الله دائمی حاصل شی.

⑪ حضرت شاه عبدالعزیزمحدث دهلی رحمه الله فرمائی.چه په اصل کښے دحضرت جبریل نبی ﷺ ته درے خله زور ورکول د القاء نسبت دپاره وو.

د توجه قسمونه شاه صاحب رحمه الله فرمائی.د توجه څلور قسمونه دی.() توجه انعکاسی () توجه القائی () توجه اصلاحی () توجه اتحادی.

توجه انعکاسی په توجه انعکاسی کښے داسے وی.لکه چه یو کس دے.هغه ښه خوشبوی اولګوی.او د خوشبوئے لګولو نه پس یو مجلس ته لاړ شی اوکینی.نوهغه خوشبوئی ټول محسوسوی.خو ددغه خوشبوئی اثر په هغه وخت کښے وی.ترڅو چه دغه سړے په مجلس کښے موجود وی.چه هغه لاړ شی.نوخوشبوئی غائبه شی.

دغه شان په توجه انعکاسی کښے وی.چه مرید د شیخ مجلس ته راشی.اود شیخ په قلب باندے چه کوم انوارات نازلیږی.نو په دغه مجلس د هغے نه مستفید کیږی. خو د شیخ د

---

(۱) الروض الأنف للسهیلی(۱/۱۵۵)_

(۲) فتح الباری (۸/۷۱۸)_

جدا کیدو نه پس څه اثر نه پاتے کیږی.
یا داسے اوګنړئ چه په توجه انعکاسی کښے د شیخ د قلب نورانیت د مرید په زړه باندے منعکس کیږی.څنګه چه شیشه بلب ته مخامخ کړے شی.نو بلب په شیشه کښے منعکس کیږی. او په شیشه کښے رڼړا په نظر راځی.خو دا رڼړا به ترهغه وخته پورے وی.ترڅو چه بلب شیشے ته مخامخ وی.اوچه کله د هغے نه اخوا شی.نوپه شیشه کښے رڼړا نه پاتے کیږی.ددے صورت دا وی.چه کله مرید په ذکر اوفکر سره خپل زړه مجلی اوصفا کړی.نود شیخ د زړه انوارات په هغے کښے منعکس کیږی . خو دا نسبت د شیخ د مجلس سره خاص وی.دمجلس نه د پاسیدو نه پس ددے څه اثر باقی نه پاتے کیږی.

توجه القائی یا نسبت القائی ددے صورت بیخی هم داسے دے.لکه چه یو سړے ډیوه صحیح کړی.اود بلے ډیوے نه دغه ډیوه روښانه کړی.دغه شان چه مرید په ذکر اوفکر سره خپل زړه ښه صفا کړی.نو شیخ د خپل زړه د ذکر او حضور نه یو نور د مرید په زړه باندے واچوی.چه په هغے سره د هغه د زړه ډیوه روښانه شی.اوس که مرید د هغے حفاظت کوی.نودغه ډیوه روښانه وی.خوکه معمولی غوندے غفلت اوکړی.نو مړه شی.

دا نسبت د اولنی نسبت نه قوی وی.اود شیخ دمجلس پورے خاص نه وی.بلکه د مجلس نه پس هم نورانیت باقی وی.خو ډیر ضعیف وی.چه په معمولی بے احتیاطئ سره ختمیږی.

توجه اصلاحی یا نسبت اصلاحی ددے مثال داسے اوګنړئ چه یو دریاب وی.دهغے نه یو نهر اوځی.اوس د دریاب نه دغه نهر ته اوبه ورځی.اوکه معمولی غوندے خاشی بیشی راشی.نو اوبه هغه بیوی.او که څه غټ څیز حائل شی.نو اوبه اودروی.او نقصان رسوی.مثلا چه یو غټ کاڼړے منفذ(د تلو لاره) باندے راشی.او اوبه اودروی.او یا په نهر کښے غټ سورے اوشی .چه په هغے سره ټول اوبه اوځی.

دغه شان چه کله مرید د ذکر اوفکر په ذریعه خپل زړه ښه صفا کړی.نو د شیخ د بحرمعارفو نه یو نهر دده زړه ته شروع ﺷﻲ.اودهغے نه معارف او علوم دده زړه ته راځی.

دا نسبت د اولنی او دویم نسبت نه زیات قوی دے.او معمولی غوندے لغزش ددے د ختمیدو سبب نه ګرځی.لکه څنګه چه پاڼړے او ډکی د اوبو په چپو کښے بهیږی .البته که ډیر لوئے لغزش اوشی.د څه کبیره ګناه ارتکاب اوشی.نو ددے د انقطاع خطره پیدا کیږی.او د انقطاع نه مراد دا دے.چه دا نهر د لړ وخت دپاره اوچ شی .که سړے توبه اوباسی.نو دوباره شروع شی.لکه څنګه چه د سری د نهر منفذ بند شی.او د بندیدو نه پس ئے بیا کهولاؤ کړی.یا په هغے کښے د سوری پیدا کیدو یا د هغے د ماتیدو نه پس هغه ټیک کړی.

توجه اتحادی یا نسبت اتحادی په دے توجه کښے دا وی.چه شیخ خپل روح د مرید د روح سره متصل کړی.او خپل کمالات د هغه طرف ته منتقل کړی.دا القاء د نسبت د ټولو نه اوچت قسم دے.

دحضرت خواجه باقی بالله رحمه الله او یونانبائی واقعه په دے باره کښے دخواجه باقی باالله رحمه الله اویو نانبائی واقعه مشهوره ده.یوځل خواجه صاحب ته څه میلمانه راغلل. اتفاقی خبره وه.چه په دغه موقع شیخ سره د دهغوی د قدراو عزت دپاره څه انتظام نه وو. شیخ غمژن وو.د

میلمنو میلمستیا کول ئے غوښتل او په کور کښے لوړه وه د شیخ په ګاونډ کښے یو نانبائی اوسیدلو هغه د شیخ پریشانی په څه طریقه محسوس کړله.اویو خوانچه ئے تیاره کړه.اود شیخ په خدمت کښے ئے پیش کړله.حضرت ډیرزیات خوشحاله شو.اوهغه ئے قبوله کړه.او د میلمنو قدر عزت ئے اوکړلو.او هغه نانبائی ته ئے اووئیل.غواړه څه غواړے.هغه ورته اووئیل.حضرت ما دخپل ځان پشان جوړکړه.حضرت ورته اوفرمائیل.بل څه اوغواړه هغه ورته اووونیل.زما خو بس هم دا حاجت دے.کله چه هغه ډیر اصرار اوکړلو.نو حضرت هغه خپلے حجرے ته بوتلو.اوپه هغه باندے ئے توجه اتحادی اوکړه.لږ وخت پس د حجرے نه دواړه رابهر شول.نو په هغوی کښے څه امتیاز نه وو.دا نه معلومیدله.چه حضرت کوم یو دے؟اوهغه نانبائی کوم دے؟البته ددے نه فرق معلومیدلو.چه یوپه هغوی کښے په هوش اوحواس کښے وو.اوبل بے خوده او مست وو.ددے توجه اتحادی اثر دا اوشو.چه هغه مسکین د هغے تحمل نشو کولے.اوپه څو ورځو کښے هغه وفات شو.

حضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله فرمائی.چه جبریل علیه السلام چه نبی ﷺ درے خله زورلے وو .نو دا ئے د دے آخرنو درے واړو نسبتو د القاء دپاره زور ورکړے وو.(١)

حضرت شیخ الحدیث صاحب نور الله مرقده فرمائی.چه اولنے نسبت یعنی نسبت انعکاسی خو سمدستی په مخامخ کیدو سره حاصل شو.ځکه چه نبی کریم ﷺ په غار حراء کښے څه مودے پورے د مجاهدے خلوت نشینئ اود ذکر اوفکر په ذریعه خپل زړه مبارك مجلی او صفا کړے وو.(٢)

بهرحال سرکار دوعالم ﷺ د شاه عبدالعزیز رحمه الله د رائے مطابق په دریم ځل زور ورکولوسره د حضرت جبریل علیه السلام صفات ملکیه په خپل ځان کښے جذب کړل.لکه چه دوی مقام جبریل علیه السلام ته اورسیدلو.ددے نه پس نبی کریم ﷺ درے دیشت کاله ژوندے پاتے شو.په دے موده کښے به سیدالاولین والآخرین خومره زیاته روحانی ترقی کړے وی.د هغے اندازه لګول زما او ستا د وس خبره نه ده.هم ددے نه څه اندازه اولګوئ.چه په شپه دمعراج کښے د نبی کریم ﷺ سره جبریل آمین روان وو.چه مقام ،،سدری،، ته اورسیدل.نوهغوی د وړاندے تلو نه معذرت پیش کړلو.او نبی ﷺ وړاندے شو.

د علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله یوه واقعه دصفات ملکیه د انتقال په باره کښے حضرت شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله یوه واقعه بیان کړے ده.دوی فرمائی.چه کله زه د حیدرآباد دکن شفاخانه ته لاړم.نوهلته ډاکټر د بجلئ په ذریعه د علاج ډیرے کرشمے اوخودلے.او بیا ئے اووئیل.که تاسو اووائے.نو مونږ به ستا په بدن کښے بجلی داخله کړو.حضرت شیخ الاسلام خو اول پریشانه شو.خوډاکټرانو ورته اووئیل.چه د پریشانئ څه خبره نشته تکلیف به نه وی.

---

(١) تقریر بخاری شریف از حضرت شیخ الحدیث صاحب نورالله مرقده (١/٨٣تا ٨٤)_

(٢) تقریر بخاری(١/٨٦)_

هغوی په یوه کرسئ باندے کینولے شو.اود پیتلو دسته ئے ورته ورکړه.او مشین ئے روان کړلو لږ وخت پس ئے ورته اووئیل چه مونږ دومره بجلی ستاسو بدن ته دراورسوله.علامه صاحب رحمه الله دیر حیران شو.هغوی ورته اووئیل.ته حیرانیګه مه .اوس به تاسو ته معلومه شی په دے موقع باندے د حضرت عثمانی رحمه الله متبنی مولانا یحیی هم وو.هغه ته اووئیلی شو چه لږ ده ته لاس ورواوره.چه هغه لاس ورنزدے کړلو.نود هغوی د ګوتے نه یوه شعله غوندے اووتله.هغه دا اوکنړله.چه ګوته اوسوزیدله.علامه عثمانی رحمه الله هم تکلیف محسوس کړلو.معلومه شوه.چه څه اجنبی څیز ئے په بدن کښے دے.بیا مولانا یحیی صاحب ته اووئیلی شو چه دے کلك اونیسه.اوس څه اثر نه وو.هغه هم دغه شان نیولے وو.چه یو دریم کس ته ئے اووئیل چه ده ته لاس ورواوره.د لاس نزدے کول وو.چه بیا هم هغه کیفیت شو.اوچه بیا ئے کلك اونیولو.نوڅه اثر نه وو.

حضرت علامه عثمانی رحمه الله فرمائی.چه نن یوه لویه مسئله حل شوه.معلومه شوه.چه په زور سره نیولو کښے بعضے وخت د صفاتو په انتقال کښے آسانی راځی.جبریل آمین چه لکه نبی ﷺ کلك اونیولو.نود نور د نور سره اتصال اوشو.اوهغه ملکوتی صفات ورته منتقل شول.او په نبی ﷺ کښے د وحی د تحمل او د هغے دوزن برداشت کولو استعداد پیدا شو (١)

قوله: فَقَالَ ﴿ اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ ۚ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۚ اِقْرَاْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ ﴾:

د آیات مذکوره سره متعلق څو فوائد: تاسو ګورئ چه دالله تعالی پیغمبر امی دے.خو اولنئ وحی چه کومه راځی.نوهغه د قراءت ده.لکه چه الله تعالی د قرات په ذکر کولو کښے هغه علومو ته اشاره کوی. کوم چه خپل پیغمبر ته ورکوی.

بیا اولنی آیت کښے ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ ۚ﴾ راغلی دی.تاسو ته دے معلومه وی.چه دالله تعالی د ذات او صفاتو د حقیقت نه مونږ واقف نه یو.مونږ دالله تعالی ذات او صفات دهغه د نومونو نه پیژنو.ددے نومونو مونږ ته علم شوے دے.او هم ددے نومونو په ذریعه مونږ دخالق اومخلوق. قدیم اوحادث. عابد او معبود په مینځ کښے واسطه او رابطه پیژنو.هم دا وجه ده.چه دلته د ﴿اِقْرَاْ﴾ وئیلوپه ځائے ﴿ اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ ئے فرمائیلی دی.او هم ددے وجے ئے په ﴿بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ﴾ کښے د ..اسم.. اضافه کړے ده.

بیا دلته د ..اسم.. د لفظ اضافت .ربك.. ته شوے دے.او اشاره دے طرف ته هغه الله چه رب دے.اوپه تدریج سره هر یو څیز خپل کمال ته رسونکے دے.هغه تا هم په څلویښت کاله کښے په تدریج سره دے کمال ته راورسولے.دکوم کمال سره چه د نبوت د ذمه وارئ تحمل ممکن دے.نوته هم دے خبرے ته توجه ورکړه.اوهم دے څیز طرف ته نظر کوه.چه ستا رب

---

(١) فضل البارى (١/١۶۶)_

ستا تربيت کونکے دے.اوپه تدريج سره تالره کمال ته رسونکے دے.بيا ته ولے نااميده کيږے او د خپل صلاحيت په باره کښے ولے متفکر کيږے؟!

قوله الَّذِيْ خَلَقَ :دلته د ،،خلق،، مفعول نه دے ذکر شوے.ددے خودلو دپاره چه هغه دټولو مخلوقاتو خالق دے.

په دے جمله کښے هم نبى ﷺ خپل استعداد او قابليت طرف ته متوجه کړے شوے دے.په دے طريقه چه هرکله هغه د ټول کائنات خالق دے.نوستا خالق هم دے.د کائناتو په شان هغه ته دا قدرت هم حاصل دے.چه په تا کښے د قرات طاقت پيدا کړى.نوتا ته په دے باره کښے فکرمند کيدو ضرورت نشته.

قوله: ﴿خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ﴾ :يعنى الله تعالى انسان د چکه وينے نه پيدا کړے دے.دلته ئے د منئ ذکر نه دے کړے.ځکه چه په دے کښے د عالمانو رحمهم الله اختلاف دے.چه پاکه ده که ناپاکه.بلکه د وينے ذکر ئے کړے دے.کومه چه په اتفاق سره ناپاکه ده.اولا يعقل او جماد هم دے.په دے کښے في نفسه څه پوهه او استعداد هم نشته.خو الله تعالى په خپل قدرت کامله سره ددے نه يو عاقل او پوهه انسان پيدا کوى.هغه الله چه دا قدرت لرى.نوکه په تاکښے علم پيدا کوى.اګرچه ته امى ئے.اوکه په تا کښے د قرات صلاحيت پيدا کړى.اګرچه ته قارى نه ئے.په دے کښے څه لرے والے دے؟

قوله: ﴿اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ﴾ :داستفاضه او استفاده دپاره چه څنګه په طالب کښے استعداد ضرورى وى.نودغه شان په فيض رسونکى او فائده رسونکى کښے پکار دى.چه بخل نه وى. دلته ئے په اولنو درے جملو کښے د طالب استعداد يعنى د نبى ﷺ صلاحيت،او قابليت ذکر کړلو.اوپه دے آيت کښےئے دا بيان کړے دے.چه تاته فائده رسونکے الله تعالى دے.هغه ډيرکرم خاوند دے.دهغه افاضه او افاده هميشه دپاره جارى ده.نو ستادپاره به هم جارى ده.او جارى به وى.زمونږ د طرفه به په افاضه او افاده کښے به څه رکاوټ او مشکل نه وى.ځکه مونږ سره خوبس کرم دے.او کرم دے.دکنجوسئ نوم او نشان هم نشته.

قوله: الَّذِيْ عَلَّمَ بِالْقَلَمِ :په دے آيت کښے دے طرف ته توجه ورکړے شوے ده.چه تاسو غور اوکړئ.چه الله تعالى د قلم په ذريعه چه يو جماد غيرذى عقل دے.تعليم ورکوى.دا صحيح بخارى کوم چه تاسو نن لولئ:هم د قلم برکت دے.دغه تاسو چه د قرآن کريم تلاوت کوئ.دا هم د قلم برکت دے.نوکوم ذات چه د قلم په ذريعه علم خودلے شى.نوهغه ذات ستاپشان انسان په ذريعه چه داخلاق مجسمه ده.چه د ذکاوت، ذهانت،او فراست يوعديم المثال نمونه ده.دعلم اشاعت به اونکړے شى؟ يقينى ده. چه هغه ستاسو په ذريعه د علم اشاعت د قلم نه زيات کولے شى.

بيا دے سره دے خبرے ته هم اشاره ده.چه څنګه دکاتب په لاس کښے قلم وى.اوهغه د هغے په ذريعه دعلومو اشاعت کوى.خو قلم د کاتب نه افضل نه وى . هغه خو کاتب چه څه

غواړي په هغې ئې چلوي.قلم ته د انكاركولو جرات نشته.هغه د كاتب په لاس كښې «كالميت فى يدالغسال» پشان وي.
دغه شان دلته فرمائيلے شوي دي.چه جبريل آمين چه دهغه په ذريعه مونږ تاسو ته علوم رارسوو.ستا نه افضل نه دے.ځكه چه دهغه خو پخپله څه اختيار نشته.هغه خو په فرشتو كښې يوه فرشته ده.ددوي صفت ﴿وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾ (۱) دے.هغوي ته خو چه څنګه حكم كولے شي.دهغې پابند وي.نودا شبه دے نشي كولے .چه جبريل آمين د نبي ﷺ استاذ ګرځولے شوے دے.اود نبي ﷺ نه افضل دے.

قوله: ﴿عَلَّمَ الْإِنسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾: په دے آيت كښې هم د مخكني آيت پشان نبي ﷺ ته اوخودلي شو.چه تاسو ته به د قرات په باره كښې څه پريشاني نه وي
تاسو غور اوكړئ.چه كله ماشوم د مور دخيټے نه پيدا شي.نوهغه عالم نه وي.څه هم نه پيژني.نه خوئے د وينا قدرت وي.اونه د اشارے كولو صلاحيت لري.ددے باوجود الله تعالى دهغه نه عالم جوړ كړي.نوتاسو ته دے څه قسم فكر نه وي.ځكه چه د الله تعالى وركړه تاسو سره ده.اود هغه تربيت تاسو سره دے.دغه شان دالله تعالى مشيت او اراده هم تاسو سره ده.يقيناً تاسو عالم هم جوړيدے شي.او معلم هم.دا ده ددے آياتونو خلاصه. والعلم عندالله سبحانه وتعالى.

ذكر شوي آياتونه د قرآن كريم خلاصه ده: حقيقت دا دے.چه په دے پنځو آياتونو كښې ټولو مضامين قرآنيه ته اشاره ده.هغه داسې چه د قرآن كريم مضامين په درے قسمه دي.يو توحيد يعني دذات او صفاتو سره متعلق آياتونه،دويم احكام او دريم اخبار بالغيب او قصے وغيره.
ذات او صفاتو ته اشاره ده په ﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾كښې د لفظ ،،رب،، او د ،،الذى خلق،، او ،،خلق الانسان من علق،، نه راوځي.دغه شان په﴿وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ﴾ كښې د لفظ د ،،رب،، نه هم راوځي.
ددے وضاحت دا دے.چه يو دالله تعالى ذات دے.او بل د الله تعالى صفات دي.بيا د الله تعالى صفات په دوه قسمه دي.صفات ذات او صفات افعال.
صفات ذات اووه دي.() علم() قدرت () اراده () سمع () بصر() كلام () اوحيات .د دے نه علاوه باقي ټول صفات افعال دي.لكه خالق،رازق وغيره.
بيا په صفات افعال كښې د ماتريديه او اشاعره دا اختلاف دے.چه آيا دا حادث دي كه قديم. اشاعره وائي.چه دا صفات حادث دي.او په اصل كښې د قدرت او ارادے تعلق كه د څه خاص فعل سره وي.نو دهغې نه دا صفت ښكاره كيږي.مثلاً كه دتخليق سره تعلق وي.نو

(۱) التحريم ۶۰۰۶)-

دالله تعالى دپاره د ..خالق.. صفت راوخې اوكه ..ترزيق.. سره تعلق وى نود رازق صفت راوخى وهكذا

خوماتريديه وائى چه د سابقه اووه صفتونو سره يو اتم صفت هم شته كوم چه د تكوين صفت دے د صفات سبعه پشان دا هم قديم دے او ټول صفات افعال ددے مختلف شوون احوال او صورتونه دى خلق هم دتكوين يو صورت دے او ترزيق هم د تكوين يو صفت دے.

په صفات ذات او صفات افعال كښې فرق بيا په صفات ذات اوصفات افعال كښے څه فرق دے چونكه د ماتريديه په نيز ټول قديم دى ددے وجے هغوى فرق بل شان بيان كړے دے هغه دا چه صفات ذات هغه صفات دى چه په هغے باندے الله تعالى متصف وى او دهغے د اضداد سره متصف نه وى الله تعالى عليم دے جاهل نه دے قدير دے عاجز نه دے مريد دے بے ارادے نه دے سميع دے اصم نه دے متكلم دے اخرس نه دے حى دے مړے نه دے.

اوصفات افعال هغو ته وائى چه الله تعالى په هغے باندے هم متصف وى اودهغے په اضدادو باندے هم متصف وى لكه احياء او امات، قبض او بسط، نفع اوضرر وغيره.

د اشاعروؤ په نيز چونكه صفات سبعه ذاتيه خو دى قديم او صفات افعال حادث دى د دے وجے هغوى بل شان تفصيل كړے دے هغوى دا وائى چه صفات ذات خو هغه صفات دى چه په هغے باندے الله تعالى د ازل نه تر ابد پورے متصف دے.

په ايت كښې صفات ذات او صفات افعال طرف ته اشاره: تاسو دا اوګنړئ چه په لفظ د ..رب او لفظ د ..خلق.. كښے صفات ذات اوصفات افعال ته اشاره ده او په لفظ ..رب.. سره صفات ذات ته اشاره ده ددے وضاحت دا دے چه رب وائى تربيت كونكى ته او د تربيت كولو دپاره ضرورى ده چه تربيت كونكے عالم وى جاهل تربيت نشى كولے د قدرت او ارادے خاوندوى ځكه چه عاجز او بے ارادے كس تربيت نشى كولے اودسمع او بصرمالك وى ځكه چه دا د علم ذرائع دى او په تربيت كښے ددے ضرورت پيښيږى چه د چا تربيت كولے شى دهغه د خبرو اوريدو ضرورت وى د هغه دحالاتو د نګرانئ ضرورت وى دغه شان بعضے وخت په تربيت كښے د خبرو ضرورت پيښيږى د خودلو او ورازده كولو ضرورت پيښيږى چه دا كوه اودا مه كوه او ددے نه بچ اوسه اوس ښكاره ده چه په چا كښے دا صفات وى هغه به ژوندے وى نو هم د دے ..رب.. د لفظ نه د الله تعالى ټولو صفات ذاتيه ته اشاره كيږى اوچه څوك د صفاتو مالك وى د هغه به ذات هم وى نو ددے نه ذات هم معلوم شو.

خلاصه دا شوه چه د ..رب.. او ..خلق.. په صفت سره دالله تعالى صفات ذاتيه او صفات فعليه ته اشاره كيږى نو په دے دواړو لفظونو سره ذات، صفات، او توحيد ته اشاره اوشوه.

دغه شان وړاندے ﴿عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ راغلى دى د ..علم.. په لفظ سره دالله تعالى صفات ذاتيه ته اشاره كيدے شى نو مونږ وئيلى شو چه په ..خلق.. او ..علم.. سره دالله تعالى ذات او صفات كمال ته اشاره شوے ده ځكه چه ..خلق.. د صفات افعال ځنے دے او ..علم.. دصفات ذات ځنے دے.

دويم قرآني مضمون احكام دی. دے ته اشاره په ﴿ اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ ﴾ او په ﴿ اِقْرَاْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ ﴾ سره شوے ده. ځکه چه ﴿اِقْرَاْ﴾ د امر صيغه ده. ددے نه معلومه شوه چه دا کلام به په احکامو باندے مشتمل وی.

او دريم قرآني مضمون اخبار بالغيب طرف ته اشاره په ﴿عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ سره اوشوه. ځکه چه انسان د کوم څيز نه جاهل او ناواقف وو الله تعالى د هغے تعليم ورکړلو.

دټولو نه وړاندې کوم آيتونه نازل شوی دی؟ په دے مسئله کښے اختلاف دے چه دټولو نه وړاندے کوم آياتونه نازل شوی دی.

① **دجمهورو قول** دا دے چه د سورة علق ابتدائی پنځه آياتونه د ټولو نه وړاندے نازل شوی دی. لکه چه په حديث باب کښے مذکور دی. امام نووی رحمه الله فرمائی. «وهذا هو الصواب الذي عليه الجماهير من السلف والخلف»(١)

② دويم قول دا دے چه د ټولو نه وړاندے د سورت مدثر نزول شوے دے دا د حضرت جابر رضی الله عنه او دهغوی د شاګرد حضرت ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف رحمه الله رائے ده.(٢)

د قول اول د ترجيح وجوهات: خوقول اول د قول ثانی نه ارجح دے ځکه چه :

① د ﴿اِقْرَاْ﴾ ابتدائی آياتونو په نزول کښے قصه راغلے ده. چه فرشتے اووئيل ﴿اِقْرَاْ﴾ نونبی ﷺ ورته اوفرمائيل «ما أنا بقارئ» که د سورة مدثر د آياتونو نزول شوے وو. نونبی ﷺ به «ما أنا بقارئ» ولے وئيل. بلکه هغوی به سمدستی آياتونه شروع کړی وو؟(٣)

② دويمه وجه دا ده. چه سورة ﴿اِقْرَاْ﴾ کښے د قرات حکم دے. او په سورة مدثر کښے د انذار. او د انذار درجه د قرات نه پس ده. اول به قرات باندے قدرت پيدا شوے وی. اوبيا به انذار وی.

③ دريمه وجه دا ده. چه حضرت جابر رضی الله عنه چه څه فرمائی. دا دهغوی خپله رائے او ګمان دے.(٤) اوحضرت عائشه رضی الله عنها د نبی ﷺ نه نقل کوی. چه حضرت جبريل عليه السلام راغلو. او زما نه ئے د قرات مطالبه اوکړله. او ماته ئے د قرات حکم راکړلو. ما ورته اووئيل چه «ما أنا بقارئ»

---

(١) شرح نووی علی صحيح مسلم (٨٩/١) کتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ_

(٢) عن يحيى بن أبي كثير سألت أبا سلمة بن عبدالرحمن عن أول ما نزل من القرآن. قال يا أيها المدثر. قلت: يقولون ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِيْ خَلَقَ﴾ فقال ابوسلمة. سألت جابر بن عبدالله رضی الله عنه عن ذلک. وقلت له مثل الذي قلت. فقال جابر رضی الله عنه لا أحدثک إلا ما حدثنا رسول الله ﷺ قال: جاورت بحراء فلما قضيت جواري. هبطت فنوديت .. فأتيت خديجة فقلت: دثروني وصبوا على ماءً بارداً قال فدثروني وصبوا على ماء بارداً قال فنزلت ﴿يٰاَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَاَنْذِرْ وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ﴾ صحيح بخاری کتاب التفسير. سورة مدثر)-

(٣) زادالمعاد (١٦٩/١) فصل في مبعثه وأول ما نزل عليه)_

(٤) پورتنئ حواله)_

درے خله دا خبره راپېښه شوه.او بيا حضرت جبريل ﷺ درے خله زور راکړلو وے وئيل.چه ﴿اِقۡرَاۡ بِاسۡمِ رَبِّكَ الَّذِیۡ خَلَقَ ۚ...الخ﴾(۱)

④ څلورمه وجه دا ده.چه د حضرت جابر رضی الله عنه په قصه کښې دا الفاظ راغلی دی.چه ((فرفعت رأسی فإذا الملك الذی جاءنی بحراء جالس علی کرسی بین السماء والأرض))(۲) د دے نه معلومه شوه.چه د مدثر د نزول نه وړاندے د نبی ﷺ د جبريل ﷺ سره ملاقات شوے وو.(۳)

په دواړو رواياتو کښې تطبيق بعضے حضراتو دا دواړه اقوال جمع کړی دی.چه د هغے حاصل دا ده.چه ① ((أول ما نزل علی الإطلاق)) د ﴿اِقۡرَاۡ﴾ ابتدائی آياتونه دی.او ..مدثر.. ته د ((أول ما نزل کاملاً)) خصوصيت حاصل دے.(۴) دحضرت جابر رضی الله عنه په روايت کښے سورة مدثر ته ((أول ما نزل)) په دے اعتبار سره وئيلے شوے دے.

② دويمه توجيه دا ده.چه د فترت نه پس چه کله دوباره د وحی نزول شروع شو. نو د ټولو نه وړاندے سورة مدثر نازل شوے وو.په دے اعتبار سره دے ته اوليت حاصل دے.(۵)

③ دريمه توجيح دا ده.چه د ..انذار.. سره مقيد دټولو نه وړاندے سورة مدثر نازل شوے دے.(۶) ④ څلورمه توجيح دا ده.چه د ﴿اِقۡرَاۡ﴾ د آياتونو د نزول دپاره څه سبب نه وو.او د سبب پيښيدو نه پس د ټولو نه وړاندے سورة مدثر نازل شو.په دے وجه دے ته ((أول ما نزل)) وئيلے شوے دے.(۷)

بيا دا ټول څلور صورتونه جمع کړے شوی دی.① د اول ما نزل په مصداق کښے يو قول دا دے.چه ((بسم الرحمن الرحين)) د ټولو نه وړاندے نازل شوے دے.(۸)

خودا صحيح نه ده.ځکه چه دحضرت ابن عباس رضی الله عنه نه مروی دی.چه ((کان النبی ﷺ لايعرف فصل السورة حتی تنزل عليه بسم الرحمن الرحيم))(۹) د دے نه معلومه شوه .چه د ..بسم الله.. نزول روستو شوے دے.

---

(۱) شرح کرمانی (۱۶۹/۱۸) کتاب التفسير.تفسير سورة المدثر)_

(۲) صحيح بخاری کتاب التفسير.تفسير سورة المدثر)_

(۳) زادالمعاد (۸۵/۱)_

(۴) الإتقان فی علوم القرآن (۳۲/۱) النوع السابع:معرفة أول ما نزل)_

(۵) فتح الباری (۶۷۸/۸) کتاب التفسير.تفسير سورة المدثر((باب : ربک فکبر))_

(۶) پورتنۍ حواله)_

(۷) پورتنۍ حواله)_

(۸) الإتقان (۳۳/۱ النوع السابع: معرفة أول ما نزل)_

(۹) سنن ابی داود کتاب الصلاة باب من جهر بها (أی بالبسملة) رقم ۷۸۸)_

علامه زمخشري رحمه الله نقل کړې دی.چه د اکثرو مفسرینو رحمهم الله په نیز سورة فاتحه اول ما نزل ده.(۱)

خو دا هم تیك نه ده.څکه چه اکثر څه چه کثیر هم قائل نه دی.څکه چه ددے قائل صرف ابومیسره عمروبن شرحبیل دے.د دوی مرسل روایت امام بیهقی په دلائل النبوة کښے ذکر کړے دے.په هغې کښے دی.«فلما خلا ناداه یا محمد! قل بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ ۝ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ ۝ حتی بلغ: وَلَا الضَّآلِّيْنَ ۝ (۲)

خوامام بیهقی رحمه الله فرمائی.چه «فهذا منقطع» (۳)بله دا چه دا د صحیح روایت معارض دے.(۴) نوځکه دے ته څه اعتبار نشته.

د عطاء خراسانی نه منقول دی.چه دسورة مدثرنه وړاندے ﴿يٰٓاَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ ۝﴾ نازل شوے دے.(۵) خوحافظ رحمه الله فرمائی.چه عطاء ضعیف دے.(۶)

په ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ به څنګه عمل کولې شی؟ د سورة علق په اولنی آیت کښے ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِيْ خَلَقَ ۝﴾ راغلے دے.اوپه دے کښے حکم ورکړے شوے دے.چه دالله تعالی نوم واخله او لوله.بیا د کوم نوم نه به شروع کوی.په دے کښے ددے څه بیان نشته.

علامه ابوالقاسم سهیلی رحمه الله فرمائی.چه روستو ددے بیان په آیت کریمه ﴿بِسْمِ اللهِ مَجْرٖىهَا وَمُرْسٰىهَا﴾ (۷)کښے راغلے دے.ددے نه پس بیا بل آیت ﴿اِنَّهٗ مِنْ سُلَيْمٰنَ وَاِنَّهٗ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ ۝﴾ (۸)نازل شو.او بیا ددے نه پس مستقل حضرت جبریل علیه السلام د هر سورت په اول کښے بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ وئیلو.(۹) والله اعلم.

بسم الله د قرآن جزء دی که نه؟ : **دعالمانو مذاهب**: بسم الله د قرآن جزء دے که نه؟ په دے کښے دعالمانو رحمهم الله درے مذاهب دی

---

(۱) تفسیر کشاف (۷۷۵/٤) تفسیر سورة العلق)_

(۲) دلائل النبوة للبیهقی (۱۵۸/۲) باب أول سورة نزل من القرآن)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) فتح الباری (۷۱۹/۸) کتاب الفسیر.تفسیر سورة العلق)_

(۵) فتح الباری(۶۷۸/۸) کتاب الفسیر.تفسیر سورة المدثر.باب وربک فکبر)_

(۶) پورتنئ حواله)_

(۷) هود :٤١)

(۸) النمل :۳۰)_

(۹) الروض الأنف للسهیلی(۱۵٤/۱)_

① دامام مالك او بعضے احنافو رحمهم الله قول دا دے چه په سورة نمل كښے چه كومه بسم الله راغلے ده ﴿إِنَّهُ مِن سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ﴾ (۱) دا خو په اتفاق سره د قرآن جزء دے او په بل ځائے كښے جزء نه دے دامام احمد رحمه الله بعضے ملګرو دا د امام احمد رحمه الله مذهب ګرځولے دے او يا ئے د هغوى نه د روايت په طور نقل كړے دے. (۲)

② دامام شافعى رحمه الله اود هغه د موافقينو رحمهم الله قول د دے مخالف دے چه بسم الله د هر سورة يا آيت تامه دے او يا بعضے آيت دے.

③ دريم قول چه بسم الله د قرآن جزء دے خو د يو سورت جزء نه دے. دقرآن د جزئيت په حيثيت سره دا وئيلى شى. (۳) نبى كريم ﷺ دا لوستے ده. دحضرت انس رضي الله عنه نه روايت دے فرمائى چه «بينا رسول الله ﷺ ذات يوم بين أظهرنا إذا غفى إغفاءة ثم رفع رأسه متبسماً فقلنا ما أضحكك يا رسول الله؟ قال أنزلت على انفاً سورة فقرأ ﴿إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ۝ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ ۝ إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ﴾»

دا د عبدالله بن مبارك، داود ظاهرى، اود دوى د متبعينو رحمهم الله قول دے. دامام احمد رحمه الله نه هم دا منصوص دى. په احنافو رحمهم الله كښے يو جماعت ددے قائلين دى. (۴) علامه زيلعى رحمه الله فرمائى. «وذكر ابوبكر الرازى رحمه الله أنه مقتضى مذهب أبى حنيفة رحمه الله وهذا قول المحققين من أهل العلم فإن فى هذا القول الجمع بين الأدلة وكتابتها سطراً مفصلاً عن السورة يويد ذلك» (۵)

تسميه د سورة فاتحه جزء دې كه نه؟ بيا په دے كښے اختلاف دے چه بسم الله د سورة فاتحه جزء دے كه نه؟

① دامام شافعى رحمه الله په نيز خو تسميه ددے جزء دے او دامام مالك، امام ابوحنيفه رحمهما الله اود راجح قول مطابق د امام احمد رحمه الله په نيز ددے جزء نه دے.

② دامام احمد رحمه الله نه يو روايت كوم چه مرجوح دے. دا منقول دے چه دا د سورة فاتحه جزء دے دبل سورة نه دے. (۶)

په مانځه كښې د تسميه دقرأت حكم: په مانځه كښے ددے د قرات څه حكم دے. په دے كښے هم درے اقوال دى.

① يوقول دا دے چه واجب ده. لكه څنګه چه د سورة فاتحه لوستل واجب دى. دا د امام شافعى رحمه الله مسلك دے. اودامام احمد رحمه الله يوروايت اومحدثينو رحمهم الله ديوے ډلے قول دے.

---

(۱) النمل: ۳۰)_

(۲) نصب الرأية (۳۲۷/۱) أقوال العلماء فى البسملة)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) نصب الرأية (۳۲۷/۱)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶) نصب الرأية (۳۲۷/۱، ۳۲۸)_

② دويم قول دا دے چه په مانځه کښے تسميه مکروه ده. که جهراً وی او که سراً دا قول د امام مالك رحمه الله نه منقول دے.

③ دريم قول دا دے چه دا جائز ده بلکه صرف جائز نه بلکه مستحب ده دا امام ابوحنيفه رحمه الله مذهب دے او د امام احمد رحمه الله او اکثرو محدثينو مشهور قول دے (۱)

په تسميه کښې جهر مسنون دې که نه؟ د تسميه د قرات په صورت کښے جهر مسنون دے که سراً په دے کښے هم درے اقوال دی.

① د امام شافعی رحمه الله او دهغوی د موافقينو رحمهم الله مذهب دا دے چه جهر مسنون دے.

② دامام ابوحنيفه رحمه الله جمهورو فقهاؤ او د امام شافعی رحمه الله د بعضے ملګرو په نيز جهر مسنون نه دے.

③ داسحاق بن راهويه او ابن حزم رحمهما الله په نيز جهراً او سراً دواړه برابر دی چه کوم غواړے اختيار دے کړی. (۲)

دا ټول تفصيلات د «الشئ بالشئ يذکر» په تقاضا سره دلته ذکر کړے شول. اصل خبره دا روانه وه. چه د بدءالوحی د مبحوث عنه حديث کښے د سورة علق ابتدائی آياتونه نازل شوی دی. دهغے سره تسميه موجود نه وه. ددے نه معلومه شوه. چه تسميه د سورة جزء نه دے. خکه چه په دے کښے د ، ،اسم رب، ، نه د لوستلو حکم دے. خو ددے بيان روستو نازل شوے دے. ،بسم الله، د سورة فاتحه يا نورو سورتونو جزء دے که نه؟ په هر صورت کښے دلائل کوم دی. د مسئلے اختلاف خو بيان شوے دے. اوس ئے دلائل واورئ.

دلائل قائلين عدم جزئيت تسميه: کوم حضرات چه دا وائی. چه تسميه نه د سورة فاتحه جزء دے او نه د بل سورة، د هغوی دلائل لاندينی دی.

۱) **اولنی دليل:** دحضرت انس بن مالك رضی الله عنه حديث دے «أن النبی صلی الله عليه وسلم وأبا بكر وعمر، كانوا يفتتحون الصلاة بالحمد لله رب العلمين» (۳)

هم دا حديث امام مسلم رحمه الله هم په خپل صحيح کښے تخريج کړے دے. د هغے الفاظ دا دی. «صليت خلف النبی صلی الله عليه وسلم و ابی بكر، وعمر وعثمان، فكانوا يستفتحون الصلاة بالحمد لله رب العلمين، لا يذكرون ﴿بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ﴾ فی أول قراءة ولا فی آخرها» (۴)

هم د حضرت انس رضی الله عنه نه په مسلم کښے يو روايت دے. «صليت مع رسول الله صلی الله عليه وسلم وأبی بكر، وعمر، وعثمان رضی الله عنهم فلم أسمع أحداً منهم يقرأ ﴿بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ﴾» (۵)

---

(۱) نصب الرأية (۳۲۸/۱)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) صحيح بخاری (۱۰۳/۱) كتاب الأذان باب ما يقرأ بعد التكبير)_

(۴) صحيح مسلم (۱۷۲/۱) كتاب الصلاة باب حجة من قال لا يجهر بالبسملة)_

(۵) پورتنئ حواله)_

په يو سند كنبے دا الفاظ راغلي دى ((فلم أسمع أحداً منهم يجهر بسم الله الرحمن الرحيم))(١)

د مسند احمد په يو روايت كنبے د ((وكانوا لايجهرون ببسم الرحمن الرحيم)) الفاظ منقول دى.(٢)

طبراني په معجم كبير او اوسط كنبے دا الفاظ نقل كرى دى.((أن رسول الله ﷺ كان يسر ببسم الرحمن الرحيم وابوبكر وعمر رضي الله عنهما قال الهيثمي رجاله موثوقون))(٣)

د مسند احمد په يو سند كنبے دى.د((أن النبي ﷺ وابابكر وعمر وعثمان رضي الله عنهم كانوا يستفتحون القرآن بالحمد لله رب العالمين)) الفاظ دى.(٤)

په دے حديث كنبے قابل توجه خبره دا ده.چه په دے كنبے ((يستفتحون القرآن)) دى.حالانكه په صحيح رواياتو كنبے د ((القراءة)) لفظ دے.حافظ بغدادى رحمه الله ددے آخرى سند تصحيح كوى.اوفرمائى.چه دلته لفظ محكم دے.اوباقى الفاظ متشابه دى.هغوى فرمائى.چه د قتاده رحمه الله حفاظو شاگردانو به هم دا نقل كولو.او دحضرت انس رضي الله عنه نه نقل كونكو. د حضرت قتاده رحمه الله ملگرو به هم دا نقل كولو. (٥)

اوهغوى د ((يستفتحون القرآن بالحمد لله)) معنى دا بيانوى.چه قرات به د سورة الحمد نه شروع كيږى.اوس د سورة الحمد نه د شروع كولو دپاره دا ضرورى نه ده .چه د ,,الحمد،، نه شروع اوشى.بلكه چه د كوم ځائے نه د سورة شروع كيږى.دهغه ځائے نه به قرات شروع كيږى. يعنى د شوافعو رحمهم الله په نيزد سورة ابتداء د تسميه نه ده.نو د تسميه نه به شروع كيږى.
خو علامه زيلعى رحمه الله فرمائى.چه د دے حديث باقى الفاظ چه كوم نقل كولى شى.هغه د دغه لفظ منافي نه دى.كوم چه ته محكم گرځوے.نو د ترجيح د طريقے اختيارولو څه ضرورت نشته.(٦)
په اصل كنبے حضرت انس بن مالك رضي الله عنه چه د كوم څيز نفى كوى.نو هغه جهر دے.يعنى د نفس قرات هغه نفى څنگه كولے شى.حالانكه هغوى په خپله فرمائى. حالانكه هغوى په خپله نقل كوى.((لم أسمع أحداً منهم يقرأ ببسم الرحمن الرحيم)) او په بعضے رواياتو كنبے د((فلم أسمع أحداً

---

(١) سنن نسائي (١٤٤/١) كتاب الإفتتاح باب ترک الجهر ببسم الرحمن الرحيم)_

(٢) مسند احمد (١٧٩/٣)_

(٣) مجمع الزوائد(١٠٨/٢) كتاب الصلاة باب فى بسم الرحمن الرحيم)_

(٤) مسند احمد(١٦٨/٣)_
(٥) نصب الراية (٣٣٠/١)_
(٦) نصب الراية(٣٢٠/١)_

منهم يجهر ببسم الرحمن الرحيم)) الفاظ دى په بعضو كښې ((وكانوا لا يجهرون ببسم الرحمن الرحيم)) الفاظ دى اوپه بعضو كښې صراحة د ...يسر.. لفظ راغلے دے.(١)

ددے نه ښكاره شوه چه په دے ټولو الفاظو كښې دحضرت انس رضي الله عنه نه كومه نفى نقل كولے شى اوحضرت انس رضي الله عنه چه د كوم څيز نفى كوى هغه جهر دے هم دجهر نه هغوى نفى كولے شى په مستقل قرات كښې خو نفى او اثبات كيدے نشى.مگر دا چه د تكبير تحريمه نه پس د قرات نه وړاندے سكوت نه وى.حالانكه دحضرت ابوهريره رضي الله عنه په روايت كښې تصريح ده.چه نبى كريم صلى الله عليه وسلم به د تكبير نه پس سكوت كولو.حضرت ابوهريره رضي الله عنه تپوس كوى ((بأبى أنت وأمى يارسول الله إسكاتك بين التكبير وبين القراءة ما تقول؟ قال: أقول...))(٢)

خطيب بغدادى رحمه الله چه دا څه فرمائى.چه ددے نه ابتداء بالسورة ده حافظ زيلعى رحمه الله دا رد كړے ده.هغوى فرمائى.چه دا خويو بديهى څيز دے.ښكاره خبره ده چه د قرات ابتداء د سورة فاتحه نه كيږى.نو ددے د ذكر كولو څه ضرورت دے.دا خو داسے ده.لكه چه داسے اووئيلى شى.چه د صبا مونځ دوه ركعته دى.اودماسپخين څلور.اودا چه د ركوع مقام د سجدے نه وړاندے دے.اوتشهد دجلوس نه پس ده. دا ټولے خبرے دومره بديهى دى.چه هرعام او خاص ئے پيژنى.د داسے څيزونو د نقل كولو څه فائده نشته.(٣)

اوكه ابتداء بالسورة مراد وه.نوداسے به وئيلى شو.((كانوا يفتحون القراءة بأم القرآن)) يا ،،بفاتحة الكتاب،، يا بسورة الحمد،، څكه چه دا ټول ددے سورة نومونه دى.((الحمدلله رب العالمين)) د دے سورت نوم نه دے.دا نوم نه خو د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه منقول دے.اونه دصحابو رضي الله عنهم او نه د تابعينو نه.اونه د يو داسے كس نه چه دهغه خبره قابل احتجاج وى.(٤)

حافظ ابن حجر رحمه الله په دے باندے اعتراض كړے دے.اوفرمائى.چه ((الحمدلله رب العالمين)) د سورت فاتحه په نومونو كښې يو نوم دے.هغوى ددے خبرے په دليل كښې دحضرت ابوسعيد بن المعلى رضي الله عنه روايت پيش كوى.هغوى فرمائى.((كنت أصلى فى المسجد فدعانى رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم أجبه، فقلت يا رسول الله إنى كنت أصلى، فقال صلى الله عليه وسلم ألم يقل الله ﴿اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ﴾ ثم قال لى: لأعلمك سورة هى أعظم السور فى القرآن قبل أن تخرج من المسجد، ثم أخذ بيدى، فلما أراد أن يخرج قلت له: ألم تقل: لأعلمنك سورة هى أعظم سورة فى القرآن؟ قال: ﴿الحمدلله رب العالمين﴾ هى السبع المثانى والقرآن العظيم الذى أوتيته))(٥)

---

(١) دا ټولو احاديث سره دتخريج نه وړاندے ذكر شوے دى۔

(٢) صحيح بخارى (١٠٣/١) كتاب الأذان باب ما يقرأ بعدالتكبير.صحيح مسلم (٢١٩/١) كتاب المساجد باب ما يقال بين تكبيرة الإحرام والقراءة)

(٣) نصب الراية (٣٣١/١)۔

(٤) پورتنئ حواله۔

(٥) صحيح بخارى كتاب التفسير باب ماجآء فى فاتحة الكتاب رقم. ٤٤٧٤)۔

حافظ رحمه الله فرمائی چه په دے حدیث پاك کښے سورة فاتحه ته ((الحمدلله رب العالمین)) وئیلے شوے دے اوپه دے سره دحضرت انس رضی الله عنه په حدیث کښے چه کوم الفاظ وارد شوی دی چه ((یفتحون الصلاة بالحمدلله رب العالمین)) دی په دے کښے د . . سورة . . کوم تاویل شوے دے دهغے تائید کیږی (۱)

خو دحافظ رحمه الله په دے حدیث باندے استدلال ضعیف دے خکه چه په دے کښے دا احتمال شته چه ((الحمدلله رب العلمین)) تر د سورت د آخره پورے وی یعنی دا د ((من باب تسمیة السورة بالحمدلله رب العلمین)) خنې دے بلکه ((من باب قراءة أول الآیة والإشارة إلی باقیها)) خنې دے خکه نے ددے سره اوفرمائیل چه ((هی السبع المثانی)) والله اعلم.

امام دارقطنی رحمه الله په خپل سنن کښے د حضرت انس رضی الله عنه نه یو روایت نقل کړے دے په هغے کښے د ((استفتح بأم القرآن)) تصریح ده (۲) ددے نه ددے خبرے تائید کیږی چه دحضرت انس رضی الله عنه باقی روایات چه په هغے کښے د قرات ابتداء د ((الحمد لله رب العالمین)) نه راغلے ده نو په هغے کښے هم دا سورة مراد دے آیت ترے نه دے مراد.

خو حافظ زیلعی رحمه الله فرمائی چه دا روایت بالمعنی دے اوپه اصل کښے الفاظ هم هغه دی کوم چه مونږ مخکښے دامام مسلم په حواله سره ذکر کړی دی ((فکانوا یستفتحون بالحمدلله رب العالمین)) لایذکرون بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ، فی أول قراءة ولا فی آخرها)) (۳)

دویم دلیل چه تسمیه جزء نه منی نو دهغوی دویم دلیل دحضرت ابوسعید بن المعلی رضی الله عنه هغه حدیث دے کوم چه مونږ مخکښے ذکر کړے دے په هغے کښے هغوی د اعظم سورت نشاندهی کړے ده اوفرمائی چه ((الحمدلله رب العالمین)) او بیا فرمائی چه ((هوالسبع المثانی)) که بسم الله جزء دے نو د سبع په خائے به ثمانی وئیل پکار وو خکه چه په سورت فاتحه کښے د بسم الله نه بغیر اووه آیاتونه دی. (۴)

دریم دلیل دحضرت ابوهریره رضی الله عنه نه مروی دی دوی فرمائی ((سمعت رسول الله ﷺ یقول: قال الله تعالی: قسمت الصلاة بینی وبین عبدی نصفین، ولعبدی ما سأل فإذا قال العبد، الحمد لله رب العالمین، قال الله تعالی: حمدنی عبدی، وإذا قال: الرحمن الرحیم، قال الله تعالی: أثنی علی عبدی، فإذا قال

---

(۱) فتح الباری (۱۵۸/۸) کتاب التفسیر. تفسیرسورة الفاتحة باب ما جآء فی فاتحة الکتاب)_

(۲) د هغے الفاظ دا دی ((کنا نصلی خلف رسول الله ﷺ وأبی بکر وعمروعثمان رضی الله عنهم فکانوا یستفتحون بأم القرآن فیما یجهر فیه)_

(۳) نصب الرأیة (۳۳۱/۱)_

(۴) نصب الرأیة (۳۳٤/۱)_

مالك يوم الدين، قال الله تعالى، مجدني عبدي، وقال مرة فوض إلى عبدي، فإذا قال إياك نعبد وإياك نستعين، قال الله تعالى: هذا بيني وبين عبدي، ولعبدي ما سأل، فإذا قال إهدنا الصراط المستقيم صراط الذين انعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين، قال الله تعالى: هذا لعبدي ولعبدي ما سأل..» (۱)

په دې حديث کښې الله تعالى فرمائي چه ما سورة فاتحه په خپل مينځ اود خپل بنده په مينځ کښې نيم په نيمه تقسيم کړې ده.کله چه بنده وائي «الحمد لله رب العالمين» نو الله تعالى فرمائي «حمدني عبدي» معلومه شوه.چه بسم الله د سورة فاتحه جزء نه دې.ګنې په دې حديث کښې چه د تقسيم کوم تقرير شوې دې.هغه به څنګه صحيح وی که بسم الله جزء وې.نو په دې صورت کښې داسې وئيل پکار وو.«فإذا قال العبد، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ»

حافظ ابن عبدالبر رحمه الله فرمائي.چه دا حديث په دې کښې صريح دې.چه بسم الله د سورة فاتحه جزء نه دې.چه د څه تاويل ګنجائش په کښې نشته.په دې باب کښې ددې نه اوچت ثبوت نشته.(۲)

په دې دليل باندې اعتراض او دهغې جواب خو په دې حديث باندې دا اعتراض شوې دې چه ددې حديث مدار په علاء بن عبدالرحمن باندې دې.او عالمانو په ده باندې کلام کړې دې

يحيى بن معين رحمه الله فرمائي.«مضطرب الحديث ليس حديثه بحجة» (۳)

ددې جواب دا دې.چه امام احمد.امام نسائي اوامام ترمذي رحمهم الله وغيره ددوی توثيق کړې دې.امام احمد رحمه الله فرمائي.«ثقة لم أسمع أحداً ذكره بالسوء» (۴)

امام نسائي رحمه الله فرمائي.«ليس به بأس» (۵)

امام ترمذي رحمه الله فرمائي.«هو ثقة عند أهل الحديث» (۶)

بيا عثمان بن سعيد رحمه الله دخپل استاذ يحيى بن معين رحمه الله نه د دوی په باره کښې نقل کړې دی.چه هغوی فرمائيل «ليس به بأس» عثمان رحمه الله فرمائي.ماتپوس اوکړلو.چه «هو أحب إليك أو سعيد المقبري؟» نو هغوی اوفرمائيل.«سعيد اوثق والعلاء ضعيف» (۷)

---

(۱) صحيح مسلم(۱۴۹/۱، ۱۷۰) كتاب الصلاة باب وجوب قراءة الفاتحه في كل ركعة)_

(۲) التمهيد لمافي الموطاء من المعاني والأسانيد(۲۱۵/۲۰) حديث ثان للعلاء بن عبدالرحمن)-

(۳) تهذيب الكمال (۵۲۲/۲۲) وميزان الإعتدال (۱۰۲/۳)_

(۴) تهذيب الكمال (۵۲۲/۲۲) وميزان الإعتدال(۱۰۲/۳)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶) تهذيب الكمال (۱۸۷/۸)_

(۷) ميزان الإعتدال(۱۰۲/۳) وتهذيب الكمال (۱۸۷/۸)_

دلته چه علاء ضعيف گرځولے شوے دے نو ددے نه مطلقا ضعف مراد نه دے بلکه تضعيف نسبتى مراد دے يعنى د سعيد په مقابله او دهغه په نسبت کښے ضعيف دے (۱)کنى چه اول نے «ليس به بأس» اووئيل او په آخر کښے نے ضعيف اوگرځول په دے کښے به تعارض راشى ددے حديث په سند باندے دويم اعتراض دا شوے دے چه علاء رحمه الله مضطرب الحديث دے هم دا وجه ده چه هغوى کله خو دا حديث د خپل پلار نه نقل کوى او کله د ابوالسائب نه اوکله د دواړو نه

خو ددے اعتراض جواب دا دے چه په اصل کښے هغوى دا حديث د دواړو نه اوريدلے دے خکه کله يو ذکر کړى اوکله دواړه ذکرکړى (۲) امام مسلم رحمه الله دا درے واړه صورتونه ذکر کړى دى (۳) نو دا اضطراب قادح نه دے

يو اشکال او دهغې حل دلته يو اشکال دا دے چه هم ددے حديث په بعضے طرقو کښے د ..بسم الله.. ذکر هم شته د دارقطنى په روايت کښے دى «إنى قسمت الصلاة بينى وبين عبدى نصفين فنصفها له، يقول عبدى: إذا افتتح الصلاة بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ، فيذكرنى عبدى، ثم يقول: الحمد لله رب العالمين» (۴)

ددے جواب دا دے چه په دے سند کښے عبدالله بن زياد بن سمعان دے امام دارقطنى رحمه الله په خپله ددے روايت نقل کولو نه پس دده په باره کښے ليکى. «متروك الحديث» او وړاندے وائى چه د دے حديث د علاء بن عبدالرحمن نه نقل کونکو کښے امام مالك، ابن جريج، روح بن القاسم، سفيان بن عيينه ابن عجلان او حسن بن حر رحمهم الله غوندے ثقات دى په دوى کښے هيڅ چا د بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ اضافه نه ده کړے «واتفاقهم على خلاف ما رواه ابن سمعان أولى بالصواب» (۵)

دا ابن سمعان په اتفاق د محدثينو رحمهم الله سره ناقابل احتجاج دے د فن امامانو دده تکذيب کړے دے مالك رحمه الله فرمائى «كان كذابا» امام يحيى بن معين رحمه الله فرمائى «كان كذابا»

---

(۱) تهذيب التهذيب (۱۸۷/۸)_

(۲) الكامل لابن عدى (۲۱۸/۵) رمق الترجمة (۱۳۷۲/۴۰۴)_

(۳) صحيح مسلم (۱۷۰/۱) كتاب الصلاة باب وجوب قراة الفاتحة فى كل ركعة)_

(۴) سنن دارقطنى (۳۱۲/۱) كتاب الصلاة باب وجوب قراءة بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ فى الصلاة والجهربها وإختلاف الروايات فى ذلك رقم ۴۵)_

(۵) پورتنۍ حواله (حافظ زيلعى رحمه الله فرمائى چه وذكره (اى دارقطنى) فى علله. وأطال فيه الكلام. و ملخصه أنه رواه عن العلاء جماعة أثبات يزيدون على العشرة ولم يذكر أحد منهم فيه البسملة وزادها ابن سمعان نصب الراية (۳۴۰/۱)_

ابن حبان رحمه الله فرمائی.«كان يروی عمن لم يره ويحدث بما لم يسمع» امام ابوداؤد رحمه الله فرمائی. «متروك الحديث، كان من الكذابين»[1]

څلورم دليل امام مسلم تعليقاً په خپل صحيح كښے د حضرت ابوهريره رضي الله عنه حديث نقل كړے دے دوی فرمائی.«كان رسول الله ﷺ إذا نهض من الركعة الثانية استفتح القراءة بالحمدلله رب العالمين ولم يسكت»[2]

داحديث امام طحاوی رحمه الله په ,,شرح معانی الآثار،،[3]كښے امام حاكم په مستدرك كښے[4]او امام بيهقی رحمه الله په خپل سنن كبرى كښے[5]موصولاً په صحيح سند سره نقل كړے دے.امام حاكم دا صحيح على شرط الشيخين ګرځولے دے . اوحافظ ذهبی رحمه الله دهغه تصديق كړے دے.[6]

امام طحاوی رحمه الله فرمائی.دا حديث دد ے خبرے دليل دے.چه دا آيت د سورة فاتحه جزء نه دے.كه دسورة فاتحه جزء وے.نو د سورة فاتحه په شان به ئے دد ے قراءت هم كولو.[7]

پنځم دليل: حضرت عائشه رضي الله عنها فرمائی.«كان رسول الله ﷺ يستفتح الصلاة بالتكبير والقراءة بالحمدلله رب العالمين، وكان إذا ركع لم يشخص رأسه ولم يصوبه... وكان يختم الصلاة بالتسليم»[8]

حافظ ابن حجر رحمه الله په التلخيص الخبير كښے دحافظ ابن عبدالبر رحمه الله په حوالے سره ليكلی دی.چه هغوی فرمائی.دا حديث مرسل دے.ځكه چه ابوالجوزاء رحمه الله دا حديث د حضرت عائشے رضي الله عنها نه دے اوريدلے.[9]

حافظ زيلعی رحمه الله فرمائی.چه امام مسلم دا حديث په خپل كتاب كښے راوړے دے دا زمونږ دپاره كافی ده.او د ابوالجوزاء نوم اوس بن عبدالله الربعی دے.دا ثقه راوی دے.د حضرت عائشے رضی الله نه د دوی د سماع انكار ممكن نه دے . اصحاب اصول سته په ده باندے احتجاج كړے دے.[10]

---

(۱) ددے ټولو اقوالو دپاره اوګورئ (نصب الراية(۱/۳٤۰)_

(۲) (۱/۱۳۸) كتاب الصلاة باب ما يقال بين تكبيرة الإحرام والقراءة)_

(۳) (۱/۱۳۸) كتاب الصلاة باب قراءة بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ. فی الصلاة)_

(۴) (۱/۲۱۵، ۲۱۶) كتاب الصلاة باب إذا نهض فی الثانية إستفتح بألحمد لله رب العالمين ولم يسكت)_

(۵) (۲/۱۹۶) كتاب الصلاة باب فی سكتتی الإمام)_

(۶) تلخيص المستدرك للذهبی المطبوع مع المستدرك (۱/۲۱۶)_

(۷) شرح معانی الآثار(۱٤۸)_

(۸) صحيح مسلم (۱/۱۹٤) كتاب الصلاة باب ما يجمع صفة الصلاة)_

(۹) التلخيص الخبير(۱/۲۱۷) كتاب الصلاة باب صفة الصلاة)_

(۱۰) نصب الراية(۱/۳۳٤)_

بيا د مصنف عبدالرزاق رحمه الله په روايت كښې د حضرت عائشې رضي الله عنها نه د دوى دسماع تصريح ده.((عن أبي الجوزاء قال: سمعت عائشة رضي الله عنها تقول: كان رسول الله ﷺ يفتتح صلاته بالتكبير ويختتمها بالتسليم))(١)نودا نشي وئيلې چه امام مسلم په خپل مسلك باندې اعتماد كوى.او صرف معاصرت ئې د اتصال دپاره كافي گنړلے دے

په دے حديث باندے دويم اعتراض دا شوے دے.چه هم د حضرت عائشې رضي الله عنها نه د جهر روايت منقول دے.نوپه دواړو حديثونو كښې تعارض راغلو.

حافظ زيلعي رحمه الله فرمائي.چه دحضرت عائشې رضي الله عنها جهربالبسمله ثابت نه دے.اوكوم روايت چه مروى دے.په هغې كښې حكم بن عبدالله بن سعد دے . ((وهوكذاب دجال لا يحل الإحتجاج به))(٢)

شپږم دليل عن قيس بن عباية عن ابن عبدالله بن مغفل رضي الله عنه قال سمعني أبي وأنا في الصلاة،بسم الرحمن الرحيم،فقال أى بنى محدث،إياك والحدث،قال:ولم أر احداً من أصحاب رسول الله ﷺ كان أبغض إليه الحدث في الإسلام،يعني منه،قال:وقد صليت مع النبي ﷺ ومع أبي بكر ومع عمر ومع عثمان رضي الله عنهم،فلم أسمع أحداً منهم يقولها:فلا تقلها،إذا أنت صليت،فقل:الحمدلله رب العالمين))(٣)

امام ترمذي رحمه الله ددے حديث تحسين كړے دے.اوفرمائيلى ئے دى.د نبى كريم ﷺ اكثر اهل علم صحابو رضي الله عنهم په دے عمل باندے دے.چه په كښې خلفاء راشدين رضي الله عنهم او ډيرتابعين رحمهم الله هم دى.

امام نووى رحمه الله فرمائي.د حديث حافظانوابن خذيمه،ابن عبدالبر،اوخطيب رحمهم الله وغيره دا حديث ضعيف گرخولے دے.څكه چه په دے كښې ابن عبدالله بن مغفل مجهول دے.اوامام ترمذي رحمه الله چه دے ته حسن وئيلي دى.نودوى په دے باندے انكار كړے دے.(٤)

---

(١) مصنف عبدالرزاق (٧٢/٢) كتاب الصلاة باب من نسى تكبيرة الإستفتاح)_

(٢) نصب الرأية (٣٤٤/١) د حكم بن عبدالله پن سعد ايلى په باره كښې امام احمد رحمه الله فرمائى.((أحاديثه كله موضوعة)) ابوحاتم رحمه الله اوسعدى فرمائى.((كذاب)) د امام نسائى،دارقطنى اويوجماعت نه منقول دى.چه (متروك الحديث)) اوگورئ ميزان الاعتدال (٥٧٢/١) رقم الترجمة (٢١٨٠) د سعدى رحمه الله نه هم منقول دى.((الحكم بن عبدالله بن سعد الايلى جاهل كذاب وأمرالحكم أوضح من ذلك)) الكامل لابن عدى (٢٠٢/٢) رقم الترجمة (٣٨٩)_

(٣) سنن ترمذى أبواب الصلاة باب ماآء فى ترك الجهر ببسم الرحمن الرحيم رقم.٢٤٤) وسنن نسائى (١٤٤/١) كتاب الإفتتاح باب ترك الجهر ببسم الرحمن الرحيم.وسنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة والسنة فيهما باب إفتتاح القراءة رقم ٨١٥)_

(٤) نصب الرأية(٣٣٢/١)_

ددے جواب دا دے چه ابن عبدالله بن مغفل مجهول نه دے په مسند احمد (١)او معجم طبرانی(٢) کښے د دوی د نوم تصریح راغلے ده.دے یزید بن عبدالله بن مغفل دے.
امام بیهقی رحمه الله د دے حدیث ذکر کولونه پس دوه اعتراضونه کړی دی.یو داچه ددے حدیث په راویانو کښے یو .ابونعامه قیس بن عبایة متفرد دے.دویم دا چه د ابونعامه او ابن عبدالله بن مغفل نه امام بخاري رحمه الله اوامام مسلم رحمه الله څه تخریج نه دے کړے.اونه ئے په دوی باندے احتجاج کړے دے.(٣)
خوحقیقت دا دے چه دا دواړه اعتراضونه ټیك نه دی.
ځکه چه په دے حدیث کښے ابونعامه متفرد نه دے.بلکه طبرانی رحمه الله چه په خپل معجم کښے کوم روایات نقل کړی دی.په هغے کښے عبدالله بن بریده رحمه الله او ابوسفیان بن طریف بن شهاب رحمه الله د ابو نعامه متابعت کړے دے.(٤)
په دوی کښے عبدالله بن بریده رحمه الله خو ثقه دے.اوابوسفیان اګرچه متکلم فیه دے خو د ده هغه روایات معتبر دی.د کومو چه متابعات وی(٥)
اوترکومے پورے چه د دویم اعتراض تعلق دے.چه دصحیحینومصنفینو د دوی د څه روایت تخریج نه دے کړے.نوموږ دا نه منو.چه د حدیث دصحت دپاره د صحیحینوتخریج ضروری دے.(٦)
علی سبیل التسلیم موږ دا وایو.چه دا حدیث حسن دے.اوحسن حدیث قابل احتجاج وی.
بیا خاص کر چه دهغے شواهد او متابعات هم موجود وی.والله اعلم
اووم دلیل: حضرت ابوهریره رضی الله عنه دنبی صلی الله علیه وسلم نه نقل کوی.چه هغوی فرمائی.«إن سورة من القرآن ثلاثون آية شفعت لرجل حتى غفر له،وهی سورة تبارك الذی بیده الملك» رواه احمد(٧) وأصحاب السنن الأربعة(٨)والحاكم وقال:صحيح الإسناد وأقره الذهبي(٩)

---

(١) اوګورئ: (٤/٨٥)_
(٢) قاله الزیلعی فی نصب الرأیة (١/٣٣٢)_
(٣) نصب الرأیة (١/٣٣٣)_
(٤) پورتنئ حواله)_
(٥) پورتنئ حواله)_
(٦) پورتنئ حواله)_
(٧) مسند احمد (٢/٢٩٩، ٣٢١)_
(٨) سنن ابی داود کتاب الصلاة باب عدد الآی رقم الحدیث (١٤٠٠) وسنن ترمذی أبواب فضائل القرآن باب ماجاء فی فضل سورة الملک.رقم (٢٨٩١) وسنن ابن ماجة فی کتاب الأدب باب ثواب القرآن رقم ٣٧٨٦) وسنن کبری للنسائی کتاب التفسیر.وعمل الیوم واللیلة(کما فی تحفة الأشراف للمزی) رحمه الله ١٠/١٢٩)
(٩) مستدرک حاکم (١/٥٦٥) کتاب فضائل القران باب ذکر فضائل سور وآی متفرقة (٢/٤٩٧، ٤٩٨) کتاب التفسیر .تفسیر سورة الملک)_

حافظ ابن حجر رحمه الله په .. التخليص الخبير .. كښې ليكلى دى «وأعله البخاري في التاريخ الكبير بأن عباساً الجشمي لا يعرف سماعه من أبي هريرة»(١) يعنې امام بخارى رحمه الله دا حديث معلول ګرځولے دے. ځكه چه د عباس جشمي سماع د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه ثابته نه ده.(٢) خوحقيقت دا دے چه د عباس جشمي رحمه الله په باره كښې چا كلام نه دے كړے .(٣) ابن حبان رحمه الله دوى په ثقاتو كښې ذكر كړے دے.(٤)

بيا دامام بخارى رحمه الله دا اعلال د هغوى د مسلك مطابق خو ټيك دے. خو دامام مسلم رحمه الله په مسلك دا حديث متصل الاسناد دے. ځكه چه د دوى د حضرت عثمان رضي الله عنه نه سماع ثابته ده.(٥) نود حضرت ابوهريره رضي الله عنه معاصرت ثابت شو. او د امام مسلم رحمه الله په نيز معاصرت كافى دے. د لقاء ثبوت ضرورى نه دے.

اوكه دا اومنلے شى چه دلته انقطاع ده. نو بيا هم څه قباحت نشته. ځكه چه د دے يو شاهد په معجم طبرانى كښې په «ثابت عن انس رضي الله عنه» سند سره مروى دے.(٦) چه سند ئے صحيح دے.(٧)

اتم دليل: اتم دليل دحضرت عائشے رضي الله عنها مبحوث عنه حديث دے. كوم چه د نزول .. اقرء .. په سلسله كښې امام بخارى رحمه الله دلته اودغه شان په نورومقاماتو كښې تخريج كړے دے.(٨) د دے نه معلومه شوه. چه تسميه د سورت جزء نه دے.

تنبيه: تراوسه پورے چه دلته كوم دلائل ذكر شول. په دے كښې د آخرى دوو دلائلونه سوا باقى ټول دلائل دا خبره ثابتوى. چه تسميه د سورت فاتحه جزء نه دے. اوآخرى دوه دلائلو نه دا خبره په پوهه كښې راځى. چه تسميه دهيڅ سورت جزء نه دے.

---

(١) التلخيص الخبير (٢٣٤/١) رقم ٣٤٩) كتاب الصلاة باب صفة الصلاة)_

(٢) امام بخارى په تاريخ كبيرپه كوم ځائے كښې د دوى ذكر ليكلے دے. هلته د دے خبرے څه تصريح نشته. چه د دوى د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه سماع ثابته نه ده. بلكه دا ئے ذكر كړى دى. چه دوى د حضرت عثمان رضي الله عنه نه روايت كوى. او دحضرت ابوهريره رضي الله عنه په باره كښې مكمل سكوت دے. آيا دامام بخارى رحمه الله سكوت دعدم سماع ثبوت دے؟ اوګورئ تاريخ كبير (٤/٧) رقم الترجمة ٧_

(٣) نصب الراية (٣٣٥/١)_

(٤) كتاب الثقات (٣٥٩/٥)_

(٥) كما في التاريخ الكبير (٤/٧) رقم الترجمة ٧_

(٦) عن أنس قال: قال رسول الله ﷺ سورة من القرآن ما هي إلا ثلاثون آية. خاصمت عن صاحبها حتى أدخلته الجنة وهي سورة تبارك .. رواه الطبراني في الصغير والأوسط ورجاله رجال الصحيح. كذا في مجمع الزوائد للهيثمي رحمه الله) (١٢٧/٧) كتاب التفسير سورة تبارك .. اوګورئ حافظ ابن حجر رحمه الله په تلخيص الخبير (٢٣٤/١) كښې د ذكر شوى حديث د حواله دپاره د معجم كبير ذكر كړے دے. حالانكه د علامه هيثمى رحمه الله د تصريح مطابق دا په .. معجم صغير .. او معجم ولاوسط كښې ذكر شوے حديث دے.)_

(٧) التلخيص الخبير (٢٣٤/١)_

(٨) د دے حديث پوره تخريج مونږ په ابتداء كښې كړے دے._

د جزئیت د قائلینو دلائل کوم حضرات چه د تسمیه د جزئیت قائلین دی.هغوی په ډیرو دلائلو سره استدلال کوی.خواکثر د علت قادحه نه خالی نه دی بلکه دا حضرات زیات تر په هغه دلائلوسره استدلال کوی.چه هغه زیات تر واهیات دی.او ډیر په کښې موضوعات او منکرات دی.
د دے حضراتو د ټولو نه زیات قوی دلیل هغه دے.کوم چه د نعیم بن مجمر رحمه الله نه مروی دے هغوی فرمائی.«صليت وراء أبي هريرة رضي الله عنه فقرأ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ ثم قرأ بأم القرآن،حتى بلغ: غير المغضوب عليهم ولا الضالين، فقال آمين.فقال الناس آمين،ويقول كلما سجد الله أكبر،وإذا قام من الجلوس في الاثنتين قال: الله أكبر، وإذا سلم، قال والذي نفسي بيده إني لأشبهكم صلاة برسول الله ﷺ»
(۱)دا حدیث سنن نسائی،سنن دارقطنی،سنن کبری بیهقی.صحیح ابن خزیمه.او مستدرک حاکم وغیره کښې موجود دے.او ټولو حضراتو د دے تصحیح کړے ده.(۲)
جواب حقیقت دا دے.چه دا حدیث د سند په اعتبار سره صحیح دے.خو د دے حضراتو د دے حدیث نه په خپله مدعی باندے استدلال کول د څو وجوهاتو له کبله ټیک نه دے.
(۱) اولنۍ وجه دا ده.چه دا حدیث معلول دے.ځکه چه د حضرت ابوهریره رضي الله عنه اته سوه شاګردان دی.چه په هغوی کښې صحابه رضي الله عنهم هم دی.په دوی کښې د نعیم مجمر رحمه الله نه علاوه بل څوك هم د هغوی نه دا روایت نه نقل کوی.چه هغوی په مانځه کښې په جهر سره تسمیه وئیله ده.(۳)(حالانکه مونځ داسے عمل دے.چه په ورځ کښې پنځه خله کیږی.ازمترجم)
دلته څوك دا وئیلی شی.چه که بل شاګرد نه وی روایت کړے.او دے ثقه دے. او قاعده دا ده.چه «زيادة الثقة مقبولة»
د دے جواب دا دے.چه دا قاعده څه متفق علیه قاعده نه ده.بلکه په دے کښې اختلاف دے.بعضے حضرات دا قاعده مطلقاً قبلوی.او بعضے ئے نه قبلوی. (۴) خو صحیح قول دا دے.چه په دے کښې تفصیل دے.که د زیادت کونکے راوی ثقه حافظ او اثبت وی اوچا چه زیادت نه وی کړے.هغه د اولنی راوی نه کمتر وی.یا برابر وی.نو په داسے صورت کښې به زیادت قبول وی.ګنی نه.دغه شان په بعضے مقاماتو کښې په مختلفو قرائنو سره زیادت قبلولے شی.عام حکم لګول.چه هر زیادت قابل قبول دے.دا ټیک نه دے.بلکه د هر

---

(۱) أخرجه النسائي في سننه (۱/۱۴۴) كتاب الإفتتاح باب قراءة بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ. والحاكم في مستدركه (۱/۲۳۲) كتاب الصلاة.أن رسول الله ﷺ قرأ في الصلاة بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ. فعدها آية.والبيهقي في سننه الكبرى.(۲/۵۸) كتاب الصلاة باب جهر الإمام بالتامين... والدارقطني في سننه (۱/۳۰۵.۳۰۶) كتاب الصلاة باب وجوب قراءة بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ. في الصلاة والجهر بها واختلاف الروايات في ذلك رقم ۱۴)_
(۲) نصب الراية (۱/۳۳۵) وسنن دارقطني (۱/۳۰۶)_
(۳) نصب الراية (۳۳۶)_
(۴) د تفصيل دپاره اوګورئ ..النكت على كتاب ابن الصلاح للحافظ ابن حجر) رحمه الله ۲/۶۸۷، ۷۰۲) النوع السادس عشر معرفة زيادات الثقات)_

زيادت دپاره مخصوص حکم دے.کله خو داسے وی چه ددے زیادت د صحت یقین وی.اوکله ددے د صحت یقین خو نه وی.البته غالب گمان وی.اوپه بعضے وختونو کښے د زیادت په غلطئ باندے جزم وی.اوبعضے وخت د ظن غالب په اعتبار سره دغلط حکم پرے لگولے شی.او کله داسے هم کیږی.چه په دے کښے توقف کول وی.(١)

د نعیم بن مجمر رحمه الله دا زیادت هم ددے قبیلے ځنے دے.چه په دے کښے توقف کول پکار دے.بلکه غالب گمان دا دے.چه دا زیادت کمزورے دے.(٢)

(٢) دویمه وجه دا ده.که دا حدیث تیك هم اومنلے شی.نود جزئیت یا جهر بالتسمیه دپاره په دے باندے استدلال بیا هم تیك نه دے.ځکه چه په دے کښے «فقرأ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ، ثم قرأ بأم القرآن» راغلی دی.په بعضے روایاتو کښے د ..قال.. لفظ راغلے دے.(٣) قراءت یا قول په جهر باندے دلالت نه کوی.په دے باندے خو ددے حضراتو خلاف استدلال کولے شی.کوم چه د تسمیه د قراءت بالکل قائل نه دی.(٤)

په دے باندے اشکال کیږی.که هغوی تسمیه په جهر سره نه وه وئیلے.نونعیم مجمر رحمه الله به ځنګه اوریدلے وه؟

ددے جواب دا دے.چه بعضے وخت په سری مونځونو کښے هم قراءت اوریدے شی.(٥)

یو اشکال دا هم کیدے شی.که حضرت ابوهریره رضي الله عنه سرأ د بسم الله قراءت کړے وی.اوسورت فاتحه ئے په جهر وئیلی وی.(اویقینی ده.چه سورت فاتحه به ئے په جهر وئیلی وی.ځکه چه مونځ جهری وو.ځکه چه په حدیث کښے د امام اومامومو د تامین تصریح ده) نو دواړه به ئے په اسلوب سره نه ذکر کول.بلکه داسے به وئیلی وو.«فأسر بالبسملة ثم جهر بالفاتحة»

ددے جواب دا دے.چه په دے حدیث کښے د جهر څه تصریح نشته.نوداسے محتمل روایت په دغه شان نصوص صریحه باندے نشی مقدم کولے.کوم چه سرأ د تسمیه تقاضا کوی.(٦)

که په دا قسم اطلاق سره په جهر باندے استدلال کولے شی.نوپه دے حدیث کښے دا هم وئیلی شی.چه تسمیه دسورة فاتحه جزء نه دے.ځکه چه په دے کښے دا الفاظ دی.«فقرأ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ، ثم قرأ بأم القرآن» یعنی د دواړو جملو په مینځ کښے ئے عطف کړے دے.اوعطف دمغایرت تقاضا کوی.نوددے نه به ثابته شی.چه بسم الله د ام القرآن جزء نه دے.(٧)

---

(١) ذکره الزیلعی ببسط وتفصیل فی نصب الرأیة (١/٣٣٦، ٣٣٧)_
(٢) پورتنئ حواله_
(٣) کما فی روایة البیهقی فی سننه الکبری (فقال بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ، ثم قرأ بأم القرآن (٢/٥٨)
(٤) نصب الرأیة (١/٣٣٧)_
(٥) پورتنئ حواله)_
(٦) پورتنئ حواله)_
(٧) پورتنئ حواله)_

() دريمه وجه دا ده چه ددے حديث په آخر کښے حضرت ابوهريره ﷺ فرمائي. «إنى لأشبهكم صلاة برسول الله ﷺ» دلته تشبيه په اصل مونځ، مقدار اوددے په هيئت کښے ده. په هريوجزء کښے تشبيه ضروري نه ده.(١) په دے حديث کښے په اصل کښے دحضرت ابوهريره ﷺ مقصود دتکبير وغيره اثبات دے. اوددے په ذريعه په هغه خلقو باندے رد مقصود دے. کوم چه ددے قائل نه دی. اوتکبير وغيره دهغه څيزونو څخے دی. کوم چه د حضرت ابوهريره ﷺ نه په صحيح طريقه ثابت دی. او ترکومے پورے چه د تسميه تعلق دے. نوچونکه ددے په ثبوت کښے نظر دے. نوځکه به «أشبهكم صلاة» صرف په دے افعالو پورے خاص گنړلی شی. کوم چه د هغوی نه په صحيح سند سره ثابت وی.(٢) والله سبحانه وتعالی اعلم

قوله: فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللّهِ صَلَّى اللّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: د ،،بها،، ضميريا خو ،،آيات،، طرف ته راجع کيږی. يعني ،،فرجع بالآيات،، او يا ،،قصة،، طرف ته ،،اى فرجع بالقصة،،

(٣) يعني رسول الله ﷺ ذکر شوی آيت سره واپس راغلو. يا ټولے قصے سره ئے واپس تشريف راوړلو. او حضرت خديجه ﷺ ته ئے واوروله.

قوله: يَرْجُفُ فُؤَادُهُ: د ،،فواد،، په تفسير کښے درے اقوال دی بعضے وائی قلب. بعضو وئيلی دی. باطن القلب او بعضے حضراتو وئيلی دی. غشاء القلب.(٤)

علامه بلقيني رحمه الله فرمائي. که ددے تفسير په ،،غشاءالقلب،، يا ،،وعاءالقلب،، سره اوشي. نوددے نه زبردست درزيدل معلوميږی. ځکه چه کله په ،،وعاء،، يا ،،غشاء،، کښے حرکت وی. نو په باطن کښے خو به په درجه اولی وی.(٥)

دا روايت په بدء الوحي کښے په ،،يرجف فواده،، الفاظو سره دے. او په کتاب التفسيراو کتاب التعبير کښے د ،،ترجف بوادره،، الفاظ دی.

،،بوادر،، د غوښے هغه ټوټے ته وائی. کومه چه د اوږے اوڅټ ترمينځه وی.(٦)

جوهري رحمه الله فرمائي. ددے غوښے د ټوټے نوم د جمع په صيغے سره دے.(٧) خو ابن بری رحمه الله فرمائي. چه دا د ،،بادرة،، جمع ده. او دا څه خاص ټوټه نه ده. بلکه د اوږے او څټ ټولے حصے ته ،،بوادر،، وائی.(٨)

---

(١) نصب الراية (٣٣٨/١)_
(٢) پورتنئ حواله)_
(٣) فتح الباري (٢٤/١)_
(٤) عمدة القاري (٥٠/١)_
(٥) فتح الباري (٣٥٨/١٢) كتاب التعبيرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ)_
(٦) فتح الباري (٣٥٨/١٢)_
(٧) پورتنئ حواله)_
(٨) پورتنئ حواله)_

په دے دواړو لفظونو کښے صورة خو اختلاف دے.چه ،فواد،، قلب، يا باطن قلب يا غشاء قلب ته وائي.او ،،بوادر،، «ما بين المنكب والعنق» ته وائي.خوپه حقيقت کښے په دواړو کښے په دے اعتبار سره اختلاف نشته.چه کله د زړه درزيدل زيات وي.او ويره زياته وي.نو دد ے اثر په ،،بادره،، باندے غورځيږي.اوهغه هم حرکت شروع کوي.(١)

علامه داودي رحمه الله خو تردومره پورے وئيلي دي.چه ،،بوادر او ،،فواد،، دواړه مترادف دي.ددے قول نه که د هغوي مراد هم هغه وي.کوم چه اوس مونږ اوخودل.نوصحيح ده.اوکه د هغوي مراد دا وي.چه دواړه متحد المعنى او مترادف دي.نود هغوي دا خبره ټيک نه ده.(٢)

ددے جملے خلاصه دا شوه.کله چه نبي کريم ﷺ دے آياتونو سره تشريف راوړلو.نو ددوي زړه درزيدلو.

د زړه د درزيدو وجه: دا درزيدل د څه وجے وو.د نبي ﷺ زړه ددے وجے درزيدلو.چه په غار حراء کښے د ،،غط،، کومه واقعه پيښه شوے وه.په هغے سره نبي ﷺ ته مشقت ملاو شوے وو.د بشريت د تقاضا په وجه په دوي باندے د هغے اثر وو.الله تعالى په کښے چونکه د وحي د تحمل استعداد پيدا کړے وو.نوځکه ئے د زړه حرکت بند نشو.خو بشريت وو.نوځکه ئے زړه مضطرب وو.

ياداسے اووائي.چه د نبي ﷺ زړه ددے وجے درزيدلو.چه کومه ذمه واري په دوي باندے اچولے شوے وه.ددغه ذمه وارئ په پوره کولو کښے پرله پسے به مشقتونه وو.چونکه ددے مشکلاتو دوي ته احساس وو.نوځکه د دوي زړه درزيدلو.

قوله: فَدَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: دا خديجه بن خويلد بن اسدبن عبدالعزى ده.د واقعه فيل(کومه چه د نبي ﷺ د پيدائش کال دے) نه پنځلس کاله وړاندے پيدا شوے وه.د نبي اکرم ﷺ سره چه کله د دوي نکاح اوشوه.نوپه دغه وخت کښے د دے عمر څلويښت کاله وو.او د نبي ﷺ عمرپنځويشت کاله وو.د دوي نکاح ددوي تره عمروبن اسد بن عبدالعزى ترلے وه.ځکه چه پلار ئے مخکښے وفات شوے وو.

د يوقول مطابق په نبي ﷺ باندے د ټولو نه وړاندے ايمان راوړونکے شخصيت د دوي دے.په ښځو کښے دټولو نه وړاندے ايمان راوړونکے په اتفاق سره هم دوي دي.د نبي ﷺ ټول اولاد سوا د حضرت ابراهيم نه ټول هم ددوي د بطن نه وو.نبي ﷺ نه د دوي نه وړاندے چا سره نکاح کړے نه وه.اونه د دوي په ژوند چا سره نکاح کړے وه.د نبي ﷺ دوي سره ډيره مينه وه.د وفات نه پس به نبي ﷺ د هغے په ملګرو او سهيلو کښے غوښه تقسيموله.دوي د دعوت اوتبليغ په کار کښے دغه شان په هره ګرانه مرحله کښےد نبي ﷺ سره مدد کول او

---

(١) پورتني: حواله)_

(٢) پورتني: حواله)_

دوی ته تسلی ورکونکے وه. دهجرت نه درے کاله وړاندے د حضرت ابوطالب د وفات نه درے ورځے پس حضرت خدیجے رضی الله عنها وفات شوه.(١)

قوله: فَقَالَ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي: نبی ﷺ اوفرمائیل په ما څادر واچوئی په ما څادر واچوئی په بل روایت کښے ،دثرونی ،، دے. د دواړه معنی یوه ده.

قاعده دا ده چه کله ویره راشی نوبدن رچیدل شروع شی اوددے رچیدلو علاج په جامه اچولو سره کولے شی.

د سید الطائفه حضرت حاجی امداد الله مهاجرمکی رحمه الله نه تپوس اوشو چه نبی ﷺ دا ولے اوفرمائیل چه ،،زملونی زملونی،، ولے چه نبی ﷺحضرت جبریل علیه السلام اولیدلو نو اوویریدلو؟

حضرت حاجی رحمه الله جواب ورکړلو چه نبی ﷺ حضرت جبریل علیه السلام اولیدلو نو اونه ویریدلو. بلکه چه جبریل علیه السلام ئے اولیدلو. نوخپل حقیقت ورته په نظر راغلو هغه دومره اوچت وو. چه هغه ئے اولیدلو. نو نبی ﷺ ته ویره شوه. اوقاعده دا ده. چه په غیر جنس کښے اوسیږی. نوخپل حقیقت پټ وی. اوچه هم جنس اوګوری. نو منکشف کیږی. لکه چه مشهوره ده. یو کس د زمری بچے ساتلے وو. اوهغه ئے په خپلو چیلو کښے پریخودے وو. زمرے چه په دغه چیلو کښے اوسیدلو. نو دخپل حقیقت پته ورته نه وه. هغه هم د چیلو پشان غریب وو په اتفاق سره یو ځل هغه د اوبو څکلو په دوران کښے خپل مخ اولیدلو. او دخپل زړه ورتوب اودلاورئ تصور دهغه د سترګو وړاندے شو. اوچه بیا ئے چیلئ اولیدلے. نو وے ګنړل چه زه چیلئ نه یم. څه بل څیز یم. چه دا حقیقت ئے اوپیژندلو. اوکله په جیلو ورګډ شو. نو په ټولو چیلو کښے یو شور جوړ شو. څه ئے اوشوکولے. او څه ئے اوخوړلے. اوڅه ئے مړے کړے.

بیا ئے اوفرمائیل. که په یوه جزیره کښے فرض کړه ټول بدشکله خلق اوسیږی. که یوه ښائسته ښاپیرئ په کښے پیدا شی. نوښکاره ده. چه هغه په دوی کښے اوسیږی. نوخپل ځان به ورته د دوی پشان ښکاری. اودخپل ښائست حقیقت به ورته دناجنسی اختلاط د وجے نه ښکاره کیږی. خوکه په اتفاق سره هلته ددے پشان یو بل حسین پیدا شی. چه هغه پرے نازاو ادا کوی. نوښکاره ده. چه هغه اوګوری. نوخپل حقیقت به ورته سمدستی ښکاره شی. او هغه به هم ناز او ادا شروع کړی.

دغه شان بغیر دتشبیه نه نبی ﷺ هم ددے زمری یا ددے ښائسته پشان د مکے په جاهلانو کښے اوسیدلو. اودوی ته خپل حقیقت ښکاره نه وو. خوکه چه کله نبی ﷺ جبریل علیه السلام اولیدلو. چه هغه په دے معنی کښے د دوی هم جنس وو. چه دهغوی تربیت هم صفت علم کوی. نوځکه د وحی او ایحاء خدمت دوی ته حواله شو. او د انبیاء علیهم السلام تربیت هم په صفت علم سره کیږی. اود جبریل علیه السلام په مخ کښے نبی ﷺ ته خپل حقیقت په نظر راغلو. خوهغه دومره عظیم الشان وو. چه سمدستی نبی ﷺ د هغے برداشت اونکړے شو. او په

---

(١) الإستيعاب في معرفة الأصحاب (٤/٢٧٩، ٢٨٩) والإصابة في تمييز الصحابة (٤/٢٨١، ٢٨٣)_

..اضطراب كښي ئې.. زملوني زملوني.. اوفرمائيل دا نه چه نبي ﷺ دحضرت جبريل عليه السلام اوويدلو.

د مولانا روم رحمه الله توجيه د داسې قسم واقعه يوه توجيه د مولانا رومي رحمه الله نه منقول ده قصه دا ده.چه يوځل نبي كريم ﷺ د حضرت جبريل عليه السلام نه دهغه په اصلي شكل كښې د ليدو خواهش اوكړلو.حضرت جبريل عليه السلام ورته اووئيل چه تاسو طاقت نشئ لرلے.خوچه كله نبي ﷺ اصرار اوكړلو.نوحضرت جبريل عليه السلام ورته د خپل اصلي شكل خودنه اوكړله.نبي ﷺ په ليدو سره بيهوشه شو.حضرت جبريل عليه السلام سمدستي راپورته كړلو او بيا دوى په هوش كښې راغلو.(١)

مولانا رومي رحمه الله فرمائي.چه په دغه وخت كښې متاثر جسدى محمدى وو.روح محمدى نه وو.روح محمدى خو دومره طاقتور او قوى دے.چه جبريل عليه السلام دهغې تحمل نشي كولے اوحقيقت دا دے.چه ددے اندازه د شب معراج د قصے نه كيږي.چه كله ..سدرة المنتهى.. ته اورسيدل.نو په دغه مقام كښې حضرت جبريل عليه السلام اودريږي.اونبي كريم ﷺ چه ورته كله د وړاندے تلودپاره فرمائي.نوجبريل آمين وائي.كه زه معمولي وړاندے شم.نو زما وزرے به اوسوزي.نو نبي ﷺ به نفس نفيس تن تنها يواځې تشريف يوړلو.(٢)

يو اشكال او دهغې جواب: دلته يوكس ته دا اشكال پيدا كيدے شي.چه وړاندے په حديث كښې راغلي«لقد خشيت على نفسي» ددے نه معلوميږي.چه نبي ﷺ جبريل اوليدلو. نو اوويريدلو.

ددے اشكال جواب حضرت تهانوي رحمه الله دا وركړے دے.چه په دے حديث كښې : ..خشيت.. مفعول حضرت جبريل آمين نه دے.چه تصادم راشي.بلكه معنى داده.چه «خشيت أن لاأتحمل أعباء الرسالة» ځكه چه ددے تحمل دپاره د خاص قوت ضرورت وى.اوهغه په دغه وخت كښې مغلوب وو.نو څه تصادم پاتے نشو.

يوبل اشكال اودهغې جواب: دلته يو اشكال دا هم شوے دے.چه نبي ﷺ ..زملوني..ولے اووئيل.حالانكه په ظاهره خطاب حضرت خديجے رضي الله عنها ته دے؟ ..زمليني.. وئيل پكار وو.

د دےجواب دا وركړے شوے دے.چه دحضرت خديجے رضي الله عنها غلام هم وو او وينزے هم.په هغه وخت كښې چونكه د پردے رواج نه وو.ځكه نبي ﷺ ټولو ته خطاب اوفرمائيل.چه په هغوى كښې حضرت خديجه رضي الله عنها هم شامل وه.(٣)

دويم جواب دا دے.چه په داسې مواقع يعنې د خدمت په موقع په محاوراتو كښې د تذكير اوتانيث په اعتبار سره څه فرق نه كوى.نوځكه د مذكر صيغے استعمال شوے.(٤)

---

(١) مسند احمد(١/٣٢٢) مسند عبدالله بن عباس رضي الله عنه)_

(٢) السيرة الحلبيه للعلامة على بن برهان الدين الحلبي (١/٤٠٢) باب ذكر الإسراء والمعراج)_

(٣) تقرير بخارى حضرت شيخ الحديث رحمه الله تعالى (١/٨٨)_

(٤) پورتنى حواله)_

دريم جواب دا هم ممكن دے چه د شان د تعظيم او تفخيم د وجے د مذكر صيغه استعمال شوے ده.((كما ورد فى التنزيل فى قصة موسى، ﴿إِذْ رَأَىٰ نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا﴾ (١)

قوله فقال لخديجة وأخبرها الخبر: لقد خشيت على نفسى: يعنى نبى ﷺ حضرت خديجے ؓ ته اوفرمائيل په داسے حال كښے چه نبى ﷺ هغے ته تول قصه اوروله وه.((لقد خشيت على نفسى)) ماته خو دخپل ځان ويره ده.

نبى اكرم ﷺ ته د څه وجه ويره شوه؟ نبى اكرم ﷺ ته د څه خبرے د وجے ويره شوه.په دے باره كښے حافظ ابن حجر رحمه الله دولس اقوال ذكر كړى دى.

① يو قول دا دے.چه دوى ته د جنون پيدا كيدو خطره شوه.(٢)

په دے باندے اشكال دا دے.چه نبى ﷺ دفرشتے مشاهده كړے وه.نو ددے نه پس نبى ﷺ ته دجنون ويره ولے كيدله.ابن عربى رحمه الله دا قول باطل ګرځولے دے.(٣)

خوامام ابوبكراسماعيلى رحمه الله ددے جواب وركړے دے.چه كيدے شى.دا ويره دوى ته په هغه وخت كښے شوے وى.چه په كوم وخت كښے دوى ته دا يقين نه وو راغلے.چه دا راتلونكے دالله تعالى فرشته ده.اوكله چه دوى ته يقين اوشو.نوبيا دا ويره لاړله.اوداسے كيږى.چه په اول كښے د يوے خبرے تحقيق نه وى.نوسړے په شك كښے وى.اوكله چه تحقيق اوشى.نو شك زائله شى.(٤)

خوبه دے كښے اشكال دا دے.چه د حضرت جبريل ؑ راتلل اچانك نه وو.بلكه د ډيرو مقدماتو، تمهيداتواو مباديؤ نه پس شوے وو.ددے نه علاوه د بحيرا راهب سره هم د نبى ﷺ ملاقات شوے وو.نبى ﷺ ته بهرحال في الجمله د جبريل ؑ د راتلو علم وو.قرائن او اندازے په دے خبره باندے دلالت كوى.چه حضرت جبريل ؑ دوى پيژندلے وو.يعنى په اوله موقع دوى ته يقين شوے وو.د ابن اسحاق رحمه الله په بعضے رواياتو كښے جبريل ؑ پخپله وائى.چه ((يا محمد،أنت رسول الله وأنا جبريل)) (٥)ددے خبرو باوجود بهرحال دا احتمال موجود دے.چه په اول وهله كښے دا ويره د نبى ﷺ په زړه باندے تيره شوے وى.او بيا هم په دے غار كښے د فرشتے په راتلو باندے يقين پيدا كيدو سره ويره تلے وى.

② دويم قول دا دے.چه دا د قبيلے د هاجس څنے وه.په دے كښے اشكال دا دے. چه د هاجس استقرار نه وى.

---

(١) طه ١٠)- قال الرازى رحمه الله.. وأيضاً فقد يخاطب الواحد بلفظ الجماعة تفخيماً قال الرازى رحمه الله.. وأيضاً فقد يخاطب الواحد بلفظ الجماعة تفخيماً

(٢) فتح البارى(١/ ٢٤)_

(٣) پورتنئ حواله)_

(٤) پورتنئ حواله)_

(٥)سيرت ابن هشام (١/١٥٥)_

③ دريم قول دا دے چه نبی ﷺ سره ويره وه چه د سخت رعب د وحے چرته مرګ واقع نشی
④ څلورم قول دا دے چه نبی ﷺ سره د بيمارئ ويره وه ابن ابی جمره رحمه الله په دے باندے جزم کړے دے.
⑤ پنځم قول دا دے چه نبی ﷺ سره د دوام مرض ويره شوه
⑥ د نبوت د لويو ذمه واريانو د تحمل نه د عاجز کيدو ويره ورته لاحقه شوے وه.
⑦ اووم قول دا دے چه د رعب د وحے فرشتے ته د نظر کولونه عاجز شوے وو اودغے ويره وه.
⑧ اتم قول دا دے چه دوی سره ددے خبرے ويره پيدا شوے وه چه د قوم په ضرر رسولو به دوی صبر اونکړے شی.
⑨ نهم قول دا دے چه دوی سره د قوم د طرفه د وژلو ويره وه.
⑩ لسم قول دا دے چه د وطن مفارقت به ضروری شی.د دے ويره ورسره وه.
⑪ يوولسم قول دا دے چه دوی سره دا ويره وه.چه قوم به د دوی تکذيب اوکړی.
خو په دے اقوالو کښے اکثر واهی او ضعيف دی.البته حافظ ابن حجر رحمه الله د مرض. دوام مرض.اود مرګ د واقع کيدو اقوالو ته ترجيح ورکړے ده.(۱)
③ قاضی عياض رحمه الله د خوف وجه ذکر کړے ده.اودوه احتمالات ئے په کښے ذکر کړی دی. يودا چه دوی ته د نبوت د پيټی په تحمل کښے ويره شوه.چه کيدے شی.زه دا ذمه واری پوره نکړے شم.اوزما روح اوځی.(۲)
دويم احتمال ئے دا بيان کړے دے.چه کيدے شي.دا بالکل د ابتداء واقعه وی.د فرشتے د راتلو نه وړاندے چه کوم خوبونه ليدلی شو.يا آواز اوريدلے شو.يا رڼړا په نظر ورتله.دغه زمانے واقعه وی.په دغه وخت کښے دوی سره ويره شوے وی.چه کيدے شی.دا د شيطان د طرفه وی.خوچه کله فرشته راغله.اوپه نبوت سره مشرف شو.ددے نه پس د هيڅ قسم شك کولو ضرورت نشته.(۳)
علامه نووی رحمه الله فرمائی.چه دا دويم احتمال ضعيف دے.ځکه چه په حديث کښے تصريح ده.چه د ويرے واقعه د فرشتے په راتلو او د ﴿اِقْرَاْ﴾ آياتونو د نازليدو نه پس وه.(۴)
طبعی ويره دمقام نبوت سره منافی نه ده بياچه ترڅوپورے د بارنبوت د اوچتولو د وحے بتقاضائے بشريت د ويرے راتلل دی .نودا د نبوت يا رسالت هرګز خلاف نه ده.په قرآن پاك کښے څومره واقعات دی .چه پيغمبران عليهم السلام ويره محسوسوی.خوهغوی ته دځپل نبوت يا رسالت په حقانيت باندے څه شك نه وه.

---

(۱) د دے ټولو اقوالو دپاره اوګورئ فتح البارى (۱/۲٤)_
(۲) شرح نووی علی صحيح مسلم (۱/۸۹) کتاب الإيمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ_
(۳) پورتنئ حواله)_
(۴) پورتنئ حواله)_

په قرآن کريم کښې د حضرت ابراهيمؑ واقعه ذکر ده چه فرښتې هغوی ته د ميلمنو په صورت کښې راغلې وې ابراهيمؑ په جلتئ سره دهغوی د ميلمستيا انتظام اوکړلو ﴿ فَلَمَّا رَآ أَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً ﴾ (۱)

کله چه هغوی اوکتل چه ميلمانه روټئ نه خوری نوهغوی ته دا خبره نوې اوناشنا معلومه شوه اوهغوی دميلمنو نه ويره محسوس کړه.

دغه شان دحضرت موسیؑ واقعه په قرآن مجيد کښې مذکور ده چه جادوګرانو کله خپلې رسئ اوهمساګانې اوغورځولې نودغه رسو او همساګانو د مارانو شکل اختيار کړل دلته موسیؑ ويره محسوس کړه. ﴿ فَإِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَىٰ ۝ فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُّوسَىٰ ۝ ﴾ (۲)

خلاصه دا چه حضرت موسیؑ ته ويره محسوس کيدل دنبوت منافي نه دی.

حضرت ابراهيمؑ ته ويره محسوس کيدل دا هم د نبوت سره منافي نه دی دغه شان چه نبی کريم ﷺ ته په غار حراء کښې کومه واقعه پيښه شوې وه اود نبوت درون بوج په دوی باندې واچولې شو وحی خداوندی نازل شوه ددې د قول ثقيل ذکر الله تعالی په خپله باندې ذکرکړې دې بيا د نبوت د ذمه وارئ پوره کولو کښې چه کوم مشقتونه اوتکلفونه پيښبودونکی وو هغه ټول د هغوی وړاندې وو ددې ټولو امورو دوجې که په دوی کښې ويره پيدا شوې وی نودا خو نه د نبوت سره منافي ده اونه ددې دپاره د نظير لټولو څه ضرورت شته چه آيا نورو پيغمبرانوعليهم السلام باندې هم د نبوت په ابتداء کښې داسې واقعات راغلی وو که نه؟

دحضرت شاه ولی الله رحمه الله **يوه دقيق رائې** حضرت شاه انورشاه کشميری رحمه الله په دې مقام کښې يوه ډيره نفيسه خبره کړې ده. هغوی فرمائی چه د نبی ﷺ روحانی تربيت دالله تعالی د شان ربوبيت خصوصی انداز سره شوې دې ځکه چه نبی ﷺ ته د وحی متلو د ټولو نه د لوئې مرتبې واله وحی باندې مشرف کړې وو کومه چه په انبياء عليهم السلام کښې د دوی د خصوصی درجې اوخاتم النبيين سره مناسب وه خوددې عظيم وحی دپاره د څومره برداشت ضرورت وو ددې اندازه د حديث د ذکرشوو جملو نه ښه معلوميږی نوځکه حيرت او تعجب په دې خبره باندې بيخی نشته چه د نبی ﷺ رسول اعظم ته د ويرې، خوف اودهشت اوګبهراهټ صورت ولې راغلو بلکه حيرت او لويه حيرانتيا په دې باندې پکار ده چه په دې دنيا کښې داوسيدو او د ټولو بشری تقاضو او کمزورو باوجود يوانسان د دې عظيم وحی دنزول د عظمت بوج برداشت کړلو کوم چه د قرآن کريم د تصريح مطابق که په

---

(۱) هود ۰۷۰-

(۲) طه ۶۶-۰۶۷-

يو غر باندے نازل شوے وه.نو هغه به د ويرے او د الله تعالىٰ خشيت د وجے مات شوے او ريزه ريزه شوے وو.
حضرت شاه صاحب رحمه الله قدس سره فرمائی.چه په دے موقع چه بعضے حضراتو رحمهم الله د نبی ﷺ ويره دهشت وغيره دعام ضعف انسانی او بشری سبب خودلے دے.يا د دے اظهار ئے بطور سياست جائز گنړلے دے.دا د نبی ﷺ د رسالت د لوئے مرتبے مناسب نه گنړی.والله اعلم کومو خلقو چه دا حالت ،،تردد في النبوة،، گنړلے دے.هغوی خو د انبياؤ عليهم السلام د ايمان او يقين د مدارج عاليه او علوم وکمالات نبوت نه بيخی ناواقف دی.(١)
د ورقه د تصديق فائده بيا د ورقه په تصديق سره چه حضرت خديجے رضي الله عنها د کومو خبرو زيرے ورکړے وو.دهغے تصديق کيږی.د دے سره سره دا فائده هم حاصله شوه.چه نبی ﷺ ته دا خصوصيت حاصل شو.چه د دوی د دعوت کولو نه وړاندے داهل کتابو يوعالم د دوی تصديق کوی.عام طور داسے وی.چه انبياء عليهم السلام اول دعوت ورکوی.د هغے نه پس مصدق جوړيږی.خو نبی کريم ﷺ لاتراوسه پورے خپل دعوت پش کړے هم نه وو.چه تصديق ئے اوشو.
د دے نه علاوه يوه فائده دا هم اوشوه.چه کله ورقه د دوی تصديق اوکړلو.اود نصرت وعده ئے اوکړله.نود دوی د اعلان نبوت نه وړاندے په خلقو کښے د دوی د نبوت شهرت پيدا شو.چه په دوی باندے وحی نازل شوے ده.اودا چه ورقه بن نوفل کوم چه د اهل کتابو يو ډير لوئے عالم وو.د دوی د تصديق سره سره د نصرت وعده هم اوکړله.لکه چه بغير د څه کوشش نه د دوی د نبوت اعلان او په خلقو کښے شهرت اوشو.
قوله: فَقَالَتْ خَدِيجَةُ كَلَّا: ،،کلا،،د نفی دپاره او د رد دپاره استعماليږی.د دے يوه معنی د ،،حقا،، هم ده.او د تنبيه دپاره هم استعماليږی.لکه چه حضرت خديجه رضي الله عنها د دے خشيت نفی کوی.چه داسے به نه کيږی.
امام بخاری رحمه الله په کتاب التفسيرکښے دا روايت تخريج کړے دے.په هغے کښے دی. «كلا أبشر» په هغه روايت کښے د مبشربه څه ذکر نشته.
امام بيهقی رحمه الله په دلائل النبوة کښے هم د ابن شهاب زهری رحمه الله نه مرسلاً نقل کړی دی.چه حضرت خديجه رضي الله عنها اوفرمائيل.«أبشر فوالله لا يفعل الله بك إلا خيراً، فاقبل الذی جاءك من عند الله عزوجل، فإنه حق، وأبشر فإنك رسول الله حقاً»(٢)
دغه شان د عبيد بن عمير رحمه الله په مرسل روايت کښے هم دی.«أبشر يا ابن عمی، واثبت، فوالذی نفس خديجة بيده، إنی لأرجو أن تكون نبی هذه الأمة»(٣)

---

(١) انوارالباری(١/٤٩)_
(٢) دلائل النبوة للبيهقی (١٤٣/٢) باب مبتدء البعث والتنزيل)_
(٣) سيرت ابن هشام (١٥٥/١)_

,,اول من اسلم،، څوک وو؟ په دے کښے اختلاف دے چه د ټولو نه وړاندے اسلام قبلونکے څوک دے؟
امام زهری رحمه الله فرمائی چه حضرت خدیجے رضی الله عنها د ټولو نه وړاندے اسلام قبول کړے وو.(۱)
بعضے فرمائی چه حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه د ټولو نه وړاندے ایمان راوړونکے دے.(۲)
بعضے وائی چه حضرت علی رضی الله عنه (۳)اوبعضو وئیلی دی چه حضرت زید بن حارثه رضی الله عنه د ولو نه وړاندے مسلمان شوے وو.(۴)
امام ابوحنیفه رحمه الله په دے ټولو اقوالو کښے داسے تطبیق کړے دے چه په اصیلی سړو کښے د ټولو نه وړاندے حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه ایمان راوړے دے اوپه ښځو کښے دټولو نه وړاندے حضرت خدیجے رضی الله عنها اوپه غلامانو کښے حضرت زید بن حارثه رضی الله عنه اوپه ماشومانو کښے حضرت علی رضی الله عنهم اجمعین (۵)

قوله: وَاللّٰهِ مَا يُخْزِيكَ اللّٰهُ أَبَدًا: دحضرت خدیجه رضی الله عنها کلام چه ((والله مايخزيك الله أبدا)) په دے خبره چه الله تعالی به تا ضائع نکړی عقلی استدلال دے چونکه کوم کس چه ددے صفاتوحامل وی هغه نه ضائع کیږی او بیا ورقه ته بوتلل د دے دپاره وو چه ددے عقلی استدلال تائید په دلیل نقلی سره اوشی.
,,یخزی،، د باب افعال نه د مضارع صیغه ده کومه چه د ,,خزی،، نه ماخوذ ده. معنی ئے ,,رسوائی،، ده په یوه نسخه کښے ,,یحزنك،، دی یعنی باب افعال دے اود ,,حزن،، نه ماخوذ ده اوپه یو روایت کښے ,,یحزنك،، دی یعنی د باب نصر نه د ,, حزن،، نه ماخوذ دے دا دواړه هم معنی دی د رباعی استعمال ئے د بنو تمیم د لغت مطابق دے اود مجرد نه د قبیله قریش داستعمال مطابق دے.(۶)
مطلب دا دے چه حضرت خدیجه رضی الله عنها دوی ته تسلی ورکوی چه الله تعالی به تاسو هرګز په رسوائی کښے نه اخته کوی یا تاسو به په غم کښے نه اخته کوی .ځکه چه الله تعالی تاسو ته د نبوت او رسالت د فرائضو پوره کولو عظیم الشان منصب در کړے دے نوداسے نشی کیدے چه تاسو د ذمه واریانوپه ښه طریقه د پوره کولونه وړاندے وفات شئ ځکه په دے کښے رسوائی هم ده او غم هم الله تعالی به تاسو د داسے رسوائے اوغم نه ضرور بچ کوی.

قوله: إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ وَتَحْمِلُ الْكَلَّ: ته صله رحمی کوے اود ضعیفانو پیټے اوچتوے.

---

(۱) دلائل النبوة للبیهقی (۱۴۳/۲)_
(۲) البدایه والنهایة (۲۶/۲)_
(۳) پورتنئ حواله)
(۴) البدایه والنهایة (۲۸.۲۹/۲)_
(۵) البدایة والنهایة (۲۹/۲)_
(۶) فتح الباری (۷۲۰/۸) کتاب التفسیر تفسیر سورة العلق)_

..کل.. داسې کس ته وئيلې شي چه هغه خپل کار په خپله نشي کولې لکه ماشوم. يتيم. شنډ ې يا کونډ ې ښځې.
مطلب دا دې چه ته صله رحمي ساتې د خپلو خپلوانو او رشته دارانو سره خپلولي ساتې او ته د ورې ماشوماتو.تيمانو او کنډو ښځو خبراخلې
دحضرت خديجې رضي الله عنها د وئيلو مقصد دا دې چه ته دداسې صفتونو مالك ئې او د داسې صفتونو خاوند الله تعالى نه ضائع کوي.

قوله وَتَکْسِبُ الْمَعْدُومَ: په ..تکسب.. کښې دوه روايتونه دي يود ..تکسب.. بضم التاء د باب افعال نه او دا د کشميهني روايت دې دويم روايت ..تکسب.. بفتح التاء يعنى مجرد نه دې دا د اکثرو راويانو روايت دې.(١)
بيا په دواړو صورتونو کښې په معدوم کښې دوه احتمالات دي يا خو ددې نه مال معدوم مراد دې او مطلب دا دې چه ((تکسب غيرك المال المعدوم)) يعنى ته نورو ته هغه مال ورکوې کوم چه هغوی سره نه وي يعنى په مال سره ته د نورو مدد کوې
دويم احتمال او مطلب دا دې چه ((تکسب غيرك نفائس الفوائد ومکارم الأخلاق)) (٢) يعنى ته خلقو ته ښه طريقې او ښه اخلاق ښائې.
بيا د ..تکسب.. بفتح التاء په صورت کښې بعضې حضراتو دا معنى هم بيان کړې ده چه ((تکسب المال المعدوم وتصيب منه مايعجز غيرك عن تحصيله)) يعنى تاسودومره زيات مال ګټل چه نور خلق د هغې د ګټلو نه عاجز وو. عربو به زيات مال ګټل سبب د تمادح ګڼړل او نبى ﷺ ته په سوداګرئ کښې پوره مهارت حاصل وو.(٣)
خوامام نووی رحمه الله فرمائي چه دا قول خوقاضي عياض رحمه الله د قاسم بن ثبت صاحب..دلائل.. نه نقل کړې دې خوضعيف بلکه غلط دې خکه چه دا د نبی ﷺ داوچت مقام سره مناسب نه دې مګر دا چه دې سره دا قيد اولګولې شي چه دوی به مال ګټل اود خيرپه کارونو کښې به ئې خرچ کول.(٤)
بعضې حضرات وائي چه د ..معدوم.. نه مراد ..معدوم المال.. دې يعنى فقير محتاج چه د کسب نه عاجز وي ده ته معدوم ددې وجې وئيلې شي چه دا کس د مرې پشان دې په معيشت کښې تصرف نشي کولې او دمالدار پشان نشي کيدې. د ده ژوند تنګ تيرېږي لکه چه دده وجود او عدم وجود دواړه برابر دي.
علامه خطابی رحمه الله فرمائي چه په دې کښې تحريف شوې دې په اصل کښې ..المعدم..

---

(١) فتح الباري (١/ ٢٤)_
(٢) شرح نووی علی صحيح مسلم (١/ ٨٩) کتاب الإيمان باب بدء الوحی)_
(٣) شرح نووی علی صحيح مسلم(١/ ٨٩)_
(٤) پورتنۍ حواله)_

دے اومعدم فقير ته وائى.(۱)

خومحمد بن اسماعيل تيمى رحمه الله فرمائى چه په يوصحيح لفظ باندے د غلط حكم لګول دخطابى رحمه الله غلطى ده.څكه چه د ..معدوم.. په صورت كښے هم معنى ټيك ده اوهم دا راويانوپه روايت اود محدثينو رحمهم الله په نيزمشهور دے.(۲)

قوله تَقْرِي الضَّيْفَ وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الْحَقِّ :ته ميلمستيا كوے اوپه حق كارونو كښے د مصيبت زده خلقو مدد كوے.

..نوائب.. د ..نائبة.. جمع ده.حادثه اومصيبت ته وائى.چونكه په عالم كښے حوادث وار په وار راځى.څكه حادثه ته نائبه ونيلے شى.

چونكه حوادث په دوه قسمه وى.بعضے ښه وى او بعضے بد.د يوكس مال ددے وجے ضائع شو.چه هغه د فقيرانو او تنګدستو مدد كول.دا نائبة الحق ده.اويوكس خپل مال په ظلم او تعدى كښے برباد كړل.نودا نائبه شر ده.نوحضرت خديجه رضى الله عنها نوائب دخير اوحق طرف ته مضاف كړل.چه دا ورته اوښائى.چه تاسو په ښه مواقع او صحيح لارو كښے دا خرچ كوئ.په ظلم او تعدى كښے مال نه خرچ كوئ.او په ناجائزو لارو كښے خپل مال نه خرچ كوئ.(۳)

بعضے عالمان رحمهم الله فرمائى.چه د ..نوائب الحق.. نه حادثات سماويه مراد دى.لكه د باران په وجه د كورنو غورځيدل.يا د زياتے ګرمے هوا يا زياتے يخے هوا د وجے باغونه او پټى تباه كيدل وغيره.(۴)

بيا د آفات سماويه دتخصيص وجه دا ده.چه كله آفت آسمانى وى.نوسړے په ظاهره مجبور ښكارى.چه دا خو دالله تعالى د طرفه دے.د انسان په دے كښے څه اختيار نشته؟خو په دے مقام كښے اشاره ده.چه هركله نبى صلى الله عليه وسلم په آفات سماويه غير اختياريه كښے مدد كوى.نوپه آفات ارضيه كښے خو به ضرور مدد كوى.(۵)

دحضرت ابوبكرصديق رضى الله عنه د نبى صلى الله عليه وسلم سره خاص مناسبت: حضرت خديجه رضى الله عنها چه د نبى صلى الله عليه وسلم كوم صفات بيان كړل.بعينه هم دا صفات ابن الدغنه د ابوبكرصديق رضى الله عنه بيان كړى دى. دا دهغه وخت خبره وه.كله چه حضرت ابوبكر رضى الله عنه دهجرت په اراده حبشه ته روان شوے وو.چه برك الغماد مقام ته اورسيدلو.نو ابن الدغنه ورسره ملاو شو.هغوى ترے ته تپوس اوكړلو.چه تاسو چرته ځئ؟ابوبكرصديق رضى الله عنه ورته جواب وركړلو.چه زه هجرت كوم او څم.زما قوم ما په خپله علاقه كښے نه پريږدى.زه دالله زمكے كښے سفر كوم.دهغه عبادت به كوم.په دے باندے ابن دغنه ونيلى وو.((فإن مثلك يا أبابكر لا يخرج، ولا يخرج، إنك تكسب المعدم، وتصل

---

(۱) أعلام الحديث (۱/۱۲۹)_
(۲) شرح كرمانى(۱/۳۷)_
(۳) عمدة القارى(۱/۵۱)_
(۴) تقرير بخارى شريف(۱/۹۰)_
(۵) پورتنئ حواله)_

الرحم، وتحمل الكل، وتقرئ الضيف، وتعين على نوائب الحق»
بيا ابن دغنه ابوبكرصديق رضی الله عنه واپس راوستلو اود قريشو مشرانو سره ملاو شو. او هغوى ته ئے اوونيل «إن أبابكر لايخرج مثله، ولا يخرج، أتخرجون رجلاً يكسب المعدم ، ويصل الرحم، ويحمل الكل، ويقرئ الضيف، ويعين على نوائب الحق» (١)
د دے نه معلوميږى چه د يارغار رسول الله ﷺ سره خاص طبعى مناسبت وو. اوپه دے باندے ډيرواقعات گواهى ورکوى.
کله چه په جنگ بدر کنبے دمکے مشرکان د مسلمانانو بنديوان جوړ شول. نومشوره اوشوه. چه دوى سره څه کول پکار دى؟ حضرت عمر رضی الله عنه اوفرمائيل. د دوى څټونه دے اووهلى شى. عقيل على رضی الله عنه ته حواله کړئ. هغه به دهغه څټ قلم کړى. اوفلانے ماته حواله کړئ. زه به دهغه څټ قلم کړم. ځکه چه دا ټول د کفر امامان دى.
حضرت ابوبکرصديق رضی الله عنه اوفرمائيل. يارسول الله دا ټول خپل خپلوان او دخاندان خلق دى. زما رائے دا ده. چه ددوى نه فديه واخستے شى. اودوى خلاص کړے شى. کيدے شى. چه روستو ورته الله تعالى هدايت اوکړى.
نبى ﷺ دحضرت ابوبکر رضی الله عنه رائے خوښه کړه. (٢)
دغه شان کله چه صلح حديبيه اوشوه. اوډيرزيات په ټيټوالى سره اوشوه. کافرانو اوونيل. که زمونږ سړے مدينے ته درشى. نوتاسوبه ئے واپس کوئ. اوکه ستاسو کس راشى. نومونږ به ئے نه واپس کوو. دغه شان هغوى اوونيل. چه تاسو په دے کال کنبے عمره نشئ کولے. دغه شان هغوى دا هم اوونيل. چه په صلح نامه باندے به، ،بسم الرحمن الرحيم، ، نشى ليکلے. دغه شان په صلح نامه کنبے به، ، محمد رسول الله، ، هم نشى ليکلے. په عامو صحابو رضی الله عنهم باندے دا ډيره گرانه وه.
حضرت عمر رضی الله عنه د نبى ﷺ په خدمت کنبے حاضر شو. اوتپوس ئے اوکړلو. آيا تاسو دالله تعالى رښتينے پيغمبر نه ئى؟ نبى ﷺ اوفرمائيل ولے نه. مونږ په حق يو. اوزمونږ دشمن په باطل دے. نوحضرت عمر رضی الله عنه عرض اوکړلو. «فلم تعطى الدنية فى ديننا» نومونږ دے د دين په خبره کنبے ذلت ولے اختيار کړو. نبى ﷺ اوفرمائيل. زه دالله تعالى پيغمبر يم. دهغه نافرمانى به نه کوم. اوهغه زما مددگار دے. حضرت عمر رضی الله عنه بيا عرض اوکړلو. آيا تاسو مونږ ته نه وو ونيلى چه مونږ به بيت الله ته خو. اوطواف به کوو. نبى ﷺ اوفرمائيل. آيا ما درته دا هم ونيلى وو چه هم په دے کال کنبے به کوو. حضرت عمر رضی الله عنه عرض اوکړلو. نه. نبى ﷺ اوفرمائيل. تاسو به ضرور د بيت الله طواف کوئ.

---

(١) د دوره واقعه دپاره اوگورئ. بخارى شريف (١/٥٥٢، ٥٥٣) بيان الكعبة باب هجرة النبى ﷺ وأصحابه إلى المدينة)_

(٢) دبورے واقعه دپاره اوگورئ: صحيح مسلم (٢/٩٣) كتاب الجهاد باب الإمداد بالملائكة وإباحة الغنائم)_

حضرت عمر رضي الله عنه د هغه خائے نه پاسيدلو.اونيغ حضرت ابوبكر رضي الله عنه ته ورغلو.اود هغوى نه ئے هم بعينه هم هغه سوالونه اوكړل.حضرت ابوبكر رضي الله عنه هم هغه وجوابونه وركړل.او دا ئے ورته هم اووئيل.«فاستمسك بغرزه» ددوى پائيدان كلك اونيسه .(۱) مطلب د هغوى په مخ كښے عاجزى او انكسارئ اختيار كړه.اود هغوى خدمت كوه.

هم دا وجه ده.چه حضرت ابوبكر رضي الله عنه ته د نبى صلى الله عليه وسلم نه پس متصلاً خلافت ملاؤ شو كه د دوى په خائے بل څوك وو.نود ذمه وارئ سنبالول به ګران وو.ځكه چه قاعده دا ده.چه كله يو عظيم شخصيت لاړ شى.نو دهغوى په ځائے د نيابت دپاره د داسے شخصيت ضرورت پيښيږى.چه د هغه په صفاتو كښے مشاركت لرى.اوكه څو اخوا ديخوا راشى.نونظام تباه بربادېږى.

قوله: فَانْطَلَقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ نَوْفَلِ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى

ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ: يعنى حضرت خديجه رضي الله عنها د نبى كريم صلى الله عليه وسلم بوتلو اوورقه بن نوفل ته ورغللامام بيهقى رحمه الله د ابوميسره عمروبن شرحبيل رضي الله عنه نه مرسلاً نقل كړى دى.چه حضرت خديجه رضى الله عنها حضرت ابوبكرصديق رضي الله عنه ورقه بن نوفل ته ليږلے وو.(۲)

په فتح البارى كښے هم دا خبره حافظ رحمه الله دعبيدبن عمير رضي الله عنه د مرسل روايت په حواله سره نقل كړے ده.(۳)

بهرحال كيدے شى.چه يو ځل ئے په خپله بوتلے وى.اويوځل ئے حضرت ابوبكر صديق ليږلے وى.(۴)

بيهقى په دلائل النبوة كښے د سعيدبن مسيب رحمه الله نه يو مرسل روايت نقل كړے دے په هغے كښے دى.چه حضرت خديجه رضي الله عنها اول عداس نومے يو نصرانى كس ته ورغله.كوم چه داهل نينوه ځنے وو.اوهغه د عتبه بن ربيعه بن عبدشمس غلام وو.دهغه نه حضرت خديجه رضي الله عنها دحضرت جبرئيل عليه السلام په باره كښے تپوس اوكړلو.چه ماته دهغه په باره كښے خبر راكړه.نوعداس اووئيل.«قدوس،قدوس،ماشأن جبريل يذكر بهذه الأرض التى أهلها أهل الأوثان» بيا په تپوس كولو سره ئے ورته اوخودل.چه «فإنه أمين الله بينه وبين النبيين،وهو صاحب موسى وعيسى عليهما السلام» چه دهغه خائے نه واپس راغله.نوحضرت خديجه رضي الله عنها ورقه ته ورغله.(۵)

دعلامه شبلى نعمانى رحمه الله غلط فهمى: حافظ ابن حجر رحمه الله په كتاب التعبير كښے ددے حديث په شرح كښے په محدثينو رحمهم الله باندے د اعتراض كونكو اعتراض نقل كړے دے.چه داسے ممكن ده.چه نبى صلى الله عليه وسلم ته په خپل نبوت كښے شك وى؟تردے چه ورقه ته دتلو ضرورت

---

(۱) صحيح بخارى(۳۸۰/۱) كتاب الشروط باب الشروط فى الجهاد والمصالحة مع أهل الحرب)_

(۲) دلائل النبوة للبيهقى (۱۵۸/۲) باب أول سورة نزلت فى من القرآن)_

(۳) فتح البارى (۷۲۰/۸) كتاب التفسير.تفسيرسورة العلق)_

(۴) پورته حواله)_

(۵) دلائل النبوة للبيهقى (۱۴۳/۲) باب مبدأالبعث والتنزيل..)_

پيښ شو اوحضرت خديجه رضي الله عنها ته د خپل تكليف بيانول حاجت شو دغه شان د غرنه د خپل خان د راغورځولو خواهش ئې پيدا شي
امام ابوبكراسماعيلي رحمه الله ددے جواب وركړے دے چه دالله تعالى دا عادت جاري دے چه كله هم يو عظيم الشان څيز مخلوق ته د راليږلو اراده اوكړي نو د هغې د مقدماتو او تمهيداتو انتظام كيږي.نو نبي ﷺ چه به كوم رويانے صالحه كتل، او بيا په نبي ﷺ كښے دخلوت خواهش پيدا شوے وو.اوپه هغوى كښے د عبادت شوق پيدا شوے وو.دا ټول كارونه ددے مقدمه او تمهيد دقبيلے څنې دي.
بياچه كله ناڅاپه فرشته راغله.اوخلاف عادت اوپه غيرمانوس طريقه باندے دغار حراء واقعه پيښه شوه.نونبي ﷺ بتقضائے بشريت ويره محسوس كړه.نو په دے كښے د تعجب څه خبره نشته.ځكه چه روستو ددوى دا ويره په مزه مزه ختم شو.ددے نه پس ئې حضرت خديجه رضي الله عنها ته كومه چه ددوى همدرد اوغمخواره وه.هغوى ته ټوله قصه بيان كړه.هغې ورته تسلي وركړه.اود خپلے تسلئ د تائيد دپاره ئې ورقه بن نوفل ته بوتلو.ورقه چه واقعات واوريدل.نوپه نبي ﷺ ئې پوره يقين اوكړلو.اود دوى دنبوت اعتراف ئې اوكړلو.دلته كښے دامام اسماعيلي رحمه الله جمله حافظ رحمه الله نقل كړے ده.«فلما سمع كلامه أيقن بالحق، واعترفه به» يعني كله چه ورقه د دوى خبرے واوريدے.نود حق يقين ئې اوكړلو.اود دے اقرار ئې اوكړلو.(۱)
علامه شبلاني نعماني رحمه الله ددے جملے ټول ضمائيرنبي ﷺ ته راجع كړي دي . او ترجمه ئې كړے ده...كله چه نبي ﷺ د ورقه كلام واوريدلو.نودوى ته د حق يقين اوشو او دوى ددے اعتراف اوكړلو..(۲)
دپوهه خبره دا ده.چه امام اسماعيلي رحمه الله دمعترضينواعتراض رد كوي.چه نبي ﷺ ته د نبوت په باره كښے څه شك او تردد وو.اودا وائي.چه نبي ﷺ باندے ويره ضرور راغلے وه.خو دا ويره د شك اوتردد په وجه نه وه.بلكه د امرعظيم په ناڅاپه راتلو باندے وو.
اوعلامه رحمه الله ددے جملے نه دا معنى اخستے ده.چه نبي ﷺ ته په خپل نبوت كښے شك وو.ددے وجے ورقه ته لاړلو.اوحقيقت حال ئې ورته بيان كړلو.نود ورقه په تسلئ سره نبي ﷺ ته دخپل نبوت يقين راغلو.
حقيقت دا دے.چه نبي ﷺ ته د اول نه علم او يقين حاصل شوے وو.چه دوى ته نبوت او رسالت وركولے شي.اودا چه دا راتلونكے فرشته وه.اود ورقه په خبرو سره دوى ته د نبوت يقين نه وو حاصل شوے.بلكه د دوى حالات اوواقعات چه ئې واوريدل.نوورقه د دوى دنبوت تصديق اوكړلو.ځكه چه ورقه د تورات او انجيل عالم وو.اود نبوت د علاماتو نه خبر وو.(۳)

(۱) فتح الباري (۱۲/۳۶۰) كتاب التعبير،باب أول ما بدئ به ...)_
(۲) سيرت النبي (۱۲۶/۱) آفتاب رسالت كا طلوع)_
(۳) سيرت مصطفى ازمولانا محمد ادريس كاندهلوى قدس سره (۱۴۰/۱)_

علامه سندهي رحمه الله فرمائي حقيقت دا دے چه نبي ﷺ ته هډو شك راغلے نه وو خكه چه د فرښتے سره د ملاقات كولو او د وحي الهي د راتلو نه پس د شك او شبه گنجائش نه پاتے كيږي او دا كيدے شي چه د د مكمل وحي نازليدو نه وړاندے په څه څيزونو كښے شبه پيدا شوے وي خاص كرچه فرښته نڅاپه راغله خود وحي مكمل كيدو نه پس بيا څه شك اوشبه نشوه پاتے كيدے البته دا ممكن ده چه نبي ﷺ خپل ابتدائي حال چه په كوم وخت كښے دوي ته د خپل نبوت تحقق نه وو شوے حضرت خديجه رضي الله عنها ته داسے بيان كړي وي لكه چه په دغه وخت كښے هم نبي ﷺ ته شك وو او دا طريقه نبي ﷺ خكه اختيار كړه چه د حضرت خديجه رضي الله عنها همدردي د نبي ﷺ سره شي خكه چه كيدے شوه چه نبي ﷺ په هغه وخت كښے ونيلي وو چه زه دالله نبي يم دالله فرښته ماته راغلے وه نوحضرت خديجه رضي الله عنها انكار كړے وے او دانكار نه پس اقرار گران وو (۱) والله تعالى اعلم

بيا هم په كتاب التعبير كښے امام بخاري رحمه الله د دے حديث په آخر كښے دفترت وحي واقعه ذكر كړے ده. اوپه هغے كښے راغلي دي چه نبي ﷺ دومره پريشانه وو چه دوي د غر د سوكے نه د ځان راغورځولو اراده اوكړله. نوجبرئيل امين راغلو. دوي ته ئے تسلي وركړه نودوي منع شو (۲)

د حديث ددے حصے په باره كښے دا احتمال هم شته. چه دا متصل وي اودا هم چه دا د امام زهري رحمه الله د بلاغاتو څخه وي. بهرحال په دے حصه كښے څه داسے خبره نشته. چه دهغے نه دا معلوميږي. چه دوي ته په خپله پيغمبرئ كښے شك وي. ددے وجے دوي پريشانه وو. اوخپل ځان ئے د غرنه راغورځول غوښتل. اوفرښتے دغه شك لرے كړي وي.

علامه شبلي نعماني رحمه الله په دے مقام كښے هم د حديث ددے حصے نه دا مطلب اخستے دے. چه نبي ﷺ ته د خپلے پيغمبرئ په باره كښے شك وو. نوهغوي دا حصه معتبر نه ده گڼلے. اودا ئے ونيلي دي. چه دا داسے عظيم الشان واقعه دپاره دا سند كافي نه دے (۳) دامام بلاغات ته سند مقطوع ونيل اودهغه رد په هيڅ صورت كښے ټيك نه دي. خكه چه د اصول حديث عالمانو رحمهم الله چه د ..بلاغات.. په باره كښے كومه قاعده بيان كړے ده. هغه دا ده. «بلاغات الثقات من أهل القرون الثلاثة مقبولة عندنا مطلقاً كالإمام مالك وأبي حنيفة والشافعي ومحمد بن الحسن وأبي يوسف وأمثالهم، وبلاغات من دون هولاء إن كان يرويها الثقات كما رووا مسنده كالبخاري واحمد وغيرهما، فمقبول إتفاقاً إذا ان بصيغة الجزم وإن كان يرسل عن الثقات وغيرهم فلا يقبل إتفاقاً، ، قواعد في علوم الحديث، ، للشيخ ظفر احمد العثماني (۴)

---

(۱) حاشية السندي على البخاري (۱/ ۱۱، ۱۲)_

(۲) بخاري كتاب التعبير بب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحي الرويا الصالحة)_

(۳) سيرت النبي (۱/ ۱۲۷)

(۴) ص ۱۰۱)_

حقيقت دا دے چه ددے عبارت نه دنبی ﷺ پریشانی ضرور معلومیږی.خودا اضطراب په نبوت کښے د څه شك شبه د وجے هرګز نه وو.بلکه داخو دفترت او انقطاع وحی د وجے وو.په کوم باندے چه دحدیث عبارت بالکل ښکاره دے.((وفتر الوحی فترة حتی حزن النبی ﷺ فیما بلغنا حزناً غدا منه مرارا کي يتردی من رووس شواهق الجبال....)) بیا وړاندے دی.((فاذا طالت علیه الوحی غدا لمثل ذلك))(١)

ورقه بن نوفل ورقه بن نوفل بن اسد بن عبدالعزی دحضرت خدیجه ﵂ د تره خوئے وو.د ورقه د نوفل بن اسد خوے وو.اوخدیجه ﵂ د خویلد بن اسد لور وه.

قوله ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ: دا د ..ورقه.. دپاره صفت دے یا بیان دے یا بدل دے.دا مجرور وئیل لوستل ټیك نه دی.

قوله وَكَانَ امْرَأً قَدْ تَنَصَّرَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ: په جاهلیت کښے دوی نصرانی شوی وو په مکه کښے څه فطرتی نیکان خلق د بت پرستئ نه نفرت کونکی وو په دوی کښے ورقه او زیدبن عمروبن نفیل هم وو.دا دواړه دحق دین په لټون کښے شام ته تلی وو.ورقه ته خو بعضے داسے راهبان ملاو شوی وو.چه هغوی دنصرانیت په اصلی دین باندے قائم وو.نودے د هغه په لاس نصرانی شو.(٢)

زید بن عمروبن نفیل اوزیدبن عمروبن نفیل اول یو یهودی عالم ته لاړلو.اوهغه ته ئے اووئیل.دخپل دین په باره کښے ماته خبر راکړه.کیدے شی چه زه ستاسو په دین کښے داخل شم. هغه ورته اووئیل.که زمونږ په مذهب کښے داخلیدل غواړے.نو دالله تعالی څه غصه به هم برداشت کوے.ده ورته اووئیل.زه خو دالله تعالی د غصے نه تختم.زه دهغه غصه نشی برداشت کولے.ماته ددے نه سوا بل دین اوښایه.هغه ورته اووئیل.بیا ته حنیف شه؛ هغه تپوس اوکړلو.چه حنیف څه څیز دے؟هغه ورته اووئیل.حنیف حضرت ابراهیم ﵇ وو.هغه نه یهودی وو.اونه نصرانی وو.دهغه دین ته دین حنیف وائی.

بیا یو نصرانی عالم ته لاړلو.هغه ته ئے اووئیل.زه ستاسو په دین کښے داخلیدل غواړم.هغه ورته اووئیل.که زمونږ په دین کښے په حقیقت کښے داخلیدل غواړے.نو دالله تعالی څه لعنت به هم برداشت کوے.دوی ورته اووئیل.د الله تعالی د لعنت نه خو زه تښتم.زه نه لعنت برداشت کولے شم او نه غضب.

بیا ورته هغه هم دا رائے ورکړه.چه دین حنیف اختیار کړه.اود حضرت ابراهیم ﵇ په دین کښے داخل شه.

---

(١) صحیح بخاری کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به ....)۔
(٢) فتح الباری(٢٥/١)۔

زيد بن عمرو بن نفيل چه کله د حضرت ابراهيم ﷺ په باره کښې د دواړو نه دا خبرې واوريدې نولاس ئې اوچت کړلو او وې ونيل «اللهم أشهد أني على دين ابراهيم ﷺ»(١)

قوله وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللهُ أَنْ يَكْتُبَ: عبراني دعبرنه ماخوذ ده په نسبت کښې خلاف قياس ..عبراني.. ونيلې شي وائي چه کله حضرت ابراهيم ﷺ دنمرود نه بچ شو اودريائې فرات باندې تير شو نو نمرود په دوی پسې خلق اوليږل اوهغوی ته ئې حکم اوکړلو که تاسو ته داسې خوان ملاؤ شي چه هغه سرياني وائي نوهغه واپس راولئ خلقو حضرت ابراهيم ﷺ اونيولو خو چه کله ئې ورسره خبرې اوکړې نوالله تعالى ددوی ژبه په عبرانئ کښې بدله کړه چونکه د دريائې فرات نه راوريدلې وو نوځکه ددې ژبې نوم ..عبراني.. شو.(٢)

په بخاري شريف کتاب التفسير اوکتاب التعبير کښې هم دا روايت راغلې دې په دغه دواړو خايونو کښې د «وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ» الفاظ دي.

حافظ بن حجرعسقلاني رحمه الله فرمائي چه دواړه خبرې تيک دي ورقه بن نوفل ته په عبرانئ او عربئ دواړو ژبو باندې قدرت حاصل وو عربي ئې خپله ژبه وه او عبراني ئې زده کړې وه انجيل به کله هغوی په عربئ کښې نقل کولو اوکله په عبرانئ کښې (٣)

د تورات او انجيل ژبه د تورات اوانجيل اصلي ژبه څه وه په دې کښې سخت اختلاف دې علامه تيمي رحمه الله فرمائي چه دتورات انجيل اوټولو آسماني کتابونو ژبه عبراني ده (٤) علامه کرماني رحمه الله فرمائي ددې نه معلومه شوه چه د انجيل اصلي ژبه عبراني وه (٥) خوعلامه عيني رحمه الله فرمائي چه دا خبره تيک نه ده بلکه تورات په عبرانئ ژبه کښې وو او دانجيل ژبه سرياني وه.(٦) دلته د حديث الفاظ «فيكتب من الإنجيل بالعبرانية» نه هم دا په پوهه کښې راځي چه دانجيل ژبه سرياني وه چه هغه به هغوی کله عربئ ته نقل کولو اوکله عبرانئ ته.(٧) والله اعلم

دسريانئ وجه تسميه عالمان ﷺ فرمائي سريانئ ته سرياني ددې وجې وائي چه الله تعالى آدم ﷺ ته کله د ..اسماء.. تعليم ورکولو نوپه پټه ئې ورته تعليم ورکړې وو ځکه ددې ژبې نوم ..سرياني.. شو.(٨)

---

(١) صحيح بخاري (١/ ٥٣٩، ٥٤٠) کتاب المناقب باب حديث زيد بن عمرو بن نفيل)_

(٢) عمدة القاري (١/ ٥١، ٥٢)_

(٣) فتح الباري (١/ ٢٥)_

(٤) عمدة القاري (١/ ٥٢)_

(٥) شرح کرماني (١/ ٣٨)_

(٦) عمدة القاري (١/ ٥٢)_

(٧) شرح کرماني)_

(٨) عمدة القاري (١/ ٥٢)_

امام العصر حضرت کشمیری رحمه الله فرمائی چه سریانی په اصل کښے د ..سریا.. یعنی سوریا (شام) طرف ته منسوب دے.(۱)

د انجیل د کتابت وجه دلته چه دا وئیلی شوی دی.چه دوی به انجیل لیکلو.ددےوجه په اصل کښے دا وه .چه په قرآن کریم کښے دالله تعالی ارشاد دے.﴿ اِنَّاۤ اَنۡزَلۡنَا التَّوۡرٰىةَ فِيۡهَا هُدًى وَّنُوۡرٌ ۚ يَحۡكُمُ بِهَا النَّبِيُّوۡنَ الَّذِيۡنَ اَسۡلَمُوۡا لِلَّذِيۡنَ هَادُوۡا وَالرَّبّٰنِيُّوۡنَ وَالۡاَحۡبَارُ بِمَا اسۡتُحۡفِظُوۡا مِنۡ كِتٰبِ اللّٰهِ﴾ (۲)

ددےنه معلومه شوه. چه د تورات دحفاظت ذمه د تورات په عالمانو باندے کیخودے شوے وه چونکه په هغوی محافظین گرخولے شوی وو.څکه هغوی د حفاظت دا طریقه اختیار کړه.چه د کتاب الله کتابت به ئے کولو.اودهغے په نسخو پسے به ئے نسخے تیارولے.

هم دا طریقه په انجیل کښے هم وه.چه علمائے ربانینو به دا لیکل او محفوظ کول.دا بیله خبره ده.چه چونکه الله تعالی دغه کتابونو د یو محدود وخت دپاره نازل کړی وو.نوددے وجے هغوی ددے په حفاظت کښے کامیاب نشو.

په خلاف د قرآن کریم څکه چه د دے د حفاظت ذمه واری الله تعالی په خپله اخستے ده.﴿ اِنَّا نَحۡنُ نَزَّلۡنَا الذِّكۡرَ وَاِنَّا لَهٗ لَحٰـفِظُوۡنَ‏ ﴾ (۳) ا الله تعالی د قرآن د حفاظت کار د داسے کسانو نه واخستلو.چه دهغوی په باره کښے عقل دا نه تسلیموی.چه دوی هم د قرآن محافظ کیدے شی.واړه واړه ماشومان د اووه اووه .اتو اتو. نهو نهو. لسو لسو کالو ماشومان چه د دنیا دهیڅ کار قابل نه وی.د دوی په باره کښے خلقو ته هم معلومه ده.چه دوی د څه کار نه دی.اوپه خپله د دوی هم دا دعوی نه ده.چه دوی څه کار کولے شی.د دوی نه ئے دا کار اخستے دے.او ددوی فوځونه ئے تیار کړی دی.او د دوی په سینو کښے ئے ټول قرآن محفوظ کړے دے.

الله سبحانه وتعالی په خپل حکمت بالغه سره داسے اوقدرت کامله سره د داسے ماشومانو انتخاب کړے دے.چه هغوی د قرآن د حفاظت خو دلا څه چه د ورکوټی کتاب د حفاظت نه هم عاجز دی.نه خو د قرآن کریم معانی پیژنی.او نه ددے د حقائقواو مقاصدو نه خبر دی.چونکه دحفاظت ذمه واری الله تعالی په خپله اخستے ده.نوددے ذمه واری په دے طریقه پوره کوی.

که د اتلس یا د دیرشو څلویښتوکالو کسان وو.نو وئیل به ئے چه دا زما د قربانو نتیجه ده. مونږ الله تعالی ته پته ده.چه دومره ضروری کارونه پریخودل اوقرآن یاد کړل.گنی دا چرته محفوظ کیدے شو.

نوالله تعالی د وړو وړو ماشومانو نه داکارواخستله.اود غتو احسان نے وانه خستل.د وړو

---

(۱) فیض الباری (۱/۳۰)_

(۲) المائدة ۰٤٤)-

(۳) الحجر ۰۰۹)-

معصومو ماشومانو په باره کښې دا نښې ونيلې چه دا د دوی د قربانو نتيجه ده.ګنې دوی خو فلانې فلانې کار هم کولې شو.

بهرحال خلاصه دا ده چه ورقه بن نوفل د انجيل د حفاظت په غرض دا ليکل.کله به ئې په عربۍ کښې ترجمه کول اوکله په عبرانۍ کښې.چونکه دده يادول اوحفظ مقصود نه وو.دا دقرآن کريم خصوصيت دے.چه ياديږی.په باقی کتابونو کښې دا خصوصيت نشته.نوځکه په دا ليکلې او محفوظ کولې شو.ددے وجې حضرت خديجه رضي الله عنها دلته د کتابت انجيل ذکر اوکړلو.خو د حفاظت انجيل ذکرئې اونکړلو.(۱)

قوله: وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ: ورقه بوډا وو.اونابينا شوے وو.

دلته يوبچکانه غوندے سوال پيدا کيږی.چه هرکله ورقه نابينا شوے وو نوليکل ئې څنګه کول؟ ددے جواب ښکاره دے.چه اول به ئې ليکل کول.دهغې خبر ورکړے شو چه «وكان يكتب..» روستو نابينا شوے وو.مطلب دا دے.چه په يوه زمانه کښې به هغه د انجيل ترجمه عربۍ او عبرانۍ کښې کوله.او اوس چه د نبی ﷺ واقعه پيښه شوه.نوپه هغه وخت کښې نابينا شوے وو.

دويم جواب دا ورکولې شی.چه دلته د ..عمی.. اطلاق په ..ضعف بصارت.. باندے شوے دے.يعنی د هغوی نظر کم شوے وو.اوپه ضعف بصارت اوکتابت کښې جمع ممکن ده.

دا هم ممکنه ده.چه په حقيقت کښې نابينا شوے وو.اوبل چاته به ئې حکم کولو.او ليکل به ئې کولو.په دے صورت کښې د ليکلو نسبت ورقه ته مجازاً دے.

قوله: فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ يَا ابْنَ عَمِّ: ورقه ته حضرت خديجه رضي الله عنها اوفرمائيل.اے زما د تره خويه! هم دا روايت په کتاب التعبير کښې دے.په هغې کښې د «أی ابن عم» الفاظ دی.په کتاب التفسير کښې د ابوذر په روايت کښې خو د «يا ابن عم» الفاظ دی.او د نورو حضراتو په روايت کښې د «ياعم» الفاظ دی.

بيا دمسلم شريف په روايت کښې د «يا ابن عم» الفاظ دی.(۲)

امام نووی رحمه الله فرمائی.چه دواړه صحيح دی.«ابن عم» خو ددے وجه چه هغه په حقيقت کښې «ابن عم» يعنی د تره خوئے وو.او ..عم.. ونيل په دے اعتبار سره صحيح دی.چه هغه په عمر کښې د دے نه مشر وو.اودعربو رواج دے.چه د مشرانو ته د احترام دپاره ..عم.. وائی.(۳).

---

(۱) فتح الباری (۲۵/۱)۔

(۲) صحيح مسلم (۸۸/۱) کتاب الإيمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ۔

(۳) شرح نووی علی صحيح مسلم (۸۹/۱)۔

حافظ ابن حجر رحمه الله دا جمع نه ده تسليم كړے خكه چه په دواړو خايونو كښے په حديث كښے واقعه يوه ده.نوښكاره ده.چه ياخو به ئے ,,ابن عم،، وئيلى وى.اويا به ,,عم،، وئيلى وى.ابن عم خو بالكل ټيك دے.خكه چه دا په خپل حقيقت باندے دے.نوخكه به هم دا راجح او قوى وى.او د ,,ياعم،، په باره كښے به دا وئيلى شى .چه دا د راوى وهم دے

په دے باندے دا اعتراض واردیږی.چه حافظ ابن حجر رحمه الله مخكښے د «العبري بالعبرانية» او«العبراني بالعربية» په اختلاف كښے فرمائيلى وو.چه دواړه ټيك دى.خكه چه ورقه په دواړو ژبو قادر وو.نوخنګه چه هلته دا احتمال جارى كيدے شو.دغه شان دلته هم كيدے شى.
حافظ رحمه الله ددے جواب وركړے دے.چه هلته د دغه احتمال د ممكن كيدو وجه دا ده.چه دا د راوى كلام دے.كله راوى هغه وئيلى دى.اوكله دا.او په «ابن عم» كښے كلام دحضرت خديجه رضي الله عنها دے.اوهغوى صرف يو خل وئيلى دى.(١)

علامه زرقانى رحمه الله فرمائى.زما خيال دا دے.چه دا لفظ په اصل كښے «ابن عم»وو.يعنى په شروع كښے حرف ندا محذوف وه.بيا لفظ د ,,ابن,,و محرف شو.او ,,اى،، ترے جوړ شو.(٢)
د علامه زرقانى رحمه الله دا توجيه د مسلم شرف په روايت كښے كيدے شى.خود بخارى شريف په روايت كښے ئے جارى كول ګران دى.خكه چه په كتاب التفسير كښے د ابوذر د روايت نه علاوه د بل په روايت كښے «ياعم» واقع دى.مګر دا چه دا اووئيلى شى.چه په اصل كښے وو.«أي عم» بيا راوى روايت بالمعنى اوكړلو.او «ياعم» ئے اووئيل.
دويم صورت د ترجيح دے.چه د ابوذرروايت راجح اوګرخولے شى.او د نورو حضراتو روايت مرجوح اوګنړلے شى.والله اعلم.

قوله اِسْمَعْ مِنْ ابْنِ أَخِيكَ: دخپل وراره خبره واوره.
نبى ﷺ ته حضرت خديجه رضي الله عنها د ورقه د تره خوئے اووئيل.
ددے وجه يا خو دا ده.چه ورقه په كال او عمر كښے د نبى ﷺ نه زيات مشر وو.(٣)
او يا ددے وجه دا ده.چه ورقه او د نبى اكرم ﷺ پلار دواړه په قصى كښے يوخائے كيږى.كوم چه د دواړو نيكه دے.د ورقه نسب خو ورقه بن نوفل بن اسد بن عبدالعزى بن قصى دے.اود حضرت عبدالله بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصى.لكه چه قصى ته اورسيږى. نودواړه يوخائے كيږى.په دے لحاظ سره لكه چه ورقه د نبى ﷺ تره شو.(٤)
ورقه ورته اووئيل.دا هغه رازدار دے.كوم چه الله تعالى موسى عليه السلام ته راليږلے وو.

---

(١) پورتنئ حواله)_
(٢) فضل البارى (١/١٧٥)_
(٣) فتح البارى (١/٢٥)_
(٤) پورتنئ حواله)_

قوله فقال له ورقة هذا الناموس الذي نزل الله على موسى: ناموس د ،،فاعول،، په وزن دے ((نامست الرجل إذا ساررته)) يعنى د پټو خبرو كولو نه ماخوذ دے.[1] نمس ينمس،، (باب ضرب) معنى ئے پټول راخى.[2]

د ناموس تفسير د بخارى شريف په كتاب التفسير كښے راخى. هلته ددے تفسير امام بخارى رحمه الله په ،،صاحب السر،، سره كړے دے.[3]

علامه سهيلى رحمه الله او ابن الاثير رحمه الله دد تفسير په ،،صاحب سر الملك،، سره نقل كړے دے.[4]

ددے ټولو حاصل دا دے چه ،،ناموس،، رازدار ته وائى. برابره خبره ده كه ،،صاحب سر الخير،، وى او كه ،،صاحب سر الشر،، وى.

بعضے حضرات وائى چه،، ناموس صاحب سر الخير،، ته وائى او ،،صاحب سر الشر،، ته ،،جاسوس،، وائى.[5] دا تفريق علامه سهيلى رحمه الله هم نقل كړے دے[6] او علامه نووى رحمه الله فرمائى چه هم دا د اهل لغت او غريب الحديث د صاحبانو قول دے.[7]

خو خبره دا ده چه اهل لغت دواړه قولونه نقل كوى. ابن الاثير رحمه الله په النهايه كښے ،،صاحب سر الملك،، قول هم نقل كړے دے او د تفريق قول هم.

نوكيدے شى چه داسے اووئيلى شى چه دواړه قولونه دى او دا هم ممكن ده چه داسے اووئيلى شى چه د لغت په اعتبار دواړه متحد دى او خو په عرف كښے فرق دے د ،،ناموس،، اطلاق په ،،صاحب سر الخير،، باندے كيږى او د ،،جاسوس،، اطلاق په ،،صاحب سر الشر،، باندے كيږى.

بيا دلته د ناموس نه مراد په د ټولو په نيز حضرت جبرئيل عليه السلام دے.[8] د سيرت ابن هشام په روايت كښے ،،الناموس الاكبر،، راغلى دى.[9] اهل كتابو به جبرئيل آمين ته ،،ناموس اكبر،، وئيل.

د دې باوجود چه ورقه عيسائى وو خو د عيسى عليه السلام په ځائې د موسى عليه السلام د ذكر كولو وجه دلته د قياس تقاضا خو دا وه چه ((الذى نزل الله على عيسى)) ئے وئيلے وو. ځكه چه ورقه بن نوفل

---

(۱) اعلام الحديث للخطابى) رحمه الله (۱/ ۱۳۰)_

(۲) شرح نووى على صحيح مسلم (۱/ ۸۹)_

(۳) صحيح بخارى (۱/ ۴۸۰) كتاب الأنبياء باب واذكر فى الكتا بموسى إنه كان مخلصاً ...)_

(۴) الروض الأنف (۱/ ۱۵۶) او النهاية لابن الأثير (۵/ ۱۱۹)_

(۵) فتح البارى (۱/ ۲۶)_

(۶) الروض الأنف (۱/ ۸۹)_

(۷) شرح نووى على صحيح مسلم (۱/ ۸۹)_

(۸) پورتنئ حواله)_

(۹) سيرت ابن هشام (۱/ ۱۵۶)_

نصراني وو
بعضو وئيلي دي چه چونکه د عیسی علیه السلام په نبوت کښې يهوديانو اختلاف کول او نصارئ دهغه دپاره د نبوت په ځائې ابن الله (والعياذ بالله) ثابتوي. او موسی علیه السلام په يهوديانو اونصارو کښې متفق نبي وو. ځکه ورقه دلته دهغه نوم واخستلو.[1]
علامه شبيراحمدعثماني رحمه الله فرمائي صحيح وجه دا ده چه د قرآن کريم نه وړاندې چه څومره صحيفې او آسماني کتابونه راغلي دي. جامع ترين کتاب تورات وو. کوم چه په موسی علیه السلام باندې نازل شوې وو. قرآن کريم هم ددې اشاره کړې ده. ﴿ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ ﴾[2] انبياؤ اواهل علم او دين به هم په دې باندې خپلې فيصلې کولې. ددې وجه دا وه. چه دهغه وخت د احکامو په اعتبار سره دا جامع ترين کتاب وو. او په انجيل کښې زيات احکام نه وو. دهغې زياته حصه په نصيحتونو او واقعاتو باندې مشتمله وه. حضرت عيسی علیه السلام فرمائيلي وو. خلقو زه ددې دپاره نه يم راغلې چه تورات بدل کړم. بلکه ددې دپاره راغلې يم. چه دتورات تکميل اوکړم. دعيسی علیه السلام په راتلو صرف په يو څو جزئياتو کښې د زمانې د مصلحت په وجه نسخ شوې وه. قرآن کريم ددې ګواه دې. ﴿ وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَلِأُحِلَّ لَكُم بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ ﴾[3]
باقي په کشف الظنون کښې چه د خلقو کوم قول ذکر شوې دې. چه مونږ تورات په استيعاب سره کتلې دې. په هغې کښې د مونځ. روژې. حج. زکاة او حشرنشر متعلق څه تفصيل نشته.[4] نو دا حال خود خلقو تحريف د وجې شوې دې. په حقيقت کښې تورات د احکامو دپاره جامع وو. ورقه ته دآسماني کتابونو په مطالعې سره معلومه شوې وه. چه نبي ﷺ ته به هم يو جامع اواکمل ترين کتاب ملاويږي. کوم چه به د تورات نه هم جامع وي. په قرآن پاک کښې ارشاد دې. ﴿ قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِّنْ عِندِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا ﴾[5] نو ځکه ورقه د موسی علیه السلام ذکر اوکړلو. اود نبي ﷺ د موسی علیه السلام سره په حقيقت کښې يو خاص مناسبت وو. په قرآن کريم د نبي ﷺ رسالت ته د موسی علیه السلام سره رسالت سره تشبيه ورکړې شوې ده. ﴿ إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا ﴾[6] دا تشبيه دجامعيت ده.

---

(۱) تقرير بخاري (۹۱/۱)_
(۲) المائدة ٤٤)-
(۳) آل عمران ۵۰)-
(۴) کشف الظنون(۵۰٤/۱)_
(۵) القصص ٤۹)-
(۶) المزمل ۱۵)-

تورات په خپل وخت کښې جامع وو.اوقرآن د ټولو آسمانی کتابونو او د قیامته پورې د ټولو زمانې فوائدو جامع دے.څکه د قرآن کریم په توصیف کښې الله تعالی ارشاد فرمائی.

﴿وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ﴾ (١) يعنى دا قرآن د ټولو شريعتونو نګهبان اود ټولو جامع دے.

يو مناسبت دا هم دے.چه دموسى ﷺ فرعون هلاك شو.دغه شان د نبى ﷺ د امت فرعون ابوجهل هم هلاك شو.(٢)

يواشكال اودهغې جواب دلته يوه شبه دا كيږى.چه حافظ ابن حجر رَحِمَهُ اللَّهُ اوعلامه عينى رَحِمَهُ اللَّهُ په حواله د دلائل ابى نعيم په حواله سره يو حسن حديث ذكر كړے دے.چه په هغې كښې دحضرت عيسى ﷺ ذكر دے.په دے صورت كښې به هغه ټولے نكتے كومے چه بيان شوے بے فائدے شي.

ددے جواب دا دے.چه په اصل كښې حضرت خديجه رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا ورقه بن نوفل ته دوه خله تلے وه.يو خل يواځے اوبل خل د نبى ﷺ سره.نوپه كوم وخت كښې چه يواځے تلے وه.په هغه وخت كښې ئے «نزل الله على عيسى ﷺ» وئيلى وو.اودا د هغوى د فهم مطابق وه.څكه چه هغې هم دا پيژندل.چه ورقه نصرانى دے.اودحضرت عيسى ﷺ په منونكو كښې دے.خوچه كله هغې نبى ﷺ بوتلو.اولاړله .نو«نزل الله على موسى ﷺ» ئے اووئيل.چونكه نبى ﷺ هغه ټول نكات اوحقائق پيژندلى شو.نوځكه ئے دحضرت موسى ﷺ ذكر اوكړلو.اوحضرت خديجه رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا چه كله يواځے وه.نوهلته د فهم د آسانئ دپاره ئے حضرت عيسى ﷺ ذكر كړلو.(٣)

دعلامه سهيلى رَحِمَهُ اللَّهُ بيان اودهغې رد علامه ابوالقاسم سهيلى رَحِمَهُ اللَّهُ په ،،الروض الانف،، كښې ليكلى دى.چه ورقه دحضرت موسى ﷺ ذكرددے وجے كړے وو.چه هغه عيسائى وو.اود عيسايانو دا عقيده ده.چه الله تعالى جوهر فرد دے.اودهغه درے اقانيم دى،،وجود، كلمه،، او حياة، دهغوى په اصطلاح كښې ،،وجود،، ته ،،اب،، او،،كلمه ته ،،ابن،، او حياة،، ته ،،روح القدس وئيلى شى.لكه چه الله تعالى د الله تعالى دا درے اجزائے تركيبى دى.والعياذ بالله تعالى.

هغوى دا وائى.چه په اقانيم ثلاثه كښې اقنوم كلمه په ناسوت مسيح كښې حلول كړے دے.اوكلمه وائى.دهغوى په نيز ،،علم،، ته.څكه دهغوى په رائے كښې حضرت عيسى ﷺ په غيبو پوهيدلو.اوچه صبا به څه كيږى.ددے خبر وركول .چونكه دا دهغه نصارو مذهب وو.چه هغوى دروغژن وو.اوپه پورے ئے دروغ تړونكى وو.نوځكه ئے دحضرت عيسى ﷺ د ذكر نه عدول اوكړلو.اودحضرت موسى ﷺ ذكرئے اوكړلو.

يادا چه دهغوى عقيده دا وه.چه حضرت جبرئيل ﷺ به حضرت موسى ﷺ ته راتلو.او

---

(١) المائدة ٤٨)-

(٢) فضل البارى(٣١/١٧٦، ١٧٧)_

(٣) فتح البارى (٢٦/١)او فضل البارى (١ص٠)_

حضرت عيسى عليه السلام ته د راتلو ضرورت نه وو.ځكه چه هغه خو ټول هرڅه پيژندل.(١)
خوحافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.چه د علامه سهيلي رحمه الله دا توجيح ټيك نه ده.ځكه چه ورقه په محرف نصراني دين كښې داخل شوے نه وو.بلكه دهغوى ملاقات د بعضې داسې راهبانوسره شوے وو.څوك چه په اصلى عيسوى شريعت په باندے قائم اوباقى وو.(٢) والله اعلم.

قوله **يَالَيْتَنِي فِيهَا جَذَعًا**:د ،،يا،، په باره كښې بعضې عالمان رحمهم الله فرمائى.چه دا ،،حرف ندا،، دے.اوددے نه پس منادى محذوفه ده.يعنى «يامحمد ليتني فيها جزعاً»(٣)
ابن مالك رحمه الله په دے باندے اشكال كړے دے.چه داسې قسم كلام بعضې وخت متكلم په كلام كښې كوى.حالانكه هغه سره څوك هم نه وى.لكه په قرآن كريم كښې دحضرت مريم عليها السلام قول دے.﴿ يٰلَيْتَنِيْ مِتُّ قَبْلَ هٰذَا ﴾ (٤)
دلته دے ته حرف ندا وئيل ټيك نه دى.ځكه چه هغه په دغه وخت كښې يواځې وه.نودا حرف ندا نه دے.بلكه د ،،الا،، په شان حرف تنبيه دے.(٥)

ألاليت شعري هل أبيتن ليلة **بواد وحولي إذخر وجليل**(٦)

خو ددے جواب دا دے.چه كوم ځائے كښې سړے يواځې وى.اوبل څوك مخاطب نه وى.نو په داسې موقع خپل نفس ته خطاب كولے شى.يعنى ﴿ يٰلَيْتَنِيْ مِتُّ قَبْلَ هٰذَا ﴾ (٧)

په ،،فيها،، كښې ضمير يا خو «أيام الدعوة» ته راجع دے.او يا «أيام النبوة» ته.(٨)

د ،،جذع،، اعراب او ددې وجوه. «جذعاً» دلته دوه روايتونه دى.په يو روايت كښې ،،جذع،، بالرفع دے.اوپه بل روايت كښې ،،جذعاً،، بالنصب دے.د رفع په صورت كښې خو ښكاره ده. چه د ،،ليت،، خبر دے.(٩)
البته د ،،نصب،، څو وجوه ذكر شوى دى.

---

(١) الروض الأنف(١/١٥٦)_
(٢) فتح البارى (١/٢٦)_
(٣) عمدة القارى(١/٥٨)_
(٤) مريم ٠٢٣)-
(٥) عمدة القارى(١/٥٨)_
(٦) قاله سيدنا بلال رضي الله عنه كما فى البخارى (١/٢٥٣) كتاب فضائل المدينة باب (بلا ترجمة) بعد ذكر كراهية النبى صلى الله عليه وسلم أن تعرى المدينة)_
(٧) عمدة القارى (١/٥٨)_
(٨) فتح البارى(١/٢٦) وعمدة القارى(١/٥٨)_
(٩) پورتنۍ حواله)_

① علامه خطابى رحمه الله فرمائى چه دلته ،،كان،،محذوف دے يعنى «ليت كنت جذعاً» (۱) دامام كسائى رحمه الله ميلان هم دے طرف ته دے (۲) كوفيانو «إنتهوا خيراً لكم» كښې هم دا تاويل كړے دے يعنى «إنتهوا يكن خيراً لكم» (۳)

② ابن برى رحمه الله فرمائى چه دا د ،،جعل،، مفعول دے تقدير دعبارت دا دے «يا ليتني جعلت فيها جذعاً» (۴)

③ كوفيان وائى چه دلته ،،ليت،، ته د ،،تمنيت،، عمل وركړے شوے دے لكه چه شاعر په دے قول كښې چه: يا ليت أيام الصبا روجعاً (۵)

④ قاضى عياض رحمه الله فرمائى چه دا د حال واقع كيدو د وجے منصوب دے .او ،،فيها،، د ،،ليت،، دپاره خبر دے.علامه نووى رحمه الله فرمائى چه «وهذا الذى إختاره القاضى هو الصحيح الذى إختاره أهل التحقيق والمعرفة ممن شيوخنا وغيرهم ممن يعتمد عليه والله اعلم» (۶)

د ،،جذع،، لغوى معنى: ،،جذع،، په اصل كښې نوعمر اوخوان خناور ته وائى.كوم اوښ چه څلور كاله پوره كړى.اوپه پنځم كښې داخل شى.اوكومه غوا چه دوه كاله پوره كړى.او كومه چيلۍ چه يوكال پوره كړى.هغې ته ،،جذع،، وائى.(۷)

مطلب دا چه ورقه دا تمنا كوله.چه كاش زه د دعوت په وړخو كښې خوان او طاقتور وے.نومابه ستا پوره حمايت او مدد كړے وے.

قوله: لَيْتَنِي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ: دا په طريقې د تنزل سره دے.كه زه خوان نه يم.چه كم ازكم دومره خو يم.چه په هغه زمانه كښې ژوندے يم.كله چه تاخپل قوم اوباسى.

قوله: أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ: يعنى رسول الله ﷺ اوفرمائيل دا خلق به ما اوباسى؟

دلته سوال دادے.چه حرف عطف خوپه حرف استفهام باندے مقدم وى.لكه ﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ﴾ (۸)

---

(۱) أعلام الحديث(۱/۱۳۱)_

(۲) عمدة القارى(۱/۵۸)_

(۳) فتح البارى(۱/۲۶)_

(۴) فتح البارى (۱/۲۶)_

(۵) عمدة القارى (۱/۵۸)_

(۶) شرح نووى على صحيح مسلم (۱/۸۹)_

(۷) النهاية فى غريب الحديث (۱/۲۵۰) ومجمع بحار الأنوار(۱/۳۳۵)_

(۸) آل عمران (۱۰۱)-

او ﴿فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ﴾ (١) او ﴿فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفٰسِقُوْنَ﴾ (٢) كنبے تاسو گورئ چه دلته حرف استفهام دحرف عطف نه مقدم دے.نو((أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ))دا څنگه تيك شو؟
دابن مالك رحمه الله وينا ده.چه اصل قانون هم دا دے.كوم چه ذكر شو.چه حروف عطف په حروف استفهام باندے مقدم كولی شی.خوچونكه په ادوات استفهام كښے ..همزه.. اصل دے.ځكه په دے كښے گنجائش اوگڼلے شو.چه دا په حرف عطف باندے مقدم كړے شی.(٣)
خوحقيقت دا دے.چه د ابن مالك رحمه الله دا كلام ركيك دے.ځكه چه اول خو دا د ((إذ يخرجك قومك))جواب دے.چه دوی ته چونكه ددے اخراج په خبر باندے تعجب اوشو.نوځكه نبی ﷺ داستبعاد او استعجاب داظهار دپاره سوال اوكړلو.چه آيا دوی به ما اوباسی؟بيا د جواب نه وړاندے د حرف عطف د راوړلو څه معنی ده؟(٤)
دويمه خبره دا ده.چه كلمه دا ..همزه استفهام.. دے.اوپه ..مخرجی.. باندے داخل دے.نوصرف د اصل بالاستفهام په وجه دا په واو عاطفه باندے خلاف قياس ولے مقدم كړے شو.بے ضرورته ددے وجے چه په كوم ځائے كښے د دے د تقديم مقام وو.هلته مقدم دے.يعنی د جمله استفهاميه ابتداء.نو بيا د واو عاطفه نه وړاندے دا ولے راوړلے شو؟(٥)
حقيقت دا دے.چه دلته مضبوطه خبره دعلامه زمحشری رحمه الله ده.هغوی فرمائی.چه په داسے مواقع كښے معطوف عليه محذوفه وی.اوتقدير د عبارت دا دے.((أمعادی ومخرجی هم))(٦)
د ((أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ)) اعراب: ..مخرجی.. د يا په تشديد سره دجمع صيغه ده.دا خبر مقدم دے.او ..هم.. مبتداء مؤخره ده.ددے عكس (يعنی دا چه مخرجی مبتدا اوهم خبر اوگرځولے شی) تيك نه ده.ځكه چه په ..مخرجی.. كښے اضافت ..اضافت لفظيه.. دے.اوهغه نكره ده.او هم معرفه دے.چه نكره مبتدا اومعرفه گرځول تيك نه دی.
دويم صورت دا دے.چه ..مخرجی.. د مبتدا قسم ثانی اوگرځولے شی.او ..هم.. ددے فاعل.كوم چه د خبر قائم مقام دے.په دے صورت كښے به دا جمله د ((أكلونی البراغيث)) د قبيلے څخه وی.
دريم صورت دا دے.چه ..ومخرجی.. دتقديم سره نه وی.په دے صورت كښے به دا مبتدا

---

(١) التكوير ٢٦٠)-
(٢) الأحقاف ٣٥٠)-
(٣) شرح كرمانی(١/٤٠) وعمدة القاری(١/٥٩)_
(٤) پورتنئ حواله)_
(٥) پورتنئ حواله)_
(٦) پورتنئ حواله)_

قسم ثاني او ،،هم،، فاعل سد مسد الخبر،، گرځولے شي په آخرى دواړه صورتونو كښے به د مبتدا اعتماد په همزه استفهام باندے وي.(١)

دنبي ﷺ دتعجب وجه: علامه سهيلي رحمه الله فرمائي چه د نبي ﷺ په زړه كښے دخپل وطن محبت وو.خكه چه دوى ته اووئيلى شو چه ستا قوم به تا چيرى.تا ته په تكليف دركوى په هيڅ خبره باندے د نبي ﷺ په طبيعت كښے څه تاثر اوتغير ښكاره نشو دوى چپ وو.خو چه كله ئے د اخراج خبره واوريدله.نوسمدستي ئے ويناً اوكړله.اودے خوږ وطن سره محبت كول هم پكار وو.خكه چه هلته بيت الله دے.هلته حرم دے.هلته د دوى پلار نيكونه حضرت اسماعيل عليه السلام د زمانے راسے آباد وو.(٢)

د دوى د شدت انفعال اوتاثر دا وجه هم كيدے شي.چه دوى ته دا خيال راغلى وى كه زما قوم ما اوباسى.نو دايمان د دولت نه به محروم شي.نو دهغوى د هدايت نه په محرومتيا باندے متاثره شو(٣) اودا هم كيدے شي.چه دواړه خيزونو سبب دتاثيروى(٤) والله سبحانه اعلم.

قوله: قَالَ نَعَمْ لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ بِمِثْلِ مَا جِئْتَ بِهِ إِلَّا عُودِيَ: ورقه اووئيل او دا دالله تعالى طريقه ده.چه تا كومه خبره راوړے ده.چه دا سے قسم خبره كله هم چا كړے ده.دهغه سره دشمني شوے ده.اود دشمنۍ انجام ترلرے پورے رسيږى.سړے د خپل وطن په پريخودو باندے هم مجبوره كيږى.

قوله: وَإِنْ يُدْرِكْنِي يَوْمُكَ أَنْصُرْكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا: يعني كه ستاسو ورځے ماته ملاؤ شوے.نو زه به تاسوسره ډير مدد كوم.

د ،،يومك،، نه مراد ،،يوم اخراج،، هم كيدے شي.اود جهاد زمانه هم ممكنه ده.اوكيدے شي.چه زمانه د دعوت مراد وى.(٥)

،،موزراً،، د ،،ازر،، نه ماخوذ دے.معنى ئے ده.قوت اوشدت،په دے صورت كښے به معنى شي.((أنصرك نصراً قوياً بليغاً))

قزار وائي.چه ،،موزراً،، د ،،ازر،، نه ماخوذ نه دے.خكه چه دا مهموز نه دے.بلكه د واو سره دے.اود ،،وازر يوازر،، نه ماخوذ دے.چه معنى ئے معاونت دے.خكه وئيلى شي.چه ،،وزيرالملك،، او ،،وزراء الملك،،

خو په دے باندے اشكال دا دے.چه علامه جوهري رحمه الله ليكلى دي.چه د ،،معاونت،، د معنى دپاره فصيح لفظ ،،آزر،، دے.كوم ته چه عوام ،،وازر،، وائي.(٦)

---

(١) عمدة القارى(١/٥٩)_

(٢) فتح البارى(١٢/٣٥٩) كتاب التعبير باب أول ما بدئ به ..)_

(٣) پورتنئ حواله)_

(٤) پورتنئ حواله)_

(٥) فتح البارى (٨/٧٢١) كتاب التفسير.تفسير سورة العلق)_

(٦) الفائق للزمخشرى (١/٣٩) وفتح البارى(١٢/٣٥٩) كتاب التعبيرباب أول ما بدئ به ..)_

قوله ثُمَّ لَمْ يَنْشَبْ وَرَقَةُ أَنْ تُوُفِّيَ: ..اى لم يتعلق ورقة بشئ من الحياة.. يعنى څه زيات موده نه وه تيره شوے چه ورقه وفات شو. ددے نه دا معلوميږى چه ددے واقعے نه پس سمدستى وفات شوے وى. خو ابن اسحاق رحمه الله يوه واقعه بيان كړے ده. چه حضرت بلال رضى الله عنه كله مسلمان شو اومكے كافرانو به ورته تكليفونه وركول. په ګرمه شګه به ئے سملول. او دهغه په خيټه به ئے ګانړى كيخودل. اوحضرت بلال رضى الله عنه به ..احد.. احد.. وئيل. چه ورقه به په هغه باندے تير شو. نو وئيل به ئے. «أحد أحد والله يا بلال»...أحلف بالله لئن قتلتموه لأتخذنه حنانا»(١)..حنان.. وائى. ځائے د رحمت ته. مطلب دا چه زه به په ده سره تبرك حاصلوم. او د رحمت د نازليدو موجب به ئے ګنړم.

ددے نه معلوميږى. چه ورقه د روستو زمانے پورے ژوندے وو. تردے چه دحضرت بلال رضى الله عنه د ايمان اودهغه د تعذيب وخت ئے رالاندے كړلو.

حافظ ابن قيم رحمه الله فرمائى. چه دا روايت وهم دے. صحيح نه دے. كه ورقه ژوندے وے. نوهغه به د حضرت عمر، حضرت حمزه رضى الله عنه پشان ضرور مدد كړے وو. حالانكه په هيڅ ځائے كښے هم د هغه د مدد اونصرت ذكر نشته.(٢)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى. چه دا اعتراض بارد دے. ځكه چه ورقه چه كوم «أنصرك نصرا مؤزرا» وئيلى وو. اووعده ئے كړے وه. د هغے مطلب دا وو. چه په يوم الاخراج كښے به ستا مدد كوم. كله چه ستا قوم تا د ښار نه اوباسى. اود وطن نه به دے خارجوى. نوپه هغه وخت كښے به زه ستا حمايت كوم.(٣)

خو دحافظ توجيه ټيك نه معلوميږى. ځكه چه ورقه به مسلمان شوے وى. اوهغه به د دے خبرے انتظار كولو. چه دالله تعالى رسول صلى الله عليه وسلم ته به كافران تكليفونه وركوى. او قوت باوجود به هغه چپ وى. دحمايت كلمه به نه وائى. اوپه دے انتظار كښے به اوسى. چه كله دوى د ښار نه ويستلے شى. نوهله به د دوى مدد كوى؟ دا ډيره لرے ده.

قوله: وَفَتَرَ الْوَحْيُ: اوپه وحى كښے فتور راغلو. ددے تسلسل ختم شو. اوددے راتلل موقوف شو.

دلته څو مباحث دى.

اول بحث دوحى دفتور اوانقطاع وجه دا دے چه د وحى د فتور اوانقطاع وجه څه وه؟

جواب دا دے. چه ددے درے اسباب دى.

() يوخو ددے وجے چه په نبى صلى الله عليه وسلم د فرشتے د ناڅاپه راتلو په وجه چه كوم بوج پريوتے وو. هغه لرے شى.

---

(١) سيرت ابن هشام (٢٠٢/١) ذكر عدوان المشركين على المستضعفين ممن أسلم بالأذى والفتنة))_

(٢) فتح البارى(٧٢١/٨) كتاب التفسير، تفسير سورة العلق_

(٣) پورتنئ حواله)_

۱) دويم سبب دا وو. چه دفتور نه پس د نبى ﷺ په طبيعت كښې شوق پيدا شو. ځكه چه داسې قسم څيزونه چه يو ځل سړے اووينى. نوطبعاً دوباره ئے زړه ليدل غواړى. اوكوم څيز چه د شوق نه پس راشى. هغه سهل اوآسان وى.

۲) دريمه وجه دا ده. چه څه په دوى باندے نازل شوى وو. ښكاره ده چه هغه قرآن وو. نولږه غونډے موقع ورته وركړے شوه. چه په دے كښې غور او فكر اوكړى. (۱)

دويم بحث د فترت موده دويم بحث دا دے. چه فترت وحى څومره موده وه؟

حافظ ابن حجر رحمه الله دبعضے حضراتو قول نقل كړے دے. چه موده د فترت وحى دوه كاله وه. (۲)

علامه سهيلى رحمه الله فرمائى. چه ابن اسحاق خو دفترت وحى ذكر كړے ليكن د مودے ذكرئے نه دے كړے. د اخبار مسنده نه معلوميږى. چه دا دوه نيم كاله وه. (۳)

د بخارى شارحين رحمهم الله فرمائى. چه دشعبى رحمه الله د مرسل روايت نه درے كاله مودة معلوميږى. «أنزلت عليه النبوة وهو ابن أربعين سنة، فقرن بنبوته اسرافيل عليه السلام ثلاث سنين، فكان يعلم الكلمة والشيء ولم ينزل عليه القرآن على لسانه، فلما مضت ثلاث سنين قرن بنبوته جبريل عليه السلام فنزل عليه القرآن على لسانه عشرين سنة» (۴)

يعنى دنبى كريم ﷺ عمرچه كله څلويښت كله شو. نو دوى ته نبوت وركړے شو. او د دوى د نبوت سره حضرت اسرافيل عليه السلام مقرون شو. هغه به دوى ته كله كله د څو خبرو القاء كوله. دا سلسله درے كالو پورے وه. اوپه دے ورځو كښې د قرآن نزول نه وو شوے. ددے نه پس حضرت جبريل عليه السلام دوى سره مقرر كړے شو. اوبيا د قرآن نزول شروع شو. شل كاله قرآن نازل شو. لس كله په مكه كښې او لس كاله په مدينه طيبه كښې.

ددے پوره اثرد كتلو نه معلوميږى. چه په دے كښې د فترت وحى د مودة بيان نشته. ځكه چه په دے كښې خودا دى. چه كله نبوت وركړے شو. نواول كښې ورسره حضرت اسرافيل عليه السلام مقرر شوے وو. اوبيا درے كاله پس ورسره حضرت جبرئيل عليه السلام شوے. اودقرآن نزول روستو شوے وو. ددے نه وړاندے قرآن نه وو نازل شوے. حالانكه ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ نازل شوے وو. ددے سورت اولنى پنځه آياتونه نازل شوى وو. بيا دا وينا چه قرآن بيخى نازل شوے نه وو. څنګه صحيح كيدے شى؟

دويمه خبره دا ده. چه واقدى رحمه الله ددے اثر نه انكار كوى. اوفرمائى. چه «ليس يعرف أهل العلم ببلدنا أن إسرافيل عليه السلام قرن بالنبي، وإن علماءهم وأهل السير منهم، يقولون لم ينزل به غير جبريل عليه السلام

---

(۱) فتح البارى (۱۲/ ۳۶۰) كتاب التعبير)_

(۲) البداية والنهاية (۳/ ۱۷) باب كيف بدء الوحى)_

(۳) الروض الأنف للسهيلى (۱/ ۱۶۱)_

(۴) فتح البارى (۱/ ۲۷) دغه شان طبقات ابن سعد (۱/ ۱۹۱) ذكر مبعث رسول الله ﷺ ومابعث به..)_

من حين أنزل عليه الوحي إلى أن قبض ﷺ)) (۱)
خوحافظ ابن حجر رحمه الله په دے انکار باندے نکیر کړے دے.اوفرمائیلی ئے دي.چه په نفی باندے څه دلیل نشته.نومثبت ته به نافي باندے ترجیح وي.(۲) لکه چه د دوی رائے دا ده.چه په اول کښے به ورسره اسرافیل علیه السلام مقرر کړے شوے وي.
خودا واقعه د فترت بیان ګرخول ګران دي.
دلته مونږ دا وئیلی شو.چه کیدے شي.حضرت عائشے رضی الله عنها ته د اسرافیل علیه السلام د قصه علم نه وي شوے.اودا هم ممکن ده.چه علم ورته وو.خوهغوی داختصار دوجے ذکر اونکړلو.بهرحال صورت دا شو.چه نبی ﷺ به اول خوبونه لیدل.بیا ورسره د اسرافیل علیه السلام اقتران اوشو.اودرے کاله پس ورسره دحضرت جبرئیل علیه السلام اقتران اوشو.که د شعبی رحمه الله اثرثابت وي.نوهم دا توجیه به وي.والله اعلم.
بیا ابن سعد رحمه الله د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل کړی دي.چه فترت وحي څو ورځو پورے وه.((لما نزل عليه الوحي بحراء مكث أياماً لا يرى جبريل عليه السلام))(۳)
خلاصه: خلاصه دا چه د فترت وحي د مودے په باره کښے څلور اقوال دي.() دوه کاله () دوه نیم کاله () درے کاله () څو ورځے.
دریم بحث: په زمانه د فترت کښے د جبرئیل علیه السلام نزول شوے وو که نه؟
دریم بحث دا دے.چه د فترت وحي په زمانه کښے د حضرت جبرئیل علیه السلام نزول شوے وو که نه؟ صحیح دا ده.چه دفترت وحي په زمانه کښے دحضرت جبرئیل علیه السلام نزول شوے وو.څکه چه په کتاب التعبیرکښے حدیث راځي.په هغے کښے دي.چه کله د وحي فتور اوشو.نونبي ﷺ به د ډیرغم د وجے د غرونو سوکو ته ختل.اواراده به کوله.چه خپل ځان لاندے راوغورځوي.او هلاك شي.نوحضرت جبرئیل علیه السلام به سمدستي ښکاره شو.اودا به ئے وئیل.((يا محمد! إنك رسول الله حقاً)) د نبی ﷺ په سینه کښے چه به کوم جوش پیدا شوے وو.هغه به ختم شو.بیا به نبی ﷺ واپس راتلو.
څلورم بحث: د فترت وحي نه پس د ټولو نه وړاندے څه نازل شوي وو؟
دصحیحین په روایت کښے دي.چه د فترت وحي نه پس د ټولونه اول د ،،يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ،، اولنی آیاتونه نازل شوي وو.(۴)

---

(۱) طبقات ابن سعد(۱/۱۹۱)_
(۲) فتح الباري (۱/۲۷)_
(۳)طبقات ابن سعد (۱/۱۹۶) ذكر أول ما نزل عليه من القرآن وما قيل له (ﷺ)_
(۴) صحيح بخاري(كتاب التفسير، تفسير سورة العلق وصحيح مسلم (۱/۹۰) كتاب الإيمان باب بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ)_

خوسليمان تيمي رحمه الله بعضے آثار داسے ذکر کړی دی چه په هغے کښے د سورة ,,والضحى،، او سورة ،،الم نشرح،، د مکمل نزول ذکر دے.(۱) خودا ټول آثار ضعيف دی.
په حقيقت کښے دلته دوه فترت ده.

۱) يوفترت هغه دے.کوم چه د ابتداء وحی په زمانه کښے وو.د هغے نه پس خو ,,يٰٓاَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ،،و نازل شوے وو.

۲) اودويم فترت هغه دے.کوم چه د درے ورځو مختصره موده وه.چه دهغے نه پس سورت ,,والضحى،، نازل شو.ددے فترت متعلق دابولهب دښځے واقعه ده.چه رسول الله ﷺ دوه درے ورځے بيمار شو.اوحضرت جبرئيل عليه السلام رانغلو.نودابولهب ښځے وئيل شروع کړل.چه «يا محمد إني رأرجوأن يكون شيطانك قد تركك لم أره قربك منذ ليليتين أو ثلاث، فأنزل الله: ﴿وَالضُّحٰى ۙ وَاللَّيْلِ إِذَا سَجٰى ۙ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى ۙ﴾» (۲) والله اعلم.

الحديث الرابع

[۴] قَالَ ابْنُ شِهَابٍ وَأَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ أَنَّ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللّٰهِ الْأَنْصَارِيَّ قَالَ وَهُوَ يُحَدِّثُ عَنْ فَتْرَةِ الْوَحْيِ فَقَالَ فِي حَدِيثِهِ بَيْنَا أَنَا أَمْشِي إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنَ السَّمَاءِ فَرَفَعْتُ بَصَرِي فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحِرَاءٍ جَالِسٌ عَلٰى كُرْسِيٍّ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ فَرُعِبْتُ مِنْهُ فَرَجَعْتُ فَقُلْتُ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالٰى يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ إِلٰى قَوْلِهِ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ فَحَمِيَ الْوَحْيُ وَتَتَابَعَ تَابَعَهُ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ يُوسُفَ وَأَبُو صَالِحٍ وَتَابَعَهُ هِلَالُ بْنُ رَدَّادٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ وَقَالَ يُونُسُ وَمَعْمَرٌ بَوَادِرُهُ [۳۰۶۶،۳۲۳۸،۴۳۲۲،۵۸۶۰]

امام بخاری رحمه الله دلته دحضرت جابر رضی الله عنه روايت بيانوی.اول ئے د ابن شهاب زهری رحمه الله په سند سره د حضرت عائشے رضی الله عنها حديث بيان کړے دے.
علامه کرمانی رحمه الله دا تعليق ګرځولے دے.هغوی فرمائی.چه دلته د سند اولنۍ حصه ذکر نه ده.اوکله چه د سند په ابتداء کښے حذف وی.هغے ته تعليق وائی.دا بيله خبره ده.چه امام بخاری رحمه الله کله د جزم صيغے استعمالوی.نوهغه معلقات عام طور مسند وی.برابره که په سند متقدم سره وی يا په بل سند سره وی.بهرحال د هغوی په نيزدا تعليق دے.(۳)

---

(۱) فتح الباری(۸/۷۱۰) کتاب التفسير.تفسير سورة العلق باب ﴿وَالضُّحٰى ۙ وَاللَّيْلِ إِذَا سَجٰى ۙ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى ۙ﴾ (الضحى ۱-۳)۔

(۲)صحيح بخاری (۲/۷۳۸، ۷۳۹) کتاب التفسير.تفسير سورة والضحى)۔

(۳) شرح کرمانی(۱/۴۱)۔

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دا موصولاً بالسند السابق دے یعنی «حدثنا یحیی بن بکیر قال: حدثنا اللیث عن عقیل عن ابن شهاب أخبرنی أبو سلمة...» لکه چه دلته سند محذوف نه دے نو دا تعلیق نشو بلکه تحویل دے.(۱)

دتحویل قسمونه (۱) په ابتداء کښے دوه سندونه وی. اوبیا په مینځ کښے چه په مینځ کښے یو راوی ته اورسی. نو دواړه سندونه یوځائے شی. وړاندے سند یو وی. هم دا عامه طریقه ده. اواکثر هم دا صورت وی.

(۲) دویم صورت ددے په عکس دے یعنی د ابتداء نه خو یو سند وی. اوچه وړاندے لاړ شی. نو دوه شی.(۲) لکه څنګه چه دلته هم دا صورت دے. چه امام بخاری رحمه الله اول د «یحیی بن بکیر عن اللیث عن عقیل عن ابن شهاب» په سند سره د حضرت عائشے رضی الله عنها حدیث ذکر کوی. اوبیا هم په دے طریق سره هم د ابن شهاب په واسطه د حضرت جابر رضی الله عنه حدیث ذکر کوی. په اول کښے سند یو وو. اوچه ابن شهاب رحمه الله ته اورسیدلو. نو جدا شو.

قوله: قَالَ وَهُوَ يُحَدِّثُ عَنْ فَتْرَةِ الْوَحْيِ: په ظاهره د ،،قال،، ضمیر دغه شان د ،وهو،، اود ،،یحدث،، ضمیر حضرت جابر رضی الله عنه ته راجع کیږی. هم دا علامه کرمانی اوعلامه عینی $ هم ذکر کړی دی.(۳)

خوصحیح دا ده. چه دا ضمائر نبی ﷺ ته راجع کیږی. څکه چه هم دا روایت په کتاب التفسیر کښے راځی. اودغه شان امام مسلم رحمه الله دا روایت په خپل صحیح کښے ذکرکړے دے.(۴) په هغے کښے الفاظ داسے دی. «أن جابر بن عبد الله الأنصاری رضی الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ وهو یحدث عن فترة الوحی» په دے کښے د ،،قال،، فاعل خو مذکور دے. اود ،،هو،، او ،،یحدث،، ضمائر هم رسول الله ﷺ ته راجع دی. والله اعلم.

قوله: فَقَالَ فِي حَدِيثِهِ بَيْنَا أَنَا أَمْشِي إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنَ السَّمَاءِ: نبی اکرم ﷺ اوفرمائیل. چه زه روان ووم. چه د آسمان د طرفه مے یو آواز واوریدلو. په دے روایت کښے دا ذکر خو شته. چه دوی روان وو. خوکوم خوا ته روان وو؟ اوپه کوم مقام کښے ورته آواز واورولے شو. ددے ذکر نشته. په یوبل روایت کښے ددے وضاحت موجود دے. په هغے کښے دی. چه رسول الله ﷺ اوفرمائیل. «جاورت بحراء شهراً فلما قضیت جواری، نزلت فاستبطنت بطن الوادی، فنودیت فنظرت أمامی وخلفی وعن یمینی وعن شمالی، فلم أر أحداً، ثم نودیت فنظرت فلم أر أحداً، ثم

(۱) فتح الباری (۱/۲۸)_

(۲) فیض الباری (۱/۲۲)_

(۳) شرح کرمانی (۱/۴۲) وعمدة القاری (۱/۶۷)_

(۴) صحیح مسلم (۱/۹۰) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ-

نوديت فرفعت رأسى، فإذا هو على العرش فى الهواء، يعنى جبريل عليه السلام فأخذتنى منه رجفة شديدة فأتيت خديجة رضي الله عنها فقلت دثرونى، دثرونى، فصبوا على ماءً فأنزل الله تعالى: ﴿يٰٓأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ۝ قُمْ فَأَنْذِرْ ۝ وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ ۝ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾ (۱) د دے روايت نه معلومه شوه چه دوى د غار حراء نه د اعتكاف نه پس تلل. اود مقام علم هم اوشو. چه دوى د غر نه راكوز شوى وو. اود خوږ په مينځ كښے وو.

قوله فَرَفَعْتُ بَصَرِي فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحِرَاءٍ جَالِسٌ عَلَى كُرْسِيٍّ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ: چه ما نظر پورته كړلو. چه اومے كتل. نوهغه فرشته وه. كومه چه ماته په غار حراء كښے راغلے وه. د آسمان او زمكے په مينځ كښے په يوه كرسئ باندے ناسته وه.

..كرسى.. په كاف باندے ضمه او كسره دواړه جائز دى. جمع ئے كراسى. د راء په تشديد اوتخفيف دواړو سره تيك ده. ابن السكيت وائى. چه څه په دے وزن راشى. او دهغے په مفرد كښے ياء مشدد وه. نوپه جمع كښے به ئے تشديد اوتخفيف دواړه جائز وى. (۲)

د دے حديث نه د فرشتے په كرسئ باندے ناسته ثابته شوه. بيا د صحيح مسلم او سنن نسائى د روايت نه د نبى ﷺ په كرسئ باندے ناسته ثابتيږى. ((قال ابورفاعة انتهيت إلى النبى ﷺ وهو يخطب، قال فقلت يارسول الله! رجل غريب، جاء يسئل عن دينه، لايدرى ما دينه، قال: فأقبل على رسول الله ﷺ وترك خطبته، حتى انتهى إلى فأتى بكرسى حسبت قوائمه حديداً، قال فقعد عليه رسول الله ﷺ وجعل يعلمنى مما علمه الله، ثم أتى خطبته فأتم آخرها)) (۳)

د دے نه معلومه شوه. چه په كرسئ باندے په كيناستو كښے څه قباحت نشته. كيناستے شى.

دحضرت علامه كشميرى رحمه الله يوه واقعه: اوريدلى شوى دى. چه علامه كشميرى رحمه الله په يوخائے كښے په جمات كښے ناست وو وعظ ئے كولو. سمدستى د يو كس په زړه كښے دا خيال راغلو. چه جمات اوبيا په كرسئ باندے ناسته!!

حضرت شاه صاحب رحمه الله ته د دے خطرے احساس اوشو. نوحضرت مسلم شريف راوغوښتلو اوهم دا حديث ئے اولوستلو. او واورولو. كوم چه پورته مونږ ذكر كړلو. والله اعلم.

قوله: فَرُعِبْتُ مِنْهُ: ماچه جبرئيل عليه السلام اوليدلو نو مرعوبه شوم

..رُعبت.. مجهول هم لوستلے شوے دے. او ..رَعبت.. معروف هم لوستلے شوے دے.

دصحيح بخارى په يو روايت كښے دغه شان په صحيح مسلم كښے ((فجئثت منه حتى هويت إلى

---

(۱) پورتنۍ حواله۔

(۲) عمدة القارى (۱/۶۶)۔

(۳) صحيح مسلم (۱/۲۸۷) كتاب الجمعة دغه شان سنن نسائى (۲/۳۰۲) كتاب الزينة باب الجلوس على الكرسى)

الأرض))(۱) الفاظ راغلي دي.ددے معنی هم ویریدل دي.مطلب دا چه زه د ویرے د وجے گهبراؤ شوم.تردے چه په زمکه راپریوتم.

قوله فَرَجَعْتُ فَقُلْتُ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي: زه واپس راغلم.اوما اووئیل چه ما په کمبل کښے پټ کړئ.داصیلي اوکریمه په روایت کښے دغه شان یوکرتے دي.اوپه نورو نسخون کښے ..زملوني زملوني.. دوه کرته راغلي دي.(۲) بیا په کتاب التفسیر کښے ..دثروني.. الفاظ راغلي دي.(۳) په دے مناسبت سره ﴿يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ۝ قُمْ فَأَنْذِرْ ۝﴾ آیاتونه نازل شول.

د کتاب التفسیر په روایت کښے ..دثروني وصبوا علی ماءً بارداً)) هم راغلي دي یعنی په ما باندے څادر واچوئ.اوپه ما باندے یخے اوبه راواروئ.په نبی ﷺ باندے ویره راغلے وه.اوریجیدل پرے راغلي وو.په دے کښے د سکون پیدا کولو دپاره نبی ﷺ د کپړے اچولو حکم اوکړلو.اود اوبو په اړولو باندے هم په طبیعت ته څه آرام ملاویږي.نوځکه نے اوفرمائیل. چه ((صبوا علی ماءً بارداً))

اودا هم ممکن ده.چه په نبی ﷺ باندے د ویرے د وجے تبه راغلي وي.اوعربیان د تبے علاج په یخو اوبو سره کوي.(۴) نبی کریم ﷺ په خپله فرمائیلي دي.((الحمی من فیح جهنم،فأبردوها بالماء))(۵) یعنی د تبے اثر د جهنم د ساګانو څخه دے.دا په اوبو سره یخه کړئ.

قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ إِلَى قَوْلِهِ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ: یعنی کله چه دوی کمبل واغوستلو.اوسملاستلو.نو دالله تعالی د طرفه ورته خطاب اوشو.﴿يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ۝﴾

دغه شان په قرآن کریم کښے دوی ته ﴿يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ ۝﴾ وئیلي شوي دي.او مخاطب شوي دي.

په بعضے روایاتو کښے دي.چه کافرانو په دارالندوة کښے غونډه راغوستله.اومشوره نے اوکړله.چه نبی ﷺ ته داسے نوم ورکړئ.چه خلق ترے منع شي.چا د ..کاهن.. وئیلو مشوره ورکړه.خورد شوه.چه دے کاهن نه دے.چا د لیوني وئیلو رائے ورکړه.خودا رائے هم مسترده شوه.چا د ..ساحر.. وئیلو رائے ورکړه.اګرچه هغوی رائے ورکړه چه دے ساحر نه دے.خو په دے باندے مجلس ختم شو.نبی کریم ﷺ ته چه کله ددے علم اوشو.نو هغوی غمګین

---

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیرب.تفسیر سورة المدثر.باب والرجز فاهجر_ دغه شان صحیح مسلم (۹۰/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحي إلی رسول الله ﷺ)_

(۲) فتح الباري(۲۸/۱)_

(۳) صحیح بخاری کتاب التفسیر.تفسیر سورة المدثر.باب رقم۱) وباب وربک فکبر)_

(۴) زادالمعاد فی هدی خیرالعباد(۲۵/۴) فصل فی علاج الحمی)_

(۵) صحیح بخاری(۴۶۲/۱) کتاب بدء الخلق باب صفة النار وأنها مخلوقة)_

شول اوخادرئے واغوستلو اوسمالستلو په دے باندے حضرت جبرئیل ﷺ د سورة مزمل آيتونو نازلولو سره تشريف راوړلو (١)

چونکه نبی ﷺ چه جبرئیل ﷺ لیدلے وو نو ویره پرے راغلے وه اوخادرئے اوغوستے وو.نو په دے مناسبت سره ورته په ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلۡمُدَّثِّرُ﴾ سره خطاب اوشو اوکله چه د قریشو دکافرانو د تکلیفونو نه غمژده شو.اوخادرئے واغوستلو نوپه ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلۡمُزَّمِّلُ﴾ سره ورته خطاب اوشو.

خطاب د محبت اوملاطفت بهرحال په ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلۡمُزَّمِّلُ﴾ او ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلۡمُدَّثِّرُ﴾ دواړو کښے د محبت اوملاطفت خطاب دے مخاطب چه په کوم صفت سره متصف کولے شی نوپه مینه کښے دهغه صفت ذکر کولے شی لکه دحضرت علی ﷺ واقعه د احادیثو په کتابونو کښے راغلے ده چه حضرت علی ﷺ د حضرت فاطمه ﷺ نه خفه شو.نومسجد نبوی ته راغلو او سملاستلو نودهغه شاه او څټ باندے خاورے اولګیدلے نبی ﷺ جمات ته تشریف راوړلو او دهغه د شاه نه ئے خاورے څنډلے او آوازئے ورکوله «قم يا أبا التراب،قم يا أبا التراب»(٢) يعنى اے د خاورے خاونده! پاسه اے د خاورے خاونده! پاسه دا خطاب دمحبت او مينے خطاب وو.

قوله ﴿قُمۡ فَأَنذِرۡ﴾: ته پاسه ته تيار او مستعد شه اوس په تا دعوت ورکول دی اوخلقو ته توحيد بيانول دی (٣)

..انذار.. ويرولو ته وائی.خو مطلق ويريولو ته نه وائی.بلکه دے ته تخويف وائی په کوم چه د بد انجام نه ويريولے شی.(٤) يعنی پاسه او خلقو ته اوښايه.که توحيد نه قبلوی.نو ستاسو انجام به خراب وی.اوتاسو به جهنم ته اوغورځولے شی؛

نبی ﷺ چه يوطرف ته ..منذر.. ګرځولے شوے اوراليږلے شوے دے.نو ..مبشر.. هم ګرځولے شوے دے.﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِيُّ إِنَّآ أَرۡسَلۡنَٰكَ شَٰهِدٗا وَمُبَشِّرٗا وَنَذِيرٗا﴾ (٥)خو دلته صرف د ..انذار.. د دے وحے تذکره کړے شوے ده.چه په هغه وخت کښے چه کوم خلق موجود وو.هغه د ..انذار.. قابل وو.تول کافران او مشرکان وو.کله چه څه مسلمانان شول.نو بيا الله تعالى د دوی دپاره دواړه اوصاف ذکر کړل.(٦)

قوله ﴿وَرَبَّكَ فَكَبِّرۡ﴾: اودخپل رب په قولاً اوفعلاً عظمت بيان کړه.پخپله هم ددے عظمت

---

(١) تفسير ابن كثير(٤/٤٣٤)_

(٢) صحيح مسلم(٢/٢٨٠) كتاب فضائل الصحابة ﷺ باب من فضائل على بن ابى طالب ﷺ)_

(٣) الكشاف للزمخشرى (٤/٦٤٥) تفسير سورة المدثر)_

(٤) مجمع البحار(٤/٦٨١)_

(٥) الأحزاب ٤٥)-

(٦) روح المعانى (١٥/١٣٣) تفسيرسورة المدثر)_

قائل اوسه.او نورو ته هم د خلقو د عظمت سبق اولوله.(۱) دا د دے وحے چه انذار ترهغه وخته پورے نه متحقق کیږی.ترڅوچه د عظمت یقین نه وی.داالله تعالی د توحید په نه منلو چه د کوم عذاب نه ویرول کولے شی که داالله تعالی د عظمت یقین نه وی.نود دوزخ او دهغے دعذاب یقین به څنګه پیدا شی.

بعضے کسانو وئیلی دی.چه دلته د ..کبر.. نه مراد په تحریمه صلاة کښے ..الله اکبر.. وئیل دی.(۲) څکه چه په دے کښے هم داالله تعالی عظمت بیانیږی.خو دومره ده چه په دے کښے داالله تعالی عظمت په یوه خاص طریقه بیانیږی.

خو په دے مقام کښے راجح اوښکاره هم دا ده.چه دا خاص معنی مراد نه ده.بلکه عام معنی یعنی مطلق تعظیم بیانول مقصود دی.څکه چه دلته د ..کبر.. مفعول به ..ربك.. مذکور دے.اوکه د ..کبر.. نه مراد ..الله اکبر.. وئیل مقصود وو.نو دے ته قصر وئیلی شی.اوپه قصر کښے مفعول به نه ذکر کیږی.لکه ..سجل.. ..حوقل.. په خلاف د ..سبح.. چه ددے مفعول اومتعلقات ذکر کوی.(۳) دلته چونکه ..وربك فکبر.. وئیلے شوے دے.او ..ربك.. مفعول به دے.کوم چه دلته مذکور دے.نوځکه به دلته عامه معنی مراد وی.چه ته فعلاً وقولاً واعتقاداً داالله تعالی د عظمت درس ورکوه.اوپه خپله هم په خپل زړه کښے داالله تعالی د عظمت یقین ساته.

قوله: ﴿وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾: اوخپلے جامے پاکے ساته.لکه چه څنګه چه به دے وړاندے پاکے ساتلے.بعضے حضرات فرمائی.چه دلته د ..ثیاب.. نه مراد ..نفس دے.(۴) مطلب دا دے.چه خپل نفس په اخلاق حمیده باندے موصوف کړئ.او دا د اخلاق رذیله نه بچ ساتئ.لکه څنګه چه تاسود وړاندے نه داپه اخلاق حمیده باندے موصوف ساتلے اود اخلاق رذیله نه بچ ساتلے دے.

د ..ثیاب.. نه بعضے حضراتو ددے ظاهری معنی یعنی هم جامے مراد اخستے دی.(۵) او مطلب ئے دا بیان کړے دے.چه تاسو خپلے جامے داسے پاکے ساتئ.لکه څنګه چه به مو وړاندے پاکے ساتلے.اوکله چه د جامو دپاره دا حکم شو.د نفس دپاره به په طریق اولی سره دا حکم وی.کله چه دظاهرد پاکولو تاکید کیږی.نود باطن د پاکولو تاکید خوبیا زیات تاکیدی وی.لکه څنګه چه نبی ﷺ فرمائیلی دی.«نظفوا أفنيتكم»(۶) خپلو کورونو ته مخامخ خایونه (انګړونه) پاك ساتئ.ددے معلومه شوه.چه د دننه د کمرو او د بهر پاکول په طریق اولی سره ضروری دی.

---

(۱) پورتنی حواله)_

(۲) پورتنی حواله)_

(۳) د تفصیل دپاره اوګوری. فیض الباری (۱/۳۳)_

(۴) الجامع لأحكام القرآن(۱۹/۶۲)_

(۵) پورتنی حواله)_

(۶) أخرجه الترمذی فی جامعه عن سعدبن أبی وقاص فی كتاب الأدب باب ما جآء فی النظافة رقم ۲۷۹۹).

قوله ﴿وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾: د ..رجز.. تفسير امام بخارى رحمه الله په ..اوثان.. سره كړے دے.(١) او مطلب دا دے چه لكه څنګه تاسو د بت پرستئ نه خان ساتلو.دغه شان روستو هم ددے نه خپل خان بچ ساتئ؛
ددے مطلب دا نه دے چه د نبى ﷺ والعياذبالله د ..اوثان.. سره څه تعلق وو.او دهغے د پريخودلو حكم ورته كولے شى.بلكه دا امر د استمرار دپاره دے چه لكه څنګه تاسو ..اوثان.. پريخودے دى.دغه شان ئے په آئنده كښے پريخئ اوساتئ؛
نبى كريم ﷺ چرته د بتانو دتعظيم دپاره نه دے تلے.يوځل د دوى د خاندان خلق داختر كولو دپاره تلل.هلته د بتانو تعظيم هم وو.نبى ﷺ نه تلو.چه دكور خلق اود كور ښځے خفه شوے.نو نبى ﷺ هلته تشريف يوړلو.خوچه هلته اورسيدلو.نوپټ شو .بيا چه كله راواپس شو.نو په ويره وو.د دوئ نه ترور يانو تپوس اوكړلو.نودوى ورته جواب وركړلو چه ماسره ويره وه.هسے نه په ما باندے د پيريانو وغيره اثر اوشى .هغوى ورته تسلى وركړه.چه ته د ښه صفاتو مالك ئے.الله تعالى به په تاسو د شيطان داثر نه محفوظ ساتى.بيا ئے ترے تپوس اوكړلو.چه تاسو هلته څه اوليدل؟ نو نبى ﷺ ورته اوفرمائيل.چه هلته زه كله بت ته ورنزدے شوم نو يو سپين د اوږد قد سړے به ماته ښكاره شو.اوونيل به ئے.چه خبر دار! اے محمده! دے ګوتے مه وراوړه.ددے نه پس نبى ﷺ دے خلقو سره هيڅ يو اخترته نه دى تلے (٢)
د ..رجز.. يوبل تفسير دا هم شوے دے.چه ددے نه مراد عذاب دے.(٣) او مطلب دا دے.چه عذاب سبب جوړيدو چه څومره څيزونه دى.منكرات، معاصى او فواحش.ددے نه خپل خان په حفاظت كښے محفوظ ساته.(٤)
بهرحال كه د ..رجز.. معنى د عذاب وى.اومراد سبب دعذاب وى.نو..اوثان.. په خپله په دے كښے داخل دى.

قوله: فَحَمِيَ الْوَحْيُ وَتَتَابَعَ: د ..حمى.. معنى ګرموالے دے.ددے نه مراد د وحى په كثرت سره راتلل دى.قاعده دا ده چه كله يو څيز په كثرت او شدت سره راځى.نو وئيلى شى.چه څيز ګرم شو.په بازار كښے چه كله دخرڅولو او اخستلو سلسله زياته شى.نووائى.چه بازار ګرم دے.

---

(١) صحيح بخارى(٢/٧٣٣) كتاب التفسير.تفسير سورة المدثر.باب قوله:﴿وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾ وباب وقوله : ﴿وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾ _

(٢) دلائل النبوة لأبى نعيم الاصفهانى(١/١٨٧) الفصل ..... الله عزوجل به من العصمة وحماه من التدين بدين الجاهلية وحراسته إياه عن مكايد الجن وإحتيالهم عليه ﷺ _

(٣) صحيح بخارى (٢/٧٣٣) كتاب التفسير.تفسير سورة المدثرباب قوله:﴿ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾ _

(٤) تفسير كبير(٣٠/١٩٣) وتفسير قرطبى (١٩/٦٦)_

دغه شان دلته د ..حمی الوحی.. معنی دا ده چه اوس د وحی راتلل پرله پسے او مسلسل شروع شوه په ..تتابع.. کښے دده تصریح او تاکید دے.

خو دده مطلب دا نه دے چه اوس به هر وخت وحی راتله بلکه مطلب دا دے چه لکه څنګه په اول خل انقطاع راغلے وه د کومے په باره کښے چه مونږ مخکښے د عالمانو مختلف اقوال بیان کړی دی هغه شان معتدبه انقطاع نه وه د یوے نیمے ورځے ته انقطاع نشی وئیلے څکه چه په واقعه د افك کښے څه یوه میاشت په نبی ﷺ باندے وحی نه وه راغلے خو دے مودے ته چاد فترت نوم نه دے ورکړے والله سبحانه اعلم.

قوله تَابَعَهُ عَبْدُاللّٰهِ بْنُ یُوسُفَ وَأَبُو صَالِحٍ وَتَابَعَهُ هِلَالُ بْنُ رَدَّادٍ عَنِ الزُّهْرِیِّ:

د اولنی ..تابع.. فاعل خو ښکاره ده چه عبدالله بن یوسف او ابوصالح دی خودده د مفعول ضمیر دامام بخاری رحمه الله استاذ یحیی بن بکیر طرف ته راجع کیږی.(١) مطلب دا دے چه لکه څنګه یحیی بن بکیر رحمه الله دا روایت د لیث نه نقل کړ دے نودغه شان عبدالله بن یوسف اوابوصالح هم د لیث شاګردان دی اوهغوی هم دا روایت د لیث نه نقل کړے دے لکه چه دے دواړو په خپل مشترکه استاذ لیث نه دده روایت په نقل کولو کښے د یحیی بن بکیرمتابعت کړے دے.

دعبدالله بن یوسف التنیسی روایت امام بخاری رحمه الله په خپل صحیح کښے په کتاب الانبیاء کښے نقل کړے دے.(٢)

او د ابوصالح نه مراد دلیث کاتب عبدالله بن صالح دے.(٣)

امام بخاری رحمه الله ددوی هغه روایات کوم چه هغوی د لیث نه نقل کوی په بخاری شریف کښے په کثرت سره تعلیقاً ذکر کړی دی:(٤) یعقوب بن سفیان په خپل تاریخ کښے د ابوصالح عن اللیث روایت موصولاً ذکر کړے دے.(٥) حافظ شرف الدین دمیاطی رحمه الله دا فرمائیلی دی چه دابوصالح بن مراد دلته عبدالغفار بن داود خرانی دے.(٦) خودا وهم دے د ابوصالح کاتب اللیث روایت موجود دے خود ابوصالح عبدالغفار بن داود د روایت چا ذکر نه دے کړے.(٧)

دابوصالح روایت رویانی رحمه الله په خپل مسند کښے هم ذکر کړے دے.(٨)

---

(١) فتح الباری(٢٨/١)_
(٢) صحیح بخاری (٤٨٠/١) کتاب الأنبیاء باب واذکر فی الکتاب موسی إنه کان مخلصاً)_
(٣) فتح الباری (٢٨/١)_
(٤) پورتنی حواله)_
(٥) پورتنی حواله دغه شان تغلیق التعلیق (١٧/٢)_
(٦) فتح الباری (٢٨/١)_
(٧) پورتنی حواله)_
(٨) تغلیق التعلیق (١٧/٢)_

یا په دویم ..تابعه.. کښې ضمیرد مفعول عقیل طرف ته راجع دے.کوم چه د امام زهري رحمه الله شاګرد دے.(۱) او مطلب دا دے چه لکه څنګه دا روایت عقیل د زهري رحمه الله نه نقل کوی.نودغه شان ئې هلال بن رداد رحمه الله هم د زهري رحمه الله نه نقل کوی
د هلال بن رداد روایت امام ذهبي رحمه الله په ..زهریات.. کښې موصلا روایت کړے دے.(۲)

متابعت امام بخاري رحمه الله په دے مقام کښې په اول ځل د متابعت ذکر کړے دے نو ددے په باره کښې څه تفصیل زده کړئ.

دمتابعت لغوی او اصطلاحي معنی ..متابعت.. په لغت کښې وائی چا په پسے شاه ته روانیدل. داهل اصول په اصطلاح کښې متابعت دے ته وائي.چه یوراوی یو روایت د خپل استاذ نه نقل کړی.اودویم راوی هم دا روایت نقل کړی.اود اول راوی سره شریك شی.دا شرکت که په اولنی استاذ کښې وی یا په شیخ الشیخ یا دده نه پورته په چا کښې وی.دغه شان دا هم ضروری نه ده.چه د دواړو روایتونو الفاظ یو شان وی. بلکه که په الفاظو کښې مشارکت وی.یا صرف په معنی کښې.په دواړو ورتونو کښې ورته متابعت وائی. (۳)

دمتابعت قسمونه:ددے تفصیل نه به تاسوته معلومه شوے وی.چه دمتابعت دوه قسمونه دی.
() یو دا چه مشارکت په اولنی شیخ باندے اوشی.لکه څنګه چه دلته عبدالله بن یوسف اوابوصالح دواړه د لیث نه په روایت کولو کښې د امام بخاري رحمه الله داستاذ یحیی بن بکیر شریکان دی.دے ته متابعت تامه وائی.
() دویم صورت دا دے.چه مشارکت په اول کښې نه وی.بلکه چه وړاندے لاړ شی.نو د شیخ الشیخ یا ددے نه هم پورته کیږی.لکه دلته چه هلال بن رداد د عقیل سره مشارکت کوی.اود دواړو شیخ امام زهري رحمه الله دے.دا اول د سند نه دے.بلکه د سند په درمیان کښې مشارکت کیږی.څکه دے ته متابعت قاصره یا ناقصه وائی.(۴)

دشاهد تعریف: دمتابع سره نزدے نزدے یو لفظ دے..شاهد..
او..شاهد.. وائی.هغه حدیث ته کوم چه یو راوی روایت کړی اوهغه د بل راوی د روایت سره لفظاً یا معنیً مطابقت اوکړی.خو په دے شرط چه په دواړو روایتونو کښې صحابي رضي الله عنه جدا جدا وی.(۵)

---

(۱) فتح الباری(۲۸/۱)_
(۲) فتح الباری(۲۸/۱) وهدی الساری (ص.۲۰) وتغلیق التعلیق (۱۷/۲)_
(۳) شرح المنظومة البیقونیة (ص.۱۲۸)_
(۴) شرح المنظومة البیقونیة(ص.۱۲۸)_
(۵) شرح نخبة الفکرمع حاشیة لقط الدرر(ص.۶۵ ۶۶)_

په ،،متابع،، او ،،شاهد،، كښې فرق په ،،متابع،، او ،،شاهد،، كښې اصلاً فرق دا دے چه په متابع كښې صحابي ﷺ يو وي.اوپه شاهد كښې جدا جدا وي.البته بعضے وخت د يو اطلاق په بل باندے توسعاً كيدے شي.(١)

قوله وَقَالَ يُونُسُ وَمَعْمَرٌ بَوَادِرُهُ: دا يونس اومعمر هم د امام زهري رحمه الله شاګردان دي.اود عقيل متابع دي.لكه څنګه چه هلال بن رداد متابع دے.خوفرق دا دے چه هلال بن رداد خو د عقيل پشان ،،فواده،، ذكر كوي.يعني ،ويرجف فواده،، وائي.اويونس اومعمر د ،وفواد،، په ځائے د ،،بوادر،، لفظ ذكر كوي.او ،،ترجف بوادره،، ذكر كوي.

مخكښے مونږ د ،،فواد،، او ،،بوادر،، پوره تشريح هم كړے دے.

دمتابعت فائده دلته امام بخاري رحمه الله د يونس اومعمر متابعت ذكر كړلو.اوبيا ئے د دوي په حوالے سره اختلاف د روايت نقل كړلو.لكه چه دا ئے اوخودله.چه په متابعت كښے په الفاظ كښے اتحاد څه ضروري نه دے.د مفهوم يووالے كافي دے.والله سبحانه اعلم

دحديث باب د ترجمة الباب سره مناسبت دا دريم حديث دے.اوهم دا يو حديث دے.كوم چه د ترجمة الباب سره بيخي په ظاهري مطابقت لري.څكه چه په دے حديث كښے دا خودلي شوي دي.چه د وحي شروع داسے شوے وه.اول ورته رويائے صالحه اوخودلي شول.ددے نه پس په دوي كښے دخلوت شوق پيدا شو.بيا يوه ورځ چه نبي ﷺ په غارحراء كښے وو.حضرت جبرئيل عليه السلام اولنئي وحي راوړله.اوتشريف ئے راوړلو.دا ټول تفصيلات د «باب كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ» سره بالكل موافق دي.

اود حضرت شيخ الهند رحمه الله د قول مطابق كه دا باب د عظمت وحي د بيان دپاره اوګڼړلے شي.نوبيا هم تقرير ښكاره دے.څكه چه ددے روايت نه د عظمت وحي زبردسته اندازه لګي.چه حضرت جبرئيل عليه السلام راغلو.اونبي ﷺ ئے درے خله د خپلے سينے سره اولګولو.اوبيا ئے نبي ﷺ ته زور وركړلو.اوددے زور وركولو د وجے نبي ﷺ تكليف برداشت كړلو.ددے نه ښكاره ده.چه وحي ډير عظيم الشان څيز دے.د كومے دپاره چه جبرئيل عليه السلام دآسمان نه راغلو.اونبي ﷺ ئے ددے دپاره تيار كړلو.اودوي تكليف برداشت كړلو.

دغه شان په دے كښے د ،،موحي اليه،، يعني نبي كريم ﷺ د اوصاف عاليه ذكر هم شته.نو دوحي د مبادئ ذكرپه كښے هم راغلو.په دے لحاظ سره هم دا روايت د ترجمة الباب سره مناسب دے.والله سبحانه وتعالى اعلم

....

(١) پورتنۍ حواله)_

الحديث الرابع

[د] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ قَالَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ قَالَ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ ( ) فِي قَوْلِهِ تَعَالَى لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَالِجُ مِنَ التَّنْزِيلِ شِدَّةً وَكَانَ مِمَّا يُحَرِّكُ شَفَتَيْهِ فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فَأَنَا أُحَرِّكُهُمَا لَكُمْ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَرِّكُهُمَا وَقَالَ سَعِيدٌ أَنَا أُحَرِّكُهُمَا كَمَا رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ يُحَرِّكُهُمَا فَحَرَّكَ شَفَتَيْهِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ قَالَ جَمْعُهُ لَكَ فِي صَدْرِكَ وَتَقْرَأَهُ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ قَالَ فَاسْتَمِعْ لَهُ وَأَنْصِتْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا أَنْ تَقْرَأَهُ فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلِكَ إِذَا أَتَاهُ جِبْرِيلُ اسْتَمَعَ فَإِذَا انْطَلَقَ جِبْرِيلُ قَرَأَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا قَرَأَهُ [۴۹۲۷، ۴۹۲۸، ۴۹۲۹، ۵۰۴۴، ۷۵۲۴]

رجال الحديث

قوله: مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ: دا ابوسلمه موسى بن اسماعيل التبوزكى البصرى دے. د صحاح سته په راويانو كښے دے ثقه او ثبت دے. (۲)

د دوى يوه عجيبه قصه د امام يحيى بن مبين سره نقل كولے شى. امام يحيى بن معين رحمه الله موسى بن اسماعيل رحمه الله ته ورغلو او دا ئے اوونيل چه اے ابوسلمه! چه دا روايت عفان او حبان روايت كوى. او ستاسو په شاګردانو كښے ئے څوك نه روايت كوى. اوبيا ماته دا حديث ستا په كتاب كښے ملاؤ نو. بلكه په شاه باند راته ملاؤ شو.

موسى بن اسماعيل تپوس اوكړلو. چه ته څه غواړې؟

امام يحيى بن معين رحمه الله اوفرمائيل. چه ته قسم اوخورى چه تا دا حديث د مام نه اوريدلے دے. ابوسلمه موسى بن اسماعيل اوفرمائيل ته دا وائے چه ما ستا نه شل زره احاديث ليكلى

---

(۱) احديث أخرجه البخارى أيضاً فى كتاب التفسر. تفسير سورة القيامة. باب لا تحرك به لسانك لتعجل به رقم. (۴۹۲۷) وباب: إن علينا جمعه وقرآنه. رقم ۴۹۲ وباب قوله: فإذا قرأناه فاتبع قرآنه رقم. ۴۹۲۹. وفى كتاب فضائل القرآن باب الترتيل فى القراءة رقم. ۵۰۴۴ وفى كتاب التوحيد باب وقول الله تعالى: لاتحرك به لسانك رقم (۷۵۲۴ .. ومسلم فى صحيحه فى كتاب الصلاة باب الإستماع للقراءة رقم. ۱۰۱۲ و۱۰۱۳ والنسائى فى سننه فى كتاب الإفتتاح تب جامع ما جآء فى القرآن رقم. ۹۳۶ والترمذى ف جامعه فى كتاب التفسير باب ومن سورة القيامة رقم. ۳۳۲۹ وأحمد فى مسنده (۱/۳۴۳)_

(۲) د تفصيل دپاره اوګورئ: تهذيب الكمال (۲۹/۲۱، ۲۶)_

دى كه په هغې كښې زه ستا په نيز رېښتينې يم نو تا لره پكار دى چه په يوحديث كښې زما تكذيب اونكړې اوكه زه دروژن يم نو تا لره پكار دى چه په دغه ټولو احاديثو كښې زما تصديق اونكړې اونه زما حدث اوليكې پلكه دغه ټول احاديث اوغورخوه بيا ئے اوفرمائيل زما بنځه بره پنت ابى عاصم د په درې كانړو طلاقه وى كه ما د همام نه دا روايت نه وى اوريدلے او په الله قسم چه زه به تاسره كله هم خپر اونكړم (١)

خو حضرات محدثين كرام ﷺ الله دے ورته جزائے خير وركړى زهغوى ته دد ځيزونو څه پرواه نه وه د امام يحيى بن معين رحمه الله معمول هم دا وو چه كله به ورته د چا په رويات كښې څه شك پيدا شو نوهلته به ئے د استاذ نه به ئے بار بار تپوسونه كول او هلته به ئے د هغه نه قسم اخستلو.

ابن خراش رحمه الله د دوى په باره كښې وئيلى دى ((تكلم الناس فيه)) خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى چه دے خبرے ته التفات نه دے كول پكار.
په كال ٢٢٣ هـ كښې وفات شو. (٢)

قوله: أَبُوعَوَانَةَ: د دوى نوم وضاح بن عبدالله يشكرى دے. دے هم د صحح سته په راويانو كښې دے. او قه او ثبت دے. (٣)
دوى د يزيد بن عطاء بن يزيد يشكرى مولى وو. د جرجان نه په قيد كښې راغلے وو. يزيد واخستلو. او دوى ته ئے اختيار وكړولزچه يا خو آزاد شه. او يا حديث ليكه. دوى كتابت حديث ته په آزاديدو باندے ترجيح وركړه. (٤)
د دوى مالك دوى ته تجارتى كاروبار حواله ړولزيو ځ يو سوالگر راغلو او وے وئيل كه ماته دے دوه درهم راكړل. نو زه به تاته فائده اورسوم. دوى ورته دوه درهم وركړل. هغه سائل د بصره مالدارانو ته ورغلو. او وے وئيل زر كوئ يزيد بن عذاء ته ورشئ. هغوى اپوعوانه آزاد كړے دے. نوخلق يزيد ته اورسيدل. د يوے ډلے نه پس به بله ډله رسيدله. يزيد خيال اوكړلو كه زه انكار اوكړم. نز زماد احاديثو نه به انكار اوشى نو ابوعوانه ئے حقيقة آزاد كړلو. (٥)

قوله: مُوسَى بْنُ أَبِى عَائِشَةَ: دا موسى بن اپى ائشه الهمدانى البوالحسن الكوفى دے. سفيانين يحيى بن معين او ابن حبان رحمه الله وغيره د دوى توثيق كړے دے. د هم د اصول سته په راويانو كښې دے. (٦)

---

(١) تهيب الكمال (٢٩/ ٢٦)
(٢) تقريب التهذيب (ص.٥٤٩، رقم٦٩٤٣)_
(٣) تهذيب الكمال (٤٤٨/٣٠)_
(٤) تهذيب الكمال (٤٤٨/٣٠)_
(٥) تهذيب الكمال (٤٤٨/٣٠) وسير أعلام النبلاء (٢١٨/٨، ٢١٩_
(٦) تفصيل دپاره اوگورئ (ت تهذيب الكمال (٩/٢٩، ٩٢)_

قوله سَعِيدُبْنُ جُبَيْرٍ: دا مشهور تابعي سعيد بن جبير بن هشام اسد رحمه الله دے.د دوی په امامت .جلالت شان .علوفي العلم او عظيم العبادة باندے اجماع ده.حجاج بن يوسف ثقفی دے په کال ۹۵ هـ کښې قتل کړے وو دد نه پس هم څو ورځو پورے ژوندے پاتے شو.
دوی د ډيرو صحابه کرامو رضي الله عنهم نه احاديث اوريدلی دی.او د دوی نه ډيرو تابعينو علم حاصل کړے دے دوی د ..جهبذ العلماء..[1] په لقب سره يادول شی.[2]

قوله عبدالله بن ابن عَبَّاسٍ رضي الله عنهما: عبدالله بن عباس رضي الله عنه بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف د نبی د تره ځوئ وو.د دوی مور ام الفضل لبابة الکبری د ام المؤمنين حضرت ميمونه رضي الله عنها خور وه.
په شعب ابی طالب کښې دهجرت نه درے کاله وړاندے پيدا شوے وو او په ۶۸ هـ کښې چه د دوی عمريو اويا کاله شو وفات شو.اوپه طائف کښې دفن شو.په اخری عمر کښې دوی نابينا شوی وو.
دوی ته د کثرت علم د وجې د ..حبر.. او ..بحر.. په القابو سره يادولے شی.د خلفائے عباسيه پلار دے.او په ..عبادله اربعه.. کښې شمار وو.[3] د قرآن کريم په تفسير او تاويل کښې ورته ډير مهارت حاصل وو.نبی اکرم صلی الله عليه وسلم د دوی دپاره دعا کړے وه.«اللهم فقهه في الدين وعلمه التأويل»[4] هم دا وجه ده.چه دوی ته د ..رئيس المفسرين ونيلی شی.اود ..ترجمان القرآن..[5] عظيم لقب ورته ملاؤ شو.
«عبادله اربعه» مخکښې د ..عبادله اربعه.. ذکر راغلو.نو پوهه شئ.چه د ..عبادله اربعه.. نه څلور صحابه کرام رضي الله عنهم مراد دی.چه نومونه ئے دا دی.① عبدالله بن عباس رضي الله عنه ② عبدالله بن عمر رضي الله عنه ③ عبدالله بن زبير رضي الله عنه ④ عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنه.[6]
علامه نووی رحمه الله فرمائی.اوعلامه عينی رحمه الله هم ددوی اتباع کړے ده.چه جوهری رحمه الله په صحاح کښې د عبدالله بن عمروبن العاص رضي الله عنه په ځائے ..عبدالله بن مسعود رضي الله عنه په

---

(۱) بکسر جيم وباء الفائق فی تمييز جيد الدرام من رديها کذا فی مجمع بحارالأنوار (۴۱۸/۱) والمراد النقاد الجبير ابعوامض الأمورج جهابذة.انظرالمعم الوسيط (۱۴۱/۱)_
(۲) عمدة القاری (۷۰/۱) دغه د تفيصلی حلاتو دپاره اوګورئ. تهيب الکمال (۳۵۸/۱۰. ۳۷۶) وسير أعلام النبلاء (۳۲۱/۴. ۳۴۳)_
(۳) عمدة القاری (۷۰/۱) د تفصيلی حالاتو دپاره اوګورئ: سير أعلام النبلاء (۳۳۱/۳. ۳۵۹) وتذکرة الحفاظ (۴۰/۱. ۴۱)وتهذب الکمال (۱۵۴/۱۵. ۱۶۲)_
(۴) مسند احمد (۲۶۶/۱. ۳۱۴. ۳۲۸. ۳۳۵)_
(۵) طبقات ابن سعد (۳۶۶/۲) ترجمة ابن عباس رضي الله عنه)_
(۶) تهذيب الأسماء واللغات (۲۶۷/۱) ترجمة عبدالله بن الزبير رضي الله عنه)_

..عبادله.. کښې ذکر کړے دے.خودا د لویو محدثینو امام احمد رحمه الله وغیره دتصریح نه خلاف ده.(۱)

خوحقیقت دا دے چه جوهری رحمه الله په ..صحاح.. کښې دوه ځایه د ..عبادله.. ذکر کړے دے. یو ځل د (..ع. ب.د..) دمادے لاندے ذکر کړے دے.په هغې کښې عبدالله بن عباس () عبدالله بن عمر() عبدالله () عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنه نومونه ذکر دی.اوپه بل ځل د (..الف لینه.) په ..باب.. کښې د ..ها.. د قسمونو په بیانولو کښې په ..عبادله کښې ذکر کړی دی.په دے مقام باندے هم ددرے حضراتو نومونه ذکر دی.خوچه دلته رارسیدلے دے.نو عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنه ځائے د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نوم ذکر کړے دے.په دے دواړو مقاماتو کښې په یوځائے کښې هم د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نوم نشته.(۲)

امام بیهقی رحمه الله فرمائی.چه چونکه عبدالله بن مسعود رضی الله عنه وړاندے وفات شوے وو.او باقی څلور واړه حضرات د ډیرے مودے پورے ژوندی وو.(۳)خلقو ته د دوی دعلومو حاجت پیدا شو.کله چه دا څلور واړه په یو قول باندے متفق شی.نو وئیلی شی.((هذا قول العبادلة))(۴)

دابن عباس رضی الله عنهما مرویات: دحضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه نه ټول یو زرشپږ سوه شپیته احادیث مروی دی.په دے کښې متفق علیه پنځه نوی احادیث دی.اوصرف په صحیح بخاری کښې یوسل شل اوصرف په صحیح مسلم کښې یوکم پنځوس احادیث مروی دی.لکه چه په بخاری شریف کښې د دوی ټول روایات دوه سوه پنځلس اوپه صحیح مسلم کښې یوسل څلور څلویښت روایات دی.(۵)

تنبیه: دمتفق علیه پنځه نوی احادیثو او د بخاری د یوسل شل انفرادی احادیثومجموعه ۲۱۵ جوړیږی.هم دا مجموعه علامه کرمانی رحمه الله ذکر کړے ده.(۶)خو حافظ ابن حجر رحمه الله په صحیح بخاری کښې د دوی د احادیثو ټول شمار ۲۱۷(دوه سوه اوولس) ذکر کړے دے.(۷)فلیحرر.

---

(۱) تهذیب الأسماء واللغات(۱/۲۶۷) وعمدة القاری (۱/۷۰)_

(۲) مختار الصحاح(ص.۴۰۸، ۶۸۸)_

(۳) دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د وفات کال ۳۲ه دے اودعبدالله بن عمرو رضی الله عنه .وفات په ۶۵ه کښې د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه او عبدالله بن عمر رضی الله عنه وفات په ۷۳ه کښې اود عبدالله بن عباس رضی الله عنه وفات په ۶۸ه کښې شوے دے.تهذیب الأسماء واللغات (۱/۲۶۷، ۲۷۵، ۲۸۱، ۲۸۲) دغه شان تهذیب الکمال (۱۶/۱۲۶) د عبادله په باره کښې د زیات تفصیل دپاره اوګورئ. مقدمة السعایة (ص.۲۷)_

(۴) تهذیب الأسماء واللغات (۱/۲۶۷)_

(۵)عمدة القاری(۱/۷۰) وتهذیب الأسماء واللغات (۱/۲۷۵) ترجمة عبدالله بن عباس رضی الله عنهما)_

(۶) شرح کرمانی(۱/۴۶)_

(۷)هدی الساری مقدمة فتح الباری(ص.۴۷۵) ذکر عدة مالکل صحابی فی صحیح البخاری)_

قوله: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَالِجُ مِنَ التَّنْزِيلِ شِدَّةً: یعنی حضرت عبدالله بن مسعود رضی‌الله‌عنه د الله تعالی د ارشاد ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ دتفسیر په باره کښې فرمائی.چه رسول الله ﷺ به د قرآن د نزول په وخت کښې تکلیف زغملو اوتکلیف اومشقت به ئې برداشت کولو.

معالجه وائی.یوځیز په مشقت سره کول.

د شدت سبب ① د دې شدت یوه وجه خو پخپله ددې کلام ثقل او ددې وزن او بوجهـ دې.کوم چه په دوی باندې نازلیدلو.د دې

② دویم سبب د فرشتې سره ملاقات دې.دخپل هم جنس په ملاقات سره په سړی باندې بوجهـ نه وی.اوډغیر هم جنس په ملاقات سره په طبیعت باندې ضرور بوجهـ راځی.اګرچه ملاویدل ورسره ډیر وی.بیا د جسد بشری اوجسد ملکی فرق هم کول دی.چه جسد بشری د جسد ملکی نه کمزورې وی.

③ دریمه وجه دا ده.چه نبی کریم ﷺ به د قرآن دنزول سره ددې وجې د قرآن لوستل شروع کولو.چه یاد شی ورته.اوهیرنشی.اوڅه جمله په کښې پاتې نشی.اوبنکاره ده.چه په ورسره ورسره وئیلو کښې ډیرمشقت وی.ځکه چه په یووخت کښې لوستلوته .اوریدو ته او بیا یادولو ته ذهن متوجه کول وی.نوپه دې طریقه په ذهن باندې زیات بوجهـ وی.

قوله: وَكَانَ مِمَّا يُحَرِّكُ شَفَتَيْهِ: اونبی ﷺ به خپلو شونډو ته زیات حرکت ورکولو.

نبی ﷺ به خپلو شونډوته زیات حرکت ولې ورکولو.دا کثرت حرکت ددې وجې وو.چه نبی ﷺ به غوستل چه قرآن پاك د حضرت جبرئیل علیه‌السلام چه داسې اونشی.چه جبرئیل علیه‌السلام ئې اولولی لاړ شی.اوقرآن یاد نه وی.اوڅه حصه پاتې شی.ځکه چه دا دالله تعالی کلام دې.د شهنشاه کلام دې.دمحبوب کلام دې.د دوی په زړه کښې د دې عظمت هم وو.اومحبت هم وو.ددې وجې دوی داول نه دهغې د یادولو په شوق کښې وو.اودحضرت جبرئیل علیه‌السلام سره به ئې لوستل.خو ورسره ورسره لوستل او یادول ډیرګران وو.که د اول نه چا ته یاد وی اویوکس د اول نه حافظ وی.نو د بل حافظ سره په وئیلو کښې څه مشکل نه وی.خوچه یوکس حافظ وی.اوبل کس لا حافظ نه وی.اوغیرحافظ دحافظ سره یوشان وائی.دا ګرانه ده.

بیا خاص کرچه یولوستونکې فرشته وی.اوبل انسان.فرشته چونکه نوری محض دې .ځکه په کښې لطافت وی.اودهغې په لوستلو کښې تیزی اوعجلت وی.اونبی ﷺ اګرچه د خپل روح په اعتبار سره نوری وو.خودجسد په اعتبار سره خاکی وو .نوځکه په دوی کښې هغه تیزی او عجلت نشو کیدې.بهرحال نبی ﷺ د یادولو دپاره زر زر وئیل.چه څه څه پاتې نشی.وړاندې هم د بخاری په روایت کښې دی.«یرید أن یحفظه»(١)

(١) صحیح بخاری کتاب التفسیر.تفسیر سورة القیامة باب لا تحرک به لسانک لتعجل به.. رقم ٤٩٢٧)_

په يو بل روايت كنبي دى.((يخشى أن ينفلت منه))[١]
د ،،مما،، معنى ثابت سرقسطى رحمه الله فرمائى چه د ..مما.. معنى ..كثراما.. ده.[٢]لكه چه په حديث كنبي دى.((أن رسول الله ﷺ كان مما يقول لأصحابه: من رأى منكم رؤيا فليقصها))[٣]أى كثيرا مايقول لأصحابه)) يعنى رسول الله ﷺ به په اكثرو وختونو كنبي دخپلو صحابو نه تپوس كولو چه په تاسو كنبي چا څه خوب ليدلے وى.هغه دے بيان كړى.
په دے معنى كنبي د شاعر يو شعر دے.

وإنا لمما تضرب الكبش ضربة على وجهه يلقى اللسان من الفم[٤]

مونږ بعضے وخت د لوئے خلق په مخونو باندے داسے وهو.چه دخولے نه ئے ژبه بهرته راوځى.
بعضے عالمان ﷺ فرمائى.چه ،،مما،، د ،،ربما،، په معنى ده.كوم چه د قلت اوكثرت دواړو دپاره استعماليږى.[٥]
علامه كرمانى رحمه الله فرمائى.چه ..كان.. ضمير.. علاج.. طرف ته راجع دے.كوم چه د ..يعالج.. نه معلوميږى.اومطلب دا دے چه ((كان العلاج ناشئا من تحريك الشفتين)) علاج يعنى د شدت برداشت كول د تحريك شفتين نه پيدا كيدلو.لكه چه د اعلاج مبتدا خودلے شى چه د تحريك شفتين سره به وه.[٦]
خو په دے باندے اشكال دا دے.چه هم دا روايت وړاندے په كتاب التفسير كنبي راځى.په هغے كنبي دى.((كان رسول الله ﷺ إذا نزل جبريل عليه السلام عليه بالوحى وكان مما يحرك به لسانه وشفتيه))[٧]
دلته هډو دعلاج ذكر نشته.كوم ته چه علامه كرمانى رحمه الله د ..كان.. ضمير راجع كړے وو.
دويمه معنى علامه كرمانى رحمه الله دا بيان كړے ده.چه ،ما.. د ..من.. په معنى ده.څكه چه ..ما.. كله د عاقلانو دپاره هم استعماليږى.[٨]
يعنى نبى ﷺ په هغه كسانو كنبي وو.چه خپلو شونډو ته حركت وركوى.
دا معنى خو بيخى كمزورے ده.څكه چه ددے معنى خو دا شوه.چه ډيرخلق شونډو ته داسے حركت وركوى.اونبى ﷺ هم حركت وركول.

---

(١) صحيح بخارى كتاب التفسير سورة القيامة باب إن علينا جمعه وقرآنه.. رقم ٤٩٢٨)_
(٢) فتح البارى(١/٢٩)_
(٣) صحيح مسلم(٢/٢٤٤)كتاب الرويا)_
(٤) فتح البارى(١/٢٩)_
(٥) پورتنئ حواله)_
(٦) شرح كرمانى(١/٤٦)_
(٧) صحيح بخارى كتاب التفسير،سورة القيامة باب: فإذا قرأناه فاتبع قرآنه رقم.٤٩٢٩)_
(٨) شرح كرمانى(١/٤٧،٤٦)_

په دے خلورو واړه معانيو کښے اولنۍ دوه معانی راجح دی اوبيا په دے دواړو کښے هم اولنۍ ارجح ده اود علامه کرمانی رحمه الله دواړه ذکر کړے معانی مرجوح دی والله اعلم

قوله فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فَأَنَا أُحَرِّكُهُمَا لَكُمْ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَرِّكُهُمَا:

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما سعيد بن جبير رحمه الله ته خطاب کوی.اوفرمائی چه زه ستا وړاندے خپلو شونډو ته داسے حرکت ورکوم.لکه څنګه چه نبی ﷺ حرکت ورکول

دلته حضرت ابن عباس رضی الله عنهما داسے فرمائی.چه «كماكان رسول الله ﷺ يحركهما» داسے ئے نه دی فرمائيلے.چه «كما رأيت رسول الله ﷺ يحركهما» ددے وجه دا ده چه حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نبوت په لسم کال يعنی د نه درے کاله وړاندے پيدا شوے وو.اودا قصه بيخی د نبوت د شروع ده.لکه څنګه چه د امام بخاری رحمه الله ترجمه په دے باندے دلالت کوی چونکه په دغه وخت کښے حضرت ابن عباس رضی الله عنهما پيدا شوے نه وو.نوهغه به څنګه تحريک شفتين ليدلی وو؟ نوځکه هغوی ،،رؤيت،، اونه وئيل.بلکه «كماكان يحركهما» ئے اوفرمائيل.(١)

خواوس سوال دا دے.چه ابن عباس رضی الله عنهما ته دتحريک شفتين اوددے د کيفيت علم څنګه اوشو؟

ددے جواب دا دے.چه دلته يواحتمال خو دا دے.چه حضرت ابن عباس رضی الله عنهما دا واقعه روستو اوريدلے ده.(٢)

په دے صورت کښے به دا روايت د مرسل صحابؓ څخه وی.او د مراسيل صحابؓ په باره کښے مخکښے بيان شوے دے.چه د جمهوروعالمانو رحمهم الله په نيزحجت دے.(٣)

دويم احتمال دا دے.چه نبی ﷺ ابن عباس رضی الله عنهما ته روستو دا واقعه اوروله وی اوپه هغه وخت کښے دوی ددے کيفيت مشاهده کړے وی.په دے صورت کښے به دا روايت مرسل نه وی.بلکه متصل به وی.(٤)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه هم دويم احتمال صحيح دے.ځکه چه دابوداود طيالسی رحمه الله په روايت کښے ددے صراحت موجود دے.(٥)

قوله وَقَالَ سَعِيدٌ أَنَا أُحَرِّكُهُمَا كَمَا رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ يُحَرِّكُهُمَا فَحَرَّكَ شَفَتَيْهِ:

سعيد بن جبير رحمه الله خپل شاګرد ته اوفرمائيل.چه ستاپه مخامخ خپلے شونډو ته داسے حرکت ورکوم.لکه څنګه چه ما ابن عباس رضی الله عنهما په حرکت ورکولو باندے ليدلے وو.ددے نه پس

---

(١) فتح البارى(١/٢٩)_
(٢) پورتنۍ حواله)_
(٣) تقريب النووى مع شرحه تدريب الراوى (١/٢٠٧) النوع التاسع:المرسل)_
(٤) فتح البارى (١/٢٩)_
(٥) پورتنۍ حواله)_

سعيد خپلو شونډو ته حرکت ورکړل ددې نه پس دا سلسله روانه شوه.چه هراستاذ خپل شاګرد ته دا حديث بيانوي.نوخپلو شونډو ته حرکت ورکوي.ځکه دا حديث د محدثينو ﷺ په نيز((المسلسل بتحريك الشفتين)) دې.(١)

خودا تسلسل په دې کښې باقي پاتې نشو.بلکه په مينځ کښې مات شو.(٢)اواکثر په مسلسل رواياتو کښې په يو نه يوځائے کښې تسلسل ماتيږي.دټولو نه زيات صحيح روايت په مسلسلاتو کښې ((المسلسل بقراءة سورة الصف)) دې.(٣)

قوله فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ﴾:

الله تعالى په دې باندې دا آيت کريمه نازل کړلو.دا د آيت شان نزول دې.

خو په دې باندې اشکال دا دې.چه نبي ﷺ به د قراءت په وخت شونډو ته حرکت ورکول.اونبي ﷺ خو په قرآن کريم کښې د تحريك لسان نه منع شوے دې.

د دې جواب دا دې.چه دا دواړه د ... من باب الاکتفاء.. نه دي.اود((کان مما يحرك شفتيه)) معنى ده.((کان مما يحرك شفيته ولسانه)) دغه شان په آيت کښې د ((لاتحرك به لسانك)) ددې مطلب دې.چه ((لاتحرك به لسانك وشفتيك)) ځکه چه ټول حروف شفوي نه دي.بلکه په بعضې حروفو کښې دتحريف شفتين ضرورت راځي.اوپه بعضې کښې نه راځي.نوکله خو به صرف ژبه حرکت کوي.اوکله شونډې حرکت کوي.اوس د نبي ﷺ متعلق چه په حديث کښې صرف د تحريك شفتين ذکر شوے دې.هلته تحريك د لسان هم مقصود دې.خو د تحريف شفتين په ذکر باندې اکتفاء اوکړے شوه.دغه شان آيت کښې تحريف شفتين هم مقصود دي.خود تحريك لسان په ذکر باندې اکتفاء اوکړے شوه.لکه چه په قرآن کريم کښې دي.﴿سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾ باندې اکتفا شوے ده.(٤)

دويم جواب دا دې.چه په اصل کښې مونږ خلقوته خو تحريك شفتين په نظرراځي . خو الله تعالى عالم الغيب والخفيات دې.هغه هرڅيز ته ګوري.هغه ته د ژبې حرکت هم په نظرراځي.نوځکه په حديث کښې صرف د تحريك شفتين ذکر دې.اوقرآن پاك کښې د تحريك لسان ذکر دې.

دريم جواب دا دې.چه په په اصل کښې په تلفظ کښې د ژبې دخل وو.نوالله تعالى د اصل اعتبار اوکړلو.اوراوي چه د نبي ﷺ کوم ذکر کړے دې.چه هغه د ظاهر په اعتبار سره دې.ځکه چه ويونکے شونډې په ظاهره متحرك وي.(٥)

---

(١) ارشادالساري للقسطلاني(١/٦٩)_

(٢) پورتني حواله)_

(٣) تدريب الراوي (٢/١٨٩)النوع الثالث والثلاثون:المسلسل)_

(٤)عمدة القاري (٢/٧٢)_

(٥) فتح الباري(١/٣٠،٢٩)و ارشاد الساري (١/٧٠)_

ځلورم جواب دا دے چه دا د «من باب إعتبار الرواة» ځنے دے په اصل کښے موسی بن ابی عائشه په دے روايت کښے لسان او شفتين دواړو ذکر کړےوو خو د دوی په شاګردانو کښے ابوعوانه رحمه الله اواسرائيل رحمهما الله د تحريك شفتين په ذکر اکتفا اوکړله [1] اوسفيان صرف تحريك لسان ذکر کړے دے [2] اوجرير رحمه الله دواړه ذکر کړی دی [3]

پنځم جواب علامه کرمانی رحمه الله دا ورکړے دے چه دواړه حرکتونه د يوبل سره لازم دی. [4]

شپږم جواب هغوی دا ورکړے دے چه مراد تحريك د ,,فم،، دے کوم چه په لسان او شفتين دواړو باندے مشتمل دے. [5]

حافظ رحمه الله هم دا دواړه جوابونه نقل کړی دی [6] خوعلامه عينی رحمه الله دا دواړه جوابونه تکلف، تعسف اومستبعد ګرځولی دی. [7]

قوله: قَالَ جَمْعُهُ لَكَ فِي صَدْرِكَ وَتَقْرَأَهُ: يعنی زمونږ کار دا ستا په زړه کښے جمع کول اوبيا ددے لوستول دی. يعنی ستا په ژبه باندے ددے جاری کول زمونږ ذمه ده.

,,جمع،، فعل ماضی هم مروی دے اومصدر هم ونيلی شی چه اضافت ئے ضمير طرفته کيږی ,,صدرك،، کښے په راء باندے رفع هم ونيلی شی په دے صورت کښے به دا ,,جمع،، (فعل يامصدر) فاعل وی. اوپه دے باندے بناء بر ظرفيت نصب هم ونيلی شی يعنی الله تعالی به دا ستا په سينه کښے جمع کړی. دکريمه اوحموی په روايت کښے «جمعه لك فی صدرك» راغلی دی. [8]

بيا د ,,جمع،، اسناد کوم چه ,,مصدر،، طرف ته شوے دے دا مجازی دے لکه «أنبت الربيع البقل» وائی. اومقصود دا وی چه «أنبت الله البقل فی الربيع» دغه شان دلته د جمع نسبت اګرچه ,,صدر،، ته شوے دے. خو مطلب دے «جمع الله لك فی صدرك» [9]

و«وتقرأه» دا د «قرآنه» تفسير دے ددے نه ئے دا اوخودله چه لفظ د ,,قرآن،، د قراءت په

---

(١) حديث باب ,اوكتاب التفسير ,سورة القيامة ,باب إن علينا جمعه وقرآنه)_

(٢) كتاب التفسيرباب فإذا قرأناه فاتبع قرآنه دغه شان صحيح مسلم (١/١٨٣، ١٨٤) كتاب الصلاة باب الإستماع للقراءة)_

(٣) شرح كرمانی(١/٤٧)_

(٤) پورتنئ حواله)_

(٥) پورتنئ حواله)_

(٦) فتح الباری(٨/٦٨٢) كتاب التفسيرسورة المدثرباب (فإذا قرأناه فاتبع قرآنه..)_

(٧) عمدة القاری(١/٧٣)_

(٨) ارشادالساری للقسطلانی(١/٧٠)_

(٩) فتح الباری(١/٣٠)_

معنى كښې دے اومطلب لکه چه مخکښې بيان شوے دے دا دے چه د دے لوستول هم زمونږ په ذمه دى

قوله فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ قَالَ فَاسْتَمِعْ لَهُ وَأَنْصِتْ: کله چه مونږ اولولو نوته د دے لوستلو اتباع کوه.

دلته د قراءت اضافت الله تعالى خپل خان طرف ته کړے دے خکه چه په حقيقت کښې الله تعالى لولى صورة چه فرشته لولى دا يوه واسطه ده.

بيا حضرت ابن عباس رضي الله عنه د «فاتبع قرآنه» تفسير په «فاستمع له وأنصت» سره کړے دے استماع اوانصات دواړه جدا جدا لفظونه دى.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى چه په دے دواړو کښې فرق دے ..انصات.. وئيلى شى سکوت ته برابره ده که هلته ..اصغاء.. يعنى آواز طرف ته متوجه کيدل وى يا نه وى نوسړے چه کله چپ وى اوپه څه خيال کښې ډوب وى نودے ته انصات وائى اواستماع وئيلى شى ..اصغاء.. يعنى غوږ کيخودلو ته لکه چه په قرآن پاک کښې دى ﴿وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا﴾ (١)

خوحافظ ابن حجر رحمه الله چه دلته دکومه تنبيه ورکړے ده چه د ..استماع.. معنى ..اصغاء.. ده اود ..انصات.. معنى مطلق سکوت ده اودا د خپل عموم د وجے اصغاء او عدم اصغاء دواړو ته شامل دے په دے باندے اشکال دا دے چه اهل لغت د ..انصات.. معنى مطلق سکوت نه ده بيان کړے بلکه داسے سکوت چرته چه استماع وى د ..انصات.. تفسير کوى ..سکوت مستمع.. يعنى د داسے کس سکوت چا چه د بل طرف ته غوږ کيخودے وى مطلقاً سکوت نه. (٢)

او ..استماع.. وائى غوږ کيخودلو ته (٣) اود غوږ کيخودو دپاره سکوت ضرورى نه وى کيدے شى چه يو سړے چپ وى اود بل چا خبرے ته ئے غوږ کيخودے وى اوکيدے شى چه چپ نه وى په يو کار کښې مصروف وى چاسره خبرے کوى خوغوږ ئے د بل خبرے ته کيخودے وى نوچه په کوم ځائے کښې ..انصات.. وى هلته به د ..استماع.. تحقق ضرور وى خوچه په کوم ځائے کښې ..استماع.. وى هلته د ..انصات.. وجود ضرورى نه وى خکه چه د استماع دپاره سکوت ضرورى نه دے صرف غوږ کيخودل ضرورى دے اود ..انصات.. دپاره د سکوت سره غوږ کيخودل ضرورى دى.

دقرأت خلف الامام په مسئله کښې د احنافو رحمهم الله تائيد حضرت ابن عباس رضي الله عنه د ..فاتبع.. تفسير په ..فاستمع له وانصت.. سره کړے دے بل طرف ته ئے په حديث کښې «انما

---

(١) فتح البارى (٨/٦٨٣)_

(٢) النهاية فى غريب الحديث والأثر (٥/٦٢) ومجمع الزوائد بحارالأنوار (٤/٧١١)_

(٣) مختارالصحاح (ص.٣١٤)_

جعل الإمام ليأتم به» فرمائيلي دى.(١) د ،،ليوتم به،، په باره کښې حافظ ابن حجر رحمه الله تسليم کړى دى چه د ،،ائتمام،، معنى ،،اتباع،، ده (٢) اود ،،اتباع،، تفسيرابن عباس رضي الله عنه په «فاستمع له وأنصت» سره کړے دے.نو نتيجه دا راوزوتله چه د اتباع امام مطلب به دا وى چه ته هغه اورے اوچپ ئے

په مسلم شريف کښې دحضرت ابوموسى اشعرى رضي الله عنه په يو روايت کښې دى.«وإذا قرأ فانصتوا» (٣)چه کله امام قرات کوى.نوتاسو چپ ئے.او اورئ.دا روايت په خپل ځائے صحيح او ټيک دے.خو به حال مخالفين په دے کښې کلام کوى.

خو په «إنما جعل الإمام ليؤتم به» کښې خو څه اشکال نشته.دا خو ټول تسليموى. او د ،،ائتمام،، معنى هم ،،اتباع،، ده.او حضرت ابن عباس رضي الله عنه د ،،اتباع،، مطلب «فاستمع له وأنصت» بيانوى.نومعلومه شوه.چه امام د دے دپاره مقرر کولے شى.چه هغه کله قرات کوى.نو مقتديانو ته پکار دى.چه اورى.اودهغه د قرات په وخت کښې چپ وى.

داحنافو رحمهم الله مسلك د «وإذا قرأ فانصتوا» نه ثابتيږى.خو د «إنما جعل الإمام ليؤتم به» نه هم د دوى مسلك ثابتيږى.اودحضرت ابن عباس رضي الله عنه دا تفسير«فاستمع له وأنصت» د احنافو رحمهم الله پوره پوره تائيد کوى.والله اعلم.

د اتباع يو بل تفسير اوپه دواړو کښې تطبيق: ددے نه پس په دے پوهه شه.چه د ،،فاتبع قرآنه،،تفسير دلته خو په ،،استماع وانصات،، سره شوے دے.خو په کتاب التفسير کښې امام بخارى رحمه الله دحضرت ابن عباس رضي الله عنه نه د قراءت،، تفسير په ،،بيان سره اود ،،اتباع،، تفسير په ،،عمل،، سره کړے دے.«قال ابن عباس رضي الله عنه: قرأناه: بيناه فاتبع عمل به» کيدے شى.چه دحضرت ابن عباس رضي الله عنه نه په دے کښې دواړه تفسيرونه منقول وى.او دا هم کيدے شى.چه اووئيلى شى.چه استماع او انصات دواړه ابتداء وى.او عمل انتها وى.کوم چه په دے باندے مرتب کيږى.

خلاصه دا چه صرف اوريدل او غوږ کيخودل مقصود نه دى.بلکه په دے باندے عمل مقصود دے.بعضے وخت حضرت ابن عباس رضي الله عنه په تفسير کښې ذريعه د عمل ذکر کے ده.او ذريعه د عمل استماع او انصات ده.ځکه چه ددے نه علم حاصليږى.او بعضے وخت ئے مقصود د اتباع بيان کړے دے.او دا ئے خودلى دى.چه ،،فاعمل به،، په دے باندے عمل اوکړه.د قرآن اتباع دا ده.چه سړے په دے باندے عمل اکړى.والله سبحانه وتعالى اعلم.

---

(١) صحيح البخارى (١/٩٥)كتاب الأذان باب إنما جعل الإمام ليؤتم به)۔
(٢) فتح البارى(٢/١٧٨) كتاب الأذان باب إنما جعل الإمام ليؤتم به)۔
(٣) صحيح مسلم (١/١٧٤) كتاب الصلاة باب التشهد فى الصلاة)۔

قوله: ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا أَنْ تَقْرَأَهُ: بيا زمونږ په مه دی.ددې بيانول.بيا زمونږ په ذمه دی.چه ته دا اولولې.

دلته اشكال دا دے.چه دلته په تفسير كښې تكرار راغلے دے.«إن علينا جمعه وقرآنه» تفسير وو.«جمعه لك صدرك وتقرأه» او بيا د «إن علينا بيانه» تفسير په «إن علينا أن تقرأه» سره كوى.نو په دواړو ځايونو كښے «تقرأه»«تقرأه» سره كوى.اودا تكرار دے.

ددې څو جوابونه دى:

() اولنے جواب دا دے.چه د اولنى ، ،تقرءه ، ، نه مراد «قرأت لنفسه» دے.اود دويم «تقرأه» نه مراد «قرأت لغيره» دے.او مطب دا دے.چه ته خپلے ژبے ته حركت مه وركوه.په چپوالى سره اوريدل كوه.مونږ به دا ستا په سينه كښے جمع كړو.او تا ته به په لوستلو قدرت دركړوزته به ئے په خپله هم لوستلے شی.اود «إن علينا بيانه» سره ئے دا خودلى دى.چه ته به دا د نورو په وړاندے هم لوستلے شې. يعنى ددے د الفاظو تعليم او تبليغ په كوے.اوددے د مطالبو تفهيم او تعليم به وركوے.([1])

() دويم جواب دا هم ممكن دے.چ اولنى ځائے كښے د «تقرأه» نه مراد مطلقاً «قدرة على القراءة» وى.او په دويم ځائے كښے «إن علينا أن تقرأه» سره دا بيان شوى وى.چه ته به په بيا بيا وئيلو باندے قادر شے.دا نه چ صرف يو ځل به ئے اولولے.او ددے نه پس به قدرت ختم شی.نه بلكه بار بار به تاته د لوستلو قدرت در كړے شی.

() دريم جواب بعضے حضراتو دا وركړے دے.چه په اصل كښے دا تفسير وهم دے.([2]) دد اصلى تفسير هغه دے.كوم چه امام بخاى رحمه الله په كتاب التفسير كښے نقل كړے دے.«ثم إن علينا بيانه: علينا أن نبينه بلسانك» يعنى ستا په ژبه به مونږ دا بيان كړوزيعنى ددے د مطالبو او معنيو تفهيم او ددے توضيح به اوكړو.

خو په دے جواب باندے اشكال دا دے.ترڅو پورے د رايت صحيح معنى كيدے شی.نو تر هغه وخته پورے د سهو يا وهم دعوى كولو ته ضرورت نشته.د «إن علينا بيانه» تفسير د ابن عباس رضی الله عنه دلته «إن علينا أن تقرأه» نقل شوے دے.او په كتاب التفسير كښے په «أن نبينه بلسانك» سره شوے دے.په دواړو كښه څه فرق نشته.د «أن نبينه بلسانك» معنى دا ده.چه مونږ به ستا ژبے ته قدرت وركړو.او ستا په ژبه به د قرآن الفاظ جارى كړو.ته به دا په خپله ژبه باندے ظاهروے.دا اظهار به على وجه القراءة وى.د دے نه دلته په «إن علينا أن تقرأه» سره

---

(۱) لامع الدرارى (۵۰۹/۱، ۵۱)_
(۲) فيض البارى (۳۵/۱)_

تعبير كړے شوے دے
په تفسير درمنثور كښې د حضرت ابن عباس رضي الله عنه نه ددے په تفسير كښې دوارِه خبرے منقول دى.(١) خويو روايت ته وهم ونيل تيك نه معلوميږى.

ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ يو بل تفسير بيا بعضے عالمانو ﷺ د «ثم إن علينا بيانه» تفسير په بيان مجملات او توضيح مشكلات سره كړے دے.لكه چه «إن علينا جمعه وقرآنه» كښې خو دا بيان شوى دى چه الله تعالى به قرآن كريم د نبى ﷺ په سينه كښې محفوظ كړى او په ونيلو به ورته قدرت وركړى.اوپه «ثم إن علينا بيانه» سره دا خودلى شوى دى چه ددے د مجملاتو بيان او د دے د مشكلاتو توضيح او تفصيل به تا ته روستو دركړے شى.(٢)

قوله: تأخيرالبيان عن وقت الخطاب: كه دا معنى شى نوپه دے سره يوے اختلافى مسئلے ته اشاره ملاويږى.او هغه دا چه «تاخيرالبيان عن وقت الخطاب» جائز دے اودا مسئله مختلف فيها ده.چه الله تعالى په يو وخت كښې په يو حكم سره بنده ته خطاب اوكړى نوپه هغه وخت كښې د هغے وضاحت ضرورى دے.كه په هغے كښې تاخير كيدے شى؟
دجمهور اهل سنت مذهب دا دے.چه تاخير كيدے شى.اود امام شافعى رحمه الله نه منصوص دى. په دے آيت باندے د ټولو نه وړاندے قاضى ابوبكربن الطيب په «تاخيرالبيان عن وقت الخطاب» سره استدلال كړے دے.(٣)
خودا استدلال ضعيف دے.ځكه ..بيان.. په الفاظ مشتركه كښې دے.ددے اطلاق په ..بيان اجمالى.. باندے هم كيږى.او په ..بيان تفصيلى..باندے هم.او مطلقاً د اظهار په معنى كښې هم راځى.كه ته دلته يوه خاص معنى مراد اخلے.نو بل كس دا ونيلى شى چه نه ددے بله معنى ده.
ابوالحسين بصرى وائى.چه ممكن ده.دلته د بيان نه ..بيان تفصيلى.. مراد وى (٤) او مختلف فيه مسئله د تاخيربيان اجمالى.. ده.چه بيان اجمالى موخر كولى شى كه نه؟په دے كښې اختلاف دے.او په بيان تفصيلى كښې د چا اختلاف نشته ټول وائى.چه د بيان تفصيلى تاخير د خطاب د وخت نه جائزنه دے.
علامه آمدى فرمائى.ممكن ده چه دلته د ..بيان.. نه مراد ..اظهار.. وى.ونيلى شى «بان الكوكب إذا ظهر» نودلته مراد اظهاردے.اوهغه بيان مراد نه دے په كوم كښې چه اختلاف دے ځكه چه ټول قرآن مجمل نه دے چه محتاج د بيان وى. حالانكه دلته د ټول قرآن ذكر كيږى.

---

(١) الدرالمنثور(٢٨٩/٦) تفسير سورة القيامة)_
(٢) فتح البارى(٣٠/١) وارشاد السارى(٧٠/١)_
(٣) فتح البارى(٦٨٣/٨) كتاب التفسير.تفسير سورة القيامة باب:فإذا قرأناه فاتبع قرآنه)_
(٤) پورتنئ حواله)_

خکه چه دلته د بیان اضافت قرآن ته شوے دے.(۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه په مسئله باندے استدلال صحیح دے.هغه داسے چه مونږ د ،،بیان،، د لفظ نه ددے ټولے معانی مراد واخلو.نولکه څنګه چه په دے کښے ،،بیان تفصیلی،، داخل دے.دغه شان اظهارهم داخل دے.او بیان اجمالی هم داخل دے.(۲)

خودا استدلال دهغه خلقو په مسلك باندے صحیح کیږی.څوك چه د عموم مشترك قائل وی.لکه شوافع.اوڅوك چه د عموم مشترك قائل نه وی.لکه احناف ﷺ نو د دوی په نیز دا استدلال صحیح نه دے.البته دا چه عموم مجاز اختیار کړے شی.والله سبحانه وتعالی اعلم.

قوله فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلِكَ إِذَا أَتَاهُ جِبْرِيلُ اسْتَمَعَ فَإِذَا انْطَلَقَ جِبْرِيلُ قَرَأَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا قَرَأَهُ: دنبی کریم ﷺ ددے نه پس معمول جوړ شوے وو.چه کله به حضرت جبریل راغلو. او قران به لوستلو.نو دوی به چپ وو.او اوریدل به ئے.اوچه کله به هغه لاړلو.نو بیا به نبی ﷺ قرآن پاك لوستلو.بالکل هم هغه شان څنګه چه حضرت جبریل علیه السلام لوستل.

حضرت علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی.دا هم یوه معجزه شوه.چه ټول قرآن به ئے اوریدل.په هغه وخت کښے به ئے په یو ټکی هم ژبه نه ګرځوله.او د فرښتے د تلو نه ورته ټوله وحی ټکے په ټکے په پوره ترتیب سره بغیر د یو زور یا زیر د تبدیلئ نه په فرفر اوروِل او خودل.(۳)

قوله جبریل علیه السلام: پیغمبرانو علیهم السلام ته د وحی راوړونکے او په مختلفو قومونو عذاب نازلونکے فرښتے نوم جبریل دے.ددے معنی په سریانئ کښے ،،عبدالله،، ده.د ،،جبر،، معنی بنده ده.او ،،ایل،، دالله تعالی په نومونو کښے یو نوم دے.(۴)

عبدبن حمید په خپل تفسیر کښے د حضرت عکرمه رحمه الله نه نقل کړی دی.چه دحضرت جبریل علیه السلام نوم عبدالله او دحضرت میکائیل نوم عبیدالله دے.(۵)

علامه سهیلی رحمه الله فرمائی.چه جبریل د سریانئ لفظ دے.اود دے معنی عبدالرحمن یا عبدالعزیزده.دحضرت ابن عباس رضی الله عنه نه دا معنی موقوفاً او مرفوعاً په دواړه طریقو باندے منقول ده.خو موقوف روایت اصح دے.بعضے حضرات فرمائی.چه په دے نومونو کښے اضافت اضافت مقلوبی دے.لکه چه د ،،ایل،، معنی د بنده ده.او د اول جزء دالله تعالی په نومونو کښے یو نوم دے.د عجمیانو په نیز د ،،جبر،، معنی ،،اصلاح ما فسد،، ده.په دے

---

(۱) پورتنئ حواله)_
(۲) فتح الباری(۶۸۳/۸)_
(۳) فضل الباری(۱۹۰/۱)_
(۴) عمدة القاری(۱۷/۱)_
(۵) پورتنئ حواله)_

حیثیت سره د حضرت جبریلﷺ په نوم کښې د عربیت سره مناسبت هم پیدا شو خکه چه په عربئ کښې هم ،،جبر،، ،،اصلاح ما وهي،، ته وائي (۱)

دا نوم دعربو په زمکه کښې مشهور نه وو هم دا وجه ده چه حضرت خدیجه ﷺ کله د عداس نوم نصراني نه د حضرت جبریلﷺ په باره کښې تپوس اوکړلو نوهغه ورته اوونیل.

«قدوس قدوس ما شأن جبریل یذکر بهذا الأرض التي أهلها أهل الأوثان» (۲)

علامه عیني رحمه الله فرمائي ما د یو کتاب دمطالعه په وخت کښې لیدلي وو چه دحضرت جبریلﷺ نوم عبدالجلیل دے او کنیت ابوالفتوح دحضرت میکائیل نوم عبدالرزاق دے اودهغه کنیت ابوالغنائم دے دحضرت اسرافیلﷺ نوم عبدالخالق دے او کنیت ئے ابوالمنافخ دے اودحضرت عزرائیلﷺ نوم عبدالجبار دے او کنیت ئے ابویحیی دے (۳)

بیا په جبریل کښې د پنځلسو نه زیات لغات دي (۴)

د ترجمة الباب سره مناسبت د روایت د ترجمة الباب سره مناسبت د ظاهري عنوان نه ښکاره دے خکه چه په دے کښې حضرت ابن عباس ﷺ دتحریك شفتین واقعه ذکر کړے ده. اودا بیخي د د وحي دنزول واقعه ده خکه چه دا بعیده ده چه الله تعالی رسول اللهﷺ د یوے مودے پورے د حضرت جبریلﷺ سره د وئیلو په مشقت برداشت کولوباندے اووینی. اود خپل طرف نه د حفاظت او یادولو ذمه واري وانخلي نوپه اول کښې الله تعالی د حفظ او قراءت او بیان ذمه واري واخستله په دے طریقه دا روایت د بدء الوحي سره مطابقت خوري. اوکه چرته د حضرت شیخ الهند رحمه الله د قول مطابق مقصود د ترجمه عظمت وحي اوګرخولے شي نودا هم مناسب ده دا په دے طریقے سره چه د الله تعالی د طرفه دا ذمه واري اخستل چه ستا په زړه کښې به مونږ وحي محفوظ کوو اوستا په ژبه به مونږ ددے تلاوت کوو اوستا په ذریعه به مونږ ددے معاني هم بیانوو دا ټولے خبرے په عظمت وحي باندے دلالت کوي.

بیا دا حکم چه کله وحي نازلیږي نوته استماع او إنصات کوه نودا په عظمت وحي باندے دال دي والله اعلم.

دحدیث باب نه مستنبط مسائل: د حدیث باب نه ډیرفوائد مستنبط شوي دي چه څو په کښې دا دي. ① داستاذ دپاره مناسبت دي که د یوے خبرے په تشریح کښې په فعل سره زیات وضاحت کیدے شي نوپه فعل سره دے طالب علم ته دهغې وضاحت اوکړي.

② دویمه فائده دا په ذهن کښې راغله چه د قرآن پاك حفظ کول دالله تعالی د مدد نه بغیر دچا په وس کښې نه ده. ③ د دے حدیث نه د «تأخیر البیان عن وقت الخطاب» جواز هم په پوهه کښې راغلو «کما هو مذهب جمهور أهل السنة والجماعة وقد مر تفصیله» (۵) والله اعلم

---

(۱) الروض الأنف (۱/۱۵۵، ۱۵۶)_

(۲) دلائل النبوة للبیهقي (۲/۱۴۳) باب مبتدء البعث والتنزیل)_

(۳) عمدة القاري (۱/۷۲)_

(۴) راجع تاج العروس للزبیدي (۳/۸۴) مادة ج ب ر)_

(۵) عمدة القاري (۱/۷۳)_

يو اشكال او دهغې جوابونه دلته يوه مسئله ذكركولې شي اګرچه دا مسئله د دے ځائے نه ده. بلكه د كتب التفسير ده خوچونكه استاذانو دلته ذكركوي نوځكه يے مونږ هم دلته ذكر كوو مسئله دا ده چه ددے آيت د ماقبل او مابعد سره څه ربط نشته.ځكه چه په ماقبل كښے د قيامت تذكره ده ﴿لَآ أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيٰمَةِ......بَلِ الْإِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِهٖ بَصِيْرَةٌ وَّلَوْ أَلْقٰى مَعَاذِيْرَهٗ﴾

اوروستو هم د قيامت ذكر دے ﴿كَلَّا بَلْ تُحِبُّوْنَ الْعَاجِلَةَ وَتَذَرُوْنَ الْاٰخِرَةَ﴾ په مينځ كښے دا آيتونه دي په كومو كښے چه نبي ﷺ د تحريك لسان نه منع شوے دے.

ددے اشكال د وجے خو روافضو دا ونيلي دي.چه دا ددے خبرے دليل دے.چه قرآن پاك بجنسه محفوظ نه دے.ددے څه حصه ضائع شوے ده.دا د روافضو د باطلو دعاويو ځنې ده.دوي واني چه د قرآن كريم څلوينښت پارے وے.عثمان ديرش پارے كړلے.اولس پارے په كومو كښے چه د اهل بيتو فضائل.د..ائمه.. تصريح او د اهل بيت نبوي د امامت د استحقاق تذكره وه.هغه ټول يے حذف كړے.

خود روافضو دا خبره صراحة د قرآن او دالله تعالى د وعدے تكذيب دے.الله تعالى فرمائي.﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهٗ لَحٰفِظُوْنَ﴾ مونږ قرآن پاك نازل كړے دے.او هم مونږ ددے حفاظت كونكي يو.هركله چه الله تعالى چه دهغه قدرت قاهره او اراده باهره ټول مخلوقات په خپل اختيار كښے اخستي دي.دا وعده كړے ده.چه مونږ به ددے كتاب حفاظت كوو.نوددے لس پارے به څه ضائع شي.ددے يوه نقطه يامعمولي حصه هم نشي ضائع كيدے.

تر كومے پورے چه د مناسبت او ربط تعلق دے.نوددے ډير جوابونه وركړے شوي دي.

○ **اول جواب**.د ټولو نه اولنے اوبنيادي جواب دا دے.چه مناسبت ته د انسانانو په كلام كښے د لټولو ضرورت وي. ځكه چه د دوي ځكه چه ددوي د عقل او نقل دائره محدوده وي.اود دوي مقاصد محدود وي.نوهم په دغه حدودو كښے اوسيږي.اوونيل كولي شي.اوليكل كولي شي.اوڅه كولي شي.هلته خو د مناسبت لټولو ضرورت شته.اود الله تعالى علم ټولو موجوداتو او معدوماتو ته محيط دے.هلته ددے مناسبت لټولو ضرورت نشته.بلكه هلته خو دا ګنړلي شي.چه دے حكيم مطلق د خپل حكمت مطابق چه كومه موقع مناسبت وه.هغه بيان كړے دے

دهغه په كلام كښے ربط لټول دا انسان دحيثيت نه پورته خبره ده.دده دا مقام نه دے.دخپل علم او عقل په اعتبار سره ددے لاتق نه دے.چه دالله تعالى په كلام كښے ربط اولټوي.لكه څنګه چه په محسوسات كونيه كښے بے شميره څيزونه موجود دي.په دے كښے تاسو ربط نشئ خودلے.اونه ددے په مينځ كښے په ربط تاسو پوهيدے شئ.مثلاً دا چه دلته كراچئ ده.اودومره ميله لرے حيدر آباد واقع دے او په دومره مسافت لاهور دے.څوك دا خودلي شي.چه د فاصلودا مقدار ولے دے؟دغه شان يو عالم په دے زمانه كښے موجود دے.او فلانے عالم د نن نه څه څلور سوه كاله وړاندے تير شوے دے.آيا څوك خودلي شي.چه دهغه دپاره د څلور سوه كاله وړاندے موده ولے مقرر شوے دے اودده دپاره دا زمانه ولے اوټاكلے شوه.على هذا القياس څومره څيزونه چه د محسوساتو د باب ځنې دي.اوپه دے عالم كښے موجود

دی. ددے په مینځ کښے د ربط پیژندل دانسان د وس کار نه دے. نودغه شان دالله تعالی په کلام کښے ربط پیژندل دانسان په وس کښے څنګه کیدے شی. نو د ربط لټون فضول دے.

دویم جواب: امام رازی رحمه الله فرمائی. چه دا د جمله معترضه پشان دے. او مدرس د تنبیه د باب څنے دے. لکه څنګه چه مدرس سبق ښائی. او د طالب علم بے توجهی اووینی. نوپه مینځ کښے د هغه د رټولو او هغه ته د تنبیه ورکولو ضرورت پیښ شی. نوهغه ورته تنبیه ورکړی. په ماقبل کښے هم سبق وی. او په ما بعد کښے هم هغه سبق وی. په مینځ کښے د تنبیه جمله راشی. اوس که یو کس درس لیکی. اودا په مینځ کښے جمله هم اولیکی. نوچاته چه سبب معلوم وی. هغه به دا حذف واقعه یا غیرمربوط نه ګنړی. خوچه چاته د سبب علم نه وی. هغه به دا غیرمربوط ګنړی.

دلته کښے هم دا صورت راپیښ شوے دے. چه کله په قرآن پاک کښے د سورت قیامت ابتدائی آیاتونه نازل شو. نونبی ﷺ د یادولو په نیت لوستل شروع کړل. نوپه دغه وخت کښے ورته سمدستی تنبیه ورکړے شوه. چه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ۝ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ۝ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ۝ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ۝﴾ یعنی تاسو د یادولو په غرض قرآن پاک زر زر مه یادوئ. کومه چه ددے وخت کار دے. یعنی استماع او انصات. نودا اختیار کړئ. او روستو چه کار دے. یعنی قراءت مونړ. ددے ذمه واری اخلو. مونړ به دا لولوو.(۱)

دریم جواب: علامه زمخشری رحمه الله فرمائی. چه په ماقبل کښے د قیامت ذکر وو ددے د فکر او اهتمام ترغیب وو. لکه چه ضمناً د ،،عاجله،، مذمت وو. او په ما بعد کښے د ،،عاجله،، مذمت صراحةً راغی. چه ﴿كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ۝﴾ چونکه نبی ﷺ به هم په لوستلو کښے او ضبط کولو کښے عجلت کولو. نوځکه ئے ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ﴾...الخ» اوفرمائیل اونبی ﷺ د عجلت نه منع کړے شو. دغه شان د ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ﴾...الخ» دماقبل او ما بعد دواړو کښے ربط راغی.(۲)

څلورم جواب: امام قفال رحمه الله فرمائی. چه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ﴾...الخ» سره خطاب نبی ﷺ ته نه دے. بلکه په ﴿يُنَبَّأُ الْإِنسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ۝﴾ کښے چه کوم ،،الانسان،، دے. هغه ته خطاب دے. یعنی دده په وړاندے او روستو اعمالو به ده ته خبر ورکړے شی. ددے صورت به دا وی. چه عمل نامه به ورته ورکړے شی. او ورته به اووئیلی شی. ﴿اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا۝﴾ (۳) چه دخپل حساب کتاب دپاره نن ته په خپله کافی ئے. دا خپله عمل نامه

---

(۱) تفسیر کبیرامام رازی) رحمه الله ۳۰/۲۲۲، ۲۲۳)_
(۲) الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل (۴/۶۶۲)_
(۳) الإسراء ۱۴)-

اولوله کله چه هغه خپله عمل نامه لوستل شروع کړي.نوپه هغه وخت کښې به ئې ژبه د زياتې ويرې د وجې به ئې ژبه بې اختياره شي.اوزر زر لوستل به شروع کړي.نو په هغه وخت کښې به الله تعالى اوفرمائي.﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ ﴾ خپلې ژبې ته زر زر حرکت مه ورکوه.چه عمل نامه زر ختمه کړې.﴿إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ﴾ مونږ ستا عملونه جمع کړي دي.اوپه دې عمل نامه کښې مو ليکلي دي.اوس دا زمونږ په ذمه دي.چه مونږ دا اولولو.يعنى چه هرڅيز ستا وړاندې پش کړو.﴿فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ﴾ کله چه مونږ دا عمل نامه په تفصيل سره اولولو.نوهره يوه خبره کومه چه تا کړې وي.دهغې اقرار به اوکړې.اوهغه به تسليم کړې.﴿ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾ بيا زمونږ په ذمه ده.چه مونږ ددې عقوبت او سزا بيان کړو.

حضرت ابن قفال رحمه الله چه کوم مناسبت بيان کړلو.په دې صورت کښې د .﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ آيتونو د ماقبل او مابعد آيتونو سره بيخي مربوط کيږي.خو دحضرت ابن عباس رضي الله عنهما د بيان کړې شان نزول سره ددې څه مناسبت نشته.[1]

پنځم جواب: يوجواب دا ورکړې شوې دې.چه ددې آياتونو د ماقبل سره ربط دې.هغه داسې چه دقرآن کريم دا عادت دې.چه کله دې د نامه اعمال يا د کتاب اعمال ذکر کوي.نوهلته؛ نامه احکام يا کتاب احکام ذکر هم کوي.اوګورئ په سورة اسراء کښې دي.﴿ فَمَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَٰئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ﴾[2] داد کتاب اعمال ذکر دې.اوددې نه لږ غوندې وړاندې دي.

﴿ وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَٰذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ﴾ [3] په دې کښې د قرآن کريم يعنى د کتاب احکام ذکر دې.

دغه شان په قرآن کريم کښې دي.﴿ وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ﴾ [4]دا هم کتاب اعمال دې.ددې نه پس ذکر دې د کتاب احکام.﴿ وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَٰذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ﴾[5]

---

(۱) تفسير كبير(۲۲۳/۳۰، ۲۲٤)_
(۲) الإسراء ۰۷۱)-
(۳) الإسراء ۰۸۹)-
(٤) الكهف ۰٤۹)-
(۵) الكهف ۰۵٤)-

دغه شان په يوبل ځائے کښے د قيامت اود دے د هيبتونو ذکر دے.﴿ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّوْرِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِيْنَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾(١) او ددے نه پس د قرآن کريم تذکره ده.﴿ وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنٰهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا وَّصَرَّفْنَا فِيْهِ مِنَ الْوَعِيْدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُوْنَ اَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا فَتَعٰلَى اللّٰهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يُّقْضٰى اِلَيْكَ وَحْيُهٗ وَقُلْ رَّبِّ زِدْنِيْ عِلْمًا﴾ (٢)

نودلته هم اول راغلے دے.﴿يُنَبَّؤُا الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَاَخَّرَ﴾ چه انسان به دخپل وړاندے او روستو عملونو نه خبردار کړے شي.ښکاره خبره ده.چه دا خبردارے ورکول به د عمل نامه په ذريعه وي.لکه چه اول د کتاب اعمال ذکر اوشو.او ددے نه پس په.﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖ﴾...الخ» کښے د قرآن کريم يعنى احکامو ذکر اوشو.(٣)

شپږم جواب: امام العصر حضرت کشميرى رحمه الله فرمائي.چه بعضے وخت کښے د قرآن کريم دوه مرادونه وي.يو مراد معلوميږي د نظم قرآن او سياق کلام نه.دا مراد اولي دے.او يو مراد دخارج نه يعنى د شان نزول نه په پوهه کښے راځي.دا مراد ثانوى وي.مثلاً لفظ د ،،خمر،، دے.ددے يوه معنى خو هغه ده.کومه چه احناف رحمهم الله بيانوى.«النئ من ماء العنب إذا اشتد وقذف بالزبد»(٤)_ دويمه معنى «الخمر ما خامر العقل» ده.(٥) د تلويح يو محشي ليکلي دي.چه د ،،خمر،، اولنۍ معنى مراد اولي دے.اودويمه معنى مراد ثانوى دے.

دغه شان که په نظم قرآن کښے دا صورت پيښ شي.چه د عبارت د سياق نه ددے يو کلام په فهم کښے راځي.او د شان نزول نه دويم.نو په داسے صورت کښے به څه کولے شي؟

حضرت کشميرى رحمه الله فرمائي.په داسے صورت کښے چه د نظم قرآن نه کومه مفهوم معلوميږي.هغه به مراد اولي ګرځولے شي. لکه چه په قرآن کريم کښے دي.﴿اَلطَّلَاقُ مَرَّتٰنِ فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوْفٍ اَوْ تَسْرِيْحٌ بِاِحْسَانٍ﴾ (٦)ددے «تَسْرِيْحٌ بِاِحْسَانٍ» تفسير په منصف عبد الرزاق کښے دابورزين نه مرسلاً په طلاق ثالث سره نقل شوے دے.«جاء رجل فقال: يا رسول الله أسمع الله يقول: الطلاق مرتان،، فأين الثالثة؟ قال: «التَّسْرِيْحُ بِاِحْسَانٍ» (٧)

---

(١) طه ١٠٢)-

(٢) طه ١١٣-١١٤)-

(٣) فتح البارى(٦٨٠/٨) كتاب التفسير،سورة القيامة باب لا تحرك به لسانك لتعجل به)

(٤) المغرب (٢٧١/١)مادة خمر)

(٥) پورتنۍ حواله دغه شان اوګورئ: مختار الصحاح(ص،١٨٩)_

(٦) البقرة ٢٢٩)-

(٧) مصنف عبدالرزاق(٣٣٨/٦) كتاب الطلاق باب ..الطلاق مرتان..)_

شوافع ﷭ فرمائى چه وړاندے ﴿فَإِنۡ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُۥ...إلخ﴾ د دے آيت تعلق هم د «اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ» سره دے خكه چه دا وړاندے جدا طلاق اوګرخولے شى. نو طلاقونه به خلور شى.

خو احناف حضرات ﷭ فرمائى چه د «تَسۡرِيحُۢ بِإِحۡسَٰنٖ» نه مراد ترك رجعت دے او وړاندے د «فَإِنۡ طَلَّقَهَا» نه مستقل طلاق مراد دے كوم چه د ترك رجعت يو صورت دے كه «تَسۡرِيحُۢ بِإِحۡسَٰنٖ» په خپل ظاهر يعنى ترك رجعت باندے پريخودلے شى او «فَإِنۡ طَلَّقَهَا» د ترك رجعت بيان اوګرخولے شى نوتكرار نه لازميږى (١)

حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائى چه د «تسريح بإحسان» يو مراد اولى دے اودا هغه دے كوم چه احنافو ﷭ ګرخولے دے يعنى ترك رجعت او دويم مراد ثانوى دے اوهغه دے طلاق كوم چه د شان نزول نه په پوهه كنبے راخى.

دغه شان دلته كنبے هم اوګنړئ چه په آيات مبحوث عنها كنبے يو مراد اولى دے او يو ثانوى دے مراد اولى دا دے چه كله الله تعالى د قيامت او ددے حالاتو ذكر اوكړلو نومشركانو به تعنتاً ددے په باره كنبے تپوسونه كول كله به ئے وئيل ﴿أَيَّانَ يَوۡمُ ٱلدِّينِ﴾ (٢) كله به ئے وئيل ﴿أَيَّانَ مُرۡسَىٰهَا﴾ (٣) او كله به ئے تپوس كول چه ﴿أَيَّانَ يَوۡمُ ٱلۡقِيَٰمَةِ﴾ نو په دے مقام كنبے دى.

﴿بَلۡ يُرِيدُ ٱلۡإِنسَٰنُ لِيَفۡجُرَ أَمَامَهُۥ يَسۡـَٔلُ أَيَّانَ يَوۡمُ ٱلۡقِيَٰمَةِ﴾ (٤) الله تعالى په دے باره كنبے د اول وهله نه نبى ﷺ ته فرمائى چه . ﴿لَا تُحَرِّكۡ بِهِۦ لِسَانَكَ لِتَعۡجَلَ بِهِۦٓ﴾ د قيامت د ورځے په تعين كنبے ته بيخى خبره مه كوه. ﴿إِنَّ عَلَيۡنَا جَمۡعَهُۥ وَقُرۡءَانَهُۥ﴾ د وعدے مطابق د محشر په ورځ هم مونږ به د عالم ټول منتشر اجزاء جمع كړو او د قرآن كريم په ذريعه مونږ په خپله د محشر احوال اواهوال د ضرورت او مصلحت مطابق بيانونكى يو ﴿فَإِذَا قَرَأۡنَٰهُ فَٱتَّبِعۡ قُرۡءَانَهُۥ﴾ كله چه مونږ په قرآن كنبے د قيامت متعلق آياتونه اولولو نو ددے په مقتضى باندے عمل كوئ او نورو ته هم ددے د تيارئ تاكيد كوئ ﴿ثُمَّ إِنَّ عَلَيۡنَا بَيَانَهُۥ﴾ بيا د وعدے مطابق زمونږ په ذمه دى د نفخ صور وغيره په ذريعه ددے اظهار.

دا خو مدلول اولى دے كوم چه د سياق او سباق نه متعين كيږى په دے سره ددے د ماقبل

---

(١) فيض البارى (١/٣٥)_

(٢) الذاريات ١٢-

(٣) النازعات ٤٢-

(٤) القيامة ٥-٦-

اومابعد سره مطابقت راغلو او مدلول ثانوي اگرچه په دويمه درجه كښے ملحوظ دے.خود ربط بين الآيات دپاره ددے خيال ساتل ضروري نه دے.(۱) والله اعلم

اووم جواب حضرت مولانا عبدالرحمن صاحب امروهوي رحمه الله يو لوئے عالم او مفسرتير شوے دے.په دارالعلوم ديوبند ته ئے په هغه زمانه كښے چه حضرت شيخ الاسلام رحمه الله په جيل كښے وو. د بخاري شريف لوستلو دپاره تشريف راوړے وو .دوى د دحضرت نانوتوى رحمه الله شاگرد رشيد مولانا احمد صاحب امروهوي رحمه الله شاگرد وو.په اصل كښے دوى د گجرات اوسيدونكي وو.خوچونكه دوى خپل مستقل قيام په امروهه كښے اختيار كړے وو. نو خكه ورته ..امروهوى.. وائى.

دوى فرمائى.چه په اصل كښے په ما قبل كښے وو. ﴿يُنَبَّؤُا الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾(۲) په قيامت كښے به دا تپوس كيږى.چه كوم څيز د روستو كولو وو.تاسو هغه ولے وړاندے كړلو؟ اوكوم څيز چه د مقدم كولو وو.هغه مو ولے مؤخر كړلو؟

مثلا دا چا سوداگرى د روستو كولو څيز دے.او مونځ د وړاندے كولو.تاسو سوداگرى مقدم كړه.او مونځ مو روستو كړلو.دغه شان د حج سفر مقدم وو.او نور دنيوى اسفار مؤخر وو.خوتاسو نورو سفرونه مقدم كړل.اود حج سفر مو روستو كړلو.

دلته كښے هم دا تقديم او تاخيرجارى وو.چه په نبى ﷺ به وحى نازليدله.دلته د مقدم كولو څيز دا وو.چه دوى اوريدل او چپ وے.او ددے لوستل، تحريك لسان وشفتين د روستو كولو څيزونه وو. كوم چه مؤخر كول وو.نبى ﷺ هغه وړاندے كړل .اوڅه چه مقدم كول وو.هغه ئے مؤخر كړل.نوځكه اوويلى شو.چه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ يعنى ستاسو وړاندے لوستل د مقدم كولو څيز نه دے.بلكه د مؤخر كولو څيز دے.كله چه مونږ لوستل كوو.نو ته په خاموشئ سره هغه اوره.په دے طريقه ددے آياتونو ربط سره ﴿يُنَبَّؤُا الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾ بيخى ښكاره كيږى.(۳)

اتم جواب: حضرت شيخ الاسلام علامه شبيراحمدعثمانى رحمه الله فرمائى.چه د ربط آيات دپاره ددے خبرے ضرورت وى.چه د يو آيت مضمون د بل آيت دمضمون سره مناسبت لرى.د سبب نزول سره مناسبت لرل ضرورى نه دى.(۴)

دمؤخر الذكر آيت شان نزول كوم چه د حضرت ابن عباس رضي الله عنه نه منقول دے.هغه دا چه په بعضے مسلمانانو د حيا د حد نه زيات دومره غلبه وه.چه هغوى به داستنجاء جماع وغيره په

---

(۱) فيض البارى(۱/۳۵، ۳۶)_

(۲) القيامة ۱۳).-

(۳) ايضاح البخارى (۱/۹۸)_

(۴)تفسيرعثمانى(ص.۲۹۳) بذيل آيت ﴿أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ.....﴾ سورة هود آيت ٥)-

وخت كنبے د بدن د څه حصے بربنډولو نه شرميدل چه دآسمان خاوند مونږ وينی.اوكه بربنډيدو ته به ضرورت شو نودحيا د وجے به تيتيدل.او د شرمګاه د پټولو دپاره به ئے پلنه كړے وه.(١)

چونكه د صحابه كرامو ﷺ داسے غلو او تعمق د آئنده دپاره امت په تنګئ كښے واقع كولے شو.نوځكه قرآن پاك په ﴿الَا حِيْنَ يَسْتَغْشُوْنَ ثِيَابَهُمْ...الخ﴾ سره دهغوى اصلاح اوكړله.يعنى كه د ضرورت په وخت كښے د بدن په بربنډولو دالله تعالى نه حيا راځى.او ددے وجے تيتيږى.نوغور اوكړئ چه د جامو بدلولو په وخت كښے ستاسو ظاهراو باطن الله تعالى ته ښكاره نه وى څه؟ كله چه انسان دهغه نه په هيڅ وخت كښے نشى پټيدلے.نود ضروريات بشريه سره متعلق د دومره غلو نه كار اخستل ټكي نه دى.(٢)

يوه شبه او دهغې ازاله دا شبه دے نشى كولے.چه هركله الله تعالى ظاهر او پټ هرڅه پيژنى.اوددے وجے د قضائے حاجت په وخت كښے په خپل ځان باندے څادر اچول.سينه ښكته كول او د پردے د تكلف نه منع شوے ده.نو په عامو حالاتو كښے اود تنهائے او خلوت په وخت كښے هم پردنه نه دى كول پكار.ځكه چه دالله تعالى نه خو يوڅيز د پټولو باوجود پټ نه دے.دا ونيل به غلط وى.ځكه چه په دے وخت كښے حكم هم دا دے.چه پرده دے اوكړے شى.د نبى ﷺ ارشاد دے.چه ((ان الله عزوجل حيى ستير يحب الحياء والستر))(٣)نوچه په كوم ځائے كښے مجبورى نه وى.هلته هم پرده كول پكار دى.او چه په كوم ځائے كښے مجبورى وى.او د عورت ښكاره كولو ضرورت وى.نوهلته ددے تكلف نه منع شوے ده.

بهرحال كوم شان نزول چه د حضرت ابن عباس ﷺ نه منقول دے.هغه په خپل ځائے ټيك دے.خو ددے شان نزول په اعتبار سره د آيت ﴿الَآ اِنَّهُمْ يَثْنُوْنَ صُدُوْرَهُمْ﴾ ربط د ماقبل آيت ﴿وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنِّيْٓ اَخَافُ عَلَيْكُمْ.....﴾ سره بيخى نه جوړيږى.خو د دواړو د مضامينو په اعتبار سره دا آياتونه مربوط دى.

اودا په دے طريقه چه دلته دا خودلى شى.كه تاسو د پيغمبرتابعدارى اونكړله.بغاوت او سركشى مو خپل شعار جوړ كړلو.نوپه قيامت كښے به تاسو ته سزا دركړے شى.لكه چه د ﴿وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنِّيْٓ اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيْرٍ﴾

نه ښكاره ده.اوس يو مجرم ته د سزا وركولو دپاره د درے خبرو ضرورت وى.

يوه دا چه مجرم په قابو كښے وى.دقابونه بهر نه وى.ښكاره ده چه د يو حكومت مجرم دهغه حكومت د حدودو نه بهر شى.نوحكومت هغه ته په سزا وركولو قادر نه وى.

---

(١) صحيح بخارى كتاب التفسير.تفسير سورة هود: باب :اَلَآ اِنَّهُمْ يَثْنُوْنَ صُدُوْرَهُمْ لِيَسْتَخْفُوْا مِنْهُ_

(٢) تفسير عثمانى(ص.٢٩٣) تفسير سورة هود)_

(٣) سنن نسائى (١/٧٠) كتاب الغسل باب الإستتار عندالغسل)_

دويمه خبره دا ده.چه حاكم ته مجرم ته د سزا وركولو قدرت حاصل وي.هغه كمزورے نه وي.گني كه حاكم د مجرم په مقابله كښے كمزورے وي.نو هغه به ورته څه سزا وركړے شي.
دريمه خبره دا ده.چه حاكم ته د مجرم د جرم علم وي كه يو سړے جرم كوي.او حاكم ته د جرم پته نه وي.نو بيا به ورته هغه څنگه سزا وركړي.؟!

اوس په قرآن كريم كښے فرمائيلے شوي دي.چه ﴿وَإِن تَوَلَّوْا فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ﴾(١)

په سركشئ او بغاوت كولو د قيامت د عذاب نه ويرولے شي. ﴿إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ﴾ مجرم نشي بچ كيدے.الله تعالى ته دده پيشي ضروري ده.دا اولنئ خبره شوه.چه مجرم د عذاب نه بچ كيدے نشي.الله تعالى ته به خامخا پيش كيږي.
دويمه خبره چه حاكم د مجرم نه طاقتور وي.هغه د مجرم نه كمزورے نه وي.دے طرف ته په ﴿أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ ۚ أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ۚ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ سره اشاره شوے ده.ددے خلاصه دا ده.چه دالله تعالى نه د چا هيڅ يو حالت پټ نه دے.نو د يو مجرم جرم هم د الله تعالى نه پټ نه دے.
نو دشان نزول چه كومه واقعه بيان شوے ده.ددے د اجزاؤ سره د ماقبل آياتونو ربط نشته.خود دے د مضمون او ماحصل سره ئے ربط دے.او اشاره ده دے خبرے ته.چه مجرم خپل جرم دالله تعالى نه نشي پټولے.الله تعالى خو عليم بذات الصدور دے.دهغه نه خو دالله جامو لاندے هم څه څيز پټ نه دے.نودچا جرم به دالله تعالى نه څنگه پټ پاتے شي.
په سورة قيامت كښے چه مولانا د آياتونو د ربط په باره كښے كوم تقرير كړے دے.ددے ماحصل دادے.چه دلته ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ د نه وړاندے د درے ،،جمع،، كولو ذكر دے.
() يوه جمع د ،،عظام اوبنان،، ده.﴿أَيَحْسَبُ الْإِنسَانُ أَلَّن نَّجْمَعَ عِظَامَهُ ۝ بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَن نُّسَوِّيَ بَنَانَهُ﴾
() دويمه جمع ﴿وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ﴾ يعني شمس او قمر به جمع كړي.او بے نوره به شي.
() دريمه جمع دانسان داعمالو ده.﴿يُنَبَّأُ الْإِنسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾

وړاندے په ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ ۝ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ ۝ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ ۝ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾ كښے دحضرت ابن عباس رضي الله عنهما د روايت مطابق خو واقعه هغه ده.كومه چه مونږ ذكر كړه.چه نبي ﷺ به د يادولو او حفظ په نيت تحريك لسان اوشفتين كول. نو د دے نه دوى منع شو.
ددے د شان نزول واقعه ماحصل دا دى.چه رسول الله ﷺ ددے باوجود چه امي وو.په قراءت او كتابت نه پوهيدلو.په دوى باندے قرآن نازليدلو.كله كله به په يوځل څو څو ركوع گانے نازلے كړے.دوى د حضرت جبريل عليه السلام سره د قراءت لوستلو نه منع شوى وو.خو الله سبحانه وتعالى د جبريل عليه السلام د تلو نه پس دا آياتونه د نبي ﷺ په سينه كښے جمع كول.نه يواځے دا چه

(١) هود ٣:٠٠٣-

اپاتونه به نې جمع کول بلکه په دوی باندې به نې دهغې تلاوت هم کول اوپه دې کښې به د هم زور او زبر فرق نه وو اونه بواخې دا چه د دوی په سینه کښې به نې جمع کول اود دوی په ژبه به نې ددې تلاوت کول بلکه ددې مضامین او حقائق به نې د دوی په ژبه باندې بیانول لکه چه دا خودلې شی چه الله سبحانه وتعالی کله چه محمد رسول الله ﷺ په زړه کښې دا آیاتونه جمع کړلې شی نودغه شان ، جمع عظام وبنان، جمع شمس وقمر، او بیا جمع اعمال فی کتاب الاعمال. دالله تعالی دپاره څه گران نه دی (۱) په دې طریقه به دماقبل سره ربط راشی.

نهم جواب یو مناسبت بعضې عالمانو ﷺ دلته دا بیان کړې دې چه الله تعالی اول د نفس انسانی تذکره کړې ده اوفرمائی چه ﴿وَلَآ أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ﴾ کله چه ددې متعلق بیان اوشو نوبیا نې د اشرف النفوس او اکمل النفوس د رسول الله ﷺ د نفس تذکره اوکړله اود اوونیلې شو چه ستاسو نفس د ټولو نه اشرف او اکمل دې نو ستا دپاره دټولو نه اکمل و افضل صورت اختیارول پکار دی. دجبریل ﷺ د لوستلو په وخت کښې پوره متوجه کیدل پکار دی. ځکه چه هغه زمونږ کلام لولی. نودزړه په حضور سره په پوره توجه سره ددې په اوریدو کښې مشغول شه. اوچه کله هغه فارغ شی نوبیا زمونږ په ذمه ده چه مونږ به ستا په ذریعه لولو. (۲)

لسم جواب یومناسبت حضرت حکیم الامت مجدد الملة مولانا اشرف علی تهانوی قدس سره بیان کړې دې. ددې حاصل دا دې چه الله تعالی ددې نه وړاندې ﴿يُنَبَّؤُا الْإِنسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾ فرمائیلی دی. ددې نه دوه خبرې معلومې شوې یوه دا چه دالله تعالی ټول څیزونه په خپله احاطه کښې اخستې دی. هیڅ یو ورکوټې او لوئې څیز دالله تعالی دعلم د دائرې نه بهر نه دې. که داشخاصو وی. او که د اجسامو وی. یا داعراضو وی. که افعال وی اوکه د اعمال. دالله تعالی ته د ټولو علم محیط حاصل دې.

دویمه څیز دامعلوم شو. چه الله تعالی کله اوغواړی. نو ډیر امور غائبه اوعلوم غائبه کثیره دانسان په ذهن کښې راولی. اوګورئ دا انسان معلومه نه ده. چه په ژوند کښې څومره کارونه کوی. صبا ته د قیامت په ورځ به دده ټول کارونه ده ته مخامخ کړې شی.

اوس الله تعالی خپل پیغمبر ﷺ ته خطاب کوی. چه کله تاسو ته معلومه شوه. چه زمونږ علم محیط دې. اومونږ علوم غائبه چه کله اوغواړو. نو حاضرولې شو. نوخامخا تاسو خپل ځان ولې په مشقت کښې اچوئ. چه دحضرت جبریل ﷺ سره په لوستلو کښې مشغول کیږئ. یوطرف ته اوریدو ته توجه کوئ. بل طرف ته یادولو ته توجه ورکوئ. او دغه شان مضامینو طرف ته متوجه نې. بلکه تاسو صرف کار کوئ. چه کله جبریل آمین لوستل کوی. نوته اوره. او وړاندې ددې حفظ کول او اورول او بیانول زمونږ په ذمه واری ده. (۳)

---

(۱) تفسیرعثمانی (ص ۷۶۷) تفسیرسورة القیامة)_

(۲) فتح الباری (۶۸۱/۸) کتاب التفسیر، سورة القیامة ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾_

(۳) بیان القرآن (۶۱/۱۲) تفسیر سورة القیامة)_

الحديث الخامس

[٥] حَدَّثَنَا عَبْدَانُ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنِ الزُّهْرِيِّ ح وحَدَّثَنَا بِشْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ وَمَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ نَحْوَهُ قَالَ أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدَ النَّاسِ وَكَانَ أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ حِينَ يَلْقَاهُ جِبْرِيلُ وَكَانَ يَلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ فَيُدَارِسُهُ الْقُرْآنَ فَلَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدُ بِالْخَيْرِ مِنَ الرِّيحِ الْمُرْسَلَةِ [٣٠٤٨، ١٨٠٣، ٣٠٢٠، ٣٣٦١، ٤٧١١]

رجال الحديث

قوله: عَبْدَانُ: دا د دوی لقب دے.نوم ئے عبدالله بن عثمان بن جبله دے.بعضے شارحینو رحمهم الله فرمائیلی دی.چه دا د «من باب تغییرالأسماء» ځنې دے.قاعده داده.چه کله مسمی معلوم وی.نو بعضے وخت دهغه نوم ګډوډ کړے شی.لکه علی ته چه علان. احمد بن یوسف سلمی ته حمدان، او وهب بن بقیة واسطی ته وهبان وئیلی شی.دغه شان عبدالله بن عثمان ته ،،عبدان،، وئیلی شی.

خوعلامه عینی رحمه الله د حافظ بن طاهر رحمه الله نه نقل کړی دی.چه ددی نوم عبدالله او کنیت عبدالرحمن دے.نوم او کنیت ئے ملاؤ شوی دی.نوعبدان ترے جوړ شوے دے.خلک ورته عبدان وئیل شروع شو.لکه چه دا غلط نوم نه دے.بلکه په علم او کنیت کښے ئے دوه ،،عبد،، ملاؤ کړی دی.او تثنیه ترے جوړه شوے ده.

علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه دا اوجه صورت دے.(١) خکه چه کله صحیح توجیه ممکنه وی.نوخامخا د ګډوډ کیدو قائل کیدل مناسب نه دے.

عبدان ثقه او حافظ دے.په ٢٢١ھ کښے د ٧٦ کالو په عمر کښے وفات شو.(٢)

قوله: قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ: یاد ساتئ چه د عبدان نه پس چه کله هم عبدالله علی الاطلاق راشی.نودد ے نه به حضرت عبدالله بن مبارک رحمه الله مراد وی.(٣)

عبدالله بن مبارک: داعبدالله بن المبارک حنظلی دے.د دوی کنیت ابوعبدالرحمن دے.د مرو اوسیدونکے وو.خکه ورته مروزی وائی.

---

(١) دهوره تفصیل دپاره اوګوری: عمدة القاری(١/٧٤)_

(٢) د دوی د حالاتو دپاره اوګوری: تهذیب الکمال(١٥/٢٧٦، ٢٧٩)_

(٣) هدی الساری (ص٢٤٩)الفصل السابع کتاب بدء الوحی)_

دامام ابوحنیفه، سفیان بن عیینه، او د دوی پشان عالمانو ﷭ نه ئې علم حاصل کړے دے بیا سفیان ثوری رحمه الله او سفیان بن عیینه رحمه الله هم ددوی نه روایتونه اخستی دی. د دوی په جلالت شان او ثقاهت باندے اتفاق دے. دوی ته دعلم حدیث سره سره په علم فقه کښې هم مهارت حاصل وو. ډیرسخي وو. دوی سره لوئے لوئے مجاهدین هم وو. ترآخری عمره پورے د دے خبرے پابند وو. چه یوکال به حج ته تلو. او یو کال به جهاد ته تلو. د دوی ولادت په ۱۱۸ھ او وفات په ۱۸۱ھ کښې شوے وو. (۱) رحمه الله تعالی.

قوله یُونُس: دا یونس بن یزیدبن ابی النجاد ایلی دے ثقه دے. دحضرت معاویه بن ابی سفیان رضي الله عنه مولی د. د قاسم، عکرمه، سالم، نافع، اوزهری پشان ډیروتابعینو ﷭ نه روایت کوی. په ۱۵۹ھ کښې وفات شوی وو. (۲) دلته هم یاد ساتئ چه په کوم ځائے کښې علی الاطلاق یونس راشی. نوددے نه به هم دا یونس مراد وی. (۳)

قوله الزُّهْرِيّ: دامام ابن شهاب زهری رحمه الله حالات وړاندے تیر شوی دی.

قوله ح وحَدَّثَنَا: دا اولنئ موقع ده. چه دلته په بخاری شریف کښې ،،حاء،، واقع شوے ده. دا په صحاح سته کښې واقع ده. دغه شان په مسند احمد کښې هم شته. خو په ابوداود او مسلم کښې په کثرت سره واقع شوے ده.
دقدماؤ ددے لفظ متعلق کلام نه دے کړے. د ټولو نه وړاندے په دے مسئله کښې اختلافات حافظ ابن الصلاح رحمه الله جمع کړی دی. (۴) بهرحال ددے لفظ په باره کښې اختلاف دے. اوپه دے کښې د عالمانو ﷭ دوه رائیګانے دے. بعضے حضرات دا حاء مهمله ګرځوی. او دویمه رائے دا ده. چه دا خاء معجمه ده.
بیا د حاء مهمله د قائلینوپنځه اقوال دی.
(۱) د ټولو نه زیاته مشهوره دا ده. چه دا د ،،تحویل،، نه ماخوذ ده. تحویل وئیلی شی بدلولو ته. منصف سند لیکی اوپه لیکلو کښې خپل طرف بل سند ته واړوی. دے طرف ته د اشارے دپاره ،،حاء مهمله،، لیکی. (۵)
داسے وی. چه د یو حدیث څو سندونه وی. که دا چرته جدا جدا بیان کړے شی. نو تطویل هم دے اوګرانه هم. نوځکه دا حضرات داسے کوی. چه د شیخ مشترک پورے هرسند جدا جدا بیان کړی. اوشیخ مشترک نه پس چه کله سند یو شی. نود ټولو دپاره یو سند ذکر کوی. د شروع

---

(۱) د دوی د حالاتو دپاره اوګورئ. حلیة الأولیاء(۸/۱۶۲، ۱۹۰) وسیرأعلام النبلاء (۸/۳۷۸، ۴۲۱) وبستان المحدثین (ص.۱۴۷، ۱۶۰) وتهذیب الکمال(۱۶/۵، ۲۴)_

(۲) عمدة القاری(۱/۶۸) وتقریب التهذیب (ص.۶۱۴)_

(۳) هدی الساری (ص.۲۴۹)_

(۴) مقدمة ابن الصلاح(ص.۹۹) النوح الخامس والعشرون کتابة الحدیث وضبطه وتقییده، بیان أمور مفیدة (الأمر) الخامس عشر)_

(۵) [illegible] حواله شرح قسطلا: [illegible]/۷۱)_

نه يوسند د شيخ مشترك پورے وى او ددے نه پس بل سند د دغه شيخ مشترك پورے ذكر كولے شى او ددے دواړو سندونو په مينځ كښے د فصل دپاره ..حاء.. ليكى چه په جدا جدا سندونو باندے د يو سند كيدو گمان نه راځى.

مثلاً دلته دامام بخارى رحمه الله استاذ عبدان دے او د دوى سند دے ((قال أخبرنا عبدالله قال أخبرنا يونس عن الزهرى)) دا زهرى رحمه الله شيخ مشترك دے. دعبدان سند ئے د زهرى رحمه الله پورے پورلو او پرے ئے خودلو. او د دے نه پس د امام بخارى رحمه الله دويم استاذ دے بشربن محمد، د دوى سند جدا دے. هغه دا دے ((حدثنا بشر بن محمد قال أخبرنا عبدالله قال أخبرنا يونس ومعمر عن الزهرى نحوه)) دبشربن محمد دا سند هم د شيخ مشترك يعنى امام زهرى پورے راورسيدلو. د زهرى رحمه الله نه پس د دواړو سند يو دے ((قال أخبرنى عبيدالله بن عبدالله عن ابن عباس)) د زهرى رحمه الله پورے دعبدان سند جدا وو. اود بشربن محمد سند جدا. د عبدان په سند كښے د عبدالله بن مبارك رحمه الله يو استاذ دے. اود بشربن محمد په سند كښے د ده دوه استاذان دى. دا دواړه سندونه ئے جدا جدا اوليكل. او د دواړو په مينځ كښے ئے د فصل دپاره ..حاء.. اوليكله. ددے دپاره چه معلومه شى. چه د ..حاء.. نه وړاندے يو سند دے او د دے نه پس دويم سند دے. اود ..حاء.. نه وړاندے چه متصل كوم شيخ مذكور دے. هغه په دواړو سندونوكښے مشترك دے.

بهرحال د جمهور متقدمينو او متاخرينو رحمهم الله هم دا طريقه ده. چه دلته راورسى نو ..حاء مفرده.. اولولى. اووړاندے ځى.(١)

() دويم قول دا دے. چه دا ..حاء.. دحائل نه ماخوذ ده. چه قارى دلته راورسى. نو څه به نه لولى. بلكه د سند اول نه پس به سند ثانى شروع كړى. حافظ عبدالقادر رهاوى رحمه الله دخپلو مشائخو نه هم دا نقل كړى دى.(٢)

() دريم قول دا دے. چه دا خو هم د ..حائل.. نه ماخوذ ده. خوقارى به د ..حائل.. تلفظ هم كوى. دحافظ شرف الدين دمياطى رحمه الله نه هم دا منقول دى.(٣)

() څلورم قول دا دے. چه دا د ..الحديث.. مخفف دے. عام طور چه مغاربه كله دا لولى. نود ..حاء.. په ځائے ..الحديث.. لولى. او وړاندے سند شروع كوى.

() پنځم قول دا دے. چه دا د ..صح.. نه مخفف دے. اودا ددے وجے ليكلى شى. چه څوك دا اونه گڼړى. چه مؤلف يا كاتب ته وهم شوے دے. د سند څه پاتے شوے ده. يا د سند متن ساقط شوے دے. حافظ ابوعثمانى صابونى رحمه الله حافظ ابومسلم عمربن على ليثى بخارى رحمه الله

---

(١) مقدمة ابن الصلاح (ص.١٠٠) ومقدمة شرح نووى على صحيح مسلم (ص.١٩)۔

(٢) مقدمة ابن الصلاح (ص.١٠٠) وارشاد السارى (٧١/١)۔

(٣) ارشاد السارى (٧١/١)۔

او محدث ابوسعد خلیلی رحمہ اللہ د قلم نه د په داسے مقاماتو کښے د ،،حاء،، په ځائے د ،،صح،، کتابت موندلی شی.(١)

دا ټول پنځه اقوال شو په دے کښے اولنے قول راجح دے.((کما ذکرہ ابن الصلاح والنووی رحمہما اللہ))(٢) بیا کوم حضرات چه د ،،خاء معجمه،، قائل دی په هغوی کښے هم دوه اقوال مشهور دی.

() یو دا چه دا ((آخر الحدیث)) طرف ته اشاره ده.(٣)

() دویم قول دا دے چه دا ((بسند آخر)) طرف ته اشاره ده.(٤)

دلته د ،،حا،، دلفظ نه پس چه کوم ،،واو،، دے دے ته واو تحویل وائی.(٥)

قوله بِشْرُبْنُ مُحَمَّدٍ: دا بشربن محمد سختیانی دے ابومحمد ئے کنیت دے په صحاح سته کښے صرف امام بخاری رحمہ اللہ ددوی نه روایات نقل کړی دی. بل چا نه دی نقل کړے ابن حبان رحمہ اللہ دوی په کتاب الثقات کښے ذکر کړی دی. اودا ئے هم وئیلی دی چه دے په مرجئو کښے دے. ۲۲۴ھ کښے وفات شوے وو.(٦)

قوله مَعْمَرٌ: معمر بن راشد ازدی ابوعروه بصری دے په یمن کښے ئے ستوګنه اختیار کړے وه . د هغه ځائے عالم بللی شی. حافظ عبدالرزاق صنعانی رحمہ اللہ فرمائی چه ما د دوی نه لس زره احادیث اوریدلی دی.

د ډیروتابعینو رحمہم اللہ نه ئے په خپله هم احادیث اخستے دی. او د ډیرو تابعینو رحمہم اللہ د دوی نه هم احادیث اخستے دی.

هسے دے ثقه دے خو د ثابت، اعمش، او هشام بن عروه نه چه کوم احادیث دوی نقل کوی په هغے کښے کلام دے. دغه شان په بصره کښے چه ئے کوم احادیث نقل کړی دی په هغے باندے هم کلام شوے دے.

د اته پنځوس کالو په عمر کښے ۱۵۴ھ کښے وفات شوے دے.(٧)

قوله عَنِ الزُّهْرِيِّ نَحْوَهُ: ددے مطلب دا دے چه عبدالله بن مبارک رحمہ اللہ دا حدیث د یونس او معمر دواړو نه نقل کوی. خوالفاظ د یونس دی. او د معمر الفاظ ئے نه دی ذکر کړے بلکه دهغه الفاظ د یونس دالفاظو هم معنی دی. په لفظونو کښے اتحاد نشته.(٨)

---

(١) مقدمة ابن الصلاح(ص.٩٩)_

(٢) مقدمة (ص.١٠٠) ومقدمة نووی علی صحیح مسلم (ص.١٩)_

(٣) مقدمة أوجز المسالک (ص١١٣) الباب الخامس فی توضیح ألفاظ کثر استعمالها فی کتب الحدیث)_

(٤) پورتنی حواله)_

(٥) عمدة القاری (٧٥/١)_

(٦) تهذیب الکمال (١٤٥/٤، ١٤٦) وعمدة القاری (٧٤/١)_

(٧) تقریب التهذیب (ص.٥٤١) رقم الترجمة (٦٨٠٩) وعمدة القاری (٦٨/١، ٦٩)_

(٨) فتح الباری (٣٠/١)_

په مثله او نحوه كښې فرق په دے سره به په دے دواړو لفظونو يعنى ،،مثله،، او ،،نحوه،، كښې فرق هم په پوهه كښے راغلے وى.په كوم ځائے كښے چه په الفاظو كښے هم اتحاد وى.هلته د ،،مثله،، اطلاق كيږى او په كوم ځائے كښے چه په الفاظو كښے اتحاد نه وى.بلكه صرف معنى يوه وى.نوهلته ،،نحوه،، استعماليږى.(١)

قوله عُبَيْدُاللّٰهِ بْنُ عَبْدِاللّٰهِ: دا عبيدالله بن عبدالله بن عتبه بن مسعود دے.دمدينے په مشهورو اووه فقهاؤ كښے يو دے.د ډيروصحابه كرامو ﷺ حضرت عبدالله بن عباس ﷺ، حضرت عبدالله بن عمر ﷺ اوحضرت ابوهريره ﷺ غوندے حضراتو نه ئے احاديث اوريدلى دى.د دوى نه د تابعينو ﷺ يوے لوئے ډلے علم حاصل كړے دے.د حضرت عمربن عبدالعزيز ﷺ معلم وو.دوى روستو نابينا شوى وو.دوى په ۹۹ھ ۹۸ھ يا ۹۴ھ كښے وفات شوى دى.(٢)

رسول الله ﷺ په ټولو انسانانو كښے د ټولو نه زيات د جود او سخا خاوند وو.

د ،،جود،، معنى ده.بغيرد سوال نه وركول.ددے دپاره چه سائل د ذلت نه بچ شى.دغه شان د ،،جود،، معنى زيات وركول هم ده.هم دا وجه ده.چه موسمى باران ته ،،جود،، ونيلى شى.(٣)

علامه كرمانى ﷺ فرمائى.جود وائى ((اعطاء ماينبغى لمن ينبغى)) يعنى څه چه مناسب وى.اوچاته چه مناسب وى.هغه ته وركولو ته ،،جود،، وائى.(۴)

علامه محمد اعلى تهانوى ﷺ فرمائى.((افادة ماينبغى لالعوض)) يعنى څه چه مناسب وى.هغه بغير دڅه عوض او بدلے نه وركول.دے ته ،،جود،، وائى.(۵)

ياد ساتئ چه د جود دپاره د مال اودولت كثرت ضرورى نه دے.رسول الله ﷺ سره د مال او دولت كثرت نه وو.خوددوى چه كوم قلبى كيفيت وو.اوبيا چه دهغے څه اثر ښكاره كيدلو. نود هغے نظيرنه ملاويږى.

ددے تعريفاتو نه دا هم معلومه شوه.چه په ،،جود،، كښے يے غرضى وى.كوم سړے چه ،،جواد،، وى.هغه په څه لالچ باندے وركړه نه كوى.

بيا د سخاوت تعلق د مال سره وى.او ،،جود،، وائى.((اعطاء ماينبغى)) ته.ددے نه معلومه شوه.چه دا د مال سره مخصوص نه ده.دعلم تقسيم، دمعارف تقيسم، د اخلاقو تقسيم، اودغه شان هدايت وغيره ټول په ،،جود،، كښے داخل دى.

دلته داهم معلومه شوه.چه په ،،جود،، كښے اعطاء د حال مناسب وى.چه يو سړے اوږے وى.

---

(١) عمدة القارى(٧٥/١)وارشادالسارى للقسطلانى(٧١/١)

(٢) عمدة القارى(٧٢/١) وتهذيب الكمال(١٩/٧٣، ٧۶)_

(٣) تاج العروس(٣٢٧/٢)

(۴) شرح كرمانى(٥٠/١)_

(۵) كشاف اصطلاحات الفنون(١٩۶/١)_ دغه شان تفسير كبير(١۶۶/١) لا رحمن إلا الله)_

هغه ته جامې ورکړي.يا يو سړے بربنډ وي په هغه باندے روتۍ اوخوري. دا ،،جود،، نه دے.
دغه شان دا هم معلومه شوه چه مستحق ته مناسب څيز ورکړي.دا ،،جود،، دے.غير مستحق ته ورکول ،،جود،، نه دے.
دلته دا هم پيژندل پکار دي چه ،،جود،، يوه ملکه فاضله ده.او سخا دهغے اثر دے.نو ،،جود،، او سخا ته يو نشي وئيلے.رسول الله ﷺ د ملکات فاضله په اعتبار سره په هرچا باندے فوقيت لرلو.دا بيله خبره ده.چه د بعضے عوارضو د وجے په بعضے ځايونوکښے د هغوی دملکاتو پوره پوره اظهارنه دے شوے.بهرحال د ،،جود،، مدار د نفس په غنا دے.د زيات مال په تقسيم باندے نه دے.چه يو کس سره سل روپۍ وي.اوهغه لس روپۍ خيرات کړي.نو عشر سره به سخاوت وي.او بل سره صرف يوه روپۍ وي.اوهغه دغه هم خيرات کړي.نودا سل فيصده خيرات دے.«كماني قصة أبي بكر وعمر رضي الله عنهما »(۱)رسول الله ﷺ چه دخلقو سره د ،،جود،، کومه معامله کړے ده.حقيقت دا دے.چه دهغے مثال نه ملاويږي.

دنبی ﷺ د ،،جود،، څو مثالونه نبی کريم ﷺ ته يو ځل د بحرين نه يو لاکھ درهم راغلل.دوی هغه تقسيمول ترد ے چه يو درهم هم باقي پاتے نشو.(۲)

يوځل يوے ښځے دنبی کريم ﷺ په خدمت کښے يو نقش دار څادر پيش کړلو.اوعرض ئے اوکړلو.چه دا ما خاص کرستاسو دپاره تيار کړے دے.نبی ﷺ ته ضرورت هم وو.دوی کورته تشريف يوړلو.اودغه څادر دوی د لنګ دپاره استعمال کړلو.

يوصحابی رضي الله عنه هغه مس کړلو.او وے کتل.دهغه خوښ شو.هغوی عرض اوکړلو.يا رسول الله دا څومره ښکلے څادر دے.ماته ئے راکړئ.نبی ﷺ هغه ته ورکړلو.نورو صحابه کرامو رضي الله عنهم په هغه نکير اوکړلو.چه د رسول الله ﷺ ورته ضرورت وو.خکه هغوی واچولو.اوتاته معلومه هم ده.چه دوی د سائل سوال نه رد کوي.خو تا ترے بيا هم واخستلو.هغوی اووئيل.په اصل کښے دا څادرزه په خپل کفن کښے استعمالول غواړم.نوځکه مے ترے اوغوستلو.(۳)

دغه شان چه کله دوی د غزوه حنين نه واپس تشريف راوړلو.نو يو اعرابی راغلو.او د دوی نه ئے په اصرار سره غوستل کول.ترد ے چه دوی ئے په روستو کيدو باندے مجبوره کړلو.د کيکر د يوے ونے سره د دوی څادر اونختلو.اودغه شان څادر د دوی د لاس نه لاړلو.دوی اودريدلو.او وے وئيل.زما څادر ماته راکړه.که ماسره په دے ځنګل کښے چه څومره د کيکر ونے دی ددے په برابر څاروی وو.نو مابه به تاسو کښے تقسيم کړے وے.اوزه به مو بخيل.دروغژن اوبزدله نه وے موندلے.(۴)رخو په هغه وخت کښے ورسره څه څيز باقي نه وو پاتے شوے)

---

(۱) سنن ترمذي كتاب المناقب باب في مناقب أبي بكر وعمر رضي الله عنهما كليهما رقم (٣٦٧٥)_

(۲) صحيح بخاري(١/ ٦٠)كتاب الصلاة باب القسمة وتعليق القنو في المسجد)_

(۳) صحيح بخاري كتاب الجنائزباب من استعد الكفن في زمن النبي ﷺ فلم ينكرعليه)_

(۴) صحيح بخاري كتاب الجهاد باب الشجاعة في الحرب والجبن رقم (٢٨٢٠) وكتاب فرض الخمس باب ما كان النبي ﷺ يعطي المؤلفة قلوبهم وغيرهم من الخمس ونحوه رقم (٣١٤٨)_

رسول الله ﷺ يو خل روان وو. د دوی په بدن باندے نجرانی څادر وو يو بانډيجی دوی يعنی ددوی څادر اونيولو.او ډير په زور سره ئے راښکلو.تردے چه د دوی په څټ مبارك باندے د راښکلو اثارښکاره شو.او بيا ئے اوونيل.ماته د څه راکولو حکم اوکړه.دوی هغه طرف ته متوجه شو.او وے خندل.اوهغه ته ئے د ورکولو حکم اوکړلو.(١)

حضرت بلال رضی الله عنه فرمائی.چه رسول الله ﷺ به کله څوك حاجتمند او ليدلو.نو ماته به ئے حکم اوکړلو.ما به دچا نه قرض واخستلو.هغه ته به مے جامے واغوستلے.اوروټئ به مے پرے اوخوړله.يوځل يو مشرك ماته راغلو.او وئيل.ماسره ډيرزيات مال دے.ته د بل چانه قرض مه اخله.زه به درته درکوم.

يوه ورځ ما اودس اوکړلو.او د اذان تيارے مے کولو.چه هغه مشرك د خپلو پيشورو سوداګرو يوے ډلے سره راغلو.اودهمکی ئے راکوله.اوپه چغه ئے اوونيل.اے حبشی!اوبيا ئے راته په ډيره سخته لهجه کښے اووئيل.معلومه ده درته.چه د مياشتے په پوره کيدو کښے څومره ورځے دی؟ما ورته اووئيل.بس يو څو ورځے دی.هغه اووئيل.صرف څلور ورځے دی.که په دے ورځو کښے دے زما قرض ادا نکړلو.نوزه به تا خپل غلام جوړ کړم.او بيا به د اولنی پشان چيلی څروے.حضرت بلال رضی الله عنه فرمائی.ماسره ډير غم شو.په څه طريقه مے د ماسخوتن مونځ اوکړلو.اود نبی ﷺ په خدمت کښے حاضر شوم.او واقعه مے ورته بيان کړه.او عرض مے اوکړلو.زما مور پلار دے په تاسو قربان وی.تاسو سره په دے وخت کښے څه نشته.چه قرض پرے خلاص کړئ.اونه ماسره څه شته.اوهغه به ما رسوا کړی.ماته اجازت اوکړئ.چه زه د څو ورځو دپاره پټ شم.تردے چه الله تعالی تاسوته څه مال راولی.

دا مے ورته اووئيل.چه کور ته راغلم تياری مے اوکړله.د صبا راختو په انتظار کښے وم.چه يو کس په منډه منډه راغلو.او وے وئيل.اے بلال!رسول الله ﷺ دے غواړی.چه زه حاضر شوم.چه مے اوکتل.نو څلور اوښے د سامان ډکے ناستے دی.نبی ﷺ ماته زيرے واورولو.اووے فرمائيل.چه دا څلور اوښے د سامان سره د شاه فدك د طرفه هديه ده.اوس چه دے سره دے څه خوښه وی.اوکړه.

حضرت بلال رضی الله عنه قرض ورکړلو.او چه بيا جمات ته راغلو.نو رسول الله ﷺ تشريف فرما وو.نبی ﷺ د مال په باره کښے تپوس اوکړلو.نوهغوی عرض اوکړلو.الله تعالی ټول قرض خلاص کړلو.اوس قرض باقی نشته.نبی ﷺ تپوس اوکړلو.آيا څه باقی پاتے شوی دی.هغه عرض اوکړلو.اوڅه باقی دی.نبی ﷺ اوفرمائيل.باقی مال تقسيم کړه.او ما بے فکره کړه.څکه چه ترڅو پورے ټول مال تقسيم شوے نه وی.اوماته آرام رانکړے.نو زه به خپلو بيبيانو ته نه ورځم.

بيا د ماسخوتن دمانځه نه پس نبی ﷺ هغه راوغوستلو.اوتپوس ئے اوکړلو.نوهغه ورته عرض اوکړلو.تراوسه پورے مال موجود دے.څوك مستحق نه دے راغلے.نبی ﷺ کور ته لاړلو.بلکه په جمات کښے ئے شپه تيره کړه.په دويمه ورځ ئے د ماسخوتن په وخت کښے زه

---

(١) صحيح بخاری کتاب فرض الخمس باب ما کان النبی ﷺ يعطی المؤلفة قلوبهم وغيره رقم (٣١٤٩)_

راوغوستلم او تپوس ئے اوكړلو ما عرض اوكړلو يارسول الله ټول مال تقسيم شو.الله تعالى تاسو ته فكره كړې نبى ﷺ خوشحاله شو.او تكبير ئے اووئيل.او دالله تعالى تعريف ئے اوكړلو دوى سره ويره وه چه هسے نه دا مال موجود وى.او مرګ راشى.(١)
يوځل نبى ﷺ د مازيګر مونځ اوكړلو.اوډير په جلتئ سره ئے حجرے ته تشريف يوړلو.خلق پريشانه شول چه څه واقعه پيښه شوه؟نبى ﷺ واپس تشريف راوړلو.خلقو د پريشانئ په حالت كښے وو نبى ﷺ اوفرمائيل.حقيقت كښے خبره دا وه.چه مونږ سره څه سره زر پراته وو.اوماسره ويره شو.چه هسے نه هغه رانه هير شى.ځكه مے دهغے د تقسيم حكم وركړلو.(٢)
نبى ﷺ سره په مرض الوفات كښے څو اشرفئ وے.دوى ته ترهغه وختہ پورے آرام نه ملاويدو.ترڅوچه ئے هغه تقسيم كړے نه وے.(٣)
يعنى رسول الله ﷺ په جود اوسخا كښے د ټولو انسانانو نه اوچت وو.او په رمضان كښے چه به ورسره جبريل عليه السلام ملاؤ شو.نودوى به د نور كله نه زيات جواد او سخى شو.اوحضرت جبريل عليه السلام به په رمضان كښے هره شپه د دوى سره ملاقات كولو.او دوى سره به ئے د قرآن كريم دور كولو.الغرض نبى ﷺ به په نفع رسولو كښے دتيزے سيلئ نه زيات جواد اوسخى وو.
دحديث دجملو ربط. علامه طيبى رحمه الله فرمائى.چه دلته د دوى مطلق جود ته د ټولو خلقو په جود باندے فضيلت وركړے شوے دے.بيا د دوى هغه جود كوم چه به په رمضان كښے وو.هغے ته د باقى ټولووختونو په جود باندے فضيلت وركړے شوے دے.بيا د جبريل عليه السلام د ملاقات په موقع چه د رمضان په شپو كښے كوم جود وو.هغے ته د رمضان په باقى ټولووختونو باندے فضيلت وركړے شوے دے.اوبيا د دوى د سخاوت د ريح مرسله سره تشبيه وركړے شوے دے.چه ددوى سخاوت د دے نه هم زيات وو.(٤)
دنبى ﷺ په دې موقع باندې د جود او سخا سبب: بيا خاص كر په رمضان كښے به د دوى په جود او سخا كښے زيادت كيدلو.د دے څو اسباب دى.
() دټولو نه بنيادى سبب خو دا دے.چه په دے مياشت كښے الله تعالى ذوالجلال والاكرام په خپله جود كوى.د جنتونو دروازے پرانستے شى.د جهنم دروازے بندولے شى.شيطانان تړلى شى.بيا زياتى دا چه د فرض ثواب اويا درجے زياتيږى.اود نفلو ثواب د فرضو سره برابريږى.دغه شان د افطارصائم ترغيب وركړے شوے دے.او انبياء عليهم السلام د الله تعالى د صفاتواتم مظهر وى.نوهركله چه الله تعالى په رمضان كښے په جود او سخا كښے زيادت كوى.نونبى ﷺ چه دالله تعالى آخرى پيغمبراود الله تعالى د صفاتو اتم مظهر دے.هغوى به ولے جود نه كوى.ځكه ددوى په جود كښے زيادت اوشو.
() دويمه وجه دا ده.چه په خپله د رمضان مياشت د خير اونيكو مياشت ده.دا د انسان په

---

(١) سنن ابى داود كتاب الخراج والإمارة با ب في الإمام يقبل هدايا المشركين رقم.٣٠٥٥)_
(٢) صحيح بخارى(١١٧/١، ١١٨) كتاب الأذان باب من صلى بالناس فذكرحاجته فتخطاهم)_
(٣) طبقات ابن سعد(٢٣٧/٢، ٢٣٩) ذكرالدنانيرالتى قسمها رسول الله ﷺ فى مرضه الذى مات فيه)_
(٤) شرح طيبى(٢٠٩/٤)كتاب الصوم باب الإعتكاف)_

طبیعت کښې نیکۍ ته رغبت پیدا کوي.جود او سخا یوه لویه نیکي ده.د نبي کریم ﷺ په طبیعت به د رمضان په راتللو سره نور زیات اثر کیدلو.او د ددوي دورکړې او بخشش سمندر به د مستۍ چپې وهلې.

() دریمه وجه دا ده.چه دحضرت جبریل ﷺ سره به ملاقات کیدلو.اوهغه دالله تعالی فرشته ده.چه په کښې هوس اوخواهش معمولي حصه نشته.اوقاعده دا ده.چه د صحبت اثر کیږي.نود جبریل ﷺ په ملاقات سره به په نبي ﷺ کښې د مال او متال خرچ کولو زیاته تقاضا پیدا کیدله.

() څلورمه وجه دا ده.چه په رمضان کښې به د جبریل ﷺ سره د قرآن پاک دور کیدلو.دا قرآن پاک دالله تعالی کلام دے.ددے په لوستلو سره الله تعالی سره تعلق پیدا کیږي.اودا د غناء نفس سبب دے.دانسان په نفس کښې د غناء صفت پیدا کیږي.اوپه چا کښې چه څومره د نفس غناء وي.هغه هم هغه هومره زیات جود او سخا کوي.دا ټو اسباب ملاؤ شو.او دنبي کریم ﷺ په جود او سخا کښې ئې ډیره زیاته اضافه کوله.

هسې هم راتلونکے جبریل آمین وو.راوړنکے کتاب افضل الکتب وو.چاته چه ئې راوړلو.هغه سیدالمرسلین وو.کله چه دخیر او برکت دومره څیزونه جمع وي.نو ددوي د باطني فیوضاتو سمندر او د علوموا ومعارفوچینې به ولې نه راوتلې؟!

د «وَكَانَ أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ» اعرابي کیفیت: په أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ کښې دوه روایتونه دي.په رفع سره او په نصب سره.که دا مرفوع شي.نو په دے کښې دوه احتمالات دي.

یو دا چه د ،،أَجْوَدُ مَا يَكُونُ،، دکان اسم او،،في رمضان،، دحاصلاً،،سره متعلق شي اوحال قائم مقام خبر شي.لکه چه ونیلی شي.«أخطب ما يكون الأمير في يوم الجمعة أي كائناً في يوم الجمعة»

دویم احتمال دا دے.چه«أجود ما يكون»مبتدا وي.او«في رمضان» ددے خبر شي.مبتدء اوخبرملاؤ شو.اودواړه پوره جمله شوه د ،،کان،، دپاره.اود ،،کان،، ضمیر د رسول اکریم ﷺ ذات طرف ته راجع وي.کوم چه د ،،کان،، اسم دے.تقدیر د عبارت به داشي.«كان رسول الله ﷺ أجود أكوانه حاصل في رمضان» دامام بخاري رحمه الله رجحان هم دے طرف ته دے.ځکه چه دوي په کتاب الصوم کښې ترجمه قائمه کړې ده.«باب أجود ما كان النبي ﷺ يكون في رمضان».

اوکه دا منصوب شي.نوبیا د ،،کان،، ضمیررسول الله ﷺ ته راجع دے.او«أجود ما يكون في رمضان» به ددے خبر شي.په دے کښې به ،،ما،، مصدریه ظرفیه شي.اوتقدیر د عبارت به داشي.«كان رسول الله ﷺ مدة كونه في رمضان: أجود منه في غيره» یعني رسول الله ﷺ به په رمضان کښې د نورو میاشتو په نسبت زیات اجود وو.(۱)

(۱) فتح الباري(۱/۳۰، ۳۱)_

قوله: وَكَانَ يَلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ فَيُدَارِسُهُ الْقُرْآنَ:

حضرت جبريل ﷺ به ورسره په رمضان كښې هره شپه ملاويدلو. اود نبى ﷺ سره به ئې د قرآن كريم دور كولو.

آيا د ټول قرآن پاک دور به كيدلو؟ دلته دحضرت جبريل ﷺ او نبى ﷺ د دور ذكر دے. سوال دا دے چه آيا د ټول قرآن كريم دور به كيدلواوكه صرف د نازل شوے حصے؟ دواړه اقوال شته. بعضے حضرات فرمائى. چه د ټول قرآن دور به وو. دحضرت جبريل ﷺ په ونيلو سره به دوى ته ياديدل. اودوى به ورته هم اورول. خوروستوبه الله تعالى د دوى د حافظه نه غيرنازل شوے حصه لرے كوله. دويم قول دا دے. چه صرف د نازل شوے حصے دور به كيدل. والله اعلم.(١)

د شپې د انتخاب وجه دشپې د انتخاب وجه په ظاهره هم دا ده. چه د ورځې دنبى كريم ﷺ نور هم ډيركارونه وو. امت ته تبليغ اودهغوى اصلاح ئې د نظروړاندے وه. د شپې وخت د تنهائي او خلوت وو. ددے وجے به په دے كښې نبى ﷺ د حضرت جبريل ﷺ سره دور كولو.(٢)

د مدارست حكمت بيا ددے مدارست يو حكمت خو هغه وو. چه نبى كريم ﷺ د حضرت جبريل ﷺ نه د قرآن پاك ادا كول اوتجويد زده كړى.

دويم حكمت دا وو. چه د آياتونو او سورتونو ترتيب معلوم شى. ځكه چه په نبى ﷺ باندے قرآن پاك په يوځل نه وو نازل شوے. بلكه نجماً نجماً د ضرورت مطابق نازل شوے وو. نودحضرت جبريل ﷺ سره چه كله دور كيدلو. اوهغه به لوستلو. نو د يوسورت ټول آيتونه به ئې مرتب لوستل. نو په دے سره به معلوميدله. چه كوم آيت د كوم سورة سره متعلق دے. اګرچه نبى ﷺ ته د وړاندے نه دا معلومه وه. ځكه چه حضرت جبريل ﷺ به ورته خودل.

دريمه فائده دا وه. چه په دے سره نبى ﷺ ته دا معلوميدله. چه كوم آيت منسوخ شوے دے. او كوم باقى دے.

څلورمه فائده دا وه. چه روستو د دوى په امت كښې د مدارست سنت شروع شو. ددے وجے امت د نبى كريم ﷺ نه دا سنت قبول كړلو. اوهميشه دپاره ئې دخپلے سينے سره اولګولو. او په دے باندے عمل كوى.

قوله: فَلَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدُ بِالْخَيْرِ مِنَ الرِّيحِ الْمُرْسَلَةِ:

،،خير،، مال ته هم وائى. اومطلق نفع رسولو ته هم وائى. كه په مال سره وى اوكه په بل څه سره وى. كه دخير نه مراد مال وى. نومطلب به دا شى. چه دوى د مال په ذريعه كومه نفع رسوله. او سخاوت ئې كولو. هغه د تيزے چيلدونكے سيلئ نه هم تيز وو.

اوكه په خير كښے تعميم اوكړے شى. نو ،،جود بالمال،، او ،،جود بالدين،، دواړه به په كښے شامل شى. لكه چه دا اوخودلى شو. چه څنګه هوا چليږى. نوهرځائے ته رسى. او هركس ته

(١) فتح البارى (٤٥/٩) كتاب فضائل القرآن باب كان جبريل ﷺ يعرض القرآن على النبى ﷺ وإيضاح البخارى (١٠٥/١) وتقريربخارى شريف (٩٧/١)_

(٢) فتح البارى(٤٥/٩) كتاب فضائل القرآن باب كان جبريل ﷺ يعرض القرآن على النبى ﷺ)_

فائده رسوی دغه شان د نبی کریم ﷺ د جود او سخا اثر هر خائے اوهر کس ته رسیدلو ...ریح مرسله.. دا هغه دے کوم ته چه قرآن کریم ﴿وَمَنْ يُّرْسِلُ الرِّيٰحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهٖ﴾[1] ونیلی دی ددے نفع عامه ده هرکوټ ته رسی او ډیر په سرعت سره چلیږی دا تشبیه په عموم او سرعت کښے ده.

یو د ...جود ..د لفظ نه دا معلومیږی چه د دوی جود د ریح مرسله د ریح نه وسیع او زیات وو او ددے وجه دا معلومیږی چه په اصل کښے په هوا سره صرف اشیاء او اجسامو ته حیات ملاویږی جسمانی فائده رسی او جسمانی ژوند ملاویږی او نبی کریم ﷺ چه د کومو خیزونو سخاوت کولو په هغے سره حیات جسمانی او حیات روحانی دواړه حاصلیږی لکه چه څنګه چه دوی په مال او متاع سره خلقو ته فائده رسوله دغه شان ئے علوم او معارف هم تقسیمول.

ددے نه علاوه یو فرق دا هم په پوهه کښے راځی چه کله هوا چلیږی نو هرکس ته برابر نفع نه رسی بعضو ته د نفع سره نقصان هم رسی مثلا چه یخه هوا وچلیږی نو چه د چا مزاج یخ وی هغه ته پرے تکلیف رسی یا تیزه هوا وچلیږی نو د کمزوری طبیعت کس ته تکلیف ملاویږی او د نبی کریم ﷺ په جود سره صرف نفع رسیدله چاته تکلیف نه رسیدلو والله سبحانه اعلم

د زمان او مکان د فضیلت په سلسله کښې د متکلمینو او محققینو اختلاف د متکلمینو ﷺ په نیز ټولے زمانے او مکانونه د خپل ذات په اعتبار سره برابر دی ډیرے اهم واقعه په دے کښے واقع کیدو سره فضیلت راځی.

د شیخ اکبر رحمه الله او ابن قیم رحمه الله وغیره محققینو ﷺ په نیز خلقة د فطری استعداد په وجه کوم چه په علم ازلی قدیم کښے ثابت وی په هغے کښے زمان او مکان ته فضیلت حاصل دے د متکلمینو ﷺ په نیز یوم عاشوراء ته فضیلت د نوح ﷺ د نجات او مشرکانو غرقیدو، ابراهیم ﷺ ته د نمرود د اور نه په نجات. د موسی ﷺ په نجات او د فرعون په غرقیدو حاصل دے لیلة القدر د قرآن کریم په نزول او د آسمانی کتابونو په نزول سره د فضیلت خاونده ده. بیت الله ته فضیلت د حج د وجے ملاؤ شوے دے

او د محققینو ﷺ نقطه نظر دا دے چه دے زمانو او مکانونو ته ذاتی فضیلت حاصل وو نو الله تعالی ددے اهمو کارونو دپاره ددے انتخاب او کړلو[2]

ابن قیم رحمه الله په زادالمعاد کښے د متکلمینو ﷺ مذهب په بسط او تفصیل سره بیان کړے دے[3] او د متکلمینو ﷺ د قول په باره کښے فرمائی «وهذه الأقاويل وأمثالها من الجنايات التي جناها المتكلمون على الشريعة ونسبوها إليها وهي بريئة منها»[4]

---

[1] سورة النمل (۶۳)_
[2] فضل الباری (۱/۲۰۳)_
[3] زادالمعاد (۱/۳۹، ۷۰)_
[4] زادالمعاد (۱/۵۳)_

په متاخرينو ﷭ كښې د شاه ولي الله ﷫ اوحضرت نانوتوي ﷫ هم دا مسلك دے.او هم دا صحيح دے.ځكه چه د الله تعالى ارشاد دے.﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ﴾[1] دغه شان الله تعالى حكيم دے.او د حكمت معنى ده.«وضع الشئ فى محله» نوكه د يو مكان يا زمان انتخاب د يو عظيم كار دپاره اوشى.نوخامخا به ضرور په هغې كښې څه خاص لياقت د وړاندے موجود وى.كوم چه به په بل زمان اومكان كښې نه وى.د ګلاب اوبو ته د بويولواوپه شيشه كښے د كيخودو د وجے فضيلت نه دے حاصل.بلكه په دے كښې فضيلت وو.ځكه دا بويولى شى.اوپه شيشه كښے كيخودلے شى.دغه شان دحرم په زمكه كښې فضيلت وو.نوپه دے كښے بيت الله جوړ كړے شو.او نور شعائر هلته قائم كړے شول.اوحضرت ابراهيم ﷺ ته حكم اوشو.چه حضرت اسماعيل ﷺ اوحضرت هاجره عليها السلام هلته اورسوه.[2]

ترجمة الباب سره مناسبت په ظاهره د روايت د ترجمه سره څه مناسبت نشته.ځكه چه په دے كښې د بدء الوحي ذكر نشته.خو پوهه شئ چه دلته د موحى اليه د ملكات فاضله ذكر چه كومه مبادى وحى ده.په هغې كښې د يوے اهم مبدء او اهم صفت جود بيان دے.

ددے نه علاوه وړاندے دا بيان شوے دے.چه د بعضے حضراتو په نيز په ،،بدء،، كښې عموم دے.برابره خبره ده كه دا د زمان په اعتبار سره وى.اوكه د مكان په اعتبار سره وى.برابره ده كه د حالاتو او كيفياتو په اعتبار سره وى.په دے حديث پاك نه ابتداء زمانى معلوميږى.ځكه چه په دے كښې په رمضان كښې د قرآن پاك د دور تذكره ده.او په رواياتو كښې تصريح ده.چه قرآن پاك په رمضان كښې نازل شوے دے.لكه چه امام بخارى ﷫ دا روايت دلته راوړلو.اودے خبرے ته ئے اشاره اوكړله.چه د قرآن كريم نزول په رمضان شريف كښې شوے دے.ددے نه د بدء زمانى علم راځى.

دحضرت شيخ الهند ﷫ د رائے مطابق به داسے وئيلى شى.چه د مكان او زمان انتخاب دڅه معمولى څيز دپاره نه كيږى.دحضرت جبريل ﷺ افضل الملائكه په هر رمضان كښې د دور دپاره راتلل.د نبى كريم ﷺ افضل الكائنات دهغه سره د قرآن د نازل شوے حصے دور كول.اودے سره سره د جود او سخا مناسب اعمال اختيارول دا د وحى الهى د عظمت لوئے دليل دے.والله سبحانه وتعالى اعلم.

دحديث باب نه مستنبط مسائل او څو فوائد ① په رمضان كښې اوخاص كر چه كله د نيكانو اجتماع وى.نو په داسے موقع كښې د جود او سخا ترغيب اوتحريض خوښ عمل دے.

② دنيكانو زيارت مسلسل اوبالتكرار كول پكار دے.

③ په رمضان كښې د قرآن پاك تلاوت ښه زيات كول پكار دے.

④ په رمضان كښې د قرآن دور كول سنت دے.

---

[1] سورة قصص:۶۸_

[2] فضل البارى(۲۰۳/۱، ۲۰۴)_

⑤ د ،،رمضان،، د لفظ اطلاق د ،،شهر،، يوځائے كولو نه بغير هم تيك دے بعضے حضرات دهغه مباشتو په شروع كنبے د ،،شهر،، لفظ راوړلو ته ضروري واني

⑥ تلاوت د تسبيح او نورو ذكرونو نه افضل دے خكه كه چرته ذكر د تلاوت نه افضل يا دے سره برابر وے نو دواړو حضراتو به يا هميشه دپاره ذكر كولو يا په بعضے وختونو كنبے به ئے ذكر كولو حالانكه د هغوى اجتماع به مسلسل كيدله (خو پوخل هم د ذكر د دور ثبوت نشته) والله سبحانه وتعالى اعلم.

الحديث السّادس

[٦] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَسْعُودٍ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ (١) أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبَا سُفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ أَخْبَرَهُ أَنَّ هِرَقْلَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ فِي رَكْبٍ مِنْ قُرَيْشٍ وَكَانُوا تِجَارًا بِالشَّأْمِ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَادَّ فِيهَا أَبَا سُفْيَانَ وَكُفَّارَ قُرَيْشٍ فَأَتَوْهُ وَهُمْ بِإِيلِيَاءَ فَدَعَاهُمْ فِي مَجْلِسِهِ وَحَوْلَهُ عُظَمَاءُ الرُّومِ ثُمَّ دَعَاهُمْ وَدَعَا بِتَرْجُمَانِهِ فَقَالَ أَيُّكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا بِهَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَقُلْتُ أَنَا أَقْرَبُهُمْ نَسَبًا فَقَالَ أَدْنُوهُ مِنِّي وَقَرِّبُوا أَصْحَابَهُ فَاجْعَلُوهُمْ عِنْدَ ظَهْرِهِ ثُمَّ قَالَ لِتَرْجُمَانِهِ قُلْ لَهُمْ إِنِّي سَائِلٌ هَذَا عَنْ هَذَا الرَّجُلِ فَإِنْ كَذَبَنِي فَكَذِّبُوهُ فَوَاللَّهِ لَوْلَا الْحَيَاءُ مِنْ أَنْ يَأْثِرُوا عَلَيَّ كَذِبًا لَكَذَبْتُ عَنْهُ ثُمَّ كَانَ أَوَّلَ مَا سَأَلَنِي عَنْهُ أَنْ قَالَ كَيْفَ نَسَبُهُ فِيكُمْ قُلْتُ هُوَ فِينَا ذُو نَسَبٍ قَالَ فَهَلْ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ مِنْكُمْ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَهُ قُلْتُ لَا قَالَ فَهَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ لَا قَالَ فَأَشْرَافُ النَّاسِ يَتَّبِعُونَهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ فَقُلْتُ بَلْ ضُعَفَاؤُهُمْ قَالَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ

---

(١) الحديث أخرجه البخارى فى كتاب الأيمان ،باب (بلاترجمة بعد باب سوال جبريل النبى ﷺ عن الإيمان والإسلام والإحسان...رقم ٥١. وفى كتاب الشهادات باب من أمربإنجازالوعدرقم.(٢٦٨١)وفى كتاب الجهادباب قول الله عزوجل:﴿قل هل تربصون بنا إلا إحدى الحسنيين.والحرب سجال رقم.(٢٨٠٤) وباب دعاء النبى ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة..رقم(٢٩٤١)وباب ما قيل فى لواء النبى ﷺ رقم.(٢٩٧٨) وفى كتاب الجزية والموادعة باب فضل الوفاء بالعهدرقم(٣١٧٤) وفى كتاب التفسيرباب ﴿قل ياأهل الكتاب تعالوا إلى كلمة سواء بيننا وبينكم أن لا نعبد إلاالله رقم.(٤٥٥٣) وفى كتاب الأدب باب صلة المرأة أمها وهل يجوز ترجمان واحد رقم(٧١٩٦) وفى كتاب الجهاد باب ما يجوز من تفسير التوراة وغيرها من كتب الله بالعربية وغيرها ...رقم(٧٥٤١) ومسلم فى صحيحه (٩٧/٢) كتاب الجهاد والسيرباب كتب النبى ﷺ إلى هرقل ملك الشام يدعوه إلى الإسلام وأبوداود فى سننه فى كتاب الأدب باب كيف يكتب إلى الذمى رقم.(٥١٣٦) والترمذى فى جامعه فى كتاب الإيمان باب ما جاء كيف يكتب إلى أهل الشرك رقم(٢٧١٧)ـ

قُلْتُ بَلْ يَزِيدُونَ قَالَ فَهَلْ يَرْتَدُّ أَحَدٌ مِنْهُمْ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ قُلْتُ لَا قَالَ فَهَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ قُلْتُ لَا قَالَ فَهَلْ يَغْدِرُ قُلْتُ لَا وَنَحْنُ مِنْهُ فِي مُدَّةٍ لَا نَدْرِي مَا هُوَ فَاعِلٌ فِيهَا قَالَ وَلَمْ تُمْكِنِّي كَلِمَةٌ أُدْخِلُ فِيهَا شَيْئًا غَيْرُ هَذِهِ الْكَلِمَةِ قَالَ فَهَلْ قَاتَلْتُمُوهُ قُلْتُ نَعَمْ قَالَ فَكَيْفَ كَانَ قِتَالُكُمْ إِيَّاهُ قُلْتُ الْحَرْبُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ سِجَالٌ يَنَالُ مِنَّا وَنَنَالُ مِنْهُ قَالَ مَاذَا يَأْمُرُكُمْ قُلْتُ يَقُولُ اعْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَاتْرُكُوا مَا يَقُولُ آبَاؤُكُمْ وَيَأْمُرُنَا بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ وَالصِّلَةِ فَقَالَ لِلتَّرْجُمَانِ قُلْ لَهُ سَأَلْتُكَ عَنْ نَسَبِهِ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ فِيكُمْ ذُو نَسَبٍ فَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِي نَسَبِ قَوْمِهَا وَسَأَلْتُكَ هَلْ قَالَ أَحَدٌ مِنْكُمْ هَذَا الْقَوْلَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقُلْتُ لَوْ كَانَ أَحَدٌ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ لَقُلْتُ رَجُلٌ يَأْتَسِي بِقَوْلٍ قِيلَ قَبْلَهُ وَسَأَلْتُكَ هَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا قُلْتُ فَلَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ رَجُلٌ يَطْلُبُ مُلْكَ أَبِيهِ وَسَأَلْتُكَ هَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقَدْ أَعْرِفُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيَذَرَ الْكَذِبَ عَلَى النَّاسِ وَيَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ وَسَأَلْتُكَ أَشْرَافُ النَّاسِ اتَّبَعُوهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّ ضُعَفَاءَهُمُ اتَّبَعُوهُ وَهُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ وَسَأَلْتُكَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ فَذَكَرْتَ أَنَّهُمْ يَزِيدُونَ وَكَذَلِكَ أَمْرُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَتِمَّ وَسَأَلْتُكَ أَيَرْتَدُّ أَحَدٌ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حِينَ تُخَالِطُ بَشَاشَتُهُ الْقُلُوبَ وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَغْدِرُ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا تَغْدِرُ وَسَأَلْتُكَ بِمَا يَأْمُرُكُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَيَنْهَاكُمْ عَنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ وَيَأْمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَسَيَمْلِكُ مَوْضِعَ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ لَمْ أَكُنْ أَظُنُّ أَنَّهُ مِنْكُمْ فَلَوْ أَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْلُصُ إِلَيْهِ لَتَجَشَّمْتُ لِقَاءَهُ وَلَوْ كُنْتُ عِنْدَهُ لَغَسَلْتُ عَنْ قَدَمِهِ ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دِحْيَةُ إِلَى عَظِيمِ بُصْرَى فَدَفَعَهُ إِلَى هِرَقْلَ فَقَرَأَهُ فَإِذَا فِيهِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ سَلَامٌ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ أَسْلِمْ تَسْلَمْ يُؤْتِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَنْ لَا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ قَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَلَمَّا قَالَ مَا قَالَ وَفَرَغَ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ كَثُرَ عِنْدَهُ الصَّخَبُ وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ وَأُخْرِجْنَا فَقُلْتُ

بِأَصْحَابِي حِينَ أُخْرِجْنَا لَقَدْ أَمِرَ أَمْرُ ابْنِ أَبِي كَبْشَةَ إِنَّهُ يَخَافُهُ مَلِكُ بَنِي الْأَصْفَرِ فَمَا زِلْتُ مُوقِنًا أَنَّهُ سَيَظْهَرُ حَتَّى أَدْخَلَ اللَّهُ عَلَيَّ الْإِسْلَامَ وَكَانَ ابْنُ النَّاظُورِ صَاحِبُ إِيلِيَاءَ وَهِرَقْلَ سُقُفًّا عَلَى نَصَارَى الشَّامِ يُحَدِّثُ أَنَّ هِرَقْلَ حِينَ قَدِمَ إِيلِيَاءَ أَصْبَحَ يَوْمًا خَبِيثَ النَّفْسِ فَقَالَ بَعْضُ بَطَارِقَتِهِ قَدِ اسْتَنْكَرْنَا هَيْئَتَكَ قَالَ ابْنُ النَّاظُورِ وَكَانَ هِرَقْلُ حَزَّاءً يَنْظُرُ فِي النُّجُومِ فَقَالَ لَهُمْ حِينَ سَأَلُوهُ إِنِّي رَأَيْتُ اللَّيْلَةَ حِينَ نَظَرْتُ فِي النُّجُومِ مَلِكَ الْخِتَانِ قَدْ ظَهَرَ فَمَنْ يَخْتَتِنُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَالُوا لَيْسَ يَخْتَتِنُ إِلَّا الْيَهُودُ فَلَا يُهِمَّنَّكَ شَأْنُهُمْ وَاكْتُبْ إِلَى مَدَايِنِ مُلْكِكَ فَيَقْتُلُوا مَنْ فِيهِمْ مِنَ الْيَهُودِ فَبَيْنَمَا هُمْ عَلَى أَمْرِهِمْ أُتِيَ هِرَقْلُ بِرَجُلٍ أَرْسَلَ بِهِ مَلِكُ غَسَّانَ يُخْبِرُ عَنْ خَبَرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا اسْتَخْبَرَهُ هِرَقْلُ قَالَ اذْهَبُوا فَانْظُرُوا أَمُخْتَتِنٌ هُوَ أَمْ لَا فَنَظَرُوا إِلَيْهِ فَحَدَّثُوهُ أَنَّهُ مُخْتَتِنٌ وَسَأَلَهُ عَنِ الْعَرَبِ فَقَالَ هُمْ يَخْتَتِنُونَ فَقَالَ هِرَقْلُ هَذَا مُلْكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَدْ ظَهَرَ ثُمَّ كَتَبَ هِرَقْلُ إِلَى صَاحِبٍ لَهُ بِرُومِيَةَ وَكَانَ نَظِيرَهُ فِي الْعِلْمِ وَسَارَ هِرَقْلُ إِلَى حِمْصَ فَلَمْ يَرِمْ حِمْصَ حَتَّى أَتَاهُ كِتَابٌ مِنْ صَاحِبِهِ يُوَافِقُ رَأْيَ هِرَقْلَ عَلَى خُرُوجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ نَبِيٌّ فَأَذِنَ هِرَقْلُ لِعُظَمَاءِ الرُّومِ فِي دَسْكَرَةٍ لَهُ بِحِمْصَ ثُمَّ أَمَرَ بِأَبْوَابِهَا فَغُلِّقَتْ ثُمَّ اطَّلَعَ فَقَالَ يَا مَعْشَرَ الرُّومِ هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ فَتُبَايِعُوا هَذَا النَّبِيَّ فَحَاصُوا حَيْصَةَ حُمُرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ فَوَجَدُوهَا قَدْ غُلِّقَتْ فَلَمَّا رَأَى هِرَقْلُ نَفْرَتَهُمْ وَأَيِسَ مِنَ الْإِيمَانِ قَالَ رُدُّوهُمْ عَلَيَّ وَقَالَ إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي آنِفًا أَخْتَبِرُ بِهَا شِدَّتَكُمْ عَلَى دِينِكُمْ فَقَدْ رَأَيْتُ فَسَجَدُوا لَهُ وَرَضُوا عَنْهُ فَكَانَ ذَلِكَ آخِرَ شَأْنِ هِرَقْلَ رَوَاهُ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ وَيُونُسُ وَمَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ

[۵۱، ۲۵۳۵، ۲۶۵۰، ۲۷۳۸، ۲۷۷۸، ۲۷۸۲، ۲۸۲۹، ۳۰۰۳، ۳۷۸۲، ۴۵۵۳، ۵۹۸۰، ۶۲۶۰]_

رجال الحديث

قوله: أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ: دا ابواليمان حكم بن نافع بهرانی حمصی دے.د یو بهرانی نوم ښځے مولی وو.ثقه او ثبت وو.دوی به د اسماعیل بن عیاش،شعیب بن ابی حمزه رضی الله عنهم اود دوی نه علاوه د نورو ډیرو اهل علمو نه روایت کوی.اودوی په شاګردانو کښے امام بخاری امام احمد .امام یحیی بن معین،ابوحاتم او امام ذهلی رحمهم الله غونډے دعلم ستنے دی.(۱)

(۱) تهذیب الکمال (۷/۱۴۶، ۱۵۵) وعمدة القاری (۱/۷۹) وتقریب التهذیب(۱۷۶)_

دلته دا خبره دیادولو ده.چه دوی د خپل استاذ شعیب بن ابی حمزه رحمه الله نه کوم روایات نقل کوی.هغه دوی اکثرسماعاً نه دی حاصل کړې.بلکه دوی ته د هغې اجازت وو.اودوی د داسې روایاتو دپاره هم د ،،سماع،، لفظ یعنی «أخبرنا» استعمالوی.(۱)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.که یو کس د شعیب بن ابی حمزه رحمه الله نه اجازة د حدیث روایت کوی.او مُجازله راوی ثقه وی.نوداسې روایت حجت دے.خو په دے شرط چه مُجاز د کتاب اتقان او ضبط په صفت موصوف وی.شعیب بن ابی حمزة رحمه الله کتاب هم داسې وو.نوځکه د ابوالیمان د شعیب بن ابی حمزه نه روایت کړې مرویات د محققینو رحمهم الله په نیز حجت دی.(۲)

ابوالیمان رحمه الله په ۱۳۸ھ کنبې پیداشوې وو.اوپه ۲۲۲ھ کنبې وفات شوې وو.(۳)

قوله: **شعیب**: دا ابوالبشر شعیب بن ابی حمزه القرشی الاموی دے.د دوی د پلار ابوحمزه نوم دینار وو.ثقه حافظ او متقن دے.دتابعینو رحمهم الله نه ئې کسب علم کړې دے.په دوی کنبې ئې د ټولو نه زیاته استفاده د امام زهری رحمه الله نه کړې ده.

() تردے چه امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی.«شعیب أثبت الناس فی الزهری رحمه الله »(۴)

() امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی.«رأیت کتب شعیب بن ابی حمزة رحمه الله ،فرأیت کتبها مضبوطة مقیدة» او ښه تعریف ئې کړې دے.(۵)

په ۱۶۲ھ یا ۱۶۳ھ کنبې دوی وفات شوی دی.عمر ئې د اویا (۷۰) کالونه زیات وو.(۶)

قوله: **ابوسفیان**: دا مشهور صحابی صخربن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبدمناف الاموی دے.ابوسفیان او ابوحنظله دواړه ئې کنیتونه دی.اولنې کنیت زیات مشهور دے.

دعام الفیل نه لس کاله وړاندې پیدا شوې وو.دے د ام المؤمنین حضرت ام حبیبه رضی الله عنها او حضرت معاویه رضی الله عنه پلار دے.دابوجهل نه پس همیشه دپاره داهل مکه سردار او د غزوه بدر نه پس په ټولو غزاګانو کنبې د قریشو علمبردار پاتې شوې دے.تردے چه په لیلة الفتح کنبې بلکه د فتح مکه په ورځ د صبا په وخت کنبې په اسلام مشرف شو.د رسول الله صلی الله علیه وسلم سره ئې په غزه حنین او طائف کنبې شرکت کړې وو.نبی صلی الله علیه وسلم دوی ته د حنین په غزا کنبې سل اوښان

---

(۱) تهذیب التهذیب (۱۷۶) دغه شان (مقدمة فتح الباری(ص،۳۹۹) الفصل التاسع سیاق أسماء من طعن فیه من رجال هذا الکتاب)_

(۲) سیرأعلام النبلاء (۷/۱۹۰، ۱۹۱) تذکرة شعیب بن أبی حمزه رحمه الله)_

(۳) تهذیب الکمال (۷/۱۵٤) وعمدة القاری(۱/۷۹)_

(۴) عمدة القاری(۱/۷۹) وتهذیب الکمال (۱۲/۵۱۶، ۵۲۰)_

(۵) تهذیب الکمال(۱۲/۵۱۷)_

(۶) تقریب التهذیب (۲۶۷ وتهذیب الکمال (۱۲/۵۲۰ وعمدة القاری (۱/۷۹)_

اوځلویښت اوقیه سپین زر ورکړی وو.د دوی یوه سترګه د طائف په غزا کښې شیهدشوې وه.او دویمه سترګه ئې د یرموك په غزا کښې د خپل خوی یزید په قیادت کښې په جنګیدو کښې شهید شوه.(۱)

په مدینه منوره کښې دوی ستوګنه اختیار کړې وه.او په ۳۱، ۳۴، کښې د اته اتیا کالو په عمر کښې په مدینه کښې وفات شو.حضرت عثمان رضی الله عنه د دوی جنازه اوکړله.(۲)

تاریخی تجزیه اوتفصیل دلته کښې د ټولو نه وړاندې به مونږ تاریخی تجزیه ذکر کوو.ددې دپاره چه د حضرت دحیه رضی الله عنه،ابوسفیان رضی الله عنه او هرقل په ځائې کښې دجمع کیدو راز هم معلوم شی.او تاریخی اشکال هم رفع شی.ددې نه پس به د حدیث د واقعې تشریح کیږی.

نبی کریم ﷺ چه څه وخت دنیا ته تشریف راوړلو.نو په دنیا کښې په هغه وخت کښې دوه غټې حکومتونه وو.یو روم اوبل فارس یا ایران.دا دواړه حکومتونه دومره وسیع وو.چه دخپلو خپلو علاقو نه راوتلی وو.اود عربو په بعضې حصو کښې رانښوتی وو.عراق او یمن ئې پریخې وو.اومصر او شام د روم زیراثر وو.د فارس خلق آتش پرست مجوسیان او رومیان عیسایان اهل کتاب وو.دفارس بادشاه ته به ئې کسری وئیل.اود روم بادشاه ته قیصر.د قصر معنی د هغوی په ژبه کښې څیرولووو.ددوی یو لوئې بادشاه د مور د مرګ نه پس د خیټې په څیرولو سره راویستې شوې وو.ددې نه ئې اخذ اوکړلو.اود هغه وخت نه د دوی د بادشاهانو لقب قیصر شو.

د روم او فارس په مینځ کښې به همیشه دپاره جنګ وو.د ۶۰۲ء نه تر ۶۱۰ء پورې د دوی د دشمنئ جنګونه شروع وو.

په ۵۷۰ء کښې د نبی ﷺ ولادت باسعادت اوشو.او په ۶۱۰ء کښې یعنی څلویښت کاله پس پیغمبر شو.دمکې خلقو ته به د روم او فارس د جنګونو خبرونه رارسیدل.څکه ددې اثرات د عربو حدودو ته رارسیدلی وو.اودا خبرونه به ډیر په شوق سره اوریدې شول.مشرکانو به فارسیان خان ته نزدې ګنړل.اومسلمانانو رومیان،څکه چه هغوی اهل کتاب وو.کله چه به د فارس د غلبه خبر راغلو.نومشرکان به خوشحاله کیدل.اومسلمانان به خفه کیدل.د روم د فتح په صورت کښې به معامله ددې په عکس وه.په ۶۱۴ء کښې چه په قمری حساب سره د ولادت باسعادت پنځه څلویښت کاله شوی وو.او د بعثت پنځه کاله تیر شوی وو.شاه فارس خسرو پرویز رومیانو ته یو فیصله کن شکست ورکړلو.اوپه مصر،شام او ایشاء کوچك باندې ئې قبضه اوکړله.هرقل ایرانی لښکر په قسطنطنیه کښې په پناه اخستلو باندې مجبور کړلو.لوئې لوئې پادریان قتل یا قیدیان کړې شول.د بیت المقدس نه د ټولو نه مقدس ترین

(۱) دعلامه شبلی نعمانی رحمه الله په سیرت (۲۹۶/۱) کښې دی په طائف کښې د دوی یوه سترګه زخمی شوې وه.اوپه جنګ یرموك کښې هغه هم لاړله.ددې نه معلومیږی چه هم یوه سترګه شهید شوې وه. اوحافظ ابن عبدالبر رحمه الله په ((الإستیعاب)) کښې بهامش الاصابة (۲/ ۱۹۰، ۱۹۱) کښې لیکی. ((وشهد الطائف ورمی ففقئت عینه الواحدة ..إنه فقئت عینه الأخری یوم الیرموک))

(۲) عمدة القاری (۷۹/۱) وتقریب التهذیب (ص۲۷۵)۔

صليب ايرانی فاتحينو يوړلو.په ظاهره د روميانو دوباره د راپاسيدو څه صورت پاتے نه وو.مشركان ښه خوشحاله شول.او وئيل ئے چه لكه څنګه فارس روم ختم كړل.دغه شان به اوس مونږ تاسو ختم كوو.

په داسے موقع باندے قرآن كريم د ظاهری اسبابو نه بالكل خلاف او دخپل عادت نه خلاف د مودے تعين اوكړلو.او پيشنګوئی ئے اوكړله.﴿ الٓمّٓ ۚ غُلِبَتِ الرُّوۡمُ ۙ فِیۡۤ اَدۡنَی الۡاَرۡضِ وَ هُمۡ مِّنۡۢ بَعۡدِ غَلَبِهِمۡ سَیَغۡلِبُوۡنَ ۙ فِیۡ بِضۡعِ سِنِیۡنَ ۬ؕ لِلّٰهِ الۡاَمۡرُ مِنۡ قَبۡلُ وَ مِنۡۢ بَعۡدُ ؕ وَ یَوۡمَئِذٍ یَّفۡرَحُ الۡمُؤۡمِنُوۡنَ ۙ بِنَصۡرِ اللّٰهِ ؕ ﴾(١)د آيت د نزول نه پس حضرت ابوبكرصديق رضی الله عنه د بعضے مشركانو سره شرط اولګولو.(تردغه وخته پورے ددے حرمت نه وو راغلے) چه روميانو ته به دوباره په فارسيانو باندے غلبه حاصليږی.اول ئے څه موده مقرر كړے وه.د نبی ﷺ په ارشاد باندے ئے نهه كاله مقرر كړل.مشركان خو مطمئن وو.چه روميان په نهه كاله كښے خو لاڅه چه په سل كاله كښے هم نشی پاسيدے.ځكه هغوی شرط اومنلو.او دنهه كالو شرط ئے قبول كړلو.تيك نهه كاله پس كله چه مسلمانانو د بدر د فتح خوشحالی كوله.د قيصر د فتح خبر راغلو.د مسلمانانوخوشحالی دوچنده شوه.اود مشركانو غم يوپه دوه شو.ډيرخلق د قرآن كريم د پيشنګوئ د صداقت نه متاثره شو. او مسلمانان شول.حضرت ابوبكرصديق رضی الله عنه سل اوښان واخستل.اونبی ﷺ د هغے د صدقه كولو حكم اوكړلو.

ددے نه پس د جنګونو سلسله شروع شوه.په ۶ﻫ كښے صلح حديبيه اوشوه.ددے په نتيجه كښے څه امن راغے.نو ابوسفيان يوه قافله واخستله.اود تجارت په غرض شام ته روان شو.بل طرف ته نبی كريم ﷺ كوم كوم ځائے ته چه په آسانتيا سره ممكن وه.د دنيا بادشاهانو ته د اسلام ددعوت خطونه اوليكل.په محرم ۷ﻫ كښے حضرت دحيه رضی الله عنه د هرقل دپاره خط واخستلو.اولاړلو.

بل طرف ته هرقل دا نذر منلے وو.كه په فارسيانوباندے غلبه حاصله شی.نوزه به د حمص نه ايلياء يعنی بيت المقدس ته پيدل سفر كوم.نوهم ددے نذر په سلسله كښے هرقل بيت المقدس ته اورسيدلو.حضرت دحيه رضی الله عنه نبی اكرم ﷺ مكتوب مبارك واخستلو.او والی د بصری ته اورسيدلو.چه هرقل ته نامه مبارك (خط)اورسوی.خود بصری والی حضرت دحيه رضی الله عنه بيت المقدس ته اوليږلو.ځكه چه هرقل هلته رسيدلے وو.

يواشكال اودهغې جواب: دلته يو اشكال دے.چه فتح په ۲ﻫ كښے شوے وه.نوبيا نذر په څلور كاله پس ولے پوره كولے شی؟

ددے جواب دا دے.چه د نذر مطلق علی الفور پوره كول ضروری نه وی.نوځكه په تاخير كښے څه قباحت نشته.يا دا هم ممكن ده.چه اصل فتح خو په ۲ﻫ كښے شوے وه.خولږه غوندے سلسله باقی وه.اوپه څلورو كالو كښے د ټول انتظام اطمينان او فتح تكميل اوشو.

(١)الروم :٥)_

دهرقل د واقعې تمهيد نبي كريم ﷺ هرقل ته دوه ځله خط ليږلے وو. يو ځل په ۷هـ كښے او دويم ځل د غزوه تبوك په موقع باندے.په دواړو كښے چونكه ګډ وډے راځي.نوځكه به مونږ په ترتيب سره دواړه جدا جدا ذكر كړو.

په اول ځل دعوت اسلام: هرقل چه كله بيت المقدس ته اورسيدلو.نوهغه د علم نجوم په ذريعه سره معلومه كړه.چه ملك الختان غالب كيدونكے دے.چه د ملك سردارانو سره خبرے اوشوے.نوهغوى ورته اووئيل.چه ختنه كونكي يو يهوديان دي.دهغوى د طرفه څه خطره كيدے شي.نوهغوى د يهودو د قتلولو مشوره وركړه.په دغه وخت كښے حضرت دحيه ﷺ خط په لاس بيت المقدس ته اورسيدلو.يا خودحضرت دحيه ﷺ د خط د پورتني عبارت نه پته اولګيدله.چه خط دعربو نه راغلے دے.اومدعي د نبوت راليږلے دے.دقاصد په باره كښے معلومه شوه.چه مختون دے.او اهل عربو كښے د ختنه رواج دے.ددے نه پس د عربو د قافلے لټون اوشو.چه د خط راليږنكي حالات معلوم كړے شي.په دے طريقه ابوسفيان هرقل ته اورسيدلو.دابوسفيان سره د خبرو اترونه پس هرقل ډيره په زور داره طريقه د نبي ﷺ د صداقت اعلان اوكړلو.او د ملاقات شوق ئے هم ښكاره كړلو.ددے نه پس خط اولوستلے شو.اوچه شور جوړ شو.نوابوسفيان ئے رخصت كړلو.

روميه كوم چه داټلي دارالحكومت دے.دا هميشه دپاره د نصارئ مركز پاتے شوے دے.هلته ضغاطرنومے يو الاټ پادري وو.ټولو نصارئ هغه منل.هرقل دا خط ضغاطر ته اوليږلو.اودا ئے هم اوليكل.چه ما ددے خط د رارسيدو نه وړاندے د ستورو په ذريعه دا معلومه كړے وه.چه دا خلق غلبه موندونكي دي.ځكه چه هم دوى ختنه كونكي دي.په دے واقعه كښے په تعين سره څه نشي وئيلے.چه خط راوړونكي څوك وو؟هرقل د بيت المقدس ته حمص ته لاړلو.اوډيره شو.كله چه د هرقل سره د خط مبارك روميه ته اورسيدلو.نو لوئے پادري تصديق اوكړلو.پادري تصديق اوكړلو.او جواب ئے اوليكلو.چه مونږ ته هم معلومه وه.چه دخاتم النبيين وخت رانزدے شوے دے.معلوميږي.چه دا هم هغه وي.خو په دے وخت كښے ضغاطر د خپل اسلام اظهار اونكړلو.صرف د خط په جواب كښے ئے د هرقل د رائے سره موافقت اوكړلو . اوتصديق ئے اوكړلو.او وے ليږلو.هرقل لاپه حمص كښے وو.چه جواب راورسيدلو

كله چه هغه اوكتل.چه لوئے پادري موافقت اوكړلو.نودهغه اميد پيدا شو.چه اوس به زمونږ قوم اومني.اود نبي ﷺ د رسالت تصديق به اوكړي.ځكه چه د دنيا د ټولو نه لوئے بادشاه هم وائي.اود دين د ټولو نه لوئے عالم هم دا وائي.په دے اميد باندے هغه د روم لوئے لوئے خلق راوغوښتل.هغه يو ځل ددوى تنفر اوجوش ليدلے وو.هغه دا تدبير اوكړلو.چه ټول ئے راوغوښتلو.اود بهر ټولے دروازے ئے بندے كړے.اوپه خپله يوے بالاخانے ته اوختلو.اودهغه خائے نه ئے تقرير اوكړلو.چه د لاس وراوړلو په نيت ورته څوك نه رسي.اوپه آسانئ سره ورته نه رسي.اوپه جوش كښے دا خلق بهرته نشي تلے چه فساد اوكړي.اوټول جوش ئے دلته ختم شي.

هغه اووئيل ((يامعشر الروم، هل لكم في الفلاح والرشد؟)) كله چه خلقو ددوى دا تقرير واوريدلو.نو وے وئيل.ددے زمونږ نه د عربو غلامان جوړوي.

هرقل چه دا کیفیت اوکتلو نو خیال ئے اوکړلو. که د رسول الله ﷺ اطاعت مے قبول کړلو. نو زما بادشاهی به لاړه شی. نو هرقل د مال اوجاه د زوال د وجے اسلام قبول نکړلو. اوپه آخر کښے ئے هم هغه تدبیر اوکړلو. دکوم چه په حدیث کښے ذکر دے. یعنی وے وئیل چه ما دا خبرے ستاسو دامتحان اخستلو دپاره اوکړلے. زما مقصد دا نه وو. چه مونږ خپل دین پریږدو. چه دا ئے واوریدلو. نوخلقو بیا دده تعظیم شروع کړلو.

خو هرقل د خط مبارك بے حرمتی اونکړله. لکه څنګه چه کسری کړے وه بلکه په ریښمو کښے ئے اونغښتلو او وے وئیل. چه ترڅو پورے دا زمونږ سره وی. نو ډیر د خیر اوبرکت څیز به راسره وی.(١)

په دویم ځل دعوت اسلام بیا په دویم ځل چه کله دوی دیشت زره لښکر واخستلو. اوتبوك ته ئے تشریف یوړلو. نوهم دا هرقل قیصر روم وو. په دے موقعه باندے بیا نبی ﷺ دعوت نامه د حضرت دحیه رضی الله عنه په لاس باندے اولیږله. نوهغه اووئیل. زه څه اوکړم. زما قوم نه منی. په رومیه کښے ډیر لوئے پادری دے. هغه ټول نصاری منی. هلته کښے دا خط یوسه. نوپه خپله دحیه رضی الله عنه هغه خط یوړلو. اوورومیه ته اورسیدلو. دلته دا خبره معلومه ده. چه هم حضرت دحیه رضی الله عنه تلے وو. خودلته دا متعین نه ده. چه د رومیه لوئے پادری هم هغه ضغاطر وو. اوکه بل پادری وو. بهرحال چه څوك هم وو. دحیه رضی الله عنه ورلاړلو. اوهغه تصدیق اوکړلو. چه بیشکه دا نبی آخرالزمان دے. زه په ده باندے ایمان راوړم. اوحضرت دحیه رضی الله عنه ته ئے دا هم اووئیل. چه نبی ﷺ ته زما سلام اووایه. اودا ورته اوښایه. چه ما ایمان قبول کړلو. بیا ئے غسل اوکړلو. جامے ئے بدلے کړے. اوپه عامه مجمع کښے ئے د ایمان اعلان اوکړلو. اود ټولو په مخکښے ئے کلمه شهادت اووئیله. خلقو هغه هم په دغه مجلس کښے شهید کړلو.

چه دا واقعه ئے اولیدله. نوحضرت دحیه رضی الله عنه د دغه مجلس نه راووتلو. اوهرقل ته راغلو. نوټوله قصه ئے ورته واوروله. نوهغه اووئیل. هرکله چه هغه سره داسے اوشو. نو ته اندازه اوکړه. چه ما سره به څه کیږی. غرض دا چه هغه ایمان راونړلو. څکه چه صرف د صداقت په اعلان کولواوشوق ښکاره کولو باندے ایمان نه راځی. د غزوه تبوك په موقعه هغه په جواب کښے لیکلی وو. ((انی مسلم)) نو نبی ﷺ اوفرمائیل. ((کذب بل هو علی نصرانیته)) دا ټول زبانی جمع خرچ دے. انقیاد او تسلیم هغه نه دے اختیار کړے.(٢)

تنبیه دلته کښے دے دا خبره په ذهن کښے وی. چه په دے کښے اختلاف دے. چه دحضرت عمرفاروق رضی الله عنه په دور خلافت کښے چه کوم جنګ د رومیانو سره شوے وو. اوبیا د یرموك په موقعه باندے هغوی ته تباه کن شکست ورکړے شو. نوپه هغه وخت کښے قیصر روم څوك وو؟ آیا هم دا هرقل وو. اوکه دده څوئے؟ دواړه اقوال شته. البته دعلامه عینی رحمه الله تحقیق دا دے. چه د نبی ﷺ مکاتبت چه د کوم سره شوے وو. هغه هرقل وو. دهغه د مرګ نه پس دهغه څوئے ..مورق.. په تخت باندے کیناستلو. اودا د حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه په خلافت کښے

(١) عمدة القاري(١/٧٩، ٩٩) والبداية والنهاية (٤/٢٦٢، ٢٦٨)_

(٢) فتح الباري(١/٣٧) وعمدة القاري(١/٩٨)_

وو.بیا دهغه نه پس دهغه خوئے ..هرقل بن قیصر،، یعنی د هرقل نمسے بادشاه جوړ شو.او دحضرت عمر فاروق رضی الله عنه په دور کښے هغه سره جنګونه شوی دی.اودحضرت ابوعبیده رضی الله عنه او خالدبن ولید رضی الله عنه په لاس ورته شکست ملاؤ شو.دشام نه قسطنطنیه ته اوتښتیدلو.(۱)

د روم اطلاق د روم اطلاق صرف په هغه حصه باندے کیږی.کوم ته چه نن ..رومة الکبری،، وائی.کوم خائے کښے چه نن صبا د اټلی دارالحکومت دے.ددے نوم رومیه هم دے.خو په اوله زمانه کښے د روم اطلاق په رومیه.قسطنطنیه او ایشیائے کوچك اود یونان د ټوله په مجموعه باندے کیدلو.ځکه چه مرکز او دارالسلطنت په رومیه کښے وو.کوم چه په حقیقت کښے روم وو.اودا ټول ملکونه د دے ماتحت وو.ددے په بنا ټولو ته روم وئیلے شو.

د رومیه مرکزیت په اول کښے وو.بیا په خپلو کښے د دوی څه اختلافات پیدا شول.او په قسطنطنیه کښے یوبل مرکز قائم کړے شو.نو د هرقل په دور کښے د روم دارالسلطنت هم په قسطنطنیه کښے وو.حمص هم د شام یو لوئے ښار وو.د قسطنطنیه نه بیت المقدس ته چه خی نو په لار کښے پروت وو.والله اعلم

تردے ځائے پورے تولے خبرے چه هرکله ستاسو په ذهن کښے کیناستلے نواوس وړاندے د حدیث دالفاظو تشریح باندے پوهه شئ.

دحدیث الفاظ اوفوائد

قوله: أَنَّ أَبَاسُفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ أَخْبَرَهُ: یعنی حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما ته ابوسفیان رضی الله عنه دا واقعه واوروله.دا خبره دے ښکاره وی.چه په کوم وخت کښے دا واقعه پیښه شوے وه.په هغه وخت کښے ابوسفیان مسلمان شوے نه وو.په حالت د کفر کښے وو.لکه چه ددے روایت تحمل په حالت د کفر کښے او ادا په حالت د اسلام کښے وه.

قوله: أَنَّ هِرَقْلَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ: ..هرقل،، د ..هاء،، په کسره او ..راء،، په فتحه او ..قاف،، په سکون سره دے.هم دا مشهوره دے.

بعضو ..هاء،، په کسره او ..راء،، په سکون او ..قاف،، په کسره سره ددے ضبط کړے دے.

دجوالیقی وینا ده.چه دا عجمی لفظ دے.دکومو چه عربیانو تکلم کړے دے.اودا اسم علم دے.د عجمه او علمیت د وجے غیرمنصرف دے.

هرقل یودیرش کالو پورے حکومت کړے وو.هم ددوی په زمانه کښے د نبی کریم صلی الله علیه وسلم وفات شوے وو.

دهرقل لقب قیصر وو.بلکه قیصر(لکه څنګه چه مونږ وړاندے اشاره کړے ده) د رومیانو دهربادشاه لقب وو.دغه شان د فارس د بادشاه ..کسری،، د ترکی ..خاقان،، د حبشه ..نجاشی،، د ..قبط،، فرعون،، د مصر ..عزیز،، د حمیر او یمن ..تبع،، د هندوستان ..دهیمی،، د چین ..فغفور،، د زنج ..غانه،، د یونان ..بطلیموس،، د یهود ..قیطون،، یا ..ماتح،، د بربر ..جالوت،، د صائبه ..نمرود،، او د فرغانه ..اخشید،، لقبونه وو.(۲)

(۱) عمدة القاری(۱/۹۹)_
(۲) عمدة القاری(۱/۸۰)_

هرقل د تولو نه وړاندے دينارپه تاپه كښے جوړ كړے وو.اود بيعت اجراء ئے كړے وه.

دبخاري شريف په حديث كښے دى.((إذا هلك كسرى فلا كسرى بعده، وإذا هلك قيصر فلا قيصر بعده))(١)

دامام شافعي رحمه الله نه ددے دا معنى منقول ده.چه كله په شام كښے قيصر هلاك شى.نوبيا به دوباره قيصر نه وى.اودغه شان چه كله په عراق كښے كسرى هلاك شى.نوبيا به بل كسرى نه راپاسى.(٢)

ددے حديث شان ورود بيانولے شى.د قريشو خلقو به د جاهليت په دور كښے د عراق او شام طرف ته د تجارت دپاره سفر كولو.كله چه دا خلق مسلمانان شول.نو دوى سره ويره شوه.چه اوس به زمونږ تجارتى سفر بند شى.څكه چه د اسلام په وجه به د هغه ځائے خلق دشمنان شى.نبى ﷺ خلقو ته تسلى وركړه.چه تاسو ته به څه نقصان نه وى.بلكه د قيصر او كسرى د مرګ نه پس به هلته داسے څوك پيدا نشى.(٣)

قوله: في رَكْبٍ مِنْ قُرَيْشٍ: ,,ركب،، د راكب جمع ده.لس يا دلسو نه په زياتو كسانو باندے مشتملے ډلے ته وائى.دا كسان څومره وو؟په ,,اكليل،، كښے دى.چه درے وو.اود ابن السكن په روايت كښے دى.چه شلو ته نزدے وو.(٤)

قوله: وَكَانُوا تِجَارًا بِالشَّامِ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَادَّ فِيهَا أَبَا سُفْيَانَ وَكُفَّارَ قُرَيْشٍ: دا خلق شام ته د تجارت په غرض تلى وو.په دغه زمانه كښے په كومه كښے چه رسول الله ﷺ ابوسفيان او د قريشو كافرانو سره د صلح يوه موده مقرر كړے وه.

قوله: تجار: بضم التاء وتشديد الجيم،او بكسرالتاء وتخفيف الجيم، دواړه ټيك دى.دا د ,,تاجر،، جمع ده.

د مودے نه مراد د صلح حديبيه موده مراد ده.نبى كريم ﷺ چه د مكے كافرانو سره كومه صلح كړے وه.په هغے كښے دا فيصله شوے وه.چه لسو كالو پورے به جنګ بند وى.ددے لسو صراحت د ابن اسحاق رحمه الله په روايت كښے دے.(٥) ابوداود د ابن عمر رضي الله عنهما نه هم دا نقل كړى دى.(٦)

---

(١) صحيح بخارى كتاب أحاديث الأنبياء باب علامات النبوة فى الإسلام رقم.٣٦١٨_

(٢) عمدة القارى)_

(٣) پورتنئ حواله)_

(٤) فتح البارى(١/٣٣)

(٥) سيرت ابن هشام مع الروض الأنف (٢/٢٣٠) الهداتة)_

(٦) فتح البارى(١/٣٤)_

البته ابونعیم رحمه الله د عبدالله بن دینار رحمه الله په مسند کښې دغه شان حاکم رحمه الله په مستدرك کښې دصلح موده څلور کاله ذکر کړے ده.(۱)

قوله: فَأَتَوْهُ وَهُمْ بِإِيلِيَاءَ: یعنې ابوسفیان اود ده ملګرې هرقل ته ورغلل.په داسې حال کښې چه هغه خلق یعنې هرقل اودهغه ملګرې په ایلیاء کښې وو.

..ایلیاء.. د بیت المقدس د مشهور ښار نوم دے

په ایلیاء کښې څلور لغات دی.

○بهمزة مکسورة ثم یاء مثناة من تحت ساکنة،ثم لام مکسورة،ثم یاء أخری،ثم ألف ممدودة هم دا ضبط مشهور دے.

() دویم لغت بغیر د الف ممدوده یعنې قصر سره دے.

() دریم لغت دا دے.چه د اولنئ یاء په حذف کولو سره اولوستلې شي.یعنې د همزه مکسوره نه پس لام ساکن او ددے نه پس .یاء. او ددے نه پس الف ممدوده.

() په یو لغت کښې ..ایلاء.. هم منقول دے.(۲)

بعضې حضرات فرمائی.چه ..ایل.. الله ته وائي.او ..یاء.. بیت ته نو د ایلیاء معنی شوه ..بیت الله..

قوله: فَدَعَاهُمْ فِي مَجْلِسِهِ وَحَوْلَهُ عُظَمَاءُ الرُّومِ: بیا هرقل دغه قریشیان خپل مجلس ته راوبلل.په دغه وخت کښې دهغه نه ګیرچاپیره دحکومت اراکین اولوئې لوئې خلق موجودوو.

قوله: ثُمَّ دَعَاهُمْ وَدَعَا بِتَرْجُمَانِهِ: بیا ئې دوی راوبلل.اوخپل ترجمان ئې هم راوبللو.

داولنی ځل رابللو نه مراد دا دے.چه دوی ئې په انتظار ګاه کښې کینول.اوبیا ئې خپل ځان ته مخامخ کړل.اویا دا مراد دے.چه اول دوی حاضر کړے شول.او بیا ئې دوی نور هم نزدے کړل.والله اعلم.

ترجمان: د تاء په فتحه او جیم په ضمه سره.هم دا د امام نووی رحمه الله په نیز راجح دے.په دے کښې د تاء اوجیم دواړو ضمه هم تیك ده.او په دواړو باندے فتح ونیل هم منقول دی.البته د تاء د ضمه او دجیم د فتح قول د چا نه دے.(۳)

ترجمان وائي.د یوے ژبے نه بلے ژبے ته ترجمه کونکي ته.(۴)

ددے لفظ په باره کښې اختلاف دے.چه عربي دے که معرب دے.(۵) بیا جوهري رحمه الله په دے

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) تهذیب الأسماء واللغات (۲۰/۳) وفتح الباری(۳٤/۱) ومعجم البلدان(۲۹۳/۱. ۲۹٤)_

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۹۷/۲) کتاب الجهاد باب کتب النبی ﷺ إلی هرقل .. وعمدة القاری (۸٤/۱-۸۵) وفتح الباری(۳٤/۱)_

(۴) پورتنئ حواله)_

(۵) عمدة القاری(۸۵/۱)_

كنبے تاء زياتى كرځولے ده.اوصاحب د نهايه د ده اتباع كړے ده.خو د جوهرى رحمه الله دا خبره جمهورو نه ده منلے.(١)

قوله: فَقَالَ أَيُّكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا بِهَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ: هغه تپوس اوكړلو.ددے كس سره څوك چه د نبوت دعوى كوى.دنسب په اعتبار په تاسو كنبے څوك زيات نزدے دى.د ټولونه د زيات قريب النسب په باره كنبے ئے څكه تپوس اوكړلو.چه څوك قريب النسب وى.هغه به د نبى كريم ﷺ د حالاتو نه زيات خبر وى.اود نسب په باره كنبے به غلط بيانى نه كوى.څكه چه په خپله به هغه سره ويره وى.كه زه د هغه په نسب باندے څه عيب اولګوم.نوزما په نسب به عيب اولګى.(٢)

قوله: فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَقُلْتُ أَنَا أَقْرَبُهُمْ نَسَبًا: ابوسفيان رحمه الله وائى.چه ما اووئيل.زه په دے ټولو كنبے د نسب په اعتبار سره دغه كس ته زيات نزدے يم.ددے وجه ښكاره ده.څكه چه ابوسفيان رضى الله عنه د نبى كريم ﷺ سره په عبد مناف كنبے يوځائے كيږى.د نبى اكرم ﷺ سلسله نسب ده.محمد رسول الله ﷺ ابن عبدالله بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف او د ابوسفيان رضى الله عنه سلسله نسب ده.ابوسفيان بن صخربن حرب بن اميه بن عبد شمس بن عبد مناف(٣)

قوله: فَقَالَ أَدْنُوهُ مِنِّي وَقَرِّبُوا أَصْحَابَهُ فَاجْعَلُوهُمْ عِنْدَ ظَهْرِهِ: هرقل اووئيل.دا كس ماته رانزدے كړئ.اودده ملګرى هم رانزدے كړئ.اوهغوى دده شاه ته كړئ.يعنى چه ابوسفيان رضى الله عنه وړاندے وى.اودهغه ملګرى روستو وى.

دا ئے ددے وجے اوكړلو.څكه چه بعضے وخت داسے كيږى.چه كله مواجهه وى.اوسړے مخامخ په مخامخ وى.نوتكذيب نشى كولے.سترګے چه كله څلور وى.نو شرم راځى.ددے وجے ئے هغوى د ابوسفيان رضى الله عنه نه شاه ته كينول.ددے دپاره كه هغوى د ابوسفيان رضى الله عنه ترديد كول غواړى.نو چه تكلف په كنبے نه وى.او خاموش نه اوسى.(٤)

قوله: ثُمَّ قَالَ لِتَرْجُمَانِهِ قُلْ لَهُمْ إِنِّي سَائِلٌ هَذَا عَنْ هَذَا الرَّجُلِ فَإِنْ كَذَبَنِي فَكَذِّبُوهُ: بيا هرقل ترجمان ته اووئيل.دے خلقو ته اووايه.چه زه ددے كس يعنى ابوسفيان رضى الله عنه نه د رسول اكرم ﷺ په باره كنبے څه تپوسونه كوم.كه دے غلط بيانى كوى.نو سمدستى وائے.اودده تكذيب كوئ.

په ،،كَذَبَنِي،، كنبے ،،كَذَبَ،، مجرد دے.دا لفظ كه د مجرد نه وى.نو متعدى به وى دوو مفعولينو ته. اوكه مزيد وى.نومتعدى به وى يومفعول ته.

---

(١) عمدة القارى (٨٥/١) وتهذيب الأسماء واللغات(٤١/٣)_

(٢)فتح البارى(٣٥/١)_

(٣) فتح البارى(٣٤/١، ٣٥)_

(٤) پورتنئ حواله)_

هم دا كيفيت په ,,صَدَّق،، او ,,صَدَّق،، كښې دے دا په غريبو الفاظو كښې شمارلے شوے دے.خكه چه قاعده دا ده.چه د حروفو په زيادت د هغے په معنى كښے زيادت راخى.اودلته ددے په عكس ده.(١)

قوله فَوَاللّٰهِ لَوْلَا الْحَيَاءُ مِنْ أَنْ يَأْثِرُوا عَلَيَّ كَذِبًا لَكَذَبْتُ عَنْهُ: ابوسفيان ﷺ وائى.كه ماسره ددے شرم نه وو چه دا خلق به ددے خائے نه د وتلو نه پس زما دروغ نقل كوى.اودا به وائى.چه ابوسفيان هرقل ته دروغ اووئيل.نوما به ضرور د نبى كريم ﷺ په خبر وركولو كښے د دروغو نه كار اخستے وو.

دلته د ابوسفيان ﷺ الفاظ دى.((يأثروا على كذبا)) يعنى دوى به زما دروغ نقل كړى.داسے نے اونه وئيل.چه ((يكذبوا)) چه دا خلق به زما تكذيب اوكړى.اوما به دروغژن كړى.لكه چه ابوسفيان ﷺ ته سل فيصده اطمينان وو.چه زما كسان به د هرقل وړاندے مادروغژن نكړى.خودا ويره ورسره وه.كه زه دروغ اووايم.نو چه دوى مكے ته لاړ شى.نو وائى به چه ابوسفيان د هرقل په دربار كښے غلط بيانى كړے وه.او په دے سره به زما نه د قوم اعتماد اوچت شى.اوقوم به دا اووائى.چه ابوسفيان دروغ وائى.نود قوم د اعتماد مجروح كيدو د ويرے ابوسفيان دلته دروغ اونه وئيل.ابن اسحاق رحمه الله تصريح كړے ده.چه ((فوالله لوقد كذبته ماردوا على،ولكنى كنت إمرء أسيد أتكرم عن الكذب،وعلمت أن أيسر مافى ذلك إن أنا كذبته أن يحفظوا ذلك عنى ثم يتحدثوا به))(٢)

د يوے بلے خبرے احتمال هم شته.چه ابوسفيان ته دا خيال راغلے وى.چه دا خلق اګرچه زما تكذيب به اونكړى.خوچه مكے ته لاړشى.اودا اوښائى.چه ما دروغ وئيلى دى.نودا خبره به خوره شى.اوزمونږ خلقو د تجارت په غرض شام ته تګ راتګ دے.نوزما دروغ به دلته هم راورسى.دغه شان كيدے شى.چه هرقل ته هم پته اولګى.نودا به معمولى دروغ نه وى.بلكه دالله تعالى د پيغمبر په باره كښے به دروغ وى.نوځكه ممكن ده.چه مونږ ګرفتار كړى.يا كم ازكم په داخله باندے پابندى اولګوى.(٣)

بهرحال ددے نه معلومه شوه.چه دروغ وئيل لكه څنګه چه په اسلام كښے بد ګڼرلى شى.دغه شان كافرانو به هم دا بد اوكم ازكم ناخوښه ګڼړل.

آيا په څيزونو كښې حسن او قبح عقلى ده؟ ددے نه معتزلو وغيره په دے خبره استدلال كړے دے.چه په څيزونو كښے حسن او قبح عقلى ده.هم عقل دڅيزونود حسن اوقبح فيصله كوى.(٤)

---

(١) عمدة القارى(٨٥/١)_

(٢) فتح البارى(٣٥/١)_

(٣) فضل البارى(٢١٤/١)_

(٤) عمدة القارى(٨٥/١)_

داهل سنت د طرفه ددے جواب دا ورکړے شوے دے چه کیدے شي.ددے مذموم کیدل د پخوانی شریعتونو مثلاً د شریعت ابراهیمی نه ماخوذ وی.اودا هم کیدے شي.چه ددے بدوالے د عرف او عهد نه ماخوذ وی.(۱)

خومناسب معلومیږی.چه لږ غوندے توسع اختیار کړے شي.اودا اووئیلی شی.چه په اصل کښے د تحسین او تقبیح تعلق د شریعت سره دے.الله تعالی چه څه حسن اوګرځوی هغه به حسن وی.اوڅه چه قبیح اوګرځوی.هغه به قبیح وی.خو عقل هم په حسن اوقبح کښے فرق کوی.خوچه په کوم ځائے کښے په عقل او شرع کښے تعارض راشی.نود شارع تحسین اوتقبیح ته به د عقل په تحسین او تقبیح باندے ترجیح حاصل وی.(۲)

بلکه حقیقت دا دے.چه هیڅ یو انسانی عقل داسے یوکارته قبیح وئیلے نشی.کوم ته چه شریعت مطهره حسن وئیلی وی.اوڅه ته چه شریعت قبیح اووانی.هغے ته انسانی عقل حسن نشی وئیلے.

مطلب دا دے.چه چاته الله تعالی عقل سلیم ورکړے وی.نوهغه به شرعی حسن اوقبیح حسن او قبیح ګڼړی.ددے په خلاف نشی وئیلے.اوچه په کوم ځائے کښے ددے خلاف کیږی.هلته د انسان په عقل کښے څه فتوروی.یادمقدماتوپه پوهیدلو کښے ورته مشکلات وی.یا چه بل څه تعارض راشی.چه دهغے په وجه عقل سلیم صحیح فیصله نشی کولے.والله تعالیٰ أعلم بحقیقة الأمر

قوله:لكذبت عنه:په اصل کښے ددے په صله کښے ..علی.. استعمالیږی.کله چه چاته د غلطے خبرے نسبت اوشی.نو وئیلی شی.«كذب عليه»یعنی د ..عن..صله ئے راوړله . ځکه چه دلته معنی د ..اخبار.. متضمن ده.لکه چه عبارت دا شو.«لكذبت مخبراً عنه» یعنی زه د رسول الله ﷺ په باره کښے غلط بیانی کړے وه.

قوله:ثُمَّ كَانَ أَوَّلَ مَا سَأَلَنِي عَنْهُ أَنْ قَالَ كَيْفَ نَسَبُهُ فِيكُمْ:بیا چه د ټولو نه وړاندے هغه زما نه د نبی ﷺ په باره کښے تپوس اوکړلو.نو هغه دا وو.چه په تاسو کښے دده نسب څنګه دے؟

لفظ د ..اول..د ..کان..د خبر د وجه منصوب دے.روایت هم دا دے.البته چه اسم اوګرځولے شي.نومرفوع هم لوستلے شي.(۳)

قوله:قُلْتُ هُوَ فِينَا ذُو نَسَبٍ:ماجواب ورکړلو چه هغه په مونږ کښے د اوچت نسب مالك دے.په ..نسب.. کښے تنوین د تعظیم دپاره دے.دابن اسحاق رحمه الله په روایت کښے د«کیف

---

(۱) شرک کرمانی(۱/۵۵) وفتح الباری(۱/۳۵)_
(۲) اشار إلى هذا الكلام العينى فى العمدة (۱/۸۵)_
(۳) فتح الباری(۱/۳۵)_

نسبه فیکم)) په جواب کښې دی.((فی الذروة))(١)هغه خود غر د سر نسب لري.بلکه د بزار رحمه الله په روایت کښې دی.((حدثني من هذا الذي خرج بأرضكم ماهو؟قال:شاب قال:كيف حسبه فيكم؟قال:هوفي حسب مالايفضل عليه أحد،قال:هذه آية النبوة))(٢)

قوله: قَالَ فَهَلْ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ مِنْكُمْ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَهُ: دا دویم سوال دے هرقل تپوس اوکړلو.چه آیا دا خبره په تاسو کښې دده نه وړاندے چرته چاکړے ده؟

قط په دے کښې مشهور لغت ((فتح القاف وتشديد الطاء المضمومة)) دے.بعضے حضرات وائی په دواړو حرفونو ضمه ده.بعضے حضراتو د قاف فتحه او دطاء د تخفیف سره ضبط کړے دے.اوځه حضرات د قاف ضمه اود طاء په تخیف سره ددے نطق کوی.(٣)

دا د ماضی منفی سره مختص دے.دلته هم دا اشکال دے.چه په کلام مثبت کښې ددے استعمال شوے دے.

ددے جواب دادے.چه دا قاعده ده.چه دا د ماضی منفی سره مختص دے.خودا قاعده کلیه نه ده.بلکه اکثریه ده.کله کله د مثبت سره هم ددے استعمال کیږی.(٤)

دا هم ممکن ده.چه دا کلام د نفی په حکم کښې وی.اوتقدیر دعبارت دا وی.((هل قال هذا القول أحد أولم يقله أحد قط))(٥)

قوله: قُلْتُ لَا: ما اووئیل نه.

یعنی چا ددوی نه وړاندے داسے دعوی نه ده کړے.ابوسفیان ددے انکار زرخکه اوکړلو چه هرقل دا اوګنړی.چه هغه دا یوه نوے خبره ایجاد کړے ده.اونوے خبره او نوے دعوی قبل قبول نه وی.(معاذالله) هغه باندے لیونتوب یا سحر راغلے دے.لکه ځنګه چه داهل مکه ګمان وو.(٦)

قوله: قَالَ فَهَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ: دا دریم سوال دے یعنی آیا دده په پلارانو او مشرانو کښې څوک سلطان او بادشاه تیر شوے دے؟

---

(١) فتح الباری(٢١٧/٨) کتاب التفسیر.سورة آل عمران.باب-﴿قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتٰبِ تَعَالَوْا إِلٰى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ (آل عمران:٦٤)_

(٢) کشف الأستار عن زوائد البزار(١١٧/٣) ذکر نبینا محمد ﷺ باب فیما کان عند أهل الکتاب من علامات نبوته)

(٣) شرح کرمانی(٥٥/١،٥٦)_

(٤) فتح الباری(٣٥/١)_

(٥) پورتنئ حواله دغه شان شرح کرمانی (٥٦/١)_

(٦) فضل الباری(٢١٤/١)_

دلته په ..من ملك.. كښې ..من.. جاره دے.او ..ملك.. د لام په كسره سره په معنى د بادشاه دے.هم دا راجح دے.او په بعضے رواياتو كښې ..من ملك.. يعنى .من. موصوله او ددے نه پس فعل ماضى دے.مفهوم د دواړو يو دے.(١)

قوله قُلْتُ لَا: ما اووئيل نه.

دلته هم ابوسفيان زر انكار اوكړلو.ددے تاثر وركولو دپاره چه دا څه لوئے سړے نه دے.د بادشاهت سره دده يا دده د خاندان څه تعلق نشته.(٢)

قوله قَالَ فَأَشْرَافُ النَّاسِ يَتَّبِعُونَهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ: دا څلورم سوال دے.يعنى په خلقو كښې معزز د دوى تابعدارى كوى.اوكه ضعيفان د دوى تابعدارى كوى؟

داشرافو نه مراد هغه خلق دى.كوم چه د اوچتے مرتبے ګنړلى شى.د لوئيے اوتكبر خاوندان.او دضعفاؤ نه مراد كمزورے او مسكينان دى.كوم چه د كمے درجے ګنړلى شى.(٣)

قوله فَقُلْتُ بَلْ ضُعَفَاؤُهُمْ: ما ورته اووئيل.لوئے خلق دهغه تابعدارى نه كوى.بلكه لاندے خلق ئے دهغه سره ملګرى كيږى.ددے مقصد هم نبى ﷺ بے عزته ثابتول وو.حالانكه ترهغه وخته پورے د حضرت ابوبكرصديق.حضرت عمرفاروق.حضرت عثمان غنى.حضرت على بن ابى طالب رضي الله عنهم نه سوا بے شميره د حسب ونسب او جاه اوجلال خاوندانو اسلام راوړے وو.دهغوى استثناء ترے كولے شوه.

البته دا وئيلى شى.چه ابوسفيان د اكثريت اعتبار كړے وو.اوجواب ئے وركړے وو.چه د دوى په تابعدارو كښې په حقيقت كښې اكثريت د ضعفاؤ او كمزورو خلقو دے.

حقيقت دا دے.چه كله په معاشره كښې خرابے راځى.نوكوم كسان چه د مرتبے او اثرخاوندان وى.هغوى د عيش پرستئ ښكار شى.اوپه خپلومزو چرچو كښې مست وى .اويوه خبره اګرچه په حقيقت مبنى وى.كله هغوى ته وړاندے كړے شى.نوپه خپله نشه كښې پرے هغوى غوږ نه ګروى.اوتوجه ورته نه كوى.اوچه كوم خلق كمزورے وى.اودهغوى د زور زياتى ښكار وى.اوپه معاشره كښې لاندے وى.په هغوى كښې ددے خبرے هروخت لټون موجود وى.اوفكرمند وى.چه په كومه طريقه ددے عذاب او مصيبت نه مونږ ته نجات ملاؤ شى.نوچه كله هم هغوى ته څه مضبوطه آسره په نظر راشى.نوهغوى خپل ټول قوت هغے ته حواله كړى.اونتيجه دا راوځى.چه انقلاب راشى.اود انقلاب نه پس لاندے اوچت كمزورے خلق مضبوط شى.او د اثر خاوندان او مضبوط خلق چه په عيش او عشرت كښې به اوسيدل.په ګرفت او نيولو كښې راشى.نودلته هم داسے اوشو.چه د ضعيفانو اكثريت د نبى ﷺ سره وو.كوم چه په دے معاشره كښے دعذاب او مصيبت ښكار وو.نوابوسفيان ددے اكثريت ذكر اوكړلو.چه د كمزورو او ضعفاؤ اكثريت دهغه تابعدار دى.

---

(١) فتح البارى(٣٥/١)_

(٢) فضل البارى(٢١٤/١)_

(٣)فتح البارى(٣٥/١)_

قوله قَالَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ: دا پنځم سوال دے يعنى هرقل تپوس اوکړلو.چه دا خلق زياتيږى که کميږى؟

قوله قُلْتُ بَلْ يَزِيدُونَ: ماورته اووئيل:هغوى کميږى نه.بلکه زياتيږى.

قوله قَالَ فَهَلْ يَرْتَدُّ أَحَدٌ مِنْهُمْ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ: دا شپږم سوال دے تپوس ئے اوکړلو.چه آيا په دوى کښے يو کس په دين کښے د داخليدو نه پس د دين دناخوښئ اوبد ګنړلو د وجے اوړيدلے دے؟

د ((سخطة لدينه)) قيد هغه ددے وجے اولګولو.چه د دين نه اوړيدل کله خو د دين دنا خوښئ د وجے وى.اوکله ددے د وجے وى.چه سړے د مال اومتاع په لالچ کښے مرتد شى.اوکله ددے وجے مرتد کيږى.چه سړے پوره په زړه سره مسلمان شوے نه وى.دغه شان په ليدو د څه وجے مسلمان شوے وى.قادح په دے صورتونو کښے هغه صورت دے.چه سړے خفه شى.اودين ناخوښه اوګنړى.او مرتد شى.باقى صورتونه قادح نه دى.(١)

تنبيه سخطة چه کله په تاء سره وى.نو په سين به فتحه وئيلى شى.اوکه بغير دتاء نه وى.نوپه سين فتحه اوضمه دواړه جائز دى.البته د فتحه وئيلو په صورت کښے به په ،،خاء،، باندے فتحه وئيلى شى.اود ضمه په صورت کښے په ،،خاء،، باندے سکون اوضمه دواړه جائز دى.(٢)

قوله قُلْتُ لَا: ابوسفيان وائى.ما جواب ورکړلو.چه داسے نه کيږى.چه په دوى کښے يوکس خفه شى.اوواوړى.

ابوسفيان ته معلومه وه.چه د دنيا د متاع په لالچ کښے مرتد کيدل يا بغير د انشراح صدر نه اسلام راوړلو نه پس اوړيدل دا د دين نقصان نه دے.هم دا وجه ده.چه عبيدالله بن جحش کوم چه د حضرت ام حبيبه ﷺ خاوند او د ابوسفيان زوم وو.حبشه ته د هجرت کولو نه پس په لالچ کښے د نصرانيت دين قبول کړے وو.د هغه ارتداد د دنياوى متاع د لالچ د وجے وو.((سخطة لدين الإسلام)) نه وو.نوځکه ئے په جواب کښے نفى اوکړله.چه يوکس د دين نه د ناراضئ د وجے نه دے اوړيدلے.(٣)

دا هم ممکن ده.اګرچه لرے ده.چه ابوسفيان ته د عبيدالله بن جحش د ارتداد علم نه وو.لرے ددے وجے ده.چه قريشو خپل کسان حبشه ته ليږلى وو.اوبنکاره ده.چه هغوى به پوره تحقيقات کړى وو.نوآيا هغوى ته به دومره هم پته نه وه.چه عبيدالله بن جحش مرتد شوے

---

(١) فتح البارى(٣٥/١)_

(٢) عمدة القارى(٨٥/١)_

(٣) فتح البارى(٢١٨/٨) کتاب التفسير،سورة آل عمران باب ﴿قُلْ يَأَهْلَ الْكِتٰبِ تَعَالَوْا﴾ (آل عمران: ٦٤)_

نوے دین اختیار کړے وو.اولنی دین ته نه وو اوړیدلے.(٢)
دا عبیدالله بن جحش وی.اوړیدل مراد وی.اولنی دین ته نه اوړیدل دے.(١)اوکیدے شی چه ددے ارتداد نه

قوله قَالَ فَهَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ: دا اووم سوال دے.آیاتاسو هغه د نبوت ددے خبرے نه وړاندے په دروغو باندے متهم کولو؟

دا سوال د ډیر جامعیت حامل دے.هرقل دا تپوس اونکړلو.چه آیا هغه چرته دروغ ونیلی دی.یا دروغ ئے ونیل؟بلکه د تهمت کذب په باره کښے ئے تپوس اوکړلو.او کذب د تهمت کذب سبب وی.هرکله چه تهمت منتفی وی.نو کذب به په طریقه اولی سره منتفی وی.(٣)

دا سوال په دے اعتبارسره هم اهم اوجامع دے.چه د مدعی نبوت مشهور بالصدق کیدل دهغه د صداقت لوئے دلیل وی.د دعوت په اول کښے چه کله په کوه صفا باندے نبی ﷺ «یاصباحاه» اووئیل.او اهل مکه ته ئے چغه کړله.اوټول راجمع شول.نو نبی ﷺ د هغوی نه تپوس اوکړلو.که زه تاسو ته دا خبر درکړم.چه د دشمن لښکرد غر هغه طرف ته راجمع شوے دے.اوبه تاسو باندے حمله کونکے دے.نو تاسو به زما تصدیق اوکړئ؟ ټولو په یو آواز اووئیل.خامخا به دے تصدیق کوو.ځکه چه «ماجربناعلیك کذبا» مونږ کله هم ستا نه دروغ خبره نه ده اوریدلے.نبی ﷺ اوفرمائیل.«فإنی نذیرلکم بین یدی عذاب شدید»په دے باندے ابولهب گستاخی اوکړله.اووے وئیل.«تبالك،أما جمعتنا إلا لهذا؟»اوددے په نتیجه کښے سورة «تبت یدا أبی لهب»نازل شو.چونکه نبی ﷺ په اتفاق سره د عربو په نیز صادق او امین وو.نوځکه هغه هم دوی ته د کذب نسبت اونکړے شو.(٤)

قوله: قُلْتُ لَا: ما اووئیل نه.

قوله: قَالَ فَهَلْ يَغْدِرُ: دا اتم سوال دے.تپوس ئے اوکړلو.چه هغه وعده خلافی کوی؟

قوله: قُلْتُ لَا وَنَحْنُ مِنْهُ فِي مُدَّةٍ لَا نَدْرِي مَا هُوَ فَاعِلٌ فِيهَا: یعنی ماورته اووئیل.نه هغه وعده خلافی نه کوی.البته زمونږ اودهغوی په مینځ کښے یوه موده روانه ده.معلومه نه ده.چه په دے کښے به هغه څه کوی.

---

(١) پورتنئ حواله)_
(٢) پورتنئ حواله)_
(٣) فتح الباری(١/٣٥)_
(٤) الکامل لابن الأثیر(٢/٤٠) ذکر أمر الله نبیه ﷺ بإظهاردعوته .. او البدایة والنهایة لابن کثیر(٣/٣٨) باب الأمر بإبلاغ الرسالة دغه شان السیرة النبویة والآثار المحمدیة للسید احمد بزینی دحلان بهامش السیرة الحلبیة (١/١٩٤)_

قوله وَلَمْ تُمْكِنِّي كَلِمَةٌ أُدْخِلُ فِيهَا شَيْئًا غَيْرَ هَذِهِ الْكَلِمَةِ: ابوسفيان وائي چه ماته دے خبرو دا موقع رانکړله چه زه په دے کښے څه داخل کړم سوا ددے يوے خبرے نه. يعني د ټولو خبرو په صفا جوابونو ورکولو باندے زه مجبوره وم او د نبي ﷺ د فضائلو اواو شمائلو په اقرار کولو زه مجبوره ووم خو دا خبره چونکه د مستقبل سره متعلق وه په دے کښے دروغژن کول ممکن نه وو نوځکه ما اووئيل چه ((ونحن لى مدة لاندرى ماهو فاعل فيها)) مطلب دا دے چه زما زړه خو بيخي مطمئن وو چه رسول الله ﷺ به معاهده نه ماتوى په دے باندے مے شرح صدر وو. خو بهرحال زه يو فريق مخالف ووم نوچه دے ته مے اوکتل چه دا خبره د مستقبل ده ما د خپل يقين او اطمينان په خلاف د شك اظهار اوکړلو چه معلومه نه ده په راروان وخت کښے به هغه څه کوى. معاهده به ماتوى اوکه په معاهده به وفا کوى؟

چونکه ابوسفيان د يو ئے موقعه تردد اظهار کړے وو نو هرقل خکه دے ته څه توجه ورنکړله. دابن اسحاق رحمه الله په روايت کښے تصريح ده ((فوالله ماالتفت اليها منى))(١)

دغه شان دحضرت عروه رحمه الله په مرسل روايت کښے دى چه د ((فهل يغدر اذا عاهد؟)) په جواب کښے ابوسفيان اووئيل ((لا، الا أن يغدر فى هدنته هذه)) چه هغه معاهده نه ماتوى البته کيدے شى چه په موجوده صلح کښے معاهده ماته کړى. په دے باندے هرقل تپوس اوکړلو په دے صلح کښے ولے ويره ده؟ نو ابوسفيان اووئيل چه زما قوم دهغه د حليفانو خلاف د خپل حليفانو مدد کړے دے. په دے باندے هرقل اووئيل ((ان كنتم بدأتم فأنتم أغدر)) که تاسو ابتداء کړى وى. نوهم تاسو زيات معاهده ماتونکى ئې.(٢)

قوله: قَالَ فَهَلْ قَاتَلْتُمُوهُ: دا نهم سوال دے. تپوس ئے اوکړلو آيا تاسو هغوى سره جنګ کړے دے؟

دلته هرقل دقتال نسبت کافرانو ته کړے دے. نبي کريم ﷺ ته ئے نسبت نه دے کړے چه داسے ئے وئيلي وو ((فهل قاتلكم))

ددے وجے ياخو د نبي ﷺ تعظيم اواحترام دے. يا ددے وجے چه نبي د خپل قوم سره په جنګ کولو کښے ابتداء نه کوى. يا ددے وجے چه قتال خو هغه څوك کوى چه د چا دله ختميږى اوکميږى. د چا جمعيت چه زياتيږى. دهغه جنګ ته څه ضرورت دے. د نبي کريم ﷺ متعبين زياتيدل. اود قريشو دله ختميدله اوکميدله نوقريشو ته د منازعت او ابتداء بالقتال ضرورت وو. نبي کريم ﷺ ته هډو ضرورت نه وو.(٣)

---

(١) فتح البارى(١/٣٦)_

(٢) فتح البارى(١/٣٦)_

(٣) فتح البارى(٨/٢١٨) كتاب التفسير. سورة آل عمران باب ﴿قل ..وبينكم﴾_

قوله قُلْتُ نَعَمْ: ما اووئيل: آو مونږ هغوي سره جنګ کړے دے.

قوله قَالَ فَكَيْفَ كَانَ قِتَالُكُمْ إِيَّاهُ: دا لسم سوال دے.هغه تپوس اوکړلو.نوبيا ستاسو دهغوي سره جنګ څنګه وو؟

قوله قُلْتُ الْحَرْبُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ سِجَالٌ يَنَالُ مِنَّا وَنَنَالُ مِنْهُ: ما اووئيل.جنګ زمونږ اوهغوي په مينځ کښے د ډولونو د راښکلو پشان دے.(د ارټ د منګوټوپشان دی) هغوي زمونږ نقصان کوي.اومونږ دهغوي نقصان کوو.نه هغوي هميشه دپاره کامياب وی.اونه مونږ.اړخ بدليږي رابدليږي.

ددے تشبيه مفهوم دا دے.چه څنګه په کوهي باندے ډول وی.چه د يو کس په لاس کښے وی.نو بل کس انتظار کوي.اودغه شان په عکس.کله په کوهي باندے ارټ وی.په هغے کښے تړلي شوي ډولونه په يوخاص ترتيب سره څی راځی.د اوبو نه ډك ډولونه چه کله پورته شی.نوخالي ښکته شی.دجنګ معامله هم د سجال پشان ده.هغه په يو صورت برقرار نه پاتے کيږي.(١)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه ،الحرب،اسم جنس دے.او ،،سجال،، اسم جمع ده.(٢)

علامه عيني رحمه الله فرمائي،،سجال،، اسم جمع نه ده.بلکه جمع ده.چونکه ،،الحرب،، اسم جنس دے.نوځکه د ،،سجال،، په جمع راوړلو کښے څه حرج نشته .(٣)

علامه عيني رحمه الله يو بل احتمال دا هم ذکر کړے دے.چه دا د ،،سجل،، جمع نه ده.بلکه د،،مساجلة،، په معنی کښے ده.په دے صورت کښے د مبتداء اوخبر په مينځ کښے د افراد او جمع اشکال هم باقي نه پاتے کيږي.(٤)

علامه سراج الدين بلقيني رحمه الله فرمائی.چه ابوسفيان دلته کښے غلط بياني کړے ده.په جنګ بدر کښے خو مسلمانانو ته فتح ملاؤ شوے وه.په جنګ احد کښے په اول کښے فتح وه.او روستود تيراندازو د مرکز په پريخودلو په وجه صورة لږ غوندے شکست ملاؤ شوے وو.ګني په حقيقت کښے الله اودهغه رسول ته غلبه حاصله شوے وه.(٥)

خوحافظ ابن حجر رحمه الله دا نه دی تسليم کړے.هغوي فرمائی.چه دلته ابوسفيان څه غلط بياني نه ده کړے.بلکه صورت حال دا وو.چه ترهغه وخته پورے د مسلمانانو او کافرانو په مينځ کښے درے جنګونه شوي وو.بدر،احد او خندق،په بدر کښے خو مسلمانان فاتح اوکامياب پاتے شوي وو.په احد کښے اګرچه په اول کښے مسلمانان کامياب وو.خوپه آخر کښے کافرانو ته غلبه حاصله شوے وه.اوددے نه پس په جنګ خندق کښے څه کسان د اخوا نه مړې

---

(١) فتح الباري(١/ ٢٦)_

(٢) پورتنۍ حواله)_

(٣) عمدة القاري(١/ ٩٢) بيان الإعراب)_

(٤) پورتنۍ حواله)-

(٥) ارشادالساري للقسطلاني.(١/ ٧٦)_

شوی وو. اوخه دد یخوا نه خبره برابر په برابر پاتې شوې وه. نود ابوسفیان «الحرب سجال» ونیل بالکل ټیك دی. په دې کښې څه غلط بیانی نشته. په خپله د رسول الله ﷺ نه دا سې الفاظ منقول دی.(۱) دحضرت اوس بن حذیفه ثقفی رضی الله عنه په حدیث کښې دی.«فلما خرجنا إلى المدینة کانت سجال الحرب بیننا وبینهم ندال علیهم ویدالون علینا» (۲)

قوله. قَالَ مَاذَا يَأْمُرُكُمْ: دا یوولسم سوال دې. هرقل تپوس اوکړلو چه هغه تاسو ته د څه حکم کوی؟

چونکه تراوسه پورې چه کوم تپوسونه اوشول. هغه دشخصی حالاتو متعلق وو اوس دده د تعلیماتو په باره کښې تپوس کوی. ځکه چه رسول دالله تعالى د طرفه امر کونکې او منع کونکې راځی.

قوله. قُلْتُ يَقُولُ اعْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَاتْرُكُوا مَا يَقُولُ آبَاؤُكُمْ....:

ابوسفیان وائی. چه هغوی فرمائی. دالله تعالى عبادت کوئ. دهغه سره څوك شریك مه جوړوئ. اوستاسو پلار نیکه چه به څه وئیل. هغه پریږدئ. په هغې باندې ټینګ مه اوسئ.

دلته ابوسفیان دخپل دې جواب په ذریعه هرقل غصه کول غوارې. ځکه چه هغه نصرانی وو. اونصاری د حضرت عیسی علیه السلام د نبوت قائل وو. لکه چه دده خودلو کوشش ئې اوکړلو. چه دهغوی عقیده ستاسو د عقیدې نه خلاف ده. دهغوی په نیز ستاسو د عقیدې څه ګنجائش نشته.(۳)

دعبادت معنی اود سجدې د مسئلې تحقیق. دځه کسانو خیال دې چه غیرالله ته سجده که تعظیماً وی اوکه تعبداً وی. شرك جلی دې. او ددې حکم په دنیا کښې وجوب قتال او په آخرت کښې دائمی عذاب دې. دا د دوی په نیز په بت پرستئ کښې داخل ده.

ددوی وینا دا ده. چه د عبادت معنی دا «غایة التذلل» او په سجده کښې د تولو نه زیات «غایة التذلل» موجود دې. د دې حضراتو په نیز په سجده کښې د تعظیماً او تعبداً تقسیم صحیح نه دې. ځکه چه سجده په خپله تعبد دې. د عبادت معنی علی حد الکمال په دې کښې موجود ده. امام شوکانی رحمه الله په دې باره کښې یوه مستقله رساله «الدر النضید فی إخلاص کلمة التوحید» لیکلې ده.(۴)

---

(۱) فتح الباری(۲۱۸/۸) کتاب التفسیر. سورة آل عمران)_

(۲) سنن ابی داود کتاب الصلاة أبواب قراءة القرآن وتحزیبه وترتیله باب تحزیب القرآن رقم (۱۳۹۳) وسنن ابن ماجه کتاب إقامة الصلاة باب فی کم یستحب ختم القرآن رقم .(۱۳۴۵)_

(۳) فضل الباری(۱/ ۲۱۶)_

(۴) فضل الباری(۱/ ۲۱۶، ۲۱۷)_

خومحققين عالمان ﷺ په سجده كښې دتعبداً او تعظيماً فرق كوى تعبدا سجده شرك جلى دے د بت پرستئ په حكم كښې داخل ده. خو تعظيمى سجده د مړو او ژوندو دپاره شرك جلى نه دے البته په شريعت محمديه كښې حرامه ده او د شرك شعبه او ګناه كبيره ده. ددے مرتكب مستحق د تعزير او د جهنم د عذاب دے. (١)

ځكه چه دا خومعلومه ده. چه په مختلفو شريعتونو كښې د حلال او حرام او د نورو احكامو نسخ او تبديلى شوے ده. بعضې څيزونه چه په دے امت باندے حرام دى په وړاندے څه امت دپاره حلال وو. يا ددے په عكس. بلكه داسې قسم نسخ او تبديلى خو هم په يو شريعت كښې په مختلفو زمانو كښې شوے ده. لكه د شرابو په باره كښې چه په اسلام كښې شوے ده خودا متفق عليه او يقينى ده. چه دحضرت آدم ﷺ نه واخله تر نن ورځې پورے د هيڅ نبى په شريعت كښې د يوے لمحه دپاره هم شرك جلى جائز نه دے ګرځولے شوے اونه په يو امت كښې د يو سكنډ دپاره د غيرالله عبادت برداشت كړے شوے دے. ﴿وَمَآ اُمِرُوْٓا اِلَّا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِيْنَ لَهُ الدِّيْنَ﴾ (٢) په فروعاتو كښې خو اختلاف پاتې شوے دے. خو په اصل الاصول .. توحيد .. كښې كله هم په شريعتونو كښې اختلاف نه دے راغلے.

اوس اوګورئ په قرآن كريم كښې دحضرت يوسف ﷺ د ابوين او رونړو په باره كښې راغلى دى. ﴿وَخَرُّوْا لَهٗ سُجَّدًا﴾ (٣) حالانكه پخپله په جيل كښې هغه د شرك نه براءت كوى. ﴿مَا كَانَ لَنَآ اَنْ نُّشْرِكَ بِاللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ﴾ (٤) او ﴿اَلَّا تَعْبُدُوْٓا اِلَّآ اِيَّاهُ﴾ نومعاذالله آيا د الله نبى حضرت يعقوب ﷺ شرك كړے وو. بيا سجده دلته په مطلق انحناء باندے هم نشى حمل كيدے. ځكه چه په قرآن مجيد كښې د ﴿وَخَرُّوْا لَهٗ سُجَّدًا﴾ الفاظ دى.

دغه شان حضرت آدم ﷺ ته د فرشتو سجده په قرآن پاك كښې مذكور ده. دا په خپله دالله تعالى حكم وو. چه په انكار باندے ترے ابليس ملعون اوګرځولے شو. نوآيا الله تعالى د شرك جلى حكم وركړے وو؟ دلته هم ﴿فَقَعُوْا لَهٗ سٰجِدِيْنَ﴾ الفاظ راغلى دى. په دے كښې هم د انحناء تاويل نشى چليدے. په دواړو مقاماتو كښې به تاسو منلو ته مجبوريږئ چه سجده تعظيمى وه. تعبدى نه وه. اوپه دواړو كښې به فرق كوئ. چه سجده تعبدى شرك جلى دے. اوسجده تعظيمى د بت پرستئ اوشرك جلى په حكم كښې نه ده. آو زمونږ په شريعت كښې حرام ده. دحضرت يوسف ﷺ په شريعت كښې جائز وه. (٥)

كه د انصاف په نظر سره اوكتلے شى. نومطلق سجدے ته هرګز شرك جلى نشى وئيلے. كله كله عاشق خپل محبوب ته په زمكه باندے سر كيږدى. حالانكه كه دهغه زړه اولټولے شى. نوهلته

(١) فضل البارى (١/٢١٧)_

(٢) البينة:٥)_

(٣) يوسف:٩٩)_

(٤) يوسف:٢٨)_

(٥) تفسيرابن كثير (٢/٤٩١) سورة يوسف)_

د شرك شائبه هم نه وى.بلكه د محبت يوه دلى جذبه وى.كومه چه د جهالت اوحماقت د وجے دا صورت اختيار كړى.اومقصد د محبوب راضى كول وى.دا شرك جلى هرګز نه دے.(١) دا خو وو الزامى جواب

تحقيقى جواب تركومے پورے چه ددے اشكال تعلق دے.چه عبادت غايت تذلل ته وائى. نو مطلق سجده به عبادت شمارلے شى.په دے كښے به د تعظيم او تعبد تقسيم نه جارى كيږى.

نو ددے تحقيقى جواب حضرت شاه ولى الله رحمه الله په حجة الله البالغة كښے وركړے دے.چه عبادت اقصى تذلل ته وائى.اوددے دوه حيثيتونه دى.يوصورة مثلاً چه كله په زمكه باندے تندے كيږدى.اويو نية و ارادة.اعتقاداً وقلباً كله چه په دواړو حيثيتونو سره تذلل جمع شى.نوپه دغه وخت كښے به حقيقى غايت تذلل متحقق كيږى.اوهم ددے نوم عبادت دے.اوكه دا نه وى.نوعبادت به متحقق نه وى.سجده تعظيمى اوسجده تعبدى په ظاهر كښے دواړه برابردى.دواړه په غايت تذلل باندے دلالت كوى.خو د نيت اواعتقاد په لحاظ سره په دواړو كښے ډير فرق دے.هرسړے چه غور اوكړى.نو پوهيدلے شى.چه دخپل خان پشان انسان چه هغه د احتياج ،حدوث.اوامكان په شوائبو كښے ملوث وى.اوپه هيڅ حيثيت سره هغه د ممكناتو د دائرے نه اوچت نه ګنړى.اومعبوديت د شان هيڅ يو صفت دهغه دپاره نه ثابتوى.خود څه جذبے نه متاثره شى.اودجهالت او حماقت په وجه هغه ته سجده اوكړى.اوتعظيم ئے مقصد وى.لكه رعيت چه بادشاهانو ته سجده اوكړى.ياشاګرد استاذ ته اومريد پير ته سجده اوكړى.يا د تعظيم نه علاوه څه بله جذبه وى.لكه چه عاشق محبوب ته سجده اوكړى.نودا په عبادت او شرك جلى كښے داخل نه ده.ددے سجدے په مقدار تذلل اودهغه سجدے په مقدار تذلل كښے فرق يقينى دے.ځكه چه په يوه كښے مسجود د عيبونو نه پاك.منزه.اود شان معبوديت لائق ګنړلے شى.په يو خاص صفت كښے تيك ده اوپه دويمه كښے مسجود داسے نشى ګنړلے.اولنے صورت د شرك جلى دے.اود بت پرستئ په حكم كښے دے.اودويم صورت داسے نه دے.(٢)

تنبيه خوياد ساتئ چه دا فرق به په هغه وخت كښے وى.چه كله څه داسے څيز ته سجده اوكړى.چه هغه د كفر اوشرك شعار نه وى.اوهغه څيز د مشركانو معبود نشى شمارلے ګنى صنم او بت ته سجده كول كوم چه د كفر او شرك شعار دے.مطلقاً شرك جلى دے.اګرچه هغه په ژبه باندے وائى.چه زما نيت د تعبد نه بلكه د تعظيم دے.(٣)

د شرك قسمونه د شرك څو قسمونه دى.

① يودا چه د تعدد آله عقيده وى.لكه د مجوسيانو په نيز چه يزدان او اهرمن دى.

② دويم صورت دا دے.چه دالله تعالى په خاص صفت كښے څوك په څه درجه كښے شريك او مختار اوګنړى.اګرچه صرف په اختيار او نفاذ كښے وى.مثلاً اعتقاد ساتى.چه په اصل كښے

---

(١) فضل البارى(١/٢١٧، ٢١٨)۔

(٢) فضل البارى(١/٢١٨، ٢١٩)۔

(٣) پورتنئ حواله)۔

خو خدائے یو دے. خوځه فرښتے او روحونه داسے دی چه په دنیا کښے د بندګانو کارونه (اعطائے مال واولاد وغیره) هغوی ته حواله دی. دا اختیار دوی ته هم الله تعالی ورکړے دے. خوددے اختیاراتو په استعمال کښے دوی اوس آزاد دی. اوس دوی ته مزید چاته د رجوع کولو ضرورت نشته. لکه په دنیا کښے چه حاکمانو ته د بادشاه د طرفه اختیار ملاؤ شوے وی. هغه بیاد هغے په استعمال کښے بااختیار وی. نوکله هغوی خپل دا اختیار استعمالوی. اوبادشاه ته خبر نه وی. د مکے د مشرکانو هم دا عقیده وه.

﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ﴾ (١) او ﴿مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى﴾ (٢) د دوی وینا وه. چه ﴿هٰٓؤُلَآءِ شُفَعَآؤُنَا عِنْدَ اللّٰهِ﴾ په حج کښے د دوی تلبیه وه. «لبیك لا شریك لك، إلا شریكا هو لك تملكه وما ملك» (٣) دوی به الله تعالی د ټولو نه لوئے اوقادر مطلق منلو. دخپلو معبودانو اختیارات ئے د الله تعالی ورکړه ګنړله. اومعبودان به ئے دالله تعالی مملوکان ګنړل. صرف دومره به ئے وئیل. چه ددے اختیاراتو د ملاویدو نه پس دوی ددے په نفاذ کښے بااختیاره اومستقل دی.

د مشرکانو عقائد: شاه ولی الله رحمه الله تصریح کړے ده. چه د نبی ﷺ په زمانه کښے اهل جاهلیت دا منله. چه آسمان او زمکه او چه کوم جواهر د دوی په مینځ کښے دی. ددے په پیدا کولو کښے دالله تعالی سره څوك شریك نشته. د لویو لویو کارونو په تدبیر کښے دهغه سره څوك شریك نشته. دهغه حکم څوك رد کولے نشی. اوچه قضاء مبرم او قطعی وی. نوهغه څوك ایسارولے نشی. (٤)

شاه صاحب رحمه الله فرمائی. «لكن كان من زندقتهم قولهم إن هنالك أشخاصاً من الملائكة والأرواح تدبر أهل الأرض فيما دون الأمور العظام من إصلاح العابد فيما يرجع إلى خويصة نفسه وأولاده وأمواله وشبهوهم بحال الملوك بالنسبة إلى ملك الملوك وبحال الشفعاء والندماء بالنسبة إلى السلطان المتصرف بالجبروت ومنشأ ذلك ما نطقت به الشرائع من تفويض الأمور إلى الملائكة واستجابة دعاء المقربين من الناس، فظنوا ذلك تصرفاً منهم، كتصرف الملوك قياساً للغائب على الشاهد وهو الفساد» (٥)

دحضرت شاه صاحب رحمه الله په دے تقریر سره ډیرلوئے فرق ښکاره شو. هغه دا چه د مسلمانانو هم عقیده ده. اود نصوصو نه هم ثابت دی. چه ډیر انتظامات فرښتو ته حواله

---

(١) لقمان: ٢۵)_

(٢) الزمراء: ٢)-

(٣) صحیح مسلم (١/٣٧٦) كتاب الحج باب التلبية وصفتها ووقتها)_

(۴) حجة الله البالغة (١/١٢۵) المبحث السادس باب بيان ما كان عليه أهل الجاهلية فأصلحه النبي ﷺ)_

(۵) پورتنی حواله)_

دي.باران چاته حواله دے.د مرگ معامله چاته حواله ده.(١) مشرکان هم د زمانے حوادث فرشتو ته حواله کوی.خوفرق دا دے چه مشرکان خپل معبودان د اختیار په استعمال کښے خود مختار اومستقل بالذات گنړی.دهغوی دخوشحاله کولو دپاره د هغوی عبادت کوی.چه دوی خفه نشی.اوپه مصیبت کښے مو اخته نکړی.لکه څنګه چه حاکمان وی.هغوی خپل اختیارات څنګه چه مناسب گنړی. استعمالوی.خود مسلمانانو په نیز فرشتے خود مختارے نه دی.چه څنګه غواړی . اختیارات استعمالوی.د دوی په نیز د آسمان دپاسه، د زمکے په ویخ کښے اود سمندر په تل کښے چه څه کیږی.تردے که په بوځائے کښے پاڼړه هم غورځیږی .نوهغه هم الله تعالی پیژنی.اود هغه په حکم سره راغورځیږی.ارشاد رباني دے.

﴿وَعِندَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ ۚ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ ۚ وَمَا تَسْقُطُ مِن وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ﴾ (٢) او ﴿إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَىٰ ۖ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ۚ﴾ (٣) دغه شان فرمائی. ﴿اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنثَىٰ وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ ۖ﴾ (٤) په حدیث کښے د نبی کریم ﷺ ارشاد دے.«إن الله قد وكل بالرحم ملكاً فيقول: أى رب نطفة أى رب علقة، أى رب مضغة، فإذا أراد الله أن يقضى خلقاً قال: قال الملك أى رب ذكر أو أنثى؟ شقى أو سعيد؟ فما الرزق فما الأجل؟ فيكتب كذلك فى بطن أمه»(٥)

تردے چه نمر کوم چه بعضے خلقو معبود جوړ کړے دے.د مسلمانانو په نیز ددے طلوع او غروب هم د پروردیگار د اجازت نه بغیر نه کیږی.(٦)

په اسلام کښے دالله تعالی نه سوا چاته په څه خبره کښے د اوری د دانے برابر مستقل اختیار ثابت نه دے.بعضے جاهلان چه د غیرالله سره د مشرکانو پشان سلوك کوی.دا صورة ضرور شرك سره مشابه دے.خود زړه په اعتقاد کښے ډیر فرق دے.د مشرکانو په عکس، څکه چه هغوی دخپلو معبودانو لره مستقل اختیارات ثابتوی .هغوی د عبادت مستحق گنړی.د

---

(١) عن عبدالرحمن بن سابط قال:يدبر أمرالدنيا أربعة جبريل وميكائيل. وملك الموت.وإسرافيل.فأما جبريل فوكل بالرياح والجنود وأما ميكائيل فوكل بالقطروالنبات وأما ملك الموت فوكل بقبض الأرواح وأما إسرافيل فهو ينزل الأمر عليهم.شعب الإيمان للبيهقى (١٧٧/١) باب فى الإيمان بالملائكة فصل فى معرفة الملائكة)_

(٢) سورة الأنعام:٥٩)_

(٣) الأنعام:٩٥)_

(٤) الرعد:٨)_

(٥) صحيح مسلم (٣٣٣/٢) كتاب القدر.باب كيفية خلق الآدمى فى بطن أمه...)_

(٦) عن ابى ذر قال: قال النبى ﷺ لأبى ذر حين غربت الشمس:أتدرى أين تذهب ؟قلت؟ الله ورسوله أعلم.قال فإنها تذهب حتى تسجد تحت العرش فتستأذن فيؤذن لها.ويوشک أن تسجد فلا يقبل منها.وتستأذن فلا يؤذن لها. يقال لها:ارجعى من حيث جئت فتطلع من مغربها صحيح بخارى(٤٥٤/١) كتاب بدء الخلق باب صفة الشمس والقمر بحسبان)_

راضی کولو دپاره هغوی ته سجدے کوی. اودا گنړی. که مونږ دوی راضی نه بلل. د دوی عبادت مو اونکړلو. د دوی په نومونو باندے مو نذرونه اونکړل. نو دوی به مونږ ته نقصان اورسوی. دا د ((شرك فی التكوین)) صورت دے.

شرک في التشریع یوشرک في التشریع دے. چه په احکامو کښے د حلالو او حرامو اختیار مستقل د چا دپاره ثابت کړے شی. لکه چه د نصارو چه دخپلو پادریانو په باره کښے عقیده ده. ابن الاثیر رحمه الله په ،،الکامل،، کښے تاریخ وار لیکلی دی. چه په فلانی فلانی کال کښے لوئے لوئے پادریان راجمع شوی وو. او هغوی د تحلیل او تحریم فیصلے کړے وے. (۱) هم دا عقیده د یهودیانو د خپلو احبارو او عالمانو په باره کښے وه. ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ﴾ (۲)

کله چه دا آیت نازل شو. نو حضرت عدی بن حاتم رضی الله عنه چه وړاندے نصرانی وو. تپوس اوکړلو. یارسول الله هغوی خو د دوی عبادت نه کوی. نو بیا ئے ارباب وئیلے اوفرمائیل؟ نو نبی ﷺ ورته جواب ورکړلو. ((أما إنهم لم یکونوا یعبدونهم، لکنهم کانوا إذا أحلوا شیأ استحلوه وإذا حرموا علیهم شیأ حرموه)) (۳)

شرک في التشریع او تقلید: په شرک في التشریع او تقلید کښے لوئے فرق دے. په شرک في التشریع کښے د تحلیل او تحریم اختیار احبار او رهبانو ته حاصل وی. او په تقلید کښے د ائمه مجتهدینو رحمهم الله دپاره د اوری د دانے برابر هم اختیار تشریع نه دے منلے شوے ﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾ د پیغمبر ﷺ بیان چونکه دالله تعالی د طرفه په حلال او حرام باندے دلیل قطعی وی. ځکه د هغے اتباع کولے شی. او په تقلید کښے په ((راسخون فی العلم)) باندے د هغوی د بصیرت په اعتبار سره د هغوی په استنباط او فتاوو باندے اعتماد کولے شی.

حضرت شاه ولی الله رحمه الله څه ښکاره او قطعی خبره کړے ده. ((وسر ذلك أن التحلیل والتحریم عبارة عن تکوین نافذ فی الملکوت أن الشیٔ الفلانی یؤاخذ به، أولا یؤاخذ به، فیکون هذا التکوین سبباً للمؤاخذة وترکها، وهذا من صفات الله تعالی، وأما نسبة التحلیل والتحریم إلی النبی ﷺ فمعنی أن قوله أمارة قطعیة لتحلیل الله وتحریمه، وأما نسبتها إلی المجتهدین من أمته فمعنی روایتهم ذلك عن الشرع من نص الشارع أو استنباط معنی من کلامه)) (۴)

---

(۱) الکامل فی التاریخ لابن الأثیر (۱/۱۸۹، ۱۹۱) الطبقة الثانیة من ملوک الروم المنتصرة)_
(۲) التوبة: ۳۱)_
(۳) سنن ترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة التوبة رقم. ۳۰۹۵)_
(۴) حجة الله البالغة (۱/۶۲) المبحث السادس باب أقسام الشرک)_

په تحلیل او تحریم کښې مختار ګنړل د ..رب.. سره د دې وجې مرادف دی چه په تحلیل اوتحریم سره په حکومت کښې یو حکم نافذ کیږي.چه په فلانی څیز باندې مؤاخذه شته او په فلانی باندې نشته.اوصرف دومره ونیل د نیولو او نه نیولو سبب جوړیږي.اودا د الله تعالی په صفاتو کښې دې.رسول اکرم ﷺ او مجتهدینو رحمهم الله ته د تحلیل او تحریم نسبت په دې معنی هرګز نه دې.

خلاصه د کلام دا شوه.چه دالله تعالی په صفت کښې څوك په څه درجه کښې شریك جوړل او مختار ګنړل برابره ده که په نفاذ کښې ورته مستقل اختیار ورکړي یا په تشریع کښې د چا دپاره مستقل اختیار ثابت کړي.دا ټول شرك دې.او داسې قسم عقیده ساتل اوچاته سجده کول عبادت لغیر الله اوشرك جلي دې.اود بت پرستۍ په حکم کښې دې.بغیر د توبه نه په دنیا کښې د ارتداد د وجې واجب القتل دې.اوپه آخرت کښې مخلد في النار دې.او دداسې قسم اعتقاد نه بغیر چاته صرف د تعظیم دپاره دجهالت او ضلالت د وجې سجده کول په شریعت محمدیه کښې فسق او حرام ده.بدعت اوګناه ده.ددې مرتکب فاسق اومستحق التعزیر دې.هرڅه دی.خو شرك جلي او بیخي د بت پرستۍ په حکم کښې نه ده.«هذا هو مذهب المحققین ومسلك أهل التحقیق من المتأخرین»(۱)

قوله: وَيَأْمُرُنَا بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ وَالصِّلَةِ: اوهغه مونږ ته د مونځ رښتیا وینا،پاکدامنۍ او خپلولۍ ساتلو حکم کوي.

دلته کښې ،صدق،، واقع شوې دې.خو په بل روایت کښې د ،صدقة،لفظ راغلې دې.(۲)

علامه سراج الدین بلقیني رحمه الله هم دا راجح ګرځولې ده.یوخو ددې وجې چه هم دا روایت وړاندې راغلې.په هغې کښې د ..صلاة،،سره د زکواة ذکر دې.(۳)

دویمه وجه دا ده.چه ..صلاة،، او ..زکواة،، په کتاب الله کښې مقرون ذکر شوی دی.او دریمه وجه دا ده.چه عربیان راست بازی اورښتیا وینا ډیره ښه ګڼړي.نوځکه ددې د ذکر ضرورت نشته.(۴)

خوحافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.چه د رښتیا ویناښه ګنړلو نه دا چرته لازمیږي.چه دوی د دې حکم اونکړي.ګوره خلق وفاء بالعهد ښه ګنړي.دغه شان امانت ښه ګنړي.نبي اکرم ﷺ ددې امر هم کړې دې.(۵)

---

(۱) د دې ټول بحث د تفصیل دپاره اووړئ فضل الباري(۱/ ۲۱۶، ۲۲۳) دغه شان درس بخاری شریف از شیخ الاسلام علامه عثمانی رحمه الله ضبط وتحریر مولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری(ص، ۹۰،

(۲) کتاب الجهاد باب دعاء النبي ﷺ الناس إلی الإسلام والنبوة رقم(۲۹٤۱)_

(۳) کتاب التفسیر،تفسیر سورة آل عمران باب ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ رقم (٤٥٥٣)_

(۴) فتح الباري(۱/۲۶)_

(۵) سابقه حواله)_

خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي چه راجح هم د ..صدق.. لفظ دے د ..صدقة.. نه دے ځکه چه ترکومے پورے د صدقه او زکواة تعلق دے نودا د ..صله.. په عموم کښے داخل دے او ..صدق.. کښے زياتي فائده ده.باقي پاتے شوه دا خبره چه په کتاب الله کښے ..صلواة.. او ..زکواة.. مقرون ذکر شوي دي نودا د ترجيح دليل نه دے ځکه چه ابوسفيان په هغه وخت کښے د دے دواړو د اقتران علم نه لرلو (١)

خوراجح هم دامعلوميږي چه په اصل کښے دلته د ..صدق.. او ..صدقة.. دواړه الفاظ وي.د راويانو د تصرف د وجے په څه ځائے کښے صرف ..صدق.. ذکر دے اوپه څه ځائے کښے صرف ..صدقة.. مذکور دے اوپه څه ځائے کښے د ..صدقة.. په ځائے د ..زکواة.. لفظ ذکر دے.ددے ترجيح داسے معلوميږي چه د کشميهني او سرخسي رحمهماالله په روايت کښے دواړه الفاظ جمع کړے شوي دي.((بالصلاة والصدق والصدقة))(٢)والله اعلم

قوله: فَقَالَ لِلتَّرْجُمَانِ قُلْ لَهُ سَأَلْتُكَ عَنْ نَسَبِهِ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ فِيكُمْ ذُو نَسَبٍ فَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِي نَسَبِ قَوْمِهَا: هرقل ترجمان ته اووئيل چه دوي ته اووايه چه ماستاسو نه دهغه د نسب په باره کښے تپوس اوکړلو.تاسو اوخودل چه هغه په تاسوکښے د اوچت نسب خاوند دے.هم داسے ده.چه پيغمبران عليهم السلام په خپل قوم کښے د ټولو نه په اوچت خاندان کښے راليږلي شي.

کله چه هرقل د ترجمان په ذريعه د ابوسفيان نه د نبي ﷺ ابتدائي حالات معلوم کړل اود دوي اخلاق او صفات ئے ترے معلوم کړل.نو ددے نه پس هغه د ابوسفيان په جوابونو باندے تبصره اوکړله.دا تبصره په دے خبره دلالت کوي.چه هرقل د ذهانت او فطانت خاوند وو.د مذاهبو او ملتونو نه واقف وو.او د پيغمبرانوعليهم السلام د حالاتو نه ښه واقف وو.د هغوي دصفاتو علم اود هغوي سره چه د قوم څه معامله پيښيږي.د هغے ټولو ورته علم وو.(٣)

د سوالونو په جوابونو باندے چه د هرقل کومه تبصره دلته کښے ذکر شوے ده.دا د سوالونو د ترتيب مطابق نه ده.بلکه تقديم او تاخير په کښے شوے دے.بيا د لسم او يوولسم سوال متعلق دلته څه تبصره هم ذکر نه ده.دا د راوي د طرفه دي.هم دا روايت په کتاب الجهاد کښے په کامله طريقه باندے راځي.هلته د سوالونو د ترتيب مطابق د هرقل تبصره موجود ده. دلته کښے دا اولنے سوال دے.او په دے باندے تبصره هم په اول نمبر ده.اوددے مطلب دا دے.چه حضرات انبياء عليهم السلام په خپل قوم کښے د ټولو نه په غوره خاندان کښے راليږلي شي.ځکه چه کوم کس د اوچت خاندان سره تعلق ساتي.هغه خامخا غلطه خبره نه

---

(١) عمدة القاري(١/٨٨)_

(٢) فتح الباري(١/٣٦) وعمدة القاري(١/٨٨)_

(٣) فتح الباري(١/٣٦)_

كوي.اونور خلق دهغه په تابعدارئ اوانقياط كښې شرم نه محسوسوي.اوكه د كمزورى خاندان كس وي.نوكوم كسان چه د اوچت خاندان وي.هغوى دښكته خاندان په تابعدارئ كښې شرم محسوسوى.

ددے نه معلومه شوه.چه د اوچت نسب په شريعت كښې لحاظ ساتلى شي.اوحقيقت هم دا دے.په دے خبره داهل حق اتفاق دے.چه خلافت د قريشو دے.خكه چه دا په دنيا كښې دټولو نه اوچت قوم دے.

خودا اوپيژنئ.چه دا نسب په هغه وخت كښې فائده مند وي.كله چه ورسره دين او تقوى وي.نبى كريم ﷺ حضرت فاطمه ؓ ته فرمائيلى وو.((يافاطمة أنقذى نفسك من النار فإنى لا أملك لكم من الله شيأ))⁽¹⁾خپل خان د اور نه بچ كړه.زه تا ته څه فائده نشم دركولے كه الله تعالى تا رانيسى.نوزه څه نشم كولے.اوپه قرآن كريم كښې ښكاره وائى.﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾⁽²⁾دالله تعالى په نيز د ټولو نه معزز اوقدرمند كس هغه دے.څوك چه د ټولو نه زيات پرهيزګار وي.نواصلى څيز پرهيزګارى ده.خوددے پرهيزګارئ سره كه شرافت نسبى هم شامل شي.نوبيا مرتبه نوره هم اوچتيږى.كه يو كس پرهيزګار وي.اوكم نسبه وي.اوبل كس فاسق او فاجر وي.اوعالى النسب وي.نودهغه نه دغه پرهيزګار په قرآنى نص سره په مرتبه كښې اوچت دے.خوكه څوك عالى النسب وي.او ورسره ورسره پرهيزګار هم وي.نو دخپل اوچت نسب په وجه دے دهغه كس نه چه اوچت نسب نه لرى. اوچتيږى. خكه چه كوم د اوچت خاندان خلق وي.په هغوى كښې د فضائلو او كمالاتو جوهر زيات مضبوط وي.نوچه كله هغه دين ته تيټ شي.نو دهغه تيټيدل به د اوچتے درجے وي.اود استعداد د اوچتوالى د وجے دهغه ترقى زر او زياته كيږى.

اوګورئ يوطالب علم كه غبى وي.خوهروخت محنت كوي.اوبل ذهين دے.خو آزاد اوفضول ګرځي.نودے غبى ته به په دے ذهين باندے فضيلت حاصليږى.خكه چه هغه سره دعلم پنګه ده.اودغه ذهين سره د ذهانت باوجود څه نشته.خوكه دغه ذهين په علم كښې اولګى.نودخپل ذهانت په وجه به د دغه غبى كس نه په علم او فضيلت كښې په څوچنده زيات شي.

بعضے خلقو ددے جملے مطلب دا اخستے دے.چه نبى هم په خپل قوم كښې مبعوث كيږى.داسے نه ده چه خپل نسبى قوم پريږدى.او نورو ته پيغمبر شي.بيا دے خلقو ددے قانون نه دحضرت لوط ؑ استثناء كړے ده.خكه چه هغه نبى وو.خوپه خپل قوم كښې مبعوث شوے نه وو.خودا غلطه ده.دهرقل تبصره د ابوسفيان په جواب كښې ((هو فينا ذو نسب)) باندے ده.اوپه دے كښې تنوين دتعظيم دپاره دے.نو ددے مطابق هم دا معنى كول پكار دى.يعنى څنګه چه تاسو اووئيل.هم دغه شان كيږى.چه نبى ﷺ په خپل قوم كښې د ټولو نه د اعلى

---

(١) صحيح مسلم (١/ ١١٤) كتاب الإيمان باب بيان أن من مات على الكفر فهو فى النار)۔

(٢) الحجرات:١٣)۔

او اشرف نسب سره تعلق ساتى لفظ د ..كذلك.. دلته د دے معنى په صحت باندے ښكاره دلالت كوى. (١)

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ قَالَ أَحَدٌ مِنْكُمْ هَذَا الْقَوْلَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا د سوالونو په ترتيب كښے په دويم نمبر باندے دے اودلته په تبصره كښے هم په دويم نمبر دے. يعنى ما ستانه سوال كړے وو. چه په دوى كښے چا دده نه وړاندے د نبوت دعوى كړے وه. نو تا اووئيل چه نه.

قوله: فَقُلْتُ لَوْ كَانَ أَحَدٌ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ لَقُلْتُ رَجُلٌ يَأْتَسِي بِقَوْلٍ قِيلَ قَبْلَهُ: نوما په زړه كښے اووئيل. كه چا دده نه وړاندے دا دعوى كړے وه. نوما به وئيلى وو چه دا سړے دهغے قول اتباع كوى. كومه چه دده نه وړاندے وئيلے شوے وه.

مطلب دا چه هرقل دا وائى. چه كه چا وړاندے دا دعوى كړے وه. نو دا به ګنړلى شو. چه دے هم دهغه اقتداء كوى. خو هركله چه چا د وړاندے دعوى كړے نه ده. نو بيا به څنګه ګنړلى شى. چه دے د بل په تابعدارئ كښے دعوى كوى. د دے نه خو معلوميږى. چه دے په حقيقت كښے پيغمبر دے. نو څكه ئے د نبوت اعلان كړے دے.

حقيقت هم دا دے. چه شپږ سوه كاله تير شوى وو. او په دے كښے چا هم دده نه وړاندے د نبوت دعوى نه وه كړے. او نبى ﷺ د نبوت دعوى اوكړله. نو څو كسان راپاسيدل. او د دوى په ژوند كښے څو كسان مدعيان د نبوت شول. او د نبى ﷺ د وفات نه پس هم څو كسانو د نبوت دعوے اوكړلے. خو د حضرت عيسى ﷺ نه پس تر د نبى اكرم ﷺ پورے څوك هم مدعى د نبوت نه دے ښكاره شوے. د دے نه معلوميږى. چه نبى ﷺ د چا په اقتداء او اتباع كښے د نبوت دعوى نه ده كړے. بلكه الله تعالى دوى پيغمبر جوړ كړى وو. نو څكه دوى د نبوت اعلان اوكړلو.

په دے جمله كښے اولنے ..قلت.. د ..قلت في نفسي.. په معنى كښے دے. او د دويم ..قلت.. نه قول لسانى مراد دے. روستو د ترجمه او تشريح نه دا خبره ښه په ذهن كښے پريوتونكے راروانه ده.

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا د سوالونو په ترتيب كښے په دريم نمبر باندے دے. او په تبصره كښے هم په دريم نمبر دے. مطلب دا دے. چه هرقل اووئيل. ماستا نه تپوس اوكړلو. چه دده په پلارانو او مشرانو كښے څوك بادشاه تير شوے دے. نو تا اووئيل چه نه.

قوله: قُلْتُ فَلَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ رَجُلٌ يَطْلُبُ مُلْكَ أَبِيهِ: مطلب دا دے. كه دده په خاندان كښے څوك بادشاه تير شوے وے. نوما به وئيلى وو. چه دا كس د نبوت دعوى صرف د بادشاهئ د پاره كوى.

---

(١) فضل البارى (١/٢٢٤)_

په ذکر شوي دواړو سوالونو کښې اولنی سوال «هل قال أحد منکم هذا القول» عزت باطني سره متعلق دے.اودویم سوال «هل کان من آبائه من ملك» د دنیوي جاه او مرتبې سره متعلق دے.
دلته کښې دا خبره هم قابل غور ده.چه هرقل د دویم او دریم سوال په جواب باندے کله تبصره کوله.نورے ونیل چه ،،قلت،، د باقي سوالونو په جواب باندے چه ئې تبصره کوله نو ،،قلت،، ئې نه دي وئیلي.ددے وجه دا ده.چه دا دواړه څیزونه د فکر او نظر محتاج دي.اودباقي کوموڅیزونو په باره کښې چه هرقل تپوسونه کړي وو. او هغه ته جوابونه ملاؤ شوي وو.هغه د فکر اوغور محتاج نه وو.(١) ښکاره ده.چه دهغې متعلق هرقل څه وئیلي وو.هغه ئې د آسماني کتابونو د معلوماتو په رڼا کښې وئیلي وو.

قوله وَسَأَلْتُكَ هَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقَدْ أَعْرِفُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيَذَرَ الْكَذِبَ عَلَى النَّاسِ وَيَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ: هرقل اووئیل.ماستا نه دا تپوس اوکړلو.چه د نبوت د دعوی نه وړاندے تاسو په هغه باندے د دروغو الزام خو نه دے لګولے.نوتا جواب راکړلو.چه نه.زه پوهیږم.چه هغه به داسے نه وی.چه دخلقو په معاملاتو کښې دروغ او افتراء کوی.اوپه الله تعالی به دومره لوئے بهتان تړی
مطلب دا دے.چه کوم کس په خپل پوره ژوند کښې څه قسم دروغ نه وی وئیلے.هغه به یکدم د نبوت غوندے لویه دعوی څنګه کولے شي.څوك چه دمخلوق په باره کښې دومره محتاط وی.هغه دالله تعالی په باره کښې داسے قسم بیباکی څنګه کولے شي؟!
دهرقل مقصد دا وو.چه پیغمبر ته د الله تعالی دجواب ورکولو او تپوس کولو یقین وی.نوځکه هغه د انسانانو په باره کښې هیڅ قسم غلط بیانی نه کوی.نو بیا دالله تعالی په باره کښې داسے دعوی ،دهوکه او فریب څنګه کولے شي.
دهرقل ددے خبرے نه دا هم معلومه شوه.چه دے اهل کتاب وو. نوځکه د پخوانو کتابونو نه د نبي ﷺ د حالاتو نه واقف وو.نوځکه د زړه خبره اوس په ژبه باندے راخي.اودا هم مقصد دے.چه په دے سوال او جواب سره د ملك نورو کسانو ته د نبي ﷺ صداقت او د نبوت د دعوے صداقت ښکاره شي.اوپه خپله د هرقل دپاره د ایمان اعلان کولو لاره هموارہ شي.

قوله: وَسَأَلْتُكَ أَشْرَافُ النَّاسِ اتَّبَعُوهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّ ضُعَفَاءَهُمْ اتَّبَعُوهُ وَهُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ:
دا د سوالونو په ترتیب کښې څلورم سوال دے.اودلته په پنځم نمبردے.یعنی ما ستا نه تپوس کړے وو.چه لوئے خلق دده تابعداری کوی.که کمزوری او ضعیفان؟ نو تا اوخودل.چه کمزورے د ده تابعداری کوی.او حقیقت دا دے.چه د انبیاؤ او مرسلینو تابعدار اکثر کمزوری خلق وی.ددے نه هم د دوی د نبوت تصدیق کیږی.

---

(١) فتح الباري(٣٦/١)_

مراد دا دے چه اول اول ضعیف او کمزوری خلق چه سپك گنړلی شی.هغوی د حضرات انبیاؤ په دعوت باندے لبیك وائی.گنی په آخر کښے خو چه الله تعالی یو پیغمبرته ترقی ورکړی.نوټول د هغه تابعدار جوړ شی.نبی اکرم ﷺ چه کله د دعوت او تبلیغ کار شروع کړلو.نوعام طور کمزورے او ضعیفان خلق د دوی په دعوت په اسلام کښے داخل شول.اوبیا په آخر کښے ټول معزز او لوئے لوئے خلق داخل شول.

د هرقل قول چه «وهم أتباع الرسل» د دے مطلب دا نه دے چه په اول کښے صرف کمزوری خلق وی.او هیڅ څوك معزز د دوی تابعداری نه کوی.بلکه مطلب دا دے.چه عام طور ضعفاء د دوی تابعداری کوی.گنی نبی کریم ﷺ چه کله د تبلیغ کار شروع کړلو.نوحضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه او حضرت حمزه رضی الله عنه وغیره هم مسلمانان شوی وو.

قوله: وَسَأَلْتُكَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ فَذَكَرْتَ أَنَّهُمْ يَزِيدُونَ: دا د سوالونو په ترتیب کښے پنځم سوال دے.او په تبصره کښے په شپږم نمبر کښے ذکر دے.
ما ستانه تپوس کړے وو.چه دوی زیاتیږی که کمیږی.نوتا اووئیل.چه هغوی زیاتیږی

قوله: وَكَذَلِكَ أَمْرُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَتِمَّ: دایمان هم دا شان وی.تردے چه پایه تکمیل ته اورسی.یعنی هغه ترقی کوی.او د هغے دائره وسیع کیږی.په دے کښے خلق ډلے ډلے داخلیږی.او د دوی ډله زیاتیږی.

قوله: وَسَأَلْتُكَ أَيَرْتَدُّ أَحَدٌ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا د سوالونو په ترتیب کښے په شپږم نمبر دے.اودلته په اووم نمبر دے.یعنی ما تپوس کړے وو.چه په دوی کښے څوك په اسلام کښے د داخلیدو نه پس خپل دین نه د ناخوښئ او د بد گڼړلو د وجے مرتد کیږی.نوتا جواب راکړلو.چه نه.څوك نه اوړی.

قوله: وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حِينَ تُخَالِطُ بَشَاشَتُهُ الْقُلُوبَ: اودایمان هم دا شان وی.چه کله د ایمان حلاوت زړه ته ورکوز شی.اود هغے انشراح په زړه کښے دننه تمام شی.نوبیا هیڅ کس نه مرتد کیږی.مرتد کیږی هغه کس چه د اسلام په باره کښے ورته انشراح نه وی حاصل شوے.اودهغه په زړه کښے د هغے حلاوت نه وی گډ شوے.
بشاشت په اصل کښے هغه حالت ته وائی.دکوم چه د راتلونکی میلمه سره په ملاقات کولو د انسان په مخ باندے ښکاره کیږی.اودلته د زړه انشراح او اطمینان مراد دے.(۱)
دلته په ..بشاشة.. کښے دوه روایتونه دی.
یو روایت خو د ..بشاشة.. دے یعنی ..بشاشة.. مضاف دے.اومضاف الیه ضمیر دے.کوم چه ..ایمان.. طرف ته راجع دے.په دے صورت کښے ..بشاشة.. د .. تخالط .. فاعل دے.او ..القلوب.. مفعول دے.

---

(۱) عمدة القاري (۱/۸۶)_

دويم روايت ((حين يخالط بشاشة القلوب)) دے يعنى ..بشاشة.. مضاف دے او ..القلوب.. مضاف اليه دے په دے صورت کښے ضمير نشته په ..يخالط.. کښے ضمير دفاعل ..ايمان.. طرف ته راجع دے او ..بشاشة القلوب.. مفعول دے. (١)

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَغْدِرُ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا دسوالونو په ترتيب کښے په اتم نمبر دے او په تبصره کښے هم په اتم نمبر دے. يعنى هرقل اووئيل چه ما ستاسو نه تپوس کړے وو چه هغه وعده اوکړى نو هغه ماتوى هم؟ نو تا بيان اوکړلو چه نه، هغه معاهده نه ماتوى.

قوله: وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا تَغْدِرُ: حضرات پيغمبران عليهم الصلاة والسلام بے وفائى نه کوى چه معاهده اوکړى نو هغه نه ماتوى. ځکه چه عهد هغه کس ماتوى چه د دنيا د حصے طالب وى. دهغه مقصود دنيا وى. نود خپل دے مقصد دپاره هغه هره لاره اختياروى که هغه دا اوګورى چه عهد ماتولو کښے دنياوى فائده شته. نود عهد ماتولو پرواه نه کوى. او د چا مقصود چه دين اود الله تعالى رضا حاصلول وى. هغه د عهد کولو نه پس هغه پوره کوى. (٢)

قوله: وَسَأَلْتُكَ بِمَا يَأْمُرُكُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَيَنْهَاكُمْ عَنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ وَيَأْمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ: دا د سوالونو په ترتيب کښے په يوولسم نمبر دے اودلته په نهم نمبر دے. هرقل اووئيل چه ما ستا نه تپوس اوکړلو چه هغه تاسو ته د کومے خبرے حکم کوى. نوتا اووئيل چه هغه تاسو ته حکم درکوى چه د الله تعالى عبادت کوئ. اودهغه سره څوك شريك مه جوړوئ. اودا چه هغه تاسو د بت پرستئ نه منع کوى. اوتاسو ته د مونځ رښتيا وئيلواو پاکبازئ حکم کوى.

دلته سوال کيږى چه ابوسفيان خو په خپل جواب کښے د ..عبادة الاوثان.. ذکر خو نه وو کړے نو بيا هرقل د ..نهى عن عبادة الاوثان.. ذکر څنګه اوکړلو؟

ددے جواب دا دے چه په اصل کښے ابوسفيان ((اعبدوا الله ولا تشركوا به شيأ واتركوا ما يقول آباءكم)) وئيلى وو. په دے جملو سره د ..عبادة الاوثان.. نه نهى معلوميدله. نوځکه ئے ددے ذکر اوکړلو.

بيا دلته هرقل د ..صلاة، صدق. او عفاف.. ذکر اوکړلو خود ..صله.. ذکر ئے اونکړلو. دغه شان د هرقل په تبصرو کښے هم هغه ترتيب موجود نه دے کوم چه په سوالونو کښے وو. دغه شان دوه سوالونه يعنى سوال نمبر نهم او سوال نمبر لسم هم نشته.

ددے ټولو اشکالاتو اصل جواب هم دا دے چه په حقيقت کښے دلته راوى تصرف کړے دے. اود اختصار نه ئے کاراخستے دے. په بخارى کښے وړاندے په کتاب الجهاد کښے هم دا حديث دهرقل ذکر دے. په هغے کښے په تپوسونو اودهغے په تبصرو کښے ترتيب هم شته. دغه شان هغه دواړه تپوسونه هم هلته مذکور دى کوم چه دلته نه دى ذکر.

---

(١) فتح البارى (١/٣٦، ٣٧)_

(٢) فتح البارى (١/٣٧)_

اوتركومے پورے چه د ..صله.. دعدم ذكر تعلق دے نواصل جواب هم دا دے چه دا د راوي تصرف دے خودا هم وئيلى شي چه دا په ..صدق وعفاف.. كنبے داخل ده.

قوله فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَسَيَمْلِكُ مَوْضِعَ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ لَمْ أَكُنْ أَظُنُّ أَنَّهُ مِنْكُمْ: يعني څه چه تا اوخودل كه دا رښتيا وى نوهغه به ددے ځائے مالك شي په كوم ځائے كنبے چه زما دا دواړه قدمونه دى زما دا يقين وو چه هغه بنكاره كيدونكے دے خودا ګمان مے نه وو چه هغه به په تاسو كنبے وى.

هم دا روايت په كتاب الجهاد كنبے راځي په هغے كنبے هرقل په صفاتو باندے تبصره كوى او وائي: ((وهذه صفة نبي)) چه دا د نبي صفات دى اود كتاب التفسير په روايت كنبے دى: ((ان يك ما تقول فيه حقا فانه نبي))

دلته يوسوال دا كيږى چه د نبي ﷺ كوم صفات دلته بيان شوى دى دے ته د نبوت علامات خو بيشكه وئيلى شي خودا د نبوت دلائل قطعيه خو نه دى نو بيا د هرقل په يقين سره دا وئيل چه ..هغه به زما ددے ځائے مالك شي.. اودا چه هغه ..پيغمبر دے.. دا به څنګه ټيك شي؟په علاماتو خودا سے حكم نشي لګولے.

د دے جواب دا دے چه په اصل كنبے هرقل په اهل كتابو كنبے وو نوځكه هغه د نبي ﷺ په باره كنبے په سابقه كتابونو كنبے پيشنګويانے پيژندلے.دغه پيشنګويانو په رڼا كنبے كله دا علامات د هغه مخے ته راغلل نودهغه يقين راغلو نوپه دے باندے ئے په قطعيت سره حكم اولګولو.

وړاندے وائي چه ما پيژندل چه هغه به تشريف راوړى خودا راته معلومه نه وه چه هغه به په تاسو كنبے وى.دهرقل خيال دا وو چه هغه به په څه لوئے قوم كنبے وى چه هغه متمدن او ترقى يافته وى.دهغه دا توقع نه وه چه هغه به د عربو په غيرمتمدن او جاهل قوم كنبے تشريف راوړى.دا داسے ده لكه چه مشركانو وئيل ﴿لَوْلَا نُزِّلَ هَٰذَا الْقُرْآنُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾ (الزخرف: ٣١)۔

دلته دا سوال كيږى چه په كتب سابقو كنبے خو تصريح وه چه اوس كوم پيغمبر راځي هغه به په بنى اسماعيل كنبے وى.او بنى اسماعيل خو هم عربيان دى.نوته اووايه چه هرقل ته دا خبره ياده نه وه.اويا دنبي ﷺ د خبرونومعلوميدو نه پس هغه بدحواسه شو.اوهغه سره د خپل حكومت دپاره ويره پيدا شوه.نوځكه هغه غلطه خبره اوكړله.بلكه په بعضے رواياتو كنبے دى چه كله ..خط مبارك اولوستے شو نو هغه د خولے نه ډك شو اودهغه په تندى باندے خوله راغله.. (١)هغه سره ويره شوه چه اوس به زما حكومت باقى پاتے نشي.ددے ويرے او بدحواسئ په حالت كنبے هغه دا غلطه خبره اوكړله.

---

(١) كما في فتح الباري(٣٧/١) وعمدة القاري(٨٨/١)۔

قوله فَلَوْأَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْلُصُ إِلَيْهِ لَتَجَشَّمْتُ لِقَاءَهُ وَلَوْكُنْتُ عِنْدَهُ لَغَسَلْتُ عَنْ قَدَمِهِ: که ماته دا یقین وے چه زه به د هغه خدمت عالی ته اورسم اوپه لاره کښې به زه قتل نکړے شم نوما به دهغه دملاقات دپاره ضرور تکلیف برداشت کړے وو. اوکه زه هغه سره ووم نودهغه پښې مبارکې به مې وینځلې وے

ددے نه معلومه شوه. چه دهرقل دا یقین وو چه که دے د خپل سلطنت نه اوخي. اود نبی ﷺ په خدمت کښې د حاضریدو اراده اوکړي نود هغه قوم به هغه ژوندے پرے نګدی. خوهغه غور اوفکر اونکړلو. که هغه د رسول الله ﷺ په خط مبارک باندے غور کړے وو. اود نبی ﷺ د ارشاد عالي ((اسلم تسلم)) په عموم ئے غور کړے وو نو یقیناً د نبی ﷺ په خدمت کښې به هم حاضر شوے وو. اوسالم به هم پاتې شوے وو. اود دنیا او آخرت دواړو سلامتیا به ورته حاصل شوے وه.

دویمه جمله ((ولوکنت عنده لغسلت عن قدمیه)) نه معلومیږی. چه هرقل چه نبی ﷺ ته د رسیدلو تمنا ئے کوله. د هغه مقصد څه دنیوی جاه او مرتبه نه وه. بلکه دهغه مقصد د نبی ﷺ وړاندے په خادمانه انداز کښې حاضریدل وو. اود دے نه دا هم معلومیږی. چه هرقل ته د نبی ﷺ د حقانیت یقین شوے وو.

دهرقل اسلام په دے حقانیت باندے د یقین کولو نه پس هم آیا هغه مسلمان شواو که نه؟

حافظ ابن عبدالبر رحمه الله خو لیکلی دی. چه هغه مسلمان شوے وو. (١)

خولکه څنګه چه مونږ وړاندے ذکر کړی دی. چه په دلائلو سره دا خبره ثابته ده. چه هغه مسلمان شوے نه وو. هغه چه کله د خپل قوم نفرت اولیدلو. نووے وئیل ((إنی قلت مقالتی آنفاً أختبربها شدتکم علی دینکم فقد رأیت)) (٢) یعنی ما خو په تاسو امتحان کولو چه تاسو په خپل دین باندے څومره کلك ئې. په دے باندے د هغه قوم هغه ته خپل مخونه تیټ کړل

بیا په ٨ھ کښې په جنګ موته کښې ده د مسلمانانو خلاف لښکر راوستے وو. (٣) اوبیا په غزوه تبوك کښې ده د جنګ تیارے کړے وو. (٤) رسول الله ﷺ هغه ته د اسلام دعوت ورکړلو. اوهغه هم قبولو ته نزدے شوے وو. خومسلمان شوے نه وو. په مسند احمد کښې دی چه هغه اووئیل. ((إنی مسلم)) په دے باندے رسول الله ﷺ اوفرمائیل. ((کذب بل هو علی نصرانیته)) (٥)

---

(١) هغوی د حضرت دحیه کلبی رضی الله عنه په حالاتو کښے لیکی. ((وهوالذی بعثه رسول الله ﷺ إلی قیصر فی الهدنة وذلک فی سنة ست من الهجرة فآمن به قیصر. وأبت بطارقته أن تؤمن (الإستیعاب (١/ ٤٧٣)_

(٢) دا جمله دحدیث مبحوث عنه په آخر کښے راغی_

(٣) البدایة والنهایة (٤/ ٢٤١. ٢٥٣) غزوة موته)_

(٤) الکامل لابن الأثیر (٢/ ١٨٩) ذکر غزوة تبوک)_

(٥) فتح الباری (١/ ٣٧)_

ددے دلاتلو په رنړا کښې د حافظ ابن عبدالبر رحمه الله قول ((فآمن به)) معنی دا کيدے شي چه ((أظهر التصديق)) يعني هغه د نبی ﷺ تصديق اوکړلو. او دهغه په زړه کښې د نبی ﷺ حقانيت کيناستلو خو په دے باندے هغه قائم پاتے نشو. اونه ئے د هغے په مقتضا باندے عمل اوکړلو لکه چه دا سلام طرف ئے صرف خپل رجحان ښکاره کړلو. هغه د خپل حکومت بچ کولو فکر اوکړلو. اوفانی دنيا ته ئے په باقی پاتے کيدونکے آخرت باندے ترجيح ورکړله.(۱) والله اعلم.

قوله ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دِحْيَةُ إِلَى عَظِيمِ بُصْرَى: بیاهغه د نبی کريم ﷺ خط مبارك راوغوښتلو. کوم چه نبی ﷺ دحضرت دحيه رضی الله عنه په واسطه عظيم بصری ته او بيا عظيم بصری هرقل ته راليږلے وو.

دحيه رضی الله عنه: حضرت دحيه بن خليفه بن فضالة بن زيد الکلبی رحمه الله قديم الاسلام وو.(۲) دغزوه بدر نه سوا په باقی ټولو غزاګانو کښے د نبی ﷺ سره شريك شوے وو.(۳) دحضرت معاويه رضی الله عنه ترخلافته پورے ژوندے وو.(۴)

دے ډيرحسين اوښکلے وو. ترد ے چه په روايا تو کښے راځی. چه کله دے د مدينے کوڅو ته راووتلو. نوښځو به د درواز وغيره نه سرونه راويستل اوکتل به ئے ورته.(۵) نودے به په پرده کښے راوتلو.

وړاندے دا خبره تيره شوے ده. چه حضرت جبريل عليه السلام چه به عام طور په انسانی شکل کښے راتلو. نود دوی په صورت کښے به راتلو.(۶)

په حضرت جبريل آمين او حضرت دحيه رضی الله عنه کښے مناسبت دا دے. چه فرشتے حسن صورت خوښوی. هغوی چه کله انسانی صورت اختيا روی. نود ښکلی سړی شکل اختيا روی. په حديث جبريل عليه السلام کښے تاسو لوستی دی. ((إذ طلع علينا رجل شديد بيا الثياب، وشديد سواد الشعر)) (۷) چه يوسړے رابنکاره شو. دهغه جامے ډيرے سپينے وے. او ويخته ئے تك تور وو. دا ټولے خبرے په حسن باندے دلالت کوی. نوځکه حضرت جبريل عليه السلام دا ښکلے صورت اختيار کړلو.

---

(۱) پورتنی حواله)_

(۲) طبقات ابن سعد(۴/۲۵۱) دحيه بن خليفة)_

(۳) قاله ابن سعد فی الطبقات (۴/۲۵۱) وقال الحافظ فی الإصابة (۱/۴۷۳. ۴۷۴) أول مشاهده الخندق،وقيل أحد ولم يشهد بدراً..وقد شهد دحية اليرموک)_

(۴) طبقات ابن سعد(۴/۲۵۰)_

(۵) الإصابة(۱/۴۷۳)_

(۶) طبقات ابن سعد(۳۴/۲۵۰)_

(۷) انظر لحديث جبريل عليه السلام الصحيح لمسلم .فاتحة کتاب الإيمان)_

ددے نه علاوه دا نکته هم کیدے شی چه الله تعالیٰ حضرت جبریل ﷺ خپل سفیر جوړ کړلو. او نبی ﷺ ته ئے رالیږلو. او رسول الله ﷺ حضرت دحیه رضی الله عنه د دنیا دټولو نه لوئے بادشاه ته خپل سفیر جوړ کړلو. چه دحضرت جبریل ﷺ سره مشابه وو. اوهغه سره مناسبت لرونکے وو.

فائده په ،،دحیه،، کښے په دال باندے کسره او فتحه دواړه صورتونه ټیک دی. ددے معنی داهل یمن په ژبه کښے ،،رئیس،، ده.(١)

قوله: عظیم بُصْرَیٰ: د دے نه مراد حارث بن ابی شمرغسانی دے.(٢)

نبی کریم ﷺ چه کله حضرت دحلیه کلبی رضی الله عنه هرقل ته اولیږلو. نوبراه راست ئے ورته نه وو لیږلے بلکه د بصری دګورنر حارث بن ابی شمر په واسطه ئے ورته لیږلے وو. ځکه چه په شاهی آدابو کښے دا خبره وه. چه هغوی ته به براه راست پیغام نشو لیږلے. د بادشاهانو دربار ته به رسیدل درجه په درجه کیدل. اوهیڅ څیز به د واسطے نه بغیر نشو قبلولے. نوځکه نبی کریم ﷺ دعوت نامه د ،،عظیم بصری،، په واسطه اولیږله.(٣)

بصری: بصری د باء په ضمه او الف مقصوره سره دے. دا په شام کښے د حوران ښار یوه علاقه ده. حضرت خالد بن ولید رضی الله عنه چه کله د عراق نه شام ته دهغه مسلمانانو د مدد دپاره راغلو. کوم چه دلته په جهاد کښے مصروف وو. نوپه هغه وخت کښے مسلمانان په دے ځائے کښے وو. د هغه ځائے خلق په صلح باندے مجبور کړے شو. او په دے طریقه په ١٣ هـ کښے د حوران په ټول ښارد مسلمانانو قبضه راغله. د شام په علاقو کښے د مسلمانانو په لاس فتح شوو ځایونو کښے دا د ټولو نه اولنے ښار دے.(٤)

نبی کریم ﷺ د نبوت نه وړاندے دلته ته دوه ځله تشریف وړے وو.(٥) یو ځل د دولس کالو په عمر کښے د خپل تره سره شام ته د تجارتی سفر په موقع. هم په دے مقام کښے بحیرا راهب نبی ﷺ لیدلے وو. او د نبی ﷺ تره ئے په تاکید سره د حفاظت دپاره د واپس کولو ونیلی وو.(٦) او په دویم ځل د پنځه ویشتو کالو په عمر کښے نبی ﷺ د حضرت خدیجه رضی الله عنها تجارتی سامان اوړے وو. بصری ته لاړو او قیام ئے اوکړلو. اوهلته د ،،نسطورا،، نوم راهب سره ئے ملاقات اوشو.(٧)

---

(١) فتح البارى(١/٣٧، ٣٨)_

(٢) فتح البارى(١/٣٨)_

(٣) فضل البارى(١/٢٢٦)_

(۴) د تفصیل دپاره اوګورئ معجم البلدان (١/٤٤١) او تهذيب الأسماء واللغات (٣/٣٧)_

(۵) تهذيب الأسماء واللغات(٣/٣٧)_

(۶) طبقات ابن سعد (١/١٢١) ذكر ابى طالب وعمه رسول الله ﷺ إليه وخروجه معه إلى الشام فى المرة الأولى)_

(٧) طبقات ابن سعد(١/١٢٩)_

قوله فَدَفَعَهُ إِلَى هِرَقْلَ: بيا هغه خط هرقل ته پيش كړلو. يعنى كله چه هرقل د نبى ﷺ د حالاتو معلومولو نه فارغ شو. اودا ورته معلومه شوه. چه دا خط اهم دے. او د لوستلو قابل دے. نو اوس ئے خط هغه ته پيش كړے شو.

قوله فَقَرَأَهُ: هرقل هغه اولوستلو. د دے نه مراد يا خو دا دے. چه په خپله هغه خط اولوستلو اودا هم ممكن ده. چه ترجمان خط لوستلے وى. او ورته ئے ونيلى وى. لكه څنګه چه د كتاب الجهاد په روايت كښے دى ،، فقرئ ،، چونكه د هرقل په حكم سره لوستلے شوے وو. څكه ئے هغه طرف ته نسبت اوشو.

فَإِذَا فِيهِ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ سَلَامٌ عَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ أَسْلِمْ تَسْلَمْ يُؤْتِكَ اللهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ ﴿ قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتٰبِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ﴾

نو په هغے كښے ليكلى شوى وو. ((بسم الله الرحمن الرحيم)) دالله تعالى بنده اوده هغه د رسول محمد (ﷺ) د طرفه د روم سردار هرقل په نوم. په هغه كس دے سلامتيا وى. چه د هدايت تابعدارى كوى. زه تاته د اسلام دعوت دركوم. اسلام قبول كړه. نو سالم به پاتے شے. اوالله تعالى به تاته دوچنده ثواب دركړى. اوكه تا مخ واړولو. نود قوم سزا به هم په تا وى. اے اهل كتابو! يوے داسے خبرے طرف ته راشئ. كومه چه زمونږ او ستاسو په مينځ كښے برابر ده. چه مونږ دالله تعالى نه سوا د بل چا عبادت نه كوو. دهغه سره څوك نه شريك كوو. اونه به دالله تعالى نه سوا په مونږ كښے بعضے خلق بعضے نور خدايان جوړوى. بيا كه هغوى اعراض اوكړى. نوورته اووايه. ګواه شئ. چه مونږ د يو الله منونكى يو.

دلته تاسو ګورئ. چه نبى ﷺ خپل خط د بسم الله الخ نه شروع كړلو. د خطونو په باره كښے د دوى عادت هم دا وو. چه ،، بسم الله الخ ،، نه به ئے شروع كوله. (١)

قوله مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ: دلته نبى كريم ﷺ خپل عبديت او رسالت دواړه ذكر كړل. اوعبديت ئے په رسالت باندے مقدم كړلو. څكه چه اصل څيز خو عبديت دے. الله تعالى مخلوق د عبادت دپاره پيدا كړے دے. چونكه دا د تخليق اصل مقصود دے. نوچه په دے كښے څوك څومره زيات وى. هغه هومره به هغه اوچت او پورته وى. انبياء عليهم الصلاة والسلام ته د نبوت او رسالت په وجه د الله تعالى يو خاص معرفت حاصل وى. چه غير نبى ته په هيڅ صورت كښے نشى حاصليدے. څكه د دے حضراتو مقام عبديت د نورو خلقو دمقام عبديت نه ممتاز وى. هغوى په عبديت او بندګئ كښے د ټولو نه

---

(١) د دے ټولو خطونه هم داسے منقول دى. اوګورئ: (زادالمعاد(٦٨٨/٣) ذكرهديه ﷺ فى مكاتباته على الملوك وغيرهم)_

وړاندے او د ټولو نه اوچت وی.بیا سرکاردوعالم ﷺ دالله تعالی آخری نبی او د ټولو سردار دے.نوځکه دا یقینی خبره ده.چه د نبی ﷺ عبدیت د ټولو نه اوچت او وړاندے دے.بیا نبی ﷺ د ،،رسول،، لفظ ذکر کړلو.ځکه چه دوی د الله تعالی رسول دے.اوهم دا یو داسے وصف دے.چه د دے په وجه دوی ته په ټول مخلوق باندے امتیاز ورکړے شوے دے.دوی دالله تعالی رالیږلے شوے دے.د دے رالیږلو د وجے دوی دعوتی خطونه لیکل.او خلقو ته ئے د ایمان دعوت ورکولو.

بهرحال د ،،عبد،، او د ،،رسول،، د لفظ یوځائے ذکرکولو نه یوه خبره دا معلومیږی.چه حضرات رسولان که څومره لوئے وی.خوهغوی د خپلے بندګئ اوعبدیت اقرار کوی.

په دے کښے اشارهٔ د نصاروٰ تردید اوشو.چه دوی حضرت عیسی ﷺ د مقام عبدیت او رسالت نه پورته کړے دے.اومقام الوهیت ته ئے رسولے دے.(١)

په خط کښې به د کاتب نوم وړاندې لیکلی شی که دمکتوب الیه دلته کښے دا خبره هم زده کړئ.چه نبی ﷺ د خط شروع دخپل نوم نه اوکړله.په دے کښے اختلاف دے.چه د خط ابتداء به د کاتب دنوم نه کیږی که د مکتوب الیه د نوم نه؟جمهورعالمان ﷺ فرمائی.چه د کاتب دنوم نه به کیږی .ابوجعفر نحاس رحمہ اللہ په دے باندے د صحابه کرامو ﷺ اجماع نقل کړے ده.(٢) غالباً د هغوی مراد به داکثرو صحابو ﷺ اجماع وی.ګنی حقیقت دا دے.چه په دے مسئله کښے د صحابو ﷺ هم اختلاف دے.او د بعضے صحابو ﷺ نه د مکتوب الیه د نوم ابتداء منقول ده.

امام بخاری رحمہ اللہ په الادب المفرد کښے روایت نقل کړے دے.چه حضرت زید بن ثابت ﷺ حضرت معاویه بن سفیان ﷺ ته خط اولیکلو.دهغے شروع هغه داسے کړے وه.((من عبدالله معاویة أمیرالمؤمنین لزید بن ثابت سلام علیك))(٣)دغه شان امام بخاری رحمہ اللہ په ،،الادب المفرد،، کښے دحضرت ابن عمر ﷺ نه هم دا سند منقول کړے دے.(٤)

دغه شان په بخاری شریف کښے دی.چه حضرت عبدالله بن عمر ﷺ عبدالملك بن مروان ته خط لیکلے وو.((إلی عبدالله عبدالملك أمیرالمؤمنین،،))(٥)

محمدبن حنفیه او ایوب سختیانی رحمهماالله فرمائی.چه دمکتوب الیه دنوم نه په شروع کولو کښے څه قباحت نشته.(٦)

---

(١) شرح کرمانی(١/٦١)_

(٢) فتح الباری(١/٣٨)_

(٣) فتح الباری(١١/٤٨) کتاب الإستیذان باب بمن یبدأ فی الکتاب)_

(٤) پورتنئ حواله)_

(٥) صحیح بخاری(٢/١٠٦٩) کتاب الأحکام باب کیف یبایع الإمام الناس)_

(٦) عمدة القاری(١/٩٩)_

امام طبراني په خپل ،معجم، كښې په يوضعيف سند سره دا نقل كړې دي.چه نبي اكرم ﷺ حضرت خالد او حضرت علي رضي الله عنهما يمن ته اوليږل.دے دواړو نبي ﷺ ته خط اوليكلو. حضرت علي رضي الله عنه د نبي ﷺ نوم وړاندے اوليكلو.اوحضرت خالد رضي الله عنه خپل نوم وړاندے اوليكلو.په دوي باندے څه انكار اونكړے شو.(١)

خودا يوڅو واقعات دي.گني اصل سنت هم دا دے.چه كاتب به خپل نوم اول ليكي.ځكه چه د نبي ﷺ نه څومره خطونه منقول دي.نوهغه ټول د دوي د اسم گرامي نه شروع دي.

ددے نه علاوه په ابوداود كښې دحضرت علاء بن الخضرمي رضي الله عنه نه منقول دي.چه دوي به كله هم نبي ﷺ ته خط ليكلو.نودخپل نوم نه به ئے شروع كوله.(٢)

حضرت سلمان فارسي رضي الله عنه فرمائي.((ماكان أحد أعظم حرمة من رسول الله ﷺ فكان أصحابه إذا كتبوا إليه كتاباً كتبوا، من فلان إلى محمد رسول الله ﷺ))(٣)

هرقل عظيم الروم نبي اكرم ﷺ عظيم الروم اوفرمائيل..ملك الروم.. ئے اونه فرمائيل. ځكه چه بادشاه خو هغه دے.كوم چه نبي اكرم ﷺ يا ددوي نائبين اوخلفاء بادشاه جوړ كړي .د كافرانو چه څوك بادشاه جوړ شي.نود هغه بادشاهي د ضرورت په بناء باندے وي.

بيا نبي ﷺ دا وصف د تاليف قلب دپاره بيان كړلو.ځكه چه په دعوت او تبليغ كښې په كلام كښې د نرمئ اختيارولو حكم دے.الله تعالى فرمائي.﴿ادْعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾ (٤)او حضرت موسى اوهارون عليهما السلام ته فرمائي.﴿فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا﴾ (٥)

چونكه هرقل دروميانو په نظر كښې معزز وو.نوځكه نبي اكرم ﷺ دهغه دپاره د عظيم لفظ اوليكلو.هم دا خبره د دوي د سيرت مطابق وه.چه سخت كلام نه وي.او دشمن سره هم ډيره نرمه خبره اختيار كړے شي. په دےكښې دا فائده وي.كه دشمن دوستي نه كوي.نوكم ازكم په دشمنئ كښې تخفيف راځي.گورنرمستين چه كله دارالعلوم ديوبند ته راغلو.نوانتظاميه حضرت شاه صاحب ته د استقباليه كلماتو ليكلو دپاره اوونيل.نوحضرت شاه رحمه الله دهغه دپاره ددے حديث پيش نظر د ..عظيم.. لفظ استعمال كړلو.حالانكه هغه د كانپور په جمات باندے گولئ چلولے وے.شاه صاحب رحمه الله به فرمائيل.چه د دے حديث په وجه زما زړه مطمئن وو.

د مسند بزار په حديث كښې دي.چه كله دا خط اولوستلے شو.نودهرقل وراره د خفگان اظهار اوكړلو.اووے وئيل.چه دا خط دے نشي لوستلے.قيصر د وجے پوښتنه اوكړله.نوهغه اووئيل.

---

(١) مجمع الزوائد(٩٨/٨) كتاب الأدب باب في كتابة الكتب وختمها)_

(٢) سنن ابي داود كتاب الأدب باب في الرجل يبدأ بنفسه في الكتاب رقم.(٥١٣٤) و(٥١٣٥)_

(٣) مجمع الزوائد(٩٨/٨) كتاب الأدب باب في كتابة الكتب وختمها)_

(٤) النحل:١٢٥)_

(٥) طه:٤٤

چه ده دخپل نوم نه شروع کړے ده.او په دے کښے ئے تاسو ته د ..ملك الروم.. په ځائے ,,عظيم الروم.. ونيلے دے.په دے باندے قيصر اوونيل.نه دا خط به ضرور لوستلے شی.(١)
علامه قسطلانی رحمه الله د مدائنی رحمه الله په حواله سره نقل کړی دی.چه دهرقل وراره خط رابنکلو.اودهرقل په تپوس کولو ئے اوونيل.چه ده خپل نوم وړاندے ليکلے دے .او تاته ئے ..عظيم الروم.. ونيلی دی.په دے باندے هغه اورتل او وے ونيل.«إنك لضعيف الرأی،أتريد أن أرمی بکتاب لم أن أعلم ما فيه،لئن کان رسول الله إنه لأحق أن يبدأ بنفسه،ولقد صدق،أنا صاحب الروم،والله مالکی ومالکه»(٢)يعنی ستا رائے ډيره کمزورے ده.آيا ته دا غواړے چه زه د خط په مضمون باندے د پوهيدلو نه وړاندے دا اوغورځو؟که هغه دالله پيغمبر وی.نوهغه ته دخپل نوم نه د شروع کولو حق شته.اوهغه ټيك فرمائيلی دی.چه زه ..صاحب الروم.. يم.ځکه چه زمونږ دټولو مالك خو الله تعالی دے.

قوله:سَلَامٌ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَىٰ:دا عبارت دفکر وړ دے.دهرقل متوجه کول وو.که ته په حقيقت کښے دالله تعالی دهدايت پيروکار ئے.نو بيشکه زمونږ د طرفه ستا دپاره د سلامتيا دعا ده.اوکه ته د هدايت خداوندی تابعدار نه دے.نوبيا دا دعا ستا دپاره نه ده.هرقل خپل ځان اهل کتاب او اهل حق ګڼړلو.خو اوس هغه ته دا هم معلومه شوه.چه محمد رسول الله ﷺ مبعوث شوے دے.اوهغه د حالاتو په تحقيق سره په خپله هم دے نتيجه ته رسيدلے وو.چه دوی يقيناً خاتم الانبياء والمرسلين دی.نواوس چه ترڅو پورے دے د دوی تابعداری اونکړی.نوترهغه وخته پورے دے د هدايت الهی تابعدار نشی جوړيدے.که دے دا غواړی.چه د رسول اکرم ﷺ دا دعا دے زما په حق کښے شی.نودے به د نبی ﷺ د تابعداریٔ لمن اونيسی.اوکه دے دهغه لمن راؤ نه نيسی.نوبيا دے متبع د هدايت نه دے.اودا دعا دده دپاره نه ده.

آيا کافرانو ته سلام کولې شی؟.دا مسئله مختلف فيه ده.امام شافعی رحمه الله اواکثرعالمان رحمهم الله فرمائی.چه کافرته ابتداءً سلام کول جائز نه دی.(٣) امام طحاوی رحمه الله د احنافو رحمهم الله د درے عالمانو رحمهم الله امام ابوحنيفه.امام ابويوسف او امام محمد رحمهم الله نه هم دا نقل کړی دی.(٤)

---

(١)کشف الأستار عن زوائد البزار(١١٧/٣) ذکرنبينا محمد رسول الله ﷺ باب فيما کان عند أهل الکتاب من علامات نبوته..)_

(٢)شرح قسطلانی(٧٩/١)_

(٣) عمدة القاری(٩٩/١) وشرح نووی علی صحيح مسلم (٢١٤/٢) کتاب السلام باب النهی عن إبتداء أهل الکتاب بالسلام وکيفية الرد عليهم)_

(٤) شرح معانی الآثار(٣٣٢/٢) کتاب الکراهة باب السلام علی أهل الکتاب)_

بعضے عالمان ﷾ فرمائی.چه کافر ته مطلقاً سلام کول جائز دی.(۱) خودا قول ضعیف دے.
خکه چه د رسول الله ﷺ ښکاره ارشاد دے.((لاتبدؤا الیهود ولا النصاری بالسلام))(۲)
صاحبِ د درمختار لیکلی دی.د ضرورت اوحاجت په وخت کښې د سلام کولو ګنجائش شته.(۳) د بعضې سلفو رائے دا ده.چه په تالیف قلب کښې دغرض دپاره ابتداء سلام مباح دے.(۴)

صاحب د ((شرعة الإسلام)) فرمائی.که کافر ته د سلام کولو ضرورت پیښ شی.نو((السلام علی من اتبع الهدی)) دے وائی.(۵)
امام محمد رحمه الله فرمائی.چه یهودی یا نصرانی ته خط لیکل وی.نو د نبی ﷺ په تابعداری کښې ((السلام علی من اتبع الهدی)) لیکل پکار دی.(۶)

قوله :أَمَّا بَعْدُ: د نبی کریم ﷺ نه دا کلمه په ډیرو روایاتو کښې راغلې ده.حافظ عبدالقادر رهاوی رحمه الله په خپل کتاب((الأربعین المتباینة)) کښې په خطبه کښې دا د دوه دیرش صحابه کرامو رضی الله عنهم نه نقل کړے دے.(۷)

په ,,امابعد،، دټولو نه وړاندې چا اطلاق کړې وو؟ په دے کښې اختلاف دے.چه لفظ د ,,اما بعد،، دټولو نه وړاندے چا استعمال کړے دے.

یوقول دا دے.چه ددے د ټولو نه اولنے قائل حضرت داود ﷺ دے.امام طبرانی رحمه الله په دے باره کښې دحضرت ابوموسی اشعری ﷺنه یو مرفوع روایت نقل کړے دے.خودهغې په سند کښې ضعف دے.

دویم قول دا دے.چه ددے د ټولو نه اولنے استعمال کونکے حضرت یعقوب ﷺ دے.دا روایت امام دارقطنی په خپل کتاب ,,غرائب مالك،، کښې نقل کړے دے.

دریم قول دا دے.چه ددے د ټولو نه اولنے قائل یَعْرُبُ بنِ قَحْطان دے.
څلورم قول دا دے.چه د دے دټولو نه اولنے قائل کعب بن لوئ دے.

---

(۱) فأخرج الطبری عن طریق ابن عیینة قال:یجوز إبتداء الکافر بالسلام.لقوله تعالی: ﴿لَا يَنْهٰكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِيْنَ لَمْ يُقَاتِلُوْكُمْ﴾ (الممتحنة:۸)_ الایة وقول إبراهیم لأبیه .سلام علیک.. ونقل ذلک عن أبی ﷺ أیضاً انظر أوجز المسالک (۱۰۸/۱۵) ماجاء فی السلام علی الیهودی والنصرانی)_

(۲) صحیح مسلم (۲۱٤/۲) کتاب السلام باب النهی عن إبتداء أهل الکتاب بالسلام وکیفیة الرد علیهم)_

(۳) درمختار مع ردالمحتار(۲۹۲/۵) کتاب الحضر و الإباحة)_

(۴) عمدة القاری(۹۹/۱)_

(۵) فتاوی شامیه(۲۹۲/۵)_

(۶) پورتنئ حواله)_

(۷) فتح الباری(٤۰٦/۲)کتاب الجمعة باب من قال فی الخطبة بعدالثناء:أما بعد)_

پنځم قول دا دے چه د ټولونه وړاندے سحبان بن وائل دده استعمال کړے دے.
شپږم قول د قس بن ساعده په باره کښے شوے دے چه هغه د ټولو نه وړاندے دا لفظ استعمال کړے دے.
اولنی قول زیات راجح دے. والله اعلم (۱)

قوله فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ: دا حدیث په کتاب الجهاد کښے هم راځی. هلته او د مسلم په روایت کښے ((بداعية الإسلام)) راغلی دی. (۲)

،،دعاية،، او ،،داعية،، دواړه مصدر دی. د دعوت په معنی دی. (۳) او مطلب دا دے چه زه تاته د اسلام دعوت درکوم.
علامه عینی رحمه الله مصدر د مفعول په معنی کښے اخستے دے او اضافت ئے بیانیه ګرځولے دے. هغوی فرمائی. ((أدعوك بالمدعو الذی هو الإسلام)) او فرمائی. ..با.. د ..الی.. په معنی ده. نو اوس به معنی دا شی. چه ((أدعوك إلى الإسلام)) (۴)

اوکه ،،داعية،، د اسم فاعل صیغه اوګرځولے شی. نو تقدیر د عبارت به دا شی. ((أدعوك إلى الكلمة الداعية إلى الإسلام)) او د کلمه نه به مراد د ((لا إله إلا الله محمد رسول الله)) ګواهی وی. (۵)

قوله أَسْلِمْ تَسْلَمْ: دے جمله خپل وجازت او اختصار باوجوده د دنیا او آخرت نیکئ او خوبیان په خپله جولئ کښے راګیرے کړی دی. (۶) هرقل د نبی ﷺ په ارشاد کښے غور اونکړلو. نبی ﷺ ورته د کاملے سلامتیا ضمانت ورکولو. مطلب ئے دا وو چه د اسلام قبلولو نه پس به تاته د دنیا او آخرت سلامتی ملاؤ شی. دے بے وقوفه دا اوګنړل که ما اسلام قبول کړلو. نو زما نه به حکومت واخستے شی. او اقتدار به مے د لاس نه لاړ شی. (۷)

دکتاب الجهاد په روایت کښے دی. ((أسلم تسلم وأسلم يؤتك الله أجرك مرتين)) په دے کښے د ،،اسلم،، تکرار دے. (۸) په دے کښے خو به یا دا اوونیلی شی چه دا د تاکید دپاره دے او یا به دا اوونیلی شی. چه په اولنی ،،اسلم،، سره د اسلام قبلولو مطالبه ده. او په دویم ،،اسلم،، سره

---

(۱) د تفصیل دپاره اوګورئ: فتح الباری (۲/ ۴۰۴، ۴۰۵)_
(۲) صحیح مسلم (۲/ ۹۹) کتاب الجهاد باب کتب النبی ﷺ إلى هرقل ملک الشام یدعوه إلى الإسلام)_
(۳) النهایة لابن الأثیر (۲/ ۱۲۲)_
(۴) عمدة القاری (۱/ ۹۳) بیان الإعراب)_
(۵) فتح الباری (۱/ ۳۸) وشرح نووی (۲/ ۹۸)_
(۶) ارشادالساری (۱/ ۷۹)_
(۷) پورتنئ حواله)_
(۸) صحیح بخاری کتاب الجهاد باب دعاء النبی ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة.. رقم (۲۹۴۱)_

د دوام علی الاسلام مطالبه ده.(۱) لکه چه په ﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا﴾(۲) کښې.

آيا اسلام او ،،مسلمان،، ددې امت دپاره خاص دي؟ په دے کښې اختلاف دے چه اسلام د دين محمدي دپاره او مسلمان د امت محمديه دپاره مخصوص دے.اوکه نورو اديانو او امتونو ته هم شامل دے.علامه سيوطي رحمه الله په خپله رساله ((اتمام النعمة)) کښې خصوصيت ثابت کړے دے.اوپه دے باندےئے ديرش دلائل ذکر کړي دي.خوقرآن کريم حضرت ابراهيم عليه السلام ته ،،حنيفاً مسلماً،، او ﴿إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ﴾(۳) وائي.د يوسف عليه السلام دعا ده.﴿تَوَفَّنِي مُسْلِمًا﴾ حضرت سليمان عليه السلام بلقيس ته وائي.﴿وَأْتُونِي مُسْلِمِينَ﴾ دحضرت لوط عليه السلام متعلق دي.﴿غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ د حواريانو متعلق راغلي دي.﴿وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾

علامه سيوطي رحمه الله جواب ورکړے دے.چه د ذکر شوي اختصاص نه انبياء عليهم السلام مستثنى دي.نودحضرت ابراهيم عليه السلام او حضرت يوسف عليه السلام د آيتونو نه جواب اوشو.دغه شان دانبياء عليهم السلام په کوروالہ باندے تبعاً د مسلمان اطلاق شوے دے.دحضرت لوط عليه السلام سره متعلق آيت نه جواب اوشو.سيوطي رحمه الله فرمائي.چه ما رساله اوليکله.اوفارغ شوم.اود اودۀ کيدو دپاره سملاستم.نو د حواريانو آيت راته په ذهن کښې راغلو.په دے باندے هيڅ تاويل نه جوړيدو.نو بيا راپاسيدم.ډيوه مے اولګوله.اوهغه جواب مے اوليکلو.کوم چه مے په ذهن کښې راغلو.چه حواريانو ته ددے وجے مسلمين وئيلے شوي دي.چه دهغوي په جماعت کښې نبي موجود وو.نودا اطلاق د تبعيت نبي په اعتبار سره دے.د سيوطي رحمه الله خيال دے.چه په دغه حواريانو کښې دوه درے نبيان وو.

دعلامه عثماني رحمه الله په رائے کښې کلي جواب زيات مناسب دے.ځکه چه د جزئياتو احصاء اوبيا جواب ورکول ډيره ګرانه ده.دوي فرمائي.چه د لغت په اعتبارسره دا اطلاق عام دے.اود لقب په اعتبار سره خاص دے.لکه څنګه چه لفظ د ،،حافظ،، په لغت کښې عام دے.اولقب د ابن حجر رحمه الله دے.،،حيوان،، په لغت کښې عام دے.او لقب د انسان غيرناطق سره خاص دے.کيدےشي.چه دا داسم او لقب

﴿مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ﴾(۴)او﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ﴾(۵) نه اختسے شوي وي.(۶)والله اعلم.

---

(۱) فتح الباري(۳۸/۱)_

(۲)النساء:۱۳۶)_

(۳) سورة البقرة:۱۳۱)_

(۴) الحج:۷۸)

(۵) سورة البقرة:۱۲۸)_

(۶) فضل الباري(۲۲۸/۱، ۲۲۹)_

قوله :یُؤۡتِكَ اللّٰهُ أَجۡرَكَ مَرَّتَیۡنِ :اول داسلام راوړلو حکم وو .اواوس ترغیب دے.که تا اسلام قبول کړلو .نوالله سبحانه وتعالی به تاته دوچنده ثواب درکړی.یوخودد ے وجے چه دے په خپل پیغمبر باندے ایمان ساتی.اوبل دد ے وجے چه په حضرت محمد ﷺ باندے ئے ایمان راوړلو.اوکتابی چه کله ایمان راوړی.نوهغه ته دوچنده اجر ملاویږی.یو دهغه په خپل پیغمبرباندے په ایمان راوړلو.اوبل زمونږ په پیغمبرباندے په ایمان راوړلو.هم دا مفهوم دحضرت عبدالله بن مسعود ﷛ په روایت کښے راغلے دے.دوی د نبی ﷺ نه نقل کوی.چه

«ثلاثة لهم أجران، رجل من أهل الكتاب آمن بنبيه و آمن بمحمد»([1])

بعضے عالمان فرمائی.چه د ،،مرتین،، معنی ده،،مرة بعد مرة،، یعنی برابر ثواب به ورته ملاویږی.یواجر خو د هغه په خپله د ایمان راوړلو اوبل اجر په دے چه دے د نورو خلقو دایمان راوړلو سبب اوګرځی.([2])

قوله :فَإِنۡ تَوَلَّیۡتَ فَإِنَّ عَلَیۡكَ إِثۡمَ الۡأَرِیسِیِّیۡنَ :که تا دده اواعراض اوکړلو .نود اریسیینو ګناه به ستا په غاړه کښے وی.

د ،،اریسیین،، په ضبط کښے پنځه اقوال دی.([3])

() ،،اریسیین،، (د راء مکسوره مخففه نه وړاندے همزه مفتوحه اود سین نه پس دوه یاګانے.

() ،،اریسیین،، (د راء مکسوره مخففه نه وړاندے همزه مفتوحه او د سین نه پس یوه یاء ساکنه)

()،،یریسین،، (د راء مکسوره مفتوحه نه وړاندے یاء او د سین نه پس دوه یاګانے

() ،،یریسین،،(د راء مکسوره مخففه نه وړاندے یاء ساکن او د سین نه پس یوه یاء.

() اریسیین (همزه مکسوره ،ددے نه پس راء مشدده مکسوره بیا یاء ساکنه بیا سین او ددے نه پس یوه یاء.

اریسیین څوک وو؟: د اریسیین په تعین کښے اختلاف دے.

() یوقول دا دے.چه ددے معنی د زمیندار ده.د امام ثعلب ،ابن الاعرابی رحمهماالله اونورو عالمانو ﷭ نه هم دا منقول ده.([4])ځکه چه ددے تائید په مختلفو روایاتو سره کیږی.دابن اسحاق ﷫ روایت دے.«فإن عليك إثم الأكارين» د برقانی ﷫ په روایت کښے اضافه ده،،یعنی الحراثین،، دغه شان د مدائنی په مرسل روایت کښے دی.«فإن عليك إثم الفلاحين»

---

(۱) صحیح بخاری(۲۰/۱) کتاب العلم باب تعليم الرجل أمته وأهله)_

(۲) ارشادالساری(۷۹/۱)_

(۳) ددے ټولو اقوالو دپاره اوګورئ شرح نووی علی صحیح مسلم (۹۸/۲) کتاب الجهاد والسیر،باب کتب النبی ﷺ)_

(۴) فتح الباری(۳۹/۱)وعمدة القاری(۸۶/۱) وأعلام الحدیث للخطابی(۱۳۷/۱)_

دابوعبيد رحمه الله په كتاب الاموال كښې د عبدالله بن شداد په مرسل روايت كښې دى: «وإن لم تدخل في الإسلام فلا تحل بين الفلاحين وبين الإسلام» (١)

ابوعبيد رحمه الله فرمائى. دفلاحين معنى اګرچه زميندار ده. خودلته خاص طور صرف زميندار مراد نه دى بلكه د ملك ټول اوسيدونكى مراد دى. (٢) د زميندار ذكر ددې دپاره اوشو چه عام طور هم دا خلق د قوم افراد وى. دغه شان دا خلق د بادشاهانو بنه پوره تابعدار وى. كوم خواه ته چه هغوى خى. دوى ورسره هم خى. كه بادشاه مسلمان شى. نوقوم هم اسلام قبلوى. اوكه هغه اعراض اوكړى. نو بيا قوم هم اعراض كوى. بيا دعربوخلق هركس ته فلاح وائى. برابره ده كه هغه په خپله زميندار وى. اوكه په بل باندې زميندراى كوى. (٣)

() دويم قول دا دې چه ددې نه خادمان او تابعدار مراد دى. او مطلب دا دې چه كه تا اسلام راوړلو. نوستا خادمان اوتابعدار به هم اسلام قبول كړى. لكه چه ته د دوى د ايمان دپاره ركاوټ جوړيږې. نوځكه به د هغوى ګناه هم په تا باندې وى. (٤)

دريم قول دا دې چه ددې نه مراد دعبدالله بن اريس متعبين دى. چاته چه اريسه وئيلى شى. (٥)

() څلورم قول امام طحاوى رحمه الله نقل كړې دې چه ..اريسه.. يوه ډله ده. چه اروس نومې كس ته منسوب ده. دا ډله دالله تعالى دتوحيد معترف ده. دحضرت عيسى عليه السلام د نبوت قائل ده. اوځه چه په انجيل كښې دى. په هغې باندې ايمان راوړى. اوځه چه عيسايان وائى. هغه نه منى. (٦)

اوس د «فإن عليك إثم الأريسيين» دوه توجيهات كيدې شى. يوه دا وجه كيدې شى. چه هرقل هم ..اريسى.. عقيده لره. نوكه دې د اسلام نه اعراض اوكړى. نودهغه ډله به هم د اسلام نه اعراض اوكړى.

دويمه وجه دا كيدې شى. چه په اصل كښې اريسى دهرقل په حكومت كښې اوسيدل. اودا قاعده ده. چه د بادشاه رعيت هم دبادشاه سره وى. امام طحاوى رحمه الله فرمائى. كيدې شى چه صورت داسې شوې وى. چه اريسيه ډلې ته د نبى صلى الله عليه وسلم د بعثت علم د هرقل نه وراندې شوې وو. اواريسيه ډلې په نبى صلى الله عليه وسلم باندې ايمان راو نړل. د دې وجې دهغوى په حضرت عيسى عليه السلام باندې ايمان هم باطل شو. ځكه چه حضرت عيسى عليه السلام د نبى اكرم صلى الله عليه وسلم د نبوت بشارت وركړې وو. اوس چه مبشربه ئې اونه منل. نولكه چه د حضرت عيسى عليه السلام بعضې خبرې ئې اونه

---

(١) ددې ټولو رواياتو دپاره اوګورئ فتح البارى (٣٩/١)_
(٢) شرح نووى (٩٨/٢)_
(٣) فتح البارى (٣٩/١)_
(٤) النهاية لابن الأثير (٣٨/١)_
(٥) النهاية (٣٨/١)_
(٦) حاشيه فيض البارى (٤٠/١، ٤١)_

منلي نوټول ګناهګار شول. نو مطلب دا شو چه لکه څنګه هغه کسان ګناهګار شو نو ته به هم ګناهګار شے.(١)

۞ پنځم قول دا دے چه د اریسیین نه مراد سرداران او بادشاهان دی.څوك چه خپل رعیت فاسدو عقیدو ته وړاندے کوی.(٢) په دے صورت کښے به مطلب دا شی.چه که تاسو نافرمانی اوکړی.نو تاسو به هم داسے ګناهګار شی.لکه څنګه هغه متکبرسرداران او بادشاهان ګناهګار دی.څوك چه د حق نه اعراض کوی.

۞ شپږم قول دا دے.چه ددے نه ،،عشار،، یعنی دټیکس اخستونکی مراد دی.لیث بن سعد رحمه الله د یونس بن یزید رحمه الله نه نقل کړی دی.«الأریسیون: العشارون یعني أهل المکس» که دا معنی ثابته وی.نودلته به مبالغه مقصود وی.یعنی لکه څنګه چه عشار دسخت عذاب مستحق دی.اولوئے ګناهګار دی.دغه شان به هرقل هم ګناهګار وی.(٣)

اووم قول دا دے.چه د اریسیین نه مراد خوزمیندار دی.خو دا ونیلے شوی دی.چه زمینداران مجوسیان وو.اورومیان اهل کتاب وو.(٤) په دے صورت کښے به مطلب دا شی.چه ته کتابی اونصرانی ئے.اوددے ملك اوسیدونکی چه زمیندار دی.دا مجوسیان دی.اوستا خیال دے.چه دا کتابیان اهل حق دی.اواریسیین د مجوسیت دوجے اهل باطل دی.نولکه څنګه چه د اهل کتابیت د وجے ته خپل ځان برحق ګنړے.اودا زمینداران اهل باطل.نودغه شان اوګنړی.چه اوس زما د نبوت د اعلان نه پس که تا اسلام قبول نکړلو.نود دے اریسیین پشان به ته په اهل باطل کښے داخل شے.اوپه اهل حق کښے به ستا شمار نه کیږی.لکه څنګه چه دوی د مجوسیت د وجے اهل باطل دی.نواوس به ته د نصرانیت د وجے په اهل باطل کښے داخل شے.(٥)

بیا په یوروایت کښے د اریسیین په ځائے د ،،ارکوسیین،، لفظ راغلے دے.،،رکوسیت د نصرانیت اومجوسیت په مینځ کښے یومذهب دے.ممکن ده.چه په هغے کښے څه خلق داسے وو.چه هغوی د نصرانیت په ځائے د رکوسیت قائل وو.(٦) لکه چه هرقل ته اوونیلی شو.چه که ته اسلام نه راوړے.نو رکوسیین چه اهل باطل دی.دهغوی پشان به ګناهګار شے.والله اعلم.

قوله: وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا.....په بعضے نسخو کښے په دے ځائے کښے ،،واو،، نشته.اوپه بعضو کښے ،،واو،، شته.(٧)

---

(١) پورتنئ حواله)_

(٢) عمدة القاري(١/٨٦)_

(٣) فتح الباري(١/٣٩)_

(٤) غريب الحديث للخطابي(١/٥٠٠)_

(٥) جامع الأصول لابن الأثير(١١/٢٧٣)_

(٦) جامع الأصول (١١/٢٧٣)_

(٧) فتح الباري(١/٣٩)_

دوه سوالونه اودهغې جوابونه دلته دوه سوالونه دی.

() اولنۍ سوال دا دے چه په قرآن پاک کښې ،،واو،، نشته.بيا دلته واؤ څنګه راغلو؟
دويم سوال دا دے چه دا آيت د وفدنجران په حق کښې نازل شوے وو.ځکه چه ابن اسحاق رحمه الله وغيره ليکلی دی.چه د آل عمران داول نه تر اتيا آيتونو پورے د وفد نجران په حق کښې نازل شوی دی.(١)او وفد نجران راتګ په ٩هـ کښې وو.(٢)
ځکه چه دے خلقو د ټولو نه وړاندے جزيه ادا کړے وه.(٣)او د جزيه مشروعيت په آيت کريمه ﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَلَا يُحَرِّمُوْنَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗ وَلَا يَدِيْنُوْنَ دِيْنَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ حَتّٰى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَّدٍ وَّهُمْ صٰغِرُوْنَ﴾(٤) سره شوے دے.اودا آيت د فتح مکه نه پس نازل شوے دے.(٥)رسول اکرم ﷺ چه کوم خط ليږلے وو.هغه په ۶هـ کښې وو.نودا آيت د آل عمران چه په دغه اتيا آياتونو کښې دے.چه د وفد نجران په راتلو نازل شوے وو.نبی ﷺ د هرقل په خط کښې څنګه اوليکلو؟

د اولنی سوال څو جوابونه ورکړے شوی دی.

() يوجواب دا ورکړے شوے دے چه کيدے شی.دا د ابوسفيان د کلام حصه وی.هغه داسے چه هغه ته د خط ټول مضامين ياد نه وو.د خط د شروع څه حصه ورته ياده وه.او آيت ترے پاتے شوے وو.لکه چه هغه دا ذکر اوکړلو.چه «كان فيه كذا وكان فيه ياأهل الكتاب» په دے صورت کښې به ،،واو،، د ابوسفيان د کلام نه ګرځولے شی.دخط جزء يا حصه نه.(٦)
خودا جواب صحيح نه دے.ځکه چه د نبی کريم ﷺ د خطونو چه کوم عکسونه شائع شوی دی.په هغې کښې هم دومره مضمون دے.

() دويم جواب دا ورکړے شوے دے.چه دا واؤ عاطفه دے.او معطوف عليه «أدعوك» دے.اومعطوف محذوف دے.تقديرد عبارت دا دے.«إني أدعوك بدعاية الإسلام وأقول لك ولاتباعك إمتثالاً لقول الله تعالى: ياأهل الكتاب..»(٧)

() د دويم سوال هم څو جوابونه ورکړے شوی دی.

() يو جواب دا دے چه ممکن ده.چه دا آيت مکرر نازل شوے وی.يوځل د حديبيه نه وړاندے نازل شوے وی.اويوځل د فتح مکے نه پس نازل شوے وی.(٨)

---

(١) تفسير ابن كثير(١/٣٧١)_
(٢) ابتداء د سورة آل عمران از تفسيرابن كثير(١/٣٤٣)_
(٣) تفسيرابن كثيرٌ(١/٣٧١)_
(٤) (التوبة:٢٩)_
(٥) تفسيرابن كثير(٢/٣٤٧)_
(٦) فتح البارى(١/٣٩)_
(٧) پورتنۍ حواله)_
(٨) تفسيرابن كثير(١/٣٧١)_

حافظ ابن حجر رحمه الله دا قول بعيد گرخولے دے.(۱)

(۵) دويم جواب دا ورکړے شوے دے چه کيدے شي.د وفد نجران د قدوم په موقع چه کوم آيتونه نازل شوي وي.هغه د سورة ال عمران دشروع نه تر دے ځائے پورے وي.اودا آيت وړاندے نازل شوے وي.ترڅوپورے چه د ابن اسحاق رحمه الله د قول ((بضع وثمانين)) تعلق دے.نواوبه وئيلی شي.چه دا عدد محفوظ نه دے.اود عدد په ذکر کولو کښے د دوی نه سهو شوے ده.(۲)

(۶) دريم جواب دا ورکړے شوے دے.چه د وفد نجران راتګ د صلح حديبيه نه وړاندے شوے وي.اوهم په دغه موقع باندے دا آيت نازل شوے وي.اوترڅو پورے چه ددے د ادا کولو مسئله ده.نو هغه جزيه نه وه.بلکه مصالحة د مباهله نه د بچ کيدو عوض وو.روستو په آيت د جزيه سره ددے موافقت راغلو.(۳)

(۷) څلورم جواب دا ورکړے شوے دے.(دا د اولنی سوال جواب هم دے) چه په کوم وخت کښے نبی ﷺ هرقل ته دا خط ليکل.نوترهغه وخته پورے دا آيت نه وو نازل شوے.روستو د نبی ﷺ په موافقت کښے د قرآن کريم دا آيت نازل شو.لکه دحضرت عمر رضی الله عنه په موافقت کښے د حجاب، اساری بدر،او د صلاة علی المنافقين د سلسلے د آيتونونه سوا نور آيتونه نازل شوی وو.(۴)

﴿قُلْ يَٰٓأَهْلَ ٱلْكِتَٰبِ تَعَالَوْا۟ إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَآءٍۭ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا ٱللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِۦ شَيْـًٔا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّن دُونِ ٱللَّهِ ۚ فَإِن تَوَلَّوْا۟ فَقُولُوا۟ ٱشْهَدُوا۟ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ۝﴾

اے اهل کتابو يوے داسے خبرے طرف ته راشئ چه هغه زمونږ او ستاسو په مينځ کښے برابر وی.هغه دا چه مونږ به دالله نه سوا د بل چا عبادت نه کوو.اونه به څه څيز دهغه سره شريک کوو.اونه به په مونږ کښے بعضے خلق بعضے نورولره دالله نه سوا رب ګرځوو.

خط مبارک اود دعوت اصول: دلته کښے په دے خط کښے نبی ﷺ د دعوت د اصولو پوره پوره خيال ساتلے دے.

په اصول دعوت کښے يواصل دا دے.چه د تاليف قلب به د زيات نه زيات خيال ساتلی شی.تاسوګورئ چه يولفظ هم داسے نه دے.چه په هغے سره زړه مات شی.

نبی ﷺ ((من محمد بن عبدالله ورسوله إلی هرقل عظيم الروم)) فرمائيلی دی.دخپل ځان دپاره نبی ﷺ د عظيم لفظ نه دے استعمال کړے.بلکه دهرقل دپاره ئے د ،،عظيم الروم،، لفظ استعمال کړے دے.په دے کښے تاليف قلب هم دے.اودهغه د منصب رعايت هم.چه دهغه قوم دے عظيم ګنړی.

---

(۱) فتح الباری(۳۹/۱)_

(۲) تفسيرابن کثير(۳۷۱/۱)_

(۳) تفسيرابن کثير(۳۷۱/۱، ۳۷۲)_

(۴)تفسيرابن کثير(۳۷۲/۱)_

ددے نه پس نبی ﷺ «سلام علی من اتبع الهدی» ليکلی دی لکه د سلام ليکلو سره نے دهغے خبرے خيال ساتلے دے چه غيرمسلم ته به سلام نشی کولے

په سلام کښے نبی ﷺ د «علی من اتبع الهدی» قيد لګولے دے.اوس که هغه اسلام قبول کړی نوبيشکه هغه ددے دعا محل دے اوکه اسلام قبول نکړی نوددے دعا محل نه دے اوهرقل ئے په فکر کښے هم واچولو چه هغه سوچ اوکړی.چه آيا په حقيقت کښے هغه ددے اهل دے.چه د رسول الله ﷺ دعا دده په باره کښے شی.

ددے نه پس دی.«فإني أدعوك بدعاية الإسلام أسلم تسلم،يؤتك الله أجرك مرتين فإن توليت فإن عليك إثم الأريسيين» په دے کښے امر هم موجود دے.او ترغيب هم .زجر هم شته او وعيد هم...اسلم.. امر دے او ..تسلم.. ترغيب دے.«فإن توليت» زجر دے.او«فإن عليك إثم الأريسيين»وعيد دے.

نبی ﷺ د «فإن توليت»په ځائے «فإن كفرت» نه دی وئيلے.ځکه که چرته «فإن كفرت» وئيلے شوی وو.نوهغه چونکه د اهل کتابوځنے وو.دکفر د اصطلاح نه واقف وو.نوهغه سره به ويره شوے وه.اود دعوت اصول دا دی.چه داعی به مخاطب متاثر کوی.چه زه څه ستا وړاندے پيش کوم.په دے کښے مے ستا خيګړه مقصود ده.دل آزاری مے مقصود نه ده.که دلته «فإن كفرت» استعمال شوے وو.نو د حوصله شکنئ احتمال راتلو.په دے وجه نبی ﷺ «فإن توليت» اوفرمائيل.

بيا ئے د هغه اسلام سره د مانوس کولو دپاره اود اجنبيت لرے کولو دپاره فرمائيلی دی.چه ﴿تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا﴾ يعنی مونږ اوته په اصل الاصول کښے نزدے نزدے يو.لکه څنګه چه مونږ دتوحيد قائل يو.دغه شان ته هم ئے.چه په دے اصل کښے مونږ متحد يو.نو ددے نه پس د نورو خرابيانو لرے کول څه ګران نه دی.

يواشکال اودهغې جواب دلته په ﴿تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ باندے اعتراض شوے دے.چه نصارا خو د اقانيم ثلاثه اعتقاد ساتی.اوحضرت عيسی عليه السلام ته معاذالله د الله تعالی ځوئے وائی.اوپه الوهيت کښے هغه شريک کوی.نوبيا ﴿سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ څنګه ټيک کيدے شی؟

قرآن کريم څنګه دوی په کلمه کښے د اهل اسلام سره برابر کړی دی.حالانکه اهل اسلام د توحيد قائل دی.اوهغوی مشرکان دی.

يوجواب دا دے.چه په اصل کښے دلته د اصلی نصرانيت په باره کښے وئيلی شوی دی.چه په هغے او د اهل اسلام په کلمه کښے برابری ده.ځکه چه دا خبره منلے شوے ده.چه دتوحيد مسئله په ټولو آسمانی کتابونو کښے يوشان راغلے ده.په قرآن، تورات اوانجيل کښے د دے په مينځ کښے څه دومره اختلاف نشته.په دے اعتبار سره د نصاروٰ او اهل اسلام کلمه يوه ده.

دويم جواب دا دے.چه يهود او نصارا اګرچه په حقيقت کښے موحدين نه دی.خو موحدين خو ورته وئيلی شی.زبانی او قولی حده پورے د هغوی دعوی د توحيد وه.هغوی وائی.چه لوئے خدائے خو يو دے.هغه زمونږ واړه خدايان پيدا کړی دی.مونږ دا واړه خدايان دالله تعالی سره

د زمكے او آسمان په تخليق كښے شريك نه ګڼړو. اونه ئے د اوچتوكارونو په تدبير كښے شريك ګڼړو. نه زمونږ عقيده دا ده. چه دوى دالله تعالى څه حكم روستو كولے شى. نوښكاره شوه. چه مونږ د الله تعالى دتوحيد قائل يو.

نودا به اووئيلى شى. چه دلته قرآن پاك د «مماشاة مع المخاطب» طريقه اختيار كړے ده. اواشاره ئے كړے ده. چه د دعوى نه اهم څيز په عقيده او عمل كښے توحيد اختيار كړئ. نه په خاص صفاتو كښے دالله سره شرك كوئ. اونه په تحليل اوتحريم كښے. اونه د فرشتو روحونه د وركړے شوى اختياراتو په تنفيذ كښے مستقل بالذات ګڼړئ.

قوله : فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ : اوكه روګردانى اوكړى نوتاسو ګواه اوسئ په دے خبره چه مونږ مسلمانان يو.

دخط تقاضا خو دا وه. چه د «فإن تولوا» په ځائے «فإن توليتم» وے. خوچونكه نبى ﷺ د قرآن كريم آيت نقل كړلو. اوپه دے كښے دغائب صيغه ده. نوځكه ئے على سبيل الحكاية دا د غائب په صيغه سره ذكر كړلو.

قوله : قَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَلَمَّا قَالَ مَا قَالَ وَفَرَغَ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ كَثُرَ عِنْدَهُ الصَّخَبُ وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ وَأُخْرِجْنَا : ابوسفيان وائى. چه كله هرقل څه چه ئے وئيل هغه ئے اووئيل. اوهغه دخط د لوستلو نه فارغ شو. نود ده په مخ كښے شور پيدا شو. آوازونه اوچت شول. اومونږ د دربار نه اوويستلى شو.

په «قال ما قال» كښے د فعل ضمائرهرقل طرف ته راجع كيږى. دلته كښے «ما قال» مبهم پريخودے شوے دے. ددے نه مراد يا خو هغه سوالونه اوجوابونه دى. كوم چه وړاندے تيرشوى دى. اويا ددے نه مراد هغه قصه ده. كومه چه وړاندے د ابن الناطور په حواله سره ذكر شوے ده.

بيا چونكه د ابوسفيان نه هرقل متاثر شوے وو. اودهغه اسلام طرف ته ميلان پيدا شوے وو. چه دا خلق ئے سبب جوړ شوے وو. ځكه هرقل سره ويره شوه. چه هسے دا خلق په ابوسفيان اودده په ملګرو باندے حمله اوكړى. چه تاسو زمونږ د بادشاه توجه واړوله. نوځكه ئے دوى دخپل دربار نه بهر كړل.

خو دا هم ممكن ده. چه د دوى د راغوښتلو كوم غرض اوغايت وو. يعنى د مدعى نبوت د حالاتو تحقيق. چونكه پوره شو. حالات معلوم شو. نوځكه ئے دوى رخصت كړل.

قوله : فَقُلْتُ لِأَصْحَابِي حِينَ أُخْرِجْنَا لَقَدْ أَمِرَ أَمْرُ ابْنِ أَبِي كَبْشَةَ إِنَّهُ يَخَافُهُ مَلِكُ بَنِي الْأَصْفَرِ : كله چه مونږ اوويستلے شو. نوما خپلو ملګرو ته اووئيل. چه واقعى دابن ابى كبشه كار ډيراهميت حاصل كړلو. دهغه نه خو دبنى اصفربادشاه هم ويريږى.

ابن ابى كبشه ابوسفيان نبى كريم ﷺ خامل الذكر اوورك ښكاره كړل. اود دوى دپاره ئے د ناخوښ... په ... د ... ابن ابى كبشه ... نوم استعمال كړلو. قاعده دا ده. چه كله يوكس خامل

نه کړاو ګمنام بنکاره کولے شی نو دهغه دپاره داسے لقب اختیارولے شی چه دهغے نه عظمت نه بنکاره کیږی. دعربو دا عادت وو چه کله به د چا نقص بیانول مقصود وو. نو هغه به ئے په پلار نیکه کنیے یو ګمنام کس ته منسوب کولو.(۱)

دا ابوکبشه څوک دے؟ دد ے په تعین کښے ډیر اختلاف دے.

() عالم الانساب ابوالحسن جرجانی رحمه الله فرمائی. دا دنبی ﷺ د نیکه دوهب دنیکۀ نوم دے.

() دویم قول دا دے چه دا دعبدالمطلب د نیکه نوم دے.

() دریم قول د ابوالفتح ازدی او ابن ماکولا رحمهما الله دے. دوی فرمائی. چه ابوکبشه د نبی ﷺ رضاعی پلار دے. دهغه نوم حارث بن عبدالعزی دے.

() ابن قتیبه، خطابی، او دارقطنی رحمهما الله فرمائی. دا د بنوخزاعه یو کس وو. چاچه بت پرستی پریخودے وه. او د قریشو مخالفت ئے کړے وو. او د ..شعری ا.. نوم ستوری عبادت ئے شروع کړے وو. چونکه نبی اکرم ﷺ هم د بت پرستئ مخالفت کړے وو. نو ځکه په مطلق مخالفت کښے د شرکت د وجے خلقو نبی ﷺ دغه کس طرف ته منسوب کړلو. هم دا قول د سهیل بن بکار هم دے. هغوی ددغه کس نوم ..وجزبن عامربن غالب.. خودلے دے.

() پنځم قول دا دے چه د نبی ﷺ دنیکۀ وهب کنیت ابوکبشه وو.

() شپږم قول د ابن ماکولا رحمه الله نه نقل شوے دے چه دا د دوی د رضاعی مورحضرت حلیمه د پلار کنیت وو.

() اووم قول دادے چه دا دحضرت حلیمه د مورد طرفه د نیکۀ یا د پلار د طرفه د نیکۀ نوم دے.(۲) ددے ټولو اقوالو خلاصه هغه ده. کومه چه مونږ ذکر کړے ده. چه ابوسفیان نبی ﷺ لره خامل الذکر او ګمنام ګرځول غوښتل. چه دده مقام اوس اوچت شوے دے. دده نه د روم بادشاه هم ویریږی.

بنی الاصفر: د بنی الاصفر نه مراد رومیان دی. رومیانو ته بنی الاصفر ولے وائی. په دے کښے مختلف اقوال دی.

() ابن الانباری رحمه الله فرمائی. چه دده نیکه روم بن عیص د حبشه د بادشاه د لور سره نکاح کړے وه. دهغے نه چه کوم اولاد پیدا شوے وو. هغه د سپین او تور رنګ په مینځ کښے وو. ځکه ورته ..اصفر.. وائی. او دده نسل ته ..بنوالاصفر.. وائی.(۳)

() دابن الانباری رحمه الله نه دا هم نقل دی. چه یو ځل حبشیانو په رومیانو باندے غلبه حاصله کړے وه. او د دوی د ښځو سره ئے زنا کړے وه. نو دهغوی نه چه کوم اولاد پیدا شوی وو. په هغوی کښے د رومیانو سپینوالے او د حبشیانو توروالے وو. او دغه شان په دوی کښے زیړوالے پیدا شو. نو ځکه دوی ..اصفر.. طرف ته منسوب شو.(۴)

---

(۱) فتح الباری (۱/۴۰)_

(۲) ددے ټولو اقوالو دپاره اوګورئ: فتح الباری (۱/۴۰) وعمدة القاری (۱/۸۰)

(۳) فتح الباری (۱/۴۰)_

(۴) عمدة القاری (۱/۸۱)_

() ابراهيم حربى رحمه الله فرمائى چه ،،بنوالاصفر،، اصفربن روم بن عيصوبن اسحاق بن ابراهيم عليهما السلام ته منسوب دى.(١) قاضي عياض رحمه الله فرمائى.دا قول د ابن الانبارى رحمه الله د قول په مقابله كښې اشبه دے.(٢)

() يوقول دا دے چه دعيصوبن اسحاق بن ابراهيم عليهما السلام رنګ ډيرسور وو.د دوى وادا د خپل د ترۀ لور يعنى دحضرت اسماعيل عليه السلام لور سره اوشوه.د دے نه د عيصو نه علاوه پنځه نور اولاد پيدا شول.روم د ډيرزيړ رنګ وو.د روميانو نسل دهغه نه راروان دے.ځكه ورته ،،بنوالاصفر،، وئيلى شى.(٣)

() ابن هشام رحمه الله په ،،التيجان،، كښې ليكلى دى.چه عيصوبن اسحاق عليه السلام ته د هغه نيا حضرت ساره عليها السلام د سرو زرو كالى اچولى وو.د سرو د زيړوالى د وجې ورته ،،اصفر،، وئيلى شى.(٤) والله اعلم

قوله:فَمَا زِلْتُ مُوقِنًا أَنَّهُ سَيَظْهَرُ حَتَّى أَدْخَلَ اللَّهُ عَلَيَّ الْإِسْلَامَ:نوزما برابر يقين اوشو.چه محمد صلى الله عليه وسلم به ډيرزر غالب شى.تردے چه الله تعالى ما باندے اسلام داخل كړلو.
ابوسفيان د هرقل د دربار دا كيفيت اوكتلو.نود تاثير نه بغيرپاتے نشو.اودهغه يقين راغلو.چه نبى اكرم صلى الله عليه وسلم به غالب كيږى.

دابوسفيان رضى الله عنه اسلام: څه بدبخته خلق داسے هم شته.چه ابوسفيان رضى الله عنه مسلمان نه منى.دوى د رافضيانو د پروپيګنډو ښكار دى.اود جهالت دوجې دا وائى.چه دا كس د زړه نه مسلمان شوے نه وو.

په دے كښې څه شك نشته.چه داسلام نه وړاندے دے د كفر په سردارانو كښې وو.خو ددے باوجود ورته الله تعالى د اسلام توفيق وركړلو.دده د اسلام قبلولو واقعه دلته په اختصار سره بيانولى شى.

د صلح حديبيه نه پس د قريشو حليف بنوبكر د نبى صلى الله عليه وسلم په حلفاء بنوخزاعه باندے حمله اوكړله.د قريشو څه خلقو هم د خپلو حلفاء مدد اوكړلو.حالانكه په هغوى باندے لازمه وه.چه دوى ئے دحملے نه منع كړے وو.حمله هم د شپے د خوب په حالت كښې شوے وه.بديل بن ورقاء،عمروبن سالم،اود بنوخزاعه څه خلق مدينے منورے ته راغلل.اونبى صلى الله عليه وسلم ته ئے د هغوى د دهوكے خبر وركړلو.عمروبن سالم د مظلوميت عكاسى كونكے نظم واورولو.

---

(١) پورتنئ حواله)_
(٢) پورتنئ حواله)_
(٣) پورتنئ حواله)_
(٤) فتح البارى(١/ ٤٠) وعمدة القارى(١/ ٨١)_

یارب إني ناشد محمداً	حلف أبينا وأبيه الأتلدا
قد كنتم ولداً وكنا والدا	ثم أسلمنا فلم ننزع يدا
فانصر هداك الله نصراً أعتدا	وادع عباد الله يأتوا مددا
فيهم رسول الله قد تجرّدا	إن سيم خسفاً وجهه تربدا
في فيلق كالبحر يجري مزبدا	إن قريشاً أخلفوك الموعدا
ونقضوا ميثاقك المؤكدا	وجعلوا لي في كداء رصدا
وزعموا أن لست أدعو أحدا	وهم أذل وأقل عددا
هم بيتونا بالوتير هجّدا	وقتلونا ركعاً وسجدا

اهل مکهٔ چه کله ددے حرکت په انجام باندے سوچ اوکړلو.نو ابوسفیان ئې د صلح د تجدید دپاره مدینې منورے ته اولیږلو.دوی د حضرت ابوبکر،عمر،اوعلی رضی الله عنهم سره خانله خانله خبرے اوکړلے.اونامراد واپس شو.

نبی اکرم ﷺ په ۱۰ رمضان لس زره لښکر واخستلو.او دمکے په لور ئې سفر شروع کړلو.قریشو ته خبر نه وو.تردے چه مکے ته نزدے ،،مرالظهران،، مقام ته نزدے اورسیدل.اهل مکه ته د فوج د راتلو غږ رسیدلے وو.اوهسے هم دا ویره وه.چه معلومه نه ده.رسول الله ﷺ به کوم وخت په مونږ باندے حمله کوی.نوابوسفیان بن حرب،بدیل بن ورقاء او حکیم بن حزام د خبراخستلو په غرض دمکے نه بهرته راووتل.کله چه مرالظهران ته نزدے شو.نواور ورته په نظر راغلو.ځکه چه نبی کریم ﷺ د عربود زوړ رواج مطابق اودحکمت د وجه دا حکم ورکړے وو.چه هرکس دے دخپلے خیمے وړاندے اور اولګوی.دے خلقوچه اورونه اولیدل.نو ګهبراؤ شو.اود یو بل نه ئې تپوس اوکړلو.دا اورونه څنګه دی؟ بدیل اووئیل دا اورونه د خزاعه قبیلے دی.ابوسفیان اووئیل.خزاعه سره دومره لښکر دکومے راغلو.هغوی خو لږ دی.داخبرے کیدلے.چه حضرت عباس رضی الله عنهما د نبی ﷺ په قچر باندے سور هغه طرف ته راغلو.هغه سره فکر وو.څنګه اهل مکه ته خبر اوشی.اود صبا کیدو نه وړاندے وړاندے دوی د نبی ﷺ نه امن طلب کړی.ګنی دخیر څه صورت نه ښکاری.نوهغه د څه ځرونکی وغیره په لټون کښے راوتلے وو.چه دابوسفیان آواز ئې واوریدلو.نوهغه ئې اوپیژندلو.سمدستی ئې هغه ته آواز ورکړلو.اود حملے خبر ئې ورته ورکړلو.چه خبر ئې واوریدلو.نودا خلق وارخطا شو.اودحضرت عباس رضی الله عنه نه ئې تپوس اوکړلو.چه څه تدبیر دے اوکړے شی؟حضرت عباس رضی الله عنه ورته اووئیل.ماسره په قچر باندے روستو سور شه.تا نبی ﷺ

ته بوځم. حضرت عمر رضي الله عنه وريسے شو. اوقتلول ئے غوښتل. اوعرض ئے اوکړلو. يارسول الله دا ابوسفيان دے. ده سره څه معاهده نشته. ماته اجازت راکړه. چه څټ ترے قلم کړم. حضرت عباس رضي الله عنه اوفرمائيل ما ابوسفيان ته پناه ورکړے ده. نبي ﷺ ورته اوفرمائيل. ښه دے ځان سره ايسار کړه. او صباته ئے ماته راوله. حضرت عباس رضي الله عنه د نبي ﷺ دحکم مطابق دے په خپله خيمه کښے ايسار کړلو. صبا ته ابوسفيان د مسلمان کيدو فيصله اوکړله. اود نبي ﷺ په خدمت کښے حاضر شو. اسلام ئے قبول کړلو. نبي ﷺ هم دهغه عزت اوکړلو. او وے فرمائيل. ((من دخل دار أبي سفيان فهو آمن)) (١)

د اسلام راوړلو نه پس د نبي ﷺ دده سره سلوك. ددوى په غزواتو كښے ګډون. اود الله په لار كښے د دوى د دوارو سترګو شهادت دا ټولے خبرے دليل دے. په دے خبره چه دوى د زړه په اخلاص مسلمان شوى وو. (٢)

قوله: وَكَانَ ابْنُ النَّاطُورِ صَاحِبُ إِيلِيَاءَ وَهِرَقْلَ سُقُفًّا عَلَى نَصَارَى الشَّامِ يُحَدِّثُ..: دا دامام زهرى رحمه الله مقوله ده. اود اسناد سابق سره موصول ده. بعضے حضراتو دے ته معلق وئيلے ده. خو دا وهم دے. اود بعضے مغاربو خيال دے. چه دا ((عن الزهري عن عبيدالله عن ابن عباس عن أبي سفيان عن ابن الناطور)) نه مروى دے. خو محققين فرمائي. په دوى باندے د ابن اسحاق رحمه الله په روايت سره اشتباه راغلے ده. ځكه چه هغوى د ابن الناطور حديث د ابوسفيان دحديث نه وړاندے ذكر كړے دے. (٣)

اصل صورت دا دے. چه دا حديث په اولنى حديث باندے معطوف دے. تقدير د عبارت دا دے. ((عن الزهري أخبرني عبيدالله.... فذكر الحديث ثم قال الزهري: وكان ابن الناطور يحدث..)) (٤)

دامام زهرى رحمه الله ملاقات د ابن الناطور سره د ابن الملك په زمانه كښے په دمشق كښے شوے وو. امام زهرى رحمه الله دا قصه په خپله اوريدلے ده. په ظاهره په دغه وخت كښے ابن الناطور مسلمان شوے وو. (٥)

---

(١) دتفصيلاتو دپاره اوګورئ سيرت ابن هشام (٢/٢٦٨، ٢٦٩) سيرت مصطفى (٣/٢٠، ٢١) اوسيرت النبى ﷺ (١/٢٩٦، ٢٩٧)۔

(٢) دحضرت ابوسفيان داسلام په باره كښے بعضے حضرات دوى ته دا اشعار منسوب كوى.

لعمرک إني يوم أحمل رأية : لتغلب خيل اللات خيل محمد

لک المدلج الحيران أظلم ليله : فهذا أواني حين أهدى وأهتدى

هداني هاد غير نفسي ودلني : على الله من طردت كل مطرد...

خو په حقيقت كښے دا اشعار د حضرت ابوسفيان بن حارث بن عبدالمطلب دى. د ابوسفيان بن حرب نه دى. اوګورئ: سيرت ابن هشام (٢/٢٦٨)۔

(٣) فتح البارى (١/٤٠)۔

(٤) پورتنئ حواله)۔

(٥) پورتنئ حواله)۔

،،ناطور،، په طاء مهمله سره لوستلے شوے دے.او "ناظور" په ظاء معجمه سره هم لوستلى شى.بعضے حضراتوونيلى دى.چه ناطورد كهجورو دباغ محافظ ته وائى.اودبعضوخيال دے چه د انگورو د باغ ماليار ته وائى.دا عربى لفظ نه دے.خو په عربى كښے استعمال دے.(١)
دا ابن ناطور د ايلياء گورنر وو.اود هرقل مصاحب هم وو.اودے د شام د نصارؤ لونے پادرى وو.يعنى ده ته مذهبى عظمت اودنيوى وجاهت دواړه حاصل وو.

آيا د حقيقت اومجاز په مينځ كښې جمع ټيک ده؟ دلته ،،ابن الناطور،، ته صاحب دايلياء او هرقل وئيلے شوے دے.د ،،صاحب،، دلفظ معنى د حقيقى مصاحب دے.اومجازى معنى ئے گورنرده.دلته دا لفظ په دے دواړومعانيو كښے مستعمل دے.علامه كرمانى رحمه الله فرمائى. چه دحضرت امام شافعى رحمه الله په نيز د يولفظ نه په يووخت كښے حقيقى اومجازى معنى دواړه مراد اخستلى شى.اونور حضرات په داسے موقع باندے عموم مجاز مراد اخلى.يعنى يوه عامه معنى مراد اخلى.چه حقيقت او مجاز دواړه ددے معنى فرد جوړ شى.(٢)
زمونږ د طرفه دا وئيلى شى.چه اول خو شيخ الاسلام ابن تيميه رحمه الله تصريح كړے ده.چه دامام شافعى رحمه الله نه چرته منقول نه دى.چه يولفظ په يووخت كښے د حقيقت او مجاز دواړو معانيو دپاره استعماليدے شى.البته د امام شافعى رحمه الله ملگرو د بعضے استعمالاتو نه دا نتيجه اخذ كړے ده.په خپله دهغوى نه څه تصريح نشته.(٣)

دويمه خبره دا ده.چه«وكان ابن الناطور صاحب إيلياء وهرقل» د زهرى رحمه الله كلام دے.د رسول الله ﷺ ارشاد نه دے.نوځكه په دے باندے استدلال كول مفيد نه دى.
ددے نه علاوه دا هم وئيلى شى.چه دلته د ،،صاحب ايلياء،، نه پس اود ،،هرقل،، نه وړاندے د صاحب لفظ يل هم مقدر دے.نود اولنى ،،صاحب،، معنى به گورنر شى.اود دويم ،،صاحب،، معنى به ،،مصاحب،، شى.په دے طريقه به دا اشكال ختم شى.چه د يولفظ نه دوه معانى يعنى حقيقى اومجازى مراد اخستے شوى دى.مخذوف منل د حقيقت او مجاز د جمع په نسبت سره بهتر دى.(٤)
دغه شان دا هم وئيلى شى.چه د ،،صاحب،، معنى جدا جدا نه ده.بلكه يوه معنى ئے ده،،ذو،، په معنى د ،،والا،، دے.دا بيله خبره ده.چه مضاف اليه ته د نسبت كولو په اعتبار سره فرق راځى.نوكه ددے نسبت ځائے طرف ته وى.نو ددے معنى خاوند اوحاكم دے.اوكه يوكس طرف ته وى.نود ،،مصاحب او دوست،، معنى به وى .نو لكه چه د ،،صاحب اويلياء وهرقل،، مطلب دا شو.چه د ايلياء اوهرقل خاوند . چونكه ايلياء ځائے دے.نوددے معنى به شى.دايلياء حاكم او گورنر ،اوهرقل كس دے .نوددے معنى به شى. دهرقل ملگرے.(٥)

---

(١) عمدة القارى(٨٠/١) بيان الأسماء المبهمة)_
(٢) شرح كرمانى) رحمه الله ٦٤/١)_
(٣) فيض البارى(٤٢/١)_
(٤) عمدة القارى(٩٥/١)_
(٥) فيض البارى(٤٢/١)_

سقف ددے لفظ په ضبط کښې اختلاف دے چه دا فعل دے که اسم؟ که فعل وی نو په دے کښې دوه اقوال دی. یو قول خو دا دے چه دا ،،سقِّفَ،،د باب تفعیل نه دماضی صیغه ده او دویم قول دا دے چه دا ،،اسقف،، یعنی د باب افعال نه ماضی ده.(۱)

اوکه دا اسم وی. نو ددے په ضبط کښې څو اقوال دی.

(۱) یو قول ،،أسْقُفْ،،، او دویم قول دے ،،أسْقُفّ،، په دواړو همزه و قاف مضموم دے او سین ساکن. البته په رومبنی قول باندے فاء مخفف ده. اوپه دویم باند ےمشدد دریم قول ،سُقُفّ،، بضم السین والقاف وتشدید الفاء دے.(۲)

مشهوره دا ده.چه دا دعجمی ژبے لفظ دے.اوددے معنی ده.((رئیس دین النصاری)) یعنی د نصاروٰ دټولو نه لوئے پیشوا.

بعضے حضرات فرمائی.چه دا ،،سقف،، نه مشتق دے.ددے معنی په اوږدوالی سره ټیټیدل دی.چونکه ددوی دینی پیشوا به د عاجزیٔ داظهار دپاره په ټیټه تلو.خکه ورته ،،سقف،، یا اسقف،، وائی.(۳)

الشام دا مهموز او غیر مهموز په دواړو طریقو لوستلے شی.دغه شان شام هم لوستلے شوے دے.(۴)

حافظ ابن عساکر رحمه الله په خپل تاریخ کښې نقل کړی دی.چه شام ته لس زره صحابیان داخل شوی دی.(۵)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی.چه نبی څلور خله شام ته تشریف اوړے دے.دوه خله د نبوت نه وړاندے.اول ځل د دولسو کالو په عمر کښې ئے دخپل تره ابوطالب سره سفر کړے وو. اومقام بصری ته رسیدلے وو.راهب سره ئے ملاقات شوے وو.هغه دوی ته د واپس بوتلو مشوره ورکړے وه.په دویم ځل ئے د پنځویشت کالو په عمر کښې د حضرت خدیجه رضی الله عنها مال د تجارت دپاره اوړے وو.بیا دنبوت نه پس ئے هم دوه ځله شام ته تشریف اوړے وو.یو ځل داسراء په موقع باندے اودویم ځل د غزوه تبوک په موقع باندے(۶) الله اعلم

قوله: أَنَّ هِرَقْلَ حِينَ قَدِمَ إِيلِيَاءَ أَصْبَحَ يَوْمًا خَبِيثَ النَّفْسِ: یعنی هرقل چه کله ایلیاء ته اورسیدلو.نو یوورځ هغه په ډیره پریشانیٔ اواضطراب کښې صبا کړلو.هغه خفه او غمګین وو.

---

(۱) عمدة القاری(۸۹/۱) وفتح الباری(۴۱/۱)_

(۲)پورتنی حواله)_

(۳) فتح الباری(۴۱/۱) وتاج العروس (س۵۳/۶)_

(۴) عمدة القاری(۸۲/۱) بیان أسماء الأماکن وشرح کرمانی(۵۳/۱)_

(۵) عمدة القاری(۸۲/۱)_

(۶) شرح کرمانی(۵۳/۱)_

دلته دے دا اشكال نه وى چه په حديث كښے خو دى ((لايقولن أحدكم خبثت نفسى))(١) كه چه په دے كښے خطاب مسلمانانو ته دے او هلته د هرقل په باره كښے دے.
دلته د ،،خبيث النفس،، نه مراد مغموم او غمگين دے.

قوله فَقَالَ بَعْضُ بَطَارِقَتِهِ قَدِ اسْتَنْكَرْنَا هَيْئَتَكَ: دده د حكومت بعضے خواصو اووئيل مونږ ته ستا حالت بدل ښكارى تاسو مړاوے مړاوے او خفه او دلگير معلوميږئ دد ے څه وجه ده؟
،،بطارقة،، د بطريق جمع ده ددے معنى ده قائد. د حكومت خواص او اهلِ الرائے (٢)

قوله قَالَ ابْنُ النَّاطُورِ وَكَانَ هِرَقْلُ حَزَّاءً يَنْظُرُ فِي النُّجُومِ: ابن باطور اووئيل هرقل كاهن وو په علم نجوم كښے ورته مهارت حاصل وو.
دلته دوه صورتونه دى. (٣)
يو صورت دا دے چه ،،حزاء،، موصوف او ،،ينظرفي النجوم،، ددے صفت اوگرځولے شى. او دويم صورت دا دے چه ،،حزاء،، د ،،كان،، دپاره خبر اول او ،،ينظرفي النجوم،، خبر ثانى اوگرځولے شى.
په اولنى صورت كښے به ددے مطلب دا شى چه هرقل كاهن وو. او دهغه كهانت د ،،نظرفي النجوم،، په ذريعه وو.
په دويم صورت كښے به وئيلى شى چه د كهانت درے قسمونه دى. يو دا چه سړے فطرى طور كاهن وى. دويم صورت دا چه د شيطانانو د خبر وركولو په ذريعه كهانت كولے شى. او دريم صورت دا دے په نجوم كښے د غور او فكر دوجې نه كهانت زده شى. (٤)
اوس مطلب دا شو چه هغه ته فطرى كهانت هم حاصل وو. او د ،،نظرفي النجوم،، په ذريعه هم هغه ته د كهانت فن ورتلو.
په جاهليت كښے به كهانت د القاء شيطانى په ذريعه هم كيدلو. او د علم نجوم په مدد سره هم. اسلام هر قسم كهانت باطل اوگرځولو. نو په كهانت باندے اعتماد ټيك نه دے. (٥)
يو اشكال او دهغې جواب دلته اشكال دا دے چه امام بخارى رحمه الله داسے روايت ولے ذكر كړلو چه دهغې نه د كهانت او علم نجوم تقويت او تصحيح معلوميږى؟
ددے جواب دا دے چه امام بخارى رحمه الله دلته دا روايت د علم نجوم او كهانت د تائيد او تقويت دپاره نه دے راوړے بلكه ددے دپاره ئے ذكر كړے دے چه دا معلومه شى چه د

---

(١) صحيح بخارى كتاب الأدب باب لايقل: خبثت نفسى رقم (٦١٧٩) و(٦١٨٠)_
(٢) عمدة القارى (٨٧/١) وتاج العروس (٢٩٦/٦)_
(٣) عمدة القارى (٩٣/١)_
(٤) ايضاح البخارى (١٢٤/١)_
(٥) فتح البارى (٤١/١)_

نبي ﷺ د نبوت او صداقت اشارات دهرطرفه ښكاره كيدل. انسانانو جناتو، اهل حق او اهل باطل د ټولو په ژبه د نبي ﷺ خبرونه او زيري معلوم شوي دي.(١)

قوله: فَقَالَ لَهُمْ حِينَ سَأَلُوهُ إِنِّي رَأَيْتُ اللَّيْلَةَ حِينَ نَظَرْتُ فِي النُّجُومِ مَلِكَ الْخِتَانِ قَدْ ظَهَرَ: نوهرقل د هغه په پوښتنې سره تپوس اوكړلو. چه مانن شپه په نجوم كښې غور اوفكر اوكړلو. نواومې كتل. چه د ختنه كونكو ملك يا د ختنه كونكو خلقو بادشاه غلبه اوكړله.

,,ملك،، د ميم د ضمه او د لام په سكون سره هم روايت دے. اودا د ،،ملك،، د ميم په فتحه اولام په كسره سره هم لوستلې شوے دے.

د نجوميانو عقيده ده. چه برج عقرب مائي دے. اوهرشل كاله په پس دے برج كښې د نمر اوسپوږمۍ اجتماع كيږي. اوددے دواړو دے اجتماع ته ،،قرن السعدين،، وائي نبي ﷺ چه كله پيدا شوے وو. نوپه هغه وخت كښې ،،قرن السعدين،، شوے وو. بيا په دويم ځل ،،قرن السعدين،، په شل كاله پوره كيدو شوى وو. كله چه حضرت جبريل ﷺ وحي راوړله. اودريم ځل په هغه موقع باندے شوے وو. كله چه فتح دخيبر اودعمرة القضاء واقعه پيښه شوے وه. اوددے په نتيجه كښې دفتح مكه په ذريعه دوي ته په ټولو عربو باندے غلبه حاصل شوے وه.

هرقل ددے آخري ،،قرن السعدين،، مشاهده په نظرفي النجوم سره كړے وه. او د دے نه هغه دا نتيجه راويستے وه. چه د ،،ملك الختان،، غلبه به كيږي.(٢)

قوله: فَمَنْ يَخْتَتِنُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ: د هغه زمانے په خلقو كښې د ختنه رواج په چا كښې وو. دامت معنى د ډلے ده. دلته مجازاً داهل عصر په معنى كښې دا استعمال شوے ده.

قوله: قَالُوا لَيْسَ يَخْتَتِنُ إِلَّا الْيَهُودُ فَلَا يُهِمَّنَّكَ شَأْنُهُمْ وَاكْتُبْ إِلَى مَدَايِنِ مُلْكِكَ فَيَقْتُلُوا مَنْ فِيهِمْ مِنَ الْيَهُودِ: بطارقه جواب ورکړلو. چه د ختنه رواج د يهودو نه سوا په بل چا كښې نشته. خوتاسو ته د دوي د وجے فكر نه دي كول پكار. ته دخپل ملك ښارونو ته اوليكه. چه هغه يهوديان كوم چه هلته وي. قتل كړي.

بطارقه د ختنه په باره كښې صرف د يهودو نوم اخستے دے. دا هغه دخپل علم په اعتبار سره وئيلي دي. ځكه چه د حجاز خلقو به ختنه كوله.

قوله: فَبَيْنَمَا هُمْ عَلَى أَمْرِهِمْ أُتِيَ هِرَقْلُ بِرَجُلٍ أَرْسَلَ بِهِ مَلِكُ غَسَّانَ يُخْبِرُ عَنْ خَبَرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا خلق په دے فكر كښې وو. چه هرقل ته يو كس راوستے شو. كوم چه شاه غسان راليږلے وو. اود نبي ﷺ خبرئې راوړے وو.

د ملك غسان نه مراد ،،عظيم بصرى،، يعني حارث بن ابي جمره دے.

---

(١) پورتنۍ حواله)_

(٢) فتح الباري(٤١/١)_

دلته ،،رجل،، مبهم دے.دا سرے څوك دے په دے باره كښے دوه اقوال نقل شوى دى.
يودا چه ددے نه حضرت دحيه رضي الله عنه خپله مراد دے چه حارث عظيم بصرى ته كله دا خط اورسيده.نوهغه هم د حضرت دحيه رضي الله عنه په ذريعه هرقل ته راليږلے وو
دويم قول دا دے چه دا عدى بن حاتم دے.كوم چه ترهغه وخته پورے مسلمان شوے نه وو بلكه د نصرانيت په دين وو.لكه چه كله داخط حارث بن ابى جمره ته ملاؤ شو.نوهغه د عدى بن حاتم په ذريعه هرقل ته اوليږلو.(١)

قوله : فَلَمَّا اسْتَخْبَرَهُ هِرَقْلُ قَالَ اذْهَبُوا فَانْظُرُوا أَمُخْتَتِنٌ هُوَ أَمْ لَا فَنَظَرُوا إِلَيْهِ فَحَدَّثُوهُ أَنَّهُ مُخْتَتِنٌ وَسَأَلَهُ عَنِ الْعَرَبِ فَقَالَ هُمْ يَخْتَتِنُونَ :كله چه هرقل معلومات اوكړل.نو هغه هرقل ته اوخودل چه هغه مختون دے.هرقل دهغه نه د عربو په باره كښے تپوس اوكړلو چه هغوى ختنه كوى كه نه؟هغه ورته اوخودل.چه هغوى هم ختنه كوى.

قوله : فَقَالَ هِرَقْلُ هَذَا مُلْكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَدْ ظَهَرَ :هرقل اووئيل.دا دهغه امت بادشاه دے.چه غالب راتلونكے دے.
هرقل د ماضى صيغه او،،قد،،استعمال كړلو.ځكه چه هرقل ته يقين وو چه ددے نه بغير بله څه لاره نشته.چه هغه به غالب كيږى.
دلته كښے اكثرو راويانو ،،مُلك،، د ميم په ضمه اولام په سكون سره روايت كړے دے.البته د قابسى په روايت كښے ،،ملِك،، (فتحه ميم وكسره لام) دے.اود كشميهنى په نسخه كښے ،،يملك،، دے.
قاضى عياض رحمه الله فرمائى.په اصل كښے ،،ملك،، دے.دميم ضمه د ميم سره ملاؤ شوه.نو دا ياء صورت پيدا شو.دغه شان په دے كلمه كښے تصحيف اوشو.
علامه سهيلى دا په تصحيف باندے دحمل كولونه په ځائے د تيك كرخولو كوشش كړے دے اوفرمائيلى ئے دى.چه دا مبتدا اوخبر دى يعنى ((هذا المذكور يملك هذه الأمة))
دا امكان هم ذكر شوے دے.چه دلته موصوف مخذوف دے او،،يملك،، صفت دے.يعنى ((هذا رجل يملك هذه الأمة)) بلكه د كوفيانو په نيزدلته اسم موصول منلى شى.اوتقديرى عبارت به وى.((هذا الذى يملك هذه الأمة)) ددے نه هم وراندے كيږى.اوكوفيان دا وائى.چه ،،ذا،، د اسم اشاره په طور اسم مفعول استعمالولے شى.لكه چه د شاعر په دے شعر كښے استعمال شوے دے.

(١) فتح البارى(١/٣٨)_

عدس، مالعباد عليك إمارة أمنتِ وهذا تحملين طليق[1]

يعنى «الذى تحملينه طليق» دغه شان ،،ذا،، دلته كښې هم داسم موصول په معنى كښې ده.دحذف منلو ضرورت نشته.مطلب به داشي.چه «والذى يملك هذه الأمة قد ظهر»
خوحافظ ابن حجر رحمه الله فرمانى چه ما په يوه معتمده نسخه كښې ليدلى وو ،،بملك،، يعنى د ميم نه وړاندې باء موحده ده.په دې صورت كښې به د ،،هذا،، مشار اليه ،،حكم نجوم،، وى.اود ،،بملك،، تعلق به د ،،ظهر،، سره وى.تقدير د عبارت به دا شي.«هذا الحكم الذى ثبت بالنظر فى النجوم وقد ظهر بملك هذه الأمة التى تختتن» يعنى د نظرفي النجوم نه چه كوم حكم ثابت شو.هغه د امت مختونه په بادشاهت سره ښكاره شو.[2] والله اعلم.

قوله: ثُمَّ كَتَبَ هِرَقْلُ إِلَى صَاحِبٍ لَهُ بِرُومِيَةَ وَكَانَ نَظِيرَهُ فِي الْعِلْمِ: بيا هرقل په روميه كښې خپل يو دوست ته خط اوليكلو.هغه په علم كښې د هرقل پشان وو.
وړاندې تير شوى دى.چه روميه د اټلى دارالحكومت دې.چه ،دومة الكبرى،، ورته هم وئيلى شي.د عيسايانو اصلى مركز هم دا وو.او هم دا د روم پايه تخت وو. شام فلسطين او نورې علاقه چونكه د روميانو د غلبې د وجې ددوى په تصرف كښې راغلې وې.اود دوى حكومت قائم شوې وو.نوځكه هغې ته هم روم وئيل شروع شوى وو.روستو بيا دا روميه چه دارالسلطنت او مذهبى مركز وو.ددې مركزيت تقسيم شو.او بل مركز په قسطنطنيه كښې جوړ كړې شو.هرقل به په قسطنطينه كښې اوسيدل.اوده د شام په علاقه كښې يومركز ،،حمص،، جوړ كړې وو.په دې كښې به ده قيام كولو.

قوله: وَسَارَ هِرَقْلُ إِلَى حِمْصَ فَلَمْ يَرِمْ حِمْصَ حَتَّى أَتَاهُ كِتَابٌ مِنْ صَاحِبِهِ يُوَافِقُ رَأْيَ هِرَقْلَ عَلَى خُرُوجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ نَبِيٌّ: هرقل حمص ته لاړلو.تراوسه پورې لا دحمص نه تلې نه وو.چه دده د دوست خط راغلو.اودهرقل درائې موافقت ئې كولو.چه يقينى ده.د نبى كريم ﷺ ظهور شوې دې.او دا چه ده په حقه پيغمبر دې. په دې موقعه باندې د هرقل دوست د هرقل د رائې سره موافقت خو اوكړلو .خودخپل اسلام اظهار ئې اونكړلو.
وړاندې مونږ په تمهيد كښې ذكر كړى دى.چه دې خط اوړونكې هم حضرت دحيه رضي الله عنه وو.

---

(۱) دا د يزيد بن مفرغ شعردې دې دحضرت اميرمعاويه رضي الله عنه په زمانه كښې د قحطان گورنر عباد بن زياد قيد كړې وو.د قيد نه دخلاصيدو نه پس هغه خپلې اسپې ته خطاب كوى اووائى.روانه شه!په تاباندې دهغه عباد حكومت نه دې اوس خو مامون دې اوخوك چه تا اوچت كړې دى (يعنى شاعر) هغه آزاد دې.اوگورئ (سبيل الهدى بتحقيق شرح قطرالندى،، للشيخ محمدمحيى الدين عبدالحميد رحمه الله (ص،۱۰۶) الأسماء الموصولة)_

(۲) فتح البارى(۱/۴۲)_

اوکه بل څوك وو؟ په یقین سره نشي ویلې.البته د تبوك په موقع چه نبی ﷺ دوباره دے هرقل ته اولیږلو.نوهرقل د رومیه لوئې پادری ته دے اولیږلو.خودے کښې دا نشته.چه دا لوئې پادری هم هغه سابقه ضغاطر وو.اوکه نه بل څوك وو؟بهرحال په دے خل دغه لوئې پادری د خپل اسلام اعلان اوکړلو.اوددے په نتیجه کښې هغه شهید کړے شو.

حمص د شام یو مشهور او قدیم ترین ښار دے چه دخپلو آثارو،مشاهدو او مزاراتو د وجے ډیر مشهور دے.دحضرت ابوعبیده رضی الله عنه په مشرئ کښې دا ښار فتح شوے وو.(۱) وړاندے ذکر شوی دی.چه دهرقل اصلی مرکز خو قسطنطنیه وو.خود شام په علاقه کښې حمص ده خپل مرکز جوړ کړے وو.

قوله: فَأَذِنَ هِرَقْلُ لِعُظَمَاءِ الرُّومِ فِي دَسْكَرَةٍ لَهُ بِحِمْصَ :هرقل په حمص کښې په خپل محل کښې د روم مشران راوبلل.

،،دسکرة،، هغه محل ته وائی.چه د هغې نه ګیرچاپیره ډیرکورونه جوړ شوی وی.(۲)

یولوئې محل وو.هلته کښې ده د روم مشرانو ته دعوت ورکړے وو.دهرقل خیال دا وو چه هرکله ضغاطر زما تائید کوی.چه لوئې پادری دے.اود اهل کتابو لوئې عالم دے.نواوس کیدے شی.چه قوم اومنی.نوځکه هرقل په حمص کښې خلق راجمع کړل.

قوله: ثُمَّ أَمَرَ بِأَبْوَابِهَا فَغُلِّقَتْ ثُمَّ اطَّلَعَ :بیا ئې د دروازو د بندولوحکم اوکړلو.اوبیا په خپله پورته اوختل.اودهغه ځائې نه ئې سر راتاه کړلو.

په خپله بالاخانه ته لاړلو.په دے خیال که په خلقو کښې جوش پیدا شی.نوپه ما باندے به لاس نشي اوچتولے.اودروازے ئې د دے دپاره بندے کړے.چه دوی بهرته نشي وتلے.ځکه چه که دجوش په صورت کښې بهرته اوځی.نوفتنه پیدا کیدے شی.نوځکه ئې دروازے بندے کړے.چه ددوی غصه هم په دے ځائې کښې سره شی.(۳)

قوله: فَقَالَ يَا مَعْشَرَ الرُّومِ هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ :بیا هغه اووئیل.اے رومیانوآیا تاسو په کامیابئ اوهدایت کښې څه مینه لرئ.اوپه دے خبره کښې چه ستاسو حکومت باقی پاتې شی؟

دهغه یقین وو.که اسلام قبول نکړے شی.نوحکومت به ځی.دا خبرے هغه ته د اخبارسابقو نه معلومے شوے وے.(۴)

قوله: فَتُبَايِعُوا هَذَا النَّبِيَّ :که ستاسود کامیابئ اوهدایت سره مینه وی اوتاسوخپل حکومت قائم اودائم ساتل غواړئ.نو ددے پیغمبر سره بیعت اوکړئ.

---

(۱) معجم البلدان(۲/۳۰۲، ۳۰۴)_

(۲) فتح الباری(۱/۴۳)_

(۳) فتح الباری(۱/۴۳)_

(۴) پورتنی حواله)_

قوله فَحَاصُوا حَيْصَةَ حُمُرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ فَوَجَدُوهَا قَدْ غُلِّقَتْ: نو هغوی د ځنګلي خرو په شان دروازو طرف ته منډه کړل خوهلته ئې دروازې بندې بیاموندې

د روم عظماء اوویریدل او او تښتیدل دهغوی دا خیال وو چه هرقل زمونږ آزادی ختمول غواړي اوزمونږ نه د عربو غلامان جوړول غواړي

دلته یوخو د خرو سره تشبیه ورکړې شوې ده. دا په بیوقوفئ او جهالت کښې ضرب المثل ده او بل د ځنګلي خرو سره تشبیه ورکړې شوې ده ځکه چه د توپ وهلو او تښتیدو خاصیت د کورنو خرونو په ځائے په دوی کښې زیات وی (۱)

قوله فَلَمَّا رَأَى هِرَقْلُ نَفْرَتَهُمْ وَأَيِسَ مِنَ الْإِيمَانِ قَالَ رُدُّوهُمْ عَلَيَّ: کله چه هرقل د هغوی نفرت اولیدل. او دهغوی د ایمان نه مایوس شو نو وې وئیل دوی ماته واپس راولئ هغه سیاسی چل اوکړلو. او وې وئیل.

قوله إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي آنِفًا أَخْتَبِرُ بِهَا شِدَّتَكُمْ عَلَى دِينِكُمْ فَقَدْ رَأَيْتُ فَسَجَدُوا لَهُ وَرَضُوا عَنْهُ: ما چه اوس اوس تاسو ته کومه خبره اوکړله. په دې سره ما دا ازمیښت کول چه تاسو په خپل دین باندې څومره سخت او کلك ئې. اوس زما یقین اوشو چه ستاسو مضبوطیا مې اولیدله. نودوی ده ته سرونه ټیټ کړل. او د ده نه خوشحاله شول

قوله فَكَانَ ذَلِكَ آخِرَ شَأْنِ هِرَقْلَ: د «آخر شان هرقل» مطلب دا نه دې چه د دې نه پس هغه سمدستی مړ شو. بلکه هغه ته چه د اسلام کوم دعوت ورکړې شو او په دې باره کښې چه کومه واقعه پیښه شوه. هغه هم دلته ختمه شوه. دهرقل معامله مشتبه پاتې شوه. هغه ته د نبی اکرم ﷺ حقانیت ثابت شو. خو بیا هم هغه خپل حکومت او دین ته ترجیح ورکړله. او ایمان ئې راونړلو. (۲)

هرقل د دې نه پس ډیره موده ژوندې پاتې شو. لکه څنګه چه وړاندې بیان اوشو چه د دې نه پس هغه په جنګ موته کښې د مسلمانانو خلاف لښکر اولیږل په جنګ تبوک کښې ئې لښکر راولیږل. دغه شان د نبی ﷺ په خدمت کښې ده سره زر راولیږل کوم چه نبی ﷺ تقسیم کړل. (۳)

نبی اکرم ﷺ ده ته د غزوه تبوک په موقع باندې خط لیږلے وو هرقل خپل قوم ته هغه خط اولوستل. او وې وئیل. دا کس ماته دعوت راکوی چه زه مسلمان شم کنې جزیه به ادا کوم. او که دا نه وی. نو آخری صورت په جنګ وی. تاسو ټولو ته معلومه ده چه د دې کس قبضه به زمونږ په زمکه باندې هم اوشی راشئ یا خو دده ددین تابعداری اوکړئ او یا جزیه ورکول اومنئ قوم چه کله دا خبره واوریدله نو په یو آواز ئې دده خبره رد کړله. او دخفګان

---

(۱) پوره نئ حواله)_

(۲) فتح البارى (۱/۴۳)_

(۳) پوره نئ حواله)_

اظهار ئے اوکړلو خو هرقل په دے باندے په آرام کړل.اوخوشحاله کړل چه ما خو ستاسو کلك والے کتل.اوس ماته معلومه شوه چه تاسو په خپل دین باندے څومره کلك ئے.

بیا هرقل حکم ورکړلوچه ماته یوعربی کس راولئ چه هغه په خبره پوهیږی.اویادولے ئے شی.نوتنوخی راوغوستے شو.هرقل ورته اوونیل.ته دے کس ته ورشه.که نورے درنه تولے خبرے هیرے شی.نوخیردے.خودرے خبرے یادے ساته.()یوه دا چه هغه د خپل خط یادګیرنه کوی که نه؟() دویمه دا چه هغه زما خط اولولی.نود شپے ذکر کوی که نه؟() اودریم دا چه دهغه د اوږو په مینځ کښے څه څیز شته که نه؟

تنوخی لاړلو اوپه تبوك کښے د نبی ﷺ په خدمت کښے حاضر شو.دتعارف نه پس نبی کریم ﷺ اوفرمائیل.اے تنوخی آیا ستاسو دخپل پلار حضرت ابراهیم علیه السلام په دین .دین حنیف کښے مینه نشته.هغه ورته اوونیل.زه په دے وخت کښے د یو قوم قاصد یم.اوپه یوخاص دین باندے یم.ترڅوپورے چه زه هغوی ته واپس شوے نه یم.نودهغے نه وړاندے اوس زه دخپل دین نه نشم اوړیدے.نبی ﷺ په خندا شو.اوددے نه پس ئے دا آیت مبارك اولوستل.﴿اِنَّكَ لَا تَهْدِیْ مَنْ اَحْبَبْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ یَهْدِیْ مَنْ یَّشَآءُ ۚ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِیْنَ﴾ القصص:۵۹_

بیائے اوفرمائیل.((یا أخا تنوخ:إنی کتبت بکتاب إلی کسری،فمزقه،والله ممزقه و ممزق ملکه،وکتبت إلی النجاشی بصحیفة فخرقها،والله مخرقه ومخرق ملکه،وکتبت إلی صاحبك بصحیفة فأمسکها،فلن یزال الناس یجدونه منه بأساً ما دام فی العیش خیر))

دا خبره دے بنکاره وی.چه نجاشی دوه دی.یوخوهغه دے.دچا په زمانه کښے چه صحابه کرامو رضی الله عنهم اولنے هجرت کړے وو.هغوی په نبی ﷺ باندے ایمان راوړے وو .د هغوی وفات د ۷ھ کښے آخره کښے شوے وو.څکه چه د ام حبیبه رضی الله عنها نکاح هم هغه کړے وه.او دراجح قول مطابق دهغے نکاح په ۷ھ کښے شوے وه.بیا نبی ﷺ د مدینه منوره په جنازګاه کښے دهغه غائبانه جنازه کړے وه.د غزوه تبوك په موقع په سفر کښے نه،علامه سهیلی رحمه الله ددوی وفات په ۹ھ کښے ذکر کړے دے.ددے په باره کښے حافظ ابن کثیرفرمائی.چه ((فیه نظر))

دویم هغه دے.کوم چه د مسلمان نجاشی نه پس راغلو.هغه مسلمان نه وو.دهغه ذکر په مسند احمد کښے دتنوخی په روایت کښے دے.دغه شان د مسلم په روایت کښے نجاشی طرف ته د خط لیږلو ذکر سره په کښے د ((ولیس بالنجاشی الذی صلی علیه النبی ﷺ)) تصریح هم شته.(۱)

تنوخی وائی.چه یوه خبره دا شوه.اودا هغه اولیکله.ددے نه پس دهرقل خط اولوستلے شو.په دے کښے هرقل لیکلی وو.((تدعونی إلی جنة عرضها السماوات والأرض أعدت للمتقین،فأین النار)) نبی اکرم ﷺ اوفرمائیل.((سبحان الله أین اللیل إذا جاء النهار)) تنوخی اوونیل.دا دویمه خبره شوه.دا ئے هم اولیکله.

---

(۱) طبقات ابن سعد (۹۵/۸) والإصابة (۳۰۶/۴) والبدایة والنهایة (۹۹/۳. ۱۰۴) ومسند احمد)_

نبی کریم ﷺ د خط نه د فارغ کیدو نه پس اوفرمائیل.ستا حق جوړیږي.اوته یو قاصد يې.چونکه مونږ په سفر کښې یو.او مونږ سره څه نشته.نوځکه مجبوري ده.کنې مونږ به تا ته انعام درکړې وو.حضرت عثمان ﷺ یوه صفوریه جوړه پیش کړله اویوانصاري خوان د میلمستیا ذمه واري واخستله.زه دتلو دپاره پاسیدم.او روان شوم.نو نبی ﷺ ماته آواز اوکړلو.او راوې غوښتلم.اووې فرمائیل.تاته چه د څه حکم شوې دې.هغه اوکړه.نبی ﷺ خپلې شاه طرف ته اشاره اوکړله.چه راتاؤ شوم.او اومې کتل.نونبی ﷺ ..خبوه..(هغه جامه چه په کومه د کیناستو په وخت کښې پنډۍ اوخیته تړي.چه اړانه ئې شي.ازمترجم) اوپه شاه مبارکه ئې مهر نبوة ښکاره وو.کوم چه ماته په نظرباندې راغلو.(۱)

براعت اختتام: دامام بخاري رحمه الله عادت دې.چه په اختتام باندې دلالت کولو دپاره د کتاب په آخر کښې څه لفظ راوړي.دلته لفظ د..آخر.. د بدء الوحی په اختتام باندې دلالت کوي.(۲)

فائده: حضرت شیخ الحدیث صاحب فرمائیلی دي.چه امام بخاري رحمه الله د کتاب په آخر کښې څه لفظ په اختتام باندې دلالت کونکې راوړي.په دې سره د کتاب اختتام طرف ته اشاره وي.خوپه دې سره دوی انسان ته خپله خاتمه وریادوي.د دوی مقصد دا وي چه ګوره دا کتاب چه علمي مباحث په کښې ذکر شوي دي.اختتام ته اورسیدلودغه شان ته هم مه غافله کیږه.ستا ژوند به هم یوه ورځ ختم شي.او بند به شي.لکه چه صرف د کتاب په اختتام باندې تنبیه نه ده.بلکه دې سره سره سرې خپلې خاتمې طرف ته هم متوجه کوي.(۳)

د روایت دترجمة الباب سره مناسبت: د روایت د ترجمة الباب سره د مناسبت په باره کښې یوه خبره دا کولې شي.چه په ((باب کیف کان بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)) کښې د وحی ذکر وو.اوپه وحی کښې درې څیزونه وي.

() یوموحي،یعني الله تعالی دده شان اوعظمت خو مسلم اومتفق علیه دې.مشرکان هم دالله تعالی تعریف اومدح کوي.اووائي.چه هم هغه د زمکې اوآسمان خالق دې.هم هغه د شمس اوقمر خالق دې.هم هغه د نظام تدبیر کونکې دې.څوك دهغه فیصله نشي رد کولې.

() دویم څیزپه وحی کښې یوه واسطه وي.هغه واسطه حضرت جبریل آمین دې.د چا په شان کښې چه راغلي دي.﴿إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ﴾(۴)

() دریم څیز موحی الیه دې.یعني محمد ﷺ امام بخاري رحمه الله دلته د موحی الیه یعني نبي ﷺ عظمت اوصداقت اود دوی ذهانت او شرافت ثابت کړل.د اهل کتابو د عالمانو، هرقل ،اوضغاطر شهادت دلته په حدیث کښې مصرح دې.لکه څنګه چه ئې تفصیل وړاندې تیرشو.دغه شان د کفر په امامانو کښې دکفر د یولوئې امام د ابوسفیان بن حرب ګواهي ئې هم

---

(۱) مسند احمدبن حنبل(۲/۴۴۱، ۴۴۲)_

(۲) فتح الباري(۱/۴۴)_

(۳) حاشیه لامع الدراري (۱/۵۳۲)_

(۴) التکویر:۱۹)

پیش کړے ده.ابوسفیان بن حرب چه د هرقل د یوولسو سوالونو په جواب کښے د نبی ﷺ کوم اوصاف بیان کړی دی.هغه د دوی په عظمت،دیانت او شرافت باندے دلالت کوی.لکه چه امام بخاری رحمه الله دا حدیث راوړلو.په دے کښے د موحی الیه یعنی نبی ﷺ اوصاف بیانول غواړی دوی د نبی ﷺ د اوصافو د حقانیت دپاره دوه لوئے شهادتونه بیان کړی دی.(۱)

دا هم وئیلی شی.چه دا باب د ،،بدء الوحی،، دے.اود هرقل په حدیث کښے د ابوسفیان په ژبه دنبی ﷺ د ژوند ابتدائی حالات بیانیږی.نومعلومه شوه.چه نبی ﷺ ته د وحی ابتداء ددے دپاره شوے وه.چه د دوی دا ښکلی اوحمیده حالات وو.ددے تقاضا دا وه.چه په دوی باندے وحی نازل شی.(۲)

دریمه خبره دا ده.چه په ترجمة الباب کښے آیت ﴿إِنَّآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَيۡكَ كَمَآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰ نُوحٖ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعۡدِهِۦۚ﴾...الخ،، ذکر دے.دغه شان په حدیث هرقل کښے هم ﴿قُلۡ يَٰٓأَهۡلَ ٱلۡكِتَٰبِ تَعَالَوۡاْ إِلَىٰ كَلِمَةٖ سَوَآءِۭ بَيۡنَنَا وَبَيۡنَكُمۡ أَلَّا نَعۡبُدَ إِلَّا ٱللَّهَ وَلَا نُشۡرِكَ بِهِۦ شَيۡـٔٗا وَلَا يَتَّخِذَ بَعۡضُنَا بَعۡضًا أَرۡبَابٗا مِّن دُونِ ٱللَّهِۚ...الخ﴾ (۳) آیت راغلے دے.په دے دواړو آیاتونو کښے د اخلاص،اقامت دین،اود توحید تبلیغ مضامین د قدر مشترك په طور موجود دی.چه پیغمبرانوته به وحی کیدله.دغه شان په حدیث هرقل کښے د ذکر شوی آیت په ذریعه دهغه آیت سره ربط راغلو.کوم چه په ترجمة الباب کښے ذکر دے.(۴)

دحضرت شیخ الهند د توجیه مناسبت به داسے وی.چه هغوی په بدء الوحی او په ،،کیف،، کښے تعمیم اختیار کړے دے.ددے په رڼړا کښے خو تطبیق ښکاره دے.چه په دے حدیث کښے د ابتداء رسالت بیان په اعتبارد مکان،زمان اواحوالو سره دے.اوپه اعتبار د صفات د موحی الیهم سره هم دے.دغه شان دحدیث هرقل د حدیث دمجموعه نه د نبی اکرم ﷺ د عظمت،صدق سره سره د صاحب وحی په حیثیت سره د وحی عظمت هم معلومیږی.

دحدیث نه مستنبط مسائل: ① ددے حدیث نه ثابته شوه.مکتوب الیه اګرچه کافروی.چه هرکله ورته د دعوت اسلام په سلسله کښے خط لیکلی شی.نود ملاطفت او نرمئ طریقه به اختیارولے شی.رسول الله ﷺ دهرقل په خط کښے هم ددے ملاطفت او نرمئ طریقه اختیار کړے وه.کما مر تفصله.② ددے نه یوه خبره دا معلومه شوه.اګرچه کافر ته خط لیکلی شی.نوهغه به هم د بسم الله الرحمن الرحیم نه شروع کولے شی.داسے نه ده.چه مکتوب الیه کافر وی.نو دهغه په خط کښے به بسم الله الخ نشی لیکلے.③ ددے حدیث نه دا هم معلومه شوه.چه په خبر واحد باندے عمل کول واجب دے.ځکه چه نبی ﷺ د یو کس په ذریعه خط اولیګلو.اود دوی مقصد دا وو.چه ددے مطابق دے عمل اوکړے شی.نو ددے نه په خبرواحد

---

(۱) عمدة القاری(۱/۷۹)_

(۲)عمدة القاری(۱/۷۹)_

(۳) آل عمران: ٦٤)_

(۴) پورتنئ حواله)_

باندے د عمل کولو لزوم معلومیږي. ④ څلورمه فائده ددے حدیث نه دا معلومه شوه. که اهل کتابو کښے څوك ایمان راوړي. نو هغه ته به دوه ثوابونه ملاویږي. ځکه چه نبي ﷺ اوفرمائیل چه ((أسلم تسلم یؤتك الله أجرك مرتین))

⑤ پنځمه خبره دا معلومه شوه. چه قرآني آیاتونه واخلي. اودکافرو ملك ته سفر کوي. نودا جائزدي. لکه څنګه چه ئے خط واخستلو اودهرقل ملك طرف ته ئے سفر اوکړلو. اوپه هغے کښے قرآن پاك لیکلے شوے وو. ((وسیأتي تفصیله في محله إن شاء الله))

⑥ شپږمه فائده دا معلومه شوه. چه کافرانو ته به اول د اسلام دعوت ورکولے شي لکه څنګه چه هرقل ته نبي ﷺ د اسلام دعوت ورکړے وو.

⑦ اوومه خبره دا معلومه شوه. چه د دین په امورو کښے به هغه خلقو ته ترجیح حاصله وي. څوك چه دنسبي شرافت حامل وي. یعني که داسے خلق موجود وي. چه هغوي د دین حاملان وي. اوددے په مقتضا باندے عمل کونکي وي. نوپه هغوي کښے چه څوك نسبي شرافت لري. هغه ته به ترجیح وي. اوکه څوك د نسبي فضیلت خاوند وي. خو حامل دین نه وي. اوددے په مقتضا باندے عمل نه کوي. اوبل کس چه نسبي شرافت نه لري. خوددین په مقتضا باندے پوره پوره عمل کونکے وي. نوڅوك چه د دین په مقتضا باندے عمل کوي. اګرچه نسبي شرافت نه لري. هغه ته به ترجیح وي. په داسے صورت کښے به صرف نسبي شرافت وجه د ترجیح نه وي. ⑧ یوه مسئله ددے نه دا ثابته شوه. چه په کوم خط کښے د قرآن پاك آیت لیکلے شوے وي. هغے ته محدث، جنب اوکافر هم لاس وراوړلے شي. لکه د نبي ﷺ په دے خط کښے چه دقرآن کریم آیت لیکلے وو. اود کافر لاس ته هغه خط اورسیدلو.

⑨ نهمه فائده دا په ذهن کښے راغله. چه په خط کښے ایجاز او اختصار غوره دے. هم دا د بلاغت تقاضا ده. دنبي ﷺ خط مبارك د ایجاز او اختصار باوجود د بلاغت په اعلی قسم باندے مشتمل وو. ⑩ ددے نه دا هم معلومه شوه. چه د کافرانو ملك ته سفر کول جائز دي. لکه څنګه چه د نبي ﷺ قاصد حضرت دحیه کلبي رضی الله عنه شام ته سفر کړے وو.

⑪ دا هم معلومه شوه. که د تبلیغ دپاره د قرآن پاك آیاتونه اولیکلي شي اوکافرانو ته اولیکلے شي. نوپه دے کښے څه حرج نشته. لکه څنګه چه نبي ﷺ لیږلے وو.

⑫ یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه د ګمراهئ سبب جوړیدل هم په ګمراهئ کښے داخل ده. لکه د ((فإن تولیت فإن علیك إثم الأریسیین)) نه چه معلومه شوه.

⑬ یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه دروغ په د ټولو امتونو په نیز قبیح او بد دے. صرف په رافضیانو کښے یوه ډله ده. چه هغوي دروغ اجراوثواب ګڼري. د باقي ټولو امتونو د کذب په قباحت باندے اجماع ده.

⑭ دا خبره معلومه شوه. چه پیغمبران علیهم السلام په اوچت نسب کښے رالیږلے شوي دي.

⑮ یوه خبره دامعلومه شوه. چه اهل کتابو ته د نبي ﷺ د صداقت علم وو.

⑯ یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه اهل کتابوته به دجنګ نه وړاندے داسلام دعوت ورکولے شي. د جنګ ... به هلـ... اخي. چه هغوي په اسلام یا په جزیه کښے یو هم قبول نکړي.

⑰ يوه خبره دا معلومه شوه چه كافرانوته به ابتداء سلام نشي كولے.نبي ﷺ ((سلام على من اتبع الهدى))فرمائيلي دي.((سلام عليكم))ئے نه دي فرمائيلي.

⑱ يوه خبره دا هم ثابته شوه چه كافرانو ته كله د اسلام دعوت وركولے شي.اود اسلام په قبلولو كښے تهال متهول كوي.نودهغوي عذر به قابل قبول نه وي.هرقل دعوت قبول نكړلو.نونبي ﷺ اوفرمائيل.((كذب بل هو على نصرانيته))(١)

⑲ يوه خبره دا معلومه شوه.چه په مخاطباتو او خطبه كښے د ((أما بعد)) وئيل مستحب دي.

قوله رَوَاهُ صَالِحُ بنُ كَيْسَانَ وَيُونُسُ وَمَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ:دا روايت كوم چه تاسو اولوستل.په دے كښے د امام بخاري رحمه الله شيخ ابواليمان دے.د دوي استاذ شعيب دے.اودهغه استاذ زهري دے.امام زهري رحمه الله د عبيدالله بن عبدالله عن ابن عباس په سند سره حديث نقل كړے دے.

دلته كښے ئے ((رواه صالح بن كسيان..الخ)) اووئيل.امام بخاري رحمه الله دا خودل غواړي چه د زهري رحمه الله نه روايت كونكے لكه څنګه چه شعيب دے.دغه شان دا دريواړه هم د امام زهري رحمه الله نه روايت كوي.

دصالح بن كيسان روايت امام بخاري رحمه الله د ((ابراهيم بن حمزة حدثنا إبراهيم بن سعد عن صالح بن كيسان عن ابن شهاب عن عبيدالله بن عبدالله عن ابن عباس)) په سند سره په ((كتاب الجهاد باب دعاء النبي ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة)) كښے نقل كړے دے.خو په دے روايت كښے د ابن ناطور قصه نشته.هم په دے سند سره امام مسلم هم د دے حديث تخريج كړے دے.(٢)

دغ شان د يونس روايت هم امام بخاري رحمه الله په ((كتاب الجهاد باب قول الله عزوجل ﴿قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَآ اِلَّآ اِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ﴾ او ((كتاب الإستيذان باب كيف يكتب إلى أهل الكتاب)) كښے مختصراً نقل كړے دے.د دوي په سند سره مكمل حديث امام طبراني روايت كړے دے.

اودمعمر روايت هم امام بخاري رحمه الله په كتاب التفسير باب ﴿قُلْ يٰۤاَهْلَ الْكِتٰبِ تَعَالَوْا اِلٰى كَلِمَةٍ سَوَآءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللّٰهَ﴾ كښے نقل كړے دے.

علامه كرماني رحمه الله په دے مقام كښ څه نور احتمالات ذكر كړي دي.دهغے علامه عيني او حافظ ابن حجر رحمهما الله په زورداره طريقه ترديد كړے دے.(٣)

والله اعلم وعلمه أتم وأحكم قد تم شرح كتاب بدء الوحي ويليه إن شاء الله تعالى كتاب الإيمان

---

(١) د ..اسلام هرقل ..په بحث كښے د دے تخريج تير شوے دے۔

(٢) صحيح مسلم كتاب الجهاد باب كتب النبي ﷺ إلى هرقل ملك الشام يدعوه إلى الإسلام)_

(٣) د پوره تفصيل دپاره او ګورئ عمدة القاري (١/١٠٠، ١٠١) وفتح الباري (١/٤٤، ٤٥)_

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

كتاب الإيمان

دوحی عظمت او صداقت، عصمت اوحجتیت د دیباچه په طور د بیانولو نه پس اصلی مقصد شروع کوی. چونکه دټولو کارونو دارومدار په ایمان باندې دې. د وحی په تعلق سره د الله تعالی اود بنده تعلق معلوم شو. اوس ددې تعلق اظهار هم ضروری دې. هغه به په ایمان او اعمالو سره راځی. ایمان روح دې اواسلام بدن. ایمان حقیقت دې اواسلام ددې صورت، ایمان بنیاد دې اواسلام ددې شاخونه دی. هم د ایمان په وجه په مغیباتو باندې بغیر د دلیل او حجت نه یقین او اطمینان راځی. د وحی بحث ئې ځکه په ابتداء کښې ذکرکړلو. چه دټول کتاب حجتیت او استناد ثابت شی.

مناسب معلومیږی. چه دایمان د مباحثو شروع کولو نه وړاندې د اسلامی ډلو مختصر تعارف اوکړې شی.

اسلامی ډلې: اسلامی فرقې هغې ته وائی. چه داسلام دعوی کوی. اوخپل ځان اسلام طرف ته منسوب کوی. که ګمراه وی اوکه په صحیح لاره وی. معتزله. خوارج. مرجیه. جهمیه. وغیره ټولې علی سبیل التشکیك ، ،فرق ضاله ، ، دی. صحیح اسلامی فرقه ، ، اهل السنة والجماعة ، ، ده. کوم چه د ((ماأناعلیه وأصحابی)) مصداق دې[1]

د اهل سنت والجماعة ډلې: بیاپه اهل سنت والجماعة کښې څلور ډلې په صحیح اسلام باندې دی.

محدثین: دا حضرات په عقائدو کښې د امام احمد رحمه الله متبعین دی.

متکلمین: دا دوه ډلې دی.

(الف) **اشاعره:** دا خلق عام طور د امام مالك اوامام شافعی رحمهما الله نه د منقولو عقائدو تشریح اوترویج کوی.

(ب) **ماتریدیه:** دا حضرات د امام اعظم رحمه الله اود دوی نه د منقولو عقائدو تائید اوتفصیل کوی. په اشاعره او ماتریدیه کښې لږ غوندې اختلاف دې. ابوالحسن اشعری رحمه الله د اولنئ اود ابومنصور ماتریدی رحمه الله د دویمې ډلې امام دې. دا دواړه د امام طحاوی رحمه الله هم عصر دی.[2]

امام ابوالحسن اشعری رحمه الله امام ابوالحسن اشعری په اول کښې معتزلی وو. د ابوعلی جبائی معتزلی په خاص شاګردانو کښې وو. د معتزلو لوئې مناظر وو. یوځل ئې په ټول رمضان کښې اعتکاف اوکړلو. په اوله عشره کښې ئې اولیدل. چه نبی ﷺ ورته فرمائی. ((یاعلی أنصر المذاهب

---

(۱) هذا جزء من حديث أخرجه الترمذي في جامعه عن عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما فی کتاب الإیمان باب ماجاء فی إفتراق هذه الأمة رقم.(۲۶۴۱)_

(۲) فضل الباری(۱/۲۳۵)_

المروية عنى فإنها الحق» چه خوب نه رابيدار شو نو ډير فكرمند شو ورسره. په دويمه عشره كښې ورته بيا د نبي ﷺ زيارت نصيب شو نبي ﷺ ترې تپوس اوكړلو «ما فعلت فيما أمرتك» دوی ورته جواب وركړلو. «يا رسول الله وما عسى أن أفعل، وقد خرجت للمذاهب المروية عنك محامل صحيحة» نبي ﷺ ورته دوباره اوفرمائيل «أنصر المذاهب المروية عنى فإنها الحق» چه بيمار شو نو ډيرفكرمند شو ورسره . پخه اراده ئې اوكړله چه ..كلام.. به پريږدم. د حديث تابعداری به كوم او د قرآن كريم په تلاوت به مداومت كوم. بيا په آخرى عشره په اوويشتمه شپه چه توله شپه په كښې بيدار وو. په ده باندې د خوب غلبه راغله. نو اوده شو. هغه ته افسوس كيدلو چه په اوويشتمه شپه ئې عبادت اونكړلو. هم د دې خوب په حالت كښې ورته د نبي كريم ﷺ زيارت نصيب شو. نبي ﷺ ترې بيا تپوس اوكړلو نو دوی جواب وركړلو. «قد تركت الكلام، يا رسول الله، ولزمت كتاب الله وسنتك» نبي ﷺ ورته اوفرمائيل. «أنا ما أمرتك بترك الكلام، إنما أمرتك بنصرة المذاهب المروية عنى فإنها حق» دوی عرض اوكړلو. يارسول الله زه د يوخوب په بنياد باندې داسې مذهب څنګه پريخودې شم. چه د هغې په پخولو او مضبوطولو كولو كښې ما ديرش كاله تير كړی دی. نبي ﷺ ورته اوفرمائيل. «لولا أني أعلم أن الله سيمدك بمدد من عنده لما قمت عنك حتى أبين لك وجوهها، فجد فيه، فإن الله سيمدك بمدد من عنده» چه كله صبا شو او رابيدار شو. نو د اهل سنت عقائدو ته ئې شرح صدر شوې وو. او د معتزلو د عقائدو فساد ورته ښكاره شوې وو. په جامع مسجد كښې ئې د توبې اعلان اوكړلو. او بيا د اهل سنت لوئې امام جوړ شو.(۱)

امام ابومنصور ماتريدي رحمه الله محمد بن محمد بن محمود ، ابومنصور ماتريدي رحمه الله د متكلمينو رحمهم الله امام دې. په درې واسطو سره د امام ابوحنيفه رحمه الله شاګرد دې. دوی فقه د ابوبكر جوزجاني رحمه الله او ابوسليمان جوزجاني رحمه الله نه حاصل كړې وه. كوم چه د امام محمد رحمه الله شاګرد دې.

كتاب التوحيد ، كتاب المقالات، كتاب اوهام المعتزلة وغيره اهم تصنيفات ئې پريخی دی. په ۳۳۳ﻫ كښې وفات شوې دې.

دوی ..ماتريد.. طرف ته منسوب دی. كوم چه د سمرقند يوه محله ده.(۲)

څلورمه ډله د اهل سنت د صوفيانو رحمهم الله ده.

په حضرات محدثينو رحمهم الله باندې نقل او سماع غالب ده. دوی د سمعياتو نه مسائل مستنبط كوی. متكلمين كه ماتريديه وی او كه اشاعره، په سمعيات او عقليات دواړو باندې اعتماد

---

(۱) د دې واقعې دپاره د غه شان د دوی د نورو حالاتو دپاره اوګورئ: طبقات الشافعية الكبرى للسبكي (۲/۲۴۵، ۳۰۱)

(۲) انظر الفوائد البهية في تراجم الحنفية (ص،۱۹۵)_

کوی خو ددے دا مطلب نه دے چه په عقل باندے څه خبره ثابتوی بلکه د قرآن او سنت نه ثابت شوی عقائد په عقلی دلائلو سره ثابتوی.دعقلی شبهاتو رد کول د دوی اهم مقصد دے.دوی دعقل اونقل د توافق په ذریعه باندے د مسائلو اثبات کوی.دصوفیانو ﷭ په نیز اشراق نوری ته زیات اهمیت حاصل دے.(۱)

د ایمان لغوی معنی د ،،ایمان،، لفظ د ،،امن،، نه ماخوذ دے.او ،،امن،، د ،خوف،، ضد دے. امن اطمینان او طمانیت ته وائی.کله چه دا د باب افعال نه راشی.نومتعدی کیږی .او د دے معنی، ازاله د ویرے،، راخی.بیا ددے استعمال کله د یو مفعول سره کیږی.او وئیلی شی.«آمنته» ماهغه ته امن ورکړلو.اوهغه مے مطمئن کړلو.اوکه کله د دوو مفعولینو سره راخی. «آمنته غیری»ما هغه ته د خپل ځان نه سوا د نورو نه یے ویرے او مطمئن کړلو.بیا چه کله دا د باب افعال نه استعمال شی.نوددے معنی ازاله د ویرے وی.او دوو مفعولینو ته متعدی کیږی. اوکله په دویم مفعول باندے ،من، داخلولے شی.لکه ﴿وَّاٰمَنَهُمۡ مِّنۡ خَوۡفٍ﴾ دلته د باب افعال څنے دے،،هم،، او ،،خوف،، دوه مفعوله دی.دویم مفعول ،،خوف،، د ،،من،، په واسطه د ،،من،، سره ذکر شوے دے.

کله د ،،ایمان،، په صله کښے ،،باء،،استعمالیږی.په دغه وخت کښے ددے معنی ،،تصدیق،، وی.بیا دغه ،،باء،، کله په ذوات باندے داخلیږی.لکه «آمنت بالله» اوکله په احکامو باندے لکه ﴿اٰمَنَ الرَّسُوۡلُ بِمَاۤ اُنۡزِلَ اِلَیۡهِ مِنۡ رَّبِّهٖ وَالۡمُؤۡمِنُوۡنَ﴾ (۲)

د بعضے خلقو رائے دا ده.چه ایمان کله د ،،تصدیق،،په معنی کښے استعمال وی.نو ددے ،،صله،، د ،،باء،، سره څکه راخی.چه دا معنی د ،،اعتراف،، لره متضمن وی اود ،،اعتراف،، صله چونکه ،،باء،، راخی.نوځکه ددے صله هم ،،باء،، راخی.

بعضے حضرات فرمائی.چه ددے وئیلو ضرورت نشته.چه ایمان د اعتراف معنی لره متضمن دے.اود ،،اعتراف،، صله ،،باء،، راخی.نوځکه د ،،ایمان،، په صله کښے هم ،،باء،، راخی.بلکه پخپله د تصدیق صله په ،،باء،، سره راخی.نوکله چه ایمان دتصدیق په معنی دے.نو ددے دپاره د ،،باء،، استعمال په «آمنت بالله» کښے یا په ﴿اٰمَنَ الرَّسُوۡلُ بِمَاۤ اُنۡزِلَ اِلَیۡهِ مِنۡ رَّبِّهٖ وَالۡمُؤۡمِنُوۡنَ﴾(۳) کښے بیخی ښکاره دے.

بیا په دے کښے اختلاف دے.چه ،،ایمان،، په معنی د ،، ویرے لرے کولو،، دے.چه دا متعدی بنفسه وی.اوپه معنی د ،،تصدیق،، وی.چه متعدی بالباء وی.د ایمان دا دواړه معانی حقیقی دی.اوکه په دے کښے یوه حقیقی اوبله مجازی ده.د علامه زمخشری نه دواړه قولونه منقول دی.

(۱ فضل البارى(۱/۲۳۶)_
(۲) سورة البقرة:۲۸۵-
(۳) سورة البقرة:۲۸۵-

بعضے خو وائي چه ..دوېرے لرے کول.. او ..تصديق.. دواړه د ايمان حقيقي معاني دي د ..ايمان.. لفظ په دے دواړو کښے مشترک دے کله چه متعدي بنفسه وي نواولني معنی اوجه کله په صلے د باء سره وي نو دويمه معنی به اخستلے شي.
بعضو دا وئيلي دي چه د ايمان حقيقي معنی خو ..د ويرے لرے کول.. دي خو چونکه په تصديق کښے د تکذيب نه امن ورکول او د ويرے لرے کول وي ددے تعلق د وجے د ايمان مجازي معنی تصديق هم راځي.
دغه شان ددے يو دريم استعمال هم شته چه کله د ..ايمان.. په صله کښے ..لام.. راشي لکه ﴿وَمَآ أَنتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا﴾ (١) ﴿أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَٰبِدُونَ﴾ (٢) ددے استعمال په باره کښے وئيلي شي چه دلته په اصل کښے ايمان معنی دانقياد لره متضمن دے اود انقياد صله د لام سره راځي.نود ﴿وَمَآ أَنتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا﴾ (٣) معنی به وي.ته زمونږ د خبرے منونکے نه يے.دغه شان د ﴿أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا﴾ (٤) معنی ده.آيا مونږ د داسے دوو کسانو منقاد اوتابعدار شو.د دوی د خبرے منونکي شو.چه هغوی زمونږ پشان دي.او ددوی قوم زمونږ غلام دے.نو دلته ..ايمان.. چونکه معنی دانقياد لره متضمن دے.اود انقياد صله د ..لام.. سره راځي.نوځکه د ايمان په صله کښے لام راوړلے شو.
د ايمان په صله کښے د ..علی.. استعمال ډير لږ دے.حضرت علامه کشميري رحمه الله فرمائي.«ما من الأنبياء نبي إلا أعطي ما مثله آمن عليه البشر...» (٥) په دے حديث کښے دا خودلي شي چه هرپيغمبرته داسے معجزات ورکولے شي.چه په هغې باندے د خلقو اعتماد پيدا کړي د..ايمان..په صله کښے د..علی.. استعمال ډيرزيات کم دے حضرت علامه کشميري رحمه الله فرمائي.دا استعمال صرف په يو حديث کښے راغلے دے.کوم چه مونږ وړاندے ذکر کړلو.دلته کښے ايمان د اعتماد معنی لره متضمن دے.(٦)
خلاصه دا شوه.چه د ايمان استعمال په څلورو طريقوسره کيږي.() يودا چه دا متعدي بنفسه وي.که يو مفعول طرف ته متعدي وي.اوکه مفعولينو ته وي.بل مفعول ته په واسطه د حرف جر سره لاړ شي.اوکه بغير د واسطه دحرف نه.() دويم صورت دا دے چه ايمان په معنی د

---

(١) يوسف:١٧)
(٢) المؤمنون ٤٧)_
(٣) يوسف:١٧)
(٤) المؤمنون:٤٧)

(٥) صحيح بخاري(٧٤٤/٢) كتاب فضائل القرآن باب كيف نزل الوحي وكتاب الإعتصام باب قول النبي ﷺ بعثت بجوامع الكلم دغه شان صحيح مسلم (٨٦/١) كتاب الإيمان باب وجوب الإيمان برسالة نبينا محمد ﷺ إلى جميع الناس ونسخ الملل بملته)_
(٦) د دې ټولو د لغوي تفصيل دپاره اوګورئ لسان العرب (٢١/١٣، ٢٦) وتاج العروس (١٢٤/٩، ١٢٥) وفيض الباري(٤٤/١، ٤٦)_

..تصديق ..شي.او د باء په صلة سره راغلي وي.() دريم صورت دا دے چه دا د انقياد معنى لره متضمن شي.اود په صلة د لام سره استعمال شوے وي.() اوڅلورم صورت دا دے چه دا د اعتماد معنى لره متضمن وي په دے صورت كښے به ددے صله ..على.. راځي.اودا ډيره كمه ده.والله اعلم

په تصديق لغوى اوتصديق منطقى كښې فرق ددے نه پس د ايمان لغوى معنى تصديق اوتصديق منطقى كښے فرق پيژندل ضرورى دى.

دتصديق لغوى معنى ده.په خپل اختيارسره يوخبر يا يومخبر صادق ګرځول.مثلاً ستا وړاندے يوكس څه خبره اوكړله.اوتا دهغه خبره رښتيا اوګرځوله.يا دے مخبر رښتونے اوګرځوله.نودا تصديق لغوى شو.

اود تصديق منطقى معنى ده.د نسبت تامه علم او ادراك.مناطقو تصديق چه د علم او ادراك د قبيلے ځنے شمارلے دے.او ددے معنى ئے هم هغه د نسبت تامه علم او ادراك بيان كړے دے.اوس د نسبت تامه علم كله بغيرداختيار نه هم راځي.مثلاً د ماسپخين وخت دے.نمر راختلے دے.دلته چه د نمرراختو كوم تصديق حاصل دے.هغه غيراختيارى دے.دغه شان په ټولو بديهياتو كښے هم دا كيږى.چه دهغے د نسبت تامه چه كوم علم او ادراك حاصل وى.په هغے كښے اختيار ته دخل نه وى.

حاصل دا چه په تصديق لغوى اوتصديق منطقى كښے يوفرق دا شو.چه په تصديق لغوى كښے اختيارته دخل وى.ځكه چه سړے په خپل اختيار باندے يوخبر يا مخبر صادق ګرځوى.اوپه تصديق منطقى كښے اختيار ته دخل نه وى.هلته د نسبت تامه علم او ادراك كله بغيرداختيار نه هم حاصليږى.اودے ته د منطقيانو په نيزتصديق وائى.

اويو بل فرق دے.هغه دا چه تصديق منطقى د تكذيب اوانكار سره جمع كيدے شى. اوتصديق لغوى د تصديق اوانكار سره نشى جمع كيدے.مثلاً زما دا چشمے دى. او تاسو دا پيژنئ.چه دا هم زما دى.خود عناد يا بدنيتئ دوجے تاسو انكار كوئ.نو زما او دچشمو په مينځ كښے تاسوته دنسبت علم او ادراك شته.اوتاسو ته تصديق منطقى حاصل دے.خوتاسو انكار كوئ.مناطقه ددے انكار د وجے دا د تصديق نه نه خارجوى.اوتصديق لغوى دانكار سره نشى جمع كيدے.په دے كښے خبراو دهغے مخبر صادق ګرځولے شى.زه وايم چه دا چشمے زما دى.نوچه كله تاسو ماته رښتينے اووائے.چه واقعئ دا چشمے زما دى.نوهله دا تصديق لغوى شو.ګني تصديق لغوى نه دے.

دا فرق د دے تعريف په بنياد باندے دے.كوم چه د منطق په كتابونوكښے ليكلے شوے دے.په كوم كښے چه ئے تصديق دعلم اوادراك د قبيلے نه شمار كړے دے.(١)

خوصاحب د روح المعانى په روح المعانى كښے ليكلى دى.((وإن التصديق المنطقي بعينه التصديق اللغوي،ولذا فسر رئيسهم في الكتاب الفارسية ب-گرويدن،،،وفي العربية بما يخالف التكذيب

---

(١) فضل البارى(١/٢٣٧،٢٣٨)_

والإنكار، وهذا بعينه المعنى اللغوى))(١)مطلب دا دے چه د رئيس المناطقه د تصريح مطابق د تصديق منطقي معنى په فارسئ كښې ..گرويدن.. راځي اودا د تكذيب اوانكار مقابل دے اود ..گرويدن.. معنى ده په يوڅيز باندے يقين اوباور كول او په يوڅيزباندے يقين كول دا د علم د حصول نه پس د نفس يو فعل دے چونكه دا د تكذيب مقابل گرځولے شوے دے نوځكه دا معنى د تكذيب سره نشي جمع كيدے اوس چونكه دا د علم نه پس د نفس فعل دے نودا به اختيارى فعل وى اود تكذيب سره به جمع كيدے هم نشى نويه دغه وخت كښې به تصديق منطقي بالكل د تصديق لغوى سره مرادف وى ځكه چه تصديق لغوى هم د تكذيب سره نشي جمع كيدے اوپه تصديق لغوى كښې هم د انسان د اختيار دخل وى نوهركله چه تصديق منطقي د حصول علم نه پس د نفس يو فعل گرځولے شى نومعلومه شوه چه تصديق په خپله دعلم او ادراك د قبيلے ځنے نه دے بلكه د علم او ادراك د ملحقاتو د قبيلے ځنے دے اودے ته د تكذيب مقابل هم وئيلى شى نود ابن سينا د تعريف مطابق به تصديق منطقي د ادراك د لواحقو نه گرځولے شى اودا به وئيلى شى چه په تصديق لغوى او تصديق منطقي كښې څه فرق نشته.

بيا دعلامه تفتازانى اوصدرالشهيد رحمهما الله چه د تصديق په باره كښې كوم اختلاف دے هغه هم په دے باندے مبنى دے ځكه چه علامه تفتازانى رحمه الله فرمائى چه د ايمان په تعريف كښې چه د تصديق كوم لفظ راځى په هغے د اختيارى د قيد څه ضرورت نشته ځكه چه تصديق خو هم اختيارى وى لكه چه دوى د ابن سينا د قول اعتبار كړے دے اوصدرالشهيد رحمه الله دا فرمائى چه د ايمان په تعريف كښې چه د تصديق كوم لفظ راځى په هغے كښې به د اختيارى قيد هم زياتى كولے شى دوى دهغه اولنى تعريف اعتبار كړے دے كوم چه د منطق په رسائلو كښې مذكور دے په كوم كښې چه تصديق په اختيارى او غير اختيارى دواړو كښې مشترك گرځولے شوے دے ځكه چه هغوى وئيلى دى چه په ايمان كښې كوم تصديق وى په هغے كښې به د اختيار اعتبار كولے شى.(٢)

البته په تصديق منطقي او تصديق لغوى كښې دومره فرق دابن سينا په نيز هم ضرور ملحوظ دے چه په تصديق منطقي كښې په اتفاق سره ظنيات هم داخل دى اود تصديق لغوى دپاره پوره جزم اويقين لازم دے د ظن په دے كښې څه گنجائش نشته. والله اعلم.

دايمان شرعى معنى د ايمان شرعى معنى عالمانو رحمهم الله په ډيرو عنواناتو سره ذكر كړے ده.

جمهورو عالمانو رحمهم الله ددے تعريف كړے دے.((**هو التصديق بما علم مجئ النبى ﷺ به ضرورة تفصيلاً فيما علم تفصيلاً وإجمالاً فيما علم إجمالاً**))(٣)ددے مطلب دا دے چه د رسول الله ﷺ نه د كومو څيزونو

---

(١) روح المعانى (١/١٥٢)_

(٢) فيض البارى (١/٤٧)_

(٣) روح المعانى (١/١٥١)

ثبوت بدیهي طورثابت دے دهغے تصدیق کول ایمان دے.که د رسول اللهﷺ نه ثبوت اجمالي وی. نو اجمالي تصدیق به ضروري وی.اوکه ثبوت تفصیلي وی.نو تفصیلي تصدیق به ضروري وی.

د مثال په طور د نبی ﷺ نه عذاب قبر په تواترسره ثابت دے.اوهغه اجمالي دے .نو اجمالاً د عذاب قبر تصدیق کول دایمان دپاره لازمي اوضروري دے.اود عذاب قبر چه کوم تفصیلات راغلي دی.هغه په اخبار آحاد سره ثابت دی.اود نفس عذاب ثبوت په تواتر سره دے.اوبدیهي دے.دمونځ ثبوت.د رکعاتونو شمار.د وختونو تفصیل.اودا چه په هر رکعت کښې یو قیام یوه رکوع اودوه سجدے دی.د نبی ﷺ نه په تواتر سره ثابت دی.اوبدیهي دی اوپه عوامو او خواصو کښې مشهور دی.هم دا حال د روژے دے.اوددے په ابتداء او انتهاء او «امساك عن الأكل والشرب والجماع» باندے اجماع ده.نو ددے تصدیق به تفصیلي لازم وی.

دانبیاء کرامو علیهم السلام په باره کښې قرآن کریم فرمائي. ﴿مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ﴾(۱) دنبی ﷺ نه هم د څه پیغمبرانو ذکر اجمالاً منقول دے.د ﴿وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾(۲) نه هم اجمالي ثبوت ملاویږی.نوچه د چا ثبوت اجمالي وی.په هغوی باندے اجمالي ایمان ضروري دے.اودحضرت ابراهیم، حضرت نوح،حضرت موسی،حضرت یوسف، حضرت اسحاق،حضرت اسماعیل،حضرت عیسی،حضرت داود ،حضرت سلیمان علیهم السلام وغیره ذکر تفصیلاً راغلے دے.په دوی باندے تفصیلي ایمان ضروري دے.(۳)

یواشکال اودهغې جواب: دلته یو اشکال دا کیږی.چه «التصدیق بما علم مجئ الرسول ﷺ ضرورة» نه وئیلی شوی دی.اود «ضرورة» معنی «بداهة» ده.یعنی مشهور بین العوام والخواص. د دے نه معلومه شوه.چه د ایمان دپاره د مشهور حکم تصدیق ضروري دے د غیر ضروري تصدیق ضروري نه دے.اګرچه هغه قطعي وی.

حضرت شیخ الاسلام شبیراحمدعثماني رحمه الله ددے جواب دا ورکړے دے.چه دلته د مشهور نه د هرکس ناکس په نیز مشهور مراد نه دے.بلکه اهل دین چه د شریعت سره تعلق ساتي.اوددے د اصولو او قوانینو نه واقف وی.دهغوی په نیز مشهور مراد دے.په دے تقدیرباندے هیڅ یوحکم داسے نشته.چه هغه قطعي وی.اود علم دین او ددے سره د تعلق ساتونکو په مینځ کښې به مشهور نه وی.(۴)

علامه تفتازاني رحمه الله ددے اشکال دا جواب ورکړے دے.چه په دے تعریف کښې د «ضرورة» نه مراد ..یقین.. دے.یعنی د ..ضرورت.. چه کومه معنی په پوهه کښې راځي .هغه مراد نه

---

(۱) المؤمن:۷۸_

(۲) الرعد:۷_

(۳) فضل الباری(۱/۲۴۰، ۲۴۱)_

(۴) فضل الباری(۱/۲۴۰)_

ده.بلکه صرف دومره مراد ده.چه هغه څيز يقيني طور د نبي ﷺ نه ثابت وي.که مشهور وي.اوکه نه وي.نو دهغې انکار به کفر ګرځولے شي.اودهغې تصديق به دايمان دپاره ضروري ګرځولے شي.(١)

امام غزالي رحمه الله په ((فيصل التفرقة بين الايمان والزندقة)) کښې د ايمان او کفر تعريف کړے دے.هغوى فرمائيلي دى.چه ايمان نوم دے.((تصديق النبي ﷺ بجميع ما جآء به)) يعنى د ايمان دپاره ضروري ده.چه دهغه ټولو څيزونو کوم چه د نبي ﷺ نه په قطعيت سره ثابت دى.تصديق اوکړے شي.اودکفر متعلق دوى فرمائيلي دى ((تكذيب النبي ﷺ في شئ مما جاء به)) د نبي ﷺ نه چه کوم څيزونه په قطعيت او يقين سره ثابت دى.په هغې کښې که د يو نه انکار اوکړے شي.نوکافر به وي.نود ايمان دپاره ضروري دى.چه د ټولو تصديق اوکړے شي.اود کفر دپاره د ټولو انکار ضروري نه دے.دنبي ﷺ نه په قطعيت سره کوم څيزونه ثابت وي.په هغې کښې د يو په انکار سره هم کفر لازميږي.(٢)

په دے باندے اعتراض شوے دے.چه هرکله د ايمان دپاره تصديق اود کفردپاره تکذيب ضروري دے.نوکه يو کس داسے وي.چه هغه د څه څيز نه تصديق کوي او نه تکذيب.نوهغه ته به څه وئيلي شي.د ايمان په تعريف کښې د تصديق اود کفر په تعريف کښې د تکذيب قيد لګولے شوے دے.يوسړے ((لاتصدق ولاتكذب))وائي.نو هغه په اتفاق سره کافردے.خودد ے تعريف په اعتبار سره دهغه حکم معلوم نه دے.

نوځکه امام رازى رحمه الله فرمائيلي دى.چه د کفرتعريف د ((تكذيب النبي ﷺ في شئ مما جاء به)) په ځائے ((عدم تصديق الرسول في شئ مما علم بالضرورة مجيئه به))اوکړے شي.يعنى د نبي ﷺ نه چه کوم څيزونه په قطعيت او يقين سره ثابت شوى وي.په هغې کښې ديوتصديق نه کونکے کافر دے.(٣)

حضرت شاه عبدالعزيز رحمه الله د ايمان تعريف کړے دے.چه د قرآن کريم ظاهراً اوباطناً تصديق کول.اواقرار کول.اوبيا ددے معنى داسے متعين کول چه هغه د مرادات قرآنيه او نبويه مطابق وي.دا ايمان دے.په ژبه او زړه دواړو سره قرآن د الله تعالى ربنتينے کلام ګنړل او بيا ددے نه پس د قرآني آياتونو د معانيو متعين کولو دپاره چه رسول الله ﷺ اوقرآن پاک څه مراد بيان کړے وي.هغه منل.دا ايمان دے.يوسړے که په ظاهره او باطن په ژبه او زړه د قرآن د حقانيت اقرار کوي.خود قرآن د معنى متعين کولو دپاره هغه د قرآني او نبوى مرادونو خيال نه ساتي.دقرآن معنى ددے خلاف بيانوي.دغه کس زنديق دے.مؤمن نه دے.په قرآن مجيد کښې د جنت او دوزخ ذکر راغلے دے.اوپخپله قران پاک او نبي ﷺ د جنت او

---

(١) نبراس شرح شرح عقائد(ص.٣٩٢)_

(٢) تنظيم الاشتات(١/٣٣)_

(٣) تفسير كبير(٢/٣٧، ٣٨) تفسير آيت ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ﴾ (البقرة:٧)_

دوزخ مصداق متعین کړے دے خویو سړے وائي چه د جنت نه مراد معنوی اوباطني خوشحالي ده او د دوزخ نه مراد معنوی او باطني غم دے هغه په قرآن او سنت کښې چه د جنت او دوزخ په باره کښې کوم تفصيلات راغلي دی هغه نه مني حالانکه په ظاهره هم د قرآن اقرار کوی اوپه باطن کښې هم اقرار کوی خومعنی هغه بيانوی چه د رسول ﷺ د مراد نه خلاف وی د قرآن کريم د مراد خلاف وی دجنت نه هغه جنت مراد نه اخلي کوم چه به په آخرت کښې وی اوچه په هغے کښے به کوم باغونه وی حورے وی راحتونه او خوشحالئ راجمع شوی وی چه د هغه شان ((مالا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر)) وی دغه شان د دوزخ نه هغه د عذاب ځائے مراد نه اخلي په کوم ځائے چه به فرشتے د عذاب ورکولو دپاره مقررے وی په کوم ځائے کښے چه به قسم قسم تکليفونه رسولے شي اوکافربه ابدالآباد پورے په هغے کښے وی نوهغه کس مؤمن نه دے زنديق دے هغه د آخرت هم منکر دے په دنيا کښے د زړه سکون او خوشحالئ ته هغه جنت وائي اوهم دا تکليفونه اودردونه چه په زړه باندے راځي هغه دوزخ ګنړي اوکه يو سړے په ظاهره اقرار کوی اوپه زړه کښے ئے انکار پټ وی نوهغه منافق دے.(۱)

حضرت علامه انورشاه کشمیری رحمه الله چه کوم بحث کړے دے دهغے حاصل دا راوځي چه د نبي ﷺ نه کوم امور په قطعي او يقيني طور ثابت شوی وی په هغے کښے په دوی باندے اعتماد کوی اوتصديق ئے کوی دے ته ايمان وائي اوکه يو کس په دے امورو يا په دے کښے په بعضو باندے په عقل د اعتماد کولو په بنياد تصديق کوی اوپه نبي ﷺ باندے ئے ده اعتماد دتصديق په بنياد باندے نه وی نوهغه مؤمن نه دے يوکس وائي چه ما دعقل په بنياد باندے دا معلومه کړے ده اوپه عقل مے ددے څيزونو صداقت او اهميت پيژندلے دے نوزه ددے تصديق کوم د نبي په وئيلو زه تصديق نه کوم نوداسے کس هم مؤمن نه دے په قرآن کريم کښے دی. ﴿ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ﴾ (۲) دلته په نبي ﷺ باندے داعتماد ذکر دے

امام محمد رحمه الله فرمائي چه د ايمان شرعي معنى دا ده چه د رسول الله ﷺ نه د کومو امورو ثبوت قطعي اويقيني وی چه دهغے د تصديق دپاره د ټول ما سواء نه د برائت او بيزاري اظهار هم اوکړے شي. ﴿ قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ ﴾ (۳) کښے ئے په حضرت ابراهيم عليه السلام اوپه هغه باندے د ايمان راوړونکو د مشرکانو او دهغوی دخدايانو نه د برائت اعلان کړے دے خکه دتصديق سره ((تبري عن جميع ما سوى الله)) هم ضروری ده.(۴)

---

(۱) تنظيم الأشتات (۱/۳۳)_

(۲) النساء:۶۵)_

(۳) الممتحنة: ۴)_

(۴) تنظيم الأشتات(۱/۳۴)_

حضرت شیخ عبد القادر جیلانی، مولانا ثناء الله پانی پتی، اوحضرت شاه ولی الله محدث دهلوی ﷺ فرمائی چه دایمان یوصورت دے هغه تصدیق بالقلب ، اقرار باللسان او عمل بالارکان دے اویو دایمان حقیقت دے او هغه ((لایؤمن أحدکم حتی یکون هواه تبعا لما جئت به))[1] مطابق دے چه طبیعت د شریعت مطابق شی کوم ځیزچه شریعت غواړی طبیعت هم هغه ځیز غواړی دکوم ځیزنه چه شریعت تنفراوبیزاری ښکاره کړے وی په طبیعت کښے دهغے نه تنفر اوبیزاری او کراهت وی دا د ایمان حقیقت دے.[2]

یواشکال دلته اشکال کیږی چه په ایمان کښے تصدیق ضروری دے او هغه تصدیق پکار ده چه اختیاری وی نوهرقل ته چه د ابوسفیان په سوال اوجواب باندے تصدیق حاصل شو او ضغاطرته چه خط اولیکلے شو نود هغوی نه د خط په جواب کښے تصدیق حاصل شو دوی ته مسلمان وئیل پکار دی ځکه چه هغوی ته تصدیق اختیاری حاصل وو لکه چه دهغوی داقوالو ((فَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِي نَسَبِ قَوْمِهَا)) او ((وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ)) او ((فَسَيَمْلِكُ مَوْضِعَ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ)) او ((فَلَوْ أَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْلُصُ إِلَيْهِ لَتَجَشَّمْتُ لِقَاءَهُ)) او ((وَلَوْ كُنْتُ عِنْدَهُ لَغَسَلْتُ عَنْ قَدَمِيهِ)) او ((هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ فَتُبَايِعُوا هَذَا النَّبِيَّ)) نه معلومیږی.

هم دا حال د ابوطالب دے هغه ته تصدیق اختیاری حاصل وو د هغوی اشعار د تصدیق اختیاری په حصول باندے دلالت کوی.

کذبتم وبیت الله یبزی محمد	ولما نطاعن دونه ونناضل
ونسلمه حتی نصرع حوله	ونذهل عن أبنائنا والحلائل[3]

ترجمه: تاسو دروغ وائے په بیت الله قسم محمد به مقهور او مغلوب نشی تراوسه پورے مونږ دهغه په مرسته کښے جنګ نه دے کړے مونږ به ترهغه وخته پورے هغه یے
یار اومددګاره پریے نږدو ترڅوچه دهغه نه یوخواه بل خواه راونه پرزوو اوخپل خامن اوښځے رانه هیرے نشی)

هم دغه شان دابوطالب شعر دے

أبیض یستسقی الغمام بوجهه	ثمال الیتامی عصمة للأرامل[4]

ترجمه: (دهغه نورانی مخ داسے روښانه دے چه دهغے په وسیله د وریځو نه باران طلب کولے شی د یتیمانو سرپرست اود کونډو محافظ دے.)

---

(۱) مشکاة المصابیح (۱/۳۰) کتاب الإیمان باب الإعتصام بالکتاب والسنة الفصل الثانی)_

(۲) تنظیم الاشتات (۱/۳٤)_

(۳) سیرت ابن هشام (۱/۱۷۶)_

(۴) سیرت ابن هشام (۱/۱۷۷)_

دغه شان ابوطالب وئیلی دی.

ودعوتني وعلمت أنك صادق ولقد صدقت فكنت قبل أمينا

ولقد علمت بأن دين محمد من خير أديان البرية دينا[١]

ترجمه: تاماته داسلام دعوت راکړلو.زما یقین دے چه ته ریښتینے یے تا ربنتیا وئیلی دی. د دے نه وړاندے هم ته امین وے.زما یقین دے چه د محمد دین د ټولو دینونو نه غوره دے.
دغه شان دهغه دا شعر دے.

والله لن يصلوا إليك بجمعهم حتى أوسد في التراب دفينا

ترجمه: په خدائے قسم که خلق د خپلو ټولو ډلو سره راشی.نوبیا هم تاته نشی رسیدے.ترڅو چه زه په قبر کښے دفن نکړے شم.
نوهرقل او ابوطالب ته اختیاری تصدیق حاصل وو.کوم چه د ایمان دپاره ضروری دے بیا په کومه وجه دا دواړه مؤمنان تسلیم نکړے شول؟
دامام غزالی رحمه الله جواب: ددے اشکال په جواب کښے امام غزالی رحمه الله فرمائی.چه د تصدیق قلبی سره د ایمان دپاره قول بالقلب یعنی اقراربالقلب هم ضروری دے.او ددے دواړو د طرفه اقراربالقلب نه دے موجود شوے.دامام غزالی رحمه الله دا تعبیر واضح نه دے.[٢]
دمحقق ابن همام رحمه الله جواب: شیخ ابن همام رحمه الله دویم تعبیر اختیار کړے دے.هغوی فرمائیلی دی.چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره استسلام باطنی او انقیاد باطنی هم ضروری دے.د استسلام باطنی اوانقیاد قلبی مطلب دا دے.چه د رسول الله ﷺ په لاس کښے خپل اختیار ورکړے شی.اوخپل ځان نبی ﷺ ته حواله کړے شی.او د نبی ﷺ په هدایاتو من وعن عمل اوکړے شی.په هرقل او ابوطالب کښے دا انقیاد قلبی او استسلام باطنی موجود نه وو.نوځکه هغوی مؤمنان نه وو.[٣]
د حافظ ابن تیمیه رحمه الله تعبیر: ابن تیمیه رحمه الله فرمائی.د تصدیق سره التزام د طاعت هم ضروری دے.اودے دواړو د تصدیق سره د طاعت التزام نه وو کړے.حافظ ابن تیمیه رحمه الله په دے باندے دټولو عالمانو رحمهم الله اجماع نقل کړے ده.چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره التزام د طاعت هم ضروری دے.[۴]
د شیخ ابوطالب مکی اوشیخ نظام الدین هروی رحمهما الله تعبیر هم دا خبره نورو عالمانو رحمهم الله په نورو عنواناتو سره ذکر کړے ده.ابوطالب مکی رحمه الله د ,,التزام شریعت،، عنوان اختیارکړے دے.اوفرمائی.چه دایمان دپاره دتصدیق قلبی سره ,,التزام شریعت،، هم لازم دے.

---

(١) الإصابة في تمييز الصحابة (١١٦/٤) القسم الرابع ترجمة أبي طالب)_
(٢) فضل الباري (٢٤٢/١)_
(٣) پورتنئ حواله)_
(۴) فضل الباري (٢٤٣/١)_

شیخ نظام الدین هروی رحمه الله هم دا تعبیر تسلیم کړے دے چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره سره تسلم ضروری دے ددے تعبیر په اختیارولو باندے صدرالشریعة په هغے باندے ډیرطعن کړے دے تردے چه په..شیخ التسلیم.. مشهور شوے دے په حقیقت کښے دوی هم هغه څه وائی کوم چه ابن همام رحمه الله فرمائی اوابن تیمیه رحمه الله چه په څه باندے اجماع نقل کړے ده بلکه په غورسره اوکتلے شی.نو د دوی تعبیر د قرآن نظم ته نزدے دے.ځکه چه په قرآن کریم کښے دی ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (۱) نوځکه د دوی په تعبیر باندے اعتراض کول ټیك نه دے.(۲)

خلاصه دجواب دجواب خلاصه دا شوه.چه دهرقل اوابوطالب په تصدیق کښے التزام طاعت وشریعت او انقیاد قلبی موجود نه وو.نوځکه هغوی ته مؤمن نشی وئیلے

دابوطالب په باره کښے خو تاسو ته پخپله معلومه ده.چه هغه اور ته په پیغور باندے ترجیح ورکړله او وے وئیل.

لولا الملامة أو حذار مسبة لوجدتنی سمحا بذاك مبینا (۳)

ترجمه: یعنی که د ملامتیا او کنځلو ویره نه وے.نوتا به زه لیدلے ووم.چه ډیر په کھولاؤ زړه به مے دا دین قبول کړے وو.

دغه شان په صحیح مسلم کښے د ابوطالب دا قول هم منقول دے.

«لولا أن تعیرنی قریش،یقولون:إنما حمله علی ذلك الجزع،لأقررت بها عینیك» (۴) که ما سره دپیغور ویره نه وه.چه قریش به وائی.چه ابوطالب د دوزخ د اور نه اوویریدلو.نوما به ایمان راوړے وے.اوستا سترګے به مے یخے کړے وے.خوزه دا پیغور نشم برداشت کولے.ځکه د ایمان راوړلو نه مجبور یم.

هم په دے طریقه د هرقل متعلق د هرقل په حدیث کښے تیر شو.هغه وئیلی وو.**«إنی قلت مقالتی آنفا أختبر بها شدتكم علی دینكم»** یعنی ما د ایمان راوړلو ذکر ددے دپاره اوکړلو.ما په نصرانیت کښے ستاسوپختګی او مضبوطتیا معلومول غوښتل.ددے نه معلومه شوه.چه هغه هم التزام شریعت ته تیار نه وو.

امام نووی رحمه الله لیکلی دی.چه هرقل دایمان په مقابله کښے حکومت او ریاست ته ترجیح ورکړله.اوددے ویرے د وجے چه حکومت او ریاست زما نه لاړ نشی هغه ایمان راوړلو ته تیار

---

(۱) النساء:۶۵_

(۲) فضل الباری(۲۴۳/۱)_

(۳) فضل الباری(۲۴۴/۱) وفیض الباری(۵۰/۱)_

(۴) صحیح مسلم (۴۰/۱)کتاب الإیمان باب الدلیل علی صحة إسلام من حضره الموت ما لم یشرع فی النزع رقم(۱۴۴)_

نشو نوځكه ورته مؤمن نشي وئيلے (١) ددے تائيد دمسند بزار د حديث نه كيږي.په هغے كنبے راغلي دي.((أبلغ صاحبكم أني أعلم أنه نبي ولكن لاأترك ملكي)).(٢)

يوسوال اودهغې جواب سوال دا دے.چه نجاشي ته مؤمن وئيلي شي.حالانكه هغه هم دخپل ايمان اظهار نه وو كړے؟

ددے جواب دا دے.چه نجاشي د ويرے د وجے خپل ايمان پټ كړے وو.خوهغوى التزام طاعت او التزام شريعت كړے وو.انقياد باطني او استسلام قلبي هغوى اختيار كړے وو.په قرآن كريم كنبے ﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ﴾ (٣) راغلي دي.ددے نه معلوميږي.كه د ويرے د وجے څوك ايمان پټ كړي . نو د دے ګنجائش شته.په دے طريقه كه هرقل هم التزام شريعت او التزام طاعت كړے وو.اوخپل ايمان ئے پټ ساتلو.نومونږ به هغه ته هم مؤمن وئيل.اونجاشي په باره كنبے خودا هم ثابت دي.چه نبي ﷺ دهغه دجنازے مونځ كړے دے.نومعلومه شوه.چه هغه التزام شريعت كړے وو.اوهغه مؤمن وو.

يوسوال دا هم كيدے شي.چه نجاشي هجرت نه وو كړے حالانكه په هغه وخت كنبے هجرت فرض وو.نوبيا دهغه د ايمان څنګه اعتبار كولے شي؟

ددے جواب دا دے.چه نجاشي هجرت نه وو كړے.خوهغه د مسلمانانو دپاره پناهګاه اوملجا وه.هغه مسلمانانوته تحفظ وركړے وو.اوهغه كس چه د اهل اسلام دپاره پناه جوړيږي.او هغوى ته تحفظ وركوي.دهغه حيثيت د مقاتل اومجاهد دے.نو د نجاشي حيثيت د مقاتل اومجاهد پشان وو.نوځكه په هغه باندے هجرت لازم او ضروري نه وو.(٤)

خلاصه دا چه د نجاشي ايمان ددے وجے معتبر وو.چه هغه دالتزام طاعت او التزام شريعت اهتمام كړے وو.اګرچه د ويرے نه هغه ايمان ښكاره كړے نه وو.او په داسے حالت كنبے ايمان پټول نقصاني نه دي.خوكه التزام طاعت او انقياد قلبي متحقق شوے نه وي.نوايمان به متحقق نه وي.لكه څنګه چه د ابوطالب او هرقل په واقعه كنبے دي.چه هلته التزام طاعت او انقياد قلبي موجود نه دے.(٥)

---

(١) شرح نووى على صحيح مسلم (٢/٩٨) كتاب الجهاد والسير،باب كتب النبي ﷺ إلى هرقل ملك الشام يدعوه إلى الإسلام)_

(٢) كشف الأستارعن زوائد البزار(٣/١١٨)ذكرنبينا محمد رسول الله ﷺ باب فيما كان عند أهل الكتاب من علامات النبوة)_

(٣) المؤمن:٢٨)_

(٤) داحقرشاه شاه فيصل په ذهن كنبے دا جواب هم راځي.چه هجرت دمكے نه مدينے منورے ته فرض وو. ځكه چه په مكه كنبے دكفر غلبه وه.اواسلام مغلوب وو.اومسلمانانو به په خپل دين باندے په آزادئ سره عمل نشوكولے.اوحبشه چونكه د مكه پشان نه وه.دغه شان نجاشي بادشاه د مكے د كمزورو او بے وسه مسلمانانو پشان نه وو بلكه هغه خو دخپل ملك بادشاه وو ځكه په هغه باندے دحبشه نه مدينے ته هجرت فرض نه وو)_

(٥) فضل البارى(١/٢٤٣، ٢٤٤)_

التزام طاعت او انقیاد باطنی د ایمان دپاره شرط دې که رکن؟ بیا دلته دا خبره ده.چه التزام طاعت اوانقیاد باطني دایمان دپاره رکن دے که شرط؟ بعضے حضراتو دا د ایمان دپاره شرط گرخولے دے.اوفرمائي چه د ایمان دتحقق دپاره دا التزام ضروري دے.ددے نه بغیر ایمان نه متحقق کیږي.اوبعضے حضراتو وئیلي دي.چه دا التزام شریعت او التزام طاعت دایمان دپاره رکن دے.(۱)

د رکن منلو په صورت کښے به ددے خیال ساتلے شي.چه په ابتداء کښے د التزام شریعت وجود ضروري وي.خوکه روستو دچا نه څه معصیت صادر شي.نو معصیت په صدور سره ایمان نه سلب کیږي.اوهغه کس چه التزام طاعت ئے نه وي کړے د هغه مثال دباغي پشان دے.چه هغه حکومت هډو مني نه.اوهغه کس چه التزام طاعت ئے کړے وي.اوددے نه پس دهغه نه معصیت او جرم صادر شي.دهغه مثال د مجرم پشان دے.او په باغي اومجرم کښے ډیر فرق دے.باغي ته وفادار نشي وئیلے.خومجرم وفادار گڼلے شي.دا ټیك ده.چه دهغه د جرم هغه ته سزا ملاویږي .خود بغاوت سزا ورته نشي ملاویدے.دغه شان چه کوم کس التزام طاعت کړے وي.اودهغه ایمان متحقق شوے وي.ددے نه پس که هغه گناه کوي.نودده مثال د مجرم پشان دے.اوپه دے جرم به هغه د سزا مستحق هم وي.اوتاسودا پیژنئ هم. چه څنگه هغه د سزا مستحق دے.هغه ته سزا ورکولے شي.دغه شان کله مجرم معاف کولے هم شي.نودا هم کیدے شي.چه د هغه جرم معاف شي.

د اقراربااللسان حیثیت: که یو کس ته تصدیق بالقلب حاصل وي.اود ویرے د وجے یا دعدم قدرت د وجے یا دعدم فرصت دوجے ئے اقرار نه وي کړے.نوهغه په اتفاق سره مؤمن دے.

یوهغه کس دے.چه هغه ته تصدیق قلبي حاصل وي.هغه ته څه عذر هم نه وي.اوددے باوجود چه دده نه د اقرارمطالبه اوشي.هغه اقرارنه کوي.نوداسے کس په اتفاق سره کافردے.

یودریم صورت دے.چه تصدیق بالقلب موجود دے.داقرار دپاره څه عذرهم نشته.اود اقرار مطالبه هم نه وي شوے.اوده اقرار اونکړلو.نوداسے کس به مؤمن شمارلے شي که نه؟د ده په باره کښے اختلاف دے.

بعضے حضرات فرمائي.چه اقرار باللسان صرف د احکامو جاري کولو دپاره د ایمان شرط دے.داامام ابوالحسن اشعري رحمه الله نه په دوو روایتونوکښے اصح روایت هم دا دے.هم دا د امام ابومنصور ماتریدي رحمه الله قول دے.حافظ الدین نسفي رحمه الله فرمائي. هم دا د امام ابوحنیفه رحمه الله نه مروي دے.

اونورحضرات وائي.چه اقرار باللسان دایمان رکن دے.خودا رکن د تصدیق پشان رکن اصلي نه دے.بلکه رکن زائد دے.هم ددے وجے د اکراه او عجز په حالت کښے دا رکن ساقط کیږي.

علامه فخرالاسلام رحمه الله فرمائي.چه اقرارته رکن زائد وائي.دا قول د فقهاؤ رحمهم الله مذهب دے.اود احکامو د اجراء دپاره دا شرط گرخول د متکلمینو رحمهم الله مذهب دے.(۲)

---

(۱) فضل الباري(۲٤٤)_

(۲) دتفصیل دپاره اوگورئ فتح الملهم (۱/٤٣٤) کتاب الإیمان باب الإقرار شرط للإیمان أم لا؟)_

تنبیه متکلمینو ﷺ چه کوم اقرار د دنیوی احکامو داجراء دپاره ضروری گرخولے دے دده مطلب دا دے چه دا کس به په عامه مجمع کښے اقرار کوی چه خلقو او قاضی ته دده د اقرار علم راشی څکه چه د اسلام د احکامو اجراء د عوامو ،قاضی اوحاکم دعلم نه بغیرممکن نه دی

البته د فقهاؤ په نیز اقرار دایمان جزء او رکن دے نوکه یو کس په خانله والی کښے هم کلمه اووائی نودا کافی ده.څکه چه دوی د اجراء احکام قید نه دے لګولے اود رکن په حیثیت اقرار کول به په هغه وخت کښے هم صحیح وی چه په خلوت کښے اقرار اوکړی.(۱)

یواشکال اودهغې جواب دلته یواشکال دا پیدا کیږی چه د متکلمینو ﷺ په نیزاقرار د اجراء احکام دپاره شرط دے اودفقهاؤ په نیز رکن زائد دے لکه چه اوس اوخودلے شو.نواوس سوال دا پیدا کیږی چه کوم کس ته څه عذر نه وی.اودهغه نه د اقرار مطالبه اوشوه.نوده ته د متکلمینو رحمهم الله په مذهب کښے هم کافر وئیلی شی.حالانکه داسے نه ده پکار.فقهاء خو ئے رکن منی.د دوی په مذهب دده په کفر کښے څه اشکال نه راځی .خومتکلمین ﷺ خوئے رکن نه منی.نود مطالبے باوجود که اقرار اونکړی.نود متکلمینو ﷺ په مذهب پکار ده چه کافر نشی.څکه چه د ایمان رکن نه دے فوت شوے

ددے جواب «اذافات الشرط فات المشروط» مطابق د اقرارفوت کیدل دتصدیق په فوت کیدو باندے دال دی.لکه چه ده ته کافر ددے وجے وئیلے شی.چه د مطالبه په صورت کښے که عذر نه وی.اوبیا هم اقرار اونکړی.نوددے مطلب دا دے چه تصدیق ئے نشته.څکه چه څه عذر هم نشته.اود اقرار کولو ددهٔ نه مطالبه کیږی.اوبیا هم دے اقرار نه کوی.نودا وجداناً ،ذوقاً اوعرفاً ددے خبرے دلیل دے.چه ده ته تصدیق نه دے حاصل.ګنی ده به خامخا اقرار کړے وو.نود متکلمینو ﷺ په مذهب باندے دا اشکال ټیک نه دے.

دکفر قسمونه ① کفرانکار ② کفر جحود③ کفرعناد④ کفر نفاق.

① کفرانکار دے ته وائی.چه په زړه کښے هم انکار وی.اوپه ژبه باندے هم انکار وی.نه په زړه کښے تصدیق موجود وی.اونه په ژبه باندے اقرار وی.لکه څنګه چه د عامو کافرانو کفر وی.

② کفرجحود دے ته وائی.چه په زړه باندے پیژنی.دایمان حقانیت باندے پوهیږی .خو په ژبه باندے انکار کوی.لکه دابلیس کفر.په زړه خو هغه ټول هرڅه منی اوپیژنی.خو په ژبه باندے انکار کوی.

③ کفرعناد دا دے چه په زړه باندے هم پیژنی.اوپه ژبه باندے هم اقرار کوی.خو التزام طاعت وشریعت نه کوی.استسلام او انقیاد باطنی نه قبلوی.خپل واک اختیار پیغمبر ته نه حواله کوی.کوم طرف ته هغه روان وی د هغه طرف تګ ته تیار نه وی.څنګه چه هغه وائی.هغه شان کولو باندے راضی نه وی.لکه د ابوطالب اوهرقل کفر.

---

(۱) فضل البارى(۲٤۵/۱)۔

④ اوکفرنفاق دا دے چه په ژبه باندے اقرار کوی او د التزام طاعت اظهار هم کوی.خو په زړه کښې ئے انکار موجود وی په زړه قبلولو او منلو ته تیار نه وی.دا کفر نفاق دے.(۱)

د ایمان د حقیقت په باره کښې د مذاهبوتفصیل دلته کښے دا اوپیژنئ:چه د ایمان په سلسله کښے په فرق ضاله کښے هم اختلاف دے.اوچه څوك اهل حق دی.په هغوی کښے هم اختلاف دے.داهل حق اختلاف تقریبا لفظی دے.داصلی مدعا په اعتبارسره په دوی کښے څه اختلاف نشته.البته د اهل حق د اهل باطل سره اختلاف سخت دے.

جهمیه او ایمان په اهل باطل کښے یوه فرقه ..جهمیه.. ده.دا جهم بن صفوان طرف ته منسوب ده. د دے فرقے عقیده دا ده.چه ایمان صرف د معرفت قلبی نوم دے.برابره ده که دا معرفت اختیاری وی اوکه غیراختیاری وی.د دوی په نیز د ایمان دپاره تصدیق.انقیاد قلبی .اوالتزام شریعت ضروری نه دے.د دوی په مذهب د ابوطالب او هرقل مومن کیدل لازمیږی.څکه چه دے دواړو ته هم معرفت حاصل وو.بلکه خودلی شوی دی.چه ابوطالب اوهرقل ته صرف معرفت نه بلکه معرفت اختیاری حاصل وو.(۲)

کرامیه دا د محمد بن کرام متعین دی.د دوی په نیز دایمان دپاره صرف اقرار باللسان کافی دے.دتصدیق بالقلب او عمل بالجوارح ضرورت نشته.(۳)

شیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی رحمه الله لیکلی دی.چه ددوی د مذهب کله تحقیق اوشو. نو معلومه شوه.چه ددوی په نیز ایمان د دنیوی احکامو په اعتبارسره د اقرار باللسان نوم دے.داسلام دنیوی احکام به ترهغه وخته پورے نه جاری کیږی.ترڅو چه سړی په ژبه باندے اقرار نه وی کړے.خوچه ترکومے پورے د آخرت دنجات تعلق دے.نودوی هم ددے دپاره تصدیق بالقلب ضروری ګڼړی.په دے صورت کښے په اهل سنت والجماعت اوکرامیۇ کښے څه زیات اختلاف باقی نه پاتے کیږی.(۴)

موجئه مرجئه د ,,ارجاء،، نه دے.د ,,ارجاء،، معنی روستو کول دی.په قرآن کریم کښے ﴿وَآخَرُونَ مُرْجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ﴾(۵) دا آیت دهغه درے صحابۇ په باره کښے نازل شوے وو.کوم چه غزوه تبوك ته نه وو تلی.او دنبی ﷺ وړاندے هغوی دخپل قصور بنکاره اقرار کړے وو.د دوی معامله دالله تعالی د طرفه دحکم راتلو پورے روستو کړے شوه. اود منافقینو معامله مختلف وه.هغوی قسمونه اوخوړل. ددروغو بهانے ئے اوکړلے.نبی ﷺ به هغوی ته معافی کوله.اورخصت کول به ئے.خو ددے درے صحابۇ په باره کښے نبی ﷺ اوفرمائیل: ستاسو

---

(۱) فیض الباری(۷۱/۱) کتاب الإیمان.أقسام الکفر)_

(۲) فضل الباری(۲٤٥/۱) والفرق بین الفرق (ص.۱۲۸) الفصل السادس)_

(۳) فضل الباری(۲٤٥/۱)_

(۴) پورتنۍ حواله)_

(۵) التوبة:۱۰۶)_

فیصله روستو کولے شی.الله تعالی به دخپل علم او حکمت مطابق د معافئ یاد سزا حکم راولیږی.(۱) بهرحال .ارجاء.. د روستو کولو په معنی راځی.(۲)
د مرجئه په نیز دایمان دپاره صرف تصدیق قلبی ضروری دے.هم دا تصدیق دنجات دپاره کافی دے.دعمل ضرورت نشته.لکه چه دوی عمل روستو کړلو.نوځکه ورته ..مرجئه.. وائی.(۳)
دوی وائی.چه لکه څنګه بغیر دایمان نه څوك جنت ته نشی داخلیدے.اګرچه هغه څومره ښه کارونه کړی وی.اوهغه د اخلاقو او شرافت مجسمه وی.چه ایمان په کښے نه وی نوهغه قطعاً جنت ته نشی داخلیدے.اوهغه به مخلد في النار وی.دا بیله خبره ده.چه د بدعمل او بدکرداره کافر په مقابله کښے به دهغه عذاب کم وی.خوخلود في النار دده دپاره هم واجب دے.دوی وائی.که په دے طریقه په یو کس کښے تصدیق قلبی موجود وی.نودهغه ګناهونه که څومره زیات وی.نوهیڅ کله جهنم ته نشی تلے.لکه څنګه چه دایمان نه بغیریوکس هیڅ کله جنت ته نشی داخلیدے.نودغه شان دایمان یعنی تصدیق قلبی سره د ګناهونو په وجه څوك جهنم ته نشی داخلیدے.دوی د «الطاعة لاتفید والمعصیة لاتضر»قائل دی.چه نه طاعت څه فائده ورکوی.اونه معصیت څه نقصان ورکوی.دوی عمل بیخی شاته غورځولے دے.اودا نے بیخی نظرانداز کړے دے.نه اقرارباللسان ددوی په نیز ضروری دے.او نه عمل بالارکان.
دلته هم علامه شبیراحمدعثمانی رحمه الله فرمائی.زما خیال دا دے.چه ددوی په نیز د تصدیق بالقلب نه پس جنت ته داخلیدل خو ضروری دی.خود اعمالو د تفاوت په وجه د دوی په نیز هم په جنت کښے به په مراتبو کښے فرق وی.ځکه چه دآسمانی کتابونو او انبیاء کرامو علیهم السلام په تعلیماتو کښے چه دعمل کوم اهیمت دے.چه دا مطلقاً په هیڅ درجه اثر نه کوی.دا خبره په عقل کښے نۀ راځی.(۴)
معتزله او خوراج: د دے دواړو فرقو په نیز ایمان مرکب دے.او ړاندے چه د کومو درے فرقو ذکر اوشو. دهغوی په نیز ایمان بسیط دے.
د دوی وینا دا ده.چه «الإیمان هو التصدیق بالقلب والإقرار باللسان والعمل بالأرکان» تصدیق.اقراراو عمل درے واړه دایمان اجزاء دی.لکه چه ددوی په نیز شدت دے.اودا وائی. که یوکس تارك دعمل وی.نوهغه به مخلد في النار وی.بیا د خوارجو په نیز خو هغه دایمان نه اوځی.اوپه کفر کښے داخلیږی.اود معتزلۀ په نیز د کبیره په ارتکاب سره دایمان نه خارجیږی.خوپه کفر کښے نه داخلیږی.بلکه دے فاسق وی.اودا فسق ددوی په نیز منزله بین المنزلتین ده.لکه چه دوی د ایمان اوکفر په مینځ کښے د یوے مرتبه (مرتبه فسق) قائلین

---

(۱) تفسیرابن کثیر(۲/۳۸۷)
(۲) مختار الصحاح (ص.۲۳۳)_
(۳) فضل الباری(۱/۲٤٦)_
(۴) ه.رتنی: حواله)_

دی خودا خبره دے یاده وی چه په کومه طریقه کافر مخلد في النار وی نودغه شان دوی دے فاسق ته هم مخلد في النار وائی لکه چه په دے دواړو فرقو کښے اختلاف صرف لفظی دے د انجام او مآل په اعتبار سره په دوی او خوارجو کښے څه فرق نشته هغوی هم مرتکب د کبیره ته مخلد في النار وائی اومعتزله هم.(۱)

د بعضے معتزلو په نیز خو نور هم شدت دے هغوی وائی چه په طریقه د فرائضو تارك او دمعاصیو مرتکب د ایمان نه خارجیږی نودغه شان د مستحباتو تارك او د مکروهاتو مرتکب هم د ایمان نه خارجیږی کومه درجه چه د فرائضو اومحرماتو ده هم هغه درجه دوی د مستحباتو او مکروهاتو دپاره مقرر کړے ده.(۲)

معتزله خوارج او مرجئه علی طرفی النقیض دی یوطرف ته معتزله او خوارج دی که د کبیره ارتکاب اوشو نوایمان ختم شو اودغه کس به مخلد في النار وی اوبل طرف ته مرجئه دی د دوی په نیز که د څومره کبائرو ارتکاب اوشی سرے بیا هم د تصدیق بالقلب په وجه براه راست جنت ته ځی په هغه به د دوزخ هوا هم نه لګی.

د اهل سنت والجماعت مذهب داهل السنة والجماعة په دے باندے اتفاق دے که تصدیق بالقلب او اقرار باللسان موجود وی نود امام ابن تیمیه رحمه الله د قول مطابق که ارتکاب د معاصی موجود وی بیا هم مؤمن دے اوس دا هم ممکن ده چه الله تعالی داول نه په خپل فضل او رحم سره دے معاف کړی اوبراه راست ئے جنت ته اولیږی اودا هم کیدے شی چه هغه د خپل ګناهونو سزا خوړلو او ګناهونو نه د پاکیدو دپاره دڅه ورځو دپاره دوزخ ته اولیګلے شی خوبیا هم بهرحال هغه به ددوخ نه راویستے شی اوجنت ته به داخل کولے شی هغه به مخلد في النار نه وی.(۳) خوکه ده څه داسے ګناه کړے وی چه دهغه ګناه په وجه دا ګڼلے شی چه په ده کښے تصدیق موجود نه دے نوبیا بیشکه دے کافر دے لکه چه ده د نبی ﷺ په شان کښے ګستاخی کړے وی یا قرآن پاك په پلیتئ کښے اوغورځوی یا بت ته سجده اوکړی نو ددے ګناهونو دوجے که دے په زړګاؤ کرته وائی چه زما په زړه کښے تصدیق شته خوبیا هم دے کافر دے.

دهرقل دحدیث په ضمن کښے تیر شوی وو چه په تعظیمی سجده باندے سړے کافر کیږی نه هلته کښے دا هم مونږ ذکر کړی وو که یوسړے داسے څیز ته سجده اوکړی چه هغے ته سجده کول د مشرکانو شعار وی لکه بت نوبیا دا کس کافر دے اګرچه هغه دا وائی چه ما دا سجده د تعظیم دپاره کړے ده د تعبد دپاره نه د ده به دا خبره نشی منلے ځکه چه ده د کفر اوشرك شعار اختیار کړے دے اود کفر اوشرك شعار اختیارول ددے خبرے دلیل دے چه دده په زړه کښے تصدیق نشته.

---

(۱) فضل الباري(۱/۲٤٦)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) فتح الملهم (۱/٤۲۹) کتاب الإیمان الحکم الشرعی للإیمان والإسلام)_

باقي پاتې شوه دا خبره چه دا گناهونه د عدم تصديق دليل څنگه گرځولے شي؟لکه څنگه چه نور کبيره گناهونه دي.دهغه په وجه سړے نه کافر کيږي.نودغه شان ددے گناهونو په وجه هم سړے نه کافر کيږي.

ددے جواب به په يومثال سره ستاسو په پوهه کښے راشي.يوسړے دے.هغه دخپل پلار نافرماني کوي.پلار ورته وائي.دسحر وختي پاسه.مونځ د جماعت سره کوه.هغه نه پاسي پلار ورته وائي.ته خپل کاروبارله په پابندئ سره څه.اوغيرحاضري يا روستوالے مکوه.هغه دپلار نافرماني کوي.اوپه وخت نه ځي.بلکه قضائي کوي.نوپه عرف او وجدان کښے د دے سړي په باره کښے نشي وئيلے.چه دے د پلار دعظمت قائل نه دے.بل يو ځوئے دے.هغه پلار په څپلو باندے وهي.اوپلار ته کنځلے کوي.اولنے کس هم نافرماني کوي.اودا دويم کس هم نافرماني کوي.د دے دويم کس په باره کښے څوك دا نه وائي.چه دے دپلار د عظمت قائل دے.اوکه داسے اووائي.نودنيا به ورته پاگل اووائي.

هم په دے طريقه هغه کس چه مونځ نه کوي زکواة نه ورکوي.ددے کس په باره کښے دا نشي وئيلے.چه دے دتصديق نه محروم دے.اودده په زړه کښے دالله اود رسول عظمت نشته.دا بيله خبره ده.چه د بشريت اونفسانيت په د وجه د عظمت اوتصديق باوجود ده نه کوتاهي کيږي.نوده ته ددے باوجود چه د گناه کبيره ارتکاب کوي.به مونږ وايو.چه په ده کښے تصديق موجود دے.اودے مومن دے خو هغه کس چه بت ته سجده کوي.يا د نبي اکرم ﷺ په شان کښے گستاخي کوي.يا قرآن د خپو لاندے کوي.يا قرآن کريم په پليتئ کښے غورځوي.د ده په باره کښے هيڅ کله نشي وئيلے.چه دده په زړه کښے دالله او د رسول عظمت موجود دے اوتصديق موجود دے.نو سب النبي ﷺ. يا ،،القاالمصحف في القاذورات،،يا سجود لصنم. د داسے گناهونه دي چه عرفاً .ذوقاً .وجداناً په عدم تصديق باندے دلالت کوي.نود دے گناهونو په ارتکاب باندے سړے کافر کيږي.ددے وجے نه چه ارتکاب د کبيره داسے گناه ده.چه سړے پرے کافر کيږي.بلکه ددے وجے چه ددے گناهونو د ارتکاب نه ثابتيږي چه دده په زړه کښے تصديق موجود نه دے.د نورو گناهونو په خلاف چه د هغے په وجه دے د ايمان نه خارج نشي گرځولے بلکه دا به وئيلي شي.چه دے به د خپلو گناهونو سزا خوړلو نه پس جنت ته ځي.اومخلد في النار به نه وي.او دا هم ممکن ده.چه الله سبحانه وتعالى دے معاف کړي.او براه راست ئے جنت ته بوځي.دا د اهل سنت والجماعة متفقه عقيده ده.اوپه دے کښے د دوي په مينځ کښے څه اختلاف نشته.(١) والله اعلم

دايمان په باره کښې داهل سنت والجماعت په خپل مينځ کښې اختلاف بيا د اهل سنت په مينځ کښے په تعبير کښے اختلاف دے

(١) امام بخاري رحمه الله فرمائي.((وهوقول وفعل))(٢)

---

(١) فضل الباري(١/٢٤٧)_

(٢) صحيح بخاري(٥)_

() نورحضرات فرمائى .«الإيمان معرفة بالقلب وإقرار باللسان وعمل بالأيدى» دا تعبير د محدثينو ﷺ دے.(۱)

دامام ابوحنيفه اوحضرات متكلمينو ﷺ تعبير دے«الإيمان هوالتصديق بالقلب، والإقرار باللسان، شرط لإجراء الأحكام، والعمل بالأركان نتيجة للتصديق وثمرة الإيمان»(۲)

دامام ابوحنيفه رحمه الله نه امام طحاوى رحمه الله دا هم نقل كړى دى چه اقرارباللسان د ايمان ركن دے.(۳)

دامام ابوحنيفه رحمه الله نه د متكلمينو ﷺ د مذهب مطابق يوقول هم منقول دے چه اقرار شرط دے.(۴)

بهرحال دعرض كولو مقصد دا وو چه دحضرات متكلمينو او امام ابوحنيفه ﷺ په نيز دايمان تفسير په تصديق بالقلب سره شوے دے.اوعمل دوى ثمره دايمان او نتيجه د ايمان گرځولے ده.

په امام اعظم باندې د ارجاء الزام او ددې حقيقت په امام ابوحنيفه رحمه الله باندے بعضے خلقو الزام لگولے دے.چه دوى په مرجئه كښے وو.او دوى د عمل د ضرورت قائل نه وو.(۵) خودا الزام سراسر غلط اوظلم دے.

محققينو ﷺ تصريح كړے ده.چه د مرجئه دوه قسمونه دى.يوه هغه فرقه ضاله ده كومه چه د عمل د ضرورت بيخى قائل نه دى.

اويوه مرجئه په اهل سنت كښے ده.څوك چه دعمل د ضرورت قائل دى.خوعمل دايمان جزء نه منى.(۶)

بعضے حضراتو امام ابوحنيفه رحمه الله د اهل سنت په مرجئه كښے شمارلے دے.خومونږ وايو چه په امام اعظم ابوحنيفه رحمه الله باندے چه كوم الزام لگولے شى اگرچه د لقب د حده پورے وى.نودا قابل قبول نه دے خكه چه امام ابوحنيفه رحمه الله عمل د ايمان نه بيخى ويستے نه دے.بلكه دے ته ئے خپل مقام وركړے دے اودا ئے خودلى دى چه دعمل هغه مقام نه دے كوم چه د تصديق دے.تصديق اصل اوبنياد دے كه تصديق نه وى نوكه تـه څومره نيك اعمال كوى.د جنت داخليدو دپاره ددے څه حيثيت نشته.چونكه تصديق اصل الاصول اوبنياد دے نو خكه امام ابوحنيفه رحمه الله صرف دا واضحه كړے ده چه دعمل درجه دتصديق برابر نه

---

(۱) فصل البارى(۱/۲۴۷)وشرح العقيدة الطحاوية لابن أبى العزالحنفى (ص.۳۳۲)_

(۲) كما يستفاد ذلك من الإحياء وشرحه الإتحاف (۲/۲۴۱، ۲۴۳)_

(۳) كمافى العقيدة الطحاوية..الإيمان هوالإقرارباللسان.والتصديق بالجنان.انظرشرح العقيدة الطحاوية (ص.۳۳۱)

(۴) اتحاف السادة المتقين(۲/۲۴۱)_

(۵) كصاحب ..القوت.. وغيره وتبعه القونوى من علمائنا كذا فى ..الإتحاف..(۲/۲۴۱)_

(۶) د يوره تفصيل دپاره اوگورئ (الرفع والتكميل فى الجرح والتعديل (ص.۳۵۲،۳۸۳) إيقاظ ۲۲.فى بيان معنى الارجاء السنى والبدعى)_

ده بلکه د تصدیق نه کمه او دده نه پس ده نو د عمل نه بغیر سړے جنت ته تلے شی.

اودا خبره هم داسے ده لکه چه په حدیث کښے راغلی دی.((أخروهن من حیث أخرهن الله))(۱) دلته دا مراد نه دے چه ښځے بالکل د جُمات نه بهر کړئ بلکه دا حکم ورکړے شوے دے چه ښځے په روستنو صفونو کښے ساتئ. خکه چه د دوی مقام الله تعالی هم دا مقرر کړے دے چه عمل د ایمان جزء نه ګرځوی که په دے وجه په امام ابوحنیفه رحمه الله باندے اعتراض کیدے شی نومونږ هم وئیلی شو چه تاسو خو هم د معتزلو او خوارجو عنوان اختیار کړے دے معتزله او خوارج وائی چه ایمان مرکب دے د تصدیق بالقلب. اقرار باللسان او عمل بالارکان نه حالانکه امام ابن تیمیه رحمه الله او دهغه هم خیال هم دا وائی چه ایمان دده امور ثلاثه نه مرکب دے. نو کوم تعبیر چه د هغوی دے هم هغه تعبیر ستاسو دے.

مخالفین شکایت کوی چه احنافو رحمهم الله د تعبیر په سلسله کښے د احتیاط نه کار نه دے اخستے. کوم تعبیر چه د مرجئه وو چه ایمان تصدیق بالقلب ته وائی هم دا تعبیر دوی اختیار کړے دے.

نومونږ وایو چه امام ابوحنیفه رحمه الله خو هغه کسانو ته کافر وئیلی دی. خوك چه د عمل د ضرورت نه انکار کوی. هغه د مرجئه د تعبیر سره کله اتفاق کوی. او ستاسو تعبیر د معتزلو او خوارجو تعبیر سره متفق په نظر راځی تاسو په خپل قول کښے تاویل کوئ او د امام اعظم رحمه الله په قول کښے د تاویل کولو نه خان بچ کوئ.(۲)

یوه خبره دا هم کولے شی چه په اصل کښے احنافو رحمهم الله چونکه عمل د ایمان جزء نه دے ګرځولے نو دے سره د عمل اهمیت کمیږی. مونږ دا وایو چه تاسو عمل د ایمان جزء ګرځولے دے نو په دے سره په خلقو کښے مایوسی پیدا کیږی. که عمل نه وی نو جنت به هم نه ملاویږی. لکه څنګه چه خوارج او معتزله وائی. نو که دا احنافو رحمهم الله په تعبیر باندے ستاسو اشکال وی چه په دے سره د عمل اهیمت کمیږی نو ستاسو په تعبیر باندے دا اشکال دے چه په دے سره په خلقو کښے مایوسی پیدا کیږی.

دا هم وئیلی شی چه د احنافو رحمهم الله په تائید سره د مرجئه حوصله افزائی کیږی. خکه چه هغوی هم عمل ضروری نه ګرځوی. او احناف رحمهم الله هم عمل د ایمان جزء نه منی. نو دے سره د مرجئه د مذهب تائید کیږی.

مونږ وایو چه ستاسو په تعبیر سره د معتزلو او خوارج تائید کیږی په کومه طریقه چه هغوی عمل د ایمان جزء ګرځوی. نو هم په هغه طریقه تاسو هم عمل د ایمان جزء ګرځوئ نو دا تاسو د خوارجو او معتزلو تائید کوئ.(۳)

حافظ ابن تیمیه رحمه الله فرمائی چه احناف رحمهم الله د ایمان تعریف په تصدیق بالقلب سره کوی. او

---

(۱) رواه رزین کما فی کنوزالحقائق (س۱/۱۱) وانظر نصب الرأیة (۲/۳۶) کتاب الصلاة باب الإمامة)_

(۲) رواه رزین کما فی کنوزالحقائق (س۱/۱۱) وانظر نصب الرأیة (۲/۳۶) کتاب الصلاة باب الإمامة)_

(۳) پورتنی حواله)_

عمل د ایمان جزء نه گرځوی خو د عقیدے په لحاظ سره دوی د عمل د ضرورت قائل دی. صرف د دے د جزئیت نه انکار کوی نو دا د عقیدے بدعت نه دے خو به بدعت اقوالو کښے ضرور داخل دے (۱)

د دے متعلق مونږ وایو چه دا اعتراض صحیح نه دے ګوری د حدیث اقسام دی صحیح لذاته، صحیح لغیره، حسن لذاته، حسن لغیره، شاذ، معلول وغیره. دا ټول اصطلاحات نه د نبی ﷺ په ارشاداتو کښے موجود دی او نه د صحابو رضی الله عنهم په اقوالو کښے د دے ذکر شته دغه شان د مونځ فرائض، واجبات او سنن وغیره د فرض او واجب وغیره په عنوان سره د نبی ﷺ په اقوالو کښے مذکور نه دی او بنائے دا په کوم ځائے کښے ذکر دی چه قیام، قرائت، رکوع او سجده په مانځه کښے فرض دی یا په مانځه کښے فلانے څیز واجب دے که دا پریخودے شی نو سجده سهوه به لازمیږی؟ دا فقهی حدبندیانے آیا د نبی ﷺ په ارشاداتو کښے یا د صحابه کرامو رضی الله عنهم په اقوالو کښے موجود دی اصول حدیث، اصول فقه، او په خپله د فقه حدبندیانے او اصطلاحات نه د نبی ﷺ نه ثابت دی او نه د صحابو رضی الله عنهم په اقوالو کښے د دے څه ذکر شته بیا هم تاسو دا منئ او د دے مطابق عمل کوئ نو که امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله د ایمان په باره کښے تجزیه کړے وی چه په دے کښے د تصدیق درجه اوله ده او د دے نه بغیر ایمان نه متحقق کیږی او د عمل درجه د تصدیق برابر نه ده که دا عمل نه وی نو بیا هم ایمان متحقق دے نو په دے باندے تاسو ولے اعتراض کوئ؟

لکه څنګه چه محدثینو رحمهم الله او فقهاؤ امامانو د خلقو د آسانتیا د پاره دا اصطلاحات وضع کړی دی او په دے کښے ئے درجه بندی کړے ده په دے طریقه باندے امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله د ایمان په تفصیل کولو کښے د تصدیق مرتبه مقرر کړے ده او یوه مرتبه ئے د عمل مقرر کړے ده نو په دے باندے اعتراض ولے کیږی؟ دا په بدع الاقوال کښے څنګه شاملولے شی. که داسے وی خو ټول څیزونه به په بدع الاقوال کښے داخلیږی (۲)

که د دے باوجود په دے باندے اصرار وی چه د امام اعظم رحمه الله قول په بدع الاقوال کښے داخل دے نو بیا به دا هم داسے وی لکه څنګه چه حضرت عمر رضی الله عنه په مسجد نبوی کښے په جماعت سره تراویح شروع کړل او وے فرمائیل «نعمت البدعة هذه» (۳) حضرت عمر رضی الله عنه په خپل دے فعل باندے د بدعت لغوی اطلاق کړے وو نو بیا هم داسے به د دوی دا قول په بدع الاقوال کښے داخلول مونږ قبلولے شو ګنی حقیقت دا دے چه دا په بدع الاقوال کښے داخل نه دے په امام ابوحنیفه رحمه الله باندے یو اعتراض دا هم شوے دے چه امام ابوحنیفه رحمه الله د ایمان تعریف په «الایمان هو المعرفة» سره کړے دے معرفت اختیاری هم وی او غیراختیاری

---

(۱) فتح الملهم (۱/ ۱۵٤)_

(۲) فضل الباری (۱/ ۲٤۹، ۲۵۰)_

(۳) أخرجه مالک فی الموطا (۱/ ۱۱٤) کتاب الصلاة فی رمضان باب ما جاء فی قیام رمضان رقم ۳ والبخاری فی کتاب صلاة التراویح باب فضل من قام رمضان رقم (۲۰۱۰)_

هم معرفت غیراختیاری په ایمان کښې معتبر نه دے نو بیا دا تعریف څنګه ټیک کیدے شي؟(۱)

دا خبره دے واضحه وي چه دایمان تعریف په ..معرفت.. سره د حضرت علي کرم الله وجهه او امام احمد بن حنبل رحمه الله نه هم منقول دے.(۲)

دغه شان دعبدالکریم شهرستاني استاذ شیخ ابوالقاسم انصاري رحمه الله دامام الحرمین رحمه الله د کتاب ..الارشاد.. په شرح کښې دایمان تعریف په ..معرفت.. سره کړے دے.(۳)

په خپله په صحیح بخاري کښې د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه قول مذکور دے «الیقین الإیمان کله»(۴) چه یقین ټول ایمان دے اویقین علم وي.کوم چه اختیاري او غیراختیاري دواړو ته شامل دے.

نورو حضراتو د ایمان په تعریف کښې دمعرفت ذکر کړے دے.خوچاهم اعتراض نه دے کړے.بلکه تاویل په کښې شوے دے.خوامام اعظم رحمه الله د ایمان په تعریف کښې د ..معرفت.. ذکر کړے دے.نواعتراض پرے کولے شي.دا د انصاف خبره نه ده .معرفت د تصدیق موقوف علیه دے.تصدیق ترهغه وخته پورے نشي راتلے.ترڅوچه معرفت حاصل شوے نه وي.نوکه تلفظ په معرفت اوکړي.اومراد ترے تصدیق واخلي .په دے کښې څه حرج دے.امام طحاوي رحمه الله کوم چه دامام ابوحنیفه رحمه الله د نقطه نظراومذهب په نقل کولو کښې دټولو نه زیات معتبر او ثقه دے.هغوی د امام اعظم رحمه الله نه دایمان تعریف په تصدیق سره نقل کړے دے.نوکه په یوځائے کښې امام صاحب رحمه الله دایمان په تعریف کښې د معرفت لفظ استعمال کړے وي.نو ددغه معرفت نه به هم تصدیق مراد وي.(۵)

یوجواب دا هم ورکړے شوے دے.چه امام ابوحنیفه رحمه الله چه د معرفت کوم لفظ استعمال کړے دے.نوددے نه هغه معرفت کوم چه اختیاري او غیراختیاري دواړو ته شامل دے.مراد نه دے.بلکه ددے نه هغه معرفت مراد دے.کوم چه د ریاضت او مجاهدے نه پس حاصلیږي.چاته چه دا معرفت حاصل شي.هغه ته عارف وائي .بنکاره خبره ده.چه دا خاص معرفت کوم چه عارفینو ﷺ ته حاصل وي . اختیاري وي غیراختیاري نه وي.نو دامام اعظم ابوحنیفه رحمه الله د ایمان په تعریف کښې د «الإیمان هوالمعرفة» باندے د اعتراض کولو څه ګنجائش نشته.(۶)

---

(۱) فیض الباري(۵۲/۱)_

(۲) پورتنۍ حواله)_

(۳) فضل الباري(۲۵۰/۱)_

(۴) صحیح بخاري (۶/۱)فاتحة کتاب الإیمان)_

(۵) فضل الباري(۲۵۱/۱)_

(۶) فضل الباري(۵۲/۱)_

یوجواب دا هم ورکړے شوے دے چه امام ابوحنیفه رحمه الله چه د معرفت کوم لفظ استعمال کړے دے کیدے شی د دے نه هغه معرفت مراد وی کوم چه د دلائلو اوبراهینو نه پس حاصلیږی ځکه چه ایمان یوتقلیدی وی اویو استدلالی وی دایمان تقلیدی په مقابله کښے ایمان استدلالی په هرصورت اعلی او افضل دے اوهغه ایمان چه د استدلال او براهینو نه حاصل شوے وی دهغے نه په معرفت سره تعبیر کولے شی.(١)

ایمان تقلیدی معتبر دے که نه؟ په دے کښے اختلاف دے چه د مقلد ایمان معتبر دے که نه؟ د معتزلو په نیز تقلیدی ایمان معتبر نه دے نوترڅو چه په دلائلو سره معرفت حاصل نه وی ایمان معتبر نه دے هم دا خبره بعضے خلقو امام ابوالحسن اشعری رحمه الله ته هم منسوب کړے ده. خودا نسبت صحیح نه دے امام ابوالقاسم اشعری رحمه الله فرمائی. دا قول د امام ابوالحسن اشعری رحمه الله د شان نه لرے دے.

د ټولو اهل السنة والجماعة دا مسلك دے چه ایمان تقلیدی معتبر دے. ټولو ته معلومه ده چه کشران کله خپل مشران په څه کار باندے اووینی نوهغوی ته د خپلو مشرانو په دے کارسره شرح صدر او اطمینان حاصلیږی هغوی دا ګنړی چه زمونږ مشران چونکه دا کار کوی نودا صحیح اوټیك دے نوچونکه په تقلیدی ایمان کښے تصدیق موندلے شی نوځکه به دد ے اعتبار کولے شی خودا حقیقت دے چه ایمان استدلالی د ایمان تقلیدی نه اعلی اوافضل دے.(٢)

آیا دامام ابوحنیفه رحمه الله تعبیر دسلفونه مختلف دی؟ دلته دا کتل پکاری دی چه دا حضرات په امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله باندے اعتراض خو کوی اووائی چه دوی د سلفو رحمهم الله قول نه دے اختیار کړے خوسوال دا دے چه د سلفو رحمهم الله قول څه دے د سلفو قول «الإیمان قول وفعل» نه دے. اونه دسلفو قول «الإیمان معرفة القلب» دے بلکه دسلفو قول دے «الإیمان معرفة بالقلب وإقرار باللسان وعمل بالأرکان یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة»(٣)

په دے کښے چرته تصریح نشته چه عمل دایمان جزء دے حرف عطف استعمال شوے دے د دے نه دا چرته لازمیږی چه عمل دایمان جزء دے دحرف عطف داستعمال نه دا نه لازمیږی چه دا د معطوفاتو جزء دے په ترمذی شریف کښے دحضرت فضل بن عباس رضی الله عنهما روایت دے «قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم الصلاة مثنی مثنی، تشهد فی کل رکعتین وتخشع وتضرع، وتمسکن وتذرع وتقنع یدیك: یقول ترفعهما إلی ربك مستقبلاً ببطونهما وجهك وتقول: یا رب یا رب ومن لم یفعل ذلك

---

(١) فضل الباری(١/٢٥١)_

(٢) پورتنی حواله)_

(٣) ذکره الشیخ ابوالمنصور عبدالقاهر البغدادی فی «کتاب الأسماء والصفات» والشیخ أبوالقاسم الأنصاری فی شرح «الإرشاد» کذا فی فضل الباری(١/٢٥٥، ٢٥٦)_

فهو كذا و كذا»(١)

دلته ئې مونځ ته . . مثنى مثنى . . ونيلى دى.او ددې نه پس فرمائي.«تخشع وتضرع وتمسكن» اود دې نه پس فرمائي.«تقنع يديك يقول ترفعهما إلى ربك مستقبلاً ببطونهما وجهك وتقول: يارب يارب» تاسو اوښائي چه دا ټول څيزونه چه په دې حديث كښې د . . صلاة . . په تفسير كښې بيان شوى دى.دا ټول فرائض دى.اوكه لاس اوچتول او . . يارب يارب . . ونيل اوپه مانځه كښې خشوع او خضوع اختيارول؟ بنكاره ده چه دا ټول فرض نه دى.نود عطف باوجود تاسو دا په فرائضو كښې نه شاملوئ.نود سلفو ﷺ اقرارباللسان او عمل بالاركان دايمان په تعريف كښې د ذكر كولو نه ددې په فرائضو كښې داخليدل څنګه لازميږى.

دغه شان په يوحديث كښې راځى.چه د نبى ﷺ نه تپوس اوشو.«أى الحج أفضل» نو ورته ﷺ اوفرمائيل.«العج والثج»(٢) . . عج . . معنى «رفع الصوت بالتلبية» اود . . ثج . . معنى «إراقة الدماء» ده.حالانكه «رفع الصوت بالتلبية» او «إراقة الدم» د حج په فرائضو كښې داخل نه دى.فرض خو طواف زيارت.او وقوف عرفه دى. اصل دا دې.چه په محاوراتو كښې بعضې وخت متعلقات اوفروعات هم د فرائضو په ځائے يا دهغې په ضمن كښې ذكر كولې شى.نو . . تخشع.تضرع. او تمسكن صلاة . . د مونځ د متعلقاتوڅخه دى.«رفع اليدين إلى الوجه» هم د مونځ د په متعلقاتو كښې داخل دى.اګرچه دا د مانځه نه پس وى.دغه شان «رفع الصوت بالتلبية» او «إراقة الدم» د حج د متعلقاتوڅخه دى.نو ددې تولو په ذكر كولو سره ددوى فرضيت او جزئيت نه ثابتيږى.نود سلفو ﷺ په قول كښې د ايمان په تعريف كښې د «الإقرار باللسان والعمل بالاركان» ذكر كولو نه دا څنګه معلوميږى . چه اعمال دايمان جزء دې.بلكه دا به ونيلى شى.چه ددې ذكر څكه اوشو.چه دا د ايمان په متعلقاتواوفروعاتو كښې داخل دى.

امام غزالى رحمه الله اعتراض كړې دې.چه محدثين ﷺ يوطرف ته اعمالوته د ايمان جزء وائى.اوبل طرف ته دوى دا هم وائى.چه تارك اعمال به جنت ته خى.نوبې ايمانه سړے به څنګه جنت ته داخل شى.كله چه اعمال دايمان جزء دې.نوبيا خو تارك اعمال د ايمان نه محروم دې.نوبيا دې ولې جنت ته خى.(٣)

---

(١) سنن ترمذى أبواب الصلاة باب ما جآء فى التخشع فى الصلاة رقم.٣٨٥)_

(٢) جامع ترمذى أبواب الحج.باب ما جآء فى فضل التلبية والنحر.رقم (٨٢٧) وأبواب تفسيرالقرآن باب ومن سورة آل عمران رقم(٢٩٩٨) وسنن ابن ماجه كتاب المناسک باب رفع الصوت بالتلبية رقم.(٢٩٢٤) وسنن دارمى (٤٩/٢) كتاب المناسک باب أى الحج أفضل رقم(١٧٩٧)-

(٣) إحياء علوم الدين مع شرح إتحاف السادة المتقين(٢٤٤/٢)_

حافظ ابن تیمیه رحمه الله جواب ورکړے دے چه یو مطلق ایمان دے یعنی نفس ایمان.او یو ایمان مطلق دے یعنی کامل ایمان.نواعمال د ایمان مطلق یعنی کامل ایمان جزء دے اود مطلق ایمان یعنی دایمان جزء نه دے.(۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله هم دا خبره منی.چه اعمال د ایمان کامل دپاره جزء دے.دنفس ایمان جزء نه دے.(۲)

امام اعظم رحمه الله خو هم دا فرمائی.چه دنفس ایمان دپاره دے اعمال جزء اونه ګرځولے شی باقی دایمان کامل دپاره د اعمالو په جزئیت کښے امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله هم څه اشکال نه کوی

دټولواهل السنة والجماعة په دے خبره باندے اتفاق دے.چه مرتکب د کبیره به بالآخر جنت ته ځی.برابره ده که الله تعالی هغه په اول کښے معاف کړی.اود اول نه ئے جنت ته داخل کړی.اوکه د سزا خوړلو نه پس ئے جنت ته داخل کړی.بهرحال هغه به جنت ته ځی.ددے نه ښکاره دا معلومیږی.چه اعمال د نفس ایمان جزء نه دے.نودا واویلا کول او شورجوړول چه امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله د جزئیت نه انکار کوی.اوهغوی دسلف نه خلاف کړے دے تول فضل دی.سلف هم اعمال د نفس ایمان جزء نه ګنړی.اوامام اعظم رحمه الله هم دایمان دپاره د عمل د جزئیت نه انکار کوی.اود ایمان کامل دپاره چه لکه څنګه سلف اعمال جزء ګرځوی.امام ابوحنیفه رحمه الله هم دا تسلیموی.

د ایمان دپاره داعمالو په جزئیت دمحدثینو رحمهم الله دلائل ددے دپاره ډیردلائل پیش کولی شی.چه اعمال په ایمان کښے داخل دی.

(۱) اولنے دلیل دحضرت ابوهریره رضي الله عنه حدیث دے.«**الإیمان بضع وسبعون شعبة والحیاء شعبة من الإیمان**»(۳)

(۲) دویم دلیل د وفدعبدالقیس حدیث دے په کوم کښے چه نبی ﷺ دایمان په تفسیر او تشریح کښے د صلوة.زکاة. وغیره اعمالو ذکر کړے دے.«**أمرهم بالإیمان بالله وحده، قال أتدرون ما الإیمان بالله وحده؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله، وإقام الصلاة وإیتاء الزکاة وصیام رمضان وأن تعطوا من المغنم الخمس...**»(۴)

---

(۱) فضل الباری(۱/۲۵٤)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحه کتاب الإیمان باب أمورالإیمان رقم ۹. ومسلم فی صحیحه فی کتاب الإیمان باب بیان عدد شعب الإیمان ..رقم(۱٦۱. ۱٦۲) والنسائی فی سننه فی کتاب الإیمان وشرائعه باب ذکر شعب الإیمان رقم (۵۰۰۷) و(۵۰۰۸) و(۵۰۰۹) وابوداود فی سننه فی کتاب السنة باب فی رد الإرجاء رقم (٤٦۷٦) والترمذی فی جامعه فی کتاب الإیمان باب ماجاء فی أستکمال الإیمان وزیادته ونقصانه رقم.(۲٦۱٤) وابن ماجه فی سننه فی المقدمة باب فی الإیمان رقم(۵۷)_

(٤) صحیح بخاری کتاب الإیمان باب أداء الخمس من الإیمان رقم(۵۳) وصحیح مسلم کتاب الإیمان باب الأمر بالإیمان بالله تعالی وشرائع الدین..رقم (۱۲٤)_

() دریم دلیل دحضرت عائشه رضی الله عنها حدیث دے.((قالت قال رسول الله ﷺ إن أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً وألطفهم بأهله))(۱)

() څلورم دلیل دحضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث دے.((قال قال رسول الله ﷺ أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً))(۲)

() پنځم دلیل دحضرت ابوامامه بن ثعلبة رضی الله عنه حدیث دے.((فقال رسول الله ﷺ: ألا تسمعون ألا تسمعون إن البذاذة من الإيمان إن البذاذة من الإيمان ...))(۳)

() شپږم دلیل حدیث دشفاعت دے په هغې کښې راغلی دی.((اذهبوا فمن وجدتم في قلبه مثقال دينار من إيمان فأخرجوه)) بیا فرمائي.((اذهبوا فمن وجدتم في قلبه مثقال نصف دينار فأخرجوه)) دغه شان راغلی دی.((اذهبوا فمن وجدتم في قلبه مثقال ذرة من إيمان فأخرجوه))(۴) ښکاره ده چه دا اعمال اوزان دی.

د ذکرشوی دلائلو نه جواب خو متکلمینو رحمهم الله ددے دلائلو نه جواب کړے دے چه په دے اعمالو باندے د ایمان اطلاق مجازاً شوے دے.ځکه چه اعمال دایمان د مقتضیاتو څخنی دی.چه په ایمان کښے داخل دی.لکه څنګه چه عمل د علم د مقتضیاتو څخنے دے.نولکه چه عمل په علم کښے داخل دے. هم دا وجه ده.که عالم بے عمله وی.نو ووئیلی شی چه دے خوجاهل دے.

دغه شان اعمال د ایمان توابع دی.یعنی چه ایمان واقع شی.نوپکار ده.چه اعمال ورسره هم وی.دا داسے اووایه.چه په اعمالوباندے دایمان اطلاق ددے وجے شوے دے.چه دا د ایمان د آثاروڅخنی دی.اوډیز په اثرباندے بعضے وخت د هغه ډیز اطلاق کیږی. ګورئ د شمس اطلاق په ..قرص.. باندے هم کیږی.او ..ضوء شمس.. باندے هم .کوم چه د شمس اثر دے. دغه شان د نار اطلاق په جمره یعنی سکروټه باندے کیږی.اوددے په لمبو باندے هم کیږی.

د اعمالو په عدم جزئیت باندې دمتکلمینو رحمهم الله دلائل:حضرات متکلمینو رحمهم الله په دے باندے چه اعمال دایمان جزء نه دے.ډیردلائل د قرآن او احادیثونه پیش کړی دی.

() دقرآن کریم هغه ټول مقامات چه په هغے کښے د اعمالو عطف په ایمان باندے شوے دے

(۱) جامع ترمذی کتاب الإيمان باب ما جآء في إستكمال الإيمان وزيادته ونقصانه رقم.(۲۶۱۲)_

(۲) جامع ترمذی کتاب الرضاع باب ماجآء في حق المرأة على زوجها رقم(۱۱۶۲) وسنن أبي داود كتاب السنة باب الدليل على زيادة الإيمان ونقصانه رقم(۴۶۸۲)_

(۳) ابوداود کتاب الترجل رقم (۴۱۶۱) وسنن ابن ماجه كتاب الزهد باب من لا يؤبه له رقم (۴۱۱۸)_

(۴) صحیح بخاری کتاب التوحيد باب قول الله تعالى ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ ۝ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ رقم(۴۳۹)_

لکه ﴿وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءً الْحُسْنَىٰ﴾(١)

﴿فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسَىٰ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ﴾ (٢) او ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ﴾ (٣) وغيره اوپه عطف كښې اصل مغايرت وى

() دقرآن كريم هغه ټول آياتونه په كوم كښې چه دعمل دپاره ايمان شرط ګرخولے دے لكه ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ﴾ (٤) ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً﴾ (٥) ددے پشان نور ډيرآياتونه دى.په هغے كښې دعمل صالح دپاره ايمان شرط ګرخولے شوے دے.اوپه شرط او مشروط كښې مغايرت وى.نو په عمل او ايمان كښې به مغايرت وى.اوعمل به د ايمان جزء نشى ګرخولے.

() په قرآن كريم كښې ارشاد خداوندى دے.﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا﴾ (٦) تاسوته معلومه ده.چه توبه د ګناه نه كيږى.اودا درته هم معلومه ده كه عمل دايمان جزء اوګرخولے شى.نو په ګناه اوايمان كښې به تضاد راشى.ځكه چه ګناه دعمل ضد دے اوعمل چه كله د ايمان جزء شى.نوګناه به دايمان هم ضد دے.ځكه چه كوم څيز د جزء ضد وى.هغه د كل هم ضد وى.نود معصيت مرتكب په ايمان باندے نشى موصوف كيدے ددے باوجود په قرآن كريم كښې دى.اے دايمان خاوندانو! تاسوتوبه اوباسئ.يعنى د ګناه نه.لكه چه دګناه باوجود ورته هم مؤمن وئيلى شى.ددے نه معلومه شوه.چه عمل په ايمان كښې داخل نه دے.

دغه شان په قرآن پاك كښې په يوبل ځائے كښې په مرتكب دكبيره باندے د مؤمن اطلاق كړے دے ﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا ۖ فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ﴾ (٧) دلته په خپلو كښې جنګ كونكى مسلمانانوته مؤمن وئيلے شوے دے اوقتال ګناه كبيره ده .د دے نه هم معلومه شوه.چه عمل په ايمان كښې داخل نه دے.

() دغه شان هغه ټول آيات قرآنيه هم حضرات متكلمين د دليل په طور پيش كوى.په كومو كښې چه دايمان سره د عمل صالح مطالبه هم شوے ده.﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ﴾(٨)

() د قرآن كريم هغه آياتونه هم د متكلمينو ﷺ دلائل دى.په كومو كښې چه قلب محل

---

(١) الكهف:٨٨)_

(٢) القصص:٦٧)_

(٣) البقرة:٢٥)_

(٤) النساء:١٢٤)_

(٥) النحل:٩٧)_

(٦) التحريم:٧)

(٧) الحجرات:٩)_

(٨) التوبة:١١٩)_

دایمان ګرځولې شوې دې لکه ﴿أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ﴾ (۱)
﴿وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ﴾ (۲) دغه شان فرمائي ﴿قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِن قُلُوبُهُمْ﴾ (۳) دغه شان فرمائي ﴿وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ﴾ (۴) ټول پيژني چه زړه د تصديق محل دې د عمل محل نه دې

() علامه عيني رحمه الله فرمائي چه الله تعالى اهل عربو ته د ,,آمنوا,, حكم كړې دې اود ايمان مطالبه ئې ترې كړې ده.اوداهل عربو په نيز دايمان مفهوم ددې نه سوا بل څه نه وو چه تاسو تصديق بالقلب اختيار كړئ.نودا د ,,آمنوا,, صيغه په كومه باندې چه دوى مكلف ګرځولى شي.دعربو دلغت مطابق دتصديق قلب نه سوا بل څه ته شامل نه دې ددې نه هم معلوميږي.چه ايمان د تصديق نوم دې.اوعمل په دې كښې داخل نه دې (۵)

() په قرآن كريم كښې ارشاد دې ﴿فَمَن يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِن بِاللَّهِ﴾ (۶) دلته د كفر په مقابله كښې دايمان ذكر دې.اوكفر انكار اوتكذيب ته وائي.اوانكاراوتكذيب محل د ايمان دې نوددې ضد دايمان محل به هم قلب وي.اودا به هله وي.چه دايمان تعريف په تصديق سره اوشي.اوعمل په كښې داخل نشي.

() په حديث جبريل عليه السلام (۷) كښې د نبي ﷺ نه تپوس شوې وو.چه «أخبرني عن الإسلام» ددې په جواب كښې نبي ﷺ اوفرمائيل.«الإسلام أن تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت إن استطعت إليه سبيلاً» اوبيا ئې د «فأخبرني عن الإيمان» په جواب كښې اوفرمائيل .«أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وتؤمن بالقدر خيره وشره» لكه چه نبي ﷺ د ايمان په تعريف كښې امور مخصوصه ذكر كړل دا تفريق د دې خبرې دليل دې.چه اعمال په ايمان كښې داخل نه دي.

() دحضرت اسامه بن زيد رضي الله عنه واقعه ده.چه هغوى يوداسې كس قتل كړې وو چا چه «لا إله إلا الله» وئيلې وه.هغه په دې خيال هغه قتل كړې وو.چه دې د خان بچ كولو دپاره كلمه وائي.نونبي ﷺ ورته اوفرمائيل «أفلا شققت قلبه» (۸) تا دهغه زړه ولې نه څيرې كولو چه كتلې

---

(۱) المجادلة:۲۲)_
(۲) النحل:۱۰۶)_
(۳) المائدة:۴۱)_
(۴) الحجرات:۱۴)_
(۵) عمدة القاري(۱/۱۰۵)_
(۶) سورة البقرة:۲۵۶)_
(۷) صحيح مسلم فاتحة كتاب الإيمان رقم ۱۰۲)_
(۸) صحيح مسلم (۱/۶۸) كتاب الإيمان باب تحريم قتل الكافربعد قوله لا إله إلا الله)_

دے وے.تادا څنګه يقين اوکړلو.چه صرف د خان بچ کولو دپاره کلمه وائی.په حقيقت کښے مؤمن نه دے؟ددے نه ښکاره معلوميږی.چه دايمان محل زړه دے.اوددے وجے قلب د تصديق محل دے.نود ايمان تعريف به په تصديق سره کولے شی.اوعمل به په ايمان کښے نشی داخلولے.

() په مسند احمد کښے ديوانصاری ﷺواقعه ده.((أنه جاء بأمة سوداء وقال يارسول الله: إن علی رقبة مؤمنة فإن كنت ترى هذه مؤمنة أعتقتها، فقال لها رسول الله ﷺ أتشهدين أن لا إله إلا الله؟ قالت: نعم،قال أتشهدين أني رسول الله؟ قال نعم،قال أتؤمنين بالبعث بعد الموت، قال نعم،قال أعتقها))(۱)دلته دعمل څه ذکر نشته.نبی ﷺ د تصديق بالقلب اعتبار کړے دے.اوپه دے باندے ئے د ..مومنة.. اطلاق اوکړلو.

() هم په مسند احمد کښے دحضرت انس ﷺنه مرفوع روايت دے.((الإسلام علانية والإيمان في القلب...))(۲) ددے تولو دلائلو نه ثابته شوه.چه عمل په ايمان کښے داخل نه دے.ځکه متکلمين ﷺ او حضرت امام ابوحنيفه ﷺ ددے خبرے قائلين دی.چه عمل په ايمان کښے داخل نه دے.والله اعلم.

دحضرات محدثينو اومتکلمينو رحمهم الله په مينځ کښې د اختلاف حيثيت بيا دلته دا سوال پيدا کيږی.چه متکلمين ﷺ د ايمان تعريف په تصديق بالقلب سره کوی.اومحدثين ﷺ دتصديق.عمل او اقرار مجموعه ته ايمان وائی.خود مآل اونتيجے په اعتبارسره د محدثينو اومتکلمينو ﷺ په مينځ کښے څه اختلاف نشته.ځکه چه دواړه فريق مرتکب دکبيره مخلد في النار نه ګڼړی.بيا دا اختلاف دومره سخت ولے شو؟ په دے باره کښے د بعضے حضراتو رائے ده. چه دا اختلاف لفظی اختلاف دے.(۳)

حضرت شيخ الاسلام شبيراحمد عثمانی ﷺ فرمائی.دا اختلاف لفظی نه بلکه د نظرئے اختلاف دے.

د متکلمينو ﷺ نظريه ده.چه اعمال دايمان په فروعو کښے دی.اود ايمان يعنی تصديق بالقلب حيثيت داسے وی.لکه چه د جرړے حيثيت وی.چه جرړه په زمکه کښے دننه پټه وی.دهغے نه تنه راوځی.اود تنے نه پس شاخونه او پاڼړے.نوهغه شاخونه او پاڼړے د جرړے جزء نه وی.هغه د جرړے دپاسه متفرع کولے شی.د متکلمينو ﷺ په نيز هم په دے طريقه اعمال په ايمان باندے متفرع کيږی.

دمحدثينو ﷺ نقطه نظردادے.چه ايمان دتنے پشان دے اواعمال د شاخونواوپاڼړو پشان دے. نولکه څنګه چه شاخونه اوپاڼړے د جرړے جزء نه وی.دغه شان اعمال هم د ايمان جزء نه دے.

---

(۱) سند احمد (۳/٤٥١، ٤٥٢)حديث رجل من الأنصار)_

(۲) مسند احمد (۳/١٣٤، ١٣٥) مسند انس بن مالك ﷺ)_

(۳) فضل البارى(۱/٢٤٨)_

د محدثينو رحمهم الله خيال دے چه دايمان حيثيت بيخى دهغے تنے پشان دے.كومه چه د زمكه دپاسه وى.شاخونه او پانړے ددے جزء وى.دغه شان به اعمال هم د ايمان جزء وى.(١)

حضرت شيخ الهند رحمه الله فرمائى.دا اختلاف په اصل كښے د حالاتو پيداوار دے.د امام اعظم ابوحنيفه اومتكلمينو رحمهم الله په زمانه كښے چونكه د معتزلو او خوارجو زور وو.او هغوى ددے خبرے قائلين وو.چه اعمال دايمان جزء دے.كه اعمال نه وى.نوسړے به مخلد في النار وى.اوهغوى به مرتكب د كبيره دايمان نه خارج گرځولو.نودهغوى د ترديد دپاره متكلمينواوامام ابوحنيفه رحمهم الله موثراوبليغ عنوان اختيار كړلو.اووے فرمائيل.چه ايمان صرف د تصديق بالقلب نوم دے.اواعمال ددے ثمره، نتيجه او فرع ده.دا دايمان جزء نه دے.

د حضرات محدثينو رحمهم الله په زمانه كښے د مرجئو زور وو.اوهغوى عمل بيخى بيكاره گرځولے وو.د «الطاعة لاتفيد والمعصية لاتضر» دعوى ئے كوله.ددوى د ترديد دپاره حضرات محدثينو رحمهم الله بليغ عنوان اختيار كړلو.هغه دا وو چه عمل دايمان جزء دے.چه دعمل اهميت كم نشى.په دے وجه دا اختلاف پيدا شو.گنى داصل په اعتبار سره نۀ دا حضرات د عمل د اهميت نه منكر دى.اونه هغوى د دواړو په نيز عمل ضرورى دے.دغه شان د دواړو په نيز مرتكب دكبيرۀ نه دايمان نه خارج دے اونه مخلد في النار دے.(٢)

په ايمان كښې زيادت اونقصان دلته دويمه اهمه مسئله په ايمان كښے دزيادت او نقصان ده.په دے كښے اختلاف دے.

جمهوراشاعره.ائمه ثلاثه او داود ظاهرى رحمهم الله فرمائى چه په ايمان كښے كمے زياتے راځى.(٣)

دامام اعظم ابوحنيفه رحمه الله مشهور مذهب دا دے.چه په ايمان كښے كمے زياتے نه كيږى.

حضرت علامه انورشاه كشميرى رحمه الله فرمائى.چه امام ابوحنيفه رحمه الله ته چه د عدم زيادت او نقصان قول منسوب وو.په دے كښے اول كښے زما تردد وو.ځكه چه دا هغوى ته په فقه اكبر كښے منسوب ملاويږى.خود ..فقه اكبر.. په باره كښے د محدثينو رحمهم الله رائے ده.چه د هغوى خپل تصنيف نه دے.بلكه دهغوى د شاگرد ابومطيع بلخى رحمه الله تصنيف دے.حافظ ذهبى رحمه الله هغه جهمى گرځولے دے.خودا خبره ټيك نه ده.دومره خبره ضرور شته.چه دحديثو په سلسله كښے هغه حجت نه دے.

ددے نه علاوه دا قول امام صاحب رحمه الله نه امام ابن تيميه رحمه الله هم نقل كړے دے . بيشكه هغه حافظ متبحر دے.خوچونكه دهغوى په طبيعت كښے تيزى ده اوكوم طرف ته چه دهغوى ميلان وى.نود حد نه زيات ميلان وى نوځكه دهغوى په نقل باندے اعتماد نشى كولے.

حضرت كشميرى رحمه الله فرمائى.دصحيح قول نه ملاويدو په وجه ما ددے قول نفى كول غوښتل.چه د حافظ ابن عبدالبر رحمه الله شرح موطا مے د نظر نه تيره شوه په هغے كښے هغوى هم دا قول دامام ابوحنيفه رحمه الله استاذ حضرت حماد رحمه الله طرف ته منسوب كړے وه.چونكه

---

(١) درس بخارى علامه شبيراحمد عثمانى مرتبه مولاناعبدالوحيد صديقى فتح پورى (١/ ١٢٠، ١٢١)_

(٢) پورتنئ حواله)_

(٣) فتح الملهم (١/ ٤٤٦) كتاب الايمان هل الايمان يزيد وينقص)_

حافظ ابن عبد البر رحمه الله په نقل کښې متقن او متثبت دے. نو ځکه راته څه ناڅه اطمينان حاصل شو چه د شيخ قول د شاګرد هم وی (١)

خو حضرت شيخ الاسلام علامه شبير احمد عثمانی رحمه الله فرمائی چه حافظ ابن عبد البر رحمه الله د امام اعظم رحمه الله نه ډير متاخر دے. او هغوی چه څه نقل کړی دی. نو هغه نے صراحة امام ابوحنيفه رحمه الله ته منسوب کړے هم نه دی بلکه د امام ابوحنيفه رحمه الله د استاذ حماد رحمه الله نه نے نقل کړی دی

او يو بل نقل ملاؤ شوے دے. کوم چه د دے نه زيات مضبوط دے. شيخ ابوالمنصور بغدادی رحمه الله په «كتاب الأسماء والصفات» کښې او امام ابوالحسن اشعری رحمه الله په کتاب «مقالات الإسلاميين» کښې د امام ابوحنيفه رحمه الله قول نقل کړے دے چه «الإيمان لايتبعض ولايزيد ولاينقص ولايتفاضل الناس فيه» حضرت شيخ الاسلام فرمائی چه امام ابوالحسن اشعری رحمه الله د امام طحاوی رحمه الله هم عصرو. او امام طحاوی رحمه الله په يو واسطه د امام محمد رحمه الله شاګرد دے او امام محمد رحمه الله د امام ابوحنيفه رحمه الله په شاګردانو کښې دے. نو د دوی زمانه امام اعظم رحمه الله ته زياته نزدے ده. او په نقل کښې د هغه مستند او معتمد کيدل د بيان محتاج نه دے (٢)

منشأ د اختلاف اوس دلته د ټولونه وړاندے دا سوال پيدا کيږی چه د زيادت او نقصان د دے اختلاف منشا څه ده؟

په دے سلسله کښې د امام رازی رحمه الله رائے ده. چه په اصل کښې دا اختلاف د ايمان په ترکيب او بساطت باندے مبنی دے. کوم حضرات چه ايمان مرکب ګنړی. هغوی د «الإيمان يزيد وينقص» قائلين دی او څوک چه دا وائی چه ايمان بسيط دے. هغوی د «الإيمان لايزيد ولاينقص» قائلين دی. دا اختلاف هم په دے اولنی اختلاف باندے متفرع دے نو دا اختلاف هم د اولنی اختلاف پشان لفظی دے (٣)

امام نووی رحمه الله فرمائی که اعمال د ايمان جزء او نه ګرځولے شی نو په دے صورت کښې هم په ايمان کښې زيادت او نقصان راځی هغوی فرمائی چه د صديقينو عليهم السلام ايمان د عامو خلقو د ايمان نه زيات وی (٤)

د «لايزيد ولاينقص» مطلب کوم حضرات چه د زيادت او نقصان نفی کوی په هغوی کښې بعضے حضرات فرمائی چه د ايمان دوه درجے دی يو ايمان معلی کوم ته چه تاسو ايمان کامل يا ايمان مطلق يا ايمان علی الاطلاق هم ونيلے شی او بل ايمان منجی دے کوم ته چه تاسو

---

١ فيض الباری (١/ ٥٩. ٦٠)_

٢ فضل الباری (١/ ٢٥٨. ٢٥٩)_

٣ فضل الباری (١/ ٢٦٠)_

٤ شرح نووی علی صحيح مسلم (١/ ٢٦) کتاب الإيمان)_

نفس ايمان يا ايمان مطلق هم ونيلے شي؛ ايمان معلي اوچتـه درجه ده او ايمان منجي ادنى درجه ده ايمان معلي زيادت اونقصان قبلوي خوكوم چه نفس ايمان دے يعني ايمان منجي په هغے كښے د زيادت اونقصان څه احتمال نشته ځكه كه په دے كښے كمے زياتے تسليم كړے شي نوهغه خو د وړاندے نه په ادنى درجه كښے دے كه په هغے كښے نوره كمي راشي نوايمان باقي نه پاتے كيږي ځكه چه د ايمان په ادنى درجه كښے د كمي مطلب دا دے چه يقين باقي پاتے نشو شك او تردد پيدا شو نودايمان دا درجه نقصان نه قبلوي.(١)

سوال دا پيدا كيږي چه دا زيادت خو قبلوي نوبيا د .. لايزيد .. ونيلومطلب څه دے؟

ددے جواب دا دے چه د زيادت قبلولو مطلب دا دے چه د ايمان په كومه ادنى درجه باندے خلودفي النارحرام ګرځولے شوے دے نودهغے نه پورته درجه د خلودفي النار دپاره موقوف عليه نه ده ددے نه پورته بيشكه ډيردرجات كيدے شي خوهغه پورته درجات دخلود في النار دحرمت دپاره موقوف عليه نه دي مثلاً د پيغمبرانوعليهم السلام يا د صديقانوايمان يقيناً ددے نه افضل اوغوره دے خود خلود في النار دحرمت دپاره هغه موقوف عليه نه دے كه دهغوي ايمان كوم چه د نفس ايمان اود ادنى درجے نه اوچت اوپورته دے دخلود في النار دحرمت دپاره موقوف عليه اوګرځولے شي نوبيا په مونږ كښے څوك هم د خلود في النار نه مستثنى كيدے نشي.

خلاصه دا ده چه هغه درجه نقصان نه قبلوي كه هغه نقصان قبول كړي نوهغه ايمان نه پاتے كيږي په هغے كښے تردد او شك راځي تصديق نه پاتے كيږي اوپه دے كښے د زيادت دنفي مطلب دا دے چه ددے نه زياته اوچته مرتبه دخلود في النار د حرمت دپاره موقوف عليه نشي ګرځيدلے.

علامه ابن حزم ظاهري رحمه الله هم د ((لايزيد ولاينقص)) قائل دے هغوي يوه بله توجيه كړے ده هغوي فرمائي چه په حقيقت كښے دلته درے صورتونه دي

() يوه داچه تصديق په صورت د جزم وي يعني چه په دے كښے دنقيض احتمال موجود نه وي

() دويم صورت دا دے چه په هغے كښے تصديق وي اوتردد هم موجود وي

() دريم صورت دا دے چه تصديق وي اودے سره انكار وي

ابن حزم رحمه الله فرمائي ايمان دهغه تصديق نوم دے چه په هغے كښے جزم وي اود نقيض احتمال په كښے نه وي كه تصديق وي اودهغے سره تردد وي نوهغه ايمان نه دے نوكله چه په ايمان كښے د تصديق سره جزم وي اود نقيض ګنجائش په كښے نه وي نوپه دے كښے به نقصان څنګه راشي؟ځكه چه دنقصان راتلو مطلب دا دے چه د نقيض احتمال پيدا شي اود جزم نقيض تردد او انكار دے نوكه په دے كښے د نقيض يعني د تردد يا انكار احتمال راشي نوهغه خو ايمان نه پاتے كيږي ځكه چه ايمان هغه تصديق دے چه هغه د جزم سره وي اود نقيض محتمل نه وي نودا منل به ضروري شي چه په دے كښے دنقصان احتمال

(١) درس بخاري ازحضرت شيخ الاسلام علامه شبيراحمد عثماني رحمه الله ١ / ١٢٥)مرتبه مولانا عبدالوحيد صديقي فتح پوري)_

نشته اوقاعده دا ده چه ((مالایحتمل النقصان لایحتمل الزیادة)) په کوم څیز کښې چه د نقصان احتمال نه وی په هغې کښې د زیادت گنجائش هم نه وی نوځکه به ونیلی شی چه ((الایمان لا یزید ولاینقص)) (١)

شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله یوه بله خبره کړې ده (٢) هغوی فرمائی چه د ایمان روح انقیاد قلبی اواستسلام باطنی دے.شیخ ابوطالب مکی رحمه الله دے ته د ..التزام شریعت.. عنوان ورکړے دے.دے ته التزام طاعت هم ونیلی شی.په دے انقیاد قلبی اوالتزام شریعت باندے ایمان موقوف دے.که دا نه وی.نوایمان به هم نه وی.اودا د ..مومن به.. درجه ده.مونږ دا فیصله کړے ده.او زمونږ په دے باندے یقین دے.چه کوم حکم دنبی ﷺ نه راخی مونږ به هغې ته غاړه بسته یو.نوپه دے التزام شریعت او انقیاد قلبی کښې کمے اوزیادت کیږی خوپه خپله په تصدیق کښې زیادت اونقصان نه راخی.مونږ د رسول الله ﷺ د اطاعت التزام کړے دے.اوس نبی ﷺ حکم اوکړلو.چه حشراونشر باندے یقین اوکړئ.په حساب اوکتاب باندے ایمان راوړئ.په جنت او دوزخ باندے یقین اوکړئ.مونږ دا منو.اوس ښکاره خبره ده.چه دا ټولے خبرے په نظر نه راخی.اونه دا په عقلی استدلال سره ثابتے کړے شوی دی.صرف ددے وجے چه د نبی ﷺ تصدیق مو کړے دے.اود انقیاد قلبی او د شریعت التزام ذمه واری مو قبوله کړے ده.نوکومه خبره چه نبی ﷺ کوی هغه په سر سترګو منو.په لا اله الا الله محمد رسول الله باندے ایمان وو.ددے نه پس په حشر نشر.حساب کتاب.جنت او دوزخ باندے دیقین کولو حکم اوکړے شو.نو دا اومنلے شول بیا ئے اوفرمائیل چه پنځه وخته مونځ کوئ نودا اومنلے شو.نودا التزام شریعت مومن به دے.په دے کښې کمے زیاتے کیږی خوپه تصدیق کښې کمے زیاتے نه کیږی.

په نصوصو کښې د وارد شوی زیادت توجیه باقی پاتو شودا اشکال چه بیا په آیاتونو کښې چه په ایمان کښې دکمی اوزیاتی ذکر راغلے دے.دهغې جواب به څه وی؟

په دے باره کښې بوه خبره خو دا یاده ساتل پکار دی چه په آیاتونو او احادیثو کښې د زیادت ذکر راغلے دے دنقصان نه دے.دحافظ ابن تیمیه رحمه الله غوندے وسیع النظرعالم اقرار کوی چه دنقصان ذکر په نصوصو کښې نه دے راغلے (٣) صرف په یوحدیث کښې نبی ﷺ ښځو ته ((ناقصات عقل ودین)) ونیلی دی (٤)

په هغې کښې د نقصان ذکرشته خوهلته دایمان لفظ هم نشته په هغې کښې دا احتمال هم شته

---

(١) فتح الملهم (١/ ٤٤٧) کتاب الإیمان هل الإیمان یزید وینقص)_

(٢) فضل الباری(١/ ٢٦١. ٢٦٢)_

(٣) فضل الباری(١/ ٢٥٩)_

(٤) په حدیث کښې دی ((مارأیت من ناقصات عقل ودین أذهب للب الرجل الحازم من إحداکن ..صحیح بخاری (١/ ٤٤)_

چه هدے نه د اعمالو کمے مراد دے.دزیادت لفظ په قرآن او احادیثو کنبے په کثرت سره راغلے دے.کیدے شي هم دا وجه وي.چه دامام مالك رحمه الله مذهب «الإيمان يزيد ولاينقص» نقل شوے دے.دامام اعظم ابوحنیفه رحمه الله یو قول هم دا نقل شوے دے.دغه شان دعبدالله بن المبارك څوك چه په یووخت مجاهد، محدث، زاهد، اوصوفي دے.اودامام اعظم شاګرد هم دے.دهغوی قول هم «الإيمان يزيد ولاينقص» منقول دے.[1] خود احنافو رحمهم الله مشهور قول هم «لا يزيد ولاينقص» دے.

بهرحال سوال دا دے.چه دے حضراتو «لايزيد ولاينقص» د کوم ځائے نه ونیلي دي؟ اوپه آیاتونو کنبے دننه د زیادت ذکرموجود دے.نوددے زیادت نه څه مراد دے.ددے څو جوابونه ورکړے شوي دي.

() یوجواب دا ورکړے شوے دے.چه دزیادت نه د نورایماني زیادت مراد دے.﴿أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٍ مِّن رَّبِّهِ﴾[2]
الله تعالی چه کوم کس ته د اسلام دپاره شرح صدر ورکړي.نوهغه ته دهغه د رب د طرفه دایمان نور ورکړے شي.اوداعمالو د کمي زیاتي په اعتبار سره په دغه ایماني نور کنبے انبساط،زیادتیدل اونقصان پیدا کیږي.کوم کس چه څومره نیك اعمال زیات کوي.هغه هومره دهغه په نورایماني کنبے انبساط پیدا کیږي.اودا نورایماني خوریږي.اودکوم سړي په اعمالو کنبے چه څومره کمے راځي.نوهغه هومره دهغه په نورایماني کنبے کمے واقع کیږي.
دقرآن مجید یوبل آیت هم دے.﴿أَوَمَن كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَن مَّثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِّنْهَا﴾[3] آیا هغه کس چه د ضلالت اوګمراهئ په تیرو کنبے مړ پروت وي.مونږ ورته دمعرفت الهي اوایمان نور ورکړو.اوژوندے ئے کړو.اوهغه دغه نورایماني واخلي.اوپه خلقو کنبے ګرځي.نوکوم کس چه مونږ ددے دپاره پیدا کړے دے.دا کس د هغه کس پشان کیدے شي.څوك چه په تیرو کنبے پروت وي.اودهغے نه راوتونکے نه وي.
دغه شان په قرآن کریم کنبے دي.﴿يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾[4] دلته د کفرد ظلمت نه دایمان نور طرف ته راویستل مراد دي.
دغه شان ﴿يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ﴾[5] دلته کنبے د ﴿نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ﴾ نه نورایماني مراد دے.

---

(۱) فضل البارى(۲۵۹/۱)_
(۲) سورة الزمر:۲۲)_
(۳)سورة الأنعام:۱۲۳)_
(۴) سورة البقرة:۲۵۷)_
(۵) سورة التحريم:۱۳)_

دغه شان په قرآن مجيد کښې ﴿يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُم بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِم﴾ (١) کښې دنورايماني ذکر دے.

په يوځائے کښې فرمائي. ﴿يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِن نُّورِكُمْ﴾ (٢) منافقين او منافقات به مسلمانانو ته اووائي. موږ ته لږ شان انتظار اوکړئ. چه ستاسونه لږ غوندے نور موږ هم واخلو. نود ا يمان په دے نور کښې زيادت اوکمے راځي. ايمان کوم چه دتصديق قلبي نوم دے. په هغې کښې کمے زياتے نه راځي.

() دويم جواب دامام اعظم رحمه الله نه منقول دے. (٣) په دوی باندے په استدلال کښې دهغه آياتونو په رنړا کښې اعتراض اوشو. په کومو کښې چه دزيادت ذکر دے. نودوی اوفرمائيل.

«آمنوا بالجملة ثم آمنوا بالتفصيل» يعنې اول ايمان مجمل وو چه رسول الله ﷺ څه راوړی دی. هغه اومنلی شی. اوهغے ته غاړه کيخودے شی. اوددے نه پس نبی ﷺ تفصيلات بيان کړل چه دا کول دی. دا منل دی. دا کار کول دی. نودا تفصيلات روستو راغلي وو. نو کمے اوزيادت ددے تفصيلات په اعتبار سره دے. څه کسان دايمان راوړلو نه پس په هغه وخت کښې وفات شوی وو. چه مونځونه هم فرض نه وو. څه کسان تير شوی وو. چه د مونځ دفرضيت په وخت کښې ژوندی وو. خوچه کله روژے فرض کيدے. نووفات شوی وو. څه کسان داسې وو. چه هغوی مونځونه کړی وو. اوروژے ئے هم نيولے وے. خود هغوی په ژوند کښې حج نه وو فرض شوے. ځوك چه وړاندے وفات شوی وو. ددے تفصيل په اعتبار سره دهغوی ايمان کم وو. اوځوك چه روستو وفات شوی وو. دهغوی ايمان ددے تفصيل په اعتبار سره زيات وو. نوددے تفصيل په اعتبار سره کمے زياتے راتلے شی. خواجمالي ايمان چه څه نبی ﷺ وائي. موږ په هغے باندے يقين کوو. دا زيادت اونقصان نه قبلوی.

خوپه دے جواب باندے اشکال کيږی. چه په حديث شفاعت کښې (٤) چه دايمان درجات مختلفه بيان شوی دی. هغه ددے جواب سره موافقت نه خوری. ځکه چه ددے جواب حاصل خو دا دے. چه ايمان يودے. د اجمال اوتفصيل فرق دے. نو زيادت په اعتبار د تفصيل سره شو. اودا خبره ښکاره ده. چه کله حقيقت يو وی. نو د هغے به په کامله طريقه سره مطالبه کيدے شی. ځکه که په حقيقت کښې کمے راشی. نوهغه څيز منتفي کيږی. ددے تقاضا دا ده. چه د ايمان کوم درجات په حديث د شفاعت کښې بيان شوی دی. اوپه څه چه نجات مرتب کړے شوے دے. پکار ده چه نجات ورته ملاؤ نشی. ځکه چه نجات خو په پوره ايمان باندے حاصليږی. بعضے ايمان چه د هغے نه په ،،دينار،، نصف دينار او ،،ذره،، سره تعبير شوے دے. نشی مرتب کيدے.

---

(١) سورة الحديد:١٢)

(٢) سورة الحديد:١٣)

(٣) درس بخاری ازحضرت شيخ الاسلام شبيراحمد عثمانی مرتبه مولانا عبدالوحيد صديقی فتح پوری (١٢٤/١)

(٤) كتاب التوحيد باب قول الله تعالى: ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ _

ددے جواب دا ورکولے شی چه دشفاعت په حدیث کښې چه دایمان کوم درجات بیان شوی دی.دهغې نه مراد اعمال دی.اوهغې ته مجازاً ایمان ونیلے شوے دے.ځکه چه دا د ایمان د مقتضیاتو ځنی دی.

() دریمه خبره دا کړے شوے ده.چه الله تعالی اهل ایمان ته سکینه اوطمانیت ورکوی. «کما فی قوله تعالی ﴿فَأَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِينَتَهٗ عَلٰى رَسُوْلِهٖ وَعَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ﴾» (١) دا سکینه د تصدیق نه سوا یوبل څیز دے.کوم چه اهل ایمان ته ملاویږی.بلکه داسے اووائے چه دا عارفین او کامل الایمان حضراتو ته ملاویږی.نوزیادت اوکمے ددے سکینه په اعتبارسره وی.دنفس ایمان په اعتبارسره نه کیږی.

دشیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی ﷫ تحقیق شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی ﷫ فرمائی.چه داهل حق په مینځ کښې په اصل کښې څه اختلاف نشته.په نقل کښې دقصور د وجے اختلاف ګنړلے شوے دے .متکلمین اوامام اعظم ﷫ یوفریق ګرځولے شوے دے. او فقهاء ثلاثه.محدثین. اواشاعره دویم فریق ګرځولے شوے دے.دوی فرمائی.بعضے وخت په نقل کښې ډیره غلطی کیږی.ددے مثال هغوی ورکړے دے.چه په درمختار کښې د فتاوی بزازیه په حواله سره نقل شوی دی.«يندب القيام عند سماع الأذان» (٢) ددے مطلب دا اخستے شوے دے.که سړے ملاست وی.یا ناست وی.نوچه اذان واوری.اودریږی به.په دے خبره نه پوهیږم..چه د اذان په وخت کښې ملاست کس یا ناست کښې به اودریږی.علامه شامی ﷫ فرمائی.دا په «النهرالفائق» کښې هم داسے منقول دی. خو په فتاوی بزازیه کښې ما لټون کړے دے.نوپه هغې کښې ماته دا عبارت داسے خو ملاؤ نشو.البته د «سمع وهويمشي» الفاظ راته ملاؤ شول.(٣) لکه چه مطلب داشو .که یوکس لار کښې روان وی.اوپه روانه کښې د اذان آواز واوری.نوهغه دے کینی .چه اذان په ادب اواحترام سره واوری.اوروانه روانه کښې د په بے پرواهئ اواستغناء سره دے اوریدل نه کوی.مولانا ﷫ فرمائی.دا خبره معقوله ده.چه د تګ په حالت کښې ادباً او احتراماً اودریدل او اوریدل پکار دی.خواولنی خبره چه ملاست اوناست کس دے د اذان اوریدو دپاره اودریږی.معقول نه ده.په ملاسته هم اذان په توجه سره اوریدے شی.خوپه نقل کښې غلطی واقع شوے ده.اومطلقاً ئے «يندب القيام عند سماع الأذان» نقل کړی دی.نوخبره د کوم ځائے نه کوم ځائے ته اورسیدله.

دلته کښې هم د سلفو په قول اود امام اعظم ﷫ په قول کښې کمے زیاتے شوے دے. اوددے کمی زیاتی د وجے اختلاف پیدا شوے دے.اوبیا بحثونه شروع شوی دی.

دوی فرمائی.چه د سلفو ﷭ قول دے.«الإيمان معرفة بالقلب، وإقرار باللسان، وعمل بالأركان، يزيد بالطاعة وينقص بالمعصية»

---

(١) سورة الفتح:٢٦)_

(٢) الدرالمختار(١/٢٩٣) باب الأذان)_

(٣) ردالمحتار پورتنئ حواله)_

(٢) په دے کښے يو اختصار دا شوے دے چه د درے وارو ځيزونو ذکر کولو په ځائے ئے «الايمان قول وعمل» ذکر کړے دے. اګرچه دتاويل نه پس ددے مراد هم هغه راوځي. خو هغه اصل عبارت باقي پاتے نشو.

(٣) دويم اختصار دا شوے دے چه فقط «يزيد وينقص» ئے وئيلي دي. دے سره چه د «بالطاعة» او «بالمعصية» الفاظ دي. هغه ئے حذف کړي دي. ددے اختصار د وجے ددے جملے اصلي مطلب هم مخفي شو. د دے قول نه چه د سلفو ﷺ کوم غرض وو. هغه د «بالطاعة» او «بالمعصية» د الفاظونه بغير نه ښکاره کيږي.

(٤) دريم اختصار دا شوے دے چه په اصل کښے دا د اول نه واخله تر آخره پورے يو عبارت وو. او چه مجموعه ملاؤ شي. نو يوه عقيده وه. خلقو دا جدا جدا کړه. او دوه مسئلے ئے ترے جوړے کړے. يوه «الايمان قول وعمل» يعني اعمال دايمان جزء دے. دويمه «الايمان يزيد وينقص» يعني په ايمان کښے زيادت او نقصان راځي. نو اوس چه په کوم ځائے کښے هم دسلفو ﷺ عقيده نقل کولے شي. نو هغه جدا جدا د دوو مسئلو په صورت کښے ښکاره کولے شي.

دغه شان دامام اعظم ابوحنيفه رحمه الله قول کوم چه امام طحاوي رحمه الله نقل کړے دے. هغه دا دے چه «الايمان إقرار باللسان، وتصديق بالجنان، وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبيان كله حق والإيمان واحد وأهله في أصله سواء والتفاضل بينهم بالخشية والتقى ومخالفة الهوى وملازمة الأولى» دا دے دامام اعظم رحمه الله تول عبارت. د امام صاحب ددے عبارت نه «وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبيان» كله حق حذف کړے شوے دے. او «الايمان إقرار باللسان وتصديق بالجنان» ځانله ذکر کړے شوے دے. او وئيلي شوي دي. چه په دے کښے دعمل ذکر نشته. او دا مسئله جوړه کړے شوه ده. چه امام اعظم رحمه الله عمل دايمان دپاره جزء نه ګڼري. او «الايمان واحد» هم حذف کړے شوے دے. ددے نه پس وو. «وأهله في أصله سواء» ددے نه دا مطلب اخستے شوے دے. چه «الايمان لايزيد ولاينقص» په ايمان کښے کمے زياتے نه راځي. تول اهل ايمان په اصل ايمان کښے برابر دي. د دے نه دويمه مسئله جوړه کړے شوے ده. او بيا د «والتفاضل بينهم بالخشية والتقى ومخالفة الهوى وملازمة الأولى» تول عبارت غائب کړے شو. لکه چه دامام اعظم رحمه الله په قول کښے هم کمے زياتے شوے دے. او په عبارتونه جدا کړے شوي دي. دمستقلو مسائلو عنوان ورته ورکړے شوے دے. حالانکه کوم مقصد چه دسلفو ﷺ دے. هم هغه مقصد دامام اعظم رحمه الله دے. د دواړو په مقصد کښے څه فرق نه دے. صرف دومره خبره ده. چه امام اعظم په اوږد عبارت کښے دسلفو ﷺ د قول تجزيه او تحليل کړے دے. او د سلفو منشا ئے ښکاره بيان کړے ده. لکه چه په «صفة الصلاة» کښے حديث راځي. او فقهاء د هغے فقهي تحليل کوي. چه په دے حديث کښے فلانے ځيز فرض دے. او فلانے ځيز واجب يا سنت يا مستحب په درجه کښے

دے.دنبی ﷺ په حدیث کښے ټول څیزونه یوځائے ذکر دی.خوفقهاء ددے مراتب اودرجات بیانوی.هم دغه شان امام اعظم رحمه الله د سلفو رحمهم الله دقول تحلیل اوحد بندی کړے ده.

دسلفو رحمهم الله عبارت وو.«الإیمان معرفة بالقلب، وإقرار باللسان، وعمل بالأركان، یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة» ددے حضراتو په زمانه کښے چونکه د مرجئو زور وو.نوهغوی په خپله اولنۍ جمله کښے د مرجئو تردید اوکړلو.چه ایمان د تصدیق بالقلب،اقرارباللسان او عمل بالارکان نوم دے.عمل په ایمان کښے داخل دے.د مرجئودا قول چه ،،د عمل دایمان سره څه تعلق نشته.اوبغیرد عمل نه به هم سړے براه راست جنت ته داخلیږی.اوپه ارتکاب د معصیت سره هغه مستحق د سزا نه ګرځی،، دا غلطه ده.عمل په ایمان کښے داخل دے.

ددے نه پس د «یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة» نه د دوی مطلب دا دے.چه اصل ایمان خو تصدیق بالقلب اواقرارباللسان دے.که تصدیق اواقرار نه وی.نو دایمان د دائرے نه انسان خارجیږی.اوکه تصدیق اواقرارباللسان موجود وی.نودے مؤمن شمارلے شی.دا حیثیت د عمل نه دے.چه ددے په نفی سره د ایمان نفی لازمیږی.عمل خو دایمان په مراتبو کښے د زیادت اوکمی دپاره دے.دا د ایمان جزء نه دے.هغوی «یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة» اووئیل.اودا ئے اوخودل.چه په نیکو سره د ایمان درجه پورته کیږی.اوپه ګناهونو سره ددے درجه کمیږی.عمل دایمان په مراتبو کښے دکمی بیشی سبب دے.دا ددے مرتبے څیز نه دے.چه عمل نه وی.نوسړے دایمان نه خارجیږی.لکه چه د معتزلؤ اوخوارجو مذهب دے.لکه چه «یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة» سره هغوی د معتزلؤ اوخوارجو رد کړے دے.

امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله بعینیه هم دا خبره کوی.دوی هم د معتزلؤ،خوارجواومرجؤ رد کوی.بس لږغوندے فرق دے.چه سلفو اول د مرجئو رد کړے دے.ځکه چه د هغوی په زمانه کښے د دوی زور وو.اوپه «یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة»سره هغوی د معتزلؤ اوخوارجو رد کړے وو.اوامام صاحب اول د معتزلؤ اوخوارجو رد کړے دے.ځکه چه د هغوی په زمانه کښے د هغوی زور وو.اود مرجئو رد ئے روستو کړے دے.

امام صاحب «الإیمان إقرار باللسان وتصدیق بالقلب» اوفرمائیل.اود عمل ذکر ئے اونکړلو.دمعتزلؤ او خوارجو رد ئے اوکړلو.خوعمل ئے هم بیخی بےکاره نه دے ګرځولے.«وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبیان كله حق» ئے اوفرمائیل.او د عمل ذکر ئے اوکړلو.په معتزلؤ او خوارجو باندے د رد کولو دپاره ئے دا خبره ځانله ذکر کړله.چه د ایمان بنیاد اواساس اقرار باللسان اوتصدیق بالقلب دے.اوددے خودلو دپاره ،،چه د عمل دا درجه نه ده،،ئے عنوان بدل کړلو.او«وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبیان كله حق» اوفرمائیل.په دے کښے د مرجئو رد هم اوشو.چه مونږ دعمل داهمیت منکر نه یو.ځکه چه د رسول الله ﷺ نه چه په صحیح سندونو سره کوم شریعت ثابت دے.هغه اعمال اواحکام دی.هغه ټول حق دی.اودا سلف رحمهم الله هم مني.

ددے نه پس جمله وه.((والإيمان واحد)) ددے مطلب دا دے.چه ايمان د تصديق بالقلب. اقرارباللسان.اوعمل بالاركان.. ددے د مجموعه نوم دے.لكه چه څنګه يومركب د خپلو اجزاؤ نه ملاؤ شي.اويوڅيز ترے جوړ شي.دغه شان ايمان هم دے.لكه جرړه تنه اوشاخونه پاڼړے اوګلونه چه دا ټول ملاؤ شي.نو وونه ترے جوړه شي.هم دغه شان ايمان د تصديق بالقلب.اقرارباللسان اوعمل بالاركان مجموعه ده.دا خبره تاسوته خودلے شوے ده.چه داامام اعظم رحمه الله په نيزدا ټول دايمان اجزاء دي.خوپه مرتبه كښے برابر نه دي.لكه څنګه چه په وونه كښے د څانګواوپاڼړو هغه مقام نه وي.كوم چه د جرړے اوتنے وي.دغه شان دلته دعمل هغه مقام نه دے .كوم چه د اقرار اوتصديق دے.په ((الإيمان واحد)) كښے امام اعظم رحمه الله دا اوخودل.چه ددے مجموعے نه جوړ شوے ايمان يو څيز دے.اوددے مجموعے په اجزاؤ كښے د تصديق اواقرار مرتبه د اساس اوبنياد ده.اودعمل حيثيت داساس اوبنياد نه دے.دا خبره امام صاحب رحمه الله بيا ښكاره كړے ده.اوفرمائيلي ئے دي.چه ((وأهله في أصله سواء)) په تصديق كښے ټول اهل ايمان برابر دي.

دلته به اشكال كيږي.چه په تصديق كښے ټول څنګه برابريدے شي.د انبياء صديقين اوصحابة رضي الله عنهم په تصديق كښے خو تفاوت دے.اودعوامو تصديق د هغوی نه هم كم دے.

ددے په جواب كښے وئيلي شي.چه كله په يوڅيزكښے متفاوت درجات وي.نو په هغے كښے يو داساس حيثيت لري.مثال په طور د نظر(قوت باصره) مختلف درجات دي.د چا نظرتيز وي.د چا متوسط وي.اودچا ادني وي.خوته به دا خامخا منے.چه د نظر يو آخري حد هغه هم دے.كه هغه نه وي.نوسړے ړوند كيږي.

دغه شان په عقلونوكښے تفاوت اوپه عاقلانو كښے فرق منلے شوے دے.يوسړے ډيرسريع الفهم او دقيق الفهم وي.اوبل په باربار پوهوئ.نو په عقلونو كښے هم تفاوت دے.خو په دے كښے شك نشته.چه ددے تفاوت باوجود دعقل يوه بنيادي درجه ده.كه هغه نه وي.نوسړي ته بيا پاګل وئيلي شي.

هم دغه شان دايمان په درجاتو كښے تفاوت اوګڼړئ.خودايمان يوه درجه هغه هم ده.چه دهغے نه اخوا بيا ايمان باقي نه پاتے كيږي.بلكه كه دهغے نه ښكته شے.نوكفر دے.

بهرحال دعرض كولو مقصد دا وو.چه امام اعظم ابوحنيفه رحمه الله ((وأهله في أصله)) افرمائيلي دي.((وأهله فيه سواء)) ئے نه دي فرمائيلے.ددے نه هم هغه درجه مراد ده چه دهغے نه پس ايمان نه وي.په هغے كښے ټول برابر دي.

ددے نه پس امام اعظم رحمه الله فرمائي.((والتفاضل بينهم بالخشية والتقى ومخالفة الهوى وملازمة الأولى)) دا په مرجئو باندے رد دے.مرجئه وائي.چه دعمل څه ضرورت نشته.امام اعظم رحمه الله فرمائي.چه د علم ضرورت شته.په دے سره د درجاتو تفاوت راځي.چه يو كس نيك اعمال زيات اوكړي.دهغه درجه به اوچته وي.هغوی خودا هم فرمائي.چه د اولى اوافضل چه كوم سړے اهتمام كوي.دهغه درجه به هم اوچته وي.يعنې د فرض،واجب، سنت

اومندوب خبره خوپه خپل ځائے ده. د «ملازمة الأولیٰ» اهتمام کونکے به هم د فضیلت خاوند وی.په دے عبارت کښے امام اعظم رحمه الله په مرجئو باندے رد کړے دے.اودے سره سره هغوی د عمل حیثیت هم خودلے دے.چه دعمل په وجه په مراتبو کښے تفاوت راځی.ددے په وجه سړے د ایمان نه نشی خارج کیدے.دامام اعظم رحمه الله په عبارت کښے هم هغه خبره شوے ده.کومه چه دسلفو رحمه الله په عبارت کښے شوے وه.یعنی د مرجئو اوخوارجو رد هلته کښے هم وو.اودلته هم.البته امام اعظم رحمه الله دعمل حیثیت متعین کړے دے.کوم چه د سلفو رحمهم الله په عبارت کښے ښکاره نه وو.

اوس که تاسو دا ونیل اوغواړئ.چه په امام اعظم اواشاعرؤ او ائمه ثلاثو کښے څه اختلاف نشته.هغوی هم ایمان مرکب منی.اودوی هم.نوبے تکلفه دا خبره کوه.په دے کښے څه حرج نشته.دا د دواړو فریقو په مینځ کښے فیصله شوے خبره ده.چه داعمالو حیثیت د جزء تزیینی دے.د جزء اصلی اوترکیبی حیثیت ئے نه دے.تاسوچه په خپله دامام صاحب مشهور مذهب بیانوئ.نودا به اومنئ.چه هغوی په ایمان کامل کښے اعمال جزء منی.نودلته به هم په ایمان کامل کښےجزء منلے شی.اشاعره.ائمه ثلاثه. اومحدثین رحمهم الله هم اعمال دکامل ایمان دپاره جزء ګرځوی.نوپه اهل حق کښے څه اختلاف پاتے نشو.(¹) والله اعلم

په ایمان کښې استثناء دلته یوه مسئله د استثناء في الایمان ده.یعنی یوسړے به دخپل ځان په باره کښے «أنا مؤمن» مطلقاً وائی.اوکه د «إن شاء الله» قید به ورسره لګوی.اودا به وائی.چه «أنا مؤمن إن شاء الله»

یوه ډله وائی.چه استثناء کول پکار دی.دا د ائمه ثلاثه.حضرت عبدالله بن مسعود . حضرت علقمه.حضرت ابراهیم نخعی.سفیان ثوری.سفیان بن عیینه.اویحیی بن سعید قطان رحمهم الله مذهب دے.یوه بله ډله وائی.چه استثناء کول جائز نه دی.د احنافواودوی اکثرومتکلمینو رحمهم الله هم دا قول دے.هم دا مذهب مختار اواهل تحقیق دے.

امام اوزاعی رحمه الله فرمائی.چه استثناء اوعدم استثناء دواړه صورتونه جائز دی.

استثناء خوددے وجے جائز ده.چه د راروان وخت څه پته نه لګی.چه په ایمان به ثابت قدم پاتے شی که نه؟ اوعدم استثناء ددے وجے چه في الحال ایمان موجود دے اوپه ده باندے حالاً د ایمان احکام جاری دی.

کوم حضرات چه دا وائی.چه «أنا مؤمن إن شاء الله» ونیل پکار دی.دا حضرات فرمائی.چه اصلی ایمان خوهغه دے.کوم چه د مرګ په وخت کښے وی.اودهغے څه ښنبه نشته.ځکه چه دانجام چاته علم نه وی.نوځکه سری ته بطور تبرک (نه د شك په طور) «إن شاء الله» ونیل پکار دی.قال الله تعالی: ﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا﴾(²)

(¹) فضل الباری(۱/۲٦٤، ۲٦۹)_

(²) سورة الکهف:۲۳)_

اوکوم حضرات چه دا وائي چه «إن شاء الله» وئيل نه دي پکار .هغوی فرمائي چه دا کلام دتعليق دپاره استعماليږي اوس که يو کس دا اووائي نوبل ته دهغه په ايمان کښې شك پيدا کيدے شي.هم داسے کيدے شي.چه په وئيلو وئيلو نفس ددے کلمے د وجے د شك اوشبه عادي جوړ شي.

دعلامه ابن تيميه رحمه الله رائے ده.چه «أنا مؤمن إن شاء الله» وئيل پکار دي.خوددے تعليق وجه دا ده.چه ايمان د سلفو رحمهم الله په نيز يوډير وسيع څيز دے.چه په هغے کښې د زړه عقيده،د ژبے اقرار، اواعمال ارکان ټول داخل دي.اوس که يو کس «أنا مؤمن» مطلقاً وائي.نوددے دا معنی ده. چه هغه وائي.زه کامل مومن يم.اومؤمن کامل جنتي وي.په نوروالفاظو کښې داسے اووايه.چه هغه خپل ځان ته جنتي وائي.اوڅوك دخپل ځان په باره کښې دا ذمه واري نشي ورکولے.چه ده د ايمان ټول اعمال ادا کړي دي.په کومو باندے چه جنت مرتب کيږي.هم دا وجه ده.چه يو کس حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه ته راغلو.اووئې وئيل.«إني مؤمن» نوحضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه ورته دانکارپه طورسره اوفرمائيل.بياخوداسے وايه.چه «إني في الجنة» بيا ئے ورته ددے نه هدايت اوکړلو.چه داسے وئيل پکاردي.«لكنا آمنا بالله وملائكته وكتبه ورسله»(۱)

داخبره دے ياده وي.چه په سلفو کښے ددے مسئله په وجه ډيره فتنه پاتے شوے وه.يوے ډلے دحد نه زياته غلو کړے ده.او«إن شاء الله» ويونکو ته ئے ،،مستثنيه شکيه،، پته نه لګي.چه څه وئيلي دي.په دے مقام کښې علامه زبيدي رحمه الله صاحب د «إتحاف السادة المتقين» په هغے غلاة احنافو باندے انکار کړے دے .اوفرمائيلي ئے دي.چه حقيقت دا دے.چه په دے مسئله کښے ژبه بندول پکار دي .اوچه ضرورت پيدا شي.نوپه اعتدال سره خبره کول پکار دي.دامام اعظم رحمه الله نه اګرچه د «أنا مؤمن إن شاء الله» باندے انکار منقول دے.خودهغوی نه داسے تشديدي کلمات کوم چه د متاخرينونه صادر شوي دي.منقول نه دي.هسے هم د سوچ خبره ده.که د استثناء کونکو تکفير اوتضليل اوکړے شي.نوحضرت عبدالله بن مسعود، علقمه،ابراهيم نخعي، رحمهم الله په باره کښې به څه وئيلي شي.کوم چه د احنافو رحمهم الله د مذهب ستنے دي.اوپه چا باندے چه د احنافو رحمهم الله د مستدلاتو انتها کيږي.(۲)

په ايمان اواسلام کښې فرق په نصوصو کښے ددے استعمال على سبيل الترادف ،على سبيل التباين اوعلى سبيل التداخل درے قسمه راغلے دے.

اول قسم على سبيل الترادف الله تعالى فرمائي. ﴿فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ۝ فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِّنَ الْمُسْلِمِينَ ۝﴾(۳)

---

(۱) رواه الطبراني في الكبيرورجاله ثقات ..كذا في مجمع الزوائد (۵۵/۱) كتاب الإيمان باب في الإسلام والإيمان)

(۲) دمکمل بحث دپاره اوګورئ فتح الملهم (۴۵۷/۱، ۴۵۹) حكم الإستثناء في قول الرجل أنا مؤمن إن شاء الله)

(۳) سورة الذاريات:۳۶،۳۵)_

الله تعالى په دويم ځائے کښے فرمائى ﴿وَقَالَ مُوسٰى يٰقَوْمِ اِنْ كُنْتُمْ اٰمَنْتُمْ بِاللّٰهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوْٓا اِنْ كُنْتُمْ مُّسْلِمِيْنَ۝﴾ (١)

اونبى ﷺ فرمائيلى دى.«بنى الإسلام على خمس: شهادة أن لا إله إلا الله...الخ» (٢) بيا تقريباً هم دا څيزونه د وفد عبدالقيس په حديث کښے (٣) دايمان په تفسير کښے ذکر شوى دى.

دويم قسم على سبيل التباين په قرآن کريم کښے دى. ﴿قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّا ۭ قُلْ لَّمْ تُؤْمِنُوْا وَلٰكِنْ قُوْلُوْٓا اَسْلَمْنَا﴾ (٤)

په حديث جبريل ﷺ کښے دايمان تفسير په عقائد معينه معلومه سره شوے دے.اود اسلام تفسير په اعمال معينه سره.(٥) دغه شان دحضرت انس ﷺ په حديث کښے دى.«الإسلام علانية والإيمان فى القلب» (٦)

دريم قسم على سبيل التداخل. د نبى ﷺ نه چه کله تپوس اوشو.چه «أى العمل أفضل» نونبى ﷺ اوفرمائيل. «إيمان بالله ورسوله» (٧)

دحضرت عمروبن عبسه ﷺ په روايت کښے دى.«فأى الإسلام أفضل؟ قال الإيمان» (٨)
په اصل کښے خبره دا ده.چه د ايمان اواسلام جدا جدا حقيقت شرعيه دے.لکه څنګه چه دد ے جدا جدا حقيقت لغويه دے.ايمان خو نوم دے د مخصوص اعتقاد .اواسلام نوم دے داحکام شرعيه د ادا کولو ،خود هر يو دبل سره دتکميل تعلق دے.لکه څنګه چه يومعتقد کامل نشى کيدے.ترڅوچه اعمال اونکړى.دغه شان مسلمان مطيع کامل نشى کيدے.ترڅوچه ئے د زړه نه اعتقاد نه وى.اوس که دا دواړه کلمات په يوځائے راغلے وى.اوپه مقام د سوال کښے وى.نودد ے حقيقت به متباين وى.په حديث جبريل کښے هم دا صورت دے.اوکه يوځائے نه وى وارد شوے.يا په مقام د سوال کښے نه وى.نوبيا په دے صورت کښے کيدے شى.چه په يوبل

---

(١) سورة يونس: ٨٤_

(٢) صحيح بخارى كتاب الإيمان باب أداء كم إيمانكم رقم ٨ وكتاب التفسير،باب (؟) رمق (٤٥١٤) وصحيح مسلم كتاب الإيمان باب بيان أركان الإسلام ودعائمه العظام رقم (١٢٠، ١٢٣)_

(٣)صحيح بخارى كتاب الإيمان باب أداء الخمس من الإيمان رقم(٥٣) وصحيح مسلم كتاب الإيمان باب الأمر بالإيمان بالله تعالى وشرائع الدين..رقم (١٢٤)_

(٤) سورة الحجرات: ١٤_

(٥) صحيح مسلم فاتحة كتاب الإيمان رقم(١٠٢)_

(٦) مسند أحمد (١٣٥/٣) مسند سيدنا أنس بن مالك ﷺ_

(٧) صحيح بخارى (٨/١) كتاب الإيمان باب من قال إن الإيمان هوالعمل رقم.٢٦) وكتاب الحج باب فضل حج المبرور.رقم (١٥١٩)_

(٨) رواه الطبرانى وأحمد أنظرمجمع الزوائد(٥٩/١) كتاب الإيمان باب أى العمل أفضل وأى الدين أحب إلى الله)

کښې داخل شي (۱)

حافظ ابن رجب حنبلي رحمه الله فرمائي چه کله ايمان او اسلام دواړه جدا جدا ذکر کړې شي نو په دې دواړو کښې څه فرق نه وي او چه کله دواړه يوځائې ذکر کړې شي نو بيا به فرق وي هغوي فرمائي ((فالايمان والإسلام كاسم الفقير والمسكين إذا اجتمعا افترقا، وإذا افترقا اجتمعا)) يعني دا دواړه الفاظ د مسکين او فقير پشان دي

لکه څنګه چه دا دواړه لفظونه يوځائې ونيلې شي نو د دې حقائق متباين وي او کله چه جدا جدا ذکر وي نو يو په بل کښې داخل وي. (۲)

د بعضې عالمانو رحمهم الله رائې دا ده چه اسلام عام دې او ايمان خاص دې نو هر ايمان اسلام دې او هر اسلام ايمان نه دې (۳)

الحديث السابع

۱- باب الإيمان وقول النبي صلى الله عليه وسلم بني الاسلام على خمس

وَهُوَ قَوْلٌ وَفِعْلٌ وَيَزِيدُ وَيَنْقُصُ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى ﴿لِيَزْدَادُوْٓا اِيْمَانًا مَّعَ اِيْمَانِهِمْ﴾

﴿وَزِدْنٰهُمْ هُدًى﴾

﴿وَيَزِيْدُ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾

﴿وَالَّذِيْنَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَّاٰتٰهُمْ تَقْوٰىهُمْ﴾

وَقَوْلُهُ ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِيْمَانًا﴾

وَقَوْلُهُ ﴿اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِهٖٓ اِيْمَانًا ۚ فَاَمَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا فَزَادَتْهُمْ اِيْمَانًا﴾

وَقَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ ﴿فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِيْمَانًا﴾

وَقَوْلُهُ تَعَالٰى ﴿وَمَا زَادَهُمْ اِلَّآ اِيْمَانًا وَّتَسْلِيْمًا﴾

وَالْحُبُّ فِي اللّٰهِ وَالْبُغْضُ فِي اللّٰهِ مِنَ الْإِيمَانِ

وَكَتَبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى عَدِيِّ بْنِ عَدِيٍّ إِنَّ لِلْإِيمَانِ فَرَائِضَ وَشَرَائِعَ وَحُدُودًا وَسُنَنًا فَمَنْ اسْتَكْمَلَهَا اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ وَمَنْ لَمْ يَسْتَكْمِلْهَا لَمْ يَسْتَكْمِلِ الْإِيمَانَ فَإِنْ

---

(۱) فتح الباري (۱۱۵/۱) كتاب الإيمان باب سؤال جبريل عليه السلام النبي ﷺ عن الإيمان والإسلام والإحسان وعلم الساعة وبيان النبي ﷺ له)_

(۲) فتح الملهم (۴۲۸/۱، ۴۲۹) البحث الأول في موجب اللغة)_

(۳) فتح الملهم (۴۲۶/۱)_

أَعِشْ فَسَأُبَيِّنُهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أَمُتْ فَمَا أَنَا عَلَى صُحْبَتِكُمْ بِحَرِيصٍ

وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي

وَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ اجْلِسْ بِنَا نُؤْمِنْ سَاعَةً

وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ الْيَقِينُ الْإِيمَانُ كُلُّهُ

وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ لَا يَبْلُغُ الْعَبْدُ حَقِيقَةَ التَّقْوَى حَتَّى يَدَعَ مَا حَاكَ فِي الصَّدْرِ

وَقَالَ مُجَاهِدٌ شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ أَوْصَيْنَاكَ يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا سَبِيلًا وَسُنَّةً دُعَاؤُكُمْ إِيمَانُكُمْ لِقَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ قُلْ مَا يَعْبَأُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ وَمَعْنَى الدُّعَاءِ فِي اللُّغَةِ الْإِيمَانُ

قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: نبى كريم ﷺ فرمائي. اسلام په پنځه څيزونو باندے مبني دے. دا پنځه څيزونه د حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنهما په حديث کښے وړاندے په تفصيل سره راروان دی. هم دے حديث طرف ته امام بخاری رحمه الله اشاره کړے ده. (۱) اول شهادتين (۲) دويم مونځ (۳) دريم زکواة (۴) څلورم صوم (۵) اوپنځم حج په دے کښے شهادتين قول اوباقی فعل اوعمل دی. هم د دے وجے مؤلف فرمائي. چه ((وهو قول وفعل)) اوچه کله قول اوفعل شول نوپه دے کمے زياتے هم راځي. څکه چه اقوالو اوافعالو کښے ټول خلق برابر نه وی. هم څکه وړاندے فرمائی. ((يزيد وينقص)) په دے کښے زيادت هم کيږی. اونقصان هم.

قوله: وَهُوَ قَوْلٌ وَفِعْلٌ: دلته کښے تاسو ګورئ چه امام بخاری رحمه الله ((وهو قول وفعل)) اوفرمائيل. اود ((هو)) ضمير راجع کيږی اسلام طرف ته. څکه چه دا اقرب دے. په دے صورت کښے دا سوال پيدا کيږی. چه هغه خو ايمان ترکيب ثابتول غواړی. اودلته خو د اسلام ترکيب ثابتيږی.

د دے جواب دا دے. چه د امام بخاری رحمه الله په نيز ايمان اواسلام دواړه مترادف دی. نود اسلام د ترکيب نه به د ايمان ترکيب ثابت شی. (۱)

يواحتمال د ((هو)) په ضمير کښے دا هم دے. چه د دے مرجع په ..کتاب الايمان.. کښے ايمان وی. په دے صورت کښے به براه راست د ايمان ترکيب ثابت شی

بيا په امام بخاری رحمه الله باندے دا اشکال کيږی. چه هغوی ايمان قول اوعمل ګرځولے دے. يعنی د اقرار اوعمل ذکر ئے کړے دے. خود تصديق ذکر ئے نه دے کړے. حالانکه اهم جزء هم هغه دے.

---

(۱) شرح کرمانی (۱/۷۰)_

ددے جواب ورکړے شوے دے چه قول عام دے که په لسان سره وی او که په قلب سره. قول باللسان خواقرار دے اوقول بالقلب تصدیق دے بعضے حضرات وائی. چه فعل عام اوګرځولے شی یعنی که فعل د قلب وی او که فعل دجوارح وی. فعل قلب تصدیق دے اوفعل جوارح عمل بالارکان دے.(١)

یوجواب دا هم ورکړے شوے دے چه تصدیق بالقلب خو دټولو په نیزمسلم دے. په دے کښے څه جګړه نشته. نوځکه ئے ددے ذکر پریخودلو. اوقول باللسان او فعل بالاعضاء والجوارح ئے ذکر کړلو.(٢)

دلته دا خبره په ذهن کښے یاده ساتئ: چه امام بخاری رحمه الله دلته ،،قول وفعل،، وئیلی دی. په اکثرونسخو کښے هم دا دی. حالانکه د سلفو رحمهم الله تعبیر ،،قول وعمل،، دے.(٣) په علم اوفعل کښے فرق دے. فعل اختیاری اوغیراختیاری دواړو ته وئیلی شی. اودعمل اطلاق صرف په فعل اختیاری باندے کیږی. یوفرق دا هم خودلے شوے دے چه په عمل کښے امتداد اواستمرار وی. اوپه فعل کښے امتداد او استمرار نه وی.(٤)

بهرحال چونکه په اکثرواستعمالاتو کښے عمل اوفعل کښے هریو دبل په ځائے استعمالیږی. نوځکه ئے دلته فعل ذکر کړلو.(٥)

بیا د کشمهینی رحمه الله د نسخه مطابق «قول وعمل» دے.(٦) کومه چه د سلف رحمهم الله مطابق ده. نوڅه اشکال پاتے نه شو.

د ،،قول،، او،،عمل،، معنی: بیا حضرت کشمیری رحمه الله د قول اوعمل څلورمعانی بیان کړی دی.

① یوه خوهغه مشهوره معنی ده. چه ایمان د قول اوعمل نه مرکب دے.

② بله دا چه اصل ایمان خوصرف تصدیق دے چه دهغے اظهار په قول اوعمل یعنی لسان اوجوارحو سره کیږی. حاصل د دے دا دے چه ایمان تصدیق دے. اودقول اوعمل په ذریعه دے ته تقویت ملاویږی.

③ دایمان اطلاق لکه څنګه چه په تصدیق باندے کیږی. نودغه شان په قول اوعمل باندے هم کیږی. ګورئ که یوکس د چا په خبره باندے صرف په ژبه ،،ها،، اوکړی. نووئیلی شی چه زید دعمرو تصدیق اوکړلو. دغه شان په اعمالو باندے هم دتصدیق اطلاق کیږی. چه یوکس خلقوته نصیحت کوی. اوپخپله پرے عمل نه کوی. نووئیلی شی چه دده اعمال دده قول ته دروغ وائی. اود ده د قول تکذیب کوی. اوکه یوکس نورو ته نصیحت کوی. اوپه خپله پرے هم

---

(١) پورتنئ حواله)_

(٢) پورتنئ حواله)_

(٣) فتح الباری(١/٤٦)_

(٤) تاج العروس (٨/٣٤) مادة ،عمل،، و(٨/٦٤) مادة ،فعل،)_

(٥) فضل الباری(١/٢٧٣)_

(٦) فتح الباری(١/٤٦)_

عمل کوي.نووائي.وروره! دهغه اعمال ددے خبرے تصدیق کوي.اودهغه دصداقت دلیل دے.
④ خلوړم مطلب ئے ددے دا بیان کړے دے.چه په ایمان باندے قول اوعمل متفرع کیږي.
یعنی قول اوعمل د ایمان د مقتضیاتوځنے دي.(۱)

وَيَزِيدُ وَيَنْقُصُ یعنی ((یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة)) دے سره متعلق تفصیل وړاندے تیر شوے دے په ((یزید وینقص)) کنبے ضمیر ،،ایمان،، طرف ته راجع دے.اوکه داسلام طرف ته راجع کړے شي.نوبیا هم څه قباحت نشته.ځکه چه د امام بخاري رحمه الله په نیز په ایمان اواسلام کنبے ترادف دے.(۲)

بعضے خلقو په دے مقام کنبے دا وئیلي دي.چه امام بخاري رحمه الله په احنافو رحمهم الله باندے رد کول غواړي.چه دوی د بساطت ایمان قائلین دي.اوامام بخاري رحمه الله ایمان ذواجزاء ثابتوي.نوچه ایمان ذواجزاء وي.هله به زیادت او نقصان قبلوي.

خودا وینا غلطه ده.ځکه چه احناف رحمهم الله وائي.چه ایمان دنفس تصدیق نوم دے.خوپه دے کنبے دمکملاتو په ذریعه زیادت اونقصان راځي.په خلاف د مرجئوځکه چه هغوی دهیڅ قسم زیادت اونقصان قائل نه دي.نوپه هغوی باندے رد دے.(۳)

نوځکه دا هم په مرجئوباندے رد دے.ځکه چه هغوی ددے خبرے قائل دي.چه دایمان دپاره عمل ضروري نه دے.نوچه ایمان وي.نومعصیت ضرر نه رسوي. او احناف رحمهم الله فرمائي.چه معصیت ضرر رسوي.که یوکس دګناهونو ارتکاب اوکړي.نوهغه د دغه ګناهونو په وجه د عذاب مستحق دے.خوچه خومره موده د عذاب دپاره مقرر وي.دهغے نه پس به نجات بیا مومي.اوکوم حضرات چه دا وائي. چه اعمال په ایمان کنبے داخل دي.هغوی هم دا وائي.چه عاصي دائمي جهنمي نه دے.بلکه د سزا خوړلو نه پس به نجات بیا مومي.ځکه امام ابن تیمیه رحمه الله فرمائي. چه داهل حق په مینځ کنبے چه کوم اختلافات دي.هغه دنزاع لفظي دقبیله ځنی دي.په اهل حق کنبے حقیقي اختلاف نشته.(۴)

قوله: قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى ﴿لِيَزْدَادُوْٓا اِيْمَانًا مَّعَ اِيْمَانِهِمْ﴾: ددے مقام نه امام بخاري رحمه الله مسلسل اتۀ آیاتونه ذکر کړي دي.چه په هغے کنبے د زیادت ایمان بیان دے.ددے نه نصاً اوصراحةً دایمان زیادت ثابتیږي.اواستدلالاً کمی معلومیږي.ځکه چه زیادت اونقصان دامور اضافیه ځنی دي.کوم څیزچه زیادت قبلوي.هغه نقصان هم قبلوي.
دلته شارحین اواستاذان کرام رحمهم الله داحنافو رحمهم الله د مشهور مذهب مطابق بحث کوي.نودوی

---

(۱) فیض الباري(۱/۵۵، ۵۶)_
(۲) شرح کرماني(۱/۷۰)_
(۳) تقریربخاري(۱/۱۱۴)_
(۴) مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیه) رحمه الله ۷/۲۹۷)_

فرمانی چه دلته په نفس ایمان اوتصدیق کښې زیادت مراد نه دے بلکه د ایمان په آثارو کښې زیادت مراد دے

دا آیت د غزوه حدیبیه سره متعلق دے رسول الله ﷺ د عمرهٔ په خیال تشریف اوړے وو. دمکې کافرانود مکې د داخلیدو نه منع کړل حضرت عثمان رضی الله عنه دخبرو اترو دپاره هغوی ته اولیږل حضرت عثمان رضی الله عنه هغوی ایسارکړلو. اودا افواه خوره شوه چه هغه شهید کړے شو. نوصحابه کرام رضی الله عنهم چه صرف دعمرے دپاره راغلی وو. دهغوی په خیال کښې دجنګ څه تصور هم نه وو. نبی ﷺ هغوی په جنګ باندے آماده کړل. اوبیعت علی الجهاد ئے ترے واخستلو. خوروستو معلومه شوه چه حضرت عثمان رضی الله عنه قتل شوے نه دے آیت قرآنی ﴿لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا﴾ (۱) په دے کښې دبیعت ذکر دے.

بهرحال حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم دجهاد دپاره تیار شول. خان قربانی کول یا دبل کس قتلولو ته تیاریدل څه آسانے لوبے نه دی. دا ډیرګران کار دے. په دے کښې خپل خان په هلاکت کښې اچول اوددے دپاره خطره پیدا کول وی. بیا خاص کرچه ذهنی طور تیارهم نه وی. نو اماده کیدل ډیرګران کار دے. ددے نه پس دا نوره هم ګرانه ده. چه یوبهادر کس د جنګ دپاره تیارکړے شی. اوچه کله هغه د جهاد په جذبه باندے مست شی. نوورته اوویلی شی نه اوس جنګ مه کوه. صورت حال دا وو. چه د صحابه کرامو رضی الله عنهم ډله د پنځلس سوو وه. هغوی په جنګ بدر کښې ددے باوجود چه درے سوه اودیارلس وو. مشرکان وارخطا کړی وو. اود ګازرو او مولو پشان ئے هغوی قتل کړی وو. اوس خوهغوی پنځلس سوه وو. اوپه هغوی کښې د جهاد جذبے تو بونه وهل. داسے جذبهٔ چه بعضے صحابؤ خو بیعت درے ځله اوکړلو. حضرت سلمه بن اکوع رضی الله عنه د نبی ﷺ په لاس باندے بیعت علی الجهاد اوبیعت علی الموت په اول کښې هم کړے وو. په درمیان کښې هم کړے وو. اوپه آخر کښې هم. هم دا د جهاد جذبه وه. چه هغوی بیابیا بیعت کولو.

اوس صورت حال دا پیدا شو. چه د بیعت خبر ئے واوریدلو. نود قریشوخلق اوویریدل. اود صلح دپاره د خط اوپیغام سلسله شروع شوه. دنبی ﷺ خیال وو. که صلح کیدے شی. نو خامخا ئے کول پکار دی. اګرچه مونږ دعمرے نه بغیرواپس لاړ شو. او د صلح دپاره نبی ﷺ د هغے شرطونو منلو ته هم تیار وو. دکومو چه په صلح حدیبیه کښې ذکر راغلے دے. که دمکے څوك مسلمان شی. اومدینے ته راشی. نوهغه به دوی ته واپس کولے شی. اوکه د مدینے یوکس مرتد شی. اومکے ته راشی. نوهغه به نشی واپس کولے. اوداچه سږ کال به واپس ځی. او روان کال ته به راځی. صرف درے ورځے به په مکه کښې تیروی.

ددے شرطونو په رد عمل سره په صحابه کرامو رضی الله عنهم ډیراضطراب پیدا شو. اودحضرت عمر رضی الله عنه اضطراب دټولونه زیات اوسخت وو.

---

(۱) سورة الفتح:۱۸)_

آخر داسې اوشوه چه نبي ﷺ د احرام پرانستلواود ځاروو قرباني كولوحكم اوكړلو.نوځوك هم پانه سيدل.ځكه چه هغوى د جهاد په جذبه مست وو اونبي ﷺ هغوى ددې باوجود چه تيار نه وو په جهاد باندې آماده كړى وو.اوبيعت على الجهاد اوبيعت على الموت ئې ترې اخستې وو نودوى اوس جهاد ولې نه كوى.اودا ظاهرى د ذلت شكست قبول كړى؟نوځكه هغوى احرام پرانستلو ته اماده نشو.نبي ﷺ حضرت ام سلمه رضي الله عنها ته تشريف يوړلو.اوورته ئې اووئيل د نن ورځې پښان منظرماچرته نه دې ليدلې.ماخلقو ته اووئيل چه ځاروى قرباني كړئ اواحرامونه پرانيزئ.نوځوك هم پانه سيدل.حضرت ام سلمه رضي الله عنها عرض اوكړلو.حضرت يقيناً ستاسومقصد دا دې.چه هدى ذبح كړې شي.نبي ﷺ ورته اوفرمائيل آو.نوهغې ورته ددې يود طريقه اوخودله.چه تاسولاړ شئ.اوخپل ځاروى ذبح كول شروع كړئ.نو نبي ﷺ دحضرت ام سلمه رضي الله عنها په مشوره باندې عمل اوكړلو.صحابه كرامو رضي الله عنهم چه دا اوليدل.نو ډير په ذوق اوشوق ئې د هدايا ذبح شروع كړه.

په اصل كښې ددې وجه دا وه.چه هغوى اول دا ګڼړل.چه نبي ﷺ دا صلح په خپل اجتهاد سره كړې ده.كيدې شي.دالله تعالى حكم ددې د ملتوى كولو دپاره راشي.خوچه كله هغوى اوكتل.چه نبي دخپل ځاروى د ذبح كولودپاره تيارې كوى .نوځاروى ذبح كوى.نودهغوى اطمينان اوشو.چه د نبي ﷺ فيصله وحي ناطق ده.او اوس دا منسوخ كيدې نشي.ددې اطمينان نه پس هغوى ډير په جذبه سره ذبح اوكړله.اوحلق ئې اوكړلو.د احرام جامې ئې بدلې كړې.او نورې جامې ئې واغوستلې.(١)

دا دايمان اثر وو.د نبي ﷺ د فرمانبردارئ اووفادارئ بې نظيره مظاهره وه.چه دځه قسم تيارئ نه بغير د نبي ﷺ په حكم د جهاد دپاره تيار شو.اوكله چه د جهاد په جذبه باندې مست شو.نود نبي ﷺ په حكم ئې په ظاهره په ناموافق حالاتو كښې صلح اوكړله.اود جهاد اراده ئې پريخودله.نو د قرآن مجيد د دې آيت ﴿هُوَ الَّذِيٓ اَنْزَلَ السَّكِيْنَةَ فِيْ قُلُوْبِ الْمُؤْمِنِيْنَ لِيَزْدَادُوْٓا اِيْمَانًا مَّعَ اِيْمَانِهِمْ﴾(٢) نه مراد دا دى.چه هغوى وړاندې كوم عزم على القتال كړې وو.هغه هم دهغوى د ايمان اثر وو .نو دلته دايمان د اثرزيادت مراد دې.وړاندې چه هم كله عزم كړې وو.نودا هم د ايمان اثر وو.اواوس چه ترك قتال دپاره تيار شو.حالانكه دواړه كارونه ګران وو. دا هم دهغوى دايمان اثر وو.نودلته د ايمان د اثر زيادت مراد دې.اول چه ئې هم كله عزم كړې وو.نودهغوى د ايمان په آثارو كښې اضافه شوې وه.اوروستوچه ئې هم كله صلح قبول كړه.نو ددوى د ايمان په آثارو كښې زيادت اوشو.اوپه آثارو د ايمان كښې د اضافې مطلب په نور ايمانى اوانشراح صدر كښې زيادت مراد دې.نود نفس ايمان زيادت دلته مراد نه دې. بلكه د آثارو دايمان زيادت مراد دې.

---

(١) د صلح حديبيه د تفصيلاتودپاره اوګورئ ..السيرة الحلبية.. (٣/٨. ٣١) او زادالمعاد (٣/٢٨٦. ٣١٦)_

(٢) سورة الفتح:٣)_

قوله ﴿وَزِدْنٰهُمْ هُدًى﴾: دا دويم آيت دے.دامام بخاری رحمه الله مراد دا دے.چه دلته د ((زيادة فى الهداية)) ذکر دے.اوهدايت يوعمل دے.کوم چه امام بخاری رحمه الله په ايمان کښے داخل ګڼړی.

خو زمونږ د طرفه دا وئيلے شی.چه ددے نه مراد دبصيرت زيادت دے.يعنی چه کوم ايمان هغوی ته حاصل وو.الله سبحانه وتعالی په هغے کښے هغوی ته نور بصيرت اوفهم ورکړلو.

په اصل کښے دا آيت د اصحاب کهف په قصه کښے وارد شوے دے.د اصحاب کهف واقعه د روم د يوبادشاه په زمانه کښے پيښه شوے وه.چه دهغه نوم دقيانوس وو.ډيرکلك بت پرست وو.اوپه ظالمانه انداز کښے به ئے خلق د بتانو په سجده باندے مجبوره کول.دهغه په حکومت کښے څوځوانان الله تعالی داسے پيدا کړل.چه هغوی دهغه دربار ته لاړل.اواعلان ئے اوکړلو.

﴿رَبُّنَا رَبُّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ لَنْ نَّدْعُوَا۟ مِنْ دُوْنِهٖۤ اِلٰهًا لَّقَدْ قُلْنَاۤ اِذًا شَطَطًا ۝ هٰۤؤُلَآءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوْا مِنْ دُوْنِهٖۤ اٰلِهَةً ؕ لَوْلَا يَاْتُوْنَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطٰنٍۭ بَيِّنٍ ؕ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا ۝﴾(١) ربوبيت اواولوهيت دالله تعالی سره خاص دے.نه مونږ څوك رب جوړولے شو.اونه ورته اله وئيلے شو.که مونږ بل څوك اله او معبود اومنلو.نوزمونږ دا خبره به ناروا اوغلطه وی.کوم کسان چه د بت پرستئ دعوت ورکوی.هغوی څه واضح دليل ولے نه پيش کوی.

دا هغوی دخپل ايمانی قوت اظهار اوکړلو.هم د هغوی متعلق ارشاد دے.چه ﴿وَزِدْنٰهُمْ هُدًى﴾ نودلته د ايمان زيادت مراد نه دے.بلکه بصيرت في الايمان او انشراح في الايمان کښے زيادت مراد دے.

قوله ﴿وَيَزِيْدُ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾: په دے کښے دا فرمائيلے شوی دی.چه الله سبحانه وتعالی اهل هدايت په هدايت کښے نور هم زياتوی.

دامام بخاری رحمه الله خيال دا دے.چه دا هدايت اوايمان چونکه يو څيز دے.نوپه هدايت کښے دزيادت مطلب په ايمان کښے زيادت دے.

ددے جواب دا دے.چه اول خو ايمان اوهدايت دواړه جدا جدا څيزونه دی.هدايت ايمان نه دے.بلکه دايمان اثردے.اوبله خبره دا ده.چه دلته زيادت مراد نه دے.بلکه استمرار اودوام علی الهداية مراد دے.

اصل صورت حال دا دے.چه دا دسورة مريم آيت دے.ددے لړغوندے وړاندے فرمائی.چه ﴿وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيٰتُنَا بَيِّنٰتٍ قَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لِلَّذِيْنَ اٰمَنُوْۤا ۙ اَيُّ الْفَرِيْقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَّاَحْسَنُ نَدِيًّا ۝﴾(٢) کله چه

---

(١) سورة الكهف:١٥.١٤)

(٢) سورة مريم:٧٣_

دوى ته زمونږ ښكاره آياتونه لوستے شى.نوكافران مسلمانانوته وائى.كومه يوه ډله د مرتبے اومقام په اعتبارسره اود سوسائټئ په اعتبارسره ښه ده؟يعنى دوى استهزاء اوتوقے كوى.او وائى چه زمونږ اودخپل حال موازنه اوكړه.زمونږ د ژوند معيارڅومره اوچت دے.اوستاسود ژوند معيارڅومره ښكته دے. زمونږ معاشرت اوسوسائټئ اعلى اواوچته ده.اوستاسو معاشرت ښكته اوكم تر ده.قرآن كريم ددے جواب وركړلو.اووے فرمائيل.﴿وَكَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِّنْ قَرْنٍ هُمْ اَحْسَنُ اَثَاثًا وَّرِءْيًا﴾ سوسائټئ اود ژوند معيار پرېږدئ.ددے څه اعتبار نشته.ستاسو نه وړاندے ډيرداسے خلق تير شوى وو.چه دهغوى سامان هم ډيرشاندار وو.اوظاهرئے هم ښكلے اوحسين وو.خومونږ هغه ټول هلاك اوتباه وبرباد كړل.ددے نه پس بيا وړاندے فرمائى﴿قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلٰلَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾[1] ته دوى ته ووايه.چه كوم كسان ګمراه دى.الله تعالى هغوى ته مهلت وركوى.اودوى په خپله ګمراهئ كښے خخيږى.نود هدايت قبلولو دپاره نه تياريږى.اوهم ددے ګمراهئ په خبره كښے مينه لرى.نوځكه الله تعالى ددوى په ګمراهئ كښے نور زيادت اوكړلو.اوبيا ددوى په مقابله كښے فرمائى.﴿وَيَزِيْدُ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾ اوكوم خلق چه دهدايت حاصلولو كوشش كوى.اوبيا هغوى ته هدايت ملاؤ شى.نو الله تعالى به هغوى ته استمرار على الهداية اودوام على الهداية نعمت نصيب كړى.

لكه چه ﴿وَيَزِيْدُ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾كښے دكوم هدايت د زيادت ذكر شوے دے.ددے نه استمرار اودوام على الهداية مراد دے.اومطلب دا دے.چه كوم سړے دهدايت حاصلولو كوشش كوى.اوددے دپاره جدوجهد كوى.نوهغه ته هدايت هم ملاويږى.اواستقامت ورته هم وركولے شى.ددے كس په خلاف چه څوك په ګمراهئ كښے پريوځى.اوبيا هم دا دخپلوخواهشاتودپاره خاص كړى.نوهغه به هم په دغه ګمراهئ كښے مبتلا ساتم.والله اعلم.

قوله: ﴿وَالَّذِيْنَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَّاٰتٰهُمْ تَقْوٰىهُمْ﴾: د دےآيت نه هم امام بخارى رحمه الله د تيرو شوو آياتونو پشان د ايمان په زيادت باندےاستدلال كوى.

خومونږ وايو.چه ددے مطلب دا دے.چه كوم خلق دهدايت حاصلولو كوشش كوى.نوالله سبحانه وتعالى دهغوى په بصيرت اوفهم كښے اضافه كوى.اوبه روحانى قوتونو په استعداد كښے ترقى وركوى.دلته د ايمان زيادت مراد نه دے.

دا دسورة محمد (ﷺ) آيت دے.ددے نه وړاندےآيت دے ﴿وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّسْتَمِعُ اِلَيْكَ حَتّٰى اِذَا خَرَجُوْا

---

[1] سورة مريم:٧٥_

مِنْ عِنْدِكَ قَالُوْا لِلَّذِيْنَ اُوْتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ اٰنِفًا ۗ اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ وَاتَّبَعُوْٓا اَهْوَآءَهُمْ﴾ دلته كنبے ﴿زَادَهُمْ هُدًى﴾ د ﴿طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ﴾ په مقابله كنبے دے اود ﴿وَاٰتٰىهُمْ تَقْوٰىهُمْ﴾ او ﴿وَاتَّبَعُوْٓا اَهْوَآءَهُمْ﴾ په مقابله كنبے دے دكافرانو په باره كنبے فرمانيلى شوى دى.چه څه خلق د قرآن پاك آياتونه اورى اوددے نه پس چه كله خپل مجلس ته لاړ شى.نو داهل علم نه د توقو په طريقه تپوس كوى څه ئے اووئيل اوس اوس.

الله تعالى چه انسان ته كوم قوى وركړى دى.دهغے په باره كنبے دا اصول اودستور دے.كه ته هغه قوتونه استعمالوے.نوباقى وى چه لاس اوپښو ته حركت وركولے شى.نو ددے قوت بحال وى.كه دے ته حركت وركول پريخودے شى.نوشل به شى.

هم دا حال د روحانى قوتونو دے.كه دا د روحانيت حاصلولو دپاره استعمالولے شى.نو ددے قوت به بحال وى.خوكه دا د صحيح استعمال په ځائے هروخت په تمسخر استهزاء.داحكام الهى توهين اوتحقير كنبے اخته كړے شى.نو ددے نتيجه دا شى چه په انسان كنبے چه د روحانيت اخستلو كوم صلاحيت چه الله تعالى په دے قوتونو كنبے كيخودے دے.هغه زائله كيږى.كه ته ئے بيا خومره پوهوے.هغه نه پوهيږى.چه د تمسخر اواستهزاء عادت ئے خپل كړلو.نوهغه داكتساب روحانيت صلاحيت فنا كړلو.قرآن مجيد ددے نه په ﴿خَتَمَ﴾ سره تعبير كوى.اووائى.چه ددوى په زړونو باندے مهر لګولے شوے دے.يعنى لاپرواهئ اوتمسخر عادت ئے خپل كړے دے.اوروحانى قوتونه ئے د هدايت حاصلولو صلاحيت نه محروم كړى دى.

خلاصه دا چه دلته دايمان زيادت مراد نه دے.بلكه دا بيانول مقصود دى.چه كومو خلقوقوائے روحانيه صحيح استعمالوى.نو ددے په نتيجه كنبے دهغوى په فهم اوبصيرت كنبے اضافه كيږى.

قوله وَقَوْلُهُ ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِيْمَانًا﴾: په دے آيت كنبے د زيادت ايمان ذكر دے.

دا د سورة مدثر آيت دے.ددے نه وړاندے ذكردے.چه په جهنم باندے نورلس فرښتے مقرر شوى دى.دوى دهغه ځائے دانتظام دپاره مقرر شوى دى.دمكے په مشركانو كنبے بعضے خلقو په دے پورے توقے كولے.يوكس اووئيل.داوولسو دپاره خو زه يواځے كافى يم.اود باقى دوو بندوبست به نورخلق په آسانتيا سره اوكړى.نوځكه د جهنم نه د ويريدو څه ضرورت نشته.

ددے نه پس دى. ﴿وَمَا جَعَلْنَآ اَصْحٰبَ النَّارِ اِلَّا مَلٰٓئِكَةً ۙ وَّمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ اِلَّا فِتْنَةً لِّلَّذِيْنَ كَفَرُوْا ۙ لِيَسْتَيْقِنَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ وَيَزْدَادَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِيْمَانًا﴾ (١) دا فرښتے كومے چه په جهنم باندے مقرر شوى دى.

دكافرانو دپاره داسے مستقله فتنه اوازمانش دے.چه هغوى دخپل عادت مطابق توقے اوكړلے.اوهغوى په دے فتنه كنبے اخته شو اوخپل آخرت ئے خراب كړلو.وړاندے فرمائى...ددے دپاره چه اهل كتابو ته يقين اوشى...دا ئے ددے دپاره اوفرمائيل.چه په پخوانى آسمانى كتابونو كنبے هم د جهنم د فرښتو شمار نورلس خودلے شوے دے.او رسول الله ﷺ امى

---

(١) سورة المدثر: ٣١

دے دوی د پخوانی آسمانی کتابونو مطالعه نه ده کړے او په عدد کښے قیاس هم نه چلیږی نو څرګندا به دا منل ضروری وی چه دالله تعالی وحی ده نه راځی لکه څنګه چه وحی زړانی په پخوانو کتابونو کښے خودلی وو چه دجهنم انتظام کونکی نورلس فرشتے دی.نوهم دغه شان دمحمد ﷺ قرآن هم بیانی نو ثابته شوه چه دا قرآن مجید دالله تعالی کتاب دے دوی ته نازلیږی نو داهل کتابو دپاره په دے کښے د یقین کولو اسباب موجود دی.

وړاندے فرمائی ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾ دلته کښے تاسو دا ونیلے شئ چه د

دلائلو ښکاره کولو ته اشاره ده یعنی مسلمانانو ته په دے خبره خوشحالی ملاؤ شوه چه لکه څنګه د جهنم د فرشتو شمار زمونږ په کتاب کښے نورلس بیان شوے دے نو دغه شان په آسمانی کتابونو کښے هم دا شمار بیان شوے دے.نو دے شمار یو دلیل خو زمونږ قرآن دے او بل دلیل د آسمانی کتابونو بیان دے

دویمه خبره دا ده چه چونکه دا خبره بیخی دغیبو سره تعلق ساتی چه په جهنم کښے انتظام کونکے فرشتے څومره دی.نو هرکله چه رسول الله ﷺ د وحی په ذریعه باندے اوخودله چه نورلس دی.نو صحابه کرامو ﷺ په دے باندے کامل یقین اوکړلو په دے غیبی خبر باندے دیقین کولو نه ثابته شوه.چه هغوی د مضبوط ایمان خاوندان دی ضعیف الایمان نه دی د دوی د ایمان کیفیت ډیر مضبوط اومستحکم دے.نو دلته په ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾ کښے د ایمان قوت او مضبوطیا مراد ده.

دریمه خبره دا ده.چه تاسو ونیلے شئ چه وړاندے خواجمالی طور دا خبره دهغوی په مومن به کښے داخله وه.چه نبی ﷺ دڅه خبرهم ورکوی.هغه صحیح اوتیك وی بیا چه کله نبی ﷺ خبر ورکړلو.چه دجهنم انتظام کونکے فرشتے نورلس دی نو هغوی سمدستی یقین اوکړلو.

«آمنوا بالجملة ثم آمنوا بالتفصيل» اول اجمالی ایمان وو.بیا دتفصیل په ذریعه په مومن به کښے اضافه اوکړے شوه نو دلته د ایمان د زیادت په ځائے د مومن به زیادت مراد دے

دجهنم د فرشتو د شمار حکمت دلته کښے سوال کیږی.چه په جهنم کښے دکافرانود قابو کولو دپاره خو یوه فرشته کافی وه.نو نورلس ولے مقرر شوی دی؟

هسے خو عالمانو ﷺ ددے ډیر حکمتونه لیکلی دی.خو په دے سلسله کښے دحضرت شاه عبدالعزیزصاحب رحمه الله کلام ډیرلطیف اوعمیق دے.هغوی فرمائی په اصل کښے خبره دا ده.

چه فرشتے د څه کار دپاره مقرر شوی دی.هم دهغه کار استعداد اوصلاحیت په هغوی کښے وی.حضرت جبریل ﷺ د وحی راوړلو دپاره مقرر دے نوکه هغه د آسمان نه زمکے ته په ورځ کښے سل بلکه زرکرته د وحی راوړلو دپاره زمکے ته راشی نو دهغه دپاره څه ګرانه نه ده.

خوهغه د روح قبض کولو دپاره نه دے مقرر شوے.نوځکه هغه د یوماشوم روح هم نشی قبض کولے.دغه شان حضرت عزرائیل ﷺ د روح قبض کولو دپاره مقرر شوے دے.نو په یووخت کښے د زرګونو اولاکهونو خلقو روحونه قبض کوی.خود باران ورول اود وریخوانتظام دهغه د وس خبره نه ده دغه شان الله تعالی د جهنم دعذاب نورلس قسمونه مقرر کړی.اوپه هغے کښے نے دهرقسم دپاره یوه فرشته افسره مقرر کړے ده.هره فرشته نے چه د

کوم قسم دپاره مقرر کړے ده. هغه هم په هغې باندے پوهیږی. حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائي. چه دعذاب انواع ئے نورلس مقرر کړی دی. اود هرقسم عذاب دپاره یوه خانله فرشته مقرر شوے ده. په دے بناء ئے د نورلس عدد بیان کړلو. (۱)

اوس باقي پاتے شوه داخبره چه الله تعالی دعذاب انواع نورلس ولے مقرر کړی دی؟ نو ددے متعلق ونیلے شوی دی. چه دا تکویني امر دے. اوپه امورتکوینیه کښے د حکمت لټول بے سوده اوبے فائدے دے. دا خو عالمانو ﷺ خودلی دی. چه نورلس انواع دی. اونورلس فرشتے دی. ګنی ددے شمار په باره کښے هم د څه خبرو کولو ضرورت اوحاجت نشته. په امورتکوینیه کښے دحکمت تعین د بندګانو د وس خبره نه ده.

قوله ﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَٰذِهِ إِيمَانًا ۚ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا﴾: امام بخاري رحمه الله دآیاتونو سلسله شروع کړےده. اودا سلسله تراوسه پورے ختمه شوے نه ده. پنځه آیاتونه وړاندے تیرشول. او اوس دشپږم آیت ذکرکیږی. نوپه درمیان کښے ((وقوله عزوجل)) زیاتی کړل. په ظاهره ددے څه وجه په نظر نه راځی. البته دا وئیلی شی. چه د تفنن دپاره امام بخاري رحمه الله داسے کړی دی. په تسلسل سره آیاتونه راروان وو. نواوس هغوی په مینځ کښے د ((وقوله عزوجل)) زیاتی کړل. چه د لوستونکو په زړونو کښے تازګی پیدا شی. کله چه نهج بدلیږی. او په انداز کښے تبدیلی راځی. نوپه دے سره په طبیعت کښے انشراح راځی. د تفنن عبارت هم دا مقصد دے.

ددے نه پس ئے آیت ذکر کړے دے. ﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَٰذِهِ إِيمَانًا﴾ کله چه به د قرآن پاک څه سورة نازل شو. نومنافقانو به ونیل په دے سره په تاسوکښے د کوم کوم کس ایمان زیات شو؟ نوقرآن پاك اوونیل. ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾ چه هغه داهل ایمان په ایمان کښے اضافه اوکړله. اوهغه د دوی نه خوشحاله دے. ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ﴾ (۲) دچا په زړونو کښے چه دنفاق مرض وی. نوهغه د دوی په مرض کښے نوره هم اضافه اوکړله. کله چه یو سړے بیمار شی. اودهغه قوت هاضمه خرابه شی. نوبهترینه غذا د هغه په حق کښے د نورے بیمارئ سبب جوړیږی. هغه دنریا خوړلے شی. اوپولاؤنشی خوړلے. هغه پې او بسکټ خوړلے شی. قورمه نشی خوړلے. که په هغه باندے قورمه اوپولاؤ اوخوړلے شی. نو دهغه معده به نوره هم خرابه شی. خوچه کوم سړے تندرست اوصحت مند وی. هغه چه کله پولاؤ اوقورمه خوری. نودهغه په قوت کښے اضافه کیږی. اوهغه غذا د بدن جزء جوړیږی.

---

(۱) تفسیر عثمانی(ص. ۷٦٤. ۷٦۵)_

(۲) سورة التوبة:۱۲۵)_

دغه شان چه روحانی قوت او صحت بحال وی.نود قرآنی آیاتونو نه فائده رسی.اود چاپه زړونوکښې چه د نفاق بیماری وی.هغه خلقوته په قرآن مجید باندې نقصان رسی.کوم چه د روح دپاره د غذا حیثیت لری﴿ وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ ﴾ (١)دچا په زړونو کښې چه مرض وو.دسورة نازلیدونه پس دهغوی د بیماریٔ دوجې دهغوی په روحانی غلاظت کښې نور زیادت اوشو.اوهغوی هم ددې کفراوضلالت په حالت کښې مړه شول.دلته ئې د ,,مرض،، او ,,رجس،، لفظ استعمال کړې دې.د دې دواړو په مینځ کښې ډیرلطیف مناسبت دې.څنګه چه جسمانی طوریوسړې مریض وی.کله چه هغه ته ښه غذا پیش کړې شی.نودهغه په ګندګئ کښې زیادت کیږی.په دې طریقه ددوی په زړونو کښې چونکه د نفاق مرض موجود دې.نود قرآن ښه غذا کله چه دوی ته پیش کړې شی.نودا د دوی دپاره د صحت بخش اومقوی نه وی.بلکه کوم نجاست چه په دوی کښې موجود وی.په هغې کښې نورزیادت کیږی.

بهرحال ﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَٰذِهِ إِيمَانًا﴾ آیت کښې چه د ایمان د زیادت کوم ذکر شوې دې.علامه ثعلبی جزائری مکی رحمه الله ددې په باره کښې فرمائیلی دی.چه د سورة نازلیدو نه پس درې قسمه زیادت کیږی.

() کله خوداسې کیږی.چه کله سورة نازل شی.نوپه هغې کښې نوې احکام وی نوپه دغه نوې احکامو باندې ایمان راوړلې شی.دې ته تاسو وئیلې شی:«آمنوا بالجملة ثم آمنوا بالتفصیل» د اول نه اجمالی ایمان وو.چه څه د وحی په ذریعه باندې نازلیږی. مونږ هغه منو اوس په سورة کښې نوې مسائل اواحکام راغلل.نومونږ اومنل.

() دویم صورت دا وی.چه بعضې وخت د قرآن پاك په سورة کښې قرآنی دلائل ذکر کړې شی.د دغه دلائلو په اوریدو او لوستلو سره په ایمان کښې تازګی.ترقی او انشراح پیدا کیږی.

() دریم صورت دا وی.چه مؤمنانوته کله کله وسوسې راځی.د هغوی نه بتقاضائې بشریت څه غلطی صادره شی.چه نوې سورة نازل شی.نوهغه ټولې وسوسې زائله شی او ایمان تازه اوپوخ شی.(٢) والله اعلم.

قوله:وَقَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ ﴿فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا﴾:دقرآن کریم پوره آیت دې ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾(٣)

دا آیت دغزوه حمراء الاسد سره متعلق دې.ابوسفیان چه کله د احد نه مکې ته واپس شو.نوپه لاره کښې ورته خیال راغلو.چه مونږ ډیره غلطی اوکړله.شکست خوړونکی اوزخمیان مسلمانان مو داسې پریخودل.مشوره اوشوه.چه بیا مدینې ته واپس شو.اود دوی قصه ختمه

---

(١) سورة التوبة:١٢٤)_

(٢) فضل الباری(١/٢٨١)_

(٣) سورة آل عمران:١٧٣)_

کړو چه نبی ﷺ ته خبر اوشو نواعلان ئے اوکړلو چه کوم خلق پرون زمونږ سره په جنګ کښے شریك وونن دے د دشمن رالاندے کولو دپاره تیار شی مسلمانانِ مجاهدین ددے باوجود چه تازه زخمی شوی وو دالله تعالی اود رسول ﷺ په وینا به رابهر شو نبی ﷺ د مجاهدینو دغه ډله خان سره واخستله او مقام حمراء الاسد ته رکوم چه د مدینے نه اته میله کښے دے اورسیدل ابوسفیان چه دا واوریدل چه مسلمانان د دوی د رالاندے کولو دپاره راخی نود هغه په زړه کښے سخت رعب اوویره راغله دوباره د حملے اراده ئے پریخوده اود مکے طرف ته اوتښتیدل د وفد عبدالقیس یوه تجارتی قافله مدینے ته راتله ابوسفیان دغه خلقو ته څه ورکړل او تیار ئے کړل چه دوی مدینے ته اورسی نوڅه داسے خبرے دے خورے کړی چه هغه واوری نومسلمانان زمونږ نه مرعوب اوپه ویره کښے شی هغوی چه مدینه ته اورسیدل نو وینا ئے شروع کړه چه دمکے خلقو د مسلمانانو دختمولو دپاره ډیرلوئے لښکر اوسامان تیار کړے دے چه دائے واوریدل نود مسلمانانو په زړونو کښے د ویرے په ځائے جوش اوایمان زیات شو اوچه د کافرانو د لښکر خبر ئے واوریدلو نو وے وئیل ﴿حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ﴾ د ټولے دنیاپه مقابله کښے یواځے الله زمونږدپاره کافی دے هم په دے باندے دا آیاتونه نازل شو بعضے فرمائی چه جنګ احد ختم شو نوابوسفیان اعلان اوکړلو چه په راروان کال به په بدر کښے بیا جنګ وی نبی ﷺ قبول کړلو کله چه راروان کال راغلو نونبی ﷺ خلقو ته حکم اوکړلو چه د جهاد دپاره روان شئ اوکه څوك نه ځی نوبیا هم دالله رسول به یواځے ځی بل طرف ته ابوسفیان لښکر راواخستلو اودمکے نه رابهر شو چه لږ مزل ئے اوکړلو نود همت ملا ئے ماته شوه رعب پرے راغلو دقحط سالئ بانه ئے جوړه کړه چه مکے ته واپس شئ خوچه صورت داسے وی چه الزام په مسلمانانو باندے راشی نودا صورت ئے اختیار کړلو چه یو کس مدینه ته تلو هغه ته ئے څه ورکړل اودا ئے ورته اووئیل چه هلته اورسیږے نوداسے خبرے خورے کړه چه مسلمانان ئے واوری اوپه ویره کښے شی اود جنګ دپاره نه راوځی هغه چه مدینے ته اورسیدلو نووئیل ئے شروع کړل چه د مکے خلقو ډیرلوئے لښکر جمع کړے دے ستاسودپاره جنګ بهتر نه دے مسلمانانوته الله تعالی همت ورکړلو هغوی هم دا اووئیل چه الله زمونږ دپاره کافی دے آخر دا چه مسلمانان دوعدے مطابق مقام بدرته اورسیدل هلته به منډئ لګیدله درے ورځے ئے سوداګری اوکړله اوبه په فائدے سره مدینے ته راواپس شول دے ته . . غزوه بدر صغری . . وائی (۱)

بهرحال دلته هم دا راجح ده چه دا د غزوه حمراء الاسد ذکر دے او د ایمان د زیادت نه مراد په ایمانی جوش کښے زیادت مراد دے

قوله وَقَوْلُهُ تَعَالٰى ﴿وَمَا زَادَهُمْ اِلَّآ اِيْمَانًا وَّتَسْلِيْمًا﴾: دا د سورة احزاب آیت دے اود غزوه احزاب سره متعلق دے پوره آیت دا دے ﴿وَلَمَّا رَاَ الْمُؤْمِنُوْنَ الْاَحْزَابَ قَالُوْا هٰذَا مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ

(۱) تفسیر عثمانی (ص ۹٤)۔

وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا ﴾ (١) كله چه مسلمانانود كافرانو ډلے اوليدلے چه د قريشوخلق يواځے نه دي راغلي بلكه دوى نورے قبيلے هم په مدينه منوره باندے دحملے كولو دپاره راوستے دي نودوى اوونيل چه هم ددے خومونږ سره الله اودهغه رسول وعده كړے وه او الله اودهغه رسول رښتينى دي په دے سره ددوى په ايمان اود تسليم په عادت كښے اضافه اوشوه

په غزوه احزاب كښے چه په عامو مسلمانانو باندے كومه سخته تيره شوے وه.قرآن مجيد د دومره سختئ ذكر دېلے غزوه دپاره نه دے كړے خوچه كوم ممتاز اهل كمال واخلاص وو.اودهغوى دالله اود رسول په وعدو باندے نظر وو دهغوى كيفيت څه عجيبه وو لكه څنګه چه يوډير معتبر كس د څه حيرانونكے واقعے پيشنګوئى اوكړى اوبيا هغه واقعه ښكاره شى.نوهغوى بے اختياره چغه كړى چه دا خو هغه خبره وه كومه چه مونږ ته خودلے شوے وه.هم هغه نقشه مونږ ته مخامخ شوه.هم دا صورت حال دلته راپيښ شوے دے نبى ﷺ دا وړاندے خودلى وو.چه داسے به كيږى.اوهم هغه شان اوشو هم ددے ذكردے ﴿ هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ ﴾ د قريشونه بلكه د ټولوعربود طرفه د مسلمانانو ختمولو آخرى كوشش وو.چه په دے كښے هغوى ته شكست ملاؤ شو اوواپس لاړل هم په دے موقع باندے نبى ﷺ اوفرمائيل.((نغزوهم ولايغزوننا))(٢)اوس به په راوران وخت كښے مونږ په دوى باندے حمله كوو.اودوى به په مونږ باندے دحملے كولو جرات نشى كولے نودلته دايمان زيادت مراد نه دے.بلكه دا مراد دے.چه دالله تعالى اودهغه د رسول ﷺ د وعدو په رښتياوالي باندے اعتماد زيات شو.

قوله: وَالْحُبُّ فِي اللَّهِ وَالْبُغْضُ فِي اللَّهِ مِنَ الْإِيمَانِ: وړاندے اته آيتونه تيرشوى دى.ددے نه پس امام بخارى رحمه الله فرمائى.چه ((حب فى الله)) او((بغض فى الله)) عمل دى اودا دايمان جزء دے.نومعلومه شوه.چه ايمان مركب دے.اوهرمركب قابل للزيادة والنقصان وى.نود ايمان تركيب اوقابل للزيادة والنقصان ثبوت اوشو (٣)

ددے جواب دا دے.چه ((الحب فى الله والبغض فى الله من الإيمان)) نه حديث دے اونه قرآن اوس دوه احتمالات دى.ياخوپخپله دامام بخارى رحمه الله قول دے كوم چه د امام ابوحنيفه رحمه الله په مقابله كښے حجت نه دے.يا دسلفو رحمهم الله قول دے په دے صورت كښے به مونږ دا اووايو.چه دلته ((من الإيمان)) كښے ..من.. د تبعيض دپاره نه دے بلكه ..من.. ابتدائيه دے اومطلب دا دے.چه دا څيزونه د ايمان نه ناشى دى او ددے په متعلقاتو كښے داخل دى.نو د امام

---

(١) سورة الأحزاب:٢٢)_

(٢) صحيح بخارى(٥٩٠/٢)كتاب المغازى باب غزوة الخندق وهى الأحزاب)_

(٣) فتح البارى(٤٧/١)_

بخاری رحمہ اللہ په دے باندے د ترکیب او زیادة اونقصان دپاره استدلال صحیح نه دے
امام بخاری رحمہ اللہ چه د «والحب فی الله والبغض فی الله من الإیمان» چه کومه جمله ذکرکړے ده
حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چه په دے سره د ابوداود حدیث «أفضل الأعمال الحب فی الله والبغض فی الله» (١) او «من أحب لله وأبغض لله وأعطی لله ومنع لله فقد استکمل الإیمان» (٢) طرف ته اشاره ده.
خوتاسوګورئ چه په دے کښے په اول حدیث کښے دایمان ذکر نشته.اوپه دویم حدیث کښے د«فقداستکمل الإیمان» ذکردے.معلومه شوه چه ددے څلورو واړو څیزونو تعلق د کمال ایمان سره دے.اوکمال ایمان ته مونږ هم مرکب وایو.اوقابل للزیادة والنقصان ئے منو.خودلته خو خبرے د نفس ایمان په باره کښے دی.
اوکه مونږ په دے جمله کښے ..من.. دامام بخاری رحمہ اللہ دمنشا مطابق ..من.. تبعیضی اومنو.نود ایمان نه مراد دے ایمان کامل.چه دهغه په ترکیب کښے دچا اختلاف نشته.

قوله: وَكَتَبَ عُمَرُبْنُ عَبْدِالْعَزِيزِ إِلَى عَدِيِّ بْنِ عَدِيٍّ إِنَّ لِلْإِيمَانِ فَرَائِضَ وَشَرَائِعَ وَحُدُودًا وَسُنَنًا فَمَنْ اسْتَكْمَلَهَا اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ وَمَنْ لَمْ يَسْتَكْمِلْهَا لَمْ يَسْتَكْمِلْ الْإِيمَانَ فَإِنْ أَعِشْ فَسَأُبَيِّنُهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أَمُتْ فَمَا أَنَا عَلَى صُحْبَتِكُمْ بِحَرِيصٍ: حضرت عمربن عبدالعزیز رحمہ اللہ عدی بن عدی رحمہ اللہ ته لیکلی وو.چه دایمان څه فرائض اوڅه شرائع دی.څه حدود دی.اوڅه سنن.کوم کس چه دا ټول پوره کړل.هغه خپل ایمان مکمل کړلو.اوچاچه مکمل نکړلو.نوهغه ایمان مکمل نکړلو.

حضرت عمربن عبدالعزیز رحمہ اللہ دوی ته پنځم خلیفه راشد وائی.دوی مجدد اول ګرځولے شوے دے.په ٦١هـ کښے پیدا شوے وو.اوپه ١٠١هـ کښے ئے وفات شوے وو.(٣) د نبی ﷺ احادیث په سرکاری سطح باندے د مدون کولو تجدیدی کارنامه هم دوی کړے ده.(٤)
مشهور متل دے.چه فلانے دومره عادل دے.چه دهغه د عدالت په وجه ګډے اوشرمخان په ګودر اوبه څکی.اوشرمخان ګډو ته څه نه وائی.دا متل دے.خود حضرت عمربن عبدالعزیز رحمہ اللہ په زمانه کښے دا واقعه پیښه شوے وه.د هغوی د عدالت اثر په ښاورو باندے هم کیدلو.(٥)

---

(١) أخرجه ابوداود فی سننه عن أبی ذر رضی اللہ عنہ فی کتاب السنة باب مجانبة أهل الأهواء وبغضهم رقم (٤٥٩٩)_
(٢) أخرجه ابوداود فی سننه عن أبی أمامة رضی اللہ عنہ فی کتاب السنة باب الدلیل علی زیادة الإیمان ونقصانه رقم(٤٦٨١)_
(٣) تهذیب الکمال للمزی(٢١/٤٣٦، ٤٤٦)_
(٤) دتفصیل دپاره اوګورئ ..مقدمة العلم..)_
(٥) تهذیب الأسماء واللغات للنووی(٢/١٨)_

خو ورسره دے داخبره هم یاده وی.چه امام عبدالله بن المبارک رحمه الله نه د حضرت امیرمعاویه رضی الله عنه په باره کښے تپوس اوشو.نوهغوی اوفرمائل.«ما أقول فی رجل قال رسول الله ﷺ سمع الله لمن حمده، فقال خلفه، ربنا ولك الحمد،، دده نه تپوس اوشو.چه ،،أیهما أفضل؟،،هو أو عمر بن عبدالعزیز،، نو وے فرمائیل.،،لتراب فی منخری معاویة مع رسول الله ﷺ خیر وأفضل من عمر بن عبدالعزیز»[1]

عدی بن عدی دا عدی بن عدی بن عمیره بن فروه بن زراره کندی دے.دوی په جزیره ابن عمرکښے د عمربن عبدالعزیز رحمه الله دطرفه گورنر وو.(دا ابن عمربل څوک دے.حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه مرادنه دے) دا جزیرۀ موصل ته نزدے یوه علاقه ده.په دے باره کښے دا اختلاف هم شوے دے.چه دے صحابی ووکه تابعی؟صحیح قول هم دا دے.چه دوی تابعی رحمه الله دی. ددوی پلار اوترۀ صحابیان وو.

ددوی په جلالت شان.عبادت.اوفضل اوصلاح باندے د ټولواتفاق دے.امام بخاری رحمه الله فرمائی.«عدی بن عدی سید أهل الجزیرة»

مسلمه بن عبدالملك وائی.چه په قبیله کنده کښے درے کسان داسے دی.چه دهغوی په وسیله باران غوښتلے شی.اوددوی په وسیله په دشمنانوباندے مدد غوښتلے شی () یورجاء بن حیوه () دویم عباده بن سبا () اودریم عدی بن عدی دے.په ۱۲۰ھ کښے وفات شوے وو.([2]) رحمه الله تعالی

دحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله په اثر سره دامام بخاری رحمه الله استدلال

امام بخاری رحمه الله ددے اثر نه دا ثابته کړے ده.چه ایمان مرکب دے.په دے کښے فرائض، شرائع، حدود اوسنن داخل دی.نوهرکله چه ایمان مرکب شو.نوددے قابل زیادت اونقصان په هم ثابت شی.اومونږ دا هم وئیلی شو.چه «الإیمان یزید وینقص»

ددے جواب دا دے.چه اول خوحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله دلته دا څیزونه دکامل ایمان جزء گرځوی.ځکه چه په آخر کښے د «من استکملها فقد استکمل الإیمان» او «ومن لم یستکملها لم یستکمل الإیمان» الفاظ دی.اوپه دے کښے د چا اختلاف نشته.چه ایمان کامل مرکب دے.

دویمه خبره دا ده.چه «إن للإیمان فرائض، الخ» د دے نه جزئیت نه ثابتیږی.بلکه دا ثابتیږی.چه دا څیزونه دایمان متعلقات اوفروع دی.نود امام بخاری رحمه الله استدلال ټیک نه دے.

فرائض وشرائع اوحدود وسنن: د ،،فرائض،، نه مراداعمال مفروضه یعنی مونځ ،روژه،حج زکواة وغیره دی.

د شرائع،، نه مراد عقائد یعنی توحید ،رسالت،حشرونشر ،اوجزاءالاعمال وغیره مراد دی.

اوپه حدودو کښے درے احتمالات دی.

---

(۱) البدایة والنهایة (٤/ ٨/ ١٣٩) ترجمة معاویة رضی الله عنه_

(۲) عمدة القاری(۱/ ۱۱۳) وتهذیب الأسماء واللغات(۱/ ۳۲۸، ۳۲۹)_

() ددے نه د احكامومبادي اوغايات مراد واخستلے شي.لكه دمانځه ابتداء د تكبيرتحريمه نه او انتهاء په سلام باندے كيږي.دا دمونځ حد دے.د روژے ابتداء د صبا صادق نه كيږي.اوانتهاء ئے په نمر په ډوبيدو باندے كيږي.دا د روژے حد دے.

() دحدودو نه مراد زواجر دي.لكه حد سرقه.حد شرب خمر وغيره.

() دريم احتمال دا دے چه دحدودو نه منهيات مراد واخستے شي.لكه په آيت كريمه كښے ارشاد دے.﴿وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُوْدَ اللّٰهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهٗ﴾(١) دغه شان په حديث كښے دي.«ألا وإن لكل ملك حمى وإن حمى الله فى أرضه محارمه»(٢)دا منهيات اومحرمات حدود دي.په دے باندے د اودريدو حكم دے.دتجاوز اجازت نشته.

..سنن..د سنت جمع ده.دسنت معنى د طريقے ده.په دے كښے فرائض.شرائع اوحدود هم داخل دي.ځكه چه دا ټولے د دين طريقے دي.په دے صورت كښے دا تعميم بعدالتخصيص دے. چه اول ئے دا ځيزونه د جدا جدا بيانولو نه پس د يو عنوان لاندے جمع كړل.

دويم صورت دا دے.چه د فرائضو په مقابله كښے سنن واخستے شي.نوددے نه به امور مندوبه ومسنونه مراد وي.

ددے نه پس فرمائي.«فمن إستكملها إستكمل الإيمان ومن لم يستكملها لم يستكمل الإيمان» څوك چه دا مكمل كوي.د فرائضو شرائعو حدودواو سنن اهتمام كوي. نو هغه به خپل ايمان كاملوي. اوڅوك چه ددے ټولو اهتمام نه كوي.نودهغه ايمان به ناقص وي.

قوله: فَإِنْ أَعِشْ فَسَأُبَيِّنُهَا لَكُمْ حَتّٰى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أَمُتْ فَمَا أَنَا عَلٰى صُحْبَتِكُمْ بِحَرِيصٍ: كه زه ژوندے پاتے شوم.نوددے تفصيلات به بيان كړم.چه تاسو پرے عمل اوكړئ. اوكه زه ژوندے پاتے نه شوم.زما مرګ راغلو.نوماته تاسو سره د اوسيدو څه شوق نشته.

قوله: وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ﴿وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ﴾: حضرت ابراهيم عليه السلام الله تعالى ته عرض كړے وو.چه ﴿رَبِّ أَرِنِيْ كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰى﴾ په دے باندے د الله تعالى د طرفه تپوس شوے وو. ﴿قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ﴾ حضرت ابراهيم عليه السلام جواب وركړلو. ﴿قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ﴾.

امام بخاري رحمه الله په دے سره اشاره كول غواړي.دسعيد بن جبيراومجاهد رحمهما الله تفسير طرف ته.سعيد بن جبير رحمه الله ددے تفسير په «ليزداد يقيني» سره كړے دے. او مجاهد رحمه الله په «لأزداد إيماناً إلى إيماني» سره كړے دے.نودغه شان زيادت د ايمان ثابتيږي.كله چه دحضرت

---

(١) الطلاق:١_

(٢) صحيح بخاري (١٣/١) كتاب الإيمان باب فضل من إستبرأ لدينه)_

ابراهیمؑ په باره کښې دا خبره ثابته ده نوچونکه دهغوی دملت د تابعدارۍ مونږ ته حکم شوے دے.نولکه چه د نبی کریمﷺ نه هم ثابته شوے ده (۱)
ددے جواب دا دے.چه دلته دحضرت ابراهیمؑ په کلام کښې دایمان زیادت مراد نه دے.بلکه شوق اواضطراب په اطمینان کښې بدلول مراد دی.نور وضاحت به د وړاندے تشریح نه اوشی.

آیا دابراهیمؑ تپوس دشك په بنیاد سره وو؟

دلته سوال دا پیدا کیږی.چه حضرت ابراهیمؑ د الله تعالی نه د احیاء موتی سوال ولې اوکړلو.آیا هغوی ته دالله تعالی په قدرت علی الاحیاء کښې والعیاذ بالله څه شك یا تردد وو؟ حالانکه هغوی ابوالانبیاء اوپه اولوالعزم پیغمبرانو کښې شامل دی.
ددے جواب دا دے.چه د ,,کیف،، استعمال څوکله د استعجاز دپاره کیږی.کله د استعجاب دپاره.اوکله داستفهام دپاره.مثلاً که یوکس دا دعوی اوکړی.چه زه دومره غټ بوج اوچتولے شم.اوهغه ته اووائے.«أرنی کیف تحمل هذا؟» نودا د استعجاز دپاره دے.یعنی ته هغه عاجز بنکاره کول اوګرځول غواړے.
دغه شان که یو ورکوټے ماشوم وی.اودهغه متعلق اوونیلی شی.چه هغه ته موطا امام مالك یاد ده.نوته تپوس کوے.«کیف حفظ الموطا» هغه څنګه موطا یاده کړه .د هغه عمر خو ډیرکم دے.دلته ،،کیف،، داستعجاب دپاره دے.

او ،،کیف،، په «کیف کان بدء الوحی» کښې راغلے دے.هغه د استفهام دپاره دے.
دلته دا زده کړه.چه حضرت ابراهیمؑ چه کوم سوال کړے وو.هغه داستفهام دپاره وو.اودا سوال په دے خبره باندے مبنی دے.چه حضرت ابراهیمؑ ته په قدرت علی الاحیاء باندے پوره یقین وو.ددے قوت یقین دوجے په هغوی کښې اشتیاق پیدا شو.چه هغه ددے د کیفیت مشاهده اوکړی.تاسو ته یقین دے.چه مکه مکرمه یو مقدس ښار دے.هلته بیت الله دے.د ټولې دنیا خلق هلته کښې رسی.اود حج فریضه ادا کوی.ددے یقین دوجے ستا په زړه کښې شوق دے.چه الله تعالی هغه مبارك وخت زما په ژوند کښې هم راولی.چه زه د مکې مکرمې دیدار اوکړم.یقین چه څومره قوی اومضبوط وی.هم دهغې مطابق به اشتیاق هم وی.حضرت ابراهیمؑ ته چونکه کامل یقین وو.ددے کامل یقین د وجې په هغوی یود احیاء کیفیت لیدلو ډیرشوق پیدا شو.نوځکه هغوی درخواست اوکړلو.چه ﴿رَبِّ اَرِنِیْ کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتٰی﴾ خوالله سبحانه وتعالی د خپلو پیغمبرانوعلیهم السلام دشان حفاظت کوی. نوځکه ئے تپوس اوکړلو.﴿قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ﴾ دا سوال ددے وجې نه وو.چه دالله تعالی د حضرت ابراهیمؑ په یقین اوایمان کښې شك پیدا شوے وو.بلکه ددے دپاره ئے تپوس اوکړلو.چه غبی اوکم فهم ته په حضرت ابراهیمؑ باندے د بدګمانۍ موقع ملاؤ نشی.الله تعالی ښه پوهېدلو.چه دحضرت ابراهیمؑ په یقین کښې څه کمے نشته.خود غلط فهمیانود رد کولو دپاره ئے سوال

---

(۱) فتح الباری (۴۷/۱)۔

اوکړلو په خپله ئے دحضرت ابراهیمؑ په ژبه دا اوونیل. ﴿بَلٰى وَلٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِیْ ؕ﴾ چه زما ستا په قدرت علی الاحیاء باندے یقین ولے نشته.هغه یقین خو کامل دے.خوکه زه ددے کیفیت اووینم.نوزما زړه ته به آرام ملاؤ شی.

دا بیخی داسے ده.لکه الله تعالی چه حضرت عیسیؑ ته فرمائی. ﴿ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُوْنِیْ وَاُمِّیَ اِلٰهَیْنِ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ ؕ﴾ (۱) الله تعالی دا پیژنی. چه حضرت عیسیؑ داسے نه دی ونیلے.په قرآن کریم کښے ارشاد دے. ﴿مَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ یُّؤْتِیَهُ اللّٰهُ الْكِتٰبَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ یَقُوْلَ لِلنَّاسِ كُوْنُوْا عِبَادًا لِّیْ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ﴾ (۲) ددے باوجود دحضرت عیسیؑ نه تپوس کیږی.مقصد هم دا دے.چه دحضرت عیسیؑ په ژبه باندے اظهار د براءت اوشی.نوهغوی عرض اوکړلو. ﴿قَالَ سُبْحٰنَكَ مَا یَكُوْنُ لِیْۤ اَنْ اَقُوْلَ مَا لَیْسَ لِیْ ۗ بِحَقٍّ ؕ اِنْ كُنْتُ قُلْتُهٗ فَقَدْ عَلِمْتَهٗ ؕ تَعْلَمُ مَا فِیْ نَفْسِیْ وَلَاۤ اَعْلَمُ مَا فِیْ نَفْسِكَ ؕ اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُیُوْبِ ۝ مَا قُلْتُ لَهُمْ اِلَّا مَاۤ اَمَرْتَنِیْ بِهٖۤ اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبِّیْ وَرَبَّكُمْ ۚ﴾ (۳) ددے تصریح نه پس هیڅ یوغبی اوغوی ته دا خیال نشی راتلے.چه هم حضرت عیسیؑ خلقو ته دخپل ځان اومور د اله جوړولو مشوره ورکړے وه.

هم دغه شان دلته دی.چه الله تعالی اوفرمائیل ﴿قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ ؕ﴾ اے ابراهیم! ولے تاته یقین نشته.چه زه په احیاء موتی باندے قادر یم؟نوحضرت ابراهیمؑ عرض اوکړلوولے نه.دا یقین مے کامل دے.اوبه دے خبره زما پوره پوره ایمان دے. ﴿وَلٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِیْ ؕ﴾ خوزه دا غوارم.چه زما په زړه کښے دشوق لمبے بلیږی.اوزه د احیاء موتی د کیفیت لیدو دپاره خپل ځان مضطرب وینم.چه زما دغه د شوق اور یخ شی.اوماته سکون اواطمینان ملاؤ شی.

بهرحال دحضرت ابراهیمؑ په دے جواب کښے د «زیادة فی الایمان» ذکر نشته.کوم چه امام بخاری رحمه الله ګڼړی.بلکه دلته خو مقصد دا دے.چه په ما کښے د کیفیت احیاء د مشاهدے کوم شوق چه پیدا شوے دے.زه دهغے تسکین غوارم.

حقیقت دا دے.چه په استدلال سره د یوځیزعلم حاصل شی.نوپه هغے کښے د یقین اوجزم کیفیت وی.اوعلم الیقین حاصلیږی.خودمشاهدے کولو نه پس چه د عین الیقین کوم کیفیت پیداشی.هغه په خبریا استدلال سره نه پیدا کیږی.حضرت ابراهیمؑ ته دالله تعالی په خبر ورکولو باندے پوره یقین وو.اوبیا ورته دخپل استدلال په وجه هم کامل یقین وو.چه الله تعالی په احیاء موتی باندے قادر دے.خوهغوی غوښتل.چه ددے کیفیت مشاهده هم اوکړی.چه علم الیقین په عین الیقین سره بدل شی.والله اعلم.

یواشکال اودهغې جواب دلته یواشکال دا کیږی.چه امام بخاری رحمه الله د ایمان د کمی اوزیادت دپاره وړاندے اته آیاتونه ذکر کړل.ددے نه پس ئے «الحب فی الله والبغض فی الله»

---

(۱) المائدة:۱۱۶۔

(۲) آل عمران:۷۹۔

(۳) المائدة:۱۱۷،۱۱۶۔

اودحضرت عمربن عبدالعزيز رحمه الله اثرذكر كړلو. ددے تولو نه پس ئے آيت ﴿وَلٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ﴾ ذكركړلو. حالانكه پكار دا وو.چه دا آيت ئے هم ددغه آياتونو سره ذكر كړے وے.ددے تفريق څه وجه ده؟

حضرت گنگوهى رحمه الله فرمائى.ددے وجه دا وه.چه ﴿وَلٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ﴾ دحضرت ابراهيم عليه السلام قول دے.(١)

خوپه دے جواب كښے اشكال دا دے.چه ددے قول الله تعالى حكايت كړے دے .نو دا دالله تعالى كلام دے.

نوڅكه بهتر جواب دا دے.چه اصل كښے د پورتنو اتو آياتونو نه دايمان زيادت صراحةً ثابتيږى.اود آيت﴿ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ﴾ نه كمے اوزيادت استدلالاً ثابتيږى.د لفظ طمانينت نه دا مضمون اخذ كيږى.چه حضرت ابراهيم عليه السلام ته علم اليقين وو .د دے نه پس هغوى د نور طمانينت خواهش كړلو.معلومه شوه.چه ايمان زيادت قبلوى.اوكوم ځيزچه زيادت قبلوى.هغه كمے هم قبلوى.(٢)

قوله: وَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ اجْلِسْ بِنَا نُؤْمِنْ سَاعَةً: حضرت معاذبن جبل رضي الله عنه فرمائى.كينئ چه مونږ څه وخت دپاره ايمان راوړو.ددے تجديد اوكړو.

حضرت معاذبن جبل رضي الله عنه ممتاز صحابى دے.داتلسو كالو په عمر كښے ئے اسلام قبول كړے وو.په بيعت عقبه ثانيه كښے شريك شوے وو.دنبى صلى الله عليه وسلم سره په بدر او نورو تولو غزاگانو كښے شريك شوے وو.نبى صلى الله عليه وسلم د دوى په حق كښے فرمائيلى وو.«أعلمهم بالحلال والحرام معاذبن جبل رضي الله عنه»(٣) د دوى مناقب اوفضائل بےشميره دى . په ۱۸ھ كښے په طاعون عمواس كښے وفات شوى وو.(٤)

دحضرت معاذبن جبل رضي الله عنه دا اثر ابن ابى شيبه اوامام احمد موصولاً نقل كړے دے .اوهغوى اسود بن هلال ته فرمائيلى وو.«اجلس بنا نؤمن ساعة»(٥)

امام بخارى رحمه الله ددے نه په زيادت في الايمان باندے استدلال كوى.په دے طريقه چه دا قول په اصل ايمان باندے نشى حمل كولے.ځكه چه حضرت معاذ رضي الله عنه خوداول نه ايمان راوړے وو.نودا به هم په زيادت في الايمان باندے حمل كولے شى

---

(١) لامع الدرارى(١/٥٤٠، ٥٤١)۔

(٢) فضل البارى(١/٢٨٦)۔

(٣) جامع ترمذى كتاب المناقب باب مناقب معاذبن جبل وزيد بن ثابت وأبى .أبى عبيدة بن الجراح رقم(٣٧٩٠)و(٣٧٩١)۔

(٤) تهذيب الأسماء واللغات(٢/٩٨، ١٠٠) ترجمة معاذبن جبل ()۔

(٥) فتح البارى(١/٤٨)۔

ددے جواب دا دے چه دلته زيادت في الايمان مراد نه دے بلکه دايمان تجديد اود دے تازګی مراد ده لکه څنګه چه په حديث کښے راغلی دی «جددوا إيمانكم، قيل يارسول الله كيف نجدد إيماننا؟ قال: أكثروا من قول لا إله إلا الله»(۱) «لا إله إلا الله» په کثرت سره وائے. نود ايمان تازګی اوترقی به راشی حضرت معاذبن جبل رضی الله عنه فرمائی چه «اجلس بنا نؤمن ساعة» کښی چه د آخرت څه ذکر اوکړو چه د جنت د ثواب اود دوزخ د عذاب ذکراوکړو اوڅه دالله تعالی د رسول خبرے اوکړو نوپه دے سره به په ايمان کښے تازګی پيدا شی ﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُم مُّبْصِرُونَ﴾(۲) متقيان چه کله د شيطانی وسوسو نه پريشانه شی نوهغوی دالله تعالی ذکر شروع کړی په دے سره دهغوی بصيرت رابيدار شی اود شيطان د وسوسو اثر ختم شی. ددے نه پس د اهل زيغ په باره کښے فرمائی ﴿وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ﴾(۳) څوك چه د شيطانانو رونړه دی. هغوی ګمراهئ ته راکاږی. بيا په کښے هغوی کمے نه کوی.

تاسو به کتلی وی. چه د اور په سکروټه باندے دپاسه کله ايره راشی نوهغه سروټکه سره شی. خوچه ايره ترے لرے کړے، نوسروټکه تازه شی. بيخی هم داسے داهل ايمان ايمانی کيفيت پټ شی. خوسمدستی خبر شی. اودالله تعالی په ذکر کښے مشغول شی. ددے نتيجه دا شی چه دهغوی ايمانی کيفيت کوم باندے چه د شيطانی وسوسو په وجه غبار راغلی وی. دالله تعالی په ذکرسره هغه دوړه ختمه شی. اودهغوی روحانی کيفيت بحال شی. کافران چه دهغوی روحانی کيفيت مړ شوے دے. هغوی ته خبرورکول فائده نه رسوی. الاماشاءالله. سړے بينا وی. د پرکالئ دوجے هغه ته څه په نظر نه راځی. چه ته هغه اوړقوے. نودهغه پرکالی ختمه شی. اوهغه هرڅه ليدل شروع کړی په خلاف د نابينا که هغه بڼے سترګے راوباسی. نوهغه ته نه دا فائده ورکوی. اوکه ته ئے ړقوے. نونه ورته دا فائده ورکوی. هغه په هيڅ صورت کښے ليدل نشی کولے. هم دا فرق دمؤمن اوکافر دے. دشيطانی وسوسو دوجے مؤمن غافله شی. خوچه کله هغه ته خبر ورکړے شی. ياهغه په خپله دالله تعالی د ذکر په ذريعه بيدار شی. نو د هغه بينائی راواپس شی. په کافر کښے چونکه صلاحيت نه وی. په خپل عمل سره هغه دا صلاحيت ضائع کړے دے. نوتنبيه ورکول دهغه دپاره څه فائده منده نه ده.

بهرحال امام بخاری رحمه الله په «نؤمن ساعة» سره دايمان په زيادت باندے استدلال کوی. ښکاره ده چه دلته تجديد مراد دے. اوددے مطلب په ايمان کښے زيادت نه دے. بلکه تروتازګی پيدا کول دی. والله اعلم.

---

(۱) مسند احمد (۲/۳۵۹) أحاديث أبي هريرة رضی الله عنه)_

(۲) الأعراف: ۲۰۱)_

(۳) الإعراف: ۲۰۲)_

قوله: وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ الْيَقِينُ الْإِيمَانُ كُلُّهُ: حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی چه یقین کامل ایمان دے.

دا اثر طبرانی په صحیح سند سره ذکر کړے دے. پوره اثر دا دے «**الصبر نصف الإيمان واليقين الإيمان كله**» (١)

دامام بخاری رحمه الله استدلال یا خو په لفظ د ،،کل،، سره دے. ځکه چه د کوم څیزکل وی. د هغې به جزء هم وی. یاددے په اولنی جزء باندے استدلال کوی. ځکه چه په دے کښے لفظ د ،،نصف،، دے. کوم چه صراحة په جزئیت باندے دلالت کوی. د دے نه ایمان ترکیب هم ثابتیږی. اوقابل د زیادت اونقصان هم په پوهه کښے راځی. دا امام بخاری رحمه الله عادت دے. چه غامض ته په ظاهرباندے ترجیح ورکوی. او دصریح په مقابله کښے په اشاره باندے استدلال کوی. مطلب ئے د طالبانو ذهنی تشحیذ وی.

دامام بخاری رحمه الله داستدلال جواب دا دے. چه دلته د یقین نه د اهل معرفت یقین مراد دے. کوم چه په مشقت شاقه اومجاهدات کثیره سره حاصلیږی. حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دا خودل غواړی. چه کامل ایمان هغه دے. چه په هغې کښے دا یقین وی. نو اوس دا داحنافو رحمهم الله خلاف نشو. ځکه چه ددوی په نیز هم دکامل ایمان دپاره د ډیرو څیزونو ضرورت وی.

قوله: وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ لَا يَبْلُغُ الْعَبْدُ حَقِيقَةَ التَّقْوَى حَتَّى يَدَعَ مَا حَاكَ فِي الصَّدْرِ:
حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی. دتقوی حقیقت ته نشی رسیدلے. ترڅو چه هغه خبرے پرے نږدی. کومے چه په زړه کښے شك اچوی.

په سنن ترمذی اوسنن ابن ماجه کښے دحضرت عطیه السعدی حدیث مروی دے «**لا يبلغ العبد أن يكون من المتقين حتى يدع مالا بأس به حذرا لما به البأس**» (٢) یعنی بنده تر هغه وخته پورے د متقیانو درجے ته نشی رسیدے. ترڅوچه هغه څیزونه پرے نږدی. په کومو کښے چه څه باك نه وی. دهغه څیزونو نه د بچ کیدو په غرض په کومو کښے چه باك وی.

دتقوی درجات: () دتقوی یوه درجه دا ده. چه سړے د کفر شرك اونفاق نه بچ شی.
() دویمه درجه دا ده. چه د بدعاتو نه بچ وی.
() دریمه درجه دا ده. چه کبائرو نه بچ وی.
() څلورمه درجه دا ده. چه د صغائرو نه بچ وی.
() پنځمه درجه دا ده. چه دهغه مباحاتونه بچ شی. چه په هغې کښے اخته کیدو او مشغوله کیدو سره په گناه کښے د واقع کیدو ویره وی.

---

(١) مجمع الزوائد(١/٥٧)کتاب الإيمان باب فی کمال الإيمان دغه شان مستدرک حاکم(٢/٤٤٦) کتاب التفسیر. تفسیر سورة حم عسق)_
(٢) سنن ترمذی کتاب صفة القيامة باب ١٩. رقم (٢٤١٥) وسنن ابن ماجه کتاب الزهد باب الورع والتقوی رقم(٤٢١٥)_

() شپږمه درجه دا ده.چه سړے د مشتبهاتو نه بچ شي.دحضرت ابن عمر رضي الله عنهما په اثر كښے ددے بيان دے.چه كوم څيزونه په زړه كښے شك غورځوي.ترڅو پورے انسان هغه پرے نږدي. نودتقوى حقيقت ته نشي رسيدے.

() عارفينواومحققين عالمانو رحمهم الله د تقوى يوه بله درجه هم ذكر كړے ده.هغه دا چه سړے ،،كل ما سوى الله،، پريږدي.اود ،،كل ما سوى الله،، پريخودو مطلب دا دے.چه كوم كار هم كوي.نودالله تعالى د رضا دپاره ئے كوي.كه هغه د دين كار وي اوكه ددنيا وي (١)

امام بخاري رحمه الله په دے باندے استدلال داسے دے.چه دهغوى په نيز ،،تقوى،، او ،،ايمان،، يوڅيز دے.او د اثر نه معلومه شوه.چه بعضے مؤمنان دتقوى حقيقت ته رسي.اوبعضے نه رسي.نومعلومه شوه.چه ايمان زائد اوناقص وي.په بعضے رواياتو كښے دلته د ،،تقوى،، په ځائے ،،ايمان،، راغلے دے.چه «لايبلغ العبد حقيقة الإيمان» (٢)

ددے جواب دا دے.چه تقوى اوايمان يوڅيز ګرځول ټيك نه دي.ځكه چه تقوى عين ايمان نه دے.بلكه دايمان اثر دے.والله اعلم.

قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ شَرَعَ لَكُمْ، أَوْصَيْنَاكَ يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا: امام مجاهد رحمه الله د آيت قرآني ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ﴾ (٣) په تفسير كښے فرمائي.«أوصيناك يامحمد وإياه دينا واحداً» يعني اے محمده!تاته اونوح ته مونږد يوشريعت وصيت كړے وو.

دامام بخاري رحمه الله مطلب دا دے.چه دين او ايمان يوڅيز دے.اودامعلومه ده.چه د رسول الله صلى الله عليه وسلم اودحضرت نوح عليه السلام په شريعت كښے فروعي اختلافات شته.اګرچه په اصولو كښے اختلاف نشته.په توحيد ،رسالت،اوآخرت وغيره امورو كښے اختلاف نشته.دنبي صلى الله عليه وسلم ارشاد دے.«الأنبياء أولاد علات» او «الأنبياء إخوة لعلات،أمهاتهم شتى ودينهم واحد» (٤)نوددے نه د ايمان تركيب معلوميږي.اود تركيب نه ددے قابل للزيادة والنقصان هم ثابتيږي.

ددے جواب دا دے.چه دلته صرف دا خودل دي.چه اصول دين او مهمات شريعت هلته اودلته يو دي.په عقائدو كښے تول يودي.په اعمال فرعيۀ كښے اختلاف ته كتل اوبيا ددے نه دايمان په تركيب اوقابل للزيادة والنقصان بيانول مقصود نه دي.چه په دے سره دامام

---

(١)تفسير البيضاوي مع شيخ زاده (٧٧/١) وفضل الباري(٢٩٢/١، ٢٩٣)_

(٢) عمدة القاري(١١٦/١)_

(٣) الشورى:١٣_

(٤) صحيح بخاري كتاب الأنبياء باب قول الله ..وذكرفي الكتاب مريم ..رقم(٣٤٤٢، ٣٤٤٣) دغه شان صحيح مسلم (٢٦٤/٢) كتاب الفضائل باب فضائل عيسى عليه السلام وسنن أبي داود كتاب السنة باب في التخيير بين الأنبياء عليهم الصلاة والسلام)_

بخاري رحمه الله استدلال صحيح شي دابن عمر رضي الله عنه په حديث کښې د اصول دين اومهمات شريعت دواړو ذکر موجود دے.

تنبيه حافظ بلقيني رحمه الله فرمائي چه دبخاري په تولورواياتو کښې دامام مجاهد داثر په الفاظو کښې تصحيف دے. د اصل اثرالفاظ لکه څنګه چه د عبدالله بن حميد، فريابي، طبري اوابن المنذر رحمهما الله په تفاسيرو کښې دي. هغه دا دي «وصاك يامحمد وأنبياءه كلهم ديناً واحداً» حافظ بلقيني رحمه الله فرمائي چه امام مجاهد رحمه الله صرف نوح عليه السلام ته ضمير ګرځولے شي. حالانکه په سياق کښې دپيغمبرانوعليهم السلام د يوے ډلے ذکر دے.

حافظ فرمائي چه په تفسيرکښې د مفرد ضميرراوړلو څه مانع نشته. په دے طريقه چه اراده په اصل کښې د مخاطب وي. اوبيا باقي حضرات تابع اوګرځولي شي. ددے وجے هم چه په آيت کښې دحضرت نوح عليه السلام ذکرمستقلاً دے. بيا په تفاسيروکښې په مختلفو الفاظو سره ددے واقع کيدلو سره دا نه لازميږي چه دلته تخيف شوے دے. کيدے شي چه د مصنف رحمه الله روايت بالمعنی واقع شوے وي. والله اعلم (١)

قوله وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا سَبِيلًا وَسُنَّةً: حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنهما د قرآني آيت په تفسير ﴿لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾ (٢) کښې هغوی د «شرعة ومنهاجاً» تفسير هغوی په «سبيلاً وسنة» سره کړے دے.

د ،،منهاج،، تفسير ،،سبيل،، دے او د ،،شرعة،، تفسير ،،سنة،، دے لکه چه په تفسير او آيت کښے لف نشرغيرمرتب دے. ،،شرعة،، لوئے لارے ته وائي. او ،،منهاج،، وړے لارے ته وائي. مطلب دا چه اصول دين کوم چه لويه لاره ده. هغه د ټولو دپاره يوه ده. اوفروعي احکام کومه چه وړه لاره ده. هغه دټولو دپاره جدا جدا ده.

امام بخاري رحمه الله دا خودل غواړي چه دين په ،،شرعة او،،منهاج،، کښے تقسيم دے نو مرکب شو. اومرکب قابل للزيادة والنقصان وي.

زمونږ جواب دا دے چه منهاج يعنی فروعي احکام دايمان متعلقات او مکملات دی. اجزاء نه دی چه دامام بخاري رحمه الله مدعی ثابته شي.

دلته يواشکال دا کړے شوے دے چه د اولني آيت نه معلوميږي چه دټولوانبياؤ دين يو وو. اوددے آيت نه معلوميږي چه مختلف وو. په دے دواړو کښے تعارض دے.

ددے جواب دا دے چه په کوم ځائے کښے وحدت بيان شوے دے. دهغے نه مراد وحدت في الاصول دے. اوپه کوم ځائے کښے چه اختلاف خودلے شوے دے. دهغے نه مراد اختلاف في الفروع دے. (٣)

---

(١) فتح الباري (٤٨/١)_

(٢) المائدة: ٤٨)_

(٣) فتح الباري (٤٩/١)_

بیا دویم اشکال دا شوے دے.چه اولنۍ آیت د مؤلف دترجمے مناسب نه دے.البته دویم آیت مناسب دے.

حضرت گنگوهی رحمه الله ددے جواب ورکړے دے.چه حضرت امام بخاري رحمه الله خپله مدعی د دوارو آیاتونو د مجموعه نه ثابته کړے ده.اودا ئے خودلی دی.چه انبیاء علیهم السلام په اصولو کښے متفق اومتحد وو.اوپه فروعو کښے مختلف.نوهرکله چه په فروعو کښے اختلاف دے.نوخامخا چه په فرع باندے کوم عمل کیږی.په هغے کښے به زیادت اونقصان پیدا کیږی.(۱)

حضرت مولانا احمدعلی سهارنپوری رحمه الله ددے اشکال بل جواب ورکړے دے.فرمائی .

«شرع لکم من الدین...» کښے وړاندے «أن أقیموا الدین» دی.اود اقامت دین معنی دا ده.چه سړے صحیح ایمان راوړی.یعنی دکومو ځیزونوتصدیق چه په ایمان کښے ضروری وی.دهغے ځیزونو تصدیق اوکړی.اواحکام خداوندی په ښه طریقه ادا کړی.اوس چه کوم کس د دین په اقامت اکمل وی.دهغه ایمان به هم اکمل وی.اوچه په چا کښے څه کمی وی.دهغه په ایمان کښے به هم کمی وی.لکه چه د مؤلف مدعی د «أن أقیموا الدین» نه مستنبط کیږی.(۲)

قوله دُعَاؤُکُمْ إِیمَانُکُمْ: دلته په بعضے نسخو کښے «باب دعائکم إیمانکم» دی.امام نووی رحمه الله فرمائی.چه په ډیرو نسخو کښے دلته د باب لفظ دے.کوم چه غلط فاحش دے.صحیح دا ده.چه دلته ،،باب،، ساقط دے.(۳)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی.چه مایوه نسخه لیدلے ده.کومه چه فربری رحمه الله ته اورولے شوے وه.په هغے کښے د ،،باب،، لفظ نشته.(۴)

دلته که د ،،باب،،لفظ اومنلے شی.نووړاندے دابن عمر(عنهما)د روایت دترجمة سره مطابقت نه راځی.اواولنۍ ترجمه «باب قول النبی ﷺ بنی الإسلام علی خمس» بغیرد حدیث نه پاتے کیږی.(۵) خوحافظ رحمه الله څه توجیه نه ده بیان کړے.

یوه توجیه دا کیدے شی.چه دابن عمر رضی الله عنهما په حدیث کښے عقائدایمانیه بیان شوی دی.اود «دعاؤکم أیمانکم»نه د اعمال ایمانیه پته لګی.ځکه چه هرکله دعا ایمان شو.نومعلومه شوه. چه عمل په ایمان کښے داخل دے.اودابن عمر رضی الله عنهما په دحدیث نه هم دا معلومیږی.چه اعمال په ایمان کښے داخل دی.اودا به وئیلی شی.چه دا «باب فی باب» دے.اصلی باب وړاندینے دے.کوم چه کتاب الایمان کښے راغلے دے.والله اعلم.

---

(۱) لامع الدراری (۱/ ۵٤٤، ۵٤۵)_
(۲) حاشیه بخاری(۱/۶حاشیه ۵)_
(۳)فتح الباری(۱/ ٤۹)_
(۴) شرح کرمانی(۱/ ۷۶)_
(۵) فتح الباری(۱/ ٤۹)_

دا د آیت قرآنی د ﴿قُلۡ مَا يَعۡبَؤُا۟ بِكُمۡ رَبِّي لَوۡلَا دُعَآؤُكُمۡۖ﴾(۱) تفسیر دے.دلته د ((دُعَآؤُكُمۡ)) تفسیر په ((ایمانکم)) سره شوے دے.مطلب دا دے.چه اے کافرانو ستاسو د حرکتونو.فساد اواستهزاء اوتمسخر تقاضا دا ده.چه تاسوهلاک شئ.خوپه تاسو کښے څه خلق ایماندار دی.د هغوی دایمان په وجه په تاسوباندے عذاب نه راځي .او تاسونشئ بربادیدئ.

بعضے حضراتو د ((دُعَآؤُكُمۡ)) تفسیر په ..ذکر.. سره کړے دے.اوپه دعا کښے خو ذکر وی.نو مطلب دا شو.چه ستاسودکفراوعناد تقاضاخو دا ده.چه تاسو هلاك کړے شئ.خوپه تاسو کښے څه خلق داسے دی.چه هغوی دالله تعالی یادونکی دی .د هغوی په وجه تاسو بچ یئ.

دصحیح مسلم په روایت کښے دی.((لاتقوم الساعة حتی لایقال فی الأرض: الله الله))(۲) ترڅو پورے چه د الله الله وئیل بند شوے نه وی.تر هغه وخته پورے به قیامت قائم نشی.چونکه د الله رابلونکی او د هغه ذکر کونکی خلق موجود دی. ځکه تاسو نشئ تباه کولے.

حضرت علامه کشمیری رحمه الله فرمائی.چه دلته د دعا نه هم دعا مراد واخلئ.نه به ددے تفسیر په ایمان سره کولے شی.اونه په ذکر سره.مطلب به داشی.چه اے کافرانوکله چه تاسو په څه مصیبت کښے اخته یئ.اوپه تاسو څه مصیبت راشی.نو په دغه مصیبت او تکلیف کښے خپل معبودان بے وسه او مجبورئ مومئ.اوبیا تاسو بے اختیاره الله تعالی رابلئ.نودا ستاسو بے اختیاره الله تعالی لره رابلل ستاسو د بچ کیدو سبب دے.گنی تاسو به هلاك کړے شوے وئ.(۳)

دامام بخاری رحمه الله استدلال دلته د ((ایمانکم)) په تفسیر باندے دے.په دے کښے دے طرف ته اشاره ده.چه ایمان یوعمل دے.اوددے اطلاق په ایمان باندے کیږی .نودا اطلاق دجزء علی الکل دے.نود ایمان ذو اجزاء کیدل ثابت شو.اوکوم څیزچه مرکب اوذواجزاء وی.هغه قابل للزیادة والنقصان وی.نودایمان قابل للزیادة والنقصان کیدل هم ثابت شو.

ددے نه جواب دا دے.چه دعا دایمان د متعلقاتو څنی ده.د اجزاؤ نه نه ده.نودامام بخاری رحمه الله استدلال ټیك نه دے.والله اعلم.

---

(۱) الفرقان:۷۷)_

(۲) صحیح مسلم(۱/۸٤)کتاب الإیمان باب ذهاب الإیمان آخرالزمان)_

(۳) فیض الباری (۱/۷۵، ۷۶)_

الحدیث الثامن

[۸] حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللّٰهِ بْنُ مُوسَى قَالَ أَخْبَرَنَا حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ عَنْ عِكْرِمَةَ بْنِ خَالِدٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا (۱) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ [رقم: ۴۲۴۳]

رجال الحدیث

قوله: عُبَيْدُ اللّٰهِ بْنُ مُوسَى: دا عبیدالله بن موسی بن باذام عبسی کوفی دے ثقه دے اودامام اعمش رحمه الله نه علاوه د ډیروتابعینو رحمهم الله نه دوی روایت کړے دے. ددوی نه امام بخاری اوامام احمدبن حنبل رحمهماالله براه راست اوامام مسلم اود سنن اربعه صاحبان رحمهم الله په یوه واسطه باندے روایت کوی. دقرآن کریم لوئے عالم وو. (۲)
حافظ رحمه الله فرمائی. دوی ثقه دی. البته په دوی کښے تشیع وو. (۳)
امام نووی رحمه الله فرمائی. چه په صحیحین اودے نه علاوه دډیروامامانو په کتابونو کښے د ډیرو داسے مبتدعینونه روایات اخستے شوی دی. چه هغوی داعی الی البدعة نه وو. نود سلفو اوخلفو رحمهم الله دداسے حضراتو نه د روایاتو اخستلواوپه هغے باندے استدلال کولو باندے متفق دی. بغیرد څه انکار نه د هغوی سماع او اسماع ټیک ده. (۴)
۲۱۳ھ کښے په اسکندریه کښے وفات شو. (۵)

قوله: حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ: دوی خنظله بن ابی سفیان بن عبدالرحمن بن صفوان بن امیه بن خلف جمحی قرشی مکی دی. ثقه اوحجت دے. دعطاء بن ابی رباح اونورو تابعینو رحمهم الله نه روایت حدیث کوی. اود دوی نه دامام سفیان ثوری رحمه الله غوندے اعلام

---

(۱) الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب التفسیر أیضاً رحمه الله باب وقاتلوهم حتی لاتکون فتنة ویکون الدین لله رقم(۴۵۱۴) ومسلم فی صحیحه فی کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام رقم(۱۲۰، ۱۲۳) والنسائی فی کتاب الإیمان وشرائعه باب علی کم بنی الإسلام رقم(۵۰۰۴) والترمذی فی جامعه فی کتاب الإیمان باب ما جآء بنی الإسلام علی خمس رقم(۲۶۰۹)_
(۲) عمدة القاری(۱/۱۱۸)_
(۳) تقریب التهذیب (۳۷۵)_
(۴) عمدة القاری(۱/۱۱۸)_
(۵) پورتنی حواله وتقریب التهذیب(ص. ۳۷۵)_

حدیث دعلم اخذ کړې دې.ددوی روایات داصول سته مصنفینو رحمهم الله په خپلو کتابونوکښې راوړی دی.په ۱۵۱ھ کښې ددوی وفات شوې دې.(۱)

قوله: عِكْرِمَةَ بْنِ خَالِدٍ: دوی عکرمه بن خالد بن العاص بن هشام بن المغیره قرشی مخزومی مکي دی. جلیل القدربزرگ دې.دحضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما اوحضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما نه دوی احادیث اوریدلی دی.د دوی په روایت کونکو کښې دعمروبن دینار رحمه الله نه علاوه نور ډیر تابعیان رحمهم الله دی.ددوی وفات په مکه کښې دعطاء نه پس شوې وو.اود عطاء وفات په ۱۱۴ھ یا ۱۱۵ھ کښې شوې وو.

تنبیه: یاد ساتئ چه د عکرمه بن خالد په نوم سره یوبل راوی هم په دې طبقه کښې دې.د دغه دویم عکرمه نسب دې.عکرمه بن خالدبن هشام بن المغیرة المخزومي،لکه چه د نیکهٔ په نوم کښې ئې فرق راځي.ددې نه علاوه د شیوخو په اعتبار سره په کښې هم فرق دې.ددغه دویم عکرمه نه په صحیحینوبلکه په اصول سته کښې څه روایت نشته.بیا دې ضعیف هم دې. اواولنې عکرمه جلیل القدر ثقه راویانوکښې دې.او دابن ماجه نه سوا باقي ټولود هغه نه روایات اخستې دی.(۲)

قوله: عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: دوی د حضرت عمربن الخطاب خوئې دې.دام المؤمنین حضرت ام سلمهٔ رضی الله عنها سکه ورور دې.د دوی دمور نوم زینب بنت مظعون دې.

حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په ماشوموالی کښې دخپل پلار سره مسلمان شوې وو.اودهغوی نه وړاندې ئې هجرت کړې وو.په بدرکښې د ورکوتوالی د وجې شریك نشو.د احد په شرکت کښې ئې اختلاف دې.البته په غزوه خندق اوددې نه پس په ټولو غزواتوکښې شریك شوې وو.

د سنتو په اتباع کښې مشهور وو.تردې چه په سفر کښې به په هغه مقاماتو کښې خامخا پړاؤ کولو.په کوموکښې چه نبی اکرم صلی الله علیه وسلم پړاؤ کړې وو.اوپه هغه ځائې کښې به ئې خپله اوښه کینوله. په کوم ځائې کښې چه به نبی اکرم صلی الله علیه وسلم خپله اوښه کینولې وه. دا هم منقول دی.چه رسول الله صلی الله علیه وسلم د یوې ونې دلاندې ایسارشوې وو.حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما به دغه ونې ته اوبه ورکولې.اودهغې خسمانه به ئې کوله .چه ووچه نشي.خلاصه دا چه د اتباع سنت،حب رسول، زهدفي الدنیا ، په اعتبار سره د دوی نظیرډیر کم وو.

حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په عبادله اربعه کښې یو دې.دغه شان په هغه شپږ مکثرینو صحابو رضی الله عنهم کښې دې.(۳) دکومو نه چه د ټولو نه زیات روایات مروی دی.دحضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه ټول دوه زره،شپږ سوه اوديرش احادیث مروی دی.په دې کښې متفق علیه یوسل اویا اویواتیا کښې بخاری منفر دې.اومسلم صرف په مسلم کښې یودیرشت دی.

---

(۱) عمدة القاری(۱۱۸/۱) وتقریب التهذیب (ص،۱۸۳)۔

(۲) عمدة القاری(۱۱۸/۱) وفتح الباری(۴۹/۱)۔

(۳) دمکثرینوتفصیل هم وړندې د بدء الوحي په څلورم حدیث کښې دحضرت عائشې رضی الله عنها په تذکره کښې تیر شوې دې.فارجع إلیه إن شئت)۔

په مکه مکرمه کښې دحضرت عبدالله بن زبیر ﷛ د شهادت نه درې یا شپږ میاشتې پس په ۷۳ھ کښې وفات شو. په مقام محصب یا فخ کښې دفن کړې شو.(۱)

قوله: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ: رسول الله ﷺ فرمائي. اسلام په پنځو ستونو ولاړ دې. یو دې خبرې ګواهي چه دالله تعالی نه سوا بل څوك دعبادت لائق نشته. اوداچه محمد ﷺ دالله تعالی رسول دې. دویم مونځ قائمول، دریم د زکواة ورکول، څلورم حج اوپنځم د رمضان د روژو نیول.

قوله: بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: دلته کښې یواشکال دا دې چه ارکان اربعه په حقیقت کښې مبني دي. اوشهادتین مبني علیه دې. ځکه چه د شهادتین نه بغیرد باقي ارکان اربعه څه حقیقت نشته. نو سوال دا دې چه مبني اومبني علیه دواړه ئې د یو مسمی لاندې څنګه جمع کړل. یعنې مبني او مبني علیه ټولو ته اسلام څنګه اوونیلې شو؟

ددې جواب دا دې چه دا ممکن ده چه یوڅیزپه بل څیزمبني وي. اوبیا په دې دواړو باندې یوبل څیزمبني وي. دلته اعمال اربعه په شهادتین منبي دي. اود دواړو په مجموعة باندې اسلام مبني دې. یعنې د اسلام وجود ددې پنځو په وجود باندې دې.

دویم اشکال دا دې چه په مبني اومبني علیه کښې مغایرت وي. حالانکه دلته چه کوم ارکان خمسه دي. هم دا اسلام دې. نوبیا اسلام مبني علی الارکان الخمسه څنګه ګرځولې شي؟

ددې جواب دا دې چه دلته د جزء اوکل مغایرت دې. د ارکان خمسه ځانله ځانله افراد د مجموعې نه مغایر دي. صرف شهادتین مجموعه خمسه یا اسلام نه دې. دغه شان صرف صلاة مجموعه خمسه نه ده.

قوله: شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ: په ,,شهادة،، باندې درې واړه اعرابات جائز دي. که مجرور وي. نود ,,خمس،، نه بدل دې. اوکه منصوب وي. نود فعل محذوف مفعول دې. لکه ,,اعني،، اوکه مرفوع وي. نوبیاخودا د مبتدا محذوف دپاره خبردې. «أی احدها شهادة...» اویا دخبر محذوف دپاره مبتدا ده. «أی منها شهادة...»

قوله: وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ: د توحید اوُرسالت شهادت دټولو دیني عقائدو دپاره عَلَم دې. په کوم ځائې کښې چه په شهادت وغیره باندې د نجات ترتب ذکر دې. نودهغې نه مراد ټول عقائد دینیه دي. اومطلب دا دې چه کوم کس په ټولو امور معتبره في الایمان باندې ایمان راوړي. هغه به ناجي وي. نودغه شان دلته هم صرف شهادتین مراد نه دي. بلکه هغه ټول

---

(۱) ددوی دحالاتو دپاره اوګورئ (تهذیب الأسماء واللغات (۲۷۸/۱، ۲۸۱) عمدة القاري (۱۱۶/۱) وتذکرة الحفاظ (۳۷/۱، ۴۰) وسیر أعلام النبلاء (۲۰۳/۳، ۲۳۹)۔

امور مراد دی. دکومو چه په ایمان کښې یقین اواعتقاد کول ضروري وي.

قوله: وَإِقَامِ الصَّلَاةِ: د ،،اقامت صلاة،، معنی ده. مونځ په هر جهت اوهرحیثیت سره تیك کول. په دې کښې دمونځ فرائض، واجبات، سنن، مستحبات اوبیا په دې باندې دوام اوددې التزام دا ټول امور د اقامت دین په مفهوم کښې داخل دي.

قوله: وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ: په دې کښې د ،،صوم،، اضافت ،،رمضان،، طرف ته شوې دې او ،،رمضان،، بغیر د ،،شهر،، نه استعمال شوې دې. په دې کښې اختلاف دې چه د رمضان سره د ،،شهر،، لفظ استعمالول ضروري دي اوکه نه؟

دجمهوروعالمانو ﷭ په نیزد ،،شهر،، نه بغیر د ،،رمضان،، تلفظ صحیح دې.

دبعضې عالمانو ﷭ په نیز بغیرد ،،شهر،، نه د ،،رمضان،، ونیل مکروه دي. ځکه چه ابن عدي حدیث نقل کړې دې چه «لاتقولوا رمضان فإن رمضان من أسماء الله تعالی ولکن قولوا شهر رمضان»(۱)

دځه حضراتو وینا ده. که ځه قرینه وي. چه دهغې نه معلومیږي. چه د رمضان نه مراد هم میاشت ده. نوجائزګنې مکروه دې. حدیث باب اونور حدیثونه د جمهورو تائید کوي.(۲) والله اعلم.

دحدیث په الفاظو کښې تقدیم اوتاخیر: ددې نه پس په دې پوهه شئ: چه ددې حدیث په الفاظو کښې ځه اختلاف دې.

په بخاري کښې په دې مقام کښې حج په صوم باندې مقدم کړې شوې دې. امام مسلم رحمه الله دا په خپل صحیح کښې په ځلورو سندونو باندې ذکر کړې دې. په اول اوځلورم سند کښې ئې صوم په حج باندې مقدم کړې دې. اوپه دویم اودریم سند کښې ئې حج په صوم باندې مقدم کړې دې.(۳)

دامام بخاري رحمه الله په نیز چه کوم دتقدیم الحج علی الصوم روایت دې. دبخاري ترتیب هم ددې موافق دې. ځکه چه دزکاة نه د فراغت نه پس ئې کتاب المناسك راوړې دې. اودهغې د فراغت نه پس ئې کتاب الصوم راوړې دې.

بیا په مستخرج ابی عوانه کښې هم دا روایت مروی دې. په هغې کښې حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنهما فرمائي: «اجعل صیام رمضان آخرهن کما سمعت»(۴)

---

(۱) الکامل لابن عدی (۵۳/۷) ترجمة نجیح أبی معشرالمدینی السندی مولی بنی هاشم)_

(۲) د تفصیل دپاره اوګورئ أوجزالمسالک (۶/۵، ۷) کتاب الصیام باب ماجآء فی رؤیة الهلال والفطر فی رمضان)_

(۳) صحیح مسلم کتاب الایمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام)_

(۴) عمدة القاری (۱۲۱/۱)_

بهرحال دلته دا شبه پيدا شوه چه رسول الله ﷺ حج په صوم باندے مقدم كړے دے يا ددے په عكس
ددے جواب داسے خو آسان دے چه مونږ په دے كښے يو روايت په ،،روايت بالمعنى،، باندے حمل كړو.خكه چه روايت بالمعنى دجمهورو په نيز تيك دے
خودلته يواشكال دا هم شوے دے چه د مسلم په يوسند كښے دا راغلى دى.چه حضرت ابن عمر رضي الله عنه چه كله دا حديث بيان كړلو.نوروے فرمائيل«وصيام رمضان والحج» ددوى په سامعينو كښے يوكس يزيد بن بشرسكسكى حديث تير كړل او وے وئيل«والحج وصيام رمضان» نو دوى اوفرمائيل«لا،صيام رمضان والحج، هذا سمعته من رسول الله ﷺ»(١)نومعلومه شوه چه حضرت ابن عمر رضي الله عنه د رسول الله ﷺ نه بتقديم الصوم على الحج اوريدلى دى.
بعضے حضراتو دلته كښے هم هغه د روايت بالمعنى قول اختيار كړے دے.اوونيلى نے دى چه دمسلم هغه روايت اصل دے چه په هغے كښے صوم رمضان په حج باندے مقدم شوے ده.اوپه بخارى كښے يوراوى تقديم اوتاخير كړے دے.هغه ته د حضرت ابن عمر رضي الله عنه نهى معلومه نه وه.( )
امام نووى رحمه الله فرمائى.دلته دوه احتمالات اظهر دى.يودا چه حضرت ابن عمر رضي الله عنه دا روايت د نبى ﷺ نه دوه خله اوريدلے وى.يوخل د تقديم الحج على الصوم او په بل خل تقديم الصوم على الحج اوريدلے دے.دوى په مختلفو وختونوكښے په دواړو طريقو سره دا روايت اورولے دے.كله چه هغه سړى فتح وركړله. نوحضرت ابن عمر رضي الله عنه هغه منع كړلو.چه ته په داسے خبره باندے ولے فتح راكوے.چه دهغے تاته كما حقه علم اوتحقيق نشته.ما د رسول الله ﷺ نه هم داسے اوريدلے دے.څنګه چه ما بيان كړلو.ددوى په دے روايت كښے د نورو الفاظو نفى نه ده.
دويم احتمال دا دے چه حضرت ابن عمر رضي الله عنه په دواړو طريقو دا روايت د نبى ﷺ نه اوريدلے وى.اوهم دغه شان نے روايت كولو.خوچه كله هغه كس فتح وركړله.نودهغوى نه هغه صورت هير شوے وى.دكوم چه هغه ترديد اوكړلو.نوځكه هغوى ،،لا،، اووئيل.اودهغے ترديد نے اوكړلو.(٣)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى.چه د بخارى روايت، په روايت بالمعنى باندے محمول دے.يا خو راوى د تعدد مجلس په وجه د حضرت ابن عمر رضي الله عنه واؤ نه ريدل.يا مجلس ته خوحاضر شوے وو.خوهير شوى وو ترے.(٤)

---

(١) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب بيان أركان الإسلام ودعائمه العظام رقم(١٢٠)_
(٢) شرح نووى على صحيح مسلم (٣٢/١) كتاب الإيمان باب بيان أركان الإسلام)_
(٣) پورتنئ حواله)_
(٤)فتح البارى(٥٠/١)_

حافظ رحمه الله فرمائی چه امام نووی رحمه الله دنسیان کوم احتمال صحابی رضی الله عنه ته منسوب کولو رجحان ښکاره کړے دے دا صحیح نه دے بلکه احتمال د نسیان راوی طرف ته منسوب کول مناسب دی «تطرق النسیان إلی الراوی عن الصحابی أولی من تطرقه إلی الصحابی» بیا خاص کرچه امام بخاری رحمه الله دخنظله په سند سره دلته روایت کړے دے هم دد ے خنظله نه په مسلم کښے بالعکس روایت نقل دے بیا هم دا حنظله په مسند ابی عوانه کښے په یو بل انداز سره د تقدیم الصوم علی الحج روایت نقل کوی لکه مونږ چه ئے وړاندے الفاظ ذکرکړل دا تنویع په دے خبره دلالت کوی چه دوی روایت بالمعنی کړے دے دلته دا نشی وئیلے چه صحابی رضی الله عنه په درے طریقو سره دا حدیث اوریدلے دےځکه چه دا خبره بعیده ده.(١)

په دے جوابونو خودا اشکال ختمیږی البته دا اشکال پیدا کیږی چه په بخاری شریف کښے روایت بالمعنی منل د بخاری رحمه الله دشان سره موافق نه دی ځکه چه امام بخاری رحمه الله خپل روایت اصل ګرځولے دے اود کتابونو ترتیب ئے هم دا کیخودے دے.

نوددے جواب به دا ورکولے شی چه دلته روایت بالمعنی نه دے بلکه دامام نووی رحمه الله په بیان کړی دوو صورتونو کښے اولنے صورت دے چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه دا روایت د نبی ﷺ نه په دواړو طریقو سره اوریدلے وو اوهغه به دواړه قسمه روایات کول یوځل چه هغوی بتقدیم الصوم روایت اوکړلو نویو کس ورته فتح ورکړله چه تاسو بتقدیم الحج روایت کوئ نوپه هغه باندے دوی رد اوکړلو چه زه څنګه اوړول کوم صحیح اوړول کوم ما د رسول الله ﷺ نه هم داسے اوریدلی دی.

ددے نه د دویم صورت نفی ځکه نه کیږی چه «هکذا سمعته من رسول الله ﷺ» مطلب دا نه دے چه ما د رسول الله ﷺ نه هم دا اوریدلی دی اودا هم داسے دےلکه څنګه چه په حدیث کښے دحضرت عمربن الخطاب رضی الله عنه قصه راغلے ده چه هغوی دحضرت هشام بن حکیم بن حزام سره خواه کښے تیرشو هغه په مونځ کښے سورة فرقان لوستلو حضرت عمر رضی الله عنه ته دهغه قراءت اجنبی محسوس شو ځکه چه هغه څنګه قراءت کولو حضرت عمر رضی الله عنه د نبی ﷺ نه هغه شان نه وو اوریدلے دمانځه نه پس هغه حضرت هشام لاس نیولے نبی ﷺ ته بوتلو اوقصه ئے ورته بیان کړه نبی ﷺ اول د هشام نه سورة واوریدلو اووے فرمائیل «هکذا أنزلت»(٢) د دویم قراءت نفی ئے اونکړله دغه شان چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه اوفرمائل چه «هکذا سمعته...» ددے نه د دویم روایت نفی نه کیږی والله اعلم.

حافظ ابن صلاح رحمه الله دلته دحضرت ابن عمر رضی الله عنه د رد کولونه ددے خبرے ثابتولو کوشش هم کړے دے چه ،،واو،، دترتیب دپاره استعمالیږی.(٣)

---

(١) فتح الباری (١/٥٠)_

(٢) دپوره واقعه دتفصیل دپاره اوګورئ جامع ترمذی کتاب القراءات باب ماجاء أنزل القرآن علی سبعة أحرف)_

(٣) شرح نووی علی صحیح مسلم (١/٣٢) کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام)_

خودا خبره تیله‌نه ده.اول خو د جمهور په نیز ..واو.. په ترتیب باندے دلالت نه کوی.دویمه دا ممکن ده چه حضرت ابن عمر ﷺ د نبی ﷺ د الفاظو د خیال ساتلو د وجے تردید اوکړلو.اګرچه روایت بالمعنی جائز دے.خوبعینه په دے ترتیب باندے ساتل غوره دی.اودا هم داسے دے.چه نبی ﷺ سعی کوله .نو وے فرمائل .«نبدأ بما بدأ الله به»(۱) اوبیا نبی ﷺ د صفا نه سعی شروع کړه.خکه چه آیت ﴿اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَآئِرِ اللّٰهِ﴾(۲) کښے د ..صفا.. ذکر مقدم دے.نونبی ﷺ ددے ذکر مقدم کیدو رعایت اوکړلو.او د سعی ابتداء ئے د صفا نه اوکړله.دلته کښے هم حضرت ابن عمر ﷺ دنبی ﷺ د الفاظودترتیب رعایت کولو.اود دویم صورت تردید ئے اوکړلو.ددے وجے نه چه ..واو.. په ترتیب باندے دلالت کوی.والله اعلم.

د ایمان او اعمال بلیغ تشبیه بیا پوهه شئ.چه نبی ﷺ د دےحدیث په مختصرو الفاظو کښے یوه اهمه خبره اوخودله.اودا ئے بیان کړل.چه په اسلام کښے بنیادی طور تصدیق ته دټولونه زیات اهمیت حاصل دے.ددے نه پس داعمالو نمبر دے.نبی اکرم ﷺ ددے اهمیت اونوعیت طرف ته د اشارے دپاره یومثال ورکړلو.چه داسے اوګنړئ.چه یوه خیمه وی.اوخیمه په خپل عمود (ستن) او اطناب (ګیرچاپیره پړی) باندے ولاړه وی.دغه شان د ایمان د آسمان هومره د اوچت عمارت مثال دے.چه په دے کښے دننه اصل بنیاد شهادتین دی.اوددے نه پس بیا داعمالو درجه ده.لکه څنګه چه بنیاد په نظر سره نه راځی.دغه شان تصدیق باطنی په قلب کښے د دننه کیدو د وجے په نظرنه راځی.اوس دا اعمال اربعه په کومه درجه کښے دی.اوددے نوعیت څه دے؟ددے په باره کښے صراحة څونشی وئیلے.خواحادیثو دمطالعے نه دا معلومیږی.چه په دے کښے دټولونه زیات اهمیت مونځ ته حاصل دے.بعضے عارفینو ﷺ دابیان کړے دے.چه په دے څلوروعباداتو کښے دوه اصل دی.اودوه تابع دی.صلاة اصل دے. او زکاة تابع دے.اوحج اصل دے صوم تابع ده.

ددے د پوهیدلو دپاره دا زده کړئ.چه ټول عبادتونه ددے دپاره مقرر شوی دی.چه بنده دخپل خالق بندګی اوکړی.اود خالق دوه قسمه شان دے.یود سلطنت عظمت اوملوکیت شان دے.اودویم ئے جمالی یعنی د محبوبیت شان دے.چه څومره عبادات دی.په هغے کښے دا دواړه قسمه شانونه ځلیږی.په هرعبادت کښے دالله تعالی دعظمت اومحبت خیال ساتلے شوے دے. خوپه بعضے عباداتو کښے شان عظمت اودهغه شان محبت غالب دے.او په بعضو عبادتونو کښے ملوکیت غالب دے.یعنی دالله تعالی د شان سلطنت ظهور زیات وی.اوپه بعضو کښے دشان محبت ظهور زیات وی.په صلاة اوزکواة کښے د شان سلطنت زیات ظهور دے.اوپه حج اوصوم کښے د شان محبت زیات ظهوردے.

مونځ څه څیزدے؟ لکه چه په یودربار کښے حاضری ده.سرکاری اعلان کونکی اعلان اوکړلو.

---

(۱) الحدیث أخرجه مالک فی المؤطأ عن جابر ﷺ فی کتاب الحج باب البدء بالصفاء فی السعی وأخرجه مسلم فی الحدیث الطویل فی صفة حجة النبی ﷺ انظر کتاب الحج باب حجة النبی ﷺ)_

(۲) سورة البقرة:۱۵۸)_

سمدستي تيارى اوشوه. پاك صفا شى. اودربار ته حاضر شى.
اوزكاة څه څيز دے؟ د زكواة مثال داسے دى. لكه چه د شاهى دربار نه سرى ته انعام ملاويږى. اود بادشاه دطرفه داحكم هم كيږى. چه كله بهر ته اوخى. اود دربار نه بهرفقيران اومسكينان وينى: نوهغوى ته څه وركوى.
اوپه حج اوصوم كښے د شان محبوبيت ظهور زيات وى. ځكه چه د محبت ميوه خوراك څكاك، اوخوب پريخودل. اود محبوب لارو كوڅو كښے گشت كول دى. چه كله د چا په سر كښے د عشق سودا وى. نودټولو نه وړاندے هغه خوراك څكاك پريږدى اوبيا ئے خوب ختم شى. اوپه آخره كښے داسے اوشى. چه هغه دځپل محبوب د لارو كوڅو چكرونه لگول شروع كړى. الله تعالى دځپل محبوبيت د اظهار دپاره روژه فرض كړه. نوخوراك څكاك پريږده. اود شپے تراويح كوه. اوكله چه په انسان كښے د عشق څه خوند ملاؤ شو نوددے نه وړاندے مرحله راغله. اوحج فرض شو. ددے وجے د روژو نه پس د حج مياشتے وى.
بهرحال دالله تعالى چه څومره عبادتونه دى. په ټولو كښے دالله تعالى شان سلطنت وعظمت او شان جمال ومحبوبيت په نظرراځى. خوپه څه كښے كم او په څه زيات. (١)
ما دا عرض كولو. چه په دے اركانو كښے كوم ركن ته اهميت حاصل دے. هغه ددے تقرير نه په پوهه كښے راځى. چه مونځ اصل اوزكواة تابع دے. دغه شان حج اصل اوروژه تابع ده. ښكاره ده چه صلاة ته به په زكواة ترجيح حاصل وى. اوحج ته په صوم باندے ترجيح حاصل وى.
باقى پاتے شو مونځ اوحج. چه په دے كښے د نبى ﷺ فيصله وړاندے كيخودے شى. چه نبى ﷺ فرمائيلى دى. د قيامت په ورځ به دټولو نه وړاندے د بنده نه د مونځ په باره كښے تپوس كيږى. (٢) دا ددے خبرے دليل دے. چه مونځ د ټولو نه اهم دے. ځكه چه ددے په باره كښے به دټولو نه وړاندے تپوس كيږى. والله سبحانه اعلم
بهرحال نبى ﷺ په دے حديث كښے د اسلام تشبيه دهغه خيمے سره وركړے ده. چه په هغے كښے يوعمود اوڅلور اطناب وى. عمود په مينځ كښے وى. هغه ستن ده چه په هغے باندے خيمه ولاړه وى. اوڅلوراطناب څلور پرى دى.
په دے تشبيه كښے مقصد دا دے. چه لكه څنگه په يوه خيمه كښے عمود ولاړ وى. نو خيمه به قائمه وى. اوكه عمود په زمكه راپريځوى. نوهغه خيمه به هم په زمكه دننه خوره شى. اوبے مصرفه اوبے استعماله به شى. نه په هغے سره دگرمئ نه حفاظت ملاويږى. اونه د يخنئ نه بچ كيدل. هم دغه شان په اسلام كښے د «شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله» حيثيت د عمود

---

(١) فتح الملهم (١/٥١٨، ٥١٩)_
(٢) سنن نسائى (١/٨١) كتاب الصلاة باب المحاسبة على الصلوات جامع ترمذى أبواب الصلاة باب ماجآء أن أول ما يحاسب به العبد يوم القيامة الصلاة رقم: ٤١٣) سنن ابوداود كتاب الصلاة باب قول النبى ﷺ كل صلاة لايتمها صاحبها تتم من تطوعه رقم (٨٦٤، ٨٦٦) سنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة باب أول ماجآء فى أول ما يحاسب به العبد الصلاة: رقم (١٤٢٥، ١٤٢٦)_

دے.ترڅوچه دا شهادت موجود وی .نواسلام به موجود وی.اوکه دا شهادت موجود نه وی.نوکه مونځ روژه،حج اوزکواة ټول موجود وی.ددے څه اعتبار نشته.لکه څنګه چه په خیمه کښے عمود نه وی.اوڅلور واړه رسئ په میخونو پورے تړلے شوے وی.نوخیمه په زمکه پرته وی.اودریدے نشی.اوددے نه فائده نشی اخستے.هم په دے طریقه که شهادت نه وی.نود باقی ارکانو څه فائده نشته.په آخرت کښے د «نجاة من الخلود فی النار» حقیقی فائده په شهادت باندے موقوف ده.

بیا دغه شان که په خیمه کښے رسئ د یومیخ نه پرانستے شی.نویل طرفه خیمه سسته شی.اوزوړنده شی.اودا د کمزورئ نښه ده.دغه شان که شهادت موجود وی.خو مونځ نه وی.نوداسلام خیمه به هم ددغه طرفه سسته شی.که د بل طرف نه ته رسئ پرانیځی.نودغه طرف نه به هم سسته شی.دغه شان که ته د مونځ سره روژه هم پریږدے.نودبل طرف نه به هم اسلام کمزورے شی.

بهرحال خلاصه دا چه دشهادت حیثیت دعمود دے.اود باقی څلورو ارکانونه د فائدے اخستلو دپاره د عمود قائم کیدل ضروری دی.اودا چه رسئ د اومورو سره تړل پکاردی.که په رسوکښے بعضے یا ټولے سستے شی.نوپه خیمه کښے دننه کمزوری راځی.

دغه شان شهادت که وی.اوپه ارکان اربعه کښے ټول یا بعضے پریخودے شی.نوپه اسلام کښے به هم کمزوری راځی.

حضرت حسن بصری رحمه الله اومشهورشاعرفرزدق: روایت دے.چه حضرت حسن بصری رحمه الله او فرزدق په یوه جنازه کښے جمع شول . نوحضرت حسن بصری رحمه الله اوفرمائیل. «ما اعددت لمثل هذه الحالة؟» تاددے حالت دپاره څه تیارے کړے دے؟فرزدق اووئیل.«شهادة أن لا إله إلا الله» حضرت حسن بصری رحمه الله اوفرمائیل.«هذا العمود فأین الأطناب»دا خو عمود دے.اطناب څه شو؟دخیمے نه د پوره فائدے اخستلودپاره د عمود سره سره د اطناب هم ضرورت وی.دهغے هم اهتمام کول پکار دی؟[1]

بهرحال ددے بلیغ تشبیه نه د شهادت حیثیت واضح شو.چه دا اساس اوبنیاد دے.اود باقی ارکانو حال هم معلوم شو.چه ددے حیثیت دشهادتینو پشان خو نه دے.خوچه په دے کښے یوهم پاتے شی.نوداسلام په عمارت کښے کمزوری راځی.اودا به مکمل نه وی.

په دے کښے د مرجئو هم رد دے.چه دوی اعمال ضروری نه ګڼړی.که په خیمه کښے د عمود سره اطناب ضروری دی.نوشهادت سره باقی ارکان هم ضروری دی. دا غیرضروری نشی ګرځولے.

---

(۱) شرح کرمانی(۱/۸۰)_

يواشكال اودهغې جواب: دلته يواشكال دے،هغه دا چه داسلام خو نور هم ډيراركان دي. دجهاد حكم دے. د حقوقوسره متعلق نور ډيرفرائض دي.دهغې ذكرنشته.صرف د پنځه ځيزونو په ذكر سره اكتفاء شوے ده؟

ددے جواب دا دے.چه په دے پنځو ځيزونو ځكه اكتفاء شوے ده.چه دا مشهور دي.

بعضے حضرات فرمائي.چه عبادات به ياقولي وي يا غيرقولي.شهادتين قولي دي. او غير قولي به ياتركي وي لكه روژه اويابه وجودي وي.بيا وجودي به يا بدنيه وي.يا ماليه يا مركبه من البدن والمال دلته كښے دهريوپه بعضے مثالونو باندے اكتفاء اوكړے شوه.په پنځو كښے حصر مقصود نه دے.

داسے هم وئيلې شي.چه عبادات به يا د قلب سره متعلق وي يا نه. داولنۍ صورت مصداق شهادتين دي.اوكه متعلق بالقلب نه وي.نوبيا دوه صورتونه دي.يا به ايجابي وي يا به سلبي وي.دسلبي مصداق روژے دي.اوكه ايجابي وي.نوبيا به دا يا متعلق بالبدن وي يا متعلق بالمال يا متعلق بالبدن والمال جميعاً وي.متعلق بالبدن مونځ شو.بال زكواة شو.اودبالبدن والمال جميعاً مصداق حج شو.دلته د مثال په طور يو يو ځيز ذكر كړے شو.

يوه توجيه هم هغه ده.كومه چه وړاندے تيره شوے ده.چه په «لااله الا الله محمد رسول الله» كښے دالله تعالى حاكميت،توحيداو د رسول الله ﷺ د رسالت اقرار دے.اودالله تعالى دوه قسمه شوون دي.يوشان حاكميت اوبل شان محبوبيت،دشان حاكميت ظهور په مونځ اوزكواة كښے اوشو.اودشان محبوبيت اظهارپه روژه اوحج كښے اوشو.په دے پنځوكښے حصرمقصودنه دے.**يوه نكته:** علامه شبيراحمد عثماني رحمه الله فرمائي.چه علامه انورشاه كشميري رحمه الله د مذاكره په دوران كښے يومضمون ذكر كړے دے.چه په كوم ځائے كښے د شهادت عنوان سره د توحيد ذكر وي.نودے سره به هلته د رسالت ذكر هم وي.په حديث الباب كښے هم دا صورت دے.اوپه كوم ځائے كښے چه د شهادتين عنوان نه وي.نوهلته عام طور داسے كيږي.چه صرف دتوحيد په ذكر باندے اكتفاء كولے شي.د رسالت ذكر نه وي.لكه دنبي ﷺ ارشاد گرامي دے.«من كان آخر كلامه لااله الا الله دخل الجنة» (۱)او«لقنوا موتاكم قول لااله الا الله» (۲)دغه شان «أفضل الذكر لااله الا الله» (۳)

...

(۱) سنن أبي داود كتاب الجنائزباب في التلقين رقم(۳۱۱۶)_

(۲) دپورتني حواله حديث نمبر(۳۱۱۷)_

(۳) سنن ترمذي كتاب الدعوات باب ماجآء أن دعوة المظلوم مستجابة رقم (۳۳۸۳)_

حضرت کشمیری رحمه الله ددے فرق نکته دا بیان کړے ده.چه دشهادت نه مقصد د زړه د عقیده اوایمان اظهارکول دی.په «لا اله الا الله» کښے دوه احتمالات دی.کله خوددے په وئیلو کښے دعقیدۀ اظهارمقصود وی اوکله دعقیده اظهارنه وی.صرف ذکر مقصود وی.په خلاف د «محمد رسول الله» په دے کښے صرف اظهار د عقیدۀ مقصود وی.چاهم دا په ذکر کښے نه ده شمار کړے.چونکه د شهادت په عنوان سره دعقیدۀ بیان کیږی.نوځکه ددے سره د نبی ﷺ رسالت هم ذکر کوی.اود شهادت دعنوان نه بغیرذکر هم مقصود وی.نوځکه د رسالت د یادولو نه بغیر صرف په توحید باندے اکتفاء کولے شی.(۱)

تنبیه دلته کښے لږ غوندے اشکال پیدا کیږی.چه «محمد رسول الله» هرکله په ذکر کښے داخل نه دے.نوصوفیائے کرام رحمهم الله ددے تلقین ولے کوی؟

ددے جواب دادے.چه ذکر کونکو ته چه د «لا اله الا الله» سره د «محمد رسول الله» یوځائے کولو کوم تلقین کولے شی.دا ددے وجے نۀ چه دا د دویم د ذکر حصه ده . بلکه ددے وجے چه هسے نه د «لا اله الا الله» په کثرت تکرار اوپه دے کښے د مشغولتیا په وجه دے د رسالت دعقیدۀ نه غفلت اوکړی.اوپه دے کښے څه قسم کمزوری راشی.نوځکه وئیلی شی.چه د«لا اله الا الله» سره دا هم په مینځ مینځ کښے وئیلی شی.

حافظ ابن تیمیه رحمه الله اوذکرمفرد. حافظ ابن تیمیه رحمه الله دیرلوئے شخصیت وو.اودیرربانی بزرګ وو.هغوی د ..الله ،الله.. ذکر مفرد په سختۍ سره انکار کړے دے.اوفرمائیلے ئے دی. چه دا ذکر بدعت دے.ځکه چه دا علم دے.اود علم په باربار وئیلو کښے څه فائده نشته.ذکر پکار دے چه ..سبحان الله.. وی.چه په دے کښے دالله تعالی تقدیس بیان شوے دے. ..الحمدلله.. وی.چه په دے کښے دالله تعالی حمد اوثنا بیان شوے ده...لا اله الا الله..چه په دے کښے د الله تعالی د توحید بیان دے.صرف ..الله الله.. وئیل دا یے مقصوده اوبے فائدے دی. خو ددوی دا خبره ډیره کمزورے ده.اودهغوی دشان سره مناسب نه ده.ځکه چه دا کتل دی.چه په ذکر کولو کښے دچا فائده مقصود ده.ښکاره ده.چه دالله تعالی په کښے څه فائده نشته.ځکه که یو کس ..سبحان الله سبحان الله..وائی.نودالله په شان تقدیس کښے څه اضافه نه راځی.دغه شان د «لا اله الله» په وئیلو سره دالله تعالی په صفت وحدانیت کښے څه اضافه نه راځی.البته ذکرکونکی ته په دے باندے فائده ملاویږی.چه د ..سبحان الله.. په تکرار سره دده په زړه کښے د الله تعالی شان قدوسیت راسخ کیږی.دغه شان په تحمید

---

(۱) درس بخاری(۱۴۲/۱) وفضل الباری(۲۹۹/۱.۳۰۱)۔

اوتقديس سره دالله تعالى محموديت اووحدانيت په زړه كنبے راسخ كيږى.بعينه هم دا فائده په ..الله الله.. ذكرمفرد باندے هم مرتب كيږى.په دے سره د سړى په زړه كنبے دالله تعالى د صفات كماليه استحضار اورسوخ راخى.خكه چه ..الله.. د «ذات واجب الوجود مستجمع لجميع صفات الكمال» دپاره علم گرځولے شوے دے.ښكاره چه د ..الله الله.. په تكرار سره به ددے ذات اودده د صفاتو استحضار راځى.اودا به په زړه كنبے راسخ كيږى.لكه چه كوم فوائد په نورو ذكرونو كنبے دى.نوپه دے كنبے هم شته.

بيا ددے نه علاوه دے ته بدعت ونيل څنگه ټيك كيدے شى.حالانكه په حديث كنبے دى.

«لاتقوم الساعة حتى لايقال فى الله: الله الله»(١)

دا خبره دے ښكاره وى.چه د ذكرمفرد په جواز باندے آيت قرآنى ﴿قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ﴾(٢) سره استدلال كولے شى.چه دلته صرف ..الله.. موجود دے.خودا استدلال كمزورے دے.خكه چه دا د سوال جواب دے.دلته ..الله..مفرد مراد نه دے.بلكه د ماقبل سره دملا وهلو نه پس به دا مركب كيږى.(٣) والله اعلم.

دامام بخارى رحمه الله مقصد امام بخارى رحمه الله ددے حديث په راوړلو كنبے دا ښائى.چه ايمان مركب دے.اوچه كوم څيزمركب وى.هغه قابل د نقصان اوزيادت وى.دامام بخارى رحمه الله مقصد هم دا ښكاره كوى.چه ايمان د پنځو څيزونو نه مركب دے.چونكه دا پنځه څيزونه په هركس كنبے مكمل نه وى.څوك په مونځ كنبے كوتاهى كوى.څوك د زكوٰة په ادا كولو كنبے اوڅه خلق دحج اوروژے په ادا كولو كنبے سستى كوى.دا ټولے داسلام علامات دى.په دے كنبے دتفاوت په اعتبارسره د ايمان په مراتبو كنبے هم فرق راځى.امام بخارى رحمه الله خپله مدعى داسے ثابتوى.چه داعمالو كمے زياتے د ايمان په كمى زياتى باندے دلالت كوى.

ددے جواب دا دے.چه احناف رحمهم الله د ايمان دتركيب او ددے د زيادت اونقصان نه مطلقاً منكر نه دى.هغوى هم دا منى.البته دوى اعمال د كامل ايمان جزء گنړى.نوځه اختلاف پاتے نشو.(٤) والله سبحانه وتعالى اعلم.

❁❁❁

---

(١) صحيح مسلم (٨٤/١) كتاب الإيمان باب ذهاب الإيمان آخرالزمان)_

(٢) سورة الأنعام:٩١)_

(٣) دتفصيل دپاره اوگورئ (٣٠٠/١)_

(٤) فضل البارى(٣١٣/١)_

۲=باب امور الایمان

وقول الله تعالی ﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾(۱)

قوله: وقوله﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ....﴾(۲): په بعضے نسخوکښے د ((أمور الإيمان)) په ځائے ((أمر الدين)) دے.په دے صورت کښے به جنس اخستلے شی(۳) په دے کښے درے احتمالات دی.

① یو دا چه دا اضافت بیانیه دے.یعنی ((باب الأمور التی هی الإیمان)) دا د امام بخاری رحمه الله د مدعا مطابق دے.

② دویم صورت دا دے.چه اضافت په معنی د ,,في,, دے.تقدیریه دا وی.((باب الأمور الداخلة فی الإیمان)) دا صورت هم دامام بخاری رحمه الله د مدعا مطابق دے.

③ دریم صورت دادے.چه دا اضافت لامیه دے.اوداسے به وئیلی شی.((باب الأمور التی هی مکملة للإیمان)) په دے صورت کښے دا اعمال د ایمان جزء نه دے . بلکه مکملات دی.او د امام بخاری رحمه الله مدعا ترے نه ثابتیږی.(۴)

د ترجمة الباب مقصد اود ماقبل سره ربط: امام بخاری رحمه الله وړاندے اصول بیان کړل.او اوس د فروعو بیانول غواړی.(۵)

دشارحینو رحمهم الله دکلام نه معلومیږی.چه امام بخاری رحمه الله یا خو دا خودل غواړی.چه ایمان یوداسے مکمل څیز دے.چه د ډیرواجزاؤ اوارکانو د یوځائے کیدونه پوره کیږی.اویا دا خودل غواړی.چه ایمان یوحقیقت مرکبه دے.چه ددے ډیر اجزاء ترکیبیه دی.چه ددے د یو ځائے کیدو نه پس ددے تحقق کیږی.په اولنی صورت کښے خولکه چه امام بخاری رحمه الله دا اشاره اوکړله.چه دا امور مکملات د ایمان دی .اوپه دویم احتمال دا اشاره ده.چه ددے امورو په وجود سره دایمان د حقیقت وجود راځی.خوامام بخاری رحمه الله چه څه په ((أبواب کتاب الإیمان)) کښے ذکر کړی دی . د هغے نه معلومیږی.چه اعمال د ایمان مکملات دی.(۶)

---

(۱) البقرة:۱۷۷)_

(۲) المؤمنون:۱)_

(۳) فتح الباری(۵۰/۱)_

(۴) عمدة القاری(۱۲۲/۱)وفتح الباری(۵۰/۱) ولامع الدراری(۵۴۷/۱، ۵۳۸)_

(۵) فضل الباری(۳۱۳/۱)_

(۶) عمدة القاری(۱۲۲/۱)

دحضرت گنگوهي رحمه الله نه منقول دي. هغوي فرمائي چه وړاندے دحضرت ابن عمر رضي الله عنه په حديث كښے د پنځو اجزاؤ ذكر وو.چاته به دا گمان راتلو.چه اركان بس پنځه دي.اوهم پنځه ضروري دي.امام بخاري رحمه الله دا باب راوړلو.اودا خودل غواړي.چه دايمان نور افعال اواعمال هم شته.ايمان په پنځو څيزونو كښے منحصر نه دي.(١)

دحضرت گنگوهي رحمه الله نه دا هم منقول دي.چه امام بخاري رحمه الله كله دايمان د بساطت اوتركيب دبحث نه فارغ شو.نواوس امام بخاري رحمه الله مقتضيات دايمان بيانوي.اوپه دے خبره تنبيه وركوي.چه د مومن شان دا نه دے.چه د تصديق كولو نه پس به په اعمالو كښے كوتاهي كوي.بلكه اعمال كوم چه د ايمان مقتضيات دي.مؤمن به ددے اعمالو پوره كول غواړي.(٢)

دا هم ممكن ده.چه امام بخاري رحمه الله اول اجمالاً دا اوخودل.چه ايمان د قول اوعمل مجموعه ده.په دے كښے كمے اوزيادت راځي.اوس دلته اجمالي طور د ايمان شعبو ته اشاره كول غواړي.اودا خودل غواړي.چه د ايمان ډيرے شعبے دي.ځكه ئے په دے باب كښے دحضرت ابوهريره رضي الله عنه حديث «الإيمان بضع وسبعون شعبة» ذكر كړے دے.اوددے باب نه پس چه وړاندے كوم بابونه راځي.په هغے كښےئے د شعب ايمان تفصيل بيان كړے دے.لكه چه اول ئے اجمالاً دا اوخودل.چه دايمان ډيرے شعبے دي.اوبيا په وړاندے بابونو كښے په دغے كښے د بعضو شعبو تفصيل او تعيين كوي.د كومو متعلق چه امام بخاري رحمه الله د «الإيمان بضع وسبعون شعبة» روايت ذكر كړے دے.

يوه خبره تاسو دا هم كولے شئ.چه امام بخاري رحمه الله ددے باب په راوړلو كښے په مرجئو باندے رد كوي.چه تاسو وائے چه طاعت مفيد نه دے.اومعصيت مضر نه دے.حالانكه دايمان سره د ډيرو احكامو اواعمالو تعلق دے.كه دغه احكام او اعمال ادا نكړے شي.نواسلام بيخي نامكمل پاتے كيږي.د اسلام دتكميل دپاره صرف په پنځو څيزونواكتفا نشي كولے.بلكه ددے نه سوا د نورو فروعو هم ضرورت دے.نو په پنځو باندے هم د مرجئو رد اوشو.اوكله چه نورو امورو ته امام بخاري رحمه الله اشاره اوكړله.نو دا مزيد رد شو.(٣)

دلته كښے امام بخاري رحمه الله دخپل مقصد دپاره دوه آياتونه ذكر كړل.يو ﴿لَيْسَ الْبِرَّ...إلخ﴾ اوبل آيت ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ۝....الخ﴾

د آيت دترجمے سره ربط په دے كښے د اولنى آيت متعلق دحضرت ابوذر رضي الله عنه نه مروي دي.چه دوي د نبي صلى الله عليه وسلم نه د ايمان په باره كښے تپوس اوكړلو.نو نبي صلى الله عليه وسلم په جواب كښے دا آيت اولوستلو.(٤)

---

(١) تعليقات لامع الدراري(١/٥٤٦)_

(٢) لامع الدراري(١/٥٤٩)_

(٣) ايضاح البخاري(١/١٧١)_

(٤) رواه عبدالرزاق -كذا في الفتح (١/٥١) قال الحافظ ورجاله ثقات)_

چونکه دا روايت على شرط البخاري نه وو.نوځکه امام بخاري رحمه الله روايت پريخودلو .او په دې باره کښې ئې آيت ذکر کړلو.(۱)

خو سوال دا دې چه دا څنګه معلومه شوه.چه دا امور کوم چه په آيت شريفه کښې ذکر دي.دا په ايمان کښې داخل دي؟

ددې جواب دا دې.چه په آيت کښې ونيلې شوي دي.

﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ دلته کښې ﴿الْمُتَّقُونَ﴾ نه مراد «المتقون من الشرك والمعاصي والأعمال السيئة» دي.اود شرك اومعاصي نه بچ کيدونکي مومنان دي.نومؤمن داسې کس ته وائي.ځوك چه د پورتنو اوصافو مالك وي.نومعلومه شوه.چه په ايمان کښې دا څيزونه داخل دي.(۲)

دغه شان په دويم آيت کښې خو صراحةً د مؤمن صفات شمارلې شوي دي.لکه چه د دواړو آياتونو د «باب أمور الإيمان» ترجمې سره پوره ربط دې.

د آياتونو په ترتيب کښې نکته: دلته تاسو ګورئ چه په دې کښې اولنئ آيت د سورة بقره دې.او دويم آيت د سورة مؤمنون دې.د «باب أمور الإيمان» د ترجمې تقاضا دا وه.چه ترتيب برعکس وو . ځکه چه د امام بخاري رحمه الله مدعا دا ده.چه ايمان د اعمالو نه مرکب دې.په دې مدعا او مقصد باندې دلالت کولو دپاره ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ آيت زيات واضح دې.ځکه چه په دې کښې د مؤمنون لفظ موجود دې.ددې نه پس د ﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾..إلخ﴾ په ذريعه د مومنانو صفات شمارلې شوي دي.دا صفات کاشفه دي.کوم چه دا ښائي.چه دا اعمال په ايمان کښې داخل دي.په خلاف د اولنې آيت ځکه چه هلته د ﴿الْبِرَّ﴾ لفظ استعمال شوې دې.هلته کښې ددې تاويل ضرورت دې.چه د ﴿الْبِرَّ﴾ اطلاق په ايمان باندې شوې دې.اوددې نه مراد ايمان دې.ددې باوجود امام بخاري رحمه الله داسې اونکړلو.

ددې وجه هم هغه روايت دې.کوم چه مونږ وړاندې بيان کړلو.چه نبي ﷺ دايمان په تفسير کښې د سورة بقره پورته ذکر شوې آيت تلاوت کړلو.لکه چه په دې آيت کښې صراحةً امور ايمان ذکر شوي دي.نوځکه دوی دا آيت مقدم کړلو.(۳)

ددې نه علاوه دا هم ممکن ده.چه په ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ کښې ذکر شوي صفات ،صفات کاشفه نه وي.بلکه مادحه وي.دامام بخاري رحمه الله مدعا د صفات کاشفه په صورت کښې پوره کيدله.د مادحه په صورت کښې به دا د کمال ايمان بيان وو.لکه چه دا کمالات ذکر کولې شي.کوم چه د مؤمنانو دپاره قابل د مدح او تعريف دي.چونکه دا احتمال موجود وو.

---

(۱) فتح الباري(۱/۵۱)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) ارشاد الساري للقسطلاني(۱/۹۲)_

نوځکه ئې دا مقدم نکړلو.د دې په مقابله کښې ئې هغه آيت مقدم کړلو.کوم چه د ايمان د تفسير په باره کښې وارد شوې دې.والله اعلم

تنبيه تاسو په دې مقام باندې ګورئ چه امام بخارى د ﴿ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴾ نه پس بغير د څه فصل نه ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ آيت ذکر کوى.د دې په باره کښې زده کړئ.چه د اصيلى په نسخه کښې دلته د دواړو آيتونو په مينځ کښې ..واو.. موجود دې.اود ابن عساکر په نسخه کښې ..وقوله.. فصل موجود دې.(۱)

په دې مقام باندې حافظ ابن حجر رحمه الله دا احتمال ذکر کړې دې چه ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ د ﴿ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴾ تفسير دې. شارحينو رحمهم الله د دې ترديد کړې دې.(۲)

علامه عينى رحمه الله فرمائى.چه په دې آيت کښې الله تعالى د ذکر شوى صفاتو د حاملينو ذکر اوکړلو.اود دې طرف ته ئې اشاره اوکړله.او د ﴿ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴾ په ذريعه لکه چه دا ښائى.چه د دې صفاتو حاملين بس متقيان دى.اوس دلته داسې کومه يوه خبره پاتې شوې ده.چه د هغې تفسير ته ضرورت وى.بيا دا دعوه د څه حد پورې په هغه وخت کښې ټيک کيدې شوه.چه دواړه آياتونو متصل وو.حالانکه دلته په قرآن کښې ديو آيت نه بلکه د ډيرو سورتونو فاصله ده.نودا تفسير ګرځول ډيره بعيده ده.(۳)

بهرحال په کومو نسخو کښې چه دلته څه فصل نشته.نود هغې په باره کښې مونږ دلته دا وئيلى شو.چه چونکه دا خبره ښکاره ده.چه دا دواړه آيتونه بيخى جدا جدا دى. څه قسم التباس په کښې نشته.نوځکه د څه فاصل ضرورت محسوس نکړې شو.(۴)

دآياتونو تفسير:

قوله: ﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ...﴾: کله چه د تحويل قبله حکم راغلو.نوخلقو عجيبه عجيبه خبرې کول شروع کړې .چاونيل صاحبه ستاسو پيغمبر خوواى.چه زه نبى يم.اود انبياؤ قبله ئې پريخودله.دبنى اسرائيلو پيغمبران د زرګونو په شمارو.اودهغوى قبله بيت المقدس وو .نبى ﷺ بيت المقدس پريخودلو.اودالله تعالى په حکم ئې بيت الله قبله جوړه کړله.بيا هم هغوى اعتراض اوکړلو.چه دا څنګه پيغمبر دې؟

بعضو وئيل.دده عجيبه حالت دې.دده عدم استقلال ته ګورئ.کله بيت المقدس ته مونځ کوى.اوکله بيت الله طرف ته.دې په يوحال باندې نه پاتې کيږى.

د داسې خلقو په جواب کښې دا آيت نازل شو.اودا په کښې اوخودلى شو.چه ايمان دا نه دې.چه تاسو مشرق طرف ته مخ کړئ يا مغرب طرف ته.بلکه ايمان خودا دې .چه الله تعالى کوم

---

(۱) ارشاد السارى للقسطلانى(۱/۹۲)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) عمدة القارى(۱/۱۲۳)_

(۴) پورتنئ حواله)_

طرف ته د مخ كولو حكم اوكړي.هغه طرف ته سمدستي مخ كړے شي.اود هغه د حكم سمدستي تعميل اوكړے شي.(١)
دا داسے اوګڼړئ چه ديو كس په باره كښےدا معلومه وي.چه دا وفادار دے.دخپل مالك دحكم پوره منل كوي.دده د ژوند مقصد هم دا دے.چه د خپل مالك حكم اومني.داسے كس يوطرف اوجهت نه پيژني.بلكه صرف دا خبره پيژني.چه زما د مالك رضا په كوم څيزكښے ده.ترڅوچه د مالك حكم وو.چه بيت المقدس طرف ته مونځ كوه.نوهغه هم هغه طرف ته مونځ كوي.اوكله چه د مالك حكم راغلو.چه اوس بيت الله طرف ته اوګرځه.نوهغه په دے كښے د څه حكمت پوښتنه نه كوي.او نه د حكم په تعميل كښے توقف كوي.بلكه هغه سمدستي خپل مخ بيت الله طرف ته اړوي.
لګه چه په دے آيت كښے دا حقيقت بيان شوے دے.چه اصلي عبادت او طاعت دالله تعالى حكم پوره كول دي.
په دے باندے په نورو الفاظو كښے داسے پوهه شئ.چه يوصورت د ،،بر،، وي.او يو حقيقت د ،،بر،، وي.په صورت د ،،بر،، كښے كه حقيقت موجود نه وي.نوهغه صورت به بيخي بيكاره وي.كه د ،،بر،، حقيقت په كښے راشي.نوهغه به فائده مند وي.
ګورئ منافقان مونځ كوي.په جهاد كښے شركت كوي.دشهادتينو اقرار كوي.ددے باوجود الله تعالى فرمائي. ﴿وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّهُمْ لَكٰذِبُوْنَ﴾(٢) دغه شان فرمائي﴿اِنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ فِي الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ﴾(٣)
تاسوګورئ چه په دوي كښے صورت صلاة،صورت جهاد وغيره موجود دے. خو چونكه حقيقت ايمان اوتصديق قلبي نشته.نوځكه په دے آياتونوكښے د دوي حقيقت بيان كړے شو.
هم دا صورت حال دټولو كافرانو دے.كوم چه نيك اعمال كوي.خودهغوي دا نيك اعمال فائده مند نه دي.قرآن كريم كښے ارشاد دے.﴿وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍۭ بِقِيْعَةٍ يَّحْسَبُهُ الظَّمْاٰنُ مَآءً حَتّٰٓى اِذَا جَآءَهٗ لَمْ يَجِدْهُ شَيْـًٔا﴾(٤)
دكافرانو د اعمالو مثال داسے دے.لكه صحرا او په هموار ميدان كښے چه شګه وي .سړے په دے باندے د لرے نه د اوبو ګمان كوي.خوچه كله هغے ته نزدے ورشي .نو اوبه نه وي.دغه شان ددے خلقو په اعمالو كښے صورت موجود دے .خو حقيقت موجود نه دے.
چه دا خبره زده شوه.نواوس به دا زده كړئ.چه يو وي د استقبال في الصلاة صورت.هغه برابره ده كه بيت المقدس طرف ته وي اوكه بيت الله طرف ته.او يودے د دے حقيقت .دا حقيقت به په هغه وخت كښے متحقق كيږي.چه ايمان وي.كه يو سړے بيت الله طرف ته مخ

---

(١) تفسير قرطبي(٢/٢٣٨،٢٣٧)_
(٢) سورة المنافقون:١)_
(٣) سورة النساء:١٤٥)_
(۴) سورة النور:٣٩)_

كوى.اودهغه په زړه كښې ايمان نه وى.نوهغه دالله تعالى تابعدارى كونكې نه دې.دغه شان كه يو سړې بيت الله طرف ته مونځ كوى.اودهغه په زړه كښې ايمان نه وى.نوصورت خو د استقبال دې.خوحقيقت داستقبال نه دې.ځكه چه دعمل حقيقت په ايمان سره متحقق كيږى.

﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾

دې آيت مبارك دخپل اختصار باوجود پوره شريعت راګير كړې دې.ځكه چه ټول شريعت په درې قسمونو باندې تقسيم كيدې شى.

① يوصحت اعتقاد،انسان ته د كمال حاصلولو دپاره د ټولو نه وړاندې د خپل خيالاتو اوعقائدو د ټيك كولو ضرورت پيښيږى.كه د يو سړى عقيده صحيح نه وى.نوكه هغه هرڅنګه وى.دالله تعالى په زمكه باندې بوج دې.هم د عقائدو تصحيح طرف ته دلته په ﴿وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ﴾ كښې اشاره شوې دې.

② دويم قسم حسن اخلاق ومعاشرت دې. د عقائدو د صحت نه پس انسان ته پكار دى.چه په حسن اخلاق اوحسن معاشرت باندې موصوف شى.په ﴿وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ﴾ كښې د دې حسن اخلاقو بيان دې.

③ دريم قسم تهذيب نفس دې.بيا د دې تهذيب نفس دوه صورتونه دى.

(الف) يوصورت دا دې.چه د بنده تعلق دالله تعالى سره ټيك وى.د تهذيب النفس دې شاخ طرف ته په ﴿وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ﴾ سره اشاره شوې ده.

(ب) دويم صورت دا دې.چه دالله تعالى د بندګانو سره تعلق صحيح وى.دې طرف ته اشاره ده په ﴿وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ﴾ كښې.

بهرحال دا اولنې آيت دې.چه دا ئې راوړلو.نولكه چه امام بخارى رحمه الله دا خودل غواړى.چه د "بر" نه مراد ايمان دې.اود ايمان په تفسير كښې دا ټول اعمال داخل دى.نومعلومه شوه.چه ايمان مركب دې.

تاسودا وئيلې شئ.چه په دې آيت كښې په مرجئو باندې رد دې.هغوى دا ګڼړى.چه د اعمالو دايمان سره څه تعلق نشته.دلته كښې الله تعالى دايمان سره متعلق ډير اعمال بيان كړل.دا ټول اعمال د ايمان مكملات دى.دا ټول اعمال د ايمان فروعات او مقتضيات دى.نوبيا د اعمالو په باره كښې دا وئيل څنګه ټيك دى.چه ددې د ايمان سره څه تعلق نشته.دا خبره په ذهن كښې اوساتئ.چه دلته د احنافو رحمهم الله ترديد مقصود نه دې.ځكه چه امام بخارى رحمه الله اود احنافو رحمهم الله په مينځ كښې څه فرق نشته.ځكه دنفس ايمان دپاره اعمال هغه هم جزء نه ګڼړى.اومونږ هم، په نفس ايمان كښې هغه هم د كمى زياتى قائل نه دې.اومونږ هم د كمى زياتى قائلين نه يو.

كه تاسو دا وائے چه د امام بخاری رحمه الله داحنافو رحمهم الله سره اختلاف خو مشهور دے هم په دے بنياد هغه په احنافو رحمهم الله باندے رد كوى نوتاسو په دے صورت كښے دا وئيلے شئ چه دلته دايمان ذكر نشته بلكه د ،،بر،، ذكر دے چونكه ،،بر،، دايمان اثر دے خكه په حديث كښے د ايمان تفسير په ،،بر،، سره شوے دے ددے وجے نه چه ،،بر،، او ،،ايمان،، دواړه مترادف دى نودامام بخارى رحمه الله استدلال ټيك نه دے.

د دويم آيت ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ...الخ﴾ په باره كښے مونږ وړاندے بيان كړے دے چه په دے صفاتو كښے دوه احتمالات دى يواحتمال دا دے چه دا صفات مادحه دى په دے صورت كښے به دا صفات د كمال ايمان تعريف وى اوكمال ايمان خو مونږ هم مركب ګنړو دويم احتمال دا دے چه دا صفات كاشفه اوګرځولى شى .په دے صورت كښے به بيشكه دا ثابته شى چه دا څيزونه په ايمان كښے داخل دى .خو تاسو وئيلے شئ چه په دے كښے امام بخارى رحمه الله مقصود په مرجئو باندے رد دے والله اعلم.

الحديث التّاسع

[٩] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْجُعْفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ الْعَقَدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ(١) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ

رجال الحديث

① عبدالله بن محمد رحمه الله: دا ابوجعفر عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن اليمان بن انس جعفى بخارى مسندى دے د دوى نسب كښے چه كوم ،،يمان،، دے دا هم هغه دے د چا په لاس چه د امام بخارى رحمه الله په نيكونو كښے مغيره اسلام راوړے وو دا ثقه او حافظ دے د اصول سته په مصنفينو رحمهم الله كښے صرف بخارى او ترمذى ددوى نه احاديث اخستے دى په ۲۲۹ھ كښے وفات شوى دى.(٢)

دوى ته ،،مسندى،، ولے وئيلے شى؟ددے وجه عالمان ليكى چه دوى به هميشه د مسند احاديثو په تلاش كښے اوسيدل مراسيل اومنقطعات طرف ته د دوى رغبت نه وو امام حاكم رحمه الله فرمائى چه دوى ته ،،مسندى،، ددے وجے وئيلى شى چه دوى په ماوراء النهر

---

(١) الحديث أخرجه مسلم فى كتاب الإيمان،باب بيان عدد شعب الإيمان وأفضلها وأدناها رقم،(١٦١، ١٦٢) والنسائى فى سننه فى كتاب الإيمان وشرائعه،باب ذكر شعب الإيمان رقم(٥٠٧، ٥٠٩) وأبوداود فى سننه فى كتاب السنة باب فى رد الإرجاء رقم(٤٦٧٦) والترمذى فى جامعه فى كتاب الإيمان ،باب ما جآء فى إستكمال الإيمان وزيادته ونقصانه رقم،(٢٦١٤) وابن ماجه فى سننه فى المقدمة باب فى الإيمان رقم(٥٧)_

(٢) عمدة القارى (١٢٣/١) وتقريب التهذيب (ص،٣٢١)_

کښې د ټولو نه وړاندې د صحابو رضي الله عنهم مسانید جمع کړی وو.(۱) والله اعلم

② **ابوعامر عقدي رحمه الله**: دا ابوعامر عبدالملك بن عمروبن قیس عقدي «بفتح العین المهملة والقاف» بصري دې. دامام مالك رحمه الله شاګرد دې. اود امام احمد رحمه الله استاذ دې. ټول حافظان د دوی په جلالت او ثقاهت باندې متفق دي. په ټول صحاح سته کښې د دوی روایات موجود دي. په ۲۰۴ھ یا ۲۰۵ھ کښې وفات شوی دی.(۲)

③ **سلیمان بن بلال رحمه الله**: دا ابومحمد یا ابوایوب سلیمان بن بلال قرشي تیمي مدني دې. عبدالله بن دینار رحمه الله او د دوی نه علاوه د نورو ډیرو تابعینو رحمهم الله نه ئې احادیث اوریدلي دي. او عبدالله بن المبارك رحمه الله غوندې بې مثاله محدثینو رحمهم الله د دوی نه سماع کړې ده.

په اصول سته کښې د دوی روایات موجود دي. بلکه په دې نوم په اصول سته کښې بل راوي موجود نه دې. په ۱۷۷ھ کښې وفات شوی دی.(۳)

④ **عبدالله بن دینار رحمه الله**: دا ابوعبدالرحمن عبدالله بن دینار قرشي عدوي مدني دې. دحضرت ابن عمر رضي الله عنهما مولی وو. دوی د حضرت ابن عمر رضي الله عنهما او دهغوی نه علاوه د نورو ډیرو حضراتو نه احادیث اوردلي دي. او د دوی نه د دوی خوئي عبدالرحمن او نورو حضراتو د حدیثو سماع کړې ده. دوی په اتفاق سره ثقه دي. په ۱۲۷ھ کښې وفات شوی دی. په اصول سته کښې د دوی روایات موجود دي(۴)

⑤ **ابوصالح رحمه الله**: ابوصالح ددوی کنیت دې. او د دوی نوم ذکوان دې. لقب ئې سمان اوزیات دې. ځکه چه دوی به د کوفې نه تیل او غوړي راوړل. او ددې کاروبار به ئې کولو. ثقه او ثبت دې. په صحابو رضي الله عنهم او تابعینو رحمهم الله کښې دډیرو حضراتو نه روایت کوي. او د دوی نه روایت کونکو کښې د تابعینو رحمهم الله یوه لویه ډله شامله ده.

امام اعمش رحمه الله د دوی نه یو زر احادیث اوریدلي دي. په ۱۰۱ھ کښې په مدینه منوره کښې وفات شوی دی. د دوی احادیث په صحاح سته کښې موجود دي.(۵)

⑥ **حضرت ابوهریره رضي الله عنه**: جلیل القدر حافظ اوفقیه ومکثر صحابي دې. دوی د اسلام راوړلو نه پس خپل ځان د نبي ﷺ نه د استفاده اخستلو. د علم حاصلولو او ددې خورولو ته وقف کړې وو. په ۷ھ کښې د خیبر په کال مسلمان شوې وو. او بیا د دوی مور د نبي اکرم ﷺ د دعا په برکت مسلمانه شوې وه. د مور د اسلام راوړلو نه پس حضرت

---

(۱) عمدة القاري(۱/۱۲٤)-
(۲) عمدة القای ر(۱/۱۲۳(وتقریب التیب (ص.۲۵۰)_
(۳) عدة القاري(۱/۱۲۳ وتقریب التهذیب (ص.۲۵۰)_
(۴) عمدة القاري (۱/۱۲۳) وتقریب (۲.۳۰۲_
(۵) عمدة القاري(۱/۱۲۳، ۱۲٤ وتقریب التهذیب (۲۰۳_

ابوهریره رضی الله عنه نبی ﷺ ته درخواست کړے وو.چه یارسول الله! دالله تعالی نه دعا اوکړئ.چه ما او زما مور الله تعالی د خپلو مؤمنانو بندګانو په زړونو کښے خوښ جوړ کړی.نبی اکرم ﷺ د دوی دپاره دعا اوکړله.حضرت ابوهریره رضی الله عنه به فرمائیل.«فما خلق مؤمن یسمع بی ولا یرانی إلا أحبنی» (۱)

حضرت امام شافعی رحمه الله فرمائی.«ابوهریرة أحفظ من روی الحدیث فی دهره» (۲)

کثرت روایت او د روایاتو شمار: حضرت ابوهریره رضی الله عنه به هغه شپږ مکثرین صحابوٴ رضی الله عنهم کښے په اول نمبر دے.دچا نه چه د ټولو نه زیات روایات مروی دی.خلقو به په دے خبره تعجب هم کولو.چه حضرت ابوهریره رضی الله عنه ددے باوجود چه متاخرالاسلام دے.دومره زیات احادیث بیانوی.خو حضرت ابوهریره رضی الله عنه به خپله دا اعتراض نقل کوی .او فرمائی.چه ما سره چرته هم د مال جمع کول فکر نه وو.مهاجرین به د بازار نه نه اوزګاریدل.او انصارو سره د خپلو زمکو فکر وو.اوزه به هر وخت د نبی اکرم ﷺ په خدمت کښے حاضر اوسیدم.که د خیټے دکولو دپاره به راته خوراك ملاؤ شو.نو خوراك به مے اوکړل.ګنی صبر به مے کولو.بیا د رسول الله ﷺ دعا هم زما سره وه.څکه چه یو ځل نبی ﷺ اوفرمائیل.څوك به خپل څادر خور کړی.چه د هغے نه پس به زما نه اوریدلے خبره نه هیروی.ما خپل څادر خور کړلو.نوهغه ئے د خپلے سینے سره اولګولو.ددے نه پس زما نه هغه خبره نه ده هیره شوے کومه چه ما د رسول الله ﷺ نه اوریدلے ده.(۳)

دحضرت ابوهریره رضی الله عنه نه په مسند بقیة بن مخلد کښے ۵۳۷۴ (پنځه زره درے سوه څلور اویا) احادیث مروی دی.اودا دټولونه لوئے تعداد دے.کوم چه دبل صحابی رضی الله عنه نه مروی نه دے.

بعضے خلقو په دے باندے اعتراض کړے دے.چه دا څنګه کیدے شی.حالانکه په خپله حضرت ابوهریره رضی الله عنه فرمائی.«ما من أصحاب النبی ﷺ أحد أکثر حدیثا عنه منی إلا ما کان من عبدالله بن عمرو، کان یکتب ولا أکتب» (۴) دے نه خو دا معلومیږی.چه د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه روایات د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه زیات وو.

د دے یو جواب دا ورکړے شوے دے.چه استثناء دلته منقطع ده.او تقدیر دا دے.«لکن الذی کان من عبدالله وهو الکتابة لم یکن منی» مطلب دا دے.چه زما نه زیات څوك مکثر نه وو.البته عبدالله بن عمرو به احادیث لیکل.او ما به نه لیکل.په دے کښے دا احتمال هم شته.چه د هغه احادیث زیات وو.اودا احتمال هم شته.چه د هغه احادیث زیات نه وو.

---

(۱) صحیح مسلم کتاب فضائل الصحابة باب من فضائل أبی هریرة الدوسی.

(۲) تهذیب الأسماء واللغات (۲۷۰/۳۲)_

(۳) صحیح مسلم کتاب فضائل الصحابة باب من فضائل أبی هریرة الدوسی .

(۴) صحیح بخاری کتاب العلم باب کتابة العلم رقم(۱۱۳)

خوكه مونږ استثناء متصل اومنو نو ددے جواب دا دے چه مونږ ته د حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه ګوم احاديث رارسيدلى دى. هغه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه د احاديثو نه ډير كم دى. په يو قول كښے د حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه د رواياتو شمار ۵۰۰ خودلے شوے دے او بعضے محدثينو رحمهم الله د دوى د رواياتو شمار ۷۰۰ نقل كړے دے.(۱) ددے څو وجوهات دى.

() اولنۍ وجه دا ده. چه حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه به په عبادت كښے زيات مشغول وو. په علم كښے د هغوى مشغوليت كم پاتے شوے وو. ددے وجے د هغوى روايات كم دى.

() دمختلف ملكونو د فتح كيدو نه پس د حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه قيام زيات په مصر او طائف كښے وو. دے مقاماتو طرف ته د طالبانو توجه دومره نه وه. څومره چه مدينے منورے طرف ته وه. اوحضرت ابوهريره رضي الله عنه په مدينه منوره كښے تر وفاته پورے فتوى او تحديث كښے مصروف وو. اوپه دغه وخت كښے مدينه د علم مركز وو.

() دريمه وجه دا ده. چه مونږ وړاندے ذكر كړى دى. چه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه سره د نبى ﷺ دعا وه. چه څه به ئے يوخل واوريدل. هغه به ترے نه هيريدل.

() څلورمه وجه دا بيان شوے ده. چه حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه ته په شام كښے د اهل كتابو ډير كتابونه ملاؤ شوى وو. هغه به دغه كتابونه كتل. ددے وجے ډيرو تابعينو امامانو رحمهم الله د هغوى نه روايت نه اخستل.(۲)

بهرحال حضرت ابوهريره رضي الله عنه په ټولو صحابو رضي الله عنهم كښے كثيرالرواية دے پنځه زره دړے سوه څلور اويا احاديث د دوى نه مروى دى. په دے كښے متفق عليه دړے سوه پنځويشت دى. امام بخارى رحمه الله په دړے اويا كښے منفرد دے او امام مسلم رحمه الله په يو سل نوى احاديثو كښے. صرف د شاګردانو شمار ئے اته سوه ليكلى شى. چه په دوى كښے صحابه رضي الله عنهم هم وو. او تابعين رحمهم الله هم.(۳)

دحضرت ابوهريره رضي الله عنه تفقه حضرت ابوهريره رضي الله عنه په اتفاق سره په فقهاء صحابو كښے وو. بلكه په فقهى مسائلو كښے به ئے د نورو فقهاء صحابو سره معارضه هم كوله. د احنافو رحمهم الله د اصولو په بعضے كتابونو كښے دوى ته ،، غير فقيه ،، وئيلے شوے دے. دا خبره ټيك نه ده. بيا دا خبره نه د امام ابوحنيفه رضي الله عنه نه منقول ده. اونه د دوى په مشهورو شاګردانو كښے د چا نه، بعضے اصولیینو عيسى بن ابان رحمه الله ته ددے خبرے نسبت كړے دے. خو په دے نسبت كښے هم كلام دے.

خلاصه دا چه حضرت ابوهريره رضي الله عنه صرف د حديث په روايت كښے نه بلكه په فقه او افتاء كښے هم په لويو صحابو كښے شمار دے.(۴)

---

(۱) تقرير بخارى اردو.
(۲) ددے ټولو وجوهاتو دپاره اوګورئ فتح البارى (۱/۲۰۷) كتب العلم باب كتابة العلم.
(۳) عمدة القارى (۱/۱۲٤).
(۴) تكملة فتح الملهم (۱/۳٤۰، ۳٤۱) كتاب البيوع باب حكم بيع المصراة.

د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نوم د حضرت ابوهريره رضي الله عنه په نوم کښې ډير سخت اختلاف دے.ترديے چه حافظ ابن عبدالبر رحمه الله فرمائي.«اختلفوا في اسم أبي هريرة واسم أبيه إختلافاً كثيراً لا يحاط به ولا يضبط في الجاهلية والإسلام»(١) يعني حضرت ابوهريره رضي الله عنه او د دوی د پلار د نوم په باره کښې دومره اختلاف دے.چه په جاهليت او اسلام کښې دومره اختلاف په بل نوم کښې نشته.حافظ ابن عبدالبر رحمه الله شل اقوال شمارلی دی.ابن الجوزی رحمه الله په «التلقيح» کښې په دے کښې اتلس اقوال ذکر کړی دی.او امام نووی رحمه الله فرمائي.د ديرشو اقوالو نه زيات دی.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.چه ما دا ټول نومونه په تهذيب التهذيب کښې ذکرکړی دی.خو ديرشو ته نه رسی.د امام نووی رحمه الله قول صرف د حضرت ابوهريره رضي الله عنه په نوم باندے نه بلکه دهغه اود هغه د پلار دواړو په نومونو باندے محمول دے.(٢)

بهرحال راجح دا دے.چه د اسلام ته وړاندے د دوی نوم عبد شمس وو.د اسلام راوړلو نه پس عبدالله يا عبدالرحمن نوم ورته کيخودے شو.او د دوی د پلار د نوم په باره کښې راجح دا ده.چه صخر وو.(٣)

د حضرت ابوهريره رضي الله عنه کنيت او ددې وجه : په جامع ترمذی کښې حضرت ابوهريره رضي الله عنه فرمائي. چه زما د کنيت وجه دا ده.چه ما به د خپل کور د خلقو چيلئ څرولے.ما سره يوه وړه غوندے پيشو وه.د شپے به ما هغه د ونے دپاسه کينوله.اود ورځے به مے خان سره ساتله.او هغے سره به مے لوبے کولے.نوځکه زما کنيت ابوهريره رضي الله عنه کيخودے شو.(٤)

يوه قول دا دے.چه نبی صلی الله علیه وسلم د دوی په لستوڼی کښې پيشو اوليدله.نو نبی صلی الله علیه وسلم اوفرمائيل.«يا أباهريرة» نودا ئے کنيت شو.(٥)

ابومعشر مدائنی د محمد بن قيس نه نقل کړی دی.چه حضرت ابوهريره رضي الله عنه به فرمائيل.

«لاتكنوني أباهريرة فإن النبي صلی الله علیه وسلم كناني أباهر، الذكر خير من الأنثى»(٦)

خو په احاديثو کښې د دوی کنيت د نبی اکرم صلی الله علیه وسلم نه دواړه قسم راغلے دے.په صحيح مسلم کښې اوږد حديث دے.په هغے کښې نبی کريم صلی الله علیه وسلم يو باغ ته تشريف اوړے وی.کله چه ناوخته شی.نو صحابه کرام رضي الله عنهم د دوی په لټون کښې اوځی . حضرت ابوهريره رضي الله عنه باغ ته ورداخل شو. نبی صلی الله علیه وسلم ترے تپوس اوکړلو.«ابوهريرة؟» يعنی آيا ته ابوهريره رضي الله عنه ئے.دغه شان په دے

---

(١) الإستيعاب بهامش الإصابة (٢٠٣،٢٠٢/٤) ترجمة أبي هريرة ( )_
(٢) فتح الباری(٥١/١)_
(٣) الإصابة(٢٠٤،٢٠٣/٤)_
(٤) جامع ترمی كتاب المناقب باب مناقب لأبي هريرة ر رقم(٣٨٤٠)_
(٥) عمدة القاری(١٢٤/١)_
(٦) الإصابة (٢٠٦/٤)_

حديث كښې په «يا أباهريرة» سره خطاب هم كړے دے.(١)
دغه شان د بخارى شريف په روايت كښې دى «صدقناشهيا أباهر» (٢) هم د بخارى شريف په يو بل روايت كښې دى «يا أباهر» (٣)

«ابوهريرة» منصرف دے که غيرمنصرف؟ ملا على قارى رحمه الله فرمائى چه اصل خو دا دے چه «هريرة» مجرور اووئيلى شى .ځكه چه دا علم نه دے د علم جزء دے چونكه صرف يو سبب دے نوځكه دا منصرف وئيل پكار دى.هم دا د عالمانو رحمهم الله يوے ډلے تيك ګرځولے دے خو د محدثينو رحمهم الله په ژبه دا غير منصرف مشهور دے.ځكه چه دا د كلمه واحده په شان ده.نو د دوو سببو په وجه به دے ته غير منصرف وئيلى شى.(٤) والله اعلم.

وفات او مدفن: د حضرت ابوهريره رضي الله عنه وفات د اته اتيا كالو په عمر كښې په ٥٧هـ .٥٨هـ يا ٥٩هـ كښې شوے وو.او په مدينه منوره كښې په جنت البقيع كښې دفن شوے وو.بعضے خلقو ددوى مدفن عسفان خودلے دے.خو دا دے څه اصل نشته.(٥) رضى الله تعالى عنه وأرضاه وحشرنا معه فى زمرة محبيه.

قوله: الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً: بضع: د باء په كسره سره ده.فتح هم يو لغت دے د بضع د مصداق په باره كښې مختلف اقوال دى.

① مشهور قول دا دے چه د دريو نه تر نهه پورے ددے اطلاق كيږى.په دے باندے قزاز جزم كړے دے.
② ابن سيده وائى.چه د دريو نه تر لسو پورے ددے اطلاق كيږى.
③ يو قول د يو نه تر نهه پورے دے.
④ يو قول د دوو نه تر لسو پورے دے.
⑤ او يو قول د څلورو نه تر نهه پورے دے.(٦)

په دے كښې اولنے قول مشهور دے.اوددے تائيد د ترمذى شريف د حديث نه هم كيږى.په هغې كښے دا دى.چه كله دا آيت كريمه (٧) نازل شول شو.نو صديق اكبر رضي الله عنه د مكے د مشركانو سره شرط اولګوو.او موده ئے د نهه كالو نه كمه مقرر كړله.په دے باندے نبى اكرم صلى الله عليه وسلم

---

(١) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب الدليل على إن من مات على التوحيد دخل الجنة قطعاً رقم (١٥٦)_

(٢) صحيح بخارى .كتاب الأطعمة باب قول الله تعالى: كلوا من طيبات ما رزقناكم رقم(٥٣٧٥)_

(٣) صحيح بخارى كتاب الرقاق باب كيف عيش النبى ﷺ وأصحابه رقم(٦٤٥٢)_

(٤) مرقاة (٦٩/١) كتاب الإيمان)_

(٥) عمدة القارى (١٢٤/١) وتقريب التهذيب (٦٨٠، ٦٨١)_

(٦) فتح البارى(٥١/١)_

(٧) سورة روم:١-٤)_

اوفرمائیل.«ألا احتطت یا أبابکر، فإن البضع ما بین الثلاث إلی التسع» [1] چه اے ابوبکر! تا ولے احتیاط اونکړلو.ځکه چه د ،،بضع،، اطلاق د دریو نه تر نهه پورے کیږی.

د روایاتو اختلاف دا روایت په بخاری شریف کښے د ابوعامر عقدی په سند سره د ،،بضع وستون،، په الفاظو سره راغلے دے.

په مسلم شریف کښے ددے دوه طریقے دی.

یوه طریقه د «عبیدالله بن سعید وعبد بن حمید، عن ابی عامر العقدی» په واسطه ده.په هغے کښے د «بضع وسبعون» الفاظ دی.

دویمه طریقه«زهیربن حرب، عن جریرعن سهیل عن عبدالله بن دینار، عن ابی صالح عن ابی هریرة» سند سره ده.په دے کښے «بضع وسبعون أوبضع وستون» الفاظ دی .یعنی په شك سره وارد دی.[2]

په سنن نسائی کښے یو روایت په درے طرقو سره مروی دے.په دے کښے په اولنو دوو طریقو کښے «بضع وسبعون» الفاظ دی.او په آخری طریق کښے ددے حدیث اولنے جزء یعنی «الإیمان بضع وسبعون شعبة....» موجود نه دے.صرف آخری جزء یعنی «الحیاء شعبة من الإیمان» په کښے مروی دے.[3]

په سنن ابی داؤد کښے د «بضع وسبعون» الفاظ دی.[4]

په سنن ترمذی کښے ددے دوه طرق دی.په دے کښے په اولنئ طریق کښے خو «بضع وسبعون بابا» دی.او په دویم طریق کښے «الإیمان أربعة وستون بابا» وارد دی.[5]

ابن ماجه هم دا نقل کړے دے.اود مسلم د شك د روایت پشان ئے ذکر کړے دے.یعنی «الإیمان بضع وستون أو سبعون بابا».[6]

په صحیح ابو عوانه کښے «ست وسبعون أو سبع وسبعون»الفاظ دی.[7]

ددے ټولو روایاتو خلاصه دا شوه چه :

() په بعضے روایاتو کښے د «بضع وستون» الفاظ دی.

() په بعضو کښے د «بضع وسبعون» الفاظ دی.

---

(۱) جامع ترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة الروم رقم(۳۱۹۱)_

(۲) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان عدد شعب الإیمان .. رقم(۱۶۱. ۱۶۲)_

(۳) سنن نسائی باب الإیمان باب ذکر شعب ا لإیمان رقم(۵۰۰۷. ۵۰۰۹)_

(۴) سنن ابی داود کتاب السنة باب فی رد الإرجاء رقم (۴۶۷۶)_

(۵) جامع ترمذی کتاب الإیمان باب ما جاء فی إستکمال الإیمان وزیادته ونقصانه رقم (۲۶۱٤)_

(۶) سنن ابن ماجه المقدمة باب فی الإیمان رقم (۵۷)_

(۷) فتح الباری (۵۲/۱)_

() په بعضو كښې دشك سره د ((بضع وستون أو بضع وسبعون)) يا ((ست وسبعون أو سبع وسبعون)) الفاظ دى.

() اوپه يو روايت كښې د ((اربعة وستون بابا)) الفاظ هم شته.
دا آخرنې روايت اول خو حافظ رحمه الله معلول گرځولې دے.هسې هم دا د صحيحينود رواياتو په مقابله كښې مرجوح دے.نو ددے نه د بحث ضرورت نشته.(١)
باقى پاتې شول نور روايات نوپه هغې كښې چه كوم بغير د شك نه واقع شوى دى .هغې ته د شك په رواياتو ترجيح حاصله ده.اوس صرف دوه قسمه روايات پاتې كيږى.يو د ((بضع وستون)) روايت.او بل د ((بضع وسبعون)) روايت .دا دواړه رواياتونه صحيح دى.

امام بيهقى رحمه الله د بخارى روايت ((بضع وستون)) راجح گرځولې دے.د هغوى وينا دا ده.چه سليمان بن بلال بغير د څه شك نه ددے روايت كړے دے.(٢)
خو په دے دليل كښې دا ويره ده.چه دسليمان بن بلال په طريق كښې ابوعوانه حديث نقل كړے دے.په هغې كښې شك سره ((بضع ستون أو بضع وسبعون)) الفاظ دى.(٣) نو د امام بيهقى رحمه الله دا دليل صحيح نه دے.
حافظ ابن الصلاح رحمه الله د بخارى روايت په دے بناء باندے راجح گرځولې دے. چه په دے كښې عدد اقل دے.او عدد اقل متيقن وى.(٤)
امام ابوعبدالله الحليمى، قاضى عياض ،امام نووى رحمهم الله او يو جماعت د ((بضع وسبعون)) روايت راجح گرځولې دے.ځكه چه دا د قبيله د زيادة الثقات څنې دے.او زيادت د ثقه قبلولې شى.كه دے د خپل ځان نه د اوثق مخالف نه وى.(٥)
علامه كرمانى رحمه الله په دے باندے اعتراض كړے دے.چه دا د زيادة الثقه صورت نه دے.چونكه په زيادة الثقة كښې د الفاظو اضافه وى.حالانكه دلته د رواياتو اختلاف دے.(٦)
علامه كرمانى رحمه الله فرمائى.چه په دے دواړو رواياتو كښې څه تعارض نشته.ځكه چه عدد اكثر د عدد اقل نفى نه كوى.

هغوى فرمائى.چه دلته دا احتمال هم شته.چه ((بضع ستون)) روايت مقدم وى.او د ((بضع وسبعون)) روايت مؤخر وى.لكه چه اول نبى ﷺ ته د ((بضع وستون)) علم شوے وو.او بيا د ((بضع

---

(١) پورتنئ حواله)_
(٢) شرح نوى على صحيح مسلم (٤٧/١) كتاب الإيمان باب بيان عدد شعب الإيمان ...)_
(٣) فتح البارى(٥١/١)_
(۴) فتح البارى(٥٢/١)_
(۵) شرح نووى(٤٧/١)_
(۶) شرح كرمانى(٨٢/١)_

وسمعون» نو دواړه روایات ټیک دی.(۱)
خود علامه کرماني رحمه الله جواب ټیک نه معلومیږي.ځکه چه دلته روایت یو دے.او طرق ئے جدا جدا دی.نو هرکله چه مخرج یو وی.نو د جدا جدا عدد او په دے کښے د تطبیق کولو څه سوال پیدا کیږي.(۲)

بیا چونکه د «بضع وسمعون» زیادت معنی لره متضمن دے.لکه چه د علامه کرماني رحمه الله اعتراف هم دے.نو د امام نووي رحمه الله وغیره خبره صحیح معلومیږي.(۳)
ملا علی قاري رحمه الله فرمائی.چه ښکاره دا ده.چه ددے نه مراد د څه خاص عدد تحدید نه دے.بلکه مراد ترے تکثیر دے.ځکه په آیت کریمه ﴿إِن تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَن يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ﴾(۴) کښے تکثیرمراد دے.او د عدد اختلاف د واقعاتو په تعدد باندے حمل کولے شی.اګرچه د یو روایت د طرفه وی.(۵)
که عدد د تکثیر دپاره اومنلے شی.نو علامه عیني رحمه الله د ،،ستون،، او ،،سبعین،، دواړو حکمتونه بیان کړی دی.
هغوی د ،،ستین،، حکمت بیانوی.چه عدد به یا زیاتی وی یا ناقص یا برابر.عدد زائده هغه عدد ته وائی.چه د هغے د اجزاء مجموعه د هغه عدد نه زیات وی . لکه د دولسو عدد دے. ددے پنځه اجزاء جوړیږي.نصف ،،۶،، ثلث،،۴،، ربع ،،۳،، سدس ،،۲،، او نصف سدس ،،۱،، اوددے مجموعه شپاړس جوړیږي.(۶+۴+۳+۲+۱= ۱۶) دا د دولس د عدد نه زیات دے.
عدد ناقص: هغه عدد ته وائی.چه د هغے د اجزاؤ مجموعه د هغے د عدد نه کم وی .لکه د څلورو عدد شو.چه ددے دوه اجزاء دی.نصف ،،۲،، او ربع ،،۱،، او ددے مجموعه درے ده.(۲ +۱= ۳)ښکاره ده.چه د دریو عدد د څلورو د عدد نه کم دے.
عدد مساوی: هغه عدد دے.چه د هغے د اجزاؤ مجموعه ددے عدد سره برابر وی.لکه د شپږو عدد شو.ددے درے اجزاء جوړیږي.نصف ،،۳،، ثلث،،۲،، او سدس ،،۱،، ددے مجموعه هم شپږ ده.(۳+۲+۱=۶)
په دے درے قسمه اعدادو کښے هغه عدد ته فضیلت حاصل دے.کوم چه تام او مساوی وی. یعنی شپږ.دا د شپږو عدد اکائی ده.کله چه مبالغه مقصود وی.نو دا دهایانو ته اړولے شی. او ددے دهائی شپیته جوړیږي.

---

(۱) مخکښ حواله)_
(۲) فتح الباری(۵۲/۱)_
(۳) فتح الملهم (۶۱۰/۱)_
(۴) التوبة:۸۰)_
(۵) مرقاة المفاتیح (۶۹/۱)_

علامه عینی رحمه الله د ..سبعین، حکمت بیانوی اوفرمائی چه ..د اووه عدد داسے عدد دے.چه د عدد ټول قسمونه ددے لاندے راځي.ځکه چه د عدد یو تقسیم وی فرد او زوج طرف ته.بیا په دے دواړو کښے د هر یو دوه دوه قسمونه دی.یو فرد او بل مرکب
د فرد اول مثال درے دی.او فرد مرکب پنځه دی.دغه شان د زوج اول دوه دی.او د زوج مرکب څلور دی.ښکاره ده.چه دا ټول اعداد د اووه د لاندے دے
بیا د عدد یو بل تقسیم هم دے.په دے اعتبار سره دے دوه قسمونه دی یو عدد ناطق او بل عدد اصم.د عدد ناطق مثال څلور دی.اود اصم مثال شپږ دی اود اووه عدد دے دواړو ته شامل دے

ترکومے پورے چه د دواړو اعدادو سره د «بضع» د اضافه تعلق دے نودا ځکه روستو کړے شوے دے.چه «بضع» اطلاق په شپږو باندے هم کیږی او په اووه باندے هم.ځکه چه «بضع ما بين اثنين الى عشرة» دپاره دے.لکه چه ..ستین،، سره چه کوم ..بضع.. دے.هغه په شپږو باندے دال دے.او د شپږو عدد ,,ستین،، دپاره د اصل درجه لري.دغه شان ..سبعین،، سره چه کوم ..بضع،، دے.هغه په اووه عدد باندےدال دے.اود اووه عدد د سبعین دپاره د اصل درجه لري.لکه چه ..بضع،، لفظ ئے راوړلو.دا د دے اعدادو اصل طرف ته هم اشاره کوی
بعضے حضراتو وئیلی دی.چه عربیان ..سبعین،، د مبالغے دپاره زیات استعمالوی په دے باندےئے د اووه اضافه اوکړله.او ددے تعبیرئے په ..بضع.. سره اوکړلو.ددےوجه دا ده.چه دا اکمل الاعداد دے.ځکه چه شپږ اولنے عدد تام دے.دےسره چه یو ملاؤ شی نو دا عدد اووه جوړیږی.لکه چه اوس کامل شو.ځکه چه «ليس بعد التمام سوى الكمال» بیا سبعین غاية الغاية دے.ځکه چه د آحادو او اکائیانو غایات عشرات یعنی دهیانے وی.(١)
د حافظ ابن حجر رحمه الله یو تسامح حافظ رحمه الله د بخاری شریف ددے حدیث لاندے فرمائیلی دی.«لم تختلف الطرق عن أبي عامر شيخ شيخ المؤلف في ذلك» (٢)یعنی ددے حدیث راوی کوم چه سلیمان بن بلال دے.د دوی په شاگردانو کښے اختلاف راغلے دے.خو ابوعامر عقدی کوم چه د سلیمان بن بلال شاگرد دے.د هغوی په شاگردانو کښے اختلاف نشته
دحافظ رحمه الله دا خبره ټیك نه ده.ځکه چه هم په مسلم شریف کښے د ابوعامر دوه شاگردان دی.عبیدالله بن سعید او عبد بن حمید.دواړه د ابوعامر نه «بضع وستون شعبة»(کوم چه د بخاری روایت دے) ددے په ځائے «بضع وسبعون شعبة» نقل کوی (٣)
دغه شان په نسائی کښے دابوعامرشاگرد محمد بن عبدالله بن المبارك دے.هغوی هم «بضع

---

(١) عمدة القاري(١٢٧/١)_
(٢) فتح الباري(٥١/١)_
(٣) صحيح مسلم (٤٧/١) كتاب الإيمان باب بيان عدد شعب الإيمان ..)_

وسبعون شعبة» نقل کوي.(۱)
د شعب ایمان په باره کښې څو کتابونه په نصوصو کښې د شعب الایمان تفصیل په تعین سره چرته موجودنه دے.البته مختلفو عالمانو ﷭ دخپل علم اوفهم په اعتبارسره دا شمارلی دی. په دے باره کښې مختلف تصانیف هم په وجود کښې راغلی دی.امام ابوعبدالله حلیمی رحمه الله د ((فوائد المنهاج)) په نوم په دے موضوع باندے کتاب لیکلے دے.
حافظ ابوبکر بیهقی او شیخ عبدالجلیل رحمهماالله هم په دے موضوع باندے کتابونه لیکلی دی. دواړه د خپل خپل کتاب نوم ((شعب الایمان)) کیخودے دے. اسحاق بن القرطبی رحمه الله هم په دے موضوع باندے ((کتاب النصائح)) په نوم سره تصنیف کړے دے.او امام ابوحاتم رحمه الله هم په دے موضوع باندے د«وصف الایمان وشعبه» په نوم کتاب لیکلے دے.(۲)
بیا په آخرکښې مشهور محدث علامه محمد مرتضی زبیدی رحمه الله د ابن حبان او عبدالجلیل رحمهماالله د محنت خلاصه د «عقدالجمان» په نوم سره لیکلے دے. (۳) جزاهم الله تعالی.
د شعب ایمان تحقیق: امام ابوحاتم بن حبان بستی رحمه الله فرمائی.چه زه د دے حدیث د لوستلو نه پس د دے شعبو په تتبع کښې لګیا شوم.اول مے احادیث اوکتل.او هغه امور مے شمار کړل.کوم چه په احادیثو کښې په امورو د ایمان کښې شمارلے شوی دی.نودا شمار کم راووتلو.بیا مے د قرآن کریم طرف ته رجوع اوکړه.او په هغے کښې چه کومو څیزونو ته ایمان وئیلے شوے وو.هغه مے شمار کړل.نود هغے شمار هم کم راووتلو.بیا مے قرآن او حدیث دواړه ملاؤ کړل.او چه کله مے جمع کړل.اومکررات مے حذف کړل .او اومے کتل.نو د دے شمار د عدد موافق راووتلو.
د ابوحاتم بن حبان رحمه الله د دے طریقے د تحقیق عالمانو تعریف کړے دے.او حافظ رحمه الله دا اقرب الی الصواب ګرځولے دے.(۴)
د دے شعب ایمانیه تفصیل ابن حبان رحمه الله په خپل کتاب «وصف الایمان وشعبه» کښې ذکر کړے دے.دا کتاب معدوم دے.حافظ ابن حجر رحمه الله ته هم دا کتاب نه دے ملاؤ شوے.هغوی د مختلفو عالمانو د تفصیلاتو نه اخذ کړے دے.او په خپله اندازه سره ئے دا ذکر کړے دے.
هغوی ټول اعمال په درے حصو کښې تقسیم کړی دی.اعمال متعلقه بالقلب،اعمال متعلقه باللسان او اعمال متعلقه بالبدن.په دے کښې د اعمال قلبیه تعداد څلیریشت دے.اود اعمال

---

(۱) سنن نسائی (۲/۲۶۸) کتاب الایمان وشرائعه باب ذکر شعب الایمان)_
(۲) عمدة القاری(۱/۱۲۸)_
(۳)الأعلام للزرکلی (۷/۷۰)_
(۴) فتح الباری(۱/۵۲)

لسان تعداد اووه دے.او د اعمال بدنيه تعداد اته ديرش دے.دا ټول يوكم اويا څيزونه شول.بيا په دے كښے دننه بعضے څيزونه ضمني دي.چه هغه مستقل شمار كړے شي.نو يو كم اتيا شعبے جوړيدے شي.(١)

حضرت شيخ الاسلام علامه شبيراحمد صاحب عثماني رحمه الله فرماني.چه امام ابن حبان رحمه الله دا شعبے د قرآن كريم او احاديثو نه په لټون سره راويستے دي.خو زما خيال دا وو.چه ټولے شعبے هم د قران نه راويستے شي.په دے وجه ما د قرآن كريم تتبع شروع كړله.اود لټون او تتبع ډيره مے‌وسيع كړه.ابن حبان رحمه الله صرف هغه څيزونه شمار كړي وو.چه په هغے باندے صراحة دايمان اطلاق شوے وو.اوما هغه هم شمار كړل.چه په هغے باندے د ايمان د لفظ اګرچه صراحة اطلاق نه وو.خو هغه د ايمان د صفت متقضاء وه.اود هغے منشاء هم ايمان وو.په دے طريقه چه ما اول تتبع اوكړله. نوشمار ۶۷ ته اورسيدل.بيا چه مے غور اوكړلو.نو په قرآن پاك كښے بعضے داسے شعبے هم بيان شوي دي.چه داصل په اعتبار سره چه دوه يوځائے كړے شي.نو هغه يو هم شمارلے شي.او په خپل ځائے هغه دواړه مستقل شعبے هم شمارلے شي.مثلاً انفاق في سبيل الله هم د ايمان يوه شعبه ده.اوپه قرآن پاك كښے ځائے په ځائے ددے تذكره ده.زكواة هم د انفاق في سبيل الله يو فرد دے.خو زكواة ددے يو داسے اهم فرد دے.چه دا د شريعت په نظر كښے مستقل يوه فريضه ګنړلے شي.اوس دا ممكن ده.چه د واقع خيال اوساتلے شي.اوزكواة په انفاق في سبيل الله كښے داخل كړے شي.اودواړه يوه شعبه شمار كړے شي.او دا هم ممكن ده.چه د زكواة اهميت ملحوظ اوساتلے شي.اودا يوه مستقله شعبه شمار كړے شي.شريعت د يو حكم د اهميت ښكاره كولو دپاره كله داسے هم كوي.دا د شريعت په ،،ماموراتو،، كښے يو مثال پيش كړے شو.

په منهياتو كښے داسے قسم يو مثال دا دے.چه «اجتناب من الزور» دايمان يوه شعبه ده .ددے يو اهم فرد د دروغو د شهادت نه اجتناب هم دے،،شهادة الزور،، په حديث كښے مستقل طور په اكبر الكبائر كښے شمار كړے شوے دے.او رسول الله ﷺ ددے د تغليظ ښكاره كولو دپاره دا درے ځله بيان كړے دے.(٢)

اوس كه غواړے.نو شهادة زور په مطلق كذب كښے داخل كړه.ددے نه اجتناب يو مستقله شعبه اوګرځوه.اوكه غواړے.نو «اجتناب من الكذب» يو ځانله جدا شعبه اوګرځوه.اود دے اهم ترين فرد «اجتناب من شهادة الزور» بله مستقله شعبه اوګرځوه.داسے قسم شعبے چه كله شمار كړے شوے.نو شپږ شعبے داسے ملاؤ شوے.چه هغه مستقل هم شمارلے شي.او په بل كښے ضم

---

(١) براجع للتفصيل فتح الباري(١/٥٢، ٥٣)_

(٢) دحضرت ابوبكره رضي الله عنه نه نقل دي.((قال قال النبي ﷺ ..ألا أنبئكم بأكبر الكبائر- ثلاثاً- قالوا بلى يا رسول الله قال الإشراک بالله وعقوقو الوالدين وجلس وكان متكئاً فقال:ألا وقو الزور قال فما زال يكررها حتى قلنا ليت سكت.. وفي رواية خالد عن الجريري ..ألا وقول الزور وشهادة الزور.. اوګورئ صحيح بخاري كتاب الشهادات باب ما قيل في شهادة الزور رقم (٢٦٥٤) وفتح الباري(٥/٢٦٣)_

كولې هم شي. كه ضم شوے اومنلے شي نوشمار ٦٧ جوړيږي.اوكه مستقل شمار كړے شي.او اضافه په كښې اوكړے شي.د دے شمار درے اويا ته رسي.ددے تولو تفصيل زما په يو ياداشت كښے ذكر دے.

په دے تحقيق سره دا معمه هم حل شوه.چه د ((ستون))او((سبعون))اختلاف كه چرته په حقيقت كښے د نبي ﷺ په كلام كښے وي.نو ددے يوه وجه دا هم كيدے شي.اومزيد دا چه په دے تقرير سره يو بل تطبيق حاصليږي.كه داسے قسم شعبے يو شمار كړے شي.نو ، بضع وستون.، يعني اووه شپيته شعبے به شي.اوكه مستقل شمار كړے شي.نو ، بضع وسبعون، يعني درے اويا شعبے به شي.(١)

نكته: په حديث كښے ئے ((الإيمان بضع وستون شعبة)) فرمائيلي دي.او په قرآن كريم كښے دي.﴿ أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ ﴾(٢) د قرآني تعبير نه د محدثينو او فقهاء ثلاثه ﷺ د نقطه نظر تائيد كيږي.ځكه چه د كلمه طيبه نه مراد ايمان دے.او ددے تشبيه ئے د شجره سره وركړے ده.او اعمالو ته قرآن پاك فرع وئيلے ده.نو معلومه شوه.چه د محدثينو ﷺ تعبير د قرآن كريم د تعبير سره مطابق دے.چه ايمان په منزله د شجره او اعمال په منزله د اغصان دي.د متكلمينو ﷺ تعبير ددے نه مختلف دے . هغوى فرمائي.چه ايمان په منزله د اصل او جرړے دے.او اعمال په منزله د اغصان دي.اغصان او ښاخونه دووني او شجرجزء دي.ليكن د جرړے او اصل جزء نه دے.بلكه په دے باندے متفرع دي.
بهرحال ددے نقطه نظر په اعتبار سره قرآني تعبير د حضرات محدثينو او فقهاؤ ﷺ مطابق دے.باقي په اصل مدعا باندے په دے سره څه اثر نه غورځيږي .ځكه چه د دواړو په نيز اعمال ضروري دي.او د ايمان تكميل دټولو په نيز په اعمالو موقوف دے.د اعمالو نه بغير نه ايمان ترو تازه كيدے شي.اونه په دے كښے ترقي راتلے شي.والله اعلم بالصواب.

قوله: وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ: حياء دايمان يوه شعبه ده.

اشكال دا دے.چه ((الإيمان بضع وستون شعبة)) كښے حياء هم داخله وه.نودا ئے جدا ولے ذكر كړه؟
ددے جواب دا دے.چه حيا يوه داسے شعبه ده.چه دا په باقي تولو شعبو كښے مددګاره او معاون ده.د دے وجے امام راغب رحمه الله د حياء تعريف كوى.((الحياء انقباض النفس عن القبائح وتركه كذلك(٣)يعني د قبيح او ګناهونونه اجتناب كول او لرے اوسيدل دا حياء ده.نو كوم سړے چه صاحب حياء وي.ښكاره ده.چه هغه به د تولو مامورا تو پابندي كوي.ځكه چه ددے پابندۍ نه كول قبيح دي.او د تولو منهيا تو نه به اجتناب هم كوي.ځكه چه ارتكاب د

(١) فضل البارى(١/٣١٧. ٣١٨ دغه شان درس بخارى(١/١٥٢)_
(٢) سورة ابراهيم آيت:٢٤)_
(٣) المفردات في غريب القرآن (١٤٠)_

منهياتو هم قبيح دے.لکه چه حياء يوه داسے شعبه ده.چه د ايمان د نورو تولو شعبو په تحصيل کښے ډيره معاون او مددګاره ده.ددے اهميت د وجے نبي اکرم ﷺ «الحياء شعبة من الإيمان» اوفرمائيل .اودا ئے جدا ذکر کړله.

,,شعبة،، کښے تنوين د تعظيم دپاره دے.او دا «الحياء شعبة عظيمة من الإيمان» په معنى کښے ده.
بعضے حضراتو وئيلى دى.چه دلته نبي کريم ﷺ د ,,حياء،، ذکر جدا ځکه اوکړلو.چه حيا يو فطري او خلقي او جبلي صفت دے.فطرة سړے حياداروى.نودا شبه کيدے
شوه.چه چونکه دا يو فطري امر دے.نو ځکه د ايمان شعبه نه ده.ځکه چه په شعب ايمان باندے اجر ملاويږى.او اجر په کسبياتو باندے ملاويدل پکار دى.په فطرياتو باندے د اجر ملاويدوڅه سوال دے؟ددے شبهے د لرے کولودپاره ئے اوفرمائيل. چه «الحياء شعبة من الإيمان»
سوال پيدا کيږى.چه هر کله حياء امر فطرى دے.نودا بيا په شعب ايمان کښے داخلول نه وو پکار.ځکه چه ايمان په خپله کسبى دے.نوپکار ده.چه ددے ټولے شعبے هم کسبى وى.
ددے جواب دا دے.چه دلته کومه حياء د ايمان شعبه بنائى.ددے نه هغه امر فطرى مراد نه دے.بلکه تخلق بالامر الفطرى يعنى تخلق باالحياء مراد دے.مطلب دا دے.چه په تاسو کښے الله تعالى کومه حياء فطرتى طور کيخودے ده.تاسو هغه استعمال کړئ.شريعت چه د دومره څيزونو نه منع کړے ده.د هغے نه اجتناب او حيال اوکړئ.او د کومو څيزونو چه ئے حکم کړے دے.د هغے د کولو دپاره د حياء نه کار واخلئ.ډير کسان داسے وى.چه په هغوى کښے دا فطرى جذبه موجود وى.خو ددے باوجود په دے باندے تخلق نه اختياروى.او ددے په مقتضا باندے عمل نه کوى.سرور کائنات د ﷺ دے طرف ته اشاره کړے ده.

امام ترمذى رحمه الله روايت نقل کړے دے.«عن عبدالله بن مسعود رضي الله عنه قال:قال رسول الله ﷺ استحيوا من الله حق الحياء قال قلنا يا رسول الله إنا نستحيي والحمد لله قال ليس ذلك ولكن الإستحياء من الله حق الحياء أن تحفظ الرأس وما وعى والبطن وما حوى وتتذكر الموت والبلى ومن أراد الآخرة ترك زينة الدنيا فمن فعل ذلك فقد استحيا من الله حق الحياء»(١)
نبي کريم ﷺ اوفرمائيل.دالله تعالى نه داسے حيا کوئ.څنګه چه دحيا حق دے.صحابو رضي الله عنهم عرض اوکړلو.دالله شکر دے.يا رسول الله! مونږ خو دالله تعالى نه حياء کوو.نبي ﷺ اوفرمائيل.دا مطلب نه دے.بلکه د الله نه د حياء کولو حق دا دے.چه سړے د خپل سر سترګو غوږونو وغيره اوڅه چه په دے کښے شامل دى.ددے حفاظت اوکړى.اودا ټول د الله تعالى د نافرمانئ نه بچ کړى.خپله خيټه د حرام مال د خوړلو نه اوساتى.خپله شرمګاه دے هم چه خيټه په کښے شامل ده.د حرامو نه اوساتى. مرګ دے يادوى.اود هډوکو د زړيدو خيال دے اوساتى.چه د بدن دا تازګى به باقى نه وى.کوم سړے چه آخرت خپل مقصود ګنړى.هغه د

---

(١) سنن ترمذى كتب صفة القيامة باب (٢٤) رقم الحديث (٢٤٥٨)_

دنيا زينت او د دنيا شانست طرف ته توجه نه ورکوی. کوم سړے چه دا کار کوی. هغه په حقيقت کښے د حياء حق ادا کوی.

حضرت مولانا شبيراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی. چه په حديث جبريل عليه السلام کښے د احسان ذکر دے.(١)

«أن تعبد الله كأنك تراه، فإن لم تكن تراه فإنه يراك» د دے احسان مفهوم هم هغه دے. کوم چه د حياء دے. چه انسان هر وخت دا گنړی. چه الله تعالى ماته گوری. او زه د الله تالى په دربار کښے حاضر يم. لکه چه هغه وينم. کله چه سړی ته دا خيال مستحضر وی. هغه بيا گنا نه کوی. نه د مامور به ترک د هغه نه کيږی. اونه د منهى عنه ارتکاب (٢)

اوهم دا خبره په حياء کښے وی. چه سړے د الله تعالى نه شرميږی. هغه دا سوچ کوی. که څوک مے نه وينی. نو الله تعالى خو مے وينی. په دے خيال سره هغه بيا د گناه د ارتکاب جرات نه کوی. خودا خيال د سړی په زړه کښے په هغه وخت کښے راسخ کيږی. چه کله د الله تعالى ذکر په کثرت سره کوی. او کوم خلق چه غافل وی. د الله تعالى د ياد سره د هغوی څه تعلق نه وی. نو بيا نفس او شيطان دوی ښه ښکار کوی. چونکه د حفاظت ذريعه د الله تعالى ياد دے. نوځکه دا په جوهر قلب کښے شاملول پکار دی. د دے نه بغير نفس او شيطان ته د گمراه کولو موقع لگيا وی ملاويږی.

شيخ عبدالحق محدث دهلوی رحمه الله د سيد الطائفه حضرت جنيد بغدادی رحمه الله نه د حيا تعريف نقل کړے دے. «الحياء حالة تتولد من رؤية الآلاء ورؤية التقصير»(٣) چه سړے د الله سبحانه وتعالى نعمتونه د سترگو وړاندے ساتی. اودده نه چه کومے کوتاهيانے کيږی. اودالله تعالى د حق ادا کولو کښے ترے قصور کيږی. هغه د نظر وړاندے ساتی. د چا په وينا خو کيدے شی. چه هغه په ضد شی. او توجه اونکړی. بلکه چه په خپله سوچ اوکړی. چه د الله تعالى څومره احسانات دی. او زما د کوتاهيانوفهرست څومره اوږد دے. په دے مراقبے سره چه داطاعت د جذبے کوم کيفيت پيدا شی. هغه حيا ده. ددے دپاره د خصوصی مراقبه، او فکر اهتمام ضروری دے. افسوس دے. چه د دنيا د وړو وړو حقير خواهشاتو دپاره څومره اهتمام کيږی. خو مونږ چرته په تنهائی او خلوت کښے نه کينو. چه سوچ اوکړو. چه د الله تعالى په مونږ باندے څومره احسانات دی. او ددے باوجود مونږ څومر گناهگار يو. د منعم حقيقی او خالق ومالك حق ادا کولو کښے څنگه څنگه تقصيرات او کوتاهئ زمونږ نه کيږی. هرکله چه د داسے سوچ موقع نه ملاويږی. اودے طرف ته چرته توجه هم نه کيږی. نو بيا آخر په سړی کښے به حيا څنگه پيدا شی. مونږ ته پکار دی. چه ددے خبرے اهتمام اوکړو. چه لږ غونډے وخت ددے دپاره اوباسو. که د مانځه نه د فراغت نه پس وی. يا د قران مجيد د تلاوت نه پس وی. چه لږ

(١) انظر صحيح مسلم فاتحة كتاب الإيمان)_

(٢) فضل البارى(١/٣١٩، ٣٢٠_

(٣) اشعة اللمعات(١/٤٦)_

غونډے سوچ کوو. د شيے د اوده کيدو نه وړاندے لږ غونډے سوچ کوو. اودا په خپلو معمولاتو کنبے داخل کړو.
دحضرت جنيد بغدادي رحمه الله په تعريف او د امام راغب رحمه الله په تعريف کنبے د ثمره او نتيجه په اعتبار سره څه فرق نشته. خکه چه د امام رغب رحمه الله په تعريف کنبے دا وو. چه په نفس کنبے د قبائحو نه انقباض پيدا کيږي. او دلته هم کله چه سړے د الله تعالى د نعمتونو او خپلو تقصيراتو موازنه اوکړي. نو يقيناً چه په ده کنبے به داسے کيفيت پيدا شي. چه هغه به د قباحتونو نه د بچ کيدو فکر کوي.
امام العصر حضرت کشميري رحمه الله فرمائي. چه بعضے اخلاق حسنه کوم چه د ايمان مبادي دي. هغه په ايمان باندے مقدم دي. لکه امانت شو. ارشاد نبوي دے «لا إيمان لمن لا أمانة له».
(1) امانت ئے په ايمان باندے مقدم گرځولے دے. هم دا صورت په حياء کنبے هم پکار ردے. (2)
د حضرت کشميري رحمه الله مطلب دا دے. چه بعضے صفات د ايمان نه وړاندے موجود وي. او ايمان د هغے د قائم او برقرار ساتلو تاکيد کړے وي. مونځ روژه، زکواة وغيره دا څيزونه د ايمان نه وړاندے موجود نه وي. ددے حکم د ايمان نه پس ورکړے شوے دے. خو امانت او حياء دا دواړه داسے صفتونه دي. کوم چه د ايمان نه وړاندے موجود وي. اوبيا الله سبحانه وتعالى د ايمان نه پس د دے د قائم او برقرار ساتلو تاکيد کړے دے. په «لا إيمان لمن لا أمانة له» کنبے د امانت د حفاظت تاکيد دے. اودغه شان «استحيوا من الله حق الحياء» کنبے د حياء د حفاظت حکم دے. د حضرت شاه صاحب رحمه الله اشارة دے طرف ته ده. چه دلته کومه «الحياء شعبة من الإيمان» جدا ذکر شوے ده. دا هم دد موجے ده. چه د ايمان صفت وړاندے موجود وو. او اوس ددے د قائم او برقرار ساتلو دپاره مزيد تاکيد فرمائيلی شي. والله اعلم
ددے نه علاوه يوه خبره بله هم شوے ده. چه په حقيقت کنبے دلته اختصار دے. سوال دا وو. چه «الإيمان بضع وستون شعبة» کنبے حياء داخل وه. نو بيا ددے د جدا ذکر کولو څه وجه وه؟
ددے جواب دا ورکړے شوے دے. چه دلته په روايت کنبے اختصار دے. په بل روايت کنبے راغي. «فأفضلها قول لا إله إلا الله، وأدناها إماطة الأذى عن الطريق والحياء شعبة من الإيمان» (3) نبي ﷺ حياء جدا بيان نکړله. بلکه د ايمان چه کومے گنړے شعبے دي. په هغے کنبے ئے افضل بيان کړله.

---

(1) أخرجه احمد في مسنده عن أنس رضي الله عنه (۱۳۵/۱، ۱۵۴، ۲۱۰، ۲۵۱) والبيهقي في سننه الكبرى عنه رضي الله عنه (۲۸۸/۶) كتاب الوديعة باب ما جاء في الترغيب في أداء الأمانات وفي شعب الإيمان له عنه رضي الله عنه (۷۸/۴ الثاني والثلاثون من شعب الإيمان وهو باب في ايماء بالعقود رقم (۴۳۵۴ وعن ثوبان رضي الله عنه (۳۲۰/۴) الخامس ولاثلاثون من شعب الإيمان وهو باب في الأمانات وما يجب من أداءها إلى أهلها رقم (۵۲۵۵، ۵۲۵۵)
(2) فيض ابارى (۷۹/۱)۔
(3) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب بيان عدد شعب الإيمان)۔

او په هغې کښې ئې د ادنی ذکرهم شوے ووبيا ئې شعبه متوسطه هم بيا کړله.نودا اعتراض چه حياء ئې خاص کر جدا ولې ذکر کړه ،ختم شو.

د حياء قسمونه ددے نه پس زده کړئ.چه د حياء درے قسمونه دی.

① حياء شرعی ② حياء عقلی ③ حياء عرفی

که د حياء سبب امر شرعی وی.او په حياء نه کولو کښې دا کس شرعاً د ملامتيا مستحق وی.نو هلته حياء شرعی وی.

او که د حياء سبب امر عقلی وی.او ددے په ترک کولو باندے د اهل عقل په نيز د ملامتيا مستحق وی.نو هلته حيا عقلی وی.

او که د حيا سبب څه امر عرفی وی.او ددے امر د پريخود په وجه په عرف کښې هغه د ملامتيا او مذمت مستحق ګرځولے شی.نو هلته حياء عرفی وی.(١)

خوحضرت علامه انور شاه کشميری رحمه الله فرمائی.چه زما په نيز د حياء شرعی او عرفی تقسيم تيك نه دے.بلکه امر واحد دے.البته د متعلق په اعتبار سره ددے دا تقسيم کيدے شی.(٢) دحضرت شاه رحمه الله خبره هم تيك ده.په دے کښې او په قول مشهور کښې کوم چه وړاندے بيان شو.څه تعارض نشته.

که حياء په درې قسمونو کښې څه تعارض وی نو ددې د دفع کولو صورت. دے نه پس دا زده کړئ.چه په حياء شرعی اوحياء عقلی کښې څه تعارض نشته.دا نشی کيدے.چه يو څيزشرعاً قبيح وی.اوعقلاً مستحسن وی.ياعقلاً قبيح وی.اوشرعاً مستحسن وی.بلکه اعتبارعقل سليم لره دے.کوم څيز چه شرعاً قبيح وی.د عقل سليم په نيز به هم هغه قبيح وی.هغه د عقل په نيز مستحسن نشی کيدے.دغه شان کوم څيز چه عقلاً قبيح وی.د شريعت په نظر کښې هم هغه قبيح وی.هغه د شريعت په نظر کښې مستحسن نشی کيدے.نو په حياء شرعی او حياء عقلی کښې د تصادم سوال نشته.البته په حياء شرعی او حياء عرفی کښې تعارض راتلے شی.

که په حياء شرعی او حياء عرفی کښې تعارض راشی.نو مونږ به ګورو.چه هغه کار چه د هغې په کولو کښې عرفاً حياء کيږی.هغه امر شرعی طور فرض دے.واجب دے سنت دے.يا مستحب ؟که هغه امر عندالشرع فرض وی.نوددے حياء عرفی ترک به فرض وی.اوکه هغه واجب وی.اوکه دا حياء عرفی د هغې سره مزاحم وی .نو ددے حياء عرفی ترک به واجب وی.او که هغه امر عندالشرع سنت وی.او حياء عرفی د هغې نه منع کوی.نو ددے حياء عرفی ترک به سنت وی.اوکه هغه امر مستحب وی.او حياء عرفی د هغې دپاره مانع وی.نو ددے حياء عرفی پريخودل به مستحب وی.

خوکه يوکارداسے وی.چه هغه مباح وی.اودنبی ﷺ نه ثابت نه وی.اوحياء عرفی په کښې مانع وی.نو بيشکه تاسو هلته په حيا عرفی باندے عمل کوئ.اودغه کار مه کوئ.(٣) والله اعلم.

---

(١) فضل البارى (٣٢٢/١)_

(٢) فيض لابارى (٧٩/١)_

(٣) فضل البارى(٣٢٢/١، ٣٢٣)_

۳=باب: اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُوْنَ مِنْ لِسَانِهٖ وَيَدِهٖ

الحديث العاشر

[۱۰] حَدَّثَنَا آدَمُ بْنُ أَبِي إِيَاسٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ أَبِي السَّفَرِ وَإِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ عَنِ الشَّعْبِيِّ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا (۱) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُوْنَ مِنْ لِسَانِهٖ وَيَدِهٖ وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللّٰهُ عَنْهُ

د ماقبل سره ربط او د ترجمې مقصد امام بخاری اول د ایمان حقیقت ((هو قول وفعل)) او دده صفت ((یزید وینقص)) ثابت کړل. اود امام بخاری مقصد د مرجئو تردید وو. هلته کښې امام بخاری د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت ((بنی الإسلام علی خمس...)) ذکر کړے وو. په هغې کښې د اصول ایمان ذکر وو. بیا امام بخاری رحمه الله د شعب ایمان تذکره اوکړله. چه ایمان په دے اصولو کښې منحصر نه دے بلکه دایمان نورے شعبے هم شته. او هغه شپیته یا اویا دی.

هلته هم د مرجئو تردید مقصود وو. اوس دده نه پس ((المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده)) ترجمه امام بخاری رحمه الله قائمه کړله. اودا خودل غواړی. چه مؤمن او مسلمان دپاره ضروری دی. چه هغه به بل ته د ضرر رسولو نه خان بچ ساتی. دده دپاره ضروری ده. چه دے به د نورو خیرخواه او خیر غوښتونکے وی. ددے نه د مرجئو تردید کیږی. هغوی وائی. چه د طاعت څه فائده نشته. او معصیت نقصان نه ورکوی. امام بخاری خودل غواړی. که مسلمان نورو مسلمانانو ته د ضرر رسولو نه خان بچ ساتی. نو ددے نیکئ په سبب به هغه کامل مسلمان جوړ شی. دا د طاعت لویه فائده ده. اوکه یو مسلمان بل مسلمان ته په لاس یا په ژبه باندے د تکلیف رسولو د گناه مرتکب شو. نو هغه د مسلمان وئیلو مستحق نه دے. دا د معصیت څه کم نقصان دے؟

په ترجمه کښې امام بخاری رحمه الله هم دحدیث الفاظ ذکر کړی دی. څکه چه دوی کله کله هم د حدیث د الفاظو نه ترجمه جوړوی.

---

(۱) الحديث أخرجه البخاری فی کتاب الرقاق أيضا باب الإنتهاء عن المعاصی رقم(۶۴۸۴) ومسلم فی صحيحه فی کتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأی أموره أفضل والنسائی فی سننه و فی کتاب ا لإيمان وشرائعه باب صفة المسلم وابوداود فی سننه فی کتاب الجهاد باب فی الهجرة هل انقطعت رقم(۲۴۸۱) واحمد فی مسنده (۱۶۳/۲، ۱۹۲، ۱۹۵، ۲۳، ۲۰۵، ۲۰۹، ۲۱۲) والدارمی فی سننه (۳۸۸۰/۲ کتاب الرقاق باب فی حفظ اليد رقم(۲۷۱۶)_

رجال الحديث

① **آدم بن ابی ایاس** دا ابوالحسن آدم بن ابی ایاس عبدالرحمن العسقلانی دے.دوی په خراسان کښے پیدا شوی وو.په بغداد کښے لوئے شوے وو.اود هغه ځائے د شیوخو نه ئے علم حاصل کړے وو.بیا کوفه ،بصره،حجاز او شام طرته ئے سفر کړے وو.عسقلان ئے خپل وطن گرځولے وو.او هلته په ۲۲۰ ،ھ یا ۲۲۱ھ کښے وفات شوے وو.

ابوحاتم رحمه الله فرمائی.((هو ثقة مأمون من خیار عباد الله تعالی))
ددوی روایات امام بخاری،امام نسائی ،امام ترمذی او امام ابن ماجه رحمهم الله په خپلو خپلو کتابونو کښے راوړی دی.(۱)
دا امیر المؤمنین شعبه بن الحجاج بن الورد عتکی واطی بصری دے.ابوبسطام ئے کنیت دے.د دوی په جلالت شان او امامت باندے ټول متفق دی.

امام سفیان ثوری رحمه الله فرمائی.((شعبة أمیر المؤمنین فی الحدیث))

امام احمد رحمه الله فرمائی.((کان أمة وحده فی هذا الشأن))
په عراق کښے د رجالو د تفتیش او د حدیث د دفاع کار د ټولو نه وړاندے دوی شروع کړے وو.په ۱۶۰ھ کښے وفات شوی وو.د اصول سته مصنفینو د دوی روایات نقل کړی دی.(۲)
رحمه الله تعالی.

② **عبدالله بن ابی السفر:** دا عبدالله بن ابی السفر ثوری کوفی دے.ثقه دے.
د ترمذی نه علاوه په باقی اصول سته کښے د دوی احادیث موجود دی.دا ثقه دے . د مروان بن محمد په عهد خلافت کښے دوی وفات شوی وو.(۳)
علامه عینی رحمه الله فرمائی.،،السفر،،چه چرته هم د نوم په طور راشی.نو د فاء د سکون سره به وی.اوچه کله د،،ابوالسفر،، یعنی د کنیت په طور راشی.نو هلته به د فاء په فتحه سره وی.دلته کښے هم د فاء فتحه ده.البته بعضے حضرات دلته په فاء باندے سکون وائی.(۴)

③ **اسماعیل** رحمه الله: دا اسماعیل بن ابی خالد احمسی بجلی کوفی دے.دحضرت انس رضی الله عنه نه علاوه ئے د نورو ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه احادیث اوریدلی دی.د دوی نه د علم حاصلونکو کښے د سفیان ثوری رحمه الله غوندے امام المحدثین هم شته.
دوی ثقه ،ثبت، صالح اومتقن وو.دوی ته ،،میزان،، وئیلی شی.په کوفه کښے په ۱۴۵ھ یا ۱۴۶ھ کښے وفات شوے وو.په اصول سته کښے د دوی احادیث مروی دی.(۵)

---

(۱) عمدة القاری (۱/۱۳۰) وتقریب التهذیب (ص.۸۶ شعبه (۱۳۲)_
(۲) عمدة القاری (۱/۱۳۰ وتقریب التهذیب (ص.۲۶۶ رقم الترجمة (۲۷۹۰)_
(۳) عمدة پورتنۍ حواله وتقریب التهذیب (ص.۳۰۶) رقم الترجمة (۳۳۵۹)_
(۴) عمدة القاری پورتنۍ حواله)_
(۵) عمدة القاری (۱/۱۳۰) وتقریب التهذیب (۱۰۷) رقم الترجمة (۴۳۸_

④ **شعبی** رحمه الله دا ابوعمرو عامر بن شراحیل شعبی کوفی دے.جلیل الدر ثقه تابعی فقیه او فاضل دے.په صحابه کرامو کښې ئې د یو لوئې ډلې نه کسب فیض کړې وو.پخپله فرمائی.
«أدرکت خمسمائة صحابي» مکحول رحمه الله فرمائی.«ما رأیت أفقه منه»
د دوی نه د امام قتاده رحمه الله نه علاوه نورو ډیرو تابعینو روایت کړې دے.د حضرت عثمان رضی الله عنه د خلافت په شپږم کال پیدا شوے وو.په کوفه کښې د قضاء په منصب باندے هم پاتے شوے وو.په ۱۰۳ﻫ یا ۱۰۴ﻫ یا ۱۵ﻫ یا ۱۰۶ﻫ کښې وفات شوے وو.(۱) رحمه الله تعالی.
حضرت عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمروبن العاص بن وائل بن اشم بن سعید (بالتصغیر) الهمی دے.د دوی کنیت ابومحمد، ابوعبدالرحمن یا ابونصیر دے.په عبادله اربعه کښې یو دے.
د دوی شمار په حقیقت کښې په حضرات صحابه مکثرین کښې پکار وو.خوچونکه د دوی روایات مونږ ته کم رارسیدلی دی.نوځکه دوی په مکثرین في الحدیث صحابو رضی الله عنهم کښې نشي شمارلے.(۲)
دا هم هغه صحابی دے.چه د نبی ﷺ نه ئې د کتابت حدیث اجازت غوښتے وو.(۳) او د احادیثو یوه مجموعه ئې تیاره کړے وه.چه د هغې نوم دوی «الصحیفة الصادقة» کیخودے وو.(۴) په وړاندینی باب کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د تذکرے لاندے مونږ دا ذکر کړے وو.چه حضرت ابوهریره رضی الله عنه به فرمائیل.«ما من أصحاب النبی ﷺ أحد أکثر حدیثا عنه مني إلا ما کان من عبدالله بن عمرو، کان یکتب ولا أکتب»(۵) دا بیله خبره ده.چه مونږ ته د دوی روایات نه دی رارسیدلی.د دے څه وجوهات دی.مونږ په تفصیل سره د حضرت ابوهریر رضی الله عنه په تذکره کښې د دے ذکر کړے دے.«فارجع إلیه إن شئت»
د دوی روایات کوم چه مونږ ته رارسیدلی دی.هغه ټول اووه سوه دی.چه په هغې کښې متفق علیه اوولس احادیث دی.بیا اته احادیثو کښې امام بخاری منفرد دے.او په شلو کښې امام مسلم(۶) دوی د خپل پلار حضرت عمروبن العاص رضی الله عنه نه وړاندے مسلمان شوے وو.د دوی او د دوی د پلار په عمر کښې یوولس یا دولس کاله فرق خودلے شی.(۷)

---

(۱) عمدة (۱۳۰/۱ وتقریب (ص۲۸۷، رقم الترجمة (۳۰۹۲)_
(۲) د عبادله اربعه په باره کښې تفصیل په ،،بدء الوحی،، کښې د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما د تذکرے لاندے تیر شوے دے.دغه شان د مکثرین صحابو تفصیل هم په ،،بدء الوحی،، کښې د دویم حدیث لاندے د حضرت عائشے رضی الله عنها په تذکره کښې تیر شوے دے
(۳) سنن درامی (۱۳۶،۱۳۷/۱) المقدمة باب من رخص فی کتابة العلم رقم(۴۸۵، ۴۸۶)_
(۴) طبقات ابن سعد(۲۶۲/٤) ترجمة عبدالله بن عمروبن العاص (۳۷۳/۲)_
(۵) صحیح بخاری کتاب العلم باب کتابة العلم رقم(۱۱۳)_
(۶) عمدة القاری(۱۳۱/۱) وتهذیب الأسماء واللغات (۲۸۲/۱)_
(۷) طبقات ابن سعد (۲۶۲/٤ وتهذیب الأسماء واللغات(۲۸۱/۱)_

په صحابه کرامو رضی الله عنهم کښې د ټولو نه لوئې عابد او زاهد مشهور وو. دغه شان د کتب سابقه په مطالعه کښې هم د نورو نه ممتاز وو. (١)

د اصح قول مطابق په ایام حره کښې د طائف په مقام د دې وفات شوے دے. (٢)

قوله: الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ: مسلمان هغه دے چه د هغه د ژبې او لاس د تکلیف نه نور مسلمانان محفوظ وی.

«المسلم» کښې الف لام د عهد دپاره دی. «المسلم الكامل» په معنی دے. یعنی کامل مسلمان هغه دے چه نور مسلمانان د هغه د ژبې او لاس د شر نه محفوظ وی. (٣)

حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی چه د علمی تحقیق د حد پورے خو ټیك ده. ته وئیلے شے چه الف لام دپاره د عهد دی. او د «المسلم الأكمل» یا «المسلم الممدوح» په معنی کښې دے. خو په دے صورت کښې په کلام کښې زور باقی نه پاتې کیږی. که الف لام د جنس دپاره واخستے شی. نو مطلب به دا شی چه د مسلمان د لقب هغه کس حق دار او مستحق دے چه دچا دپښو لاسو او ژبې د شر نه نور محفوظ وی. که څوك نورو ته تکلیف او ضرر رسوی. نو هغه ته موذی او ضار وئیلی شی. مسلمان ورته نشی وئیلے. په دے صورت کښې تنبیه او زجر زیات دے. دا بیخی داسے ده. لکه چه اهل عرب ،،ابل،، باندے د ،،مال،، او په ،،عرب،، باندے د ,,ناس،، اطلاق کوی. «المال الإبل» او «الناس العرب» حالانکه د ابل نه علاوه نور مالونه او د عربو نه علاوه نور انسانان هم شته. خو د ابل د اهمیت خودلو دپاره د جنس مال او د عربو د اهمیت خودلو دپاره د جنس ناس اطلاق په ابل او عرب باندے کولے شی.

دغه شان قاعده ده. چه په خانه کعبه باندے د ،،بیت،، اطلاق د دے د عظمت د اظهار دپاره کولے شی. دغه شان په کتاب سیبویه باندے د ،،الکتاب،، اطلاق هم د دے د عظمت د اظهار دپاره دے. دلته کښې هم که الف لام د جنس دپاره واخستلے شی. او مطلب دا شی چه د کوم کس د لاس او ژبې د شر نه نور خلق محفوظ نه وی. هغه د مسلمان وئیلو مستحق نه دے. لکه چه دا د «تنزیل الناقص بمنزلة المعدوم» د قبیله څنې دے. چه مسلمان صرف هغه کس ته وئیلی شی. چه نور خلق د ده د شر نه محفوظ وی. دا عنوان که اختیار کړے شی. نو په دے کښې به خلقو ته تنبیه وی. او دوی به د تکلیف رسولو نه د بچ کیدو اهتمام کوی. که مونږ نورو ته تکلیف یا ضرر اورسولو. نو مونږ د مسلمان وئیلو مستحق نه یو. نو مونږ ته د دے نه بچ کیدل پکار دی. (٤)

په خلاف د اولنی صورت که هلته تاسو د «المسلم الكامل» ترجمه کوئ. نو سړے دا سوچ کولے

---

(١) طبقات ابن سعد (٤/٢٦١،٢٦١) وسير أعلام النبلاء (٨١/٣)_

(٢) تقريب التهذيب (٣١٥) رقم الترجمة (٣٤٩٩)_

(٣) عمدة القارى (١٣٢/١)_

(٤) فيض البارى (٨٠/١) دغه شان ايضاح البخارى (١٧٩/٢)_

شی.چه په ما کښې نور هم ډیر نقائص دی.که دا یوه کوتاهي راکښې هم وی.نودا څه خبره ده. په دے کښې دومره زجر او تنبیه نشته.لکه څومره تنبیه چه په الف لام د پاره د جنس کښې ده.
حضرت مولانا شبیراحمد عثماني رحمه الله لیکلی دی.چه زمونږ فقهاء دا مسئله لیکی .که عوام د غیبت متعلق د مسئلے تپوس اوکی.چه په دے باندے روژه ماتیږی؟ نو هغه حدیث دے ورته واورولے شی.چه په هغے کښے فرمائیلے شوی دی.«الغيبة يفطر الصوم» چه غیبت د روژے ماتونکے دے.او په دے سره روژه باقی نه پاتے کیږی . د دے نه زیاتی ورته څه مه وائے.البته که یو کس د کولو نه پس تپوس اوکړلو په هغه وخت کښے داصل مراد مناسب تشریح کولے شی.(۱) دحضرت ابن عباس رضي الله عنهما نه منقول دی.که ددوی نه به چا څه مسئله تپوس اوکړلو.چه د قاتل عمد دپاره توبه شته.؟که هغه ته به پته اولګیدله.چه تراوسه پورے ئےڅوك قتل کړے نه دی.بلکه د قتل اراده لری.نوځکه د مسئلے تپوس کوی.نوهغه ته به ئے د آیت د ظاهر مطابق مسئله خودله.چه توبه نشته.﴿ وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَآؤُهٗ جَهَنَّمُ خٰلِدًا فِيْهَا......﴾(۲) اوکه پته به ورته اولګیدله.چه قتل ئےکړے دے.خو اوس پښیمانه دے.اود توبے په غرض راغلے دے.نو بیا به ئے ورته واقعی مسئله خودله.چه توبه قبلیږی.(۳) غرض دا چه د عالمانو دپاره د حال د تقاضا رعایت ضروری دے.(۴)
بعضے حضراتو فرمائیلی دی.چه په حقیقت کښے دلته دا خودل وو.چه مسلم د ..اسلام.. نه ماخوذ دے.نود مسلمان علامت دا کیدل پکار دی.چه د ده نه نورو ته تکلیف اونه رسی. دلته دا علامت بیانول مقصود دی.چه په هغے سره دمسلمان په
اسلام باندے استدلال کولے شی.اوپه کومه نښه چه هغه مسلمان ګڼړلے شی.اوهغه دا چه نور خلق دده د شر نه محفوظ وی.چاته دده نه تکلیف نه وی.(۵)

یوه شبه او دهغې جواب: دلته د حدیث د الفاظو «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» نه معلومیږی. که یوکس نورو ته تکلیف نه رسوی.نو هغه مسلمان دے.که مونځ کوی.اوکه نه

---

(۱) په غیبت سره روژه ماتیږی.یا نه؟د جمهورو عالمانو په نیز نهٔ فاسیدږی.البته دامام سفیان ثوری رحمه الله په نیز روژه ماتیږی.په متن کښے ذکر شوی الفاظ د حدیث ((الغيبة يفطرالصوم)) احقرته ملاؤ نشو.البته د بعضے تابعینو آثار په دے باره کښے مروی دی.امام غزالی رحمه الله د امام مجاهد: رحمه الله اثر نقل کړے دے((خصلتان تفسدان الصوم الغيبة والكذب)) امام مجاهد رحمه الله نه چه کوم الفاظ مشهور دی.هغه دا دی.((خصلتان من حفظهما سلم له صومه :الغيبة والكذب)) (هكذا رواه ابن ابی شيبة) دغه شان عبیده سلمانی رحمه الله نه منقول دی.((اتقوا المفطرين الكذب والغيبة) اوګورئ عمدة القاری(۲۷۶/۱۰ كتاب الصوم باب من لم يدع قول الزور والعمل به فی الصوم)_

(۲) النساء:۹۳)_

(۳) تفسیر ..الدرالمنثور..(۱۹۸/۲) آیت ﴿ ومن يقتل مؤمناً متعمداً فجزاؤه جهنم ..﴾ دغه شان فتوی د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما نه هم منقول ده.پوره تنی حواله)_

(۴) فضل الباری(۳۲۵/۱)_

(۵) فضل البار(۳۲٤/۱)

کوی .روژه نیسی اوکه نه نیسی.دغه شان نور فرائض ادا کوی که نه ادا کوی . خکه چه په دے کنبے د یو څیز ذکر نشته.

ددے جواب دا دے.چه دلته ((المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده)) سره ((مع مراعاة باقی الأرکان))قید هم ملحوظ دے.(۱) یعنی دا نه ده.چه دومره خبره د مسلمان کیدو دپاره کافی ده.بلکه د اسلام د نورو ارکانو سره ددے اهتمام ضروری دے.

دویم جواب دا ورکړے شوے دے.چه دلته صرف دومره خبره خودلے شوے ده.چه په مسلمان کنبے د سلامتیا د وصف وجود پکار دے.د یو څیز د اهمیت د وجے د هغے تذکره شوے ده.دے نه دا څنګه لازمیږی.چه د اسلام د نورو احکامو او ارکانوڅه حیثیت نشته.او مسلمان ددے د ادا کولو مکلف نه دے.ددے خو دلته څه ذکر نشته.(۲)

آیا غیر مسلم د تکلیف نه بچ کول ضروری نه دی؟ بیا دلته ((المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده)) کنبے د ..مسلمون.. په قید باندے دا اشکال دے.چه د شرنه حفاظت داهل اسلام دپاره خاص نه دے.نور انسانان هم د خپل شر نه بچ کول پکار دی.بلکه د تکلیف نه خو څناورو حفاظت هم ضروری دے.په بخاری شریف کنبے روایت دے.((عذبت إمرأة فی هرة حبستها حتی ماتت جوعاً فدخلت فیها النار، قال فقالوا والله أعلم لا أنت أطعمتها ولا سقیتها حین حبستیها ولا أنت أرسلتها فأکلت من خشاش الأرض)) (۳)ددے نه معلومه شوه.چه څناورو ته هم د تکلیف رسولو ممانعت دے.بیا د ((المسلم)) قید ولے اولګولے شو؟

ددے جواب دا دےچه ((خرج هذا القید مخرج الغالب))څکه چه د مسلمان واسطه زیات تر د مسلمانانو سره راځی.د شپے او ورځے دده ګډون او ملاویدل د مسلمانانو سره وی.په دے وجه د ((المسلمون)) قید ذکر کړے شو.(۴) یا دا قید ددے دپاره دے.چه په دارالاسلام کنبے زیات اوسیدونکی چه دده ورسره واسطه وی.مسلمانان وی.

یا داسے اووایه.چه د کافرانو دوه قسمونه دی.ذمی او حربی که هغه ذمی وی.نو((دماؤهم کدمائنا وأموالهم کأموالنا وأعراضهم کأعراضنا)) د اصولو په بنا باندے هغوی په ((المسلمون)) کنبے داخل دی.اګرچه هغوی په حقیقت کنبے مسلمانان نه وی.خوهغوی حکماً په اهل اسلام کنبے داخل کړے شوی دی.څکه چه د هغوی د دوینو مالونو او اعراضو دحرمت هم هغه حکم دے.

---

(۱) فتح الباری(۵۳/۱)_

(۲) امدادالباری(۳٤۲/٤)_

(۳) صحیح بخاری کتاب المساقاة باب فضل سقی الماء رقم (۲۳٦۵) وکتاب بدء الخلق باب إذا وقع الذباب فی شراب أحدکم فلیغمسه.إلخ رقم(۳۳۱۸)وکتاب أحادیث الأنبیاء باب(بلاترجمة بعدباب حدیث الغاررقم (۳٤۸۲)

(۴) فتح الباری(۵۳/۱)_

كوم چه د مسلمانان د وينو مالونو او اعراضو دے.

د اهل حرب کافرانو دوه قسمونه دی.یو مصالحين چه دهغوی سره صلح شوے وی . دويم محاربين چه هغوی سره صلح نه وی شوے.چا سره چه صلح شوے وی .هغوی ته دتعرض اجازت نشته.او د صلح مطابق د هغوی د مالونووينو او اعراضودحفاظت ذمه واری به وی.نودا هم ضمناً د «المسلمون» په قيد کښے داخل دی.

باقی پاتے شو محاربين کافران کوم چه اهل حرب دی.اود هغوی سره څه صلح نه ده شوے.نو بيشکه هغوی داسے دی.چه هغوی ته تکليف او نقصان اورسولے شی.اودا هم ددے وجے چه هغوی د اسلام مقابله کول او د اسلام لاره نيول پريږدی.نو بس دوی به مستثنی وی.او باقی به مستثنی نه وی. هغوی حکماً په «المسلمون» کښے داخل دی.(١)

په دويم روايت کښے راځی.«والمومن من أمنه الناس على دمائهم وأموالهم» (٢)دلته کښے د ،،الناس،، لفظ عام دے.او په دے کښے مسلمان،ذمی او حربی مصالح ټول داخل دی.

تاسو دا هم وئيلے شئ:چه د «المسلمون» تخصيص دلته د دوی د عظمت د وجے شوے دے. باقی د محاربينو کافرانو نه علاوه چاته هم نقصان رسول جائز نه دی.دغه شان ضمناً ځناور هم ددےحفاظت په حکم کښے داخل دی.

من لسانه ويده: د لسان په شر کښےسب وشتم، لعن طعن او بهتان وغيبت دا ټول داخل دی.د هريو نه بچ کيدل واجب او ضروری دی.

«من لسانه» ئے اوفرمائيل.او «من قوله» ئے اونه فرمائيل.ځکه چه په ژبه باندے ضرر رسول بغير د تکلم او تلفظ نه هم کيږی.لکه چه سړے خپله ژبه راوباسی.او په غصه شی.په دے باندے هم تکليف رسی.نو د ژبے لفظ ئے ځکه استعمال کړلو.چه په دے کښے تلفظ او قول هم شامل شی.او د «اخراج اللسان من الفم» صورت په کښے هم داخل شی.

«ويده» ذکر ئے اوکړلو.د لاس په ضرر کښے وهل او قتل هم داخل دی . دفع او هدم هم ،دغه شان په دے کښے کتابت بالباطل هم داخل دے.

بعضے حضراتو وئيلی دی.چه تکليف خو په نورو اندامونو باندے هم رسولے شی.نو بيا د «يد» تخصيص ولے اوکړے شو؟

ددے وجه دا ده.چه سلطنت افعال داهم د «يد» نه ښکاره کيږی.اخذ وبطش ،وصل وقطع،منع و اعطاء داټول په لاس سره کيږی.يعنی زيات افعال د لاس په ذريعه کيږی.ځکه ددے ذکر اوکړے شو.د نورو اندامونو نه احتراز مقصود نه دے.

---

(١) د تفصيل دپاره اوګورئ فضل البارى (١/٣٢٥) وعمدة القارى(١/١٣٣)۔

(٢) سنن نسائى (٢/٢۶۶) كتاب الإيمان وشرائعه باب صفة المؤمن – وجامع ترمذى كتاب الإيمان باب ما جاء أن المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده رقم (٢۶٢٧)۔

يا داسې اووايه چه ((البغض على مال الغير)) نه چونکه په ..يد.. سره تعبير کولې شي.نو قتل وضرب وغيره سره چه کوم نقصان د ((البغض على مال الغير)) په صورت کښې وي.د شاملولودپاره دلته د ،،يد.. عنوان اختيار کړے شو.(۱)

لسان په ..يد،، باندې ولې مقدم کړې شوه؟ دلته دا سوال شوے دے.چه ..لسان.. په ..يد.. باندے ولے مقدم کړے شو .نو ددے وجه دا ده.چه په ژبه باندےکوم تکليف رسولې شي.هغه عام هم وي.اوتام هم وي.ځکه چه په لاس سره خو هغه چاته نقصان رسولې شي .څوك چه تاته مخامخ وي.اوعام طور هم داسې کيږي.او په ژبه باندے هغه سړي ته هم نقصان رسولې شي.څوك چه دلته حاضر نه وي.يا غريب مړ شوے وي.يا پيدا شوے هم نه وي.چونکه د ژبې شر عام او تام دے.ځکه وئيلې شوي دي.

جراحات السنان لها التيام ولا يلتام ما جرح اللسان

په ژبه چه کوم زخم اولګي.هغه کله هم نه ختميږي.بلکه تازه وي.او د لاس زخم څه موده پس تيك شي.باقي نه پاتے کيږي.(۲)

قوله: وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ: دلته کښې هم هغه صورت دے.چه يا به ته الف لام د عهد دپاره اخلې.او د ..هاجر. نه به .مهاجر کامل مراد وي.

اويا به ته الف لام د جنس دپاره ګرځوے.او مطلب به دا وي.چه هجرت هم هغه معتبر دے.چه په هغې کښې ګناه نه وي.اود مهاجر وئيلو مستحق هم هغه کس دے .چه ګناه ئې پريخودے وي. ځکه چه د وطن پريخودل بذات خود څه مطلوب څيز نه دے.ديو وطن نه بل وطن ته هجرت کول خوددے دپاره وي.چه اولني وطن کښې دالله تعالى په حکمونو باندے عمل کول ګران وو.نوځکه هغه پريخودے شي.او بل وطن ته هجرت کولې شي.نو د هجرت اصل مقصد د ګناه پريخودل دي.ددے وجے چه کوم سړے وطن پريږدي.او دارالاسلام ته راشي.که هغه د ګناهونو ارتکاب بيا هم کوي.نو هغه د مهاجر وئيلو لائق نه دے.

بيا ((المهاجر من هجر مانهى الله عنه)) کښې يوه وجه دا هم بيان شوے ده.چه په اصل کښې به د مکې مهاجرينو د مکې نه هجرت کولو او مدينې منورے ته به راتلل .نود انصارو د طرفه به دهغوى سره د ايثار مظاهره کيدله.هغوى به خپل مالونه هم دوى ته پيش کول.او بعضے وخت که د انصاري به څو ښځے وے.نو هغه به ئې ورته هم پيش کولې.او وئيل به ئې چه ستا کومه يوه خوښه وي.زه ورته طلاق ورکوم.ته ورسره نکاح اوکړه.نوځکه نبي ﷺ تنبيه ورکړله.چه په هجرت کښې دا څيزونه مطلوب او مقصود مه ګرځوئ.ګنې د هجرت عمل به ضائع شي.اووے فرمائيل.چه د ګناهونو نه د بچ کيدو اهتمام کوئ.په دے سره به د هجرت مقصد هم پوره شي . او هجرت حقيقي به هم حاصل شي.

---

(۱) د تفصيل دپاره اوګورئ فتح البارى(۱/۵۴) وعمدة القارى(۱/۱۳۲، ۱۳۳)_

(۲) عمدة القارى(۱/۱۳۲)_

یوه خبره دا هم وه چه کله نبی ﷺ مکه مکرمه فتح کړله نود فتح مکه نه پس چه څوك مسلمانان شوی وو .هغوی ته افسوس او ارمان وو .که مونږ هم وړاندے اسلام قبول کړے وو. نومونږته به هم د هجرت فضیلت حاصل شوے وو .کوم چه ډیر لوئے فضیلت دے.نو نبی ﷺ اوفرمائیل چه ((لولا الهجرة لکنت أمرء من الأنصار))(١) که د هجرت فضیلت نه وے.نو زما به دا تمنا او ارمان وو .چه هم په انصارو کنبے ووم.خو د هجرت د فضیلت د وجے زه دا ارمان نه کوم.نودا حضرات چه د فتح مکه نه پس مسلمانان شوی وو .او د هجرت شرافت ورته نه وو حاصل شوے .هغوی ته افسوس وو .د هغوی د تسلیٔ او اطمینان قلب دپاره نبی اوفرمائیل. چه حقیقی هجرت خو دا دے.چه د ګناهونو نه هجرت اوکړے شی.او د کومو څیزونو نه چه الله تعالی منع کړے ده.د هغے نه اجتناب اوکړے شی.اودا فضیلت تاسو اوس هم حاصلولے شئ.د دے حضراتو د تسلیٔ او اطمینان دپاره لکه چه نبی ﷺ دا ارشاد فرمائیلے وو.(٢)

د هجرت حکم: دهجرت قسمونه وړاندے د اول حدیث په ضمن کنبے د ((فمن کانت هجرته)) د لاندے تیر شوی دی.دلته د خلاصے په طور دا زده کړئ.چه د هجرت یو ظاهری قسم دے.او بل باطنی قسم (٣)

د هجرت ظاهری حکم دا دے.چه سړے په دارالکفر کنبے اوسیږی.او هلته د اسلامی احکامو ادا کولو دپاره ده ته ګنجائش نه وی.نو دده دپاره هجرت کول فرض دے.اوکه هلته د اسلامی احکامو ادا کولو کنبے څه خلل نه وی.نو دده دپاره هجرت فرض خو نه دے.البته خوښ او مستحب بیا هم دے.ځکه چه د مسلمانانو په یو ځائے څومره زیاته اجتماع وی.نو هومره د اسلام او مسلمانانو په حق کنبے زیاته خیګړه وی.

د هجرت دویم قسم کوم چه هجرت باطنی دے.دے ته هجرت حقیقی هم وئیلی شی.یعنی هجرت ((من الذنوب والمعاصی)) ځکه چه هجرت ((من دارالکفرإلی دارالإسلام)) کیږی.دا بذات خود څه مقصود نه دے.دا خو ددے دپاره وی.چه د ګناهونو او د اسلام د احکامو پریخودلو نه سړے بچ شی.نوځکه دا هجرت ((من الذنوب والمعاصی)) حقیقی هجرت او باطنی هجرت دے.ښکاره ده چه دا هجرت په ټولو باندے لازم او ضروری دے.

قوله: قَالَ أَبُوعَبْدِاللّٰهِ وَقَالَ أَبُومُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا دَاوُدُ هُوَابْنُ أَبِي هِنْدٍ عَنْ عَامِرٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَاللّٰهِ يَعْنِي ابْنَ عَمْرٍو عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا تعلیق دے.اوددے مقصد دا دے.چه وړاندے کوم روایت د عبدالله بن ابی السفر او اسماعیل

---

(١) صحیح بخاری کتاب مناقب الأنصار .باب قول النبی ﷺ لولا الهجرة لکنت إمرأ من الأنصار رقم(٣٧٧٩) وکتاب التمنی باب ما یجز من اللو رقم (٧٢٤٤ و٧٢٤٥) وجامع ترمذی کتاب المناقب باب فضل الأنصار وقریش رقم(٣٨٩٩)_

(٢) فتح الباری(١/٥٤) وارشاد الساری(١/٩٤)_

(٣) فتح الباری(١/٥٤)_

په طریقه سره ذکرشوے دے.په هغے کښےد ..شعبی .. ذکر وو.خو هلته د شعبی نوم نه وو خودلے شوے.دلته کښے اوخودلے شو.چه د هغه نوم عامر دے.بیا هلته چه د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما نه حضرت شعبی رحمه الله کوم روایت کوی .هغه د ..عن.. په لفظ سره دے.او په ..عن.. کښے داتصال او انقطاع دواړو احتمال وی.نو دلته ئے «قال سمعت عبدالله بن عمرو» اوفرمائیل.او د سماع تصریح ئے اوکړله.

لکه چه د دے تعلیق نه دوه فائدے حاصلے شوے.یو خو د راوی امام شعبی رحمه الله نوم معلوم شو.او بله د سماع تصریح اوشوه.او اولنے روایت معنعن وو.په هغے کښے د سماع او عدم سماع دواړو احتمال وو.په دے تعلیق سره احتمال دعدم سماع ختم شو.(١)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه ابن منده رحمه الله نقل کړی دی.چه دا حدیث «وهیب بن خالد عن داود عن الشعبی عن رجل عن عبدالله» په طریق سره هم مروی دی .لکه چه د شعبی رحمه الله او صحابی رضی الله عنه په مینځ کښے یو مجهول کس دے.په دے صورت کښے به د تعلیق فائده دا شی. چه کله شعبی رحمه الله ته په یوه واسطه د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه روایت ملاؤ شو.نو هغوی براه راست د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما سره ملاقات اوکړلو..او د حدیث سماع ئے ترے اوکړله .دکوم ذکر چه په دے تعلیق کښے صراحةً موجود دے.(٢)

د ابومعاویه دا تعلیق اسحاق بن راهویه رحمه الله په خپل مسند کښے موصولاً کړے دے . او ابن حبان رحمه الله هم په خپل صحیح کښے ددے تخریج کړے دے.د هغوی الفاظ دا دی.«سمعت عبدالله بن عمرو یقول: ورب هذه البنیة لسمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول: المهاجر من هجر السیئات والمسلم من سلم الناس من لسانه ویده»(٣)

قوله: وَقَالَ عَبْدُ الْأَعْلَى عَنْ دَاوُدَ عَنْ عَامِرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا دویم تعلیق دے.ددے د نقل کولو مقصد دا دے.چه دلته عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما په مطلق ..عبدالله.. سره ذکر شوے دے.اود محدثینو رحمهم الله په نیز د صحابو رضی الله عنهم په طبقه کښے چه کله عبدالله مطلق ذکر شی.نو د هغے نه عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مراد اخلی.(٤) نو خکه دا شبه کیدے شوه.چه کیدے شی.دا د امام شعبی رحمه الله بل سند وی.چه هغه ئے د عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما په خائے د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه نقل کوی.په دے باندے ئے تنبیه ورکړله.چه اول مونږ تصریح کړے ده.چه دا عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما دے.د باب په اصل روایت کښے هم دعبدالله بن عمرو رضی الله عنهما تصریح راغلے ده.نو ته پوهه شه.چه دلته

(١) فتح الباری(١/٥٤)_

(٢) فتح الباری(١/٥٤)_

(٣) پورتنئ حواله)_

(٤) امداد الباری(٤/٣٤٤)_

عبدالله مطلق راغلے دے. د دے نه هم هغه عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما مراد دے. حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مراد نه دے.

د ترجمة الباب مقصد د ترجمة الباب مقصد وړاندے بیان شوے دے بیا نے واورئ. چه امام بخاری رحمه الله په مرجئو باندے رد کوی. ځکه چه د هغوی وینا ده. چه «**الطاعة لا تفيد والمعصية لا تضر**» امام بخاری رحمه الله اوخودل. چه ستاسو خیال غلط دے. **معصیت** به مضر ولے نه وی؟ کامل اسلام نه وی. سړے د مسلمان وئیلو حقدار نه وی. کله چه هغه په خپله ژبه یا لاس نورو ته تکلیف رسوی. معلومه شوه. چه **معصیت** مضر دے. او که یو کس د **معصیت** نه بچ کیږی. او خپل ځان د نورو خلقو د تکلیف رسولو نه بچ ساتی. نو په دے باندے په اسلام کښے کمال راځی. او هغه سړے د مسلمان وئیلو حقدار دے. نو دا خیال چه طاعت مفید نه دے او معصیت مضر نه دے. غلط دے.

۴= بَاب اَيُّ الاسلام افضَلُ

الحديث الحادي عشر

[۱۱] حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ الْقُرَشِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو بُرْدَةَ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ قَالَ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

ما قبل سره ربط د اولنی باب نه یوه شبه پیدا شوے وه. چه «**المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده**» نه معلومه شوه. که یو سړے نورو ته تکلیف رسوی. نو هغه مسلمان او مومن نه پاتے کیږی. نو د دے نه د خوارجو او معتزلو تائید کیږی. هغوی هم دا وائی. چه په ارتکاب د کبیره سره سړے مومن نه پاتے کیږی. او تاسو هم دا وایئ چه مسلمان هغه دے چه د هغه د ژبے او لاس نه چا ته تکلیف اونه رسی.

د دے اِشکال لرے کولو دپاره امام بخاری رحمه الله «**أي الإسلام أفضل**» ترجمه قائمه کړه. دا خودل غواړی. چه د اسلام درجات دی. که یو سړے د خپل شر نه نورو ته تکلیف رسوی. نو هغه د ادنی درجے اسلام خاوند دے. د اسلام نه خارج نه دے.

رجال الحديث

قوله: سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى : سعید بن یحیی بن سعید اموی دے. ابوعثمان ئے کنیت دے. د ابن ماجه رحمه الله نه سوا د باقی ټولو اصحاب اصولو استاذ دے.

ابوحاتم رحمه الله فرمائی. دوی صدوق دے. امام نسائی او یعقوب بن سفیان رحمهما الله فرمائی. چه دوی او د دوی والد دواړه ثقه دی. امام علی بن المدینی رحمه الله فرمائی. چه دوی د خپل

پلار په مقابله کښې اثبت دی.صالح بن محمد رحمه الله فرمائي.دوی ثقه دی.البته کله کله تر ې غلطی کیږی.په ۲۴۹هـ کښې دوی وفات شوې دې.(۱)

قوله: يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ: دا د اولنی راوی پلار دې.امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائي.

((هومن أهل الصدق وليس به بأس)) په یو بل روایت کښې ابن معین رحمه الله دې ثقه گرځولې دې.

دغه شان محمد بن عبدالله بن عمار موصلي او دارقطني رحمهما الله دوی ته ثقه وئیلی دی.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.((صدوق يغرب)) د اتیا کالو په عمر کښې په ۱۹۴هـ کښې وفات شوی دی.(۲)

قوله: بُرْدَةَ: دا برید ه ،،بضم الباء الموحدة وفتح الراء المهملة– ابن عبد الله بن ابی برده بن ابی موسی اشعری دې.دوی دخپل پلار ،نیکه،حسن بصری او عطاء رحمهم الله وغیره نه روایت کوی.او ددوی نه رویت کونکو کښې حضرت عبدالله بن المبارک رحمه الله غوندې اعلام محدثین شته.ابن معین رحمه الله د دوی توثیق کړې دې.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائي.((ثقة يخطئ قليلاً))(۳)

قوله: ابوبردة: دا عامر یا حارث بن ابو موسی اشعری دې.دا ددې نه د وړاندې راوی نیکه دې.ددواړو کینت یو دې.البته په نومونو کښې فرق شته.د نمسی نوم برید دې.اود نیکه نوم عامر یا حارث دې.

دوی د خپل پلار حضرت علی ،حضرت ابن عمراوحضرت عائشې رضی الله عنها نه روایات اوریدلی دی.او د دوی نه عمربن عبدالعزیز او امام شعبی رحمهما الله اودوی نه علاوه نورو ډیرو حضراتو روایات اخستې دی.دقاضی شریح رحمه الله نه پس د کوفې قاضی پاتې شوې دې.په حدیث کښې ثقه دې.اصحاب سته د دوی د روایاتو اخراج کړې دې.د اتیا کالونه ئې زیات عمر وو.په ۱۰۳هـ یا ۱۰۴هـ په کوفه کښې وفات شوې دې.(۴)

قوله: أَبُو مُوسَى اشعري رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: دا مشهور صحابی دې.د دوی نوم عبدالله بن قیس دې. دنبی ﷺ مدینې ته د هجرت نه وړاندې ئې تشریف راوړې وو.اوپه اسلام مشرف شوې وو.بیا یمن ته تلې وو.بیا ئې د حبشه هجرت کړې وو.د حبشه نه مدینې ته د فتح خیبر نه پس د اصحاب السفینتین سره هجرت کړې وو.حافظ ابوبکربن ابی داود السجستانی رحمه الله فرمائي.چه حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه کښې د دې نه علاوه یو بل فضیلت دا

---

(۱) عمدة القاري(۱/۱۳٤) وتقريب التهذيب (ص.۲٤۲ رقم الترجمة (۲٤۱۵)_

(۲) تهذيب الكمال (۳۱/۳۱۸- ۳۲۲) وتقريب (۵۹۰ .۲) رقم الترجمة (۷۵۵٤_

(۳) عمدة القاري(۱/۱۳٤) وتقريب (ص.۱۲۱) رقم الترجمة ۶۵۸)

(۴) عمدة القاري(۱/۱۳۵) وتقريب (۲۲۱) رقم الترجمة (۷۹۵۲_

وو. کوم چه بل صحابي ته نه وو حاصل. دوی درے هجرتونه کړی دی. اولنے هجرت د یمن نه نبي کریم ﷺ طرفته، دویم هجرت د مکے مکرمے نه حبشه ته. اودریم هجرت د حبشه نه مدینے منورے ته. لیکن دا خبره دے ښکاره وی. چه دلته هم اولنے قول صحیح دے. چه دوی د مکے نه یمن ته تلے وو. بیا حبشه اودبیا د حبشه نه مدینے منورے ته راغلے وو.
نبي کریم ﷺ دوی د زبید، عدن او دساحل یمن گورنر مقرر کړے وو. بیا عمر بن الخطاب رحمه الله دوی د کوفے او بصرے عامل مقرر کړے و.
حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه نه درے سوه شپیته روایتونه مروی دی. په دے کښے متفق علیه پنځوس احادیث دی. او بیا امام بخاری رحمه الله په څلورو احادیثو کښے منفرد دے او امام مسلم رحمه الله په پنځلس حدیثونو کښے.
دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه شمار په صحابو رضی الله عنهم کښے په عالمانو او مفتیانو کښے کیږی.
د صحیح قول مطابق حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه په ۴۴ هـ کښے وفات شوے وو. (١)

قوله: أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ: صحابه کرامو رضی الله عنهم د نبي کریم ﷺ نه تپوس اوکړلو چه «أي الإسلام أفضل؟» بعضے حضراتو د دے تقدیر «أي خصال الإسلام أفضل؟» راویستے دے. (٢) او بعضے حضراتو «أي ذوي الإسلام أفضل» تقدیر راویستے دے. (٣) دا دویم تقدیر د اولنی تقدیر نه اولی دے. (٤) ځکه چه په جواب کښے د صاحب اسلام ذکر دے. نبي ﷺ په جواب کښے «من سلم المسلمون من لسانه ويده» اوفرمائل. اود مسلمان ذکرئے اوکړلو. د خصلت ذکرئے نه دے کړے. که چرته د «أي خصال الإسلام» تقدیر راویستے شي. نوپه سوال او جواب کښے به مطابقت نه وی. دویمه خبره دا هم ده. چه د دے حدیث په بعضے طرق کښے «أي المسلمين أفضل» مذکور دے. (٥) او په جواب کښے هم هغه «من سلم المسلمون من لسانه ويده» ونیلے شوی دی. نو د «أي المسلمين» مطابق چه «أي الإسلام» راویستے شي. نوزیاته بهتره به وی. اودا به هله وی. چه «أي ذوي الإسلام» مقدر اومنلے شي.
په دے تقدیر سره د علامه کرماني رحمه الله سوال او جواب غیر ضروری ګرځي. هغوی سوال کړے دے. چه صحابه کرامو رضی الله عنهم د اسلام په باره کښے یعنی د خصلت په باره کښں سوال کړے

---

(١) تهذيب الأسماء واللغات (٢/٢٦٨، ٢٦٩)_ وسير أعلام النبلاء (٢/٣٨٠، ٤٠٢)_ وعمدة القاري (١/١٣٥)
(٢) فتح الباري (١/٥٥)_
(٣) پورتنۍ حواله)_
(٤) پورتنۍ حواله
(٥) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأي أموره أفضل رقم (١٧٣)_

وو. اوپه جواب کښې نبی ﷺ اوفرمائيل چه ((من سلم)) يعنی ((أی الخصلة)) ذکر نۀ اوکړلو. لکه چه په سوال او جواب کښې مطابقت نشته.

بیا هغوی ددې جواب ورکړې دې چه د نبی کریم ﷺ جواب د معنی په اعتبار سره بیخی مطابق بلکه په زیاتی معنی باندې مشتمل دې. ځکه چه په دې سره ددې خصلت په وجه افضیلت معلومیږی. او تقدیر دا دې. ((خصلة من سلم المسلمون....)) یعنی د ((ذوی الإسلام)) د تقدیر په صورت کښې ددې ضرورت نشته. چه ((خصلة)) مقدر اومنلې شی. (١)

دا باب چونکه د اولنی باب د تشریح په طور راغلې دې. هلته کښې اشکال شوې وو. نو امام بخاری رحمه الله دا باب قائم کړلو. اوددې اشکال جواب ئې ورکړلو. نو ځکه دا وئیل چه ددې ترجمه مقصد د مرجئو تردید دې یا نه دې. د حاجت نه زیاتی خبره ده. اصلی مقصد دا شبه لرې کول دی. ضمناً په کښې تردید هم راغلو والله اعلم.

٥=بَاب إِطْعَامُ الطَّعَامِ مِنْ الْإِسْلَامِ

الحديث الثّانی عشر

[١٢] حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ يَزِيدَ عَنْ أَبِي الْخَيْرِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تُطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ [٢٨، ٥٨٨٢]

په تراجمو کښې د امام بخاری تفنن دلته کښې ترجمه ده. ((إطعام الطعام من الإسلام)) په دې کښې د ،،اسلام،، لفظ راغلې دې. په وړاندې باب کښې فرمائی. ((من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه)) دلته د ایمان لفظ دې. بیا دلته ئې ((من الإسلام)) مؤخر کړې دې. او په وړاندې باب کښې ئې ((من الإيمان)) مقدم کړې دې. ددې نه پس وړاندې باب دې. ((حب الرسول ﷺ من الإيمان)) هلته ئې ((من الإيمان)) روستو کړې دې. دا اتفاقی خبره هم کیدې شی. خو د امام بخاری رحمه الله پشان متیقظ او دقت پسند بزرګ د شان سره داسې اتفاق لرې معلومیږی. نو ځکه بهتره هم دا ده. چه دا په تفنن باندې حمل کړې شی. د دوی منشا دا ده. چه په طبیعت کښې تازګی قائمه وی. که په تراجمو کښې یوشان والې وی. نو په طبیعتونو کښې د ستومانتیا پیدا کیدو ویره وی. د شوق قائم ساتلو دپاره داسې قسم تبدیلیانې راوړی. موږ خلق اهل لسان نه یو. ځکه دا لطائف نه محسوس کوو. کوم خلق چه اهل لسان دی. هغوی ته په دې خبرو خوند ملاویږی. (٢)

---

(١) شرح کرمانی (١/)_
(٢) امدادالباری (٤/٣٤٩)_

د ترجمة الباب مقصد او د ماقبل وما بعد سره مناسبت ددے نه په وړاندینی باب باندے یو اشکال کیدلو. چه که یو کس نورو ته تکلیف رسوی. نو هغه هډو مسلمان نه دے. (په دے خو د خوراجو او معتزلو تائید کیږی.) نو امام بخاری رحمه الله هغه اشکال ختم کړلو. چه داسے نه ده. بلکه د اسلام درجات دی. که یو سړے نورو ته تکلیف نه رسوی. هغه کښے کمال اسلام موجود دے. او که یو سړے نورو ته تکلیف رسوی. نو د هغه ایمان او اسلام ناقص دے. هلته د ((تنزل الناقص بمنزلة المعدوم)) صورت اختیار کړے شوے دے. کوم چه د اهل بلاغت په نیز مشهور دے. او امام بخاری رحمه الله دا ترجمه ددے دپاره قائمه کړه. چه هغه دا خودل غواړی. چه یوه درجه خو د اسلام ده. چه سړے نورو ته تکلیف او نه رسوی. او ددے نه اوچته درجه دا ده. چه نورو ته دتکلیف رسولو نه ځان ساتلو سره سره هغوی ته فائده رسوی. دا ددے په مقابله کښے اوچت مقام دے. چه ،،مواسات،، ورته وائی. ددے نه پس وړاندے فرمائی ((من الإیمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه)) دا ددے نه هم اوچته درجه ده. چه سړے نورو ته د خپل ځان سره برابر درجه ورکوی. چه کوم څیز د خپل ځان دپاره خوښوی. هغه د نورو دپاره هم خوښ کړی. دا د ،،مواسات،، نه هم اوچته درجه ده. بیا ددے نه هم اوچته درجه ده. چه ((حب الرسول من الإیمان)) چه سړے خلقو ته په خپل ځان باندے ترجیح ورکړی. مثلاً د رسول اکرم ﷺ سره دومره محبت وی. چه د خپل ذات او ځان سره هم هغه محبت نه وی. دا نورو ته د ترجیح ورکولو مسئله ده. او دا ښکاره ده. چه عام نه ده. دا د هغه خواصو او اهل فضائلو دپاره ده. په چا کښے چه ایمان په اعلی او اکمله درجه موجود وی. بیا ئے ددے نه پس یوه بله درجه بیان کړے ده. چه د هغے ذکر په ((علامة الإیمان حب الأنصار)) کښے راځی. یعنی چه نورو ته په خپل ځان باندے ترجیح ورکړی. او د خپل ځان نه زیات د هغوی سره محبت ساتی. او هغوی سره د دوی محبت دومره وی. چه د هغوی کوم متعلقین او انصار دی. د هغوی سره هم د دوی محبت پیدا شی. د سړی چه کله څه څیز سره محبت وی. نو د هغے د متعلقاتو سره ئے هم محبت وی. دلته د رسول الله ﷺ خاص متعلقین حضرات انصار دی. چا چه د نبی ﷺ د حمایت او نصرت او امداد کارنامے کړے وے. نو د ایمان اعلی درجه دا ده. چه د نبی کریم ﷺ سره محبت د خپل ځان سره د محبت نه دومره زیات کړے شی. چه څوك د نبی ﷺ انصار او معاونین دی. چه د هغوی سره محبت هم د ده په زړه کښے راسخ شی.

خلاصه دا چه اولنئ درجه دا ده. چه نورو ته د تکلیف رسولو نه ځان بچ کړی. دویمه درجه دا ده. چه نورو ته فائده اورسوی. دریمه درجه دا ده. چه نور خپل ځان سره برابر کړی. یعنی د نورو دومره خیال ساتی. لکه څنګه چه د خپل ځان ساتی. څلورمه درجه دا ده. چه نورو ته په خپل ځان باندے ترجیح ورکړی. او پنځمه درجه دا ده. چه د اهل ترجیح او اهل محبت سره د دوی محبت دومره وی. چه د هغوی د متعلقینو سره هم دده محبت پیدا شی. دا یو خاص ترتیب دے. او ددے مطابق په ((إطعام الطعام من الإسلام)) کښے د مواسات یعنی دویمے درجے بیان دے. کوم چه د وړاندے باب ((من سلم المسلمون من لسانه ویده)) نه اوچته درجه ده. نو دا وینا چه د اولنئ او دویمے ترجمے مقصد یو دے. په دواړو کښے څه فرق نشته. مناسب نه ده.

رجال الحديث

قوله: عمروبن خالد: دا عمروبن خالد بن فروخ بن سعيد تميمي دے.خزاعي ورته هم وائي.اصل كښے د حران دے.ځكه ورته حراني وائي.په مصر كښے ئے استوګنه اختيار كړے وه.ځكه د دوي شمار په مصريانو كښے كيږي.د دوي كنيت ابوالحسن دے.دليث بن سعد او عبيدالله بن عمر رحمهماالله وغيره نه ئے احاديث اوريدلي دي.او د دوي نه روايت كونكي ابوزرعه او ابوحاتم رحمهماالله وغيره دي.

ابوحاتم د دوي په باره كښے فرمائي.چه دوي صدوق دي.اواحمد بن عبد الله فرمائي.«ثبت ثقة مصري» د دوي نه په اصول سته كښے صرف امام بخاري رحمه الله روايات اخستے دي.اوباقي حضراتو ترے نۀ دي اخستے.البته ابن ماجه د يو كس په واسطه د دوي نه روايات اخستي دي.په مصر كښ په ۲۲۹ھ كښے وفات شوے وو.(۱)

قوله: ليث: دا مشهور فقيه او امام ليث بن سعد مصري دے.د دوي حالات مونږ په «بدء الوحي» كښے د دويم حديث لاندے ذكر كړي دي.«فارجع إليه إن شئت»

قوله: يزيد: دا يزيد بن ابي حبيب دے.د ابوحبيب نوم سويد دے.او د يزيد كنيت ابورجاء دے.دا جليل القدر تابعي دے.په صحابو رضي الله عنهم كښے ئے د حضرت عبدالله بن الحارث بن جزء الزبيدي او ابوالطفيل عامربن واثله رضي الله عنهما نه احاديث اوريدلي دي.او ددوي نه علاوه په تابعينو رحمهم الله كښے ئے د يو لوئے جماعت نه كسب علم كړے دے.د دوي نه په روايت كونكو كښے سليمان تيمي، ابراهيم بن يزيد او يحيى بن ايوب رحمهم الله شامل دي.او ددوي نه علاوه د مصر په اكابرينو كښ ډير حضرات دي.

ابن يونس رحمه الله فرمائي.چه د دوي نه وړاندے به په مصر كښے صرف په فتن او ملاحم باندے خبرے اترے كيدے.اوهم ددے متعلق احاديث به بيانولي شو.دا اولنے شخصيت دے.چه په مصر كښےئے د حديث او فقه علم ښكاره كړلو.اود حلالو او حرامو په باره كښےئے د خبرو سلسله شروع كړله.

يزيدد بن ابي حبيب په هغه درے بزرګانو كښے يو دے.ځوك چه حضرت عمربن عبدالعزيز رحمه الله په مصر كښے د فتوي وركولو دپاره مقرر كړي وو.دوي به په مصر كښے فتوي وركوله.ډيرحليم اوعاقل وو.په ۵۳ھ كښے پيدا شوے وو.او په ۱۲۸ھ كښے وفات شوے وو.(۲)

---

(۱) عمدة القاري(۱۳۷/۱) وتقريب (۴۲۰) رقم الترجمة (۵۰۲۰)_

(۲) عمدة القاري(۱۳۷/۱ وتقريب (ص.۶۰۰ رقم الترمة (۷۷۱)_

قوله: ابوالخير: دا مرثد بن عبدالله يزني مصري دزحضرت عمروبن العاص سعيد بن يحيى او حضرت ابوايوب انصاري رضي الله عنه نه روايت كوي. ثقه او فقيه دے. په ۹۰هـ كښې وفات شوے دے. اصحاب صحاح سته د دوي نه په خپلو كتابونو كښې رويات نقل كړي دي.(۱)

عبدالله بن عمرو رضي الله عنهما د دوي حالات په «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» كښے تير شوي دي.

قوله: أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: د دے رجل مبهم په باره كښې حافظ رحمه الله فرمائي. «لم أعرف أسمه» بيا فرمائي. «قيل إنه أبوذر وفي ابن حبان أنه هاني بن يزيد والد شريح» (۲)

قوله: أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تُطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ(۳)

د نبي ﷺ نه تپوس اوشو. چه «أي الإسلام خير؟» يعنې «أي خصال الإسلام خير» د اسلام كوم خصلتونه ښه دي؟ دلته كښے د «خصال» تقدير منلے شي. ځكه چه راروان هم د خصلتونو ذكر دے.(۴)

ددے سوال په جواب كښے نبي ﷺ اوفرمائيل. «تطعم الطعام وتقرأ السلام على من عرفت ومن لم تعرف» دلته «تطعم» او «تقرأ» د «أن تطعم» او «أن تقرأ» په معنى كښې دي. اود مصدر په تاويل كښے دي. لكه «تسمع بالمعيدي خير من أن تراه» د «أن تسمع» په معنى كښے دے.(۵)

اطعام طعام مطلق دي. په «تطعم الطعام» كښے څه قيد نشته كه دوست وي. اوكه رشته دار، نزدے وي اوكه لرے، ددے علاقے وي. او كه د لرے. بيا دا هم تعميم دے. كه دغه طعام اعلى وي اوكه ادني وي. چه څه تاسره وي. په هغه ئے اوخره. په «تطعم الطعام» كښے خودا قيد هم

---

(۱) عمدة (۱۳۷/۱) وتقريب (ص. ۵۲٤) رقم الترجمة (۶۵٤۷)_

(۲) فتح الباري (۵۶/۱)

(۳) الحديث أخرجه البخاري ايضاً في كتاب الإيمان باب إفشاء السلام من الإيمان رقم (۲۸ وفي كتاب الإستئذان باب السلام للمعرفة وغير المعرفة رقم (۶۲۳۶ ومسلم في صحيح في كتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأي أموره أفضل رقم (۱۶۹) والنسائي في سننه في كتاب الإيمان وشرائعه باب أي الإسلام خير ......رقم (۵۰۰۳) وابوداود في سننه في كتاب الأدب باب في إفشاء السلام رقم (۵۱۹٤) وابن ماجه في سننه في كتاب الأطعمة باب إطعام الطعام (۳۲۵۳)_

(۴) فتح الباري (۵۶/۱)_

(۵) پورتنۍ حواله_

نشته.چه په مره خيته پرے خوراك كوه.كه تا سره لږ وي.نو د ((طعام الواحد يكفي الاثنين)) مطابق د يوكس طعام دے دوه كسان اوخوري.ګذاره خو بهرحال د يوكس په خوراك د دوو هم كيږي.خكه دا هم ضروري نه ده.چه په مره خيته پرے خوراك اوكړي.دے سره سره دا هم ضروري نه ده.چه په اطعام طعام كښے هم روټئ خوړل داخل دي.بلكه په دے كښے يخ او ګرم هم شامل دي.چائے پرے اوڅكوه.بوتل پرے اوڅكوه.چونكه په قرآن مجيد كښے د څكاك دپاره هم دا لفظ استعمال شوے دے.﴿فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّيْ ۚ وَمَنْ لَّمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهٗ مِنِّيْٓ اِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةًۢ بِيَدِهٖ﴾ (١) خكه په اطعام طعام كښے روټئ وركول هم داخل دي.او چائے او اوبه او پيئ او شربت څكول هم داخل دي.منشا ئے دا ده.چه د((من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليكرم ضيفه)) (٢) مصداق پكار ده چه تاته ئے.ددے نه دده كول نه دي پكار.

د شيخ الاسلام حضرت مدني قدس سره طرز عمل مونږ خو كتلي دي.چه د شيخ الاسلام حضرت مدني رحمه الله سره چه به سبق ختم شو .د سبق نه پس به حضرت په چوكئ باندے اودريدلو.او په پوره دارالحديث كښے به ئے نظر واچولو.چه كوم خلق نوے راغلي دي. دارالعلوم ديوبند يوه مركزي اداره وه .د لرے او نزدے نه به خلق ددے د ليدو دپاره راتلل. چونكه د حضرت ذات ته مركزيت حاصل وو.دحضرت د درس وخت به وو.خلق به هلته راتلل.دسبق نه پس به حضرت نوي راتلونكي كسان كتل.بيا به ئے هغوي راغوښتل.اوخپل ځان سره به ئے كور ته بوتلل.اوروټئ به ئے پرے خوړله.حالانكه عين ممكن وه.چه په طالبانو كښے به د هغه څوك كوربه موجود وو.يا په استاذانو كښے به دهغه څه كوربه موجود وو.خو هغوي به په دے احتمال باندے اكتفاء نه كوله.بلكه روزانه به اهتمام وو.چه دا خلق به ئے لټولو.سترګو به ئے هغوي لټول.او بيا به ئے كور ته د روټئ دپاره بوتلل.اوس كه يو كس به ورته اووئيل.چه زه د فلاني ميلمه يم.زما دپاره هغه اهتمام كړے دے.نوهغه ته به اجازت وركړے شو. او كوم خلق چه به داسے نه وو.هغوي به حضرت خپل كور ته بوتلل.اوس هغوي به كله لس كسان هم وو.اوكله به پنځه هم وو.په شمار كښے به كمے بيشے راتللو.

قوله: وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلٰى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ:تاسو به كتلي وي.چه په تولو قومونو كښے رواج دے.چه كله دوي په خپل مينځ كښے يوځائے شي.نو د قولي تحفه تبادله كوي.څوك څه وائي.او څوك څه وائي.د هندوانو په نيز د تحيه جدا طريقه ده.د انګريزانو په نيز جدا طريقه د.اود نورو قومونو په نيز جدا.اسلام ددے دپاره د ((السلام عليكم)) يا د ((سلام عليكم)) طريقه اختيار كړے ده.يو سړے چه كله بل سره ملاؤ شي.نو ((السلام عليكم)) اووائي. بل جواب كښے ((وعليكم السلام)) اووائي .د تحفو تبادله په خپل مينځ كښے من قبيل الاقوال

---

(١) سورة بقرة:٢٤٩)_

(٢) صحيح بخاري كتاب الأدب باب من كان يومن بالله واليوم الآخر فلا يؤذ جاره رقم(٦٠١٨) و(٦٠١٩) وباب حق الضيف رقم(٦١٣٥) و(٦١٣٦) و(٦١٣٨)_

ده.په خلقو کښې دشمنۍ وې.يو دبل د سردشمن وو.هم دده عداوتونو او دشمنود وجې هغوی د ..حلف.. سلسله قائمه کړې وه.يوه قبيله د بلې قبيلې او يو سړې دبل سړي حليف وو.دې به دهغه د جان محافظ وو.اود هغه د جان حفاظت به ئې کولو ددې نه بغير دهغوی ملاقات د خطرو نه خالي نه وو. نواسلام ((السلام عليكم)) تحيه مقرر کړله.چه د اول نه ورته اطمينان ورکړي چه زه ستا د سلامتيا خوانشمند يم.زما د طرف نه ته مطمئن اوسه.زه به تا ته څه ضرر او نقصان نه درکوم.دويم کس په جواب کښې وائي.((وعليكم السلام)) اوهغه هم دا اطمينان ورکوی.چه زه هم ستا د سلامتيا خواهشمند يم.زما د طرفه به هم تا ته څه تکليف او ضرر نه رسي.

دالله سبحانه وتعالى تحيه هم دا ده.لکه چه د ﴿سَلٰمٌ ۣ قَوْلًا مِّنْ رَّبٍّ رَّحِيْمٍ﴾ (١) نه معلوميږي.

خودا به په غرض د اکرام او تکريم وي.مونږ خو((السلام عليكم)) د دعا په نيت وايو.خوالله تعالى خو دعا کونکې نه دې.نوځکه به دا وئيلې شي.چه هلته مقصود اکرام او تکريم دې.يعنې د ا اطمينان ورکول دی.چه تاسو به زمونږ په نيز دلته د مکرم او معزز ئې.نوځکه ئې ﴿سَلٰمٌ ۣ قَوْلًا مِّنْ رَّبٍّ رَّحِيْمٍ﴾ اوفرمائيل.

دا د فرشتو تحيه هم ده.په حديث کښې راځي.چه نبي کريم ﷺ ته حضرت جبريل عليه السلام د حضرت خديجه رضي الله عنها په باره کښې فرمائيلي وو.((فإذا أتتك هي فاقرأ عليها السلام من ربها ومني)) (٢)

دغه شان د حضرت عائشې رضي الله عنها په باره کښې هم راغلي دي.((هذا جبريل يقرئك السلام)) (٣)

حضرت آدم عليه السلام چه کله الله سبحانه وتعالى پيدا کړلو نو په هغه وخت کښې ئې ورته اوفرمائيل.((اِذْهَبْ فَسَلِّمْ عَلٰى أُولٰئِكَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَاسْتَمِعْ مَا يُحَيُّوْنَكَ تَحِيَّتُكَ وَتَحِيَّةُ ذُرِّيَّتِكَ فَقَالَ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ فَقَالُوا السَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللهِ)) (٤)

الله سبحانه وتعالى مونږته په ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَدْخُلُوْا بُيُوْتًا غَيْرَ بُيُوْتِكُمْ حَتّٰى تَسْتَاْنِسُوْا وَتُسَلِّمُوْا عَلٰٓى اَهْلِهَا﴾ (٥) کښې هدايت کړې دې.که تاسو د چا کور ته ورځئ.نو ((السلام عليكم)) وائې.او اجازت غواړې.او بيا اسلام دا د مسلمانانو شعار ګرځولې دې.قرآن کريم وائي.﴿وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ اَلْقٰٓى اِلَيْكُمُ السَّلٰمَ لَسْتَ مُؤْمِنًا﴾ (٦) ((السلام عليكم)) ويونکي ته دا مه وائې.چه هغه مومن نه دې.دا

---

(١) سورة يس:٥٨)_

(٢) صحيح مسلم (٢/٢٨٤) كتاب الفضائل باب من فضائل خديجة رضي الله عنها دغه شان اوګورئ مجمع الزوائد (٩/٢٢٤، ٢٢٥) كتاب المناقب باب فضل خديجة بنت خويلد زوجة رسول الله ﷺ)_

(٣) صحيح بخاري كتاب فضائل الصحابة باب فضل عائشة رضي الله عنها رقم(٣٧٦٨)_

(٤) صحيح بخاري كتاب أحاديث الأنبياء باب خلق آدم وذريته رقم(٣٣٢٦)_

(٥) سورة النور:٢٧)_

(٦) سورة نساء:٩٤)_

خو د اهل اسلام شعار دے.كله چه هغوى ((السلام عليكم)) اووائى.نو هغه به مومن گنړلے شى.دغه شان نبى اكرم ﷺ په ((تقرء السلام على من عرفت ومن لم تعرف)) كښے ذكر كړى دى.چه تاسو اطعام طعام كوئ.او چه څوك پيژنئ.هغوى ته هم سلام كوئ.اوچه څوك نه پيژنئ.نو هغوى ته هم سلام كوئ.

ددے نه بعضے خلق مستثنى دى.لكه كافران كه ذميان وى اوكه غير ذميان.هغوى باندے د سلام د ابتداء اجازت نشته.دغه شان په عاصى مجاهر باندے څوك چه په جهره او علانيه گناه كوى.هغه ته هم د سلام كولو نه منع شوے ده.دغه شان كه يو سړے متيازے كوى.يا غسل كوى.يا تلاوت كوى.يا دعا كوى.يا ذكر كښے مشغول وى.يا په درس او تدريس كښے مشغول وى.نوهغه ته به هم سلام نشى كولے.مختلف مواقع دى.كوم چه فقهاؤ بيان كړى دى.او ددوى د استثناء معقول وجوهات موجود دى.(١)

البته كه يو حاكم ظالم وى.اوهغه ته ابتداء بالسلام اونكړے شى.نو د ضرر او تكليف احتمال وى.نوهلته اجازت وركړے شوے دے.اگرچه هغه غير مسلم ولے نه وى . ليكن حضرت شيخ الهند رحمه الله فرمائى.كه هغه غير مسلم وى. كه هغه ته د ضرر د ويرے د وجے د ابتدء بالسلام نوبت راشى.يا جواباً سلام ته ضرورت پيښ شى. نو په هغه وخت كښے هم كه د سلام لفظ استعمال نكړى.نو بهتره ده.په جواب كښے دے ((هداك الله)) اووائى.آداب هم وئيلى شى.(٢)

نن صبا دا رواج شوے دے.چه چا سره پيژند گلو وى.هغه ته سلام كوى. اوچا سره چه پيژند گلو نه وى.هغه ته سلام نه كوى.دا خو تيك ده.كه د چا د مسلمان كيدو خبر نه وى.اوويريږى.چه دا به مسلمان نه وى.نو سلام دے نشى كولے.خوكه دا ويره نه وى.اوپه زړه كښے دا احتمال نه راځى.نو بيا ته سلام كوه.په ابتداء بالسلام كښے عاجزى ده.د متكبرينو طريقه ده.چه هغوى دبل د سلام انتظار كوى.او په ابتداء بالسلام كښے دځان سپك والے گڼړى.نوځكه د ابتداء بالسلام اهتمام كول پكار دى.اوتاسو ته معلومه ده.چه ابتداء بالسلام مسنون ده.او رد د سلام واجب دے.خودا مسنون د واجب نه افضل دے.(٣)

د يو قسم سوالونو په جواب كښې د مختلفو جوابونو د وارديدو وجوهات دلته په حديث كښے. سوال ((أى الإسلام خير)) وو.او په جواب كښے ((تطعم الطعام وتقرأ السلام على من عرفت ومن لم تعرف)) اوفرمائيلے شو. دلته اشكال پيدا كيږى .چه سوال يو شان دے.خو په جواب كښے

---

(١) بذل المجهود (١/٤٢، ٤٣) كتاب الطهارة باب فى الرجل يردالسلام وهو يبول)_

(٢) فضل البارى(١/٣٢٨)_

(٣) تفسير قرطبى (٥/٢٩٨، ٢٩٩) قوله تعالى ﴿ وإذا حييتم بتحية فحيوا بأحسن منها أو ردوها تفسير كبير(١٠/٢١١، ٢١٥) وأوجزالمسالك (١٥/٩٦، ١٠) العمل فى السلام وردالمحتار (٦/٤١٦ كتاب الحضر والإباحة (مطبوعه ايچ ايم سعيد كمپنى)_

مختلف امور ذكر شوی دی. مثلاً د حضرت ابوهريره رضی الله عنه په حديث كښې دی. په هغې كښې سوال دے. «أي العمل أفضل؟» نو نبی ﷺ په جواب كښې فرمائی. «الإيمان بالله ورسوله، قيل ثم ماذا؟ قال الجهاد في سبيل الله، قيل ثم ماذا؟ قال: حج مبرور» (١)

دغه شان د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په حديث كښې دی. چه هغوی د رسول الله ﷺ نه تپوس اوكړلو «أي العمل أحب إلى الله؟» نو نبی ﷺ اوفرمائيل. «الصلاة على وقتها قال ثم أي؟ قال ثم بر الوالدين قال: ثم أي؟ قال: الجهاد في سبيل الله» (٢)

سوال دا دے. چه ددے څه وجه ده چه سوال يو يا متقارب دے او جوابونه مختلف دی.

عالمانو ددې اشكال ډير جوابونه وركړی دی. (١) يو جواب دا دے چه په اصل كښې د جواب دا اختلاف د سائلينو دحال داختلاف د وجې دے. د سائلينو د حالاتو د اختلاف د وجې نبی كريم ﷺ جواب مختلف وركړے دے. (٣) تاسو به كتلی وی. چه سائل مونځ كوی. په جهاد كښې هم ځی. ايمان هم راوړی. خو هغه لږ غوندے بخل كوی. اوپه هغه كښې تكبر غوندے محسوس كيږی. نو نبی ﷺ اوفرمائيل. «تطعم الطعام وتقرأ السلام على من عرفت ومن لم تعرف» چه په اطعام طعام سره د بخل نفی اوشی. او «تقرأ السلام على من عرفت ومن لم تعرف» سره د تكبر نفی اوشی.

يو سائل ته ئے اوكتل. چه هغه په مونځ اود موريلار په تابعدارئ كښې كوتاهی كوی. نو هلته نبی ﷺ اوفرمائيل. «الصلاة على وقتها» او د «بر الوالدين» ذكر ئے اوكړلو. او بيا دا هم كيږی. چه سائل يو وی. اود جواب په وخت كښې په جمع كښې څو كسان وی. په چا كښې يوه كوتاهی وی. اوپه چا كښې بله كوتاهی وی. نو د سائل رعايت هم نبی ﷺ كړے دے. او د نورو حاضرينو هم. بهرحال د اد جواب اختلاف «لإختلاف حال السائلين» د وجې دے.

(٢) بعضے حضرات وائی چه په اصل كښې دا اختلاف د وخت د اختلاف په وجه دے. (٤) يوه زمانه وه. چه كه گرانی وی. قحط راشی. يو سړے د نبی ﷺ نه تپوس اوكړلو. چه زه د نفلی حج دپاره ځم. ستاسو څه مشوره ده؟ نبی ورته اوفرمائل. چه ته حج ته مه ځه. بلكه خلقو ته روټئ وركوه. دغه شان يوه زمانه وه. چه په ايمان راوړلو كښې به ډيرے سختے پيښيدلے. او د مشركانو ظلم او زياتی خلق د اسلام نه منع كول. نو نبی ﷺ په خصوصيت سره «إيمان بالله ورسوله» ذكر اوفرمائيل. او د ايمان بالله سره نبی ﷺ د نورو څيزونو ذكر هم اوكړلو. كوم چه

---

(١) صحيح بخاری (٨/١) كتاب الإيمان باب من قال إن الإيمان هو العمل)_

(٢) صحيح بخاری(٧٦/١) كتاب مواقيت الصلاة باب فضل الصلاة لوقتها)_

(٣) شرح نووی على صحيح مسلم(٤٨/١) كتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأي أموره أفضل)_

(٤) فتح الباری (٥٦/١)_

د زمانې د حالاتو په اعتبار سره ضروری وو .اود ترجیح مستحق وو.

() بعضې حضراتو دا ونیلی دی.چه د جوابونو اختلاف د متکلم د شؤون په وجه دے.د متکلم خپل حالت په یو وخت کښې څه وی.او په بل وخت کښې بل وی.دنبی کریم ﷺ نظر به په یو وخت کښې د الله تعالی په قهر او غضب وو.نو نبی ﷺ اوفرمائیل.چه «لایدخل الجنة قتات»(۱)په بل وخت کښې د نبی ﷺ نظر دالله تعالی په شان رحمت باندے وو.نونبی ﷺ اوفرمائیل.چه «من کان آخر کلامه لا إله إلا الله دخل الجنة»(۲)نو د نبی په شؤونو او په دوی باندے راتلونکو کیفیاتو او حالاتو کښې چونکه اختلاف وو.نو د هغې په اعتبار سره به نبی ﷺ جواب ورکولو.پخپله په مونږ باندے هم دا کیفیات مختلفه واردیږی.زمونږ حال خو دا دے چه کله په کیفیاتو کښې په مونږ باندے د نفس غلبه وی.اوکله د شیطان تاثیر خپل زور ښائی.او په رسول الله ﷺ به چه د شوونو کوم اختلاف راتلو.هغه به د شوون الهیه تابع وو.د نفس او شیطان څه سوال نه وو.(۳)

() بعضې حضرات فرمائی.چه ګوریٔ د نبی کریم ﷺ نه پس حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه د تولو نه افضل دے.دا خو تاسو ته معلومه ده.چه فضیلت کلی حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته حاصل دے.او د فضیلت کلی مطلب دا دے.چه «من حیث المجموع»په تولو صحابو رضی الله عنهم کښې افضل صحابی دے.هغه حضرت ابوبکر رضی الله عنه دے.خو ددے فضیلت کلی باوجود په بعضې نور صحابو رضی الله عنهم کښې جزئی فضیلت موندے شی.یعنی یو خاص قسم فضیلت بعضې بعضې صحابو رضی الله عنهم سره مختص دے.مثلا «أرحم أمتی بأمتی أبوبکر، وأشدهم فی أمر الله عمر، وأصدقهم حیاء عثمان، وأعلمهم بالحلال والحرام معاذ بن جبل وأفرضهم زید بن ثابت، وأقرؤهم أبی، ولکل أمة أمین، وأمین هذه الأمة أبوعبیدة بن الجراح»(۴)وغیره ددے صحابو رضی الله عنهم چه کوم فضائل بیان شوی دی.دا جزئی فضائل دی.ددے جزئی فضائلو د وجې چه حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه ته کوم فضیلت مطلقه او فضیلت کلی حاصل دے.هغه نه متاثر کیږی.د تولوصفاتو اعتبار که اوکړے شی.او په صحابو رضی الله عنهم یا په امت کښې د «أفضل من الکل» لتهول اوکړے شی .نو هغه به حضرت

---

(۱) صحیح بخاری کتاب الأدب باب ما یکره من النمیمة رقم(۶۰۵۶ وصحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان غلظ تحریم النمیمة وسنن أبی داود کتاب الأدب باب فی القتات رقم(٤٨٧١) وسنن ترمذی کتاب البر والصلة باب ما جآء فی النمام رقم(۲۰۲۶)_

(۲) سنن أبی داود کتاب الجنائز باب فی التلقین رقم(۳۱۱۶)_

(۳) دشوون نبویه د تفصیل دپاره اوکوګرئ فتح الملهم (۵۹٤/۱، ۵۹۶) کتاب الإیمان باب الدلیل علی أن من مات علی التوحید دخل الجنة قطعاً)_

(۴) جامع ترمی کتاب المناقب باب مناقب معاذبن جبل وزید بن ثابت.وأبی وأبی عبیدة بن الجراح رقم(۳۷۹۰، ۳۷۹۱)_

ابوبكر ﷺ راخيژى.لكه څنګه چه په رسولانو كښے نبى كريم ﷺ ته فضيلت كلى حاصل دے.خو ددے فضيلت كلى باوجود په خپله نبى ﷺ بعضے پيغمبرانو دپاره جزئى فضيلتونو بيان كړى دى.

نبى ﷺ فرمائيلى دى.چه د قيامت په ورځ چه كله زه د خپل قبر نه راپاسم.نو حضرت موسى ﷺ به اووينم.چه هغه به دعرش پښه نيولے وى.(١) دا د هغوى جزئى فضيلت دے.

دغه شان نبى كريم ﷺ فرمائيلى دى.چه كله قيامت شى.او حشر الاجساد من القبور اوشى.نو د ټولو نه وړاندے به حضرت ابراهيم ﷺ ته جامے اغوستولے شى.(٢)

د هغوى دا فضيلت هم جزئى دے.

حضرت سليمان ﷺ ته داسے حكومت وركړے شوے و.چه په پيريانو باندے هم د هغوى حكومت چليدلو.(٣) په دے حكومت كښے به هغوى د ټولو ځناورو خبرے هم پيژندلے.اود هغے مطابق به ئے عملى اقدامات كول.دا د حضرت سليمان ﷺ جزئى فضيلت دے.

ښكاره ده چه نبى كريم ﷺ ته دا جزئى فضيلتونه نه دى وركړے شوے.نوځكه به دا وئيلى شى.چه په كومه طريقه نبى كريم ﷺ ته فضيلت كلى حاصل دے.نوهغه په جزئى فضيلت سره نه متاثر كيږى.هم دغه شان حضرت ابوبكرصديق ﷺته كلى فضيلت حاصل وو.د نورو صحابو ﷺ په جزئى فضائلو سره هغه كلى فضيلت نه متاثر كيږى.

دغه شان دلته ډير اعمال دى.چه هغے ته جزئى فضيلت حاصل دے.مثال په طور «تطعم الطعام وتقرأ السلام على من عرفت ومن لم تعرف» ته په دے اعتبار سره فضيلت حاصل دے.چه په دے كښے د بخل ا كبر نفى ده.اود بخل او كبر نفى د ټولو په نيز خوښ عمل دے.ځوك هم ددے د خوبئ نه انكار نه كوى.نو ددے فضيلت په دے اعتبار سره د.ےچه په دے كښے د چا اختلاف نشته.جهاد د فضيلت يو عمل دے.او په دے كښے ډير لوئے فضيلت دے.خو څه كسانو ته دا ګران وى.چه دا وينه توپول دى.په دے كښے سفك دماء وى.او په «تطعم الطعام وتقرأ السلام على من عرفت ومن لم تعرف» كښے ځوك اختلاف نشى كولے.

يو فضيلت د مشقت په اعتبار سره وى.«أجركم على قدر نصبكم»، «العطايا على متن البلايا» چه څومره مشقت وى.هغه هومره فضيلت به وى.په دے اعتبار سره كه تاسو اوګورئ نو په ايمان

---

(١) عن أبى سعيد ﷺ عن النبى ﷺ قال:الناس يصعقون يوم القيامة .فأكون أول من يفيق. فإذا أنا بموسى آخذ بقائمة من قوائم العرش ..) صحيح بخارى كتاب أحاديث الأنبياء باب قول الله تعالى ﴿وواعدنا موسى ثلاثين ليلة وأتممناها بعشر... رقم(٣٣٩٨)_

(٢) عن ابن عباس رضى الله عنهما عن النبى ﷺ قال: إنكم محشورون حفاةً عراةً غرلاً ثم قرأ ﴿كما بدأنا أول خلق نعيده.وعداً علينا .إنا كنا فاعلين﴾ وأول من يكسى يوم القيامة إبراهيم.. صحيح بخارى كتاب الأنبياء باب قول الله تعالى ﴿ واتخذالله إبراهيم خليلاً﴾ رقم (٣٣٤٩)_

(٣) كمافى قوله تعالى:﴿ومن الجن من يعمل بين يدينه بإذن ربه.. وقليل من عبادى الشكور﴾ سورة سبا :١٢. ١٣)

بالله كنبے د تولو نه زيات مشقت دے.مونږ خو نسلي طور مسلمانان يو.او زمونږ ايمان تقليدي دے.اګرچه دا نسلي او تقليدي ايمان هم معتبر دے.لكه څنګه چه وړاندے بيان اوشو خو تاسو لږ سوچ اوکړئ چه يو سړے د لات او عزى عبادت كوى.هغه خپل مشكل كشا او حاجت روا ګنړى.د هغه ډير تعيم كوى.او تندے په زمكه اږدى.اوهغه ته سجده كوى.دا رسم د هغه د پلار نيكه نه نسلاً بعد نسل راروان وى.اوس چه هغه سړے په الله باندے ايمان راوړى.او دهغه معبودانو نفى اوکړى.د چا چه هغه ډير تعظيم كولو.هغه ئے حاجت روا او مشكل كشا ګنړلو.اوبيا د دوى د بے بسئ اقرار كوى.هغوى ته باطل معبودان وائى .او نسلاً بعد نسل د خاندانى روايت نه اوګرځى.نودا معمولى خبره نه ده.دا ډيرګران كار دے.

د مبتدعينو په حال باندے غور اوکړئ.يو سړے بدعتى وى.كه په زرګاهو كرته ئے پوهه كړے چه د بدعت نه توبه اوباسه.اود سنت عاشق جوړ شه.هغه خپل بدعت په هيڅ قيمت پريخودو ته تيار نه وى.چه هغه ته كله ته اووائے.چه ددے خو په قرآن او حديث كښے چرته څه ثبوت نشته.هو هغه به درته آخرى جواب هم دا دركوى. چه دا يو ښه كار او نيك كار دے.كه دا اوكړےشى.نو په دے كښے څه حرج دے؟د لاجوابه كيدو نه پس هغه د حرج خبره راړواندے كړي.خو بدعت نه توبے ويستلو ته تيار نه وى.نو بيا يو دين پريخودل او بل دين اختيارول څه آسان كار نه دے.

دغه شان «ايمان بالله»نه پس نبى ﷺ جهاد في سبيل الله ذكر كړلو.په جهاد في سبيل الله كښے كوم مشكلات دى؟تاسو پيژنئ.چه سر په تلى كښے كيږدى.اوخپل ځان په خطراتو كښے اچوى.دا آسان كار نه دے.ځكه خو الله سبحانه وتعالى ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُم بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ﴾ (١) فرمائى.او دوى ته د جنت زيرے وركوى.او ددے دپاره د «اشترى» لفظ استعمالوى.

دغه شان په حج كښے ډير مشقت دے.سړے د يو ملك نه بل ملك ته ځى.د ژبے نه هم ناواقف وى.د هغه ځائے د رسم او رواج نه هم واقف نه وى.په قدم قدم باندے پيسه لكه د اوبو پشان خرچ كوى.او د اجنبى او ناواقف خلقو د غير همدردانه سلوك نه متأثر كيږى.خو حاجى دا ټول ځيزونه په روښانه تندى سره برداشت كوى.نو د ايمان جهاد او حج چه كوم افضيلت بيان شوے دے.هغه د مشقت په وجے سره دے.

دغه شان په يوحديث كښے دى.چه نبى ﷺ د «أى العمل أحب إلى الله؟» په جواب كښے «الصلاة على وقتها» ذكر كړلو.هلته احبيت په دے اعتبار سره دے.چه په مانځه كښے د الله سبحانه وتعالى او د بنده په مينځ كښے د عبديت تعلق قائم وى.هغه الله تعالى ته ډيره عاجزئ اختيار كړى.په دے باندے په مونځ كښے احبيت پيدا كيږى.

---

(١) سورة توبة:١١١)_

په دے حديث كښے نبى ﷺ د ((الصلاة على وقتها)) نه پس ((برالوالدين)) ذكر كړے دے. ددے وجه چه په دے كښے د مور پلار اطاعت او تابعدارى هغوى ته عاجزى اختيارول وى. په قرآن مجيد كښے هم دى. ﴿أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ﴾ (١) دخپل ذات سره الله سبحانه وتعالى مور پلار ذكر كړى دى. ﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ (٢) دلته كښے هم د خپل عبادت سره د مور پلار سره د حسن سلوك بيان شوے دے.

ددے نه پس په دے حديث كښے نبى ﷺ د جهاد ذكر كړے دے. په جهاد كښے د امير وړاندے د خپلے عاجزئ اقراروى. او مجاهد د امير په حكم خپل ځان قربانى كولو ته تيار وى. نو مونږ، برالوالدين ،اوجهاد كښے عاجزئ ،اطاعت او تابعدارئ په جهاتو سره فضيلت حاصل دے.

حاصل دا دے. چه په مختلفو وجوهاتو سره په اعمالو كښے فضيلت موجود وى. په يوه موقع باندے ئے د يو خاص جهت دفضيلت لحاظ ساتلے دے. او مخصوص اعمال ئے بيان كړى دى. اوكله ئے د بل جهت د فضيلت اعتبار كړے دے. او دهغے سره متعلق اعمال ئے ذكر كړى دى. په مختلفو اعمالو كښے جزئى فضائل موجود وى. هم دا جزئى فضيلتونه د جواب په وخت كښے د نظر وړاندے ساتلے شوى دى. (٣)

() يو جواب دا وركړے شوے دے. چه دا مختلف اجناس دى. په دے اجناسو كښے د بعضے اجناسو نبى ﷺ د يو سوال په جواب كښے ذكر كړى دى. او د بعضے اجناسو ئے دبل سوال په جواب كښے ذكر كړے دے. او د بعضے اجناسو ئے د دريم سوال په جواب كښے. والله اعلم بالصواب.

هذا آخر ما أردنا إيراده من شرح أبواب كتاب الإيمان ويليه إن شاء الله تعالى في المجلد الثاني باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه

والحمد لله الذى بنعمته تتم الصالحات والصلاة والسلام على رسوله محمد أفضل الموجودات وأكرم المخلوقات وعلى آله وأصحابه وتابعيه لهم بإحسان ما دامت الأرض والسماوات.

الحمد لله

احقر مترجم ترے د ګل په شپه په كال (٣ ،رمضان ١٤٢٥) مطابق ١٧/١٠/٢٠٠٤) فارغ شو. الله دے د نوروجلدونو د تكميل توفيق هم وركړى. او حضرت شيخ الحديث مدظلهم العالى مع مرتبين ته دے صحت او عافيت وركړى. آمين

وصلى الله تعالى على خير خلقه محمد وآله وصحبه وسلم

---

(١) سورة لقمان: ١٤)_

(٢) سورة الإسراء: ٢٣)_

(٣) فتح الملهم (١٦٢٤، ٦٢٧ كتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأى أموره أفضل)_

بسم اللہ الرحمن الرحیم

((مصادر ومراجع))

① القرآن الکریم: کلام رب العالمین.

② ابن ماجہ اورعلم حدیث: (مصنف) مولانا عبدالرشید نعمانی مدظلہم، مطبع: میرمحمد کتب خانہ مرکز علم وادب،

③ الأبواب والتراجم: حضرت مولانا محمد ادریس کاندھلوی صاحب رحمہ اللہ (متوفی ١٣٩٤ھ) مکتبہ جمیلی لاہور.

④ الابواب والتراجم لصحیح البخاری: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب (متوفی ١٤٠٢ھ مطابق ١٩٨٢ء)، ایچ ایم سعید کمپنی پاکستان چوک کراچی.

⑤ اتحاف السادۃ المتقین بشرح أسرار إحیاء علوم الدین: علامہ سید محمد بن محمد الحسینی الزبیدی المشہور بمرتضی رحمہ اللہ (متوفی ١٢٠٥ھ) دار احیاء التراث العربی

⑥ الاتقان فی علوم القرآن: حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمہ اللہ (متوفی ٩١١ھ) شرکۃ مکتبۃ مصطفی البابی الحلبی مصر،

ألاجوبۃ الفاضلۃ للأسئلۃ العشرۃ الکاملۃ: امام عبد الحی لکھنوی رحمہ اللہ (متوفی ١٣٠٤ھ) مکتب المطبوعات الإسلامیۃ بحلب۔

⑦ إحیاء علوم الدین مع شرح إتحاف السادۃ المتقین: امام محمد بن محمد الغزالی رحمہ اللہ (متوفی ٥٠٥ھ) دار احیاء التراث العربی۔ بیروت،

⑧ اختصار علوم الحدیث: ابوالفداء عماد الدین إسماعیل بن شہاب الدین عمر المعروف بابن کثیر رحمہ اللہ (متوفی ٧٧٤ھ) دار التراث. القاہرۃ ١٣٩٩ھ مطابق ١٩٧٩ء،

⑨ الأربعون النوویہ۔ بشرح الإمام ابن دقیق العید، ابوزکریا یحیی بن شرف الدین النووی رحمہ اللہ (متوفی ٦٧٦ھ)

⑩ إرشاد الساری شرح صحیح البخاری: ابوالعباس شہاب الدین أحمد بن محمد القسطلانی رحمہ اللہ (متوفی ٩٢٣ھ) المطبعۃ الکبری الأمیریۃ۔ مصر طبع سادس ١٣٠٤ھ

⑪ إرشاد القاری الی صحیح البخاری: حضرت مفتی رشید أحمد صاحب لدھیانوی رحمہ اللہ، محمد سعید اینڈ سنز کراچی طبع اول،

⑫ أرواح ثلاثہ: حکیم الأمت مجدد الملت حضرت مولانا أشرف علی تھانوی رحمہ اللہ (١٣٦٢ھ) دار الإشاعت کراچی،

⑬ أساس البلاغۃ: جار اللہ ابوالقاسم محمود بن عمر الزمخشری (متوفی ٥٣٨ھ). دار المعرفۃ للطباعۃ والنشر بیروت ١٣٩٩ھ مطابق ١٩٧٩ء،

⑬ الإستيعاب فى اسماء الأصحاب بهامش الإصابة: ابوعمر يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر رحمه الله (متوفى ٤٦٣ھ) دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت

⑭ أشعة اللمعات: شيخ عبدالحق محدث دهلوى رحمه الله (متوفى ١٠٥٢ھ) مكتبه نوريه رضويه سكهر پاكستان،

⑮ الإصابة فى تمييز الصحابة: شهاب الدين ابوالفضل أحمد بن على القسطلانى المصرى المعروف بابن حجر رحمه الله (متوفى ٨٥٢ھ) دار الفكر، بيروت

⑯ أصول البزدوى: فخر الإسلام أبوالحسن على بن محمد البزدوى (متوفى ٤٨٢ھ) الصدف پبلشرز كراچى

⑰ الأعلام: خير الدين محمود بن محمد الزركلى رحمه الله (متوفى ١٣٩٦ ھ مطابق ١٩٧٦ء) دار العلم للملايين طبع ثامن، جولائى ١٩٨٩ء

⑱ أعلام الحديث: إمام أبوسليمان احمد بن محمد الخطابى رحمه الله (متوفى ٣٨٨ھ) مركز إحياء التراث الإسلامى جامعه أم القرى مكة المكرمة،

⑲ إعلام الموقعين عن رب العالمين: شمس الدين أبوعبدالله محمد بن أبى بكر المعروف بابن قيم رحمه الله (متوفى ٧٥١ھ) دار الجيل، بيروت

⑳ الإمام البخارى إمام الحفاظ والمحدثين: علامه تقى الدين الندوى مدظلهم، المكتبة الحديثة العين، الأمارات العربيه المتحدة طبع ثالث ١٤٠٥ مطابق ١٩٨٥ء

㉑ إمداد البارى: حضرت مولانا عبدالجبار أعظمى رحمه الله (متوفى) مكتبه، حرم مراداباد

㉒ إمعان النظر: علامه قاضى محمد أكرم نصرپورى سندهى رحمه الله (من علماء القرن الحادى عشر) شاه ولى الله اكيدمى سنده

㉓ أنوار البارى: مولانا سيد أحمد رضا بجنورى مدظلهم، مدينه پريس بجنور

㉔ أنوار التنزيل وأسرار التاويل: ناصر الدين أبوسعيد عبدالله بن عمر البيضاوى الشافعى رحمه الله (متوفى ٦٩٢ھ)

㉕ أوجز المسالك إلى مؤطا مالك: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زكريا صاحب رحمه الله (متوفى ١٤٠٢ھ) ، ادارة تاليفات اشرفيه ملتان،

㉖ إيضاح البخارى: حضرت مولانا سيد فخر الدين محمد صاحب رحمه الله (متوفى ١٣٩٢ ھ) مكتبه مجلس قاسم المعارف ديوبند

㉗ الباعث الحثيث شرح إختصار علوم الحديث: شيخ أحمد محمد شاكر رحمه الله (متوفى ١٣٨٨ ھ) دار التراث قاهرة، مصر ١٣٩٩ ھ مطابق ١٩٧٩ء

㉘ بداية المجتهد ونهاية المقتصد: قاضى ابوالوليد محمد بن أحمد بن رشد قرطبى رحمه الله (متوفى ٥٩٥ھ) شركة ومطبعة مصطفى البابى الحلبى، مصر طبع خامس ١٤٠١ھ مطابق ١٩٨١ء

(۲۹) البداية والنهاية: حافظ عماد الدين أبوالفداء إسماعيل بن عمر المعروف بابن كثير رحمه الله (متوفی ۷۷۴ھ) مكتبة المعارف. بیروت. طبع ثانی ۱۹۷۷ء

(۳۰) البدر الساری. حاشیه فیض الباری: حضرت مولانا بدر عالم میرٹھی رحمه الله (۱۳۸۵ھ) ربانی بکڈپو دهلی ۱۹۸۰ء

(۳۱) بذل المجهود: حضرت العلامه خلیل أحمد سهارنپوری رحمه الله (متوفی ۱۳۴۶ھ) مطبع ندوة العلماء لكنهو. ۱۳۹۳ھ مطابق ۱۹۷۳ء

(۳۲) بستان المحدثین: حضرت شاه عبد العزیز صاحب رحمه الله (متوفی ۱۲۳۹ھ) ایچ ایم سعید کمپنی پاکستان، چوک کراچی طبع سوم ۱۹۸۴ء،

(۳۳) البلاغ (مفتی أعظم نمبر) دار العلوم کراچی ۱۳۹۹ء،

(۳۴) بلغة الأريب فی مصطلح آثار الحبیب: سید محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبیدی رحمه الله (متوفی ۱۲۰۵ھ) مكتب المطبوعات الإسلاميه بحلب طبع دويم ۱۴۰۸ھ،

(۳۵) بیان القرآن: حكيم الأمت حضرت مولانا أشرف على صاحب تهانوی نور الله مرقده (متوفی ۱۳۶۳ھ) شیخ غلام علی اینڈ سنز لاهور،

(۳۶) پرانے چراغ: مولانا سید أبو الحسن علی ندوی رحمه الله، مجلس نشریات اسلام کراچی،

(۳۸) تاج العروس من جواهر القاموس: أبو الفيض سید محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبيدی رحمه الله (۱۲۰۵ھ). دار مكتبة الحياة بیروت لبنان،

(۳۹) تاریخ بغداد ومدينة السلام: حافظ أحمد بن على المعروف بالخطيب البغدادی رحمه الله (متوفی ۴۶۳ھ). دار الكتب العربی بیروت لبنان،

(۴۰) تاریخ الخمیس فی احوال أنفس نفيس: شیخ حسین بن محمد بن الحسن الديار بكرى المالكی رحمه الله (متوفی ۹۶۶ھ)، مؤسسة شعبان بیروت،

(۴۱) تاریخ دار العلوم دیوبند: مرتبه سید محبوب رضوی رحمه الله ادارۂ اهتمام دار العلوم دیوبند طبع اول ۱۳۹۷ھ

(۴۲) تاریخ دعوت وعزیمت: حضرت مولانا سید أبو الحسن علی ندوی رحمه الله. مجلس نشریات إسلام پاکستان،

(۴۳) التاريخ الكبير: أمير المؤمنين في الحديث محمد بن إسماعيل البخاری رحمه الله (متوفی ۲۵۶ھ). دار الكتب العلمية بیروت،

(۴۴) تاریخ مشائخ چشت: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا کاندهلوی قدس سره (متوفی ۱۴۰۲ھ) نشریات إسلام کراچی،

(۴۵) ترجمه تهذيب المدخل فی علوم الحديث للحاكم: حضرت مولانا عبد الرشید نعمانی رحمه الله (متوفی) الرحيم اکیڈمی کراچی،

(۴۶) تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف أبوالحجاج جمال الدين يوسف بن عبدالرحمن المزى رحمه الله (متوفى ۷۴۲ھ) المكتب الإسلامى بيروت طبع دويم ۱۴۰۳ھ مطابق ۱۹۸۳ء

(۴۷) تحفة القارى فى حل مشكلات البخارى: حضرت مولانا محمد إدريس صاحب كاندهلوى رحمه الله (متوفى ۱۳۹۴ھ). مكتبه عثمانيه لاهور،

(۴۸) تدريب الراوى شرح تقريب النواوى: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطى رحمه الله (متوفى ۹۱۱ھ) المكتبة العلمية مدينه منورة،

(۴۹) تدوين حديث: حضرت مولانا سيد مناظر أحسن گيلانى رحمه الله (متوفى ۱۳۷۵ھ). مكتبه إسحاقيه جونا ماركيت كراچى،

(۵۰) تذكرة حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مرادابادى رحمه الله. حضرت مولانا سيد أبوالحسن على ندوى رحمه الله. مجلس نشريات اسلام كراچى،

(۵۱) تذكرة الحفاظ: حافظ أبوعبدالله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبى رحمه الله (متوفى ۷۴۸ھ). دار المعارف العثمانيه الهند،

(۵۲) تذكرة الرشيد: حضرت مولانا عاشق إلهى صاحب ميرٹهى رحمه الله (متوفى ۱۳۶۰ھ) إدارة إسلاميات لاهور،

(۵۳) التعليقات على الدراسات: حضرت مولانا عبدالرشيد نعمانى رحمه الله صاحب. لجنة إحياء الأدب السندى،

(۵۴) تعليقات على ذيل تذكرة الحفاظ لإبن فهد المكى: علامه محمد زاهد الكوثرى رحمه الله (متوفى ۱۳۷۱ھ) دار إحياء التراث العربى،

(۵۵) تعليقات على الرفع والتكميل للكنوى: شيخ عبدالفتاح أبوغدة حفظه الله. مكتب المطبوعات الإسلاميه. حلب طبع دريم، ۱۴۰۷ھ مطابق ۱۹۸۷ء

(۵۶) تعليقات على شروط الائمة الخمسة للحازمى: علامه محمد زاهد الكوثرى رحمه الله (متوفى ۱۳۷۱ھ). مطبوعه مع سنن إبن ماجه. قديمى كتب خانه كراچى،

(۵۷) تعليقات على شروط الائمة الستة للمقدسى. علامه محمد زاهد الكوثرى رحمه الله (متوفى ۱۳۷۱ھ). كتب خانه كراچى،

(۵۸) تعليقات على علوم الحديث لإبن الصلاح. دكتور نور الدين عتر. دار الفكر بيروت ۱۴۰۶ھ مطابق ۱۹۸۶ء

(۵۹) تعليقات على مسند الإمام أحمد: علامه أحمد محمد شاكر. دار المعارف مصر،

(۶۰) تعليق التعليق: حافظ أحمد بن على المعروف بإبن حجر العسقلانى رحمه الله (متوفى ۸۵۲ھ) المكتب الإسلامى ودار عمار،

(۶۱) تفسير عثمانى: شيخ الإسلام شبير أحمد عثمانى رحمه الله (متوفى ۱۳۶۹ھ) مجمع الملك فهد سعودى عرب،

(۶۲) التفسير الكبير (مفاتيح الغيب): إمام أبوعبدالله فخر الدين محمد بن عمر الحسين رازى رحمه الله (متوفى ۶۰۶ھ). مكتب الاعلام الإسلامى طهران،

(٦٣) تفسیر القرآن العظیم: حافظ أبوالفداء عماد الدین إسماعیل بن عمر ابن کثیر دمشقی رحمہ اللہ (متوفی ۷۷۴ ھ) دار الفکر بیروت،

(٦٤) تقریب التہذیب: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ) دار الرشید حلب ۱۴۰۶ھ،

(٦٥) التقریب والتیسیر لمعرفة سنن البشیر النذیر: ابوزکریا یحیی بن شرف الدین النووی رحمہ اللہ (متوفی ۶۷۶ھ) المکتبة العلمیة مدینہ منورہ،

(٦٦) تقریر بخاری شریف اردو: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ (۱۴۰۲ ھ مطابق ۱۹۸۲ء) مکتبة الشیخ کراچی،

(٦٧) التقریر والتحبیر: علامہ شمس الدین أبوعبداللہ محمد بن محمد بن محمد بن أمیر حاج رحمہ اللہ (متوفی ۸۷۹ ھ) المکتبة الکبری الأمیریة بولاق مصر طبع اول ۱۳۱۷ھ،

(٦٨) التقیید والإیضاح لما أطلق وأغلق من کتاب إبن الصلاح: حافظ أبوالفضل زین الدین عبدالرحیم بن الحسین العراقی رحمہ اللہ (متوفی ۸۰۶ھ) مکتبہ سلفیہ مدینہ منورہ طبع اول ۱۳۸۹ھ،

(٦٩) تکملہ فتح الملہم: شیخ الإسلام محمد تقی عثمانی مد ظلہم. مکتبہ دار العلوم کراچی،

(٧٠) التلخیص الحبیر فی تخریج أحادیث الرافعی الکبیر: حافظ إبن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ ھ) دار نشر الکتب الإسلامیہ لاہور،

(٧١) تلخیص المستدرک (مع المستدرک): حافظ شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان ذہبی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۸ھ)، دار الفکر بیروت،

(٧٢) التمہید لما فی الموطأ من المعانی والأسانید: حافظ أبوعمر یوسف بن عبداللہ بن محمد بن عبدالبر مالکی رحمہ اللہ (متوفی ۴۶۳ھ)، المکتبة التجاریة مکة المکرمہ،

(٧٣) تنظیم الأشتات فی حل عویصات المشکوة: مولانا ابوالحسن (متوفی ھ) میر محمد کتب خانہ آرام باغ کراچی،

(٧٤) تہذیب الأسماء واللغات: إمام ابوزکریا یحیی بن شرف الدین النووی رحمہ اللہ (متوفی ۶۷۶ھ) ادارة الطباعة المنیریہ،

(٧٥) تہذیب التہذیب: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ) دائرة المعارف النظامیہ حیدر آباد دکن ۱۳۲۵،

(٧٦) تہذیب الکمال: حافظ جمال الدین أبوالحجاج یوسف بن عبدالرحمن مزی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۲ ھ)، مؤسسة الرسالہ طبع اول ۱۴۱۳،

(٧٧) توجیہ النظر إلی أصول الأثر: علامہ طاہر بن صالح بن أحمد الجزائری رحمہ اللہ (۱۳۳۸ھ مطابق ۱۹۲۰ء) دار المعرفة بیروت،

(٧٨) تیسیر القاری شرح صحیح البخاری: مولانا نور الحق بن شیخ عبدالحق محدث دہلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۷۳ھ) مطبع علوی لکھنو،

(٧٩) الثقات: حافظ أبوحاتم محمد بن حبان بستى رحمه الله (متوفى ٣٥٤ھ) دار المعارف العثمانيه حيدرآباد ١٣٩٣ھ،

(٨٠) جامع الأصول من حديث الرسول: علامه مجدالدين أبوالسعادات المبارك بن محمد بن الأثير الجزرى رحمه الله (متوفى ٦٠٦ھ) دار الفكر بيروت،

(٨١) جامع بيان العلم وفضله ومايبنغى فى روايته وحمله: حافظ أبوعمريوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر مالكى رحمه الله (متوفى ٤٦٣ھ). دار احياء التراث العربى بيروت،

(٨٢) جامع ترمذى: إمام أبوعيسى محمد بن عيسى بن سورة ترمذى رحمه الله (متوفى ٢٧٩ھ) ايچ ايم سعيد كمپنى كراچى،

(٨٣) الجامع الصغير فى احاديث البشير النذير: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطى رحمه الله (متوفى ٩١١ھ)، مكتبه إسلاميه سمندرى لائل پور،

(٨٤) الجامع الكبير: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطى رحمه الله (متوفى ٩١١ھ) نسخة مصورة عن دار الكتب المصريه.

(٨٥) الجامع لأحكام القرآن: إمام أبوعبدالله محمد بن أحمد الأنصارى القرطبى رحمه الله (متوفى ٦٧١ ھ) دار الفكر بيروت،

(٨٦) الجواهر المضية فى طبقات الحنفية: حافظ أبومحمد محى الدين عبدالقادر قرشى رحمه الله (متوفى ٧٧٥ ھ) مير محمد آرام باغ كراچى،

(٨٧) الجواهر والدرر فى ترجمة شيخ الإسلام ابن حجر: حافظ شمس الدين أبوالخير محمد بن عبدالرحمن سخاوى رحمه الله (متوفى ٩٠٢ھ). لجنة إحياء التراث الإسلامى مصر،

(٨٨) چراغ محمد (سوانح شيخ الإسلام حضرت مدنى رحمه الله): علامه محمد زاهد الحسينى مدظلهم. دار الإرشاد أتك پاكستان،

(٨٩) حاشية السندى على البخارى (مطبوعه مع صحيح بخارى): إمام أبوالحسن نورالدين محمد بن عبدالهادى سندهى رحمه الله (متوفى ١١٣٨ھ). قديمى كتب خانه كراچى،

(٩٠) حاشيه صحيح بخارى: حضرت مولانا أحمدعلى سهارنپورى رحمه الله (متوفى ١٢٩٧ھ). قديمى كتب خانه كراچى،

(٩١) حاشيه قواعد فى علوم الحديث: شيخ عبدالفتاح أبوغده حفظه الله. مكتب المطبوعات الإسلاميه. حلب،

(٩٢) حاشيه لامع الدرارى: شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب متوفى رحمه الله (١٤٠٢ھ) مكتبه إمداديه مكه مكرمه،

(٩٣) حجة الله البالغة: حضرت شاه ولى الله أحمد بن عبدالرحيم دهلوى رحمه الله (متوفى ١١٧٦ھ) إدارة الطباعة المنيرية مصر ١٣٥٢ھ،

(٩٤) حيات شيخ الهند: حضرت مولانا سيد أصغرحسين صاحب ديوبندى رحمه الله (متوفى ١٣٦٣ھ) دار الفكر بيروت،

(٩٥) حلية الأولياء: حافظ أبونعيم أحمد بن عبدالله بن أحمد أصبهانى شافعى (متوفى ٤٣٠ھ) دار الفكر بيروت،

(۹۶) الخصائص الکبریٰ (کفایة الطالب اللبیب فی خصائص الحبیب) حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمه الله (متوفی ۹۱۱ھ). دارالکتب العلمیة بیروت،

(۹۷) خلاصه تذهیب تهذیب الکمال: علامه صفی الدین خزرجی رحمه الله (متوفی ۹۲۳ھ تقریباً). مکتب المطبوعات الإسلامیة حلب،

(۹۸) الدرر الکامنة فی اعیان المائة الثامنة: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمه الله (متوفی ۸۵۲ھ). دائرة المعارف العثمانیة حیدرآباد دکن ۱۳۹۲ھ،

(۹۹) درس بخاری: شیخ الإسلام شبیر أحمد عثمانی رحمه الله (متوفی ۱۳۶۹ھ) (ضبط و ترتیب مولانا عبدالوحید صدیقی فتحپوری). مکتبه عارفین پاکستان چوک کراچی،

(۱۰۰) الدر المختار مع رد المحتار: علامه علاء الدین محمد بن محمد الحصکفی رحمه الله (متوفی ۱۰۸۸ھ) مکتبه رشیدیه کوئٹه ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،

(۱۰۱) الدر المنثور فی التفسیر بالماثور: علامه حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمه الله (متوفی ۹۱۱ھ) مؤسسة الرسالة،

(۱۰۲) دلائل النبوة: حافظ أبونعیم أحمد بن عبدالله بن أحمد أصبهانی رحمه الله (متوفی ۴۳۰ھ). دار النفائس،

(۱۰۳) دلائل النبوة: حافظ أبوبکر أحمد بن الحسین بن علی البیهقی رحمه الله (متوفی ۴۵۸ھ). مکتبه أثریه لاهور،

(۱۰۴) دیوان الحماسه: أبوتمام حبیب بن أوس بن حارث طائی رحمه الله (متوفی ۲۳۱ھ). میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۰۵) دیوان الشافعی: إمام محمد بن إدریس بن عباس الشافعی رحمه الله (متوفی ۲۰۴ھ) دار الجیل بیروت،

(۱۰۶) ذب ذبابات الدراسات عن المذاهب الأربعة المتناسبات: علامه مخدوم عبداللطیف سندهی، لجنة إحیاء الأدب السندی،

(۱۰۷) ردالمحتار مع الدرالمختار: علامه محمد أمین بن عمر بن عبدالعزیز عابدین دمشقی شامی رحمه الله (متوفی ۱۲۵۲ھ) مکتبه رشیدیه کوئٹه ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،

(۱۰۸) رساله شرح تراجم أبواب البخاری رحمه الله (مطبوعه مع صحیح بخاری). حضرت مولانا شاه ولی الله رحمه الله (متوفی ۱۱۷۶ھ) قدیمی کتب خانه کراچی،

(۱۰۹) الرسالة المحمدیة (عربی خطبات مدارس) حضرت مولانا سید سلیمان ندوی رحمه الله (متوفی ۱۹۵۳ء)،

(۱۱۰) الرسالة المستطرفة لبیان مشهور کتب السنة المشرفة: علامه محمد بن جعفر کتانی رحمه الله (متوفی ۱۳۴۵ھ) میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۱۱) الرفع والتکمیل فی الجرح والتعدیل: علامه أبوالحسنات عبدالحی لکهنوی رحمه الله (متوفی ۱۳۰۴ھ). مکتب المطبوعات الإسلامیة حلب، قدیم طبع ۱۴۰۷ھ،

(۱۱۲) روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی: أبوالفضل شہاب الدین سیدمحمود آلوسی بغدادی رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۷۰ھ) مکتبہ إمدادیہ ملتان،

(۱۱۳) الروض الأنف: إمام أبوالقاسم عبدالرحمن بن عبداللہ السہیلی رحمہ اللہ (متوفی ۵۸۱ھ) مکتبہ فاروقیہ ملتان ۱۳۹۷،

(۱۱۴) سبیل الہدی بتحقیق شرح قطر الندی: شیخ محمد محی الدین عبدالحمید رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۳ھ) مکتبۃ السعادۃ مصر یولسم طبع،

(۱۱۵) السعایۃ فی کشف مافی شرح الوقایۃ: علامہ عبدالحی لکھنوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۰۴ھ) سہیل اکیڈمی لاہور،

(۱۱۶) سنن إبن ماجہ: إمام أبوعبداللہ محمد بن یزید بن ماجہ رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۳ھ). قدیمی کتب خانہ،

(۱۱۷) سنن إبن ماجہ (تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی): إمام أبوعبداللہ محمد بن یزید بن ماجہ رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۳ھ). دار الکتب المصری قاہرۃ/ دار الکتاب اللبنانی بیروت،

(۱۱۸) سنن ابی داؤد: إمام أبوداؤد سلیمان بن الأشعث السجستانی رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۵ھ) ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،

(۱۱۹) سنن ابی داؤد (تحقیق محمد محی الدین عبدالحمید): إمام أبوداؤد سلیمان بن الأشعث السجستانی رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۵ھ). دار إحیاء السنۃ النبویۃ،

(۱۲۰) سنن دارمی (مسند دارمی): إمام أبومحمد عبداللہ بن عبدالرحمن دارمی رحمہ اللہ (۲۵۵ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۲۱) سنن دارقطنی: حافظ أبوالحسن علی بن عمر دارقطنی رحمہ اللہ (متوفی ۳۸۵ھ) دار نشر الکتب الإسلامیۃ لاہور،

(۱۲۲) السنن الکبری: إمام حافظ أبوبکر أحمد بن الحسین بن علی البیہقی رحمہ اللہ (متوفی ۴۵۸ھ) نشر السنۃ ملتان،

(۱۲۳) سنن نسائی: إمام أبوعبدالرحمن أحمد بن شعیب النسائی رحمہ اللہ (۳۰۳ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۲۴) سنن نسائی (بحاشیہ مولانا عطاء اللہ حنیف): إمام أبوعبدالرحمن أحمد بن شعیب النسائی رحمہ اللہ (متوفی ۳۰۳ھ). مکتبہ سلفیہ لاہور،

(۱۲۵) سوانح قاسمی: علامہ سید مناظر احسن گیلانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۷۵ھ مطابق ۱۹۵۶ء) میرمحمد آرام باغ کراچی،

(۱۲۶) سیر أعلام النبلاء: حافظ أبوعبداللہ شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان ذہبی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۸ھ) مؤسسۃ الرسالۃ،

(۱۲۷) السیرۃ الحلبیۃ (انسان العیون فی سیرۃ الأمین المأمون): علامہ علی بن برہان الدین الحلبی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۴۴ھ) المکتبۃ الإسلامیہ بیروت،

(۱۲۸) سیرۃ المصطفی: حضرت مولانا محمد ادریس کاندھلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۴ھ مطابق ۱۹۷۴ء) مکتبہ عثمانیہ لاہور،

(۱۲۹) السیرۃ النبویۃ لابن ہشام (مع الروض الأنف): إمام أبوعبدالملک بن ہشام المعافری المصری رحمہ اللہ (متوفی ۲۱۳ھ) مکتبہ فاروقیہ ملتان،

(۱۳۰) السیرۃ النبویۃ (بہامش السیرۃ الحلبیۃ): سید احمد زینی دحلان رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۰۴ھ) المکتبۃ الإسلامیہ بیروت،

(۱۳۱) سیرت النبی ﷺ: علامہ شبلی نعمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۳۲ھ) ومولانا سید سلیمان ندوی (متوفی ۱۹۵۳ء) دار الإشاعت کراچی،

(۱۳۲) شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة: حافظ أبو القاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبری اللالکائی رحمہ اللہ (متوفی ۴۱۸ھ) دار طیبۃ الریاض،

(۱۳۳) شرح شرح نخبۃ الفکر: حضرت ملا علی القاری رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۱۴ھ). مکتبہ اسلامیہ کوئٹہ،

(۱۳۴) شرح العقیدۃ الطحاویہ: علامہ صدر الدین علی بن علی بن محمد بن ابی العز حنفی رحمہ اللہ (متوفی ۷۹۲ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۳۵) شرح معانی الآثار: امام أبو جعفر احمد بن محمد بن سلامۃ بن سلمہ طحاوی رحمہ اللہ (متوفی ۳۲۱ھ) میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۳۶) شرح معانی الآثار: إمام أبو جعفر احمد بن محمد بن سلامۃ بن سلمہ طحاوی رحمہ اللہ (متوفی ۳۲۱ھ) میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۳۷) شرح المنظومۃ البیقونیۃ: عبد اللہ سراج الدین. دار التراث الإسلامی حلب ۱۴۰۳ھ،

(۱۳۸) شرح النووی علی صحیح مسلم (مطبوعہ مع صحیح مسلم) إمام أبو زکریا یحیی بن شرف النووی رحمہ اللہ (۶۷۶ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۳۹) شرح الوقایۃ (مع السعایۃ) صدر الشریعۃ عبید اللہ بن مسعود بن تاج الشریعۃ (۷۴۷ھ) سہیل اکیڈمی لاہور،

(۱۴۰) شروط الأئمۃ الخمسۃ: (مطبوعہ مع سنن ابن ماجہ). حافظ أبو بکر محمد بن موسی بن عثمان حازمی رحمہ اللہ (متوفی ۵۸۴ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۴۱) شعب الإیمان: إمام حافظ احمد بن الحسین بن علی البیہقی رحمہ اللہ (متوفی ۴۵۸ھ). دار الکتب العلمیۃ بیروت، ۱۴۱۰ھ،

(۱۴۲) شمائل ترمذی: إمام أبو عیسی محمد بن عیسی بن سورۃ الترمذی رحمہ اللہ (۲۷۹ھ). میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۴۳) شیخ الإسلام سید حسین احمد مدنی رحمہ اللہ: فرید الوحیدی. قومی کتاب گھر ذاکر نگر جامعہ ملیہ اسلامیہ نئی دہلی،

(۱۴۴) صحیح بخاری شریف: إمام أبو عبد اللہ محمد بن إسماعیل البخاری رحمہ اللہ (متوفی ۲۵۶ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۴۵) صحیح مسلم (مع شرح نووی) إمام أبو الحسین مسلم بن الحجاج القشیری رحمہ اللہ (متوفی ۲۶۱ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۴٦) طبقات الشافعية الكبرى: علامه تاج الدين أبونصر عبدالوهاب بن تقى الدين على بن عبدالكافى (متوفى ۷۷۱ھ). دار المعرفة بيروت،

(۱۴۷) طبقات الكبرى: إمام أبوعبدالله محمد بن سعد رحمه الله (متوفى ۲۳۰ھ) دار صادر بيروت،

(۱۴۸) عجاله نافعه (مع فوائدِ جامعه). حضرت شاه عبدالعزيز صاحب محدث دهلوى رحمه الله (متوفى ۱۲۳۹ھ). نور محمد آرام باغ کراچی،

(۱۴۹) العرف الشذى (مطبوعه مع جامع ترمذى): إمام العصر علامه أنور شاه کشمیری رحمه الله (متوفى ۱۳۵۲ھ) ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،

(۱۵۰) عقود اللآلى فى الأسانيد العوالى: علامه محمد أمين بن عمر بن عبدالعزيز عابدين شامى رحمه الله (متوفى ۱۲۵۲ھ)،

(۱۵۱) العقيدة الطحاوية (مع شرح العقيدة): إمام أبوجعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوى رحمه الله (متوفى ۳۲۱ھ). قديمى كتب خانه کراچی،

(۱۵۲) علوم الحديث (مقدمه إبن الصلاح) حافظ تقى الدين أبوعمرو عثمان بن عبدالرحمن المعروف بإبن الصلاح الشهرزورى رحمه الله (۶۴۳ھ). دار الفكر بيروت،

(۱۵۳) عمدة القارى شرح صحيح البخارى: إمام بدر الدين أبومحمد محمود بن أحمد العينى رحمه الله (متوفى ۸۵۵ھ) إدارة الطباعة المنيرية،

(۱۵۴) العناقيد الغالية فى الأسانيد العالية: حضرت مولانا عاشق الهى بلندشهرى مدظلهم. مكتبة الشيخ کراچی،

(۱۵۵) العناية شرح الهداية (بهامش فتح القدير) علامه اكمل الدين محمد بن محمود البابرتى رحمه الله (متوفى ۷۸۶ھ) مکتبه رشیدیه کوئٹه،

(۱۵۶) غريب الحديث: إمام أبوسليمان حمد بن محمد الخطابى رحمه الله (متوفى ۳۸۸ھ). مركز البحث جامعه ام القرى مكه مكرمه.

(۱۵۷) الفائق فى غريب الحديث: علامه جار الله أبوالقاسم محمود بن عمر الزمخشرى (متوفى ۵۳۸ھ). دار المعرفة بيروت،

(۱۵۸) فتح البارى شرح صحيح البخارى: حافظ إبن حجر عسقلانى رحمه الله (متوفى ۸۵۲ھ). دار الفكر بيروت،

(۱۵۹) فتح القدير: إمام كمال الدين محمد بن عبدالواحد المعروف بإبن الهمام رحمه الله (متوفى ۸۶۱ھ) مکتبه رشیدیه کوئٹه،

(۱٦۰) فتح الله بخصائص الإسم الله: حضرت مولانا محمد موسى صاحب روحانى بازى رحمه الله (متوفى) جامعه اشرفیه لاهور،

(۱٦۱) فتح المغيث شرح الفية الحديث/شرح الفية العراقى: إمام أبوالفضل زين الدين عبدالرحيم بن الحسين العراقى رحمه الله (متوفى ۸۰٦ھ) دار الجيل بيروت،

(۱٦۲) فتح الملهم بشرح صحيح مسلم: شيخ الإسلام علامه شبير احمد عثمانى رحمه الله (متوفى ۱۳٦۹ھ). مكتبة الحجاز حيدرى کراچی،

(۱٦۳) الفتوحات الربانية شرح الأذكار النواوية: شيخ محمد بن علان صديقى رحمه الله (متوفى ۱۰۵۷ھ). المكتبة الإسلاميه،

(۱۶۴) الفَرقُ بین الفِرَق: شیخ عبدالقاهر بن طاہر بن محمد بن عبداللہ بغدادی (متوفی ۴۲۹ ھ). مکتب نشر الثقافۃ الإسلامیۃ ۱۳۶۷ھ،

(۱۶۵) فضل الباری شرح أردو صحیح البخاری: شیخ الإسلام علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۶۹ھ).: ادارۂ علوم شرعیہ کراچی،

(۱۶۶) الفوائد البہیۃ فی تراجم الحنفیۃ: علامہ أبوالحسنات عبدالحی لکھنوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۰۴ ھ). خیر کثیر آرام باغ کراچی،

(۱۶۷) فوائد جامعہ بر عجالہ نافعہ: مولانا عبدالحلیم چشتی مد ظلہم. نور محمد آرام باغ کراچی،

(۱۶۸) فیض الباری: إمام العصر علامہ أنور شاہ کشمیری رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۵۲ھ). ربانی بک ڈپو دھلی،

(۱۶۹) فیض القدیر شرح الجامع الصغیر: شیخ عبدالروف المناوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۳۱ھ). دار المعرفۃ بیروت،

(۱۷۰) قفو الأثر فی صفو علوم الأثر: علامہ رضی الدین محمد بن إبراہیم الحلبی الحنفی رحمہ اللہ (متوفی ۹۷۱ھ) مکتب المطبوعات الإسلامیہ،

(۱۷۱) قواعد فی علوم الحدیث (مقدمہ إعلاء السنن) علامہ ظفر احمد عثمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۴ھ). مکتب المطبوعات الإسلامیہ حلب دویم طبع ۱۴۰۸ھ (۱۷۲) الکاشف عن حقائق السنن (شرح طیبی) إمام شرف الدین حسین بن محمد بن عبداللہ الطیبی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۳ھ) إدارۃ القرآن کراچی.

(۱۷۳) الکامل فی التاریخ: علامہ أبوالحسن عز الدین علی بن محمد بن الأثیر الجزری رحمہ اللہ (متوفی ۶۳۰ھ) دار الکتاب العربی،

(۱۷۴) الکامل فی ضعفاء الرجال: إمام أبو احمد عبداللہ بن عدی جرجانی رحمہ اللہ (متوفی ۳۶۵ھ) دار الفکر بیروت،

(۱۷۵) کتاب الضعفاء الکبیر: أبوجعفر محمد بن عمرو بن موسی بن حماد العقیلی (۱۷۶) المکی رحمہ اللہ (متوفی ھ). دار الکتب العلمیہ بیروت،

(۱۷۷) کتاب الأذکار النواویۃ بشرح الفتوحات الربانیہ: إمام محی الدین أبوزکریا یحیی بن شرف النووی رحمہ اللہ (۶۷۶ھ). المکتبۃ الإسلامیہ

(۱۷۸) کتاب العلل (مع جامع ترمذی): إمام أبوعیسی محمد بن عیسی بن سورۃ الترمذی رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۹ھ). ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،

(۱۷۹) کشاف إصطلاحات الفنون: علامہ محمد أعلی تھانوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۱۹۱ھ) سہیل اکیڈمی لاہور،

(۱۸۰) الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل وعیون الأقاویل (تفسیر کشاف): جار اللہ ابوالقاسم محمود بن عمر الزمخشری (متوفی ۵۳۸ھ). دار الکتاب العربی بیروت،

(۱۸۱) کشف الأستار عن زوائد البزار: إمام نور الدین علی بن ابی بکر الھیثمی رحمہ اللہ (متوفی ۸۰۷ھ). مؤسسۃ الرسالۃ طبع اول ۱۴۰۵ھ،

(۱۸۲) کشف الأسرار شرح أصول البزدوی: علامہ عبدالعزیز بن احمد بن محمد البخاری رحمہ اللہ (متوفی ۷۳۰ھ) الصدف پبلشرز کراچی،

(١٨٣) كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون: ملا كاتب چلپی مصطفى بن عبدالله المعروف به حاجی خلیفه رحمه الله (متوفى ١٠٦٧هـ). مكتبة المثنى بغداد، آفست فوتو استنبول،
(١٨٤) الكفاية شرح الهداية (مع فتح القدير): علامه جلال الدين بن شمس الدين الخوارزمي رحمه الله. مكتبه رشیدیه مونتگه،
(١٨٥) كنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال: علامه علاء الدين علی متقی بن حسام الدين هندی برهان پوری رحمه الله (متوفى ٩٧٥هـ). مكتبة التراث الإسلامي حلب،
(١٨٦) كنوز الحقائق فی حدیث خیر الخلائق: إمام عبدالرؤف المناوی رحمه الله (متوفى ١٠٣١ هـ) مکتبه إسلامیه سمندری لائل پوری،
(١٨٧) الكواكب الدراری (شرح الکرمانی): علامه شمس الدين محمد بن يوسف بن علی الکرمانی رحمه الله (متوفى ٧٨٦هـ) دار إحياء التراث العربی،
(١٨٨) لامع الدراری: إمام ربانی حضرت مولانا رشید أحمد گنگوهی رحمه الله (متوفى ١٣٢٣هـ). مکتبه إمدادیه مکه مکرمه،
(١٨٩) لسان الميزان: حافظ إبن حجر عسقلانی رحمه الله (متوفى ٨٥٢هـ). مؤسسة الأعلمی بیروت،
(١٩٠) لقط الدرر حاشيه نزهة النظر: شيخ عبدالله بن حسين خاطر السمين العدوی رحمه الله (من علماء القرن الرابع عشر). مصطفى البابی ١٣٥٦هـ،
(١٩١) لمعات التنقيح: شيخ عبدالحق محدث دهلوی (متوفى ١٠٥٢هـ).
مكتبة المعارف العلمية لاهور،
(١٩٢) ماتمس إليه الحاجة لمن يطالع سنن إبن ماجه (مطبوعه مع سنن إبن ماجه) حضرت مولانا عبدالرشید نعمانی مدظلهم. قدیمی کتب خانه کراچی،
(١٩٣) مجمع بحار الأنوار فی غرائب التنزيل ولطائف الأخبار: محدث محمد طاهر پتنی رحمه الله (متوفى ٩٨٦هـ) دائرة المعارف العثمانيه حيدر آباد ١٣٩٥هـ
(١٩٤) مجمع الزوائد ومنبع الفوائد: إمام نور الدين علی بن أبی بکر الهيثمی رحمه الله (متوفى ٨٠٧هـ). دار الفکر بیروت،
(١٩٥) المجموع شرح المهذب: ابوزکریا یحیی بن شرف الدين النووی (متوفى ٦٧٦هـ). شركة من علماء الأزهر،
(١٩٦) مجموع فتاوى شيخ الإسلام إبن تيمية: حافظ تقی الدين أبوالعباس احمد بن عبدالحليم حرانی رحمه الله (متوفى ٧٢٨هـ). طبعة الملك فهد،
(١٩٧) مختار الصحاح: إمام محمد بن أبی بکر بن عبدالقادر الرازی رحمه الله (متوفى ٦٦٦هـ) نه روستو، دار المعارف مصر،
(١٩٨) مرقاة المفاتيح شرح مشكوة المصابيح: علامه نور الدين علی بن سلطان القاری رحمه الله (متوفى ١٠١٤هـ). مكتبه امدادیه ملتان،
(١٩٩) المستدرك على الصحيحين: حافظ أبوعبدالله محمد بن عبدالله حاكم نیشاپوری (متوفى ٤٠٥هـ) دار الفکر بیروت،
(٢٠٠) مسند أحمد: إمام أحمد بن حنبل رحمه الله (متوفى ٢٤١هـ) المكتب الإسلامي / دار صادر بیروت،

(۲۰۱) مسند الحمیدی: إمام أبوبکر عبداللہ الزبیری الحمیدی رحمہ اللہ (متوفی ۲۱۹ھ) المکتبۃ السلفیۃ مدینہ منورہ،

(۲۰۲) مشاہیر علمائے دیوبند: حافظ قاری فیوض الرحمن مد ظلہم۔ مکتبہ عزیزیہ لاہور طبع اول ۱۹۷۶ء،

(۲۰۳) مشکوۃ المصابیح: شیخ أبوعبداللہ ولی الدین خطیب محمد بن عبداللہ رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۳ھ) نه روستو، قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۲۰۴) المصنف: إمام عبدالرزاق بن ہمام بن نافع الصنعانی رحمہ اللہ (متوفی ۲۱۱ھ) مجلس علمی،

(۲۰۵) المطالب العالیۃ بزوائد المسانید الثمانیۃ: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ)۔ دار الباز مکۃ المکرمہ،

(۲۰۶) معارف القرآن: مفتی اعظم پاکستان حضرت مولانا محمد شفیع صاحب رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۶ھ) إدارۃ المعارف کراچی،

(۲۰۷) معجم البلدان: علامہ أبوعبداللہ یاقوت حموی رومی رحمہ اللہ (متوفی ۶۲۶ھ)۔ دار إحیاء التراث العربی بیروت،

(۲۰۸) المعجم الوسیط: دکتور إبراہیم أنیس، ودکتور عبدالحلیم منتصر، عطیۃ الصوالحی، محمد خلف اللہ احمد،، مجمع اللغۃ العربیۃ دمشق،

(۲۰۹) معرفۃ علوم الحدیث: إمام حافظ أبوعبداللہ محمد بن عبداللہ حاکم نیشاپوری رحمہ اللہ (متوفی ۴۰۵ھ)، مکتبہ علمیہ مدینہ منورہ،

(۲۱۰) المفردات فی غریب القرآن: علامہ حسین بن محمد بن الفضل الملقب بالراغب الأصفہانی رحمہ اللہ (متوفی ۵۰۲ھ)، نور محمد آرام باغ کراچی،

(۲۱۱) مقدمۂ أجوبہ أربعین: حضرت مولانا صوفی عبدالحمید سواتی صاحب مد ظلہم۔ مدرسہ نصرۃ العلوم گجرانوالہ،

(۲۱۲) مقدمہ أنوار الباری: حضرت مولانا احمد رضا صاحب بجنوری مد ظلہم۔ خواجہ پریس دہلی/ ناشر العلوم دیوبند،

(۲۱۳) مقدمہ أوجز المسالک (مع أوجز المسالک): شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ (۱۴۰۲ھ) ندوۃ العلماء لکھنؤ،

(۲۱۴) مقدمہ أوجز المسالک (مع أوجز المسالک): شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ (۱۴۰۲ھ) إدارۃ تالیفات أشرفیہ ملتان،

(۲۱۵) مقدمہ بلوغ المرام أردو: حضرت مولانا عبدالرشید صاحب نعمانی مد ظلہم، نور محمد آرام باغ کراچی،

(۲۱۶) مقدمہ صحیح بخاری (مطبوعہ مع صحیح بخاری) حضرت مولانا احمد علی سہارنپوری رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۹۷ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۲۱۷) مقدمہ صحیح مسلم: إمام أبوالحسین مسلم بن الحجاج القشیری النیشاپوری رحمہ اللہ (متوفی ۲۶۱ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(٢١٨) مقدمه فتح الملهم(مع فتح الملهم): شيخ الإسلام شبير أحمد عثماني رحمه الله (متوفى ١٣٦٩ ھ)، مكتبه دار العلوم كراچی،

(٢١٩) مقدمه مشکوة المصابيح : شيخ عبد الحق محدث دهلوی رحمه الله (متوفى ١٠٥٢ ھ) قديمی کتب خانه کراچی،

(٢٢٠) مقدمه لامع الدراری: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زکریا صاحب رحمه الله (متوفى ١٤٠٢ ھ)، مکتبه إمدادیه مکه مکرمه،

(٢٢١) مقدمه نصب الراية : علامه محمد زاهد الكوثری (متوفى ١٣٧١ ھ)، مجلس علمی دابھیل،

(٢٢٢) مکاتیب رشیدیه (مجموعه مکتوبات إمام ربانی مولانا رشید أحمد گنگوهی رحمه الله جمع کرده حضرت مولانا عاشق الهی میرٹھی رحمه الله (متوفى ١٣٦٠ ھ)، مکتبه مدینه لاهور،

(٢٢٣) مؤطا : إمام مالك بن أنس أصبحی رحمه الله (متوفى ١٧٩ ھ)، میر محمد آرام باغ کراچی،

(٢٢٤) مؤطا (تحقیق محمد فؤاد عبد الباقی): إمام مالك بن أنس أصبحی رحمه الله (متوفى ١٧٩ ھ)، دار إحياء التراث العربي،

(٢٢٥) ميزان الإعتدال فی نقد الرجال: حافظ شمس الدين أبو عبد الله محمد بن احمد بن عثمان، ذهبی رحمه الله (متوفى ٧٤٨ ھ) دار إحياء الكتب العربية مصر ١٣٨٢ ھ،

(٢٢٦) النبراس شرح شرح العقائد : علامه عبد العزيز بن احمد رحمه الله (متوفى ١٢٣٩ ھ نه روستی) مکتبه حبیبیه کوئٹه / مکتبه إمدادیه ملتان،

(٢٢٧) نزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر: علامه عبد الحی بن فخر الدين حسنی لکھنوی رحمه الله (متوفى ١٣٤١ ھ)، میر محمد آرام باغ کراچی،

(٢٢٨) نصب الراية فی تخريج أحاديث الهداية: إمام حافظ أبو محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف زيلعی رحمه الله (متوفى ٧٦٢ ھ)، مجلس علمی دابھیل ١٣٥٧ ھ

(٢٢٩) النكت على كتاب إبن الصلاح: حافظ إبن حجر عسقلانی رحمه الله (متوفى ٨٥٢ ھ)، دار الراية بيروت،

(٢٣٠) النهاية فی غريب الحديث والأثر: علامه مجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد بن الأثير رحمه الله (متوفى ٦٠٦)، دار إحياء التراث العربي بيروت،

(٢٣١) نیل المراد فی السفر إلى گنج مراد آباد (مشموله تذکره مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی): حضرت مولانا أشرف علی تهانوی رحمه الله (متوفى ١٣٦٢ ھ) مجلس نشریات إسلام،

(٢٣٢) وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان :قاضی شمس الدين أبو العباس احمد بن محمد المعروف بإبن خلكان رحمه الله (متوفى ٦٨١ ھ) دار صادر بيروت،

(٢٣٣) هدى السارى (مقدمه فتح البارى)، حافظ إبن حجر عسقلانی رحمه الله (متوفى ٨٥٢ ھ) دار الفكر بيروت،

(٢٣٥) هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين: إسماعيل باشا رحمه الله (متوفى ١٣٣٩ ھ) مكتبه المثنى بغداد أفست فوتو استنبول ١٩٥١ء،

.... ختم شده جلد اول باب بدء الوحی و کتاب الایمان ....